

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΔΙΕΚΡΗΜΜΗ ΒΙΣ ΔΥΟ ΒΙΒΛΙΑ ΚΥΡΙΩΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ

τὴν περιγραφὴν τῆς χώρας, τῶν κατοίκων, τῶν
ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων αὐτῶν καὶ ἐν γένει
τὴν ἀγωγὴν, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ
γλωσσικὸν ἰδίωμα.

ΤΟ ΔΕ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

τὸ ἱστορικὸν μέρος ἀπὸ τῆς τῶν Σαρακηνῶν
ἐπιδρομῆς ἄχρι τῶν καθ' ἡμᾶς

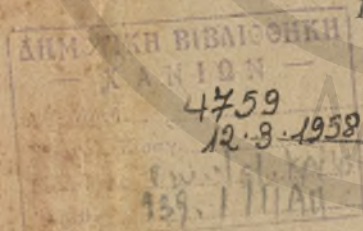
ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΙΤΑΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ

ΕΙΣ ΕΠΤΑ ΜΕΡΗ

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΕΤΡΑΚΗ

Προηγούμενου

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΟΥΣ Ζ. ΔΙΑΛΛΗΜΑ

5 - Ὁδὸς Βορέου - 6

1904

ΤΗΣ ΜΑΚΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΙΩΝΙΑΣ ΜΝΗΜΗΣ

ΤΩΝ

ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ

ΚΑΙ

ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΑΓΩΝΙΣΑΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΗΡΩΩΝ,

ΦΟΡΟΝ ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΤΟΔΕ ΑΝΑΤΙΘΙΣΙΝ

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

Συγγραφέας

Τῶν μεγάλων τροπαιούχων ἔθνικῆς ἐξεγερσίας,
Τοῦ Ἑλληνικοῦ κατὰ τῆς τῶν Σουλτάνων δυναστείας,
Τὰ ὄνόματα καὶ ἔργα μέλλω νὰ ἐξιστορήσω
Κ' εἰς τὴν μνήμην τῶν αἰῶνων ἀνεξίτηλα ν' ἀφήσω.

Τοῖς Ἀναγνώσταις

Καθὼς περ ἡ πληθὺς τῶν ρυάκων ἀποτελεῖ τὰ ποτάμια καὶ ταῦτα τοὺς μεγίστους τῶν ποταμῶν, οὕτω καὶ ἡ πληθὺς τῶν ἤκιστα σπουδαίων γεγονότων, ἡ ποικιλία ἠθῶν τε καὶ ἐθίμων, ἀγωγῆς τε καὶ διαίτης λαοῦ τινος, ὡς καὶ αἱ ἐν αὐτῶ περιπλανώμεναι ποικίλαι παραδόσεις ἀθροίζόμεναι συμπληροῦσιν ἀρκούντως τὸν μέγαν τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ποταμόν. Τοῦτο τοίνυν κἀγὼ συνειδῶς καὶ ἐν τοῖς Λευκοῖς Ὀρεσιν ὕλην σπουδαίαν, οὕτω ἄγνωστον τοῖς πᾶσιν, εὐρῶν ἠβουλήθη γενέσθαι ἐν ποτάμιον τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας· διό περ «ἀπομνησάμενος τὴν μέλισσαν τὴν τὰ χρήσιμα αὐτῇ πανταχόθεν φιλοπόνως ἀποδρεψαμένην» συνέλεξα ὅσα κἀμοὶ ἐκ πολλῶν προγεγραμμένων εἰκόσκι χρήσιμα, καὶ ὅσα ἐκ παλαιῶν ἀνδρῶν παρεδόθη, καὶ δὴ καὶ αὐτὸς ἐκ πολυχρονίου μελέτης καὶ ἐκ διαφόρων τεκμηρίων ἀπεικάσαι ἠδυνήθη.

Τὸ σύνολον τούτων ἀπάντων πειράσομαι εἰς ἓν σπουδαῖον ποτάμιον διοχετεῦσαι, ὅπως διὰ τῆς ἀρμοδίας ἐπιστήμης διυλισθὲν καταστῆ διαυγῆς ὀχετὸς τοῖς διψῶσι μὲν, ἀλλὰ μὴ βουλομένοις πίνειν ἐκ θολερῶν ναμάτων.

Τῆς πραγματείας ἠρξάμην ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Ῥωμαίων, ἢ μᾶλλον ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σαρακηνῶν, καὶ κατερχόμενος ἀνερευῶν καὶ ἐξετάζων ἀλλεπαλήλως τὰ γεγονότα καταλήγω εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς. Οὐ μὴν ἀλλ' ἐν τῇ μακρῇ ταύτῃ ἀλληλουχίᾳ τῶν πραγμάτων ἀπαντήσας ὑπερεπήδησα χᾶσματα πολλῶν καὶ συνεχῶν αἰῶνων ἐλλείψει τεκμηρίων. Εἰς τὰς ἀβύσσους τούτων πολλά τε καὶ μεγάλα ἔργα ἐς αἰεὶ ἐκαλύφθησαν ἀναμφιλέκτως.

Ἐπειδὴ περ αὕτη ἡ πραγματεία ἔχει τὴν ἀναφορὰν πρὸς ἓν μόνον μέρος τοῦ ὅλου σώματος, οἶδα ὅτι ἐλεύσεται πάντως

εις φαινομένης συγκρούσεις διαφόρων αξιώσεων, πλήν ανυποστάτων και μόνον ἐπὶ τῆς ἀγνοίας ἐρειδομένων. Οὐκ εἰσηλθέ μοι ποτε ἐνδόξους ἄνδρας ὑποβιάσαι, ἀλλὰ τὰς μὲν ἀδόξους πράξεις μερικεῦσαι εἰς μόνους τοὺς κακοβούλους αὐτῶν ἐργάτας, τὰ δὲ ἐνδόξα ἔργα ἀποδοῦναι ἀνόθευτα οἷς ἀνήκουσιν ὡς αἰδιον κτῆμα. Οὐδαμῶς ἀγνοῶ ὅτι τό ἄγονον καὶ γριφῶδες τοῦ ἐμοῦ καλάμου μέλλει ὑποβιάσαι σπουδαίως τὴν ἀξίαν αὐτῶν, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ δυνάμενοι ἀπέσχον τοιοῦτου ἔργου, τὸ ἐμὸν ἔλαβεν ἐξ ἀνάγκης χώραν.

Ἐν Ἀθήναις τῷ 1877.

Ὁ συγγραφεὺς

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΕΤΡΑΚΗΣ

Προηγούμενος.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΦΑΚΙΩΝ.

ΜΕΡΟΣ Α΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Σφακία.

Τὸ ὄνομα τοῦτο παράγουσι τινες ἐκ τῆς ἐκεῖ ὑπαρξάσης πόλεως Φοίνικος, Φοινικία, εἶτα Σφακία. Ἄλλοι δὲ λέγουσιν ὅτι οἱ ἄγριοι κάτοικοι τῶν Λευκῶν Ὀρέων, ἐπιπίπτοντες ἐπὶ τῶν πεδινῶν, ὥσπερ αἱ Σφῆκες ἐπὶ τὰς μελίσσας, ὑπῆρξαν αἴτιοι τοῦ νὰ ἐπικληθῇ ἡ χώρα ἀλληγορικῶς Σφηκία, εἶτα Σφακία. Καὶ ὁ μέγας ἐτυμολόγος ἀναφέρει ὅτι ἤτό ποτε ἐν Κρήτῃ λαὸς φέρων τὸ ὄνομα τοῦτο, ἐξ οὗ καὶ ἀποικία εἰς Κύπρον· «Σφηκία ἢ Κύπρος ἐκαλεῖτο πρότερον ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἀποικησάντων ἐκ Κρήτης ἀνδρῶν, οἱ ἐκαλοῦντο Σφῆκες» (α).

Καὶ ἡμεῖς ἀνέγνωμεν ἀρχαῖόν τι χειρόγραφον ἀχρονολόγητον, ὃπερ ἀναφέρει ὅτι οἱ Λευκωρεῖται περιελθόντες εἰς δεινὸν πόλεμόν ποτε πρὸς τοὺς Κουρήτας (β) ἐνίκησαν μὲν ἐκείνους κατὰ κράτος, ἀλλ' οἱ ἠττηθέντες ἔπειτα προσλαβόντες καὶ ἄλλους συμμάχους ἐκίνησαν νέον πόλεμον πεισματωδέστερον κατὰ τῶν Λευκωρεῖτῶν καὶ μετὰ πολλοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνας ἐνίκησαν καὶ κατέσφαζαν αὐτοὺς ἕως ἐνός, μηδὲ τῶν γυναικοπαίδων φεισθέντες· ὅθεν ὡς ἐκ τῆς φρικτῆς ταύτης σφαγῆς ἡ χώρα ἐπωνομάσθη Σφαγεία· εἶτα δὲ Σφακία.

(α) Ὁρα Κυπριακὰ σελ. 16.

(β) Ἡ φυλὴ αὕτη κατέκειε τὴν μεταξὺ τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ τῆς Ἰδης χώραν.

Ἡμεῖς ὁμως ἔχομεν πλεῖστα τεκμήρια τῆς ἀνακριθείας τῶν ῥηθειςῶν γνωμῶν, ἐξ ὧν μόνον τὸ ἐφεξῆς ἀρκεῖ εἰς ἀνατροπὴν αὐτῶν. Οὐδέποτε οὐδέποτε τῆς Κρήτης ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦτο πρὸ τῆς Ἐνετοκρατίας, οὔτε εἰς τόπον οὔτε εἰς λαόν τινα. Πρῶτος πάντων ὁ Buondelmonte γράφων περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 15ης ἑκατονταερίδος ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦτο λέγων « Ἐκεῖ βλέπει τις τὰ Σφακία, πόλιν ἀρχαιοτάτην, νῦν δὲ κατηρειπωμένην καὶ ἄνευ τειχῶν . . . Οἱ κάτοικοι τῶν Λευκῶν Ὀρέων εἰσὶν ὑψηλοῦ ἀναστήματος, ἀπιστεῖτου εὐκινήσιας καὶ τρομεροὶ εἰς τὸν πόλεμον. Φθάνουσιν ἕως 100 ἐτῶν χωρὶς νὰ προσβληθῶσιν ὑπ' οὐδεμιᾶς ἀσθενείας. Ἀντὶ οἴνου πίνουσι γάλα.

Ἐπὶ πᾶσι δ' οἱ ἐπιχώριοι γινώσκουσιν ὅτι, τὸ ὄνομα τῆς χώρας τῶν μετεδόθη ἐκ τῆς Κωμοπόλεως τῶν Σφακιάς (Σφακίωνος) ἐπὶ Ἐνετῶν, ὅτε αἱ τρεῖς Βαρωνίαι ἠνώθησαν εἰς μίαν ἐπαρχίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσας, ἧτις καὶ αὕτη τὸ ἔλαβεν ἐκ τῆς ἐκεῖσε ἀναφυομένης πληθῆος τῶν Σφακίων (Πικροδαφνῶν, ῥοδοκφυῶν). Τοῖς κατοίκοις συμφωνεῖ καὶ ὁ Lacroix λέγων. « Οἱ τολμηρότεροι οὗτοι νησιῶται, ὀνομαζόμενοι Σφακιανοὶ ἐκ τῆς κωμοπόλεως τῶν Σφακιάς, περιεφρόνησαν πλέον τοῦ αἵματος τὰς δυνάμεις, τὰς ὁποίας δὲν ἔπαυσε στέλλουσα κατ' αὐτῶν ἡ Ἐνετία ». Ὅθεν ἡ γνώμη τῶν κατοίκων καὶ τούτου ἐστὶν ἀναμφιλέκτως ἡ ὀρθότερα πασῶν, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἔτι οἱ κάτοικοι τῶν λοιπῶν χωρίων διακριτικῶς ὀνομάζουσι τὴν Κωμόπολιν ἐκείνην Σφακία καὶ μόλις ἐπὶ τουρκοκρατίας ὀνομάσθη, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας, Ἐμπρόσγιχλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Χωρογραφία.

Πασιγνωστον ὅτι οἱ Ἐνετοὶ κατακτήσαντες τὴν Κρήτην κατὰ πηλικῶς τὸ 1204 διήρτησαν αὐτὴν μετὰ ὀκτῶ ἔτη εἰς τέσσαρα μεγάλα τμήματα, τὸ τῆς Κυδωνίας, τὸ τῆς Ρεθύμνης, τῆς Κάνδιας καὶ τὸ τῆς Σιτείας. Ταῦτα δὲ πάλιν εἰς 394 Βαρωνίας, τὰς

ὅποιας παρεχόμεναι ἢ Σύγκλητος τῆς Ἑνετίας εἰς Ἑνετοὺς εὐγενεῖς καὶ πλουσίους, ὅπως διὰ τῆς δυνάμεως, τοῦ πλοῦτου καὶ τοῦ γοήτρου τῆς ἀρχοντικῆς ἐπισημότητος κατακρατοῦσι τοὺς ἰθαγενεῖς Ἑλληνας εἰς κτηνώδη ὑποταγήν. Πολλοὶ ἔγραψαν, ἐν οἷς καὶ ὁ Ν. Ζανούβιος, ὅτι ἡ χώρα τῶν Λευκωρεϊτῶν δὲ διηρέθη εἰς Βαρωνίας, ὅπως ἡ λοιπὴ νῆσος, ἀνθισταμένων τῶν κατοίκων καὶ ἰδίως τῶν εὐγενῶν Σκορδύλων, οἵτινες εἶχον τὴν χώραν ταύτην τιμάριον ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀλεξίου. Ἄλλ' ἂν καὶ δὲν διηρέθη κατὰ τὴν θέλησιν τῶν Ἑνετῶν, εὐρέθη ὁμοῦς διηρημένη μεταξὺ τῶν Σκορδύλων. Κατόπιν ὁμοῦς φαίνεται ὅτι ἡ διαίρεσις ἐτακτοποιήθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἐξετάθη μικρὸν πρὸς ἀνατολάς. Ἡ Βαρωνία Ἀνωπόλεως ἐξετείνετο ἀπὸ τὸ Κρουστογέρακον, συμπεριλαμβανομένου τούτου καὶ ὄλων τῶν ἀπὸ τὸν ποταμὸν καὶ ἐντεῦθεν χωρίων, καὶ ἐξετείνετο ἕως εἰς τὸν Σφακιᾶ ἢ δὲ τοῦ Σφακιᾶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἕως εἰς τὸν Πατσιανὸν, ἢ δ' ἐκείθεν ἕως εἰς Ροδάκινον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἁγίου Νικήτας· εἶτα δὲ κτισθέντος τοῦ φρουρίου ὑπὸ τὸ ὄνομα Φραγκοκάστελλον.

Ἄλλ' ὅτε οἱ βαρῶναι τῆς Ἑνετίας, παραλύσαντες καὶ πτωχεύσαντες ἀπὸ τὰς συνεχεῖς ἐπαναστάσεις τῶν Ἑλλήνων ἀπώλεσαν πᾶν γόητρον ἐν Κρήτῃ καὶ τοὺς τίτλους τῶν πολλοὶ ἐπώλουν ἀντιφακῆς εἰς τοὺς Ἑλληνας, τότε ἡ Ἑνετία διήρσεν ἐξ ἀνάγκης τὴν νῆσον εἰς ἐπαρχίας, ὅπως τανῦν ἔχωσιν, ἵνα διοικῆ αὐτὰς ἡ Διοικήσις ἀμέσως. Τότε καὶ αἱ τρεῖς Βαρωνίαι ἠνώθησαν εἰς μίαν ἐπαρχίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς κεντρικωτέρας Σφακιᾶς· εἶτα ἡ συνήθεια τοῦ λαοῦ διὰ τὴν ὁμοιοφωνίαν μετέβαλε τοῦτο εἰς οὐδέτερον Σφακιᾶ. Ἄγνοομεν τὸν χρόνον τῆς ἐνώσεως· γινώσκομεν ὁμοῦς ὅτι ἐγένετο πανηγυρικῶτάτη, ὡς ἐν τοῖς ἔπειτα λαλήσομεν.

Ἡ οὕτω σχηματισθεῖσα ἐπαρχιακὴ περιφέρεια τῶν Σφακίων, ἐγένετο ἐπιμήκης καὶ παράλληλος τοῦ Λιθουκοῦ πελάγους. Ὁρίζεται δὲ νοτίως ἀπὸ τὸ πέλαγος τοῦτο συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δύο Γόζων, ἀνατολικῶς ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ρεθύμνης, βορειῶς ἀπὸ τὰ Ἀποκόρωνα καὶ τὴν Κυδωνίαν, καὶ δυσμῶθεν ἀπὸ τὴν Σέλιον, ἀλλὰ τότε τὰ περὶ τὸ Κρουστογέρακον χωρία ἔμειναν ἔξω τῶν Σφακίων.

Ἡ περιφέρεια αὕτη τῶν Σφακίων περιλαμβάνει ὅλα τὰ Λευκὰ

Ὅρη καὶ σχεδὸν πανταχόθεν οὔσα δυσείσβολος ἐκέκτητο τὴν ὑπεροχὴν τῆς ὀχυρότητος ἐν ὅλῃ τῇ Κρήτῃ. Ἄλλ' ἤδη ὅτε οἱ τύραννοι καὶ στόλους ἀπέκτεσαν μεγάλους καὶ τηλεβόλα φοβερά, ὧν αἱ σφαῖραι ὑπερβαίνουσιν ὅλην τὴν χώραν, ἤδη ὅτε δι' ὅλης τῆς παραλίας ἐγένετο ἐκείνοις προσιτὴ, ἀπώλεσε τὴν ὑπεροχὴν τῆς καὶ παρεχώρησεν αὐτὴν ὀριστικῶς τῷ Λασιθίῳ. Τοῦτο καὶ μεσόγειον ἔχει θέσιν καὶ πανταχόθεν ὑπὸ ὑψητεῶν δρέων προφυλάττεται καὶ γαίας παμφόρους καὶ ἴδια προϊόντα πολλὰ παράγει πρὸς συντήρησιν τῶν κατὰ τῆς τυραννίης ἀμυνομένων, καὶ μακρὰν ἀπὸ τὰς ἑδρας (πόλεις) κεῖται, καὶ ἐν συνόλῳ οὐδενὸς πλεονεκτήματος ὑστερεῖται. Τὰ πλεονεκτήματα ὅμως ταῦτα ἄχρι τοῦδε ἤκιστα ἐχρησιμοποίησαν οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ πεποιθᾶμεν ὅτι εἰς τὸ μέλλον θὰ χρησιμοποιοῦσιν αὐτὰ σπουδαίως, ὥσπερ καὶ οἱ Σφρακιανοὶ πάντοτε ἐποίησαν πρὸς κοινὸν ὄφελος τῶν Κρητῶν ὄλων.

Τὰ ἐπικαλύπτοντα τὴν χώραν Λευκὰ Ὅρη ἔχουσιν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τὴν διεύθυνσιν καὶ ἀπόστασιν περίπου 300 σταδίων, καὶ ὅσῳ χωροῦσι τοσούτῳ ταπεινοῦνται, ἕως ὅτου ἀπολήξουσιν εἰς τὸν ἀπὸ τὴν ἐκβολὴν τοῦ Μουσέλα καὶ τὸν κόλπον τῆς Φοινικίας σχηματιζόμενον Ἰσθμόν. Τὰ ὄρη ταῦτά εἰσι τὰ ὑψηλότερα τῆς Κρήτης· τὸ ὑψιστον ἔκρον, τὸ λεγόμενον Θώδωρος, ἔχει ὕψος 8,100 ποδῶν ἀγγλικῶν, τὸ δὲ τῆς Ἰδῆς 8,060.

Μόλις περὶ τὸ τέλος τοῦ θέρους ἀποδύονται τὰ ὄρη ταῦτα τὸν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπιβαλλόμενον αὐτοῖς λευκὸν χιτῶνα· λυομένης δὲ τῆς χιόνος σχηματίζονται μεγάλαι πηγαὶ καὶ ῥύακες, ἀφ' ὧν ποτίζονται τὰ πολυπληθῆ τῶν κατοίκων ποίμνια, ἅτινα ἀκολουθοῦσιν ἀνωφερῶς τὴν κατὰ λόγον τῆς ὑποχωρήσεως τῆς χιόνος γινομένην φυσικὴν ἀνοιξιν καὶ συλλέγουσι τὰ οὕτως ἀναφυόμενα κρίνα.

Ἄφ' οὗ δ' ἐκλείψῃ ἡ χιών, ἡ ἐπιφάνεια τῶν Ὀρέων ὁμοιάζει μακρόθεν τῷ χρώματι ὀμιχλώδους ἀτμοσφαιρας, ὥστε θαλασσοπορῶν τις ὁρᾷ ταῦτα ὡς νέφη τῆς ἐωθινῆς δρόσου. Ἐπὶ τῶν ὑπερηφάνων αὐτῶν κορυφῶν οὐδὲν ἄλλο φύεται, ἢ ὀλίγα κρίνα καὶ ὁ περιλάλητος δίκταμος, πλὴν καὶ ταῦτά εἰσι θησιγενῆ τῇ ταχείᾳ ἐπανόδῳ τῆς χιόνος.

Αἱ ὑπώρειαι ὅμως αὐτῶν φύουσιν ἀρσιδῶς διάφορα μεγάλα δέν-

δρα, καὶ δάση σπουδαῖα σχηματίζουσιν ἀπὸ κυπαρίσσους, πεύκους, πρίνους, ἐλαιοπρίνους, ζηλάκους, δρῦς, σφενδάμνους, ἀβοράτους, ἀχλάδας καὶ ἄλλα αὐτοφυῆ καὶ θάμνους διαφόρους, ὧν τὸ σύνολον καθιστᾷ τὴν χώραν κατάσκιον, ἔνθα περιοδεύων τις οὐ μόνον γίνεται ἐπιλήσμων τῆς θερινῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ψυχους καταλαμβάνεται αἴφνης καὶ ὑπὸ μελαγχολίας πολλῆς κατακυριεύεται, ὁρῶν τὴν σοβαρὰν καὶ ἀγρίαν τῆς φύσεως ὄψιν καὶ ἀκούων τὰς φωνὰς τῶν διαφόρων ὀρνέων.

Φαίνεται δ' ὅτι αἱ κλιτύες αὗται τῶν Ὁρέων ἦσαν τὸ πάλαι μᾶλλον δασώδεις καὶ σοβαραὶ, διὸ καὶ ὁ Κορινθίος γράφων τὸ 1755 ἀναφέρει ὅτι, εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἐκραγεῖσα πυρκαϊὰ διήρκεσε τρία συνεχῆ ἔτη, χωρὶς νὰ δυνηθῶσιν οἱ κάτοικοι ν' ἀποσβέσωσιν αὐτήν. Τοῦτο ὅμως φαίνεται ἡμῖν μεγάλη ὑπερβολή, καθ' ὅτι γνωρίζομεν τὰς ἐνταῦθα συνήθως γινομένας ῥαγδαίας καὶ πολυμέρους βροχὰς καὶ διαρκεῖς χιόνας. Ἄλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη ὁμολογοῦμεν ὅτι ἡ ἀμάθεια τῶν κατοίκων ἠλάττωσεν ἐπαισθητῶς καὶ ὀλονὲν ἐλαττώνει καὶ ἐξαφανίζει τὰ ἄλλως ἀνεκτίμητα ταῦτα δάση!

Εὐδοκιμοῦσι δ' ἐπὶ τῆς ζώνης ταύτης τῶν Ὁρέων καὶ κάρπιμα πολλὰ καὶ διάφορα δένδρα· ὡς, καρυαί, ἀπιδέαι, συκέαι, μηλέαι καὶ τόσα ἄλλα, καθὼς καὶ ἐκτεταμένοι ἀμπελώνες, ἀλλ' οὐχὶ τοσοῦτον κάρπιμοι. Ἐπὶ τῆς ζώνης ταύτης κεῖνται καὶ τὰ ὄρεινά χωρία τῶν Σφακιῶν, ἅτινα τὸ μὲν θέρος ἔχουσι κλίμα δροσερὸν καὶ ἐράσιμον, τὸν δὲ χειμῶνα ψυχὸς δριμύτατον, ἀλλ' οὐχὶ διαπεραστικὸν καὶ κινδυνῶδες· τὸ ψυχὸς ὅμως μετριάξει ἢ ἄφθονος· ξυλεῖα καθὼς καὶ ὁ βραστὸς οἶνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Κῶμαι καὶ πληθὺς αὐτῶν.

Ἐν τῇ ῥηθείσῃ χωρογραφικῇ θέσει κεῖνται ἀλλεπαλλήλα τὰ χωρία εἰς δύο σειράς, ὧν ἡ μία ἐπὶ τῆς ὄρεινῆς καταφύτου ζώνης, ἡ δὲ κατὰ μῆκος ἐπὶ τῆς παραλίας πρὸς τὰς ρίζας τῶν ὀρέων.

Τούτων τὴν σύντομον μὲν, ἀλλὰ πλήρη περιγραφὴν ἀρχόμεθα ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς χωροῦντες.

Κατὰ τὰ δυτικὰ ὄρια τῆς χώρας ταύτης εἰς πικρὸν τόπον ἔκειτο ἢ ποτὲ πόλις Συτῆ, νῦν δὲ Σούγια, ἔχουσα καὶ ὄριον τινὰ ψαμμώδη. Πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς περὶ τὰ τρία μίλια ἦτο καὶ ἡ μικρὰ πόλις Πικήλασος, διατηροῦσα ἤδη τὸ ὄνομα αὐτῆς. καὶ τοὶ ἀκατοίκητος· ὑπάρχει δὲ καὶ πηγὴ ἑνταῦθα καὶ ἐρείπια πικραῖα. Ἐνταῦθα ἔκτισαν οἱ Ὀθωμανοὶ πύργον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ἵνα ἐμποδίζωσι τὰ καταδρομικὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἐπαναστάτας ἀπὸ τοῦ ὕδαρ. Ἐντεῦθεν προχωροῦντες τόπον δύσβατον δύο μιλίων περίπου ἀπαντῶμεν ἄλλα ἐρείπια, ἅτινα ἀπετέλουσι τὸ ποτὲ Μάκαρον, τανῦν δὲ Τρυπητὴν, ἀπὸ τρυπητόν τινα βράχον, δι' οὗ διέρχεται ὁ διαβάτης. Τὸ Μάκαρον κατῳκεῖτο ἀπὸ εὐαρίθμους τινὰς μέχρι τῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1770· καὶ ἑνταῦθα δ' ἔκτισαν οἱ Μουσουλμάνοι πύργον.

Ἐντεῦθεν δὲ κρηνοβατοῦντες, ἀφοῦ ὀδεύσωμεν ὡσεὶ 3 μιλίων ἀπόστασιν μετὰ πολλῆς προσοχῆς, ἀφικνούμεθα εἰς τὴν ἐκβολὴν τῆς περιώνυμου φάραγγος τῆς Σαμαριαῖς. Πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς ἐκβολῆς παρὰ τὸν αἰγιαλὸν, εἰς θέσιν εὐχάριστον ἔκειτο ἢ ποτὲ πόλις Τάρρα, ἧς τὰ ἐρείπια φαίνονται εἰσέτι. Ἐνταῦθα ἦτο καὶ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, πρὸς ὃ οἱ κάτοικοι δεικνύοντες μέγαν σεβασμὸν εἶχον χαράξην ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν. «Ἀπό δυσόν σου τοὺς πόδας, ἀποκάλυψον τὴν κεφαλὴν καὶ εἴσελθε.» Τοῦτο ἴσως ἦτο τὸ τοῦ Πυθαγόρα δόγμα «Θύειν σε χρὴ ἀνυπόδουτον καὶ ἀσχεπῆ.» Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ ἵσταται νῦν ἐκκλησίδιον τῆς Παναγίου Κόρης, βυζαντιανῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου ὁρᾶται νῦν ἡ ῥηθεῖσα ἐπιγραφή καὶ τὸ ὄνομα Τάρρα· τοῦτό ἐστιν ἔργον περιηγητοῦ τινος. Ἐκατέρωθεν τῆς ἐκβολῆς ἔκτισαν οἱ Τοῦρκοι ἀνὰ ἓνα πύργον, ἵνα ἐξουδετερώσωσι καὶ τὸ μοναδικὸν τοῦτο ἐν Κρήτῃ ἄσυλον τῆς ἀγριότητός των.

Ἀπὸ τῆς ἐκβολῆς, ὡσεὶ μίλιον πρὸς τὸν πυθμὲν τῆς φάραγγος κεῖται καὶ τὸ χωρίδιον Ἁγία Ῥωμέλη, οἰκούμενον νῦν ἀπὸ 35 οἰκογενεῖας, αἵτινες ζῶσιν ἀνέτως ἀπὸ ποιμνικαὶ ἀγοπροβάτων, μελίσσης κτλ. ἀπὸ ξυλείαν ναυπηγήσιμον, στεγῶν, ἐργοχειρῶν κτλ. ἀπὸ ἀλείαν, ἀπὸ κυνήγιον ἀγριμῶν καὶ διαφόρων πτηνῶν. Ἐχουσι

δὲ καὶ κηπάρια καὶ ὑδρομύλους παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ἀειρροῦ ποταμοῦ, δένδρα διάφορα καὶ πυρετούς. Οὗτοι ἦσαν ἀνέκαθεν ναυπηγοί, κατασκευάζοντες ὅλα τὰ πλοῖα τῶν Σφακιανῶν καὶ ἄλλων. Τὸ χωρίδιον τοῦτο μόλις φωτίζεται 4—5 ὥρας ἀπὸ τὸν ἥλιον ἐν ἐποχῇ θερινῇ. Προεῖχε δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια τῶν Μπατουδιανῶν.

Ἐν τῷ μυθῷ τῆς φάραγγος ταύτης ἐστὶ καὶ τὸ χωρίδιον Σαμαριᾶ, οἰκούμενον ἀπὸ 13 οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι τὸν αὐτὸν μὲ τοὺς Ἀγιορωμελίτας πόρον ζωῆς ἔχουσιν. Ἄνωθεν δὲ τοῦ χωριδίου ὑπάρχει καὶ τὸ περιώνυμον Εὐλόσκαλον, ὅπερ ὁ στρατὸς τῶν Τούρκων κατεσκεύασε δι' ἐαυτὸν ἐσχάτως διαβατώτερον καὶ πύργον ὠκοδόμησεν ἰσχυρὸν παρ' αὐτῷ, ἵνα τὴν εἰς τὴν φάραγγα εἰσοδὸν τῶν ἐπαναστατῶν ἐμποδίζωσιν.

Ἀφίνοντες δὲ τοὺς κρηνοδιαίτους τούτους ἀμφοτέρων τῶν χωριδίων, ὧν οἱ πλεῖστοι ἐκμετρῶσι τὸ ζῆν ἀπὸ τοὺς κρημούς των καὶ, ἀφοῦ διέλθωμεν ὑψίστα ὄρη κατὰσκια, ἀπαντῶμεν τὸ χωρίον Ἅγιος Ἰωάννης ἐπὶ τῆς κλιτύος τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Οἰκεῖται δ' ἀπὸ 40 οἰκογενείας τρεφομένης ἀνέτως ἐξ ὄσων καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν. Ἄλλ' οὔτοι, ἐκτὸς τῶν πολυκρίθμων ποιμνίων, ἔχουσιν ἐκτὸς τῶν Σφακιῶν καὶ κτήματα σπουδαῖα καὶ μεγάλας ἀρύονται τὰς ὠφελείας. Ἀρδεύονται δὲ ἀπὸ βαθύτατα πηγὰδια μετὰ πολυλοῦ κόπου. Τὸ χωρίον τοῦτο ὡς ἐκ τοῦ καθαρωτάτου κλίματος παράγει ἄνδρας ὠραίους μὲν, ἀλλ' ἰδιάζουσιν τῆς γλώσσης προφορὰν ἔχοντας, ἀποστρέφονται τὰ τελικὰ ν καὶ ς. Οὔτοι τραγοῦδοῦσι κάλλιον παντὸς ἄλλου τὰ Σφακιανὰ λεγόμενα τραγοῦδια ἅτινα μετὰ τὴν ἐπιμιξίαν τοῦ 1821 διεδόθησαν καὶ εἰς τὰς ὁμορφους ἐπαρχίας. Διαπρέπει δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια τῶν Βαρδιδῶν.

Ἐντεῦθεν δὲ ἀναχωροῦντες, ἀφοῦ διανύσωμεν περὶ τὰ δύο μίλια ὁρῶμεν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐν χωρίδιον, Στερνὶ καλούμενον, ἐγκαταλειφθὲν ὀλοτελῶς τῷ 1821. Μικρὸν δ' ἔτι περαιτέρω ἀπαντῶμεν τὸ χωρίον Ἀράδαινα, ἐνθα ἦν ἡ ὁμώνυμος ἀρχαία πόλις Ἀράδαινα, κεῖται δὲ ἐν ἐπιπέδῳ καὶ λίαν καρποφόρῳ τόπῳ. Ἐν τῷ μέσῳ τούτου ὑπάρχουσι καὶ εὐμεγέθη πηγὰδια, ἀφ' ὧν ἀρδεύονται οἱ κάτοικοι καὶ τὰ ποιμνιά των. Οἰκεῖται δὲ μόλις ἀπὸ 40 οἰκογενείας, αἵτινες ζῶσιν ἀφ' ὄσων καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν· οὔτοι ὁμοῦ

έποδύουσι και δημητριακά ὀλίγα μὲν, ἀλλὰ καλλίστης ποιότητος. Ἐχουσι δὲ και οὔτοι κτήματα ἐξω τῶν Σφακιῶν. Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου ὑπάρχει και ἐκκλησία τοῦ Ἄρχιστρατήγου Μιχαήλ, Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐνθα μεταφέρουσι μακρόθεν και ὀρκίζουσι τοὺς ζωοκλέπτας, διότι οὔτοι πιστεύουσιν ὅτι, τοῦ ψευδῶς ὀρκισθέντος τὴν ψυχὴν ἐκβάλλει οὔτος πάραυτα, ὥστε τὰ πλεῖστα τῶν κλοπιμαίων μαρτυροῦσι πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ θανάτου. Ἄνωθεν τοῦ χωρίου τούτου ἐστὶ και ἡ θέσις Κρούσια, ὅπου ὁ Δάσκαλος Ἰωάννης ἐποίησε τὴν τελευταίαν του συνέλευσιν, και ἐνθα ὑπάρχουσι πηγάδια διὰ τὰ ποίμνια.

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου ἀπαντᾶται και ὁ περιφημος Φάραγγας, ὅστις διατέμνει τὴν χώραν ἀπὸ τὰ Λευκά Ὄρη μέχρι τῆς θαλάσσης καθέτως. Οὔτος ὀμοιάζει μὲ αὔλακα μετὰ πολλῶν ἐλιγμῶν βαθέως διορυχθεῖσαν. Μόνον ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ χωρίου εἶνε διαβατὸς ἐν φέθῃ και τρόμφῳ διὰ 30 περιπίου ἐλιγμῶν. Οἱ στρατοὶ τῶν Τούρκων ἐπεσκεύασαν ἐσχάτως καθ' ὅσον ἦτο δυνατὸν, τὴν διάβασιν, εἰς ἣν πολλὰς ὑπέστησαν τότε και τὸ πάλαι ζημίαι, ὡς ὀψόμεθα. Ἐκτισαν δὲ και ἐνταῦθα πύργον ἰσχυρὸν, ὅπως ὦσι κύριοι τῆς διαβάσεως. Παρὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ Φάραγγος ὑπάρχει πηγὴ μεγάλη, ἐνθα και ὕδρῳμολοὶ ἦσαν ποτε. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν τῆς ἐκβολῆς θέσιν φαίνονται και λατομεῖα μεγάλα λευκοῦ και ὠραίου μαρμάρου, ὀπότεν διὰ θαλάσσης ἐκόμιζον τοὺς κίονας τοῦ Φοίνικος, τῆς Νικήτας, τῆς Γορτύνης, τῆς Ἰεραπύτνης και ἄλλων ἐπισήμων οἰκοδομῶν, οὔτων εἰς τὰ νότια τῆς Κρήτης.

Διαβάντες δὲ τὸν Φάραγγα και ὑπὲρ τὸ μίλιον προβαίνοντες ἀπαντῶμεν παρ' ἐλπίδα μέγα και πᾶν ὠραῖον ὀροπέδιον, ὀπερ πανταχοῦ τῆς ἐξαμιλίου περιφερείας του καθορατίζεται ἀπὸ συνοικίας καλλίστων ποτέ οἰκοδομῶν, νῦν δ' ἐρείπιων, και ἐπικοσμεῖται ἀπὸ διάφορα δένδρα, τὸ δὲ πλεῖστον τῆς ἐπιφανείας του καλύπτεται ὑπ' ἀμπελώνων. Τοῦτό ἐστὶν ἡ Ἄνωπολις, ἐνθα ἦν τὸ πάλαι ἡ ὑπὸ τοῦ Λάμπου κτισθεῖσα και ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ κληθεῖσα πόλις, Λάμπρα· τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως ἐκείνης φαίνονται οὐχὶ ἐντὸς τοῦ ὀροπεδίου, ἀλλὰ πρὸς νότον αὐτοῦ ἐπὶ τινος ὕψώματος. Τὸ μῆκος τοῦ σωζομένου τείχους εἶνε ὡς ἐγγιστα 300

βημάτων, τὸ δὲ πάχος αὐτοῦ 6 ποδῶν, τὸ δ' ὕψος ποικίλλει ἀπὸ 3 ἕως 10 ποδῶν. Οὐδαμοῦ φαίνεται ἐργασία λεπτή. (α)

Πολλοὶ διατείνονται ὅτι ἡ πάλαι Λάππα ἦν ἐν τῇ Ἀργυρούπολει, ἀλλ' οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν εἰσὶ συγκεχυμένοι καὶ σκοτεινοί, ἄλλως τε δὲ καὶ ἡ Ἀργυρούπολις ἔφερε τὸ αὐτὸ, ὅπερ καὶ σήμερον ὄνομα. Ὁ δὲ Στράβων μὲν ἐν ὄνομα τὴν ἀναφέρει «Φοῖνικα τὴν Λάμπω». Αἱ πόλεις Φοῖνιξ καὶ Ἀνώπολις ἐχρησάμευον ἀλλήλαις πρὸς ἀμοιβαίαν ἄμυναν· ὁ μὲν παράλιος Φοῖνιξ κατὰ τῆς θαλασσίου πειρατείας, ἡ δ' ὀχυρὰ Ἀνώπολις, ἡ ὀρθότερον Ἀκρόπολις κατὰ τῶν ἀπὸ ξηρᾶς ἐπιδρομῶν· ἐλέγετο δ' Ἀνώπολις κατ' ἀντίθεσιν τῆς κάτω πόλεως τοῦ Φοῖνικος· καθ' ὅλην δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς κυριαρχίας ἠκυμάζον καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐτῶν ὑπερέβαινε τὰς 70 χιλιάδας, καὶ θρόνος Ἐπισκοπικὸς ἑβδομὸς ἐξ ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ συνεστήθη ἐνταῦθα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπίσκοπος Φοῖνικος», ὅστις διετηρεῖτο μέχρι τῆς Ἑνετοκρατίας (β).

Ἡ Ἀνώπολις πρὸ τοῦ 1821 ἠρίθμει περὶ τὰς 300 οἰκογενείας κατὰ τὸ ἤμισυ ἐλαττωθεῖσας σήμερον, καὶ ζώσας, ὅπως οἱ γείτονες Ἀραδαινωταί, ἀλλ' οὐχὶ ἀνέτως· ἐνῶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως εἶχον καὶ ποίμνια πάμπολλα καὶ πλοῖα πολλὰ καὶ μεγάλα, καὶ χρήματα καὶ εἴτι ἄλλο πρὸς εὐζωΐαν. Τοῦτο γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν ἐρειπίων, ἐν οἷς διακρίνεται τὸ μέγαρον τοῦ Δασκάλου Ἰωάννου.

Διηγοῦνται ἡμῖν οἱ παλαιοὶ ὅτι, εἰσερχόμενοι ἐξ ἄλλων χωρίων ἄνδρες ἔνοπλοι εἰς τὴν Ἀνώπολιν δὲν ἔφερον τὸ τουφέκιον ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀλλὰ πρὸς τιμὴν τῶν κατοίκων ἐν τῇ χειρὶ καὶ μικρὸν πρὸς τὰ κάτω ἀποκλίνοντες τὸ στόμα αὐτοῦ. Σήμερον ὁμως ἡ Ἀνώπολις μόλις κατέχει τὴν δευτέραν θέσιν ἐν Σφακίοις ἕνεκα τῶν ἐρημώσεων ἀπὸ τὰς ἐπαναστάσεις. Ἡ μεγαλητέρα αὐτῆς παρακμὴ ὀφείλεται μὲν εἰς αὐτάς, ἀλλ' ἐκτὸς τῶν φονευθέντων

(α) Ὁ Κριτοβουλίδης ἀποκαλεῖ τοὺς Ἀγιοβασιλειώτας Λαμπαίους. Τοῦτο εἰκάζει ἐκ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἐπισκοπικοῦ θρόνου Λάμπης, ἀλλ' οὗτος ἔλαβε τὴν ἐπικλήσιν ἐκ τοῦ χωρίου Λαμπινῆ, ἐν ᾧ ἦν ἡ ἀρχαία ἔδρα.

(β) Ὅρα τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ Β' Συνόδου, ἐνθα ἀναφέρεται τις «Λέων Ἐπίσκοπος Φοῖνικος».

καὶ ἑκατρισθέντων τῷ 1770 καὶ τῷ 1821, συνετέλεσε καὶ ἡ ἀπώλεια μιᾶς Γολέττας τοῦ Κουλετογιάννη μετὰ 42 ἐκλεκτῶν ἀνδρῶν οἰκογενειάρχων, ἃν ἐβύθισαν ἀγενεῖς τινες Ὑδραῖοι αὐτανδρον καὶ πολλὰ οἰκίαι δλόκληροι ἔκλεισαν καὶ ἠρήμωσαν.

Ἐντεῦθεν, λέγει ὁ Pashleys, καθορῶν τις τὰ ἀπαρτιζόντα τὴν Ἀνώπολιν χωρίδια πληροφορεῖται ἀρκούντως ὁποῖα ἐγένετο καταστροφή διαρκούντος τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821 (α). Πολλὰ οἰκίαι πυρπολημέναι ἀνήκουσιν εἰς πλείους τῶν 50 οἰκογενειῶν, διασπαρρισδῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὧν πολλὰς εἶδον καὶ ἐβεβαιώθην ὅτι δὲν ἐπανέρχονται, ἕως ὅτου ἐξουσιάζουσιν οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης». Τὰ αὐτὰ δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ εἰπώμεν περὶ πολλῶν ἑτέρων χωρίων καὶ ἰδίως τοῦ Ἐμπροσγιαλοῦ.

Μεθ' ὅλην δὲ τὴν παρακμήν της ἡ Ἀνώπολις κέκτηται καὶ ἐξῶ τῶν Σφακίων, ἰδίως εἰς Κίσσαμον, πολλὰ κτήματα, ὁπόθεν πολλὰ κέρδη ἔχουσιν οἱ μέτοικοι. Διατηροῦσι δὲ καὶ Δημοτικὸν Σχολεῖον ἐν Ἀνωπόλει. Ἀρδεύονται δὲ καὶ οὗτοι ἀπὸ μεγάλα πηγᾶδια καὶ δεξαμενάς.

Διέπρεψαν δ' ἐν τῇ Ἀνωπόλει καὶ αἱ ἱστορικώταται οἰκογένειαι τῶν Βλάχων, ἐξ ἧς καὶ ὁ Δ. Ἰωάννης καὶ ὁ Γ. Τσελεπής, τῶν

(α) Ὑποσημειούμεν ὡδε στατιστικὴν τινὰ ἐκδηλοῦσαν τὴν φθορὰν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης ὡς ἐφεξῆς:

Ἀπὸ τὸ 1821 Ἰουνίου 14 ἕως τὸ 1828 Σεπτεμβρίου 1.

Ἡ Ἀνώπολις	εἶχε	ψυχὰς	1345	νῦν δ' ἔχει	696
Τὸ Λουτρὸν	»	»	80	»	42
Τὰ Λυθαιανὰ	»	»	170	»	107
Ἡ Ἀράδιαινα	»	»	226	»	143
Ἁγιος Ἰωάννης	»	»	353	»	182
Ἁγία Ρωμέλη	»	»	320	»	295
Ἡ Σαμαριά	»	»	77	»	60
Τὸ Μουρὶ	»	»	505	»	412
Ἡ Γαῦδος	»	»	635	»	167

Ὅθεν, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ἀσφαλέστερα ταῦτα χωρίδια τῆς Κρήτης ἀπωλέσθησαν 1337 ψυχὰι, τί θὰ εἰπώμεν διὰ τὰ μᾶλλον ἐκτεθειμένα; Ἄλλ' ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς μέχρι τέλους τοῦ ἀγῶνος ἐξαφανισθείσας, ὡς καὶ τὰς γεννηθείσας ἐν τῷ διαστήματι τῶν 9 ἐτῶν, θὰ εὐρωμεν τὰς ἐξαφανισθείσας πλείους τῶν ἑναπομεινάντων ἐν τῇ ζωῇ.

Ζαμπέτιδων, τῶν Παναγιωτάκιδων καὶ τόσων ἄλλων ἐξ ὧν καὶ οἱ στρατηγοὶ τοῦ 1821 Ἀναγνώστης καὶ Ἀνδρέας Παναγιωτάκαι, ὁ Ἀνδρέας Κριαρᾶς, ὁ Πωλιὸς Χατζηδάκης, ὁ Χατζηδονικηφόρος, ὁ Ἀνδρέας Φασούλης καὶ τόσοι ἄλλοι, οἵτινες ἀναφέρονται ἐν τοῖς ἔμπροσθεν διὰ τοῦς λαμπροῦς ἀγῶνάς των.

Ἐξ Ἀνωπώλεως δὲ κατερχόμενοι πρὸς νότον, ὄδον λίαν κατωφερῆ καὶ σκολιάν, ἀπαντῶμεν τὸ χωρίδιον Διβκνιανὰ, οἰκούμενον ἀπὸ 20 οἰκογενείας, αἵτινες ζῶσιν ἀπὸ ποίμνια, μελίσσης καὶ γεωργικῆν. Ἀρδεύονται ἀπὸ ἓν μέγα πηγάδι. Διέπρεψε δ' ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια τῶν Βαρδουλέδων, ἐξ ἧς καὶ ὁ στρατηγὸς Βαρδουλομανούσος.

Ἐντεῦθεν ὀδεύοντες νοτιοανατολικῶς περὶ τὰ τρία μίλια ἀπαντῶμεν εἰς θέσιν, μικρὸν ἐξέχουσαν πρὸς τὴν θάλασσαν, σωροὺς ἔρειπίων ἐκτεινομένων εἰς πολλὴν ἀπόστασιν ἀνωμάλου ἐπιρρανείας. Ταῦτά εἰσι τὰ ἴχνη τοῦ ποτὲ Φοίνικος. Οὐδαμοῦ φαίνονται ἴχνη σπουδαίων οἰκοδομῶν, πλὴν τοῦ ἱεροῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Παύλου. Ὁ ναὸς οὗτος ἴστατο ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ βραχίονος τοῦ σχηματίζοντος βράχου τὸν λιμένα τοῦ Λουτροῦ.

Τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους φαινόμενα τοῦ ναοῦ θεμέλια διαγράφουσιν ἐπιφάνειαν μήκους 30 μέτρων καὶ πλάτους 16. Τὸ ἔδαφος ὅλον ἦτο ἐστρωμένον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Φαίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἴχνη ὅτι ἦτο Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ καὶ ὅτι ὑπεβάσταζον τὴν ὀροφὴν στήλαι μαρμαρίνοι, αἱ ἡ ἀμάθεια τῶν ἔπειτα ἐξηφάνισε καὶ εἰς ἄσβεστον μετέβαλε, διότι ἐπὶ τῶν ἔρειπίων τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἄσβεστοκάμιος! Πρὸς τὸ βόρειον πλευρὸν τοῦ Ναοῦ περίπου 10 μέτρα ὑπῆρχε καὶ ὠραῖα κρήνη, ἧς τὸ ὕδωρ ἄγνωστον πόθεν ἤρχετο. Τὸ σύνολον δὲ τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν οἰκιῶν τῆς Ἐπισκοπῆς φαίνονται ὅτι ἦσαν ὠραιότατα καὶ μεγαλοπρεπῆ, ἰδίως ἕνεκα τῆς θέσεως ἣν κατέχουσιν. Μικρὸν πρὸς βορρᾶν τούτων ὑπάρχουσι καὶ θόλοι ὑπόγειοι τὰ στόματα πρὸς τὸν λιμένα ἔχοντες καὶ λίαν στενοί. Οὗτοι, φαίνεται, ἐχρησίμευον ὡς δεσμοτῆριζ κακούργων.

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἔρειπίων τῆς πόλεως φαίνονται καὶ ἐτέρας ἐκκλησίας τοιαῦτα, ἀλλ' αὕτη φαίνεται ἀπλουστάτη, ὡς οἱ κάτοικοι, πλὴν εὐρύχωρος. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς μετὰ τοῦ Νάρθηκος ἔχει 20 μέτρων μήκος, πλάτος δὲ 13. Εἶχε θύρας τρεῖς ἐντὸς τοῦ

Νάρθηκος, μίαν ἀπὸ τὴν βόρειον πλευρὰν καὶ ἐτέραν μικρὰν ἀπὸ τὸ ἱερὸν, ἀφ' οὗ ὡσεὶ 10 μέτρα ἀπέχει χάσμα βαθύ καὶ ἐν τῷ πυθμένι τούτου ἀναβρύουσι τρεῖς πηγαί, διάφορον ποιότητα ἐκάστης τὸ ὕδωρ ἔχον.

Πρὸς βορρᾶν δὲ τῶν πολλῶν ἐρείπιων, ὡσεὶ στάδιον ὄρωνται καὶ ἄλλα ἐρείπια μεγάλης τινὸς συνοικίας. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἰδίως ἀποδίδουσιν οἱ περίοικοι τὴν ἐπίκλησιν τοῦ Φοίνικος ἄχρι σήμερον, χωρὶς νὰ ἔχωσιν ἐλάχιστην τῆς ἱστορίας γνῶσιν. Πρόδηλον ἀπὸ τῆς διακρίσεως ταύτης ὅτι οἱ ἐκ Φοινίκης ἐλθόντες κατόκησαν ἐνταῦθα τὸ πρῶτον καὶ ἐπέδωκαν τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος των εἰς τὸν νέον συνοικισμόν. Ἐνεκα δὲ τοῦ λιμένος οὔτοι πρόεκοπτον, φαίνεται, καὶ ἠϋζάνον κατὰ τε τὸν πληθυσμὸν καὶ τὸν πλοῦτον, ὥστε προϊόντος τοῦ χρόνου ἐσχηματίσθη καὶ ἐξετάθη ἡ πόλις ὑπὸ τῆς συσσωρεύσεως τῶν ἰθαγενῶν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν συνοικισμόν φαίνεται ὅτι δὲν συνεχωνεύθησαν ταχέως εἰς ἓνα λαόν· διότι εἶχον καὶ διετήρουν ἰδίαν συνοικίαν καὶ ἐκκλησίαν οἱ ἐπήλυδες οὔτοι· τὸ ὄνομα ὁμῶς τῆς συνοικίας των ἐγένετο κοινὸν ἀπὸ τοὺς περιόικους, ἂν καὶ οἱ κάτοικοι ἐποίουν τὴν ῥηθεῖσαν διάκρισιν. Ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς συνοικίας ταύτης συμπεραίνομεν ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ὑπερέβαινον τὰς 20 οἰκογενεῖας ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ πληθυσμοῦ των.

Εἰς τὸν λιμένα τοῦτον τοῦ Λουτροῦ, ὅστις ἐθεωρεῖτο εἰς τῶν καλητέρων τῆς Κρήτης, ὀφείλεται ἡ ποτὲ σπουδαιότης καὶ ἀνάπτυξις τοῦ Φοίνικος, τοῦ ἀνέκαθεν θαλασσίου ἐμπορίου τῶν Δευκωρεϊτῶν, καὶ ἡ τούτων πρωϊμώτερα ἀνάπτυξις ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Κρήτας. Εἰς τοῦτον προσωρμίζοντο πλείονα τῶν 40 πλοίων μέχρι τοῦ 1821. Αὐτὰ συνετέλεσαν θαυμασίως εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς τότε ἐπαναστάσεως καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἠδύνατο γενέσθαι. Ἡ εἰσαγωγή παντοίων χρειῶν τοῦ πολέμου καὶ τῆς συντηρήσεως ὄλων τῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐξαγωγή τῶν προϊόντων αὐτῶν ἐγένετο ἐντεῦθεν μετὰ πολλῆς ἐλευθερίας, διὸ καὶ ἐκηρύχθη ἐπίσημως λιμὴν καὶ ἔδρα τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐν ἐνὶ δὲ λόγῳ ὁ λιμὴν οὗτος ἦν ἀνέκαθεν ἡ ψυχὴ τῆς χώρας ταύτης ἐν τε τῇ εἰρήνῃ καὶ ἐν ταῖς δειναῖς τῆς πατρίδος πε-

ριστάσσει. Τὸ 1866 ὅμως οὐδὲν ὠφέλησεν, ἔχοντας τοῦ πολεμίου ὀρισμένα διὰ τὴν Κρήτην 37 ἀτμόπλοια.

Τὴν σπουδαιότητα τοῦ λιμένος τούτου κατανοήσαντες οἱ Τοῦρκοι καθιέρωσαν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν (1830) ἐνταῦθα λιμεναρχεῖον, μᾶλλον πρὸς περιστολὴν τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἢ πρὸς ὕλικά συμφέροντα. Ἐκτίσαν δὲ καὶ μέγαν πύργον ἢ μᾶλλον φρούριον ἐνταῦθα τὸ 1866 ἐπὶ θέσεως ἀρμοδίας, δι' ἧς δεσπόζει ἰσχυρῶς τοῦ λιμένος.

Οἰκοῦσι δὲ καὶ ἐν Λουτρῷ τανῦν 5—6 οἰκογένειαι ἀπόγονοι τοῦ περιωνόμου διὰ τὴν ῥώμην καὶ τὸ ἦθος Ἀνδρούλακκ. Οὗτος ἀνῆκε, καθ' ἃ διηγοῦνται οἱ εἰδότες αὐτὸν, εἰς τὸ γένος τῶν Γιγάντων. Ἦτο πράγματι γίγας τὸ ἀνάστημα, ἐξ οὗ καὶ Ἀνδρούλακκας, σύμμετρος, εὐεϊδής, σοβαρὸς, βροντώδης καὶ ἐξαισίου δυνάμειος. Ἡδύνατο νὰ ἄρῃ εἰς τὰς χεῖρας τοσοῦτον βᾶρος, ὅσον μετὰ πολλοῦ κόπου δέκα ῥωμαλαϊότατοι ἄνδρες. Κατὰ δὲ τὸ ἦθος ἦν τύπος καὶ παράδειγμα χρηστότητος καὶ θεοσεβείας, φιλότιμος, φιλόξενος καθ' ὑπερβολὴν, περιποιητικὸς, φιλελεήμων καὶ εὐπρόσιτος τοῖς πᾶσιν.

Οὗτος ᾠκοδόμησεν ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ τὴν ἐνταῦθα σωζομένην Ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Πολλὰ διηγοῦνται ἐνταῦθα τῆς Θεοτόκου θαύματα, μάλιστα ἐν ὄσφ ὁ θεοσεβὴς Ἀνδρούλακκας ἔζη, καὶ συνεπῶς ἦσαν πολλὰ καὶ μεγάλα τὰ προσφερόμενα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην δῶρα, ἰδίως ἀπὸ τοὺς θαλασσινοῦς. Τῶν δωρημάτων τούτων ὁ θεοφιλὴς Ἀνδρούλακκας ἐποιεῖτο χρῆσιν εὐσυνείδητον διὰ τούτων μαγαζεῖα καὶ οἰκίας ᾠκοδόμησε καὶ κτήματα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἠγόρασε. Τοσαύτη δὲ ἦν ἡ συρροή τῶν δωρημάτων, ὥστε μόνον ἄργυρος εἰς ἱερὰ παντοειδῆ σκευὴ εὐρέθη 84 δκ. ἀρχομένης τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅν οἱ Σφακιανοὶ ἐπόλησαν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου.

Καὶ ἐκ τοῦ Λουτροῦ ἀποπλέοντες, τῆς ξηρᾶς οὐσῆς ἀδιαβάτου, καὶ ὡσεὶ μίλιον προχωροῦντες καθορῶμεν τὴν θέσιν Γλυκιά Νερά, ὅπου συνῆλθον οἱ Σφακιανοὶ Γέροντες τῷ 1821 Ἀπριλίου 7 (Μεγάλη Πέμπτη) καὶ ἀπεφάσισαν τὴν ἐπανάστασιν ὀριστικῶς. Ἐνταῦθα ὑπάρχει καὶ ἐκκλησία τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ ὕδωρ γλυκύτατον. Ἐντεῦθεν δὲ μετὰ θαλασσοπορίαν δύο περίπου μιλί-

ων ἀφικνούμεθα εἰς τὸν Σφακιᾶν (Ἐμπροσγιαλὸν), ὅπου ὑπάρχου-
σιν ἐργαστήρια καὶ ἀποθήκαι διαφόρων ἐμπορευμάτων, ὧν ἡ χρῆ-
σις λίαν περιορισμένη σήμερον. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ὀλίγοι τεχνίται.

Ἡ κωμόπολις αὕτη μετὰ τὴν ἔνωσιν τῶν τιμαριῶν εἰς μίαν
ἐπαρχίαν, καθάπερ εἶδομεν, ἐκηρύχθη πρωτεύουσα, καὶ τὸ ὄνο-
μα μετεδόθη εἰς ὅλην τὴν χώραν. Πρὸς ὑποστήριξιν δὲ τῆς Ἐνώ-
σεως καὶ ἵνα ἔχωσιν ἄμεσον αἰτίαν συνεχῶς σχέσεως καὶ ὁμο-
νοίας, ἐψηφίσαντο ὅλα τὰ χωρία τῆς ἐπαρχιακῆς περιφέρειας ἵνα
ἐκάστη μεγάλη οἰκογένεια καὶ ἕκαστον χωρίον κτίσῃ μίαν Ἐκ-
κλησίαν ἐνταῦθα καὶ ἐορτάζωσιν αὐτὰς ἐτησίως ἕκαστοι. Ὁ ἀριθ-
μὸς τῶν οἰκοδομηθέντων ἐκκλησιῶν ἀνῆλθεν εἰς 45 διαφόρων Ἀγ-
γίων, ὥστε εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς τοῦ ἔτους ἐορτὰς εἶχον ἐνταῦθα
πανηγύρεις, ἃς ἐώρταζον ἐθνικῶς μὲ εὐχαίρας, μὲ χοροὺς καὶ συμ-
πόσια, προσερχόμενοι ἐξ ὅλων τῶν χωρίων.

Τοῦ ἥκιστα εὐλαβοῦς τούτου ἐθίμου συνεχῶς τελουμένου ἡ
καθολικὴ συνάφεια καὶ ἡ σχέσις τῶν ὄρεινῶν ὁλονὲν ἐπαγιοῦτο καὶ
προϊόντος τοῦ χρόνου ἀπέβαινον ἰσχυροὶ καὶ ἐπίφοβοι πρὸς τοὺς
κατακτητὰς τῆς νήσου. Μόνοι δ' οἱ Πατσιανωταὶ ἐφαίνοντο ἀδια-
φοροῦντες ἐπὶ πολὺν χρόνον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς κοινῆς ἀποφά-
σεως, ὥστε ἐσκώπτοντο παρὰ τῶν λοιπῶν καὶ ἐχλευάζοντο πι-
κρῶς. Ταῦτα κατεπίεσμων αὐτοὺς τοσοῦτον, ὥστε ἀπεφάσισαν
νὰ κτίσωσι καὶ αὐτοὶ Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ἀγ. Ἀπο-
στόλων, ἧτις νὰ ἐξέχη κατὰ τε τὴν ὠραιότητα, τὴν ἀρχιτεκτο-
νικὴν καὶ τὴν δαπάνην ἀπασῶν τῶν ἐν Σφακίῳ παλαιῶν καὶ
νέων. Καὶ ἀληθῶς ὠκοδομήθη ἐπὶ τὸ ἀνκτολικὸν τῆς κωμοπό-
λεως τοιαύτη, ρυθμοῦ Βυζαντινοῦ μὲ τροῦλλον βασταζόμενον ὑπὸ
τεσσάρων τόξων καὶ στύλων.

Καὶ ταύτην οὗτοι, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ τὰς ἑαυτῶν, ἐώρταζον
ἐτησίως μὲ χοροὺς καὶ οἰνοποσίας. Τελουμένης δὲ ποτε τοιαύτης
ἀσεβοῦς πανηγύρεως καὶ τῶν πανηγυριστῶν ὄρχουμένων ἐνόπλιως
ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ἐκκλησίας, ἔρχεται τις κόσσυφος καὶ ἐπικαθίζει
ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Τρούλλου· τοῦτον ἰδὼν τις τῶν ὄρχουμένων
ἔσυρε τὴν πιστόλα, ἵνα πυροβολήσῃ κατ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἕτερος ἤμ-
πόδιζε τοῦτον, ἵνα αὐτὸς πυροβολήσῃ· τρίτος δὲ μακρόθεν τῶν ἐρι-
ζόντων ἐστῶς ἐπυροβόλησε κατὰ τοῦ πτηνοῦ, ὃ δ' ἐμποδίζων τὸν

πρῶτον πυροβολεῖ καὶ φονεύει τὸν πρὸς τὸ πτηνὸν πυροβολήσαντα, ἕτερος δὲ πυροβολεῖ κατὰ τοῦ φονέου καὶ ἄλλος πάλιν κατὰ τοῦτου, ὥστε ἐντὸς λεπτοῦ οὐκ ὀλίγα τῶν βεβακχευμένων πανηγυριστῶν πτώματα ἐσπάρασσον χαμαὶ τὴν ἐπιθανάτιον ἀγωνίαν!!!

Ἔνεκα δὲ τῆς σκηνῆς ταύτης ἐγκατέλειψαν τὴν ἐκκλησίαν διὰ παντὸς οἱ ἰδιοκτῆται, τὴν ὁποίαν παραλαβὼν εἰς εὐπαιδευτος ἱερομόναχος Ἰωαννίκιος, γέννημα τῆς συνοικίης ἐκείνης, ἀφιέρωσεν ἔπειτα εἰς τὴν ἐν Ἀκρωτηρίῳ Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν τῶν Ζαγγαρόλων. Τῆς Μονῆς ἐκείνης ὁ Ἠγούμενος καὶ οἱ πρόκριτοι Πατέρες ἤρχοντο ἐτησίως πρὸς τιμὴν τῶν Σαρακιανῶν καὶ ἐώρταζον τὴν Ἐκκλησίαν δι' ὅλων τῶν πολυτιμοτέρων ἀμφίων καὶ σκευῶν τῆς Μονῆς. Τοῦτο ἐξηκολούθουν οἱ Πατέρες ἐκεῖνοι μέχρι τοῦ 1821, ὁπότε καὶ παρὰ τῆς Μονῆς ἐγκατελείφθη καὶ ἤδη ἐστὶν ἐτοιμόρροπος, ἢ μάλλον ἐρείπιον, διότι καὶ ταύτην καὶ πολλὰς ἄλλας οἱ βάρβαροι κτιζόντες ἐνταῦθα πύργους δύο ἐχάλασαν τῷ 1866.

Ἐπὶ τῆς ῥηθείσης ἀκμῆς τῆς ἡ κωμόπολις αὕτη κατφωκεῖτο ἀπὸ 600 καὶ ἐπέκεινα οἰκογενείας, ἀλλὰ σήμερον μόλις ἀριθμοῦνται 100, ὡς τῶν μὲν φονευθέντων εἰς τοὺς ἀγῶνας, τῶν δὲ ἐκπατρισθέντων καὶ εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου ἀποκατασταθέντων ἰδίως δ' εἰς τὴν νότιον Ῥωσσίαν κατέφυγον πολλοὶ, ἐν οἷς καὶ ὁ πατὴρ τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη Νικόλαος (α). Μετὰ τὰς τελευταίας καταστροφὰς μετέκρησαν ὀριστικῶς καὶ ὀλόκληρος σχεδὸν ἡ οἰκογένεια τῶν Κουνδούρων, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἰς Ἁγ. Νικόλαον Μεραμβέλλου. Οἱ ἐπιμεινάντες εἰσέτι ζῶσιν ἀπὸ μικρὰν

(α) Τῷ 1770 ὁ Νικόλαος οὗτος μεταβὰς ἀποκατέστη ἐν Ὁδησσῷ οἰκογενειακῶς, ὅπου καὶ ἀπέθανε πτωχότατος. Ὁ υἱὸς αὐτοῦ Δημήτριος ἐγένετο βαθύπλουτος καὶ μεγαλόδωρος· τισαῦτα δὲ ἐδώρησατο εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστήμιον καὶ εἰς ἄλλα Μουσεῖα καὶ κοινὰ, ὥστε ἀνηγορεύθη ἐπαξίως εὐεργέτης τοῦ ἔθνους. Εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἐμπρόστυλλον καὶ εἰς ἄλλα τῆς Κρήτης Σχολεῖα προσέφερεν ἐτησίως εἰσφοράς. Ἡ παραγωγή τοῦ πλούτου ὑπερέβη τὰ 400 ἑκατομμύρια τάλληρα· ἡ δὲ ἐτησία τῆς οἰκογενείας του δαπάνη ὑπερέβαινε τὰ δύο καὶ ἡμισυ ἑκατομμύρια. Ἄλλ' ἡ κολοσιαία αὕτη περιουσία ἤρξατο περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του ἐλατοῦσθαι ἐπαισθητῶς ἀπὸ τῆς ἀπερισκεψίας τῶν υἱῶν του.

ναυτιλίαν, ἐμπόριον, τέχναις κτλ. Διατηρεῖται δ' ἐνταῦθα καὶ Σχο-
λαρχεῖον ἀθλίως κατηρητισμένον. Ἀρδεύονται δὲ καὶ οὗτοι ἀπὸ
πηγάδια καὶ ἐκ μιᾶς πηγῆς παρὰ τῇ θαλλάσῃ, ὑφ' ἧς οὐχὶ σπα-
νίως ἐπικαλύπτεται.

Διέπρεψαν δὲ καὶ ἐνταῦθα τὸ πάλαι οἱ Σκορδύλαι, ὧν κλάδοι
ἱστορικώτατοι σώζονται ἔτι, οἱ Βουρδουμπάδες, Σιριντάναι καὶ
Στρατικοὶ ἐκ τοῦ κλάδου τῶν Φαρομηλίγγων. Πρὸς τούτοις καὶ
οἱ Κουνδουράκιδες, οἱ Γρηγοράκιδες, Χιονιάδες καὶ ἄλλοι. Ἐν-
ταῦθα ἐγεννήθη καὶ ὁ ὀπλαρχηγὸς τοῦ Δ. Ἰωάννου Μανούσος
Κούτσουπας, ὁ πατὴρ τοῦ περιωνύμου ῥήτορος Ἱερεμίου Κακαβέ-
λα, ὃν μετοικήσας ἐγέννησεν ἐν Ῥεθύμνῃ. Ὁ Ἰ. Κακαβέλας Ἱε-
ρομόναχος ἦτο κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς, τῆς Ἑβραϊκῆς, τῆς Λα-
τινικῆς καὶ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης, ἃς ἐξεπαιδεύθη ἐν Φλωρεντίᾳ
καὶ ἀλλαγῇ τῆς Εὐρώπης. Ἦτο δὲ καὶ τὸν τρόπον ἀστείος καὶ
πολλὰ ἀνέκδοτα ἀποδίδονται αὐτῷ. Σώζονται δ' ἐνταῦθα καὶ
λεῖψανα τῆς αὐτοῦ οἰκογενείας.

Ὁ κ. Rolen καθορῶν τὴν πληθὺν τῶν ἐνταῦθα ἐρειπίων καὶ
τὴν ἐκδηλουμένην παρ' αὐτῶν ἐπισημότητα τῶν ποτε κατοίκων
ἐδάκρυσεν, ὡς λέγει, συναισθανόμενος τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρω-
πίνων πραγμάτων καὶ τὴν κούφότητα τῶν ἀνθρώπων, διότι, ἀφοῦ
ὁ πανδαμάτωρ χρόνος καὶ αἱ μεταβολαὶ καταστρέφουσιν ἀνηλεῶς
καὶ ἐξαφανίζουσι τὰ πάντα, πρὸς τί νὰ στήνωνται ἀνδριάντες καὶ
κτήρια μεγαλοπρεπῆ; Σήμερον ὄφειλε νὰ ἴδῃ ὁ κ. Rolen τὴν κω-
μόπολιν ταύτην καὶ ἐσμέν βέβαιοι ὅτι ἤθελε συντάξῃ θλιβερωτέ-
ρας Ἱερεμιάδας! Προχωροῦντες ἐντεῦθεν ὡσεὶ δύο μίλια ὁδὸν ὀ-
μαλὴν ἀπαντῶμεν τὸ ἱστορικὸν Μονύδριον τῆς Οὐμιανῆς Παναγίας,
ὅπου οἱ Σφακιανοὶ διὰ τὴν πρὸς Αὐτὴν εὐλάβειαν καὶ τὸ κεντρι-
κὸν τοῦ τόπου συγκροτοῦσι συνήθως τὰς Συνελεύσεις των, ἐν αἷς
καὶ τὴν τοῦ 1821, ὅποτε ἐποίησαν τὰς ἐκλογὰς τῶν τε πολιτι-
κῶν καὶ στρατιωτικῶν Ἀρχηγῶν τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου ἀγῶνος.

Ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Κρήτης προσήρχοντο τῇ 8ῃ Σεπτεμ-
βρίου πανηγυρισταί, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Μητροπολίτης ἐξ Ἡρακλείου
ὄφειλε νὰ παρευρεθῇ καὶ λειτουργήσῃ ὁ ἴδιος πρὸς τιμὴν τῶν κα-
τοίκων, ἢ κωλυόμενος ὄφειλε νὰ στείλῃ τοῦλάχιστον ἄλλον Ἀρ-
χιερέα. Παρὰ πολλῶν δ' ἀξιοπίστων βεβαιοῦται ὅτι πολλὰ ἐν

πολλὰς τῆς πατρίδος περιστάσει προανεφάνησαν ἐν τῷ ναῷ τούτῳ σημεῖα ἀπεισιῶν συμφορῶν, καθάπερ καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἰουδαίων, ὅτε προσήγγιζεν ἡ κατὰ τῆς Ἰουδαίας ἐκδικητικὴ θεομηνία, καθ' ἣν ἐσφάγησαν Ἰουδαῖοι 1,100,000 κατὰ τὸν Ἰώσιπον.

Πρὸς βορρᾶν τοῦ μονυδρίου περὶ τὸ μίλιον κεῖται καὶ τὸ χωρίον Κωμητάδες, εἰς θέσιν ὠραίαν μὲν καὶ τὸν ὀρίζοντα ἀπερίοριστον ἔχουσαν, ξηρὰν δὲ καὶ ὄλως ἄγονον οὖσαν. Οἰκεῖται δ' ἀπὸ 70 οἰκογενείας, αἵτινες ζῶσιν ἀνέτως ἀπὸ τὸ κατὰ ξηρὰν ἐμπόριον καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλην αὐτῶν φιλοπονίαν καὶ τιμιότητα. Σπανίως οὗτοι ἐπιδίδονται εἰς ἀταξίας καὶ ζυφοκλοπὰς, ὥστε μ' ὄλας τὰς ἀπωλείας τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν πραγμάτων των πάλιν ἀνέλαβον ἕνεκα τῆς ῥηθείσης διαγωγῆς. Οἱ κάτοικοι ὅμως τοῦ χωρίου τούτου οὐκ εἰσι τοσοῦτον πολεμισταὶ καὶ μάχιμοι, πλὴν ὀλίγον ἐξαιρέσεων. Παράγεται δ' ἐνταῦθα καὶ ἔλαιον ἐκ τῆς φιλοπονίας των καὶ δύο ἐλαιοτριβεῖα ἔχουσιν. Ἀρδεύονται δὲ ἀπὸ μίαν πηγὴν, ἥτις ποτίζει καὶ τὸ μόνον ὑπάρχον ἐν Σφακίοις περιβολαίη περιέχον πορτοκαλολεμονέας. Διατηροῦσι δὲ φιλοτίμως καὶ δημοτικόν σχολεῖον. Ἐνταῦθα ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη ὁ ἄξιος Ἀρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας Μαλιβυζίου Παυλῆς Ντεντηδάκης, ὅστις μαχόμενος ἔπεσεν ἐνδόξως παρὰ τὴν Ἰδὴν τῷ 1867. Ἐστιχουρηγήθη δὲ καὶ ἄσμα ἐκτενὲς ὑπὸ τῶν συναγωνιστῶν του Μαλεβυζιωτῶν, ἐξυμνοῦν τὰς ἀρετὰς τοῦ ἀνδρός.

Ἐντεῦθεν προχωροῦντες ὡσεὶ μίλιον ἀπαντῶμεν τὸ χωρίδιον Βρασκᾶν, ἀνῆκον ὀλόκληρον τῇ οἰκογενείᾳ τῶν Μανουσάκων. Μικρὸν ἔτι προχωροῦντες ἀπαντῶμεν τὸ χωρίον Βουδᾶν, εἰς θέσιν ἀπερίοριστον ὀρίζοντα ἔχουσαν. Μικρὸν ἔτι χωροῦντες εὕρισκόμεθα αἶψης εἰς τὸ χωρίδιον Ἀνομικιανὰ, κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει κεκυρωμένου καὶ ἀποτόμου κρημοῦ. Ἐνταῦθα εὕρισκόμενός τις ἐν ὄρα καταγίδος φρίττει μὴ καταπλακωθῆ ὑπὸ τοῦ ὑπερκειμένου γρανιτώδους κρημοῦ, ἢ παρασυρθῆ ὑπὸ τοῦ ἐγγύττα βέοντος μαυιώδους χειμάρρου, ὅστις παρσύρει ἄχρι, τῶν οἰκιῶν τεραστίους σωρούς χαλίκων. Παρὰ τῇ βάσει τοῦ κρημοῦ ὑπάρχει καὶ Ἐκκλησία τῆς ἁγίας Ζώνης, εἰς ἣν ἀποδίδουσιν οἱ κάτοικοι πολλὰς θαυματουργίας, τὴν δὲ σωτηρίαν τοῦ χωρίου των ἀπὸ τῶν χειμάρρων ὀφείλουσιν εἰς τὴν θαυματουργὸν δύναιμι τῆς Ἐκκλησίας των.

Τὰ τρία ταῦτα χωρίδια οἰκοῦνται ἐν χειμῶνι ἀπὸ 120 οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι ζῶσιν ἀνέτως ἀπὸ ἔλαιον ἐξ αὐτοφυῶν ἐνταῦθα καλλίστων ἐλαιοδένδρων παραγόμενον, ἀπὸ μελίσσας, ποίμνια μεγάλα καὶ ἀπὸ μικρὰν γεωργίαν. Ἐκ τούτων οἱ μὲν ἀνέρχονται τὸ θέρος εἰς Νίμβρον, οἱ δὲ εἰς Ἄσφενδον. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ πέντε ἐλαιοτριβεῖα ἐν τοῖς ῥηθεῖσι τούτοις χωρίδιος. Ἀρδεύονται δὲ τὸ θέρος ἀπὸ πτωχοτάτας πηγὰς καὶ πηγάδια.

Τρία μίλια περαιτέρω εἰς θέσιν ὑψηλὴν ἀπαντῶμεν ἐντὸς κοιλάδος τὸ χωρίον Κολοκάσια, οἰκούμενον ἀπὸ 40 περίπου οἰκογενείας ἐν χειμῶνι, ἀνερχομένης ἐν θέρει εἰς Ἄσφενδον. Πορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐξ ὕδωρ καὶ οἱ γείτονές των, πλὴν γλίσχωρ. Ἐχουσι δύο ἐλαιοτριβεῖα καὶ ὕδωρ ἄφθονον.

Πρὸς νότον τοῦ χωρίου ὑπὲρ τὸ μίλιον ἴσταται καὶ τὸ ἱστορικὸν κωνοειδὲς Ὄρος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ὅπου καὶ Ἐκκλησία αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ λόφου τούτου οἱ Σφακιανοὶ συγκροτήσαντες συνέλευσιν ἀπεφάσισαν τὸν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ὀρνιθοπόλεμον. Πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ Ὄρους ἐν τῷ πεδίῳ ὄρωνται ἐρείπια μεγάλης κώμης, ἣτις ὠνομάζετο Ἐηρόπολις, διὰ τὸ ξηρὸν καὶ ἄνυδρον τῆς θέσεως. Πρὸς ἀνατολὰς τούτου ὑπὲρ τὸ μίλιον ἀπαντῶνται καὶ ἄλλα ἐρείπια χωρίου, ὅπερ ὠνομάζετο Πατσιανὸς ἀπὸ ἐπίσημόν τινα Πατσὸν καλούμενον. Ἀμφότερα τὰ χωρία ταῦτα ἠρήμωσαν οἱ πειραταὶ Σαρακηνοὶ καὶ Ἀλγερίνοι (α), διό περ οἱ κάτοικοι ἀπεσύρθησαν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους καὶ συνήκhsαν τὸν νῦν Πατσιανὸν ἐπὶ λόφου ὠραίου, ὅστις ἔνεκεν τῆς ἐνώσεως ἀμφοτέρων τῶν χωρίων ἔχει μεγάλην περιφέρειαν, ἣν πρὸ ἐτῶν διεφιλονίκησαν οἱ Κολοκασιανοὶ καὶ ἔλαβον δικαστικῶς πλὴν ἀδίκως λαοῖδα ἐκ τοῦ πεδίου καὶ ἐκ τοῦ ὄρους Περισυνάκι.

Πρὸς ἀνατολὰς τοῦ πάλαι Πατσιανοῦ ὑπὲρ τὸ μίλιον ἴσταται

(α) Καὶ ὅμως οἱ περίοικοι πιστεύουσιν ὅτι ἐξηράνισε ταῦτα Καταχανᾶς τις, ὅστις ἦν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐνταφιασμένος εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Καλλικράτους ἐκκλησιδίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ὅπου ἐν κατήρχετο τὴν νύκτα καὶ ἐπνίγε τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἰδίως τοὺς νεονύμφους. Ὁ Πάσκλη (σελ. 226 τ. Β') ἀναφέρει τὸν Καταχανᾶν τοῦτον, ἀλλ' ἐνῶ ἡ διήγησις εἶνε κωμικωτάτη, σῦναμα δὲ καὶ φρικώδης, οὗτος μὴ λαβὼν ἀκριβεῖς πληροφορίας ἐξέθετο αὐτὴν οὐχ ὡς ἔδει.

υπερψηφάνως πρὸς τῆ παραλία καὶ τὸ τετράγωνον καὶ τετράπυργον Φραγκοκαστέλλον ἐπὶ θέσεως τερπνῆς καὶ πεδινῆς. Τοῦτο ἔχει τείχη ἰσχυρὰ καὶ ὑψηλὰ, ἐφ' ἐκάστης δὲ γωνίας ἓνα πύργον ὑψηλότερον τῶν ἐπάλξεων ὡσεὶ 4 μέτρα. Ἐφ' ἐκάστου πύργου ἐστὶ καὶ ἴδιον οἰκίστημον, καὶ ταῦτα ὁμοῦ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς μεγάλης πύλης τοῦ φρουρίου μετὰ τῆς εἰκόνης τοῦ λεοντοσιδοῦς Εὐαγγελιστοῦ, οὗτινος καὶ ἐκκλησιδίου ὑπῆρχεν ἔμπροσθεν τῆς Πύλης καὶ πηγὴ παρ' αὐτῆ. Τοῦτο ἐκ βάρων κατέσκαψαν οἱ Τοῦρκοι τῷ 1866, ὅτε ἀνεκαίνισαν τοὺς ἐκτιναχθέντας τρεῖς αὐτοῦ πύργους εἰς τὸν ἀέρα ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ τὸ 1828.

Πρὸς τοῖς λοιποῖς τοῦ τόπου πλεονεκτήμασι σχηματίζεται ἔμπροσθεν τοῦ φρουρίου καὶ φυσικὸς λιμὴν ἀσφαλέςτατος καὶ εὐρύχωρος, ἀλλὰ πλήρης ψάμμου καὶ χώματος, ὥστε ἐὰν ἐκαθαρίζετο θὰ ἦτο πολὺ χρησιμώτερος τοῦ ἐν λουτρῷ διὰ τὸ εὐρύτατον ἐνταῦθα πεδίον, τὰ ἄφθονα ὕδατα καθ' ἕλην τὴν παραλίαν καὶ τοὺς γονιμωτάτους κήπους καὶ δὴ καὶ διὰ τὸ μᾶλλον κατακημένον τοῦ τόπου καὶ τὸ ἀρμόδιον πρὸς ἐμπορίαν.

Ἡ πόλις Νικήτα ἔκειτο μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τοῦ πάλαι Πατσανοῦ καὶ τοῦ Φραγκοκαστέλλου (α), ἀλλὰ τὰ ἴχνη ταύτης ἐξηφάνισαν οἱ Ἐνετοὶ συλλέγοντες τὴν ὕλην πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ μεγάλου τούτου φρουρίου. Μόλις τὰ ἴχνη τοῦ βωμοῦ τῆς πόλεως διακρίνονται ἔτι, ὅστις μετεβλήθη παλαιόθεν εἰς ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Νικήτα, ὁμωνύμου ἁγίου τῆς ποτὲ πόλεως. Ἀλλὰ καὶ ἂν μετεβλήθη ὁ ναὸς, δὲν μετεβλήθησαν ὁμως τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων, ἅπερ εἶχον ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς εἰδωλολατρείας. Ὅπως πανταχόθεν προσήρχοντο εἰς τὸν ἀρχαῖον τοῦτον βωμὸν καὶ ἀπέδιδον τιμὰς εἰς τὴν θεότητα ἐκείνην, ἣν ἡμεῖς ἀγνοοῦμεν, οὕτω καὶ μετὰ τὸν χριστιανισμόν προσήρχοντο οὐ μόνον οἱ περίοικοι ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς Μεγαλονήσου εἰς τιμὴν τοῦ μεγαλομάρτυρος Νικήτα. Καθ' ἃ δὲ δηλοῖ τὸ κατωθι: ἄτιμα ἢ εὐροτῆ

(α) Τῆς Νικήτας τὴν θέσιν ἐξαφανισθέντων τῶν ἐρειπίων οἱ ἀρχαιολόγοι διαφιλονικοῦσιν ἄλλοι ἀλλαχοῦ τάττοντες αὐτήν. Μόνος δ' ὁ Bandrand προσεγγίζει εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῆς θέσιν, λέγων ὅτι κεῖται 5,000 βήματα πρὸς ἀνατολὰς τῶν Σφακιῶν. Ταῦτο ποιοῦσιν οἱ σοφοὶ οὗτοι καὶ περὶ τῶν θέσεων τῆς Τάρρας, τῆς Λάμπρας καὶ ἄλλων ἐνταῦθα πόλεων.

αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸ ἐθνικὸν ἔθιμον· ἦτοι, οἱ ἀνδρειωμένοι ἔπει-
δίδοντο εἰς διαφόρους ἀγῶνας, ἵπποδρομίας, πεζοδρομίας, τοξο-
σκοπίας, λιθοβολάς, παλαίσματα καὶ ἄλλα παραπλήσια. Ἴδου δὲ
καὶ τὸ ἄσμα, ὅπερ ὁμοῦ ποσῶς δὲν φαίνεται ἀρχαῖον, ἐκτὸς ἐὰν
ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀμάθεια τῶν κατοίκων ἠλλοίωσε τοῦτο προτόν-
των τῶν χρόνων εἰς τὴν εὐνόητον αὐτοῖς διάλεκτον.

«Θέλεις νὰ ἰδῆς καὶ νὰ χαρῆς ὡμορφα παλληκάρια,
Καὶ δυνατὰ καὶ τρομερὰ ὡς εἶνε τὰ λιοντάρια;
Ἄμε στὸ Φραγγοκάστελλο νᾶνε τ' ἀγιοῦ Νικητά,
Νὰ πιστευτῆς ὅσ' ἀκούγες κί' ἀπὸ πολλοὺς ἐγροίτας.
Τότε συντρέχου τὰ χωρῖα τ' ἀπάνω καὶ τὰ κάτω
Νὰ δεῖξου τὴν εὐλάβεια καὶ τέχνη τῶν ἀρμάτων·
Κάνου γυμνάσματα φρικτὰ πῶς ἀνθρωπος τρομάσει,
Κί' ἡ τρίχες του σηκώνονται κί' ὄνοῦς του παραλλάσσει.
οὔλοι τῆς Κρήτης οἱ Ἄητοὶ ἔρχονται γιὰ νὰ ἰδοῦσι,
τοὶ ἔξακουσμένους Σφακιανούς, μαζὺ ν' ἀγωνιστοῦσι...»

Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τοῦ φρουρίου ὑπὲρ τὸ στάδιον ὑπάρχει
καὶ Μονύδριον τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἀγίου Χαραλάμπους ἐπὶ θέ-
σεως ὠραιότητος. Τοῦτο συνέστησεν ἱερομόναχος τις Γρηγόριος
πρόσφυξ τὸ 1821, ἀνὴρ διαβόητος ἐπ' ἀρετῆ καὶ ἀγιότητι βίου.
Ἦτο δὲ παρ' αὐτῷ καὶ μοναχὴ τις Μαγδαλινὴ, ἐπίσης σεμνοτάτη
καὶ τὸν ἱατρὸν ἐπαγγελλομένη προσεφέρετο τοῖς πάσιν ἀμισθεῖ.
Ἄφιχθέντες δ' εἰς τὸ ἀνατολικὸν ὄριον τῶν Σφακιῶν στρέ-
φομεν τὸ δρομολόγιον πρὸς βορρᾶν καὶ ἀποῦ διέλθωμεν τὸ πλάτος
τοῦ πεδίου, ἀπαντῶμεν ἐπὶ λόφου κωνοειδοῦς καὶ πετρῶδους τὸ
ὠραιότερον ἀφ' ὧν περιεγράψαμεν χωρίον Πατσιανόν. Τοῦτο
ἔχει πανταχόθεν ἀπεριόριστον ὀρίζοντα· ἴσταται ὁ λόφος ἀπέναντι
τῆς ἐκβολῆς τῆς φάραγγος, ἣτις διοχετεύει τὸν δροσερὸν ἀέρα
τῶν Λευκῶν Ὀρέων πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο· περίξ δ' ὁ λόφος ἐστὶ
κατάφυτος ἀπὸ ἐλαίας καὶ κερατέας. Ἐξω τοῦ ἐλαιῶνος ἐκτείνε-
ται τὸ πεδίον ἄχει τῆς θαλάσσης καὶ εἰς τὸ τέρμα αὐτοῦ ἴσταται
τὸ Φραγγοκάστελλον. Καίτοι δὲ λεπτόγαιον παράγει πολλοὺς καὶ
καλοὺς δημητριακοὺς. Ἡ δὲ ἀνήκουσα τῷ χωρίῳ τούτῳ παραλία
ἐστὶ κατάρρυτος, μυρσινώδης, ὀμαλὴ, παχεῖα καὶ γονιμωτάτη·
τὰ δὲ λάχανα αὐτῆς ἄφθονα καὶ νοστιμώτατα. Τὸ γόητρον ὁμοῦ

τοῦ ὠραίου τούτου τόπου ἐκμηδενίζουσιν οἱ ἐτήσιοι ἄνεμοι, οἵτινες συνδουαζόμενοι μετὰ τῆς ἀμαθείας τῶν κατοίκων καθιστῶσι τὸ πεδῖον γυμνὸν παντὸς δένδρου καὶ οἱ κάτοικοι ἐν καιρῷ τοῦ θέρους ὑποφέρουσιν ἀπὸ τὸν ἥλιον.

Ἐν τῇ κώμῃ ταύτῃ ἀνηγέρθη ἐσχάτως καὶ δημοτικὴ Σχολὴ ἰδίᾳ δαπάνῃ τοῦ Ἡγουμένου τῆς ἁγίας Τριάδος τῶν Ζαγγαρόλων Γρηγορίου, ἣν καὶ ἐπροίκισε καλῶς διὰ τοῦ ἰδίου ταμείου. Εἰς ταύτην δὲ φοιτῶσι πάντοτε ἀπὸ 60 ἕως 70 παιδία, πλὴν ἀτάκτως ἔνεκεν τῆς ἀμαθείας τῶν γονέων.

Ἄνωθεν τοῦ χωρίου τούτου ὑπὲρ τὰ δύο μίλια ὑπάρχει καὶ ἡ ἀπόρθητος Σχιστὴ ἐπὶ γρανιτώδους καὶ ἀποτόμου κρημνοῦ, εἰς ἣν καταφεύγουσιν ἐκάστοτε αἱ οἰκογένειαι τοῦ χωρίου τούτου καὶ σώζονται ἀπὸ τοὺς βαρβάρους πολεμίους, καθ' ὅτι ἡ θεόθεν κατασκευὴ αὐτῆς ἐστὶ τοιαύτη, ὥστε πᾶσαν δύναμιν τοῦ πολεμίου καὶ πᾶσαν μηχανὴν ἐκμηδενίζει. Ἄλλὰ καίτοι τοιαύτη συμβουλεύομεν τοὺς περιοίκους νὰ μὴ εἰσέρχωνται εἰς αὐτὴν ποτέ. Τὸ στόμα τῆς ἐστὶ κρυσταλλῶδες καὶ λεῖον, πολὺ ὑψηλὸν καὶ στενὸν, ὥστε μόλις δύναται ἀνὰ εἰς ἄνθρωπος νὰ εἰσέρχηται μετὰ προσοχῆς. Ὁ προθάλαμος αὐτῆς ἐστὶ ὀμαλὸς καὶ φωτεινόςτατος, τὸ βάθος ἄγνωστον καὶ καρταρῶδες, ἔνθα ὑπάρχει καὶ ὀλίγον ὕδωρ. Ἐχει δὲ καὶ πρὸς τὸ ἀποπατεῖν κατάλληλον τόπον χωρὶς νὰ ἐνοχλῶνται ποσῶς οἱ ἐντός. Φλόγας δὲ καὶ καπνοὺς, οὓς οἱ βάρβαροι συνήθως μεταχειρίζονται, δὲν φοβεῖται διὰ τὸ πολὺ ὕψος. Ἐμπροσθεν τοῦ στομίου ἐπικρέμαται ὄφρυς τεράστιος, ἥτις ἐπισκιάζει μὲν εἰς τοὺς ἀπὸ μακρὰν πολεμοῦντας τὸ στόμα αὐτῆς, ἀλλὰ παραδόξως δὲν ἐμποδίζει τοὺς ἐντός εἰς τὸ ἀσφαλῶς σκοπεύειν κατὰ τοῦ πλησιάζοντος ἐχθροῦ. Ἡ ἔμπροσθεν αὐτῆς εἶνε κατωφερῆς καὶ πανταχόθεν διατέμνεται ὑπ' ἀκαταλόγηστου βάθους κρημνῶν, ὥστε ἔφοδός ἐστιν ἀδύνατος. Ἐν συνόλῳ δὲ οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ κατισχύσῃ αὐτῆς ἐχούσης μόνον ὅ τουφέκια ἢ ἡ πολυχρόνιος πολιορκία, ὡς καὶ κατὰ παντὸς ἰσχυροῦ φρουρίου. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ὁ ἐξωμότης Ὁμὲρ ἐξηνάγκασεν ἐσχάτως τὰς ἐν αὐτῇ οἰκογενεῖας νὰ παραδοθῶσι μὴ προβλεψάσας νὰ εἰσαγάγωσι πρότερον τὰ ἀναγκαιούντα.

Καὶ ἐντεῦθεν προχωροῦντες πρὸς βορρᾶν καὶ διαβάντες ὄρος μέγα

καθορῶμεν αἴφνης μέγα ὄροπέδιον ἐν σχήματι ἀμφιθεάτρου, ἔχον πέντε μιλίων περιφέρειαν καὶ καταπράσινον ὑπ' ἀρίστων ἀμπελώων καὶ διαφόρων δένδρων. Τοῦτό ἐστι τὸ ἠρωϊκώτατον χωρίον Καλλικράτης, ὅστις κεῖται, καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ ὄρεινά χωρία τῶν Σφακίων πέντε χιλιάδας πόδας ἀγγλικούς ὑπὲρ τὴν θάλασσαν. Τὸ ὄροπέδιον τοῦτο δὲν εἶνε τόσοσ ὀμαλόν, διατέμνεται δ' ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς δι' ἐνὸς χειμάρρου καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον δι' ἄλλου ἐμβάλλοντος καθέτως εἰς τὸν πρῶτον. Πανταχόθεν τοῦ πεδίου ὄρωνται συνοικίαι, εὐτελεῖς μὲν ἔχουσαι οἰκίας, ἀλλὰ καθωρατισμένας ἀπὸ πελωρίους καρυῆς, ἀπιδέας, συκέας, πρῖνους καὶ ἄλλα δένδρα, τὰ ὅποια διέφυγον παραδόξως τὴν ἀξίνην τῶν συνεχῶς εἰσβαλλόντων ἐκεῖ νέων Βανδάλων.

Τὸ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ πεδίου ὄρος ἐστὶ κατάρρυτον, μάλιστα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν πλευρόν. Μία τῶν πηγῶν τῆς δυτικῆς κλιτύος ἔχει τὸ ὕδωρ ὄξινον πολὺ, ὅθεν «ὄξινον νερόν» καλεῖται. Κάτωθεν τῆς πηγῆς ταύτης ἐστὶ καὶ τὸ ἐκκλησιδίου ἐνῶ ἐφώλευεν ὁ ρηθεὶς φοβερὸς Καταχανᾶς. Ἐμπρὸς τοῦ ἐκκλησιδίου ὑπάρχει καὶ ἐν πηγαδάκι, οὐτινος τὸ ὕδωρ μετέχει ἀθανασίας καὶ ὕπερ ἐθεράπευσε τὸν γράφοντα ἀπὸ ὀδυνηρὸν πενταετῆ κωλυκόπονον. Πρὸς βορρᾶν ἐστὶ καὶ εἰς ῥύαξ, Κληματόρρουμα λεγόμενον. Τοῦτο τὰς πρῶτας τοῦ χειμῶνος ἐν εὐδαίαις ἡμέραις παράγει μέγαν ἦχον ὡσεὶ πολλοῦ ὕδατος βέοντος, ἐνῶ οὐδὲ σταγῶν πολλάκις ῥέει. Οἱ κάτριοι δὲν ἀποροῦσιν, ἀλλὰ παρητήρησαν ὅτι ὀσάκις παράγεται τοιοῦτος ἦχος ἐπίκειται κακοκαιρία μεγάλη.

Ὁ Καλλικράτης μετὰ τοῦ Πατσιανοῦ ἔχουσι τοὺς αὐτοὺς κατοίκους, ὧν οἱ πλείστοι μεταβαίνουσιν ἀπὸ τὸ ἐν εἰς τὸ ἄλλο κατὰ τὰς ὥρας τοῦ ἔτους. Τὸ ἕλον δ' αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 120 οἰκογενείας, ἀλλ' ἂν καὶ κατέχωσιν ἀπεράντους γαίας καὶ παμφόρους, ὄρη ἀπέραντα διὰ μεγάλα ποίμνια, ὕδατα ἄφθονα διὰ κήπους θερινούς καὶ χειμερινούς, εἰ καὶ ἠδύναντο νᾶ παράγωσι μεγάλας ποσότητας διαφόρων δημητριακῶν, οἴνους πολλοὺς καὶ καλλίστους, ἔλαιον ἀρκετὸν, μέλι, τυρομύζηθρα, μέταξαν καὶ τόσα ἄλλα, παράγουσι δυστυχῶς ὀλίγα καὶ μικρὰ γίνεται ἐξαγωγή ἕνεκα τῆς ἀταξίας αὐτῶν, τῆς ἀμαθείας καὶ φυγοπονίας, ὥστε οὐ μόνον δὲν γίνεται, ὡς ἔδει, ἐξαγωγή, ἀλλὰ καὶ ἄλλοθεν πολ-

λάκις προμηθεύονται δημητριακὰ καὶ ζῶσι γλίσχωρς. Ἐν Πατσιανῷ δ' ἔχουσι 3 ἔλαιοτριβεῖα.

Ἄλλὰ καίτοι ἀμαθεῖς καὶ ἀπλοῖκοι οἱ Καλλικρατιανοί, τὸ ἔθνικόν ὅμως καὶ φιλελεύθερον αἶσθημα, τὸ φιλότιμον ὑπὲρ τοῦ ἔθνικοῦ μεγαλείου καὶ τῆς τιμῆς ἔχουσι εἰς τὰς καρδίαις των βαθύτατα ἐρριζωμένον. Ἀνέκαθεν περιεφρόνησαν τὰ ἴδια συμφέροντα καὶ τὴν ζῶην, εὐδοκίμησαν ὡς ἄριστοι μαχηταὶ ἐν ταῖς δειναῖς ὥραις τῆς κοινῆς πατρίδος, πανταχοῦ καὶ ἐν πᾶσιν ἀνεδείχθησαν θαυροστεφεῖς καὶ τρόπαια ἐστήσαντο ὑπὲρ τοῦ ἔθνικοῦ μεγαλείου τῇ ἰδίᾳ πανωλεθρίᾳ. Ἡ ἥρωϊκὴ αὕτη κώμη πρώτη τῶν Σφακιῶν ἐδοκίμασε τὸ πικρὸν ποτήριον τῆς πανωλεθρίας, τὸ 1770, τὸ 1821, καὶ τὸ 1866 ἐν Πατσιανῷ ὑπὸ τοῦ Ὁμέρ. Ἐν αὐτῇ ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῶν πληρεξουσίων τῆς Κρήτης ἡ κατάργησις τῆς δυναστείας τοῦ Σουλτάνου 1866. Ἐν Καλλικράτει ἔληξεν ὁ τριετής ἐκεῖνος ἀγὼν σὺν τῇ πανωλεθρίᾳ τοῦ χωρίου τούτου καὶ σφαγῇ πολλῶν κατοίκων!

Ἐν Καλλικράτει διέπρεψε καὶ εἰσέτι διαπρέπει πρὸ 8 περὶπου αἰῶνων ἡ πολυμελής καὶ ἱστορικωτάτη οἰκογένεια τῶν Δασκαλιανῶν, γνωστὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐπὶ μὲν Ἐνετῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπαδόπουλοι, ἐπὶ δὲ τῶν Τούρκων ὅτε μὲν Δασκαλιανοί, ὅτε δὲ Μανουσέλιδες ἢ Παπαδόπουλοι. Ἐκ τούτων πολλοὶ διεκρίθησαν ἐξ ἀρχαιοτάτων ἐποχῶν καὶ περιπετειῶν τῆς Πατρίδος. Ἐξ αὐτῶν ἦτο καὶ παρὰ τοῦ Σ. Ζαμπελίου ἀναφερόμενος ἱερεὺς (α) πρόεδρος γενόμενος τῆς ἐν Γουβερνέτῳ Συνελεύσεως κατὰ τῶν Ἐνετῶν

(α) Ὅρα Κρ. Γάμ. σελ. 210. Ὁ ἱερεὺς οὗτος παπᾶ Μάρκος ὀνομαζόμενος εἶχε πατέρα τὸν μισάρχη τῆς οἰκογενείας ταύτης ὀνομαζόμενον Δάσκαλον Νικολάκη. Οὗτος κατήγετο ἐκ τῆς ἐνδόξου οἰκογενείας τῶν Σκορδύλων ἐκ τοῦ κλάδου τῶν Παπαδοπούλων. Προσῆλθε δ' ὡς γραμματεὺς παρὰ τιμῆν ἐνετῷ Τιμαριούχῳ εἰς Κεφαλάδες τῶν Ἀποκορώνων οἰκοῦντι. Ἡ νεαρά του σύζυγος ἠράσθη περιπαθῶς τοῦ ὄραιοτάτου καὶ πολλὰς φυσικὰς χάριτας ἔχοντος νεανίου. Τούτου γενομένου, ὁ μὲν νέος ἀφίστατο τοῦ εἶναι Ἰωσήφ, ὁ δὲ Βαρῶνος ἦν πλέον ἢ Πεντεφρῆς διὸ καὶ ἐμελέτα οὐχὶ εἰρκτήν, ὡς ἐκεῖνος κατὰ τοῦ Ἰωσήφ, ἀλλ' ἐπὶ πίνακι τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἠρέεσθη πρὸς ὄραν ἵνα ἀφαιρήσῃ διὰ ψαλιδίου τὸν ἕνα μύστακα τοῦ νέου κοιμωμένου ἐν μεσημβρίᾳ. Ἐξυπνος δὲ γενόμενος ἔμαθε τὸν αὐτουργὸν παρὰ τῆς κυρίας,

τὸ 1570. Μετὰ τούτους ἔρχεται καὶ ἑτέρα οἰκογένεια ἀρχαία καὶ ἱστορική τῶν Σπαντίδων λεγομένων ἢ Βουγιουκάλιδων, ἀφ' ἧς πολλοὶ διέπρεψαν. Ἰδίως δ' ἐκ τῶν Δασκαλιανῶν διέπρεψαν εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ἀρχὰς οὐκ ὀλίγοι ἐπὶ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων· ὁ Γεωργάκης τυστράτηγος τοῦ Δασκάλου Ἰωάννη, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Παπαῦ Σήφης, καὶ ὁ Μάρκος, υἱὸς τοῦ

ἦν οὗτος δὲν ἐδίστασε νὰ καταστήσῃ ἀχαρίστως χήραν καὶ παραχρῆμα εἰς Σφακία νὰ προσφύγῃ.

Διατρίβων δ' ἐκεῖ καὶ κατελθὼν, ἵνα ἀλιεύσῃ εἰς τὸν αἰγιαλὸν διὰ φανοῦ τὴν νύκτα ἀφηρηπάσῃ ὑπ' Ἀλγερίων πειρατῶν. Ἀπαχθεὶς δ' αἰχμάλωτος εἰς Ἀφρικὴν καὶ ἐπὶ πολὺ ἐκεῖ ταιλαιπωρούμενος ἐπενόησε τὸ ἐξῆς στρατήγημα μὲ τὴν ἀπόφασιν ἢ νὰ σωθῆ ἢ νὰ φονευθῆ.

«Δύναμαι, τοῖς εἶπε, νὰ σᾶς προμηθεύσω ἄφθονον πλοῦτον ἐν τῇ Πατρίδι μου, ἐὰν θέλητε νὰ υπάγωμεν ὁμοῦ, ἀλλὰ μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ δώσετε καὶ εἰς ἐμὲ μερίδιον». Οἱ Ἀραβες πιστεύσαντες καὶ ὑποσχεθέντες ἀπέπλευσαν παραχρῆμα διὰ τὴν Κρήτην. Ἀποβάντες δὲ νύκτωρ εἰς τὸ παράλιον τῶν Κωμητάδων καθ' ὁδηγίαν τοῦ Δασκάλου Νικολάκη, ὁπότεν καὶ ἀφηρηπάγῃ, διηρέθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τρία σώματα. Διέταξε δὲ τὸ μὲν ἐν σῶμα νὰ πορεύηται εὐθὺς πρὸς τὴν Παναγίαν, ὅπως προχωρήσωσιν ἄνω τοῦ χωρίου καὶ ἐμποδίσωσι δῆθεν τοὺς κατοίκους νὰ μὴ φύγωσιν εἰς τὰ ὄρη, τὸ δ' ἕτερον νὰ ὀδεύσῃ ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ χωρίον καὶ ἐπιτεθῆ κατ' αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ παραλαβὼν τὸ τρίτον ἐστράφη πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ χωρίου, ἵνα ἐκεῖθεν ἐπιτεθῆ. Οὕτω διατάξας τοὺς Ἀραβας οὐδένα διέτρεχε κίνδυνον, διότι ἐγνώριζεν ὅτι οἱ μὲν πρὸς τὴν Παναγίαν ἤθελον ἀπαντήσῃ κρημνὸν ἀνυπέρβλητον, οἱ δὲ πρὸς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου κοιλάδα δυσεῖσοβλον, τὸ δὲ τρίτον σῶμα παρέλαβεν αὐτὸς καὶ ἀνῆρχοντο πρὸς τὸ χωρίον, πλησιάζαντες δὲ προέτρεξεν εἰς τὸ χωρίον καὶ ἐφώναξε «Κρουσάροι σᾶς ἐπλάκωσαν, Κωμηθιανοί! Ἐχάθηκατε! Τρέξατε μὲ τὰ ἄρματα». Τότε οἱ μὲν πειραταὶ ἰδόντες τὴν ἐπιβουλὴν ἐτρέπησαν εἰς φυγὴν, οἱ δὲ Κωμηθιανοὶ ἡγουμένου τοῦ Δασκάλου Νικολάκη κατεδίωξαν αὐτοὺς ἄχρι θαλάσσης καὶ ὀλίγοι ἐσώθησαν προλαβόντες εἰς τὰ πλοῖα των. Εἶτα δ' ὁ Ἥρωσ οὗτος ἀπελευθερωθεὶς ἔκτισε τρεῖς ἐκκλησίας, συμφώνως πρὸς τὰς πρότερον εὐχὰς του, ἐνθα πρῶτον ἐπάτησε τὸ πατρικὸν ἔδαφος δηλ. τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀγίου Παύλου καὶ τοῦ ἀγίου Ὀνουφρίου, αἵτινες σώζονται ἔτι. Εἶτα δ' ἐνουμφεῦθῃ ἐν Καλλικράτει κόρην τινὰ ἐκ τῶν Βουγιουκάλιδων καὶ ἐγένετο ὁ ριζάρχης τῶν Δασκαλιανῶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν. Ὁ Παπαῦ Μάρκος ἦν υἱὸς ἐκείνου, τούτου ἐγγόνια οἱ 4 ἀδελφοὶ Γεωργάκης, ἐξ οὗ καὶ ὁ Μ. Δαίμονας, Νικολάκης, ἐξ οὗ οἱ Μανουσελίδες· Πέτρος, ἐξ οὗ οἱ Προκόπιδες καὶ οἱ Πωλιανοί· Σήφης ἱερεὺς, ἐξ οὗ οἱ Παπαδιανοὶ ἢ Παπαδόπουλοι.

Γεωργάκη, ὁ ἐπικληθεὶς δαίμων, εἶτα οἱ ἀδελφοὶ Ἀναγνώστης, Ἀνδρέας καὶ Πέτρος Μανουσελίδες, ἅπαντες ὄπλαρχηγοὶ καὶ στρατηγοὶ τοῦ 1821, καθὼς καὶ ὁ Παντελῆς τοῦ 1866, ὁ Ἰωάννης καὶ Σταυράκης Παπαδοπετράκια, ὁ Ἀ. Γεωργιλῆς, ὁ Ἰω. Βρανᾶς, ὁ Γεώργιος Καταχανᾶς, Ἀναγνώστης Βουγιούκαλης, Μανουῖσος Σαριδάκης καὶ τόσοι ἄλλοι ἄριστοι μαχηταί.

Καθάπερ ἐκ πολλῶν τεκμηρίων βεβαιούμεθα ὁ Καλλιτράτης ἔκειτο πρὶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Λουγγίνου δυσμῶθεν ὡσεὶ τρία μίλια, ἀλλ' ἐλθόντες εἰς ἔριδας πρὸς τοὺς Γωνιώτας διὰ τὴν αἰσχρὰν προδοσίαν, ἣν ἐποίησαν πρὸς τοὺς 5 ἀδελφοὺς Πατσούς, ἐμποδίζοντας τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ἀπόθησαν κῦτοὺς ἐκ τῆς θέσεως ταύτης καὶ μετήνεγκον τὸ χωρίον ἐνταῦθα διὰ τὴν ὠραϊότητα τοῦ τόπου. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς παραδόσεως ταύτης καὶ τῶν φαινομένων ἐρειπίων τοῦ καταλειφθέντος χωρίου, καὶ τις γέρον, Σφυρῆς ἐπονομαζόμενος, ἐτῶν 130 διηγείτο ἡμῖν πρὸ 40 ἐτῶν ὅτι ἐνθυμεῖτο καὶ ἐδείκνυε τὴν πρώτην κτισθεῖσαν οἰκίαν τοῦ νῦν Καλλικράτους. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ χωρίου φέρει εἰς τὸ ὑπέρθυρον χρονολογικὴν 1760, ὥστε καθ' ὅλας τὰς παρατηρήσεις καταδεικνύεται ὅτι ὁ Καλλιτράτης δὲν ἦτο ἐν τῷ ὄροπεδίῳ τούτῳ ἐξ ἀρχῆς.

Καὶ ἐντεῦθεν ἀναχωροῦντες πρὸς δυσμὰς, ἀφ' οὗ διανύσωμεν ὑπὲρ τὰ 5 μίλια ὁδὸν κατάσκιον καὶ δασώδη, βλέπομεν αἰφνης τὸ Ἄσφενδον κείμενον ἐπὶ κοιλάδος καταφεροῦς χλοαζούσης ὑπ' ὀλίγων ἀμπελώνων καὶ δενδρυλίων. Τὸ χωρίον τοῦτο οὐδὲν ἔχει θελκτικὸν, ἢ τὸ ἀπλοῦκόν καὶ τὸ ἀγαθὸν τῶν κατοίκων· ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ φιλομάχιμον καὶ τὴν φιλοπατριάν οὐδενὸς ὑπολείπονται. Ἀνέρχονται καὶ ὧδε τοὺς θερινοὺς μῆνας ἀπὸ Κολοκάσια, Ἀνομικιανᾶ, καὶ Βουβᾶ περὶ τὰς 80 οἰκογενείας, ζῶσι δ' ἐξ ὅσων διερχόμενοι ἐκεῖθεν εἶπομεν, πλὴν οὐχὶ ἀνέτως, ἂν καὶ εἰσὶν οἱ μᾶλλον φιλόπονοι ἐν Σφακίοις ἕνεκα τοῦ στενοῦ καὶ ἀγόνου τοῦ τόπου των. Ἀρδεύονται δὲ πάντες ἀπὸ δεξαμενᾶς πλὴν φειδωλῶς. Διέπρεψε δὲ καὶ ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια τῶν Βουρβάχων, καὶ ἡ τῶν Δεληγιάννιδων, ἐξ ἧς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος, Σήφης καὶ Στρατῆς, Στρατηγοὶ ὄντες τοῦ 1821. Ὁ δὲ Μ. Μπολιώτης τοῦ 1866 καὶ πολλοὶ ἕτεροι μαχηταί.

Ἐντεῦθεν ἀνοδεύοντες βορείως ὑπὲρ τὰ δύο μίλια ἀπαντῶμεν τὸ ἱστορικὸν ὄροπέδιον τῆς Ἀμπέλου, ὃν ἔτι πληρὲς ἐχθρικῶν ὀστέων. Κατερχόμενοι δ' ἐκεῖθεν ὡσεὶ τρία μίλια κατὰσκιον κοιλάδα εὐρισκόμεθα αἴφνης πρὸ ἐκτεταμένου καὶ καταπρασίνου ὄροπεδίου, ἔχοντος ἑπτὰ μιλίων περιφέρειαν. Ὅριζεται δὲ πανταχόθεν ὑπὸ ὑψιτενῶν κατασκιῶν ὄρέων. Τοῦτό ἐστι τὸ περιώνυμον καὶ ἡρωϊκὸν Ἄσκυφον. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὄροπεδίου ἴστανται δύο κωνοειδεῖς λόφοι, ἐφ' ὧν ὑποδόμησαν οἱ ὀθωμανοὶ τὸ 1866 δύο ἰσχυρὰ φρούρια. Πέριξ τοῦ ὄροπεδίου φαίνονται συνοικίαι πενιχρῶν οἰκοδομῶν, ἐξ ὧν ἔναι καθωραΐζονται ἀπὸ ὀλίγα δένδρα κάρπιμα καὶ μῆ.

Καὶ ἐνταῦθα οἰκοῦσι τὸ θέρος περὶ τὰς 160 οἰκογενείας, ἐξ ὧν, αἱ μὲν κατέρχονται τὸν χειμῶνα εἰς Ἐμπροσγιαλὸν, αἱ δὲ εἰς διάφορα χωρία τῶν Ἀποκορώνων, ἔνθα ἔχουσι κτήματα μεγάλα. Ἐχουσι δ' οὗτοι καὶ μεγάλα ποίμνια καὶ οἶνος ἀρκετὸς καὶ κάλλιστος παράγεται ἐνταῦθα, οὗτινος ἡ παραγωγή ἀνήλθεν εἰς 55 χιλιάδας μιστάτων. Ἐν συντόμῳ δ' οἱ Ἄσκυφῶται ζῶσιν ἀνέτως μᾶλλον τῶν λοιπῶν καὶ ἂν ἐφύλαττον τάξιν ἐν τῷ χωρίῳ τῶν θὰ ἦσαν ὅλοι πλούσιοι· καθ' ὅτι ἐκτὸς τῶν προϊόντων τοῦ χωρίου πολλὰ ἀπολαμβάνουσι καὶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριον. Ἀρδεύονται δὲ οὗτοι ἀπὸ πολλὰ πηγὰδια ἔχοντα ἄφθονον καὶ καλὸν ὕδωρ. Διατηρεῖται δ' ἐνταῦθα καὶ δημοτικὴ Σχολὴ αἰεὶ ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει (α).

(α) Σημειωτέον ὅτι πάντοτε διατελοῦσιν ἀθλίως τὰ Σχολεῖα τῶν Σφακίων διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους· α') διότι εἰσὶν, ὡς οἱ κάτοικοι, φερέοικα ἄνω καὶ κάτω. β') διότι ἀντιπολιτεύεται αὐτὰ ἡ Κυβέρνησις τῶν Τούρκων μεταχειριζομένη πολλάνικα καὶ τὴν ἀντιζηλείαν τῶν Κρητῶν καὶ δυσκόλως χορηγοῦσιν αὐτοῖς τὸ ἀνάλογον ποσὸν ἐκ τῶν μοναστηριακῶν καὶ ἄλλων ἐπὶ προφάσεσιν ὅλως ἀδίκοις. Τὸ 1864 οἱ Σφακιανοὶ ἔκλεψαν νύκτωρ διδάσκαλον τινα ἐκ Χανίων, διότι ὁ Ἰσμαῆλ πασᾶς μ' ὄλην του τὴν ἐπιδεικνυομένην φιλομουσίαν, οὐδενὶ ἐπέτρεπε νὰ ὑπάγῃ εἰς Σφακία, ἵνα διδάξῃ ἐκεῖ. Χάρις ὅμως τῷ πατριωτισμῷ καὶ τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Παρθενίου Κελαῖδῆ ἐδωρήσατο ἡ εὐγενὴς καὶ σεβαστὴ κυρία Λουκία χήρα Σπυρίδωνος Ζομπελίου 200,000 φράγκα τοῖς Σφακίοις, ὅπως ἐξοδεύωνται οἱ τόκοι αὐτῶν ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νεαρῶν Λευκωρεϊτῶν. Καὶ τὴν εὐγενεστάτην κυρίαν καὶ τὸν ὀσιώτατον Ἀρχιμανδρίτην Παρθένιον ἀνακηρύττομεν, τεκμήριον εὐγνωμοσύνης, εὐεργετίας τῆς Πατρίδος.

Καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀσκύρου εἰσὶν ἐκ τῶν ἐξοχωτάτων μαχη-
τῶν τῆς Κρήτης. Τοιοῦτοι δ' ὄντες πολλὰς καὶ ἀπείρους προσήνεγ-
γον τῇ Πατρίδι ἐκδουλεύσεις, πολλὰς θυσίας αἱμάτων καὶ τῆς ἰδίας
περιουσίας ἀπώλειαν ὑφίστανται καθ' ὅλας τὰς περιστάσεις, ἀλλ' οὐ-
τοί εἰσιν οἱ μόνοι οἱ γνωρίζοντες νὰ ἀναπληρῶσι τὰ ἀπολεσθέντα
ἐκ τῶν λαφύρων. Εἰσὶ δ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικρόσωμοι μὲν, ἀλλὰ
ζωηροὶ καὶ ἔνθερμοι πατριῶται. Ὡς τοιοῦτοι δὲ ἀνεδείχθησαν εἰς
ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ ἰδίως τὸ 1821, ἐξ ὧν πολλοὺς ἀνωτέρους
ὄπλαρχηγούς γνωρίζομεν τὸν Ἀνδρουλῖδον Μοράκη, συστράτηγον
τοῦ Δ. Ἰωάννη, τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἀναγνώστην Μοράκη, καὶ τὸν
Ἐμμ. Μοράκη, τὸν Μανουσάκη, τὸν Μάρκον Βουζάκη, τὸν Ροῦ-
σον Βουρδουμπάν, τὸν Ἀναγνώστην Κουσκουμπέν, τοὺς ἀδελφοὺς
Χούρδους, τοὺς ἀδελφοὺς Ἀνδρακοὺς καὶ ἄλλους. Τὸ δὲ 1866 τὸν
Π. Μοράκη, τὸν Λ. Τσόντον, τὸν Ν. Χριστοδουλάκη, τὸν Ἀνδρέαν
Καυκαλιᾶν καὶ τόσους ἄλλους ἀρίστους μαχητάς. Οἱ πλείονες τούτων
ἦσαν ἐκ τῆς ἀρχαίας καὶ ἱστορικωτάτης οἰκογενείας τῶν Πατέρων.

Καὶ ἀπὸ τὸ Ἄσκυρον στρέφοντες πρὸς νότον μετὰ διμίλιον
ὁμαλὴν ὁδὸν ὁρῶμεν τὸ χωρίον Νίμβρον εἰς μικρόν, ἄχαρι καὶ ἄ-
γονον ὁροπέδιον κείμενον. Μόλις δὲ εὐτελεῖς τινες ἀμπελώνες καὶ
ὀλίγα δενδρύλια ἐπικοσμοῦσιν αὐτό. Καὶ ἐν τούτοις τὸ ἄκοσμον
τῆς θέσεως ἐπικοσμοῦσιν ἱκανῶς οἱ κάτοικοι. Ἐκ τούτων διέ-
πρεψε καὶ διαπρέπει ἡ μεγάλη καὶ ἱστορικωτάτη οἰκογένεια τῶν
Πατακῶν, ἣτις ἤδη διακρίνεται εἰς δύο μεγάλας διακλαδώσεις·
εἰς τὴν τῶν Μανουσάκων καὶ τὴν τῶν Βολουδιανῶν. Ἐκ τοῦ πρώ-
του κλάδου ἐξήθησαν ὁ Μανουσάκας καὶ ὁ ἐγγονός του Α. Μ-
νουσογιαννάκης, ἐκ τοῦ δευτέρου ὁ Κωστόπουλος, ὁ Πωλογεωρ-
γάκης, ὁ Κώστας καὶ ἄλλοι.

Τὸ χωρίον τοῦτο οἰκεῖται τὸ θέρος ἀπὸ 75 οἰκογενείας ἀνερ-
χομένας ἀπὸ Βουβᾶ, Βρασκᾶ, Ἀνομικιανῶν καὶ Κωμητάδων. Ἐ-
χουσι δὲ μεγάλα ποίμνια καὶ κτήματα ἔξω τῶν Σφακίων, ὥστε
ζῶσιν ἐν ἀνέσει ὑπὲρ πᾶν ἄλλο χωρίον. Ἀρδεύονται δ' ἀπὸ πη-
γάδις μεγάλα ἀφθόνως. Ἄνω τοῦ χωρίου ἐκτίσθη καὶ πύργος, ἀλ-
λὰ καὶ τοῦτον καὶ ἅπαντας τοὺς λοιποὺς ἀνεξαίρετως κατέστρε-
ψαν οἱ Σφακιανοὶ ἐκ βάρων τὸ 1877 καὶ οὐδεὶς ὑπάρχει ἐν Σφα-
κίῳ πλέον.

Καὶ ἀπὸ τὴν Νίμβρον ἀναχωροῦντες πρὸς δυσμὰς, ἀφοῦ μετὰ 3 μιλίων ὁδὸν δύσβατον ἀπαντήσωμεν τὸ ἀπὸ 5—6 οἰκογενείας οἰκούμενον χωρίδιον Καλοῦς Λάγκους, ἀφικνούμεθα εἰς τὸ χωρίον Μουρί μετὰ τετράωρον ὁδοιπορίαν. Τὸ χωρίον τοῦτο κείμενον ἐπὶ τῆς βράχως Μαδάρας τινὸς κατὰ συνοικίας ἀλλεπαλλήλους κατωφερῶς οὐδὲν ἄλλο γόητρον ἔχει ἢ τὸν ἀπεριόριστον ὀρίζοντα καὶ τὴν ἀθανασίαν τοῦ κλίματος. Ἔχει ὁμοῦς καλητέρας οἰκίας τῶν λοιπῶν ὄρεινῶν χωρίων ἕνεκεν τῆς ἀφθόνου ξυλείας. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ ἄθλιοι ἀμπελῶνες σποράδην ἄνευ οὐδενὸς ἐτέρου δένδρου. Οἰκεῖται δ' ἀπὸ 40 περίπου οἰκογενείας ἐν ὥρᾳ θέρους, ἐν δὲ χειμῶνος ὥρᾳ καταβαίνουσιν εἰς τὸν Γεωργίτην, συνοικίαν ἐν Ἐμπροσγιαλῶ, ἀλλὰ καὶ ταύτην ἠρήμωσαν ἐντελῶς οἱ Τοῦρκοι ἐσχάτως· ἤδη δὲ μὴ ἔχοντες κατοικίας διασκορπίζονται εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τὸν χειμῶνα καὶ πολλοὶ δὲν ἐπανέρχονται. Ἔνιοι δὲ τούτων εἶχον προαγοράσῃ κτήματα εἰς τὰς κάτω ἐπαρχίας καὶ ζῶσι καλῶς, ἄλλοι δὲ ἀπολέσαντες ὅ,τι εἶχον ζῶσιν ἀθλίως. Ἀρδεύονται δ' οὗτοι μόνον ἀπὸ δεξαμενᾶς καὶ Σχολεῖτον δὲν ἔχουσι.

Διέπρψε καὶ ἐνταῦθα ἡ οἰκογένεια τῶν Παππαδιανῶν ἢ Σκορδύλων, τῶν Ἀμηνράδων, ἐξ ἧς καὶ ὁ ἦρως Χατζῆ Γεώργιος, ὁ συγγενὴς αὐτοῦ Σταῦρος καὶ ἄλλοι. Ἐνταῦθα τελειοῦται ἡ κατὰ ξηρὰν ὁδοιπορία μας καὶ δεόν νὰ θαλασσοπορήσωμεν μικρὸν ἕως εἰς τὴν Γαῦδον.

Ἀπέναντι τῶν Σφακιῶν ὡσεὶ 18 μίλια ὄρῶνται, ὡς δύο μεγάλα κῆτη ἐπιπλέοντα κατόπιν ἀλλήλων, τὰ νησίδια Γόζον καὶ Ἀντιγόζον, ἢ ὡς τανῦν Γαῦδος καὶ Γαυδοπούλα. Ἡ μὲν Γαυδοπούλα ἐστὶν ὅλως ἀκατοίκητος, ἡ δὲ Γαῦδος ἔχει τρία χωρίδια κατοικούμενα ἀπὸ 110 οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι ζῶσιν ἐν πολλῇ πτωχείᾳ καὶ στερήσει, διότι ὅλαι σχεδὸν αἱ γαῖαι ἀνήκουσιν εἰς Ἐμπροσγιαλίτας καὶ Ἀνωπολίτας. Παράγει δὲ δημητριακὰ ἄριστα εἰ καὶ ὀλίγα, κρέας γλυκύτατον, γάλα καὶ βούτυρον ἴσως τὰ καλῆτερα τοῦ κόσμου. Πρὸς τὸ βορειανατολικὸν αὐτῆς ἄκρον ὑπάρχει καὶ ὀρμίσκος ψαμμώδης, ὅπου καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, βουλόμενος παραχειμάσαι ἐν Φοίνικι, ἐρίφθη ὑπὸ τῶν ἀνέμων.

Καὶ ταῦτα μὲν ἦσαν τὰ Σφακία ἀνεκαθεν· μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ 1866 προσετέθησαν καὶ τὰ ἐξῆς τρία χωρίδια.

Ἀπέναντι πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Πατσιανοῦ κεῖται καὶ τὸ χω-
 ρίον Καψοδάσος εἰς ὠραίαν θέσιν, οἰκεῖται δὲ ἀπὸ 35 οἰκογενείας,
 αἱ ὅποια ζῶσιν ἀνέτως ἀπὸ ἔλαιον, γεωργίαν, ποιμνία, μελίσσης
 κτλ. Ἔχει δὲ καὶ 5 ἐλαιοτριβεῖα μ' ἐλαιῶνας σχετικῶς τοῦ τό-
 που μεγάλους, ὧν τὰ πλεῖστα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς γείτονας τῶν
 Πατσιανῶτας. Ἀναχωροῦντες ἐντεῦθεν μετὰ τριῶν μιλίων ὁδοιπο-
 ρίαν πρὸς ἀνατολὰς εὐρισκόμεθα εἰς τὴν Σκαλωτὴν, κειμένην εἰς
 κοιλάδα κατάφυτον μὲν ἐλαιῶνων, κερατεῶν καὶ ἄλλων, ἀλλὰ νο-
 σώδη καὶ δυσάρεστον. Οἰκεῖται δ' ἀπὸ 40 οἰκογενείας, αἵτινες
 ζῶσιν ἐξ ὧων καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν λίαν γλίσχρως ἐνεκεν τῆς
 φυγοπονίας καὶ ἀταξίας αὐτῶν. Καὶ ἐντεῦθεν μετὰ ἓν μίλιον ἀ-
 παντῶμεν τὸ χωρίον Ἀργουλέ οἰκούμενον ἀπὸ 20 οἰκογενείας, αἱ
 ὅποια ζῶσιν, ὡς καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν γλίσχρως, καίτοι ἀμφο-
 τέρων τῶν χωρίων προσοδοφόρων καὶ ἐπιδεικτικῶν καλλιεργείας
 διὰ πολλὰ προϊόντα, ἰδίως τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν κερατίων.

Εἶδομεν ὅτι ὁ δλικὸς πληθυσμὸς τῶν Σφακίων μόλις ἀνέρχεται
 σήμερον εἰς 1,100 οἰκογενείας μετὰ τῶν προστεθέντων χωριδίων,
 ὡς κατὰ τὴν παραδεδεγμένην στατιστικὴν ἔχει περίπου 5,500 ψυ-
 χάς. Ἐὰν ὁμως λάθωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοὺς εἰς ἄλλας ἐπαρχίας
 μετοίκους Σφακτιανούς, θὰ εὐρωμεν αὐτοὺς πλείους πάντων ὥστε,
 ἂν ἐν καιρῷ ἀγῶνος συνετάσσοντο ὑπὸ ἓνα Ἀρχηγόν, θὰ κατέ-
 πληττον τὸν κόσμον δι' ἀνδραγαθημάτων· ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδέ-
 ποτε τοῦτο γίνεσθαι, οὐδὲ μεταξὺ τῶν οἰκούντων ἐν Σφακίῳ.

Ὁ πληθυσμὸς ἐν Σφακίῳ, οὐ μόνον δὲν αὐξάνει, ἀλλὰ πάντο-
 τε μειοῦται ἀπὸ τοὺς πολέμους, ἀπὸ τὰς ἀενάους μεταναστεύ-
 σεις εἰς τὰς ἄλλας ἐπαρχίας, ἔνθα ἀντὶ νὰ εὐχαριστῶνται οἱ πεδι-
 νοὶ ὡς κτώμενοι συμπολίτας τὸ ἄθος τῶν Σφακίων καὶ τοὺς μάλ-
 λον εὐκαταστάτους καὶ ἱκανοὺς, ἀντὶ νὰ χαίρωνται ὅτι διὰ τῶν
 χρημάτων αὐτῶν καθαρῶς τὰς ἑαυτῶν ἐπαρχίας καὶ χωρία
 ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δυσφοροῦσι μᾶλλον ἐξ ἀντιζηλείας καὶ μυρίας
 σκευωρίας καὶ δυσφημίας ἐνεργοῦσι κατ' αὐτῶν ἀδίκως, ἕως ὅτου
 ἐξευτελίσωσιν αὐτοὺς ἐντελῶς.

Τὴν διαγωγὴν ταύτην ἢ μοχθηρίαν οἰκονομεῖ λέγουσα ὅτι, οἱ
 Σφακτιανοί, ὅπου ἂν ὦσι, κακουργοῦσιν ἢ θέλουσι νὰ ἄρχωσι. Τὸ
 πρῶτον δὲν εἶνε ἀληθές· δὲν κακουργοῦσι πλεῖον τῶν ἄλλων,

ὑπερ πασιδηλον. Τὸ δεύτερον ἔχεται ἀληθείας διότι, καὶ αὐτοὶ εἰσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχομανίας. Ἄλλως τε δ' οὗτοι ὡς ὄρεινοί εἰσι συνήθως καὶ μάλλον ζωηροὶ καὶ ἐξυπνότεροι τῶν συνοίκων, ἐπιχειρηματικαὶ δὲ καὶ τολμηρότεροι εἰς τὰς σοβαρὰς περιστάσεις, ἐξ ὧν ἀληθῶς προκύπτει ἡ ἀντιζηλία. Ἐν τούτοις τὸ φαινόμενον τοῦτό ἐστι φυσικὸν τῶν ὄρεινῶν λαῶν εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου καὶ οὐδέποτε αἱ φωναστικαὶ δυνηθήσονται γὰ ἀνατρέψωσι τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἀλλὰ μόνον τοὺς φωνασκοῦντας καθιστῶσιν ἀξίους οἴκτου. Πλὴν οὐχὶ ὀλιγώτερον εἰσιν ἀξιοὶ οἴκτου καὶ οἱ ἄνευ αἰτίας ἐγκαταλείποντες τὴν πατρίαν ἐστὶαν Σφακιανοὶ καὶ περιτρέχοντες εἰς ἄλλα μέρη ἐξευτελιζόμενοι οὕτω καὶ ταπεινούμενοι, ἐνῶ ἠδύνατο νὰ εἰσαγάγῃσι τάξιν καὶ ἀσφάλειαν εἰς τὰ Σφακιά, ὅπως ζῶσιν ἐκεῖ ἀνέτως καὶ ἐντίμως, ὡς οἱ πρὸ ἑκατονταετίας Σφακιανοὶ, οἵτινες εἶχον ἀναπτύξει τὴν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἐμπορίαν καὶ κτηνοτροφίαν, ὥστε ὅλα τὰ πρὸς εὐζωίαν ἀγαθὰ εἶχον κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτοπτῶν περιηγητῶν, ἐπαρκῆ καὶ ἄφθονα.

Καὶ μόλα ταῦτα ἡ μετανάστευσις ἐστὶν ἑλληνικὴ νόσος. Ὅταν τὸ ἔθνος ἐγένετο μέγα, τότε ἐσμικρύνθη· ἦτοι πλέον ἢ τὰ δύο τρίτα αὐτοῦ διαβάντες εἰς Ἀσίαν καὶ Ἀφρικὴν μετὰ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, οὔτινος ἀποθανόντος πρὶν ἢ παγιώσῃ τὸ ἀχανές Κράτος, ἐνετάφησαν ἐκεῖ πάντες. Τοιοῦτόν τι ἔπαθον καὶ πρότερον εἰς Ἰταλίαν, ὅπου ἀπερροφήθη τὸ ἐν τρίτον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀφίνομεν δὲ τοὺς ἀπολεσθέντας εἰς τοὺς ἐμφυλίους κατασπαραγμοὺς καὶ τοὺς ἀενάως ἀπολλυμένους ἐν ταῖς ἐπαναστάσεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

Οἱ κάτοικοι.

Πολλοὶ τῶν κλασικῶν, καθὼς καὶ τῶν ἔπειτα συγγραφέων, πραγματευόμενοι περὶ τῶν διαφορῶν τῆς Κρήτης φυλῶν ὁμοφωνοῦσιν ὅτι ὁ κατοικῶν τὰ Λευκὰ Ὅρη λαὸς ἀνήκει τῇ οἰκογενεῖα τῆς Δωρικῆς φυλῆς· διόπερ ἡ ἐπὶ τούτῳ ἀσχολία ἡμῶν εἶνε πε-

ριτή. Ὁ τρόπος δὲ καὶ ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν κατέλαβον τὴν χώραν ταύτην οἱ Ἰωρδαῖοι εἶνε μὲν ποθητὴ, πλὴν ἀδύνατος καὶ ματαία ἢ περὶ τούτου ἐργασία· διότι τὸ γεγονός ἀνάγεται εἰς προϊστορικοὺς αἰῶνας. Ἐν τούτοις δεῖον νὰ μὴ παραλείψωμεν τεκμηρία τινὰ τῆς περὶ τούτου ἀληθείας.

Τὸ ἐν τῷ Α'. κεφ. προμνησθὲν χειρόγραφον ἀναφέρει ὅτι πρῶτοι οἰκίσται τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἦσαν τέσσαρες ἀρχηγοὶ Σπαρτιαταί, οἵτινες συμπλεκέντες μεθ' ἐτέρων συμπατριωτῶν αὐτοῖς εἰς δεινὸν πόλεμον καὶ νικηθέντες κατὰ κράτος κατέφυγον μετὰ 200 φίλων των ἀρίστων ἀνδρῶν εἰς τι ἐκεῖσε φρούριον, ἐν ᾧ ἐσώθησαν μὲν πρὸς ὥραν, δὲν ἠγνόουν ὅμως ὅτι θάπτον ἢ βράδιον ἔμελλον νὰ ἐξαφκνισθῶσιν ἐν αὐτῷ, ἢ νὰ παραδοθῶσιν εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν. Ὄθεν δραπετεύσαντες νύκτωρ καὶ ἀρπάσαντες πλοῖα ἦλθον εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς Κρήτης, ὅπερ εὐρόντες ἀκατοίκητον ἔνεκεν τῆς ῥηθείσης σφαγῆς κατόκησαν, δικιρέσαντες τὴν χώραν εἰς τέσσαρας ἑσας μερίδας. Μὴ ἔχοντας δὲ γυναῖκας ἀφῆρπασαν βίβη ἀπὸ τὰς ὁμόρους, ὡς ποτε οἱ Ῥωμαῖοι τὰς τῶν Σαβίνων Παρθένους. Τοιαῦτα περιέχει τὸ χειρόγραφον, ὅπερ πάντως ἐστὶ πόρισμα τῆς παραδόσεως. Ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν νομίζομεν ἄξια πίστεως τὰ τοιαῦτα διὰ πολλοὺς λόγους καὶ διότι τὰ περιεχόμενα διόματα, Βλάχος, Μουτσουκέλλος, Μόρος κτλ δὲν ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν γεγονότων.

Ὅτι ὅμως οἱ κατασχόντες τὰ Λευκὰ Ὄρη Ἰωρδαῖοι ἦσαν συν- τρίμμηκτα δεινοῦ πολέμου, τοῦτο ἡ παράδοσις καὶ ἐν Σπάρτῃ καὶ ἐν Σφακίοις ἀφηγεῖται καὶ ἀφείλομεν νὰ τὸ παραδεχθῶμεν ὡς γεγονός. Καὶ ὁ Vouliéρ περιηγούμενος τὴν Σπάρτην καὶ ἰδὼν ἐρείπια πόλεως καὶ φρουρίων ἠρώτα τοὺς κατοίκους, ἂν ἐγγνώρίζον τι περὶ ἐκείνων. Ἔμαθε δ' ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ἐξουσίᾳ μίᾳ βασιλίσσας τὴν πόλιν ἐκείνην οὖσαν πολυάνθρωπον καὶ πλουσιωτάτην· εἶτα δὲ περιπλακείσα εἰς πολυχρόνιον καὶ δεινὸν πόλεμον μετὰ τὸν βασιλέα τῶν παρακειμένων πόλεων ἐνίκησεν ἐκεῖνον ἐπὶ τέλους καὶ τὸν ἠνάγκασε νὰ κλεισθῆ εἰς τὰ φρούρια ἐκεῖνα· ὑποπετυόμενος ὅμως ἔφροδον ἀνεχώρησε μεθ' ὄλων τῶν ἀνδρῶν του λαθραίως· καὶ ἵνα μὴ θεαθῆ καὶ κταχθιωχθῆ ὑπὸ τῶν πολεμίων διέταξε τὴν μουσικὴν τοῦ νὰ παικνίζῃ ἐκεῖ, ὥστε μόλις μετὰ

τρεις ημέρας ἐγένετο γνωστή ἡ φυγή αὐτοῦ εἰς τὴν Βασιλίσαν· οἱ δὲ φυγάδες ἀνενοχλήτως ἀπέπλευσαν εἰς Κρήτην καὶ ἔμειναν ἐκεῖ. Ταῦτα τῷ εἶπον ἐκ παραδόσεως, ἥτις ἐν μέρει συμφωνεῖ μὲ τὸ ρηθὲν χειρόγραφον. Προσθέτει δὲ καὶ αὐτός· «ἐκ τῆς σκοτεινῆς ταύτης διηγήσεως δυνάμεθα ἴσως ν' ἀνεύρωμεν τὴν καταγωγὴν τῶν Σφακιανῶν, λαοῦ ἀκαταδαμάστου, ὅστις πρῶτος ἐγείρει ἐπὶ τῆς Ἰδης τὴν ἐθνικὴν σημαίαν.»

Καὶ ἐκτὸς τῶν Δωριέων βέβαιόν ἐστιν ὅτι, καὶ Φοινικῆς τινες πολιτικοὶ πρόσφυγες, ἐλθόντες συνώκισαν τὸν ὑπ' αὐτῶν κληθέντα Φοινίκα, ἢ ὡς ἄλλοι ἰσχυρίζονται, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, μεγάλου τινὸς πλοίου ναυαγήσαντος ἐνταῦθα τὸ πλήρωμα διασωθὲν κατάρκησε καὶ ἀποκατεστάθη παρὰ τὸν λιμένα καὶ τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος τῶν μετέδωκαν εἰς τὸν νέον συνοικισμόν, Φοινίκα ὀνομάσαντες αὐτόν. Φαίνεται δ' ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἀδελφοποίησιν τοῦ Εὐαγγελίου οὗτοι δὲν ἀνεμίχθησαν ὡς ἔφημεν τοῖς ἰθαγενέσιν, ἀλλ' ἐτήρουν ἰδίαν συνοικίαν καὶ Ἐκκλησίαν ἕως ὅτου ἐγκαταλιπόντες τὴν πόλιν δισκοροπίσθησαν ἀμφοτέροι.

Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς οὐδεμιᾶς ἐτέρας εἰς τὰ Λευκὰ Ὅρη ἀποικίας γίνεται που μνεῖα· μετὰ τὴν ἐπέλευσιν ὅμως τῶν κατακτητῶν Ῥωμαίων διανοίγεται ἡμῖν χάσμα μέγα, ἀξιοῦν νὰ ἐμβάλῃ ἡμᾶς εἰς ἀμφιβολίας περὶ τῆς μὴ ἀναμιζέως τῶν δύο τούτων λαῶν· διότι μικρὸν μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου (64 ἔτη ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου) ἐκηρύχθη ὑπὸ τοῦ Παύλου τὸ Εὐαγγέλιον ἐν αὐτῇ, ὅπερ ἠδελφοποίησεν εὐθὺς Ἑλληνας τε καὶ Ῥωμαίους καὶ πάντες οἱ ἀναγεννηθέντες διὰ τῆς ἱεράς κολυμβήθρας ἐθεωροῦντο ὁμόφυλοι καὶ ἀδελφοὶ καὶ τὴν τύχην συνεταύτιζον ἐν πᾶσι καὶ φυλετικὴ διάκρισις μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν δὲν ὑπῆρχε.

Καὶ ἀληθῶς οὕτως εἶχον τὰ πράγματα καὶ πνεύματα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀνάμιξις αὐτῶν φαίνεται ἀναντίρροπος. Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις μία ἀποψις ἐμβροθεστέρα ἐπὶ τῆς καθόλου καταστάσεως τῆς ὀρεινῆς ἐκείνης χώρας δύναται ν' ἄρῃ ἀθρόους τοὺς δισταγμοὺς παντὸς ὀρθόφρονος περὶ τῆς μὴ ἀναμιζέως μόνον τῶν Λευκωρειτῶν ἐν Κρήτῃ.

Οἱ Ῥωμαῖοι, καίπερ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ

ἐθεώρουν τοὺς Ἑλληνας ἀδελφοὺς καὶ ὁμογενεῖς, οὐχ ἤττον ἢ δ-
ρεινὴ χώρα τῶν Λευκῶν Ὀρέων οὐδὲν εἶχε γόητρον εἰς τὸ νὰ ἐ-
φελύσῃ εἰς ἐαυτὴν τοὺς κοσμοκράτορας Ῥωμαίους, ὅπως κατοι-
κῆσωσιν ἐκεῖ πρὸς ἐκούσιον ἐξορίαν καὶ διηνεκῆ ταλαιπωρίαν. Οὐ
μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τοῦ ὀρεισίου λαοῦ
οὐδεμίαν ἔδιδεν ἀφορμὴν ἢ θάρρος εἰς τοὺς μεγάλους καὶ μηδενὸς
δεομένους Ῥωμαίους, ἵνα γίνωσιν ἐπήλυδες τῆς ἀγόνου καὶ τρα-
χυτάτης ἐκείνων χώρας. Ὅθεν κατὰ δῆλον ὅτι οἱ δύο λαοὶ ἔνεκεν
τῶν ῥηθέντων λόγων ἀνεμίχθησαν πάντως εἰς τὰς πεδινὰς χώρας,
ἀλλ' εἰς τὰ ἀπρόσιτα Λευκὰ Ὀρη οὐδαμῶς, διότι καὶ οὐδεὶς λό-
γος οὐδ' ἀνάγκη ἦν τότε εἰς κατοίκησιν ἐκεῖ Ῥωμαίων.

Ὅσω δ' ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἔπειτα ἐλθόντας Σαρακηνούς, λέγομεν
ἐν πεπειθήσει ὅτι πᾶς λόγος περὶ ἀναμίξεως αὐτῶν μετὰ τῶν Λευ-
κωρεϊτῶν εἶνε ὅλως περιττός, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦσαν εἰς διη-
νεκεῖς πολέμους, ἐκτὸς τοῦ ὅτι οὐδὲ εἰς τῶν Σαρακηνῶν ἐβεβή-
λωσε τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος οὔτε κἂν διὰ τοῦ ποδὸς ποτὲ, διετέ-
λουν ἄλλως τε καὶ βδελυκτοὶ καὶ μισητοὶ παρὰ τοῖς Ὀρεινοῖς ἔνε-
κα τῆς τε θρησκείας καὶ καταγωγῆς αὐτῶν.

Καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν οὐδεμία ἄλλη μνημονεύεται ἐκεῖσε με-
τοίκησις, ἢ ἡ εἰς ἀνάγκης καὶ συμφέροντος γινομένη τοῦ ἱππότου
Κωνσταντίνου Σχορδύλη μετὰ τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ ἀδελφῶν Μαρ-
ρίνου, Ἰωάννου, Μιχαήλ, Γεωργίου, Βάρδα, Γαβριήλ, Ἐμμανουήλ,
Κώστα καὶ Νικηφόρου. Ὁ Κωνσταντῖνος οὗτος μεθ' ἐτέρων 11
πριγκήπων ἀπεστάλη εἰς Κρήτην παρὰ τοῦ Αυτοκράτορος Ἀλε-
ξίου Β' τοῦ 1182. Εἰς τούτους διενεμήθη ἡ νῆσος ἅπασα, ὅπως
διὰ τοῦ γοήτρου, τῆς ἐπισημότητος καὶ τοῦ πλοῦτου κατακρατῶ-
σιν εἰς ἡσυχίαν καὶ ὑποταγὴν τοὺς αἰεὶ ἀνησυχούς Κρήτας.

Εἰς τὸν ἱππότην τοῦ ἀγίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Σχορδύ-
λην, ἀπόγονον τοῦ αυτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ ἐδόθη τιμᾶριον
ἢ τῶν Λευκῶν Ὀρέων χώρα ὠριζομένη διὰ τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία
ἀρχεται ἀπὸ τῆν θέσιν τοῦ Φραγκοκαστέλλου ν' ἀνέληθ τὸ ἀνα-
τολικὸν ὄρος τοῦ Καλλικράτους, νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῶν ὄρεων
τῶν Ἀληκᾶμπων, νὰ καταβῇ εἰς τὸν ποταμὸν τῶν Ἀποκορώνων
καὶ ἐκεῖθεν ἴσα τὸν ποταμὸν ἕως εἰς Φρέ. ἐκεῖθεν δὲ νὰ ἀνέληθ
ἴσα τὰ ὄρη, ἕως Τριαμμάτη καὶ νὰ κατέλθῃ εἰς Κρουστογέρακον,

καὶ τέλος εἰς τὴν Σούγλιαν. Αὐτὰ ἦσαν ἐν συντόμῳ τὰ πρῶτα ὄρια τοῦ τιμαρίου του, περιλαμβάνοντα καὶ ὅλα τὰ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ποταμοῦ χωρία· ἀλλὰ ἡ σταθερότης αὐτῶν δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ· κατόπιν ἔλαβον διαφόρους θέσεις κατὰ τὰς περιστάσεις, ἢ τὰς διανομὰς τῶν κληρονόμων.

Ἐκ τοῦ βασιλικοῦ τούτου πρίγκηπος παρήχθησαν οἱ ἐπίδοξοι κλάδοι αὐτοῦ, οἱ Πάτεροι, οἱ Ψαρρομήλιγες, οἱ Παπαδόπουλοι, οἱ Καψοκαλύβαι, οἱ Λογκίνοι, οἱ Κυριακόπουλοι, οἱ Κοντοί, οἱ Λιγνοί, οἱ Φούμηδες, οἱ Σεβαστοί, οἱ Βασιλόπουλοι, οἱ Κομνηνοί, οἱ Τραχυνοί, οἱ Λουμπίνοι, οἱ Σαρακηνοὶ ἐπονομασθέντες, οἱ ὁποῖοι ἐτίθεντο Ἀρχηγοὶ καθ' ὅλας τὰς περιστάσεις καὶ μεγάλα κατάρθουν διὰ τῶν μαχιμωτάτων κατοίκων τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ ἄλλων ὄρειων ὁμόρων.

Αἱ γνωσταὶ ἡμῖν σήμερον οἰκογένειαι αἱ καταγόμεναι ἀπὸ τοὺς πρίγκηπας τούτους ἐν Σφακίοις εἰσὶν ἡ τῶν Δασκαλιανῶν ἀπὸ τοὺς Παπαδοπούλους, ἡ τῶν Μοριανῶν ἀπὸ τοὺς Πατέρους, τῶν δὲ Πατακῶν, Βλάχων, Βουρδουμπάδων, Σιριντάνιδων, Στρατήγων καὶ Παππαδιανῶν ἐξ ἐκείνων καταγομένων ἀγνοοῦμεν τοὺς ριζάρχας.

Οὗτοι πληθυνθέντες σὺν τῷ χρόνῳ διεκλαδώθησαν καὶ ἀνεμίχθησαν οὐ μόνον ἐν Σφακίοις πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας καὶ πολλαχοῦ τῆς Κρήτης συνεχωνεύθησαν, πολλὰ τε καὶ μεγάλα κατὰ τῶν τυράννων διαπραξάμενοι. Ἐντεῦθεν ἢ μέχρις ἐσχάτων ἐπικρατοῦσα ἰδέα ἐν Σφακίοις ὅτι, ὡς καταγόμενοι ἀπὸ βασιλικούς Πρίγκηπας ἐτήρουν αὐστηρῶς τὴν οἰκογενειακὴν ὑπεροχὴν καὶ ποτὲ δὲν συνῆπτον γάμους μὲ ὑποδεστέρας οἰκογενείας οἱ Πρόκριτοι, ὅπερ ἐθεώρουν ὡς τὸν μέγιστον ἐξευτελισμόν. Ἦδη δὲ ἐπικρατεῖ σχεδὸν ἀδιαφορία περὶ τούτου, πλὴν καὶ ὅσοι νυμφευθῶσιν ἀλλάχθουν, ἐκεῖ ἀποκαθίστανται ἅπαντες σχεδόν.

Ἐλθωμεν δ' εἰς τοὺς Ἐνετούς. Ἐπὶ τούτων τὰ πράγματα εἰσι μᾶλλον ἑναργῆ. Ἱστορικῶς ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ἐκεῖνοι ἐγένοντο ἀνίκανοι καὶ ἀσθενεῖς ἀπέναντι τῆς ἀγρωχίας τῶν Λευκωρεϊτῶν εἰς τὸ κατορθῶσαι ἀναμίξεις καὶ γαμικὰς συναφείας μετ' ἐκείνων. Ἄλλ' ἐν τοῖς πεδινῶσι οὐδέποτε κατίσχυσαν τοσοῦτω,

ὥστε διὰ τῆς ἐπιμιξίας νὰ ἐκλατινίσωσιν αὐτοὺς μ' ὄλας τὰς ἀποπειράς τὰς Καλλιεργείους συνθήκας κτλ. Ὅσακις ἐποίουν τοιαύτας ἀποπειράς, ἀπέβαιναν ἐπὶ τέλους τὸ ἀντίθετον. Ἀντὶ νὰ ἐκλατινισθῶσιν οἱ ἰθαγενεῖς Ἑλληνας, ἐκεῖνοι παραδόξως ἐξελληνίζοντο καὶ ἀπερροφῶντο.

Ἦλθεν ἐποχὴ (1363) καθ' ἣν σύμπαντες οἱ ἐν Κρήτῃ Ἑνετοί, εὐγενεῖς τε καὶ χυδαῖοι καὶ αὐτὸς ὁ ἀντιβασισιλεὺς τῆς Κρήτης Μαρτίνος Γραδίνικος, μέγας Δοῦξ, ἠσπάσθησαν τὴν ὀρθοδοξίαν τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων πανηγυρικώτατα καὶ ἅπαντες ἀφωμοιώθησαν τοῖς ἰθαγενέσιν Ἑλλήσιν. Οὐ μὴν δὲ, καίτοι οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, οἱ πεδινοὶ δὲν ἔμειναν ἀνόθευτοι. Οἱ Λευκορρεῖται ὅμως εἰς πάσας τὰς μεταβολὰς ἔμενον ἀμιγεῖς καὶ ἐντελῶς ἀνόθευτοι, ἐτήρησαν ἀναλλοίωτα καὶ ἀμετάβλητα τὰ πάτρια πᾶν ξενικὸν ἀποτροπιάζοντες.

Καὶ ὁ Πάσλεη λέγει: «Ἡ φυλὴ τῶν Σφακιανῶν εἶνε ἡ ὄντως καθαρωτέρα καταγωγὴ τῶν Κρητῶν· διότι ἡ ἀγνότης τούτων διετηρήθη ὑπὸ τῆς ὄρεινης αὐτῶν θέσεως, ἥτις διετήρησεν αὐτοῖς ἀποκλειστικὰ ἤθη, ἔθιμα καὶ διάλεκτον, ἧς ἰδιωτισμοὶ τινες κατὰ γονταὶ ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μίνωος, καὶ ἠμπόδισαν αὐτοὺς ἀπὸ πάσης ἐπιμιξίας μετὰ τῶν κατὰ καιροὺς κατακτητῶν Ῥωμαίων, Σαρακηνῶν, Ἰταλῶν καὶ Τούρκων. Ἄλλ' ὅμως εἰς τοὺς πεδινούς δὲν συνέβη τοῦτο, οἱ ὁποῖοι εἰσι βεβαίως μικτὴ φυλὴ, ὅπερ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν μορφήν καὶ ἀπὸ τὸ ἀνάστημα. Μάλιστα δ' εἰς τὰ ἀνατολικώτερα τῆς Νήσου οἱ Ἑνετοὶ ἀφῆκαν πλεῖστα ὑπολείματα τῆς ἰταλικῆς φυλῆς.» Ἀλλὰ καὶ ψυχολογικῶς ἐξετάζοντες διαφέρουσι πολὺ τῶν πρὸς δυσμὰς τῆς Ἰδης Κρητῶν.

Καὶ ὁ G. Perrot (ils de la Gréte, 62) «Βλέπει τις τὸ ἄθροισμα τῶν Λευκῶν Ὁρέων, ἅτινα κρύπτουσιν ἐντὸς τῶν πτυχῶν αὐτῶν τὰς φάραγγας ἐκείνας τῶν Σφακιῶν, ἐνθα ὁ ἐλληνικὸς λαὸς διαμμένων καθαρὸς πάσης ἀναμιξέως διετήρησε πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν καὶ τουρκικὴν τυραννίαν μετὰ ἐνόπλου ἀνεξαρτησίας ταύτην, ἣν οἱ ξένοι κατακτηταὶ σπανίως προσέβαλον ἐκ τοῦ πλησίον».

Καὶ ὁ Lacroix (il de la Gréte p. 581) «Ἡ μακρὰ τῶν Σφακιανῶν ἀντίστασις πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς προὐκάλεσε πολλάκις τὴν

κατὰ τῆς ὀρεινῆς ταύτης φυλῆς μεγάλην ἐκστρατείαν τῶν Ἐνε-
τῶν, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἠρνοῦντο πάντοτε ἀναμιχθῆναι τοῖς νεοφερμέ-
νοις, ἀποφεύγοντες αὐστηρῶς τὴν καθόλου πρὸς ἐκείνους συνάφειαν,
ὡσπερ καὶ ἄλλοτε τὴν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Σαρακηνούς....»

Ἡδυνάμεθα νὰ παρενείρωμεν ὧδε καὶ ἄλλων ἀξιοπίστων ἀν-
δρῶν σκέψεις καὶ μαρτυρίας, εἰ μὴ ἐθεωροῦμεν τοῦτο ὅλως περιτ-
τὸν, ἀφοῦ μάλιστα ἔχομεν καὶ τὴν ἐξῆς ἀκαταμάχητον ἀπόδειξιν
πρόσφατον καὶ πασίγνωστον. Οὐδεὶς τῶν ἀπ' ἀρχῆς κατακτητῶν
τῆς Κρήτης ἦν τοσοῦτῳ ἰσχυρὸς, ὠμὸς, φανατικὸς καὶ φοβερὸς,
ὥστε νὰ κατορθώσῃ διὰ τραχυτάτης καὶ ἀγρίας αὐθαιρεσίας ἐν
βραχεῖ χρόνῳ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ὅσα ὁ νῦν
ὑπάρχων Τοῦρκος. Ἐὰν οὗτος ἐπῆρχετο εἰς ἀπωτάτας ἀφ' ἡμῶν
ἐποχὰς, ἀλλ' ἦτο ἡμῖν γνωστὴ ἡ τσεαστία πρόοδος τοῦ Ἰσλαμι-
σμοῦ, ὁ ἀγέρωχος τρόπος κατὰ παντὸς μὴ λατρεύοντος τὸν
Προφήτην του, καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ στάσις ἀπέναντι τῶν κατα-
κτηθέντων λαῶν, τότε θὰ ἐπιστεῦομεν ἀδιστακτικῶς ὅτι οὐδὲ
ἶχνος ἔμεινεν οὐδαμοῦ ἐκ τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνικοῦ στοιχείου,
ἀλλ' ὅτι ἅπαντές ἐσμεν ἀθροίσματα διαφόρων ναυαγίων καὶ σύγ-
κραμα πολλῶν φυλῶν ἐκ τῶν τριῶν τοῦ κόσμου ἡπειρών. Καὶ ἐν
τούτοις ἴδου· ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν ὑπάρχει καὶ τὴν ἀκμὴν καὶ
παρὰκμὴν αὐτοῦ ἐρθάσαμεν καὶ τὰ κατ' αὐτὸν λίαν ἐναργῶς εἶ-
δομεν καὶ ὀρώμεν ἔτι ὅτι, οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ἀνάμιξις ἢ σχέσις ὑπῆρ-
ξεν οὐδ' ὑπάρχει τῶν Σφακιανῶν Ἑλλήνων μετὰ τοῦ Τουρκικοῦ
στοιχείου.

Μετὰ τὴν τέως ἐλευσινὴν πτώσιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866
ἀπεστάλη εἰς Σφακίαν Ἐπαρχὸς τις τοῦρκος μετὰ τῆς οἰκογενείας
του, ἀλλὰ μεθ' ὄλην τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν
τρομοκρατίαν ἔνεκεν τῆς προσφάτου πτώσεως ἡμῶν, δὲν ἠδυνήθη
νὰ διαμείνῃ ἐκεῖ πλέον τῶν τριῶν μηνῶν μετὰ πολλοῦ κόπου· διὸ
καὶ ἔφυγεν ἀνεπιστρεπτεῖ. Τότε πρώτην φορὰν εἶδον τὰ Σφακία
ἐν τῷ ἐδάφει τῶν οἰκογένειαν τουρκικὴν, ἐκτὸς αἰχμαλώτου.

Τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα ἀνεπιφυλάκτως νὰ εἴπωμεν, εἰδότες
καλῶς τὰ πράγματα καὶ ὡς πρὸς τοὺς πεδινοὺς Κρητὰς καθ' ὅτι
ὅσα ἐγέννησαν οἱ τοῦρκοι ἀπὸ Ἑλληνίδας αἰχμαλώτους ἢ πικλα-
κὰς ἢ καὶ ἄλλως πως, ταῦτα πάντα ἐτούρκιζον ἀνεξαίρετως. Ἄν

δὲ καὶ ἄλλα διὰ κρυφογαμίας ἐγίνοντο, ἢ θάλασσα δι' ὀλίγων σταγόνων ἐτέρου ὕδατος δὲν θολοῦται. Γυναῖκας δ' Ὀθωμανίδας οἱ Ἕλληνες οὔτε ἤθελον, οὔτε ἠδύναντο καὶ βουλόμενοι νὰ λάβωσιν ἄνευ κινδύνου τῆς ζωῆς. Καὶ ταῦτα λέγομεν ὑπὲρ τῶν πεδινῶν σχετικῶς πρὸς τοὺς Μωαμεθανοὺς, Σαρρακηνοὺς, καὶ Τούρκους, πλὴν οὐχὶ καὶ πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Ἑνετοὺς.

Τὸ ἀδιάλλακτον ὄθεν μῖσος τῶν Λευκωρεϊτῶν κατὰ παντὸς κατακτητοῦ, τὸ διηνεκὲς τῆς ἐμπολέμου στάσεως τούτων πρὸς ἐκείνους, ἢ διαφορά τῆς θρησκείας, τὸ ξένον τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων, τὸ ὑπεροπτικὸν τοῦ χαρακτῆρος, τὸ ἄχαρι καὶ τὸ τραχὺ τῆς ἐαυτῶν χώρας, ταῦτα καὶ ἄλλα παρέσχον ἀνεκαθεν τοῖς ἑτεροφύλοις ἀνυπέρβλητα προσκώμματα τοῦ ἐκλέξαι ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων διαρκῆ καὶ σταθερὰν διαμονὴν ὥστε νὰ ἔλθωσιν εἰς ἐπιμιξίαν.

Καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς κατέφευγον εἰς τὸ ἄσυλον τῶν Σφακιῶν διαφόρων θρησκειῶν καὶ λαῶν πρόσφυγες μόνον ἵνα σωθῶσιν, ἀλλ' οὐδεὶς ποτε ἀποκατέστη ἐκεῖ, διότι οἱ Λευκωρεῖται ἔχοντες πλοῖα ἀπέπεμπον αὐτοὺς ραδίως ἐνθα ἕκαστος ἤθελε νὰ μεταβῇ. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὅσοι τῶν Σφακιανῶν μετώκουν εἰς ἄλλα μέρη οὐδέποτε ἐπανήρχοντο, οὐδὲ τανῦν ἐπανέρχονται ἵνα διαμείνωσιν ἐν Σφακίῳ διαρκῶς. Οὕτως οὖν ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἔρχεται αὐτόδηλος ἢ ἀπόδειξις, ἢ καταστρέφουσα ἄρδην τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ἐξ ἀγνοίας ἢ ἐμπαθείας διαφιλονικούντων τὴν ἀνόθευτον ὑπαρξιν τῆς ἀρχαίας εὐκλεοῦς ζύμης τῶν Ἑλλήνων.

Ταῦτα πάντα πολλοὶ Εὐρωπαῖοι περιηγηταὶ ἐμβριθέστερον ἡμῶν μελετήσαντες καὶ ἰδίᾳ ἀντιλήψει γινῶντες ἀποφαίνονται μετὰ πολλοῦ ἐνθουσιασμοῦ λέγοντες· « Οἱ Σφακιανοὶ ὡς ζύμη ἀνόθευτος τῆς εὐκλεοῦς τῶν προγόνων των εἰσὶ κατὰ μὲν τὸ ἀνάστημα μεγαλόσωμοι, σύμμετροι, ἀρρενωποὶ καὶ εὐεῖδεις, τὴν ὄψιν μικρὸν πρὸς τὸ μελαχρινόπορφυρον ἀποκλίνουσιν ἔχοντες· κνήμας δὲ καὶ βραχίονας ἀριστουργήματα τοῦ Φειδίου παριστάνοντες· ἐπὶ δὲ τοῦ μετώπου ζωγραφίζεται ἐναργῶς τὸ ὑπεροπτικὸν τοῦ χαρακτῆρος μετὰ τινος ἀνεξαρτήτου συμπεριφορᾶς· ἐν δὲ τῷ βαδίζειν ὀρῶνται ἐλεύθεροι καὶ τὸ ἦθος σοβαροῖ. Εἰς τὰς κινήσεις των καταφαίνονται πάντα τὰ θέλγητρα τῆς ἐλευθερίας, ἢν ἀπολαμβάνουσιν ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων των. Οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ ὀ-

μοροι αὐτοῖς Σεληνιῶται παρουσιάζουσιν ἐκάστην στιγμὴν τύπους, οἵτινες θὰ ἐνεθουσιάζον τὸν Ζωγράφον ἢ τὸν γλύπτην. Ἐξαιρέτως δ' οἱ Σφακιανοὶ εἰσι φύσει κατασκευασμένοι δι' ἀρίστους στρατιώτας.»

Καὶ ὁ Πάσλεη θέλων ἐπίσης νὰ περιγράψῃ τοὺς Λακκιώτας καὶ παρλληλιζῶν αὐτοὺς πρὸς τοὺς Σφακιανούς λέγει. « Οἱ Λακκιῶται, καίτοι εἰσιν ὑψηλοὶ καὶ ἀγέρωχοι κατὰ τὸ ἀνάστημα, δὲν ἔχουσιν ὅμως τὴν συμπεριφορὰν καὶ τὸ ὕψος τῶν Σφακιανῶν, οὐδὲ εὖρον ἐν αὐτοῖς τὸ λεπτότατον ἐκείνων.» Ἐν τούτοις καὶ οἱ Λακκιῶται, καθ' ἡμᾶς, ἂν καὶ δὲν ἔχωσιν ἐκεῖνο τὸ λεπτόν καὶ εὐχαρι ὕψος τῶν Σφακιανῶν, δὲν καθυστεροῦσιν ὅμως ἐκείνων κατὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ μάχεσθαι, τὴν φιλοπατρίαν καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα, καθὸ συγγενεῖς φυλαί· διότι τὸ χωρίον τοῦτο μῶλις συνεστάθη ἐν τῷ Ἐνετοτουρρικῷ πολέμῳ, οὗτινος οἱ κάτοικοὶ εἰσι διάφορα ἀθροίσματα διαφόρων μαχητῶν, τὸ πλεῖστον δὲ Σφακιανῶν κατὰ τὴν παράδοσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἄγωγὴ καὶ χαρακτήρ.

Κατὰ τοὺς παλαιούς χρόνους εἰς τινὰς περιόδους ὁ χαρακτήρ τῶν Λευκωρεϊτῶν φαίνεται μᾶλλον τραχὺς καὶ ἄγριος ἢ ἀπλότης ὅμως τῶν ἡθῶν ἐμετρίαζε τὸ ἄξεστον αὐτοῦ. Ἐν πολλαῖς περιστάσεσιν εὐρίσκομεν αὐτοὺς φιλοξένους μὲν καὶ ἐνθέρμους συνηγόρους τῶν ἀδυνάτων καὶ ἀδικουμένων· πολλάκις ὅμως καὶ σκληροὺς καὶ ἐκδικητικούς μᾶλλον πρὸς ἀλλήλους πολεμοῦντας, φονεύοντας καὶ φονευομένους ἀνηλεῶς. Ἡ δολοφονία ὅμως ἦν παρ' αὐτοῖς βδελυκτὴ καὶ σπανία, ὡς ἄνανδρος καὶ ἄτιμος, ἀλλ' ἡ ἐκδικησις, οἰασδήποτε φύσεως, ὤφειλε μὲν νὰ γίνῃ, ἀλλ' ἐν τῷ φανερῷ, ἔστω καὶ μὲ κίνδυνον μέγαν. Ἡ αὐτοεκδικησις νομίζεται ἐν αὐτοῖς τιμὴ, καίτοι ἀποβαίνει βλεθρία ἐφ' ὀλοκλήρου οἰκογενεῖας.

Προσβλήθεισ ὁ Σφακιανὸς ἀποθηριοῦται, ἡμέρας τε καὶ νύκτας μελετᾷ αὐτοεκδικησιν καὶ τὰ πάντα ὡς μηδὲν λογιζέται ἀπέ-

ναντι τῆς προσβληθείσης τιμῆς του' ἀλλ' ὅσω φαίνεται ἀδυσώπητος, τοσούτω μᾶλλον παραδόξως καταπραύνεται καὶ συμπαθητικὸς καθίσταται ἅμα ὁ πταίστης δείξῃ μεταμέλειαν καὶ προσπέση. Ὁ ἰπποτικὸς οὗτος χαρακτῆρ συνεχῶς καταφαίνεται ἐν τῇ καθημερινῇ πείρᾳ.

Ἡ σύναψις φιλίας παρ' αὐτοῖς ἦν δυσκατόρθωτος μὲ τὸν τυχόντα· τὸ μὲν ἕνεκα τοῦ ὑπεροπτικοῦ χαρακτῆρος, τὸ δ' ἕνεκεν τῆς ὑποχρεώσεως, ἣν ἀνελάμβανον ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῆς φιλίας· διότι φίλος γινόμενος ὁ Σφακιανὸς δὲν ἐννοεῖ αὐτὴν προσωρινὴν καὶ ἀπλὴν δῆλωσιν αἰσθημάτων, ἀλλὰ δεσμὸν ἀμοιβαῖον καὶ παντοτεινὸν καὶ δῆ καὶ κληρονομικὸν, ὥστε καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ γινομένου φίλου ἢ συντέκνου ἦσαν καὶ εἰσὶν ὡσαύτως φίλοι καὶ ἐν ἀνάγκῃ βοηθοὶ καὶ προστάται ἔστω καὶ μέχρι θανάτου. Ἡ ἀμοιβαία αὕτη πίστις καὶ ὑποχρέωσις ἐξηπλοῦτο πρὸς πάντας, ἀλλ' ὦχετο διὰ παντὸς ἅμα ἀνεκαλύπτετο δολιότης ἢ διπροσωπία, ἣν σφόδρα βδελύττονται καὶ ἀποστρέφονται.

Πολλοὶ ἐφόνεον καὶ στενοὺς συγγενεῖς ὑπὲρ ἀδικουμένου φίλου ἢ δούλου αὐτῶν· διότι οἱ Πρόκριτοι ἐθεώρουν μεγάλην ἐντροπήν τὸ ὑπ' ἄλλων κακοποιεῖσθαι· ὁ ἐν τῇ ἰδίᾳ προστασίᾳ ἢ ὑπηρεσίᾳ διατελών. Ἡ πρὸς ἐκδίκησιν ὀλιγωρία ἐθεωρεῖτο ἀδυναμία αὐτοῦ καὶ οὐδεὶς πλέον ἐπλησίαζεν εἰς ὑπηρεσίαν αὐτοῦ, ὡς μὴ δυναμένου νὰ τὸν προστατεύῃ ἀπὸ ἄλλους ἀδικούντας. Πολλοὶ ἐδούλευον ἐθελουσίως τοῖς ἀρίστοις ἀμισθεὶ, ἀλλ' ἐν ὅσω αὐτοὶ τε καὶ τὰ ἐαυτῶν ἦσαν σεβαστὰ χάριν τοῦ προστάτου.

Ἐν συνόλῳ δὲ ἐν τῇ φιλίᾳ ἦσαν καὶ εἰσὶν ἀληθεῖς φίλοι καὶ εἰλικρινεῖς, τίμιοι καὶ σταθεροί· ἐν δὲ τῇ ἔχθρᾳ ἐπίσης τοιοῦτοι, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ἀπέβαινε καταστρεπτικὸν πρὸς ἀλλήλους. Τὴν ἀστασίαν βδελύσσονται σφόδρα, ἐξ ἧς καὶ ἡ δημῶδες παροιμία· «Τῶν Ἀτσιγγάνων ἢ κακὰ ἀπὸ σπέρας ὡς ταχυά». Εἰσὶ δὲ ὑπὲρ τὸ δέον εὐγνώμονες, ἔστω καὶ ἐπὶ μικρὰν εὐεργεσίαν, ἣν ποτὲ δὲν λησμονοῦσι· ἀχαριστίας παραδείγματα τῶν Σφακιανῶν ἔχομεν σπάνια, σπανιώτατα.

Περὶ τῆς σταθερότητος αὐτῶν λέγει καὶ ὁ Ἐνετὸς Φωσκαρίνης διατρίβων ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ 1586. «Ἀνθρώπου τινὸς φονευ-

θέντος παρ' ἄλλου, ὁ πλησιέστατος ἐκείνου συγγενῆς ὤμοσε νὰ μὴ ἀλλάξῃ ποτὲ τὰ φορέματα καὶ νὰ μὴ ἀποχωρισθῇ τοῦ αἵματοβαφοῦς ἐνδύματος τοῦ φονευθέντος μέχρις οὗ ἐκδικηθῇ. Τὰ τοιαύτης φύσεως ἔθιμα ἀναπολοῦσιν εἰς ἡμᾶς τὴν κατάστασιν τῶν ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου περιγραφομένων κοινωνιῶν.....»

Σχετικῶς δὲ τῇ γενομένῃ πρὸς γυναῖκα προσβολῇ ἦσαν καὶ εἰςιν ὄλως ἀδυσώπητοι καὶ ἀνοικτίρμονες· δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραβλέψωσιν ἐπιθανάτιον ἐκδίκησιν οὐ μόνον πρὸς τοὺς ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς γυναῖκας. Τρεῖς κόραι ἐλθοῦσαι ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς μετὰ τὴν ἐσχάτως ἀποκατάστασιν τοῦ 1866 καὶ εὐρεθεῖσαι ἔγγυοι ἀπεσφάγησαν παραχῆμα ὑπὸ στενωτάτων συγγενῶν χωρὶς ἐλαχίστην ἐξέτασιν! Πολλὰς ἠδυνάμεθα ἐκφέρειν τραγικὰς σκηνὰς, ἀλλὰ χάριν συντομίας παραλείπομεν αὐτάς. Πατέρες θυγατέρας, σύζυγοι συζύγου, ἀδελφοὶ ἀδελφᾶς φονεύουσιν ἀδυσωπήτως. Ὅσοι εἰσὶ φιλοσύζυγοι ὑπὲρ πάντας καὶ λίαν περιποιητικοὶ εἰς τὰς γυναῖκας καὶ θυγατέρας τῶν, τοσούτῳ ἀποθηριῶνται κατ' αὐτῶν, ἔστω καὶ ἐπὶ ἀπλῇ ὑποψίᾳ ἀτιμίας· τὴν τοιαύτην ὁμως αὐστηρότητα οἱ μέτοικοι διατηροῦσι μετρίαν, ἔνιοι δὲ καὶ οὐδὲ ὄλως.

Εὐτυχῶς ὁμως τὰ τοιαύτης φύσεως ἐγκλήματα εἰσι παρὰ τοῖς Λευκωρείταις σπανιώτατα ἕνεκα τῆς φοβεραῆς ταύτης αὐστηρότητος. Ἐν τούτοις καὶ τὰ λοιπὰ κακουργήματα παρὰ τοῖς ὄρεινοῖς τούτοις εἰσὶν ὀλιγοστά· σχετικῶς τῆς θέσεως, τῆς ἀγωγῆς καὶ ἀναπτύξεως αὐτῶν, καὶ ἀναλόγως ἄλλων λαῶν ἐν πεπολιτισμέναις κοινωνίαις· ἐν αἷς οὐ μόνον οἰκίαι, ταμεῖα, ταχυδρομεῖα καὶ πλουσιώτατα καταστήματα κλέπτονται, ἀλλὰ καὶ δλόκληροι οἰκογένεια τραγικώτατα ἐξολοθρεύονται, μόνον ὅπως εὐχερῶς ἀρπασθῇ ἢ ἐν τῷ οἴκῳ περιουσία. Τοιούτων στυγερῶν ἐγκλημάτων οὐδὲ παράδειγμα ἔχομεν ἕως τανῦν ἐν Σρακίαις, ὅπερ ἴσως ἀπίστευτον τοῖς ἄλλως προκατειλημμένοις ἀπὸ τὰς ἀενάους διαδιδόμενας συκοφαντίας· εὐτυχῶς ὁμως ἐστὶν ἀληθέστατον.

Ἀπαντες σχεδὸν ἐγκαταλείπουσι τὸν χειμῶνα τὰς οἰκίας τῶν εἰς τὰ ὄρεινά χωρία ἄνευ φυλάκων, μὲ θύρας σεσαθρωμένας πλήρεις οἴνων, γεννημάτων, τυρομυζήθρων καὶ ἄλλων, ὧν ἕκαστος ἔχει· καὶ ὁμως παρέρχεται ὄλος ὁ χειμῶν καὶ οὐδὲν κλέπτεται, ἐνῶ ἠδύνατο ὁ βουλόμενος ἕνεκα τοῦ ἐκ τῆς ὀμίχλης βαθυτάτου σκό-

τους και τὰ θεμέλια τῆς οἰκίας ἀθέατος ἀνορούζει μέσης ἡμέρας.

Τὰ αὐτὰ δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν και περι τῶν ποιμνίων, ἅπερ διαιτῶνται εἰς τὰ ἀπρόσιτα ὄρη και τὰς φάραγγας μόνα μονώτατα ἐφ' ὀλοκλήρους ἐβδομάδος, ἐνῶ ἀλλαχοῦ και τὸ ἀρνὶ τῆς πτωχῆς κόρης ἀρπάζουσιν ἀπὸ τὸ σχοινί. Καὶ ταῦτα λέγοντες δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι ἐν Σφακίαις δὲν συμβαίνει κλοπὴ, ἀλλ' ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, τὸν τόπον, τὴν εὐκολίαν, τὴν ἀγωγὴν και τὰς ἀνάγκας λαλοῦμεν. (α)

Τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροφίας ἦν ἐν αὐτοῖς και καθ' ὑπερβολὴν ἀνεπτυγμένον, ἰδίως δ' εἰς τὰς ἐξ ἐπισήμων οἰκογενειῶν καταγομένης γυναίκας. Αὗται θωπεύουσι και συγχαίρονται τὰ τέκνα των ὁσάκις δεῖξωσιν ὑπεροχὴν περι παντὸς πράγματος, ὑβρίζουσι δὲ και πικρῶς μέμφονται αὐτῶν ὁσάκις καθηστερήσωσι τῶν ὀμιλί-κων. Ὅθεν οὕτως ἀνατρεφόμενοι παιδιόθεν καθίστανται φιλόδο-ξοι, φίλαρχοι, φιλότιμοι και ὅλως ἀνεπίδεκτοι ἐλαχίστης προσ-βολῆς ἢ καταπιέσεως. Διόπερ και περιουσίαν και ζῶν ἀψηφοῦσιν ὅλως ἀπέναντι τῆς προσβληθείσης φιλοτιμίας και ἀξιοπρεπειᾶς των. Ἀλλὰ καθάπερ ἐν πολλαῖς περιστάσεσι παρετηρήσαμεν οὐδὲ ὅλως ὁ ὑπεροπτικὸς αὐτῶν χαρακτήρ φαίνεται ἐπιβλητικὸς ἐπὶ τοὺς ὑπο-δεστέρους αὐτῶν, ἀλλ' οὐδ' εἰς τὰ κατορθώματα κομπασται και καυχημαῖσι δεῖκνυνται, οὐδὲ δημοσιεύουσιν, ὡς ἄλλοι, ἐκθέσεις

(α) Εἶπομεν ὅτι τὰ μεγάλα κακὰ εὐτυχῶς ἐλλείπουσιν ἢ σπανίζουσι παρ' αὐτοῖς, ἀλλὰ μήπως και τὰ μικρὰ δὲν ἀσχημίζουσι τὸν ἄλλως ἱποτικὸν χαρακτήρα αὐτῶν; Μήπως δὲν ἐξευτελλίζονται καθ' ἐκάστην δι' ἀρπαγῆς μιᾶς κατσίκας, ἵνα γεμίσωσιν ὡς γύψος τὴν κοιλίαν των; Τοιοῦτοι βεβαίως δὲν εἶναι πολλοὶ εἰς ἕκαστον χωρίον, ἀλλ' ἢ βδελυρὰ αὐτῶν πράξις ἀμαυροῖ τὴν δόξαν τοῦ τόπου των και ἐκμηδενίζει τὰ ἄλλως ἀνεκτίμητα των κατοικίων πλεονεκτήματα. Ὡ! πόσον θὰ ἦσαν σεβαστοὶ και ἔνδοξοι ἐὰν οἱ πρόκριτοὶ των ἠργάζοντο ἀνεנדότως ὑπὲρ τῆς ἐξαλείψεως τῆς ἀτίμου ζυφοκλοπῆς! Εἶθε νὰ συναισθανθῶσι τὴν προσγινόμενὴν αὐτοῖς ἀτιμίαν και ἔλθωσιν εἰς τὴν ἀνήκουσαν αὐτοῖς ἐθνικὴν περιοπῆν. Δέον νὰ γνωρίζωσιν οὗτοι ὅτι, ἢ ἐξὶς αὕτη παρήχθη ἀπὸ των ἐπαναστάσεων, ὁπότε ἀγωνιζόμενοι ἀμισθεὶ πανταχοῦ τῆς Μεγαλονήσου ἀφήραζον ἐλλόγως ζῶα, ἵνα διατηρῶνται ἀν-τιμέτωποι τῶν πολεμίων. Ὅταν ὁμως δὲν ὑφίσταται τοιαύτη ἀνάγκη, ἢ πράξις εἶνε ἀτίμος και βδελυκτὴ και παρὰ Θεῶ ἐπικατάρατος. Ὅθεν ὀφεί-λουσιν, ἐὰν φείδωνται τῆς τιμῆς των, νὰ τὴν ἐξαλείψωσι δι' ὅλων των δυ-νατῶν μέσων.

περυσιωμένους κατορθωμάτων. Εἰς πολλάς δὲ δεινὰς περιστάσεις φαίνονται φιλόανθρωποι καθ' ὅλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, τραχεῖς δὲ τὸ ὕφος καὶ ἀγέρωχοι ἐπὶ τῆς ἀχαριστίας· πλὴν καὶ τοῦτο μετριάζει ἢ ὅλως διασκεδάζει ἢ ἐκδηλουμένη τοῦ πταιστού μεταμέλεια· καὶ παντός ἄλλου Κρητὸς καθιστᾷ αὐτοὺς εὐκαμπτοτέρους ὡς εἴρηται. Ὁ οὕτω διαπλαττόμενος χαρακτήρ ἐμποδίζει αὐτοὺς τοῦ ὑπηρετεῖν τοῖς μέγα δυναμένοις, ἵνα δι' αὐτῶν εἰς ὑψηλὰ θέσεις καὶ ἐπίζηλα ἀξιώματα προαχθῶσι.

Δέον ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὸ στέλεχος τῆς ὑπερφηφαιίας ἔχει καὶ κλάδους ποικίλων ἀρετῶν, αἵτινες ἐν καιρῷ ἀποδίδουσι τῇ κοινωνίᾳ καρποὺς ἀγλαοὺς, διότι οἱ ἐν αὐτῇ διαπλαττόμενοι πολῖται ἀποκτῶσι χαρακτῆρα μεγαλεπήβολον καὶ ἐξευτελισμοῦ ἀνεπίδεκτον· ἀψηφοῦσιν ἀνδροπρεπῶς καὶ περιουσίαν καὶ ζῶν ἀπέναντι τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς, ὡς εἴρηται.

Ὁ τοιοῦτος τῶν Λευκωρεϊτῶν χαρακτήρ ἀπεδείχθη εἰς ὄλας τὰς γνωστὰς ἡμῖν περιστάσεις ἀρετῆ καὶ κατὰ τῶν τυράννων τῆς Πατρίδος ἰσχὺς καὶ αὐστηρὰ δημηγορία ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων ἀδελφῶν των. Διετέλεσεν αἰετοτε ὄπλον μεγαλοφροσύνης καὶ ξίφος ἐπισιόμενον ἀπὸ τὰ Λευκὰ των Ὁρη κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν κατακτητῶν καὶ τῆς μελετωμένης ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλλήνος ἐν Κρήτῃ. Ἴδου πῶς περὶ τούτου σκέπτεται καὶ ὁ Περρώ.

«Ὑπὸ τὸν βαρὺν καὶ καταθλιπτικὸν ὄγκον τῆς μουσουλμανικῆς τυραννίης καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀθλιότητων ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀναμφιβόλως θὰ ἐξωλοθρεύετο ὀλόκληρος ἐπὶ τέλους καὶ τὸ ὄνομα Ἑλλήν θὰ ἐξηλείφετο ἐκ τῆς Κρήτης, ἐὰν ὅλοι οἱ ῥαγιάδες διετέλουσαν ὑποκείμενοι εἰς τὸν αὐτὸν ζυγόν, εἰς ὃν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων καὶ τῶν πεδινῶν μερῶν. Εὐτυχῶς ὅμως εἰς τὰ ὑψηλὰ μέρη καὶ ἰδίως εἰς τὰ Λευκὰ Ὁρη οἱ χριστιανοὶ διετήρησαν ὅλως διάφορον κατάστασιν καὶ θέσιν ἑλληνοπρεπῆ».

Καὶ ἀληθῶς ἡ ἑλληνοπρεπῶς γενομένη ἀγωγή τῶν Λευκωρεϊτῶν καὶ ἄλλων εἰς ὁμοίαν χώρας οἰκούντων λαῶν, ὡς τῆς Μάνης καὶ τοῦ Σουλίου, διακαρτερούντων ἐπὶ σειρὰν 20 σχεδὸν αἰῶνων κατ' ἀλλεπαλλήλων κατακτητῶν τῆς Ἑλλάδος, διέσωσεν ἡμῖν ἀλώβητα σχεδὸν τὰ πάτρια, ἅτινα ἡμεῖς τοι-

αὐτὰ παραλαβόντες περιεφρονήσαμεν καὶ εὐλόγως περιφρονούμεθα ὑφ' ὧν τῶν ἐθνῶν!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπλασκία καὶ γενναϊότης.

Οἱ Κάτοικοι τῶν Λευκῶν Ὀρέων ζῶντες ἀνέκαθεν ἐλεύθεροι ἐκτῆσαντο σφοδρὰν κλίσιν περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ τόξου καὶ τοσοῦτον ἐγυμνάσθησαν εἰς τὸ ἐπιτυχῶς σκοπεύειν, ὥστε ἐπέσυραν τὸν θαυμασμὸν τοῦ κόσμου. Λέγεται ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰουδαίας Δαβὶδ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σολομὼν καὶ πολλοὶ τούτων διάδοχοι ἐσυνήθιζον νὰ ἔχωσιν ἐκ τούτων σωματοφύλακας. Ἐνεκεν τῆς πολλῆς ἐξοικειώσεως τούτων εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ὀπλισμοῦ ἐδυσκολεύθησαν πολὺ νὰ παραδεχθῶσι τὸ τουφεκίον, ἀνφανεΐσης τῆς πυρίτιδος διόπερ μόλις ἀρχομένης τῆς 17ης ἐκατονταετηρίδος κατέλιπον ὀλοσχερῶς τὸ προγονικὸν τόξον καὶ περεδέχθησαν δριστηκῶς τὸν νέον ὀπλισμὸν.

Καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ τουφεκίου ἀνευδότης γυμναζόμενοι διεκρίθησαν καὶ διεκρίνοντο μέχρις ἐσχάτων, ὅτε πλέον καὶ οἱ ὄμοροι ἀμιλλῶνται τούτους. Ἡ ἄσκησις αὐτῶν εἰς τὸ ἄριστα σκοποβολεῖν ἀπὸ τῆς τρυφερᾶς ἡλικίας συνανέπτυσσεν ἐν αὐτοῖς καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ὑπεροχῆς καὶ τῆς κτήσεως καλοῦ ὄπλου. Ἐπιτυχόντες δὲ τοιοῦτου σχεδὸν τὸ ἐλάτρευον ἐπεκδύσασθαι δὲ αὐτὸ λίαν φιλοτίμως δι' ἀργυρῶν ἢ χρυσῶν κοσμημάτων ἢ καὶ ἀργυρονεχρυσομένων.

Τὰ τοιαῦτα ὄπλα ὅπου εὕρισκοντο ἦσαν πασίγνωστα καὶ ὡς πολῦτιμόν τι πατρῶον κειμήλιον θεωρούμενα ἐτηροῦντο αὐστηρῶς καὶ διὰ τοὺς ἀπογόνους. Ἡ ἐκποίησις τούτων ἐθεωρεῖτο οἰκογενειακὴ ζημία καὶ ὕβρις εἰς τὸν ἀποθανόντα ἰδιοκτήτην. Πολλὰ καὶ χῆρι ἐφόλκττον αὐτὰ εἰς τὰ θυλάζοντα βρέφη των, καὶ τοὶ ἀνέτροφον αὐτὰ ἐν πολλῇ πτωχείᾳ καὶ στερήσει· χάριν δὲ οἰκογενειακῆς ἀξιοπρεπειᾶς καὶ τιμῆς τοῦ ἀποθανόντος, καὶ δακρύροοι ἀναμνήσεις ἐγένοντο ἐπὶ τῇ θεᾷ αὐτῶν. Ἐπὶ τῆς ιδέας ταύτης

συνετάχθησαν και ἄσματα, ἐξ ὧν ἐνός μόνου τὴν ἀρχὴν γινώσκομεν.

«Τῶν ἀνδρειομένων τ' ἄρματα δὲν πρέπει νὰ πουλιῶνται,
Μὰ πρέπει νὰ γιαιλζωνται στό Ἔγορο νὰ κρεμοῦνται,
Νὰ τὰ θεωροῦν κ' οἱ γι' ἄλλοι νιοὶ πάντα νὰ τοσοῖ ἴθυμοῦνται,
Κρίμα το' ἄντρες νὰ χάνουνται. . . . .»

Ἐλτός δὲ τοῦ μακροῦ τουφεκίου φέρουσι και πιστόλας και μαχαίρας ἐπίσης μακρὰς και ἀργυροστολιστους, ἅτινα ἐφαρμόζουσιν ἐπὶ τῆς ζώνης λίαν κοσμίως και ἐπιδεικτικῶς. Καὶ τῆς μὲν πιστόλας τὴν χρῆσιν λίαν καλῶς ἐπίστανται, οὐχὶ δὲ και τοῦ ξίφους ὡς οὐδόλως ἀσχολούμενοι εἰς τὸ ξιφομαχεῖν. Τὰ δύο ταῦτα ὅπλα φέρουσι διηνεκῶς και ἐν τῷ οἴκῳ και ἐν τῇ ὁδοπορίᾳ και ἐν αὐτῇ τῇ Ἐκκλησίᾳ, κοιμώμενοι δὲ τιθέασιν αὐτὰ ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον.

Ἄ Βελώνιος περιοδεύων τὴν Κρήτην τὸ 1550 ἔγραφεν. «Ὁ Σφακιανοὶ διέσωσαν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ ἔθιμα τῶν προγόνων και τὰ ἔχνη τοῦ ἀρχαίου αὐτῶν χαρακτῆρος. Ἦσαν οἱ καλῆτεροι τῆς Κρήτης τοξόται, μακρὰ χρώμενοι τόξα και ὄντες ἐπιδεξιώτεροι, ῥωμαλαιότεροι και ἀνδρειότεροι τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. Σήμερον δὲ ὅτε τὸ τουφεκὶ διεδέχθη τὸ τόξον μεταχειρίζονται και αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιδεξιότητος, ὄντες κατὰ τὸ πλεῖστον και ἄριστοι κυνηγοί..» Ἄ αὐτὸς ἀλλαχοῦ· «Βαδίζουσι πάντοτε μετὰ τὸ τόξον εἰς τὸν ὄμον και τὴν βελοθήκην πλήρη βελῶν εἰς τὸ πλευρὸν, δι' ὧν ὑπερβαλλόντως ἐπιτυγχάνουσιν εἰς τὸ σκοπεύειν.»

Παρατηρεῖ τις αὐτοὺς ὅσάκις πρόκειται ἐκστρατεία ἢ μάχη μετὰ μεγάλην φαιδρότητα και χαρὰν· οὐδόλως τοὺς κινδύνους τῆς ζωῆς και τῆς ἐαυτῶν ὑπάρξεως ἀναλογίζονται, ἀλλ' ὡσεὶ ἔβαινον εἰς πανηγύρεις και διασκεδάσεις, οὕτως ἀφελῶς και χαριέντως πορεύονται· τοὺς πεσόντας ὁμως ἐν τῇ μάχῃ λυποῦνται και θρηνοῦσιν ὑπερβαλλόντως και τὸ πένθος ἐπὶ μακρὸν χρόνον τηροῦσιν.

Και ὁ Γ. Παρρῶ· «Οἱ Σφακιανοὶ διετήρησαν τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ἔξεις, και τὰ ὅπλα αὐτῶν δὲν ἄφινον νὰ σκωριάζωσιν οὐδ' ἐν καιρῷ εἰρήνης ἐνεκεν τοῦ κληρονομικοῦ μίσους, δι' οὗ ἐχωρίζοντο αἱ οἰκογένειαι και τὰ χωρὶα αὐτῶν πολλάκις ἀλληλομαχοῦτα» ! (α)

(α) Καὶ τοῦτο δυστυχῶς ἀληθές μέχρι σήμερον!

Ἐπίσης καὶ ὁ Σ. Ζαμπέλιος πραγματευόμενος περὶ τοῦ ὀρθοπολέμου τῶν Σφακιανῶν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπιφέρει· «Οἱ ἐγκαλούμενοι ἦσαν Σφακιανοί· τίς δὲ ὁ ἀγνοῶν τί σημαίνει Σφακιανός; Ὅρεσίβιον τέκνον ἡμιαγρίας, ἀλλὰ καθαρᾶς, ἀνοθεύτου ἀνεξαρτησίας· ἔνσαρκος ἀναπαράστασις χρόνων παρωχημένων· ἐποχῆς μεστῆς μὲν ἀσυνταξίας καὶ ταραχῆς, ἀλλ' ἀμοιρούσης ἔτι τῆς κιβδηλεύσεως, δι' ἧς τὰ ἐργαστήρια τοῦ καθ' ἡμᾶς ἐξευγενισμοῦ μεταστοιχειοῦσιν εἰς κασιτέρινα τὰ χρυσᾶ σκεῦη τῶν Πατέρων. Ὁ πάλαι Σφακιανός—εἰ μὴ καὶ ὁ σημερινός ἀκόμη—ἐσώζετο αὐτὸς αὐτότατος, οἷος καὶ πρὸ Χριστοῦ, μόνου τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως προστιθεμένου· καθ' ὃ ἀρχοντολογικόν τι μνημόσυνον ἤθελεν ἐπαξίως συμπεριληφθῆ ἑντὸς Μουσείου. Ὁ πατριωτισμὸς αἰσθημα ἐπιδεικτικὸν ἀνεξκντλήτου ἐλαστικότητος, τροποποιεῖται ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ οὗτος, ἂν καὶ ἡ ἀλλοίωσίς του ἀποβάνη δυσδιάκριτος εἰς τὰς αἰσθήσεις μας».

Ἐν ἑλλείψει ἰθαγενῶν Ξενοφόντων (Κριτοβουλ. κτλ.) θὰ καθίστατο πρὸς ἡμᾶς ὄλως ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἀρχαῖοτροπον φιλοπατρίαν τοῦ τότε Σφακιανοῦ (1821). Ὁ Σφακιανὸς οὔτε ἤθη ξένῃ ἐπιθήκιζεν, οὔτε γλώσσας ἀλλογενῶν ἐψιττάκιζεν, ἀλλ' ὁ καπνὸς τῆς πατρώας ἐστίας ἔλαμπεν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἀπειράκις διαυγέστερος τοῦ παρ' ἄλλου πυρός.

«Ἡ θεὰ τῶν ἀλληλουχομένων Ὅρεων του ἐξετύλιπεν ἐπικράτειαν ἀπεριόριστον, ἣν αὐτὸς ἀντεποιεῖτο ἐκ βασιλικῆς διαδοχῆς. Ἐνεπετάνυσεν ἕνα κόσμον ἱκανὸν νὰ παράσχη καὶ πέραν τοῦ δέοντος τὴν ἀπόλαυσιν ἐντελεστέρας εὐδαιμονίας. Ὁ Σφακιανὸς δυσπειθὴς εἰς ἀλλότρια θελήματα, μονογνώμων τῷ φρόνημα, ἀκατάβλητος τὴν καρτερίαν, τρυχὺς καὶ ἀφιλάρεσκος τοὺς τρόπους δὲν ὠμολογεῖ παρά δύο μόνως αὐθεντίας· τὴν μὲν ἐπουράνιον, τὴν δὲ ἐπίγειον. Εἰς μὲν τὸν θεὸν ἐναπέθετο τὸ πνεῦμα, εἰς δὲ τὸ δῆλον διεπιστεύετο τὸ ἀπαραβίαστον τῆς προσωπικῆς του ἀνεξαρτησίας».

Καὶ ὁ Ἐνετὸς Φωσκαρίνης, ἐχθρὸς ἀσπονδος τῶν Σφακιανῶν, δὲν δύναται γράφων πρὸς τὴν Σύγκλητον τῆς Ἐνετίας ἢ νὰ εἴπῃ τὴν ἀλήθειαν· «Ἐξεπλάγην ὄρων τὸν τρόπον καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν Σφακιανῶν· εἶνε λαδὸς γενναϊότερος τοῦ λοιποῦ τῆς Κρήτης».

Ἐκεῖνο ὅπερ δίδει ἐκείνοις τὴν ὑπεροχὴν μετὰ θαυμασίας ζωηρότητος εἶνε καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι ἔχει τὴν καταγωγὴν ἐκ τῶν Ρωμαίων. (α) Ταῦτα πάντα προτρέπουσιν αὐτοὺς εἰς μεγάλα ἔργα, οἷα οὐδαμῶς ἀπαντᾶ τις εἰς τοὺς λοιποὺς Κρήτας».

Καὶ ἀληθῶς ἐκ τῶν ἔργων δηλοῦται ἱστορικῶς ὅτι ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ τούτου λαοῦ ἐνυπάρχει σεσαρκωμένον μέχρι καὶ σήμερον τὸ τρωτότυπον τῆς ἀγνῆς καὶ ἀδόλου φιλοπατρίας, τὸ σταθερὸν εἰς τὰς ἀρχάς του, τὸ ἀνεπίδεκτον τῆς κατ' ἐκείνου προσβολῆς τῶν ξένων, καθὼς καὶ τὸ συμπαθὲς καὶ τὸ περιποιητικὸν πρὸς τοὺς δεινοπαθοῦντας ἀδελφούς του. Ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τῶν βράχων τῶν ἀνεφάνησαν ἀπὸ ἀμνημονεύτους αἰῶνας λίαν πρόθυμοι εἰς τὸ αὐθορμήτως χορηγεῖν τοῖς καταπιεζομένοις τὴν δυνατὴν αὐτοῖς προστασίαν. Οὐδέποτε ἄχρι τοῦδε φαίνονται ὅτι ἀπέβλεψαν εἰς τὸ ἴδιον συμφέρον ἐπὶ βλάβῃ τῶν συμπατριωτῶν. Αἱ καταστροφαὶ αὐτῶν καὶ τὰ ἀενάως ἐκχυνόμενα αἵματα, οἱ μόχθοι καὶ αἱ θυσίαι παρίστανται ἐνώπιον αὐτῶν ἐκάστοτε ἀνάξια προσοχῆς ἀπέναντι καὶ μικρᾶς ἀνακουφίσεως τῶν συμπατριωτῶν ἀδελφῶν των, παρ' ὧν δικαίως ἀπέκτησαν καὶ τὴν ἔνδοξον προσηγορίαν· « Πατέρες καὶ Σωτῆρες τῆς κοινῆς ἐλευθερίας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Δίαιτα καὶ ἐπιτηδεύματα.

Μολονότι προανεγράψαμεν πιστῶς τοὺς πόρους τῆς αὐτοσυντηρήσεως τῶν ὀρεσιβίων Σφακιανῶν, δεόν ὅμως νὰ λαλήσωμεν ἔτι ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς διαίτης αὐτῶν καὶ τῆς οἰκιακῆς καταστάσεως. Οἱ Σφακιανοὶ ἔχοντες ἐπιτηδεύματα κυρίως τὴν ποιμενικὴν διαφόρων ζώων, μελισσῶν, τὴν γεωργίαν, τὸ κατὰ ξηρὰν καὶ θά-

(α) Οὐδαμοῦ τῶν Σφακιῶν ἐπικρατεῖ σήμερον τοιαύτη ἰδέα, ἀλλὰ καὶ τότε ἡμεῖς γε ἀμφιβάλλομεν, διότι καὶ οἱ ἐπήλυδες Σκορδόλοι, ὄντες ἀπόγονοι τοῦ Ἑλληνος Νικηφόρου Φωκᾶ Ἀυτοκράτορος, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φρονῶσιν οὕτω. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦσι καὶ οἱ σφοδροὶ αὐτῶν κατὰ τῶν Ἑνετῶν πόλεμοι.

λασσαν ἐμπόριον, ὄντες δὲ καὶ ἀπηλλαγμένοι τῶν εἰς τοὺς λοι-
ποὺς Κρήτας συνεχῶς ἐπιβεβλημένων φόρων ἀπὸ τε τοὺς Ἐνετοὺς
καὶ τοὺς Τούρκους ἐξῶν μᾶλλον ἀνέτως ἢ ἐκεῖνοι. Ἐν ταῖς οἰκίαις
τῶν εὐρίσκονται πάντοτε ἄφθονα τὰ κρέατα, τὰ γάλακτα, τὰ
τυρομύζηθρα, ὁ οἶνος, καθὼς καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐμπορίας. Μόνον
τὸν ἄρτον καὶ τὰ λοιπὰ δημητριακὰ προμηθεύονται ἐξωθεν.

Καὶ ὁ Raffanel σελ. 143 λέγει « Οἱ Σφακιανοὶ ξένοι ὄντες
εἰς τὰς δυσπραγίας τῶν συμπατριωτῶν δὲν ἐπιθυμοῦν ποσῶς κρείτ-
τονος τύχης. Ἡ ἐλευθερία εἶνε εἰς τὰ ὄρη τῶν καὶ ἡ εὐτυχία εἰς
τοὺς οἴκους τῶν, διότι οἱ ποιμένες ἀσχολοῦνται ἀνευδότης ὑπὲρ
τῶν ποιμνίων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τυρίων, ἅτινα κάλλι-
στα ὄντα πωλοῦσιν εἰς τὰς πόλεις. Τὸ ἐμπόριον τοῦτο ἐστὶ πηγὴ
πλοῦτου δι' αὐτοῦς . . . » Τὰ αὐτὰ λέγει πού καὶ ὁ Σαβαρὺ καὶ
ἄλλοι.

Ἡ φύσις τῆς ὄρεινῆς ταύτης χώρας παράγει μὲν ὀλιγοστά
σχετικῶς, ἀλλὰ κάλλιστα καὶ ἀρίστης ποιότητος· τὰ δὲ γάλα-
κτα ἄφθονα ἐξ ὧν κατασκευάζεται ὁ τυρὸς, ὅστις ἐὰν κατεσκευά-
ζετο, ὡς ἔδει, θὰ ἦτο ἐκ τῶν καλλιτέρων τοῦ κόσμου, ἀλλὰ εἰς
τὰ Μιτάτα αὐτῶν διατηροῦσιν ἐτι σύστημα προαιώνιον. Τοὺς τυ-
ροκόμους δὲν ἐκλέγουσιν ἐπιτηδεῖους καὶ οἰκονόμους οὐδὲ τοὺς
λοιποὺς ὑπαλλήλους τοῦ Μιτάτου. Σπαταλοῦσι καὶ καταβρο-
χθίζουσι τὸ πλεῖστον τοῦ προϊόντος, τρώγοντες ὄλοι τρεῖς καὶ τε-
τράκις τῆς ἡμέρας ἐξ αὐτοῦ· χορηγοῦσιν ἐπίσης καὶ εἰς
πάντα προσερχόμενον νὰ τρώγῃ ὡς αὐτοί. Ὅσον δὲ ταῖς περισ-
σεύσῃ γίνεται καὶ τοῦτο ἐνίοτε ἄθλιον ἔνεκεν τῆς κατηραμένης
ἀμαθείας. Βούτυρον δὲν συνηθίζουσι νὰ ἐξάγωσιν, οὐδὲ τὰ ὀψιμο-
μογάλακτα λεγόμενα νὰ οἰκονομῶσιν, ἐνῶ μόνον ἐκ τούτων ἠδύ-
ναντο νὰ παράγωσι βούτυρον πολύν. (α)

Καίτοι δὲ οἱ Σφακιανοὶ οὕτω δαψιλῶς ἀπενέμοντο τὰ ἀγαθὰ τῆς χῶ-
ρας τῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου, οὐδέποτε δὲ μωρῶς ἐφάνησαν ἐν τῇ διαίτῃ αὐτῶν

(α) Ἀλλὰ καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἰδης καὶ τῆς Λασιθίης πολὺ ὑπολείπονται
τῶν Σφακιανῶν, ὥστε τὸ μέγιστον τοῦτο τῆς Κρήτης προϊόν ἀποβαίνει ἤκι-
στα ἐπικερδές. Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις προσεκάλε: ἀλλοδαποὺς, ἵνα διδάξωσι τοὺς
Κρήτας τὴν καλὴν αὐτοῦ χρῆσιν, μέγα θὰ ἐπραττεν εὐεργέτημα.

είσαγαγόντες τὴν τρυφήν καὶ τὴν ποικιλίαν. Χρῶνται τοῖς πᾶσι λιτῶς καὶ ἀκόμψως, πλὴν οὐχὶ καὶ εὐτελῶς καὶ γλίσχρους. Τὸ κρέας τρώγουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ψητὸν ἢ νερόβραστον. Τοῦ ἐλαίου ποιοῦνται μικρὰν χρῆσιν. Ἐν συνόλῳ δὲ ἀγαπῶσι τὸ πολὺ ἐν τῇ τραπέζῃ, ἀλλ' ἀπαρέσκονται τὰς ποικιλίας. Ἄρτον τρώγουσιν ἐκ κριθῆς μὲν, ἀλλὰ τοσοῦτον καλῶς κατασκευασμένον, ὥστε πολλὰκις ἠπατήθη περὶ τοῦ εἶδους ὁ ξένος, καθ' ὅτι μόναι αἱ Σφακιανὲς γυναῖκες ἐπίστανται τὴν τοιαύτην αὐτοῦ κατασκευήν. Πολλοὶ νομίζουσιν ὅτι συντελεῖ τὸ νερὸν τοῦ τόπου εἰς τοῦτο. Ὁ Μουσταφᾶς πασᾶς ἔστειλε καὶ εἰς τὰ Ἀνάκτορα τοῦ Σουλτάνου Σφακιανὸν δίπυρον ἐκ κριθῆς καὶ ὑπερεπαιθέθη, ὡς αὐτὸς εἶπεν.

Ἐνιοὶ εἶπον ὅτι οἱ Λευκωρεῖται ἔπινον τὸ πάλαι γάλα ἀντὶ οἴνου, ὅπερ φαίνεται ἀνακριθὲς, διότι οὔτε γάλα εἶχον ὅλον τὸν χρόνον, οὔτε ὁ οἶνος ἔλειπέ ποτε ἀπ' αὐτῶν. Μόνοι οἱ ποιμένες εἰς τὰ Μιτάτα πίνουσιν ὡς εἶπομεν, γάλα ἐπὶ 5 συνεχεῖς μῆνας, πολλοὶ δὲ μάλιστα δὲν τρώγουσιν ἄρτον κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο. Τὸν οἶνον πίνουσιν εἰς τὰ χωρία κατὰ κόρον, καὶ ἐν καιρῷ χιόνος ζεστὸν μετὰ πιπερίου ἢ σκόρδου, καθήμενοι κυκληδὸν περὶ μὲν γάλης πυρᾶς ἐκ χονδρῶν κορμῶν πρίνων.

Οἱ Σφακιανοὶ ὡς ἐκ τοῦ ἵπποτικῆς χαρακτῆρος των δὲν μετέρχονται ποτε ἐργασίας ἐξευτελιστικᾶς· ἦτοι ὡς ἀχθοφόροι, ὡς ἐπαίται κτλ. Οὐδέποτε ἄχρι τοῦ νῦν εἶδομέν τινα ἐκ τούτων ὑγειαινόνται ἐπαίτην οὐδ' ἀχθοφόρον (χαμάλην) ὅσω καὶ ἂν εἴη πτωχὸς καὶ ἐλεεινός. Ἄλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες αὐτῶν τὴν αὐτὴν τηροῦσιν ἀξιοπρέπειαν. Δὲν ἐξέρχονται ποτε εἰς βοσκὴν ζῶων, εἰς προμήθειαν ξύλων ἢ εἰς οἰανδήποτε ἄλλην ἐξωτερικὴν ἐργασίαν. Πολλὰ ὁμοῦ πτωχαὶ ἐσυνήθησαν ἐσχάτως νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὰς πεδινὰς ἐπαρχίας διὰ θερισμόν καὶ συλλογὴν ἐλαιῶν. Ἐν συνόλῳ δὲ οὐδαμοῦ τῆς Κρήτης εἰσὶν αἱ γυναῖκες πεφυλαγμέναι καὶ μετὰ τύσων ὀλίγων ἐργασιῶν ὡς ἐν Σφακίαις. Μόνα τὰ ἐν τῷ οἴκῳ ἐπιτηδεύματα ἐπιτρέπονται αὐταῖς· ἦτοι τὸ μαγειρεύειν, τὸ πλύνειν, τὸ ἐργάζεσθαι τὰ ἔρια, βάμβακας καὶ τὰ λοιπὰ, τὸ ὑφαίνειν παντοειδῆ ἐνδύματα καὶ στρώματα τῆς κλίνης ἀρίστης κατασκευῆς. Τὸ ἔριον τοῦ προβάτου κατασκευάζουσιν ὡς οὐδαμοῦ

τῆς Κρήτης κομψῶς καὶ ἐπιτηδεύεις διὰ παντοειδεῖς χρείας. Μόναί αἱ Στειακαὶ γυναῖκες ἀμιλλῶνται τούτων ἐν Κρήτῃ.

Δι' ἑαυτὰς αἱ Σφρακκιναὶ οὐδὲν μάλλινον κατασκευάζουσιν διότι ποτὲ δὲν φοροῦσι τοιαῦτα. Αὐταὶ ἐνεδύοντο ὡς ἐξῆς· Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐσχημάτιζον κορώναν καὶ ἐξῶθεν ταύτης ἐπέθετον μανδύλιον λεπτότατον, λευκὸν καὶ χρυσοποικιλτον. Τούτου τὰ χρυσοκέντητα ἄκρα ἀπέκλινον μετὰ τῶν ὠραίων πλοκάμων τῆς κόμης καταβάδην εἰς τὰ ὀπίσω. Περί τὸν λαιμὸν ἔφερον χρυσᾶ περιδέραια, ὧν ἡ κατασκευὴ ἦτο κοσμιωτάτη ἐκ συμπλέγματος χρυσῶν κομβίων καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἐκρέματο χρυσοῦς σταυρὸς ἢ νόμισμα χρυσοῦν ἐκ τῶν σπινίων. Πολλάκις δὲ τὰ περιλαίμια ταῦτα ἦσαν καὶ μόνον ἀπὸ νομίσματα χρυσᾶ ἐκ τῶν δυσσευρέτων. Ἀπὸ τῶν ὤμων κατήρχετο λευκὸς χιτὼν ποδήρης. Ἐπὶ δὲ τῶν γυμνῶν ὤμων περιετίθετο τὸ λεγόμενον Κωλέτο. Τοῦτο ἦν λίαν λεπτὸν λευκὸν καὶ χρυσοκέντητον, αἱ δὲ πολύπτυχοι αὐτοῦ ἄκρα ἦσαν πεποικιλμέναι μὲ χρυσᾶς ταινίας, κατήρχετο δὲ μέχρι τῆς ζώνης, ἣτις ἦν λωρὴ χρυσοποικιλτος μὲ ἀργυροχρῶσους πόρπας (κουσάκια). Τοὺς δὲ βραχίονας περιέβαλον μὲ χρυσοκέντητα χειρίδια, ὧν τὰ ἄκρα ἔχουσιν ἀργυρᾶ ἢ χρυσᾶ κομβία. Ἐξῶ τοῦ χιτῶνος φέρουσιν ἐξωφόριον λευκὸν καὶ τὰ ἄκρα γύρωθεν χρυσοκέντητα, ἢ διὰ μετὰξῆς ποικιλοχρῶου ἀρίστης ἐπεξεργασίας. Τοὺς πόδας ἔχουσι μὲν γυμνοὺς, ἀλλ' οὐδαμῶς φαίνονται, ἢ μόνη ἢ πτέρνα ἐν τῷ βαδίζειν, διότι φοροῦσι συρτὰ καλίκια καὶ αὐτὰ χρυσοποικιλτα. Τὸ σύνολον δὲ τῆς φορεσίης τούτων ἦτο τοσοῦτω ὠραῖον καὶ πολυδάπνον καὶ στερεόν, ὅσω ἢ τῶν ἀνδρῶν ἦτο ἀπλουστάτη, ἄκοσμος καὶ ὀλιγοδάπανος.

Ἡ φιλοξενία ἦν παρὰ τοῖς Λευκωρείταις ἀνεπτυγμένη εἰς τὸν ὑπατον βαθμὸν. Ἡ οἰκοδόποινα τοσαύτην προσπάθειαν καταβάλλει εἰς τὸ εὐχαριστῆσαι τὸν ξένον τῆς, ὥστε μόνη αὐτὴ ἵσταται πλησίον καὶ ὑπηρετεῖ αὐτὸν μεθ' ὅλης τῆς γνωστῆς αὐτῇ φιλοφρονίου συμπεριφορᾶς. Προθύμως σπεύδει εἰς πᾶν ὅ,τι νομίζει εὐχάριστον πρὸς τὸν ξενιζόμενον. Ὅτὲ μὲν προτρέπει τοῦτον εἰς τὸ τρώγειν κατὰ κόρον, ὅτὲ δὲ προσπαθεῖ νὰ οἰκονομῇ τὰς ἐλλείψεις τῆς, ἀλλ' ἀντ' ἄλλων προφασίζομένη. Ὁ οἰκοδεσπότης συντρώγων μετὰ τοῦ ξένου ἐπικυροῖ καὶ αὐτὸς τὰ λεχθέντα καὶ ἐπι-

τηδείως πως στρέφει πρὸς τὸ μέρος τοῦ ξενιζομένου τὰς κρείττονας μερίδας. Ἡ οἰκοδέσποινα καὶ αἱ κόραι τῆς δὲν συντρώγουσι ποτε μετὰ τῶν ξένων, ἐκτὸς ἐὰν εἶνε στενός τις συγγενής. Ἐν συνῶλῳ δὲ σύμπασα ἡ οἰκογένεια εὐρίσκεται εἰς μερίμνας καὶ ἀνησυχίας ἕως οὗτου φύγη ὁ ξένος, ὃν ὅλοι ὁμοῦ καθικετεύουσιν, ἵνα ἀναβάλη τὴν ἀναχώρησίν του, καίτοι πολλάκις ἐπιθυμοῦσιν αὐτήν. Ἀπαρέσκονται δὲ καὶ προσβολὴν θεωροῦσι τὴν παραδοχὴν δώρου τινὸς ἐκ μέρους τοῦ ξένου των. Πολλάκις καὶ γείτονες ἤλθον εἰς ἔριδας διότι ὁ τυχὼν διαβάτης κατέλυσε εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἑτέρου, ὅπερ θεωρεῖ ὁ ἀποτυχὼν περιφρόνησιν αὐτοῦ. Ἡ αὐτὴ σχεδὸν φιλοξενία ἀπαντᾶται καὶ εἰς τοὺς ὁμόρους Σελινιώτας καὶ Ἀγιοβασιλιώτας. Δυστυχῶς ὅμως καὶ τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὡς καὶ πλεῖστα ἄλλα, ἐμειώθησαν ἐπαισθητῶς ἐν Σφακίοις καὶ πανταχοῦ τῆς Κρήτης μετὰ τὴν τέως πολιτικὴν μεταβολήν.

Ὡς ἐπισφράγισμα δὲ τῶν ὄσων προεῖπομεν, παρενείρομεν ἐνταῦθα τὴν ἐφεξῆς περικοπὴν τοῦ κ. Δάπερ περιγράφοντος τὸ 1703 τὴν καθόλου ἀγωγὴν τῶν Σφακιανῶν φυρδὴν μίγδην, ὡς καὶ τὴν ὑπόληψιν, ἣν ἔχαιρον ἀπὸ τοὺς συμπατριώτας των διὰ τοὺς ὑπὲρ ἐκείνων ἀγῶνας καὶ τῆς προστασίας των.

«Οἱ κάτοικοι τῶν Λευκῶν Ὀρέων, πλησίον τῆς Λεύκου (α), ἐπονομαζόμενοι Σφακιανοί, ὑπερβαίνουσι ὅλους τοὺς λοιποὺς εἰς τὴν ἀνδρείαν καὶ εἰς τὴν ἐμπειρίαν τῶν ὄπλων. Ἐπειδὴ δὲ εἰσιν ἀνθρωποὶ τραχεῖς, ἀπολίτευτοι καὶ σχεδὸν ἄγριοι, ἐθίζουσι νὰ ζῶσιν ἀπὸ πειρατείας καὶ ληστείας. (β) Ἐπιτηδειότεροι δὲ τῶν ἄλλων εἰς τε τὴν τοξευτικὴν καὶ ὅταν εὐρίσκονται ἔμπροσθεν τοῦ ἐχθροῦ, δὲν λείπει ἀπὸ αὐτοὺς ἡ σταθερότης, ἀλλὰ πάντοτε μάχονται μὲ πολλὴν τόλμην καὶ γενναϊότητα· διόπερ ἔχουσι καὶ ὑπόληψιν μεγάλην μετὰ τῶν λοιπῶν Κρητῶν, καὶ ἐπὶ πᾶσι μετὰ τῶν κατοίκων τῆς ἐξοχῆς, διὰ τοῦτο ὠνομάζοντο καὶ Πατέρες, ὡς ὑπερασπισταί, καὶ Σωτῆρες τῆς κοινῆς ἐλευθερίας.

«Οὐ μόνον δ' εἰς τοὺς συμπατριώτας των εἰσὶ τρομεροὶ καὶ

(α) Ἡ θέσις τῆς Λεύκου ὅπως ἀγνοεῖται, διότι ἴσως καὶ δὲν ὑπῆρξεν.

(β) Μόνον ἐπὶ Σαρακηνῶν ἕνεκα τοῦ περιορισμοῦ, καὶ τότε ἕνεκα τῶν μακρῶν πολέμων περιῆλθον ἀληθῶς οἱ Ὀρεινοὶ οὗτοι εἰς τοιαύτην κατάστασιν. Δῆλον δὲ καὶ ἐντεῦθεν ὅτι εἰσέτι ἐχρῶντο τοῦ τόξου.

φοβεροί ἐξ αἰτίας τῶν ἀγρίων ἡθῶν των, ἀλλὰ καὶ οἱ Διοικηταὶ καὶ οἱ Συγκλητικοὶ τῶν Ἐνετῶν, ἀφ' ὅτου ἐκυρίευσεν τὴν Κρήτην, ἦσαν βεβιασμένοι νὰ ἔχωσι μεγάλην προσοχὴν εἰς αὐτούς. Λέγεται προσέτι ὅτι ἠδύναντο τὸ πάλαι νὰ ἔχωσιν ὡς χιλίους ἄνδρας ὀπλίτας διὰ πόλεμον. Καταγίνονται δὲ εἰς τὴν γεωργικὴν καὶ τὴν ποιμενικὴν, ἔχοντες μεγάλα ποίμνια διαφόρων ζώων. Πρὸς τούτοις ἐξουσιάζουσιν ἀφθονοπαρόχως πᾶν ὅ,τι ἠθελεν ἐπιθυμήσῃ τις διὰ χρῆσιν καὶ καλὴν συντήρησιν τῆς ζωῆς (α).

«Περιπατοῦσιν ἐνδεδυμένοι ἕως εἰς τὸν ὀμφαλὸν καὶ πάντοτε ὀπλιόμενοι μὲ τόξον, βέλη καὶ σπάθην. Τὰ ὑποδήματά τῶν εἰσι δεδεμένα μὲ μίαν μακρὰν καὶ πλατεῖαν λωρίδα δερματίνην, τὴν ὁποίαν ζώνονται τριγύρω τοῦ σώματος. Φοροῦσι δ' ἐσώβρακα ἀπὸ πανίον καὶ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ σώματος σκεπάζουσι μὲ μόνον τὸ ὑποκάμισον, τὸ ὁποῖον δὲν βάλλουσιν εἰς τὸ βρακί, ἀλλὰ τὸ ἐπικρεμοῦσιν ἐξῶθεν. (β)

«Τὸν χορὸν ὑπεραγαπῶσι· δύναται τις εἰπεῖν ὅτι ἡ συνήθεια ψυχαγωγία καὶ διασκέδασις αὐτῶν εἶνε οὗτος. Οἱ περισσότεροι αὐτῶν ἄνδρες καὶ γυναῖκες χορεύουσι πάντοτε, ὅταν δὲν ἔχωσιν ἔργον εἰς τὰς καυστικωτέρας ἡμέρας τοῦ καλοκαιρίου εἰς τὸν Ἥλιον ἔνοπλοι χωρὶς ν' ἀπαυδῶσι τελείως. Ἐντροπὴν μεγάλην τὸ ἔχουσι μάλιστα νὰ χορεύωσιν ἄοπλοι καὶ μεγάλην τιμὴν νὰ φέρωσι τὰ ὄπλα. Ἡξέουσι δὲ κάλλιστα τὸν Πυρρίχιον χορὸν, ὃν χορεύουσιν ἀενάως ὡς ἐξῆς.

«Χορεύοντες κινουσι τὴν κεφαλὴν εἰς τὸ ἓν καὶ εἰς τὸ ἄλλο μέρος καὶ κτυποῦσι τὰς ἀσπίδας των μὲ τὴν μάχιραν, φυλάττοντες τὸν ῥυθμὸν θαυμασίως καὶ τὸ μέτρον. Πότε μὲν δύο μόνον, πότε δὲ καὶ πολλοὶ, ἀνὰ δύο τρέχοντες ὁ εἰς κατόπιν τοῦ ἄλλου, καὶ ἐπομένως σχηματίζοντες ἓνα κύκλον ἐξακολουθοῦσι χορεύοντες καὶ φυλάττοντες τὴν αὐτὴν πάντοτε τάξιν καὶ ῥυθμὸν.

«Αἱ δὲ γυναῖκες των περιπατοῦσι μὲ ἀσκεπεῖς ὄμους καὶ

(α) Ἀκουσάτωσαν ταῦτα οἱ διηγετικῶς ἐγκαταλείποντες σήμερον τὸν τόπον των Σφακιανοί, διότι δὲν τοὺς ζῆ ὄθηθεν.

(β) Ὁ Σ. Ζαμπέλιος ἱστορεῖ ἐν τοῖς Κρητικαῖς γάμοις ὀλόκληρον τὴν στολὴν ταύτην εἰς τὸ σῶμα τοῦ Καντανολέου.

οὐδέποτε φοροῦσι περινημίδας· δὲν σκεπάζουσι τὴν κεφαλὴν, οὐδὲ μεταχειρίζονται τελείως φῦκον ἢ νιψίδια· ἔχουσι δ' ὄψιν μελαγχροινὴν, ἐπειδὴ κατακαίονται ἀπὸ τὸν ἥλιον χορευοῦσαι».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Γάμοι καὶ προλήψεις.

Τὸ ἀριστοκρατικὸν πνεῦμα ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Λευκωρειτῶν εἶχε βαθεῖας τὰς ρίζας ἀπὸ ἀγνώστους ἡμῖν ἐποχάς· διόπερ οἱ ἄριστοι μεταξὺ τῶν ἐξήσκουν ῥαδίως τὰς ἐξυτῶν ἀξιώσεις καὶ θελήσεις, μηδενὸς τῶν ἐκ τῆς κατωτέρας τάξεως ἀντιλέγοντος. Τούτου οὖν ἕνεκα οἱ πρόκριτοι, εἰ καὶ διηνεκῶς ἀλληλεμάχουν ἐτήρουν ὅμως μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας τὴν ἰδίαν ὑπεροχὴν καὶ ἀμοιβαίαν ὑποστήριξιν ἐν ἀνάγκῃ, καθὼς καὶ τὴν εἰς τοὺς γάμους συνάφειαν, ἧς διηνεκῶς ἀνανεουμένης ὄλαι αἱ σπουδαιότεραι οἰκογένειαί ἐγένοντο καὶ εἰσιν ἔτι στενοὶ συγγενεῖς.

Ἡ ὑπεροχὴ ὅμως αὕτη δὲν ἦτο ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῶν ἀρίστων, ὡς ἐν Σπάρτῃ καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλ' ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀνοχῆς καὶ ἀδιαφορίας τοῦ κατωτέρου λαοῦ κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν καὶ σεβασμὸν πρὸς ἐκείνους. Ὀλόκληρος ὁ λαὸς τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν ἰσότιμος ἀπέναντι τῆς πολιτείας, διὸ καὶ ὁσάκις ἐκ τῶν ἀρίστων τις κατεμάστιζεν αὐτοὺς ἐξεγείροντο ὁμοθυμῶς καὶ ἐξωλόθρευον ἐκεῖνον χωρὶς νὰ ὀφείλῃ εἰς οὐδένα λόγον.

Ἡ διάκρισις τῶν ἀρίστων δὲν συνίστατο εἰς τὸ εὐπόρως ζῆν, ἀλλ' εἰς τὸ εὐπολήπτως καὶ ἰσχυρῶς ἴστασθαι ἀπέναντι ἄλλων παντοδυνάμων. Ἀρκετὸν αὐτοῖς ἡ ἰσχύς καὶ ὁ παρὰ πάντων σεβασμὸς, ἡδιαφόρουν δὲ περὶ τοῦ ὄγκου τῆς περιουσίας· καθ' ὅτι ἰσχυρὸς ὢν καὶ δυνάμενός τις νὰ προστατεύῃ τοὺς ὑποδεεστεροὺς καὶ ἀσθενεῖς ἦτο συνάμα καὶ πλούσιος. Ὅθεν οὕτως ἐχόντων τῶν πνευμάτων ἐθεώρουν τὴν παραλαβὴν συζύγου ἀπὸ ταπεινῆς οἰκογένειαν, ὡς τὸν μέγιστον ἐξευτελισμὸν, καὶ ὅσας ἂν εἶχε ἡ ποιούτη κόρη ἀρετάς, θέλγητρα ἢ περιουσίαν οὐδαμῶς ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν (α).

(α) Σήμερον ὅμως οἱ ὀρεσθῖοι ποιοῦσι τὸ ὄλωσ ἀντίθετον, διατρέχοντες

Διὰ ταῦτα οἱ γονεῖς τοῦ νέου, ἢ ἐλλείψει τούτων, οἱ στενώτεροι συγγενεῖς ἐφρόντιζον ἐπιμελῶς εἰς ἀνεύρεσιν νόμφης τῆς αὐτῆς κοινωνικῆς τάξεως, καθ' ὅτι ἔρωτες καὶ ἀγάπαι παρὰ τοῖς Λευκαρεΐταις ἐθεωροῦντο ἀθέμιτα καὶ ἀνεκάθεν αὐστηρῶς ἀπηγορεύοντο. Οἱ εἰς ταῦτα περιελθόντες νέοι ἐκρίνοντο ἄσμενοι, φαυλόβιοι καὶ παρὰ πᾶσι καταφρονητέαι καὶ δὴ καὶ ἀνανδροί. Αἱ δὲ νεάνιδες ἐφονεύοντο ἀνηλεῶς.

Τὰ πλέον σεβαστὰ πρόσωπα ἐκ τῶν συγγενῶν τοῦ νυμφίου (οὐδέποτε δὲ οὐδαμῶς ἐκ τῆς νόμφης) ἀπεστέλλοντο εἰς τὰς προξενείας περὶ γάμων, οἵτινες ἔφερον τὸν λόγον μακρόθεν μετὰ πολλῆς λεπτότητος ἐν εἴδει χαιρετισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ πατρὸς τοῦ μελλονόμφου, μήπως ἐξερρηθῆ ἢ φιλοτιμίᾳ τῶν γονέων τῆς νόμφης διὰ συμπεριφορᾶς ἀποτόμου καὶ προτάξωσιν ἄρνησιν.

Ὁ δὲ πατὴρ τῆς κόρης ἤτο τότε παντελεύθερος νὰ παραδεχθῆ ἢ εὐσχήμως νὰ προβάλλῃ λόγους ἀρνήσεως, ὥστε ὁ κίτων τὴν κόρην δὲν ἐθεώρει ἐκυτὸν ποσῶς προσβεβλημένον. Δοθέντος ὅμως τοῦ ἀνδροπροποῦς λόγου, ἢ ἄρνησις οὐδεμίαν εἶχε πλέον ἄλλην ἐξιλέωσιν τῆς προσβληθείσης φιλοτιμίας, ἢ τὴν ἐπιθνατίον κληρονομίαν τοῦ ὄπλου, ἀλλὰ τότε μόνον ὅτε ἡ μεταμέλεια προήρχετο ἐκ μέρους τοῦ νυμφίου. Τότε ἡ παρθένος λογιζομένη πλέον νεκρὰ ὑπὸ ἠθικῆς δολοφονίας δὲν ἐξήρχετο ποτε τῆς οἰκίας ἕνεκεν αἰσχύνης, ἀλλὰ νυχθημερὸν θρηνοῦσα καὶ τὴν κόμην τίλλουσα ἐκαραδόκει πότε νὰ ἀκούσῃ τὴν αἰματηρὰν ἐκδίκησιν, ἣτις ἦν ἀφευκτος. Ταῦτα ὅμως ἐγίνοντο σπάνια, διότι αἱ τοιαύτης φύσεως ὑποθέσεις διεξήγοντο μετὰ πολλῆς περισκέψεως ἐξ ἀμφοτέρων πρὸς ἀποφυγὴν τοιούτων σκηνῶν.

Ἄν καὶ πολλάκις οἱ μελλονόμφοι δὲν ἐγνώριζον ἀλλήλους προσωπικῶς, ἐδέχοντο ὅμως ἀφροντιστὶ τὸ ὑπὸ τῶν γονέων ἐπιβαλλόμενον συνοικέσιον, διότι πᾶσα ἀντίρρησις, μάλιστα ἐκ τῆς κόρης, ἐθεωρεῖτο ἄσμενος καὶ κακοήθης, ὥστε οὐδέποτε ἐγίνετο ἐξ αὐτῆς ἄρνησις. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ προξενικῇ ὁμιλίᾳ, εἰ ἐτύγχανον οἱ νέοι παρώντες, ὄφειλον ν' ἀποσυρθῶσι χάριν εὐσχημοσύ-

---

τὰς ἐπαρχίας καὶ προσκολλώμενοι, οἷς μὴ ἔδει, ἐξευτελλίζονται ἀντὶ οὐτιδανῆς προικός.

νης. Ἡ κόρη ἐκρύπτετο εἰς τὸ ἐξῆς καὶ οὐδεις τῶν συγγενῶν τοῦ νυμφίου οὐδ' αὐτὸς οὗτος ἠδύνατο νὰ ἴδῃ πλέον αὐτήν, ἢ κατὰ τὴν στιγμήν τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου. Ἦκούσαμεν γυναικὸς μεθ' ὄρκου διαβεβαιούσης ὅτι καὶ μετὰ τὴν στέφιν καὶ προσαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὸν οἶκον τοῦ νυμφίου δὲν ἐγνώριζε τίς ἦτο ὁ σύζυγος αὐτῆς μέχρι τῆς Τετάρτης, ὅτε πλέον ἔφυγον ἅπαντες οἱ γαμηλιῶται. Παράδοξος ἡ τόση αὐστηρότης τῶν ἡθῶν! Δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐπιβλέψῃ, ἢ ἐρωτήσῃ τίς ἦν ἐκεῖνος μεθ' οὗ ἔμελλε νὰ διέλθῃ. σὺμπαντα τὸν βίον αὐτῆς καὶ νὰ συνταυτίσῃ τὴν τύχην τῆς!

Καίτοι δ' ὁ γαμήλιος δεσμὸς ἐγένετο οὕτω καὶ γίνεται ἄνευ προηγουμένης ἀμοιβαίας συμπαιδείας, σπανιώτατα ὅμως καὶ μέχρι σήμερον ἐκδηλοῦνται ἀντίθετοι διαθέσεις μεταξὺ αὐτῶν, ὥστε νὰ προκαλέσωσι τὴν ἀνάγκην τῆς διαζεύξεως, ἐνῶ τοῦτο συμβαίνει διηνεκῶς εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς νήσου καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἀνατολικά αὐτῆς, ἐνθὰ οἱ γάμοι σχεδὸν ὅλοι εἰσὶ προῖόν τοῦ ἔρωτος καὶ τῆς αὐτοβούλου ἐκλογῆς. Ἀπατῶνται τοίνυν οἰκτρῶς οἱ φρονούντες ὅτι πρέπει ν' ἀφίνωνται ἐλεύθεροι οἱ νέοι εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ προσώπου, μεθ' οὗ μέλλουσι διελθεῖν τὰς στιγμὰς τοῦ παρόντος βίου, ἵνα ζῶσιν ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ.

Ἡ συνήθης ἡλικία τῶν νυμφευομένων ἐν Σφακίαις ἦν ἀλλόκοτος! Τὰ μὲν θήλας ὑπανδρεύουσι κατὰ μέσον ὄρον ἡλικίας ἀπὸ 12 ἕως 16 ἐτῶν, τὰ δ' ἄρρεια ἀπὸ 30 ἕως 45 ἐτῶν. Τὸ ἄνομον τοῦτο καὶ τῇ φύσει ἀντίθετον ἔθιμον παρήχθη ἀπὸ τῆς σφαλερᾶς ιδέας τοῦ ἀνκτρέφειν τὰς νέας κατὰ τὴν ἰδίαν ἀρέσκειαν καὶ τὰς οἰκογενειακὰς ἐξεις καὶ ἀξιώσεις, ἀλλ' ἤδη ἐγκατελείφθη εὐτυχῶς ὁ παραλογισμὸς οὗτος. Διατηρεῖται ὅμως ἄλλος σχεδὸν ὅμοιος.

Ἡ νεαρὰ χήρα ἐπιστήμου οἰκογενείας δὲν πρέπει νὰ ἔλθῃ εἰς δεῦτερον γάμον, ἀλλὰ πρὸς τιμὴν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ δέον νὰ μένῃ χηρεύουσα καὶ τὴν περιουσίαν τοῦ ὀλοκλήρον νὰ νέμῃται ἰσοβίως· ἂν δὲ ἔχη καὶ τέκνα ὀφείλει νὰ τ' ἀναθρέψῃ ἀναλόγως τῆς οἰκογενειακῆς αὐτῶν θέσεως καὶ νὰ τὰ ἀποκαταστήσῃ ὅσον τὸ ἐπ' αὐτῇ καλῶς. Ἄν δ' ἔλθῃ εἰς γάμον, ἐξευτελιζέται καὶ ἀπὸ τὴν περιουσίαν τοῦ ἀνδρὸς οὐδὲν λαμβάνει.

Οἱ ἰδιαίτεροι νόμοι τῶν Σφακίων περὶ κληρονομίας οὐδὲν ἐχορήγουν τῷ θήλει ἐκ τῆς ἀκινήτου πατρικῆς περιουσίας, ἐὰν εἶχεν

ἄρρενας ἀδελφούς. Ἐκ τῆς μητρικῆς ὁμως ἐλάμβανον καὶ τὰ θή-
 λεα τὸ ἀνάλογον. Αὐτοβούλως ὁ πατήρ, ἢ μὴ ὑπάρχοντος πατρὸς,
 οἱ ἀδελφοὶ (οἵτινες ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ μὴ νυμφευθῶσιν ἕως ὅτου
 ἀποκαταστήσωσιν ὅλας τὰς ἀδελφάς) ἠδύνατο νὰ χορηγή-
 σωσι τῇ κόρῃ ὅ,τι ἂν προηροῦντο, ὅπερ λαβοῦσα ἐν καιρῷ τοῦ
 γάμου οὐδὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀπαιτῆ. Ὑποχρεωτικὴ δὲ προἰξ
 ἐδίδοντο τῇ κόρῃ ἐν ὥρᾳ τοῦ γάμου διάφορα τῆς κλίνης βούχα,
 φορέματα ἑαυτῆς, δακτυλίδια, περιλαίμια χρυσοῦ, σκευὴ τῆς οἰ-
 κίας ἐνίοτε καὶ ζῆα. Ταῦτα πάντα ὑπερέβαινον πολλάκις καὶ τὸ
 ἀναλογοῦν αὐτῇ ἐκ τῆς ἀκινήτου περιουσίας ποσόν· τὰ πράγματα
 δὲ ταῦτα λαμβάνουσιν οἱ γαμηλιῶται ἐν πομπῇ καὶ ἀπάγουσιν
 αὐτὰ εἰς τὸν οἶκον τοῦ νυμφίου μετὰ τῆς νύμφης. Παρνεύρομεν δ'
 ἐν ταῦθα καὶ ἄρθρα τινὰ παλαιοῦ νόμου συμπληρώματα.

«Τὸ ἀντιβασιλικὸν Συμβούλιον τῆς Κυθωνίας ἔλαβε τὴν ἀνα-
 φοράν Σας (τῶν Σφακιανῶν) ὑποσημειομένην μὲ 60 ὑπογραφὰς
 προκρίτων, καθὼς καὶ ἀντίγραφον τοῦ παλαιοῦ νόμου τῶν Σφα-
 κίων. Παρατηρήσαμεν δ' ὅτι ἀπὸ τὸν παλαιὸν καιρὸν ἔχουν τὰ
 Σφακιά ξεχωριστὸν νόμον, ὁ ὅποιος ἐνηργεῖτο ἀπὸ τοὺς Πατέρας
 τῶν Προπατόρων Σας καὶ ὅτι ἡ Ὑψηλὴ Πόρτα τὸν εἶχεν ἀνα-
 γνωρίση. Ἐπειδὴ δὲ ἐνεργούσατε αὐτὸν τὸν νόμον ἀπὸ τὸ ἔκπα-
 λαι καὶ ἔπειτα ἐζητήσατε ὁμοφώνως τὴν ἄδειαν καὶ ἀπὸ τὴν Α.
 Υ. τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου, ἀφοῦ ἐδόθη εἰς αὐτὸν ἡ Κρή-
 τη, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνεργῆται καὶ ἕως σήμερον. Ἄλλ' ὡς λέγετε,
 ἐπειδὴ ἦσαν μερικὰ ἄρθρα σκοτεινὰ καὶ ἄλλα σύντομα, ἐσυνάχθητε
 οἱ Πρόκριτοι καὶ ἐκαθαρίσατε αὐτὰ ὡς ἐξῆς.

«Α'. Ὅταν ἀποθάνῃ τις τῶν Σφακιανῶν καὶ ἀφήσῃ τέκνα
 ἄρσενικὰ ἢ θηλυκὰ νὰ τὸν κληρονομοῦν αὐτὰ μόνα, χωρὶς νὰ ἐμ-
 βσκήνῃ ἄλλος συγγενής, ὡς εἰς τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας γίνεται.

«Β'. Ἄμα ὑπανδρεύσῃ ἓνας πατέρας τὰς θυγατέρας του, ἢ
 ἀδελφὸς τὰς ἀδελφάς του, ὄντες ἀμφοτέρω εἰς νόμιμον ἡλικίαν,
 πρέπει νὰ εὐχαριστηθοῦν μὲ τὴν προῖκα ὅπου τῶν δίδεται εἰς
 καιρὸν τοῦ γάμου καὶ νὰ μὴ ἠμποροῦν πλέον νὰ ζητοῦν.

«Γ'. Ὅταν ἀποθάνῃ ὁ ἄνδρας καὶ ἀφήσῃ τὴν γυναῖκά του,
 πρέπει αὐτὴ νὰ ζωοτροφῆται ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἀνδρικής
 περιουσίας ἐν ὅσῳ θέλει νὰ μείνῃ εἰς τὸ σπῆτι τοῦ ἀνδρός. Τὸ

αὐτὸ γίνεται καὶ διὰ τὸν χηρεύσαντα ἄνδρα εἰάν ἔχη περιουσίαν ἢ γυναῖκα του.

Δ'. Ὅταν ἓνας πατέρας ἔχη παιδιά ἀρσενικὰ καὶ ἐγγόνια ἀρσενικὰ ἢ θηλυκὰ ἀπὸ υἱὸν του ἀποθανόντα, λαμβάνουν καὶ αὐτὰ τὸ ἀνάλογον τοῦ πατρὸς των ἀπὸ τὴν τοῦ πάππου των περιουσίαν.

Ε'. Ὅταν ἓνας κάμη διαθήκην μὲ σώας τὰς φρένας καὶ ἐμπροσθεν μαρτύρων πρέπει νὰ ἐνεργῆται, καθὼς διατάττει ὁ ἀποθήσκων».

Τοσαῦτα μόνον περὶ κληρονομίας· ἐπανέλθωμεν δὲ εἰς τὰ τῶν γάμων.

Ὅκτὼ ἡμέρας προειδοποιουνται ἐπισήμως οἱ τε στενοὶ συγγενεῖς, φίλοι καὶ δλόκληρον τὸ χωρίον ἐκ μέρους τοῦ νυμφίου, ἐπίσης καὶ τῆς νύμφης, οἵτινες προσέρχονται τὸ Σάββατον ἑσπέρας, ὅπου ἕκαστος προσεκλήθη, μετὰ δώρων συγκειμένων ἀπὸ ἄρτους, οἶνον, ἑνὸς κριοῦ ἢ ἄλλου ζώου, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ παραλάβῃ ὁ ἀρχηγέυριος, δεικνυσιν ἐκείνοις τὴν ἀρμόζουσαν ἐκάστῳ θέσιν παρὰ τῇ μακρᾷ καὶ πλουσιωτάτῃ τραπέζῃ. Ἡ θέσις ἢ ὑποδειχθεῖσα ἐνὶ ἐκάστῳ ἀνήκει αὐτῷ καὶ μέχρι τέλους, ὥστε οὐδεὶς δικαιούται νὰ καθήσῃ ἐκεῖ ἐν ἀπουσίᾳ τούτου, ἀλλ' οὐδὲ νὰ λάβῃ τι ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἐδωδίμων. Οἱ μὲν ἄνδρες μετ' ἀνδρῶν, αἱ δὲ γυναῖκες μετὰ γυναικῶν καθίζουσι καὶ εἰς ἰδιαιτέρον οἶκον. Μόνος δ' ὁ χορὸς ἐστὶ κοινὸς πρὸς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, πλὴν μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ σεμνότητος.

Εἰς τὴν τράπεζαν καθίζουσι ἀριστίνδην κατὰ λόγον τῆς ἡλικίας καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἐπισημότητος ἐπὶ τὸ ἀναπαυτικώτερον μέρος, προεξάρχοντος τοῦ Ἰερέως. Οὕτω δὲ καὶ τὰ ἐδέσματα παρατίθενται ἀνάλογα αὐτοῖς χωρὶς νὰ δυσκαρестηθῶσι οἱ τὰ μετριώτερα λαμβάνοντες. Οἷα ἡ ἀπλότης τῶν ἡθῶν! Πολλὴν τιμὴν ἕκαστος νομίζει τὸ μὴ καταβροχθίσαι διὰ μιᾶς τὰ παρ' αὐτῷ τιθέμενα· διόπερ φιλοτιμῶνται νὰ τρώωσι μετρίως, ἂν καὶ ὑπάρχωσιν ἄφθονα καὶ συνεχῶς ἀνανεοῦνται τὰ ἐδέσματα. Φιλεύουσι δὲ συνήθως καὶ τοὺς ἀπορροφῶντας τὸ ποτήριον ἐκ τῶν παρ' αὐτοῖς ἐκλεκτῶν μερίδων.

Ἀφοῦ φάγωσι μὲν μετρίως, πίωσι δ' ἱκανῶς, ὅπερ οὐκ ἐστὶν

έντροπή, ἄρχεται εἰς ἐξ ὄλων τοῦ τραγουδίου καὶ σὺν αὐτῷ πάντες οἱ ἐκ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τῆς τραπέζης μὲ ἀκριβῆ ἄρμονίαν τῆς τε φωνῆς καὶ τοῦ ὕφους. Οἱ δὲ πρὸς τὴν ἀντίθετον θέσιν καθήμενοι παύουσι μὲν καὶ αὐτοὶ τοῦ τρώγειν, ἀκούουσι δὲ μετὰ προσοχῆς τῶν πρώτων. Ἄφ' οὗ δὲ καταλήξωσιν ἐκεῖνοι εἰς τὴν πρώτην στάσιν, ἄρχονται ταύτης οἱ δεύτεροι, ἐλθόντων δὲ καὶ τούτων εἰς τὸ τέρμα, ἄρχονται οἱ πρῶτοι τῆς δευτέρας καὶ οὕτω καθεξῆς ἕως τρεῖς στάσεις· ὡς ἐξῆς.

- Α'. «Τρία βουὰ μαλώνουσι κ' εἴνε νὰ σκοτωθοῦσι,
Τὸ Κέντρος καὶ τὸ Σφακιανό·
Β'. «Τὸ Κέντρος καὶ τὸ Σφακιανό, τᾶλλον ὁ ὕψηλορείτης,
μὰ μῆνυσε τὸ Σφακιανό·
Γ'. «Μὰ μῆνυσε τὸ Σφακιανό τῶν ἄλλωνῶ Μαδάρω,
σταθῆτε σεις τᾶλλα βουὰ...»

Οὕτως ἐπαναλαμβάνονται τὰ τραγούδια ταῦτα, τῆς τάβλας λεγόμενα, μὲ τὰς βροντώδεις καὶ ἀνδροπρεπεῖς φωνὰς τῶν Λευκωρεϊτῶν, ὧν τὸ ὕφος καὶ ὁ ρυθμὸς ἀνάγεται εἰς ἀποτάτους αἰῶνας· Ταῦτά εἰσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡρωϊκὰ, δραματικὰ, τραγικὰ καὶ ὀλιγοστά ἐρωτικὰ, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς κοσμιότητος συντεταγμένα, πολλὰ δὲ καὶ μετὰ ἀστείότητος.

Καὶ τὸ ὕφος αὐτῶν καὶ αὐτὰ ταῦτα διατηρηθέντα μόνον ἐν Σφακίοις καὶ εἰς τοὺς ὀμόρους μεταδοθέντα μόλις μετὰ τὸ 1821, ὠνομάσθησαν Σφακιανὰ. Τούτων ὅμως οἱ σήμερον νεωτερίζοντες ἀπαρέσκονται μεταχειριζόμενοι τὰ τοῦ νέου συρμοῦ. Ἄλλ' εἶθε καὶ οἱ Κρήτες ἅπαντες καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες νὰ ἐξηκολούθουν τηροῦντες τοιαῦτα ἄσματα, ἅτινά εἰσι λειψανα προγονικὰ καὶ πολλὴν ἐνσταλάζοντα ἠθικὴν κοσμιότητα καὶ χάριν ἀνδροπρεπῆ εἰς τὰς μῆτω ἐκφραλισθείσας καρδίαις τῶν νεωτέρων.

Μετὰ τὰς τρεῖς ταύτας περιόδους ὁ πρῶτος ἀρξάμενος τοῦ τραγουδίου ἀνίσταται εὐθέως, κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν ξύλινον ποτήριον πλήρες οἴνου καὶ ἀνατείνων αὐτὸ γύροθι πρὸς ἅπαντας ἐπιφωνεῖ· Εὐοῖθα! (α) Χαίρεστε! ἢ ὀλογοῖαις τῇ συντροφιᾷ μας! ἢ καὶ τοῦ χρόνου! ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον. Ἄπαντες δ' οἱ λοιποὶ κρατοῦντες τοιαῦτα ποτήρια πλήρη οἴνου καὶ ἀνατείνοντες πρὸς ἐκεῖνον ταῦτα, ἐπιφωνοῦσιν· ἀντιχαίρεστε! καὶ τοῦ χρόνου νὰ σοῦ

τ' ἀκούσωμε! Εἶτα δ' ἀπορροφῶν οὗτος πρῶτος τὸ ποτήριον καὶ μετ' αὐτὸν πάντες, καθίζουσιν.

Πίνοντες δ' ἀφίνουσιν ὀλίγας σταγῶνας, ἀς χέουσιν εὐθὺς πρὸς τὰ ὀπίσω, ὡσεὶ αὐταὶ ἦσαν ἐξ ἀπαισίου ὕλης! Τοῦτο καθ' ἡμᾶς οὐδὲν ἄλλο ἐστίν, ἢ ὁ τῶν προγόνων Ἀποκοταβισμός. Μετὰ τὰς ῥηθείσας προσφωνήσεις λέγονται καὶ ἄλλα διάφορα τραγῳδία ἐν τῇ τραπέζῃ. Ταῦτα διαδέχονται συνήθως χαριεντισμοὶ λίαν ἀφελεῖς καὶ νόστιμοι.

Μετὰ ταῦτα δ' ἀνιστάμενοι ἐκ διαλειμμάτων ἄρχονται τοῦ Πυρριχίου χοροῦ μέχρι τῆς Τετάρτης ἀνευ τῆς ἐλαχίστης διακοπῆς ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς καὶ χωρὶς ν' ἀπαυδῶσι πηδῶντες, ὡς ἐξῆς.

Κύκλου σχηματιζομένου μίγδην ἀφ' ἑκατέρων τῶν φύλων, νέων τε καὶ γερόντων, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ ἱερέως πολλάκις ἐξαίρουμένου, ὁ Λυρατζῆς (Λυρωδός) ἵσταται ἐν τῷ μέσῳ κρούων τὴν λύραν ἠδονικώτατα μὲν καὶ τεχνικώτατα, ἀλλὰ κινῶν τὴν κεφαλὴν ὅτε πρὸς τὸν ἕνα, ὅτε πρὸς τὸν ἄλλον ὤμον, πρὸς τὰ ὀπισθεν καὶ τὰ ἔμπροσθεν, κύπτων, ἀνατείνων αὐτήν, τὸ δὲ σῶμα ὄλον κυρτώνων πολυειδῶς, καὶ ὅτε τὸν ἕνα, ὅτε τὸν ἄλλον πόδας ἐπισειῶν, εἶτα δὲ καὶ τὴν λύραν ἄνω καὶ κάτω φέρων καὶ ἄλλοτε εἰς τὸ οὖς πλησιάζων αὐτήν, ἄλλοτε χαμηλώνων εἰς τοὺς πόδας τῶν χορευτῶν, πολλοὺς δὲ συνάμα καὶ ἑτέρους μορφασμοὺς τοῦ προσώπου ποιῶν, καθίσταται γελοιωδέστατος, μάλιστα εἰς τὸν κατὰ πρῶτον ἰδόντα αὐτόν.

Ὁ κύκλος ἔχει δύο ἄκρα· οἱ δύο τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ἄνδρες, ἢ γυναῖκες ἢ ἀνάμικτοι ἄρχονται πρῶτοι τοῦ χωροῦ, πρὸς οὓς ὁ πάντοτε ὀρθὸς περιστρεφόμενος λυρατζῆς, με τοὺς ῥηθέντας μορφασμοὺς, κρούει τὴν λύραν του, ἕνα ἀκούσῃ τὸν ῥυθμὸν αὐτῆς καλῶς καὶ χορεύσῃ ἀσφαλῶς. Ἀποῦ δὲ χορεύσῃσιν ἱκανῶς οἱ δύο, ἐγκαταλείπει ὁ τελευταῖος ἀκόλουθος τὴν ἀριστερὰν ἄκραν καὶ προτάσσεται τῷ πρῶτῳ χορεύοντι γινόμενος πρῶτος, καὶ ὁ πρῶτος γίνεται νῦν δεύτερος, ὁ δὲ πρῶην δεύτερος παύει μὲν χορεύων, ἀλλ' ἀκολουθεῖ τὸν κύκλον, διότι ἀνά δύο μόνον χορεύουσι

(α) Τὸ Ἑλλιν. Εὐοῖ! εὐάν!.

τὸν Πυρρίχιον. Τοῦτο ποιοῦντες, τοῦ ἀριστεροῦ πάντοτε προστιθεμένου εἰς τὰ δεξιὰ, ἐχόρευσαν πάντες οἱ τὸν κύκλον συγκροτοῦντες ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ, καὶ πάλιν ἡ περίοδος ἀνανεοῦται χωρὶς διακοπὴν. Ὁ βουλόμενος νὰ χορεύσῃ, μὴ ὦν εἰς τὸν κύκλον, ὀφείλει νὰ προστεθῆ πρῶτον εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄκρην, ἵνα ἔχῃ σειρὰν. Τὰς κινήσεις ὁμοῦς τῶν ποδῶν καὶ τῶν βημάτων νὰ περιγράψωμεν ἀκριβῶς ἀδυνατοῦμεν. Πάντες ὅσοι περιέγραψαν τοῦτο δὲν εὔρον τὴν ἀκριβείαν, διόπερ παραλείπομεν αὐτοὺς καὶ μόνον περικοπὴν ἐκ τοῦ Ὅμηρου παρενείρομεν, ὅπως δεῖξωμεν τὴν βελτίωσιν, ἣν ὑπέστη ὁ Πυρρίχιος ἕκτοτε.

Οὗτος λέγει (Σ.Γ.στ.590) ὅτι αἱ παρθένοι ἐχόρευον τὸν Πυρρίχιον χορὸν ἐσολισμέναι μὲ ὠραίους στεφάνους καὶ μὲ λινὰ ἱμάτια, οἱ δὲ νέοι εἶχον κρεμαμένους χρυσᾶς μαχαίρας δι' ἀργυροειδῶν ταινιῶν καὶ κρατοῦντες τὰς ἀλλήλων χεῖρας ἔτρεχον κυκλοτερῶς καὶ λίαν ἔλαφρῶς, ὡς ὁ τροχὸς τοῦ κεραμέως. "Ἄλλοτε δὲ πάλιν, ἴσταντο κατὰ στίχους ἀντιμέτωποι· Ἐν τῷ μεταξὺ δ' αὐτῶν ἰστάμενος ὁ ἀοιδὸς ἐτραγῳδεῖ συνάμα καὶ ἔπαιζε τὴν φόρμιγγά του. Οὕτως ἀρχομένου τοῦ ἀοιδοῦ προσήρχοντο ἀνὰ δύο οἱ χορευταὶ ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐχόρευον.

Ὡς δ' ἐκ τούτων τεκμαιρόμεθα, ὁ Πυρρίχιος χορὸς ἔλαβε προϊόντος τοῦ χρόνου πολλὰς ἀλλοιώσεις ἐπὶ τὸ βέλτιον. Ἐν τούτοις ὁμοῦς ὅλα τὰ οὐσιώδη αὐτοῦ χαρακτηριστικὰ παριστάνονται ὑπὸ τοῦ νῦν ἐν χρήσει, διότι καὶ ὁ χορὸς οὗτος καὶ τὰ τραγῳδία καὶ ἡ γλῶσσα καὶ τὸ μέτρον καὶ ὁ ῥυθμὸς καὶ τὸ σύνολον τῆς συντάξεως αὐτῶν ἀνατρέχει εἰς τὴν ἐποχὴν ἐν ἣ ἐγεννήθησαν, ὥστε δὲν δύνανται οὐσιωδῶς νὰ μεταβληθῶσιν εἰς τοὺς ῥυθμοὺς τοῦ νεωτερισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐξαφανισθῶσιν ὀλοσχερῶς.

Ἐποφωσκούσης δὲ τῆς Κυριακῆς παύουσι τοῦ χορεύειν καὶ προσέρχονται πάντες εἰς τὴν ἱερὰν λειτουργίαν, μεθ' ἣν ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τρώγουσι καὶ πίνουσι καλῶς, εἶτα ἀναχωροῦσιν ἔνοπλοι, ὡς στρατὸς, μὲ ἀναπεπταμένας σημαίας καὶ μυρίους τουφεκισμοὺς τρέχουσιν εἰς τὸν τῆς νύμφης οἶκον, ἵνα παραλάβωσιν αὐτήν. Τρέχοντες δὲ τραγωδοῦσι καθ' ὁδὸν τραγούδια, ὧν τὸ ὕφος ἐστὶν ἀρμόδιον πρὸς ὁδοπορίαν. Ἀφοῦ δὲ φθάσῃ καὶ φιλοξενηθῶσιν ὑπὸ τοῦ Πενθεροῦ, χορεύσῃ δὲ καὶ ὀλί-

γον, τότε προσέρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ γίνεται ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου. Γινομένης δὲ ταύτης πιστεύουσιν ὅτι δύναται τις φθονερὸς καὶ κακότροπος νὰ δέσῃ μυστικῶς τὸ ζευγος, ὥστε νὰ μὴ δύναται ποτε ἐν ὄσῳ θέλῃ οὗτος νὰ ἔλθωσιν εἰς σαρκικὴν συνάφειαν.

Ἐνῶ δ' ἔτι ἴσεται τὸ ζευγος εἰς τὸν τόπον τῆς στέψεως, μετὰ τὴν τελετὴν προσέρχονται πρῶτον οἱ γονεῖς τοῦ νυμφίου, εἶτα καὶ τῆς νύμφης, κατόπιν οἱ κουμπάροι στενοὶ συγγενεῖς καὶ λοιποὶ, καὶ ἀφοῦ ἀσπασθῶσι τὸ ἐπὶ τῆς τραπέζης κείμενον ἱερὸν Εὐαγγέλιον ἀσπάζονται καὶ ἀμφοτέρω τὰ στέφανα· ἀσπαζόμενοι δὲ προσαρτῶσιν ἐπιτῆς κορώνας τῆς νύμφης διὰ βελόνης διάφορα χρυσᾶ νομίσματα, ἢ εἰς τοὺς δακτύλους αὐτῆς βάλλουσι χρυσὰ δακτυλίδια, ἢ τιθέασιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μανδύλια ἰκανῆς ἀξίας κτλ. Ἐν ὄσῳ δ' ἕκαστος τοποθετῆ τὸ δῶρόν του εὐχεται αὐτοῖς μακροζωίαν, πολυτεκνίαν, εὐτυχίαν, πλοῦτον, ἢ ὅ,τι ἕκαστος ἐνθυμηθῆ. Ἡ κοινοτέρα δ' εὐχὴ εἶνε ὡς ἠγάπησεν ὁ Χριστὸς τὴν Ἐκκλησίαν του νὰ ἀγαπήσθε». Πλὴν ὅμως ἡ μετὰ δῶρων εὐχὴ αὕτη δὲν γίνεται ὅταν πλεχθῆ ἡ Ζώγια, ἥτις πλέκεται ὡς ἑξῆς.

Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τῶν γαμηλιωτῶν καὶ τοῦ νυμφίου, ὡς ἄνω ἔφημεν, προσέρχοντο ἐπὶ τὸ αὐτὸ νεκνίαι καὶ νεάνιδες πλέκοντες ἀνθοδέσμην ἐν σχήματι στεφάνου κομψῶς καὶ κασμίως κατεσκευασμένου· τοῦτον πλέκοντες οἱ νέοι προσέθετον ἐν ἄνθος δι' ἕκαστον προσερχόμενον, ἵνα καταθέσῃ τὸ δῶρόν του. Προσαρμόζοντες δ' αὐτὸ εἰς τὸν στέφανον ἀπήγγελλον καὶ στίχον αὐτοσχέδιον μὲν, ἀλλὰ πάντοτε ἀρμόδιον εἰς τὸ πρόσωπον μετὰ πολλῆς σεμνότητος καὶ ἀφειλείας. Οἱ στίχοι περιεστρέφοντο πάντοτε εἰς ἐπαίνους καὶ ἐγκώμια τῆς τυχούσης ἀρετῆς τοῦ δωρητοῦ· ἦτοι τῆς συνέσεως, τῆς ἀνδρείας, τῆς ὠραιότητος, τῆς ἠθικῆς τοῦ τρόπου κτλ. Ἐἴς τινας δὲ γέροντας, ἢ γραιίας, ἢ ἄλλους ἰδιοτρόπους ἐσχεδίαζον καὶ στίχους λίαν ἀστείους, ἵνα γελῶσιν ἐκείνων ὀργιζομένων.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς Ζώγιας κινουσιν, ὡς εἴρηται, τοῦ στεφάνου τεθειμένου ἐπὶ τινος ὠραίας καὶ συγγενοῦς παρθένου, τὸν ὅποιον καθ' ὄλην τὴν ὁδὸν φέρει ἔφιππος ἄχρι τῆς οἰκίας, ἐνθα

εἶνε ἡ νύμφη. Ἄμα δ' ἀφικθέντες σχηματίζουσιν ἐν τῇ αὐτῇ χορῶν, προπορευομένης τῆς φερούσης τὴν Ζώγίαν κόρης. Τότε ὀδηγεῖται καὶ ἡ νύμφη εἰς τὸν χορὸν, ἵνα συγχορεύσῃσιν, ὁπότε πλησιάζει ὁ νυμφίος καὶ ἄρας τὴν Ζώγίαν ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τῆς κόρης τίθησιν αὐτὴν ἐπὶ τῆς νύμφης. Τιθεμένης δὲ ταύτης ἀκούονται ἀπὸ τὸ πλῆθος ζητωκραυγαὶ καὶ ἄπειροι τουφεκισμοί.

Ἄφου δ' οὕτω χορεύσῃσιν καὶ φάγωσιν πάντες, πορεύονται πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἵνα γίνῃ ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου. Πορευομένων δὲ σχηματίζονται δύο στίχοι ἐκκτέρυθεν τῆς νύμφης νέων καὶ νεανίδων χωριστά, καὶ τὰ μὲν κοράσια ἐγκωμιάζουσι διὰ στίχων τὰς ἀρετὰς τοῦ νυμφίου, οἱ δὲ νέοι τὰς τῆς νύμφης, βαδίζοντες ἡρέμα μέχρι τῆς ἐκκλησίας. Τοιαύτη τις ἦν ἡ Ζώγία, ἣτις ἐπλέκετο μὲν, ἀλλὰ σπανίως, διότι κάπως ἐξετίθεντο τὰ κοράσια, ὅπερ οὐκ ἦν ἀρεστὸν τῆς Σφακιανοῦς. Ἦδη δ' ἐγκατελείφθη ὀλοσχερῶς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον.

Ἐπανερχομένων δ' εἰς τὰ ἴδια ἡ νύμφη φέρει ἐπὶ κεφαλῆς τὴν ἀνθοδέσμην καὶ εἰσερχομένη εἰς τὸν οἶκον, ἐνῶ μέλλει νὰ διέλθῃ τὸ στάδιον τοῦ βίου, τρώγει ἀπὸ τὸ προσφερόμενον αὐτῇ μέλι μετὰ καρυδίου ἢ ἀμυγδάλου πρὸ τῆς θύρας. Ἔτερα δὲ κοράσια ἀπὸ τοῦ δόματος ρίπτουσιν ἄνθη διάφορα ἐπ' αὐτῆς. Εἶτα δ' οἱ γαμηλιῶται ἀφικνούμενοι ποιοῦσι μὲ τὰς μαχαίρας θορυβῶδως σταυροὺς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου. Μετὰ ταῦτα δ' ἀποθέσαντες καὶ τὰ προικιά τῆς νύμφης ἐν τῷ οἴκῳ προσέρχονται εἰς τὴν ἐτοίμην τράπεζαν καὶ καθίζουσιν ἕκαστος εἰς τὸν προορισθέντα αὐτῷ τόπον, τρώγοντες, πίνοντες, ἄδοντες καὶ χορεύοντες ἀκουράστως καὶ ἀδιακόπως ἡμέρας τε καὶ νύκτας μέχρι τῆς πρωίας τῆς Τετάρτης.

Τότε δὲ παρουσιάζεται ἡ νύμφη, μηδενὸς πλέον χορεύοντος, λευκὰ ἐνδεδυμένη καὶ μετὰ πολλῆς συστολῆς καὶ χάριτος προσφέρει πρῶτον τῷ ἱερεῖ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τοῖς τὰ πρεσβεία ἔχουσιν, ὁπωρικό τινα ἐπὶ κανίστρου, ἢ δίσκου μὲ ἐν ρακοβόλιον. Εἶτα δὲ καὶ ἀπὸ ἐν κουλλούριον μέγα εἰς ὄλους τοὺς κεκλημένους, εἰς δὲ τοὺς κουμπάρους ἀπὸ δύο. Ἐν ὅσῳ δὲ πίνουσι τὸ ρακοβόλιον καὶ διανεμόνται τὰ κουλλούρια ἰσάμενός τις ἐκ τῶν βουλομένων ἀπαγγέλλει διὰ στίχων αὐτοσχεδίων ἐπαίνους συνάμα

καὶ συμβουλὰς εἰς τε τὴν νύμφην καὶ τὸν νυμφίον, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀστεία, ὡς ἐξῆς, πρὸς τὴν νύμφην ἀποτεινόμενος.

Ἔχεις κεφαλὴν μὲ γυνῶσι,
ὁ Θεὸς νὰ σ' ἀζιώσῃ.

Εἰς τὸ σπῆτι νὰ γράσῃς,
τιμημένα νὰ περάσῃς,

Ν' ἀγαπᾷς νὰ σ' ἀγαποῦσι.
νὰ τιμᾷς νὰ σὲ τιμοῦσι.

Ν' ἀγαπᾷς τὴν πεθερά σου.
κ' ἔνε γιὰ καλῆτερά σου.

Ν' ἀγαπᾷς τὸν πεθερό σου,
θὰ 'νε γιὰ καλὸ 'δικό σου.

Ν' ἀγαπᾷς καὶ τοὶ γειτόνους,
νὰ σοῦ γράφ' ὁ Θεὸς χρόνους.

Ν' ἀγαπᾷς τὴν ἐκκλησίαν,
νὰ μισῆς τὴν ἁμαρτία·

Νὰ 'χρῃς ἐλεημοσύνη.
κι' ἀπὸ τὸ Θεὸ εἰρήνη.

Ν' ἀγαπᾷς τῶν ἑορτάδων,
νὰ νηστεύῃς τῶν Τετράδων.

Καὶ τῶν Παρασκῆς νὰ ζήσῃς,
νήστευγε μὴ λησμονήσῃς.

Κι' εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ πηαίνῃς,
πάντα νὰ μεταλαβαίνῃς.

Ν' ἀγαπᾷς καὶ τὰ ἑδικοὺς σου,
ν' ἀκρουφᾷς· καὶ τ' ἀντροῦ σου.

Σέβου μὴν ἀντιλογᾶσαι,
γιατὶ θὰ ξυλοκοπᾶσαι·

Τὴν δουλειάν σου νὰ ξανοίγῃς,
μάθια μὴν ἀναντρανίξῃς.

Εἶχα κι' ἄλλα νὰ λαλήσω,
μὰ γιὰ τῶρα θὰ τ' ἀφήσω.

Μὰ καὶ σὺ γαμπρὲ νὰ ζήσῃς,
νήστευγε μὴ λησμονήσῃς,

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ πηαίνῃς,
πάντα νὰ μεταλαβαίνῃς.

Ν' ἀγαπᾷς τὴ σύζυγό σου,
νὰ 'νε ὁ Κύριος βοηθός σου.

Εἶπαμεν πολλὰ καὶ σῶνει,
ἅς λαλήσῃ κι' ἄλλ' ἀηδόνι.

Εἶπαμεν τὰ παστικά μας,
δότες μας τὰ πατητά μας. (κουλλούρια).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Θρησκεία καὶ Δεισιδαιμονία.

Ἡ πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστις τοῦ ὁρεσιβίου τούτου λαοῦ εἶνε ἀληθὴς καθ' ὅλας τὰς ἐπόψεις, ἀγνοτάτη, ἐδραία καὶ ἀκλόνητος, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν καθαρῆς ἀπὸ προλήψεως καὶ δεισιδαιμονίας, αἵτινες ἀσχημίζουσι τὴν ἄλλως μεγάλην ταύτην ἀρετὴν. Πιστεύουσιν ἀδιστακτικῶς πολλοὶ ὅτι ὁ Θεὸς, ἡ Παναγία καὶ οἱ Ἅγιοι περιπολοῦσιν ἀοράτως ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς αὐτῶν, θεῶνται τὰς πράξεις ἐκάστου καὶ συμμερίζονται τὰς διαφορὰς των, ὡς οἱ θεοὶ τοῦ Ὁμήρου. Εἰσὶ δὲ ὑποχρεωμένοι εἰς τὸ διηνεκῶς θαυματοουργεῖν, εἰς τὸ τιμωρεῖν καὶ τὸ ἐκδικεῖσθαι, εἰς τὸ προθύμως ὑπακούειν πρὸς τὰς ἐκάστου ἀξιώσεις καὶ παρακλήσεις, εἴτε δικαιοὶ ἢ ὄσιν εἴτε μὴ. Πολλοὶ σπεύδουσιν εἰς ζωοκλοπὰς, ἢ εἰς ἄλλας ἀδικίας, καὶ ὅμως παρακαλοῦσι τὴν Παναγίαν, ἢ ἄλλους τινὰς ἁγίους θαυματοουργοὺς νομιζομένους νὰ τοῖς βοηθήσωσι, καὶ ὡς ἀμοιβὴν τῆς ἐπιτυχίας ὑπόσχονται δῶρα!

Περισσότεραν δύναμιν καὶ χάριν ἀποδίδουσιν εἰς ἐνίους τῶν Ἅγίων παρὰ εἰς τὸν δοξάσαντα αὐτοὺς Θεόν. Ἐπίσης καὶ εἰς ταύτην, ἢ ἐκείνην τὴν ἐκκλησίαν, εἰς ταύτην, ἢ ἐκείνην τὴν εἰκόνα ἀποδίδουσι πλείονα σεβασμὸν καὶ δῶρα προσάγουσιν ἀπὸ μακρόθεν ἐρχόμενοι, ὡς δὴθεν θαυματοργόν, χωρὶς νὰ ἐννοῶσιν ὅτι ἡ Πίστις θαυματοουργεῖ ἐξ ἴσου καὶ ἐν πᾶσιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἱερεῖς τινες μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀγύρται ἔχουσι πλείονα δύναμιν τοῦ ἀφορίζειν, ἢ συγχωρεῖν, ἢ μεταδίδειν νόσον καὶ θεραπεύειν πάθη. Τῶν τοιούτων τὰ ζῶα καὶ τὰ κτήματά εἰσι παρὰ πάντων σεβαστά. Ἐπίσης δὲ καὶ ἅπαντα ἀνεξακρίτως τῶν ἐκκλησιῶν τὰ πράγματά εἰσι σεβαστά ἕνεκεν φόβου τῆς ἐκδικήσεως, ὥστε ἡ ἱεροσύλη παρὰ τοῖς λευκωρεῖταις εἶνε σπάνια.

Μεταξὺ δὲ τῶν θείων ἐντολῶν ἡ νηστεία κατέχει τὴν πρώτην θέσιν· διὸ καὶ ὁ νηστεύων τὰς κεκανονισμένας ἡμέρας θεωρεῖται ὡς ἀληθὴς χριστιανὸς, ὁ δὲ τούναντίον πράξας, ὅπερ σπάνιον, τὴν πρώτην μεταξὺ τῶν ἀσεβῶν κατέχει θέσιν. Οἱ τὰ αὐτὰ φρονούντες πνευματικοὶ των τιμωροῦσι τοὺς παραβάτας οὐχὶ δι' ἐλεημοσύνης εἰς ἀδυνάτους καὶ ἀπόρους, ἢ ἄλλης τινὸς ἀγαθοεργίας, ἢ

κάν προσευχῆς, ἀλλὰ διὰ νηστείας. Αὕτη καὶ μόνη δύναται νὰ ἐξιλεώσῃ τὸ θεῖον! Τὸ δὲ ἀδικεῖν καὶ τὰ παρόμοια οὐδόλως λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὡς ἐγκλήματα, ἢ τοῦλάχιστον κατέχουσι τὴν ἐσχάτην θέσιν μεταξὺ τῶν θείων ἐντολῶν! Ἡ πορνεία ὅμως καὶ ἡ μοιχεία εἰκότως εἶνε καὶ παρὰ αὐτοῖς ὅλως ἀσυγχώρητον ἔγκλημα· διόπερ μόνον τὸ ὄπλον ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν εἶνε ἐξιλαστικὸν μέσον καὶ οὐχὶ ἡ νηστεία. Καὶ ὁ φόνος θεωρεῖται κάκιστον ἔγκλημα, ἀλλὰ δι' ὀλιγοήμερου νηστείας τοῦ ἐλαίου ἐξιλεοῦται ὁ Θεός, οὐχὶ ὅμως καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος.

Ὅταν δὲ τις ἀποθάνῃ ἐξ αὐτῶν καὶ μάλιστα ἐκ τῶν Προκρίτων, προσκαλοῦνται ὅσον οἶόν τε πολλοὶ ἱερεῖς εἰς τὴν κηδείαν· πλῆθος δὲ λαοῦ συρρέει ἀθρομήτως καὶ μακρόθεν πρὸς τιμὴν τοῦ μεταθάντος εἰς τὰς αἰωνίους μονάς. Αἱ γυναῖκες ἐρχόμεναι ὀδεύουσι πεζῇ καὶ τὴν κόμην μετὰ τοῦ λεπτοῦ σκεπάσματος ἔχουσι εἰς τὰ ὀπίσω καταβάδην· ἡσύχῳ δὲ τῇ φωνῇ στιχοῦργοῦσι καθ' ὅλην τὴν ὁδὸν μοιρολόγια, ἐὰν ὡς συγγενεῖς. Ἀφοῦ δὲ φθάσωσιν ἔνθα ὁ νεκρὸς, παρακαθίζουσι αὐτῷ καὶ γεγωνοῖα τῇ φωνῇ ἄρχονται τῶν μοιρολογίων, ἅτινα λέγουσι πάντοτε διὰ στίχων ἐμμέτρων καὶ λίαν συγκινητικωτάτων, διηγούμεναι τὰ πλεονεκτήματα, τὰ κατορθώματα, τὴν ἐπισημότητα καὶ πάσας τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ· ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις καὶ τὸ δυσαναπλήρωτον κενόν, ὅπερ ἀφίνει ἐν τῷ χωρίῳ, ἐν ταῖς Συνελεύσεσιν, ἐν ταῖς ἑορταῖς, ἐν τοῖς κρισίμοις τῆς Πατρίδος περιστάσει κτλ.

Παραγγέλλουσι δὲ τῷ κειμένῳ λίαν προσφωδῆς καὶ διάφορα μὴνύματα διαφόρων περιπετειῶν τῆς πατρίδος, τῶν συγγενῶν δυστυχήματα καὶ ἄλλα παρόμοια πρὸς τοὺς προαποδημήσαντας συγγενεῖς των, ἢ ἄλλους ἐπισήμους. Ἐὰν δ' ὁ προκειμένος εἶνε γέρον καὶ σεβαστός, παραγγέλλεται αὐτῷ νὰ συμβουλευῇ τοὺς προαποδημήσαντας νέους συγγενεῖς, ὅπως τηρῶσιν ἠθικὴν κοσμιότητα καὶ καλὴν συναναστροφὴν. Ἐὰν δ' ὁ κείμενος εἶνε νέος, ἢ νέα, παραγγέλλουσι τὸν τρόπον τοῦ πολιτεύεσθαι ἐν τῷ ἀγνώστῳ ἐκείνῳ κόσμῳ, καὶ πρὸς οὓς ὀφείλει νὰ συναναστρέφῃται καὶ συμβουλευῆται, ἵνα κοσμίως καὶ ἀξιοπρεπῶς διάγει.

Πολλάκις δ' ἀποτείνόμεναι καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Ἄρχοντα τοῦ Ἄδου, τὸν Χάροντα, ἐκφέρουσι μέμψεις καὶ πικρότατα παράπονα

κατὰ τῆς ἀσπλαγχνίας, ἀδικίας καὶ τῆς σκληρότητος αὐτοῦ, ὡς μὴ φεισθέντος τοιαύτης ἀκριβοῦς νεότητος, ἀνδρείας, ὠραιότητος καὶ τῶν παραπλήσιων. Ἄλλὰ τὸ δὴ περίεργον, καθ' ἡμᾶς, ὅτι περιστρεφόμεναι εἰς τὰ τοῦ Χάροντος ἀναμιγνύουσι πλείστας ὄσας ιδέας τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας μετὰ νέων ιδεῶν συμπεφυρμένες, χωρὶς οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην περὶ ἐκείνων ιδεῶν νὰ ἔχωσι.

Τοιαῦτα καὶ τὰ παραπλήσια ἀναπτύσσουσιν αἱ πλείσται αὐτῶν τόσον εὐστόχως, ὥστε οὐδ' ὁ καλῆτερος ῥήτωρ δύναται νὰ τὰ ἀναπτύξῃ τοσοῦτω εὐφυῶς καὶ ἀρμοδίως εἰς τὸ κεντῆσαι τὴν καρδίαν καὶ ὠθῆσαι αὐτὴν εἰς σφοδρὰν συγκίνησιν ὅσον αὐταί. Καὶ αὐτοὶ οἱ τυχόντες ἐχθροὶ ἐκπέμπουσιν ἐνίοτε οἰμωγὰς τόσον μεγάλας μετὰ τῶν συγγενῶν τοῦ κειμένου, ὥστε καὶ τὰ πέριξ ὑψιτενῆ ὄρη ἀντηχοῦντα φαίνονται ὅτι σὺν τούτοις θρηνοῦσι τὸν μετοσαύτως ἀρετὰς ἀποδημοῦντα ἀνεπιστρεπτεῖ εἰς ἄγνωστον χώραν.

Αἱ οἰμωγαὶ γίνονται μᾶλλον ζωηραὶ, ὅταν ὁ νεκρὸς καταβιβάσθῃ εἰς τὸν τάφον, διότι τότε αἱ θρηνητοὶ ἀναμιγνύουσιν εἰς τοὺς μοιραίους αὐτῶν στίχους καὶ τὰς ἀρετὰς τῶν ἐν τῷ τάφῳ πρὸ πολλοῦ κειμένων μετὰ τὰς τοῦ ἤδη ἐνταφιαζομένου. Τὰ κρανία ἐκείνων λαμβάνουσιν ἀνὰ χεῖρας καὶ συναρμολογοῦσι στίχους θρηνητῶδεις μετὰ θαυμαστῆς ἐπιτυχίας. Χέουσι δ' ἐπ' αὐτῶν καὶ σπονδὰς ἐξ οἴνου καλοῦ, ὡς ἐποίουν καὶ οἱ παλαιοὶ Ἡ δὲ σύζυγος τοῦ ἐνταφιαζομένου καὶ ἡ μήτηρ κόπτουσι τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς ῥιζηδὸν καὶ ἐπιθέτουσιν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων ἐποίουν (ὄρ. Ἰλ. ψ.). Αἱ δὲ κόραι, ἢ ἀδελφαὶ αὐτοῦ ἄγαμοι ἔτι οὔσαι, κόπτουσι μόνον τὰς ἄκρας ὀλίγον.

Μετὰ τὴν κηδεῖαν διανέμεται τῷ λαῷ ἡ λεγομένη Μακαρία ἀπὸ κόλλυβα, ἄρτον, τυρὶ καὶ οἶνον. Εἶτα δὲ μεταβαίνουσιν εἰς τὸν οἶκον καὶ ἀφοῦ μνημονεύσῃ ὁ ἱερεὺς τὰ ἐπὶ τῆς τραπέζης πολλὰ καὶ διάφορα φαγοπότια, πλὴν κρέατος, καθίζουσιν ἅπαντες τρώγοντες καὶ πίνοντες τοσοῦτον, ὥστε μόλις οἱ πρὶν κοπετοὶ καὶ θρῆνοι δὲν μεταβάλλονται εἰς συμπόσιον μέγα. Τοῦ ἐθίμου τούτου τὴν κατάργησιν πολλοὶ ἀπεπειράθησαν, ἀλλ' εἰσέτι δὲν κατωρθώθη αὕτη.

Τὰ τραπέζια ταῦτα γίνονται ἐφ' ὅλον τὸ ἔτος εἰς ἑκατὸν μνη-

μόσουνον, εἶτα δὲ καὶ κατ' ἔτος ἐφάπαξ. Ἄλλὰ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ ἱερέως ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ὄντος μνημοσύνου, ἡ χήρα, ἢ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, τίθησιν ἐπὶ τῆς τραπέζης ὄλα τὰ ἐτοιμασθέντα φαγοπότια καὶ ὕδωρ, ἀνάπτει κηρίον, ἢ λύχνον, εἶτα θυμιάζει ἐπ' αὐτῶν λέγουσα·

« Ἐκεῖ ποῦ δαίπνησ' ὁ Χριστὸς
 Κ' οἱ δώδεκ' Ἀποστόλοι,
 Νὰ τρώγῃ καὶ νὰ χαίρεται
 ἄντρα μου ἢ ψυχὴ σου. »

Ταῦτα πράττει καὶ λέγει ἡ γυνὴ ὀλόκληρον τεσσαρακονθήμερον, εἶτα δὲ καὶ εἰς ὄλα τὰ νενομισμένα μνημόσυνα τοῦ ἔτους. Τὰ δὲ οὕτω παρ' αὐτῆς μνημονευθέντα διανεμόνται εἰς πτωχὰς οἰκογενείας.

Παρευθεὶς δὲ οἱ μὲν ἄρρενες τῆς οἰκογενείας μαυρίζουσι τὸ κόκκινον φέσι, βάλλουσι τὰ ἐξωφόρια ἀνάστροφα καὶ τὰ γένεια δὲν ξυρίζουσιν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον. Αἱ δὲ γυναῖκες μελανιμανοῦσιν ἐντελῶς, οἱ δ' ἔξω τῆς οἰκογενείας συγγενεῖς κιτρινοβάφουσι μόνον τὴν στολὴν ἴσως πρὸς διάκρισιν τοῦ βαθμοῦ τῆς θλίψεως.

Πιστεύουσι ὅτι οἱ πλείστοι τῶν νεκρῶν, οἱ φαύλως ζήσαντες, ἢ οἱ ἀφορισθέντες ὑπὸ τινος ἱερέως ἰδίως ὑπὸ ἑπτὰ (ἑπταπάπαδον καλούμενον α) γίνονται Καταχανάδες. Πιστεύουσι δηλ. ὅτι, εὐθὺς μετὰ τὸν χωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος εἰσέρχεται ἐν αὐτῷ πνεῦμα πονηρὸν, ὅπερ λαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ψυχῆς καὶ οἰκειοποιεῖται τὴν μορφήν, εἶτα μετασχηματίζεται εἰς Καταχανᾶ, ἧτοι ἀνθρωποδαίμονα !

Τοιοῦτος δὲ καταστάς ἔχει μὲν κατοικίαν τὸ σῶμα καὶ διατηρεῖ αὐτὸ ἀφθαρτον, τρέχει δ' ἀστραπηδὸν, ὅπου ἂν βούληται καὶ προξενεῖ μεγάλας ἀνησυχίας ἐν ὥρᾳ νυκτὸς εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τρόμον ἐμβάλλει τοῖς πᾶσι. Καὶ τὸ κακὸν ὅτι δὲν μένει μόνος, ἀλλὰ πάντα ἀποθανόντα ὑπάρχοντος αὐτοῦ καθίστα ὁμοιον

(α) Τὸ ἑπταπάπαδον ἐπενοήθη ὑπὸ τῆς ἀνάγκης, φαίνεται ὁμως ἀντίθετον τῷ εὐχελαίῳ. Ὡς ἐν ἐκείνῳ εὐχονται ἑπτὰ ἱερεῖς ὁμοῦ ὑπὲρ ἰάσεως καὶ σωτηρίας, οὕτω καὶ ἐν τούτῳ ὑπὲρ τοῦ ὀλέθρου τῶν κλεπτῶν, ἢ ἄλλων κρύφα ἀδικούντων. Πολλοὺς ἔγνωμεν ὀλοσχερῶς καταστραφέντας ἀπὸ τοῦ ἑπταπάπαδον.

αὐτῶ, ὥστε ἐν βραχεῖ χρόνῳ κτᾶται συνοδίαν μεγάλην καὶ ἐπικίνδυνον. Σύνηθες τούτων ἰδίωμα ἔστιν, ἵνα ἐπικαθίζωσιν ἐπὶ τῶν κοιμομένων καὶ διὰ τοῦ μεγίστου αὐτῶν βάρους προξενῶσιν ἀγωνίαν καὶ στενοχωρίαν εἰς τὸν κοιμώμενον. Μέγας κίνδυνός ἐστι μὴ ἐκπνεύσῃ ὁ οὕτως ἀγωνιῶν καὶ μεταβληθῆ καὶ οὗτος εἰς Καταχανᾶν, ἐὰν μὴ εὐρεθῆ ἕτερος, ὅστις ἀκούσας τὴν ἀγωνίαν πυρσοκροτήσῃ τὸ τουφέκι καὶ τρέψῃ τὸν αἰμοδόρον εἰς φυγὴν, διότι εὐτυχῶς φρίττει τὸν κρότον τοῦ ὄπλου καὶ ἀναχωρεῖ ἄπρακτος. Τοιαύτας σκηναῖς οὐκ ὀλίγας εἶδομεν αὐτοφεί.

Ἐπειδὴ δὲ ὅσον παλαιῶναι τὸ τέρας τοῦτο, τοσοῦτον καθίσταται μᾶλλον αὔθαρδες καὶ αἰμοδόρον, ὥστε καὶ ὀλόκληρα χωρία, ὡς εἶδομεν, δύναται νὰ ἐξολοθρεύσῃ ὀλοσχερῶς· διὸ καὶ σπεύδουσιν εἰς τὴν ὅσον τάχιστα ἐξαφάνισιν τοῦ πρώτου πρὶν ἢ διπλοσαραντίσῃ, διότι τότε πλέον γίνεται φονεὺς ἀδυσώπητος καὶ ἀκατάβλητος. Προσκαλοῦσιν ἐπὶ τούτῳ ἱερεῖς ἀγύρτας, ἐπαγγελλομένους ὅτι αὐτοὶ ἐπίστανται δῆθεν τὸν τρόπον τῆς ἐξοντώσεως τοῦ τέρατος ἐπ' ἀμοιβῆ. Οὗτοι μετὰ τὴν λειτουργίαν προσέρχονται ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ ἂν μὲν εὐρεθῆ ἐκεῖ τὸ τέρας, διότι τρέχει τῆδε κακεισε πειράζον, προσκαλοῦσιν αὐτὸ αὐθεντικῶς, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν κατοικίαν του. Ἐλθὼν δὲ δεσμεύεται διὰ τινος εὐχῆς καὶ ἐπομένως διαρρήγνυται. Τούτου δὲ διαρραγέντος ἅπαντες οἱ ὑπ' αὐτοῦ καταχανευθέντες, ὅπου ἂν ᾧσι, λαμβάνωσι τὴν αὐτὴν τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν τύχην.

Ἡ γελοία αὕτη πρόληψις ἐπικρατεῖ ζωηρῶς καθ' ἅπασαν τὴν Κρήτην καὶ μάλιστα εἰς τὰ ὄρεινά αὐτῆς καὶ ἀπομεμονωμένα μέρη, εἰς ἃ συμβαίνουσι τερατώδεις κωμωδίαι, ὧν τὴν συλλογὴν ἐὰν ἐπεχειρεῖ τις νὰ περιγράψῃ ἐν ζωηρᾷ φαντασίᾳ καὶ εὐφυίᾳ, ἠδύνατο νὰ κατασκευάσῃ τὸ κωμικώτερον καὶ περιεργότερον μυθιστόρημα τοῦ κόσμου.

Σημειωτέον δ' ὅτι, ἐξ ὅσων ἀφηγήθημεν ἠθῶν, ἐθίμων, ἀγωγῆς, διαίτης καὶ λοιπῶν πολλὰ μεταδοθέντα εἰς τοὺς ὀμόρους ἐπικρατοῦσιν ἤδη πολλαχοῦ τῆς Κρήτης. Πολλὰ δὲ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν Σρακιανῶν ἐγκατελείφθησαν, ἢ ἐτροποποιήθησαν ἕνεκεν τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς λοιποὺς Κρητικὰς, ἄλλα δὲ διατηροῦνται σῶα.

Εἶθε δὲ νὰ ἐτήρουν ταῦτα πάντα ἀναλλοίωτα, ὡς οἱ πατέρες των, πλὴν τῶν δεισιδαιμονιῶν τούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Προφορὰ αὐτῶν.

Οἱ Σφακιανοί, ὡς παρὰ πολλῶν εἰδημόνων ὁμολογεῖται, ἐλάλουν ἤττον διεσθαρμένην τὴν προγονικὴν των γλῶσσαν ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Κρήτας (α), πλὴν δυσπρόφερτον καὶ τραχεῖαν φαινομένην τοῖς μὴ εἰδόσι τοὺς ἰδιωτισμοὺς αὐτῆς. Ὅταν ὁμως προφέρηται ὑπὸ τοῦ γνησίου Σφακιανοῦ καὶ ἰδίως ὑπὸ γυναικὸς μηδέποτε πρὸς ἄλλους Κρήτας σχετισθείσης, τότε καταφαίνεται τὸ λεπτότατον αὐτῆς ὕφος, τὸ ἀφελὲς καὶ ἀπλούστατον, ὅπερ διέκρινε μὲν ὁ Πάσλεη, ἀλλὰ μὴ ἐνόησας τὰς περιπτώσεις τῆς ἠδυνατέι νὰ παραστήσῃ αὐτὰς διὰ γραφῆς. Τὸ τραχὺ αὐτῆς φαίνεται κυρίως ἐν τῇ περιπτώσει, καθ' ἣν οἱ μακροὶ καὶ βραχεῖς φθόγγοι προφέρονται, καθὼς καὶ τινα ἐκ τῶν ὑγρῶν. Ἄλλ' ἐκεῖνο ὅπερ καθιστᾷ πασιδήλον τὴν ἀρχαϊκὴν αὐτῆς Δωρικὴν καταγωγὴν, ἣς οἱ μακροὶ αἰῶνες καὶ αἱ ποικίλαι φάσεις καὶ περιστάσεις τοῦ ἔθνους ἐφείσθησαν, εἶνε ἢ χρῆσις τοῦ στοιχείου Λ, τὸ ὁποῖον ἀλλοιοῦσιν ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ οὐχὶ εἰς Ρ, καθὰ ὁ Πάσλεη καὶ ὁ Σ. Ζαμπέλος καὶ τόσοι ἄλλοι γράφοντες παρέστησαν, ἀλλ' ἐν ὠρισμέναις περιστάσεσιν ἀλλοιοῦσιν αὐτὸ εἰς προφορὰν οὔσαν μεταξὺ τῶν δύο τούτων στοιχείων, ἣν ἀδυνατοῦμεν διὰ γραφῆς παραστήσαι· καθ' ὅτι καὶ οἱ Λευκωρεῖται ἀναγινώσκοντες, ἢ γράφοντες μεταχειρίζονται τὴν φυσικὴν του προφορὰν. Οἶον, λέγω σου νὰ λογαριάζῃς καλὰ. Ὡδε μόνον τὸ πρῶτον προφέρεται φυσικῶς, τὰ δὲ δύο ἐπόμενα πλέον, ἢ ὑγρά. Βούλομαι νὰ σὲ φιλεύσω πολλῶν λογίων λάφυρα· καὶ ὧδε μόνον τὸ δεύτερον προφέρεται φυσικῶς, τὰ δὲ μᾶλλον ὑγρά. Συλλογίζομαι πῶς θὰ ῥθῃ πάλι λιμασμένος. Καὶ ὧδε τὰ δύο τελευταῖα φυσικῶς. Λυποῦμαι πολὺ γιατί ὁ γερέας μας λειτουργᾷ πολλὰ ῥγά ἀπ' οὔλους τσ' ἄλλους. Καὶ

(α) Σήμερον ὁμως ἐβελτιώθη καὶ ἡ τῶν λοιπῶν Κρητῶν πολὺ.

ᾧδε μόνον τὰ τρία πρῶτα. Ἐν γένει δὲ παρατηρεῖται ὅτι μόνον εἰς τὰς συλλαβάς λα, λο, λου, λω δὲν προφέρεται φυσικῶς καὶ ἀποροῦμεν, πῶς πολλοὶ νομίζουσιν ὅτι πάντοτε μεταβάλλεται εἰς ρ τὸ λ, ὅπερ ἀποβαίνει λίαν τραχὺ καὶ κακόηχον, ἐνῶ, ὡς εἴρηται, ὑπὸ τῶν γνησίων Σφακιανῶν προφερόμενον ἐν ταῖς ἀρμοδίαις περιστάσεσι τοῦ γλωσσικοῦ αὐτῶν ιδιώματος εἶνε λίαν εὐήχον καὶ εὐχάριστον.

Ἐν τισὶ δὲ μόνον περιστάσεσιν ἐκφέρουσι τὸ ρ ἐντὶ τοῦ λ, ἀλλ' οὐδὲ τότε παρέχει ἐλαχίστην κακοφωνίαν, ἢ τραχύτητα. Οἶον· ἤρθεν ὁ ἀδερφός μου νὰ ἀρμέξῃ τὰ πρόβατά του εἰς τὸ ἀρμεργάρι τοῦ Ἱζαδέρφου του. Πολὺ ἀρμυρὸν εἶνε τὸ φαῖτό σας. Ἐγὼ παραγγέρνω τοῦ μαγέρου, ἀλλὰ δὲν ἀκούει καὶ θὰ ἴχῃ ἔγαρμένα ἀρβανίτικα φαῖτά. Εἶδα ἐγὼ τὸ ἔνταρμά του (Ἰνδαλμα). Ἦτοι, καθὼς ὄρα τις, τοῦτο συμβαίνει μόνον πρὸ τῶν β, θ, μ, φ, ἀλλὰ τοῦτο ἐστὶ κοινὸν ιδίωμα ἐν ὅλῃ τῇ Κρήτῃ.

Ἄλλὰ τὸ δὴ περίεργον ὅτι ὅσω φαίνεται τοῖς λοιποῖς δυσπρόφερτος καὶ τραχεῖα ἢ προφορὰ τῶν Λευκωρεϊτῶν, τοσοῦτῳ ἐστὶν ἀνεκτικὴ καὶ εὐμίμητος ὑπ' ἄλλων, ἐνῶ παρ' αὐτοῖς ἐστὶ δύσκολος ἢ ἐντελής ἐξοικειώσεις καὶ ἀφομοιώσεις πρὸς τὴν προφορὰν τῶν λοιπῶν. Ὅπου ἀν ζήσῃ ὁ Σφακιανὸς ἀδύνατον νὰ μὴ διακριθῇ ὑπὸ τοῦ εἰδήμονος ἐκ τῆς προφορᾶς του. Οἱ Σφακιανοί, ἀν καὶ πανταχοῦ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ κόσμου περιπλανῶνται, οὐδαμῶς ἀλλάσσουν τὴν προφορὰν των, πλὴν τῶν λογίων, καὶ μάλιστα ὅσοι ἐκ τούτων παιδιῶθεν ἔφυγον. Ἐξ ἐναντίας δὲ οἱ Ἀποκορωνιῶται, Ῥεθύμνιοι καὶ Ἀγιοθασιλειῶται, ἔχοντες διαρκεῖς σχέσεις ἀπεμιμήθησαν ὀλοσχερῶς τὴν τῶν Σφακιανῶν προφορὰν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι προφέρουσι τὸ λ ἀπὸ τὸν λάρυγγα καὶ χάνεται ἢ λεπτότης τοῦ ὕφους, ὅπερ ἀποβαίνει κακόηχον καὶ διὰ τοῦτο σκώπτονται ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν, ὅπως καὶ οὗτοι ὑπ' ἐκείνων. Μηδεὶς ἀπορήσῃ ἀκούων ἐπαισθητὰς διαφορὰς τῆς γλώσσης ἐν μιᾷ Νήσῳ, καθ' ὅτι οὐ μόνον κατὰ τμήματα, ἢ κατ' ἐπαρχίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ κώμας καὶ μικρὰ χωρία δύναται ὁ βουλόμενος νὰ διακρίνῃ ἐπαισθητὰς διαφορὰς· διόπερ πολλαχοῦ οἱ Κρήτες σκώπτουσιν ἀλλήλους ἐπὶ προφορᾷ, διότι ἕκαστοι τὴν ἑαυτῶν κρεῖττονα νομίζουσι(α).

(α) Ὅρα καὶ τὸν σοφὸν Δούκιον σελ. 64 περὶ ιδιωτισμοῦ τῆς γλώσσης

Πρὸς τούτοις δὲ, παρατηρεῖται ἐν τοῖς μᾶλλον ἀκοινωνήτοις ὅτι ὑπάρχουσι ἐτι ἐν χρήσει πολλαὶ λέξεις τῆς Ἑλληνικῆς ἀπρηχαιωμένοι. Ὁ ποιμὴν βουλόμενος νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν μάνδραν τὰς αἰγάς του λέγει εἰς αὐτάς· «ἐλάσο ἐλάσο» (ἐλάω). Εἰς δὲ τὰ πρόβατα λέγει· «στήσο στήσο» (ἴστημι). Ὁ ζευγηλάτης πρὸς τὸ βαδίζειν προτρονῶν τοὺς βόας του λέγει· «ἴο, ἴο» (εἶμι). Ὅταν θέλῃ νὰ τρέψῃ αὐτοὺς πρὸς τὰ ἄνω τῆς αὐλάκος· «ἄνω, ἴο ἄνω» ὅταν δὲ πρὸς τὰ ἐντός· «ἴο ἔσω, ἔσω» ὅταν δὲ θέλῃ νὰ πλησιάσωσι εἰς τοῖχον, ἢ δέτην λέγει· «ἴο παραβολή, παραβολή» ὅταν δὲ θέλῃ νὰ προσεγγίσωσι εἰς τὴν φάτην, ἢ ἄλλου νὰ σταθῶσι λέγει· «παρέστα, ἴο παρέστα» (παρίστημι), καὶ ἄλλα τοιαῦτα πολλὰ προφέρουσι.

Τὸν δὲ τυροποιὸν ὀνομάζουσι τυροκόμον, ἐξ οὗ καὶ τυροκομῶ· τὸν δὲ ποιμένοντα τὰ ἔγγαλα πρόβατα λέγουσι ἐγγαλάρην ἢ ἐγγαλονόμον, ἐξ οὗ καὶ ἐγγαλονομῶ. Τὸν ποιμαίνοντα τὰ στεῖρα, στεῖράρην ἢ στεεροβοσκόν, ἐξ οὗ καὶ στεεροβόσκω. Τὸ δὲ καλάθιον, ἐν ᾧ διατυποῦται ὁ τυρὸς ὀνομάζουσι τυπεῖον ἢ τουπί· τὸν σάκκον ἐν ᾧ βιάλλουσι τὴν μυζήθραν λέγουσι θυλάκι. Τοὺς δὲ καθημένους εἰς εὐωχίαν λέγουσι χαροκόπους, ὡς κόπτοντας δῆθεν τὴν ἰσχὺν τοῦ Χάροντος διὰ τῆς εὐθυμίας των.

Παρατηρεῖται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ἑτέρα συνήθεια πάντων περιεργότερα. Συναντωμένων καθ' ὁδὸν δύο ἀγνώστων ἀλλήλοις συμβαίνει πολλάκις ὁ ἐξῆς διάλογος ἀνευ συμπεράσματος. Ὡρα καλή, κουμπάρε.— Καλῶς ὦρισε, κουμπάρε.— Ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι;— Ἀπὸ 'πά παρέκει.— Τί μαντάτα;— καλωσύνη.— ἢ, πρᾶμμα ἀκάτεχο.— Κι' ὡς ποῦ θὰ 'πάης.— ἢ, Καὶ ποῦ σειραγάς;— Ἐπα παρέκει. Ὅθεν ἀπὸ τοιαύτας ἀοριστίας οὐδὲν οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ ἐξαγάγῃ· καὶ ὁμῶς ἐκεῖνοι ἐπαναπαυόμενοι εἰς μόνα ταῦτα ἀποχωρίζονται μὲ πλήρεις πληροφορίας τῶν ἐρωταποκρίσεων.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἀοριστία τῶν τοιούτων φράσεων παρήχθη ἐκ ἐκ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν οἱ Σφακιανοὶ ἐφρονέοντο, ὅπου ἂν ἐτύγ-

τῶν ἐν Κρήτῃ ὄρειων. Ἡ τῶν τῆς Ἰδῆς Ἀνωγειανῶν μάλιστα φαίνεται ἡ μᾶλλον τραχεῖα καὶ κωμικῆ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ ποικιλία αὐτῆς παρήγαγεν εἰς τὸν κόσμον 860 γλώσσας καὶ 5,000 διαλέκτους κατὰ τοὺς γλωσσολόγους.

χανον ἀπὸ Μωαμεθανοῦ καὶ Χριστιανοῦ, ὅπερ δὲψόμεθα ἐν τῷ ἱστορικῷ μέρει. Ἡ λέξις κουμπάρου εἶνε ἐν χρήσει καθ' ὅλην τὴν Κρήτην, ἀντὶ τοῦ, φίλε, πλὴν εἰς ἀγνώστους, ἢ καὶ γνωστοὺς μὲν, ἀλλ' ἕτεροθρήσκους. Οἱ ἀλλοδαποὶ ἀκούοντες τοῦτο νομίζουσιν ὅτι οἱ Κρητῆς ἔχουσιν ἀναδόχους τῶν τέκνων τῶν Τούρκου, καὶ πολ- λάκις τοὺς σκώπτουσι διὰ τοῦτο. Οἱ Σφακιανοὶ ὅμως ἔχουσι δικ- κρίσεις εἰς ταῦτα. Συντέκνου μὲν λέγουσι τοὺς ἀναδόχους τῶν τέκνων τῶν, κουμπάρου δὲ τοὺς ἀλλάσσοντας τὰ στέφανα ἐν τῷ Γάμῳ, καὶ πάντας τοὺς ἀγνώστους, ἢ ἕτεροθρήσκους, ὡς εἴ- ρηται.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ
ΗΤΟΙ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΜΕΡΟΣ Β΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Κατάστασις τῶν ἀρχαιοτάτων Κρητῶν ἄχρι
τῶν Σαρακηνῶν.

Διεξελθόντες ὅσον τὸ ἐφ' ἡμῖν ἐν τῇ πρώτῃ βιβλίῳ τὴν περιγραφὴν τῆς θρεινῆς τῶν Σφακίων χώρας, τὰ χωρία, τὸν πληθυσμὸν, τὰ ἐπιτηδεύματα, τοὺς πόρους τῶν κατοίκων, τὴν καθόλου ἀγωγὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, μεταβαίνομεν ἤδη εἰς τὸ ἱστορικὸν μέρος τοῦ λαοῦ τούτου, ἀρχόμενοι κυρίως ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Σαρακηνῶν καὶ κατιῶντες τελευτῶμεν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς διαδραματισθέντα.

Ἡ πραγματεία αὕτη περιλαμβάνει δλόκληρον χιλιετηρίδα, ἐν ἣ ἀπαντῶμεν σειρὰν φρικαλεοτήτων καὶ συνεχῆ πάλιν, ἐξ ἧς γίνεται κατάδηλος ἡ ἀληθὴς φιλοπατρία τῶν Κρητῶν, καὶ ἰδίως τῶν Λευκωρεϊτῶν, τὸ θεῖον αἶσθημα τῆς φιλανθρωπίας, ὁ διακαὴς ἔρωσ τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ ἄσπονδον μῖσος τῆς κτηνώδους δουλείας. Τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα τοῦ θρεινοῦ τούτου λαοῦ εἰσι ζωηρὰ ἀναπαράστασις τῆς παρωχημένης τῶν Ἑλλήνων γενεᾶς ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις καὶ ἐναργεστάτη ἔνδειξις τῆς σχετικῆς αὐτῶν καταγωγῆς, ἣν περ πολλοὶ ἀπεπειράθησαν ἀμαθῶς ἀποδείξει, ὡς ἐντελῶς ἐξαφανισθεῖσαν καὶ ἐκλείψασαν.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα τῶν Λευκωρεϊτῶν, εἰ ἐπεχειρεῖ ἰσχυρὰ γραφίς περιγράψαι καὶ τὰ δλίγα γνωστὰ τῶν κατορθωμάτων διὰ ζωηρᾶς διανοίας ἐξιστορῆσαι, ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸ Κοινὸν ἐν τῶν λαμπροτέρων τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας τεύχος. Ἄλλ' ἡμεῖς στερούμενοι τῆς προσηκούσης δυνάμεως θέλομεν συντάξῃ λίαν πεζῶς ὅσα ἐξ ἱστορικῶν πηγῶν ἠδυνήθημεν συλλέξει καὶ ὅσα ἡ ζῶσα ἱστορία μετέδωκεν ἡμῖν· ταῦτα δὲ πάντα βασάνισαντες ὅσον οἶόν τε καὶ μεθ' ἑτέρων περιστάσεων καὶ πραγματειῶν συνδύσαντες, καθεξῆς ἀφηγησόμεθα.

Καίτοι δὲ εἶπομεν ὅτι ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σαρακηνῶν, προτάσσομεν ἐν τούτοις ὀλίγα τινὰ ἀναδρομικῶς πρὸς συμπλήρωσιν τῆς πραγματείας, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν αἰῶνων καὶ δὴ καὶ τῶν πρώτων καταλυσάντων τὴν κρητικὴν πολιτείαν Ῥωμαίων, ἵνα δηλώσωμεν τοῖς ἀγνοοῦσι τὴν ἱστορίαν τῆς Μεγαλονήσου ὅτι, ὁ λαὸς αὐτῆς, ὡς γνήσιος Ἕλλην, ἔθετο ἀπ' ἀρχῆς δόγμα Πίστεως τὸ ἀδιακρίτως πολεμεῖν, οἷον δήποτε ξένον κατακτητὴν τῆς ὠραίας αὐτοῦ Πατρίδος.

Καθὰ δ' ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἐξάγεται καὶ ἡ Κρήτη, ὡς ἅπας ὁ τότε κόσμος, διετέλει εἰς ἀγρίαν κατάστασιν ἄχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μίνως, ὁπότε οὗτος, διὰ τῶν ἐξ Αἰγύπτου εἰς τὴν πόλιν του Κνωσσὸν μετενεχθέντων φώτων, ὑπερισχύσας τῶν λοιπῶν διεκαθάρισε τὴν Μεγαλὸννησον ἀπὸ τοῦ σπαραγμοῦ τῆς ἐπικρατούσης ἀγριότητος καὶ ἔθετο τοὺς λαοὺς αὐτῆς ὑπὸ νόμους, τῶν ὁποίων τ' ἀποτελέσματα ἐθεώρησεν ὁ κόσμος, ὡς ἐξ οὐρανῶν πεμφθεῖσαν θείαν δωρεάν, ὥστε ἔνεκεν τῆς οὕτω παγιωθείσης τάξεως οἱ ὑπὸ τῆς ἀνομίας κατασπαρασσόμενοι ἄνθρωποι συνέρρεον πανταχόθεν καὶ πολιτογραφούμενοι συνφίζοντο ἐν τῇ εὐνομούμενῃ Κρήτῃ.

Σχηματίσας δ' ὁ Μίνως καὶ θαλασσίαν δύναμιν ἐξέβαλε καὶ διεκαθάρισε ἀπὸ τοῦ ληστὰς καὶ πειρατὰς ὅλας τὰς Ἑλληνικὰς νήσους καὶ θαλάσσας, ὧν κατεδέσποζεν ἄχρι καὶ αὐτῆς τῆς Σικελίας· καὶ τὰς Ἀθήνας αὐτὰς ὑπέβαλεν εἰς λίαν ἐξευτελιστικὸν φόρον. Ἐκ πολλῶν δὲ τεκμηρίων φαίνεται ὅτι ὁ ὑπαγόμενος πληθυσμὸς ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ Μίνως καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ὑπερέβαινε τὰ δύο ἑκατομμύρια μετὰ τῶν νήσων, ἀλλ' οἱ διάδοχοι τοῦ Μονάρχου τούτου παρεκτραπέντες, ὡς εἰκάζεται, εἰς αὐθαιρεσίας ἀπώλεσαν διὰ παντὸς τὸ σκῆπτρον, καταργηθείσης τῆς Μοναρχίας.

Τὴν περίοδον ταύτην τῆς Μοναρχίας φαίνεται ὅτι διεδέχθη πολίτευμα δημοκρατικόν, πολίτευμα ἄξιον πεπολιτισμένου λαοῦ. Ἡ Μεγαλὸννησος σύμπασα διενεμήθη ἐξ ἴσου πρὸς ἅπαντας τοὺς κατοίκους εὐθὺς ἀφοῦ ἐδημοκρατήθη· τότε δὲ ἡ νῆσος ἔλαβεν εἰκότως τὴν ἐπωνυμίαν· «Νῆσος τῶν Μακάρων, ἢ Μακαρόννησος». Ἄλλ' ἡ μακαρία ἐκείνη κατάστασις δὲν φαίνεται ὅτι διετηρήθη ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας, διότι ἔνεκεν τῆς ἐκ τῆς συρροῆς δυσαναλόγου πληθύος συνανεπτύχθησαν κατὰ πόλεις καὶ ἀντίθετα συμφέ-

ροντα και ἀξιώσεις, ἅτινα ὅπως προστατεύσωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἐσχημάτιζον ἰσχυρὰ κέντρα κατ' ἀλλήλων. Ἐντεῦθεν φαίνεται ὅτι διεσπάσθη και πολιτικῶς διμερίσθη κατὰ πόλεις, ἢ τμήματα ὁ εὐδαίμων ἐκεῖνος λαὸς και ἔπειτα παρεξεστράπη εἰς ἐχθρότητας και ἀενάους ἐμφυλίους κατασπαραγμοὺς ἄχρι τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ῥωμαίων, οἵτινες εὐτυχῶς ἀφῆρσαν ἀφ' ὅλους πᾶσαν ἀφορμὴν διενέξεως. Ἐντεῦθεν ἐκδηλοῦται και ἡ ἀφάνεια τῶν Κρητῶν εἰς τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων πράγματα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, πλὴν τῶν Τρωαδικῶν.

Ἀφ' οὗτου τοίνυν τὰ ἀκαταμάχητα τῶν Ῥωμαίων ὄπλα καθυπέταξαν ὅλον σχεδὸν τὸν τότε γνωστὸν κόσμον και λαοὶ και βασιλεῖς ὑπέκυπτον ἀλλεπαλλήλως ὑπὸ τὴν στιβαρὰν ἐκείνων δύναμιν, τότε και οἱ Κρητες ἔμελλον νὰ ὑποστῶσι τὴν καθολικὴν τύχην. Ἦναγκάσθησαν μόνοι και τελευταῖοι χάριν τῆς τιμῆς των νὰ μὴ ὑποταχθῶσιν, ὡς ἄλλοι ἀναιμωτεῖ, ἀλλὰ ν' ἀποδυθῶσιν εἰς ἀγῶνα δυσανάλογον και νὰ παλαίσωσιν ἀνδρείως κατὰ τῶν ἐπιδραμόντων πολυαρίθμων στόλων και λεγεῶνων τοῦ Ῥωμαικοῦ κολοσσοῦ.

Ἐπολέμησαν κρατερῶς, ἐνίκησαν ἀλλεπαλλήλως ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀνδρείου Λασθένους, και δὴ και αὐτὸν τὸν Ῥωμαῖον στρατηγὸν Μάρκον Ἀντωνῖνον ἐφόνευσαν. Ἄλλ' ὅτε πλέον αἱ πόλεις ἅπασαι ὑποσκαφεῖσαι κατεστράφησαν, ἡ εὐγενὴς νεολαία μαχομένη ὀλόκληρον τριετίαν ἐξηφανίσθη, τότε και ἡ Κρήτη περιῆλθεν ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τῶν ἰσχυρῶν ἐπιδρομέων.

Τότε πρῶτον ὑπήχθη εἰς δουλείαν ἡ Νῆσος ἐκείνη, ἐξ ἧς ἀνεφύησαν τὸ πρῶτον και ἐκαλλιεργήθησαν τὰ φῶτα και ὁ πολιτισμὸς, και δι' ἧς διεδόθησαν εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα και δι' ἐκεῖνης εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, και πρὸ πάντων εἰς τοὺς ἀγνώμονας καταστροφεῖς τῆς Ῥωμαίου. Ἡ Κρήτη κατεῖχε τότε μεταξὺ ὅλης τῆς Ἑλλάδος τὴν σπουδαιότεραν θέσιν και τὰ πρωτεῖα, διόπερ και ἡ ὑποταγὴ τῆς ἐθεωρήθη ὑπὸ τῶν νικητῶν ὡς ἐν τῶν μεγίστων κατορθωμάτων, τὸν δὲ δορυκτῆτορα αὐτῆς Μέτελλον ἐπωνόμασαν Κρητικὸν (Creticus Metellus) πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ τιμὴν.

Κατασχόντες δὲ τὴν Κρήτην οἱ Ῥωμαῖοι τριετὴ πολέμῳ (Π. Χ. 68) ἐξουσίαζον αὐτῆς και μετὰ Χριστὸν 823 ἔτη ὑπὸ τὸ ὄνομα Βυζαντινοί. Κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τῆς τρίτης ἑκατονταερίδος

οί καταπλημμυρίσαντες τὴν Ἑλλάδα Γότθοι ἀπεπειράθησαν νὰ κυριεύσωσι καὶ τὴν Κρήτην, ἀλλὰ καταπολεμηθέντες μάλιστα ὑπὸ τῶν Κρητῶν κατεστράφησαν ὀλοσχερῶς, ὥστε εἰς τὸ ἐξῆς ἀπέσχον τοιαύτης ἀποπειράς, βεβαιοθέντες ὅτι τὸ τόξον ἐν Κρήτῃ δὲν ἤστειεύετο. Δὲν πρέπει τις ν' ἀπορῆ πῶς οἱ Κρητες ἐπολέμησαν οὕτως ἔρρωμένως καὶ ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τῆς ἐξουσίας τῶν καταλυσάντων τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ῥωμαίων, διότι, ὡς εἶδομεν, διαδοθείσης τῆς νέας θρησκείας ἐν Κρήτῃ εὐθὺς μετὰ τὴν κατάκτησιν, οἴτε κατακτηταὶ καὶ οἱ ἰθαγενεῖς ἠνώθησαν ἐντελῶς εἰς ἓνα λαὸν καὶ τὴν τύχην τῶν συνεταύτησαν. Ὅθεν δὲν ἐπολέμησαν ὑπὲρ διαιωνίσεως τῆς δουλείας τῶν, ἀλλ' ὑπὲρ ἑαυτῶν. Μάλιστα δὲ οἱ ἰσχυροὶ ἐκεῖνοι κατακτηταὶ δὲν ἐβράδυναν ν' ἀπορροφηθῶσιν ἐντελῶς ὑπὸ τοῦ ἰθαγενοῦς Ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ νὰ λησμονήσωσι τὴν ἰδίαν καταγωγὴν, ὥστε ἀπαρατηρήτως νὰ περιέλθῃ καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκρατορικὸς θρόνος εἰς Ἕλληνας τὸ 529 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἢ ὡς ἄλλοι τὸ 566 ἐπὶ Ἰουστίνου.

Προϊόντος ὁμοῦ τοῦ χρόνου οἱ μὲν κρατοῦντες ἀπώλεσαν διαφθαρέντες τὸ γόνιμον αὐτῶν ἐν Κρήτῃ, οἱ δὲ κάτοικοι ἐξαναστάντες ἔνεκεν τῆς κακοδιοικήσεως καὶ τῶν πολλῶν φόρων ἀπεπειράθησαν τὴν ῥιζικὴν τῶν καθεστώτων ἀνατροπὴν. Ἐκίνησαν ὅθεν πανστρατιᾷ τὸ 727 κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἐκθρονίσωσι τὸν Αὐτοκράτορα Λέοντα καὶ ἀναγορεύσωσι τοιοῦτον ἕνα ἀγύρτην, ὀνομαζόμενον Κοσμᾶν, ἀλλὰ νικηθέντες καὶ πολλὰς τιμωρίας καὶ σφαγὰς ὑποστάντες ὑπετάγησαν αὐθις ἐλεεινῶς. (α)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Κατάστασις τῶν Κρητῶν ἐπὶ Σαρακηνῶν καὶ ἔξωσις αὐτῶν.

Ἐκ τῆς ῥηθείσης χαλαρᾶς καταστάσεως τοῦ Κράτους, οἱ Ἀραβες μᾶλλον τῶν ἄλλων ὠφελυθέντες ἀνεδείχθησαν ἔθνος θα-

(α) Ὁ Κοσμᾶς οὗτος ἦν Κρης, ὕψους μεγαλοπρεποῦς, ὠραιότατος καὶ γενναῖος, δι' οὗ ἐνόμισαν ἴσως οἱ Κρητες ὅτι ἠδύναντο ἀποκτῆσαι καὶ αὐθις τὴν πάλαι κυριαρχίαν τῶν ἐπὶ τῆς Μεσογείου!

λάσιον καὶ κατακτητικόν, ὥστε μεταξὺ τῶσων ἄλλων ἐπαρχιδῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς ἀφῆρπασαν, ἠπείλουν καὶ τὴν Κρήτην συνεχωῶς καὶ κατεμάστιζον αὐτὴν, ληστεύοντες καὶ καταστρέφοντες ἀτιμωρητὲ πάσας αὐτῆς τὰς παραλίους πόλεις. Κατὰ δὲ τὸ 822 ἐλθόντες ὀλίγοι ἐξ Ἰσπανίας χάριν πειρατείας καὶ ἀποβάντες εἰς τοὺς καλοὺς λιμένας, ἢ κατ' ἄλλους εἰς Μάταλλα, ἐπροχώρησαν ἱκανῶς εἰς τὴν Ξηρὰν, χωρὶς ν' ἀπαντήσωσιν ἐλαχίστην ἀντίστασιν. Βεβαιωθέντες δ' ἀφ' ἑνὸς περὶ τῆς χαυνώσεως τῶν τε κατοίκων καὶ τῆς ἐξουσίας, παρατηρήσαντες δ' ἄλλως καὶ τὸ εὐφορον τῆς χώρας, ὡς καὶ τὸ τερπνὸν τοῦ κλίματος αὐτῆς, ἀπεφάσισαν νὰ κατακτήσωσι τὴν Κρήτην.

Ὅθεν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπανελθόντες εἰς Ἰσπανίαν καὶ ἐτοιμασθέντες ἐτέθησαν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀπόχαμψον τὰ πληρώματα 40 πλοίων τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπέπλεον ἐξ Ἀνδαλουσίας τὸ ἐπὶ ἔτος κατὰ τῆς Κρήτης, ἣτις, ὡς ἔλεγον, «ῥέει μέλι καὶ γάλα». Ἄμα δ' ἀποβάντων εἰς τὴν θέσιν Ψαρρῆ φοράδα διέταξεν ὁ στρατηγὸς νὰ καύσωσι τὰ πλοῖα ὄλα, ὅπως καὶ βουλόμενοι μὴ δύνανται νὰ ἐγκαταλείψωσι πλέον τὴν Κρήτην. Τούτου γενομένου ἐξηγέρθησαν σφοδραὶ αὐτῶν ἀγανακτήσεις κατὰ τοῦ Στρατηγοῦ. Ὁ δ' ἔλεγεν· «Ἵμεῖς εἴσθε ἡ αἰτία τῆς πράξεώς μου ταύτης, διότι ἐζητεῖτε μετοίκισιν εἰς γῆν καλὴν ἀφοῦ δ' εὗρετε τοιαύτην, πρὸς τί νὰ μὴ μένηται ἐν αὐτῇ;» Ἐπίσης ἐγόγγιζον καὶ ἔκλαιον οἱ ἔχοντες γυναῖκας καὶ παιδιὰ· ὁ δὲ τοῖς ἔλεγεν· «Ἴδοὺ γυναῖκας πολὺ ὠραιότερας τῶν ἐδικῶν σας, παιδοποιήσατε ἐπ' αὐτάς.»

Ταῦτα ἀναγινώσκων τις ἀπορεῖ καὶ ἐκπλήττεται περὶ τῆς πεποιθήσεως τοῦ στρατηγοῦ τούτου ὅστις, ἐνῶ μόλις 7 χιλιάδας ἀνδρῶν εἶχεν ἀπέναντι, οὐ μόνον ὅλης τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐτόλμησεν ἐν τούτοις νὰ καταστρέψῃ τὰ πλοῖα του ἐν γῆ ξένη καὶ πολεμῖα, νὰ λαλῆ δὲ καὶ μετὰ τοιαύτην γλῶσσαν πρὸς τοὺς ἄνδρας του! Οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον δηλοῦται ἐντεῦθεν καὶ ἐναργῶς καταφαίνεται ὁ ἐκφραλισμὸς καὶ ἡ κατάπτωσις παντὸς εὐγενοῦς αἰσθήματος τοῦ τότε Κρητικοῦ λαοῦ, ὃν λίαν καλῶς, φαίνεται ἔγνω ὁ Ἀπόχαμψος.

Μετὰ ταῦτα δὲ ἐπελθόντων βεβαίως καὶ ἄλλων ἀνώρουσαν τὰ φρον μεγάλην, περιβάλλουσαν τὸ τῆς Κνωσσοῦ ἐπίγειον (τὸ Ἡρά-

κλειον), ἔνθα ἀσφαλισθέντες διέδραμόν πολλάκις ἀμαχητεί καθ' ὄλην τὴν Μεγαλόνητον, λεηλατοῦντες, καίοντες, σφάζοντες καὶ τρόμον φρικτὸν ἐμβάλλοντες τοῖς ἐκφασλισμένοις κατοίκοις. Ἀφοῦ ταῦτα κατώρθωσαν, ἔθεντο κύριον ἑαυτοῖς μέλημα τὴν διάδοσιν τῆς Μωαμεθανικῆς αὐτῶν θρησκείας ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης ἵνα ἀσφαλίσωσι τὴν ὥραϊαν ταύτην κτῆσιν. Ἀπαντας δὲ τοὺς μὴ ἀποδεχομένους τὸ Κοράνιον ἀπέσφαζον μαρτυρικῶς καὶ τὴν περιουσίαν των ἐδήμειον. Ὁ ἐν Γορτύνη ἐδρεῦον Ἀρχιεπίσκοπος Κύριλλος, πολλοὶ Ἐπίσκοποι, πλῆθος Κληρικῶν καὶ Κοσμικῶν ἀπέθανον οὕτω μαρτυρικῶς.

Ἡ σκληρότης αὕτη τῶν Ἀράβων ἀνεπτύχθη μᾶλλον κατὰ κατὰ τοῦ Ἰθαγενοῦς στοιχείου, ὅτε εἶδον τοὺς Κρήτας ἐνωθέντας μὲ τὰς δυνάμεις τοῦ ἐπεληθόντος Φωτεινοῦ, ἀποσταλέντος τὸ 879 ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης· ἦτοι μόλις μετὰ 66 ἔτη! Ἄλλ' ὅσα μὲν οἱ Σαρακηνοὶ ἐξεμάλινοντο κατὰ τοῦ Ἰθαγενοῦς στοιχείου, τοσούτω καὶ τῶν Κρητῶν τὸ φύσει μάχιμον ἀνεπτύσσετο ἔνεκεν τῶν πολλῶν συμφορῶν. Τῆς πολλῆς αὐτῶν χωνώτεως ὁσημέραι διασκεδάζομένης καὶ τοῦ Κρατεροῦ μετὰ μείζονος δυνάμεως ἔπειτα ἀποσταλέντος ἐπολέμησαν ἐνωθέντες μετ' ἐκείνου ἀνδρείως καὶ ἀποτελεσματικῶς. Φρικώδεις καὶ μεγάλας ἐπήνεγκον εἰς τοὺς Ἀράβας καταστροφὰς καὶ φθοράς, αἱ ὁποῖαι οὐδεμίαν ἐδίδον ἐλπίδα αὐτοῖς ὅτι ἠδύναντο πλέον νὰ κρατήσωσι τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ τί συμβαίνει; Ἐνῶ οἱ Ἀράβες ἐθρήνουν καὶ ὠδύροντο διὰ τὴν ἀποτυχίαν των καὶ συνδιασκέπτοντο περὶ τοῦ τρόπου τῆς φυγῆς των, ὄρωσι παρ' ἐλπίδα τοὺς πολέμιους των τραπέντας εἰς εὐθυμίας καὶ εἰς ὄλωσ ἀμεριμνοὶ καὶ ἀπροφυλάκτους διασκεδάσεις καὶ δὴ καὶ εἰς ὕπνου κραϊπάλης· τοῦτο ἅμα ἰδόντες ἐπετέθησαν κατ' αὐτῶν αἰφνης καὶ ἀπέσφαξαν τὸν τε Κρατερόν καὶ σχεδὸν ὅλα τὰ στρατεύματά του! Οἱ δλίγοι ἐπιζήσαντες ἔφυγον πάραυτα ἀπὸ τὴν Κρήτην. Εἰς δὲ τοὺς ἀθλίους αὐτῆς κατοίκους οὐδὲν ἄλλο ἔμεινε πρὸς σωτηρίαν, ἢ ἡ ἐξωμοσία· αὕτη ἦν τὸ μόνον μέσον τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας, ὥστε καθάπερ ἐκ πολλῶν τεκμαιρόμεθα οὐκ δλίγοι τῶν πεδινῶν ἐξιπλαμίσθησαν!

Ἐν τούτοις οἱ ἐνοικοῦντες τὰ Λευκὰ Ὄρη ἀπηλλάγησαν τῆς

Ἄραβικῆς ταύτης μνησικακίας καὶ τῶν λοιπῶν σκληροτήτων ἕνεκα τοῦ μαχίμου αὐτῶν χαρακτῆρος καὶ τοῦ βοηθητικοῦ τῆς θέσεως αὐτῶν. Οὐδέποτε οἱ Λευκωρεῖται καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς κυριαρχίας τῶν Σπρακηνῶν ὑπέκυψαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των, οὔτε ἀμέσως οὔτε ἐμμέσως. Μόνον αἱ παράλιοι αὐτῶν κῶμαι ἐλεηλατοῦντο καὶ συνεχῶς καταφθείροντο ἕως ὅτου ἐντελῶς ἐξηφανίσθησαν. (Ὅρα κεφ. Γ΄.)

Συνεπεῖα ὅθεν τῆς πανταχόθεν περιπίεσεως αὐτῶν, ἢ κάλλιον εἰπεῖν, τῆς στενῆς πολιορκίας, ἀνεσύροντο εἰς τὰ ὄρεινότερα καὶ βοθητικώτερα μέρη, ὁπόθεν ἠμύνοντο διηνεκῶς κατὰ τῶν βαρβάρων, καὶ τέλος κατώρθωσαν ἵνα μηδέποτε ἀφήσωσιν ἐκείνους νὰ βεβηλώσωσι τὴν ὄρεινὴν αὐτῶν χώραν μ' ὅλας τὰς σκληρὰς στερήσεις καὶ δοκιμασίας, ἃς ὑφίσταντο ἐπὶ τῶν ἀγόνων καὶ ζηρῶν Ὀρέων των.

Διατελοῦντες δ' οὕτω μεμονωμένοι καὶ ὄλωι ἀκοινωνῆτοι τοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν Ὀρέων των, ἠναγκάσθησαν ἵνα ἀναπτύξωσιν ἀρκούντως τοὺς πόρους τῆς χώρας των πρὸς ἰδίαν συντήρησιν καὶ νὰ ἐξεύρωσι τρόπον τοῦ αὐτοκυβερνεῖσθαι. Ἡ ἀνάγκη αὕτη ἐσηματίεζεν αὐθορμητῶς ἐν ἐκάστη κώμῃ διαιτητίαν ἐκ τῶν προκρίτων αὐτῆς, οἵτινες ἀπεφάνοντο πατριαρχικῶς γνώμην ὑπὲρ τοῦ τυχόν ἀδικουμένου, ἢ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων. Ὅλων δὲ πάλιν τῶν χωρίων οἱ πρόκριτοι ὁμοῦ ἀπετέλουν Ἀμφικτυονικῶς τὴν ἀνωτάτην Ἀρχὴν ἐν πάσῃ ὑπόθεσιν ἐπὶ τῆς χώρας των. Ἦτοι, οἱ μὲν Πρόκριτοι ἐκάστου χωρίου διώκουν καὶ ἐδίκαζον ἀνεξαρτήτως παντοίας φύσεως διαφορὰς τῶν ὁμοχωρίων των ὄλων δὲ ὁμοῦ τῶν χωρίων οἱ Πρόκριτοι τὰ ἔχοντα καθολικὸν χαρακτῆρα, ἢ καὶ ἰδιωτικὴν ὑπόθεσιν, ἔχουσιν σοβαρότητα τινα καὶ συνεπειὰς κακὰς ἐπαπειλοῦσαν.

Ὅσακις συνέπιπτε τοιαύτη ὑπόθεσις δυσχερὴς ἐν τινι χωρίῳ, ἢ ἐπακουσιάζετο ζήτημα ἔχον κοινὸν χαρακτῆρα, ἠδύναντο οἱ Πρόκριτοι τοῦ χωρίου τούτου νὰ προσκαλέσωσιν ἀρχεβούλως ἐν ὀρισμένη ἡμέρᾳ καὶ τόπῳ Συνέλευσιν ὄλων τῶν ἀρίστων, οἵτινες ὄφειλον ἀπροφασίστως νὰ παρευρεθῶσιν εἰς τὸ ὀρισθὲν μέρος τὴν ὀρισθεῖσαν ἡμέραν. Ἀφικομένων δὲ πολλῶν, ἢ ὀλίγων, ἢ Συνέλευσις

ἐθεωρεῖτο πλήρης καὶ ἀπεφαίνεται τὴν ἑαυτῆς γνώμην, χωρὶς οἱ μὴ παρευρεθέντες νὰ δύνανται νὰ ἐπιφέρωσιν ἀντίρρησης εἰς τὰ ἀποφασισθέντα. Μόνον δ' ὁμοία Συνέλευσις ἠδύνατο νὰ ἐπενέγκῃ οἷας ἐνέκρινε προσθαφαιρέσεις.

Αἱ τοιαῦται Συνελεύσεις ἐγένοντο συνήθως εἰς τὸ ὕπαιθρον. Ἐὰν ἦτο ψυχὸς εἰς τόπον ἐνήλιον, ἐὰν ζέστη, ὑπὸ τὴν σκιάν δένδρου τινός. Ἐκαθέζοντο δὲ πάντες ἐν ἀφελείᾳ, φοροῦντες συνήθως καὶ τοὺς λευκοὺς Γαμπάδες, οἵτινες ἐχρησίμευον εἰς αὐτοῦς καὶ ὡς τάπητες ἐπὶ τῆς γῆς καθημένους, καὶ δι' ἐνὸς τῶν ἀγκύλων ἐπὶ τῆς γῆς στηριζομένους καὶ τὰ δοκοῦντα λαλοῦντας σοβαρῶς.

Αἱ ὑποθέσεις ὑπεβάλλοντο παρὰ τοῦ τυχόντος· τὰς δὲ συζητήσεις ἀνεμίγνυον πάντοτε δι' ἀφελῶν χαριεντισμῶν. Πολλάκις ὅμως ἢ ἀφελῆς αὕτη καὶ εὐάρεστος συμπεριφορὰ μετετρέπετο εἰς ἀγριότητα ἀπὸ τῆς φύσεως τοῦ ζητήματος, διεσπᾶτο ἢ ὁμοφροσύνη καὶ εἰς δεινὴν ῥῆξιν μετεβάλλετο καὶ τὰ παρεπόμενα αὐτῆς ἦσαν ἔστιν ὅτε καὶ αἱματηρά. Ὅτε συνέπιπτε ζήτημά τι ἔχον δυσχερῆ τὴν λύσιν, ἢ ἐπέκειτο ὑπ' ἐχθροῦ μέγας κίνδυνος, τότε μετὰ πολῦν σιωπὴν (καθ' ἣν ἐπελέκουν ξύλον τι διὰ τῆς μαχαίρας ἀντὶ κομβολογίου, ἢ ἐκτύπουν χαμαὶ τὰς μαγκούρας, ἐρίπτετο ἀστεϊσμὸς τις ἐν τῷ μέσῳ τοσοῦτον εὐφυῆς καὶ ἀρμόδιος τῇ στιγμή, ὥστε κινῶν τοὺς πάντας εἰς σπασμῶδη γέλωτα, διεσκέδαζε τὴν σοβαρὰν κατῆφειαν. Μετὰ ταῦτα δ' αὖθις ἐπανήρχοντο εἰς τὸ θέμα διὰ σοβαρῶν καὶ ἐμβριθῶν σκέψεων καὶ συζητήσεων, αἵτινες, εἰ καὶ ἐξ ἀμαθῶν ἀνδρῶν, ἠδύνατο διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσεως καὶ τὴν φυσικὴν νοημοσύνην νὰ ἐπισύρῃσι τὸν θυμωσμὸν καὶ τοῦ σφωτάτου τῶν ἀνθρώπων.

Μετὰ τὴν λύσιν τοῦ προκειμένου παρενεβάλλοντο συνήθως καὶ διάφοραι ἄλλαι ὑποθέσεις, ἀφορῶσαι οὐ μόνον τὸ κοινὸν τῆς χώρας των, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον τῆς Κρήτης, αἵτινες διεξήγοντο αὐτοβούλως καὶ πάντοτε σχεδὸν ἐπιτυχῶς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο τῶν Συνελεύσεων ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὅρειῶν καθιερώθη προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ τὰ παρ' αὐτῆς ψηφισθέντα ἐθεωροῦντο θεσμὸς ἱερὸς καὶ νόμος ἀναλλοίωτος τῆς χώρας. Ἡ τοιαύτη Συνέλευσις κατέλαβε θέσιν βουλῆς καὶ δὴ καὶ Ἀρείου Πάγου διὰ τῆς συνηθείας· ὥστε

πάσα διαφορά, ἢ ψήφισμα ἔστω καὶ ἄγραφον, ἦτο ἀνέκλητον καὶ ἀμετάβλητον. Πᾶς πολίτης ὄφειλε νὰ τηρῇ ταῦτα ἐν τῇ μνήμῃ καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόζῃ μόνος ἐν τῷ βίῳ του, ἄλλως ἐθεωρεῖτο παραβάτης καὶ ἄτιμος καὶ πάντες ἐμίσουν αὐτὸν καὶ ἐδυσπίστουν εἰς τὴν καθόλου διαγωγὴν του· διὰ τοῦτο ἅμα διαλυομένης τῆς Συνελεύσεως καὶ τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἐπανερχομένων εἰς τὰ χωρία τῶν, οἱ ὁμοχώριοι ἠρώτων αὐτοὺς μετὰ πολλοῦ ἐνδιαφέροντος νὰ μάθωσι τὰ ἀποφασισθέντα, ἢ ψηφισθέντα καὶ νὰ πηρῶσιν αὐτὰ ἀνεξίτηλα ἀπὸ τῆς μνήμης των, διότι οὐδὲν ἐγένετο γραπτόν.

Ἄλλὰ τὰ ἀφορῶντα ἰδίως τὴν χώραν αὐτῶν δὲν ἦσαν τοσαύτης προσοχῆς ἄξια, ὅσω τὰ ἐφ' ὅλης τῆς Μεγαλονήσου. Οὐδεμίᾳ περιστάσει, οὐδὲν συμβεβηκὸς ὅπως οὖν σπουδαῖον διέφευγε τὴν προσοχὴν των, οὐδὲ κατὰθλιψίς κοινὴ τῶν τυράννων διήρχετο ἀπαρτῆρητος ὑπ' αὐτῶν καὶ εἰ δυνατὸν οὐδὲν ἀνεκδίκητον ἔμενε. Προσεῖχον καὶ εἰργάζοντο οὕτως ὥσει αὐτοὶ μόνοι εἶχον ἀπόλυτον εὐθύνην, ἢ κυριότητα ἐπὶ τῆς Νήσου νὰ ἐξενέγκωσι τὴν ἐτυμηγορίαν των ὑπὲρ τῶν καταθλιβομένων ἀδελφῶν των. Οἱ ἐκτὸς τῶν Λευκῶν Ὀρέων οἰκοῦντες χριστιανοὶ πάνυ ὀλίγας ἐγνώριζον τοιαύτας προνοίας καὶ ἐνεργείας τῶν Λευκωρεϊτῶν, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐλάμβανον πληροφορίας οὐδόλως ἠδύναντο ἐκδηλώσαι χάριν, ἢ ἀντίρρῃσιν ἀπὸ τὰς φρικτὰς καταπιέσεις καὶ κινδύνους. Τοιαῦται Συνελεύσεις ἐπεκράτησαν γινόμεναι καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, καὶ οὐκ ὀλίγας εἶδομεν καὶ εἰς πολλὰς παρευρέθημεν· διότι οὐδεὶς ἠμποδίζετο νὰ παρευρίσκηται ἀκούων καὶ λέγων ὅ,τι τῷ ἐφαίνετο καλὸν καὶ ὀρθόν.

Τοιαῦτη τις ἦν ἡ κατάστασις τοῦ ὀρεσιβίου τούτου λαοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Σαρακηνῶν, καθ' ὧν διετέλουν, ὡς καλῶς γνωρίζομεν, εἰς διηνεκεῖς πολέμους, ὅπως διασπῶσι τὰς πολιτορχίας καὶ κατερχόμενοι εἰς τὰς πεδιάδας προμηθεύονται τὰ πρὸς συντήρησιν. Οἱ δὲ Σαρακενοὶ ἀφθέντες ἤσυχοι ἀπὸ τοὺς χάνους Βυζαντινοὺς πλέον τοῦ ἡμίσεως αἰῶνος, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ἀνώρουζαν τὰ φρούρα, ὠκοδόμησαν τείχη ἰσχυρὰ καὶ καλῶς ἐδραιωθέντες ἐπὶ τῆς ἀτυχοῦς νήσου ἐξώρμουν καὶ ἐλεηλάτουν ἀδεῶς ὅλα τὰ παρὰ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὴν Πελοπόννησον αὐτὴν

ἐκυρίευσαν, καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν αὐτὴν συνεχῶς ἐπαπέλουν, καὶ τοὺς κύκλους τῶν Αὐτοκρατόρων διετάραττον καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ συντάττωσιν ἐν ἡσυχίᾳ τροπάρια καὶ Κοντάκια τῶν Ἀγίων καὶ νὰ συντελῶσιν εἰς κατακερματισμὸν τῆς Ἐκκλησίας!

Ἐν τούτοις ἡ ἀποτυχία τοῦ Φωτεινοῦ, ἡ καταστροφή τοῦ Κρατεροῦ καὶ δὴ καὶ ἡ κατὰ κτησις τῆς Πελοποννήσου, τοσοῦτον ἐνεθάρρουν τοὺς Ἀραβας, ὥστε ἀπεφάσισαν ὀριστικῶς τὴν κατὰ κτησιν καὶ αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διηνεκῶς ἐπολιόρκουν αὐτὴν καὶ τὴν δυνάμιν τῆς ἐδοκίμαζον. Τὸν ἀφρευκτον κίνδυνον καθορῶντες πλέον ψηλαφητὸν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπεφάσισαν ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ καταλάβωσι τὴν φωλεάν των ἐν Κρήτῃ, καὶ τούτου κατορθωθέντος ἡ ἐξώσις των ἐκ τῆς Εὐρώπης διευκολύνετο.

Προσκαλεσάμενος ὤθεν ὁ Αὐτοκράτωρ Ῥωμανὸς Β' τὸν στρατηγὸν Νικηφόρον Φωκᾶν, ἄνδρα ἔμπειρον, ἀνδρεῖον καὶ εἰς τοὺς πολέμους λαμπρὸν καὶ πολλάκις εὐδοκίμησαντα, προσέταξεν αὐτὸν νὰ μεταβῇ εἰς Κρήτην μετὰ μεγάλης δυνάμεως χειρσάκας τε καὶ θλασσάκας, ὅπως καταλάβῃ τὴν νήσον καὶ ἐξώσῃ ἐκεῖθεν τοὺς πειρατικούς Ἀραβας. Ὁ Ν. Φωκᾶς λαβὼν τοιαύτην ἐντολὴν ἐτοιμάζετο δραστηριῶς μὲν, ἀλλὰ καὶ μυστικῶς. Ἐτοιμασθεὶς ὤθεν ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἐκίνησε μὲ 337 πλοῖα καὶ φθάσας ἀπεβιβάσθη αἰφνης καὶ παρὰ προσδοκίαν εἰς τὴν δυτικὴν περαλίαν τοῦ Ἡρακλείου, πρὸς τὴν θέσιν Ἀλμυρὸν, περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἰουλίου 960. Ἀποβάς δ' ἄνευ ἀναβολῆς περιεκύκλωσε τὸ φρούριον τόσον στενῶς, ὥστε οὔτε οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ, οὔτε οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἀραβες ἔλαβον καιρὸν νὰ δώσωσιν ἀλλήλοις ἐλαχίστην συνδρομὴν. Τὸ στρατήγημα ἐπέτυχε πληρέστατα· διότι καὶ τὰς δυνάμεις τῶν Ἀράβων ὄντων ἀνετοίμων διέσπασε καὶ διεμέρισε καὶ οἱ κάτοικοι χριστιανοὶ ἰδόντες αἰφνης ὅ,τι δὲν ἤλπιζον συνέρρου ἐνθουσιωδῶς καὶ ἐτάσσοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ ἐκεῖνου.

Τὴν προθυμίαν ὅμως ταύτην τῶν Ἑλλήνων εὗρεν ὁ Στρατηγὸς ἐξαίρετον καὶ μᾶλλον ἀποτελεσματικὴν παρὰ τοῖς Λευκωρεῖταις· διότι, εἰ καὶ ἡμιάγριοι, ὡς μεμονωμένοι ἐν τοῖς ὄρεσιν ἐπὶ ἓνα καὶ ἡμισὺν αἰῶνα σχεδὸν, δὲν εἶχον ἀπωλέσῃ ὅμως ἐντελῶς τὴν συναίσθησιν τοῦ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος καθήκοντος. Ἄλλως τε δέ, ἐκτὸς τῆς ζωηρᾶς αὐτῶν ταύτης προθυμίας, εὗρεν αὐτοὺς

καὶ κάλλιστα γεγυμνασμένους εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ τόξου καὶ λοιπῶν ὄπλων τῆς ἐποχῆς. Ταῦτα πάντα ἰδὼν ὁ Φωκᾶς παρ' ἐλπίδα ἐχάρη μέγਾਲως καὶ περὶ πολλοῦ ἐποίητο αὐτοὺς καὶ τοὺς πλείστους αὐτῶν διώρισεν ἡγέτας τῶν Κρητικῶν ὄπλων, ὡς ὑπερβαλλόντως ἐξησηκμένους. Εἶτα δὲ διέταξεν αὐτοὺς νὰ ἀμύνωνται κατὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Σαρακηνῶν ὅπως μὴ προσβάλλωσιν ἐκ τῶν νώτων τοὺς πολιορκητὰς τοῦ Ἡρακλείου ξένους. Ἄλλ' οἱ Κρῆτες λαβόντες τοιαύτας δυνάμεις, ὄπλα καὶ θάρρος δὲν ἐκρατοῦντο πλέον ἀμυνόμενοι. Ὄρμησαν αὐτοδούλως καὶ ἐμμανεῖς πρὸς τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐπετίθεντο λυσσωδῶς κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ὥστε ἐν διαστήματι μικροῦ χρόνου, διέδραμον ὅλην τὴν Μεγαλόνησον καὶ κατέσφαζον ἅπαντας σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις. Μόνοι δ' οἱ δηλώσαντες ὅτι ἐπανέρχονται εἰς τὴν πατρίαν εὐσέβειαν ἐσώθησαν, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἦν μέγας, καθὰ τεκμαιρόμεθα.

Τοιούτων ἀνδραγαθημάτων γινομένων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις παρὰ τῶν Κρητῶν, οἱ πολιορκηταὶ τοῦ Ἡρακλείου οὐδένα εἶχον ἀντιπερισπασμὸν ἐκ τῶν νώτων ἀπὸ τῆς ξηραῆς καὶ συνέσφιγγον ὅλον ἐν στενώτερον τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ Ἀραβῆς, ὥστε μετὰ ἐπτάμηνον πολιορκίαν ἐκυρίευσαν αὐτὸ ἐξ ἐφόδου τῇ 7ῃ Μαρτίου 961 καὶ κατέσφαζαν τοὺς πλείους.

Ἡ πόλις ἐληληατήθη οἰκτρῶς ὑπὸ τοῦ νικηφόρου στρατοῦ ἀδεία τοῦ φερωνύμου στρατηγοῦ. Ἡ εὐρεθείη λαεὶ ἐν τῇ πόλει ἦν πλουσιωτάτη ἀπὸ τῆς πειρατείας τῶν βαρβάρων. Συνέκειτο δὲ ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἀφθόνου σεσημασμένου τε καὶ ἀσήμου. Ἐκ παντοδαπῶν κειμηλίων ποικίλως διὰ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων ἐξεργασμένων καὶ ἀκαταλογίστου ἀξίας. Ἐκ χρυσοῦφάντων πέπλων, ταπήτων καὶ διαφόρων πολυτίμων ὑφασμάτων. Ἐκ πανοπλιῶν, ξιφῶν, θωράκων, ἐγχυῶν, ἀσπίδων καὶ τόξων, τῶν πάντων σχεδὸν διὰ χρυσοῦ πεποικιλμένων κτλ. Ἐκ τῶν λαφύρων ὅμως τούτων, λέγεται, ὅτι οἱ Κρῆτες πολεμισταὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις δὲν ἔλαβον μερίδα κατ' ἀπόφασιν τοῦ στρατηγοῦ, διὸ καὶ πικρὰ ἠγέρθησαν κατ' αὐτοῦ παράπονα. Ἀλλὰ τούτου ἀναμνήσαντος αὐτοῖς ὅτι καὶ αὐτοὶ ἔλαβον ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας πράγματα μείζονος ἴσως ἀξίας ἐσιώπησαν.

Πάμπολλοι δ' αἰχμάλωτοι Ἀραβες ἐν οἷς καὶ ὁ βασιλεὺς αὐ-

τῶν Ἀβδούλ - Ἀζίζ Ἀνεμᾶς μετὰ τῶν γυναικῶν καὶ τέκνων του μετηνέχθησαν κλαίοντες καὶ ὀδυρόμενοι εἰς Κωνσταντινούπολιν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ φερόνυμος νικητὴς Νικηφόρος ἐστόλισε τὸν θρίαμβόν του, ὄντα τοιοῦτον ὡς ἡ πόλις αὐτῆ τοῦ Κωνσταντίνου δὲν εἶδεν ἀπὸ πολλοὺς χρόνους, ἢ καὶ οὐδέποτε ἴσως. Ὁ αὐτοκράτωρ περιποιήθη τὸν ἀντίπαλόν του, ἐσεβάσθη τὰς γυναϊκάς του καὶ δῶρα πλουσιώτατα καὶ τιμὰς μεγάλας καὶ κτήματα προσοδοφόρα καὶ ἀνάκτορα ἐδώρησατο αὐτῷ, καὶ δὴ καὶ τὴν θρησκείαν ἐκείνου καὶ τῶν λοιπῶν ἐσεβάσθη καὶ εἰς οὐδεμίαν βιαιοπραγίαν προέβη. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ Ἀνεμᾶ ὅλα τὰ τέκνα του ἐγένοντο χριστιανοὶ καὶ πολλὰ ἔνδοξα ἔργα κατάρθωσαν κατὰ διαφόρων πολεμίων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Τούτους δὲ ἐμιμήθησαν καὶ οἱ λοιποὶ αἰχμάλωτοι, βαπτισθέντες ἅπαντες. Ἐκ τῶν ἐν τῇ Νήσῳ Ἀράβων πάνυ ὀλιγοστοὶ ἔφυγον διὰ τὴν Ἀφρικὴν διότι οἱ μὲν ἐπεστράφησαν εἰς τὸν χριστιανισμόν, οἱ δὲ ἠχμάλωτίσθησαν, οἱ δὲ ἀπεσπάγησαν. Οὕτως ἔληξε διὰ παντός ἡ κυριαρχία τῶν Ἀράβων ἀπὸ τῆς Κρήτης καὶ ὁ κόσμος ἀπηλλάγη τῆς μάστιγος ταύτης μετὰ 137 ἐτῶν περίοδον.

Καθ' ἣ δὲ προεῖπομεν ὁ στρατηγὸς Φωκᾶς ὑπεραγαπήσας τοὺς Λευκωρεῖτας ἐχαρίσατο αὐτοῖς πολλὰς δωρεάς, ὡς διάφορα ὄπλα, πολεμοφόδια, φορέματα τοῖς Προκρίτοις καὶ ἄλλα· πλὴν μετὰ τὸ τῶν δωρεῶν ἦτο καὶ ἡ καθολικὴ ἀτέλεια τῆς χώρας τῶν, ὡς ἦτο καὶ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν Σαρακηνῶν. Κατ' αἴτησίν τῶν δὲ τοῖς παρεχώρησε καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ αὐτοκυβερνᾶσθαι ἐν τῇ ὄρεινῃ αὐτῶν χώρᾳ, ὡς συνείθισαν ἐπὶ τοσοῦτους χρόνους, καθ' οὓς οὐδεὶς ἀνεμιγνύετο εἰς τὰς ἐκείνων ὑποθέσεις. Ἐντεῦθεν ἤρξατο ἡ χώρα αὐτῆ τῶν Λευκῶν Ὁρέων οὕσα προνομιοῦχος ἄχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἀναθὰς δ' ἔπειτα ὁ Ν. Φωκᾶς καὶ ἐπὶ τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον (963) ἐσεβάσθη ὅσα αὐτὸς οὗτος παρεχώρησεν εἰς τοὺς Λευκωρεῖτας καὶ ἐξηκολούθει σεβόμενος καὶ ἀναγνωρίζων αὐτὰ ἄχρι τέλους· τοῦτ' αὐτὸ δὲ καὶ ἅπαντες οἱ τε προκάτοχοι καὶ διάδοχοι αὐτοῦ ἔπραξαν ἐφ' ὅσον εἶχον τὴν Κρήτην.

Καίτοι δὲ περιῆλθεν ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν κυριότητα τῶν φυσικῶν αὐτῆς κληρονόμων, ἐν τούτοις δὲν ἐκυβερνᾶτο καλῶς, ὅθεν ἐξηγείροντο, καθ' ἣ φαίνεται, πολλὰ καὶ συνεχεῖς ἐπαναστάσεις

και καταστροφαι. Παραθέτομεν ενταυθα μιαν επιστολην του Αυτοκράτορος 'Αλεξίου προς τους Κρητας, δι' ης εκδηλουνται πολυλαι τοιαυται. Ταυτην απεστειλε δια του υιου του 'Ισαακίου και 11 ετερων βασιλικων πριγκηπων μετα δυναμειωσ μεγάλης, οπως καταβάλη την τότε υφισταμένην επανάστασιν, ητις εγίνετο μετα προηγουμένην προς τους Κυπριους συνεννόησιν ενεκα της βρρυτάτης φορολογίας εις αμφοτέρωσ τὰς Νήσους και της κακοδιοικήσεωσ, ωσ προείπομεν.

α' Αλέξιος ο Κομνηνός και πορφυρογέννητος, βασιλεὺς Κωνσταντινουπόλεωσ νέας 'Ρώμησ και καθολικὸς διάδοχοσ τῶν μακαρίων βασιλέων του 'Ιορδάνου και πάσησ Αιγύπτου, 'Αραβίας, Φρυγίας, Μεσοποταμίας και του Εὐξείνου Πόντου και ἔωσ εις τὰς Βρετανικὰς νήσους, Εὐρώπησ και πάσησ 'Αρμενίας, Κιλικίας 'Ελλάδοσ (α) και πάσησ οίκουμένησ, ἀπο την 'Ανχτολήν ἔωσ την Δύσιν και ἀπο Βορρὰ ἔωσ Νότον. Βοηθὸσ του Παναγίου Τάφου του Σωτήροσ Χριστοῦ και του τιμίου και ζωοποιου Σταυροῦ και τῶν ἐτέρων ἁγίων τόπων της 'Ιερουσαλήμ, υπέρμαχοσ τῶν πιστῶν και ὀρθοδόξων χριστιανῶν και ρεφερενδάριοσ δι' αὐτοὺσ προς την ἁγίαν ὀρθόδοξον ἡμῶν Πίστιν.

• Δια της εξουσίας ταυτης γράφομεν προς ἑσὰσ τους κατοίκουσ της Κρήτησ, οπου ὡσάν ἄφρονεσ και λωλοὶ οπου ἰδίᾳ σας θελήσει γίνεσθε, καθὼσ και οὐ παρεμπροσθέν σας, οπου ἑκατοίκουν εις αὐτὸ τὸ νησί πιστοὶ και ἄπιστοὶ ἐγείνατε ἀπειθεὶσ της ἡμῶν βασιλείασ και ἀφανιστήκατε ἀπο τὸν κραταιὸν στρατηγὸν Βελισσάριον, ἀπο τὸν πρόην ἡμῶν ἁγιώτατον Βασιλέα μέγαν 'Ιουστινιανόν, και πάλιν ἀπο τὸν κραταιὸν Φωκᾶν, και μετέπειτα ἀπο τὸν ἀνδρειωμένον και δυνατὸν εις τοὺσ πολέμουσ Βάρδαν τὸν Θαλασσινόν, Πατρίκιον και ἐπίτροπον του ὀρθοδόξου βασιλέωσ 'Ρωμανοῦ του 'Αργυροπούλου, και τοῦτο ὅλον ἐγένετο δια την παράβασιν και ἀποστασίαν, καθὼσ και ἑσεὶσ τώρα κάνετε και γίνεσθε ἀπειθεὶσ της ἡμῶν βασιλείασ, κυριεύοντεσ τὸ νησί της Κρήτησ οπου δὲν δίδετε βασιλικὰ δασίματα και τοὺσ κριτάσ και ἐπι-

• (α) Ὅποιασ γεωγραφικὰσ γνώσεισ εἶχεν ὁ συντάκτησ! τοῦτο εὐρομεν χειρόγραφον ἐν τῇ Μονῇ της Κυρίας Γωνιάσ.

τρόπους τῆς ἡμῶν βασιλείας δὲν δέχεσθε, ἀλλὰ μὲ πολλὴν ἐντροπὴν καὶ καταφρόνησιν εἰς ἡμᾶς τοὺς ἀποστέλλετε.

«Διὰ τοῦτο μὲ βουλὴν Συνοδικὴν τῶν Παναγιωτάτων Πατριαρχῶν καὶ ἐτέρων Ἀρχιερέων καὶ μὲ γνώμην ὄλων τῶν Ἀρχόντων τῆς βασιλικῆς Βουλῆς διὰ τὸν τέλειον καὶ ἀκατάκράττον σας ἀφανισμόν, ὄλων ὅπου κατοικεῖτε εἰς τὸ νησί τῆς Κρήτης, γυναικῶν καὶ παιδίων καὶ πραγμάτων σας, πέμπομεν ἕνα μέρος μικρὸν ἀπὸ τὰς δυνάμεις τοῦ βασιλέως ἡμῶν ἤγουν κάτεργα ρ'. καὶ ξεχωριστὰ τὸ κάτεργον τὸ βασιλικὸν ὅπου μὲ αὐτὸ στέλνω διὰ βασιλέα καὶ ἐπίτροπόν μας τὸν μυριοπρόθητον καὶ φίλτατόν μου υἱὸν Ἰσαάκιον, ὁμοῦ μὲ τοὺς παρόντας ιβ'. γενεῶν Ἀρχοντας τῆς ἡμῶν βασιλείας καὶ Βουλῆς, μὲ τέλος ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν ἐξολόθρευσιν καὶ ἀφανισμόν σας, ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων, καὶ ὁποῦ ἀκόμη οὔτε σεῖς, οὔτε οἱ πρόδοι σας, οὔτε οἶδετέ την οὔτε ἠκούσατέ την καὶ ὄλους σας θέλουσι μαζώξῃ διὰ νὰ παιδευθῆτε μὲ τυραννισμοὺς καὶ σκληροὺς θανάτους καὶ κατὰ κράτος χλασμοῦ, ὡσὰν ἀτοὶ σας εἴσθε αἰτία διὰ τὴν ἀμετρον σας ἐξωφρένειαν. Ταῦτα δια σας γράφω, καὶ εὐθέως ὅπου ἐγγίξωσι τὰ κάτεργα θέλετε ὑπάγῃ νὰ προσκυνήτῃτε καὶ νὰ ὑποταχθῆτε, θέλετε ἔχει παραμικρὰν συμπάθειαν, εἰδὲ καὶ κάμετε ἀλλέως, θέλετε ἀφανισθῆ κατὰ κράτος μὲ ἀπόφασιν τῆς παρούσης Βουλῆς ὅπου εἶνε ἀμετασάλευτος.» αρσβ'.

† Ὁ ἐν Χριστῷ βασιλεὺς περιπόθητος υἱὸς καὶ ἡμέτερος ἐπίτροπος Ἰσαάκιος.
† Κἀγὼ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Ἀλέξιος, εἶτι δὲ καὶ οἱ ἐμοῦ ιβ'. Ἀρχοντοῦπολοι.»

Ἰκανῶς ζωγραφίζεται διὰ τοῦ τραγελαφικοῦ τούτου ἐγγράφου ἡ κατάστασις, τόσον τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς, ὅσον καὶ τῶν ὑπηκόων αὐτῆς. Ἐν τούτοις δὲ καὶ μόλα ταῦτα ἐκυριάρχησαν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν ἀνάκτῃσιν αὐτῆς 233 ἔτη. Εἶτα καὶ τούτων, ὡς ἦν ἐπόμενον, καταστραφέντων, ἡ ἀτυχῆς Νῆσος ὑπήχθη καὶ αὐθις εἰς ξένον ζυγὸν καὶ εἰς νέα δεινὰ ἀπὸ τοῦ Ἐνετούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Κατάστασις τῶν πραγμάτων ἐπὶ Ἑνετῶν καὶ διαγωγή τῶν Λευκωρειτῶν πρὸς αὐτούς.

Καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀλωθείσης τῷ 1194 ὑπὸ τῶν φανατικωτάτων καὶ βαρβάρων Σταυροφόρων λεγομένων, οἱ πορθηταὶ διενείμαντο ἀλλήλους ἅπασαν σχεδὸν τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν. Καὶ ἡ Κρήτη ὡς μέλος τοῦ καταλυθέντος Κράτους ὑπέστη τὴν αὐτὴν τοῦ ὄλου τύχην, δοθεῖσα ταυτοχρόνως ὡς μερίδιον εἰς τὸν Γενουδέζον Μαρκήσιον Βονιφάτσιον διὰ τοὺς μεγίστους αὐτοῦ ἀγῶνας εἰς ἐξόντωσιν ἔθνους, τὸ ὁποῖον διὰ γραμμάτων καὶ σοφίας ἐφώτισε καὶ ἐξεβαρβάρωσεν αὐτοὺς τούτους καὶ διὰ τῶν ἐπιστημῶν ἐπλούτισε καὶ ἐδόξασεν αὐτούς. Ἄλλ' ὁ Βονιφάτσιος προσλόμενος χρήματα, ἀντὶ δόξης καὶ ἐξουσίας, ἐπώλησε τὸ ὠραῖον τοῦτο λάφυρον κατὰ Μάιον τοῦ 1204, ἤτοι μετὰ 9—10 ἐτῶν κυριαρχίαν, εἰς τοὺς Ἑνετοὺς, ἀντὶ 30 λιβρῶν ἀργυρίου, ἢ τεσσάρων περίπου δικάδων χρυσοῦ! (α)

Περιελθούσης δὲ τῆς τλήμονος Κρήτης, οὕτως ἐμπορικῶς, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἑνετῶν, οἱ ἀντὶ φακῆς πωληθέντες δοῦλοι δὲν ὑπεδέξαντο ἐξ ἀρχῆς εὐμενῶς τὸν νέον Κύριον, ὡς ἔθος ἔχουσιν, ἀλλ' ἤρξαντο ἐργάζεσθαι πρὸς ἀντίστασιν, ἐνθαρρυνόμενοι εἰς τοῦτο καὶ παρὰ τῶν δεινῶς μεταμεληθέντων Γενουδέζων, οἵτινες ἐπρωτίμων νὰ ἐξουσιάζωσι τῆς Νήσου οἱ Κρήτες, ἢ οἱ ἀντίζηλοι αὐτῶν Ἑνετοί. Ὅθεν μετ' ὀλίγους μῆνας, τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1205 ἦλθον εἰς αἰματηρὰς συγκρούσεις, ἅς οἱ Ἑνετοὶ ἠσθάνθησαν βαρυσταλῶς.

(α) Ἀξιοπερίεργος ἡ διαφωνία τῶν ἱστορικῶν, ὡς πρὸς τὸν χρόνον καὶ τὸν τρόπον τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Γενουδέζων, καὶ ὡς πρὸς τὸ διάστημα τῆς κυριαρχίας αὐτῶν. Οἱ μὲν λέγουσιν ὅτι ὁ Ἰσαάκιος καὶ Ἀνδρόνικος συμβασιλεύοντες ἔδωκαν ὡς προῖκα τῇ συζευχθείσῃ τὸν Βονιφάτσιον ἀδελφῇ τῶν τῆν Κρήτην τῷ 1186, ὅστις μετὰ 18 ἔτη τὴν ἐπώλησεν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς. Οἱ δ' ὅτι κατασχόντες αὐτὴν οἱ Γενουδέζοι, τῷ 9' 0 παρεχώρησαν αὐτὴν τῷ Βονιφατσίῳ. Ἄλλοι δὲ, οἷς καὶ ἐπόμεθα, ὅτι κατὰ τὴν γενομένην διανομὴν τῆς Αὐτοκρατορίας ἐδόθη ἐκείνῳ. Τοῦτο συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς κυριαρχίας τῶν Σαρακηνῶν.

Ἡ διαγωγή αὐτῆ τῶν νέων ὑπηκόων ἐδίδαξεν αὐτοὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ βαίνωσι προσεκτικοὶ καὶ νὰ φρίνωνται ὑπὲρ τὸ δέον ὀλιγαρκεῖς καὶ φιλόανθρωποι. Ἀφ' οὗτο ὁμοῦς ἔκτισαν φρούρια, ἀνῶρυξαν προμαχώνας καὶ ἰσχυρῶς ἐπαγιάθησαν, τότε ἐξεδήλωσαν τοῖς πᾶσι τὴν ποιότητά αὐτῶν. Παρνεύρομεν δ' ἐνταῦθα, πρὸς δεῖγμα τῆς πολιτικῆς αὐτῶν, περικοπήν ὁδηγίας πρὸς τε τὴν Σύγκλητον καὶ τὸν Διοικητὴν τῆς Κρήτης τοῦ χείροντος εὐρωπαϊκῆν ὑπόληψιν ἐπὶ σοφίᾳ Σάρπην.

«Ὡς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους σας ἐν Κρήτῃ καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους ἐκ τῶν ἄλλων νήσων, καίτοι ἀνκλογιζόμενος ὅτι, ἔχοντες οὗτοι πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς συμφορὰς τῶν ὁμογενῶν, οὐδέποτε προτιμήσωσιν ἀντὶ τῆς κυριαρχίας ἡμῶν τὴν δεσποτείαν τῶν θωμασῶν, οὐχ ἤττον συνιστῶμεν ὑμῖν τὴν ἐντονωτέραν ἐπ' αὐτῶν προσοχὴν καὶ προφύλαξιν, οὔσης τῆς Ἑλληνικῆς πίστεως πάντως ἀναξιοπίστου. Ναί, ναί, ἀνάγκη πᾶσα συντόνου προσοχῆς. Ὁ Ἕλλην πέφυκε θηρίον ἀκαταδάμαστον (α) μὴ προσδοκῶν, ἢ τὴν

(α) Ναί, ἀλλ' εἰς τοὺς τυράννους τοῦ εὐγνώμων δὲ καὶ εὐεργετικὸς πρὸς τοὺς εὐεργέτας του, καὶ δὴ καὶ πρὸς τὴν καθύλου ἀνθρωπότητα ἀπεδείχθη πρὸ 30 αἰῶνων. Ἀπροφυλάκτως δυνάμεθα λέγειν ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔθνος ὑπάρχει εἰς τὴν ὑψηλίον τοσοῦτ' εὐγνώμων εἰς τοὺς εὐεργέτας του ὡς τὸ ἑλληνικόν· ἀλλ' ὡς εὐγνώμων, τοσοῦτ' καὶ δυσφορεῖ βαρέως πρὸς τὰς ἄς ὑφίσταται ἀδικίας ὑπὸ τῶν εὐεργετηθέντων παρ' αὐτοῦ. Ἐν τούτοις οἱ ἀπαιτοῦντες εὐγνωμοσύνην Ἐνετοὶ καὶ λοιποὶ εὐρωπαῖοι παρὰ τοῦ μηδέποτε (πλὴν τοῦ 1821) ὠφελθέντος ὑπ' ἐκείνων Ἕλληνας, αὐτοὶ οὗτοι οἱ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος ὠφελθέντες καὶ πολιτισθέντες ἐδείχθησαν πρὸς τὸν εὐεργετὴν εὐγνώμονες; Ἡ ἱστορία ἀποφανθῆτω διὰ τοῦ Ν. Χωνιάτου, ὅτε ἐπόρθησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ φθόνου καὶ κακίας οἱ χριστιανοὶ Εὐρωπαῖοι, ἐν οἷς καὶ οἱ πρωταγωνιστοῦντες μάλιστα καὶ τὸν ὄλεθρον τῶν τυφλῶς προπαρασκευάζοντες Ἐνετοὶ διὰ τῆς ἐξαλείψεως τοῦ προμαχώνους των.

«Ὡ πόλις πόλει» πασῶν ὀφθαλμέ, ἄκουσμα παγκόσμιον. θέαμα ὑπερκόσμιον, ἐκκλησιῶν γαλουχέ, Πίστεως ἀρχηγέ, ὀρθοδοξίας ποδηγέ, λόγων μέλημα, καλοῦ παντὸς ἐνδιαίτημα! Τίνες κακοποιοὶ δαίμονες ἤτησαντό σε καὶ ἔλαβον εἰς συνίαν; Τίνες ἀλάστορες, φθονεροὶ καὶ ἀμελιτικοὶ δαίμονες κῶμον σοὶ ἐπεκώμασαν ἄγριον; Ἀπημφιάζετο Χριστὸς καὶ ὕβριζετο καὶ μερισμοὶ καὶ κλήροι τῶν αὐτοῦ ἱματίων ἐγένοντο· καὶ μόνον οὐ λογχευόμενος τὴν πλευρὰν θεορρότου βύακος αἵματος εἰς γῆν καὶ πάλιν ἐπίσταξεν. Οἶκοι, Ναοί, Ἀνά-

εὐκαιρίαν νὰ θέσῃ εἰς χρῆσιν τοὺς ὄνυχας καὶ τοὺς ὀδόντας. Πέμψατε εἰς Κρήτην δυνάμεις, πέμψατε στρατὸν τοσοῦτον, ὅσος ἔσεται ἱκανὸς νὰ κρατῇ τὸ κτῆνος ἐν ὑποταγῇ! Τοὺς δὲ λαοὺς τῆς Κρήτης μὴ ἀσκεῖτε εἰς τὰ ὄπλα ἐπὶ προσδοκίᾳ ὅτι θέλουσι ποτε συνεργῆσαι εἰς τοὺς κατὰ βαρβάρων ἀγῶνάς σας. Οἱ Ἕλληνες θὰ ἀναδειχθῶσι πρὸς ἡμᾶς ἐκάστοτε τοσοῦτω μᾶλλον ἐπικίνδουνοι, ὅσῳ κατασταθῶσιν ἐντριβέστεροι εἰς τὴν ὀπλομαχίαν. Ὅμοιοι, δμοιότατοι πρὸς κατεργαρέους δὲν θὰ ἠξέυρωσι πῶς ἄλλως ν' ἀντιμετρήσωσι καλῆτερον τὴν εἰς τὰς περιποιήσεις ἀγνωμοσύνην, παραλαβόντες ἐξ ἐφόδου καὶ πρὸς τὸν Βένη τῆς Ἀλγερίης πωλοῦντες ὅσον τάχος ὁμοῦ σκάφος καὶ ἀξιωματικούς. Ὁ Γραικὸς θέλει ξύλον, ξύλον καὶ κρασί. Οὐδέν τι ἄλλο. Ἐπιφυλάξατε τὰ ἐλέη καὶ τὴν ἐπιεικειάν Σας εἰς ἀρμυδιώτερα... Ὅσακις οἱ τιμαριούχοι μας τυραννίζουσι καὶ βασανίζουσι τοὺς δουλοπαροίκους τῶν ἐν Κρήτῃ, προσποιεῖσθε ὑμεῖς ὅτι, οὔτε βλέπετε, οὔτε ἀκούετε τῶν ὑπ' αὐτῶν πραττομένων ἀδικημάτων....» Κρητ. Γάμ. σελ. 141.

κτορα, τάφοι Ἀνακτόρων ἐναλλάξ ἐσकुλεύοντο καὶ ἐλαφυραγωγοῦντο. Σκευὴ ἱερὰ μετὰ τῶν εὐτελεστέρων ἀγγείων (ἱερὰ δισκοποτήρια μετ' οὐροδοχείων) συνεσωρεύοντο φύρδην μίγδην ὑπὸ τῶν ἀρπάγων καὶ εἰς τοὺς ἡμίονους καὶ ὄνους ἐπεφορτίζοντο καὶ εἰς τὰ πλοῖα μετεφέροντο. Ἐπεὶ δὲ καὶ τὰ σκύλα ταῦτα διενείμαντο, οὐκ ἦν τις παρ' ἐκείνοις διαστολὴ ἐπίπλων καὶ σκευῶν βεβήλων τε καὶ ἀγίων· ἀλλ' ἐπίσης ἅπασιν εἰς τὰς σωματικὰς χρεῖας ἐπέχρηστο... Τὰ δὲ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων θεῖα εἰκονίσματα εἰς ἔδρας καὶ ποδῶν θρανίδας παρήγον. Παραλείπομεν τὰς παρθενοφορίας καὶ τὰς ἄλλας ἀκολασίας. Ἀφοῦ τὰ θεῖα οὕτως ἐξητελισθησαν καὶ ἐνεπαίχθησαν οὐκ ἦν δυνατόν φεισθῆναι τῶν ἀνθρωπίνων. Ἦν δ' εἰς πόνον πᾶσα κεφαλὴ, ἐν στενωποῖς τόποις θρήνοι καὶ κλαυμοί, ἐν τριόδοις ὄδυρμοί, ἐν Ναοῖς ὀλοφυρμοί, ἀνδρῶν οἰμωγαί, γυναικῶν ὀλολυγαί, ἔλκυσμοί, ἀνδραποδισμοί, διασπασμοί τε καὶ βιασμοί σωματῶν συναφῶν πρότερον (ἀνδρογόνων δηλ.) Οἱ τῷ γένει σεμνοὶ καὶ ἔντιμοι ἀτίμως περιήσαν. Οἱ τῷ γήρα γεραροὶ γεροὶ περιήσαν, οἱ δὲ πλούσιοι ἀνοῦσιοι ἐγένοντο. Οὕτως ἐν πλατείαις, οὕτως ἐν γωνίαις, οὕτως ἐν τεμένειν, οὕτως ἐν καταδύσειν (ὑπογείοις δηλ.)...» Τοιαῦτα τὰ ἀνδραγαθήματα αὐτῶν πρὸς τοὺς εὐεργέτας τῶν, ἀφ' ὧν ἀξιοῦσι καὶ εὐγνωμοσύνας! Ὁ Μωρόσοφος Σάρπηρ δὲν ἐνθυμήθη τὰ τρόπαια ταῦτα τῶν ὁμογενῶν του, ὅτε ἐδημηγόρει, ὡς ἄνωθεν κατὰ τῶν Ἑλλήνων! Πλὴν ὁ βουλόμενος δύναται ἀναδιφῶν τὰς συγγραφὰς παλαιῶν καὶ νέων νὰ εὑρῇ πλεῖσθ' ὅσα τοιαῦτα τρόπαια τῶν ἀπαιτούντων Ἑλληνικὴν εὐγνωμοσύνην.

Αἱ γινώμει αὐταὶ καὶ συμβουλαὶ τοῦ περιφρονοῦς συγκλητικοῦ πρὸς τὴν Σύγκλητόν εἰσι καθαρὸν ἀπαύγασμα τῆς ἀσυνειδήτου πολιτικῆς τῶν Ἑνετῶν. Ἐκάστη λέξις ὄζει καταχθονιότητος καὶ ἀπανθρωπίας, πλὴν ὅμως παραπονεῖται ἐπὶ ἀπιστίᾳ καὶ ἀγνωμοσύνῃ τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων! Ἐν τούτοις ἀντεμετρήθησαν καὶ αὐτοὶ μὲ τὸ αὐτὸ μέτρον ἀκριβῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὧν χάριν ἐξασθενήσαντες, τὸ Βυζάντιον διεκκαθάρισαν τὴν ὁδὸν ἐκείνοις καθ' ἑαυτῶν.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα εὗρέθη καὶ μία μικρὰ δρᾶξ Ἑλλήνων, οἰκοῦσα ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ ἀντεμέτρα διηνεκῶς τὰ ἀσυνείδητα αὐτῶν βουλευμάτα καὶ σταθμά. Ὅσακις οἱ λιμνοδίτικοι ἀπεπειράθησαν νὰ ὑποβάλωσι καὶ ἐκείνους ὑπὸ τὴν ἀπάνθρωπον αὐτῶν Κυβέρνησιν ἐπλήρωσαν ἀδρῶς τὴν ἰδίαν κακοβουλίαν. Τοῦτο ἐξηνάγκασεν αὐτοὺς νὰ μελετήσωσιν ἐπισταμένως τὴν ἀγωγὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς δρακῆς ἐκείνης καὶ ἐπομένως ν' ἀποστῶσι πάσης ἀξιώσεως, ἣν εἶχον ἐξ ἐκείνων, ὥστε ἐκόντες ἄκοντες διετήρησαν τοὺς Λευκωρεῖτας ἀτελεῖς καὶ αὐτονόμους ἐπὶ ἡμίσειαν σχεδὸν χιλιετηρίδα.

Τὰς διαφόρους ἐπαναστάσεις, αἱ ἡμεῖς ἠδυνήθημεν συλλέξαι ἐκ διαφόρων πηγῶν ἀριθμοῦμεν εἰς 25, ἄλλοι ὅμως 27 λέγουσι. Προήρχοντο δ' αὐταὶ πάντοτε ἐκ τῆς κακοδιοικήσεως, ἣ τῆς ἀπληστίας τῶν ἐμπορικῶς κατασχόντων τὴν Κρήτην Ἑνετῶν. Ἐκ τούτων πολλαὶ ἐγένοντο ὑπὸ μόνον τῶν Λευκωρεῖτῶν. Ἡ πρώτη μνημονεύεται ἡ ἐξ ἀρχῆς γενομένη καὶ ὑπὸ τῶν Γενουινισίων ὑποκινήθεισα τὸ 1205, ἀρχηγούντων τῶν ἐνδόξων Σκορδύλων. Ἔτεροι δὲ τὸ 1213, τὸ 1217, τὸ 1230, τὸ 1234, τὸ 1261, ἣτις ὑπεκινήθη ὑπὸ τῆς τότε ἀνασταθείσης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτεροι τὸ 1265 τετραετής, τὸ 1271, τὸ 1272 τριετής καὶ καταστρεπτικῆ, ἀρχηγούντων τῶν ἐνδόξων καὶ ἀθανάτων Χορτατσῶν. Τὸ 1276, τὸ 1282 δεκαοκταετής, ἀρχηγόντος τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη. Τὸ 1303, τὸ 1305, τὸ 1319, κινήθεισα ὑπὸ μόνων τῶν Σφακιανῶν ἕνεκεν τῆς ὑπὸ τοῦ Καπουλέτου προσβολῆς τῆς Χρυσῆς Χρυσομαλλούσας. Τὸ 1327, τὸ 1330, τὸ 1333, τὸ 1337, ἀρχηγούντων Λέοντος τοῦ Καλλέργου καὶ Σμουρλίου. Τὸ 1347 ἀρχηγούντων τῶν ἀνδρείων Ψαρο-

μηλίγγων, ὁπότε οὐδὲ ἴχνος τῆς τῶν Ἐνετῶν ἐξουσίας ἔμεινεν ἐν Κρήτῃ πολιτικῆς οὐδ' ἐκκλησιαστικῆς, ὡς οὐδὲ κινήτῃ ἢ ἀκίνητος περιουσία αὐτῶν, πλὴν τοῦ Ἡρακλείου. Ἀλλὰ καὶ πάλιν κατώρθωσαν τὴν κατάληψιν ὄλων τῶν ἀπωλεσθέντων οἱ Ἐνετοί.

Ἐτέρα δὲ τὸ 1363 ἀρχηγούντος τοῦ ἀθλίου Ἰωάννου Καλλέργη, ἧτις καὶ ἡ μᾶλλον σπουδαῖα παραγχοῦσα πράγματα. Τότε σύμπαντες οἱ ἐν Κρήτῃ ἰθαγενεῖς καὶ Ἐνετοὶ ἕνεκ τῆς πείσματος πρὸς τὴν Σύγκλητον ἠνώθησαν εἰς ἓνα λαόν, ἐβαπτίσθησαν ὁρθόδοξοι οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Ἀνωτάτου ἀρχόντος ἐξαιρουμένου. Ἐκηρύχθησαν πανηγυρικῶς τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων Ὀρθόδοξοι, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τῆς Ἐνετικῆς ἐξουσίας μὲ δημοκρατικὸν πολιτεύμα ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ ἁγίου Τίτου, ὡς οἱ Ἐνετοὶ ὑπὸ τὴν τοῦ ἁγίου Μάρκου. Ἀλλὰ τί συμβαίνει κατόπιν ὄλων τούτων; Ἀντὶ τῆς ἀσχοληθῶσιν ἀνεπιδότως οἱ οὕτω δωρεὰν ἀπελευθερωθέντες εἰς τὴν παγίωσιν καὶ καλὴν ἀποκατάστασιν τῆς νέας τάξεως, ἀλληλεμάχοντο, ἀλληλεσφάζοντο καὶ δεινῶς περὶ πρωτείων ἥριζον καὶ τὸν χρόνον εἰς ἀλληλοραδιουργίας κατεξόδευον. Οἱ δ' Ἐνετοὶ διὰ τοῦ ἐν Ῥώμῃ Ἱεροβασιλέως κατώρθωσαν, ἵνα διεγειρώσιν ὄλην τὴν Εὐρώπην ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ αὕτη ν' ἀποκηρύξῃ αἰσχροῶς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀθλίης Νήσου, ὥστε μετὰ 15 μῆνας οἱ Ἐνετοὶ ἀνεκτήσαντο πάλιν καὶ φρουρία καὶ ἐπαρχίας διὰ φρικαλέας σφαγῆς λαοῦ τε καὶ πάσης ἐπισημότητος ἐν Κρήτῃ.

Ἐτεροι δ' ἐπαναστάσεις ἐγένοντο τὸ 1465, τὸ 1467 καὶ τὸ 1570 πολυχρόνιος καὶ καταστρεπτικῆ. Ἐτέρα δὲ καὶ τελευταία τὸ 1608 πενταετής ὑπο μόνων τῶν Σφακιανῶν κινήσεισα καὶ εἰς τέλος διεξαχθεῖσα καὶ λίαν ἐξευτελιστικῆ τῇ Ἐνετίᾳ ἀπολήξασα, ὡς ὀψόμεθα προϋόντες.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι πολλαὶ τῶν ῥηθειῶν ἐπαναστάσεων ἐγένοντο μόνον ὑπὸ Σφακιανῶν χωρὶς νὰ συμμεθέλωσιν οἱ λοιποὶ Κρηῖτες. Ἀγνοοῦμεν ὅμως τίνες εἰσὶ, γινώσκουμεν δ' αἰτίαι τινῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἀφηγηθῶμεν χωρὶς τάξιν τῆς ἀγνοουμένης αὐτῶν χρονολογίας (α).

Συνέβη ποτὲ νὰ ἐπιβάλωσι φόρον πρωτάκουστον οἱ Ἐνετοὶ ἐπὶ

(α) Ἀλλὰ καὶ αἱ σημειωθεῖσαι πολλαὶ ἴσως εἰσὶν ἀνακριβεῖς.

τῆς Κρήτης «Ἐκάστη οἰκογένεια ὑπε χοροῦτο νὰ προσπύρη δι' ἑκάστην πρωτομηνίαν εἰς τοὺς Ἄρχοντας ὄρνιν παχεῖαν καὶ καλήν. Ὁ ἀπειθήσας κατεδικάζετο εἰς τρίμηνον ἐξορίαν. Τοῦ φόρου τούτου τῶν ὄρνιθων οὐδὲ τοὺς Σφακιανοὺς ἀπήλλαξαν, ὧν ἡ χώρα δὲν εἶνε εὐφορος κριθῆς, ὅπως δι' αὐτῆς παχύνωσι τὰς ὄρνιθας ἵνα μὴ παραπονῶνται οἱ τρώγοντες αὐτάς.» Πολλὰς ἐποίησαν οἱ ὄρνινοι ἀποπειρας ὅπως ἀπαλλαγῶσιν εἰρηνικῶς τοιοῦτου ὀχληροῦ φόρου, ἀλλ' οὐδὲν κατώρθωσαν.

Ὅθεν κατὰ τὸ ἔθος τῶν οἱ Σφακιανοὶ προσελθόντες εἰς Συνέλευσιν ἐπὶ τὸν ὠραῖον λόφον τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου ἀπεφάσισαν ὀριστικῶς, οὐ μόνον τὸν ἐπιβληθέντα φόρον τῶν ὄρνιθων νὰ μὴ δεχθῶσιν, ἀλλὰ καὶ καταγγελίας νὰ συντάξωσι πρὸς τὴν ἐν Ἐνετίᾳ Σύγκλητον κατὰ τῆς διαγωγῆς τῶν διαφόρων τῆς Κρήτης τιμαριούχων, καὶ τὰς ἀπανθρώπους ἐκείνων πράξεις ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης ἐκδηλώσωσιν. Ἡ ἔκθεσις συνταχθεῖσα ἐξηκοντασέλιδος καὶ μὲ ἀποδείξεις τῶν περιεχομένων ἀπεστάλη εἰς Χανία καὶ ἐκεῖθεν ἵνα σταλῆ εἰς Ἐνετίαν. Ἄλλ' ἀντὶ νὰ κλίνωσι τὰ ὄψα καὶ ἀκούσωσι τὰ δίκαια παράπονα τῶν ὑπηκόων καὶ περιορίσωσι τοὺς καταχραστὰς ἐξέμάνησαν τοσοῦτον, ὥστε ἔρριψαν εἰς τὰς φυλακὰς καὶ τοὺς κομιστὰς τῆς ἐκθέσεως!

Τὴν ἄνομον ταύτην φυλάκισιν τῶν ἀπεσταλμένων πληροφορηθέντες οἱ Σφακιανοὶ προέβησαν ἀμέσως εἰς τὰ προαποφασισθέντα ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως. Πανταχοῦ τῆς Κρήτης ἀπέστειλαν προσκαλοῦντες τοὺς συμπατριώτας εἰς ἐξέγερσιν κατὰ τῆς ἀπληστίας καὶ ἀδικίας τῶν Ἐνετῶν, ἀλλ' ἂν καὶ οὐδεὶς πρὸς ἐπικουρίαν ἐκινήθη, αὐτοὶ ὁμως «καίπερ καταλειφθέντες εἰς ἑαυτοὺς μόνους, προσηnéχθησαν ὡς ἔθος εἶχον. Δὲν ἠστειεύθησαν. Καὶ πρῶτον μὲν παρεσκευάσαν εἰς ἀντίστασιν τὰς φάργγας τῶν, ἀκολούθως δὲ ἀπέστειλαν τὸν Καστελλάνον εἰς τὸ καλὸν κατευόδιον καὶ τέλος ἐπὶ τῆς βράχως τῶν διοικητικῶν κλητῆρων, οἵτινες ἐπέμενον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δεκακιχλίων προσωπικῶν κρατήσεων, ἐξώφλησαν τὰς καθυστερούσας ὄρνιθας μὲ τσοσῦτα ἑναρμόνια μετρητὰ τοῦ ὄρνινοι Νομισματοκοπείου τῶν ...»

Μετὰ δὲ ταῦτα ἤραντο τὰ ὄπλα καὶ ἐγένετο στάσις μεγάλη καὶ φοβερὰ, ὥστε μόλις μετὰ τριετῆ λυσώδη πάλιν εἶδε καὶ ἔ-

παθεν ἡ Ἐνετία νὰ καταστείλῃ τὸν ἐξεγερθέντα ὀρνιθοπόλεμον τῶν Σφακιανῶν, ὡς οὕτως αὐτὸν ἀπεκάλεσαν αὐτοὶ ἀστευεῦόμενοι. Οὐκ ὀλίγα χρήματα κατηνάλωσαν, οὐκ ὀλίγα αἵματα κατέρρευσαν χάριν τῶν ὀρνίθων, ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς ἐξηυτελίσθησαν καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ, διότι οἱ Σφακιανοὶ οὐδόλως κατεδέχθησαν αὐτοὶ πρῶτοι νὰ ζητήσωσι τὴν εἰρήνην, ἀλλ' ἠγωνίζοντο γενναίως καὶ ὑπερηφάνως καθ' ὃ μεμονωμένοι «ἕως ὅτου ἀνώτατος τῆς δημοκρατίας τῶν Ἐνετῶν ἀξιωματικὸς ἀποθεῖς τὴν στρατιωτικὴν ἀγερωχίαν καὶ εἰς Σφακίαι μεταβάς ἐγένετο ταπεινὸς κηρυξ γενικῆς δῆθεν ἀμνηστίας καὶ ἄγγελος διαλλαγῆς».

Οἱ δὲ Λευκωρεῖται παρουσιασθέντος τούτου ἐπρόβαλαν ὄρους τῆς εἰρήνης τοιούτους· «Νὰ καταργηθῇ διὰ παντὸς ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης ὁ φόρος ἐπὶ τῶν ὀρνίθων. Νὰ ριφθῶσιν εἰς τὸ πῦρ ἐνώπιον αὐτῶν αἱ δικογραφίαι τῶν δέκα χιλιάδων. Νὰ μὴ ἐκδίδῃ εἰς τὸ ἐξῆς ἐντάλματα συλλήψεως ἢ Κυβερνήσις ἐν ὅλῃ τῇ Κρήτῃ ἄνευ προηγουμένης ἀποδείξεως ἐνοχῆς. Νὰ περισταλῇ ἡ ἀπληστία τῶν Τιμαριούχων, τὰ δὲ Σφακία ὡς χώρα ἄγονος νὰ κηρυχθῇ ἐντελῶς ἀτελής». Ταῦτα πάντα παραδεχθέντες καὶ ὑπογράψαντες οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Ἐνετικῆς Δημοκρατίας ἀνεχώρησαν ἐκ Σφακίων εἰρηνικῶς καὶ μετὰ τιμῶν». Ὁρ. Κρητ. Γαμ. σελ. 133 — 142.

Ὅθεν ὁ μονομερὴς οὗτος τῶν Λευκωρεϊτῶν ἀγὼν καὶ τοὺς διαγεγραμμένους δεκακισχιλίους ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς ζωῆς ἔσωσε καὶ τὰς ἀδίκους συλλήψεις πολλῶν μυριάδων εἰς τὸ ἐξῆς διὰ συνθήκης ἠμπόδισε καὶ τὴν ἀπληστείαν τῶν τιμαριούχων ὅπως οἴποτε περιώρισε καὶ τὴν Κρήτην ὅλην ἀπὸ τοῦ ἐπαχθοῦς τῶν ὀρνίθων φόρου διὰ παντὸς ἀπήλλαξε καὶ αὐτοὺς τούτους εἰς κρείττονα θέσιν ἀποκατέστησε καὶ τοὺς πολεμίους ὅπως οἴποτε ἐταπεινώσε. Τοιαῦτα τινὰ εἰσι συνήθως τὰ παρεπόμενα τῆς διαγωγῆς τῶν δολίων καὶ φαύλων Κυβερνήσεων.

Ἡ δ' ἐπανάστασις τοῦ 1319 ὑπὸ μόνων τῶν Λευκωρεϊτῶν γενομένη εἶχε τὴν ἐφεξῆς ἀφορμὴν. Κατακτῆσαντες οἱ Ἐνετοὶ τὴν Κρήτην ἐπεσκεύασαν μετὰ πολλοὺς χρόνους καὶ τὸ ἐπὶ τῆς παραλίας τῶν Σφακίων Βυζαντινὸν φρουρίδιον ὅπως διατηρῶσιν ἐκεῖ φρουρὰν τινα καὶ κρατῶσιν ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς κατοίκους εἰς ὑποταγήν, ὡς ἐνόμιζον. Ἀλλὰ τὰ ἦθη τῶν Ἐνετῶν ποσῶς δὲν ἐσυμβι-

βάζοντο μὲ τὰ αὐσηρότατα τῶν Σφακιανῶν. Συνέβη ποτὲν ἀπαντήσῃ ὁ φρούραρχος Καπουλέτος, ἢ ὡς οἱ κάτοικοι λέγουσιν ὁ ἄρχων Γεωργάκης, μίαν εὐειδεστάτην κόρην ὄνομα καὶ πρᾶγμα Χρυσῆν ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Σκορδύλων. Ὁ Ἐνετὸς ἰδὼν τὴν καλλονὴν τῆς κόρης κατεβέβηκε καὶ ῥίπτεται ἐπ' αὐτῆς ὡς ἵππος καταφιλήσας τὸ πρόσωπόν της, ἀλλ' ἐκείνη μὴ ἀνταποκριθεῖσα εἰς τὸν ἔρωτα τοῦ ἱππότητος τῷ ἔδωκεν ἐν ῥάπισμα εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μετ' ὀσμὴν ὀσμῆς, ὥστε μόλις δὲν τὸν ἐτύφλωσε. Ταύτην ἐμιμήθησαν καὶ αἱ δύο αὐτῆς ὑπηρέτριαι λιθοβολοῦσαι καὶ ὑβρίζουσαι αὐτόν. Ὁργισθεὶς δὲ ὁ ἀσελγὴς Ἐνετὸς διὰ τε τὴν προσβολὴν καὶ τὴν μὴ ὑπὸ τῆς κόρης δειχθεῖσαν ἐλαχίστην πρὸς αὐτὸν συμπάθειαν, ὡς ἦν ἐν τῇ Πατρίδι του εἰθισμένος, ἔσυρε τὸ ζῖφος, ἀπέκοψε ῥιζήδον τὴν χρυσῆν αὐτῆς κόμην καὶ ἀπήρξατο εἰς τὸ φρούριον.

Ἡ κόρη ἐπανέρχεται εἰς τὸν οἶκον κλαίουσα ἀπαρηγόρητα. Ὁ πατὴρ αὐτῆς πληροφορεῖται τὴν προσβολὴν καὶ τὸ μέγεθος αὐτῆς αἰσθάνεται, ἀποθηριούται, κραυγάζει προσκαλῶν τοὺς συγγενεῖς, τρέχει καὶ καταφθάνει τὸν φρούραρχον, ἐπιτίθεται μαινόμενος κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν κατακρουεῖ! Οἱ δὲ φρουροὶ ἀκούοντες τὸν θόρυβον κατήρχοντο εἰς βοήθειαν, ἀλλὰ καταφθάνοντες καὶ οἱ συγγενεῖς τῆς κόρης ὤρμησαν κατ' ἐκείνων καὶ πολλοὺς κατέκοψαν, οἱ δὲ λοιποὶ ἰδόντες ὅτι δὲν ἤσταιεύοντο ἔδραμον κλεισθέντες εἰς τὸ φρούριον, ἀλλ' ἐπὶ τέλος οὐδ' αὐτοὶ ἐσώθησαν.

Εἰδησις ἀγγέλλεται εἰς Χανία ὅτι οἱ Σφακιανοὶ κατέσφαξαν φρούραρχον καὶ φρουράν. Ἐν τῷ ἄμα ἐτέθη στρατὸς εἰς κίνησιν ὅπως μεταβῆ εἰς Σφακίαν διὰ θαλάσσης πρὸς τιμωρίαν τῶν ἐνόχων, οἵτινες εἶχον δραπετεύσῃ εἰς τὸ ἄσυλον τῆς Σαμαρῖας, διότι ἔβλεπον ὅτι οἱ λοιποὶ Σφακιανοὶ δὲν εἶχον ὄρεξιν νὰ τοὺς ὑπερασπισθῶσιν. Ἦλθον τὰ στρατεύματα εἰς ἐπίθεσιν πρὸς τοὺς Σκορδύλας, ἀλλὰ τοῦ τόπου βοηθοῦντος οὐδὲν κατώρθωσαν ἐν ἀρχῇ, ἢ ὅτι πολλοὶ ἐγένοντο βορᾶ τῶν ὀρνέων ἐν τῇ φάραγγι. Οὐδεὶς τῶν Σφακιανῶν ὑπὲρ ἐκείνων ἐκινεῖτο, ἀλλ' ὅτε καὶ ἄλλος στρατὸς ἀπεσθιβάζετο εἰς Ἀγίαν Ῥωμῆλην κατὰ τῶν Σκορδύλων, τότε φοβηθέντες οἱ Σφακιανοὶ τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν αὐτῶν ἄνευ βοηθείας ἐξηγέρθησαν ὅλοι εἰς ἐπανάστασιν, ὅπιτεθέντες μετ' ὀρ-

γῆς μεγάλης κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐν τῇ φάραγγι καὶ ἐπιβοηθεῦντος τοῦ τόπου ἐπήνεγκον αὐτοῖς φθορὰν ἀκαταλόγιστον. Λέγεται ὅτι οὐδέποτε καθ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις ἐφρονεῦθησαν ἐν Σφακίοις τόσο ὅσοι τότε. Ἐὰν δὲν ἐπρολάβανον ἔχοντες τὰ πλοῖα εἰς τὴν ἐκβολὴν τῆς φάραγγος νὰ ἐπιβιβασθῶσιν αὐθις εἰς αὐτὰ νύκτωρ, οὐδεὶς ἴσως ἤθελε σωθῆ. Πῶς ἀπέληξεν ἡ σκηνὴ αὕτη καὶ ποῖα ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα ἄγνωστον. Τοῦτο μόνον ἠξέυρομεν ὅτι τὸ φρούριον ἠρήμωσεν ὡς μὴ σταλείσης εἰς τὸ ἐξῆς φρουρᾶς. Ἡ σκηνὴ αὕτη διήρκεσε περίπου ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος.

Ἐτέρα δ' ἐπανάστασις ἐγένετο ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν μόνον, ἥς τὴν χρονολογίαν ἀγνοοῦμεν, ἀλλ' αὐτὴν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων γινώσκουμεν. Μετὰ τὴν ἐλευσινὴν πτώσιν καὶ τὸν τέλειον ὄλεθρον τῆς Κρητικῆς Δημοκρατίας τοῦ 1363 ἡ Κρήτη σύμπασα ἐφυσύχασεν ὀλόκληρον αἰῶνα, καθ' ὃν οἱ Κρήτες διετέλουν αὐτόχρομα εἴλωτες. Οὔτε πολιτικὴν ἐξουσίαν εἶχον, οὔτε ἐκκλησιαστικὴν, οὔτε Ἀρχιερεῖς, οὔτε ἱερὰ κτήματα καὶ ἐν συνόλῳ οὔτε Πατρίδα. Παρελθούσης ὁμῶς τῆς παθούσης γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων, διαφθαρέντων δ' ὅλως διόλου καὶ τῶν Τιμαριούχων ἕνεκα τοῦ πλουτισμοῦ καὶ τῆς ἡδυπαθείας, τὰ πράγματα καὶ πνεύματα τῶν ἰθαγενῶν ἤρξαντο νὰ λαμβάνωσιν ἄλλον χαρακτῆρα. Τοῦτο οἱ Ἐνετοὶ δὲν ἔβλεπον μ' εὐχάριστον ὄμμα.

Ὅθεν ἀπεράσισαν νὰ οἰκοδομήσωσιν εἰς τὰ Σφακία φρούριον ἰσχυρὸν ἐπὶ θέσεως ἀρμοδίας, ὅπως ἐκ τοῦ πλησίον ἐπιτηρῶσι τοὺς μᾶλλον ἐπιφύθους Σφακιανούς, καὶ, εἰ δυνατόν, διαφθείρωσιν αὐτῶν τοὺς προκρίτους διὰ χρημάτων καὶ ἄλλων δωρεῶν.

Ἐπεχείρησαν νὰ κτίσωσι τὸ νῦν ὁρώμενον Φραγκοκάστελλον εἰς θέσιν τερπνὴν καὶ ἀπρόσβλητον ἀπὸ ὄρεινους μαχητάς. Ἀλλὰ κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τούτου πολλὰς καὶ μεγάλας ἀπῆντησαν δυσκολίας ἀπὸ τοὺς περιόικους, ἔχοντας πρόσφατα σχεδὸν τὰ ἐν τῷ φρουρίῳ τοῦ Ἐμπροσγιαλοῦ συμβεβηκότα καὶ μὴ θέλοντας νὰ κατασκευάσωσι καὶ ἐνταῦθα φωλεὰν μᾶλλον ἰσχυράν. Εἰς μάλιστα Πατσὸς ἐπονομαζόμενος μεθ' ἑτέρων 5 αὐτοῦ ἀδελφῶν τὰ μάλα ἰσχυρῶν καὶ γενναίων ἐπελήφθησαν σπουδαίως τῆς ματαιώσεως τοῦ καταχθονίου σκοποῦ τῶν τυράννων. Ὅσον τεῖχος οἱ Ἐνετοὶ ἔκτιζον τὴν ἡμέραν αὐτοὶ παραλαμβάνοντες καὶ ἄλλους κατεκρήμιζον

τὴν νύκτα καθ' ὅτι οἱ Ἐνετοὶ μετὰ τῶν ἐργατῶν ἔνεκεν φόβου ἀπεσύροντο καὶ διενυκτέρευον ἐντὸς τῶν πλοίων των. Ἐπίσης δὲ καὶ τὰς ἀσβεστοκαμίνους κατέστρεφον καὶ τοὺς πέριξ θάμνους καὶ ἄλλα χρειώδη πρὸς καθῆσιν ἔκαιον καὶ παντοίας ἐπέφερον δυσκολίας ἐπὶ πολλοὺς χρόνους.

Ἀπελπισθέντες δὲ οἱ Ἐνετοὶ συνεπεσώρευσαν διὰ θαλάσσης ἱκανὸν στρατόν, δι' οὗ σχηματίσαντες ζώνην ἰσχυράν ἐπὶ τοῦ εὐρυτάτου πεδίου ἔκτιζον ἐντὸς αὐτῆς, ἅτε δὴ μὴ δυναμένων τῶν Σφακιανῶν διασπάσαι τὴν ζώνην ἐν τῷ πεδίῳ τὴν δὲ ὕλην τῆς οἰκοδομῆς μετέφερον διὰ τῶν πλοίων ἀπὸ μακρυνὰ μέρη καὶ οὕτως ἐτελείωσεν ὡς τανῦν ἔτι σώζεται καὶ ὁρᾶται τὸ ῥηθὲν φρούριον.

Ἐξασφαλισθέντες δ' ἐν αὐτῷ οἱ Ἐνετοὶ ἐκαραδόκουν περίστασιν νὰ συλλάβωσι τοὺς ἀρειμανίους Πατσούς ὅπως δώσωσι δίκην δι' ὅσα ἐποίησαν. Καὶ ἀληθῶς δὲν ἐβράδυναν νὰ συλλάβωσιν ἅπαντας τούτους τῇ προδοσίᾳ Γωνιωτῶν τινων καὶ ἀπαγχονίσωσιν αὐτούς, ἕκαστον εἰς τὰς ἐπάλξεις ἐνὸς τῶν τεσσάρων πύργων, τοὺς δὲ δύο πρῶτους ἄνωθεν τῆς μεγάλης Πύλης. Οὕτως οἱ φιλοπάτριδες ἐκεῖνοι ἄνδρες ἐνεκαινίασαν τὸ φρούριον πρῶτοι διὰ τῶν εὐγενῶν αὐτῶν αἱμάτων.

Ἐκ τῆς προδοσίας ταύτης τῶν ὁμῶρων Γωνιωτῶν ὠργίσθησαν τοσοῦτω οἱ ὁμοχώριοι τῶν Πατσῶν, ὥστε ἀνῆλθον εἰς τὰ ὄρη ἑμμανεῖς καὶ ἐξεδίωξαν τοὺς Γωνιώτας κακῆν κακῶς διὰ τῶν ὄπλων, τὴν δὲ γῆν ἐκείνων κατέσχον καὶ ἐθεμελίωσαν τὸ νῦν ὠραῖον αὐτῶν χωρίον Καλλικράτην. Τὸ διάβημα τῶν Πατσιανωτῶν ἐθεωρήθη παρὰ τῶν Ἐνετῶν ὕβρις εἰς ἑαυτούς καὶ περιφρόνησις μεγάλη, διόπερ ἀπεφάσισαν νὰ ἐκδικηθῶσι τοὺς φίλους των δι' ἐνόπλου ἐπεμβάσεως. Ἄλλ' ἡ προδοτικὴ ἐκείνη πράξις τῶν Γωνιωτῶν εἶχεν ἐξερθεῖσι καὶ ἅπαντας τοὺς Σφακινοὺς, οἵτινες δὲν ἔμειναν ἀπλοὶ θεαταί, ἀλλ' ἀνὰ χεῖρας τὰ ὄπλα λαβόντες ἐποίησαν στάσιν αἱματηρὰ ἀποτελέσματα ἔχουσαν. Ἄλλὰ τὸ δὴ παράδοξον ὅτι καὶ οἱ Γωνιώται τρομάξαντες τὴν ἐξέγερσιν τῶν Σφακιανῶν καὶ τὸν ἐπικείμενον αὐτοῖς ὄλεθρον, ἔλαβον καὶ αὐτοὶ μέρος κατὰ τῶν ὑπερμάχων Ἐνετῶν, τοὺς δὲ μαρτυρηθέντας προδότας αὐτοὶ οὗτοι κατεκρεοῦργησαν ἐνώπιον τῶν Σφακιανῶν. Τοῦτο ἰδόντες παρ' ἐλπίδα οἱ Ἐνετοὶ καὶ φοβηθέντες ἴσως τὴν γενικὴν

εξέγερσιν, ἐπρότειναν μόναι καὶ πρῶτοι τὴν εἰρήνην, ὡς συνείθιζον αἰσχροῦς. Τὰ περαιτέρω εἰσι κεκαλυμμένα ὑπὸ τοῦ πέπλου τῆς ἀγνοίας.

Πρὸς δεῖγμα τῆς ὠμότητος τῶν χριστιανῶν Ἐνετῶν, τῶν ἀξιοῦντων εὐγνωμοσύνας καὶ πίστιν, παραθέτομεν ὧδε σκηνὴν τινα τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1570. «Ἐνιοι, λέγει Ἐνετός τις, τῶν φρονιμωτέρων ὄπλαρχηγῶν ὑπήκουσαν καὶ ἔτυχον καλῆς ὑποδοχῆς. Ἄλλ' οἱ Πάτεροι, οἱ Παπαδόπουλοι, οἱ Κοντοί, οἱ Μουσοῦροι, οἱ Δογγίνοι, οἱ Γιαννακάδες, οἱ Νομικοί, οἱ Φοινόκαλοι, οἱ Καψοκαλύβαι, οἱ Ψαρομήλιγγοι, ἅπαντες οὗτοι Σκορδύλαι τὴν γενεάν, κάτοικοι δὲ τῶν Σφακίων, Φραγκοκαστέλλου, Ἀγ. Βασιλείου καὶ ἄλλων περιοχῶν οὔτε ὑπήκουσαν νὰ ὑποταχθῶσιν, οὔτε ἐπαρουσιάσθησαν, ἀλλὰ συνετάχθησαν εἰς ἐπίμονον ἀνταρσίαν. Ὅθεν κηρυχθέντες ἔκνομοι κατεδικάσθησαν εἰς ἀγχιονιμαῖον θάνατον, ἐστερήθησαν τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας, ἀπώλεσαν τὰ ὑπάρχοντα διὰ δημεύσεως καὶ ἐλπίς σωτηρίας δὲν ἀφέθη αὐτοῖς, εἰμὴ ὑπὸ τὸν ἐξῆς ὄρον.

«Οἱ βουλόμενοι νὰ ἔλθωσιν εἰς συμβιβασμὸν μὲ τὴν Ἀρχὴν ὤφειλον νὰ κόψωσι τὴν κεφαλὴν ἐνὸς τῶν πλησιεστέρων συγγενῶν, ἦτοι, πατρὸς, υἱοῦ, ἀδελφοῦ, γυναικαδελφοῦ, ἢ ἀνεψιοῦ καὶ νὰ παρουσιάσωσι τὴν κεφαλὴν ἢ τὰς κεφαλὰς ἀποτετμημένας τοῦ κορμοῦ, ὅπως ἐξιλεώσωσι τὴν δικαιοσύνην καὶ κατασταθῶσιν ἄξιοι συγχωρήσεως. Τὸ δὲ μέτρον τῆς ἐξιλεώσεως ἤθελε λογισθῆ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν παρουσιασθησομένων κεφαλῶν καὶ ἂν ἀληθῶς ἀνῆκον εἰς σώματα πλησιεστάτων συγγενῶν τῆς ὀρισμένης βαθμολογίας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ κομιστὴς ἐδικαιοῦτο νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν ἄφρασιν ἰσαριθμῶν ταῖς κεφαλαῖς ἐκνομιῶν. Πολλοὶ συνέβησαν ἔνεκα τοῦ κηρύγματος συμβιβασμοί !!! Ἀναφέρομεν ἓνα.

«Ἐνεφανίσθη μετὰ τῶν προσελθόντων καὶ τις ἱερεὺς ἐκ τῆς ρίζης τῶν Πατέρων Ζάππας κάτοικος τῶν Σφακίων. Ὁ παπᾶς οὗτος, ὅν ἠκολούθουν τὰ δύο τέκνα του, ἐκόμισεν ἐντὸς δισακκίου πέντε πλησιεστάτων συγγενῶν κεφαλὰς κλαίων, στενάζων, ἀνασπῶν τὰς τρίχας τῆς κόμης, τῆς γενειάδος, ὁ τάλας ἱερεὺς ἐξήγαγεν ἀνὰ μίαν τὰς κεφαλὰς ἀπὸ τῶν μετωπιδίων τριχῶν καὶ ἐκύ-

λισεν ἐν ἀγανακτῆσει ταύτας εἰς τοὺς πόδας τοῦ Καβάλλη, κραυγάζων ἐκάστοτε·

«Ἰδοὺ ὁ υἱός μου ! Ἰδοὺ ὁ ἀδελφός μου ! Λάβετε καὶ τὸν γαμβρόν μου ! Οὗτος μὲν ὁ μεγαλύτερος τῶν ἀδελφῶν μου ! Οὗτος δὲ ὁ μικρότερος ! . . . » (Ὁρ. Κρητ. Γ. σελ. 557).

Καὶ δὲν ἤθελον φρίξῃ ἐνώπιον τοιαύτης ἀπανθρώπου καὶ τερατώδους σκηνῆς οἱ Νέρωνες, οἱ Ἀλλάριχοι, οἱ Ἀττίλαι, οἱ Γεῖσέριχοι, οἱ Ταμερλάνοι, οἱ Ῥοβεσπιέροι, οἱ Μαράτοι καὶ πᾶς τις ἄλλος αἰμοχρής ; Ἐπράχθησαν καὶ παρ' ἐκείνων τῶν τερατῶν τερατώδη καὶ τραγικὰ ἔργα, ἀλλὰ τὸ τοιαύτης φύσεως εἴχει εἰς τὸ εἶδός του καὶ κατέχει μοναδικὴν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν λογικῶν ὄντων !

Οὐδαμῶς ἀμφιβάλλομεν ὅτι ἐξεδόθη μὲν τοιοῦτον διάταγμα παρὰ τῆς Ἑνετικῆς Κυβερνήσεως, εἰδότες τὴν ποιότητα αὐτῆς, ἀλλ' ὅτι ἐφηρμόσθη ποτὲ ὑπ' ὄρειου Σφακιανοῦ ἢ καὶ ὑφ' οἰουδήποτε ἄλλου Κρητός, τοῦτο φαίνεται ἡμῖν αὐτόχρημα μῦθος· διότι καὶ ἐκ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας οὐδεὶς ποτε ἤθελε συγκατατεθῆ νὰ σφαγῇ ὡς ἀρνίον χάριν ἄλλων, οὔτε τὰ μέλη αὐτῆ ἦτο δυνατόν νὰ συμφωνήσῃσι τίς νὰ σφαγῇ καὶ τίς ν' ἀπολαύσῃ τὴν ἐκ τοῦ σφαγέντος χάριν, ἀλλὰ θὰ προδύτιμων ἅπαντες ὁμοῦ νὰ πάθῃσι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Οὗτος ἐστὶν ὁ κρητικὸς χαρακτήρ.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τοῦτοις οὐδεμίαν καθορῶμεν ἐπείγουσαν ἀνάγκην, ὥστε οὔτε Σφακιανὸς οὔτε ἄλλος τις Κρῆς νὰ ἐπισπεύσῃ τότε εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης φρικαλέας πράξεως, ἀφοῦ μάλιστα ὁ σοφὸς ἱστορικὸς λέγει, ὅτι καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπέμενον εἰς τὴν ἀνταρσίαν, μεθ' ὧν καὶ οἱ σφαγέντες ἠδύνατο κάλλιστα νὰ συνταχθῶσι πρὸς βεβαίαν σωτηρίαν. Οἱ ἔτι μικρὸν διακαρτερήσαντες ἐν τοῖς ὅπλοις ἐπιθεβαιοῦσι τὰς σκέψεις ἡμῶν ὅτι ἡ οἰκογενειακὴ ἀλληλοσφαγὴ δὲν ἦτο ἔργον ἀπολύτου ἀνάγκης καὶ ὅτι οὐ μόνον τὴν ζωὴν, τὴν τιμὴν καὶ τὴν περιουσίαν τῶν ἐκέρδησαν οἱ ἐπιμειναντες, ἀλλὰ καὶ προνομίας μεγάλας καὶ χάριτας ἀπέκτησαν, ὡς αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς λέγει.

Ἡ κυβέρνησις ἀπελπισθεῖσα προϊόντος τοῦ χρόνου ὅτι ἤθελε δυνηθῆ νὰ καταβάλῃ τὴν ἀνταρσίαν διὰ τῶν ὅπλων περιεβλήθη τὴν συνήθη ἀλωπεκὴν καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὰ Σφακία Πρεσβείαν

συγκειμένην ἐκ δύο φραγαρχόντων καὶ ἐκ δύο ἀρχοντορωμαίων, ἐκ τοῦ ἐπίσκοπου Χανίων Ἀμβροσίου (Λατίνου), ἐκ τοῦ ὁσιωτάτου τοποτηρητοῦ τῶν (ὀρθοδόξων) Πατριαρχείων Σάββα μὲ ἐντολὴν ὅπως ἀντὶ κεφαλῶν ἐφησυχάσωσι τοὺς Σφακιανούς διὰ χαρίτων καὶ πολιτικῶν παρχωρήσεων, ὅπερ καὶ ἐγένετο (α). Ἄλλ' ἀστεῖον! Ἡ ἐπίσημος αὕτη Πρεσβεία μεταβάσα εἰς Σφακία μετεβλήθη εὐθὺς εἰς Ὀμηρον μέχρις ὅτου ἐπιστρέψωσιν ἐκ Χανίων οἱ ἀπεσταλμένοι καὶ τὴν τελικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς εἰρήνης ἐντεταλμένοι· ἀπελύθησαν δ' ἅμα ἐπανελθόντων ἐκείνων. Ποῦ λοιπὸν ἡ ἐσχάτη ἀνάγκη νὰ ἀλληλοσφαγῶσιν αἱ οἰκογένειαι; Πρόδηλον ὅτι ἡ διαταγὴ οὐδαμοῦ ἐξετελέσθη, ἐν τούτοις καὶ μόνῃ ἡ ὑπαρξίς τῆς στιγματίζει εἰς αἰῶνας τὴν πολιτείαν τῶν Ἐνετῶν.

Ἡ δὲ γενομένη ἐπανάστασις τὸ 1608 ὑπὸ μόνον τῶν Σφακιανῶν ἔσως ἦν ἡ τελευταία. Αὕτη ἔσχε τὴν ἀφορμὴν ἐκ τῆς φορολογίας, εἰς ἣν ἀπεπειράθησαν οἱ Ἐνετοὶ νὰ ὑποβάλωσι καὶ τοὺς Λευκωρεῖτας. Τὰ καθέκαστα τῆς στάσεως δὲν γνωρίζομεν, ἐπληροφορήθημεν δὲ μόνον ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Κερκύρα Γ. Τσαγκαρόλας ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἐγένετο πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἀτελείας τῶν, καὶ ὅτι τὴν ἰσχὺν τῆς ἀνταρσίας καὶ τὸ ἀκατάβλητον ἰδοῦσα ἡ Ἐνετία ἐσκέφθη νὰ εὖρη ἄξιον στρατηγὸν, εἰς ὃν νὰ ἀναθέσῃ τὴν ὑποταγὴν τῆς. Ὡς τοιοῦτος ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Συγκλήτου ὁ Γεώργιος Τσαγκαρόλας, ὃν ὁ Ἱεροβασιλεὺς τῆς Ῥώμης ἐστόλισε μὲ τὸν τίτλον τοῦ ἱππότη καὶ «εἶτα ἀπέστειλαν εἰς τὰ Σφακία αὐτὸν μετὰ μεγάλης δυνάμεως ὅπως ὑποτάξῃ τοὺς ἀγερῶχους Σφακιανούς».

Μεταβὰς δ' εἰς Σφακία ὁ Γ. Τσαγκαρόλας καὶ πολλὰ διαπραξάμενος σπουδαῖα στρατηγήματα ἄξια τῆς φήμης του, πολλὰς δὲ συνάφας φονικωτάτας μάχας οὐδὲν ἄλλο κατῴρθου, ἢ νὰ συντρίβῃ τὰς δυνάμεις ταύτας εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἐνδόξου ἐκείνης χώρας. Τοῦτο ἰδοῦσα ἡ Σύγκλητος παρ' ἐλπίδα καὶ εἰς τὴν ἀνικανότητά τοῦ στρατηγοῦ ἀποδίδουσα τὰς ἀποτυχίαις καὶ καταστροφὰς ἐξελέξατο καὶ ἕτερον στρατηγὸν τὸν ἐπὶ ἀνδρείαις καὶ

(α) Πρόδηλον ἐντεῦθεν ὅτι δὲν ἦσαν τότε Ἐπίσκοποι ὀρθόδοξοι ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ μόνον τοποτηρηταί.

στρατηγική εμπειρία διαβόητον Πιτσαμάνον, Δαλμάτην τὸ γένος, ὅπως μετὰ τοῦ Γ. Τσαγκαρόλα ἐξακολουθήσῃσι «τὸ δυσχερὲς ἔργον τῆς τελείας ὑποταγῆς τῶν Σφακίων ἀντι πάσης θυσίας θεμιτῶν καὶ ἀθεμίτων μέσων». Πολλὰ δὲ καὶ οὗτος ἐμηχανήσατο στρατηγήματα, πολλὰς καὶ διαφόρους συνῆψε μάχας, πλὴν οὐδὲν κατώρθωσαν πολεμοῦντες ἢ ὅτι προσέφερον εἰς τὸ σφαγεῖον μυριάδας στρατιωτῶν καὶ ὕλικας θυσίας ἀπείρους ἐπὶ ὀλόκληρον πενταετίαν. Ὅθεν ἀπελπισθέντες καὶ κουρασθέντες οἱ τε στρατηγοὶ καὶ ἡ Σύγκλητος ἐπρότειναν εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους Λευκωρεῖτας ἀπλῶς εἰρήνην καὶ κατάπαυσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Οἱ δὲ Σφακιανοὶ μηδὲν ἔχοντες νὰ προσθέσωσιν ὑπὲρ τῆς χάρας τῶν ἐπρότειναν τοὺς ἐξῆς ὅρους. Νὰ μὴ προσβάλλωνται εἰς τὸ μέλλον τὰ ἤδη κεκτημένα τῆς χώρας τῶν προνόμια δι' οὐδενὸς λόγου ἢ ἀφορμῆς. Νὰ προσλαμβάνωνται αὐτοδικαίως οἱ βουλόμενοι ἐκ τῶν Σφακιανῶν εἰς τὸν στρατόν. Νὰ προζῶνται κατ' ἀξίαν εἰς τὰ ἀξιώματα καὶ βαθμούς. Εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς Κρήτας νὰ μὴ προστεθῇ ποτὲ ἄλλη νέα φορολογία, πλὴν τῆς ὑπαρχούσης. Νὰ μὴ καταδικάζεται οὐδεὶς ἐν Κρήτῃ ἄνευ καθαρᾶς καὶ μεμαρτυρημένης ἀποδείξεως ἐνοχῆς. Καθολικὴ ἀμνηστία. Τὴν ἀπὸ ἐξ σπουδαιωτάτους ὅρους συνθήκῃ ταύτῃ ὑπογράψαντες οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ ἄλλοι πληρεξούσιοι ἐν Φραγκοκαστέλλῳ παρέδωκαν εἰς τοὺς νικητὰς Σφακιανοὺς, αὐτοὶ δ' ἀνεχώρησαν διὰ ξηρᾶς, ὡς λέγεται, μετὰ πολλῶν τιμῶν καὶ δεξιώσεων πρὸς τὰ Χανία.

Ἡ σύμβασις αὕτη ἐπήνεγκε μεγάλην μεταβολὴν ἐπὶ τὰ κρείττω καὶ ἐφαίνετο ὅτι ἐπέκειτο μακροχρόνιος εἰρήνη καὶ τύχη ἀγαθωτέρα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ἡ φαινομένη αὕτη ἡπιότης καὶ σύνεσις τῆς Ἐνετικῆς Ἀρχῆς δὲν ἦτο, καθ' ἡμᾶς, ἀπόρροια σωφρονισμοῦ ἐκ τῶν παθημάτων ἦτο ἄλλο τι φοβερόν ἢ ὁσημέραι δηλαδὴ ἐπιτεινομένη ἰδέα τῆς παραδοχῆς τῶν Τούρκων ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διότι εἶχε δοθῆ παρὰ τὰς ῥηθείσας προσδοκίας τοῦ Σάκρη ἀναφορὰ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν τότε προσεγγίσαντα θωμανικὸν στόλον εἰς Σούδαν.

Ὅτι δ' οἱ Λευκωρεῖται λόγῳ μόνῳ καὶ οὐχὶ πράγματι ἦσαν ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ, ἠδυνάμεθα διὰ πολλῶν ἱστορικῶν τοῦτο νὰ βεβαιώσωμεν, ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀσχολία εἶνε ὅπως περιττὴ, ἀφοῦ

καὶ οἱ ὀλίγοι εἰδήμονες τῆς ἱστορίας δὲν ἀγνοῦσι τοῦτο. Ἄρκετ εἰς τὸν ἀμφιβάλλοντα ἢ ἐξῆς μαρτυρία τοῦ ἐπισήμου Ἐνετοῦ **Antrea Baliero** ἐπίτηδες παρὰ τῆς Συγκλήτου εἰς Κρήτην ἀποσταλέντος, ὅπως ἐπιτοπίως ἐξετάσῃ ἀκριβῶς τὰ πράγματα καὶ διαφωτίσῃ πιστῶς τὴν Σύγκλητον περὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ καταστάσεως. Μεταξὺ τῶν πολλῶν λέγει καὶ τὰ ἐξῆς.

«Οἱ Σφακιανοὶ πράγματι ποτε δὲν ὑπετάγησαν εἰς τὸν ζυγὸν τῶν ἱπποτῶν τῆς Ἐνετίας, ὥσπερ οἱ λοιποὶ συμπατριῶταί των Κρήτες. Εἴτε ἢ ἀγέρωχος ἐκείνων ἀνδρεία ἀνεχαιτίζε τοὺς ἡμέτερους κατακτητάς, εἴτε τὸ ἄγονον τῆς χώρας ἀπόθησε τούτους, δὲν ὑπετάγησαν ὅμως ποτὲ εἰς χεῖρας τῆς τάξεως τῶν Κυρίων, τῆς τόσον ἐπαχθοῦς ἐν ὄλῳ τῷ Δουκάτῳ τῆς Κρήτης. . . . Ἄναμφιδόλως καὶ ἂν ὀλόκληρος ἡ χώρα τῶν Σφακίων δὲν ὤκειτο ὑπὸ οἰκογενειῶν ζηλουσῶν τῆς ἀλαζόνης δόξης τοῦ μηδέποτε ὑποταχθῆναι. Καὶ ἂν οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἦσαν ἠνωμένοι, καὶ τότε θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ὑποταχθῶσιν ἐντελῶς. . . .» Μαρτυρίαν εἰλικρινεστέραν ταύτης τοῦ Συγκλητικοῦ **Baliero** οὐδεὶς δύναται ἀπαιτεῖν, ὡς γράψαντος κατ' ἐντολήν τῆς Συγκλήτου πρὸς αὐτήν.

Πρὸς δὲ τούτοις ἢ μικρὰ μὲν, ἀλλ' ἀνεξάρτητος τῶν Λευκῶν Ὀρέων χώρα εἶχεν ἀνεκάθειν καὶ ἴδιον ἐπισκοπικὸν θρόνον διὰ τὴν ἐπισημότητα τοῦ τόπου, ὑπὸ τὸν τίτλον Ἐπίσκοπος Φοίνικος. Καὶ ὁ ἐπίσκοπος οὗτος, ὡς καὶ τὸ ποίμνιόν του, διετέλει ὀλως ἀνεξάρτητος ἐφ' ὅλας τὰς περιόδους τῶν ξένων κατακτητῶν, Σαρακηνῶν δηλ. καὶ Ἐνετῶν. Ὁ θρόνος οὗτος, φαίνεται, ἔμεινεν ἀδιάσειστος ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας καὶ μετὰ τὴν οἰκτρὰν πτώσιν τῶν Κρητῶν, κατὰ τὸ 1363, ὅποτε, συνεργούσης καὶ τῆς Συγκλήτου τῶν Ἐνετῶν, ὁ Πάπας Οὐρβανὸς Ε' τὸ (1368) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Πάπας Γρηγόριος Ι' (1375), οἱ ἄμεισοι οὗτοι τοῦ Χριστοῦ διάδοχοι ἐξεσφενδόνισαν φρικῶδεις κεραυνοὺς κατὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας, διατάξαντες ν' ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τοὺς ὀρθόξους ἀρχιερεῖς ὅλοι τῆς Κρήτης αἱ Ἐπισκοπαί, αἱ ἐκκλησίαι, τὰ ἱερὰ κτήματα καὶ ἐν γένει ἢ ἱερὰ περιουσία τῶν ὀρθοδόξων νὰ δημευθῇ, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς ν' ἀποβληθῶσι παντελῶς ἐκ τῆς ποιμένης

των και τῆς Κρήτης! Ἐν συνόλῳ δὲ κατηργήθη πλέον ἐπισήμως ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν Κρήτῃ, διότι οἱ Κρήτες δὲν ἤθελον ν' ἀποδεχθῶσι τὰς κακοδόξους καινοτομίας τῶν Παπῶν και νὰ ὑποβληθῶσιν ὑπὸ τὸν βαρὺν και ἀπληστον ἐκείνων ζυγόν. Ὅθεν οὐδεὶς ὀρθόδοξος Ἀρχιερεὺς ἔμεινεν ἐν Κρήτῃ ἢ μόνος ὁ τῶν Λευκωρεϊτῶν, ὅστις ἀνεπλήρου πολλὰς χρείας τοῦ Ὀρθοδόξου πληρώματος και ὅλους τοὺς ἱερεῖς ἐχειροτόνει. Πολλοὶ δὲ τῶν βουλομένων ἱερωθῆναι, φοβούμενοι τοὺς Ἐνετοὺς νὰ ὑπάγωσιν εἰς τὰ Σφακία, ἀπεδήμουν και ἐχειροτονοῦντο εἰς τὰς νήσους.

Ἐκ τούτου και ἐξ ἄλλων τεκμηρίων ἐξάγεται ὅτι ὁ ἐν Σφακίοις Ἀρχιερεὺς διετηρεῖτο ἐπὶ πολὺ και μετὰ τὴν καθάρσειν ὄλων τῶν λοιπῶν. Ἀλλὰ τὸν χρόνον και τὸν τρόπον και τὰς αἰτίας τῆς καταργήσεως και τούτου παντελῶς ἀγνοοῦμεν. Εἰκάζομεν δ' ὅτι μετὰ τινὰς χρόνους παρελθούσης τῆς ὀργῆς ἐπετρέπη τοῖς ὀρθοδόξοις νὰ ἔχωσιν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ἢ και πολλοὺς ἐν Κρήτῃ, ὁπότε πλέον ὁ ἐν Σφακίοις ἐθεωρήθη περιττός, ἢ ὅτι ἔνεκα λόγων συντηρήσεως κατηργήθη. Ἄλλως δὲν δυναμέθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ Σφακιανοὶ και δὴ και οἱ λοιποὶ Κρήτες ἤθελον ἀδιαφορήσειν εἰς τὴν διατήρησειν τῆς Ἐπισκοπῆς ἐκείνης, ἀφοῦ οὗτος ἦν τοῖς πᾶσι πολυτιμότερος και σωτήριος. Ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς Ἐνετοκρατίας κατηργήθη πάντως καθότι ἐπὶ τῆς τῶν Τούρκων οὐδαμοῦ φαίνεται ὅτι ἦν ἐν Σφακίοις Ἐπίσκοπος.

Τοῦτο μόνον γινώσκουμεν θετικῶς ὅτι μετὰ τὴν κατάργησειν τῆς ἐπισκοπῆς ἐκείνης περιῆλθον εὐθὺς τὰ Σφακία ὑπὸ τὴν διακαιοδοσίαν τῆς Ὀρθοδόξου Μητροπόλεως, ὅπερ ἀπέδειξις τρανῆ τῆς ῥηθείσης ἡμετέρας εἰκασίας. Ἀπὸ τότε ὁ Μητροπολίτης τῆς Κρήτης μετέβαινεν αὐτοπροσώπως εἰς τὰ Σφακία πρὸς τιμὴν τῶν κατοίκων και ἐξετέλει τὰ θρησκευτικὰ νόμιμα και ἔθιμα. Πολλὰκις ὁμως παρουσιασθέντος κωλύματός τινος ἀπέστειλλε και τὸν παρ' αὐτῷ Ἐπίσκοπον (Τιτουλάριον) Διοπέλεως. Τοῦτο ἐξηκολούθει ἡ Μητρόπολις μέχρι τῆς σφαγῆς τοῦ Γερασίμου (1821), ὅστις λέγεται ὅτι εἶχε και πατρόθεν τὴν καταγωγὴν ἐκ Σφακίων.

Μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ 1830 παρεχωρήθησαν τὰ Σφακία εἰς τὸν τότε ἀρχιερατεύσαντα Νικόδημον ἐκ τῆς Μονῆς Πρέβελη Λάμπης. Οἱ Σφακιανοὶ παρεδέχθησαν τοῦτον χάριν τῆς

Μονής, πρὸς ἣν εἶχον πολλὴν οἰκειότητα καὶ πάση δυνάμει ἐπροστάτευον αὐτὴν κατὰ τῆς ἀπληστίας τῶν Τούρκων ἢ ἄλλης τινὸς καταδρομῆς. (Ὁρ. Μέρ. Δ'. Κεφ. Α'.) Ἐκτοτε δ' ὁ Ἐπίσκοπος Λάμπης φέρει τὸν τίτλον· «Λάμπης καὶ Σφακίων». Αὕτη ἐστὶν ἐν συντόμῳ ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἐν Σφακίῳ.

Ἄλλ' ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ πολιτικὸν μέρος τῆς χώρας παρατηροῦμεν ὅτι καὶ οἱ Ἐνετοὶ μετὰ 441 ἐτῶν κυριαρχίαν, πλήρη αἰμακτηρῶν καὶ συνεχῶν σκηνῶν, μεστὴν δὲ πάσης ἀσυνειδησίας, ἔμελλον ν' ἀπολέσωσι καὶ αὐτοὶ τὴν Βασιλίδαν τῆς Μεσογείου καὶ μετὰ εἰκοσιπενταετῆ πόλεμον, αὕτη μὲν νὰ περιέλθῃ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Μουσουλμάνων, ἐκεῖνοι δὲ νὰ ὑποβληθῶσιν ἀνωφελῶς εἰς ἀκαταλόγιστους θυσίας αἱμάτων καὶ χρημάτων.

Περαίνοντες δὲ τὴν περὶ τῶν Ἐνετῶν ἀφήγησιν ἡμῶν ἐπισφραγίζομεν αὐτὴν διὰ τῶν σοβαρῶν φράσεων τοῦ Σ. Ζαμπελίου· «Εἰχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν σελίδας αἰσχίστας, ναυτιώδεις, σκάνδαλα, δυναμένας νὰ κατερυθράνωσι τῆς ἱστορίας τὸ πρόσωπον. Ἡ αἰδὼ καὶ ἡ ἀγανάκτησις ῥίπτουσιν ἐπ' αὐτῶν πέπλον σιγῆς».

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β'. ΜΕΡΟΥΣ.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ

ΜΕΡΟΣ Γ'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

**Ἡ ἐπέλευσις τῶν Τούρκων εἰς Κρήτην
καὶ ἡ ὑποδοχὴ αὐτῶν ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν.**

Καθ' οὗς χρόνους οἱ Ἐνετοὶ διὰ τῶν παντοίων μέσων τῆς διαφθορᾶς πρὸς τοὺς Κρήτας καὶ τῶν σπουδαίων παραχωρήσεων, εἰς μόνους τοὺς Σφακιανοὺς, ἀπενέμοντο τὰ ἀγαθὰ τῆς νήσου τῶν Μακάρων καὶ ἠλπίζον ὅτι καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἔμελλον καθεύδειν ἐπὶ βόδων, ἢ τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνη ἠβουλήθη πλέον, ἵνα ἐκείνους μὲν ἐξώσῃ τῆς γῆς, ἣν διηνεκῶς ἐπὶ ἡμίσειαν σχεδὸν χιλιετηρίδα κατεμάλασσαν διὰ τοῦ αἵματος τῶν τέκνων τῆς, τοὺς δὲ Κρήτας, ἐπὶ κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος, νὰ ὑπαγάγῃ εἰς ἑτέραν δοκιμασίαν φύσεως ἀλλοίας καὶ ἴσως χαλεπωτέρας.

Μεσοῦντος τοίνυν τοῦ Ἰουλίου 1645 ἀνεφάνησαν παρὰ προσδοκίαν 400 ὀθωμανικὰ πλοῖα καὶ εἰσέβαλον εἰς τὸν κόλπον τῶν Χανίων καὶ προσεγγίσαντα εἰς νησίδιον τοῦ ἀγίου Θεοδώρου, ἢ Τούρλουρον, ἀπεβίβασαν 60,000 στρατοῦ ἐπὶ τῆς ἀντικρῦ ξηρᾶς. Ἐντεῦθεν ἤρξαντο τὸν αἱματηρὸν καὶ μακρότατον πόλεμον καὶ μετὰ 24 ἐτῶν καὶ 3 μηνῶν πάλιν ἀφῆρσαν οἱ Μωαμεθανοὶ τὴν Μεγαλόνησον ἀπὸ ἀναξίους χεῖρας χριστιανῶν μὲ θυσίαν 118 χιλιάδων καὶ 754 ἀνδρῶν, οἱ δ' Ἐνετοὶ παρέδωκαν αὐτὴν μὲ θυσίαν 80,985 ἀνδρῶν. Ἡ δ' ἑκατέρωθεν ὕλικὴ ζημία ἦν ἀκαταλόγιστος! Τὸ μῆκος τοῦ πολέμου τούτου καὶ ἡ στενωπάτη πολιορκία τοῦ Ἡρακλείου ἐπὶ 13 συνεχῆ ἔτη ἐθεωρήθη εἰκότως ἐν τῶν σπουδαιοτάτων γεγονότων τοῦ κόσμου διὸ καὶ ἡ ἄλωσις τῆς Κρήτης κατέλαβεν ἐν τοῖς Καλενδαρίοις ἄχρι σήμερον θέσιν ἐποχῆς. Τοῦτό ἐστιν ὄρθον, διότι ἡ ἀπώλεια τῆς Κρήτης (ἣν οἱ Ἐνετοὶ οὗτοι προπαρασκεύαζον ἕνεκεν τῆς κακοδιοικήσεως) συνεπέ-

φερε προβάδην καὶ τὴν καταστροφὴν ὄλου τοῦ Ἑνετικοῦ κράτους, ὅπερ οἱ μωροὶ δὲν προείδον.

Ἐν τούτοις οἱ Ἑνετοὶ ἐκράτησαν τὰ φρουρίδια τῆς Σούδας, τῆς Γραμβούσης καὶ τῆς Σπιναλόγκας ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἔχοντες ἐκείνους τοὺς σταθμοὺς ἠδύναντο ἀνακτῆσαι τὴν Κρήτην ὅλην. Ἀλλὰ κατόπιν πεισθέντες εἰς τὸ ἀπραγματοποιήτον τοῦ σκοποῦ, μάλιστα ἀφοῦ ὁ φρούραρχος τῆς Γραμβούσης δωροδοκηθεὶς ἀδρῶς παρέδωκεν αὐτὴν τοῖς Τούρκοις, ἀντήλαξαν τὰ λοιπὰ τὸ 1715 μὲ τὰ Κύθηρα, Τήνον καὶ τὴν Κλησσαν, ἅτινα οἱ Τούρκοι παρεχώρησαν εὐκόλως τοῖς Ἑνετοῖς ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὴν ἐπικυριαρχίαν αὐτῶν ἐπὶ τῆς Μεγαλονήσου, ὅποτε καὶ ἡ ἀνάκτησις τῶν ἀνταλλαγέντων τόπων δὲν τοῖς ἦτο δύσκολον, ὡς καὶ ἐγένετο.

Οἱ δὲ Κρήτες ἔνεκα τῶν δεινοπαθημάτων ἀπὸ τοῦ Ἑνετοῦ δὲν εἶδον μὲ ἀπεχθεῖς ὄφθαλμοὺς τὴν ἐπέλευσιν τῶν Τούρκων ἐπὶ τῆς πατρίδος των. Διόπερ καὶ ἀφοῦ κατελήφθη τὸ Ἡράκλειον καὶ ἐτελείωσεν ὁ πόλεμος, προτείναντος αὐτοῖς τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάνη ἵνα εἰάν ἤθελον ν' αὐτοκυβερνῶνται μὲ φόρον ὑποτελείας ν' ἀποσύρῃ ὄλους τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Κρήτης, αὐτοὶ ἠρνήθησαν κακοβούλως τὴν εὐεργεσίαν ταύτην, φοβούμενοι τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἑνετῶν, ὡσεὶ μὴ ἦτο ὁ Σουλτάνος ὑπόχρεως νὰ τοὺς ὑπερασπίσῃ ἐν ἀνάγκῃ. Ἡ σύσκεψις αὕτη ἐγένετο εἰς τὸ χωρίον Κράσι διὰ πληρεξουσίαν.

Οἱ Ἑνετοὶ, εἰ καὶ ἀνῆλθον εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς ἀπανθρωπίας, ἦσαν τοῦλάχιστον προοδευτικοὶ εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὕλικῶν πόρων ἔνεκα τοῦ ἀμέσου συμφέροντος τῶν Τιμακρῶν. Ἄπασα ἡ νῆσος ἦτο κατάφυτος καὶ ἄριστα καλλιεργημένη καὶ μὲ ὁδοὺς καὶ γεφύρας καλλωπισμένη. Ὁ δὲ πληθυσμὸς αὐτῆς διεκυμζίνετο ἀπὸ 500—600 χιλιάδας ψυχῶν. Ἐλθόντων δὲ τῶν Μουσουλμάνων τὰ πάντα ὀπισθοχώρησαν, ἢ κατεστράφησαν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ! Οἱ βάρβαροι οὗτοι οὐ μόνον αὐτοὶ οὐδὲν ἐποίουν, ἀλλὰ καὶ τοὺς χριστιανοὺς βουλομένους οἰκοδομῆσαι ἐκκλησίαν ἢ οἰκίαν ὅπωςδήποτε ἐπιφανῆ ἐμπόδιζον μὲ φρικτὰς τιμωρίας! Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα εὖρον δημόσια ἔργα, ἀφῆκαν νὰ καταρρεύσωσιν ὀλοτελῶς. Ἐν συνόλῳ δὲ τὰ πάντα περιῆλθον

εις μαρασμόν καὶ φρικώδη φθοράν, ὥστε ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἡ βασιλεὺς τῆς Μεσογείου ἀπώλεσε τὰ θέληγητρα καὶ τὴν καλλονὴν τῆς, ὡς ταυὴν ὁρᾶται.

Μόνοι οἱ Σφακιανοί, ὡς συνήθως δξυδερκέστεροι καὶ προνοητικώτεροι εἰς τὰ ἀφορώντα τὴν ὅλην πατρίδα, δὲν εἶδον μὲ καλὸν ὄμμα τοὺς ἐπελθόντας νέους κατακτητάς· διόπερ οὐχὶ μόνον δὲν ἀνemiχθησαν εἰς τὴν γενομένην πρόσκλησιν ἐκείνων, οὐχὶ μόνον ἐξύβρισαν καὶ πολλοὺς πρωταιτίους, ὡς λέγεται, ἐφόνευσαν, ἀλλ' ἅμα ἰδόντες τοὺς Μουσουλμάνους ἐπὶ τοῦ πατρῷου ἐδάφους ἀφῆκαν παραχρῆμα τὰς πεπαλαιωμένας πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἐχθρότητας καὶ αὐθορμητῶς συμμαχήσαντες συνεπολέμουν ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς χριστιανοὶ ἀξίως ἑαυτῶν προσενεχθέντες.

Μαχόμενοι δὲ ποτε μετὰ τῶν Ἐνετῶν πρὸς τοὺς Ὀθωμανούς, ἀλλὰ τῶν Ἐνετῶν νικηθέντων κατὰ κράτος, οἱ Σφακιανοὶ περιήλθον εἰς κίνδυνον τοῦ νὰ αἰχμαλωτισθῶσιν ἅπαντες. Μόλις δὲ μετὰ κόπου ἐξηγόρασαν τὴν ἐλευθερίαν των διὰ δῶρων σπουδαίων ἀποδοθέντων εἰς τοὺς νικητάς. Οἱ Τούρκοι τρομάξαντες τὴν ἐξέγερσιν τοῦ ἰθαγενοῦς στοιχείου, ὅτε εἶδον τὴν ἐπιθεσιν τῶν Σφακιανῶν, ἀλλὰ νικηθέντων οὕτως ἐκείνων ἐχάρησαν σφόδρα καὶ παραχρῆμα ἔγραψεν ὁ στρατάρχης Δελῆ Χουσεῖν εἰς τὸν Σουλτάνον τὸ γεγονός, ὅστις διατεθεὶς εὐμενῶς ὑπὲρ τοῦ στρατηγοῦ ἐδώρησατο ἐκεῖνῳ ὡς τιμᾶριον τὰ Σφακία. Ὁ δὲ στρατηγὸς εὐγνωμονῶν εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ προφήτου διὰ τὴν λαμπρὰν νίκην, ἣτις εἶχε τὴν ἰδιότητα ν' ἀποθαρρύνῃ τοὺς κατοίκους Ἑλλήνας, ἀφιέρωσεν ἐκ τῶν προσόδων τῆς χώρας ἐτησίως 5000 γρόσια εἰς τὰς ἱερὰς πόλεις Μεδίνην καὶ Μέκαν. Τὸ δωρητήριον ἔγγραφον συνετάχθη τῷ 1646 (ἑγείρας 1086) ἐν τῷ στρατοπέδῳ αὐτῶν. Ἄλλ' οἱ πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας Λευκωρεῖται ἄλλως σκεπτόμενοι ἐμπαταίωσαν κατόπιν διὰ κρισιμωτάτης καὶ ἀθανάτου μάχης τὰς τε ἀφιέρωσεις καὶ ὄλα τοῦ στρατάρχου τὰ σχέδια, καὶ τὸν μῶμον τῆς ἡττης των ἀπέπλυναν καὶ τὰ ἐπὶ Ἐνετῶν πολιτικὰ προνόμια τῆς χώρας των καὶ τὴν ἐντελῆ ἀτέλειαν διὰ γραπτῆς συμβάσεως ἐστερέωσαν καὶ μόνον δύο φορτώματα χιόνος παρεδέχθησαν νὰ στέλλωσιν ἐτησίως εἰς τὰ μέγαρα τοῦ Πασᾶ. Διὰ τῆς συμβάσεως ταύτης ὑποχρεοῦτο ἡ κυβέρνησις ἵνα ἀναγνωρίξῃ τὴν ὀρθόδοξον

θησκείαν ἐν Κρήτῃ καὶ τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς ἐξάσκησιν πανταχοῦ τῆς Μεγαλονήσου. Ἡ σύμβασις ἐκείνη εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τοῦ ἐν Καλλικράτῃ παπᾶ Σήφῃ, ἀλλ' ἀπώλεσθη τῷ 1770.

«Ἐκατέβησαν, γράφει ὁ Ἄνδρέας Βαλιέρος τὸ 1679, ἱκανοὺς ἀριθμὸς Σφακιανῶν ἵνα βοηθήσωσι τὰ χριστιανικὰ στρατεύματα τῶν Ἐνετῶν, ἀλλ' ἰδόντες ἔπειτα ἑαυτοὺς ἐγκαταλειμμένους ἕνεκεν τῆς φυγῆς τῶν στρατευμάτων, ἐφρόντισαν, ὡς εἰκός, νὰ λάβωσι παρὰ τῶν ἀπίστων χάριν, οὗς πράγματι δυσωπήσαντες διὰ προσφορᾶς χιλίων δικαφῶρων ζῶων καὶ χιλίων νομισμάτων (α) ἀνεχώρησαν ἀσφαλῶς εἰς τὰς ἐστίας των...» Τομ. Γ'. σελ. 87. Καὶ ὁ Γ. Περρὸ λέγει σελ. 185.

«Οἱ Σφακιανοὶ μ' ὄλας τὰς ἐριδας καὶ διαφορὰς, ἃς εἶχον πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς δὲν ἠνώθησαν τοῖς λοιποῖς εἰς τὸ προσκαλέσαι τοὺς Τούρκους. Ἐξ ἐναντίας ἀντέστησαν ὅσον τὸ ἐπ' αὐτοῖς κατὰ τῆς Μουσουλμανικῆς κατακτήσεως τῆς νήσου των. Κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα χρόνους τῶν πολέμων ἔκαμαν τοὺς Τούρκους νὰ συναισθανθῶσι σκληρῶς τὴν ἀνδρείαν των, μὴ ὄλας τὰς προνομιοῦχους αὐτῶν πρὸς ἐκείνους δωρεὰς ἦτοι τὴν ἐλευθέραν ἐξάτηκσιν τῆς ἐν Κρήτῃ χριστιανικῆς θρησκείας, τὴν τήρησιν τῶν πατρῶων ἐθίμων ἰδίως δ' ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἤθελον συγκατατεθῆ νὰ συμμαχήσωσι κατὰ τῶν Ἐνετῶν... Οἱ ὄπλαρχηγοὶ Σφακιανοὶ Ζίμπος, Βάλσαμος καὶ Κάλαμος διεκρίθησαν εἰς πλείστας περιπλοκάς... Οἱ Σφακιανοὶ ἀπέβησαν μᾶλλον σεβαστοὶ μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἡμισελήνου ἐν Κρήτῃ... Καὶ ὁ Πάσλεη λέγει.

«Οἱ Σφακιανοὶ ἕνεκα τῶν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς πολέμων διετέλουν ὄλας ἐλεύθεροι καὶ συνεπῶς ἠσθάνοντο πολὺ ὀλιγώτερον τὸ βᾶρος τῆς ξένης κυριαρχίας διὸ καὶ οὐδὲ ὄλας ἀνemiχθησαν τοῖς λοιποῖς εἰς τὴν πρόσκλησιν τῶν Τούρκων. Μάλιστα δὲ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἔκαμαν αὐτοὺς νὰ αἰσθανθῶσι σκληρῶς τὴν δύναμιν των μεθ' ὄλας τὰς παραχωρήσεις, ἃς οὗτοι προσέφερον ἐκείνοις. Τὴν ἀνγνώρισιν δηλ. τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἑαυτῶν καθολικὴν ἀτέλειαν καὶ αὐτοδιοίκησιν.

«Τὰ δὲ προνόμια ἄτινα ὑπέσχεοντο οἱ Τούρκοι θὰ ἦσαν μᾶλλον

(α) Αἰγοπροβάτων δηλ. καὶ βεαλίων Ἰσπανικῶν ἴσως.

ευρύτερα, καθ' ἣν περίπτωσιν ἤθελον παραδεχθῆναι νὰ συμμαχήσωσι κατὰ τῶν Ἑνετῶν, ὅπερ οὐκ ἐγένετο. Οἱ Σφακιῶται ἀνεδείχθησαν μᾶλλον σεβαστοὶ παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς μετὰ τὸν ὀριστικὸν θρίαμβον τῆς ἡμισελήνου ἐπὶ ὀλόκληρον αἰῶνα (ἔως τὸ 1770 δηλ.) ὥστε οὐδένα ἄλλον φόνον ἀπήτησαν παρ' ἐκείνων οἱ Τούρκοι ἢ ὀλίγην χιόνα ἐτησίως».

Δὲν ἐσκέφθη ὀρθῶς ὁ Πάσλεη εἰπὼν ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἠσθάνοντο ὀλιγώτερον τὸ βάρος τοῦ Ἑνετικοῦ ζυγοῦ καὶ δι' αὐτὸ δὲν ἔλθοι μέρους εἰς τὴν πρόσκλησιν τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μωάμεθ· ἐξ ἐναντίας ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι τὸ ἠσθάνοντο ἐξ ἴσου τοῖς λοιποῖς καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο περιεπλέκοντο εἰς πολέμους διηνεκεῖς καὶ εἰς μυρίας ὄσας θυσίας καὶ τραγικοὺς θανάτους ἀενάως ὑπεβάλλοντο καὶ ταλαιπωρίας δεινάς ὑφίσταντο, ὡς καὶ πάντες οἱ ἱστορικοὶ συμφώνως μαρτυροῦσι. Μάλιστα δὲ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοραίου οὐδὲν εἰσέτι εἶχον πάθη, ὅταν ἀπεφάσιον νὰ τοὺς πολεμήσωσι ὀμοῦ μὲ τοὺς ἀρχαίους τῶν ἐχθρῶν. Ἐγκατελείφθησαν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, ἐνίκηθησαν καὶ εἰς λύτρα ὑπεχρεώθησαν, δὲν τὰ ἀπήτησαν ἐκ τῆς Ἑνετικῆς κυβερνήσεως, ὡς ἔδει, ἀλλ' αὐθορμήτως καὶ πάλιν ἐπολέμησαν καὶ ἐνίκησαν ἔνδοξον καὶ δαφνοστεφῆ νίκην. Ἄρα δὲν ἦτο ἡ αἰτία τῆς μὴ ἀναμίξεως αὐτῶν εἰς τὴν πρόσκλησιν τῶν Τούρκων, ὅπερ ὁ Πάσλεη νομίζει· ἦτο τὸ ὑπὲρ τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος αὐτῶν αἶσθημα, ὡς καὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς συνθήκης σαφῶς καὶ ἐναργῶς δηλοῦται· διότι ἡ ἀπ' ἀρχῆς ἀπόρριψις τῆς μετὰ τῶν Τούρκων συμμαχίας κατὰ τῶν χριστιανῶν Ἑνετῶν, ἡ ἐκ τούτου θυσία τῶν Σφακιανῶν πρὸς τὰς ὑποσχομένας ευρύτερας παραχωρήσεις ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ κατόπιν ἡ ὀριστικὴ ἀπαίτησις τῶν Σφακιανῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθέρως ἐξασκήσεως τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης. Ταῦτα πάντα τί ἄλλο ἐμφαίνουσι ἢ πρόνοιαν τοῦ μέλλοντος ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ σωτηρίας τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως; Οὕτω τοῦλάχιστον ἡμεῖς σκεπτόμεθα.

Ἄλλ' ὀπωσδήποτε καὶ ὑφ' οἰανδήποτε ἔποψιν ἀν' ἐξετάσωμεν τὰ πράγματα μονονοχὶ ταῦτα ἀναβιβάζουσι τοὺς Λευκωρεῖτας εἰς θέσιν ἐθνικῆς δόξης, ὡς προελομένους τὸ κοινὸν συμφέρον τοῦ ἰδιαιτέρου, τὸν σταυρὸν τῆς ἡμισελήνου. Πανταχοῦ ὀρώμεν τοὺς Λευκωρεῖτας

ἀποδεχομένους δωρεάς και προνομίας μόνον ἀπὸ ἰδιαιτέρους ἀγῶνας. Ἐν τῇ περιστάσει ὅμως ταύτῃ, καιπερ ἐμάχοντο μόνου, ἀπέριψαν τὰς προτεινομένας δωρεάς μόνον ὅπως μὴ ὑποχρεωθῶσι νὰ πολεμήσωσι χριστιανούς ὑπὲρ Μωαμεθανῶν.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων οἱ Σφακιανοί, λέγει και ἕτερός τις, ἔδωκαν εἰς τοὺς ἐπιδρομεῖς Τούρκους σκληρὰ και αἱματώδη μαθήματα τῆς ἑαυτῶν ἀνδρείας κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα χρόνους, ἀλλ' ἐπὶ τέλους, καιπερ κρατήσαντες τῶν Ἐνετικῶν ὄπλων οἱ Τούρκοι, δὲν κατώρθωσάν ποτε νὰ ὑπαγάγωσι και τοὺς Σφακιανούς εἰς τὸν ἐπιβληθέντα τοῖς πᾶσι ζυγόν, οὐδ' εἰς ἄλλον φόρον ἢ εἰς τὸν τῆς χιόνος.»

Πρὸς τούτοις δὲ λέγομεν και ἡμεῖς ὅτι οὐδεμία πολιτικὴ οὔτε θρησκευτικὴ Ἀρχὴ κατὰ τὰ συμβαλλόμενα εἶχε δικαίωμα ἐπὶ τῆς χώρας τῶν Λευκωρειτῶν. Αὐτοὶ ἑαυτοὺς διώκουν κατὰ τὰ ἀνέκαθεν εἰδισμένα ἀριστοκρατικῶς και τοσαύτω ἐγένοντο σεβαστοί, ὥστε ἡ χώρα τῶν Λευκῶν Ὁρέων ἐθεωρεῖτο ἀλλοτρία ὑπ' αὐτῶν και κράτος ἐν κράτει ὑπάρχον. Τὸ παρ' αὐτοῖς ἄσυλον οὐδέποτε ἐτόλμων νὰ προσβάλωσι οἱ Τούρκοι. Πᾶς ἄνθρωπος ἀνεξαιρέτως θρησκείας, οὐδὲ τῆς τοῦ Μωάμεθ ἐξερουμένης, ἀφοῦ κατώρθου νὰ προσφύγῃ εἰς τὸ ἄσυλον ἐκεῖνο ἐθεωρεῖτο παντελεύθερος και τὴν ζωὴν ἤδη ἐξησφαλισμένος· διόπερ οὐκ ὀλίγοι κατέφευγον ἐκεῖ και ἐσώζοντο ἀπὸ τῆς Τουρκικῆς θηριωδίας και μεγάλην εὕρισκον περιποίησιν, ἰδίως δὲ οἱ Τούρκοι.

Τὸ ἄσυλον τοῦτο τῶν Λευκωρειτῶν διετέλει ἀπ' ἀρχῆς ἕως τὸ 1830 ὄλως ἀπρόσβλητον και ἀπαραβίαστον. Ἀπὸ τότε δὲ, καιπερ συνεχῶς προσβαλλόμενον ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, οὐχ ἦτον οἱ κάτοικοι διετήρουν αὐτὸ πολλάκις και δι' αἱματός μέχρι τοῦ 1858, ὅτε οἱ Χριστιανοὶ Εὐρωπαῖοι ἠδῶκησαν νὰ παραλάβωσι εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν χορσίαν και τοὺς Τούρκους, νὰ περιφρουρήσωσι δὲ και τούτους διὰ τοῦ διεθνούς δικαίου. Τὴν θέσιν των ὅθεν καλῶς κατανοήσαντες οἱ Ὀθωμανοὶ ἤρξαντο πλέον ἀδεῶς και ἀφόβως ν' ἀφαιρῶσι ἀπὸ τοὺς ἀτυχεῖς Χριστιανούς πᾶν ἔχνος προνομίου ἀφορῶντος τὴν ἀνακούφισιν αὐτῶν! Ἐκτοτε και τὸ ἄσυλον τοῦτο κατὰ τῆς Μουσουλμανικῆς ἀθρησκείας και ἀπληστίας, τὸ σῶσαν μυριάδας ἀνθρώπων, ἐντελῶς ἐξηφανίσθη. Ἐνταῦθα ἡδυνάμεθα νὰ

παρεμβάλωμεν καὶ παραδείγματα ἀποπείρας πρὸς σύλληψιν προσφύγων εἰς Σφακία ἔχοντα, ὅτε μὲν τραγικόν, ὅτε δὲ λίαν κομικὸν χαρακτηῖρα, ἀλλ' ἕνεκα συντομίας ταῦτα παραλείπομεν.

Τοιοῦτος τοίνυν ἦτο ὁ τῶν Λευκῶν Ὁρέων λαὸς φυλάττων ἀναλλοίωτα καὶ ἀπαράτρεπτα τὰ πάτρια, καθὼς καὶ τὴν κληρονομηθεῖσαν φιλοτιμίαν καὶ ἀνδροπρέπειαν, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυσσόμενα ἐν τῷ στενωτάτῳ τούτῳ τῆς ἐλευθερίας κύκλῳ, ἔμελλον μετ' οὐ πολὺ νὰ παραστήσωσιν αὐτὸν καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς καθ' ἡμᾶς ἐποχῆς ἔτι μᾶλλον θερμὸν συνήγορον ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων αὐτοῦ ἀδελφῶν, ἐπίφοβον δὲ καὶ ὀλετήρα τῆς ἀπανθρώπου τυραννίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἐπανάστασις τῶν Σφακιανῶν τῷ 1770 ὑπὸ τὸν Δάσκαλον Ἰωάννην.

Περιστροφόμενων τῶν ἐτῶν καὶ πλείον τοῦ ἡμίσεος αἰῶνος ἤδη παρεληλυθότος, ἀφ' οὗτου ἡ δυναστεία τῶν Μωαμεθανῶν ἐδραιώθη ἐπὶ τῆς Κρήτης, οἱ κατακτηταὶ οὗτοι ἐγένοντο ὅσημέραι ἐπιλήσμονες τῶν ἐν ἀρχῇ ὑποσχεθέντων τοῖς ὑπηκόοις ἀγαθῶν καὶ μετεβάλλοντο εἰς ἀπαραδειγμάτιστον ἀπλησίαν, σκληρότητα καὶ θηριωδίαν κατὰ παντὸς μὴ ὁμολογοῦντος τὸ Κοράνιον.

Τὰς φρικώδεις ταύτας καταθλίψεις ὁρῶντες οἱ ἀπηλλαγμένοι τούτων Σφακιανοὶ κατετήκοντο μὲν τὴν καρδίαν, μάλιστα δ' ὁσάκις ἔβλεπον ὀλόκληρα χωρία νὰ σπεύδωσι πανδημεὶ εἰς ἐξώμοσιν, μὴ δυνάμενοι δὲ νὰ πράξωσι τι πρὸς ἀναστολὴν τοῦ κακοῦ, ἐκαρὰδόκουν εὐκαιρίαν ἀπὸ τῆς μεταβολῆς τῶν πραγμάτων ὅπως ὑπερασπισθῶσιν αὐθις τὸν ὅσημέραι ἐξαφανιζόμενον ἐκ τῆς Νήσου Ἑλληνισμόν. Καὶ ἀληθῶς παρουσιασθείσης ἀρμοδίας περιστάσεως, ὡς αὐτοὶ ἐπίστευσαν, δὲν ὀλιγόρησαν ποσῶς τοῦ ἐπιβαλλομένου αὐτοῖς ὑπὸ τῆς φιλανθρωπίας καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ καθήκοντος.

Ἦτο δὲ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνὴρ τις διάσημος, ἀρκετὰ πλούσιος, φιλόπατρις, φιλογενὴς καὶ εἰς ἄκρον φιλελεύθερος, ὁ εἶ

Ἄνωπόμενος Δάσκαλος Ἰωάννης, ὅστις ἐβλεπε κάλλιον παντός ἄλλου τὸ σημεῖον εἰς ὃ ἐμελλε νὰ καταλήξῃ ἡ κατάστασις αὐτῆ τῆς καταθλίψεως. Οὐχὶ σπανίως ἔλεγεν ἐν δάκρυσιν ὅτι, ἐὰν δὲν ἐπέλθῃ κατὰ τῶν Μωαμεθανῶν ἔκτακτόν τι, θὰ ἐξαλειφθῇ μετὰ 30 ἕως 40 ἔτη πᾶν ἔχνος χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ, πλὴν τῶν Σφακίων· ἀλλὰ καὶ ταῦτα οὐχὶ πολὺ ἀργὰ θὰ ὑποστῶσι τὴν κοινὴν τύχην. Ταῦτα ἔλεγε καὶ συνεσκέπτετο μετ' ἄλλων Προκρίτων ἐν Σφακίοις, ὡσεὶ ἦσαν αὐτοὶ παρὰ θεοῦ ἐπιφορτισμένοι τὴν κηδεμονίαν τῆς Κρήτης.

Ὁ Δ. Ἰωάννης, καίτοι πλούσιος, οὐχ ἤττον ἐφρόντιζε σπουδαίως περὶ τῆς ἐτι μᾶλλον ἐπαυξήσεως τῆς περιουσίας του διὰ τὸν ῥηθέντα σκοπὸν πρὶν ἢ ὀλοσχερῶς ἀπορροφηθῇ τὸ Ἑλληνικὸν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ στοιχείου, ὡς ἐν Ἀσίᾳ καὶ πολλαχοῦ συνέβη. Οὗτος ἔχων τέσσαρα τρίστια μεγάλα πλοῖα ἐταξίδευεν ὡς ἐμποροπλοῖαρχος πανταχοῦ τῆς Μεσογείου, τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τοῦ Εὐξείνου· διόπερ καὶ ἐλάλει ἐλευθέρως, πλὴν τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ τὴν Ἰταλικὴν καὶ τὴν Ῥωσικὴν γλῶσσαν. Ἦτο δ' ὁ μόνος τότε ὁ φορῶν ἐν Κρήτῃ Εὐρωπαϊκὴν στολὴν, ὥστε ὡς ἐκ τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἐπιδείξεως ἔλαβε στενάς σχέσεις πρὸς Ῥώσσους ἐπιφανεῖς, ἐμπόρους καὶ πολιτευομένους, καὶ τὰ κατὰ τῶν Τούρκων σχέδια ἐκείνων δὲν ἦσαν εἰς αὐτὸν ἄγνωστα. Ὅθεν εἶτε ἐκ προηγουμένης συνεννοήσεως, εἶτε κατὰ τύχην ἐμπορευόμενος παρευρέθη καὶ αὐτὸς εἰς τὰς ἐν Τεργέστη καὶ Ἐνετία συσκέψεις τῶν ὁμογενῶν μετὰ τοῦ Θεοδώρου Ὀρλώφ πρὸς ὑποκίνησιν ἐπαναστάσεως κατὰ τῶν Τούρκων πρὶν ἐξίλασμίσωσι τὸν κόσμον. Ἐντεῦθεν λαβὼν θάρρος καὶ ὀδηγίας ἐπανῆλθεν εἰς Σφακίαν καὶ ἀφηγεῖτο τοῖς μᾶλλον οἰκείοις τὰ μελετώμενα, πλὴν οὐδὲν τότε ἐνήργησεν.

Κατελθόντος δὲ τοῦ Ῥωσικοῦ στόλου εἰς τὰς ἑλληνικά θάλασσας (1769) ὅπως ὠθήσῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐπανάστασιν καὶ οὕτω φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὰς κατὰ τῶν Ῥώσων Τουρκικὰς δυνάμεις, ὁ Δ. Ἰωάννης ἐπίστευσεν ὅτι· ἤδη ἐπέστη ἡ ὥρα τῆς ἐνάρξεως τῶν πολεμικῶν ἀγώνων· διόπερ παραλαβὼν τὸν ἀδελφὸν καὶ τινὰς ἄλλους Σφακιανοὺς μετέβη ἐνθουσιώδης εἰς Πελοπόννησον καὶ συνεννοεῖτο μετὰ τοῦ Μαυρομιχάλη βῆθαι τῆς Μάνης καὶ τοῦ ἐν Μεσσηνίᾳ Μπενάκη καὶ ἄλλων Προκρίτων καὶ Κλη-

ρικῶν, καθὼς καὶ μετὰ τοῦ ἐκ Ῥωσσίας ἐλθόντος τότε Γρηγορίου Παπάζογλου, ὅστις ἔλεγεν ὅτι εἶχεν ἐντολὴν νὰ τοῖς εἶπῃ ὅτι εὐθὺς, ἀφοῦ ᾗθελον ἐπαναστατήσῃ, θὰ ἐλάμβανον παρὰ τῆς Ῥωσσίας ἅπαντα τὰ ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου.

Μετὰ δὲ τὴν ὀριστικὴν συνεννόησιν καὶ συμφωνίαν πάντων, οἱ μὲν Πελοποννήσιοι δὲν ἐβράδυναν νὰ ἐξεγεθῶσιν, ὁ δὲ Δ. Ἰωάννης ἀνεχώρησεν εὐθὺς ἐκεῖθεν εἰς Τεργέστην κατὰ μῆνα Αὐγούστου 1769 ὅπως προμηθευθῇ τὰ εἰς τὰς πρώτας ἀνάγκας ἐπιτήδεια τοῦ ἀγῶνος, ἕως ὅτου ἀποσταλῶσιν αὐτοῖς καὶ τὰ Ῥωσσιὰ βοθηήματα. Ὁ Δ. Ἰωάννης φορτώσας τὸ πλοῖόν του ἰδίᾳ δαπάνῃ ἐπανῆλθεν εἰς Σφακίᾳ κατὰ τὸ φθινόπωρον, ὁπότε πλέον δὲν ἐδίσταζε νὰ ἐργάζεται ἀπροφυλάκτως πρὸς ἐπανάστασιν. Εἰς τὰς ἐνθουσιώδεις του ὁμῶς ἐνεργείας εὗρισκε ζωηρὰν ἀντίπραξιν, ἧς μοχλὸς ἦτο ὁ θεῖός του Πρωτοπαπᾶς.

Καθορῶντες δ' οἱ ἀπλόιοι ὄρειοὶ τὰς ἀπροφυλάκτους ἐνεργείας τοῦ Δ. Ἰωάννου, τὰ ἄφθονα πολεμοφόδια, ἀκούοντες ἄλλως καὶ τὰ ὅσα ἐλάλει περὶ τῆς βοηθείας τῶν Ῥώσσιων, πρὸς οὓς εἶχον τότε οἱ Ἕλληνες πεποιοῖσθαι ἀπόλυτον καὶ ἀφοσίωσιν, ἐγένοντο ἐξαλλοὶ ἀπὸ τῆς χαρᾶς, ὅτι ἐπῆλθεν ἡ ὥρα τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (α).

Ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ταύτης ἐρειδόμενοι ὅτε Δ. Ἰωάννης καὶ οἱ λοιποὶ πρόκριτοι τῶν Σφακίων προσεκάλουν εἰς Ἐμπρόσγιαλον συνέλευσιν τῶν Σφακιανῶν ὅπως συσχεψάμενοι ἀποφασίσωσιν ὀριστικῶς καὶ ὁμοθυμῶς τὸν ἀγῶνα, τακτοποιήσωσιν δ' ἀπὸ κοινοῦ καὶ τὰ πράγματα αὐτοῦ. Προσεκλήθησαν ὅθεν ἐκ τῶν ἀρίστων οἱ

(α) Περιέρχον τὸ πρᾶγμα! Ὅπως ἦν ἡ ἰδέα περὶ τῆς ὅσον οὕτω ἐμφανίσεως τοῦ προσδοκωμένου Μεσσοῦ ἐπικεχυμένη εἰς ὅλων τῶν πεπολιτισμένων ἔθνων τὰς συνειδήσεις, καθ' οὓς χρόνους ἐμελλεν ἐλθεῖν, οὕτω καὶ ἡ ἰδέα περὶ ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐνεργηζώθη εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν Ἑλλήνων εὐθὺς ἀπὸ τῆς φοβερᾶς στιγμῆς τοῦ θανάτου τῆ 29 Μαΐου 1453. ὥστε καίτοι τότε πανίσχυρος καὶ φοβερὸς ὁ κατακτητὴς, ἐν τούτοις ἡ ἀναγέννησις ἐθεωρεῖτο ὡς γεγονός τετελεσμένο. Κατὰ τὴν φρικτὴν ὥραν τῆς ἀλώσεως, πληρωθέντος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας πλήθους ἐντρόμου καὶ ὀλοφυρομένου, Γεννάδιος ὁ Σχολάριος ἀνεφώνησεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τὴν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν ἐνώπιον πάντων! ὅστις θέλει μὴ πιστεύῃ εἰς τὴν ὑψίστην Πρόνοιαν.

κογενειῶν οἱ μᾶλλον συνετοὶ καὶ πεπειραμένοι. Συνετάχθη δ' ἔπειτα καὶ τραγοῦδι κατὰ τὸ ἔθιμον τῶν Λευκωρεϊτῶν ἐφ' ὅλας τὰς δεινὰ περιστάσεις, ὅπερ ἀναφέρει ὅλας τὰς τότε ὑπερτερούσας ἐν Σφακίοις ἐνδοξούς καὶ ἀπὸ ἐπτὰ αἰῶνων ἱστορικωτάτας οἰκογενείας ἐν Κρήτῃ. Ἴδου ἡ ἀρχὴ του.

«Δασκαλιανοὶ ἔς τὸν Ματσιανὸ

Κ' οἱ Πατακοὶ ἔς τὴν Νίμπρο,

«Οἱ Βλάχοι ἔς τὴν Ἀνώπολι,

Κ' οἱ Μοριανοὶ ἔς τὰ Ἀσκύφου,

«Στ' Ἀσφέντου οἱ Δεληγιάννιδες,

Κ' εἰς τὰ Σφακιά Στρατήγοι,

«Ἐλάτε ἔς τὸν Ἐμπρόσγιαλον. . . .

Συνελθόντες δ' οὗτοι καὶ συσκεψάμενοι ἀπεφάσισαν, ἔχοντες καὶ τὴν ἀκαταμάχητον Ῥωσσίαν σύμμηχον, νὰ διακινδυνεύσωσιν αὐτοὶ καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἐν αὐτοῖς ἐλευθερίαν νὰ ἐμπιστευθῶσιν εἰς τὴν τύχην τῶν ἀσθενῶν αὐτῶν ὅπλων. Τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῶν Σφακιανῶν ἔσπευσεν ὁ Δ. Ἰωάννης νὰ δηλώσῃ δι' ἐπιστολῆς καὶ ἀποστολῆς τοῦ ἀδελφοῦ του Παύλου εἰς τοὺς ἐν Μάνῃ καὶ ἰδίως εἰς τὸν Θ. Ὀρλώφ ὄντα ἐν Πάρῳ τότε, νὰ ζητήσῃ δὲ καὶ τὴν συνδρομὴν του καὶ ὁδηγίας.

Μετὰ δὲ ταῦτα προέβησαν καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀνωτέρων ὀπλαρχηγῶν τοῦ ἀγῶνος. Ὁ Δ. Ἰωάννης ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Βλάχων ἀνηγορεύθη παμψηφεὶ στρατάρχης καὶ γενικὸς διευθυντὴς τῶν τε στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ ἐπικειμένου ἀγῶνος. Δεύτεροι δὲ αὐτοῦ ὁ ἐκ Καλλικράτους Γεώργιος Δασκαλάκης ἢ Δασκαλογεωργάκης ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Δασκαλιανῶν. Ὁ ἐξ Ἀσκύφου Ἀνδρουλίδης Μοράκης ἐκ τῶν Μοριανῶν ἐκ τῆς Νίμβρου ὁ Μανούσακας καὶ ὁ Ἀντρούλης ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Πατακῶν ἢ Βολουδιανῶν. Ἐκ τοῦ Ἐμπροσγιαλοῦ ὁ Στρατῆς Βουρδουμπᾶς καὶ ὁ Μανούσος Κούτσουπας ἐκ τῶν Στρατήγων. Ἐκ τοῦ Μορίου ὁ Γεώργιος Σκορδύλης. Ἐκ τῆς Ἀνωπόλεως ὁ Γεώργιος Πάτερος. Ἐκ τῆς Ἀράδαινας ὁ Μανούσος Μπουνάτος καὶ ἐκ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ὁ Χοῦρδος. Ἄν πάντες οὗτοι ἦσαν ἰσόβαμοι ἢ οὐχί, ἀγνοοῦμεν· ἐπίσης ἀγνοοῦμεν καὶ τοὺς ἐκλεγέντας μικροτέρους ὀπλαρχηγούς.

Ὁ Δ. Ἰωάννης ἐξελέξατο ἀφ' ὅλων τῶν Σφακιανῶν ἑκατὸν νέους τοὺς μᾶλλον ζωηρούς, γενναίους καὶ ταχεῖς, εἰς ἐν ἐφεδρι-

κόν σῶμα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γεωργακομάρκου, ὅστις ἦν ἐπίσης ἄμοιρος φόβου, ὡς καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ὁ ἄνωθεν Γεωργάκης. Τὸ σωματεῖον τοῦτο ὠνόμασεν ὁ Δ. Ἰωάννης Νυκτοπολεμιστᾶς, οἱ δὲ Τούρκοι Σεϊτάν-τακιμι (ἤτοι σῶμα Δαιμόνων), τὸν δ' ἀρχηγόν του Σεϊτάν-λάρ-φρείσι (ἤτοι Δαιμονάρχην), εἰς δὲ ἔμεινε διὰ βίου τὸ ἐπώνυμον τοῦτο, ὅπερ καὶ εἰς τὰ τέκνα του μετεδόθη, ὀνομαζόμενα Δαιμονάκια (ἰδ. σελ. 29 ὑποσημ.) Τὸ σωματεῖον τοῦτο ἔλαβε τὴν ἐντολὴν νὰ καταβαίῃ διὰ νυκτὸς εἰς τὰ Τουρκικὰ χωρία, νὰ σφάζῃ, νὰ καίῃ, νὰ θύῃ καὶ νὰ καταστρέφῃ πᾶν ἐχθρικὸν πρᾶγμα καὶ εἶτα νὰ φεύγῃ διὰ νυκτὸς ἀθέατον. Τρόμον μέγαν ἐπέβαλλεν ἀληθῶς εἰς τοὺς Τούρκους καὶ φθορὰς μεγάλας ἐπέφερον, ὥστε ἡ δυνάτουν ἄνευ κινδύνου νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὰ ἐξοχικὰ τῶν κτήματα. Ἐπίσης εἶχε καὶ ἐτέραν ἐντολὴν, νὰ σπεύδῃ ἐπίκουρον δπου ἦν ἀνάγκη ἐν ταῖς μάχασι.

Ἄπαντες δὲ οἱ ἀναδειχθέντες ὀπλαρχηγοί, ὡς ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς καταγωγῆς φαίνεται, ἦσαν πανίσχυροι καὶ ἀρμόδιοι ὡς ἡγέται εἰς τοιαύτας περιστάσεις. Ὁ Δ. Ἰωάννης διεκρίνετο καὶ ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν ἐλευθερίαν εἰς τὸ λαλεῖν καὶ πείθειν πάντα ἀνθιστάμενον εἰς τὰς ἰδέας του. Κατὰ δὲ τὸ σῶμα ἦτο μέτριος, εὐχαρις, ὠραῖος καὶ εὐπρόσιτος· ὁ δὲ Γεωργάκης εἶχεν ὅλως ἀντίθετα τούτου χαρακτηριστικά· ἦτο πελώριος τὸ ἀνάστημα, φοβερός τὸ βλέμμα, τραχὺς τὸ ὕψος καὶ λεοντόκαρδος. Παρὰ πολλῶν τὰ κατ' αὐτὸν εἰδῶτων βεβαιούται ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου ἦν αὐτῷ ὅλως ἄγνωστον. Τοῦτο πολλάκις διεβεβαίου καὶ ὁ υἱὸς του Μάρκος. Τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον διαψεύδει ἡ φύσις, πλὴν ἡ ὑπερβολὴ αὕτη ἐκδηλοῖ βεβαίως τὸ ἀρειμάτιον τοῦ ἀνδρός. Ὁ Ἄ. Μοράκης ἦν ἐξεναντίας μικρόσωμος, πλὴν ζωηρὸς καὶ πάντων ἴσως ἐνεργητικώτερος. Τοῦτον ἀπηγχόνησεν ὁ Μουσταφᾶς ἐν Ἀσκούφ τῷ 1833 ὑπερεκατοντούτη. Ὁ Μανούσκακας ἦν, ὡς καὶ ὁ συγγενὴς του Γεωργάκης, πελώριος τὸ σῶμα, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία Μανούσκακας· ἦτο δ' οὗτος καὶ τὸν τρόπον ἀκομψος καὶ ἀφιλάρεσκος, πλὴν εἰς τοὺς λόγους καὶ εἰς τὰς πράξεις συνετός. Ὁ δὲ συγγενὴς αὐτοῦ Βολουδαντρουλῆς μέτριος μὲν τὸ σῶμα καὶ εὐειδής, πλὴν δόλιος, ὑπερόπτης καὶ φθονερός· διὸ καὶ ἐφρονεῦθη ὑπὸ τῶν Δαιμονάκιδων, υἱῶν τοῦ ῥηθέντος Μάρκου,

ους κατέτρεχεν ἀδίκως. Ὁ δὲ Μανούσος Κούτσουπας ἦν ὁ εὐτυχεστέρος πάντων, διότι ζήσας 127 ἔτη ἠξιώθη νὰ ἴδῃ ἰδίᾳ ἀντιλήψει καὶ βασιλέα τῶν Ἑλλήνων! (α) Τῶν δὲ λοιπῶν τὰ χαρακτηριστικὰ ἀγνοοῦντες σιωπῶμεν.

Ἄφου δὲ οὕτω διετάχθησαν αἱ ἀρχαιρεσίαι ἐν Σφακίσις, οἱ ῥηθέντες ὀπλαρχηγοὶ μετέβησαν καὶ πρὸς τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας ἵνα προτρέψωσι καὶ τοὺς ἐκεῖσε ἵνα λάβωσι μέρος εἰς τὸν ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς κοινὸν ἀγῶνα, διαβεβαιοῦντες αὐτοὺς ὅτι ἡ κραταιὰ Αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη Β ἀνέλαβε τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα καὶ διανοεῖται νὰ διώξῃ τοὺς Τούρκους, οὐ μόνον ἐκ τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλην τὴν ἑλληνικὴν χώραν. Ἄπαντες ἤκουον ταῦτα ἠδέως καὶ ὑπέσχοντο σύμπραξιν, πλὴν ἐλθόντος τοῦ κινδύνου οὐδεὶς ἔλαβε μέρος οὐδὲ κἂν ἐτόλμησε νὰ ἐκφράσῃ συμπάθειαν ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν ἀγωνιζομένων καὶ ἀπολλυμένων ὑπὲρ ὅλων. Τοῦτο πάντως ἦτο εὐδοκία Θεοῦ, διότι ὅπως ἤλθον τὰ πράγματα, ὀλιγοστοὶ ἤθελον σωθῆ ἀπὸ τῆς θηριώδους ἐκδικήσεως τῶν Μουσουλμάνων, ὡς ἐν Πελοποννήσῳ συνέβη.

Ἐπανελθὼν δ' ὁ Παῦλος πλήρης κενῶν ἐλπίδων διεβεβαίωσεν τοὺς πάντας ὅτι ἐν Πελοποννήσῳ ἤδη ἤρξατο ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ κοινοῦ τυράννου καὶ ὅσον οὕτω καταφθάνει καὶ ὁ Ῥωσικὸς στόλος εἰς τὰς κρητικὰς θαλάσσας. Ἐκόμισε δὲ καὶ ἐπιστολὴν ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξίου Ὁρλώφ πρὸς τὸν Δ. Ἰωάννην περιέχουσαν τὰ ἐξῆς περίπου στρατιωτικὰ σχέδια. Νὰ κατέλθωσιν οἱ Σφακιανοὶ τὴν ὀρισθεῖσαν ἡμέραν νὰ πολιορκήσωσι τὰ Χανία, ὁ δὲ Ὁρλώφ

(α) Οὗτος ἀκούσας ἐν Νάξῳ, ὅπου ἦν ἀποκατεστημένος ἔκτοτε, ὅτι ὁ βασιλεὺς Ὁθων διαβαίνει καὶ ἀναστὰς ἔστη ἐν τῇ θῆρῃ σταυροκοπούμενος καὶ λέγων «Νῦν ἀπολύεις τὸν δούλόν σου.....» Ὁ βασιλεὺς ὄρων αὐτὸν διαβαίνων ὑπέλαβε παράφρονα καὶ προὔχῳρει. Ὁ δὲ γέρον ἐφώνησε· «Μεγαλειότατε! Μεγαλειότατε! Στάσου νὰ σὲ ἴδῃ ἓνα παιδί ὅπου σὲ περιμένει ἀπὸ 127 χρόνους. Στάσου, διότι θέλει νὰ σὲ προσκυνήσῃ καὶ ἔπειτα ν' ἀποθάνῃ». Σταθεὶς δὲ ὁ βασιλεὺς ἔμαθε τίς ἦν καὶ εὐθέως πεζεύσας ἐθώπευσε τὸν γέροντα. Ἐπιλοδώρησε δὲ αὐτὸν καὶ διέταξε νὰ τῷ δοθῇ σύνταξις ἰσόβιος, πλὴν δὲν ἔζησε πλέον ἐπὶ πολὺ. Ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐκ τοῦ Ἀ. Μοράκη καὶ ἄλλων, οὓς ἐφθάσαμεν, ἐμάθομεν πολλὰ τῆς περιστάσεως ἐκείνης· πολλὰ δὲ καὶ ἀπὸ συγχρόνους σημειώσεις, ἃς εὑρομεν παρὰ τῷ Ἰ. Πολιουδάκη καὶ ἄλλοις.

θά προσέλθη νὰ βομβαρδίζη ἐκ τῆς θαλάσσης τὸ φρούριον ἕως ὅτου ἴδῃ τὰς Σφακιανὰς σημαίας νὰ ὑπερπερυγίζωσιν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων. Ἀφοῦ δ' οὕτως ἐξ ἐφόδου κυριευθῶσι τὰ Χανία, τὰ δ' ὄπλα καὶ πολεμοφόδια περιέλθωσιν εἰς χεῖρας τῶν Σφακιανῶν καὶ δι' αὐτῶν ὀπλίσωσι καὶ τοὺς λοιποὺς Κρήτας, νὰ μεταβῶσι καὶ εἰς Ῥέθυμνον καὶ εἰς Ἡράκλειον ποιοῦντες τὰ αὐτά. Ταῦτα καὶ ἄλλα ἀκούοντες οἱ Λευκωρεῖται καὶ ἐνθουσιώδεις γενόμενοι ἀνύψισαν τὰς σημαίας τῆς ἐλευθερίας ἐν Ἀνωπόλει τῇ 25 Μαρτίου 1770 χαιρετίζοντες αὐτὰς διὰ μυρίων πυροβολισμῶν, ὡς ἔθος αὐτοῖς.

Μόνος δ' ἐξ ὄλων ὁ συνετὸς Πρωτοπαπᾶς Σφακιῶν δισταζῶν ἔτι ἐφαίνετο ξένος τῆς κοινῆς ἀγαλλιάσεως καὶ χαρᾶς. Ἐν τούτοις ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ ἀκαταμάχητον τῆς Ῥωσσίας καὶ πεποιθότες ὅτι ἔνεκα τοῦ ὁμοδόξου θρησκευματος ποτὲ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τοὺς ἐγκαταλείψῃ, παρήτησαν τὰς ιδέας τοῦ Πρωτοπαπᾶ, θεωροῦντες αὐτὸν πλέον ὡς ἰδιότροπον καὶ ἰσχυρογνώμονα καὶ συντάχθησαν πάντες ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἰδίως δ' ὁ Δ. Ἰωάννης κατεμέμφετο αὐτοῦ καὶ εἰς σφοδρὰς καὶ ἀρρεπτεῖς λογομαχίας περιῆλθον. Ἐπὶ τέλους δὲ καὶ ὁ Πρωτοπαπᾶς λαβὼν μέρος ἐνεργὸν ἐγένετο εἰς τῶν διακεκριμένων ἀγωνιστῶν.

Συνενηοθέντες δὲ κατήλθον ἀφ' ὅλα τὰ χωρία εἰς Κράπην περὶ τὰς δύο χιλιάδας ἀνδρῶν τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναστάσεως (4 Ἀπριλίου 1770) μὲ ἀναπεπταμένας σημαίας καὶ σὺν αὐτοῖς εἰκοσιν ἱερεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνετο ὁ ἐκ Καλλικράτους Παπᾶ Σήφης ἢ Δασκαλόπαπας, ἀδελφὸς τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Γεωργάκη, ὁμοῖος κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν συμμετρίαν τοῦ χαριτωμένου σώματος καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ σοβαρὸν τοῦ ὄρους αὐτοῦ. Πρὸς τοῦτοις δὲ ἦτο καὶ καλλιφωνότατος καὶ γλυκὺς, ὥστε δὲν παρέσχε κορεσμὸν ποτὲ τῶ ἀκούοντι.

Ἀφοῦ δ' ἐψάλη εἰς τὸ ἐνταῦθα ἐκκλησίδιον τοῦ Προδρόμου Ἰωάννου ὁ ἐσπερινός, ἡ ἢ λεγομένη δευτέρα Ἀνάστασις, ἐποίησαν τὸν συνήθη ἀσπασμὸν μετὰ μυριάδων πυροβολισμῶν. Ἡ τελετὴ αὕτη ἦτο πρωτοφανὴς καὶ μοναδικὴ ἐν Σφακίσις. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐτράπησαν εἰς συμπόσια, χοροὺς καὶ διασκεδάσεις ἐφ' ὅλην τὴν Διακαινίσιμον ἐπὶ τοῦ καταπρασίνου πεδίου τῆς Κράπης. Ἐντεῦθεν δ' ἐπετίθοντο κατ' ἀποσπάσματα ἐπὶ τοὺς πλησιεστέρους

Τούρκους, ἀφ' ὧν ἀφήρπαζον ζῆα καὶ εἴτι ἄλλο εὕρισκον. Ἰδίως δ' οἱ Νυκτοπολεμισταὶ ὑπὸ τὸν Γεωργακομάρκον ἐπέφερον πολλὰ καὶ σοβαρὰ κακὰ τοῖς Τούρκοις.

Ἐντεῦθεν δὲ προσεκάλουν ἐπανηλημμένως εἰς βοήθειαν καὶ τοὺς ὀμόρους ὄρεινους τῆς τε Κυθωνίας, τῶν Ἀποκορώνων καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἀναμνησκόντες ἐκείνοις τὰς δοθείσας ὑποσχέσεις τῆς συμπράξεως, δι' ἧς καὶ αὐτὰ ἐξετέθησαν, ἐκδηλοῦντες δὲ συνάμα καὶ τὴν ἀφρευκτον ἐπιτυχίαν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν σύμπραξιν τῆς Ῥωσσίας, ἀναπτύσσοντες καὶ τὰ φρικώδη αὐτῶν δεινοπαθήματα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους κ.τ. πλὴν οὐδεὶς εὐτυχῶς προσῆλθε. Φοίκη καὶ φόβος πανικὸς κατεκυρίευσεν τοὺς δυστυχεῖς τούτους ἀπὸ τὰ κινήματα τῶν Σφακιανῶν, ὀρῶντας τὸν Μουσουλμανικὸν ὄχλον εἴτι μᾶλλον ἐξαγριούμενον κατ' αὐτῶν, καὶ τὰς κολοσσαϊαῖας ἐτοιμασίας καὶ στρατολογίας, ἧς ἐποίουν πρὸς ἐπίθεσιν μετὰ ἀπεριγράπτου ταχύτητος καὶ μανίας.

Ἐπειδὴ δ' ἐκεῖνοι δὲν ἐκινούντο ποσῶς, ὁ Δ. Ἰωάννης ἐσκέφθη ὅτι εἶνε καλὸν νὰ ποιήσῃ ἐκδρομὰς πρὸς διαφόρους διευθύνσεις ὅπως ἐκ τῆς ἐνόπλου παρουσίας τῶν Σφακιανῶν ἐνηθρυνθῶσι καὶ οἱ ὄρεινοι καὶ λάθωσι μέρος εἰς τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἵνα φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τοὺς Τούρκους ἀπὸ διάφορα μέρη, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῶσι νὰ συγκεντρώσωσι τὴν προσοχὴν καὶ τὰς δυνάμεις των εἰς ἓν σημεῖον. Διέταξε λοιπὸν τὸν Γεωργάκη, τὸν Μοράκη καὶ τὸν Μανούσακα νὰ εἰσβάλωσιν εἰς τὴν Ῥεθύμνην καὶ νὰ προχωρήσωσιν ἕως εἰς Ἁγίον Βασίλειον καὶ Ἀμάρι, ὅπερ καὶ ἐποίησαν. αὐτοὶ δὲ παραλαβὼν ὅλους τοὺς λοιποὺς ἐπέδραμεν ἕως εἰς Μαλλάξαν καὶ ἐτοποθετήθη εἰς διάφορα σημεῖα μέχρι τῆς Παναγίας.

Ἐνταῦθα στρατοπεδύσαντες ἐκαραδόουν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ῥωστικοῦ στόλου, ὅπως ἔλθῃ καὶ ἐπιτεθῇ ἀπὸ τὴν θάλασσαν τῆς πόλεως Χανίων καὶ ταυτοχρόνως νὰ ἐπιτεθῶσι καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ξηρὰν ἐξ ἐφόδου κατὰ τὰ συμφωνηθέντα ἐν Πάρω. Οἱ Τούρκοι ὀρῶντες τὸ θάρρος τῶν Σφακιανῶν, πληροφορούμενοι δὲ καὶ τὴν μέλλουσαν ἐπέλευσιν τοῦ Ῥωστικοῦ στόλου κατεθορυβήθησαν σφόδρα καὶ πᾶν ὅ,τι εἶχον εἰς τὰ χωρία των ἐγκατέλειπον τρέχοντες ἐν ἀπελπισίᾳ εἰς τὰ φρούρια καὶ τὴν θαλάσσιον προβολὴν περιμένοντες. Ἄλλ' οἱ Ῥῶσοι ἀλλοφρονήσαντες, ἀντὶ νὰ ἔλθωσιν

εις Χανία κατὰ τὰς ὑποσχέσεις των, μετέβησαν εἰς Ἀσίαν καὶ ἔκαυσαν τὸν Τουρκικὸν στόλον, τὴν δ' ἀτυχῆ Κρήτην ἐγκατέλειψαν εἰς τὰς δυνάμεις τῆς! Τοῦτο μαθόντες οἱ Τούρκοι ἐχάρησαν σφόδρα διὰ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν Σφακιανῶν καὶ παραχρῆμα ἐτρέπησαν εἰς φοβεράς ἐτοιμασίας καὶ παταγώδεις στρατολογίας ὅπως ἀνεληθόντες ἐξοντώσωσιν ἐκείνους.

«Ἐτοιμασίας κάνουνσι. γιὰ τὰ Σφακιά κινουσι

«Κ' ἡ Κρήτ' ἡ γιαιοδέλοισι στέκουσι καὶ συντηροῦσι.»

Τέλος δ' ἰδὼν ὁ Δ. Ἰωάννης μετ' ἐκπλήξεως τὴν ἀπάτην τῶν Ῥώσσων, εἰς οὓς ἐλπίζων ἐξετέθη δεινῶς ἐνώπιον τῆς τότε κολοσσιαίας δυνάμεως τῶν Τούρκων, δὲν ἐνέκρινε φρόνιμον νὰ χροντριβῆ πλέον καὶ δώσῃ καιρὸν εἰς τοὺς ἐχθροὺς νὰ συσσωματωθῶσι κατ' αὐτοῦ. Ὅθεν ἐγκαταλιπὼν τὴν Κυδωνίαν ἐπανῆλθεν εἰς Ἀσχυρον, ὅπου προσεκάλεσε καὶ πάντας τοὺς λοιποὺς ὀπλαρχηγούς, ὅπως συσκεφθῶσι περὶ τοῦ πρακτέου. Στρατιωτικοῦ συμβουλίου συγκροτηθέντος ἀπεφασίσθη νὰ κατέχωσι διαφόρους θέσεις πρὸς τὸν ῥηθέντα σκοπὸν τῆς μὴ συγκεντρώσεως ὅλων τῶν ἀπειραριθμῶν πολεμίων πρὸς τούτοις δὲ ν' ἀποσταλῆ καὶ ἓν πλοῖον εἰς Πελοπόννησον, ὅπως βοηδοσκοπήσῃ καὶ τὰ ἐκεῖ πράγματα καὶ βεβαιωθῆ ἂν εἶνε ἐλπίς τῆς Ῥωσσιακῆς βοηθείας.

Ἀπεφασίσθη νὰ διαιρεθῶσι καὶ τοποθετηθῶσιν αἱ δυνάμεις των ὡν ἐξῆς· Ὁ μὲν Δ. Ἰωάννης νὰ κατέλθῃ συμπαραλαβὼν 600 ἄνδρας καὶ καταλάβῃ τὰς ρίζας τῶν Ἀποκορώνων· ὁ δὲ Γεωργάκης, ὁ Ἄ. Μοράκης καὶ ὁ Μανούσακας νὰ κατέλθωσι μὲ 500 ἄνδρας καὶ καταλάβωσι θέσιν ἐπίκαιρον ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ῥεθύμνης· ὁ δὲ Βουρδουμπᾶς, Σκορδύλης καὶ ὁ Χοῦρδος μὲ 400 ἄνδρας νὰ καταλάβωσιν ὄχυρὸν μέρος ἐν Ἀγίῳ Βασιλείῳ. Ὁ δὲ Μπουνάτος διατάχθη νὰ παραλάβῃ 200 ἄνδρας καὶ μεταβάς φυλάξῃ τὸ Ευλόσκαλον πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἐν τῇ Σαμαρίᾳ γυναικοπαίδων. Οὕτω τότε διατάχθησαν οἱ στρατηγοὶ ἀπέναντι τῶν πολεμίων.

Οἱ Τούρκοι ὅμως ἄλλως ἐσκέπτοντο· φαίνεται ὅτι τὰ σχέδια τοῦ Δ. Ἰωάννου ἐπροδόθησαν, διότι, ἀφ' οὗ συνετάχθησαν ἐν Χανίοις ὑπὲρ τὰς 12,000 ἀγρίων ὀρδῶν, ἐκίνησαν ἐνθουσιώδεις ἴσα πρὸς τὰ Σφακιά, μηδὲλως στρεφόμενοι πρὸς τὰ μέρη ὅπου ἦσαν

οἱ Σφακιανοὶ τοποθετημένοι. Τὸν ἐνθουσιασμὸν ἀνέπτυσσεν εἰς τοὺς βαρβάρους ἡ ἰδέα ὅτι οἱ Λευκωρεῖται ἦσαν πλούσιοι παρὰ πάντας τοὺς λοιποὺς Κρήτας καὶ ἔμελλον ν' ἀπολαύσωσι μεγίστης ἀξίας λάφυρα. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὠραίας συζύγουσ καὶ ἐκ καλῆς οἰκογενείας κορασίδας, ὡς αὐτοὶ φανερὰ ἔλεγον ἐν πεποιθῆτι.

Παρέλαβον δὲ βίᾳ οἱ ἄνομοι καὶ πολλοὺς Χριστιανούς, οὓς μετεχειρίζοντο εἰς τὰς διαφόρους ὑπηρεσίας των καὶ εἰς τὰς ἀχθοφορίας ἐπὶ δυσβάτων μερῶν. Λέγεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δυστυχῶν τούτων ἀνῆρχετο εἰς 4,000 ἀνδρῶν, ἀλλ' ὀλιγοστοὶ τούτων ἐσώθησαν, διότι οἱ ἄνομοι προέταττον αὐτοὺς εἰς τὰς σφοδρὰς μάχας, ὅπως ἐπ' αὐτῶν ἐκκενωθῆ τὸ πρῶτον ζῶηρον πῦρ τῶν Σφακιανῶν. Οἱ ἐκ Χανίων ἐξορμήσαντες πολέμιοι ἅμα φθάσαντες εἰς Βρύσας ἐστρατοπεδεύοντο ἐκεῖ προσμένοντες καὶ τοὺς ἐκ Ῥεθύμνης. Ἀφιχθέντες δὲ περὶ τὰς 6,000 καὶ ἐνωθέντες εἰς μίαν στρατιὰν ἀνεπύοντο ἡμέρας τινὰς ἐκεῖ, προπαρασκευαζόμενοι νὰ εἰσβάλωσιν ἀθροοὶ εἰς τὰ Σφακία.

Ὁ Δ. Ἰωάννης ὀρῶν τὴν συσσωμάτωσιν τῶν βαρβάρων ὀρῶν καὶ τὰ σχέδιά του ματαιούμενα διέταξε καὶ αὐτὸς νὰ συσσωματωθῶσιν ὅλοι οἱ Σωματάρχαι εἰς Κράπην πρὸς ἀναχαίτησιν τῆς εἰσβολῆς τῶν πολεμίων εἰς τὰ Σφακία. Ταυτοχρόνως δὲ διέταξε νὰ τοποθετῶνται καὶ αἱ οἰκογένειαι εἰς ἀσφαλῆ καὶ ἀπρόσιτα μέρη, τὰ δὲ πλοῖα ὅλα νὰ παρευρίσκωνται ἔτοιμα ἐν Λουτρῶ πρὸς ἀπόπλουν ἐν ἐνδεχομένη ἀνάγκῃ τῶν οἰκογενειῶν. Ἄλλ' ὅποια ἀπελπισία ὅταν ἐφάνησαν τέσσαρα πολεμικὰ πλοῖα τῶν Τούρκων εἰς τὰ παράλια τῆς Σελίνου ὀδεύοντα πρὸς τὰ Σφακία! Εὖτυχῶς ὅμως τὴν ἐπιούσαν ἔνεκεν κακοκαιρίας ἐστράφησαν πρὸς τὰ Χανία ἀπρακτα.

Οἱ Τούρκοι κινήσαντες ἐν σπουδῇ πρὸς τὰς Βρύσας συνήντησαν τοὺς Σφακιανούς εἰς τὸ Σελὶ τῆς Κράπης, ἔνθα συνῆψαν τὴν πρῶτην αἱματηρὰν μάχην περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀπριλίου. Τρεῖς ἐποίησαν ἐφόδους ὅπως ἐκτοπίσωσι τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἀπεκρυσύθησαν παρ' ἐκείνων γενναίως πολλὰς ὑποστάντες ζημίας ἔνεκεν τῶν ἐπιθέσεων. Ἐκ τῶν βίᾳ ἀπαγομένων Χριστιανῶν, οὓς οἱ ἄνομοι ἀπώθουν πάντοτε πρὸς τὰ ἔμπρός, ἔπεσον περὶ τοὺς 30. Τὴν ἄνομον καὶ ἀπάνθρωπον πράξιν τῶν βαρβάρων ἰδόντες οὗτοι νῦτομό-

λησαν ἐλθούσης τῆς νυκτὸς ὑπὲρ τοὺς 100 ἄνδρας πρὸς τοὺς Σφακιανούς. Ἐν τῇ μάχῃ ταύτῃ ἔπεσον ἐκ μὲν τῶν Σφακιανῶν περὶ τοὺς 10 ἄνδρας, ἐκ δὲ τῶν Τούρκων ἄνω τῶν 250 ἀνδρῶν, καθὼς ἐβεβαίουν οἱ αὐτόμολοι. Τὴν ἐκ τῆς πυκνότητος φθορὰν ἐνόησαντες οἱ Τούρκοι ἤρξαντο ἀραιοῦσθαι ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ ἀριστερῶν, ὥστε οἱ εὐάριθμοι Σφακιανοὶ περισφιγγόμενοι ὅλονέν ἐκ τῆς πληθύος ὑπεχώρου, ἀναρριχώμενοι εἰς τὰς ὑπερκειμένας κορυφὰς τῆς Κράπης, ἣν οἱ Τούρκοι τότε κατέλαβον καὶ ἔνθα ἀνεπαύθησαν ἐπὶ δύο ἡμέρας.

Οἱ Πασάδες ἀναλογιζόμενοι σπουδαίως τὴν ἰσχὺν τῶν Σφακιανῶν, ὡς καὶ τὸ εὐστοχον τῆς σκοποβολῆς αὐτῶν, ἐπίστευσαν ὅτι ἢ εἰς τὰ Σφακία εἰσόδος αὐτῶν δὲν ἦτο ὅσῳ ἐνόμιζον εὐκόλος καὶ συνεπῶς ἐσκέπτοντο τί ὄφειλον νὰ πράξωσιν ὅπως εἰσβάλωσι δι' ὀλιγωτέρας ζημίας. Ἀλλὰ τί συμβαίνει ὑπὲρ αὐτῶν; Ἐρχεται εἰδήσις ὅτι καὶ ἄλλη στρατιὰ Τούρκων μεγάλη ἀναβαίνει ἀπὸ Συλλιβδικα καὶ σπεύδει νὰ εἰσβάλῃ ἀπὸ τὸν Καλλικράτην. Οὗτοι ἦσαν οἱ ἀπὸ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας κινήσαντες ὑπὲρ τὰς 8,000.

Ἡ εἰδήσις αὕτη ἐνέβαλε μὲν τοῖς Ἑλλήσι πολλὴν ἀθυμίαν, πλὴν οὐχὶ καὶ ἀπελπισίαν. Ὅθεν ἄνευ ἀναβολῆς ἔφυγον οἱ Καλλικρατιανοὶ πάντες καὶ οἱ Ἀσφενδιῶται, ἡγουμένου τοῦ Γεωργάκη ἀρχηγοῦ των καὶ προφθάσαντες ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν θέσιν Ἀσπροκέφαλον. Ἐντεῦθεν ἡμύνοντο καρτερῶς καὶ πολλοὺς τῶν ἐφορμώντων πολεμίων ἐφόνεον· μόλις δὲ ὄντες 250 ἄνδρες περιεκυκλοῦντο πανταχόθεν ὑπὸ τῆς ἐχθρικῆς πληθύος καὶ ἐγκαταλιπόντες τὰς θέσεις των ὑπεχώρου ὀπισθομαχόμενοι ἀνωφελῶς, οἱ δὲ πολέμιοι ὤδεον ἀκατασχέτως εἰς τὰ πρόσω.

Εἰς τὴν θέσιν Κοντοῦ κατέφθασαν οἱ Τούρκοι τὸν προρρηθέντα διάσημον Παπᾶ Σήφην μὲ τρία αὐτοῦ τέκνα καὶ παρέλαβον αὐτοὺς αἰχμαλώτους. Ἀλλὰ προχωρήσαντες ἕως εἰς τὴν θέσιν Ἀσφενδηλολάκκουδον καὶ ἰδόντες ὅτι ἢ ἐμπροσθοφυλακὴ αὐτῶν εἰσέβαλλον ἤδη εἰς Καλλικράτην, ἀλλ' ἔνεκεν τῆς βραδύτητος αὐτοὶ μέλλοντες νὰ στερηθῶσι τῶν λαφύρων ἀπέσφαζαν ὡς ἄρνιον τὸν βραδυκίνητον ἰσρέα ἐνώπιον τῶν τέκνων του. Αὕτη ἦν ἡ ἀποφράς ἡμέρα ἐν ἣ τὸ πρῶτον ἐβεβήλωσαν τὴν ἰσρὰν καὶ ἔνδοξον ταύτην χώραν τῶν Μουσουλμάνων οἱ πόδες τῇ 26 Ἀπριλίου 1870.

Στρατοπεδεύσαντες δ' ἐν Καλλικράτῃ ἐπὶ δύο ἡμέρας πολλὰς

έποίουν έκδρομάς επί τὰ ύπερκείμενα όρη, πάν τὸ προστυχὸν καί-
οντες και καταστρέφοντες, σφάζοντες και αιχμαλωτίζοντες. Πλεί-
ονας τῶν 30 ψυχῶν γυναικοπαίδων τοῦ χωρίου τούτου απέσφαξαν
και ήχμαλώτισαν. Έν τούτοις και οί Έλληνες πολλές και συνε-
χεις έποίουν επιθέσεις και φθοράς εις τούς άγρίους πολεμίους των.
Πλείονα τῶν 150 πτωμάτων έκείντο τήδε κακεισε βορά τῶν όρ-
νέων. Έπεσον δέ εις τας επιθέσεις ταύτας και 8 μαχιμώτατοι
άνδρες Έλληνες τοῦ χωρίου τούτου, έπληγώθησαν και τινες Ια-
σίμως.

Τέλος δ' άφοῦ παρέδωκαν εις τὸ πῦρ και τὸν όλεθρον, τὰ πάν-
τα, άφοῦ έκ θεμελιῶν άνέσκαψαν τας οικίας, άφοῦ κατέκοψαν όλα
τὰ δένδρα και έξερρίζωσαν τας ώραιάς εκει άμπέλους, άφοῦ έχά-
λασαν και τας δεξαμενάς τῶν ύδάτων κτλ. άνεχώρησαν διά τὸ
"Ασφενδον, όπου έποίησαν τὰ αὐτά. Οί δ' Έλληνες παρακολου-
θοῦντες κατά πόδας τὰ άγρια στίφη έπετίθεντο κατά τῆς όπι-
σθοφυλακῆς και τῶν πλευρῶν και πολλές έπέφερον αὐτοίς ζημίας.
Ίδίως δ' εις τήν θέσιν Τυροκλάστην άφήκαν πλέον τῶν 100 πτω-
μάτων, έξ ὧν διεγνώσθησαν 4 χριστιανοί έκ τῶν βία άπαγομένων.
Πολλάς δ' άποσκευάς και ζῶα αφήρησαν άπ' αὐτῶν καθ' όλην
τήν όδόν. Έφθασαν δέ μετά πολλοῦ κόπου και άπωλείας 500 πε-
ρίπου άνδρῶν εις τὸ "Ασχυρον.

Οί δέ άπό τὰ άνω τῆς Κράπης άμυνόμενοι Έλληνες διεφι-
λονείκουν τήν είσοδον κατά σπιθαμήν εις τούς επιδρομείς μετ' ά-
μιμήτου καρτερίας και οὐκ όλίγας έπήνεγκον αὐτοίς φθοράς. Τὸ
εὔστοχον πῦρ τῶν Έλλήνων όρώντες οί Πασάδες διελογίζοντο, άν
έπρεπε νά προχωρῶσιν οὔτως επιθετικῶς πρὸς τας ύπερκείμενας
θέσεις εκείνων. Όθεν πρὸς τὸ έσπέρας τῆς 3 Μαΐου διχάσαντες
τας δυνάμεις των διέταξαν νά εισβάλῃ διά νυκτός σώμα πολυ-
πληθές άπό τήν θέσιν Δοκαρόπορον, όπου και έγένητο. Τήν δέ
πρωίαν προχωρήσαν ίκανῶς εύρέθη επί τῶν νώτων τῶν Έλλήνων.
Τὸν κίνδυνον ιδόντες οὔτοι παρ' έλπίδα διεμοιράσθησαν και αὐτοί,
ὧν μέρος έσπευσαν δρομαίοι πρὸς τὸν Δοκαρόπορον και έπετίθεντο
άπεγνωσμένως κατά τῶν επιδρομέων έφ' όλης τῆς ήμέρας, ὡστε
γενναίως μαχόμενοι έπεσαν ένταῦθα 43 άριστοι μαχηταί.

Έπί τέλους δέ πανταχόθεν περικυκλούμενοι ύπό τῆς αριθμη-

τικῆς ὑπεροχῆς τῶν πολεμίων ὑπεχώρου μετὰ μεγάλης ζημίας ἀφ' ὧν τῶν θέσεων, καὶ οὕτω τὰ ἄγρια στίφη εἰσέβαλον ἐκ πολλῶν σημείων εἰς τὸ Ἄσκυρον, ὅπου καὶ διενυκτέρευσαν καὶ ὅπου τὴν ἐπιούσαν ἠνώθησαν μετὰ τῶν ἐξ Ἑρακλείου ἐπελθόντων εἰς μίαν στρατιὰν συγχειμένην ἐξ 25—30,000 ἀνδρῶν. Ἡ ὀλικὴ ζημία τῶν ἐπιδρομῶν ὑπελογίσθη ἀπὸ τὸ Σελὶ τῆς Κράτης ἕως εἰς τὸ Ἄσκυρον εἰς 800 ἄνδρας. Ἐκ δὲ τῶν βίᾳ ἀπαγομένων χριστιανῶν ἐφονεύθησαν 70 περίπου ἄνδρες, ὡς αὐτοὶ οὗτοι εἶπον. Ἔπεσαν δὲ καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν ἐνταῦθα 75 ἄνδρες εἰς διαφόρους θέσεις.

Ὁ Belon λέγει ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς βραγιάδες· «Οἱ ὄρειοι κάτοικοι τῶν Σφακιῶν προσεβλήθησαν εἰς τὰ ὄρη τῶν ὑπὸ τοῦ Βεζύρου μεθ' ὧν τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης ἐστρατεύσαντος κατ' ἐκείνων, πρὸς οὓς προέταττε τοὺς πεδινούς Ἕλληνας ὅπως ἐπ' αὐτῶν ἐξαντλήται τὸ πῦρ τῶν ὄρειων.» Τὴν ἄτιμον ταύτην διαγωγὴν τῶν ἀνόμων πολλοὶ ἀφηγοῦνται.

Ἐνωθέντων δ', ὡς εἶρηται, τῶν ἀγρίων στιφῶν ἐν Ἀσκύφῳ, προσερχομένων καθ' ἑκάστην καὶ ἄλλων, ἀφιχθείσης δὲ τότε καὶ ἑτέρας ἐπικουρίας 4,000 ἀνδρῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀνήλθον, ὡς ἐβεβαίουν οἱ βραγιάδες, εἰς 40,000! Ἐμειναν δ' ἀναπαυόμενοι ἐν Ἀσκύφῳ ὀλόκληρον ἑβδομάδα, ὅπερ τὰ μέγιστα ὠφέλησε τὰς οἰκογενείας. Ἀφοῦ δ' ἐξετέλεσαν τὰς βανδαλικὰς τῶν πράξεις ἐν Ἀσκύφῳ, ὥσπερ καὶ ἐν Καλλικράτῃ καὶ Ἀσφένδῳ, ἐκίνησαν ἐμμανεῖς καὶ κατὰ τῶν λοιπῶν χωρίων.

Ὁ Δ. Ἰωάννης θέλων ν' ἀπασχολῆ ὅσον οἶόν τε τὴν ὀρητικὴν αὐτῶν πορείαν ὅπως ἐν ἀνέσει ἐπιβῶσιν αἱ οἰκογένειαι εἰς τὰ πλοῖα ἢ εἰς ἄλλα κρυψύγετα, διέταξε γὰρ συσσωματωθῶσιν εἰς Νίμβρον καὶ συνάψωσι μάχην. Προσελθόντες δὲ μόλις 800 ἄνδρες συνῆψαν μάχην πεισματώδη καὶ αἱματηρὰν ἐπὶ δύο ὀλοκλήρους ἡμέρας ἀδιακόπως, χωρὶς γὰρ ζητήσωσιν οὐδὲ τροφήν. Οὐδὲν ἄλλο ὅμως κατώρθωσαν ἢ ν' ἀπωλέσωσι 300 περίπου ἄνδρας καὶ γὰρ πληρωθῶσιν ἰσάριθμοι. Ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν Τούρκων ζημία ἀνήλθεν εἰς 1000 περίπου ἄνδρας φονευθέντας καὶ ἰσαρίθμους τραυματισθέντας. Τούτων γενομένων ἡ ὀρητικὴ πορεία τῶν Τούρκων οὐδόλως παρεκωλύθη, ἀλλὰ καταπλημμυρήσαντες ἐφ' ὧν τῶν χω-

ρίων ἀπὸ τὸν Ἐμπροσγιαλὸν ἕως εἰς τὸν Πατσιανὸν κατέκαιον αὐτά. Ἐκαστον τούτων ἐφάνετο ὡς ὑφαίστειον, οὐτινος ὁ καπνὸς οὕσης νηνεμίας ἀναβαίνων ἐπεκάλυπτε τὰ ὄρη.

Ἄλλ' ἐνῶ ἐμάχοντο ἔτι ἐν Νίμβρω, προδοθέντος φαίνεται τοῦ σχεδίου περὶ ἀποβιβάσεως εἰς τὰ πλοῖα τῶν οἰκογενειῶν, ἐπέδραμε μέγα μέρος τῆς ἐχθρικῆς στρατιᾶς (ὡς 600) πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος καὶ προῦχώρησεν ἀθέατον ἕως τὸν πόρον τῆς Ἀνωπόλεως, ὅπως ἐμποδίσωσι τὴν ἐπιβίβασιν. Οἱ παρευρεθέντες ὁμως πρὸς τὰ μέρη ἐκεῖνα Ἕλληνες ἰδόντες τὸν κίνδυνον συνέρρειον εἰς βοήθειαν καὶ προσθάσαντες περιεπλάκησαν ἄνω τοῦ Λουτροῦ λυσσώδως μετὰ τῶν ἐπιδρομέων, τὰ μὲν ζήφῃ εἰς τοὺς ὀδόντας, τὰ δὲ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας ἔχοντες ἵνα φονευθῶσι καὶ μὴ ἰδῶσιν ὅσα ἔμελλον ἰδεῖν εἰς τὰς γυναῖκας καὶ θυγατέρας τῶν.

Μόλις προσέδραμον ἄχρι τέλους 700 ἄνδρες καὶ ἐξ αὐτῶν μόλις ἔζησαν οἱ 400. Οὐδεὶς ἤθελε ζήσῃ, ἂν μὴ κατέφθινε τότε ἐξ Ὀμαλοῦ ὁ Μανούσος Κούτσοπας μὲ 200 ἄνδρας καὶ ἐπιτεθῆ ἕκ τῶν νώτων πρὸς τοὺς πολεμίους. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ πρότερον ὄντες ἐν τῇ συμπλοκῇ ταύτῃ ἐμάχοντο μόνον μὲ τὰ ζήφῃ, ὡς καὶ οἱ Τούρκοι, ἵνα μὴ φονεύσωσι τοὺς ἑαυτῶν ἕκαστοι. Ἡ δεινὴ αὕτη συμπλοκὴ διήρκεσε περίπου 3 ὥρας, χωρὶς νὰ ἀκουσθῆ ἑλατέρωθεν οὐδὲ εἰς κρότος ὄπλου διὰ τὸν ῥηθέντα λόγον.

Αἰφνης ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Μουριοῦ φωναὶ πολλαὶ καὶ καταπυροβολισμοὶ ἀκούονται. Ἦτο τὸ ἀρειμάνιον σῶμα τῶν Νυκτοπολεμιστῶν κατερχόμενον εἰς βοήθειαν. Ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ἐπήνεγκε δειλίαν εἰς τοὺς Τούρκους, ὧν ἀποσυρθέντων μικρὸν, διελύθη ἡ συμπλοκὴ καὶ οὕτως ἐσώθησαν ὑπὲρ τὰς 4,000 γυναικῶν ἀπὸ τὴν πικρὰν αἰχμαλωσίαν, τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὸν θάνατον. Ἐν τούτοις πολλὰ ἑκατοντάδες ἐκ τῶν ἀσθενῶν τούτων ὄντων ἐγένοντο ὑποχείριοι τῶν πολεμίων καὶ οὐκ ὀλίγα ἐφονεύθησαν.

Κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην ἠχμαλωτίσθη καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δ. Ἰωάννου Νικολάκης. Οἱ Τούρκοι ἰδόντες τὴν ἀπεγνωσμένην κατ' αὐτῶν ἐπίθεσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ δειλιάσαντες ἀπεσύρθησαν πρὸς ὄραν καὶ οἱ μὲν αὐτῶν κατεπλημμύρησαν τὰ χωρία τῆς παρᾶλιας μέχρι τοῦ Φραγγοκαστέλλου· οἱ δ' εὐρεθέντες εἰς τὰ Καμ-

πιά ἔλαβον τὴν πρὸς τὸ Μουρί ἄγουσαν. Τούτους οἱ Ἕλληνες κατεδίωξαν ἕως εἰς τὰ Σκαφίδια, ἀλλ' ἐνταῦθα μαθόντες τὴν ἤτταν καὶ καταστροφὴν τῶν ἀδελφῶν των εἰς Νίμβρον ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἀνώπολιν ὅπως περιποιηθῶσι τοὺς δυστυχεῖς πληγωμένους. Ἐν τῇ συμπλοκῇ ταύτῃ βεβαιούται ὅτι ἡ ζημία τῶν Τούρκων ὑπερέβη τοὺς 1000 ἄνδρας θανόντας, πλείονας δὲ βαρέως τετραυματισμένους.

Αἱ ἀραὶ καὶ οἱ φρικώδεις ἀναθεματισμοὶ τῶν γυναικῶν κατὰ τοῦ Δ. Ἰωάννου ἦσαν ἀνώτεροι πάσης περιγραφῆς καὶ ἀφηγήσεως. Μόνοι αἱ δυστυχεῖς ἰδιοχείρως καὶ μὴ ἔχουσαι σκαπάνας ἔσκαπτον τὴν γῆν, ὡς ἠδύναντο, καὶ ἔθαπτον ἐνταῦθα καὶ πολλαχοῦ τοὺς συζύγους, τοὺς υἱοὺς καὶ ἀδελφούς των ἵνα μὴ τοὺς τρώγῃσι τὰ ὄρνεα καὶ οἱ κύνες.

Ἄλλ' ἡ ἀνακούφισις τῶν Ἑλλήνων ἦτο βραχυχρόνιος, ἐπειδὴ οἱ νικηταὶ τῆς Νίμβρου Τούρκοι, ἀφοῦ δισκόρπισαν τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸ χωρίον τοῦτο παρέδωκαν εἰς τὸν ὄλεθρον, ἐκίνησαν ὀρμητικῶς ἐν πνεύματι ἐκδικήσεως πρὸς τὴν Ἀνώπολιν. Συναντηθέντες δὲ μὲ τοὺς ἐκείθεν καταδιωχθέντας ἔστρεψαν καὶ τούτοις εἰς τὰ ὀπίσω καὶ προχωρήσαντες ἔμειναν εἰς τὸ Μουρί ὅλην τὴν ἡμέραν ἠσυχάζοντες. Τὴν δ' ἐπιούσαν κατερχόμενοι εἰς τὴν Ἀνώπολιν ἐφώναζον (σκωπτικῶς βεβαίως ἀπομιμούμενοι τοὺς Ἕλληνας) «Τούρκοι ἔρχονται πλῆθος!» Οἱ Ἕλληνες δρῶντες τὸν νέον κίνδυνον τῶν ὑπολειφθεισῶν οἰκογενειῶν διέταξαν αὐτὰς νὰ περάσωσι τὸν Φάραγγα πρὸς τὰ Κρούσια· αὐτοὶ δὲ εὐάριθμοι ὄντες ἐτοποθετήθησαν ἀραιῶς πρὸς τὰς ὑπερκειμένους τῆς Ἀνωπόλεως νοτίους καὶ δυτικὰς θέσεις ἵνα φαίνωνται πολλοί.

Οἱ Τούρκοι καταλαβόντες τὴν Ἀνώπολιν καὶ βλέποντες τοὺς Ἕλληνας εἰς μεγάλην ἀπόστασιν τοποθετημένους ὑπέλαβον ἐκείνους πολλὰς χιλιάδας· διόπερ προσέβαινον ἐπιφυλακτικῶς εἰς ἀψιμαχίαις κατ' ἀποσπάσματα καὶ ἀπεδεκατίζοντο. Ἐπὶ τέλους ὁμως ἐννοήσαντες τὴν πλάνην των ἐπετέθησαν ἀθρόοι κατ' ἐκείνων ἀπὸ πολλὰ σημεῖα. Ἄλλ' εἰ καὶ εὐάριθμοι δὲν ἐγκατέλειψαν τὰς θέσεις των, ἐμάχοντο δὲ καρτερῶς καὶ μόλις δὲν ἤλθον αὖθις εἰς χεῖρας. Περισιχθέντες ὁμως ἐπὶ τέλος ὑπεχώρησαν ἀτάκτως

καὶ ἐν τῇ ὑποχωρήσει των ἔπεσον περὶ τοὺς 60 ἄνδρας. Τοῦρκοι δὲ πλείονες ἔνεκον τῆς ἐπιθέσεως.

Ἐκ τούτων ὡς 200 ἄνδρες φεύγοντες ἔσχον τὴν ἀφροσύνην νὰ σπεύδωσι πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἦσαν σχεδὸν 1000 ψυχαὶ γυναικοπαίδων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον προλάβῃ ἔτι νὰ διελάσωσι τὸν Φάραγγα πρὸς τὰ Κρούσια, φρονούσαι φαίνεται ὅτι, ὡς προχθές, οὕτω καὶ πάλιν ἤθελον νικήσῃ οἱ Ἕλληνες καὶ καταδιώξῃ τοὺς Τούρκους καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἔσπευδον. Πλείονες τῶν δισχιλίων Τούρκων κατεδίωκον αὐτοὺς ἕως ὅτου ἔφθασαν ὅπου ἦσαν τὰ γυναικόπαιδα ταῦτα! Ὅσα ἢ μωρία τῶν ἀθλίων! Ἀφοῦ εἶδον ὅτι τὰ γυναικόπαιδά των γίνονται λεία τῶν ἀγρίων διωκτῶν, οὓς αὐτοὶ οὕτοι ὠδήγησαν ἐκεῖ, ἀπεφάσισαν ν' ἀποθάνωσι πάντες καὶ παῖσαι ὁμοῦ, ὅπως διαφύγωσι τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Συνεπλάκησαν ὅθεν ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδία εἰς ἀπεγνωσμένην πάλιν καὶ ἡ ἀλληλοσφαγὴ ἐγένετο φρικαλέα. Πάντες καὶ παῖσαι ἐφρονέθησαν ἕως ἑνός! πλὴν 100 περίπου γυναικοπαίδων, ἅτινα ἀφήρπασαν οἱ Τοῦρκοι πρὸ τῆς συμπλοκῆς καὶ ἀπήγαγον εἰς αἰχμαλωσίαν. Ἡ ἐνταῦθα φθορὰ τῶν Ἑλλήνων ἦν ἡ μεγίστη πασῶν.

Ἀπὸ τῆς καταστροφῆς ταύτης οἱ ἄγριοι ἐπιδρομεῖς δὲν εἶχον νὰ φοβῶνται πλέον. Πῦρ καὶ σίδηρος φλογερὸς ἦν εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν ὁπόθεν διέβαινον τὰ πάντα ἐγκατέλειπον σωρείαν ἐρείπιων καὶ τέφραν. Οὐδαμοῦ ἐχλόαζον πλέον δένδρα οὐδ' ἀμπελῶνες. Μέλας δὲ πέπλος καπνοῦ ἐπεκάλυπτε τὴν ἀτυχῆ μὲν, ἀλλ' ἐνδοξον χώραν τῶν Σφακίων καὶ ἡ ὄψις αὐτῆς ἦν πανταχοῦ φρικώδης. Ἐπὶ τῶν ὄρέων αὐτῆς καὶ τῶν κρημνῶν καὶ τῶν φαράγγων δὲν ἠκούοντο εἰμῆ θρηνοὶ γοεροί, κοπετοὶ καὶ οἰμωγαὶ σπαρταξικάρδιου. Ὅσοις ἂν συνελάμβανον ἄνδρας, ἀπέσφαζον πάραυτα ἢ κατεκρεοῦργουν τουρκοπρεπῶς. Τοῦτο ἐποίουν καὶ εἰς τὰς δυσμόρφους γυναῖκας καὶ εἰς τὰ τοιαῦτα παιδία καὶ τοὺς γέροντας. Οὐκ ὀλίγους δὲ ἴνα γελῶσι τὰ τέρατα κατεκρῆμιζον ἀπὸ τὰ ἀκαταλόγιστα ὕψη τῶν κρημνῶν, ὧν αἱ βάσεις ἦσαν κεκαλυμμέναι ἀπὸ πτώματα. Ὅσαι δὲ γυναῖκες, κοράσια καὶ παιδία ἦσαν ἀρμόδια ἔνεκον φυσικῆς καλλονῆς νὰ κορέσωσι τὰς κτηνώδεις ὀρέξεις των, ταῦτα πάντα ἀπήγαγον εἰς αἰχμαλωσίαν καὶ τὰ ἀπετούριζον.

Περὶ δὲ τῆς τύχης τῆς οἰκογενείας τοῦ Δ. Ἰωάννου λέγονται πολλὰ καὶ διάφορα, ἀλλ' ἡμεῖς ἀφηγοῦμεθα τὰ μᾶλλον πιθανά. Ὁ Δ. Ἰωάννης εἶχε σύζυγον ἐκ τῆς πόλεως Ῥεθύμνης, εἶχε καὶ 4 κοράσια καὶ υἱοὺς δύο, Ἀνδρέαν καὶ Νικολάκην· τὰ δύο μικρότερα κοράσια ἀπέστειλεν εἰς Ἀντικύθηρα, ὅταν εἶδεν τὴν εἰσβολὴν τῶν πολεμίων εἰς Σφακίαν· ἡ δὲ σύζυγος καὶ τὰ δύο μεγαλύτερα κοράσια Μαρία καὶ Ἀνθοῦσα, μὴ θέλουσαι κατ' οὐδένα τρόπον ν' ἀποχωρισθῶσι τοῦ Πατρός, ἀλλ' οὐδὲ νὰ παρακολουθῶσιν εἰς τὰς ἄλλας γυναῖκας διὰ τὰς φρικτὰς ὕβρεις καὶ τὰς ἀράς, αἱ ἐξεσφενδόνιζον κατὰ τοῦ Δ. Ἰωάννου, ὡς αἰτίου τῶν δεινοπαθημάτων καὶ θανάτων, παρηκολούθουν αὐτῷ. Ἄλλ' οὗτος ἐπικειμένης τῆς ῥηθείσης ἄνω τοῦ Λουτροῦ συμπλοκῆς προαπέστειλεν αὐτὰς νὰ σπεύσωσιν εἰς τὸ ἐν Λουτροῦ πλοῖον. Κατερχομένων δὲ εἰς τὸν λιμένα μὲ θρήνους καὶ κοπετούς, ἡ ἀτυχῆς γυνὴ ἐπληγώθη ὑπὸ σφαίρας, ἐκ τῶν ῥιπτομένων ἀπὸ τὰ πλοῖα ὅπως ἀναχαιτίζωσι τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τούρκων. Πληγωθεῖσα δ' ἔπεσεν ἀναίσθητος ὑπὸ λειποθυμίας· οἱ δὲ Τούρκοι ἄρπάσαντες τὰ φεύγοντα κοράσια ἀπέσῆθησαν πρὸς τὰ ἄνω. Νυκτὸς δὲ γενομένης ἡ γυνὴ συνῆλθεν εἰς ἑαυτὴν καὶ κατῆλθε μετὰ πολλοῦ κόπου εἰς τὸν λιμένα, νομίζουσα ὅτι καὶ τὰ κοράσια ἦσαν ἐν τῷ πλοίῳ.

Ὁ δὲ Δ. Ἰωάννης σπεύσας κατῆλθεν ἴνα καὶ ταύτας εἰς Ἀντικύθηρα ἀποπέμψῃ· ἀλλ' ἐν τῇ δεινῇ ταύτῃ παραζάλῃ δὲν ἔμαθεν ὁ ἀτυχῆς τὴν τῶν τέκνων καὶ συζύγου του τύχην. Ἐπεβιάσθη λοιπὸν ἐν καιρῷ τρικυμιώδει εἰς τι πλοιάριον, ὀνόματι Μονοξυλιά. Ἐντὸς τούτου μαθὼν τὰ τῆς οἰκογενείας του ἔπεσε κτυπῶν τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ σανιδώματος· ἐγένετο σχεδὸν παράφρων καὶ μόλις τῇ βοηθείᾳ τοῦ ἱατροῦ αὐτοῦ συνελθὼν εἰς ἑαυτὸν ἀπεφάσισε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ ἀποβιασθῇ εἰς Ἡλιγκα μὲ σκοπὸν νὰ παραδοθῇ εἰς τὸν Βεζύρην ὄντα εἰς Ἐμπρόσγιαλον τότε. Τὴν ἰδέαν του ταύτην ἐνίσχυσαν καὶ αἱ φωναὶ τῶν Τούρκων, φωναζόντων ἀπὸ τὰς κορυφὰς τῶν δρέων· «Σφακιανοί! Σφακιανοί! Ἐὰν ἔλθῃ ὁ ἀρχηγός σας Δασκαλογιάννης νὰ προσκυνήσῃ τὸν Πασᾶν, δὲν θὰ πάθῃ κακὸν οὔτ' αὐτὸς οὔτ' ἄλλος κανεὶς, ἀλλὰ θὰ φύγωμεν εὐθύς. Ἔχει καὶ τὰς δύο θυγατέρας του ὁ Πασᾶς φυλαγμένας καὶ θὰ τοῦ τὰς δώσῃ ἀπειράκτους ὡς καὶ τὸν ἀδελφὸν του Νικολάκην.»

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐπανῆλθε καὶ τὸ πλοῖον, τὸ ὁποῖον εἶχε προαποστείλῃ εἰς τὴν Πελοπόννησον διὰ τοῦ Γεωργίου Σκορδύλη. Ἀνήγγειλε δὲ τὰς λυπηρὰς εἰδήσεις ὅτι οἱ Ῥῶσσοι ἐγκατέλειψαν ὀλοσχερῶς τὴν Πελοπόννησον εἰς τὴν τύχην της, ὅτι ὁ στόλος ἐκείνων ἀνεχώρησε πρὸς τὴν Ἀσίαν, ὅτι, καθὼς διεδόθη, ἔκαυσε ἐκεῖ τὸν Τουρκικὸν στόλον καὶ τελευταῖον ὅτι εἰς τὴν Κρήτην ποσῶς δὲν πρέπει νὰ τὸν περιμένωσι πλέον. Ἐγραφον δὲ καὶ τοῦ Δ. Ἰωάννου νὰ μὴ τολμήσῃ νὰ πλησιάσῃ εἰς τὸν Πασᾶ, ὅπερ ἀνεχαίτισε πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἀπόφασίν του.

Ἐν τούτοις καὶ μεθ' ὅλας τὰς ἀπελπιστικὰς εἰδήσεις οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων πάντες ἀντίσταντο εἰς τὰς ἰδέας τοῦ Δ. Ἰωάννου καὶ μυρία ὅσα προσκόμματα παρενέβαλον αὐτῷ ὅπως μὴ προβῆ εἰς τοιοῦτον ὀλέθριον δι' αὐτόν τε καὶ διὰ τὴν ὑπόληψιν τῶν Σφακίων διάβημα. «Ὅ,τι ἔγεινεν, ἔγεινε διὰ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ Σφακία, τῷ ἔλεγον, τί θὰ σώσῃ πλέον ἢ καταστροφή σου ;»

Μετὰ τὴν ἐν Ἀνωπόλει τελευταίαν μάχην ἅπαντες οἱ πολέμιοι κατήλθον εἰς Φραγκοκάστελλον, ὃ δὲ Πασσᾶς ἔμεινεν εἰς Ἐμπροσγιαλὸν ἡσυχάζων. τὰ στίφη του ὅμως διέτρεχον ὅλα τὰ Σφακία ἐπιφέροντα βανδαλικὰς ἐρημώσεις, θανάτους καὶ φθοράς. Πανταχόθεν ἀπεκρούοντο μετὰ πολλῆς ζημίας, πλὴν οὐδαμῶς περισετέλλοντο ἕνεκεν τῆς λύσεως αὐτῶν διὰ τὰ λάφυρα.

Ὁ δὲ Πασσᾶς ἔγραψεν ἀπὸ τὸν Ἐμπροσγιαλὸν εἰς τὸν Δ. Ἰωάννην καὶ λοιποὺς νὰ κατέλθωσι νὰ προσκυνήσωσι καὶ δὲν θὰ τοὺς βλάψῃ, ἀλλ' ἀμέσως θὰ ἀναχωρήσῃ μετὰ τὰ στρατεύματά του. Ὁ Δ. Ἰωάννης, καίτοι ἐπιθυμῶν νὰ ὑπακούσῃ, δὲν ἐνέκρινεν ὅμως καλὸν νὰ προβῆ αὐτοβούλως εἰς οὐδὲν διάβημα, ἀλλὰ προσκαλεσάμενος εἰς Κρούσια Συνέλευσιν τῶν ὀπλαρχηγῶν του ἐπρότεινεν, ἂν πρέπη ἢ ὄχι νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸν ἀγῶνα. Μετὰ πολλὰς συζητήσεις καὶ συσκέψεις ἀπεφασίσθη νὰ πολεμήσωσι καὶ πάλιν οὐχί ἵνα νικήσωσιν, ἀλλ' ἵνα ἐξαναγκάσωσι τὸν Πασᾶν νὰ προτείνῃ εἰρήνην καὶ τινὰς συμφωνίας. Ἐγραψαν ὅθεν εἰς τὸν Πασᾶν ὅτι ποτὲ δὲν θὰ ὑποταχθῶσι, καὶ ἂν ἀπολεσθῶσιν ὅλοι.

Ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ βάρβαρος Πασσᾶς ἐξήφη ἐκ τῆς ὀργῆς καὶ διέταξε νὰ κόψωσι τὴν κεφαλὴν τοῦ γραμματοκομιστοῦ καὶ ρίψωσιν αὐτὴν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Παραχρῆμα

δὲ διεταξε νὰ συναθροισθῶσι τὰ ἄγρια αὐτοῦ πλήθη καὶ νὰ κινήσωσιν ἀθρόα πρὸς τὴν Ἀνώπολιν, εἰς ἣν εὐρέθησαν τὰ ἐξημερώματα. Πολλοὶ ἀψιμαχίαι ἔλαβον χώραν ἀπὸ τοῦ Κουλουρίδη καὶ ἐπάνω καὶ πολλὰς οἱ Σφακιανοὶ ἐπέφερον ζημίας εἰς τοὺς βαρβάρους, βοηθούμενοι καὶ ἐκ τῶν θέσεων, ἀλλ' ἐν τούτοις ποσῶς δὲν ἀνεχαιτίστη ἡ πορεία τοσαύτης πληθύος.

Ἀνατέλλοντος δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέρας ἀποφοράδος εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνατολικὸν χεῖλος τοῦ Φάραγγος οἱ Τοῦρκοι, οἱ δὲ Ἕλληνες εἰς τὸ δυτικόν. Ὁ φάραγξ οὗτος ἔχει περίπου βάθος 500 μέτρων, τὸ δὲ πλάτος ὀλιγωτέρων. Μόνον ἀπὸ ἓν μέρος εἶνε διαβατός, ἀνὰ ἐνὸς διερχομένου ἐν προσοχῇ. Εἰς τοιαύτην ὄθεν θέσιν ἤρξατο ἡ μάχη, ἥτις ἔμελλε νὰ δώσῃ πλέον ὀριστικὸν τέλος τῆς σκηνῆς· πεισματωδεστάτη ἐγένετο ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα ἐπὶ δύο ὀλοκλήρους ἡμέρας ἄνευ ἀνακοπῆς. Οἱ Τοῦρκοὶ ὀρῶντες τὴν ἀριθμητικὴν ἀσθένειαν τῶν Ἑλλήνων ἐποίησαν δις καὶ τρις ἐφόδους ἵνα διελάσῃσι τὸν Φάραγγα, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο κατάρθουν ἢ νὰ πληρῶσι τὸν πυθμένα τούτου πτωμάτων. Ἐν τέλει δ' ἀπελπισθέντες οἱ Τοῦρκοὶ διηρέθησαν εἰς τρία σώματα, ὧν τὸ μὲν ἔμεινεν ἐν τῇ θέσει τοῦ ἀντιμέτωπον σφοδρῶς καταपुरοβολοῦν, τὸ δὲ ἐτράπη πρὸς τὰ ἄνω ὅπως εὖρη δίοδόν τινα, τὸ δὲ πρὸς τὴν ἐκβολὴν κατήλθεν ἀθέατον.

Τοιουτοτρόπως δὲ ταχθέντων τῶν πολεμίων οἱ Ἕλληνες προσεῖχον μόνον πρὸς τοὺς ἀπέναντι μηδὲλως ὑποπτουθέντες διάβασιν. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ θεαθείσης τῆς πρὸς τὰ ἄνω πέρυγος ἀποπειρωμένης νὰ διέλθῃ ἐκεῖθεν ἔδραμεν ὁ ὄπλαρχηγὸς Βαρδῆς Μουτσουκέλος καὶ ἀπώθησεν αὐτούς. Οἱ δὲ ἀπὸ τῆς ἐκβολῆς ἔλαθον διαβάντες νύκτα τὸν Πλκκλῆν, τὸ Στερνὶ καὶ τὸ Σελεὶ τοῦ Δυομματάρη· ἐκεῖθεν δὲ στρέψαντες πρὸς τὴν Ἀράδαιναν ἐφάνησαν αἰφνης πρὸς τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Δ. Ἰωάννης ἦτο εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν καὶ ἡ σημαία αὐτοῦ ὑπερεπτερούγιζεν ἐπὶ τοῦ θόλου αὐτῆς. Οὗτος πρῶτος ἰδὼν τὸν κίνδυνον ἐφώναζε πρὸς τὸν σημαιοφόρον τοῦ νὰ λάβῃ τὴν σημαίαν καὶ νὰ φύγωσιν ἅπαντες· δυστυχῶς ὅμως ἀπὸ τὸν σφοδρὸν κρότον τῶν καταपुरοβολισμῶν τῶν τουφεκίων καὶ τῶν κανονίων δὲν ἤκουσαν ἵνα φύγωσιν ἐγκαίρως. Ἐτράπησαν τέλος εἰς ἀπεγνωσμένην φυγὴν ἀπὸ

τάς χεῖρας τῶν πολεμίων καὶ τρέχοντες ὑπὸ πραγματικὴν βροχὴν σφαιρῶν, τοῦ τόπου ὄντος καθαροῦ, ἔπεσον περὶ τοὺς 30 ἄνδρας, ἐν οἷς καὶ ὁ ὀπλορχηγὸς τῶν Ἀσφεδιωτῶν Βούρβαχης, ὁ σημαιοφόρος τοῦ Δ. Ἰωάννου Σηφοδασκαλάκης καὶ ὁ εἷς ἐκ τῶν τριῶν Μαυροβουνίων, οὗς ὁ Δ. Ἰωάννης εἶχε παραλάβῃ ἐκ τῆς Τεργέστης ὡς ἐθελοντάς.

Ὡς νὰ μὴ ἤρκει δὲ ἡ κολοσσιαία αὕτη στρατιὰ εἰς τοὺς ἀτυχεῖς Ἕλληνας ἔρχεται εἰδήσις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς σφοδρᾶς ταύτης μάχης ὅτι καὶ ἄλλοι Τούρκοι εἰσβάλλουσιν ἀπὸ τὸ Ξυλόσκαλον εἰς Σαμαριαὶν ὅπου ἦσαν τὸ ὑπόλοιπον τῶν γυναικοπαίδων, τῶν ὁποίων ἡ καθολικὴ σφαγὴ καὶ αἰχμαλωσία ἐπίκειται! Παραχρῆμα ἔσπευσαν ἀσθμαίνοντες 100 ἄνδρες ὠκύποδες καὶ λεοντόκαρδοι εἰς βοήθειαν. Ἄλλ' ἔως οὐ διέθλωπιν οὗτοι τοσαῦτα δύσβατα ὄρη, οἱ Τούρκοι εἶχον καταβῆ μέχρι τῆς θέσεως Νερούτσι καὶ πολλὰς οἰκογενείας εἶχον προφθάσῃ, ἐξ ὧν τὰς μὲν ἀπέσφαξαν, τὰς δὲ ἠχμαλώτισαν.

Προφθάσαντες ὅμως οἱ ἀθάνατοι ἄνδρες οὐ μόνον κατάρθωσαν νὰ σώσωσι τὰς λοιπὰς, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἐπιδρομεῖς ἐφόνευσαν καὶ ἄλλους ἠχμαλώτισαν, οὗς ἔδωκαν εἰς ἀνταλλαγὴν τῶν 13 ψυχῶν, αἱ ὁποῖαι συνελήφθησαν τότε ἐκεῖ. Ἐνῶ δὲ ταῦτα ἐν τῇ φάραγγι ἐτελοῦντο, κατέφθασαν καὶ οἱ ἀθάνατοι Νυκτοπολεμισταὶ καὶ ἀνελθόντες τὸ Ξυλόσκαλον κατεδίωξαν τοὺς πολεμίους ἀπ' ἐκεῖ μέχρι τῆς ἀγίας Εἰρήνης καὶ οὐκ ὀλίγους ἐφόνευσαν, ὥστε δὲν ἀπεπειραθησαν εἰς τὸ ἐξῆς ποτὲ νὰ εἰσβάλωσιν ἐκεῖθεν. Ἡ ἀπώλεια τῶν Ἑλλήνων μαχητῶν δὲν ὑπερβαίνει εἰς τὰς δύο ταύτας μάχας τοὺς 60—70 ἄνδρας, ἀλλ' οὐδὲ τῶν Τούρκων ὑποτίθεται σχετικῶς μεγάλη, ἤτοι ἀνωτέρα τῶν 500—600 ἀνδρῶν, διότι οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν εἶχον ἐλαττωθῆ κατὰ τὸ ἥμισυ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

**Ἦττα τελικὴ τῶν Ἑλλήνων
καὶ παράδοσις τοῦ Δ. Ἰωάννου.**

Τέλος δὲ νικηθέντες καὶ εἰς τὴν Ἀράδαιναν οἱ Ἕλληνες τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἀπόλεσαν πλέον πᾶσαν ἐλπίδα καὶ διεσκορπίζοντο οἱ ἐπιζήσαντες ὅπου ἕκαστος ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο νὰ σώσῃ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν οἰκογενεαίαν του. Οὐκ ὀλίγοι δὲ ἐξεπατρίζοντο ἀνεπιστρεπτί, μὴ ἔχοντες πλέον ἐν Κρήτῃ νὰ τηρήσωσιν οὔτε οἰκίας, οὔτε ζῶα, οὔτε δένδρα ἢ χρήματα. Οἱ δὲ Τούρκοι, ἀφοῦ ἐληλάτησαν καὶ τὰ δυσμῶθεν τοῦ Φάραγγος χωρία, πλὴν τῆς Σαμαριάς, ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ πεδία τοῦ Φραγγοκαστέλλου, ἔνθα ἦν τόπος ὁμαλός, ὕδατα ἄφθονα καὶ ἄλλα ἐπιτήδεια. Ἐντεῦθεν ἐξώρμων καθ' ἑκάστην πρὸς τὰ ὄρη καὶ τὰ κρησφύγετα αἰχμαλωτίζοντες, λεηλατοῦντες καὶ πᾶνύπολοιπόμενον διαφθείροντες. Ἀνήλθον καὶ ἐπὶ τὸ ὕψιστον ὄρος τὸ τοῦ Κάστρου λεγόμενον, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα καὶ πανταχοῦ ἐγκατέλειπον πτώματα τῶν ὀρνέων ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις τῶν Λευκωρειτῶν.

Ἄλλὰ τί ἐξεῦρον καὶ αὐτοὶ εἰς ἀντίμετρον τῆς τοιαύτης διαγωγῆς τῶν Τούρκων; Κατήρχοντο ἀπὸ τὰ ὄρη τῶν εἰς τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας, ἰδίως εἰς τὰ Ἀποκόρωνα καὶ τὴν Ῥεθύμνην καίοντες, λεηλατοῦντες καὶ σφάζοντες ὅσους ἂν εὔρισκον Τούρκους καὶ οἰκογενεας αὐτῶν καὶ χωρία ὀλόκληρα κατέστρεφον παντελῶς. Τὸ σῶμα τῶν Δαιμόνων, ὡς τοὺς ἔλεγον, εὔρεν εὐρείαν ἐργασίαν. Ἐν τούτοις καὶ οἱ λοιποὶ Ἀρχηγοὶ μὴ ἔχοντες πλέον στρατιωτικὰς ἐργασίας καὶ σχέδια νὰ ἐκτελῶσιν, ἐγένοντο ἅπαντες Δαιμονάρχαι. Ἡ οὕτως γενομένη φθορὰ τῶν Τούρκων ἦτο συνεχῆς καὶ σπουδαιοτάτη καθότι ἐκτὸς τοῦ ἀπροόπτου κινδύνου, δὲν ἠδύναντο ποσῶς νὰ ἐξέλθωσιν εἰς τὰ χωρία καὶ εἰς τοὺς ἀγρούς των.

Τὰ παθήματα ταῦτα ἐξ ἑνός, ἢ συνεχῆς ἀποδεκατίσις τῶν ἀνδρῶν εἰς τὰ Λευκὰ ὄρη καὶ τὸ μάκρος τοῦ πολέμου ἐξ ἄλλου, διήγειραν μεγάλας κατακραυγὰς τῶν Μωαμεθανῶν οἰκογενειῶν κατὰ τοῦ Πασᾶ, ὅτι δηλαδὴ προτίθεται νὰ ἐξολοθρεύσῃ ὅλους τοὺς ἄνδρας των εἰς τὰ ὄρη τῶν Σφακίων. Ἄλλ' οὐχ ἤττον καὶ

οἱ στρατοὶ μὴ εὐρίσκοντες οὐδὲν πλέον νὰ ἀρπάξωσιν, ἀρχομένου ἤδη καὶ τοῦ χειμῶνος καὶ μὴ ἔχοντες στέγας οὐδαμοῦ ἐγγύγουσιν σφοδρῶς καὶ ἠπείθουν.

Ὁ δὲ Πασᾶς ὁρῶν καὶ ἀκούων ταῦτα ἀνωμολόγει μὲν τὸ δίκαιον, ἀλλὰ καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγκαταλείψῃ οὕτω τὰ Σφακιά χωρὶς ἀποτέλεσμα. Οὐδεὶς προσῆλθε νὰ δηλώσῃ αὐτῷ ὑποταγὴν ἢ συμφωνίαν τινά· διόπερ δὲν ἐθεώρει εἰκότως τὴν ἐπανάστασιν ὡς καταβληθεῖσαν ἐν ὄσῳ ὁ Ἀρχηγὸς αὐτῆς δὲν ὑπετάσσετο. Τούτων μὲν οὕτως ἔχόντων, τοῦ δὲ καιροῦ διαβαίνοντος χωρὶς ἀποτέλεσμα, τῶν δὲ νυκτερινῶν ἐπιδρομῶν τῶν πειναλέων ὄρεινῶν ὁσημέραι πολλαπλασιαζομένων ἐκ τῶν φρικτῶν στερήσεων, ὁ Πασᾶς καὶ οἱ λοιποὶ Τοῦρκοι ἐβιάζοντο νὰ δώσωσι τέλος τῆς καταστάσεως ταύτης μᾶλλον, ἢ οἱ μὴδὲν ἔχοντες πλέον ν' ἀπολέσωσι Σφακιανοί. Ἐν τούτοις ἡ ἀπόγνωσις τοῦ Δ. Ἰωάννου (ἵνα μὴ εἴπωμεν ἡ ἀφροσύνη) ἔσπευδε νὰ διασκεδάσῃ τὰς ἀνησύχους φροντίδας τῶν πολεμίων του καὶ διευκολύνῃ τὸ ἔργον των.

Ὁ ἀτυχὴς οὗτος βεβητισμένος ὦν εἰς ἀθυμίαν καὶ ἀπελπισίαν ἐκ τῆς οἰκτρᾶς ἀποτυχίας, ὁρῶν ἄλλως καὶ τὰς καθ' ἐκάστην γινομένους τῶν γυναικοπαίδων φθορὰς καὶ αἰχμαλωσίας, ὡς καὶ τὴν δυστυχίαν αὐτῶν εἰς τὰ κρησφύγετα καὶ ἀπρόσιτα ὄρη, ἀκούων καὶ τῶν Τοῦρκων βοῶντων ὅτι «Ἐὰν ἔλθῃ ὁ Δ. Ἰωάννης νὰ προσκυνήσῃ, δὲν θὰ πάθῃ κακὸν αὐτός, ἀλλὰ καὶ τὰς θυγατέρας του θὰ λάβῃ ἀβλαβεῖς καὶ τὸν ἀδελφόν του ζωντανόν,» ἔθετο κατὰ νοῦν νὰ ἐκτελέσῃ ὅ,τι προαπεφάσισε χωρὶς οὐδενὸς νὰ ἀκούσῃ πλέον.

Τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἐνίσχυσε μεγάλως καὶ μίᾳ τότε σταλεῖσα πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴ τοῦ Βεζύρου, ὅστις προσεκάλει αὐτὸν νὰ ὑπάγῃ χορηγῶν αὐτῷ πλήρη ἀμνηστειὰν ἐὰν ὑπακούσῃ. Ἄλλ' ἵνα φέρῃ ἀποτέλεσμα ἡ δόλιος ὑπόσχεσις τοῦ Σατράπου ἐβίασε καὶ τὸν αἰχμάλωτον αὐτοῦ ἀδελφὸν Νικολάκην ἐπὶ ἀπειλῇ θανάτου νὰ γράψῃ καὶ αὐτὸς οὕτως ὥστε νὰ δίδῃ ἐγγύησιν τῆς καλῆς πίστεως τοῦ Βεζύρου καὶ νὰ τὸν παρακινήσῃ νὰ συμμορφωθῇ εἰς τὴν πρόσκλησίν του. Καὶ οὗτος μὲν ἐξ ἀνάγκης ἔγραφε ταῦτα αἰχμάλωτος ὢν, ἔθετο ὁμῶς εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς τὸ στοιχείον Μ, ἐννοῶν νὰ μὴ ἔλθῃ. Ἄλλ' ὁ ἀτυχὴς βεβαρυμένος ὢν ἐκ

τοῦ προσώπου, ὅπερ διεδραμάτιζε, δὲν ἐπρόσεξεν εἰς τὸ γράμμα καὶ οὕτως ἐκίνησεν ἀπὸ τὰ Κρούσια καὶ κατελθὼν εἰς Ἀνώπολιν παρεδόθη τυφλῶς εἰς τὴν παγίδα ! Ἐντεῦθεν δὲ τοὺς ὠδήγησαν εἰς Φραγκοκάστελλον, ὅπου ἦν ὁ Βεζύρης τότε.

Πολλάκις ἀπεπειράθησαν οἱ ὀπλαρχηγοὶ καὶ οἱ συγγενεῖς του νὰ τὸν ἀποτρέψωσιν ἀπὸ τὸ διάβημα τοῦτο, ἀλλὰ δὲν τὸ κατάρθωσαν. "Ἐλεγε δέ· « Ἐὰν σεῖς δὲν μὲ ἐμποδίζετε νὰ πράξω τοῦτο πρὸ πολλοῦ, θὰ ἐσώζοντο πολλαὶ ἑκατοστῦες ἀνθρώπων ἀθῶων καὶ ἐγὼ ὁ πταίστης ὄλων τῶν κακῶν, ὁ γινόμενος παίγιον τῆς Ῥωσσιτικῆς ἀσυνειδησίας, δὲν θέλω πλέον νὰ ζῶ. » Τὸν συνώδευσεν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ὁ ἀδελφός του Χ. Σγουρομάλης, Ἐνιοὶ λέγουσιν ὅτι τὸν συνώδευσαν ὁ Πρωτοπαπᾶς, ἕξ ἔτεροι ἱερεῖς καὶ ὑπὲρ τοὺς 70 ὀπλαρχηγοὶ καὶ πρόκριτοι, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἠδυνήθημεν ἐξακριβῶσαι, ἄλλως τε καὶ ὁ Πρωτοπαπᾶς φαίνεται κατόπιν ὅτι ἦτο μὲ τοὺς ἐλευθέρους διαπραγματευομένους μὲ τὸν Πασᾶν, ὅπερ ἄρδην ἀνατρέπει τὴν ἰδέαν ἐκείνων.

Ὁ Βεζύρης ἀποδεχθεὶς τοῦτον μετὰ τινος μειδιάματος σατραπικοῦ διέταξε νὰ καθήσῃ καὶ νὰ τῷ δοθῇ καφές, ὅπως λάβῃ θάρρος, διότι φαίνεται τὸν ὑπέθετε δειλόν. Μετὰ πολὺ ὥρον σιωπῆν ἠρώτα αὐτόν· « Τί παράπονον εἶχες σύ, καπετὰν Δάσκαλε, καὶ οἱ Σφακιανοὶ σου ἀπὸ μέρους μας καὶ ἐκάμετε τοιαῦτα ἀνόητα κινήματα, νὰ καταστρέψητε καὶ τοὺς ἑαυτοὺς σας καὶ τὸν τόπον σας ; Δὲν σας εἶχομεν παντελευθέρους, ὀλοτελῶς ἀσυδότους, ἀπολύτως κυρίου εἰς τὸν τόπον σας νὰ πολιτεύησθε καὶ νὰ αὐτοκυβερνήσθε ὡς ἠθέλετε ; Ποῖα ἄλλα ἠθέλετε ; καὶ ἂν ἠθέλετε διατί δὲν μᾶς τὰ ἐζήτησατε, ἀλλ' ἐπιάσατε τὰ ὄπλα κατὰ τοῦ Σουλτάνου ; »

Ὁ Δ. Ἰωάννης ἀπεκρίθη θαρραλέως, ὡς εἰθίζεν· « Ἐἶνε ἀληθές, ἐξοχώτατε Βεζύρη μου, ὅτι ἡμεῖς οἱ Σφακιανοὶ, ὄχι μόνον δὲν εἶχομεν παράπονα, ἀλλ' ἠμποροῦμεν νὰ ἐκφράσωμεν εἰς τὸν Σουλτάνον καὶ μεγάλας εὐχαριστήσεις διὰ τὴν ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν μας καὶ διὰ τὴν αὐτοδιοίκησιν καὶ τὸν σεβασμὸν, τὸν ὅποιον εἶχαμεν ἀπὸ μέρους τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν Γιαννιτσάρων· ἀλλ' εἰς τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς τῆς Κρήτης οἱ Γιανίτσαροι καὶ λοιποὶ Μωαμεθανοὶ ἀφῆκαν θρησκείαν, τιμὴν καὶ περιουσίαν, ἣ ἔχονας

άνθρωπισμοῦ, ὡς τὸ βλέπει καὶ ἡ ἐξοχότης σου ; Αὐτά, ἀφέντη, μᾶς παρσκίνησαν νὰ ἐπαναστατήσωμεν καὶ ν' ἀπολεσθῶμεν μαζὶ μ' ἐκείνους ἢ νὰ ἐλευθερωθῶμεν ὅλοι· διότι ἀπὸ τέτοιαν ζῶνῃ προτιμῶμεν τὸν θάνατον!»

Ὁ Βεζύρης ἐταράχθη πάντως διὰ τὴν τόλμην καὶ παρρησίαν τοῦ ἀνδρός, πλὴν δὲν ἐδήλωσε τότε τὴν ὀργὴν του, ὅπως μάθη ἀπόρητά τινα, ὅπερ ἐπεθύμει. Ὁθεν ἀπεκρίνατο μετὰ γέλωτος λέγων· Ὅχι δά, καπετὰν Δάσκαλε, δὲν ἦσαν αὐτά ἡ αἰτία, ἀλλ' εἶπέ μου τὴν ἀλήθειαν καὶ μὴ φοβᾶσαι. Πῶς ἐκινήθητε σεῖς καὶ ἀπὸ ποῦ ἦσαν οἱ ὑποκινηταί σας ; Ὁ δὲ Δ. Ἰωάννης εἶπεν· Ἄ'Εγώ, ἀφέντη, ἔγεινα θῦμα τῆς Ῥωσικῆς ῥαδιουργίας καὶ πολιτικῆς, οἱ δὲ ἀθῶοι Σρακιανοὶ εἰς ἐμέ. Οὐδεὶς ποτε εἶχε κατὰ νοῦν νὰ σᾶς πολεμήσῃ, ἂν ἐγὼ δὲν τοὺς παρεκινῶν. Ἐγὼ λοιπὸν μόνος εἶμαι ὁ πταιστής καὶ θανάτωσέ με, ἂν τὸ ἐγκρίνης· ἀλλὰ μὴ με θανάτωσῃς ἕως νὰ ἴδω τὰ παιδιὰ μου καὶ νὰ σοῦ δείξω τοὺς θησαυροὺς μου.»

Ὁ δὲ Βεζύρης· λοιπὸν εἶσαι πλούσιος ; Πλουσιώτατος μάλιστα, ἀπήντησε. — Καὶ πῶς ἀπέκτησες ἐσὺ τόσον πλοῦτον ; — Ἀπὸ τὸ ἐμπόριον. — Ὁ δὲ Βεζύρης· Καλὰ λοιπόν· καὶ ποῦ εἶναι τὰ παιδιὰ σου ; — Ἐδῶ τὰ ἔχετε αἰχμάλωτα. Ὁ δὲ Πασᾶς ἵνα τὸν ἐνθαρρύνῃ καὶ τῷ δείξῃ τοὺς θησαυροὺς, διέταξε νὰ τῷ φέρωσι τὰ τέκνα του. Εἶτα τὸν ἐρωτᾷ· Καὶ ποῦ ἔχεις τοὺς θησαυροὺς σου ; — Ἐγώ, ὅστις μόνος σοῦ εἶπα ὅτι ἔχω θησαυροὺς, μόνος καὶ θὰ τοὺς δείξω, ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα. Ὁ δὲ Πασᾶς ἐσιώπησεν ἔχων τοὺς σκοποὺς του.

Ὁ δυστυχὴς οὗτος οὔτε θησαυροὺς εἶχεν, οὔτε τόσον μεγάλην πλοῦτην, ἀλλὰ γνωρίζων τὴν τουρκικὴν ἀπληστίαν ἔλεγε ταῦτα· τὸ μὲν ὅπως διασκεδάσῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν κατ' αὐτοῦ ὀργὴν τοῦ Βεζύρου, τὸ δὲ ὅπως δελεάσῃ αὐτόν, ἵνα ἐπ' ἐλπίδι μεγάλης ἀμοιβῆς σώσῃ τὰ τέκνα του καὶ ἑαυτόν. Τοιαῦται ἦσαν αἱ σκέψεις του, ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἠγνόει ὅτι ἦσαν σαθραὶ, πλὴν τί ἄλλο ἠδύνατο ἐν ἐκείνῃ τῇ στιγμῇ νὰ πράξῃ ; Τέλος δὲ τῷ ἔφεραν τὴν μεγάλην του θυγατέρα Μαρίαν. Ἡ συγκίνησις πατρὸς καὶ κόρης ἐν τοιαύτῃ θέσει ἦν ἀπερίγραπτος. Τὴν Ἀνθοῦσαν δὲν εὔρον τότε· οἱ μὲν λέγουσιν ὅτι ῥιφθεῖσα εἰς τι πηγάδιον ἠτύοκτόνησεν,

οί δὲ ὅτι μεταπωληθεῖσα πολλάκις ὡς κτήνος ἀπήχθη εἰς Ἡράκλειον, ὅπου καὶ τὴν ἐτούρκευσαν καὶ σήμερον ἔτι σώζονται ἀπόγονοι αὐτῆς. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων.

Ἄλλ' εἰς τοὺς ἐπαναστάτας διεδόθη ἡ φήμη ὅτι ἄμα ἀφιχθέντος τοῦ Δ. Ἰωάννου ἐνώπιον τοῦ Βεζύρου ἀπεκεφαλίσθη αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ. Τοῦτο ἀκούσαντες καὶ πιστεύσαντες οἱ παρευρεθέντες ὄπλαρχηγοὶ Ἀ. Μοράκης, Σ. Βουρδουμπᾶς καὶ ἄλλοι παρέλαβον ὡς 300 ἄνδρας καὶ κατελθόντες ἐπετέθησαν αἴφνης καὶ παρὰ προσδοκίαν εἰς τὰ χωρία Φρέ, Νίπος καὶ Πεμόνια καὶ κατέσφαξαν ὄσους Τούρκους, γυναῖκας καὶ παιδιά αὐτῶν εὗρον πρὸς ἐκδίκησιν. Ἡ φθορὰ ἦτο μεγίστη καὶ μέγας ἐγένετο ἀναβρασμὸς καθ' ὅλον τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον, ἀφοῦ μάλιστα ἐπίστευον ὅτι εἶχε τελειώσῃ ἡ ἐπανάστασις πλεόν. Ἐν τούτοις ἔχων καὶ ὁ Βεζύρης εἰς χεῖρας τὸ μέγα κυνήγι ἐσκόπει νὰ ἐκδικηθῆ, ἀλλ' εἶχεν εἰσέτι ἄλλα νὰ ἐκτελέσῃ πρότερον. Ἐνῶ δ' ἐμελλε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Φραγκοκάστελλον δι' Ἡράκλειον, ἡ γενομένη ἐν Ἀποκορώνοις σφαγή, φαίνεται, ὑποχρέωσεν αὐτὸν νὰ ἀλλάξῃ τὸ δρομολόγιον καὶ νὰ μεταβῆ εἰς Ἀποκόρωνα, ἔνθα καὶ ἐστρατοπέδευσαν ἀκίνητοι ἐπὶ 18 ἡμέρας ἐφ' ὅλα τὰ ἀπὸ τὸν Ἀλκαμπον ἕως εἰς Φρέ κείμενα χωρία.

Ὁ Βεζύρης ἔχων πάντοτε τὸν Δ. Ἰωάννην παρ' ἑαυτῶ καὶ ἐνώ ἡσύχαζον εἰς Ἐμπρόσθερον τῷ λέγει· «Καπετὰν Δάσκαλε, μᾶς εἶπες ὅτι θὰ μᾶς δεῖξῃς τοὺς θησαυροὺς σου· πότε θὰ τὸ κάμῃς; ἐφύγαμεν ἀπὸ τὰ Σφακιά σου». Ὁ δὲ ἀπήντησεν ὁμολογῶν ὅλην τὴν ἀλήθειαν· ἀφέντη μου, αὐτὰ σοὶ εἶπον τότε ἐν τῇ ἀπελπίσει μου καὶ ἐν τῇ ὀργῇ σου διὰ νὰ σώσω τὰ παιδιά καὶ τὴν κεφαλήν μου, τώρα δὲ ὅπου ὁ θυμὸς σου ἐπέρασε, πρᾶξε εἰς ἐμὲ ὅ,τι εὐχαριστεῖσαι. Ὁ Πασᾶς ἀκούσας ταῦτα ἐγέλασε μὲν, ἀλλ' ἐνδομύχως ὠργίσθη, ἀπολέσας τὰς ἐλπίδας. Εἶπε δέ· «ἡμεῖς, καπετὰν Γιάννη, ἐφύγαμεν ἀπὸ τὰ Σφακιά, ἀλλὰ δὲν ἐτελειώσαμεν, ὡς ἔπρεπε, τὴν δουλειάν· θὰ μᾶς δώσης ὡς ἀρχηγὸς τῶν Σφακιῶν ἐγγράφως ὅτι ἀπὸ τώρα καὶ ὕστερα θὰ ἀναγνωρίζετε τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὸν τόπον σας, ὅτι θὰ πληρώνετε φόρον παντοτεινὸν εἰς αὐτήν, ὅτι σὺ καὶ οἱ ἀδελφοί σου δὲν θὰ κα-

τοικήσητε ἐπὶ τρία ἔτη εἰς τὰ Σφακιά, ὅτι θὰ παραδώσητε καὶ τὰ ὄπλα σας εἰς τὴν ἐξουσίαν ; »

Ὁ Δ' Ἰωάννης ἀπεκρίθη· ὅ,τι ὀρίσεις, Βεζύρη μου, κάμε, ἀλλ' ἀφοῦ μ' ἐρωτᾷς, ζητῶ τὴν ἄδειαν νὰ εἶπω ἐλευθέρως κάτι τι. —Τί θὰ εἶπης ; εἶπέ το. —Εἰς ὅλα ὅσα εἶπες ὑπόσχομαι, ἀλλὰ μόνον δι' ἓνα θὰ παρακαλέσω τὴν Ἐξουχότητά σου· νὰ μὴ ζητήσης τὰ ὄπλα των καὶ νὰ μὴ διαταράξης τὰ ἔθιμά των, διότι καὶ ἡ ἐξουσία δὲν κερδίζει ἀπὸ αὐτὰ τίποτε καὶ διότι θὰ δυσκολευθοῦν νὰ δεχθῶσι καὶ τὰ λοιπά. Ὁ Πασᾶς βαρυνθεὶς πλέον τὴν ἀνυσυχίαν, γνωρίζων ἄλλως τε καὶ τὰ κινήματα τῆς Ῥωσσίας, σπεύδων δὲ νὰ τελειώσῃ ὅπωςδῆποτε καὶ τὰ ἐν Σφακίαις παρεδέχθη ταῦτα. Ὅθεν διατάξας τὴν σύνταξιν τῆς συνθήκης, τὸν Δ. Ἰωάννην ἀναγνωρίζων δῆθεν ἀρχηγὸν τῶν Σφακίων συνεβάλλετο μετ' αὐτοῦ τὰ ἐξῆς·

« Πρὸς τοὺς Καπεταναίους τῶν Σφακίων. »

« Μὲ τὸν γενικὸν ἀρχηγὸν σας, τὸν ὁποῖον θεωρῶ ὡς φίλον καὶ ὄχι ὡς αἰχμάλωτον (α), ἐπειδὴ παρεδόθη εἰς ἡμᾶς μόνος του, ἐμπιστευθεὶς καὶ δικαίως εἰς τὴν τιμιότητά μας, ἔδεσα τὰς ἀκολούθους συμφωνίας, τὰς ὁποίας ἡ πρέπει νὰ παραδεχθῆτε καὶ σεῖς ὅλοι, ἢ ἂν δὲν τὰς παραδεχθῆτε νὰ ἐπιστρέψωμεν πάλιν καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ νὰ σᾶς καταστρέψωμεν κατὰ κράτος. Αἱ συμφωνίαι μας εἶνε. Αον. Νὰ μὴ ἐπιστρέψῃ ὁ ἀρχηγός σας Δ. Ἰωάννης εἰς τὰ Σφακία ἐπὶ τρία ἔτη οὔτε οἱ ἀδελφοὶ του, ἀλλὰ νὰ μένῃ πάντοτε μαζὴ μας περιποιούμενος ἀναλόγως τῆς θέσεώς του. Βον. Νὰ μᾶς γράψητε ἐπισήμως ὅτι ἀναγνωρίζετε ὡς ἀνωτάτην Ἀρχὴν τῆς Κρήτης τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν. Γον. Ὡς ἀπόδειξιν τῆς ὑποταγῆς ὅτι θέλετε πληρῶνῃ κατ' ἔτος εἰς τὸ ἐξῆς 5,000 γρόσια ὡς φόρον χωρὶς νὰ ἐνοχλησθε ἀπὸ τοὺς εἰσπράκτορας τῶν ἐβδόμων κατὰ τὸ οὐσοῦλι (σύστημα) τῆς Κρήτης. Θὰ ἔχητε δὲ τὰ ὄπλα σας καὶ θὰ διοικῆσθε ὡς καὶ πρότερον μετὰ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμά σας. »

Ταῦτα πάντα ἀφοῦ ὑπέγραψεν ὁ Δ. Ἰωάννης, ὑπεχρεώθη νὰ γράψῃ καὶ εἰς τὰ Σφακία τὰ ἐξῆς·

(α) Ταῦτα ἔλεγεν, ἵνα ἔχῃ ἰσχὺν καὶ ἐπισημότητα ἡ σύμβασις.

« Παιδιά μου, ἡ γενναιοφροσύνη τοῦ Πασσᾶ μὲ δνομάζει σήμερον φίλον του καὶ μὲ θεωρεῖ ἔτι ὡς Ἀρχηγὸν τῶν Σφακίων. Ἀποδέχομαι πληρέστατα τὰς προτάσεις καὶ συμφωνίας τῆς Αὐτοῦ Ἐξοχότητος, ὥστε ἂν καὶ ὑμεῖς ἐξακολουθήτε νὰ μὲ θεωρῆτε ὡς Ἀρχηγὸν Σας ἀπουσιάζοντα, δεχθῆτε ἄνευ ἀντιρρήσεως, ὡς καὶ ἐγὼ, τὰς προτάσεις τῆς Ἐξοχότητός του. Συνοπογράψατε ἐν ἔγγραφον διὰ τοῦ ὁποίου θὰ λέγητε ὅτι δέχεσθε τὰς συμφωνίας, τὰς ὁποίας ἔκαμεν ὁ Ἀρχηγός σας μετὰ τοῦ Ἐξοχωτάτου Βεζύρου τῆς Κρήτης ἤτοι ὅτι ἀναγνωρίζετε τὴν κυριαρχίαν τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, καὶ δεύτερον ὅτι δέχεσθε νὰ πληρώνητε κατ' ἔτος φόρον 5,000 γρόσια, ἀλλὰ νὰ μένουν ἀπαρασάλευτα τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά σας καὶ τὰ ὄπλα σας Ὡς πρὸς τὴν προσωποκράτησιν τοῦ Ἀρχηγοῦ σας μὴ κάμετε διόλου λόγον, ἀλλ' ἀφήσατε τὴν ὑπόθεσιν ταύτην εἰς τὴν γενναϊότητα τῆς Ἐξοχότητός του. Πιστεύω δ' ὅτι θὰ δεχθῆτε ὡς φρόνιμοι τὰς συμφωνίας ταύτας, τὰς ὁποίας ἐγὼ θεωρῶ καὶ συγκαταβατικὰς ἐκ μέρους του. »

Τὰς δύο ταύτας ἐπιστολάς ἀπέστειλε μὲ δύο χριστιανούς κομιστὰς ἐξ Ἐμπροσνέρου εἰς Ἄσκυρον, ὅπου ἦσαν πολλοὶ ὄπλαρχηγοὶ συνηγμένοι μίαν Κυριακὴν. Τὴν δευτέραν προσκληθέντες εὐρέθησαν ἅπαντα τὰ ναυάγια τοῦ ἀγῶνος εἰς Πετρὲ συνηγμένα πρὸς σύσκεψιν τῆς ἀπαντήσεως. Ἐξελέξαντο 24 ἄνδρας τοὺς μᾶλλον συνετοὺς καὶ πεπειραμένους ἵνα συσκεφθῶσι καὶ ἀπαντήσωσιν ὅ,τι ἐγκριθῆ. Μεταξὺ τῶν ἐκλεγέντων φαίνονται τὰ ὀνόματα Σ. Βουρδουμπᾶς, Πατερογεώργης, Μ. Κούτσουπας, Πρωτοπαπᾶς, Γ. Σκορδύλης, Ἀ. Μόρος, Βολουδαντρουλῆς, Μανούσακας, Χουῦρδος καὶ Μπουνᾶτος· τῶν δὲ λοιπῶν τὰ ὀνόματα ἐλλείπουσι.

Ἀφοῦ δ' οἱ ἐκλεκτοὶ οὗτοι εἰσελθόντες προσηυχῆθησαν δακρῦροοι ἐν τῷ ἐκεῖτε ἐκκλησιδίῳ, ἐστάθησαν ἄφωνοι πάντες ὡς ἰχθῦς, μηδενὸς βουλομένου πρώτου ἐκδηλώσαι παραδοχὴν ὑποταγῆς πολιτικῆς καὶ φόρου ὑποτελείας τῶν Σφακίων, ὅπερ ἀνήκουστον καὶ ἀποτρόπαιον αὐτοῖς. Ἄλλ' ὁ Μόρος διαλύσας τὴν σιωπὴν ἔλεξε τάδε· « Ἀδελφοί! λέγω σας νὰ ἔχητε ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ ἂν ἐκαταστραφήκαμεν οἱ ἕμισοὶ καὶ πλειότεροι, καὶ ἂν ἔχωμεν ὄπλα καλὰ καὶ καρδιαῖς μεγάλας, εἴμεθα ὅμως ὀλότελα ἐγκαταλειμμένοι καὶ ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἀπὸ ἀνθρώπου· ἀλλὰ καὶ τὰ πο-

λεμοφόνειά μας εἶνε πολὺ θλίγα· διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι πρέπει νὰ υποχωρήσωμεν καὶ νὰ φανῶμεν σήμερον νικημένοι διὰ νὰ ἡμπορέσωμεν ἄλλοτε νὰ φανῶμεν νικηταί! Τί λέτε;» Ἀπαντες διὰ μιᾶς ἐδήλωσαν παραδοχὴν τῆς γνώμης τοῦ Μόρου. Τότε οἱ μὲν 23 ἔμειναν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸς δὲ ἐξεληθὼν δὲν ἐξέφερε τὴν ἀποτρόπαιον λέξιν τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς συνηθροισμένους, ἐξυπνότατος ὢν, ἀλλ' εἶπε· « Παιδιά, δὲν ἔχομεν πλέον πολεμοφόνεια.» Τοῦτο γνωρίζοντες ὅλοι δὲν ἀντέλεξαν.

Καθίσας δ' αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἀνέγνω ἐνώπιον πάντων τὰ ἐξῆς·
«Οἱ ὑποφαινόμενοι ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακιῶν δεχόμεθα τὰς συμφωνίας, τὰς ὁποίας ὁ ἀρχηγός μας Δ. Ἰωάννης ἔδωσε μετὰ τοῦ ἐξοχωτάτου Βεζύρη τῆς Κρήτης· ἤγουν θὰ ἀναγνωρίζωμεν ὡς ἀνωτάτην ἀρχὴν τῆς Κρήτης τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν· ὑποσχόμεθα νὰ πληρώνωμεν τὸν φόρον 5000 γρόσια ἐτησίως, ἐν ὧσφ μένουν ἀνέπαφα τὰ ὄπλα μας, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμά μας. Ἐμπιστευόμεθα δὲ τὴν ζωὴν τοῦ ἀρχηγοῦ μας εἰς τὴν τιμιότητα καὶ τὴν ὑπόσχεσιν τῆς ἐξοχότητός του. Οἱ ὀπλαρχηγοὶ. Πρωτοπαπᾶς, Ἄ. Μόρος, Ἄ. Βολουδάκης, Β. Μουτσοκέλος, Γ. Σκορδύλης, Σ. Βουρδουμπᾶς, Γ. Πάτερος, Ἰ. Ἄν. Μπουᾶτος, Μ. Κούτσουπας. Ταῦτα ἐτελοῦντο κατὰ τὴν λῆξιν Ὀκτωβρίου τοῦ 1770 (α).

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ὑπογραφεῖσα ἀπεστάλη αὐθημερὸν ἀπὸ τὸν Πετρὲ εἰς τὸν Βεζύρη καὶ μὲ 500 πρόβατα δῶρον ἐκ μέρους τοῦ Δ. Ἰωάννου. Εὐχαριστηθεὶς δ' ὁ Βεζύρης καὶ οἱ λοιποὶ Πασάδες καὶ Τοῦρκοι διὰ τὴν νίκην των καὶ τὴν ὑποταγὴν τῶν Σφακιῶν διελύθησαν εἰς τὰ ἴδια. Καὶ ὁ Βεζύρης ἠτοιμάζετο καὶ αὐτὸς νὰ φύγῃ εἰς Ἡράκλειον, ἀλλ' ἔμελλε νὰ κοσμήσῃ τὸν θρίαμβόν του καὶ ἄλλα θύματα τῆς Κρητικῆς εὐπιστίας καὶ τῆς τουρκικῆς ἀναξιοπιστίας.

Ἀροῦ, ὡς ἄνω διελάβομεν, συνεφώνησαν περὶ εἰρήνης καὶ ὑπεγράφησαν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, οἱ ἀπλοῖκοι καὶ εὐπιστοὶ ὄρεινοί, οἱ ἄπτεροι τῆς τουρκικῆς δολιότητος καὶ ἀναξιοπιστίας, ἐνόμισαν ὅτι πᾶς ὁ θέλων νὰ πλησιάζῃ πλέον εἰς τὸν Πασᾶν ἦτο ἐντε-

---

(α) Τὰς ἀλληλογραφίας ταύτας καὶ τινὰ ἄλλα ἐλάβομεν ἀπὸ ἀνέκδοτα τοῦ Ἰ. Πωλιουδάκη.

λῶς ἡσφαλισμένοι. Ἐπὶ τῆς ἰδέας ταύτης ἐρειδόμενοι, φαίνεται, κατήλθον ἵνα ἐπισκεφθῶσι τὸν ἀρχηγόν των Δ. Ἰωάννην καὶ παρηγορήσωσιν αὐτόν, νὰ προσκυνήσωσι δὲ ἴσω καὶ τὸν νέον αὐτὸν ἀφέντην, ὁ Πρωτοπαπᾶς, ἐξ ἑτεροὶ ἱερεῖς καὶ 75 ὄπλαρχηγοὶ καὶ πρόκριτοι πάντες ἔνοπλοι κατὰ τὴν σύμβασιν. Τούτους ἰδὼν ὁ Βεζύρης διέταξε παρασπόνδως τὴν ἀφόπλισιν καὶ τὴν εἰς Ἡράκλειον ἀπαγωγὴν καὶ εἰσαγωγὴν αὐτῶν εἰς τὰς εἰρητὰς καὶ τὰ φρικώδη βασανιστήρια ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη!

Ταυτοχρόνως δὲ ἀνεχώρησε καὶ ὁ Βεζύρης ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τὸν Δ. Ἰωάννην καὶ αὐτὸς τὴν θυγατέρα του καὶ ἀφίχθησαν εἰς Ἡράκλειον μετὰ ἐξ ἡμέρας, ἔνθα τὸν ἐχαίρησαν μὲ 101 κανονοβολισμοὺς ὡς νικητὴν. Αἱ φωταψαί, οἱ χοροὶ καὶ αἱ διασκεδάσεις διήρκεσαν ὀλόκληρον ἑβδομάδα εἰς τοὺς Μωαμεθανούς· οἱ δὲ Χριστιανοὶ κατελήφθησαν ὑπὸ φόβου καὶ τρόμου, καὶ πάντες ἐκρύπτοντο ἵνα μὴ ἀκούωσι τὰς κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς πίστεως αὐτῶν ὑβρεῖς, ἃς ἐξεσφενδόνιζον Τουρκοπρεπῶς οἱ βάρβαροι. Λέγεται δ' ὅτι καὶ τινες ἀθυμήσαντες ἐξώμοσαν τότε ἐν Ἡρακλείῳ.

Ὁ Δ. Ἰωάννης μετὰ τῆς θυγατρὸς του ἔμεινεν ἐν τοῖς μεγάροις τοῦ Βεζύρου εἰς ἰδιαιτέρον δωμάτιον περιποιούμενος δι' ἄλλους σκοποὺς, οὓς κάλλιστα ἐνόησεν ὁ δυστυχῆς, ἀφοῦ εἰς οὐδένα χριστιανὸν ἐπετρέπετο νὰ τὸν πλησιάζῃ, ἀλλ' οὐδ' εἰς αὐτὸν ἡ ἐξοδος ἐκ τοῦ Διοικητηρίου. Διὰ ταῦτα δὲν ἔλειπον καθ' ἑκάστην ὥραν αἱ κλαυθμηραὶ περιπτύξεις πατρὸς καὶ τρυφερῆς κόρης καὶ σκηναὶ συγκινητικαί, ἀναλογιζόμενοι τὴν τύχην των ἀμφοτέρων.

Ὁ ἄπιστος Βεζύρης ἔμελλε μὲν νὰ δώσῃ τέρμα τῶν δακρύων αὐτῶν, ἀλλ' ἐκράτει αὐτοὺς ἐν τῇ ζῳῇ ἔτι, ὅπως δι' αὐτῶν δυνηθῇ νὰ βάλῃ εἰς χεῖρας καὶ τοὺς λοιποὺς ἀδελφοὺς τοῦ Δ. Ἰωάννου, Παῦλον, Μανουῖσον καὶ Γεώργιον ὄντας εἰς Κύθηρα.

Ὅθεν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Βεζύρης προσεκάλεσεν ἐσπέραν τινὰ τὸν Δ. Ἰωάννην, ἵνα συνδειπνήσωσι. Δειπνούντων δὲ παρουσιάσθη, κατὰ τὰς πρὸ τοῦ δειπνοῦ δοθείσας παραγγελίας τοῦ Βεζύρου, πλοίαρχός τις ἐκ Κυθέρων δῆθεν τέως ἐλθὼν ὅπως προσφέρῃ τῷ Δ. Ἰωάννῃ τοὺς χαιρετισμοὺς τῶν τέκνων καὶ ἀδελφῶν του καὶ δηλώσῃ αὐτῷ ὅτι πάντες ὑγιαίνουν. Προσέθηκεν δ' ὅτι

τῷ ἔδωκαν καὶ ἐπιστολήν, ἀλλὰ δυστυχῶς τὴν ἀπόλεσεν. Ὁ Δ. Ἰωάννης ἐννοήσας καλῶς τὴν δολιότητα οὐδὲν ἄλλο εἶπεν ἢ «Εὐχαριστῶ, παιδί μου, διὰ τὰς καλὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας μοῦ ἔφερες.» Ὁ δὲ Βεζύρης ἠρώτησε τὸν πλοίαρχον, «Καὶ πότε θὰ ὑπάγῃς πάλιν ἐκεῖ ; — Μετὰ δύο ἡμέρας, ἀφέντη. Ὁ Πασᾶς λέγει ἀφελῶς δῆθεν πρὸς τὸν Δ. Ἰωάννην «Εἶσαι ἐλεύθερος νὰ τοῖς γράψῃς ὅ,τι θέλεις.» οὗτος δ' ἀπήντησε· «Δὲν ἔχω, ἐξοχώτατε, πρόσωπον νὰ γράφω εἰς ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους κατέστρεψα καὶ οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουσι ἴματια νὰ μὲ ἴδωσιν.» — «Ὅχι, ἀγαπητὲ φίλε, εἶπεν ὁ Πασᾶς· δὲν πρέπει νὰ ἐχθρεύσῃς, διότι εἶσθε συγγενεῖς. Ἐγὼ θὰ μεσιτεύσω νὰ φιλιωθῆτε πάλιν· θὰ τοὺς τοποθετήσω εἰς ὑψηλὰς καὶ ἐπικερδεῖς θέσεις καὶ θὰ σᾶς κάμω νὰ λησμονήσῃτε ταχέως τὰ παρελθόντα κακὰ· λοιπὸν γράψε τοῖς νὰ ἔλθουν ταχέως. Ὁ Δ. Ἰωάννης· «Εὐχαριστῶ, ἐξοχώτατε, διὰ τὰς καλὰς σου πρὸς ἡμᾶς διαθέσεις. Ὁ Πασᾶς εἶπε πρὸς τὸν πλοίαρχον· «Ὅταν θὰ φύγῃς, ἔλθὲ ἀπ' ἐδῶ νὰ λάβῃς τὸ γράμμα τοῦ καπετὰν Δασκάλου.» Οὗτος δ' ἀποσυρθεὶς ἀνεχώρησεν, ὡς καὶ οἱ συνδαιτημόνες.

Τὴν ἐπιούσαν προσκαλεῖ ὁ Πασᾶς τὸν Δ. Ἰωάννην καὶ τῷ λέγει· «Ἀπεφάσισα, καπετὰν Δάσκαλε, νὰ βάλω εἰς πράξιν ὅσα σοῦ εἶπον χθὲς τὸ ἑσπέρας. Λοιπὸν λάβε αὐτὸ τὸ σχέδιον ἐπιστολῆς, ἀντίγραφέ το ἰδιοχείρως διὰ νὰ τὸ στείλωμεν πρὸς τοὺς ἀδελφούς σου νὰ ἔλθωσιν ἐδῶ καὶ νὰ σᾶς εὐχαριστήσω ὅλους καὶ νὰ ζῆτε μαζῆ. Τὸ σχέδιον ἦτο πλήρες δολιοτήτων καὶ ψεύδους, ὅτι δηλ. ἔζη εἰς τὰ διοικητικὰ παλάτια, ὅτι ἔχει σχέσεις ἀρίστας μὲ τὸν Βεζύρην καὶ μεγάλας τιμὰς καὶ δόξαν ἀπέναντι τῶν λοιπῶν ἀρχόντων, καὶ ὅτι μὲ τοὺς Γιανιτσαρούς τὰ ἔχει καλὰ, καὶ σχέσεις μὲ ὅλους τοὺς χριστιανούς καὶ περιφέρεται ἐλεύθερος εἰς ὅλην τὴν πόλιν. Λοιπὸν προσκαλεῖ καὶ ἐκείνους νὰ ἔλθωσι ταχέως εἰς Ἡράκλειον, ἵνα συζῶσι, διότι καὶ αὐτοὺς καὶ τὰ τέκνα του ἐπιθυμεῖ νὰ βλέπῃ. Ταῦτα καὶ ἄλλα περιεῖχε τὸ γράμμα, ἅτινα ὁ ἀτυχὴς ὑπεχρεώθη ν' ἀντιγράψῃ καὶ ὑπογράψῃ. Ἐπειδὴ δὲ ἐνόησεν ἐκ τούτου τὴν τύχην, ἣτις τὸν περιμένει, οὐδὲν ἄλλο εἶχε νὰ πράξῃ ἢ νὰ καταφύγῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν πανουργίαν τοῦ ἀδελφοῦ του Νικολάκη, καὶ ἴσως σῶσῃ ἐκείνους. Ἔθετο εἰς τὸ τέλος τῆς

ἐπιστολῆς τρία Μ, ἅτινα εὐτυχῶς δὲν παρετήρησεν ὁ Πασᾶς.

Ὁ Πασᾶς προσκαλεῖ ἓνα χριστιανὸν ἔμπορον Σαπουντζῆν ὀνομαζόμενον καὶ τῷ λέγει· «Νὰ ναυλώσης ἓν πλοῖον διὰ τὸ Τσιρίγον ἐπίτηδες καὶ νὰ φορτώσης σαπῶνια, ἔλαια καὶ ἄλλα· θὰ σοῦ δώσω καὶ ἄνθρωπον ἰδικόν μου, ὁ ὅποτος θὰ ἐξέλθῃ μὲ τὸ ἰδικόν σου ἐπίθετον εἰς τὴν νῆσον νὰ δώσῃ καὶ νὰ πάρῃ, σὺ δὲ δὲν θὰ ἐξέλθῃς ποτέ, αὐτὸς θὰ σοῦ φέρῃ εἰς τὸ πλοῖον τὸν λογαριασμὸν καὶ ἂν εἶνε κέρδος, ἐδικόν σου ἂς εἶνε, ἂν εἶνε ζημία εἰς βάρος μου. Θέλω μόνον νὰ μοῦ φέρῃς ἀσφαλῶς τοὺς ἀνθρώπους ὅπου θὰ σοῦ φέρῃ ὁ ἄνθρωπός μου, διότι εἶνε ἐδικοί μου· ἡ ὑπηρεσία αὕτη θὰ σ' ὠφελήσῃ μεγάλως.»

Ἀφικθέντος τοῦ πλοίου εἰς τὰ Κύθηρα ἐξῆλθεν εἰς τὴν ἀγορὰν ὁ πλαστὸς Σαπουντζῆς, τοῦρκος ὅμως ὀνόματι Μεχμέτ Κατσούλης, ῥάπτῃς τὸ ἐπάγγελμα. Ἔδωκε καὶ ἔλαβεν αὐτὸς κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Πασᾶ· γνωρίζων δὲ καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Δ. Ἰωάννου μετέβη, ὡς δῆθεν χριστιανός, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα τοὺς ἴδῃ ἐκεῖ καὶ τοῖς δώσῃ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἀδελφοῦ των. Τοῖς προσέφερε δὲ καὶ τοὺς χαιρετισμοὺς ἐκείνου, ζητῶν καὶ συγγνώμην διὰ τὴν βραδύτητα τῆς ἐγχειρίσεως τῆς ἐπιστολῆς, ἣν μόλις δὲν ἔφυγε νὰ μὴ δώσῃ ἕνεκεν τῶν πολλῶν του ἀσχολιῶν. Προσέθετο δ' ὅτι πρέπει νὰ κομίσῃ εἰς ἐκεῖνον καὶ ἀπάντησιν, διότι τὸν φοβεῖται μὴ θυμώσῃ· «ἐπειδὴ εἶνε στόμα τοῦ Πασᾶ καὶ μὲ τὸ μέσον του ἔχομεν καὶ ἡμεῖς οἱ χριστιανοὶ μέγα θάρρος.»

Ταῦτα ἀκούσαντες ἐκεῖνοι νύχαριστήθησαν, τὸν δὲ κομιστὴν προσεκάλουν εἰς τὸ γεῦμα, ἀλλὰ δὲν ἐδέχθη, προφασιζόμενος πολλὰς ἀσχολίας. Πιστεύσαντες τὰ γραφόμενα ἔχαιρον καὶ τὴν ὀδυνηρὰν ἀθυμίαν καὶ θλίψιν των μικρὸν διεσκέδασαν. Ὁ Παῦλος ὅμως μᾶλλον τῶν λοιπῶν ἔξυπνος παρετήρει ἐπὶ πολὺ τὴν ἐπιστολὴν λέξιν πρὸς λέξιν καὶ συλλαβὴν πρὸς συλλαβὴν, ὥσει εἶχε προκρίσθησιν ὅτι θὰ ἀνακαλύψῃ ἐν αὐτῇ μυστήριόν τι. Εἶδεν εἰς τὸ τέλος τὸ στοιχεῖον Μ. Τότε εἶπε τοῖς λοιποῖς· «ἀληθῶς τὸ γράμμα εἶνε τοῦ δυστυχοῦς ἀδελφοῦ μας, ἀλλὰ τὸ ἔγραψε μὲ βίαν· καὶ τὸ Μ ἐννοεῖ, μὴ ἔλθητε· ὁ Πασᾶς μᾶς ἔστησε παγίδα καὶ τὸ πλοῖον βέβαια ἦλθε πρὸς χάριν μας. Πρέπει ὅμως νὰ ὑποκριθῶμεν ὅτι δὲν ἐννοήσαμεν τὸν δόλον, ἀλλὰ νὰ γράψωμεν εἰς τὸν

Πασᾶν τὰς εὐχαριστήσεις μας διὰ τὰς περιποιήσεις καὶ τὰς τιμάς, ἅς ἀπολαμβάνει· ὁ ἀδελφός μας ὑπὸ τὴν σκέπην του· καὶ ἅμα παρέλθη ὁ χειμὼν θὰ ὑπάγωμεν καὶ ἡμεῖς ὅλοι, καθὼς μᾶς γράφει· ὁ ἀδελφός μας. Ταῦτα ἔγραψαν οὗτοι καὶ ὁ Πασᾶς τὰ ἐπίστευσεν, ἀλλ' ὁ Δ. Ἰωάννης διετέλει εἰς διηνεκῆ ἀνησυχίαν μήπως ἀπατηθέντες ἔλθωσι.

Βλέπων ὁ Βεζύρης ὅτι ὁ χειμὼν παρήλθε καὶ οὐδεὶς τῶν προσκεκλημένων του εἰς τὰς δόξας καὶ τιμάς ἐφάνη, ἀπέστειλε καὶ αὐθις τὸν ῥηθέντα πλαστὸν Σαπουντζῆν (Μεχμέτην) εἰς Τσιρίγον μ' ἐτέραν ἐπιστολὴν τοῦ Δ. Ἰωάννου, περιέχουσαν μάλιστα καὶ παράπονα διὰ τὴν βραδύτητα αὐτῶν ἵνα ἔλθωσιν εἰς Ἡράκλειον, ἔθετο ὅμως καὶ πάλιν τὸ Μ. εἰς τὸ τέλος. Τὸν Μεχμέτην ἰδόντες ἀφίχθέντα καὶ πάλιν οἱ προσκεκλημένοι ἔγνωσαν σαφῶς ὅτι ὑπάρχει κίνδυνος, ἀλλ' ἵνα μὴ ἀποθαρρύνωσι ἀποτόμως τὸν Πασᾶν καὶ βλάβῃ τὸν ἀδελφόν των, ἂν καὶ ὀλίγη τοῖς ἔμεινε πλέον ἐλπίς, προσεποιήθη ὁ εἰς αὐτῶν ὅτι ὀλισθήσας ἔθραυσε τὸν πόδα. Ὁ Μεχμέτης προσῆλθε τότε εἰς τὴν οἰκίαν καὶ εἶδε κλινῆρην τὸν δῆθεν πάσχοντα. Ἀναγνώσαντες ἐνώπιόν του τὴν ἐπιστολὴν ἐξέφρασαν τὰς πρὸς τὸν Βεζύρην εὐχαριστήσεις των καὶ ἐβεβαίωσαν τὸν ἀπεσταλμένον ὅτι, ἅμα καλητερεύσῃ ὁ ἀσθενής, θὰ ὑπάγωσιν ὅλοι, καὶ ὅτι δὲν εἶνε ἀνάγκη εἰς τὸ ἐξῆς νὰ προσκαλῶνται.

Ἐπανελθὼν ὁ Μεχμέτης ἀνήγγειλεν εἰς τὸν Πασᾶν τὸ τραῦμα τοῦ ἀνδρός ὡς πραγματικὸν καὶ ὅτι προτίθενται νὰ ἔλθωσιν ὅσον οὕπω. Ἀπελπισθεὶς δὲ παρελθούσης ὀλοκλήρου τριμηνίας καὶ μηδενὸς ἐμφανισθέντος ἀπεφάσισεν ὁ βάρβαρος καὶ θηριώδης Πασᾶς νὰ ἐκτελέσῃ ὅσα κατὰ νοῦν εἶχεν, ἀφοῦ μάλιστα διὰ τοιούτων δολίων μέσων δὲν ἠδυνήθη νὰ αὐξήσῃ τὰ θύματά του.

Ὁ Δ. Ἰωάννης ὁρᾶται μίαν παρασκευὴν ἡμέραν (17 Ἰουνίου 1771) ἀγόμενος ὑπ' ἀγρίων στρατιωτῶν, μόλις βαδίζων ἀπὸ τοὺς φρικτοὺς στραγγαλισμοὺς ὀδηγούμενος εἰς τὴν πλατεῖαν, τὴν οὖσαν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πύλην τοῦ Ἡρακλείου, τουρκιστὶ ὀνομαζομένην Ἄτ-μεϊτάν, ἔνθα εἶχον κατασκευάσῃ θρόνον ὑψηλόν, στηριζόμενον ἐπὶ τεσσάρων πασσάλων ἐπὶ τῆς γῆς ἐμπεπηγμένων. Ἐπὶ τούτου ἀναβάσαντες τὸ θῦμα ἔδεσαν ἰσχυρῶς τὰς χεῖρας καὶ τὸν θώρακα ἐπὶ τῶν ὀπισθεν ἐξεχόντων πασσάλων, εἶτα δὲ δια-

σταυροῦντες τὰ σχοινία ἔσφιγγον ἰσχυρῶς τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ σώματος καὶ τοὺς πόδας εἰς τὰ ξύλα τοῦ ἐν εἶδει καθέκλας κατασκευασθέντος τούτου θρονίου, ὥστε οὐδὲν τῶν μελῶν αὐτοῦ ἠδύνατο νὰ κινηθῇ.

Οὕτως ἰσχυρῶς προσδεδεμένου τοῦ πρωτομάρτυρος τῆς κοινῆς ἐλευθερίας παρουσιάζεται ὁ δῆμιος μὲ κοπτερὸν μαχαίριον καὶ ἤρξατο νὰ ἐκδέρῃ αὐτὸν ἀπὸ τὰ ἄνω τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω, ἀποκόπτων μακρὰς λωρίδας μέχρι τοῦ στήθους καὶ τῆς ὠμοπλάτης. Ταυτοχρόνως δὲ παρουσιάζεται καὶ ἕτερον τέρας φέρων μέγαν καθρέπτην καὶ ἴσταται ἐνώπιον τοῦ θύματος λέγων· «Ἴδὲ Καπετάνιο μου, πόσον ὠραῖος εἶσαι μὲ τὰ κόκκινα καὶ χωρὶς τομάρι!»

Ἄναριθμητον πλῆθος βραβάρων, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ Βεζύρου ἐξιουμένου, προσέδραμον εἰς τὴν πλατεῖαν ἵνα θεῶνται τὸ θῦμα αὐτῶν. Ἄντι δὲ νὰ φριττωσιν ἀπέναντι τοιαύτης ἀπανθρώπου σκηνῆς οἱ πάσης τάξεως, φύλου καὶ ἡλικίας αἰμοβόροι ἐκάγχαζον ὀρῶντες τοὺς σπασμώδεις παροξυσμοὺς τοῦ μάρτυρος ἀπὸ τοὺς δριμυεῖς πόνους καὶ ἐχλεύαζον τὴν δῆθεν Ἰψηλότητά του. Ἐξύβριζον καὶ Χριστὸν καὶ χριστιανοὺς καὶ τὸν βασανιζόμενον! Πολλοὶ ἐκραυγάζον ὅτι «ὄλους τοὺς Ῥωμηοὺς πρέπει νὰ κάμωμεν ὡσὰν καὶ αὐτόν.»

Ἐνιοὶ συνετοὶ αὐτῶν (ὅν πρέπη νὰ τοὺς ὀνομάσωμεν οὕτω) ἐθαύμαζον μεγάλως τὴν γενναϊότητα καὶ ἀμίμητον καρτερίαν τοῦ θύματος· οὔτε ὧφ! δὲν ἐξεφώνησε· μόνον βαθεῖς ἀναστεναγμοὺς ἀνέδιδε. Τὸν καθρέπτην συνεχῶς παρετήρει, ἀλλ' οὐδὲ λέξιν ἀπρεπῆ ἐξέφερεν. Ὄταν ἤρχισεν ἡ ἐκδορά ἐφερον ὀπισθάγκωνα δεδεμένον ἐνώπιόν του καὶ τὸν ἀδελφὸν Χατζῆ Σιγουρομάλην. Οὗτοι ἠγνόουν τὴν τύχην ἀλλήλων, τότε δὲ ἰδόντες ἀλλήλους ἐμουγκαλίσθησαν ὡς βόες δις καὶ τρίς. Ὁ Σιγουρομάλης ἐξέστη καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἐγένετο παράφρων, καὶ ἦν τοιοῦτος ἐφ' ὅλης τοῦ τῆς ζωῆς. Τὰς σπαραξικαρδίους ταύτας σκηνὰς πολλὰι γυναῖκες θεώμεναι ἐλειποθύμουν, ἄλλαι δὲ καὶ ἀπέβαλον.

Ἀφοῦ δ' οὕτως ἱκανῶς προὐχώρησεν ἡ ἐκδορά, ἐξέπνευσεν ὁ ἀθάνατος ἀνὴρ ἐπὶ τοῦ καθίσματος, οἱ δ' ἐκτελεσταὶ τῆς ἐκδορᾶς ἐξηκολούθουν ἔτι λυσσῶδῶς νὰ γδέρνωσι τὸν ἐκπνεύσαντα καὶ νὰ κραυγάζωσιν· «Ὅποιος θέλει καλὸν πετσί ἄς ἔλθῃ νὰ πάρῃ». Τὸ

σώμα τοῦ πρωτομάρτυρος τῆς Κρητικῆς ἐλευθερίας ἔμεινεν οὕτω δύο ἡμέρας· εἶτα δὲ ἐπετράπη τοῖς Χριστιανοῖς νὰ τὸ παραλάβω-
σιν ἐκεῖθεν καὶ θάψωσιν αὐτό. Μόλις δὲ εὐρέθησαν τέσσαρες μόνον
ἄνδρες καὶ ἄραντες τὸν νεκρὸν ἔθαψαν αὐτὸν οὐχὶ εἰς νεκροταφεῖον
ἢ εἰς τάφον κτιστόν, ἀλλ' εἰς τινὰ λάκκον νοτιοανατολικῶς τῆς
Ἄχ-Τάμπιας μόλις 10—20 βήματα μακρὰν αὐτῆς ἀπέχοντα (α).
Ἡ τραγικὴ αὕτη σκηνὴ εἶνε ἀρμοδιωτάτη καὶ διὰ θεατρικὰς
παραστάσεις.

Ἡ δὲ δύσμοιρος Μαρία οὐδὲν τούτων ἐγίνωσκεν· ἀλλ' ἐθρή-
νει μὴ βλέπουσα τὸν πατέρα. Ὁ Βεζύρης εἶπεν αὐτῇ ὅτι: ὑπῆγεν
εἰς τὸ Τσιρίγον, ἀλλὰ θὰ ἔλθῃ ἐντὸς εὐλείου φέρων τοὺς τε ἀδελ-
φοὺς καὶ τὰ τέκνα του. Ἡ κόρη ὅμως ὑποπτευθεῖσα ἐθρήνει ἀδία-
κόπως, ὥστε βαρυνθέντες τὴν ἔδωκαν εἰς τὸν Δευτεντάρην τοῦ
Ἡρακλείου. Οὗτος ἰδὼν τὰς ἀρετὰς τῆς κόρης παρέλαβεν αὐτὴν
ὡς σύζυγον καὶ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ πλούσιος καὶ
ἤπιος Δευτεντάρης δὲν ἐβίαζεν αὐτὴν εἰς ἐξώμοσιν· καὶ οὕτως ἔ-
μεινε χριστιανὴ καλὴ κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ πατρὸς εἰπόντος
αὐτῇ· «Ἐγώ, παιδί μου, θὰ ἀποθάνω γρήγορα, θὰ σὲ βιάσων νὰ
τουρκεύσῃς, μὴ λησμονῆς ὁμῶς ὅτι θὰ σοῦ στείλω ἀπὸ τὸν τάφον
τὴν εὐχὴν ἢ τὴν κατάραν μου. Προτίμησε τὸν θάνατον μὲ τὴν
εὐχὴν μου, ἢ τὴν τουρκικὴν ζωὴν μὲ τὴν κατάραν μου.» Ἐν τού-
τοις ὑπεραγαπᾶτο ἀπὸ τὸν Δευτεντάρην, ἔζη ὡς μεγάλη κυρία
μὲ δούλους καὶ δούλας, ἐγέννησε δύο τέκνα, ὧν ὁ πατὴρ ἀπέθανε
τῷ 1816 πλούσιος, μετὰ δὲ δύο ἔτη ἀπέθανον καὶ τὰ τέκνα, ἡ
δὲ Μαρία κληρονομήσασα οὕτως ἰκανὴν περιουσίαν ἔζη θεαρέστως.
Ταύτην ὀψόμεθα μὲ σχῆμα μοναχῆς κατόπι.

Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν αὐτῆς δούλων ἦν καὶ τις νεανίας Ἀλ-
βανὸς ὀνόματι Νταϊ-Μουσταφᾶς. Οὗτος ὄρων τὴν ἰσχὺν τοῦ με-
γάλου κυρίου του ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἔχων τὸ θάρρος ἐξε-
δικεῖτο συνεχῶς τοὺς κακοποιοῦντας Γιαννιτσάρους χριστιανόν τινα.

(α) Ὁ τάφος ἦν ἄγνωστος τοῖς χριστιανοῖς μὴ παρακολουθήσασιν τὴν
κηδεῖαν ἕνεκα φόβου, ἀλλ' ὁ ὑπερογδοηκοντούτης Χασάν Μαρᾶζης περσευρε-
θεὶς εἰς τὴν ἐκδορὰν καὶ διηγηθεὶς τὴν σκηνὴν τῷ κ. Ἰ. Παλιουδάκη τῷ
1838 ἔδειξε καὶ τὸν τάφον. Εἶθε δ' οἱ συγγενεῖς τοῦ μάρτυρος νὰ ἐκτεῖζον
αὐτόν, ὥστε νὰ διακρίνηται διὰ παντός.

Ὅρων δὲ καὶ τὴν κυρίαν του συνεχῶς εἰς τὴν ἐκκλησίαν μεταβαίνουσαν ἐξηγήθη αὐτῇ μυστικῶς ὅτι καὶ αὐτὸς ἦν χριστιανὸς καὶ ὠνομάζετο Νικόλαος Ζερβός. Καὶ τοῦτον ὀφόμεθα προσεχῶς ἐν Κρήτῃ στρατηγὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ζερβονικόλας.

Ἐίπομεν ἐν ἀρχῇ ὅτι ὁ Πασᾶς ἀπέστειλεν εἰς τὰς εἰρκτὰς καὶ τὰ δεσμωτήρια τοῦ μεγάλου Καλὲ τοὺς προσελθόντας εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ Δ. Ἰωάννου, καθὼς καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, ὅσους δὲν ἔσφαζεν εὐθύς. Τὰ δεινοπαθήματα αὐτῶν εἰσιν ἀνώτερα πάσης ἀφηγήσεως. Τῶν δεινῶν τούτων πολλοὺς ἀπήλλαξεν ὁ βάρβαρος Βεζύρης εὐθύς ἀφοῦ ἐπανῆλθε διὰ τῆς ἀγχόνης· ἦτοι τὸν Νικόλακην ἀδελφὸν τοῦ Δ. Ἰωάννου καὶ τινας προκρίτους ὀπλαρχηγούς, ὅπερ ὁ Δ. Ἰωάννης ἠγνόει ἐντελῶς. Πολλοὶ δ' ἀπέθανον εἰς τὰ φρικτὰ ἐκεῖνα καταγώγεια ἀπὸ τὰς δεινὰς βασάνους· ὅσοι δὲ ἐπέζησαν, κατώρθωσαν μετὰ τρία ἔτη νὰ δραπετεύσωσιν, ἀλλ' ἐξήντηλμένοι ὄντες ἀπέθανον καὶ καθ' ὁδὸν πολλοί, νυκτοβατοῦντες ἡμέρας πολλὰς εἰς τὰ ὄρη παντὸς χρεϊώδους ἐστερημένοι. Δὲν συνωδοιπόρουν, ἀλλ' ἅμα ἐξερχόμενοι τῆς εἰρκτῆς διεσκορπίζοντο ὅπου ἕκαστος ἠδύνατο, ἵνα μὴ αὐθις συλληφθῶσι. Τέλος δὲ μετὰ πενταήμερον νυκτοπορίαν ἔφθασαν οἱ μὲν εἰς Γέργερη, οἱ δὲ εἰς Κουσιέ. Ὁ Κουρμούλης ἔκρυψε τούτους εἰς τι σπηλαῖον καὶ μεγάλως περιποιήθη αὐτούς, ἕως ὅτου μετὰ 14 ἡμέρας κατώρθωσε νὰ τοὺς ἀποπέμψῃ εἰς Σφακία. Ἐν τῷ σπηλαίῳ ὁμοῦς ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ὁ Πρωτοπαπᾶς καὶ μετ' αὐτοῦ δύο ἄλλοι ἐκ τῶν κακουχιῶν. Οἱ δὲ προφθάσαντες εἰς Γέργερη προσῆλθον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Βαγιωνιοῦ, ὅπου ἔλαβον χριστιανικὰς ὄντως περιποιήσεις. Ὀλόγυμνοι καὶ ψειραλέοι ὄντες ἔλαβον καὶ φορέματα καὶ στιβάνια καὶ τροφὰς διὰ τὴν ὁδὸν παρὰ τοῦ φιλανθρώπου ἀνδρός. Οὗτος ἀπέστειλε καὶ τὸν Γ. Σουλτάτον εἰς Σφακία νὰ δώσῃ τὴν εἰδησιν νὰ φέρωσι ζῶα, διότι οἱ πλειονες δὲν ἠδύναντο ποσῶς νὰ κινηθῶσιν ἀπὸ τὰς πληγὰς τῶν σιδήρων. Πολλοὶ δὲ κατέφυγον καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ πανταχοῦ ἔτυχον φιλανθρώπου ὑποδοχῆς, πολλαχοῦ δ' ἀφῆκαν καὶ ὀσᾶ. Ὅσοι δὲ κατώρθωσαν νὰ φθάσωσιν εἰς τὰ Σφακία, ποσῶς δὲν ἐγνωρίζοντο ἐκ τῆς φρικτῆς καταστάσεως.

Τοιοῦτον ἀπέβη τὸ ὀδυνηρὸν τέλος τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Σφακιανῶν, ἣν ἐνήργησαν πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν καταθλιβομένων

συμπατριωτῶν αὐτῶν, καθ' ὑποκλίνησιν τῶν εὐσεβῶν Ῥώσσων, ὑποσχομένων βοήθειας καὶ συνδρομᾶς· διότι διὰ τῆς ἐξεγέρσεως αὐτῶν θὰ ἐλάμβανον ἀντιπερισπασμὸν τινα αἰ τοῦ Σουλτάνου δυναμεις· κατωρθῶσαντες ὁμως τοὺς ἰδίους σκοποὺς οἱ Ῥῶσσοι ἐγκατέλειψαν ἀσυνειδήτως τοὺς συμμάχους εἰς τὴν ἑαυτῶν εὐπιστίαν καὶ εἰς τὸ ἔλεος τῶν ἀγρίων πολεμίων των!

Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν τότε εἰδημόνων ἐφρονεύθησαν καὶ ἠχμαλωτίσθησαν ἀνεπιστρεπτει ὑπὲρ τὰς 3,600 ψυχῶν· ἀπὸ δὲ τὰς στερήσεις καὶ κακουχίας ἀπέθανον περίπου 1,500 ψυχαί· ἐξεπατρίσθησαν δὲ ἀνεπιστρεπτει εἰς τὰς νήσους, εἰς τὸ Ἴόνιον κράτος, εἰς Τεργέστην, Βενετιάν καὶ πολλαχοῦ τῆς ῥωσικῆς παραλίας περίπου 2000 ψυχαί, ὥστε μόλις ἔμειναν ἐν Σφακίοις 4000 ψυχαί! Περιουσίαι μεγάλαι ἐντελῶς ἐξηφνίσθησαν. Ἐν συνόλῳ δὲ οὐδὲν ἀπολύτως τοῖς ἔμεινεν, οὔτε ζῶα, οὔτε πλοῖα, οὔτε χρήματα, οὔτε οἰκίαι, οὔτε ἀμπελῶνες, οὔτε δένδρα. Τὰ πάντα ἦσαν ἐρημία καὶ φθορά καὶ ἀληθῆς ἐξανδραποδισμὸς τῶν Λευκωρειτῶν ἐγένετο.

Τοῦρκοι δ' ἐφρονεύθησαν καθ' ὅλην τὴν ἐκστρατείαν ὑπὲρ τὰς 6000 ἀνδρῶν, ὡς αὐτοὶ οὗτοι ὠμολόγουν ἐν ἀγανακτήσει. Τηλικαύτη ἀπέβη ἡ φθορά, καὶ ὁμως οὐδὲν οὐδεὶς ἔγραψε πρὸς ἠθικὴν τῆς Κρήτης ζῆμιαν. Μόλις ἔφθασεν εἰς ἡμᾶς ἡ παράδοσις ὅτι ἐγένετο ἡ ἐπανάστασις αὕτη καὶ οὐδὲν πλέον, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1769, ὅτε ὁ Δ. Ἰωάννης ἐκόμισεν ἐκ Τεργέστης τὰ πολεμεφόνδια, ἕως τοῦ θανάτου αὐτοῦ 17 Ἰουνίου 1771 παρήλθον δύο ὀλόκληρα ἔτη.

Τὰ δὲ ἔξοδα τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης βεβαιοῦται ὅτι ὑπερέβησαν τὰς 75,000 διστύλων εἰς ὄπλα καὶ ἄλλα χρειώδη τοῦ πολέμου, πλὴν τῶν ζῶων καὶ ὄσων ἄλλων εἶχον οἱ κάτοικοι τροφίμων καὶ λοιπῶν χρειωδῶν. Ἄγνωστον δέ, ἐὰν μόνος ὁ Δάσκαλος Ἰωάννης ἐκ τοῦ ἰδίου ταμείου κατεδαπάνῃ ἡ συνεισέφερον καὶ ἄλλοι ἐράνοους καὶ βοηθήματα, ὡς ἐποίουν τῷ 1821.

Συνετάχθη δὲ καὶ τραγῳδίων ἀφορῶν τὴν περίστασιν ἐκείνην, τὸ ὅποιον, ἐπειδὴ περιέχει λεπτομερείας τινὰς καὶ φιλολογικὴν τινα ἀξίαν, ἐθέμεθα ἐν ἰδίῳ παραρτήματι εἰς τὸ τέλος μετ' ἄλλων τοιούτων,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

**Κατάστασις τῶν Σφακίων καὶ τῆς Κρήτης μετὰ τὴν
πτῶσιν τῆς ἐπαναστάσεως. - Καταστροφή τοῦ Ἄλ-
δάκη. - Προσέγγισις τοῦ Α' Ναπολέοντος
εἰς Λουτρόν.**

Μετὰ τὴν ἐξάμνηνον διαμονὴν τῶν βαρβάρων ὀρδῶν ἐν Σφα-
κίοις οἱ ἐπιζήσαντες εἰς τὰ διάφορα κρησφύγετα καὶ εἰς τὰς ἀπρο-
σίτους ἄκρας τῶν Λευκῶν Ὀρέων συνέρρεον καθ' ἑκάστην εἰς τὰς
ἀποτερωμένας ἐστίας των, ἔνθα ἐν ὄδυμοις καὶ οἰμωγαῖς στε-
γάζοντες εὐτελεῖς οἰκίσκους κατῴκουν ἐν ἀπεριγράπτῳ στερήσει
καὶ ἀθλιότητι. Πλεῖστοι δ' ἔνεκον τῆς ἐρημώσεως καὶ παντελοῦς
ἀνεχειρίας ἐξεπατρίζοντο ἀνεπιστρεπτεῖ, ὡς προείπομεν. Οἱ ἐπιμεί-
ναντες ἐν Σφακίοις μόλις ἠριθμοῦντο εἰς 4,000 ψυχάς, ἐνῶ ἡ χώρα
αὕτη ἦν ἡ μᾶλλον κατοικουμένη τότε ἐν Κρήτῃ, ἔνεκον τῆς ὑπαρ-
χούσης ἐλευθερίας. Ναὶ κατὰ τοὺς τότε ὑπολογισμοὺς ἐκ τοσού-
των μόνον κατοικήθη ἢ ἐπὶ πολὺ ἄψυχος μείνασα τῶν Λευκῶν Ὀ-
ρέων χώρα, οἵτινες ἔμελλον μετὰ πεντηκονταετίαν ν' αὐξηθῶσιν
αὐθις διὰ τῆς ἐλευθερίας, ἣν ποσῶς δὲν ἀπώλεσαν, καὶ νὰ ἐκδι-
κηθῶσι τὰ ἐκχυθέντα ἀθῶα αἵματα, ἢ στήσωσι δὲ καὶ τρόπαια
αἰωνίου δόξης ἄξια.

Καίτοι δ' ἐν τῇ παρούσῃ περιστάσει δὲν εὕρομεν τρόπαια
τούτων νὰ ἐξιστορήσωμεν, εὕρομεν ὅμως ἐν αὐτοῖς διάθεσιν εἰς
τὸ ὑποστηρίξαι διὰ τῆς ἐκυτῶν πανωλεθρίας ὅσα οἱ πρόγονοι αὐ-
τῶν τὸ πάλαι ἐξηνάγκασαν διὰ τῆς ἀμιμῆτου ἐκείνων ἀνδρείας
τὸν κατακτητὴν τοῦτον νὰ παραχωρήσῃ αὐτοῖς τε καὶ ὅλη τῇ
Κρήτῃ (ὄρ. σελ. 112). Εὕρομεν ἐν αὐτοῖς διάπυρον φιλοπατρίαν,
συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος εἰς τὸ προστατεῦσαι προθύμως τοὺς
καταθλιβομένους ἀδελφούς των τότε, ὅτε ἐνόμισαν ἑαυτοὺς ἰσχυ-
ροὺς διὰ τῆς Ῥωσικῆς βοθησίας, ἀλλ' ἐγκαταλειφθέντες εἰς μό-
νας τὰς ἀσθενεῖς αὐτῶν δυνάμεις ἀπέτυχον τοῦ εὐγενοῦς σκοποῦ
καὶ κατεστράφησαν ἀνωρελῶς.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες ἐθρήνησαν πικρῶς τὴν ἐ-
λσεινὴν πτῶσιν τοῦ μόνου ἐν Κρήτῃ προμαχῶνος ὑπὲρ τῆς ὑπάρ-
ξεως αὐτῶν καὶ κατὰ τῆς σκληρᾶς τῶν Μουσουλμάνων αὐθαιρε-

σίας. Ναί, τὰς πικρὰς συνεπειὰς ἠσθάνοντο μᾶλλον αὐτοὶ προϊόν-
τος τοῦ χρόνου καὶ αἱ ἐλπίδες αὐτῶν διεσκεδάζοντο, διότι ἂν καὶ
ὠλιγόωρσαν οἱ δυνάμενοί γε ὄμοροι ὄρειοι νὰ παράσχωσι τοῖς
ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγωνιζόμενοι τὴν δυνατὴν συναρωγὴν, ἤλιπζον
ὁμως πολὺ ἀπὸ τῆς προόδου τῶν Σφακιανῶν ὄπλων. Νῦν δὲ ψευ-
σθείσης τῆς ἐλπίδος, ἐκτραχυνθείσης ἄλλως καὶ τῆς Μουσουλμα-
νικῆς ἀγριότητος, περιῆλθεν ὁ ἀτυχὴς λαὸς εἰς καθολικὴν ἀπό-
γνωσιν, ὥστε ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μᾶλλον προσήρχοντο ἀνά
δεκάδας καὶ ἑκατοντάδας εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Κοραίου ὅπως
ἀπαλλαγῶσιν οἱ ἄθλιοι καὶ ἄνανδροι τῶν συμφορῶν καὶ καταθλί-
ψεων.

Τοσαύτη ἐγένετο ἡ συρροὴ εἰς ἐξώμοσιν, ὥστε οἱ Μουσουλμά-
νοι φοβηθέντες μὴ ὑστερηθῶσι τῆς προσωπικῆς ὑπηρεσίας τῶν
ἀθλίων χριστιανῶν, ἐργαζομένων νυχθημερὸν ὑπὲρ τῆς εὐζωίας
αὐτῶν, ἠρνοῦντο πλέον νὰ δέχωνται αὐτούς. Καὶ οὐ μόνον ἐν
Κρήτῃ συνέβαινε τὸ κακὸν τοῦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀλλὰ
καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ταῖς λοιπαῖς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους
ἐπαρχίαις. Σὺμ.πασα ἡ Ἀφρική καὶ Ἀσία ἀπετουρκίσθη καὶ μό-
νον ὄσους ἐχρειάζοντο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῶν, τοσοῦτους ἀφήκαν
χριστιανούς οἱ ἄνομοι.

Ἄπαντες οἱ ἄνανδροι οὗτοι ἐξωμόται, πιεζόμενοι βεβαίως ὑπὸ
τῆς συνειδήσεως, κατεχόμενοι δ' ἄλλως τε καὶ ὑπὸ πείσματος
πρὸς τοὺς ἐμμένοντας καρτερῶς καὶ ἀνδρείως εἰς τὴν πατρίαν εὐ-
σέβειαν καθίσταντο οἱ κορυφαῖοι τῶν τυράννων καὶ ἠξίουσαν ἵνα δια-
τηρῶσι καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον ἀμέσους σχέσεις συγγενικὰς
πρὸς ἐκείνους, καθὼς καὶ τὴν οἰκογενειακὴν ἐπωνυμίαν, ἣν ἔτι
καὶ σήμερον πολλοὶ διατηροῦσιν. Ὅθεν ἔνεκα τῶν ἀξιώσεων τού-
των ἐξηκολούθουν ζητοῦντες νομίμους συζύγους χριστιανὰς, ὡς
καὶ τὸ πρότερον, τὰς ὁποίας ἐλάμβανον καὶ βίαν ἐν περιπτώσει ἀρ-
νήσεως. Πολλοὶ ὁμως καὶ ἰδίως ἐν Σελίνῳ ἐδίδον καὶ μὲ εὐχαρί-
στησιν τὰς θυγατέρας τῶν εἰς ἰσχυροὺς τούρκους ὅπως ἔχωσι τὴν
προστασίαν αὐτῶν. Ὅσοι τολμῶντες ἠρνοῦντο τὸ προτεινόμενον
συνοικέσιον, οὐδὲν ἄλλο ὄφειλον νὰ περιμένωσι πλέον ἢ τὸν θάνα-
τον καὶ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ὅλης τῶν περιουσίας ὁμοῦ μετὰ τῆς κό-
ρης, εἰς ἣν ἔλεγον οἱ ἄρπαγες ὅτι ἀνῆκεν ὡς προῖξ. Ὅσοι ὁμως

δὲν εἶχον περιουσίαν, ἵνα προφάσει τῆς θρησκείας σφετερισθῶσιν αὐτήν, ταύτας ἄφινον ἐλευθέρως καὶ πολλαὶ ἔμενον μέχρι θανάτου εἰς τὴν πατρῶαν εὐσέβειαν. Πάντοτε ὁμῶς τὰ γεννηθέντα ἐξ αὐτῶν τέκνα ἀνῆκον εἰς τὴν τουρκικὴν ἐθνότητα καὶ θρησκείαν.

Τὰ τοιαῦτα καταναγκαστικῶς συναπτόμενα συνοικέσια ἀπεδείχθησαν τὸ μᾶλλον τελεσφόρον μέσον εἰς τὸ προσελκύσαι πλείους εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν, διότι οἱ μὲν ὑπὸ συγγενικῆς ἐπιρροῆς κινούμενοι ἤρχοντο εἰς οἰκειότητά τινα πρὸς τοὺς Μουσουλμάνους καὶ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐξώμοσιν, οἱ δ' ἀνθιστάμενοι καὶ εἰς τὰ πάτρια ἐμμένοντες ὑφίσταντο μείζονα μαρτυρολόγια, ἢ οἱ μὴ ἔχοντες συγγενεῖς ἐξωμότας· ὅθεν καὶ οὗτοι ὄφειλον νὰ ἐξομώσωσιν, ἢ νὰ ὑστερηθῶσι τῆς ὅλης περιουσίας καὶ δὴ καὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς.

Πλείστοι ὁμῶς τούτων ἐπενόησαν μέσον ὅρον σωτηρίας, δι' οὗ εἰς μὲν τοὺς Μωαμεθανοὺς ἐφαίνοντο τοιοῦτοι καὶ ἅπαντα τὰ θρησκευτικὰ ἐκείνων ἐπετέλουν, ἐν δὲ τῷ κρυπτῷ ἔμενον χριστιανὸν καὶ τὰ τέκνα τῶν ἐβάπτιζον καὶ ἄλλα δυνατὰ τῆς θρησκείας ἐπιθυμία ἐξετέλουν, πλὴν ἄλλὰ καὶ τὸ μέσον τοῦτο ἀπέβη ὑπὲρ τῶν Μωαμεθανῶν, διότι συγχρωτιζόμενοι μὲ ἐκείνους καὶ ἅπαντα τὰ θρησκευτικὰ τελοῦντες ἀπετουρκίζοντο, ἂν οὐχὶ αὐτοί, τὰ τέκνα τῶν. Πολλοὶ τοιοῦτοι ὑπάρχουσι καὶ μέχρι σήμερον, ὅτε οὐδεμίαν ὑφίσταται βία εἰς τὸ ἐπαμφοτερίζειν. Καὶ μόλα ταῦτα ἐμμένοντες εἰς τὰ αὐτὰ θεωροῦνται εἰκότως ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν αὐτόχρομα θεομπαίεται.

Οὐχὶ μικρὸν συνετέλεσεν ἐν Κρήτῃ, ὡς καὶ πανταχοῦ τοῦ τουρκικοῦ κράτους, εἰς τὴν αὕξησιν τῆς Μωαμεθανικῆς θρησκείας καὶ ἐθνότητος ὁ ὑπὸ τοῦ Σουλτάν Ἀμουράτη εἰσαχθεὶς, μεσοῦντος τοῦ δεκατοῦ πέμπτου αἰῶνος, φόρος τοῦ αἵματος, τὸ παιδομάζωμα λεγόμενον, καθ' ὃν ἐκάστη πόλις καὶ χωρίον ὑπεχρεοῦτο νὰ δίδῃ τὸ ἐν πέμπτῳ τῶν ἐτησίων γεννηθέντων χριστιανῶν ἀρρένων παιδιῶν. Τὰ παιδιά ταῦτα δεκαετῆ γενόμενα περιελάμβανεν ἡ ἄνομος κυβέρνησις καὶ τουρκίζουσα κατέταττεν αὐτὰ εἰς τὰ τάγματα τῶν Γιανιτσάρων, ἅτινα ἀνατρεφόμενα τουρκοπρεπῶς ἀπέβαινον φθορὰ καὶ μάστιξ τῆς κοινωνίας.

Πολλὰ μητέρες ἐδέησε νὰ φονεύσωσιν ἰδιοχειρῶς τὰ ἀπὸ τὰς ἀγκάλας ἀφαρπαζόμενα τέκνα τῶν, ἔπειτα καὶ ἑαυτάς. Τοιαύτη

τις ἦν ἡ κατάστασις οὐ μόνον τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν ὑπὸ τὸ τουρκικὸν σκῆπτρον ὑπαγομένων ἐπαρχιῶν (βρ. Γερβιν. 22, 26, 86 σελ.).

Διὰ θεμιτῶν ὄθεν καὶ ἀθεμίτων μέσων οἱ ἐπιδρομεῖς Τάταροι προσείλκυσαν εἰς τὸ θρήσκευμα αὐτῶν πολλὰς δεκάδας ἐκκομμυριῶν ψυχῶν καὶ ἐφαίνετο ὅτι ὁ σύμπας κόσμος ἐντὸς ὀλίγου ἔμελλε νὰ ἐκτουρκισθῇ καὶ μόνον ὀλίγους τινὰς ἢ νωθρότης καὶ πλεονεξία των ν' ἀφήσῃ ὅπως ἐργάζονται νυχθημερὸν ὑπὲρ τῆς εὐζωΐας των. Ὁ Γουρνεφόρτιος περιοδεύων τὴν Κρήτην τῷ 1700 ἠρίθμει τοὺς Μωαμεθανοὺς αὐτῆς εἰς 200,000, ὄλους δὲ τοὺς λοιποὺς παντοίων θρησκευμάτων μόλις εἰς 150,000. Ἀλλὰ τὸ κακὸν ἤβησεν ἐπαισθητῶς ἀπὸ τότε καὶ ὕστερον ἔνεκεν τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τῶν Ἑλλήνων διὰ τὰ ἀνυπόφορα δεινὰ καὶ τὰς ἀπανθρώπους καταθλίψεις.

Οἱ σταθερῶς τοίνυν ἀποκατασταθέντες εἰς τὴν χώραν τῶν Λευκῶν Ὀρέων Σφακιανοὶ ὑπεχρεώθησαν, ὡς εἶδομεν, εἰς ἐτήσιον φόρον 5000 γροσίων. Ἀλλὰ πλὴν τῶν συμφωνηθέντων τούτων δι' ὄλα ἀνεξαίρετως τὰ προϊόντα τῆς χώρας, ἐζήτησεν ἡ κυβέρνησις κατόπιν νὰ ὑπαγάγῃ τοὺς Λευκωρεῖτας καὶ εἰς τὸν φόρον τοῦ χαρατσίου. Πολλὰς ἀποπειράς ἐποίησαν οἱ ὄρεινοὶ ν' ἀποφύγῃσι τοῦτο, ἀλλ' ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν, ὥστε συσκεφθέντες ἀπεφάσισαν νὰ καταφύγῃσι εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν μουτεβελὴν τῆς Σουλτάνας, καὶ παρακαλέσωσιν ἐκεῖνον νὰ μεταχειρισθῇ ὄλην του τὴν ἐπιρροὴν ἵνα ἀπαλλάξῃ αὐτοὺς ἀπὸ τοιοῦτον φόρον. Τὸ κατώρθωσαν ἀληθῶς καὶ μόνον τὰς προσυμφωνηθείσας 5 χιλιάδας ἐπλήρωνον ἐνίοτε μέχρι τοῦ 1821. Ἀλλὰ μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης τῷ 1830 ὑπεβλήθησαν, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες εἰς τὸν ἐξευτελιστικὸν ἐκεῖνον φόρον τοῦ χαρατσίου, πλὴν μόνον τοῦ ἡμίσεος ποσοῦ. Ἐπειδὴ δ' ὁ λόγος περὶ φόρων τῆς χώρας τῶν Λευκωρεϊτῶν, δεόν νὰ ἐκτείνωμεν ὀλίγον τὴν ἀφήγησιν ἀναδρομικῶς πρὸς πληροφορίαν τῶν ἀγνοούντων.

Εἶδομεν (σελ. 111) ὅτι ἐπελθόντων τῶν Μωαμεθικῶν οἱ Σφακιανοὶ συνετάχθησαν πρὸς τοὺς κακοχριστιανοὺς Ἐνετοὺς κατὰ τῶν νέων ἐπιδρομῶν, καὶ ὅτι οὗτοι ἠσθάνθησαν ἐπαισθητῶς τὴν δύναμιν ἐκείνων· διόπερ ἠναγκάσθησαν νὰ τοῖς ὑποσχεθῶσι καθο

λικήν ἀτέλειαν, αὐτοδιοίκησιν κτλ. Ἐρκέσθησαν δὲ μόνον εἰς τὸν τῆς χιόνης φόρον, ὃν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐξηκολούθουν νὰ στέλλωσιν οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὸν Πασᾶν.

Μετὰ τινὰς ὁμοῦ χρόνους ὁ προρρηθεὶς στρατηγὸς Δελῆ-Χουσεῖν ἰδὼν ἐν Μαργαρίταις κόρην τινὰ ἐξαισίου καλλονῆς ἀφῆρπασεν αὐτὴν καὶ τὴν ἀπέστειλε δῶρον εἰς τὸν Σουλτάνον. Τὰ φυσικὰ χαρίσματα καὶ θέλητρα τῆς κόρης ἐνέβαλον τῷ Σουλτάνῳ τοσοῦτον ἔρωτα καὶ ἀγάπην, ὥστε χαριεντιζόμενος αὐτῇ τὴν ὀνόμαζε Ῥόδον τῆς ἀνοίξεως ἢ Ῥοδόσταγμα. Ἐνεκεν τῆς ὑπερβολικῆς ἀγάπης τοῦ ἀποκατέστησεν αὐτὴν ἀνωτέραν πασῶν τῶν ἐν τοῖς ἀνακτόροις γυναικῶν καὶ οὐδ' αὐτῆς τῆς βασιλομήτορος ἐξαιρουμένης, ὅπερ ἦν παρὰ τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς νόμους τῶν ἀνακτόρων.

Πρὸς τιμὴν δ' αὐτῆς τῆ ἐδώρησεν ὁ Σουλτάνος ὡς ἴδιον αὐτῆς τιμᾶριον καὶ τὸ χωρίον τῆς γεννήσεώς της Μαργαρίται, καθὼς καὶ τὸ ἐπισημότερον μέρος τῆς πατρίδος της τὰ Σφακιά ὅπως ὄσιν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῆς ἐξουσίαν καὶ κυριότητα. Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ Λευκωρεῖται ἐξουδετέρωσαν διὰ τῆς ἐνδόξου ἐκείνης νίκης τὰς συμβάσεις τοῦ Δελῆ-Χουσεῖν πρὸς τοὺς Σφακιανούς ὡς καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν δωρεάν τοῦ Σουλτάν Σουλεϊμάνη, καθὼς καὶ τὰς ἀφιερώσεις τοῦ στρατηγοῦ τούτου πρὸς τὰς ἱεράς αὐτῶν πόλεις· διότι ἡ χώρα τῶν Λευκῶν Ὁρέων ἐκηρύχθη ὅλως ἀτελής. Φαίνεται δὲ ὅτι τοιαύτης οὔσης τῆς χώρας ἐδόθη τῇ Κρήσῃ Σουλτάνῳ μόνον πρὸς θηλικὴν τιμὴν. Διό περ καὶ οἱ Λευκωρεῖται ἀφ' ἑαυτῶν παρήτησαν τὴν χιόνα καὶ ἀπέστειλλον ἐτησίως ἐκ τῶν προϊόντων τῆς χώρας ταύτης ἀνὰ 100 δακάδας τυρίου, κηροῦ καὶ μέλιτος εἰς τὴν Βασίλισσαν μέχρι τοῦ 1769, ὁπότε πλέον ἔπαυσαν· διότι, ὡς εἶδομεν, ὑπεβλήθησαν εἰς τὴν ὑποχρέωσιν νὰ πληρώνουν τὰς καθιερωμένας 5,000 γρ. καὶ τούτου ἔνεκεν οἱ Μωαμεθανοὶ καὶ μέχρι σήμερον θεωροῦσι τὰ Σφακιά βακούφικα. Ἐξηκολούθουν δὲ νὰ θεωρῶνται ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς βασιλομήτορος κατὰ διαδοχὴν μέχρι τοῦ 1858. Ἐπανερχόμεθα εἰς τὰ παλαιά.

Ἡ σουλτάννα Βαλιδέ, ἀφ' ὅτου οἱ Σφακιανοὶ ἐξέφερον παράπονα διὰ τὰς δυσκολίας τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποστολῆς τῶν προϊόντων καὶ εἶτα τῶν χρημάτων, διώρισεν ἴδιον μουτεβε-

λήν ἐν Ἡρακλείῳ, ὅστις καὶ ταῦτα καὶ ἄλλων μερῶν δικαιώματα τῆς σουλτάνας συνέλεγεν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Σφακτιανοὶ ἠδιαφόρου εἰς τὴν ἀποστολὴν τῶν δικαιωμάτων τούτων, ἠναγκάζετο ὁ μουτεβελῆς νὰ μεταβαίῃ κατ' ἔτος εἰς τὰ Σφακία καὶ εἰσπράττει ταῦτα οἰδίου, μὲ τρόπον, ἐννοεῖται, οὐχὶ ἀγέρωχον, ἀλλ' ἐπιεικῆ καὶ κολακευτικόν, διότι, ἐὰν ἄλλως μετεχειρίζετο βίαν, ἐκινδύνευε.

Συνέβη ποτὲ νὰ μεταχειρισθῆ τις βίαν ἐν Καλλικράτει, διότι οἱ κάτοικοι ἀνέβαλον τὴν εἴσπραξιν τοῦ ἀναλογοῦντος αὐτοῖς ποσοῦ. Τὸν ἐκ τῆς διαγωγῆς του κίνδυνον προειδὼς μόλις ἐσώθη κρυβείς εἰς τινὰ χοιρόκουμον, ἕως ὅτου ἐλθούσης τῆς νυκτὸς ἐδραπέτευσεν εἰς τὸ Ῥέθυμνον. Ἦν δὲ πολὺ ἀστείος καὶ ἔλεγεν· οἱ χοῖροι τῶν Σφακτιανῶν εἰσι φιλανθρωπότεροι τῶν κυρίων των· καθ' ὅτι ἐν ὥρᾳ κινδύνου τῷ ἐχορήγησαν ἄσυλον τὴν κατοικίαν των. Τοιαῦτα καὶ τὰ παραπλήσια συνέβαινον, ὥστε ἐδέησεν ἵνα ἡ κυβέρνησις ἀπαιτήσῃ νὰ ὑποδείξωσιν αὐτῇ πρόσωπόν τι, ὅποῖον ἤθελον, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν τε εἴσπραξιν καὶ λοιπὰς ἀφορώσας τὰ Σφακία ὑποθέσεις. Τοῦτο παρεδέχθησαν οἱ Σφακτιανοὶ ἐπισήμως, ἵνα μὴ πατῆ ἐπὶ τῆς χώρας των Μουσουλμάνος.

Ὡς τοιοῦτον δ' ὑπέδειξαν τὸν ἐξ Ἀσκύφου ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Πατέρων Κανάκην καλούμενον, ἀλλ' οὗτος ὢν ἀφ' ἑαυτοῦ ἰσχυρός, λαθὼν δὲ καὶ τὴν διεύθυνσιν ὅλων τῶν Σφακίων παρεξετράπη εἰς αὐθαιρεσίας καθ' ὅλων ἀνεξαιρέτως καὶ ἐγένετο λίαν τυραννικός· ἰδίως δ' οἱ τρεῖς αὐτοῦ υἱοὶ κατήντησαν ἀνυπόφοροι. Λίαν δ' ἐξερεθισθέντες οἱ ἄγαν φιλελεύθεροι Λευκωρεῖται κατ' αὐτῶν ἐξηγέρθησαν ἅπαντες καὶ κατέκαυσαν τὴν τε οἰκίαν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ πατέρα καὶ υἱοὺς ἄνευ οἰκτιρμῶν καὶ ἐλέους. Συνετάχθη δέ, ὡς σὺνηθεσ, καὶ ἄσμα σχετικὸν πρὸς τὴν σκηπὴν ταύτην, ὡς ἐξ ἧς

«Σὰ ἴθες ν' ἀκούσης κλάυματα κι' ὄμορφα μοιρολόγια
Πρόβαλε 'στὸ Ξυλόδεμα νὰ σοῦ θγορίσ' ὁ λάκκος (τὸ Ἀσκυφον).
Ν' ἀκούσης τὴν Κανάκαινα πῶς ἔκλαιγε σοὶ ἴγυιός τῆς,
Τὸν Πῶλον καὶ τὸν Σιδερεῆ καὶ τὸν Γερώννημόν τῆς.
Γερώνημέ μου ξακουστὲ καὶ Πῶλο μ' ἀντρειωμένε . . . »

Τούτων δ' οὕτω καταστραφέντων, ὁ Βεζύρης ἠδιαφόρησε μὲν, ἐπέμενε δὲ νὰ ὑποδείξωσιν αὐτῷ ἄλλον. Ὡς τοιοῦτον δ' ἐπέδειξαν τὸν προρρηθέντα ὀπλαρχηγὸν Ἀνδρέαν Βολουδάκην ἐκ τῆς

οικογενείας τῶν Πατακῶν. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἦν χρηστός, πλούσιος καὶ ἐπιφανής, ἀλλὰ καὶ ὑπερόπτης, ἐγωῖσθης καὶ λίαν ἐπιβλητικός, ὥστε καὶ αὐτὸς δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐξοκείλῃ εἰς αὐθαιρεσίας καὶ νὰ ἐξεγείρῃ καθ' ἑαυτοῦ τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν. Πάντες οἱ ἔχοντες ὑπόληψιν καὶ ὑπεροχὴν ἤθελε νὰ ὑποτάσσωνται τυραννικῶς εἰς τὰς ἐρέξεις του, ἵνα μέγας φαίνηται. Τοιοῦτος ὢν ἀπεπειράθη νὰ καταβάλῃ καὶ τὸν ἀγέρωχον υἱὸν τοῦ προρρηθέντος στρατηγοῦ Γεωργάκη Μάρκου, τὸν Δαίμονα λεγόμενον, ὡς καὶ δύο αὐτοῦ υἱούς, Δαιμονάκια καλουμένους, ἐπίσης ἀφόβους, ὡς ὁ πατὴρ καὶ ὁ πάππος των, ἀλλ' ἦσαν μᾶλλον ἐξυπνοὶ, τολμηροὶ καὶ ῥιψοκί-
δουνοὶ ἐκείνων, καὶ ἀντέσχον ἐπὶ πολὺν χρόνον εἰς τὰς μηχανορραφίας ἐκείνου καὶ πλείονες τῶν δέκα σπουδαίων ἀνδρῶν ἐφονεύθησαν ἐν Καλλικράτει. Τέλος δὲ μὲ τούτους Δαίμονας περιπλεχθεὶς ὁ Ἄνδρέας Βολουδάκης εἰς ἀδίκους ἔριδας ἐφονεύθη παρ' ἐκείνων διακαίως.

Ἐκτοτε πλέον οὐδένα διώρισαν οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ἀλλ' ἀπήτησαν ἵνα ὡς καὶ πρότερον ἐξακολουθῇ ν' ἀποστέλληται εἰς Σφακίαν ἐτησίως εἰς μουτεβελῆς νὰ παραλαμβάνῃ τὰ κεκανονισμένα καὶ νὰ διαπραγματεύηται τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Βεζύρου ὑφισταμένας ὑποθέσεις, ὅπερ καὶ ἐγένετο· ἀλλ' οὐδέποτε εἰς ἐκείνον ἐπετράπη ἡ ἀνάμιξις εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς χώρας τῶν Λευκῶν Ὁρέων. Ὅθεν ἐσφαλμένως ἔγραψεν ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐν τῇ ἱστορίᾳ του ὅτι οἱ Λευκωρεῖται μετὰ τὴν πτώσιν τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης ἐπλήρωον χαράτσι. Ἀπεφασίσθη μὲν νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὸν φόρον τοῦτον, ἀλλ' αὐτοὶ διὰ παντοίων ὑπεκφυγῶν δὲν ἐπλήρωσαν ποτέ· ἄλλως τε δὲ αἰεὶ διετέλουν ἐν ἐπαναστάσει καὶ τὰς 5,000 σπανίως ἐπλήρωνον.

Πᾶς ἄνθρωπος, ἰδίως δ' ὁ Ἕλλην, ἀναγεννᾶται ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ταχέως, ἀναπτύσσεται θαυμασίως καὶ ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἀναθάλλει ἐκ τῆς τέφρας του παραδόξως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο γίνεται κατὰ δῆλον ἐν τοῖς Λευκωρεῖταις. Οὐδὲν ὑπελείφθη αὐτοῖς ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ τὸ πείσμα τῶν βαρβάρων ὀρδῶν, καὶ ὅμως βλέπομεν αὐτοὺς λίαν ταχέως ἀναπτυχθέντας κατὰ τε τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν. Ἡ φυσικὴ αὐτῶν ἀγερωχία καὶ τὸ ἐλευθερίον τοῦ χαρακτῆρος ἐπαγιοῦντο ὁσημέραι καὶ ἀναλόγως τὸ πνεῦμα

τῆς ἐκδικήσεως ἀνθ' ὧν περ ἔπαθον ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐν τούτοις οὗτοι ἐντροφῶντες εἰς τὰς συνήθεις αὐτοῖς ἡδονὰς καὶ τὴν ἡδυπάθειαν οὐδεμίαν ἔδιδον προσοχὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ὁρειῶν, οὐδ' ὠνειρουντό ποτε ὅτι οἱ ὀλοσχερῶς καταστραφέντες ἡδύναντο νὰ κατασταθῶσιν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πάλιν ἐπίφοβοι. Ἰκανῶς δὲ προσεπικυροῖ τὰς ἡμετέρας σκέψεις περὶ τῆς ταχείας ἀναπτύξεως τῶν Σφακιανῶν καὶ τὸ ἐξῆς ἐπεισῶδιον, ὅπερ ἤρξατο μικρὸν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐπανελήφθη 3 ἔτη μετ' αὐτὴν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἦν ἐν Χανίοις Μωαμεθανός τις Ἰμβραήμ Ἀληδάκης, ὁ μέγιστος ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης κτηματίας. Οὗτος, ἐκτὸς τῶν ἐν ταῖς πόλεσι κτήσεων, κατεῖχε καὶ τὴν ἀπὸ τὸν Βλιτέ γῆν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον μέχρι τοῦ ποταμοῦ Μουσέλας, ὄριον τῆς Ῥεθύμνης, μέχρι τῶν χωρίων Γωνιάς, Καλλικράτους καὶ Ἀσκύφου καὶ ἀπὸ τὰ ὕψιστα ἄκρα τῶν Λευκῶν Ὁρέων ἕως εἰς τὰ χωρία τῶν Ἀποκορώνων. Τὴν κολοσσιαίαν ταύτην περιουσίαν ἐκτήσατο ὁ ἄπληστος Μουσουλμάνος διὰ τῆς συνήθους βίας καὶ ἀδικίας.

Τοιοῦτος δὲ γενόμενος ἐμάστιζε καὶ κατετυράννει σύμπασαν τὴν ἐπαρχίαν Ἀποκορώνων καὶ τὰ πλησιάζοντα μέρη τῆς Κυδωνίας. Δὲν ἡδύναντο οἱ ἀτυχεῖς χριστιανοὶ νὰ ἔχωσιν οὔτε ὄρνιθιν εἰμὴ ἐξ ἡμισείας μετὰ τοῦ κυρίου των. Ἄλλ' οὐδὲ χρόνος ἐλάχιστος ὑπελείπετο αὐτοῖς, ἵνα ἐργασθῶσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν· διότι αὐτοὶ τε καὶ αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά καὶ τὰ κτήνη αὐτῶν ἐργάζοντο ἀποκλειστικῶς νύκτας καὶ ἡμέρας καὶ ἑορτὰς ὑπὲρ τοῦ Ἀληδάκη ἐργαζόμενοι δὲ μόλις ἐλάμβανον ὀλίγην καὶ ἀθλίαν τροφήν, οὐδέποτε δὲ μισθόν.

Τὸ σύστημα τοῦτο πολλάκις ἀποπειραθεὶς νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ πρὸς τοὺς γειτονεύοντας Σφακιανούς, ἐξ ὧν οὐδεὶς ἐδέχετο νὰ δουλεύσῃ αὐτῷ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἀνευ μισθοῦ, καὶ μὴ ἔδυνηθείς νὰ τὸ κατορθώσῃ, ἀπεφάσισε νὰ τοὺς ἐμποδίξῃ αὐστηρῶς ἀπὸ τὰς ἑαυτοῦ κτήσεις, ὥστε νὰ ἐξαναγκασθῶσι καὶ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς ἀδίκους ἀξιώσεις του. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ ὠκοδόμησεν εἰς Ἐμπρόσπερον πύργον ἰσχυρὸν ἢ κάλλιον εἰπεῖν τὸν τάφον του καὶ ἐν Κράπη ἀνῶρυξε τὸ νῦν ὀρώμενον μέγα πηγάδι, ὅπως οἰκῶν ἐνταῦθα κρατῆ ἐκ τοῦ πλησίον τὰς κτήσεις του, καὶ ἀπωθῆ αὐτοὺς

κακούς γειτόνους» μακράν αὐτῶν. Ὁ χαρακτήρ ὁμοίως «τῶν κακῶν γειτόνων», ὡς τοὺς ἀπεκάλει, οὐδόλως ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰς ἀπλήστους ἐπιθυμίας τοῦ Ἀγαῖ καὶ ἐπομένως αἱ προσπάθειαι τοῦ ἀπέβαινον πάντοτε ἀνωφελεῖς αὐτῶ.

Ἔθεν κατὰ κακὴν του μοῖραν διέβησάν ποτε τὰ πρόβατα τοῦ ἐκ Καλλικράτους Παπαῖ-Σήφη τὰ ὄρια τῆς τοῦ Ἀγαῖ γῆς, ἥτις ἐξετείνετο εἰς τὸν πόρον τοῦ Μαντύλη, ἐγγύτατα τοῦ χωρίου ἐκείνου. Ταῦτα ἰδόντες οἱ ποιμένες τοῦ Ἀληδάκη καὶ ἐντολὴν ἔχοντες μετήνεγκον αὐτὰ εἰς Ἐμπρόσανερον. Ὁ Ἀληδάκης ἠρώτα πόθεν καὶ τίνας ἦσαν; Οἱ δ'εἶπον, ἐκ Καλλικράτους τοῦ Παπαῖ-Σήφη. Ὁ πονηρὸς τούρκος γινώσκων κάλλιον παντὸς ἄλλου τὸ φιλότιμον, τὸ βίαιον τοῦ χαρακτῆρος καὶ τὴν ἐφ' ὄλων τῶν Σφακίων ἐπιρροὴν τοῦ Παπαῖ-Σήφη ἔκρινε φρόνιμον νὰ μὴ ἔλθῃ εἰς ἐχθρότητας πρὸς ἐκεῖνον· διὸ καὶ παραχρῆμα διέταξε τὴν ἐπιστροφὴν τῶν προβάτων, ὅπου τὰ εὔρον, καὶ ἐντολὴν ἔδωκε νὰ μὴ ἐμποδίζωσιν αὐτὰ εἰς τὸ ἐξῆς, ὅπου ἂν βόσκωσι.

Οἱ δῦσμοιροι ποιμένες ἐπλήρωσαν ἀδρῶς τὴν παλιμβουλίαν ταύτην τοῦ κυρίου των! Ἔως οὐ ἐπανεέλθωσι τὰ πρόβατα εἰς τὴν θέσιν των, αἱ ὑπόνοιαι τοῦ πονηροῦ τούρκου δραστηρίως καὶ ἀκριβῶς ἤδη ἐξεπληροῦντο. Ὁ ἀγέρωχος Παπαῖ Σήφης, τὸ καύχημα τοῦτο τοῦ τότε ἐν Κρήτῃ ἱερατείου, ἅμα μαθὼν τὴν τῶν προβάτων του ἀπαγωγὴν παρέλαβεν ἀνευ ἀναβολῆς ἅπαντας τοὺς ὁμοχωρίους του Καλλικρατιανούς καὶ ἀνελθόντες εἰς τὰς Μαδάρας τοῦ Ἀληδάκη πολλοὺς τῶν ποιμένων καὶ τυροκόμων ἐφόνευσαν, ἄλλους δὲ κακῶς ἐξεδίωξαν. Ἄπαντα δὲ τὰ ζῶα τοῦ Ἀληδάκη εἰς πολλὰς χιλιάδας ἀριθμούμενα, ἔγγαλα καὶ στεῖρα, τὰ εἰς τὰ μιτάτα χαλκώματα, σκεύη, τυρία, μυζήθρας καὶ πανθ' ὅσα εὔρον, δίνενοιμεν ὁ ἱερεὺς ἐκεῖνος ἐξ Ἰσου εἰς τὸ ποίμνιόν του. Τὰς ἀπεράντους ὁμοίως Μαδάρας τοῦ Ἀληδάκη καὶ τὰς ἐμπεριεχομένας καλλιεργησίμους καὶ εὐφόρους γαίας κατέσχευ αὐτὸς δι' ἑαυτὸν καὶ τοὺς τρεῖς αὐτοῦ ἀδελφούς, τὸν προρρηθέντα Γεωργάκη, τὸν Νικολάκη καὶ τὸν Πέτρον. Τὰς γαίας ταύτας οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν κατέχουσιν ἄχρι τῆς σήμερον. Μετ' οὐ πολὺ δ' ἐμιμήθησαν τοὺς Καλλικρατιανούς καὶ οἱ Ἀσκυφιῶται ἀφαίρεσαντες καὶ οὗτοι ἰκκνὸν μέρος, πλησιάζον εἰς τὸ χωρίον των.

Ὁ παπᾶ Σήφης οὐδόλως νύχαριστήθη ἐπὶ τοῖς τετελεσμένοις, ἀλλ' ἤτοιμάζετο νὰ συμπαραλάβῃ ὅλους τοὺς Σφακιανοὺς ὅπως κατελθόντες εἰς τὸν Πύργον ἐξολοθρεύσωσι τὸ θηρίον ἐν αὐτῇ τῇ φωλεᾷ του καὶ ἀπαλλάξωσι πολλὰς μυριάδας Χριστιανῶν ἐκ τῶν δυνύχων του. Τοῦτο ἦν τὸ φιλόανθρωπον ὄνειρον καὶ σχέδιον τοῦ ἱερέως. Ἀλλ' ἐπελθούσης τῆς ῥηθείσης ἐπαναστάσεως ἀνέβαλε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ εἰς ἄρμοδιαν περίστασιν. Δὲν ἠξιώθη ὁμως ὁ αὐτοχῆς νὰ ἐκτελέσῃ αὐτὸς τὸ μελετώμενον, διότι, καθ' ἃ εἶδομεν, συλληφθεὶς ἀπεσφάγη ὑπὸ τῶν βαρβάρων (ὄρ. σελ. 125).

Ὁ Ἀληδάκης ὄρων τὴν ἀγερωχίαν τῶν κακῶν του γειτόνων ἐνέκρινε λυσιτελὲς τὴν πρὸς καιρὸν σιωπὴν αὐτοῦ ἵνα μὴ πάθῃ πλείονα καὶ ἵνα μὴ δώσῃ ἀφορμὴν νὰ ἐξεγερθῶσι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι εἰς ἐπιθέσεις, ἀρπαγὰς καὶ ἀφαιρέσεις ἐκ τῶν κτήσεών του. Οὕτω παρερχομένων τῶν χρόνων ἐφαίνετο ὡσεὶ λησμονήσας ἐντελῶς ὅσα παρὰ τῶν Ὀρειῶν ἀπώλεσεν. Ἀφοῦ δ' ἤλθε καὶ παρηλθεν ἡ ἐπανάστασις, ἀφοῦ πλέον εἶδε τοὺς γείτονας του εἰς τοσαύτην κατάπτωσιν καὶ ταπεινώσιν περιελθόντας, τότε ἐνόμισε κατορθωτὸν νὰ ἐπαναλάβῃ τὰς ἀρπαγείσας κτήσεις του καὶ ὑποβάλλῃ αὐτοὺς ἀκόπως ὑπὸ τὰ νύμματα καὶ τὰς δρέξεις του, ἅτε δὴ καὶ τοῦ ἰσχυροῦ ἀντιπάλου παπᾶ Σήφη μὴ ὄντος πλέον ἐν τῇ ζωῇ.

Ὁ Ἀληδάκης ἐνόμισε καλὸν νὰ ζητήσῃ πρῶτον τὰς ἀρπαγείσας κτήσεις του διὰ τῆς ἐξουσίας· εἶτα ἐν ἀποτυχίᾳ καὶ διὰ τῆς ἰδίας του δυνάμεως. Ὅθεν προσκαλεῖ ἐπανελλημμένους τοὺς ἔχοντας τὰ πράγματα του εἰς Ἡράκλειον, ἐν ᾧ ὑπήγοντο τὰ Σφακία τότε· πλὴν μ' ὅλας τὰς αὐστηρὰς προσκλήσεις οὐδεὶς τῶν Σφακιανῶν προσήρχετο. Ἀποβαλὼν δὲ πᾶσαν ἐλπίδα βοηθείας ἐκ μέρους τοῦ Βεζύρου, μὴ βουλομένου, φαίνεται, νὰ ὑποβληθῇ αὐθις εἰς νέας θυσίας καὶ ἀγῶνας χάριν τοῦ Ἀληδάκη, ἐπεχείρησε νὰ καταβάλλῃ τοὺς ἀντιπάλους του διὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως καὶ ἀνακτήσῃται τὰ ἀρπαγέντα.

Ἦρξατο τοίνυν στρατολογῶν ἀφ' ὅλης τῆς Κρήτης Μωαμεθανοὺς ἅμα τε καὶ χριστιανούς, μόνον κατ' ὄνομα, ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ ἀθροίζων αὐτοὺς εἰς Ἐμπρόσπερον, ὅπως ἐκεῖθεν εἰσβάλλῃ εἰς

τὰ Σφακία καὶ ἐξανδραποδίσῃ αὐτὰ ὀλοτελῶς. Ἄλλὰ τί ἐν τῷ μεταξὺ ποιοῦσιν οἱ αὐθάδεις γείτονες; Ἄμα πληροφορηθέντες τὰς ἐτοιμασίας καὶ σχέδια τοῦ Ἀληθάκη, ὡς καὶ τὴν συρροὴν τοσοῦτων, μάλιστα δὲ τῶν ἐθελουσίως προσερχομένων ἀθλίων χριστιανῶν, ἵνα καὶ αὐθις ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτῶν, τότε συνῆλθον εἰς τὸ Ἄσκυρον καὶ συσκεψάμενοι ἀπεφάσισαν ὁμοθύμως νὰ πραγματώσῃσι πιστῶς καὶ ἀκριβῶς τὰ κατὰ τοῦ Ἀληθάκη σχέδια τοῦ πατρὸς Σήφη. Διὸ περ φέρει τοῦτον καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ἐν τῷ παραρτήματι ποιήματος ὡς δῆθεν ζῶντα καὶ γνωματεύοντα νῦν τὴν πανωλεθρίαν τοῦ Ἀληθάκη πρὸς ἡσυχίαν ἑαυτῶν καὶ πρὸς ἀπαλλαγὴν τοσοῦτου κόσμου ἐν Ἀποκροῶνις.

Μετὰ τὴν ῥηθείσαν ἀπόφασιν δὲν ἔκριναν συμφέρουσαν τὴν ἀναβολὴν τῆς πραγματοποίησεως αὐτῆς. Συνταχθέντες δὲ μετὰ πολλοῦ ἐνθουσιασμοῦ κατήλθον διὰ νυκτὸς καὶ περιέζωσαν μακρόθεν τὸν πύργον. Συνηκολούθησαν καὶ πολλαὶ γυναῖκες καὶ κόραι ὅπως συμπολεμήσωσι μετὰ τῶν ἀνδρῶν. Τοποθετηθέντες δὲ περίξ ἐξελέξαντο δύο ἀρίστους σκοπευτὰς ἵνα πρῶτοι κατὰ τοῦ Ἀληθάκη πυροβολήσωσιν ἐξερχομένου τὴν πρῶταν ἐκ τῆς αἰθούσης του. Ἄφοῦ δ' ἤθελον φονεύσῃ αὐτόν, τότε ἅπαντες νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν λοιπῶν Μωαμεθανῶν καὶ χριστιανῶν ἀδιακρίτως. Ἀμφότερα τὰ ὄπλα τῶν πρωτοσκοπευτῶν δὲν ἐξεπυροκρότησαν παραδόξως. Τοῦτο ἐθεωρήθη κακὸς οἰωνὸς ὑπὸ τῶν ὄρειων. Ἐν τούτοις ὁ κρότος τῶν πυροβόλων ἔδωκεν εἶδησιν τῆς ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως εἰς τοὺς ἐντὸς ἐνδαιτωμένους καὶ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον θέλοντες νὰ προλάβωσιν ἐξῆλθον εἰς ἀντίστασιν. Ἄλλ' ἔμα ἰδόντες περίξ πολλοὺς Σφακιανούς κατελήφθησαν ὑπὸ πανικοῦ καὶ εἰς φυγὴν ἐτρέπησαν. Μόλις ἔμειναν 120 ἄνδρες πιστοί, οἱ πλείονες χριστιανοὶ καὶ συνεκλείσθησαν μετὰ τοῦ Ἀληθάκη εἰς τὸν πύργον. Ἐπολέμησαν κρατερῶς μέχρις ἐσχάτων χωρὶς νὰ καταδεχθῶσι νὰ ζητήσωσιν εἰρήνην, ἀλλ' ἐπὶ τέλος οὐδεὶς αὐτῶν ἐσώθη. Ἄπαντες ἀπετεφρώθησαν μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τοῦ πύργου ἐντὸς αὐτοῦ.

Μετὰ τὸν τελικὸν ὄλεθρον οἱ ἀληθῶς τότε πειναλέοι ὄρειοι ἀφῆρσαν πανθ' ὅσα εὔρον ἐν τῇ ἐπαύλει τοῦ ἀγῶ καὶ ἐν τῷ χωρίῳ Ἐμπροσνέρῳ πράγματα Μωαμεθανῶν καὶ χριστιανῶν ἀδιακρίτως καὶ μετεκόμιζον εἰς Ἄσκυρον, ἐνθα καὶ διενείμαντο ταῦτα

πρὸς ἀλλήλους. Τὰ τῶν χριστιανῶν τοῦ χωρίου τούτου πράγματα ἀφήρπασαν ἐξ ἴσου, διότι ἐθελουσίως συνετάχθησαν ἅπαντες ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Ἀληθάκη, ἐνῶ ὡς ὄρεινοι καὶ αὐτοὶ ἠδύναντο κάλλιστα νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τῶν Σφακιανῶν πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ θηρίου των. Ἐκ τῶν Μωαμεθανῶν ἐφρονεύθησαν ἄνδρες ὑπὲρ τοὺς 150 καὶ πλείονες τῶν 50 χριστιανῶν. Ἀπὸ δὲ τοὺς Σφακιανούς 18 ἄνδρες καὶ 2 κόραι. Ἀξιопερίεργος ἡ διαγωγὴ ὅλων τῶν ἐν Ἀποκορώνοις Μωαμεθανῶν. Ἄπαντες ἴσταντο θεώμενοι τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀληθάκη καὶ τόσων ἄλλων, ἀλλ' οὐδεὶς ἐκινήθη εἰς βοήθειαν! Τοῦτο μένει εἰς ἡμᾶς ἀνεξήγητον.

Οὕτως ἐξετελέσθη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1774 ἢ πρὸ 4 ἐτῶν δοθεῖσα γνῶμη τοῦ παπᾶ Σήφη, ὅστις ἐγένετο ὁ σωτὴρ τοσοῦτων μυριάδων χριστιανῶν ἐν Ἀποκορώνοις. Καθότι οὐχὶ μόνον ἀπηλλάγησαν τοῦ τέρατος τούτου, ἀλλὰ καὶ τῶν τέκνων του, τὰ ὁποῖα ἐνόησαν ὅτι οὕτω δωρεὰν ἔμελλον ν' ἀπολέσωσιν ὅλην τὴν περιουσίαν ἐκείνην μετὰ τῆς ἰδίας ζωῆς· καὶ ἤρξαντο εὐθέως νὰ πωλῶσιν ἀλλεπαλλήλως τὰς ἀπεράντους κτήσεις εἰς τοὺς χριστιανούς, καὶ μόλις σήμερον κατέχουσιν οἱ ἀπόγονοι ἐκείνου ἐλάχιστον ὑπόλοιπον εἰς Βλιτὲ παρὰ τὰ Τσικαλαριά.

Συνετάχθη δὲ καὶ τραγῳδίον ἄξιον ἀναγνώσεως διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς σκηνῆς ἐκείνης, διὰ τὴν ἀκριβείαν τῆς περιγραφῆς, τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ὄρεινῶν, καὶ διὰ τὰς ἐμπεριεχομένους ἀφελεῖς ἀστείότητας τοῦ ποιητοῦ καὶ τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν. Ἴδε αὐτὸ εἰς τὸ παράρτημα.

Τὴν ἀγερωχίαν ταύτην τῶν Σφακιανῶν ὄρωντες οἱ Τοῦρκοι βαρυαλγῶς κατηρῶντο ἐκυτῶν ὅτι δὲν ἐξωλόθρευσαν ἐκείνους ἕως ἐνός. Διόπερ πολλαχοῦ ἐγένετο λόγος, σύσκεψις καὶ ἀποφασίς ὅπως αὐτοὶ ἐκστρατεύσωσι κατ' ἐκείνων καὶ ἐπιτελέσωσιν ἀκριβῶς ὅ,τι παρέλειψαν τότε πρὸς ἡσυχίαν καὶ ἀσφάλειαν αὐτῶν. Μὴ βουλομένου ὁμοῦ τοῦ Μ. Βεζύρου νὰ κινήσῃ αὐτοὶ ἐκστρατείας κατὰ τῶν Σφακιανῶν, ὡς ἐδηλώθη καὶ ἐκ τῆς αἰτήσεως τοῦ Ἀληθάκη, ἔμενον τὰ πράγματα εἰς τὴν φορὰν των ἀπρόσβλητα καὶ ἀπαρατήρητα. Εἴτε δὲ ἐδόθη διατχγὴ ὑπὸ τοῦ Βεζύρου νὰ φονεύωνται οἱ Σφακιανοί, ὅπου ἂν φκῶσιν, εἴτε οὐχί, ἀγνοοῦμεν. Τοῦτο μόνον γινώσκομεν καλῶς ὅτι ἐξηκολούθουν θεωρούμενοι ἀντάρται καὶ ὡς

μη ύποταχθέντες ἔτι ἐφονεύοντο πανταχοῦ ὅπου ἂν ἐφαίνοντο ἐξω τῶν Σφακιῶν. Τοῦτ' αὐτὸ ἐποίουν καὶ οἱ χριστιανοὶ χαριζόμενοι εἰς τοὺς τυράννους των ! Πολλάκις οἱ τοιοῦτοι, ὡς καὶ οἱ Τοῦρκοι, συναντῶντες ὄρσινδν καὶ ἀμφιβάλλοντες, ἂν ἦτο Σφακιανὸς διὰ νὰ τὸν φονεύσωσιν, ἐδοκίμαζον αὐτὸν ἀπὸ τὴν προφορὰν τῆς γλώσσης του, ἥτις ἔχει, ὡς εἶδομεν, ἐπαισθητοῦς ἰδιωτισμοὺς καὶ λίαν εὐδιακρίτους.

Πλείστους ἐφθάσαμεν κομπαστικῶς διηγουμένους τὴν τοιαύτην τῶν Κρητῶν πρὸς τοὺς Σφακιανοὺς διαγωγὴν των. Παραθέτομεν δ' ἐνταῦθα διάλογόν τινα μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ νῦν ἐπιζῶντος γέροντος Μιχαὴλ Μανωλικοῦ ἐκ Κερκυρῶν, λέγοντος· «Δύσκολα ἐγλύτωνα Σφακιανὸς τοσοῦτο περασμένους χρόνους ὅπου ἤθελε περάσῃ, γιὰτὶ καὶ Τοῦρκοι καὶ χριστιανοὶ τσ' ἐσκοτώσαν χωρὶς καμμίαν ἐξέτασιν. Ἐνθυμοῦμαι κι' ἐσκοτώσασαι πέρα πόδε πολλούς, μὰ σὲν ἓνα ὅπου ἐσκοτώσαν ἴς τὸ χωριὸ μασ (Δρακόνια τῶν Κερκυρῶν) δὲν εἶδα ὁμορφότερον ἄντρα, κι' ἐλέγασαι πῶς ἦτο καὶ ἀπὸ μεγάλην γενεάν.» Διατί, δέ, ἠρωτήταμεν, οὕτως ἀναίτιως ἐφόνευσαν αὐτούς; «γιὰτὶ ἦσαν Σφακιανοί», ἀπεκρίνατο ὁ γέρον. Καὶ δίκαιον ἦτο τοῦτο; «Ὁχι, ἀλλ' ἂν τὸ μάθαιναν οἱ συμπασιδες, γῆ οἱ Γιανίτσαροι πῶς ἐπέρασε Σφακιανὸς καὶ δὲν τὸν ἐσκοτώσαμεν, γῆ δὲν ἐδώκαμεν γρήγορα εἶδῃσι, ἀλλοίμονο τότε εἰς οὐλο τὸ χωριό». Αὐτὴ ἦτο πρόφασις τῆς κακίας, εἶπον ἐγώ, διότι κάλλιστα ἠδύναντο οἱ ἐγγύριοι νὰ ἐπιτρέπωσιν αὐτοῖς τὴν φυγὴν, καὶ ὕστερον νὰ δίδωσι τὴν εἶδῃσιν. Ὁ δὲ γέρον· «Ἐκάναν το κι' ἔτσι δὰ πολλοὶ, μὰ ἐφοβοῦντο μὴν τὸ μάθουν οἱ συμπασιδες καὶ τότε δὲν εἶχαν γλυτωμό». Καὶ τί ἠδύναντο, εἶπον ἐγώ, νὰ κάμωσιν εἰς ὀλόκληρον χωριόν, ὅταν δὲν ἐφόνευσαν τὸν διαβάτην Σφακιανόν; Ὁ γέρον γελάσας μικρὸν εἶπεν· «ὅτι ἤθελε τοσοῦτο φωτισῆ ὁ διάλογος ! γῆ εἰς τὴν ἐγκαριὰν θὰ ἔβαναν οὐλο τὸ χωριό, γυναῖκες κι' ἄντρες, γῆ τσερεμιὰ ἤθελαν βάλῃ καὶ ν' ἀγαναχτήσῃ τὸ χωριὸ οὐλον τὸ χρόνο νὰ τὰ ξεπλερώσῃ καὶ πάλιν ὕστερα νὰ βροῦσιν κι' ἄλλην ἀφορμὴ νὰ τὸ ξανακάμουν καὶ ποτὲ νὰ μὴ γλυτώσουν οἱ κακομοίριδες». Οἱ δὲ Σφακιανοί, ἠρώτησεν ἕτερος, δὲν ἔκαναν ἐκδικήσεις; ὁ γέρον μειδιάσας εἶπεν· «ἐγνοιά σου δὰ μὰ δὲν ἄφιναν μὰ τὸν Θεὸ τὸ δίκῃ τους ὅσος καιρὸς κι' ἂν ἤθελε

περάση». Ἐφόνευσον, ἠρώτησα, καὶ ἐκεῖνοι χριστιανούς; «Ναί, ἐσκοτῶναν τοὶ φοριάδες τῶν, ἀλλὰ τοὶ συμπάσιδες καὶ τοὶ Γιανίτσαρους ἐδίδαν τοῦ διαόλου».

Ὁ ἀπλοϊκὸς γέρον, ὅστις οὐδεμίαν ἄλλην αἰτίαν ἐγνώριζε τῶν τοιούτων φόνων ἢ ὅτι ἦσαν Σφακκιανοὶ (!), ὠμολόγει γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν. Οὕτως τοῖνυν ὄντων διατεθειμένων τῶν πνευμάτων τότε, ἡ κατάστασις τῶν Σφακκιανῶν ἦτο ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις οἰκτρὰ ἐπίτινας χρόνους. Δὲν ἠδύναντο οἱ δύσμοιροι νὰ ἐξέλθωσι τοῦ ἀγόνου βράχου τῶν ἄνευ μεγίστου κινδύνου καὶ παρ' αὐτῶν τούτων τῶν ἀδελφῶν τῶν, ὑπὲρ ὧν τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα ἔπαθον! Ὁσαύτως ἤθελόν τι πρὸς συντήρησιν αὐτῶν ἢ ν' ἀγοροπωλήσωσι μετεχειρίζοντο μεσίτας χριστιανούς ἀληθεῖς. Ἐπίσης δὲ καὶ ὅταν ἤθελον ν' ἀλέσωσι τοὺς καρπούς τῶν εἰς Ἀρμυρόν, Ἀργυρούπολιν ἢ εἰς τὴν Φοινικίαν ἀπέστελλον τὰ ἀλέσματα συνήθως μὲ παιδία καὶ γραιῖας γυναῖκας, αἷς οὗτοι παρηκολούθουν ὀπλοφόροι μακρόθεν καὶ ἐξω τῆς ὁδοῦ ἵνα μὴ συναντηθῶσι μὲ τούρκους, διότι ἔπρεπε ν' ἀλληλοκτονήσωσιν· οὐχὶ δὲ σπανίως συνέβαινε καὶ τοῦτο ὁσάκις ἐπεχείρουν νὰ ἀρπάσωσι τὰ ζῶα μετὰ τοῦ φορτίου τῶν. Ἐνεκεν τῆς καταστάσεως ταύτης ἔπαυσαν τέλει νὰ πληρώνωσι καὶ τὸν φόρον 5000 γρόσια, ἕως ὅτου ἤλθεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821.

Ὁ αὐστηρὸς οὗτος ἀποκλεισμὸς ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἡ πικρὰ ἀχαριστία ὡς καὶ ἡ ἀπομόνωσις αὐτῶν εἰς τὰ ὄρη τῶν ἐξετράχυνε λίαν ἐπαισθητῶς τὸν χαρμηκτῆρα αὐτῶν, ὥστε ἐλλόγως πολλοὶ τῶν περιηγητῶν εἶπον αὐτοὺς ἡμιαγρίους. Ἡ κατάστασις ὁμοῦς αὕτη παρῆλθε ταχέως, διότι ὁ λαὸς οὗτος ὦν φύσει προοδευτικὸς, ἐπιχειρηματίας καὶ φιλέμπορος ἔμελλεν ἐπὶ τέλους νὰ ἐξεύρη διέξοδον τῆς στασιμότητος καὶ ἀναδειχθῆ ἔτι μᾶλλον ἐπίφθονος τοῖς πᾶσι καὶ σεβαστὸς τοῖς ἐχθροῖς του, νὰ παρουσιασθῆ δὲ αὐτὸς ἀπὸ τῆς ὑπερόχου αὐτοῦ θέσεως καθολικὸς ἰθύντωρ τῶν Κρητικῶν πραγμάτων ἐν ἡμέραις κινδύνων καὶ ἐθνικῆς ἐξεγερσίας.

Ἡ διέξοδος αὕτη ἦν ἡ θάλασσα, ἦτο ὁ λιμὴν τοῦ Λουτροῦ, ὁ λιμὴν, ὃν ἡ πάντοπος Πρόνοια, φαίνεται, κατεσκεύασεν ἐνταῦθα ὅπως σώσῃ πολλὰς μυριάδας κινδυνευουσῶν ψυχῶν ἐκ τοῦ λιμοῦ, τῆς αἰχμαλωσίας καὶ ἀτιμώσεως. Ἡ ὁδὸς αὕτη ἦτο μὲν ἀνέκαθεν γνωστὴ τοῖς Σφακκιανοῖς καὶ ἐν χρήσει, ἀλλ' ἤδη ἡ περιπέσις

ἐπεξέτεινεν ἐξ ἀνάγκης τὸ ἐμπόριον αὐτῶν, δι' οὗ ἄφθονον συνή-
θροισον πλοῦτον εἰς τὰς ἐστίας των καὶ ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ κα-
τεσκεύασαν πλοῖα πολλὰ σχετικῶς καὶ μεγάλης χωρητικότητος.
Ἦνῶρθωσαν τὰς τέως καταστροφάς, ἠκοδόμησαν οἰκίας ὡραίας
καὶ μεγάλας, παρομοίας τῶν ὁποίων οὐδ' ἐν ταῖς πόλεσιν ἔβλεπέ-
τις, καθὼς τὰ σωζόμενα ἐρείπια μαρτυροῦσιν. Ἀνέπτυξαν ἱκανῶς
τὴν κτηνοτροφίαν, τὴν μελισσοουργίαν καὶ δὴ καὶ τὴν γεωργίαν,
ἐν ὅσῳ ἦν ἡ χώρα ἐπιδεικτικὴ. Ἐν συνόλῳ δὲ ἡ ἄγονος ἐκείνη
χώρα κατέστη πάλιν ἡ μᾶλλον προσοδοφόρος ἐν Κρήτῃ καὶ ἐπί-
ζηλος.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις κατώρθωσαν φιλοτίμως ἡ ἀποκτήσῃσι
καὶ τὸν κάλλιστον πλοῦτον τῆς διανοίας. Οὗτος συνδιασθεὶς μετὰ
τῆς φυσικῆς ἐτοιμότητος ἐξεπολίτισε τούτους σχετικῶς τῇ ἐποχῇ
πολλοὺς χρόνους πρωτόμωτον τῶν συμπατριωτῶν των. Εἰς ὅλα
τὰ χωρία ἐδιδάσκετο ἡ ἀνάγνωσις τῶν γραμμάτων, ἡ γραφὴ καὶ
ἡ στοιχειώδης ἀριθμησις, ὥστε οὐδέ τὸ πεμπτημῦριον τῶν ἀρρέων
ἦν ἄμοιρον τοιαύτης μαθήσεως καὶ τῶν ποιμένων μὴ ἐξαιρουμένων.
διόπερ οἱ ὀπλαρχηγοὶ τοῦ 1821 φαίνονται πάντες σχεδὸν ὅτι ἰδίᾳ
χειρὶ ὑπέγραφον, πλεῖστοι δὲ τούτων ἦσαν καὶ Ἀναγνώσται. Εἰς
τὰς λοιπὰς ὁμῶς ἐπαρχίας συνέβαινε τὸ ἐναντίον. Πολλὰ χωρία
ἀλλεπάλληλα διήρχετο τις ὅπως εὖρη ἄνθρωπον γινώσκοντα γρα-
φὴν ἢ ἀνάγνωσιν, ἐκτὸς ἐὰν παρέκειτο Μονὴ τις, ἐν ἣ ἐδιδάσκοντο
τὰ παιδιά τὴν ἀνάγνωσιν.

Ἡ κατάστασις αὕτη τῶν πραγμάτων, καθὼς καὶ τὰ παρελ-
θόντα παθήματα, παρώθησαν τοὺς Λευκωρεῖτας εἰς σκέψεις ὅτι
βράδιον ἢ τάχιον οἱ Τούρκοι θὰ ἐξήρχοντο τῆς ληθάργου αὐτῶν
καταστάσεως καὶ ἤθελον ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν ἐφ' ἑαυτῶν, ὅπερ
δὲν θὰ ἦτο λυσιτελεὲς αὐτοῖς. Ὅθεν, ὅπως ἀποκοιμίζωσιν ἐκείνους,
ἠναγκάζοντο πολλοὶ ἔχοντες τὰ πλοῖα ἵνα προσλαμβάνωσιν ἰσχυ-
ροὺς ἀγάδες συμμετόχους καὶ οὕτω διασκεδάζωσι τὰς πρὸς αὐ-
τοὺς ἐχθρότητας καὶ ὑποψίας καὶ προσορμίζωνται ἐλευθέρως καὶ
ἀφόβως εἰς τοὺς λιμένας τῶν πόλεων πρὸς ἄφελος ἴδιον. Οὕτω δια-
κειμένων τῶν πραγμάτων διέβαινον οἱ χρόνοι.

Κατὰ τὴν ἀκμὴν ταύτην τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς κατὰ τῶν
Τούρκων ἐκδικήσεως προσήγγισε τυχαίως εἰς Λουτρὸν καὶ ὁ Μέγας

Ναπολέον, πλέων μετὰ στόλου κατὰ τῆς Αἰγύπτου. Τὴν προσέγγισιν τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς μετὰ τοσοῦτου στόλου ἰδόντες οἱ Σφακιανοὶ ἐνόμισαν ὅτι ἤλθεν ὑπὲρ ἑαυτῶν, ἐπικρατούσης τῆς ἰδέας ὅτι οἱ Φράγγοι ἔμελλον νὰ διώξωσι τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Κρήτης. Αὕτη δ' ἔμεινεν ἐκ τῶν Ἐνετῶν.

«Ἐχ' ὁ Θεὸς γυρίσματα κι' ὁ χρόνος ἐβδομάδες
»Νάρθουσι τὰ Φραγγόπουλα νὰ διώξουν τσοὶ Μπουρμάδες.»

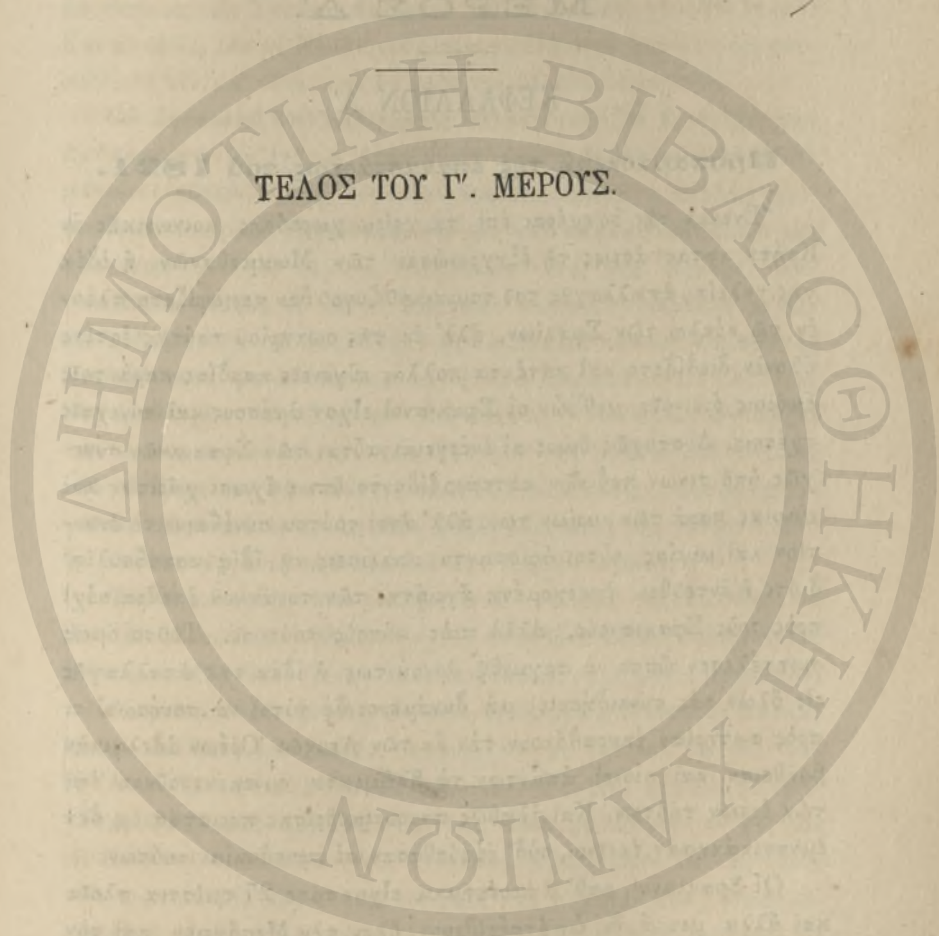
Λέγεται δ' ὅτι τῶν Σφακιανῶν διηγουμένων τὰς τέως αὐτῶν καταστροφάς, τοὺς θανάτους, τὰς ἐξωμώσεις καὶ τὰ συνεχῆ δεινοπαθήματα τῶν λοιπῶν Κρητῶν, διεβεβαίου αὐτοὺς ὅτι αὐτός, καὶ οὐχὶ οἱ δόλιοι Ῥῶσοι, θὰ ἐλευθερώσῃ καὶ τὴν Κρήτην καὶ ὅλον τὸ γένος τῶν Γραικῶν, οὓς ὑπεραγαπᾷ. Ἀλλὰ πρέπει ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ ὑπομένωσι μὲ φρόνησιν τὰ δεινά, ἵνα μὴ ἐξολοθρευθῶσιν ἐντελῶς, ἕως ὅτου ἔλθῃ ἡ ὥρα.

Πληροφορηθεὶς δ' ὁ Ναπολέων ὅτι οἱ Σφακιανοὶ εἰσιν ἀριστοσκοπευταὶ ἐδήλωσεν ἐπιθυμίαν, ἵνα ἴδῃ τοῦτο ἰδίως ὀμμασι, καὶ πρὸς τοῦτο ἐπέδειξε σημεῖον λεπτὸν μακρόθεν ἵνα ῥίψωσι τὰς ὀπλοβολάς. Οἱ τυχόντες ἔριψαν πρὸς ἐκεῖνο λίαν ἐπιτυχῶς. Εἶτα δ' αὐτοὶ ἔβαλον ἄλλο πολὺ λεπτότερον καὶ μᾶλλον μεμακρυσμένον, πρὸς ὃ ἐξεκένωσαν πλεῖστα τουφέκια μετ' ἀκριβοῦς ἐπιτυχίας. Ὁ Ναπολέων θαυμάσας τὴν τόσῃν ἐπιτηδειότητα αὐτῶν ἐδήλωσεν ἐπιθυμίαν ἵνα ἀκολουθήσωσιν αὐτῷ ὅσοι ἤθελον ὡς σωματοφύλακες.

Οἱ Σφακιανοὶ κατεχόμενοι, ὡς εἶρηται, ὑπὸ τῆς ἰδέας, ὅτι αὐτὸς ἔσεται ὁ ἐλευθερωτὴς τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Γένους, ἠκολούθησαν αὐτῷ 80 περίπου ἄνδρες ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἰωάννου Δασκαλάκη, ἀδελφοῦ τοῦ ἔπειτα ἀναδειχθέντος στρατηγοῦ Γεωργάκη Τσελεπῆ. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἐπωνομάζετο καὶ *σκατόβεργα* διὰ τὸ παραχῶδες καὶ σκαιδὸν τοῦ τρόπου του. Ἀποπλεύσας δ' ἐκ Σφακίων ὁ Μ. Ναπολέων διὰ τὴν Αἴγυπτον συμπαρέλαβε τούτους περιπλέον δὲ Ἰερραπέτραν ἐξήλθε καὶ διενυκτέρευσε καὶ ἐκεῖ. Εἶτα δὲ ἐπανελθὼν εἰς Γαλλίαν παρέλαβεν ὄσους ἔζων ἔτι καὶ ἔθετο αὐτοὺς εἰς ἀξιώματα, πλὴν καὶ τούτων ἡ τύχη ἀγνοεῖται. Τὸ 1839 ἔζη εἰσέτι ὑπέργηρος ἐν Μασσαλίᾳ ὁ Σήφης Σκορδαλὸς ἐκ Κωμητάδων, ὅπου κατὰ τύχην ἐγνωρίσθη μὲ τινὰς ναυτικούς Σφα-

κιανούς, πλὴν ὀλίγον ἐφρόντιζε πλεόν περι τῆς πατρίδος του.
Ἐνταῦθα διέμενεν ὡς ἀπόμαχος γυμνάζων τοὺς Γάλλους εἰς τὸ
σκοπεύειν καὶ ξιφομαχεῖν, εἰς ἃ ἦτογ ἄριστα γεγυμνασμένος. Ὁ
ἀρχηγὸς αὐτῶν Ἰωάννης ἐπανῆλθε καὶ ἀπέθανεν εἰς Σφακία.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Γ'. ΜΕΡΟΥΣ.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ

ΜΕΡΟΣ Δ΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Προπαρασκευὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

Ἐνεκὲν τῆς ὁσημέραι ἐπὶ τὰ χεῖρω χωρούσης κοινωνικῆς ἐν Κρήτῃ καταστάσεως τῇ ἐξαχρειώσει τῶν Μωαμεθανῶν ἢ ἰδέα τῆς τελείας ἀπαλλαγῆς τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ δὲν περιωρίζετο πλέον ἐν τῷ κύκλῳ τῶν Σφακιῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς σωτηρίου ταύτης ἐστίας ὀλονὲν διεδίδετο καὶ κατέκτα πολλὰς εὐγενεῖς καρδίας παρὰ τοῖς ὀμόροις ὄρειοις, μεθ' ὧν οἱ Σφακιανοὶ εἶχον ἀμέσους καὶ συνεχεῖς σχέσεις. Δυστυχῶς ὁμως αἱ ἐνέργειαι αὗται τῶν Σφακιανῶν συνεχῶς ὑπὸ τινων πεδινῶν κατεπροδίδοντο ὅπως ἔχωσι χάριτας καὶ εὐνοίας παρὰ τῶν κυρίων των, ἀλλ' ἀντὶ τούτου συνέβαινε τὸ ἐναντίον καὶ μυρίας οὔτοι ὑφίσταντο κακώσεις τῇ ἰδίᾳ κατοουλίᾳ· διότι ἢ ἐντεῦθεν ἐπερχομένη ἀγριότης τῶν τυράννων ἐπέδρα οὐχὶ πρὸς τοὺς Σφακιανούς, ἀλλὰ πρὸς αὐτοὺς τούτους. Τοῦτο ὁμως συνετέλεσεν ὥστε νὰ παγιωθῇ ἀρκούντως ἡ ἰδέα τῆς ἀπαλλαγῆς εἰς ὄλων τὰς συνειδήσεις· μὴ δυνάμενοι δὲ αὐτοὶ νὰ ποιήσωσι τι πρὸς σωτηρίαν ἐκαραδόχουν τὴν ἐκ τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἀδελφικὴν βοήθειαν καὶ οἴονει ἅπάντων τὰ βλέμματα συνεκεντροῦντο ἐπὶ τῶν ὄρων τούτων. Καὶ ἀληθῶς παρουσιασθείσης περιστάσεως δὲν ἐμνησικακήσαν ἐκεῖνοι, οὐδ' ἐψεύσθησαν αἱ προσδοκίαι τούτων.

Οἱ Σφακιανοὶ, καθ' ἃ προέφημεν, εἶχον τότε 27 τριίστια πλοῖα καὶ ἄλλα μικρά, δι' ὧν ἐταξίδευον ὄλην τὴν Μεσόγειον καὶ τὸν Εὐξείνιον καὶ σχέσεις ἀμέσους εἶχον πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ὁμογενεῖς καὶ πρὸς τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν τοὺς πρὸ 50 ἐτῶν πολλαχοῦ διεσκορπισμένους. Ἐκ τούτων πολλοὶ ἐμυήθησαν ἐγκαίρως τὴν μελετωμένην ἔθνεγερσίαν. Ἦσαν δὲ καὶ μέλη τῆς Φιλικῆς αἱ Δαιμονάκαι, ὁ Ἄ. Μοράκης, ὁ Χ. Ἰωάννης, ὁ Ἄ. Παναγιώτου καὶ

ὁ Χ. Γεώργιος (α). Καὶ ὁμοίως ὁ κ. Τρικούπης καὶ ἄλλοι νομιζοῦσιν ὅτι οἱ Κρήτες ἦσαν ὅλως ξένοι τῶν πρώτων ἐνεργειῶν, τεκμαιρόμενοι, φαίνεται, τοῦτο ἐκ τῆς βραδύτητος τῶν ἐχθροπραξιῶν, μὴ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν νησιωτικὴν αὐτῶν θέσιν καὶ τὰς ἐπιτοπίους τῶν Τούρκων δυνάμεις καὶ ἀδυναμίας τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἀληθῶς, ἐὰν οἱ Σφακιανοὶ ἔλειπον, ἀδύνατον ἦτο νὰ γίνη τοιοῦτόν τι κίνημα τότε, καὶ ἂν ἐγένετο, θὰ ἦτο θνησιγενές.

Οἱ Σφακιανοὶ κάλλιον παντὸς ἄλλου ἐγνώριζον ἐκ πείρας τὴν ἀριθμητικὴν τῶν ἐχθρῶν ὑπεροχὴν, τὴν ἀγριότητα καὶ τὸ φιλομάχιμον αὐτῶν, διόπερ ἔσπευδον βραδέως καὶ μετὰ πολλῆς περισκεψέως ὅπως μὴ ἐξερθείσωσι τούτους καὶ πολλαπλασιάσωσι τὰς κακώσεις καὶ τὰ θύματα αὐτῶν ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης, μεταιωθῶσιν ἄλλως τε καὶ αἱ ἐνέργειαι καὶ αἱ προπαρασκευαὶ αὐτῶν. Διὰ τοῦτο καὶ ὅταν ἦλθεν εἰς τὰ Σφακιά κῆποιος κομπαστῆς Βαρεζόγλου, ὡς ἀπόστολος, καὶ ἐλάλει ἀπροφυλάκτως τὰς ἰδέας του ἐξεδιώχθη τῶν Σφακίων διὰ νυκτός. Ὅσοι ὁμοίως ἐγνώριζον τὴν πραγματικὴν δύναμιν τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης καὶ τὸ ὅλως καταβεβλημένον τότε θάρρος τῶν Ἑλλήνων αὐτῆς, ἀποροῦσι μεγάλως πῶς τῶνόντι κατωρθῶθη ἡ ἐξέγερσις ὅλης τῆς νήσου. Τοῦτο ἦν ἀληθῶς μέγα κατόρθωμα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην.

Τοῦτο μόνον ἠγνόουν οἱ Σφακιανοὶ ὅτι πρὸ τῆς 25 Μαρτίου (ὅτε ἦν τὸ σύνθημα) ἤθελον ἀρχίσῃ αἱ ἐχθροπραξίαι· διόπερ ὄντες ἀνέτοιμοι ἐβράδυναν τὴν ἐναρξιν τούτων, καὶ μόλις ἀρχομένου τοῦ Μαρτίου ἐδόθη ἐντολὴ εἰς τοὺς πλοίαρχους Μανουσῶν Δασκαλάκη καὶ Ἀνδρέαν Λαδάν, πλοιαρχοῦντας ἐπὶ τοῦ βρικίου τοῦ ἐξ Ἀνωπόλεως παπᾶ Πωλάκη, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο καὶ ὁ Γεωργάκης Τσελεπῆς γραμματεὺς, ἵνα, ἀφοῦ πωλήσωσι τὸ φορτίον εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ εἰς Ὀδησσόν, ἀγοράσωσιν ἐκ τῆς τιμῆς τοῦ φορτίου ὅσα ἠδύναντο ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου καὶ μεταφέρωσιν αὐτὰ ταχέως εἰς Λουτρόν. Ἀλλὰ μόλις εἶχον ἐκφορτώσῃ εἰς

(α) Ἐχομεν εἰς χεῖρας καὶ ἐν δίπλωμα αὐτῶν φέρον ἐν τῷ μέσῳ Σταυρὸν καὶ δάφνης στέφανον περὶ αὐτόν ὑπὸ τὸν Σταυρὸν τετράγωνον με συμβολικὰ γράμματα. Ἐκατέρωθεν ἀνυψοῦνται λόγχοι ἀφ' ὧν αἱ σημαῖαι κρέμονται.

Κωνσταντινούπολιν τὸ ἐκεῖ πωληθὲν φορτίον καὶ ἰδοὺ φθάνει εἰ-
δησις (14 Μαρτίου) ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἰσέβαλεν εἰς
Μολδοβλαχίαν μετὰ δυνάμει μεγάλης κατὰ τοῦ Σουλτάνου.
Σύμπασα ἡ Μεγαλόπολις ἐγένετο ἀνάστατος ἐπὶ τῷ ἀπροσδοκῆτῳ
ἀκούσματι. Οἱ τλήμονες χριστιανοὶ ἐπιπτον εἰς τὰς ὁδοὺς, ἀνευ
διακρίσεως φύλου καὶ ἡλικίας, θύματα τῆς τουρκικῆς ἀγριότητος.
Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκεῖ εὐρεθέντα πλοῖα δὲν ἠδύναντο νὰ φύ-
γῳσι· διότι αἱ σφαῖραι ἐπιπτον χαλαζηθὸν ἐπὶ τῶν καταστρομῶ-
καὶ πολλοὶ ἐφονεύοντο.

Κατ' εὐτυχίαν ὁμοῦ τοῦ ῥηθέντος βρικίου παρουσιάζεται Μο-
ναχή τις μεθ' ἑνὸς κορασίου καὶ ἑνὸς σωματοφύλακος καὶ ἡρώτα
τὸν πλοίαρχον πόθεν ἦτο καὶ ποῦ ἔμελλε νὰ ταξιδεύσῃ. Οἱ δὲ εἶ-
πον ὅτι εἰσὶν ἐκ Κρήτης καὶ προτίθενται νὰ φύγῳσιν, ἀλλ' ἐμπο-
δίζονται. Ἡ δὲ Μοναχή εἶπε· καὶ ἐγὼ εἶμαι ἐκ τῆς Κρήτης καὶ
θέλω νὰ ὑπάγω εἰς τὴν Τήνον ὅπως προσκυνήσω τὴν ἐκεῖ εὐρεθεῖ-
σαν εἰκόνα τῆς Παναγίας (α). Ἐτοιμάζεσθε λοιπὸν καὶ θὰ φύγω-
μεν τὸ ἑσπέρας. Τοσαῦτα εἰπούσα ἀπῆλθε καὶ μετὰ τινος ὥρας
ἀναφαίνεται ἐρχομένη διὰ λέμβου εἰς τὸ πλοῖον μετ' ἀκολουθίας
στρατιωτικῆς καὶ γραπτῆς ἀδείας, ἵνα φύγῳσιν ὁπότε θέλουσιν.

Ἀπομακρυνθέντες πάραυτα τοῦ κινδύνου ἡρώτων αὐτὴν τίς ἦν
καὶ εἶχε τόσῃ ἐπιρροὴν παρὰ τῇ ἐξουσίᾳ; ἡ δ' εἶπε· «ἐγὼ εἶμαι
θυγάτηρ ἑνὸς Δασκάλου Ἰωάννου ἀρχηγοῦ ἀπὸ τὰ Σφακία καὶ ἀφοῦ
ἔγδαρην οἱ ἄνομοι Ἀγαρηνοὶ τὸν πατέρα μου ζῶντα εἰς τὸ Κά-
στρον, με παρέδωκεν ὁ Βεζύρης εἰς τὸν Δευτεντάρην τοῦ Κάστρου,
ὁ ὅποιος μ' ἔφερεν ἐδῶ καὶ μ' ἔκαμε γυναῖκά του 18 ἐτῶν ἡλι-
κίας. Ἄλλ' ἀφοῦ ἀπέθανεν αὐτὸς καὶ δύο του παιδιὰ, ἔμεινα μόνη
ἀπὸ 5 ἔτη καὶ διατελῶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ μεγάλου διερ-
μηνέως τοῦ Σουλτάνου Μουρούζη, ὁ ὅποιος καὶ μοῦ ἔδωκε τὴν
ἄδειαν νὰ φύγωμεν.»

Ταῦτα ἀκούοντες ὁ πλοίαρχος Μανοῦσος καὶ ὁ Γ. Τσελεπής,

(α) Ἡ εἰκὼν αὕτη εὐρέθη τῇ 30 Ἰανουαρίου 1821, καὶ ἡ Μοναχή αὕτη
ἀκούσασα τὴν φήμην μετέβη ἐκεῖ δι' εὐλάβειαν. Ἴσως εἶνε ἡ πρώτη ἡ κα-
τανάλωσασα πολλὰ πρὸς σύστασιν τοῦ Καταστήματος. Λέγεται ὅτι συνή-
θροισεν οὐκ ὀλίγα χρήματα ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς κυρίας τῆς Κωνσταντινουπό-
λεως ἐξ ἀμφοτέρων τῶν θρησκευμάτων ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ τούτου Καταστήματος.
Ἄλλὰ καὶ τὰ ἑαυτῆς πλοῦτη ἐκεῖ κατεξόδευσε καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε τῷ 1823.

δντες ἀδελφοί, τέκνα δὲ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Μοναχῆς Ἀνδρέου Δασκαλάκη, υἱοῦ τοῦ Δ. Ἰωάννου, ἐδόσαν διακόψαντες τὸν λόγον αὐτῆς. — Καὶ λοιπὸν εἴμεθα στενοὶ συγγενεῖς! Εἴσαι ἡ ἀπολεσθεῖσα θεῖά μας; Εἴσαι ἡ ἀδελφὴ τοῦ πατρός μας καὶ δὲν ἐγνωρίζομεν ὅτι ζῆς; Τοιαῦτα μόνον εἰπόντες περιεπλέχθησαν ὅλοι εἰς φιλήματα καὶ δάκρυα συγκινήσεως κατέρρευσαν ἐκ τῶν παρειῶν των. Ἡ Μοναχὴ ἔπεσε λειπόμενος καὶ τὸ κοράσιον ἐξεφώνησε γοερῶς (α).

Μετὰ τὴν σκηνὴν ταύτην τῆς ἀλληλογνωριμίας τῶν λειψάνων τῆς ἐνδόξου μὲν, ἀλλ' ἀτυχοῦς οἰκογενείας, περιῆλθον εἰς τὰ καθέκαστα τῶν δεινοπαθημάτων του ἐκάτερος. Οἱ ἀνεψιοὶ ἐμέμφοντο τὴν θεῖαν, ὅτι, ἐνῶ ἔζη, δὲν ἐφρόντισέ ποτε νὰ ἴδῃ τοὺς συγγενεῖς ἢ τοῦλάχιστον νὰ εἰδοποιήσῃ αὐτούς, ὅτι ζῆ. Αὕτη δ' ἀπολογουμένη ἔλεγεν ὅτι εἶχε πληροφορίας περὶ τῆς ὀλοσχεροῦς ἐξαφανίσεως τῶν συγγενῶν τῆς καὶ δι' αὐτὸ οὐδέποτε ἐσκέφθη τοῦλάχιστον νὰ ἐρωτήσῃ τι περὶ αὐτῶν.

Ἡ Μοναχὴ καθορῶσα τὴν θαυμασίαν καλλονὴν τοῦ ἀνεψιοῦ Τσελεπῆ ἀπεράσισε νὰ μνηστεύσῃ αὐτῷ τὴν κόρην, ἣτις ἦν ὀρφανὴ ἐκ τῆς ἡγεμονικῆς οἰκογενείας τῶν Καρατσάδων. Ὁ Τσελεπῆς ἄμα μαθὼν τὴν ὑψηλὴν καταγωγὴν τοῦ κορασίου, βλέπων δ' ἄλλως καὶ τὴν πολλὴν αὐτῆς ὠραιότητα, ἐδέχθη τὴν πρότασιν τῆς θείας καὶ ἠρραβωνίσθη τὸ κοράσιον εἰς τὴν Τήνον. Ἀλλ' ὁ οἶστρος τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δόξης μᾶλλον, ἢ τὰ θέλητρα τῆς κόρης, κατεκυρίευσεν τὸν μνηστῆρα, ὥστε ἐγκαταλείψας αὐτὴν τῇ θεῖα του ἐν Τήνῳ, καθὼς καὶ τὸ πλοῖον, μετέβη ἐκεῖθεν εἰς Σάμον, ὅπου ἔμαθεν ὅτι εὕρισκοντο Ἀρματωλοὶ τινες ἵνα παρακινήσῃ ἐκείνους νὰ ἔλθωσιν εἰς τὰ Σφακία πρὸς συνδρομὴν τῆς μελετωμένης ἐξεγέρσεως. Μαθούσα δὲ ἡ Μοναχὴ τὸν σκοπὸν τῶν Σφακιανῶν καὶ τὰς ἐνεργείας αὐτῶν, γνωρίζουσα δὲ καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ πρώην ὑπηρετοῦ τῆς Νικολάου Ζερβοῦ ἔγραψεν εἰς ἐκεῖνον μένοντα ἐν τῇ πατρίδι του, νὰ στρατολογήσῃ μὲ ἐξοδα αὐτῆς ὡς 20 ἐκλεκτοὺς ἄνδρας καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ εἰς Σάμον ἵνα ἐνωθέντες μετὰ τοῦ ἀνεψιοῦ τῆς Γ. Τσελεπῆ μεταβῶσιν εἰς τὰ Σφακία. Τοῦτο ὁ ῥηθεὶς Ν. Ζερβὸς ἐποίησε προθύμως. Ὁ δὲ Γ. Τσελεπῆς παραλα-

(α) Τὴν σκηνὴν ταύτην διηγῆθη ἡμῖν ἐμπεριστατωμένως αὐτὴ ἡ κόρη ἢ πρῶ των ἐτῶν θανοῦσα.

βών τὸν Ζερβονικόλαν μὲ τοὺς ἄνδρας του καὶ ἄλλους τινὰς ἄνδρας, 30 τὸ ὄλον, μετέφερον αὐτοὺς εἰς τὰ Σφακία, ὅπου διετήρει αὐτοὺς ἰδίᾳ δαπάνῃ ἕως ὅτου ἤρξαντο αἱ ἐχθροπραξίαι.

Ἄλλὰ πολὺ πρότερον τούτων ἀφικθὲν εἰς Σφακία τὸ ῥηθὲν βρίκιον διεβεβαίωσεν ὅτι πρὸ πολλοῦ ἤδη ἀντηχεῖ ἐν Μολδαβίᾳ τὸ ἑλληνικὸν ὄπλον κατὰ τοῦ τυράννου καὶ ἐπομένως ὄφειλον καὶ αὐτοὶ νὰ ἐπισπεύδωσι μὴ τυχόν τοὺς προλάβωσιν οἱ Τούρκοι καὶ ματαιώσωσι τὰ σκοπούμενα. Ταῦτα ἀκούσαντες ἠπύρουν περὶ τοῦ πρακτέου, ἀφοῦ καὶ τὸ πλοῖον οὐδὲν ἤνεγκεν αὐτοῖς βοήθημα.

Ἄνευ ἀναβολῆς δὲ καὶ μετὰ πολλῆς μυστικότητος συνελθόντες οἱ γέροντες καὶ οἱ μᾶλλον φρόνιμοι πρὸς σύσκεψιν παρὰ τὰ «Γλυκὰ Νερά» τῆ 7 Ἀπριλίου (Μεγάλη Πέμπτη) καὶ συζητήσαντες σοβαρῶς καὶ λίαν περισκεμμένως τὸ πρᾶγμα ἔγνωσαν ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἐν Κρήτῃ εἶνε ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, ἀλλ' ἐφαινότο ὡσεὶ διατάζοντες καὶ ἀποφεύγοντες ἕκαστος ἐκφέρειν ὀριστικὴν ὑπὲρ ἐξεγέρσεως γνώμην. Τὸ μέγιστον αὐτοῖς φόβητρον, οὗτινος καὶ συνεχῶς μνειᾶν ἐποιοῦντο ἐν τῇ συνελεύσει, ἦν ἡ ἐνδεχομένη ἀπομόνωσις αὐτῶν ἐν τῷ ἀγῶνι. Τοῦτο διετάραττεν αὐτῶν τοὺς κύκλους· διότι εἶχον πρόσφατα σχεδὸν τὰ παθήματα τοῦ 1770, ἅτινα ζωηρῶς ἀνεπολοῦντο ἐν τῇ μνήμῃ τῶν εἰσέτι ἐπιζώντων ἀνδρῶν.

Τέλος δὲ ὁ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἔρωσ καὶ ἡ φιλοτιμία εἰς τὸ σῶσαι τοὺς πάσχοντας ἀδελφούς των παρώθησαν αὐτοὺς καὶ πάλιν, ἵνα ὑποβληθῶσιν εἰς ἀγῶνα ἄνισον καὶ δεινότατον. Ἀπεφάσισαν μὲν αὐτοὶ παμψηφεῖ, πλὴν τὴν ἀπόφασίν των ἔδει νὰ ὑποβάλλωσι καὶ εἰς τῶν πολλῶν τὴν ἔγκρισιν, οὔτινες ἔμελλον νὰ ὑποστῶσι θυσίας καὶ συμφορὰς ἀπροόπτους. Καὶ μοιλονότι συνῆλθον μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως, ἡ ἀπόφασίς των ὁμῶς διεδόθη εἰς ὅλα τὰ χωρία ἐν ἀκαρεῖ, ὥστε τὸ Πάσχα ἐγένετο πανηγυρικώτατον εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε, διότι ἔμελλον νὰ πολεμήσωσι τοὺς Τούρκους καὶ προκινδυνεύσωσιν αὐτοὶ ὑπὲρ ὄλων.

Τὴν παρασκευὴν τῆς Διακαινησίμου προσκληθέντες ἐξ ὄλων τῶν Σφακίων οἱ πρόκριτοι εἰς Λουτρόν, ὅπου τότε ἐτελεῖτο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Παναγίας, καὶ τοῦ Τσελεπῆ ἀφικουμένου μετὰ τῶν ῥηθέντων ἀνδρῶν, παρευρέθησαν ἅπαντες ἐκεῖ. Καὶ πάλιν τὰ προα-

ποφασισθέντα ἐνεκρίθησαν καὶ εἰς τοὺς ἐμποροπλοιάρχους τῶν Σφακιῶν ἐδόθη διαταγή, ἵνα ἕκαστος ἰδίᾳ δαπάνη καὶ πρὸς λογαριασμὸν τοῦ κοινοῦ προμηθεύωνται ὄπλα καὶ πολεμεφόδια ὁπόθεν ἠδύναντο.

Τὴν τῶν γερόντων ἀπόφασιν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐδέχθησαν, πολλοὶ δὲ μάλιστα τὰ ὀλίγα πρὸς τὰ πλοῖα τῶν χρήσιμα παρέδωκαν ἀμέσως. Πρῶτος πάντων ὁ Ἀνδρέας Φασούλης 400 ὀκάδας πυρίτιδος καὶ ἀνάλογον μόλυβδον καὶ χάρτην ἐνθουσιωδῶς ἔδωκε. Παραχρῆμα δὲ καὶ πάντες οἱ γέροντες, οἱ πρόκριτοι καὶ οἱ ἐμποροπλοίαρχοι καὶ ἐν γένει ἅπας ὁ λαὸς κατέθεντο ὅσα ἕκαστος ἠδύνατο καὶ προηρεῖτο. Οἱ μὲν περιττὰ ὄπλα καὶ πολεμεφόδια, οἱ δὲ χρήματα, ζῶα, τυρόν, μέλι, κηρὸν καὶ τὰ παραπλήσια· πολλὰ γυναικες παντοειδῆ ὑφάσματα, κειλίμια καὶ ἄλλα ἔργα τῶν χειρῶν αὐτῶν ἔδιδον. Ταῦτα πάντα ἀπέστειλαν μὲ τὸ πλοῖον τοῦ Χ. Τσουράκη εἰς Μάλταν ἵνα πωληθῶσι καὶ ἀγορασθῶσι πολεμεφόδια καὶ εἴτι ἄλλο χρήσιμον τῷ πολέμῳ.

Ἄλλ' οἱ γέροντες δὲν ἠγνόουν ὅτι, ἂν καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες ἠσπάζοντο τὸν ἀγῶνα, ἦσαν ἅπαντες σχεδὸν γυμνοὶ καὶ ἄοπλοι καὶ ἐπομένως οἱ καταβληθέντες ἔρανοι ἦσαν ἐντελῶς ἀνεπαρεῖς· διὸ περ ἀπεφάσισαν οἱ ἔχοντες μετρητὰ νὰ δανείσωσι τὸ Κοινόν, ὡς τὸ ἔλεγον, δι' ἀγορὰν πολλῶν ὄπλων. Πρῶτος πάντων ὁ Ἀναγνώστης Παναγιώτου ἐδάνεισε δίστυλα τάλληρα 7,857, ὁ Πρωτοπαπᾶς Γεώργιος 2,800 τοιαῦτα, εἶτα καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀπὸ 2,000, ἀπὸ 1000, 500, 300, καὶ καθεξῆς, ἀναλόγως τῆς καταστάσεως καὶ προαιρέσεως ἑκάστου. Τὸ ὅλον τοῦ δανείου, πλὴν τῶν ἀνωθεν δωρημάτων, ἀνήρχετο τότε εἰς 24,000 διστύλων, οἱ δὲ ἔρανοι ὑπερέβαινον τὰς 30,000. Ὁ Τσελεπῆς μετὰ τῶν λοιπῶν, ὅτε ἦσαν ἔτι ἐν Σάμῳ, προέτρεψαν Σάμιόν τινα ἵνα μεταφέρῃ ἐπιτιθήδεια τοῦ πολέμου ἐκ τῆς Σμύρνης εἰς Σφακία. Πράγματι ὑπακούσας ἐκόμισεν εἰς Λουτρόν ἀρχὰς Μαΐου 20 βαρέλια πυρίτιδος, ὀλίγον μόλυβδον καὶ χάρτην, ὧν τὸ ἀντίτιμον πάραυτα ἐκ τῶν δανείων ἔλαβεν.

Ἡ ἱερά μονὴ τοῦ Πρέβελη προστατευομένη ἀνέκαθεν ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν κατὰ παντὸς βουλομένου κακῶσαι αὐτήν, ἰδίως δὲ ὑπὸ τῶν Καλλικρατιανῶν, εἰς ὧν τοὺς προκρίτους ἀπέστειλλεν ἐτη-

σίως και δῶρα ἀπὸ ἔλαιον, ἐλαίας, σαπώνια κτλ. ἕως ἐσχάτων, διетέλει εἰς στενάς σχέσεις πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς αὐτῆς τούτου προ-
στάτας. Ἐπόμενον δὲ ἦτο ὅτι ὁ τότε ἡγούμενος αὐτῆς Μελχι-
σεδὲκ Τσουδερός δὲν ἦτο ξένος τῶν ἐν Σφακίοις τεκαινομένων και
μάλιστα ἀφοῦ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἦν θυγάτηρ τοῦ ἐκ Καλλικράτους
Γεωργακομάρκου ἢ Δαίμονος, ὥστε και ἔνεκα τῶν συγγενικῶν αὐ-
τοῦ σχέσεων ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ εἰσαχθῆ σπουδαίως εἰς τὰ πράγ-
ματα. Φοβούμενος οὗτος τὴν θηριωδίαν και ἀπληστίαν τῶν γει-
τόνων του Ἀμπαδιωτῶν Τούρκων ἐπρότεινε τοῖς Σφακιανοῖς ἵνα
προσπαθῆσωσιν ὅπως ἀναπτύξωσι τὴν μεταξὺ αὐτῶν και τῶν λοι-
πῶν Τούρκων ὕφισταμένην διαίρεσιν ἔνεκα φυλετικῆς αὐτῶν δια-
φορᾶς και προσελκύσωσιν αὐτοὺς εἰς συμμαχίαν, ἢ τοῦλάχιστον
θέσωσιν αὐτοὺς εἰς οὐδετερότητα.

Ἡ γνώμη τοῦ Ἠγουμένου ἐφάνη τοῖς Σφακιανοῖς διὰ πολ-
λοὺς λόγους συμφέρουσα· διὸ ἐξελέξαντο δύο ἄνδρας προκρίτους και
συνετοὺς νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἀμπαδίαν και διαπραγματευθῶσι τὰ
πρὸς ἐκείνους ἐντεταλμένα. Οὗτοι δὲ ἦσαν ὁ ἐκ Καλλικράτους
Ἀναγνώστης Μανουσέλης και ὁ ἐξ Ἀσφένδου Σήφης Δασκαλάκης.
Ἀφικθέντες δὲ εἰς Ἀμπαδίαν ἀνεκοίνωσαν ἐκείνοις τὰ ἐντεταλ-
μένα και ἀρκούντως ἀνέπτυσαν τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον και εἰς
ἐκείνους και εἰς τοὺς Σφακιανοὺς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, διόπερ
ᾧφειλον νὰ ἐνωθῶσιν ἀμφότεροι εἰς ὑπεράσπισιν. Οἱ Ἀμπαδιῶται
ἀκούσαντες τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Σφακιανῶν ἀπεφάνθησαν ἐπι-
σήμως ὅτι δέχονται τὴν συμμαχίαν και ἐπιμαχίαν ταύτην και
ὄρκους φρικτοῦς ἐποίησαν ἐνώπιον τῶν πρεσβευτῶν ὅτι θὰ τηρή-
σωσι πιστῶς τὰ ὑποσχεθέντα. Ὁ μόνος δισταγμὸς, ὃν προέβλεπον
τότε οἱ Ἀμπαδιῶται εἰς τὰ συμφωνηθέντα, ἦτο ἡ ἔλλειψις ὄπλων
και πολεμοφοδίων και ἡ ἔλλειψις μέσου ὅπως προμηθευθῶσι
τοιαῦτα. Τοῦτο φαίνεται ἡμῖν πανουργία τῶν βαρβάρων ἵνα μάθω-
σιν ἂν οἱ Σφακιανοὶ εἶχον τοιαῦτα· διότι ἠδύναντο κάλλιστα ἀνύ-
ποπτοι εἶτι ὄντες, οὐ μόνον δι' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ και διὰ τοὺς Σφα-
κιανοὺς νὰ προμηθευθῶσιν ἐκ τῶν πόλεων ὅσα ἤθελον, προφασι-
ζόμενοι τὰ κινήματα τῶν Σφακιανῶν και τὴν ἐξυτῶν προφύλαξιν
ἐν τῇ ἐξοχῇ των.

Οἱ πρεσβευταὶ τῶν Σφακιανῶν, εἴτε πιστεύσαντες τὰ ῥηθέντα,

εἶτε μὴ θέλοντες νὰ ψυχράνωσι τοὺς συμμάχους, ὑπεσχέθησαν ὅτι ἠδύναντο νὰ οἰκονομήσωσι πρὸς ὄραν δι' αὐτοὺς 10 βαρέλια πυρίτιδος· ὄφειλον ὅμως αὐτοὶ νὰ στείλωσιν ἀνθρώπους νὰ τὰ παραλάβωσιν ἐκ Σφακίων. Ἄλλ' οἱ Ἀμπαδιῶται, εἶτε ἀλλοφρονήσαντες εἶτε ἐξ ἀρχῆς δολιεύμενοι, ὅπερ καθ' ἡμᾶς ὀρθόν, εἰδοποίησαν ἀμέσως τὸν Πασᾶν περὶ τοῦ σκοποῦ τῶν Σφακιανῶν συναθροισάντων ἤδη πολλὰ ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου. Ὁ Πασᾶς ἀκούσας ταῦτα ἔστειλεν εὐθὺς ἔντονον διαταγὴν εἰς τὰ Σφακία νὰ τῷ ἀποστείλωσιν ὅλα τὰ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια αὐτῶν. Συγχρόνως δὲ διέταξε νὰ συγκεντρωθῶσι τὰ στρατεύματα εἰς τὰ Κουσελιανά, πλησίον τῶν Σφακίων, ὅπως ἐκφοβίζοντα ἐκείνους διευκολύνωσι τὴν εἰσπραξίν τῶν ὄπλων. Ἄλλ' ἵνα μὴ παλιλογῶμεν, παρεισάγομεν ἐνταῦθα περικοπὴν ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Πουκεβῆλ (σ. 34), ἃν καὶ πολὺ συνεπτυγμένην καὶ ἐν πολλοῖς συγκεχυμένην.

«Εὐθὺς ὅτε οἱ γέροντες καὶ προύχοντες τῶν Σφακίων ἐγνώρισαν τὸν ἐπιθετικὸν σκοπὸν τῶν βαρβάρων ἐπρεσβεύσαντο πρὸς τοὺς Ἀμπαδιῶτας, μεθ' ὧν οὐδαμῶς ἐδυσκολεῖθησαν νὰ συνεννοηθῶσι καὶ διαφορὰς τινὰς συνήθεις εἰς τοὺς νομάδας ν' ἀποπερκατώσωσιν . . . Ἐπειδὴ δὲ ἡ φυλὴ τῶν Ἀμπαδιωτῶν κατάγεται ἐκ τινος στρατιωτικῆς ἀποικίας μεινάσης ἐν τῇ νήσῳ ἀπὸ τὸν ἔννατον αἰῶνα ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν Ἀμπαδιᾶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν, διατηρεῖ καὶ τὴν πρωτότυπον τοῦ Μωάμεθ θρησκείαν, ἣτις ἐστίν ἡ μονοθεΐα . . . Ἐλεγον δὲ αὐτοῖς οἱ πρέσβεις τῶν Σφακιανῶν ὅτι καὶ ἐκείνων ἐπαπειλεῖτο ἢ τε θρησκεία καὶ ἡ ἐλευθερία ὑπὸ τῶν ὀσμανλίδων. Οἱ Ἀμπαδιῶται ἀκούσαντες ταῦτα ἔκοψαν τὸ ψῆμι καὶ ἔφαγον τὸ ἄλλας μὲ ὦμῃν σάρκα ἐριφίου, ὀμνύοντες λήθην τῶν παρελθόντων καὶ σταθερὰν ἔνωσιν κατὰ τοῦ κοινοῦ κινδύνου . . . Οἱ πρέσβεις ἐπανελθόντες εἰς Σφακία, καίτοι ἀμφέβαλον εἰς τὰς ὑποσχέσεις ἐκείνων, ἀπήντησαν ὅμως εἰς τὸν Πασᾶν, αἰτοῦντα τὰ ὄπλα ὅτι δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδώσωσιν αὐτά· μάλιστα δ' ἔλεγον ὅτι ἦσαν καὶ ἔτοιμοι τοῦ ἐνώσαι ταῦτα μετὰ τῶν ἐκείνου πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς κοινῆς πατρίδος ἀπειλουμένης.

«Καὶ ταῦτα μὲν λέγοντες ἤλπιζον ὅτι αἱ τοιαῦται ἀποκρίσεις ἤρκουσαν νὰ μετριάσωσι τὴν τότε κατ' ἐκείνων ὀρμὴν. Ἄλλ' ὅτε ἔμαθον ὅτι οἱ πασάδες τῶν τριῶν φρουρίων συνεκέντρούντο ὅπως

τοὺς προσβάλωσι μετὰ πολλῶν δυνάμεων, τότε καὶ αὐτοὶ ἤτοι μάζοντο μᾶλλον ζωηρῶς στέλλοντες εἰς Μάλταν δύο πλοῖα με ἔλιον, τυρόν, κήρὸν καὶ μέλι ὅπως ἀνταλλάξωσιν αὐτὰ με ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου. . . Οἱ Γέροντες ἦσαν πεφοβισμένοι ἀπὸ τὰς καταστροφὰς τοῦ 1770, ἀναλογιζόμενοι ὅμως τὸ μαρτύριον τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου, τὸ τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων καὶ τὴν πληθὺν τῶν ἐν Κρήτῃ καὶ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀποσφαγέντων ὁμογενῶν, αὐτὰ ταῦτα ἐνέβαλον τοῖς Σφακιανοῖς καθήκον ν' ἀποθάνωσιν ἢ νὰ νικήσωσιν, ὥστε οὐδὲν ἄλλο ἐσκέπτοντο πλέον ἢ πῶς νὰ προμηθευθῶσι τὰ χρειώδη. . . » Καὶ ταῦτα οὗτος εἶπε λίαν συνεπτυγμένως. Ὁ δὲ Lacroix λέγει ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶται πράγματι συνεμάχησαν με τοὺς Σφακιανούς καὶ μάχας συνῆψαν ὁμοῦ κατὰ τῶν ὀσμυλίδων. Αἱ πληροφορίες του ὅμως αὐταὶ εἰσιν ἐσφαλμέναι προφανῶς.

Μετὰ τὴν ἀρνησιν τῶν Σφακιανῶν εἰς τὸ ἀποδοῦναι τὰ ὄπλα ὁ ἐπὶ ὤμότητι διαβόητος Ἀμπαδιώτης Ψαρσμαίτης ἠτήσατο καὶ ἔλαβεν ἄδειαν νὰ στρατολογήσῃ 200 ἄνδρας ἐλλεκτοὺς Ἀμπαδιώτας ἵνα γυρολογῶν τὰ Σφακία ἀπειλῇ καὶ φοβίξῃ ἐκεῖνους ἐκ τοῦ πλησίον πρὸς τὸ εὐχερῶς παραδοῦναι τὰ ὄπλα. Εὕρισκόμενος δὲ εἰς Μύρθιον ἡμέραν τινὰ ἤκουσε κανονιοβολισμοὺς πρὸς τὰ Σφακία· ἀμέσως παρέλαβε τοὺς στρατιώτας του καὶ προὐχώρησεν ἕως εἰς τὸ Φραγγοκάστελλον, ὄριον τότε τῶν Σφακιῶν. Ἐνταῦθα ἔμαθεν ἐκ τινων χωρικῶν ὅτι πλοῖόν τι προσωρμίσθη εἰς Λουτρὸν καὶ ἔρριπτε τὰς κανονιοβολὰς (α).

Ὁ ἀρειμάνιος Ἀμπαδιώτης δὲν ἐτόλμησεν οὐδὲ κατὰ σπιθαμὴν νὰ ὑπερβῇ τὰ ὄρια, ἀλλ' ἐμήνυσε τοῖς Σφακιανοῖς νὰ προσέλθωσιν ὡς δέκα ἄνδρες πρόκριτοι διὰ νὰ τοῖς ὀμιλήσῃ. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ διεσκέποντο ἐπὶ πολὺ ἂν ἔπρεπε νὰ ὑπακούσωσιν ἢ περιφρονήσωσιν αὐτόν, ἀλλ' ἀπεφάσισαν τέλος, καίτοι ὄντες ἀνέτοιμοι δι' ἐχθροπραξίας, νὰ προσέλθωσιν ἀντὶ δέκα ἑκατὸν ἄνδρες ὀπλισμένοι.

(α) Ὁ πλοίαρχος ἦν Κάσσιος ὀνόματι Θεόδωρος, ὅστις ἰδὼν τὰς προπαρασκευὰς τῶν Σφακιανῶν καὶ ἐνθους γενόμενος ὑπὸ τῆς χαρᾶς, ἐκανονιοβόλει. Παρέδωκε δὲ καὶ 500 κοιλὰ κουκιά καὶ 40 ζιμπίλια βίξι διὰ τοὺς ἐκεῖ ξένους ἐκ τοῦ φορτίου του.

Ἄλλ' ἐκ τούτων οἱ ἐνενήκοντα κατελθόντες διὰ νυκτὸς ἐκρύβησαν πλησίον τῶν Ἀμπαδιωτῶν, οἱ δὲ δέκα προσήρχοντο τὴν πρῶταν φανερά καὶ ἔνοπλοι. Συναντηθέντες δὲ ἀντήλλαξαν μομφάς τινας καὶ ἀποτόμους παρατηρήσεις. Ἄλλ' ὅτε ὁ Ἀμπαδιώτης ἤρξατο ἀπειλῶν καὶ τὰ ὄπλα ἀπαιτῶν, ἄλλως τε ἐν ἐνδεχομένη ἀρνήσει προὔτιθετο νὰ εἰσβάλη εἰς τὰ Σφακία καὶ παραδώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν ὄλεθρον, τότε δὲ οἱ κεκρυμμένοι ἀναπηδῶσιν αἴφνης εἰς τὸ φανερόν μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας. Οἱ θρασύδειλοι Ἀμπαδιῶται ἰδόντες τούτους ἐταράχθησαν σφόδρα. Ἡρώτησε δ' ὁ Ψαρσομαίτης μετὰ γλυκείας γλώσσης καὶ μειδιάματος δῆθεν· τίνες εἰσὶν οἱ ἀνθρώποι οὗτοι καὶ τί θέλουσιν; Οἱ δὲ εἶπον· «Ἐδικά μας κοπέλια εἶναι Ἀγᾶ καὶ μὴ φοβᾶσαι». Οἱ διπλάσιοι κατὰ τὸ πλῆθος ἀπὸ τοὺς ἐκεῖσε Σφακιανούς ἔδειξαν εἰς τὸ φανερόν ἀταραξίαν πολλὴν ἔνεκεν φιλοτιμίας, οὐχ ἤπτον ὅμως λαλοῦντες ὀπισθοχώρου μικρὸν κατὰ μικρὸν, ἕως ὅτου ἀπομακρυνθέντες ὀλίγον ἐτρέπησαν εἰς γελοῖαν φυγὴν, χωρὶς οὐδεὶς νὰ διώκῃ αὐτούς! Τινὲς ἐγνωμοδότησαν νὰ καταδιώξωσι καὶ μηδένα ἐξ αὐτῶν ζῶντα ν' ἀφήσωσιν, ἄλλοι δὲ προφασιζόμενοι τὸ ἀνέτοιμον πρὸς ἐχθροπραξίας παρεκώλυσαν αὐτούς.

Μετ' οὐ πολὺ ὅμως μετεμελήθησαν σφόδρα, καθότι οἱ βάρβαροι, οἱ ἄνευ κινδύνου οὐδενὸς εἰς φυγὴν τραπέντες ἀπέναντι τῶν εὐαρίθμων ἀλλ' ἐνόπλων Σφακιανῶν, ἔδειξαν τὴν ἀνδρείαν τῶν κατὰ τῶν ἀόπλων καὶ ἀδυνάτων τοῦ Πρέβελη Μοναχῶν. Πάντας τοὺς ἐν τῇ Μονῇ καλογήρους καὶ ἐργάτας ἀπέσφαξαν, ὅτε φεύγοντες διέβαινον ἐκεῖθεν, τὴν δὲ Μονὴν οἰκτρῶς ἐλεηλάτησαν. Ὁ Ἡγούμενος Μελχισεδὲκ πληροφορηθεὶς ἐξ ἀντιζηλείας ὑπὸ τινος ἐξαδέλφου τοῦ Ψαρσομαίτη, Ἀλῆ-Ἀτζέμ λεγομένου, τὸν φονικὸν σκοπὸν ἐκείνου καὶ προλαβὼν ἐδραπέτευσε. Μεταβάς δὲ εἰς τὸ χωρίον Ἀσωμάτους παρέλαθε καὶ τοὺς δύο αὐτοῦ ἀδελφοὺς Γεώργιον καὶ Ἰωάννην Τσουδερούς καὶ σὺν τούτοις ἀνῆλθεν εἰς Καλλικράτη, ἔνθα ἐδεξιώσαντο αὐτούς οἱ ἐκεῖσε συγγενεῖς τῶν.

Οἱ Καλλικρατιανοὶ πληροφορηθέντες ἐκ τούτων τὰ ἐν τῇ Μονῇ ἐκίνησαν ἅπαντες ἐν ὀργῇ πολλῇ κατὰ τῶν τέως συμμάχων Ἀμπαδιωτῶν περὶ τὸ δειλινόν, σπεύδοντες ἵνα προφθάσωσι τούτους εἰς Πρέβελη καὶ ἀνταποδώσωσι τὰ ἴσα. Ἀλλὰ κατερχόμενοι ἀπὴν-

ἔψαν ἐκείνους εἰς Τσιλιβδικα ὅπου εἶχον ἀνέλθῃ πρὸς διαρπαγὴν τῶν ζώων, τυρομιζήθρων καὶ ἄλλων πραγμάτων τοῦ Μιτάτου τῆς Μονῆς. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν κατέφθانون οἱ Σφακκιανοὶ ἐκεῖ, ἔσφαζον οἱ βάρβαροι τοὺς εὐρεθέντας ἐκεῖ Μοναχοὺς καὶ ποιμένας, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ ἐκ Καλλικράτους Τσουπομιχάλης, ἀνὴρ γενναϊότατος καὶ τίμιος. Παραχρῆμα ἐπετέθησαν πρὸς τοὺς αἰμοχαρεῖς βαρβάρους, ἀλλὰ πυκνοῦ ὄντος σκοτοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπενέγκωσι τὴν ποθητὴν ἐκδίκησιν· μετὰ ἀντιστάσιν δὲ ἡμισείας περίπου ὥρας ἐτράπησαν εἰς φυγὴν ἀθέατοι, ἀπαλλάξαντες τῆς παρουσίας ζωῆς καὶ δύο Μοναχοὺς, οὓς προέλαθον εἰς τοὺς μύλους.

Τὴν πρώϊαν τῆς ἐπαύριον εὐρέθησαν Ἀμπαδιώται δύο φονευμένοι καὶ εἰς πληγωμένοι· ἐπίσης δὲ καὶ τρεῖς Μοναχοὶ κατατομημένοι, εἰς Καλλικρατιανὸς φονευμένος καὶ τρεῖς ἰασίμως τετραυματισμένοι. Ἐντεῦθεν κατελθόντες εἰς τὴν Μονὴν εἶδον ἐν φρίκῃ καὶ τὰ ἐκεῖσε τρόπαια τῶν βαρβάρων, ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν ὁποίων κατῶρθωσαν ν' ἀφαιρέσωσιν ἅπαντα τὰ τῆς Μονῆς ζῶα καὶ φέροντες τὰ παρέδωκαν εἰς τὸν Ἡγούμενον ἐν Καλλικράτει, ὅστις ἐδώρησατο αὐτοῖς 20 κριοῦς. Μετὰ δὲ ταῦτα ἀνέτοιμοι ἔτι ὄντες ἔγραψαν διὰ τοῦ μουτεβελῆ εἰς τὸν Πασῶν τὰ ἐξῆς.

«Ἐνδοξότατε καὶ περιφανέστατε Χασάν-Μεχμέτ-Ἀγᾶ. . . μετὰ τοὺς δουλικούς μας προσκνησημοὺς φανερώνομεν μὲ πόνον τῆς καρδίας ὅτι ἠκολούθησεν ἐδῶ κάποιος μαντῆς ἀπὸ τὸ μπαϊράκι τοῦ Σμαῆλ-Ἀγᾶ, ὁ ὅποτος, ἀφοῦ ἦλθεν εἰς τὸ καστέλλι τοῦ Ἀϊθασίλη, εὐθὺς τὸ πτωχὸ τὸ Μοναστήρι τοῦ Πρέβελη τῶν ἔπεμπε κάθε ἡμέραν κάθε λοῆς πρᾶμμα καὶ ἔτρωγαν καὶ ἔπιναν οὔλοι οἱ Γιανίτσαροι, ἀλλὰ δὲν εὐχαριστηθήκανε, μόνον ἔστειλαν καὶ εἶπαν εἰς τοὺς Καλογέρους ὅτι εἶχε σκοπὸν νὰ τοὺς πιάσῃ καὶ μαζῆ μὲ τὸν Ἡγούμενον νὰ τοὺς δέσῃ καὶ νὰ τοὺς ὑπάῃ εἰς τὸ Ῥέθεμον. Αὐτοὶ ὡσὰν ἄκουσαν αὐτὰ ἐφοβήθησαν καὶ ἔπιασαν τὰ δρη! Καὶ αὐτός, ἀφοῦ ἔμαθε τοῦτο, ἔκαμεν εὐθὺς τὰ ὠρὰ τοῦ Μοναστηρίου ζάφτη. Ὁ Ἡγούμενος εἶχεν εἰς τὸ Μιτάτο ἓνα Σφακιανὸ τυροκόμον καὶ ὡσὰν ἄκουσαν (οἱ Σφακκιανοὶ δηλ.) ὅτι ἔφυγαν οἱ Καλογέροι, ἐπῆγαν μιὰ δεκαριά ἄνθρωποι νὰ πάρουν τὸν χωριανόν τους. Ἐκεῖ ἔσμιζαν μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ μπαϊρακιοῦ, οἱ ὅποτοι ὡσὰν εἶδαν τοὺς ἐδικούς μας, ἐσήκωσαν ἄρματα καὶ ἐσκότω-

σαν δύο και έβαρυστήκανε και τρεις. Έπηραν ύστερα χαμπέρι πώς έβαρύστη και ένας τουρκος και έσκοτώθη και ένας άλλος. Ό καυγάς έγεινε νύκτα και δέν είνε μπελι ποτος του έβάρεσε. Άλλά πρίχου να γίνη ο σκοτωμός ειχαν οι τουρκοι δεμένους τσοι Καλογέρους και τους έτραζαν, όταν έπήγαιναν οι έδικοι μας. Έσφαζαν τρεις και έπηραν άλλους πέντε και δέν γνωρίζομεν έντα τους άποκάμασι.

«Θέλει ο Θεός να πάθωσι τόσα κακά αυτοι οι άνθρωποι όπου έκαναν τόσο χισμέτι όλου του κόσμου και να ρημάξη τώρα ο τεκός; Αυτά τά κακά έκαμεν ο Σμαήλ-Άγας με σκοπόν να εύρη καιρόν να γδύση τὸ Μοναστήρι. Έπιάσανε ακόμη και δύο φτωχάς γυναίκες και τās ειχαν ένα μερόνυχτον. Άκόμη και ένα Σφακιανό και έβάστα παράδες πεϊτζε και τους έπηραν. Όλα τά κακά σας τὰ φανερώνομεν με καθαράν αλήθειαν, ως έγειναν' λοιπόν η ένδοξότης σας εϊστε απεσταλμένος από τον Θεόν να κρίνητε τὰ δίκαια, κρίνετε και τουτο. Αυτά παρακαλοϋμεν να φανερώσητε εις τον άφέντην των Χανίων, να κάμη διά τον Θεόν να μάς γλυτώση από αυτόν τον άνθρωπον να μη ακολουθήσουν και περισσότερα, και διά βεβαίωσιν βάνομεν και την βοϋλλαν του Καστελλιου μας.

«Σφακία την . . . 1821 (τ. σ.)» (α)

Και μόλα ταυτα οι Τουρκοι δέν εξηπατοϋντο πλέον βλέποντες τὰ πράγματα ψηλαφητά, ώστε και εις τὰ γραφόμενα ουτε έπρόσεζαν ουτε απήντησαν, αλλά απέστειλαν εϋθδς τρεις σπουδαίους αξιωματικούς εις τὰ Σφακία με έντολήν να μη φύγωσιν αν δέν τοις παραδώσωσι τὰ όπλα. Έμήνυσε δ' ο Πασάς προφορικώς τοις Σφακιανοίς να μη βλάψωσι τους απεσταλμένους, διότι και αυτός άντι των τριών θα σφάζη τριάκοντα Χριστιανούς τους μαλλον επισήμους. Οι δέ Σφακιανοί απήντησαν· «Δέν είνε τση

(α) Τοϋτο φαίνεται ην σχέδιον της επιστολης χωρίς υπογραφας και ημερομηνίαν. Της σφραγίδος οι χαρακτηρες εισιν οι μεν αντίστροφοι, οι δ' άνω κάτω ως εξής:

ΗΘΟΔ ΕΞΕ ΙΠΠΥΒΟΙ ΕΦΕΝΓΓΕ ΟΚ. 1819 ΕΦΛΚΤΟΙ

Καθ' όσον δ' ημεις ηδυνήθημεν εικάσαι λέγει τὰ εξής·

· Εξεδόθη η παρόν Σφραγίς εκ Σφακίων 1816 η 19.

τιμῆς μας νὰ σκοτώνωμεν ἐμεῖς, καθὼς ἐσεῖς, τοὺς μαντατοφόρους.»

Προσκαλεσάμενος δὲ ὁ Μ. Βεζύρης καὶ τὸν μητροπολίτην Γεράσιμον διέταξεν αὐτὸν νὰ γράψῃ ἐντόνως εἰς τοὺς Σφακιανούς νὰ παραδώσωσι τὰ ὄπλα ἀμέσως εἰς τοὺς τρεῖς ἀπεσταλμένους καὶ νὰ ἡσυχάσωσιν, ἄλλως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐκείνων καὶ τῶν γυναικοπαίδων των ἤθελον ἀντιμετρηθῆ διὰ τῆς ἀίχμης τοῦ ξίφους. Ὁ ἀτυχὴς Μητροπολίτης ἔντρομος γενόμενος μὲ τὰς ἐπιθανατίους ταύτας ἀπειλὰς ἔγραψε λίαν σφοδρῶς, ἀποδοκιμάζων τὰ κινήματα ταῦτα ὡς ἀντιχριστιανικὰ καὶ ἔθνοφθόρα. Ἐν δὲ τῇ τέλει τῆς ἐπιστολῆς ἔγραφε συμβουλὰς πατρικὰς καὶ εἰς τοὺς παραβάτας τούτων φρικτοὺς ἀφορισμούς.

Τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Μητροπολίτου συνάδευε καὶ ἐτέρα τοῦ Μ. Βεζύρου, προσπαθούτων ἀμφοτέρων νὰ ἐμβάλωσι μέγαν τρόμον εἰς τοὺς Σφακιανούς ἵνα ἡσυχάσωσιν. Ὁ Βεζύρης ἔγραψεν· «Ἄλλοτε μὲν ὁ Βασιλεὺς (1770) σὰς ἔκαμε μερχαμέτι καὶ δὲν ἐχάλασε παρὰ ὀλίγους μόνον πρωταντάρτας, μὰ ἐδὰ ὠρκίσθη νὰ μὴ ἀφήσῃ ἀπὸ ἐσᾶς οὐδὲ ἀγέννητον, παρὰ νὰ σὰς ξεκάμη ὀλοτελῶς καὶ νὰ φέρῃ ἀπὸ ἄλλα μέρη ἡσύχους ἀνθρώπους εἰς τὰ χωρία σας καὶ ταῦτα πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν σας.»

Καὶ τοιαῦτα μὲν οὗτοι ἔγραψαν, οἱ δὲ ἀφορισθέντες Σφακιανοὶ ἀπήντησαν διὰ τοῦ αὐτοῦ κομιστοῦ ἱεροδιακόνου Ζαχαρίου, (ἀπεκδυθέντος τό τε ἱερὸν ἐπάγγελμα καὶ ὄνομα καὶ εἰτὰ παρουσιασθέντος εἰς τὸν κόσμον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ζ. Πρακτικίδης, ἦν δὲ αὐτόχρημα ἐργαστήριον τοῦ Σατανᾶ καὶ δοχεῖον πάσης κακίας), ἀπήντησαν, λέγω, διὰ τοῦ αὐτοῦ λέγοντες· «Σεβασμιώτατε! τὴν εὐχὴν σου θέλομεν καὶ τὰς εὐλογίας σου ἀποδεχόμεθα, ἀλλὰ τοὺς ἀφορισμοὺς καὶ τὰς κατάρτας σου στέλλομεν ὀπίσω διὰ νὰ τὰς μεταχειρισθῆς εἰς ὅσους πρέπει.

Ἄν ὅμως οἱ Πασάδες Σὲ ὑποχρεώσουν νὰ μᾶς τὰς στέλνης, τότε δὲν μᾶς πιάνουν, διότι δὲν εἶνε ἀπὸ τὴν καρδίαν σου. Παραδεχόμεθα ὅμως καὶ τὰς συμβουλὰς Σου, ἀλλὰ εἰς ἄλλα ὅπου νὰ εἶνε δίκαιον. Θὰ ἔκανεν ὅμως φρόνιμα καὶ ἡ Πανιερότης Σου νὰ ἀκούσῃς τὰς ἰδικὰς μας συμβουλὰς καὶ νὰ φύγῃς ἀπὸ αὐτοῦ τῶρα ὅπου ἔχεις καιρὸν, διότι γυρεύουν μικρὰν ἀφορμὴν νὰ Σὰς σφά-

ξουν δλους ὡσάν ἀρνία. Μὴ βραδύνετε λοιπὸν νὰ φύγετε ὅλοι σας ἀπὸ κοντά των. Ταῦτα καὶ προσκυνοῦμεν τὰ ταπεινὰ τέκνα Σου.»

Ἐπίσης λακωνικῶς ἀπήντησαν καὶ εἰς τὸν Μ. Βεζύρην εἰπόντες· «Ἵψηλότατε Ἀφέντη! Ἀποροῦμεν διατὶ τόσο συχνὰ καὶ μὲ τόσο βίαν μᾶς ζητᾶτε τὰ ἄρματα, ἐπειδὴ οὐδένα κακὸν ἐκάμαμεν εἰς κανένα ἐμεῖς, καθὼς οἱ ἐδικοί σας σφάζουσι καθ' ἡμέραν μὲ χωρὶς ἀφορμὴν ὡς ἀρνία τοὺς ταλαιπώρους Χριστιανούς καὶ διόλου δὲν τοὺς ἐμποδίζετε. Μόλις μᾶς εὐρίσκονται εἰς κάθε χωρὶν τρία ἕως τέσσαρα παλητοῦφεκα τιποτένια καὶ ἄχρηστα, ἀλλ' ὡς κι' ἂν εἶνε τὰ θέλομεν διὰ νὰ φυλάγωμεν τὰ ζῶά μας ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία. Ἡμεῖς νομίζομεν, Ἀφέντη, ὅτι συμφέρει καὶ εἰς τὴν Ἵψηλότητά σου νὰ μᾶς ἀρματώσετε ὅλους καλά, διὰ νὰ μᾶς ἔχετε εἰς κάθε ἀνάγκην τῆς Πατρίδος καὶ ὄχι νὰ μᾶς ἐξαρματώσετε ὅλους διόλου...» (α)

Καὶ ταῦτα μὲν οὗτοι ἔγραφον, ἀλλ' οἱ ἀπεσταλμένοι δὲν ἔπαυον ἐνοχλοῦντες τούτους καὶ ἀπειλοῦντες, ἐπειδὴ ἐβράδυνον νὰ τοῖς παραδώσωσι τὰ ὄπλα. Ἦθελον πράξιν καὶ οὐχὶ ὑποσχέσεις κενὰς καὶ ἀναβολὰς· μάλιστα δὲ περιῆλθον καὶ εἰς λόγους τραχεῖς διὰ τὴν ἀλλεπάλληλον ἀναβολὴν τῆς παραδόσεως τῶν ὄπλων. Τότε οἱ παρευρεθέντες ἐν Καλλικράτει Σφακιανοὶ ὀργισθέντες εἶπον· «λοιπὸν ἐξάπαντος θέλετε, Ἀγάδες, τὰ ὄπλα μας, διὰ νὰ πάρετε μὲ εὐκολίαν ὕστερα καὶ τὴν ζωὴν μας! Δὲν σὰς τὰ δίδομεν λοιπὸν καὶ ἄς ἔλθουν οἱ Πασάδες νὰ τὰ πάρουν! Καὶ ἐσεῖς νὰ φύγετε τὸ ντελόγο ἀπὸ πᾶ νὰ μὴ φᾶτε καὶ τὴν κεφαλὴν σας». Ἦτο ὕστερον ἀπὸ 25 αἰῶνας ἐπανελήθη ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων διὰ ἄλλης φράσεως τὸ προγονικὸν «Μολὼν λαβέ».

Τὰ περιστατικὰ ταῦτα ὠδέ πως ἀφηγεῖται ὁ Ῥαφφενέλ· «Ἐν τούτοις ἦτο ἀδύνατον εἰς τοὺς βαρβάρους νὰ ἐξασκήσωσι τὴν αὐθεντίαν αὐτῶν ἐπὶ τῶν Σφακιανῶν, ὄντων ἀπηλλαγμένων ἐντελῶς τῆς τούτων κυριαρχίας. Ἔστειλαν ἀνθρώπους ἐντεταλμένους ἵνα ἀπαιτήσωσι καὶ κομίσωσιν εἰς τοὺς Πασάδες τὰ ὄπλα ἐκεῖ·

(α) Τὰ πρωτότυπα ταῦτα σχέδια ἀνέγνωμεν εἰς χεῖρας τοῦ Χατζῆ Σήφη ἐν Καλλικράτει ἀνευ ὑπογραφῶν καὶ ἡμερομηνίας. Ταῦτα ἀπωλείσθησαν ἐσχάτως 1868, ὅτε ἐλεηλατήθη τὸ χωρίον καὶ ἐγένετο ἡ σφαγὴ, ὡς ὀψόμεθα. Ἀπωλείσθησαν δὲ τότε καὶ ἄλλα χρήσιμα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

ων, ἄλλως, ἐὰν ἠρνοῦντο, θὰ ἐτιμωροῦντο παραδειγματικῶς. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ διὰ τῆς συνήθους αὐτῶν μετριοπαθείας ἀπεκρίθησαν διὰ συμπεριφορᾶς λίαν εὐγενοῦς καὶ ταπεινῆς ὅτι ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἔχωσι τὰ ὄπλα πρὸς χρῆσιν των κατὰ τῶν ἀγρίων ζώων, καὶ ὅτι ἦσαν μάλιστα ἔτοιμοι χρεῖας τυχοῦσης νὰ συμμαχήσωσιν αὐτοῖς. Οἱ δ' ἐντολοδόχοι ὑπέστρεψαν ἄπρακτοι. Τότε ὁ Πισᾶς καὶ σύμπας ὁ τῶν Μουσουλμάνων ὄχλος ἐγένετο μανιώδης καὶ παραχρῆμα ἀπέστειλαν ἄλλους λέγοντες ὅτι ὡς ὑπήκοοι ὤφειλον νὰ παραδώσωσι τὰ ὄπλα τάχιστα, ἄλλως ἐξεστράτευσον ἤδη κατ' αὐτῶν καὶ ἤθελον μεταχειρισθῆ αὐτοὺς ὡς ἐχθρούς. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ θυμωθέντες διὰ τὴν ἀυθάδειαν τῶν βαρβάρων ἀπέπεμψαν τοὺς ἀπεσταλμένους μὲ ἀπάντησιν, ὅτι «ἐπειδὴ οἱ Πασάδες θέλουσι τὰ ὄπλα μας διὰ νὰ πάρουν ἔπειτα καὶ τὰς κεφαλὰς μας εὐκόλως, δὲν τὰ δίδομεν ποτὲ καὶ ἂς ἔλθουν νὰ τὰ πάρουν.» σελ. 343.

«Οἱ βάρβαροι, λέγει ὁ Roupueville, ἐνόμισαν ἑαυτοὺς ἀρκετὰ δυνατοὺς ἕνεκα τοῦ φόβου ὃν ἐνέπνεον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε νὰ ὑποχρεώσωσι τὴν φυλὴν τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τῶν Λευκῶν Ὀρέων νὰ παραδώσωσιν αὐτοῖς τὰ ὄπλα. Τοιαύτη ἀπαίτησις ἔμελλε νὰ ἐξάψῃ τὰ πνεύματα τῶν κατοίκων τοῦ ὄρους τῆς Ἰδης (α), οἵτινες εἶδον νὰ διέλθωσιν ἐπὶ τῆς Κρήτης Ῥωμαῖοι, Βάνδαλοι Σαρακηνοί, Γενουβέζοι, Ἐνετοὶ καὶ Τοῦρκοι χωρὶς νὰ κλίνωσιν ποτε τὸν ἀχένα ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἐκείνων δουλείας. Ὡς δὴθεν ὑπήκοοι τῆς Πύλης οὐδένα ἄλλον φόρον ἐπλήρωσάν ποτε ἢ ὀλίγον πάγον διὰ τοὺς Πασάδες . . . ἀλλὰ διὰ νὰ παραδώσωσιν οὕτω τὰ ὄπλα ἐθεωρεῖτο ὕβρις, τὴν ὁποίαν καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν δὲν ἠδύναντο ν' ἀκούσωσι χωρὶς νὰ φρικιάσωσιν ἐξ ἀγανακτήσεως. Ἡ χώρα τῶν Σφακιῶν διετέλει ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος.» σελ. 34.

(α) Ὁ σοφὸς Roupueville, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι, οὐδέποτε ἴσως ἐπισκεψάμενοι τὴν Κρήτην, συγγέουσιν ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτῶν τὰς χωρογραφικὰς θέσεις, ἐκλαμβάνοντες τὰ Λευκὰ Ὀρη ἀντὶ τῆς Ἰδης καὶ τὴν Ἰδην ἀντ' ἐκείνων καὶ ἀδιαφόρως τιθέασιν τὰ ὀνόματα τῶν Ὀρέων ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτῶν. Ὁρα τοῦτο σελ. 3 τόμ. 3 τοῦ αὐτοῦ.

Τοιαῦτα πλείστα πολλοὶ σοφοὶ ἱστορικοὶ περὶ Σφακίων συνέγραψαν, οὓς ἡμεῖς χάριν συντομίας παρελείψαμεν. Προσθέτομεν δὲ ἐνταῦθα ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἄρνησις τῶν Σφακιανῶν εἰς τὸ ἀποδοῦναι ἀνάνδρως τὰ ὄπλα κατέστησε πλέον τοὺς Μωαμεθανοὺς αὐτόχρημα θηρία ἐν ἀνθρωπίνῃ μορφῇ. Ἐνταῦθα μὲν ἐπιτελοῦνται ἀπαγχονισμοὶ ἀρχιερέων, κρεουργισμοὶ Ἑγουμένων, ἀποκεφαλισμοὶ ἱερωμένων· ἐκεῖ ἀνασκολοπισμοὶ διδασκάλων, σουβλισμοὶ προκρίτων καὶ ἐν συνόλῳ πᾶσα ἐπισημότης πανταχοῦ τῆς νήσου ἀπόλετο τραγικῶς! Ἐάν τις ἐπεχειρεῖ νὰ περιγράψῃ εἰδικῶς τὰ ἐπὶ τῶν ἀόπλων ἄθλα τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κορανίου, ἠδύνατο νὰ πληρώσῃ πολλοὺς τόμους λίαν ὀγκώδεις.

Ταῦτα πάντα ἀφ' ἑνός, ἐξ ἄλλου δ' ἡ δημοσία ἀνάγνωσις τοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν φετοῦ τῇ 18 Μαΐου ἐν Χανίοις, καθὼς καὶ ἡ τότε ἀναίτιος ἀπαγχόνισις τοῦ ἀρχιερέως Κισσάμου Μελχισεδέκ, τοσοῦτον ἐξηρέθησαν τὰ πνεύματα τῶν Λευκωρεϊτῶν, ὥστε ἐγένοντο πλέον ἀκράτητοι καὶ ἀδυσώπητοι.

Κίνησις ἐξωρισμένη καὶ ἀκατάσχετος ἐωρᾶτο. Φωναὶ πανταχόθεν ἤκούοντο· «Ὁ κύβος ἐρρίφθη, μυστικότης δὲν ὠφελεῖ πλέον, οὐδὲ πρόφασις ἀναβολῆς.» Ἄνω καὶ κάτω κατὰ συμμορίας ἔτρεχον φωνάζοντες «ἐκδίκησιν, ἐκδίκησιν, παιδιὰ, κατὰ τῶν ἀπίστων βαρβάρων· ἔως πότε θὰ ὑποφέρωμεν καὶ διατί θὰ ἀνεχόμεθα νὰ μᾶς σφάζουν ὡς ἀρνία; ἄς μᾶς σφάζουν κλητέρα ὡς ἀνδρας μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰ χέρια. Φωτιά λοιπὸν εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος! ἢ οὔλοι νὰ γαθῶμεν, ἢ ὡς ἀνθρωποὶ νὰ ζῶμεν.»

Πίσις τοῦ Χριστοῦ ἀγία
τῆς Πατρίδος ἑλευθερία,
Θλιβομένων προστασία,
ἀδυνάτων βοήθεια·

Ταῦτα ἔχω σύνθημά μου
ἀντὶ πάσης τῆς θυσίας

Τῶν αἱμάτων καὶ τοῦ πλοῦτου,
εὐτυχίας καὶ ἡσυχίας.

Ἐκφωνεῖ ὁ Σφακιανὸς
ἐκ τῶν βράχων τῶν Λευκῶν.

Τὸ ἐλευθέριον τῶν Λευκωρεϊτῶν συνειδῶς ὁ κατὰ τὸ 1814 περιηγούμενος τὴν χώραν ταύτην Μ. Tancoigne ἔλεγεν· «Εἰς οὐδὲν μέρος τῆς Ἑλλάδος διετηρήθη ὁ ἔρωξ τῆς ἐλευθερίας τοσοῦτω ζωη-

ρός και μεθ' ὅλης αὐτοῦ τῆς ἀγνότητος, ὅσῳ ἐν Σφακίοις. Ἡ μικρὰ αὐτῆ γωνία τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, σχεδὸν ἄγνωστος εἰς τὸ ὑπόλοιπον τουρκικὸν Κράτος, ἐμπεριέχει τοὺς μόνους ἴσως ἀνθρώπους τοὺς ὑπερηφανευομένους νὰ φέρωσι τὸ ὄνομα Ἑλλήνων Rolin σελ. 73. Καὶ ἀληθῶς οὕτως εἶχε καὶ λίαν καλῶς διέγνω τὸν χαρακτῆρα τοῦ ὀρεσιβίου τούτου λαοῦ ὁ Κύριος ἐκεῖνος, ἀλλ' ἔνεκα τοῦ ἀπροσίτου καὶ μεμονωμένου μέρους αὐτῶν τὰ κατ' αὐτοὺς πάντοτε ἀπέβαινον καὶ ἀποβαίνουσιν ὅλως ἄγνωστα τῷ κόσμῳ, ἄλλως τε καὶ αὐτοὶ ποτὲ δὲν θέλουσι νὰ κομπάζωσιν οὐδὲ νὰ ποιῶσι γνωστὰ κἄν ἓνια ἐκ τῶν ἔργων των.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ῥηθέντος μεγάλου ἀναθρασμοῦ ἔτυχεν ἐν Σφακίοις μεταξὺ τῶν πολλῶν χιλιάδων ἐκεῖ τότε προσφύγων καὶ εἰς λόγιος ἱερεὺς Δαμασκηνὸς καλούμενος, ὅστις καθορῶν τὴν παράφορον ὀρμὴν τῶν Ὀρειῶν καὶ τὰς συνεπείας ἐκ τῆς ἀτάκτου ταύτης κινήσεως ἀναλογιζόμενος ἐφώναζεν, οὐχί, ὡς ἐκεῖνοι, ζήτω ὁ πόλεμος, ἀλλὰ· «σταθῆτε! σταθῆτε, Χριστιανοί μου, νὰ σᾶς ὀμιλήσω! Ἐλάτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὅπου ἔχω λόγον νὰ σᾶς εἶπω καὶ ἔπειτα ὑπάγετε ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ νὰ νικήσητε τοὺς ἐχθροὺς τῆς Πατρίδος.» Ταῦτα αὐτοῦ βοῶντος ἡ ἀγανάκτησις καὶ ἡ ὀργὴ κατὰ μικρὸν ἀνεχαιτίζετο καὶ οὕτω προσήρχοντο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν πάντες. Ἀπὸ τινος δ' ὑψηλοῦ βήματος ἀπήγγειλε λόγον συγκινητικώτατον καὶ πλήρη πατριωτισμοῦ καὶ συμπαθείας ὑπὲρ τῶν καταθλιβομένων ἀδελφῶν των.

Περαίνων δὲ τὴν ὀμιλίαν συνεβούλευσεν αὐτοὺς νὰ μὴ ἀναχωρήσωσιν, ἐὰν δὲν συστήσωσιν Ἀρχὴν, εἰς ἣν νὰ ὑπακούσωσιν ἅπαντες καὶ ἥτις νὰ διευθύνῃ τὰ πάντα καὶ φροντίζῃ ὑπὲρ τῶν ὅλων, ἄλλως θὰ περιέλθωσιν εἰς οἰκτράς καὶ ἀνεπανορθώτους συμφορὰς ἔνεκα τῆς ἀταξίας καὶ ἀναρχίας.

Τὴν ὀρθότητα τῆς συμβουλῆς τοῦ σεβαστοῦ ἱερέως κατιδόντες οἱ παρωργισμένοι τῆς Πατρίδος προστάται συνῆλθον εἰς ἑαυτοὺς καὶ ἐν ἡσυχίᾳ προσεκάλεσαν εἰς Λουτρὸν τοὺς προκρίτους ὅλων τῶν Σφακίων τῇ 21ῃ Μαΐου καὶ συσχεψάμενοι σοβαρῶς ἐξελέξαντο ἐκ τῶν μᾶλλον εὐκαταστάτων καὶ συνετῶν ἐξ ἀνδρας· τὸν Πρωτοπαπᾶν Γεώργιον, τὸν Χατζῆ Πωλίον, τὸν Σήφην Παπαδάκην, τὸν Στρατῆν Βουρδουμπᾶν, τὸν Ἀνδρέαν Κριαρᾶν καὶ τὸν

Ἀναγνώστην Ψαρουδάκην, ἵνα οὗτοι διευθύνωσι πολιτικῶς τὸν προκείμενον ἀγῶνα καὶ φροτίζωσι περὶ ἐξευρέσεως τῶν ἐπιτηδείων. Τὸ σωματεῖον τοῦτο ὠνόμασαν «Καγκελαρίαν τῶν Σφακίων» γραμματεὺς δὲ αὐτῆς διωρίσθη ὁ ἐκεῖ πρόσφυξ Δημήτριος Φλαμπουριάρης ἐξ Ἡρακλείου. Σφραγίδα δὲ μετεχειρίζοντο τὴν ἄνωθεν, ἕως οὗ κατεσκεύασαν ἄλλην φέρουσαν ἐν τῷ μέσῳ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγνοῦ Κόρης καὶ γύρωθεν ἐπιγραφὴν «Παναγία τοῦ Λουτροῦ.»

Οἱ πλείονες τῶν ἀποτελούντων τὴν Καγκελαρίαν ἦσαν ἐμποροπλοίαρχοι καὶ συνεπῶς γνωστότατοι εἰς ὅλας τὰς ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Μεσογείου, ὥστε ἠδύνατο ῥαδίως νὰ προμηθεύωνται πανθ' ὅσα ἤθελον χρειώδη καὶ μὲ μόνην πίστωσιν ἀτομικὴν· ἀλλὰ μὴ ἔχοντες χρήματα ἀρκετὰ οὐδὲ πόρους ἀσφαλεῖς ἀπέσχον μὲν τότε τοῦ δανεῖζεσθαι τὰ ἀλλότρια, ἐδάειζον δ' αὐτοὶ ἐκάστοτε τὰ ὅσα εἶχον καὶ ἄνευ τόκων.

Αὐθημερὸν δὲ προσεκάλεσαν καὶ ἅπαντας τοὺς πλοίαρχους ἐνταῦθα καὶ παρήγγειλαν αὐτοῖς νὰ ὑποδείξωσι τῇ Καγκελαρίᾳ δύο πρῶτους, οἵτινες νὰ ὦσιν ὑπόλογοι εἰς πᾶσαν ἐνδεχομένην ἀταξίαν καὶ κατάχρησιν τῶν πλοίων, πρὸς δὲ οὗτοι νὰ δίδωσι τὴν ἄδειαν καὶ εἰς ὅσα πλοῖα ἐμελλον νὰ ταξειδεύσωσιν. Ὡς τοιοῦτους δὲ ἐπέδειξαν τὸν Ἀναγνώστην Παναγιώτου καὶ τὸν Ἀναγνώστην Ἀναγνωστάκην. Εἰς τούτους ὅλοι οἱ πλοίαρχοι ἔδωκαν ἄδειαν γραπτὴν «νὰ κάβγουν καὶ νὰ βουλοῦν τὸ καρὰβι ὅπου ἤθελε παρακούσῃ καὶ ἂν σκοτώσουν καὶ ἀνθρώπους παρηκόους νὰ μὴν ἔχουν καμμίαν πείραξιν.»

Καὶ ἡ πράξις αὕτη τῆς Καγκελαρίας καὶ ἡ ὑπόσχεσις τῶν πλοίαρχων ἀριδῆλως ἐμφαίνουσι τὸν ἀγνὸν πατριωτισμὸν, τὴν περὶ σκεψιν καὶ πρόνοιαν μεθ' ἧς εἰργάζοντο οἱ πρόμαχοι ἐκείνοι τῆς κοινῆς ἐλευθερίας. Οὐδαμῶς ἐδίστασαν νὰ δώσωσιν αὐτοὶ οὗτοι καὶ ἔγγραφον ἄδειαν νὰ καταστρέφωσιν τὰ πλοῖά των καὶ δὴ καὶ αὕτη ἡ ἰδία ζωὴ ἐν ἐνδεχομένη παρακοῇ. Τοιαύτη τῷ ὄντι αὐταπάρνησις προάγει τὰ ἔργα, δοξάζει τὰ ἔθνη καὶ τοὺς ἐργάτας τῶν μεγάλων πράξεων.

Πολλοὶ ἀγνοοῦντες τὰ καθέκαστα τῶν ἐν Κρήτῃ πραγμάτων ἀποροῦσι πῶς οἱ Σφακιανοὶ ἔχοντες ἱκανὰ πλοῖα δὲν προπαρε-

σκεύασαν αὐτὰ εἰς ναυμαχίας, ὡς αἱ ἄλλαι ναυτικαὶ νῆσοι, ἀλλὰ καὶ ὅσα εἶχον πρὸς ἰδίαν χρῆσιν παρέδωκαν εἰς τοὺς κατὰ Ξηρὰν ἀγῶνας; Ἡ λύσις τῆς ἀπορίας πρόδηλος εἰς τοὺς γινώσκοντας τὰ πράγματα· α'.) Οἱ Σφακιανοὶ εἶχον νὰ ἐκτελέσωσιν ἐν Κρήτῃ ὅλος διὰφορον ἀποστολὴν ἐκείνης, ἣν εἶχον οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων νήσων, οἱ ἔχοντες μόνης ἐξωτερικῆς ἀμύνης ἀνάγκην· β'.) Ἦσαν εὐάριθμοι καὶ μόλις ἤθελον ἐπαρκέσῃ εἰς πληρώματα τῶν πλοίων· ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει τίς ἤθελε κινήσῃ τοὺς κατὰ Ξηρὰν ἀγῶνας καὶ ἀναχαιτίξῃ τὰς ἀγρίας ὁρμὰς τῶν βαρβάρων πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν καταπονουμένων; γ'.) Οἱ μωαμεθανοὶ τῆς Κρήτης ἦσαν ἀριθμητικῶς ὑπέρτεροι, μαχιμώτατοι, ἀγριοὶ καὶ αἰμοβόροι ὡς οὐδαμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ δὲ Χριστιανοὶ ὅλος καταβεβλημένοι, περίτρομοι, ἀνευ ὄπλων καὶ λοιπῶν ἐπιτηδείων καὶ ἐν γένει ἐστερημένοι παντὸς θάρρους· ὥστε ἀνευ τῶν Σφακιανῶν ἡ ἐξέγερσις ἦν ἀπραγματοποίητος· δ'.) Ἄλλο κέντρον ἐλευθέρως ἐνεργείας ἐν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχεν. Ἦτο τὸ Λασιθί ἐλεύθερον, ἀλλ' οὐδέποτε ἄχρι τοῦδε οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης ἐχρησιμοποίησαν τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς οὔτε ὑπὲρ ἑαυτῶν, οὔτε ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, ὡς προεῖρηται.

Ὅθεν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐσωτερικῆς καταστάσεως οὕσης τοιαύτης, οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἐνέκριναν καὶ δυνάμενοι νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τοὺς κατὰ θάλασσαν ἀγῶνας καὶ ἀφήσωσιν ἐν τῇ Ξηρᾷ ἔρμαιον τὰς τε οἰκογενείας καὶ τὸν ἄοπλον κόσμον εἰς τὰ ἀνθρωπόμορφα τέρατα, ἅτινα καὶ τὸ κέντρον τοῦτο τοῦ ἀγῶνος εὐθὺς ἤθελον καταλάβῃ καὶ τὸν σκοπὸν ματαιώσῃ ἀμέσως. Ἐπανέλθωμεν εἰς Λουτρόν.

Μετὰ τὴν ῥηθείσαν σύστασιν τῆς Καγγελαρίας, ἥτις ἦν ἡ ἀνωτάτη πολιτικὴ Ἀρχή, ἐδέχθη νὰ ἐκλέξωσι καὶ Ἀρχηγοὺς τῶν ὀπλων ὠρίσθη δὲ ἀρμολία θέσις πρὸς καθολικὴν σύσκεψιν τὸ Μονόδριον τῆς Θυμιανῆς Παναγίας. Ἐνταῦθα συνῆλθον τὴν 29 Μαΐου ἡμέραν Κυριακὴν πάντες οἱ ἄνδρες τῶν Σφακίων, οἱ ξένοι εὐρεθέντες ἐκεῖ ἀρματωλοὶ καὶ οἱ πρόσφυγες. Ὁρίσθησαν δ' ὑπὸ τῶν πολλῶν νὰ ἐργασθῶσιν ἐν τῇ συνελεύσει μόνον οἱ ἐξῆς 33 ἄνδρες πρόκριτοι Σφακιανοί.

Ἀπὸ τῶν Καλλικράτη οἱ ἀδελφοὶ πατῆρ Ἰωάννης καὶ Σήφης

Παπαδάκης και οἱ ἀδελφοὶ Ἀναγνώστης, Ἀνδρέας καὶ Πέτρος Μανουσέλιδες. Ἀπὸ τὸ Ἄσφενδον οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Σήφης Δεληγιαννάκι, ὁ Σηφοδασκαλάκης καὶ ὁ Σφηνιζδομανούσος. Ἀπὸ τὸ Ἄσκυφον ὁ Πρωτοπαπᾶς Γεώργιος, ὁ Ἀνδρουλιὸς Μοράκης, ὁ Ἀναγνώστης Μοράκης καὶ ὁ Σήφης Καυκαλάς. Ἀπὸ τὴν Νίμβρον ὁ Πωλογιάννης καὶ υἱὸς αὐτοῦ Πωλογεωργάκης, ὁ Κωστόπουλος, οἱ ἀδελφοὶ Ἐμμανουὴλ καὶ Ἀναγνώστης Μανουσογιαννάκι. Ἀπὸ τὸ Μουρὶ οἱ ἱερεῖς Ἀνδρέας καὶ Ἰωάννης. Ἀπὸ τὸν Ἐμπορογιαλὸν οἱ ἀδελφοὶ Ρούσος καὶ Στρατῆς Βουρδουμπάδες, ὁ Χατζῆ Χιονιᾶς, ὁ Ἀναγνώστης Ψαρουδάκης καὶ Στρατῆς Μπελιβάνης. Ἀπὸ τὴν Ἀνώπολιν καὶ τὰ περὶ αὐτῆς χωρίδια ὁ Χατζῆ Παλιουδάκης, οἱ ἀδελφοὶ Ἀναγνώστης καὶ Ἀνδρέας Παναγιωτάκι, ὁ Νικόλαος Ἀνδρουλακάκης, ὁ Γεώργιος Δασκαλάκης, ὁ καὶ Τσελεπῆς, ὁ Ἀνδρέας Κριαρᾶς, ὁ Μανούσος Πρωτοπαπαδάκης καὶ ὁ Ἀνδρέας Φασούλης.

Ἐκ δὲ τῶν ἀπὸ διαφόρου ἐπαρχίας τῆς Κρήτης ἐκεῖ εὐρεθέντων ὠρίσθησαν νῦν λάβωσι μέρος οἱ ἐξ Ἁγίου Βασιλείου ἀδελφοὶ Ἠγούμενος Μελχισεδέκ, Γεώργιος καὶ Ἰωάννης Τσουδεροί. Οἱ ἐκ τῆς Ῥεθύμνης Ἰ. Δαμβέργης, Ἰ. Δρουλίσκος, Γ. Καλλέργης καὶ οἱ ἀδελφοὶ Σ. καὶ Μ. Χιονάκι. Οἱ ἐξ Ἀποκορώνων Σήφιακας, Γ. Παπαδάκης, ὁ Τσακίρης καὶ Γ. Γιάνναρης. Ἀπὸ τὴν Κυδωνίαν ὁ Ἀνθιμος Ἠγούμενος, ὁ Παπαδαντρέας, ὁ Γεοακάκης καὶ ὁ Ν. Πρώτιμος. Ἀπὸ τὸ Μαλεβύζιο ὁ Νεόφυτος Οἰκονόμος. Ἐν ὅλῳ 50 ἄνδρες ἀληθεῖς πατριῶται καὶ πρὸ πολλοῦ ἐχθροὶ κεκρηγυμένοι κατὰ τῶν τυράννων.

Καὶ πρώτη μὲν πρᾶξις τῆς ἀθανάτου ἐκείνης ἐμνηγύρεως ἦν ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἄρτι συσταθείσης Καγκελαρίας, εἶτα δὲ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης πρὸς τὰ Σφακία ἀποστελλομένων ἐκθέσεων, ἐν αἷς διετραγωδοῦντο τὰ δεινοπαθήματα τῶν δυσμοίρων Χριστιανῶν, ὡς καὶ αἱ ἱκετευτικαὶ αὐτῶν προσκλήσεις εἰς βοήθειαν. Συνεχῶς ἀνεγινώσκοντο αἱ φράσεις. ἀδελφοὶ Σφακιανοί, κάμειτε ἔλεος δι' ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ! Ἐλεος εἰς ὅτι δύνασθε καὶ διὰ ἡμᾶς. Καθεκίστην ἡμᾶς σφάζουν οἱ σκύλοι ὡς ἄρνια. Πολλάκις χάριν διασκεδάσεως δοκιμάζονσι τὰ τουφέκια των, ἂν τρυποῦσι, λέγει, τὰ κορμιά ἡμᾶς

Ἐὰν ἀργοπορήσετε γὰ κάμετε τίποτα, δὲν θὰ μείνη κανεὶς μας. Θέλομεν γὰ φύγωμεν, ἀλλὰ τότε κινδυνεύομεν περισσότερο. Ἀλλὰ καὶ ποῦ θὰ ὑπάγωμεν τόσοι καὶ ποῦ καὶ πῶς θὰ ζήσωμεν; κτ.λ.

Τὰ τοιαῦτα ἀναγινωσκόμενα ἐν τῇ συνελεύσει τῆς Θυμιανῆς ἐνέβλαστο τοῖς πᾶσι σπαραξικάρδιον συγκίνησιν καὶ πάντων τὰ δάκρυα ἔρρεον κρουνηδόν. Ἡ ἀγανάκτησις ἐκορυφώθη καὶ ἄλλοι ἄλλα ἔλεγον ὡς ἀπεγνωσμένοι, διότι καὶ ἡ πεποίθησις εἰς τὰ ὄπλα καὶ τὰς ἀσθενεῖς δυνάμεις τῶν ἦν ὀλίγη. Μετὰ ταῦτα δὲ ἠρώτων καὶ τοὺς παρόντας πρόσφυγας ἵνα τοῖς εἴπωσιν ὅ,τι ἐγνώριζον, παραλογιζόμενοι ἐκ τῆς θλίψεως. Ἡρώτων προσέτι ἂν ἔχωσιν ἐλπίδα ὅτι καὶ τὰ μέρη τῶν θὰ ἐπαναττατήσωσιν. Ἄπαντες ἔλεγον ὅτι αἱ ζητούμεναι πληροφορίες ἦσαν ὅλως περιτταί, ἀφοῦ αἱ σχετικαὶ ἐκθέσεις ἐξ ὅλων σχεδὸν τῶν ἐπαρχιῶν ἀνεγνώσθησαν, καὶ ὅλοι συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὰ δεινοπαθήματα καὶ τὴν ποθητὴν ἀπαλλαγὴν αὐτῶν. Περὶ τῆς ἐξεργέρσεως ἐφαίνοντο ὡσεὶ δισταζόντες; γὰρ δώσωσιν ὀριστικὴν ὑπόσχεσιν. Διεβεβαίωον ὁμως τοὺς ἐρωτῶντας ὅτι ἄπαντες μηδενὸς ἐξαιρουμένου ἔχουσι τὴν διάθεσιν (α), ἀλλὰ ποῦ καταφύγιον διὰ τοσοῦτον λαόν; ποῦ τέλος ὄπλα καὶ πολεμεφόνδια ὅπως ἀμύνονται κἂν γὰρ μὴ σφαγῶσιν ὅλοι καθ' ὁδόν;

Τοιαύτας καὶ ἄλλας οὔτοι προβαλλόμενοι δυσκολίας ἀπέφηνον ἕκαστοι ἵνα δώσωσιν ὑπόσχεσιν, διότι ἔπειτα νῦθύνοντο ἀπέναντι τῶν Σφακιανῶν. Ἐν τούτοις δὲν ἀπελπίζοντο ἐντελῶς ὅτι πλεῖστοι ὄντες ἀπηλλαγμένοι τοιούτων δυσκολιῶν καὶ οἰκογενειακῶν φροντιδῶν, ἰδίως δ' οἱ ὁμοροὶ ὄρειοί, ἠδύνατο ἀκωλύτως γὰρ ἐξεγερθῶσι κατὰ πρώτην παρουσίαν καὶ νίκην τῶν Σφακιανῶν ὄπλων εἰς τὰς ἐπαρχίας τῶν. Ἐὰν ὁμως δὲν ἐνίκων ἐν ἀρχῇ καὶ τούτων ἢ ἐξέγερσις ἐθεωρεῖτο ἀμφίβολος παρ' αὐτῶν.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο συμπέρασμα τῶν ἀνδρῶν ἐνέβαλε τοῖς

(α) Τοῦτο δυστυχῶς δὲν ἀπεδείχθη ἀληθές, ὡς εὐφρόμεθα· διότι πολλοὶ δουλόφρονες καὶ ὅλως ἀποκτηνωμένοι δὲν ἤθελον ν' ἀποχωρισθῶσιν ἀπὸ τοῦ ἀγάδες τῶν ἕως οὗ ἄλλους μὲν ἔσφαξαν αὐτοί, ἄλλους δὲ παρέλαβον εἰς τὰ στρατόπεδα καὶ κακῆν κακῶς ἀπέλλοντο. Ἄλλ' ὁμως καὶ ἐπαρχίαι ὀλόκληροι, ὡς ἡ Σιτεῖα καὶ τὸ Λασιθί δὲν ἔλαβον μέρος, πλὴν ὀλίγων ἀτόμων.

Σφακιανοίς βαθείαν αἰσθησιν καὶ κατήφειαν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον καὶ ἐφαίνοντο ὅτι δὲν ἦσαν αὐτοὶ οἱ πρὸ δλίγων ἡμερῶν ἐνθουσιῶντες ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν καταθλιβομένων. Ὁ παρατηρῶν αὐτοὺς κατὰ πρόσωπον ἐν ὥρᾳ τῆς ἄκρας σιωπῆς οὐδὲν ἄλλο περιέμενε ν' ἀκούσῃ ἢ μεταμέλειαν οἰκτρὰν ! Πλὴν ἐρίφθη ὁ κύβος· ἠκούσθη αἰφνης ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐνδόξου ὁμηγύρεως. Ἡ ὀπισθοβουλία καὶ πᾶσα ἀναβολή, ἀνέκραζον ὅλοι, δύναται νὰ παράσῃ εἰς τοὺς πάσχοντας ἀδελφούς μας, καθὼς καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτούς, μεγάλας καὶ ἀνηκούστους συμφοράς. Πᾶσα σκέψις μεταμελείας, ἐβόα ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον, εἶνε πλέον ἔση πρὸς αὐτοχειρίαν ἐθνικὴν, εἶνε πραγματικὴ ἐξόντωσις ὅλου τοῦ ἐν Κρήτῃ Χριστιανικοῦ λαοῦ. «Θὰ νικήσωμε τσοὶ βαρβάρους μὲ τὴν δύναμι τοῦ τιμίου Σταυροῦ», ἀναφωνοῦσιν ἀναστάντες καὶ χειροκρατούμενοι οἱ ἀρειμάνιοι νεανίαι Ἀνδρέας Μανουσέλης καὶ Τσελεπῆς. Σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ πάντες οἱ λοιποὶ ἀνιστάμενοι ἔλεγον τὸ αὐτὸ σταυροκοπούμενοι.

Εἶτα δὲ βαθείας συνκισθήσεως ἀγαθῆς καὶ ἐλπίδος ἐπιτυχίας καταλαβούσης τοὺς πάντας ἐκαθέζοντο πάλιν εἰς τὰς οἰκίας θέσεις καὶ παραχρῆμα ἐπρότειναν τοῖς ξένοις ἵνα προβῶσιν εἰς ἐκλογὴν ὀπλαρχηγῶν διὰ τὰς ἐπαρχίας τῶν ἐξ ἐκείνων, οὓς αὐτοὶ ἐνόμιζον ἱκανοὺς καὶ σταθεροὺς εἰς τὸν ἀγῶνα. Ἀλλ' οὗτοι ὁμοφώνως εἶπον ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ προβῶσιν εἰς τοιαύτην πράξιν, ἀφοῦ ἕκαστος μόνον ἑαυτὸν εἶχεν, οὐδένα δὲ στρατιώτην, καὶ τίνας ἤθελον ἀρχειν ; Ὅθεν ἐπρότειναν τοῖς Σφακιανοῖς ἵνα ἀναδεχθῶσιν ἐκεῖνοι τὰς ἀρχηγίας ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἂν ὁ θεὸς δώσῃ αὐτοῖς τὴν δύναμιν ἵνα νικήσωσι καὶ ταπεινώσωσι τοὺς ἐχθροὺς, τότε τὰ πράγματα ἤθελον γίνῃ ὀδηγὸς διὰ τὰ περαιτέρω.

Τὸ τελευταῖον συμπέρασμα δὲν ἔκαμεν εὐάρεστον ἐντύπωσιν εἰς τὴν ἀκοὴν τῶν Σφακιανῶν· δηλ. τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἐὰν νικήσωσιν οἱ Σφακιανοὶ τοὺς πολεμίους, οἱ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν ἤθελον ἀντικαταστήσῃ δι' ἑαυτῶν εἰς τὰς ἀρχηγίας ἐκεῖνους, ἄλλως τοὺς μετὰ τῶν Τούρκων λογαριασμοὺς ἄρῃνον εἰς μόνους τοὺς Σφακιανούς ! Οἱ Σφακιανοὶ φοβούμενοι, φαίνεται, τὴν ἀπομόνωσιν ἐποίησαν μὲν παρατηρήσεις, πλὴν ἐλαφράς. Μόνος δ' ὁ συστράτηγος τοῦ Δασκάλου Ἰωάννου Ἀνδρουλῆς Μοράκης ἀναλογιζόμενος τὰ ἐκ τῆς ἀπομονώσεως πάλαι παθήματα τῶν Σφακιῶν ἐπετέθη

κατ' αὐτῶν βραγδαίος· τρέμων δ' ἐκ τῆς ὀργῆς ἔλεγε· «Καὶ μόνοι ὄσοι δὲν εἶχανοικογενείας, οὐδὲ ἄλλο τίποτα νὰ χάσουν τῷ 1770, εἰάν ἤρχοντο εἰς βοήθειαν τῶν Σφακιανῶν, δὲν ἐπαθαίναμεν ὅσα ἐπάθαμεν διὰ ἀνακουφίσωμεν αὐτοὺς ἀπὸ τὰ κακὰ τῶν Τούρκων.» Ἄλλὰ μηδενὸς ἄλλου λαλήσαντος, ἔπαυσε καὶ τοῦ Γέροντος ἡ ὀργή.

Ὁ δὲ τολμηρότατος Ἡγούμενος Μελχισεδὲκ ἐδήλωσεν ὅτι αὐτὸς ἐδέχετο διὰ τὸν ἀδελφόν του Γεώργιον τὴν ἀρχηγίαν τῆς ἐπαρχίας τῶν Ἀγ. Βασιλείου, ὡσπερ καὶ ἐγένετο. Τοῦτον μιμηθεὶς καὶ ὁ Σήφακας, ἐκ τῆς Νιμβρου τῶν Σφακιῶν καταγόμενος καὶ τὸ συγγενικὸν θάρρος ἔχων ὡς καὶ οἱ Τσουδεροί, ἐδήλωσεν ὅτι καὶ αὐτὸς ἐδέχετο τὴν ἀρχηγίαν τῶν Ἀποκορώνων. Οὐδεὶς δ' ἄλλος τῶν παρευρεθέντων ἐδέχθη τὴν τῆς ἐπαρχίας τοῦ ἀρχηγίαν. Ἄλλὰ καὶ οἱ ῥηθέντες ἐδέχθησαν μόνον ἐπὶ τῷ ὄρω τοῦ νὰ εἰσβάλωσιν εἰς τὰς ἑαυτῶν ἐπαρχίας ὁμοῦ μὲ τοὺς Σφακιανούς, διότι ἡ μονομερὴς παρουσία τούτων, ὡς ἐπαναστατῶν, ἤρκει νὰ καταστρέψῃ πλῆθος χριστιανῶν.

Μὴ παραδεχομένων ὅθεν τῶν παρευρεθέντων οἱ Σφακιανοὶ προσέβησαν εἰς ἐκλογὰς ὀπλαρχηγῶν διὰ τε τὰ Σφακία καὶ δι' ὅλην τὴν Κρήτην. Καὶ διὰ μὲν τὰ Σφακία οὐδένα ἀνέδειξαν γενικὸν ἀρχηγόν, ὡς ἐποίησαν τῷ 1770, ἀλλ' ἐκήρυξαν αὐτὰ ὡς τὸ γενικὸν τῆς Κρήτης στραταρχεῖον, τοῦ ὁποίου ἀνώτερος ἄρχων ἦτο ἡ φωνὴ τῆς Πατρίδος. Ἀνώτατοι δὲ αὐτοῦ ὑπάλληλοι ἦσαν οἱ δι' ἕκαστον χωρίον ἐκλεγέντες ὀπλαρχηγοί, οὓς καὶ ἐτίμησαν ἔπειτα μὲ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου. Ἔνεκα δὲ τοῦ τοιούτου παραδόξου διοργανισμοῦ οἱ ἀνώτατοι οὗτοι ὀπλαρχηγοὶ ἦσαν καὶ ὅλως ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξάρτητοι καὶ εἰς μόνην τὴν ῥηθεῖσαν ἀφρημένην ἀρχὴν ὄφειλον νὰ ὑπακούωσιν ἅπαντες μετὰ πάσης προθυμίας καὶ κινδύνου τῆς ἰδίας ὑπάρξεως. Τοῦτο ἀληθῶς ἐξεπλήρουν προθύμως καὶ ὀλιγοστοὶ ἔμειναν ἐν τῇ ζωῇ, ὡς ὀψόμεθα παρακατιόντες.

Οἱ ἀναδειχθέντες δ' ἀνώτατοι στρατηγοὶ (α) ἦσαν ὁ Ἀναγνώ-

(α) Τοὺς Πεντακοσιάρχους τούτους ὀνομάζομεν στρατηγοὺς πρὸς διάκρισιν τῶν ὑποδεστέρων ὀπλαρχηγῶν, οὓς σιωπῶμεν διὰ συντομίαν. Ὁ Κριτοβουλίδης ὀρθῶς ποιήσας ἀναφέρει τοὺς πάντας, ἵνα τεθῶσι τὰ ἔνδοξα αὐτῶν ὀνόματα εἰς τὸ καθολικὸν ἔργον.

στης Μανουσέλος ἐπὶ τῶν Καλλικρατιανῶν, ὁ Γεώργιος Δεληγιαννάκης ἐπὶ τῶν Ἀσφειδιωτῶν, ὁ Ἀναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης ἐπὶ τῶν Ἀσκυφιωτῶν, ὁ Κωστόπουλος ἐπὶ τῶν Νιμβριωτῶν, ὁ Πωλογεωργάκης ἐπὶ τῶν Κωμηθιανῶν, ὁ Ροῦσος Βουρδουμπᾶς ἐπὶ τῶν Ἐμπροσγιαλιτῶν καὶ προσωρινῶς ἐπὶ τῶν Μουριωτῶν, ὁ δ' Ἀναγνώστης Παναγιώτου, ὁ Γεωργάκης Τσελεπῆς, ὁ Ἀνδρέας Φασούλης καὶ ὁ Βαρδουλομανούσος ἐπὶ τῶν Ἀνωπολιτῶν μεθ' ὅλων τῶν πέριξ χωριδίων, ὧν οἱ κάτοικοι διαιρεθέντες ἐτάχθησαν ὑφ' ἑν ἑκάστος ἤθελεν. Οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι καὶ εἰς ἅπαντα τὰ χωρία διωρίσθησαν καὶ ὑποδεέστεροι ὄπλαρχηγοὶ κατ' ἀξίαν μέχρι Δεκάρχου, οὓς διὰ συντομίαν καὶ δὴ καὶ ἄγνοιν σιωπῶμεν.

Ἐξ ὅλων δὲ τῶν ρηθέντων στρατηγῶν ὠρίσθησαν ταυτοχρόνως καὶ εἰς ἐξωτερικὰς ἀρχηγίας οἱ ἐξῆς. Ὁ Ἀ. Μανουσέλης ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης, ὁ Γ. Δεληγιαννάκης ἐπὶ τῆς Ἀμαρίου, ὁ Ρ. Βουρδουμπᾶς μετὰ τοῦ Πωλογεωργάκη ἀπὸ τὸ ὄρος τῆς Ἰδης καὶ ἐξῆς πρὸς ἀνατολάς, ὁ Ἀ. Παναγιώτου ἐπὶ τῆς Κυθωνίας καὶ ὁ Γ. Τσελεπῆς ἐπὶ τῆς Σελίνου καὶ Κισιάμου. Ἐκαστος τούτων ὑπεχρεώθη νὰ φροντίῃ ἰδίως ὑπὲρ τῆς ἀναστατώσεως τῶν ὀρισθειῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν καὶ νὰ παριστᾷ τῇ Καγκελαρία τὰς παρουσιαζόμενας αὐτῶν ἀνάγκας, ἃς ἐκείνη ὄφειλε νὰ οἰκονομῇ ἐκ τῶν ἐνόμων.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἐγένετο ἐν ἀρχῇ ἡ διάταξις τῶν ὄπλων ἐφ' ἀπάσης τῆς Μεγαλονήσου, ἀλλ' ἔπειτα οἱ μὲν τούτων ταχέως φονευθέντες ἀντικατεστάθησαν δι' ἄλλων, ἀλλαχού δ' ἄλλοι μείζονα ἐπιρροὴν κτώμενοι δι' ἀνδραγαθημάτων, ἢ ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπαρχιῶν προτιμώμενοι, περιήλθον εἰς ἀσυνταξίαν καὶ οὕτως ἠγωνίζοντο ὅπου καὶ ὅπως ἕκαστοι ἠδύνατο ἀναλόγως τῶν δυνάμεων καὶ τῆς προθυμίας των.

Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις δεόν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι οὐδέποτε ἄλλοτε ὁ πατριωτισμὸς περιεβλήθη ἐν Κρήτῃ ἀγνότερον χαρακτῆρα, οὐδὲ διέλαμψεν ἡ δημοφροσύνη καὶ ἡ αὐταπάρνησις, ὅσῳ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐνδόξῳ συνελεύει. Ἡ ἀποσκοράκις τῆς φιλαρχίας ἦτο ἀνυπόκριτος καὶ πραγματικὴ. Οὐδεὶς ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἢ ὑπὲρ τῶν φίλων ἐλάλει. Ὁμοθύμως καὶ εἰλικρινῶς ἀπέβλεπον ἕκαστος εἰς τὴν ἐξεύρεσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς ἰκανότητος, ἣν καὶ μόνην ἅπαντες ἐζήτουν καὶ ἐπόθουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ἐναρξίς τῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ πρόοδος μεγάλη τῶν Σφακιανῶν ὄπλων.

Μετὰ τὸ πέρας τῶν ἔργων τῆς συνελεύσεως καὶ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, οἱ μὲν ἀπαρτίζοντες τὴν Καγκελαρίαν μετέβησαν πάραυτα εἰς τὴν ὀρισθεῖσαν αὐτοῖς θέσιν, τὸ Λουτρόν. Ἐνταῦθα συσκέψάμενοι ἔκριναν ἀναγκαίαν τὴν διανομὴν τῶν ἀενάως προσερχομένων εἰς τὰ Σφακία οἰκογενειῶν πρὸς ὄλα τὰ χωρία καὶ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν πρὸς συντήρησιν αὐτῶν μέσων· πρὸς τοῦτο πολλὰ ἐκ τῶν ρηθέντων ἐράων κατεδαπάνων, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ὀσημέραι αὐξανομένης πληθούς ἀδυνατοῦντες νὰ συντηρῶσι τοσοῦτους καὶ νὰ ἐπαρκῶσιν εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐπικειμένου πολέμου, ὑπεχρέωσαν τοὺς κατοίκους νὰ διατρέφωσι τοὺς ξένους ὅπως ἕκαστοι ἠδύναντο. Πάντες ὑπεδέχοντο αὐτοὺς καὶ εἰς ἀπάσας τὰς ἑαυτῶν οἰκίας διετήρουν 5—10 ψυχὰς ἀγογγύστως. Ἐποῦτα μὲν περὶ τούτων νῦν.

Οἱ δὲ χειροτονιθέντες στρατηγοὶ καὶ ὄπλαρχηγοὶ ἀνήλθον ἐκ τῆς Θυμιανῆς εἰς τὸ Ἄσκυφον, ὅπου συγκροτήσαντες στρατιωτικὸν συμβούλιον ὥρισαν τὸν τρόπον καὶ τὸν χρόνον τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ὁ χρόνος τῆς ἀρχῆς τῶν πολέμων ἐξηρτήθη ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ ἐχθροῦ, ὁ δὲ τρόπος τῶν μαχῶν ὤρισθη ἀμυντικός, ἀλλ' ἐλθούσης τῆς ὄρας οὐδέτερον τούτων ἐτηρήθη. Ἡ θέσις ἐκάστου στρατηγοῦ ὤρισθη ὡς ἐξῆς.

Οἱ μὲν Βουρδουμπᾶς, Κωστόπουλος, Πωλογεωργάκης καὶ Γ. Ἐσουδερὸς, ἔχων τότε ὀλίγους τινὰς, ὄφειλον νὰ κατέλθωσι καὶ τοποθετηθῶσιν εἰς Καλὴν Συκιάν, ἀπέναντι τοῦ εἰς Κουσελιανὰ ἕως ἄγιον Ἰωάννην ἐσκηνωμένου πολεμίου, οἱ δὲ Ἄ. Μανουσέλης καὶ Γ. Δεληγιζννάκης εἰς Ἀργυρούπολιν ἔναντι τῶν εἰς Ἄγιον Γεώργιον καὶ Ζουρίδι πολεμίων, ὁ δὲ Ἄ. Πρωτοπαπαδάκης εἰς Ἐμπρόσστερον ἔναντι τῶν εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀληδάκη ἐχθρῶν, ὁ δὲ Τσελεπῆς καὶ ὁ Σήφακας, ἔχων ὀλίγους τινὰς ἐγγχωρίους του, νὰ προβῶσιν εἰς καταλήψιν τῆς στρατηγικῆς θέσεως Μαλάξας, ὁ δὲ Ἄ. Παναγιώτου νὰ μεταβῇ εἰς τὰς Ῥίζας τῆς Κυδωνίας, ὅπως

ἐκ τοῦ πλησίον βολιδοσκοπῆ τὰ τῶν πολεμίων κινήματα καὶ κρατῆ ἐνήμερον τὴν Καγκελαρίαν περὶ τούτων.

Οὕτω συμφωνήσαντες διελύθησαν ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια ὅπως ἐτοιμαζώνται καὶ προλάβωσι τοὺς πανταχόθεν ἐπαπειλοῦντας αὐτοὺς πολυαριθμούς πολεμίους. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἀναχωρήσωσιν ὁ ἐξ Ἀσκύφου φιλοπερίεργος Πιράκης εἶπεν· «Ἐλάστε, καπεταναοί, ἐδᾶ ἀποῦ εἴστε οὐλοὶ ἐπαδὰ μαζῆ νὰ λογαριάσητε καθ' ἓνας ὅσα τουφέκια ἔχει, γιὰ νὰ ἰδοῦμε πόσα θὰ εὔρεθοῦν εἰς οὐλη τὴν Κρήτη, μὲ τὰ ὅποια μελετοῦμε νὰ πολεμήσωμε οὐλη τὴν Τουρκιά».

Ἡ πρότασις αὕτη ἐφάνη τοῖς πᾶσιν ἀρκετὰ περίεργος καὶ ἀρεστή, ὥστε ἕκαστος ἤρξατο ἀριθμῶν τὰ ὑπ' αὐτὸν ὄπλα, ὡς τοιαῦτα δὲ καλὰ τε καὶ κακὰ εὔρεθησαν εἰς ὄλα τὰ Σφακία 713. Οἱ δὲ παρευρεθέντες μὴ Σφακιανοὶ ὑπελόγησαν τὰ ἑαυτῶν 138, ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα ἀνήκον εἰς τοὺς ὑπὸ τὸν Τσουδερόν καὶ τοὺς Ριζοκυδωνιάτας. Τὸ ὅλον λοιπὸν ἦσαν 851 τουφέκια, πλὴν τῶν πιστολῶν καὶ μαχαίρων (α). Ἀλλὰ Σφακιανὰ ὄπλα κατὰ τὴν ὄραν ἐκείνην ἦσαν καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἄλλοδαπήν, ὧν ὀφείλομεν ποιῆσαι μνείαν πρὸς τιμὴν τῆς Κρήτης, πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὰς ἐπιτοπίους αἵματηρὰς συγκρούσεις.

Ὅτε ὁ ἐνδόξου μῆνης ἄξιος Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἰσέβαλεν εἰς Μολδοβλαχίαν διαβάς τὸν Προῦθον ποταμὸν (7 Μαρτίου) εὔρεθησαν τότε εἰς τὸν Δούναβιν πλοῖα πολλὰ τῶν Σφακιανῶν. Τούτων τὰ πληρώματα, ὡς 150 ἄνδρες, ἰδόντες τὴν ὀρμητικὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων κατὰ τῶν ἐν Γαλαζίῳ χριστιανῶν, τῇ 13 Μαΐου, ἐξήλθον καὶ αὐτοὶ πρὸς βοήθειαν. Ἐξελθόντες δὲ εὔρον ἐκεῖ καὶ ἄλλους τινὰς ἀρματωλοὺς Σφακιανοὺς μὴ θαλασσινοὺς, μεθ' ὧν καὶ ἠνώθησαν κατὰ τῶν Τούρκων. Ἦσαν δὲ οἱ δύο ἀδελφοὶ Γεωργάκης καὶ Χαϊδεμένος Δαιμονάκαι ἐκ Καλλικράτους. Ὁ Χατζῆ Σταυρός, ὁ Σταυρός Ἀμνηρᾶς, ὁ Γεώργιος Ἀμνηρᾶς, ὁ Ἰωάννης Καθρός, ὁ Γεώργιος Κούργελης, ὁ Γεώργιος Ψιλοδάσκαλος ἐκ τοῦ Μουρίου.

(α) Ὁ δὲ Κριτοβουλίδης ἀριθμεῖ οὐκ ὀρθῶς 800 Σφακιανὰ καὶ 400 τῶν λοιπῶν Κρητῶν. Οἱ δὲ Raffenet, Pouqueville, Perrot, Jervin καὶ ἄλλοι σημειοῦσιν ἀριθμοὺς πρὸς οὓς οὐδ' ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ἐξισώθησάν ποτε· ἦτοι 30 χιλ. 20 χιλ. κτλ.

Ὁ ἐξ Ἀσκύφου Ἀνδρουλίδος Μοράκης, ὁ Μανουσάκης, ὁ Σταυρός Ἀνδρακός, ὁ Νικολός Ρούκουνας. Ἐξ Ἀσφένδου οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Βούρβαχοι, Τζουάνος, Ἐμμανουήλ καὶ Βαρδῆς. Καὶ οἱ ἐξῆς, ὧν τὰ χωρία ἀγνοοῦμεν, ἀδελφοὶ Ἀνδρέας καὶ Γεώργιος Φουντουλάκια, ἕτερος Δ. Φουντουλάκης, ὁ Ἰωάννης Βραχνός, ὁ Ἐμμανουήλ Βρατσόλης, ὁ Ἰωάννης Σαμψώνης, ὁ Παναγιώτης Κοντολάκης, ὁ Μ. Βογιατζάκης, ὁ Ἰωάννης Ζερβός, ὁ Μανούσος Στράτουλας, ὁ Μ. Καπετανάκης καὶ ὁ Ἀνδρέας Βαμβιολάκης, ὅστις καὶ σηματοφόρος αὐτῶν ἦτο. Τῶν δὲ λοιπῶν τὰ ὀνόματα δὲν ἠδυνήθημεν ἐξακριβῶσαι. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν Σφακιανῶν εὐρέθησαν παραδόξως ἐκεῖ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Κρήτες φεύγοντες τὰς καταθλίψεις ὧν τὸ σύνολον ἀνήρχετο εἰς 600 περίπου ἄνδρας, ὡς πολλοὶ ἐκ τῶν ἐκεῖσε εὐρεθέντων ἐβεβαίωσαν ἡμᾶς.

Οὗτοι πάντες ἐψήφισαν ὁμοφώνως ἀνώτατον αὐτῶν ἀρχηγὸν τὸν ἄφοβον Γεώργιον Δαιμονάκη, μεγαλεπήβολον καὶ τολμηρότατον ἄνδρα. Περιπλακέντες δὲ ἐνταῦθα εἰς μάχην μετὰ πολλῶν μυριάδων Τούρκων, ἀλλὰ κακῶς ἢ οὐδόλως βοηθηθέντες ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Βλάχων κατεστράφησαν μετὰ μεγάλην καὶ κρατερὰν ἀντίστασιν καὶ μόλις ὀλιγοστοὶ ἐσώθησαν εἰς τὰ πλοῖα τῶν κολυμβῶντες, οὐκ ὀλίγοι δὲ παρσύρθησαν καὶ ὑπὸ τῶν ρευμάτων τοῦ ποταμοῦ. Ἐνταῦθα δ' ἐφονεύθη καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Γεωργάκης, ὃνοι γινώσκοντες ἐθαύμαζον καὶ διὰ τὴν ἀπώλειαν τοιοῦτου ἀνδρὸς ἐθρήνον. Πόσον θὰ ἦτο χρήσιμος ἐὰν κατήρχετο εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς Κρήτης! Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἦν κατὰ τὸ ἀνάστημα μέτριος, εὐειδής, ἐλευθέριος καὶ σοβαρός. Ἐπὶ δὲ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἐζωγραφίζετο ἀρκούντως ἡ ἀξία τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς. Οἱ ἐναποληφθέντες Κρήτες κατήλθον διὰ τῆς Οὐγγαρίας καὶ Τερρῆστης εἰς Ἑλλάδα.

Τὰ καθέκαστα τοῦ ἀρματωλοῦ βίου τῶν ἀδελφῶν Δαιμονάκιδων, καίτοι ἦσαν ἄξια νὰ ἐπικοσμήσωσι τὰς σελίδας τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας καὶ πληρώσωσιν ὀλοκλήρους τόμους, ἀγνοοῦντες σιωπῶμεν. Τοῦτο μόνον λέγομεν περὶ αὐτῶν ὅτι καταλιπόντες τὴν πατρῶν οἰκίαν καὶ μεγάλην αὐτῶν περιουσίαν εἰς ἐντελῆ ἀφανισμόν περιεφέροντο κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν διαμαρτυρούμενοι κατὰ τῆς τουρκικῆς αὐθιχρείας καὶ ἀπληστίας, πρὸς οὐς πολλὰς πολλα-

χοῦ ἐπιηνεγκὸν φθορὰς καὶ ἐκδικήσεις· ἰδίως δὲ μετὰ τοῦ Λάμπρου κατάρθρωσαν θαύματα. Ὅτε δὲ ἤρξατο ἡ ἐθνεγεροσία καὶ αὐτοὶ ἔσπευσαν νὰ προσφέρωσιν ἑαυτοὺς θύματα ἀπαρχῆς ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως τῶν Ἑλλήνων.

Καὶ ὁ Rouqueville λέγει περὶ τῆς ἐν Γαλαζίῳ σκηπῆς (442 σελ.) «καὶ ἄλλοι 50 ἄνδρες, ἐν οἷς ἦσαν καὶ πολλοὶ Σφακιανοὶ ἐπετίθησαν ὀρμητικῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ ἔχθρου καὶ ἔλαβον θάνατον ἄξιον τῆς ἑαυτῶν γενναϊότητος καὶ φήμης, ὄντες ἐκ τῆς δημοκρατίας τῶν Σφακίων, ἔνθα ἦν ἡ ἐλευθερία ἀρχαιοτάτη τοῦ Μίωως». Ἄλλ' ἐπανεέλθωμεν εἰς τὰ ἐντόπια.

Ἡ προλαβοῦσα σφοδρὰ ὄρμη ἐφαίνετο ὅτι παρῆλθε· διότι μεταβάντες εἰς τὰ χωρία τῶν οἱ στρατηγοὶ ἔσπευδον βραδέως ὡσεὶ λησμονήσαντες τὸν ἐπικρεμώμενον κίνδυνον, εἰς ὃν ἤδη ἐξετέθησαν· συμβεβηκός τι ὅμως ἐν Θέρισῳ ἀπὸ τῆς διαγωγῆς ἐνὸς σούμπαση προὐκάλεσε τὴν ταχεῖαν μετάβασιν τοῦ Ἄ. Παναγιωτάκη εἰς τὴν ὀρισθεῖσαν αὐτῷ θέσιν μεθ' ὧσιν ἤθελε δυνηθῆ στρατιωτῶν, οὐχὶ ἵνα ἄρξηται τῶν αἱματηρῶν ἔργων, ἀλλ' ὅπως κατασκοπῶν τὰς τῶν ἔχθρῶν κινήσεις πληροφορῆ τὴν Καγκελαρίαν. Ἐφερε δὲ καὶ τὴν ἐφεξῆς ἐπιστολὴν τῆς Καγκελαρίας, ἐξ ἧς παραλαμβάνομεν μέρη τινά.

«Ἄγαπητοὶ κάτοικοι οἱ εὕρισκόμενοι εἰς τὸ χωρίον Θέρισον, σὰς γλυκοασπαζόμεθα. Ἐλάβομεν τὸ γραμμά σας καὶ ἐκαταλάβαμεν τὰ συμβεβηκότα ὅπου ἠκολούθησαν μεταξὺ τοῦ πατῆ Γαλαθιανοῦ καὶ τοῦ σούμπασῆ σας καὶ δι' αὐτὴν τὴν αἰτίαν στέλλομεν σήμερις εἰς τὸ χωρίον σας τὸν φιλογενέστατον καπετὰν Ἄναγνώστην, ὁ ὁποῖος ἔρχεται μὲ μερικοὺς στρατιώτας, μὲ τὸν ὁποῖον θὰ ὀμιλήσετε καὶ θὰ ἡσυχάσετε μὲ τὴν φρονιμάδα σας τὴν ὑπόθεσιν τοῦ σούμπαση. Ἐπαραγγείλαμεν τοῦ ἰδίου Ἄναγνώστη νὰ μένη εἰς τὸ χωρίον σας καὶ ἂν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ νὰ κἀνη καὶ πλαστογραφήματα τῶν Ἀγάδων εἰς τὰ Χανιά διὰ νὰ μακραίνωμεν τὸν καιρὸν ἕως ὅπου νὰ μᾶς ἔλθῃ τὸ μεντζίλι ὅπου ἐστείλαμεν εἰς τὸν Μωριὰν διὰ νὰ πληροφορηθῶμεν τὰ τρεχάματα ἐκεῖ καὶ τότε μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ κινουμένων τὰ ἄρματα συμφώνως (συγχρόνως) Σφακιανοὶ καὶ Ῥιζίταις κατὰ

των Τούρκων. Ἡ παρούσα μας βουλώνεται με τὴν βούλλαν τῆς Ἐκκλησίας μας ἡ Παναγία τοῦ Λουτροῦ ὑγιεinete.

(Γ. Σ.) Λουτρὸν τῆ 12 Ἰουνίου 1821. Οἱ Πρόκριτοι τοῦ Λουτροῦ.

Παραλαβὼν δ' ὁ Παναγιωτάκης τὸν Γ. Τσελεπῆν καὶ 30 ὀπλοφόρους Σφακιανούς, τὸν Ζερβονικόλαν, τοὺς ἀδελφοὺς Χάλιδας, διατρίβοντας πρὸ πολλοῦ ἐν Σφακίοις, ἀνῆλθον εἰς θέσιν λεγομένην τοῦ Τριαμμάτη. Ἐνταῦθα ἀφήσας τοὺς στρατιώτας ἵνα μὴ διαταράξῃ τοὺς Τούρκους κατέβη μετὰ τοῦ Τσελεπῆ καὶ τῶν Χάλιδων εἰς τὸ Θέρισον πρὸς τὴν ἐσπέραν, ἐνθα εὗρον πλῆθος πεδινῶν χριστιανῶν ἀναρριχομένων μετὰ τρόμου καὶ ἀθλιότητος. Ἰδοὺ δὲ πῶς γράφει αὐτὸς ὁ Παναγιωτάκης τὸ πρῶτον αὐτοῦ κίνημα.

«Εἰς δόξαν Χριστοῦ. Ἀμήν. Ἐγὼ ὁ Ἄ. Πωλίδης ψηφισθεὶς ὀπλορηγὸς τῆς Ῥιζοκυδωνίας καὶ κατὰ διαταγὴν τῆς Σ. Καγκελαρίας ἀνεχώρησα τῆ 12 Ἰουνίου 1821 ἡμέραν Πέμπτην μετὰ τὸ ἁγιασθῆναι εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Γεωργίου εἰς Ἀνώπολιν με 30 ἡμετέρους ἄνδρας . . .» καὶ οὕτως ἐξακολουθῶν περιγράφει λεπτομερέστατα τὰ τῆς ὀδοιπορίας, τὰς ἐν Θέρισῳ ἀντιλήψεις του, τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῶν ἀναρριχωμένων ἐκεῖ οἰκογενειῶν κτλ. Τοιαύτας ἐκθέσεις καὶ ἄλλων αὐτουργῶν ἔχομεν εἰς χεῖρας, ἀλλ' ἕνεκα τῆς λεπτολογίας, παλιλογίας καὶ ἀνακριθείας ἐν πολλοῖς παραλείπομεν αὐτῶν τὴν ἀντιγραφὴν σταχυολογοῦντες μόνον τὰ οὐσιώδη μέχρι τέλους.

Κατελθόντος τοῦ Παναγιωτάκη μετὰ τῶν λοιπῶν εἰς Θέρισον, ὁ σούμπασης ἔτυχεν ἔχων καὶ ἄλλους συμπάσιδες προσκεκλημένους εἰς συμπόσιον τὴν ἐσπέραν ἐκείνην. Μαθὼν δὲ τὴν ἔλευσιν τῶν προσελθόντων Σφακιανῶν προσεκάλει αὐτοὺς νὰ λάβωσι μέρος εἰς τὴν διασκέδασιν, ἀλλ' ἐκεῖνοι: ἄλλ' ἀντ' ἄλλων προφασιζόμενοι δὲν συμμετέσχον. Οἱ συμπάσιδες ἔλαβον μὲν κακὰς ὑπονοίας δι' ἧς ἡ διασκέδασις ἦν χλιαρὰ καὶ ψυχρά, φοβούμενοι ὅμως οὐδὲν διάβημα ἐποίησαν. Ὁ Παναγιωτάκης ἐννοήσας τοῦτο καὶ θέλων νὰ ἡσυχάσῃ αὐτοὺς προσεποιήθη ὅτι, φροντίζων δῆθεν ὑπὲρ τῆς τάξεως, ἔγραψεν ἐπὶ παρουσίᾳ τούτων εἰς τὸν ἐν Χανίοις τότε ἰσχυρότατον ἄγαν Τσουρουνόγλου, φίλον οὖτα ἀνέκαθεν τῶν Σφακιανῶν, τὰ ἐξῆς.

«Πρὸς τὸν ἐνδοξότατον καὶ περιφανέστατον φίλον μας . . . Μὲ τὸ νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὴν Μαδάρα πολλοὶ βοσκοὶ Σφακιανοί, καὶ ἐπειδὴς ἀκούομεν ῥεμπελιά καὶ ἀκαταστασίαις εἰς τὸν Μωριάν καὶ εἰς τὴν Ὑδραν, διὰ τοῦτο μὲ ἐδιώρισαν οἱ γέροντες τοῦ Καστελλιοῦ μας καὶ ἤλθα ἐδῶ μὲ ὀλίγους τινάς νὰ βαστῶ τὴν εὐταξίαν τῶν ἐδικῶν μας (Σφακιανῶν δηλ.) καὶ ἂν ἕως τώρα ἐπέιραζε κανεὶς τῶν ἡ ἤθελε πειράξῃ εἰς τὰ ἰδικά σας χωρία νὰ μοῦ γράφετε νὰ τοὺς πιάνω καὶ νὰ τοὺς στέλνω τῶν Γερόντων μας νὰ τοὺς παιδεύουν . . .» Καὶ ἐξακολουθεῖ λέγων ὅτι ἔφθασεν ἐκεῖ ἀπεσταλμένος τις Τούρκος ἀπὸ τὰ Χανιά μὲ ἐντολὴν αὐστηρὰν νὰ ὑποχρέωσῃ τοὺς κατοίκους χριστιανοὺς νὰ ἀλωνίσωσι τοὺς καρπούς ὅσον τάχος καὶ τοὺς μεταφέρωσιν εἰς Χανιά ὅπου ἦν ἔλλειψις τοιούτων, «ἀλλ' οἱ χριστιανοὶ μὲ τὸ νὰ εἴμεθα ἡμεῖς παρῶν δὲν ἤθελαν νὰ τὸν ἀκούσουν καὶ τότε ὁ Τούρκος σέρνει τὴν πιστόλα καὶ τὴν ἐκέντησεν εἰς τοὺς χριστιανοὺς, ἀλλ' αὐτοὶ ἐνθαρρυνόμενοι διὰ ἡμᾶς ὤρμησαν καθῶς καὶ ὁ σούμπασης καὶ συλλαβῶν τὸν Τούρκον, φέρων αὐτὸν πρὸς ἐμὲ λέγων· παιδευσέ τον Καπετάνιο . . .» (α).

Καθαρῶν δ' ὁ στρατηγὸς οὗτος τὰ πράγματα λίαν τεβολωμένα, τοὺς δὲ συμμάσιδες ἐξακολουθοῦντας δῆθεν τὰς διασκευάσεις τῶν ἐνόησεν ὅτι πειρμένους ἐπικουρίαν, διὸ προσεκάλεσεν ἐκεῖ τοὺς ἐπιμείνοντας εἰς Τριαμμάτην ὀπλοφόρους τοῦ ἔγραψε δὲ συνάμα καὶ πρὸς τὴν Καγκελαρίαν ἐκδηλῶν τὴν ἀνυπόφορον θέσιν τῶν πεδινῶν χριστιανῶν, ἧτις ἐστὶ πολὺ δεινότερα ἢ ὅσον ὑπετίθετο ἐν Σφακίαις, καὶ ὅτι τὸ καθήκον τῆς φιλανθρωπικῆς ἐ-

(α) Καὶ ἡ βηθεῖσα ἐπιστολὴ τῆς Καγκελαρίας καὶ ἡ τοῦ στρατηγοῦ πρὸς ἐπισημότατον Τούρκον, καθὼς καὶ ἡ πράξις τοῦ σούμπασης, δηλοῦσιν ἐναργῶς ὅτι τὰ Σφακία διετέλουν εἰσέτι ὡς κράτος ἐν κράτει. Ἡ κυβέρνησις τῶν Τούρκων δὲν ἠδύνατο νὰ τιμωρήσῃ Σφακιανοὺς κακούργουντας, ὡς οὐδ' οἱ Σφακιανοὶ ὑπήκοους Τούρκους. Τοῦτο εἰδὼς καὶ ὁ Λακροῦ ἔγραψεν ὅτι, «οἱ Σφακιανοὶ ἐγένοντο μὲν φορολογούμενοι ἀπὸ τὸ 1770, ἀλλ' οὐδέποτε ἐθεωρήθησαν ὑπήκοοι τῆς Πύλης». Διὰ τοῦτο καὶ Σφακιανὸς δὲν ὑπήγετό ποτε εἰς ἀγγαρεῖαν, καὶ ἂν τις κατὰ λάθος ἠγγαρευέτο, εὐθὺς ἀπελύετο, ἅμα ὡς ἐδηλοῦτο ὅτι ἦν Σφακιανός.

πιβάλλει αὐτοῖς τὴν ὑποχρέωσιν νὰ προσβάλωσιν ἀφείκτως τὴν ἐπιούσαν τοὺς βαρβάρους καὶ πρὸς γυνῶσιν των.

Τὴν ἐπαύριον λίαν πρῶτ' ἐξεπληροῦτο πληρέστατα ἡ τοῦ Παναγιωτάκη ὑπόνοια· ἀνήρχετο ἐκ Χανίων σῶμά τι Τούρκων ἰσχυρόν, ὅπως τιμωρήσῃ παραδειγματικῶς τοὺς ἀνθισταμένους Θερισιανούς εἰς τὸ ἀλυνῆσαι τοὺς καρπούς. Τὴν ἔλευσιν τῶν Τούρκων πληροφορηθεὶς ὁ στρατηγὸς διέταξε τὰ γυναικόπεδα καὶ τοὺς ἀδυνάτους νὰ ἀποσύρωνται εἰς τὰ ἄνω τοῦ Θερίσου ὄρη, τοὺς δ' ὀπλίτας νὰ σπεύδωσιν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο. Προσῆλθον δὲ μόλις 90 ἄνδρες, οὓς διέταξεν ὁ στρατηγὸς νὰ κατασφάζωσι τοὺς συμπασιδες καὶ τὸν ἀπαιτοῦντα ἀλυνίσματα Τουρκον, ὅπερ καὶ ἐξέτελεσαν εὐθέως· εἶτα δὲ διήρυσεν αὐτοὺς εἰς δύο σώματα, ὧν τὸ μὲν παρέλαβεν αὐτὸς καὶ μετέβη εἰς τὸ χωρίον Λάκκου, ὅπως ἐκείθεν ἀμύνηται κατὰ τῶν ἐπερχομένων πολεμίων, τὸ δὲ παρέλαβεν ὁ Τσελεπῆς καὶ μετέβη εἰς Κεραμιά, ὅπου προσεκάλεσε καὶ τὸν Σήφακα, παραδοκοῦντα ἐν Καρὲς τὴν ἔναρξιν τῆς ἐκδικήσεως μετὰ 16 ἀνδρῶν Ἀποκορωνιωτῶν.

Μόλις δ' εἶχον φθάσῃ οἱ Ἀποκορωνιωταὶ καὶ ἰδοὺ καθορῶσι τοὺς Τούρκους ἀνερχομένους εἰς τὴν θέσιν Διγενῆ ὅπως εἰσβαλόντες εἰς τὰ χωρία θύσωσι καὶ ἀπολέσωσι κατὰ τὸ σύνθημα. Ὁ δὲ Τσελεπῆς ἔσχε τὴν ὑπομονὴν νὰ ἀφήσῃ ἐκείνους ἀπροσβλήτους ἕως οὗ εἰς ἀρμυδιὰν θέσιν ἔφθασαν· εἶτα ἐβόησε· «Τίμιε Σταυρέ, βοήθη μας! Ἀπάνω, παιδιὰ, κατὰ τῶν ἐχθρῶν οὐλῆς τῆς ἀνθρωπότητος! Φωθιά εἰς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ, εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος! Κανεῖς τῶν νὰ μὴ γλυτώσῃ! Φωθιά, παιδιὰ, φωθιά!» Ἄμα δὲ τῇ φωνῇ καὶ προτροπῇ ταύτῃ τοῦ ἀρχηγοῦ ὤρμησαν ἅπαντες ὡσεὶ τίγρεις κατὰ τῶν Τούρκων, ἐπαναλαμβάνοντες ὀλονὲν καὶ τὰς φράσεις τοῦ Τσελεπῆ· ἰδίως δ' ὁ βροντώδης Σήφακας, ὅστις καὶ ἐθαυμάσθη ἐπὶ ἀφοβίᾳ καὶ τόλμῃ.

Οἱ βάρβαροι ἰδόντες παρὰ προσδοκίαν ὅτι διατρυποῦσι καὶ αἰσφαῖραι τῶν ῥαγιάδων ἐτρόμαξαν καὶ μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν ἔστρεψαν τὰ νῶτα, προλαβόντες δ' ἐκρύβησαν εἰς τὰς οἰκίας τοῦ παρακειμένου χωριδίου Λούλου. Ἐντεθθεν ἡμύνοντο καρτερῶς δι' ὅλης τῆς ἡμέρας (14 Ἰουνίου) ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν τοίχων καὶ προτούσης τῆς ἡμέρας ἡ νίκη ἔκλινεν ὑπὲρ αὐτῶν· ἀλλὰ τύχη

ἀγαθῇ ! περὶ τὸ δειλὸν καταρθάνει καὶ ὁ Σφακιανὸς ὀπλαρχηγὸς Βαρδουλομανουῦσος μεθ' ἑτέρων 20 ἀνδρῶν καὶ ἐπιτίθεται αἰφνης κατ' αὐτῶν ἐκ τῶν νότων διὰ σφοδροῦ πυρός. Εὐρεθέντες δὲ οὕτω μεταξὺ δύο πυρῶν ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Τοῦτο οἱ Ἕλληνες πρῶτην φορὰν ἰδόντες ἐγένοντο ἕξαλλοὶ ὑπὸ τῆς χαρᾶς καὶ κατεδίωκον τοὺς φυγάδας μετὰ φωνῶν καὶ πυρὸς ἕως οὗτο εἰσήγαγον αὐτοὺς εἰς τὰ Χανία. Ἡ μάχη αὕτη καθ' ἑαυτὴν δὲν ἦτο μέγα τι κατόρθωμα, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο ἡ πρώτη ἐνεθάρρυνε τοὺς Ἕλληνας, τοὺς δὲ Τούρκους ἀρκοῦντως περιέστειλεν. Εὐρέθησαν φονευμένοι ἐκ μὲν τῶν Τούρκων 18, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων εἰς Σφακιανὸς καὶ 5 πληγωμένοι. Ἐλαβον δὲ καὶ ὄπλα τινὰ καὶ πολεμεφόδια, ὧν εἶχον ἀπόλυτον ἀνάγκην.

Ἐπανελθόντες δ' ἀπὸ τὴν πεδιάδα οἱ νικηταὶ ἐθεράπευσαν τὴν δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἀσιτίαν αὐτῶν, μετὰ μικρὰν δὲ ἀνάπαυσιν μετέβησαν εἰς Λάκκουσ καὶ ἠνώθησαν μετὰ τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων. Ἐνωθέντες δ' ἐπετέθησαν καὶ κατὰ τῶν ἐκεῖ ἐστρατοπεδευμένων Τούρκων μετὰ ζωηροῦ πυρός, ἀλλ' οὗτοι μετὰ βραχείαν ἀντίστασιν ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Καὶ τούτους φεύγοντας κατεδίωξαν οἱ Ἕλληνες μέχοι τῶν πυλῶν τῶν Χανίων, φονεύσαντες ὑπὲρ τοὺς 60 ἀνδρας καὶ πολλὰ ὄπλα καὶ πολεμεφόδια προσλαβόντες. Ἐφονεύθησαν δὲ καὶ τρεῖς Ἕλληνες καὶ πολλοὶ ἐλαφρῶς ἐτραυματίσθησαν. Οὕτω τοίνυν ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ ἐκαθήρισαν μὲν οἱ Ἕλληνες ὅλην τὴν Κυδωνίαν ἀπὸ τὰ καταμαστιζόντα αὐτὴν θηρία κατακλείσαντες αὐτὰ εἰς τὰ τείχη τῶν Χανίων, ἀλλ' οἱ ἐντὸς τούτων Ἕλληνες ἐδέησε νὰ καταστραφῶσιν ἅπαντες. Ἀφοῦ οὕτω κατεδιώχθησαν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἄνομοι ἀπὸ τὰ στρατόπεδά των ἔκλεισαν τὰς πύλας τῶν Χανίων, εἶτα δὲ διατρέχοντες τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ὡς λυσσαλέοι κύνες κατέσφαζον γυναῖκας καὶ παιδία καὶ ἀσθενεῖς καὶ ἀόπλους ἀνεξαιρέτως!

«Τὰ θύματα ταῦτα, λέγει καὶ ὁ Ραφφενέλ σελ. 347, οἱ πεδινοὶ χριστιανοί, εὗρον ἰσχυροὺς ἐκδικητάς. Μόλις δύο ὥρας μακρὰν τῶν Χανίων ἀπήντησαν τοὺς Σφακιανούς προχωροῦντας ὅπως προλάβωσι τὸν ἐχθρόν. Τὰ δύο μέρη ἦλθον εἰς χεῖρας μετὰ τῆς λύσσης, ἣν ἐμπνέει τὸ μῖσος καὶ ἡ πρὸς τὰ λάφυρα δίψα. Ἡ νίκη ἐν τούτοις δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀποφανθῇ. Οἱ βάρβαροι ἐγίνωσκον

μᾶλλον νὰ δολοφονῶσιν ἢ νὰ πολεμῶσιν. Ἐτράπησαν εἰς ἀτιμον φυγὴν, πρὶν ἢ ἀρχίσῃ σπουδαίως ἡ μάχη. Οἱ Σφακιανοὶ κατεδίωξαν αὐτοὺς φονεύσαντες μέγαν ἀριθμὸν. Ὅσοι ἠδυνήθησαν διὰ τῆς φυγῆς νὰ σωθῶσιν ἐκλείσθησαν ἐν Χανίοις μετὰ τοῦ Πασᾶ, εἰτα κλείσαντες τὰς θύρας κατεχευόργησαν ὅλους τοὺς ἀόπλους καὶ ἀθώους χριστιανούς! Οἱ δὲ Σφακιανοί, εἰ καὶ ἔμαθον τὰς φρικώδεις τούτας κακουργίας, δὲν μετέβαλον ποσῶς διαγωγὴν ἵνα σκληρυνθῶσι πρὸς τοὺς σφαγεῖς τῶν ἀθῶων, ἀλλ' ἡ μετριοπάθεια αὐτῶν ἐφάνη ἔτι μᾶλλον ἀξία θαυμασμοῦ....»

Ταυτοχρόνως ἔφθασαν εἰς Σφακίαν ἀμφότεραι αἱ χαροποιαὶ εἰδήσεις, ὅτι δηλ. τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα ἐκέρδησαν δύο νίκας ἐν Κυδωνίᾳ, ἐν δὲ τῇ Πελοποννήσῳ πρὸ πολλοῦ ἀντηχοῦσι ταῦτα κατὰ τοῦ κοινοῦ τυράννου. Αἱ εἰδήσεις αὗται, καὶ μάλιστα αἱ νίκαι τῶν ἐν Κυδωνίᾳ, διεσκέδασαν ἐν ἀναρεῖ τὴν κατ' αὐτὰς φαινομένην ἀδράνειαν τῶν ἐν Σφακίῳ στρατηγῶν καὶ ἕκαστος ἐφιλοτιμεῖτο ἵνα πρῶτος ἀναπετάσῃ τὴν ὑπὲρ ἐλευθερίας σημαίαν του. Ὁ καταλαβὼν τοὺς πάντας ἐνθουσιασμός, ἡ φαιδρόσις τῶν προσώπων, οὐδ' αὐτῶν τῶν γυναικῶν ἐξαιρουμένων, παρίστανον τῷ θεατῇ οὐχὶ ἀγῶνος φοβεροῦ ἐπικειμένην ἑναρξιν, ἀλλὰ μεγάλης καὶ φαιδρᾶς ἐορτῆς τελετήν. Μετὰ σπουδῆς οἱ στρατηγοὶ παρελάμβανον τοὺς ἑαυτῶν μαχητὰς καὶ κατήρχοντο ἕκαστοι εἰς τὰς προορισθείσας αὐτοῖς θέσεις.

Μετὰ τοὺς ἐν Κυδωνίᾳ πρῶτοι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν εἰς Ἄγιον Ἰωάννην πολεμίων τῇ 16 Ἰουνίου οἱ ῥηθέντες ἀντιμέτωποι στρατηγοί. Ὁ ἐπὶ ἀνδρείᾳ κλειζόμενος ἀρχηγὸς αὐτῶν Κουντουροσμαῖτης ὄρων τοὺς Σφακιανούς κατερχομένους κατ' αὐτοῦ εἰς μάχην ἐκάγχαζε σκωπτικῶς. Πάραυτα διέταξε τὴν καταδίωξιν αὐτῶν, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἀντὶ φυγῆς ἀνθίσταντο κρατερῶς καὶ ἀπτοήτως. Ἡ μάχη διήρκεσεν ἀμύροπος δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, ὥστε οὐδεὶς ἠδύνατο προῖδειν τίνας ἔμελλε νὰ στέψῃ ἡ νίκη.

Καὶ οἱ ἐν Ἀργυρουπόλει αὐθιμερὸν ἐπιτεθέντες κατὰ τῶν εἰς Ζουρίδι πολεμίων διεσκόρπισαν αὐτοὺς μετὰ ἐξάωρον ἰσχυρὰν ἀντίστασιν. Στρέψαντες δὲ τὰ νῶτα οἱ πολέμιοι καὶ φεύγοντες κατεδίωκοντο στενῶς ὑπὸ τῶν νικητῶν καὶ ἐφονεύοντο πλείστοι. Τὰς ἀποσκευὰς αὐτῶν, ὄπλα πολλὰ καὶ ζῶα, φεύγοντες δρομαῖοι

ἐγκατέλειπον εἰς ὄφελος τῶν διωκτῶν. Ἀπὸ τῆς ὀρμῆς ταύτης τῶν Ἑλλήνων τρομάξαντες ἐκρύβησαν ὡς 30 ἄνδρες εἰς τὸν ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ πύργον, ἵνα σωθῶσιν, ἀλλὰ κατακλεισθέντες ὑπὸ τῶν Καλλικρατιανῶν ὠπτήθησαν ἐν αὐτῷ πάντες. Ἐφρονεύθησαν δὲ καὶ εἰς τὴν καταδίωξιν πλείονες τῶν 25 ἀνδρῶν. Ὅσοι δὲ προφθάσαντες διεσώθησαν εἰς τὸ Ῥέθυμνον ἦσαν περίτρομοι. Πλείστοι ἄοπλοι Ἕλληνες ὠπλίσθησαν καὶ ἐντεῦθεν δι' ἐχθρικῶν ὄπλων. Οἷος ὁ τρόμος τῶν ἐν Ῥεθύμνῃ χριστιανῶν, ἐχόντων ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἐν Χανίοις!

Οὐδεὶς δ' ἐκ τῶν Σφακιανῶν ἔπαθεν ἐνταῦθα, εἰμὴ εἷς ἐκ τῶν ἀνδρῶν τοῦ Δεληγιαννάκη πληγωθεὶς διὰ δύο σφαιρῶν ἰασιμῶς. Τοῦτο ἐφάνη τοῖς ὀρεινοῖς πολὺ περίεργον καὶ ὑποπτεύθησαν μήπως συνευρέθη μετὰ τινος θωμανίδος. Ἡρώτων αὐτὸν εἰ οὕτως εἶχεν, ἀλλ' ἤρνεϊτο. Ἐπὶ τέλους δὲ ἐξηγήθη εἰς τὸν ἀρχηγόν του ὅτι ἀληθῶς καταφθάσας εἰς τῆς Νερατζιάς τὸν ποταμὸν μίαν κόρην εὐειδестаτήν συνεμίγη μετ' αὐτῆς τρωθεὶς ὑπὸ τῆς ἐξαισίου καλλονῆς. Πρὸς ἐξάλειψιν δὲ τοῦ ἁμαρτήματος καὶ καθαρισμόν τοῦ μολύσματος ὑπεχρεώθη νὰ περιέλθῃ ὅλον τὸ ἐλληνικὸν στρατόπεδον καὶ νὰ φωνάζῃ ὅτι αὐτός, ἐπειδὴ ἐμολύνηται, ἔπαθε καὶ πρέπει νὰ προσέχωσιν ἅπαντες ἵνα μὴ καὶ αὐτοὶ πάθωσι (α).

Κατακλεισθέντων δ' οὕτω τῶν Ῥεθυμνίων Ὀθωμανῶν ἐν τῇ πόλει, οἱ Ἕλληνες στρατηγοὶ Μανουσέλης καὶ Δεληγιαννάκης διέταζαν φρουρὰν ἕξ τῆς πόλεως ὅπως παρατηρῆ τὰ τῶν πολεμίων κινήματα. Εἶτα δὲ μεμεθυμένοι ὄντες ἐκ τῆς σπουδαίας ταύτης νίκης καὶ ἐμπεπλησμένοι ὑπὸ τῆς χαρᾶς διὰ τὴν ἀπόκτησιν 100 περίπου ὄπλων, πολλῶν πολεμοφοδίων καὶ μιᾶς ἐν τῷ ῥηθέντι πύργῳ σημαίας, ἔστρεψαν τὰς δυνάμεις τῶν εἰς ἐπικουρίαν τῶν εἰς Ἀγ. Ἰωάννην κατὰ τῶν θρασυστάτων Ἀμπαδιωτῶν μαχομένων. Ἐνῶ δ' οἱ πάντων τῶν Τούρκων μαχιμώτεροι καὶ ἀγριώτεροι Ἀμπαδιῶται ἤλιπζον ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν νὰ στεφθῶσι διὰ τῆς

(α) Οἱ Σφακιανοὶ καὶ σήμερον ἐτι πιστεύουσιν ἀδιστακτικῶς ὅτι ἡ μετὰ γυναικὸς συνουσία ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ ἐφελκῆ τὰς σφαίρας πρὸς τὸν οὕτω μολυνθέντα διόπερ διαρκούντος τοῦ πολέμου ἀπέχουσιν αὐστηρῶς καὶ ἀπὸ τὰς νομίμους συζύγους. Ἄν δὲ τυχὸν συνευρέθη τις μετὰ τῆς συζύγου, ἀπέχει τῆς μάχης κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν, προφασίζόμενος ἄλλα.

νίκης, αίσθάνονται παρά προσδοκίαν πῦρ ἐπιθανάτιον ἀπὸ τῆς δεξιᾶς αὐτῶν πλευρᾶς. Ἦρξαντο παραχρῆμα νὰ κλονίζωνται ἰδόντες τὰς σημαίας τοῦ Μανουσέλη καὶ Δεληγιαννάκη. Τοῦτο καθορῶν ὁ ἀγέρωχος Κουντουροσμαίλης καὶ τρομάξας τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον διέταξεν ὀρμητικὴν ἐπίθεσιν μετὰ φοβερῶν ἀλαλαγμῶν· αὐτὸς δὲ πρῶτος ξιφουλκήσας προεπορεύετο. Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες μηδὲν κινήθητες ἀπὸ τὰς θέσεις των, ὄντες ἄλλως τε καὶ ἄριστοι σκοπευταί, ἔρριψαν τὸν περιώνυμον Ἀμπαδιώτην κατὰ γῆς ἐκτάδην, καὶ σὺν αὐτῷ πλείστους ἄλλους οὕτως ἐκτεθέντας εἰς τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀμπαδιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπήνεγκεν εἰς αὐτοὺς μεγίστην ἀθυμίαν καὶ ταραχὴν. Τοῦτο κατανοήσαντες οἱ Σφακινοὶ ἀπὸ τὴν ὕφεσιν τοῦ σφοδροῦ πυρὸς ἐπιτίθεντο μᾶλλον ὀρμητικῶς κατὰ τῶν πολεμίων, οἵτινες μικρὸν περιστελλόμενοι ὑπεχώρουσιν καὶ τέλος περὶ τὸ δειλινὸν ἔστρεψαν καὶ αὐτοὶ τὰ νῶτα πρὸς οὐς περιεφρόνουσιν καὶ ἐφευγὼν ἔντρομοι. Οἱ νικηταὶ ὅμως δὲν κατεδίωξαν αὐτοὺς ἐπὶ πολὺ ἕνεκα τῆς ἐφ' ὄλην τὴν ἡμέραν ἀσιτίας αὐτῶν, τοῦ μεγάλου κόπου, καὶ ἰδίως τῆς προχωρούσης ἐσπέρας. Ἐὰν καὶ οὗτοι κατεδίωκοντο, ὡς οἱ ἐν Ζυριδί, Λουφῶ καὶ Λάκκοις, ἤθελον ὑποστῆθαι δεινὸν ὄλεθρον μὴ ἔχοντες φρούριον νὰ κλεισθῶσιν, ὡς ἐκεῖνοι. Ἐν τούτοις ὠπλίσθησαν καὶ ἐντεῦθεν πολλοὶ ἄοπλοι Ἕλληνες καὶ ζῶα πολλὰ ἀφήρπασαν ἀπὸ τοῦ πολεμίου. Ἐφρονεύθησαν δ' εἰς τὴν ἐφοδὸν καὶ δύο σημαιοφόροι, οὓς ἐγκκέτελιπον οἱ πολέμιοι ἐκ τῆς προσελθούσης ταραχῆς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κουντουροσμαίλη. Τούτων τὰς σημαίας ἔλαβον οἱ νικηταὶ Ἕλληνες. Ἡ ὀλικὴ ζημία τῶν Ἀμπαδιωτῶν ὑπελογίσθη εἰς 300 περίπου ἄνδρας, ἐκ τῶν Ἑλλήνων δὲ ἀπέθανον 7 καὶ πολλοὶ ἐπληρώθησαν ἰασιμῶς.

Ἀθημερὸν δὲ καὶ οἱ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀ. Πρωτοπαπαδάκην προσέβαλον τοὺς ἐν Ἐμπροσνέρῳ Τούρκους, οἵτινες μετὰ κρατερὰν ἀντίστασιν εἰσῆλθον εἰς τὸν Πύργον τοῦ Ἀληδάκη καὶ εἰς τὰ περίξ αὐτοῦ ὠχυρώθησαν ἰσχυρῶς. Πολλὰς ἐπὶ δύο ἡμέρας κατέβαλον προσπαθείας οἱ ἐκεῖ μαχόμενοι Σφακινοί, ὅπως κατακαύσωσιν ἐν τῷ Πύργῳ τούτῳ τὸν υἱόν, καθὼς πρό τινων ἐτῶν τὸν πατέρα, ἀλλὰ δὲν τὸ κατάρθρωσαν.

Κατιδὼν ὁ Ἄ. Πρωτοπαπαδάκης τὸ ἀδύνατον τοῦ νὰ δρέψῃ δάφνας ἐνταῦθα ἕνεκα τοῦ ἰσχυροῦ Πύργου, ἔθετο αὐτὸν εἰς πολιορκίαν. Εἶτα παραλαβὼν τοὺς λοιποὺς μαχητὰς κατῆλθε καὶ ἐπολιορκήσῃ στενωῶς τὸ φρούριον τοῦ Ἀρμυροῦ. Προέτεινε δὲ τοῖς πολιορκουμένοις νὰ παραδοθῶσι χωρὶς κίνδυνον ζωῆς καὶ τιμῆς, ἀλλ' ἐκαίνοι ἐφώναζον ὅτι ποτὲ δὲν θὰ κατεδέχοντο νὰ παραδοθῶσιν εἰς ῥαγιαῖδες τοῦ Σουλτάνου. Ταῦτα ἀκούσας ὁ στρατηγὸς διέταξε πῦρ ἀκατάπαυστον ἀπὸ τὰς ἄνωθεν ἀρμοδίας θέσεις καὶ τὴν 19 Ἰουνίου ἐκυρίευσαν τὸ φρουρίδιον ἐξ ἐπρόδου καὶ πάντας τοὺς ἐν αὐτῷ κατέσφαξαν, πλὴν δλίγων γυναικοπαίδων, ἅτινα ἀντήλαζαν μὲ ἀιχμαλώτους χριστιανούς. Ἀφοῦ δ' οὕτως ἐξετελέσθη καὶ ἐνταῦθα ἡ θυσία 35 ἤ κατ' ἄλλους 45 ἀνδρῶν Τούρκων καὶ 3 Ἑλλήνων, τὰ δὲ λάφυρα διενείμαντο πρὸς ἀλλήλους, πλὴν τῆς μικρᾶς πυριτιδαποθήκης, κατεκρήμνισαν ἐκ βάρων καὶ τὸ φρούριον, μὴ δυνάμενοι νὰ τὸ διατηρῶσι.

Ἐντεῦθεν παραλαβὼν τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας καὶ μεταβὰς προσέβαλε ῥαγδαίως τοὺς εἰς Τσιβαρᾶ πολεμίους λίαν πρῶτ' τῆς 21 τοῦ αὐτοῦ μηνός. Ἀλλὰ καὶ τούτων καλῶς τοποθετημένων, δὲν ἠδυνήθη νὰ δρέψῃ δάφνας τὴν πρώτην ἡμέραν. Καὶ δὲν ἔφθανε τὸν φιλότιμον τοῦτον στρατηγὸν ἡ ἀποτυχία αὕτη, ἀλλὰ περιπίπτει αἰφνης καὶ εἰς μέγαν κίνδυνον ἀπὸ τοὺς προδότας. Ἐνῶ ἦσαν ἀποκεκμηκότες ἐκ τῶν μεγάλων ἀγώνων καὶ τοῦ καύσωνος τῆς ἡμέρας καὶ ἐκοιμῶντο ἄνωθεν τῶν Καλυδῶν, κάτοικοί τινες χριστιανοὶ τοῦ χωρίου τούτου ὠδήγησαν πολυάριθμον σῶμα Τούρκων κατ' αὐτῶν. Τὴν αἰφνίδιον ἐπέλευσιν τῶν ἐχθρῶν ἠσθάνθησαν οὗτοι βραδέως καὶ μόλις ἐξεγερθέντες εὐρέθησαν εἰς χεῖρας πρὸς ἐκείνους. Πυκνοῦ δμως σκότους ὄντος δὲν διέκριναν οἱ ἀλληλομαχόμενοι καθαρῶς τοὺς ἑαυτῶν, ὥστε ἀπέφευγον ἀμφοτέροι τὴν χρῆσιν τῶν φοινικῶν ὀργάνων καὶ τούτου ἕνεκα μόλις δύο νέοι Ἕλληνες ἐφονεύθησαν καὶ ἄλλοι τινὲς ἐπληγώθησαν ἐλαφρῶς.

Τὴν δὲ ἐπιούσαν καὶ πάλιν συνῆψαν μάχην κρατεράν εἰς Σιβαρᾶν, ὅπότε προσῆλθον ἐπίκουροι ὁ τε Τσελεπῆς καὶ ὁ Σήφρακας. Ἡ ἡμέρα ἔκλινεν ἤδη ἄνευ ἀποτελέσματος. Τότε ὁ γενναϊότατος παπᾶ Ἰωάννης ἐκ τοῦ Μουρίου παραλαβὼν ἄνδρας τινὰς ἀνέβη λοξοδρομῶν καὶ κατέλαβεν ἀθέατος θέσιν ἀρμοδίαν παρὰ τῷ ἐχθρῷ,

Ἐντεῦθεν ἐφορμήσας αἴφνης μετὰ ζωηροῦ πυρὸς καὶ φωνῶν ἐπήνεγκε σύγχυσιν εἰς τοὺς ἐχθρούς, οἵτινες καταληφθέντες ὑπὸ παρικοῦ ἐτράπησαν εἰς κατωφερῆ φυγὴν. Τότε δὲ ὁ Σήφακας μὲ τὰς βροντώδεις του φωνάς, ὁ Τσελεπῆς καὶ ὁ Πρωτοπαδάκης μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φονικωτάτου πυρὸς ἀπώθησαν τοὺς πολεμίους ἕως εἰς τὴν παραλίαν. Τοσοῦτος τρόμος καὶ ἀπόγνωσις κατέλαβε τοὺς Τούρκους τότε, ὥστε εἰσπηδῶντες οἱ μὲν εἰς τὰ ἐκεῖ πλοῖα αὐτῶν ἵνα σωθῶσιν, οἱ δὲ εἰς τὴν θάλασσαν ῥιπτόμενοι ἀπεπνίγοντο. Ἡ ἐνταῦθα γενομένη τοῖς πολεμίοις φθορὰ ἀνήλθεν εἰς 350 ἄνδρας περίπου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἔτι ὑποτελῶν Καλυβιανῶν. Καὶ ἐντεῦθεν οὐκ ὀλίγα λάφυρα, ὅπλα καὶ πολεμεφόδια περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τέσσαρες σημαῖαι ἐχθρिकाί. Ἀπέθανον δὲ καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων 6 καὶ ὑπὲρ τοὺς 15 ἐπληγώθησαν ἰασιμῶς.

Μετὰ τὴν ἔνδοξον ταύτην νίκην ἐπαναστάτησε καὶ ἡ ἐπαρχία αὕτη τῶν Ἀποκορώνων. Ὁ Τσελεπῆς καὶ Σήφακας παραλαβόντες τοὺς ἑαυτῶν ἄνδρας ἐπανῆλθον αὖθις εἰς τὴν θέσιν τῶν Μαλάξαν, ὅπου διαμένοντες ἡμύνοντο διηνεκῶς κατὰ τῶν ἐξορμώντων ἐκ Χανίων Τούρκων. Ὁ δὲ Ἀ. Πρωτοπαπαδάκης μεταβάς εἰς Ἀρμυρὸν καὶ παρλαβὼν δύο τηλεβόλα τοῦ κτακρημισθέντος φρουρίου ἀνῆλθε πολιορκῶν πάλιν τὸν ἰσχυρὸν Πύργον τοῦ Ἀληδάκη. Κανονιοβολοῦντες δ' αὐτὸν οὐδὲν ἀποτέλεσμα ἐπηνεγκον μὴ γνωρίζοντες καλῶς τὴν χρῆσιν τῶν τηλεβόλων. Ὁ Πρωτοπαπαδάκης ἐγένετο εὐτυχέστερος ὄλων τῶν λοιπῶν εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τῶν λαφύρων, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁ δικαιοῦτερος αὐτῶν εἰς τὴν διανομὴν τούτων.

Ἐνῶ δ' ἐγένετο ἡ μεγάλη μάχη τοῦ Τσιβαρὰ ἐξώρμησεν ἰσχυρὸν σῶμα Τούρκων ἐκ Χανίων ἵνα φέρῃ ἀντιπερισπασμὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀνελθὼν ἕως εἰς τὴν θέσιν Διγεννηῆ ἀπεκρούσθη ἀποτελεσματικῶς ὑπὸ τοῦ Σφακιανοῦ Ἀνδρέου Φασούλη καὶ ἄλλων ὀπλαρχηγῶν Ριζιτιῶν. Πεισματῶδους δὲ συγκρούσεως γενομένης, οἱ Τούρκοι δὲν ἐβράδυναν καὶ πάλιν νὰ στρέψωσι τὰ νῶτα καὶ καταδιωχθῶσιν ἐλευσινῶς μέχρι τῆς πεδιάδος, ἀφήσαντες πολλοὺς νεκροὺς καὶ λάφυρα κατὰ τὴν φυγὴν των.

Καθορῶντες δὲ οἱ ἐν Χανίοις Τούρκοι ἐν ἀθυμίᾳ τὴν οὕτω στε-

νήν αὐτῶν πολιορκίαν καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐξέρχεσθαι εἰς μακρὰν ἀπόστασιν ἄνευ πολλῆς ζημίας, ἀπεφάσισαν ὅπως δι' ἰσχυρᾶς ἐπιθέσεως ἐκτοπίσωσι τοὺς ἐπικαθημένους Ἑλληνας ἐπὶ τοῦ τραχήλου αὐτῶν, ὅστις ἦν ἡ Μαλάξα. Ὅθεν συνταχθέντες ὑπὸ τὸν Λατῆρ πρὸς ἐξόρμησιν ἐμμανεῖς (23 Ἰουνίου) καὶ ἀνελθόντες συνῆψαν μάχην πεισματώδη πρὸς τὸν Τσελεπῆν, τὸν Σήφακαν καὶ ἄλλους ὀπλαρχηγούς, Ῥιζίτας, πλὴν οὐδέν ἄλλο κατώρθωσαν καὶ τότε ἢ ὅτι ἐπλήρωσαν τὴν ἀγούσαν εἰς τὰ Χανία πτωμάτων καὶ ὤπλισαν πολλοὺς ἀόπλους Ἑλληνας διὰ τῶν ἑαυτῶν ὄπλων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φονευθέντων ἄγνωστος.

Ταυτοχρόνως δὲ μὲ τὴν ἐξόρμησιν τούτων ἐξῆλθε καὶ ἕτερον σῶμα ἰσχυρὸν διευθυνόμενον κατὰ τοῦ Παναγιωτάκη, ὄντος πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς Κυδωνίας, ὅπως φέρῃ ἐντιπερισπασμὸν τοῖς ἐν Μαλάξῃ καὶ διευκολύνῃ τὸν Λατῆρ εἰς κατάληψιν αὐτῆς, ἀλλ' οὗτοι πρὶν ἢ φθάσωσιν εἰς τὸ μελετώμενον μέρος ἔπαθον πλείονα κακὰ ἀπὸ τοῦ ἀνδρείου μαχητᾶς τοῦ Παναγιωτάκη Λακκιώτας. Οὗτοι καταδιωχθέντες μᾶλλον ἐρρωμένως εὐρέθησαν εἰς Χανία πρὸ τοῦ Λατῆρ, ἀφήσαντες καὶ 100 περίπου πτώματα βορὰν τῶν ὀνέων ἐν οἷς καὶ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν Χασάν βῆ καὶ οὐκ ὀλίγα λάφυρα, ὄπλων, πολεμοφοδίων καὶ ζώων.

Μετὰ τὰς νίκας ταύτας συνῆλθον οἱ τρεῖς στρατηγοὶ Παναγιωτάκης, Σήφακας καὶ Τσελεπῆς εἰς τὸ χωρίδιον Παναγιὰ ὅπως συσκεφθῶσιν ὑπὲρ τῶν ἀριστευσάντων ἀνδρῶν τῆς Κυδωνίας καὶ βαθμοφορήσωσιν ὅσους ἤθελον ἐγκρίνῃ ἀρμοδίους. Ἐβαθμοφόρησαν δὲ ὀπλαρχηγούς τοὺς δύο ἀδελφοὺς Χάλιδας, Ἰωάννην καὶ Βασίλειον ἐκ τοῦ Θερίσου, τὸν δὲ Παπαδαντρέαν ἐκ τῶν Κεραμίων καὶ ἄλλους τινὰς ὑποδεστέρους τούτων (α). Τὰ ὀνόματα τῶν ἀρίστων τούτων ἀνδρῶν ἀπέστειλαν εἰς τὴν Καγκελαρίαν ὅπως ὧσι καὶ ἐκεῖνη γνωστά. Οὕτω κατόπιν ἐγκρίσει τῶν στρατηγῶν ἐβαθμοφοροῦντο καὶ ἄλλοι διάφοροι πολλαχοῦ ἐπαξίως.

Ἀπὸ τὰς πρώτας νίκας τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν ὀπλοφόρων Ῥιζιτῶν ἐν Λούλφ καὶ Λάκκοις σύμπασα ἡ Κυδωνία ἐξανέστη

(α) Χάριν συντομίας θὰ ἀναφέρωμεν μόνους τοὺς ἀνωτάτους ἀρχηγούς ὑπονοουμένων καὶ πάντων τῶν ὑπ' αὐτοὺς μαχητῶν καὶ ὀπλαρχηγῶν τῶν ἐπαρχίων.

και ὀλονέν ὠπλίζετο ἀπὸ τὰ ἐχθρικά ὄπλα, ὡς ἀφηγήθημεν, ὥστε οἱ Ἕλληνες ἐνταῦθα ἐγένοντο ἐξ ἀρχῆς ἰσχυροὶ και ἐδέσποζον οὐμόνον τῶν ὑψηλῶν θέσεων, ἀλλὰ και αὐτῆς τῆς ἐξῴθεν τῶν Χανίων πεδιάδος. Μέσης δὲ νυκτὸς κατῆλθον ἱκανὸς ἀριθμὸς Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Τσελεπῆ και περικυκλώσαντες αἴφνης τὰς ἐξῴ τῶν Χανίων ἐπαύλεις τῶν πλουσίων ἀγαθῶν συνέλαβον οὐκ ὀλίγας ἐπισήμους οἰκογενείας, ἅς και ἀντήλλαξαν δι' ἄλλων πλειόνων Ἑλλήνων αἰχμαλώτων· τὰς δὲ μεγαλοπρεπεῖς οἰκίας κατέκαυσαν και κατέστρεψαν ὀλοτελῶς. Τὰς οἰκογενείας ταύτας και πολλὰ ἀξιόλογα πράγματα παραδοὺς ὁ Τσελεπῆς εἰς τοὺς ὀπλαρχηγούς ἀπέστειλεν ὀπίσω, αὐτὸς δὲ παραλαβὼν τοὺς μᾶλλον τολμηροὺς προὐχώρησεν ἄχρι τῶν τειχῶν τῶν Χανίων (26 Ἰουνίου και παρέδωκεν εἰς τὸ πῦρ τὰ ἐξῴ τῆς μεγάλης πύλης ἐργαστήρια και οἰκίας.

Τὸ ἀπροσδόκητον τοῦτο τόλμημα τῶν Ἑλλήνων παρέσχε τοῖς ἐντὸς Μουσουλμάνοις τοσοῦτον θόρυβον και τρόμον, ὥστε ἐνόμισαν ὅτι ἤδη εὐρίσκοντο πάντες εἰς χεῖρας τῶν ἀπίστων. Θρηνοὶ γοεροὶ, ἀκατάπαυστοι ἀλαλαγμοί, κανονιοβολισμοὶ και τουφεκισμοὶ εἰς τὸν ἀέρα και δὴ και δακρύροροι ἱκεσίαι εἰς τὸν Προφήτην ἐξηκολούθουν ἐφ' ὄλην τὴν νύκτα, διότι ἐπίστευσαν ὅτι γίνεται ἐφοδος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς πόλεως, ἐνῴ οὔτοι ἅμα ἔθεντο τὸ πῦρ ἀνεχώρησαν ὑπὸ βροχὴν σφαιρῶν, ἀλλ' οὐδεὶς, πλὴν ἐνὸς Σφακιανοῦ, ἐφονεύθη, δν μετενεγκόντες ἔθαψαν εἰς Μαλάξαν.

Τὴν δὲ ἐπιούσαν παρέλαβεν ὁ Τσελεπῆς ἐνίους Κυδωνιάτας, εἰδὼτας τὴν πηγὴν τοῦ ῥέοντος ὕδατος εἰς τὰ Χανία, και μεταθέντες εἰς τὴν πηγὴν ἔκοψαν αὐτὸ ὀλοσχερῶς. Τοῦτο περισσότερον παντὸς ἄλλου κατεστενοχώρησε τοὺς πολιορκουμένους, διότι οἱ Τοῦρκοὶ συνήθως ποιοῦσι πολλὴν χρῆσιν τοῦ ὕδατος εἰς λούσματα κτλ. Ἡ ἀμηχανία αὐτῶν ἐκορυφώθη και ἐσκέπτοντο σοβαρῶς τί ὤφειλον νὰ πράξωσιν ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τοσοῦτων και τηλικούτων κακῶν.

Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ἐστέφοντο δάφναις και ἕτερα τέκνα τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἐν Σάμῳ, ἅτινα ἦσαν ἐκ τῶν διασωθέντων ναυαγίων τῆς ἐν Γαλαζίῳ φθορᾶς· ἦσαν δὲ ὁ Χαϊδεμένος, ἀδελφὸς τοῦ ἐκεῖ πεσόντος Γεωργάκη, ὁ Χατζῆ Γεώργιος, ὁ Σταῦρος Ἀμηνᾶς, ὁ Ἰωάννης Λιοδάκης, ὁ Ἰωάννης Ροῦκουνας, ὁ Ν.

Ἄνδρακός καὶ ἄλλοι τινὲς Σφακιανοὶ μεθ' ὧν καὶ ὁ Ἀντώνιος Μεληδόνης. Ἄπαντες οὗτοι ἠρίστευσαν ἐνταῦθα, ἰδίως δ' ὁ Χ. Γεώργιος διεκρίθη καὶ τὸ ὄνομά του ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὸ Πανελλήνιον, διότι πρῶτος αὐτὸς ὤθησε τοὺς γενναίους Σαμίους εἰς ἐπιθεσιν κατὰ τῶν ἀποβιβαζομένων Τούρκων εἰς τὴν νῆσον ἐκείνην. Διὰ τῆς ἐπιθέσεως ἐκείνης οὐ μόνον ἐματαιώσαν τὴν ἀποβίβασιν τῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ φθορὰν μεγάλην ἐπήνεγκον εἰς αὐτοὺς καὶ τὴν νῆσον διέσωσαν ἐκ τῆς πανωλεθρίας. Ἐλθόμεν εἰς τὰ ἐν Ῥεθύμνῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Καθάπερ οἱ Χανιώται, οὕτω καὶ οἱ Ῥεθύμνιοι, ἀφοῦ εἰσῆλθον εἰς τὸ φρούριον δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐπιχειρῶσι διηνεκεῖς ἐξορμήσεις καὶ ἀενάους ἐπιθέσεις, ἀποπειρώμενοι νὰ διασπάσωσι καὶ διασκεδάσωσι τὴν πολιορκίαν των, ἀλλὰ καὶ οὗτοι οὐδὲν ἄλλο κατάρθουν ἐκάστοτε ἢ νὰ ἀφίνωσι πτώματά εἰς βορὰν τῶν ὀρνέων, νὰ ὀπλιζῶσι δὲ καὶ τοὺς ἀόπλους πολεμίους των, οἵτινες οὐδὲ τὰ μέσα εἶχον ν' ἀγοράζωσιν, οὐδ' εὔρισκον τοιαῦτα. Τὰς καθ' ἑκάστην καὶ τούτων ἐξόδους καὶ ἀπωθήσεις παρὰ τῶν Ἑλλήνων παραλείπομεν χάριν συντομίας καὶ διότι ἔσχον τὰ αὐτὰ τοῖς ἐν Χανίοις ἀποτελέσματα, ἀφηγοῦμενοι μόνον τὸ ἐξῆς.

Ἐνῶ μέγα μέρος τῶν Ἑλλήνων ἐμάχητο πρὸς τοὺς Ἀμπαδιώτας, οἱ Ῥεθύμνιοι Τούρκοι ἐνόμισαν κατάλληλον τὴν περίστασιν νὰ διασπάσωσι τὴν πολιορκίαν των καὶ καταλαβόντες τὰς ἐπικαίρους θέσεις κρατήσωσιν αὐτὰς διαρκῶς πρὸς ἄμυναν κατὰ τῆς μάστιγός των, ὡς ἀπεκάλουν τοὺς Καλλικρατιανούς. Ὅθεν συνταχθέντες ἐκίνησαν ὡς 1500 ἄνδρες ἐκλεκτοὶ (3 Ἰουνίου) καὶ συνηντήθησαν εἰς τὸ χωρίον Γάλλου πρὸς τοὺς Ἑλληνας Μανουσέλην καὶ Δελιγιαννάκην. Ἡ μάχη κατέστη προϊούσης τῆς ὥρας πεισματώδης καὶ κρατερὰ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ἄνευ ἀποτελέσματος, ἀλλὰ κατὰ τὸ δειλινὸν προφθάσαντος καὶ τοῦ Πρωτοπαπαδάκη, τοῦ Κωστοπώλου καὶ τοῦ Τσουδεροῦ μετὰ ἰσχυρῶν σωματῶν ἐνεθάρρυναν τοὺς ἡμετέρους· τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Τούρ-

κους, ὥστε ἡ πάλη κατέστη μία τῶν σπουδαιοτέρων καὶ πεισματωδεστέρων, διαρκέσασα ἐπὶ τρεῖς ὅλας συνεχεῖς ἡμέρας καὶ ἰσριθμοὺς νύκτας πάντοτε ἀμφίροπος καὶ ἀμφίβολος.

Ἐπὶ τέλους οἱ ἐκ Καλλικράτους ὀπλαρχηγοί, Ἄνδρ. Μανουσέλης, Πέτρος Παπαδάκης, Κωνσταντῆς Βενιέρης, Μουντομανούσος, Μανώλης Ντουλαβέρης, ἄνδρες λεοντόκαρδοι, λοξοδρομήσαντες μετὰ τινῶν ἄλλων ἐγγχωρίων τῶν καὶ προχωρήσαντες ἀθέατοι ἀπὸ τὸ ὄρος Βρύσινα ἐπετέθησαν βραχδατοὶ πρὸς τὰ νῶτα τῶν πολεμίων, οἵτινες ἰδόντες αἴφνης τοῦτο καὶ νομίσαντες, φαίνεται, ὅτι ἦτο ἰσχυρὰ δύναμις ἐκεῖθεν, ἔστρεψαν τὰ νῶτα ὀπισθομαχόμενοι, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ διεδέχθη τὴν τροπὴν ἐπονειδίστος φυγή. Οἱ νικηταὶ ὄντες ὀλοτελῶς ἐξηντηλημένοι δὲν κατεδίωξαν αὐτοὺς ἐπὶ πολὺ. Ἐν τούτοις ὁ ὠκυποδέστατος καὶ ἄφοβος Μουντομανούσος κατῴρθωσε νὰ συλλάβῃ ζῶντα σηματοφόρον τινὰ καὶ νὰ τὸν ἀναγκάσῃ νὰ φέρῃ τὴν σημαίαν του ἀναπεπταμένην εἰς τὸν Μανουσέλην. Ἡ ζήμια τῶν Τούρκων ὑπελογίσθη ἄνω τῶν 100 ἀνδρῶν, ἡ δὲ τῶν Ἑλλήνων εἰς 9 φονευθέντας καὶ πολλοὺς πληγωθέντας.

Προλαβόντως εἶπομεν ὅτι τῶν Ῥεθυμνίων Τούρκων τὸ φόβητρον ἦτο ὁ Καλλικράτης καὶ συνεπῶς ἐθεωρεῖτο παρ' αὐτοῖς μέγα κατῴρθωμα ἢ πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο εἰσβολή· διόπερ φιλοτιμηθέντες 150 νέοι ὠκυποδέστατοι καὶ λίαν τολμηροὶ ἐστοιχημάτισαν ὅτι δύνανται νὰ ὑπάγωσιν εἰς τὸ χωρίον ἐκεῖνο καὶ νὰ τὸ καύσωσι. Τῶντι, ἐνῶ ἐξήκολούθει ἡ ῤηθεῖσα μάχη, αὐτοὶ παραστρατίσαντες διέβησαν ἀθέατοι, ὑποφωσκούσης τῆς 4 Ἰουλίου, τοὺς Ἄρμενοκάμπους, Σαϊτούραιο, Ῥουμπάδον καὶ εἰσβαλόντες εἰς τὸ χωρίον κατέκαυσαν τὴν πρώτην συνοικίαν ὀνομαζομένην Πυπολίδαν, τῶν ἀνδρῶν ὄντων εἰς τὸ στρατόπεδον ὄλων. Εἶτα δὲ λαβόντες σημεῖά τινὰ εἰς μαρτυρίαν ἐτράπησαν εἰς φυγὴν καὶ ἤλθον εἰς τὸ ἑαυτῶν στρατόπεδον, ὅπου παρὰ πάντων ἐπηνέθησαν διὰ τὴν τόλμην καὶ ἀνδρείαν των. Ἐπανελθόμεν ἤδη εἰς Λουτρόν.

Ἡ Καγκελαρία πληροφορηθεῖσα τὴν πρόθεσιν τῶν νικητῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ὅτι μέλλουσιν ἐκστρατεῦσαι αὐθις κατὰ τῶν Ἄμπαδιωτῶν, ὄντων συγκεντρωμένων εἰς Βαθιακόν, ἵνα ἐκτοπίσωσιν ἐκείνους καὶ ἐκ τῆς φωλεᾶς ταύτης, διέταξε μεσοῦντος

τοῦ Ἰουνίου τοὺς Σφακιανοὺς πλοιάρχους Στρατὴν Μπελιθανάκη καὶ Κωνσταντῖνον Σιρμαλένιον νὰ παραπλεύσωσι μὲ ἴδια αὐτῶν ἔξοδα ὄλην τὴν παραλίαν τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου ἕως εἰς Μεσσαράν, ὅπως φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τοὺς Ἀρπαδιώτας ἐξ ἑνός, ἐξ ἄλλου δὲ νὰ ὑποβοηθήσωσι τὴν εἰς Σφακία προσφυγὴν τῶν ὄσων γυναικοπαίδων καὶ ἀδυνάτων ἤθελον. Καὶ ἀληθῶς τὸ σχέδιον ἐπέτυχε πληρέστατα· διότι παραπλέοντες τὸν Πλακιῶν εἶδον περὶ τὰς 400 ψυχὰς γυναικοπαίδων καταδιωκομένας ὑπὸ τῶν Τούρκων. Κανονιοβολήσαντες δὲ κατ' ἐκείνων ἀνεχαίτισαν κἄπως τὴν ὁρμὴν των καὶ αἱ οἰκογένειαι διέδραμον τὴν Φοινικίαν ἀνέπαφοι. Παρέμειναν δ' ἐνταῦθα ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας τὰ πλοῖα διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν. Ἐντεῦθεν δὲ προχωρήσαντα ἕως εἰς τὸν Ἅγιον Γαλήνην εὔρον πλείστας οἰκογενεῖας ἐν ἀπελπισίᾳ σεσωρευμένας ἐκεῖ καὶ παρέλαβον αὐτὰς εἰς τὰ πλοῖα. Οἱ Ἀρπαδιῶται ἰδόντες αὐτὰ προσεγγίζοντα εἰς τὴν ξηρὰν ἐφοβήθησαν ἀπόβασιν τῶν Σφακιανῶν, διόπερ πολλοὶ κατέβησαν ἐκεῖ πρὸς ἄμυναν. Κανονιοβολοῦντα δὲ τούτους ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐπέσυραν τὴν προσοχὴν αὐτῶν πρὸς τὰ ἐκεῖ, ὥστε ἄπασαι αἱ οἰκογένειαι Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου εὔρον καιρὸν καὶ διέφυγον τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ ἀτίμωσιν, αἱ μὲν εἰς τὰ Σφακία, αἱ δὲ ὅπου ἠδύναντο καὶ ἐνόμιζον ὅτι θὰ σωθῶσιν.

Ἐντεῦθεν δὲ προὐχώρησαν ἕως τὰ παράλια τῆς Μεσσαράς καταβομβαρδίζοντες ὅλον ἐν, ὅπως ἐφιστῶσι πρὸς τὰ ἐκεῖ τὴν προσοχὴν τῶν Τούρκων καὶ διευκολύνωσι τοὺς ἀπὸ τῆς ξηρᾶς παραλλήλως προχωροῦντας Ἑλλήνας. Οἱ ἐν Μεσσαρᾷ Κουρμούλιδες, ἐπειδὴ ἐπαμφοτέριζον εἰς τὸ θρήσκευμά των, ἦσαν εἰς ἀκροσφαλῆ θέσιν· διόπερ παρουσιασθέντων τῶν Σφακιανῶν πλοίων ἐκεῖ χάριν αὐτῶν ἔνεκεν προηγουμένης ἰσως συνεννοήσεως, παρέλαβον γυναίκας, παιδιὰ, φίλους, πολύτιμα πράγματα καὶ ἐπεδιβάζοντο ἀθέατοι εἰς τὰ πλοῖα ἐν νυκτί, ἀλλ' οἱ προσελθόντες ἦσαν 1811 ψυχαὶ καὶ δὲν ἠδύναντο τὰ πλοῖα ἔχοντα καὶ ἄλλους νὰ παραλάβωσι τοσαῦτον πλῆθος, ὥστε μεγάλη ἐγένετο σύγχυσις καὶ ταραχὴ μεταξὺ αὐτῶν, ἐριζόντων περὶ τοῦ τίνες ἔμελλον νὰ μείνωσι καὶ τίνες νὰ φύγωσιν, ἐνῶ πάντες ἐξετέθησαν ἀπέναντι τῶν ἐχθρῶν. Ἄλλ' ἀγκυθῆ τύχη! Κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς φιλονεικίας καταφθάνουσι καὶ

ἕτερα δύο Σφακιανὰ πλοῖα, τὸ τοῦ Κώστα Περάκη καὶ τὸ τοῦ Παύλου Μπελιθανάκη, σταλέντα ἐπίτηδες ὑπὸ τῆς Καγκελαρίας, ἅτινα παρέλαβον ἅπαντας μὲ τὰ πράγματά των. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἄνω παρέλαβον καὶ ἑτέρας 32 ψυχὰς ἀπὸ τὸ ἀπέναντι ξηρόνησον Παξιμάδι καὶ μετέφερον ὄλους εἰς τὰ Σφακία οὐ μόνον ἀμισθί, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ἴδια τῶν πλοίων τρόφιμα. Τὸ τοῦ Σ. Μπελιβάνη βρίκιον διαρραγὲν ἀπὸ τὰς κανονιοβολὰς μόλις δὲν ἐδυθίσθη φθάσαν εἰς τὰ Σφακία.

Τοσαύτη ἐγένετο κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας ἢ εἰς Σφακία συρροὴ τῶν οἰκογενειῶν καὶ ἀόπλων, ὥστε ἕως τότε ὑπελογίζοντο ὑπὲρ τὰς τρεῖς μυριάδας ψυχῶν χωρὶς τοὺς ὀπλοφόρους. Ἡ Καγκελαρίαν ἐφρότιζεν ἔτι εἰς τὴν δυνατὴν συντήρησιν αὐτῶν· παρήγγειλε δὲ καὶ τοῖς ἐντοπίοις νὰ ὑποδέχωνται αὐτοὺς φιλαδέλφως καὶ ὅ,τι ἕκαστοι ἠδύνατο νὰ χορηγῶσιν εἰς ἐκείνους. Καὶ ἀληθῶς αἱ οἰκίαι, τὰ σπαρτά, τὰ ποιμνία, τὰ ἀμπέλια, καὶ τὰ πάντα ἐγένοντο κοινὰ ἄνευ γογγυσμῶν καὶ παραπόνων. Ἡ Καγκελαρία δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ φροντίζη σπουδαίως περὶ αὐτῶν, διότι, ὅσα ἢ ἐπαναστάσις ἐξετείνετο, τοσούτω καὶ αἱ ἀνάγκαι καὶ ἐλλείψεις τῶν χρειωδῶν ἀπέβαινον ἐπαισθηταί. Τοῦτο ἐξηνάγκασεν αὐτὴν νὰ παρακαλέσῃ τοὺς ἐμποροπλοιαρχοὺς, ἔχοντας ἔλαια, σάπωνα, τυρόν, μέλι κτλ. νὰ πωλήσωσιν αὐτὰ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν καὶ διὰ τῶν χρημάτων ν' ἀγοράσωσιν ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου, ἕως ὅτου ἔλθῃ εἰς θέσιν νὰ πληρώσῃ αὐτά.

Οἱ ἐμποροπλοιαρχοὶ οὗτοι καθορῶντες τὴν ἀνάγκην, ὄντες ἄλλως ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τῆς προόδου τῶν Ἑλληνικῶν ὀπλων, ἐδέχθησαν προθύμως τὴν πρότασιν τῆς Καγκελαρίας καὶ ἐπέδωκαν αὐτὰ ὡς δάνεια· ταῦτα δὲ ἔλαβον κατόπιν ἄνευ κέρδους χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, ὡς ἔλεγον.

Παραλαβοῦσα ταῦτα ἡ Καγκελαρία ἀπέστειλεν αὐτὰ εἰς Μάλταν μὲ τὸ βρίκιον τοῦ Μανούσου Πρωτοπαπαδάκη καὶ μὲ τὴν γολέτταν τοῦ Ρούσου Δασκαλογεωργάκη. Διὰ τοῦ ἀντιτίμου οὗτοι ἠγόρασαν ἱκανὰ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια. Ἀλλὰ καὶ ταῦτα δὲν θὰ ἐπῆρκον βεβαίως εἰς τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπαναστατούσας ἐπαρχίας, τὰς ἐστερημένας ὀπλων καὶ λοιπῶν ἐπιτηδείων, ἐὰν μὴ καὶ

ἐκ τῶν μαχῶν λαμβάνοντες ἀρκετὰ ὀκονόμου πολλοὺς ἀόπλους.
Ἄλλ' εἰς τὰ τοῦ πολέμου ἐπανελθωμεν.

Μετὰ δύο ἡμέρας ἀπὸ τῆς ἐν Ἀγ. Ἰωάννη νίκης τῶν Ἑλλήνων οἱ στρατηγοὶ Βουρδουμπᾶς, Μανουσελής, Πωλογεωργάκης, Κωστόπωλος καὶ Τσουδερός προῦχώρουν μέχρις Ἀμαρίου, ὅπως καὶ ἐκεῖ μεταδώσωσι τὰς ἐπαναστατικὰς ὠθήσεις· διότι καὶ οἱ ἐκεῖ κάτοικοι χριστιανοὶ ἐπεθύμουν πολὺ καὶ ἐκαρὰδόκουν τὴν ἐμφάνισιν τῶν Σφακιανῶν ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐξεγερθῶσιν, ὅπως καὶ οἱ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου καὶ τῆς Ῥεθύμνης κάτοικοι ἐποίησαν.

Οἱ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ Ἀμπαδιῶται δὲν ἠγνοῦν ὅτι βράδιον ἢ τάχιον ἔμελλον νὰ προσβληθῶσιν ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν λοιπῶν τέως ἐπαναστατησάντων, διὸ προνοήσαντες ἀπέστειλαν εἰς Ἡράκλειον ὄλας τὰς ἑαυτῶν οἰκογενείας, τὰ ἀπόλεμα μέλη καὶ δὴ καὶ τὰ ἀξιολογώτερα αὐτῶν κινήτὰ πράγματα, ὅπως ὧσιν ἐλεύθεροι εἰς ἀντίστασιν. Ἐξελέξαντο δ' ἀντὶ τοῦ φονευθέντος Κουντουροσμαίτη τὸν περιβόητον ἐπὶ ἀνδρεία Δελῆ-Μουσταφᾶν ἀρχηγόν των.

Ὁ Δελῆ-Μουσταφᾶς πληροφορηθεὶς τὴν προσέγγισιν τῶν Ἑλλήνων συνεσωμάτωσε τοὺς μαχητάς του εἰς τὸ δχυρώτατον χωρίον Βαθιακόν, ἔνθα περιέμενε τοὺς Σφακιανούς, ὡς ἔλεγε χλευαστικῶς, ἵνα ὑπογράψῃ τὴν συνθήκην τῆς πρὸς αὐτοὺς συμμαχίας (σελ. 202). Ἡ ὑπεροψία καὶ δέγωϊσμός ἀπετύφλου, αὐτὸν καὶ δὲν ἔβλεπεν ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶται πρῶτοι ἐπεκύρωσαν αὐτὴν εἰς Ἀγ. Ἰωάννην μὲ 300 περίπου ὑπογραφὰς καὶ τὴν τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Κουντουροσμαίτη φέρουσαν καὶ ἡμερομηνίαν 16 Ἰουνίου.

Καταλαβόντες δὲ οἱ πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας Σφακιανοὶ καὶ Ἀγιοβασιλείται τὸ περιώνυμον ὄρος τῆς Ἰδης διέδιδον καὶ ἐντεῦθεν ἐρωμένως τὸν ἐπαναστατικὸν σάλον. Ἄλλ' εἰς τὰς ὠθήσεις ταύτας εἶχον μέγα πρόσκομμα τὸ ἐν τῇ Ἀμπαδιᾷ συγκεντρωθὲν ἄγριον στίφος τοῦ Δελῆ-Μουσταφᾶ, εἰς οὗ τὴν ἀπόλυτον διέθεσιν ἦσαν ἐκτεθειμένοι οἱ ἐκεῖ δύσμοιροι χριστιανοί. Τοῦτου ἕνεκα ἐπεβάλλετο τοῖς Ἑλλησιν ἀνάγκη κατεπίγουσα ὅπως ἐπιτεθῶσι καὶ αὐθις κατ' αὐτῶν, ἵνα διευκολύνωσι τὰς ἐπαναστατικὰς ἐνεργείας αὐτῶν καὶ πέραν τῆς Ἰδης.

Ὅθεν δύο περιώνυμοι στρατηγοί, ὁ τῶν Λευκῶν Ὅρεῶν Βουρδου-

μπᾶς καὶ ὁ τῆς Ἰδῆς Δελῆ-Μουσταφᾶς ἔμελλον ἤδη νὰ διαλύσῃ τὴν διαφορὰν τῶν ἐπισημοτάτων καὶ ἱστορικωτάτων τῆς Μεγαλονήσου Ὀρέων (α) καὶ ὀριστικῶς ν' ἀποφανθῶσι τίνοι τούτων ἀνήκουσιν αἱ δάφναι καὶ ὁ τῆς δόξης στέφανος.

Ἡ μάχη συνήφθη ἐν Βαθιακῷ 28 Ἰουνίου ἀγρία καὶ μανιώδης, διαρκέσασα ἐπὶ 25 συνεχεῖς ὥρας, χωρὶς νὰ λάβῃ καιρὸν οὐδ' ἐλαχίστης τροφῆς νὰ μετάσχωσι. Τὸ μᾶλλον ζῶηρόν πυρ τῶν Ἑλλήνων ἐφαίνετο προβάδην ὡσεὶ ἐπέβαλλε περιστολήν τινα εἰς τοὺς θρασεῖς Ἀμπαδιώτας. Τοῦτο καθορῶν, ὁ ἀτρόμητος Δελῆ-Μουσταφᾶς ἐν ἀγανακτῆσει καὶ σφοδρῶς ἐκκεντούμενος ὑπὸ τῆς φιλοτιμίας, ἐπιλήσμων δ' ἄλλως γενόμενος καὶ τῆς τοῦ προκτόχου του τύχης, διατάττει ἔφοδον ἐπιθετικὴν καὶ σὺν τῇ βροντῶδει προτροπῇ καὶ αὐτὸ πρῶτος πάντων προῦχώρει ὡς θυμοειδῆς λέων. Ἀλλὰ θραυσθέντος πάραυτα τοῦ ὄπλου ὑπὸ σφαίρας διατρωθέντος καὶ τοῦ μηροῦ ὑφ' ἐτέρας, ἠρπάγη ὡς στρουθίον ὑπὸ τῶν Σφακικῶν καὶ ὑπὸ βροχὴν σφαιρῶν μετηνέχθη ζῶν εἰς τοὺς πόδας τοῦ Βουρδουμπᾶ! Οἱ Ἀμπαδιῶται ἰδόντες τὴν σύλληψιν τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ ἀπελπισθέντες ἐγκατέλειψαν πάραυτα τὴν θέσιν των καὶ διεσκορπίσθησαν ἄλλοι ἀλλαχόσε. Οἱ δὲ Χριστιανοὶ τῆς ἐπαρχίας ταύτης περιχαρεῖς γενόμενοι διὰ τὴν ἀνέλπιστον καταστροφὴν τῶν ἀγριωτάτων συνοίκων, καθὼς καὶ διὰ τὴν δρωμένην τότε βοήθειαν ἐκ τῆς θαλάσσης, ἐπαναστάτησαν καὶ αὐτοὶ τότε μετὰ προθυμίας.

Ὁ Δελῆ Μουσταφᾶς ἀπαγόμενος εἰς Σφακία αἰχμάλωτος ἔλεγε καθ' ὄδον ὅτι πρὸ πολλοῦ εἶχε τῆς διαθεσιν νὰ βαπτισθῆ, ἀλλὰ λόγοι φιλοτιμίας δὲν ἐπέτρεπον αὐτὸν νὰ πράξῃ τοῦτο, ἤδη δὲ εὐρῶν ἀρμοδίαν περίστασιν ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ μελετώμενον. Οἱ ἀπαγωγεῖς του ὅμως δὲν ἠγνόουν ποσῶς ὅτι ἔλεγε ταῦτα δολίως ἵνα μὴ κακομεταχειρίζονται αὐτὸν καὶ ἵνα ἀμνησῶσιν ἐκεῖνοι, αὐτὸς δὲ εὖρη καιρὸν νὰ δραπετεύσῃ. Διὰ ταῦτα παρασπόνδως διαβαίνοντες εἰς Κοκσαρὲ ἀπεεφάλισαν αὐτὸν εἰς ἀμοιβὴν τῶν ὄσων κεφαλῶν ἀθῶων Χριστιανῶν εἶχε κόψει καὶ αὐ-

---

(α) Τὸ μὲν ὄρος τῆς Ἰδῆς περιώνυμον διὰ τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν, τὸ δὲ τῶν Δευκῶν Ὀρέων διὰ τὴν γνωστὴν ἱστορίαν.

τός. Αἱ ζημίαι τῶν πολεμίων μαχομένων ἐκ τῶν οἰκιῶν δὲν φαίνονται ἀναλόγως μεγάλαι, αἱ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐκτεθειμένων ἀνήλθον εἰς 22 ἄνδρας φονευθέντας, καὶ πλείονας τῶν 35 ἰασιμῶς πληγωθέντας. Οὗτος ὁ Δελή-Μουσταφᾶς ὁμολόγησε καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν 300 περίπου φονευθέντων εἰς Ἅγιον Ἰωάννην.

Οὕτως ἀπόλετο καὶ τὸ φοβερὸν προπύργιον τοῦ Δελή-Μουσταφᾶ, ὅπερ καὶ Χριστιανοὶ καὶ Μωαμεθανοὶ ἐνόμιζον ἀκαταμάχητον. Διὰ τοῦτο οἱ Τούρκοι ἐκαυχέοντο καὶ ἐξ αὐτοῦ πολλὰ καὶ μεγάλα κατορθώματα ἠλπίζον, διότι οἱ Ἀμπαδιῶται ἐθεωροῦντο οἱ μαχιμώτατοι ἀπάντων τῶν ἐν Κρήτῃ Μωαμεθανῶν καὶ μόλα ταῦτα ἀπέναντι τῶν Σφακιανῶν ἀπεδείχθησαν μηδέν. Ὅπλα καὶ πολεμφοδία ἔλαβον ἐντεῦθεν οἱ Ἕλληνες ὀλίγα, ζῆα δὲ πολλά.

Μετὰ τινῶν δ' ἡμερῶν ἀνάπαυσιν καὶ διασκέδασιν ἐνταῦθα προφθάσαντος καὶ τοῦ Κουρμούλη μεθ' ἱκανοῦ σώματος, κάλλιστα ὠπλισμένου καὶ εἰς τὴν μάχην συμμαθεξάντος, ἔστρεψαν τὰ νικηφόρα αὐτῶν ὅπλα καὶ πρὸς τὰ βόρεια τῆς Ἰδῆς, ὅπως καὶ ἐκ τῆς Δύλοποτάμου ἐξωθήσῃ τὰ ἐκεῖσε ἐμφωλεύοντα τέρατα. Πολλὰς καὶ ἐνταῦθα συνῆψαν μάχας ἐπιτυχεῖς, πολλοὺς μόχθους καὶ ἀγῶνας ὑπέστησαν, ὅπως καθαρίσωσι καὶ τὴν ἐπαρχίαν αὐτῆν τῶν καθαρμάτων τῆς. Τὴν ἀρχηγίαν αὐτῆς ἔδωκαν παμψηφεῖ εἰς τὸν πολλὰ ὑπὲρ αὐτῆς μογηθέντα Θεόδωρον Χοῦρδον ἐξ Ἀσκύφου, δὴ καὶ πεντακοσίαρχον ἀνεκῆρῶζαν. Ταῦτοχρόνως δὲ διωρίσθη καὶ ὁ Μ. Κουρμούλης πεντακοσίαρχος καὶ ἀρχηγὸς τῶν κατὰ τὴν Μεσσαράν ἐπαρχιῶν μετὰ τῶν Βουρδουμπᾶ καὶ Πωλογεωργάκη· ἀλλ' οἱ τελευταῖοι μετ' οὐ πολὺ ἀφῆκαν μόνοι τὴν Ἀρχὴν εἰς τὸν φίλον αὐτῶν Κουρμούλην. Ἐπανέλθωμεν εἰς Χανία.

Οἱ ἐν Χανίοις πλεον πάντων ἐδυσφόρουν ἐπὶ τῇ στενῇ αὐτῶν πόλιορξία καὶ ἀναλογιζόμενοι τὸ θάρρος καὶ τὴν ἰσχὺν τῶν Ἑλλήνων ἐγνώσαν ὅτι ἄνευ ἰσχυρᾶς δυνάμεως δὲν ἠδύναντο νὰ διασπάσωσι καὶ διαλύσωσι τὴν πολιορξίαν των. Ὅθεν συναθροίσας ὁ Λατῆρ πασᾶς περὶ τὰς 8 χιλιάδας στρατοῦ ἐν Χανίοις, διατάξας σύναμα καὶ τοὺς Σελινιώτας νὰ κινήσωσι καὶ αὐτοὶ ταῦτοχρόνως, ὅπως ἐκεῖθεν φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν ἰσχυρὸν εἰς τοὺς ἀντάρτας, ἐξώρμησαν (5 Ἰουλίου) μετὰ μεγάλης ἐτοιμασίας καὶ ἀνήρχοντο πρὸς τὰς Ῥίξας, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν καὶ σχοινία καὶ ἀλύσεις, ὅπως δι'

αὐτῶν δέσωσιν, ὡς ἔλεγον, τοὺς Σφακιανούς καὶ φέρωσιν ἐκείνους εἰς τὰ Χκνία πρὸς θρίαμβον. Ἄλλ' ὁ πάντοτε ἄγρυπνος Τσελεπῆς πληροφορούμενος τὰ σχέδια τοῦ Πασᾶ εἶχε τοὺς περὶ αὐτὸν Σφακιανούς καὶ Ῥιζίτας οὕτω προδιατεθειμένους, ὥστε, ἅμα ἀφικομένου τοῦ ἐχθροῦ εἰς τὴν θέσιν Καμπιά, νὰ ἐπιτεθῶσι ῥαγδαίως κατ' αὐτοῦ ὡς οὐδέποτε ἄλλοτε· διότι αὕτη ἦν ἡ μεγαλύτερα αὐτοῦ ἐπίθεσις καὶ ἂν ἀποτύχη, ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἔσεται εὐχάριστος. Τὴν γνώμην τοῦ στρατηγοῦ ἐδέχθησαν μὲν οἱ ἀθάνατοι μαχηταὶ καὶ ἐπετέθησαν πρὸς τὸν ἐχθρὸν μετ' ἀμιμήτου μεγαλοψυχίας, ἀλλ' ὀλιγοστοὶ ὄντες περιεκυκλοῦντο ὑπὸ τῆς πληθύος τῶν πολεμίων ὅπου ἂν ἐτοποθετοῦντο· διὸ ἀποσυρόμενοι ἀπὸ θέσεως εἰς θέσιν ὑφίσταντο μεγάλας ζημίας κατὰ τὴν ὑποχώρησιν. Τοῦτο προιούσης τῆς ἡμέρας ἠλάττου ἐπαισθητῶς τὸ θάρρος τῶν Ἑλλήνων.

Τὴν δειλίαν ταύτην καθορῶν ὁ Τσελεπῆς καὶ τὰς δεινὰς συνεπειὰς τῆς ἥττης ἀναλογιζόμενος ἀνίσταται ἀφόβως ἐκ τῆς θέσεώς του καὶ βοᾷ μεγαλοφώνως· «Φίλοι καὶ ἀδελφοί! Ἄς δεῖξωμεν καὶ πάλιν τὴν συνειθισμένην γενναιοψυχίαν μας. Ἄς πολεμοῦμεν ἀνδρείως καὶ μὲ τὴν δύναμιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ὅπου ἔχομεν εἰς τὰς σημαίας μας, θὰ νικήσωμεν καὶ τούτην τὴν φοράν, θὰ κόψωμεν τὴν ἐλπίδα τῶν ἐχθρῶν, ἂν τοὺς νικήσωμεν καὶ τώρα. Ἄρκει νὰ καρτερήσωμεν ἀκόμη ὀλίγον. Τώρα καταφθάνουσι καὶ οἱ γενναῖοι Λακκιῶται καὶ ὁ ἀτρόμητος Σήφακας μὲ οὐλοὺς τοὺς Ἀποκορωνιώτας».

Οἱ λόγοι καὶ αἱ προτροπαὶ τοῦ Τσελεπῆ ἐνέβαλον, ὡς σύνηθες, μέγιστον θάρρος τοῖς μαχηταῖς καὶ διεκατέρουσαν μαχόμενοι μᾶλλον ζωηρῶς ἄχρι τῆς μεσημβρίας, ὅποτε ἀληθῶς καταφθάνοντες οἱ Λακκιῶται καὶ Ἀποκορωνῖται καὶ τοποθετηθέντες ἐκατέρωθεν τοῦ πολεμίου ἐπέφερον μεγίστην θραῦσιν. Τοῦτο ἐξηνάγκαζε τοὺς πολεμίους νὰ συστέλλωνται μικρὸν κατὰ μικρὸν καὶ νὰ υποχωρῶσι. Τὴν ὑποχώρησιν ταύτην κατιδόντες οἱ Ἕλληνες προσεπήδων ἀπὸ λίθου εἰς λίθον μετὰ θαυμαστῆς ἀφοβίας, ἕως ὅτου ἀπεθαρρύνθησαν οἱ ἐχθροὶ καὶ ἐτράπησαν εἰς ἐπονείδιστον φυγὴν. Ἐνῶ δ' ἔφευγον, ἀπεπειρῶντο πολλάκις ν' ἀντισταθῶσι, πλὴν οἱ διώκται τῶν ἐφώρμων ὡς θηρία, ἕως ὅτου ἀφήρσαν ἀπ' αὐτῶν ὄλοσχερῶς τὸ θάρρος καὶ μόνην τὴν μετὰ σπουδῆς φυγὴν ἀφῆκαν αὐ-

τοῖς πρὸς σωτηρίαν. Στενῶς κατεδιώξαν αὐτοὺς ἄχρι τοῦ ἕξω τῶν Χανίων πεδίου.

Πολλοὶ αὐτῶν σημαῖαι, ἄφθονα πολεμφοδία, ὅλα τὰ κανόνια, ὅπλα πολλά, ἢ ἀποσκευὴ σχεδὸν ὅλη, πολλαὶ ἑκατοστύες παντοειδῶν ζώων, αἱ ἀλύσεις, τὰ σχοινία, δι' ὧν ἔμελλον νὰ δέσσωσι τοὺς Σφακιανούς, αὐτὰ πάντα περιήλθον εἰς χεῖρας τῶν ἐνδόξων νικητῶν. Πολλοὺς ἐκ τῶν ζωγρηθέντων Τούρκων ἔδεσαν μὲ τὰ σχοινία καὶ τὰς ἀλύσεις πρὸς χλεύην καὶ ἀπέστειλαν οὕτω αὐτοὺς εἰς Λουτρόν.

Τέλος δ' ἡ μεγάλη τοῦ Λατῆφ στρατιὰ ἐπανεληθούσα ἐκλείσθη οὕτως αἰσχυρῶς εἰς Χανία ἀφήσασα εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ εἰς τὰ ὄρη βορὰν τῶν σαρκοφάγων 500 περίπου πτώματα ἀνδρῶν. Ἡ δὲ τῶν Ἑλλήνων ζημίαι μόλις ἀνῆλθεν εἰς 28 ἄνδρας φονευθέντας καὶ πλείους τῶν 50 πληγωθέντας ἀκινδύνως. Καὶ ἐν τῇ μάχῃ ταύτῃ μεταξὺ πάντων ἠρίστευσαν οἱ Θερισιανοὶ καὶ οἱ Λακιώται καὶ πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἐβαθμοφόρησεν ὁ Ἀρχηγὸς αὐτῶν Παναγιωτάκης· ἰδίως δὲ διεκρίθη ἀνώτερος παντὸς ἄλλου ὁ Ἰάννης Χάλης εἰς τὸ μάχεσθαι.

Καθὰ δὲ προεῖπομεν, καὶ οἱ Σελινιώται Τούρκοι ἀγόμενοι ὑπὸ τοῦ διαβοήτου Καούρη προὐχώρησαν ἰκανῶς πρὸς τὰς Ῥίζας τῆς Κυδωνίας ὅπως συνδράμωσι δι' ἀντιπερισπασμῶν τὸν Λατῆφην, ἀλλ' ὁ Παναγιωτάκης καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς Ἀναγνώστης Παπαπωλάκης μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς Σφακιανῶν καὶ Κυδωνιατῶν ἀντέκρουον αὐτοὺς καρτερῶς δι' ὅλης τῆς ἡμέρας. Ἐλθούσης δὲ τῆς νυκτὸς καὶ τῆς φθορᾶς τοῦ Λατῆφ πασᾶ γνωσθείσης, ἀπεσύρθη καὶ ὁ Καούρης εἰς τὴν Σέλινον ἄπρακτος, ἀφήσας καὶ 12 πτώματα εἰς τὰ ὄρη.

Ὅστω τοίνυν οἱ ὄρειοι Ἕλληνες ἠλευθέρωσαν καὶ διεκαθάρισαν ἐντὸς 20 ἡμερῶν τὸ ἤμισυ σχεδὸν τῆς Μεγαλονήσου ἀπὸ τὰ ἀνθρωπόμορφα τέρατα καὶ πολλαὶ ἑκατοστύες ἀόπλων Ἑλλήνων ἐκ τῶν νικῶν ὀπλίσθησαν, ὅπερ τότε ἐθεωρεῖτο μέγα εὐτύχημα διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν ὀπλων. Καὶ ὁ Rouqueville ἀφηγεῖται λίαν συνεπτυγμένως, ὅσα ἕως ἄρτι ἐγράψαμεν, ὡς ἑξῆς.

• Οἱ γέροντες τῶν Σφακιανῶν ἀπεφάσισαν νὰ λάβωσιν ἀμυντικὴν θέσιν· διεχάραξαν τὸ σχέδιον, (ἐν Ἀσύμφῳ, ὡς εἶδομεν), ὅπερ ὄφειλον ἀκολουθῆσαι, ἀφοῦ πρῶτον ἤθελον συσσωματώσῃ δ-

λους τοὺς Ἑλληνας τῆς Κρήτης, τοὺς ἱκανοὺς εἰς τὸ ὀπλοφορεῖν καὶ ὄντας διεσκορπισμένους εἰς τὴν μεγαλητέραν νῆσον τοῦ Ἀρχιπελάγους. Τὰς διεσκορπισμένας ταύτας φυλάς, αἵτινες δὲν ἦσαν ἡ θύματα τῶν βαρβάρων, δυναμένας νὰ σχηματίσωσιν ὡς 20 χιλιάδας στρατοῦ, ἀπεφάσισαν ἐκεῖνοι νὰ μεταχειρισθῶσιν ἐκ τῶν ὀχυρῶν αὐτῶν θέσεων πρὸς ἀναχαίτισιν τῶν βαρβάρων ὀρδῶν, ὀπόθεν ἠδύναντο νὰ κρατῶσιν ἐκείνους εἰς πολιορκίαν, ἕως ὅτου ἤθελον εὔρεθῆ εἰς κατάστασιν νὰ τοὺς πολιορκήσωσι στενότερον καὶ τακτικώτερον. Εἴτε ἐβράδυνεν ἡ τελευταία αὕτη σκέψις νὰ πραγματοποιηθῆ εἴτε οὐχί, ἔσχεν ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐξολόθρευσιν τόσῳ βεβαίαν, ὅσῳ καὶ ἀναπόφρευκτον.

Ἐποιαῦται μὲν ἦσαν αἱ ἀγαθαὶ σκέψεις τῶν γερόντων ἐκείνων, αἱ ὅποισι ἐγένοντο δεκταὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ. Καὶ ἀφοῦ οἱ Σφακιανοὶ ἐγκαινίασαν τὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ, ἐξελέξαντο μεταξὺ αὐτῶν πολλοὺς ὀπλαρχηγούς, μεθ' ὧν ὑπερέβησαν τὰς κορυφὰς τῆς Ἰδῆς καὶ κατέβησαν ὡς 900 ἄνδρες εἰς τὰς πεδιάδας. Οἱ Τούρκοι καταστρέψαντες τοὺς κληρικοὺς καὶ ἐκτραπέντες εἰς βαρβάρους λεηλασίας ἄμα ἔμαθον ὅτι οἱ Σφακιανοὶ εὐρίσκοντο ἐστρατοπεδευμένοι εἰς διαφόρους θέσεις, ἔσπευσαν εἰς σύγκρουσιν πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν μαχῶν οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἦτο ἀμφίβολον. Οἱ βάρβαροι φιλοφρονηθέντες διὰ χαλάζης σφαιρῶν ἐτρέπησαν πανταχόθεν εἰς φυγὴν, ἀλαλάζοντες μεγάλως καὶ τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς ἐγκαταλιπόντες, ὧν τὰ ὄπλα πλείστους τῶν ἀόπλων νικητῶν ὤπλισαν. Ἐκτὸς δὲ τῶν ὄπλων ἐγκατέλειψαν καὶ τὰς ἀλύσεις, ἅς ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν, ὅπως ἀπαγάγῃσι τοὺς Σφακιανοὺς σιδηροδεμένους, καθάπερ ἐνόμιζον.

Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος ἀφηγείται μετ' εὐσυνειδησίας χάριν τοῦ δικαίου ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων, ἃν καὶ προσεβλήθη κάπως ἐν Πάτραις ὑπὸ τινῶν ἀτάκτων Ἑλλήνων. Ἄλλ' ὁ μὴδὲν παθὼν Γ. Γερβίνοσ πανταχοῦ τῆς θαυμασίας αὐτοῦ συγγραφῆς χλευάζει, ἐξυβρίζει καὶ καταμέμφεται ὅλους τοὺς Ἑλληνας ὀπλαρχηγούς. Οὐδενὸς τὰ κατορθώματα ἀφίνει ἀνάμικτα κακίων, ὅπως ἐμβάλῃ τῷ ἀναγνώστῃ τὰς μάλλον ζοφερὰς ἰδέας κατ' ἐκείνων. Μόνοι οἱ προδότες καὶ οἱ τουρκίζοντές εἰσιν αὐτῷ ἄρεστοὶ καὶ φρόνιμοι ἀπο-

καλούνται! Ὁ βουλόμενος ἀναγνώσάτω μετὰ προσοχῆς τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοῦ ἱστορίαν καὶ θὰ πεισθῆ ἂν πρέπει νὰ λαμβάνῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰς κρίσεις τούτου (α):

Ἀποροῦμεν πῶς ὁ μεταφραστὴς αὐτοῦ Περβανόγλους ἐκθειάζει τοῦτο ἐπὶ ἀμεροληψία, ἐνῶ παρεξέτρεπῃ ὀλοτελῶς ταύτης καὶ παραλογίζεται. Πανταχοῦ προσέχει ἵνα εὕρῃ καὶ τὴν ἐλαχίστην ἔλλειψιν, ὅπως ἐξογκώσῃ αὐτὴν ἐθελοκάκως καὶ ἀκρίτως. Τὰς ἐν ταῖς πόλεσι δηλ. γενομένας σφαγὰς ἀρχιερέων, ἱερέων, κοσμηκῶν κτλ. ἀποδίδει ὁ σοφὸς συγγραφεὺς εἰς τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῶν Σφακιανῶν καὶ σφοδρῶς καταμέμφεται αὐτῶν ὡς αἰτίων τοσούτων κακῶν εἰς τοὺς ἀθώους (β).

Καὶ ἡμεῖς συμφωνοῦμεν πληρέστατα αὐτῷ καὶ πρὸς χάριν τοῦ προσθέτομεν ὅτι οὐχὶ μόνον γυναικόπαιδα καὶ ἀθῶοι ἐπίσημοι ἀπεσφάγησαν ἕνεκεν τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες μεγίστης ἀξίας ἐφρονεῦθησαν μαχόμενοι, καὶ περιουσίαι μεγάλαι καὶ οἰκίαι μεγαλοπρεπεῖς καὶ χωρία ὀλόκληρα ἠφανίσθησαν καὶ δὴ καὶ ἡ Νῆσος σύμπασα ἀπετεφρώθη καὶ φρικωδῶς κατηρημώθη ἕνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Σφακιανῶν. Ἀλλὰ πῶς ἄλλως ὄφειλον νὰ πράξωσιν οἱ Σφακιανοὶ ἵνα μὴ δώσωσιν ἀφορμὴν τοῖς βαρβάροις νὰ σφάξωσι καὶ ἐρημώσωσι τὸν κόσμον; Δὲν μᾶς τὸ εἶπεν ὁ σοφὸς ἀνὴρ! Νὰ μὴ ἐπαναστατήσωσι; Ναί, ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο ὠφέλεια μόνον διὰ τοὺς Σφακιανούς, τοὺς ἔχοντας πλήρη ἐλευθερίαν, ἀτέλειαν, ἀσφάλειαν, ἐμπόριον, πλοῦτον καὶ τὰ παρὰ πλῆσια. Ἀλλ' εἰ καὶ αὕτως ἔπραττον, δὲν θὰ ἦτο καθαρὰ ἐθνικὴ προδοσία τῶν Λευκωρεϊτῶν; ἀφοῦ τὸ κίνημα δὲν ἦτο τοπικόν, ἀλλ' ἐθνεγερεσία καθολικὴ, ἀφοῦ ἦτο κίνημα περὶ ζωῆς ἢ τελείου θανάτου ἐθνικοῦ καὶ οἱ Σφακιανοὶ δυνάμενοι συντελέσαι κατὰ τι ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, ὄφειλον τότε οὗτοι νὰ μένωσιν ἀπαθείς θεαταί, διότι αὐτοὶ μόνοι δὲν ὑφίσταντο κινώσεις; Ἀλλ' ὁ ὀρθόφρων Rouqueville καὶ σὺν αὐτῷ ὅλος ὁ κόσμος καὶ τὰ πράγματα αὐτὰ λέγουσιν ὅτι ὁ ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν λοιπῶν πρωταγωνιστῶν περιορισμὸς τῶν βαρβάρων «ἔσχον τὸ ἀποτέλεσμα

(α) Ὁρα τόμ. Α'. σελ. 64. 175. τομ. Β'. σελ. 49. 63. 97. 256. 262. 348.

(β) Ὁρα τοῦτον σελ. 22.

ν' ἀπαλλάξωσι τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐξολόθρευσι τοσοῦτῃ βεβαίαν ὄσω καὶ ἀναπόφευκτον». Δύο τοίνυν κακῶν προκειμένων τὸ μὴ χειρὸν βέλτιστον.

Πάντως ἠθέλομεν συντχθῆ καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν γνώμην τοῦ Γερβίνου, ἀναλογιζόμενοι τὰς φθοράς, ἐὰν ἔλεγεν ὅτι, ὅπου δὲν ἦσαν Σφακία καὶ Σφακιανοί, δὲν ἐκυβερνῶντο κακῶς οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τῶν Τούρκων, δὲν ἠδικοῦντο, δὲν ἐσφετερίζετο ἡ περιορία τῶν, δὲν ἠγγαρεύοντο, δὲν ἠτιμάζοντο, δὲν ἀπεκόπτοντο αἱ γλῶσσαι τῶν, δὲν ἀπεσφάζοντο ποτε ἀναίτιως, καὶ ἐν συνόλῳ δὲν ὑφίσταντο τοσαῦτα μαρτυρολόγια καὶ κακώσεις. Ἀλλὰ δυστυχῶς πληροὶ καὶ αὐτὸς τὰς σελίδας τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀπὸ παντοειδεῖς φρικαλεότητος ἐφ' ὅλου τοῦ τουρκικοῦ κράτους διαπραττομένης.

Ἐπὶ πᾶσι δὲ καὶ ἡμεῖς καὶ πᾶς δρθόφρων φρονεῖ καὶ πιστεύει ὅτι οἱ Σφακινοὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ τοιοῦτοι λαοί, αὐτοὶ διέσωσαν καὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν ἐθνισμόν καὶ τὰ πάντα ἐν Ἑλλάδι, ἔσω καὶ μὲ μύριους ἀγῶνας, ἐρημώσεις, καταστροφὰς καὶ σφαγὰς ἑαυτῶν τε καὶ τῶν ὁμογενῶν. Ὅτι δ' οἱ Σφακιανοὶ οὐδέποτε οὐδεμίαν ἔδωκαν ἀφορμὴν σφαγῶν ἐξ ἀπερισκεψίας, τοῦτο τὰ πράγματα μαρτυροῦσι, ἐξεναντίας εἰργάζοντο λίαν περισκευμένως, ὅπως μὴ ἐρεθίσωσι ποτε τὴν ἀγριότητα τῶν τυράννων. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ Πουκεβὴλ διατρίβων τότε ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁρῶν τὰ πράγματα ἐκ τοῦ σύγγγυς.

«Οἱ Σφακιανοί, καίτοι ἦσαν σφόδρα παρωργισμένοι πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐδείκνυον ὁμως ἐν ταῖς μάχαις τόσῃ γενναϊότητα, ὅσῃ ἐκείνοι σκληρότητα καὶ βαρβαρότητα. Οὐδένα Τούρκον ἐκακοποιῶν συλλαμβανόμενον ἐν ἀρχῇ ἄοπλον. Εἰς τοὺς ὀπλισμένους ὁμως δὲν ἐχαρίζοντο. Ἀλλ' ὅτε εἶδον ὅτι οἱ ἐντὸς τῶν πόλεων ἀδελφοὶ τῶν ἐσφάζοντο καὶ ἀδιακρίτως ἐκρεμοῦντο εἰς τὰς ἐπάλλξεις τῶν φρουρίων, δὲν ἐβράδυναν καὶ οὗτοι νὰ ἐπηρεασθῶσιν ὑπὸ τῆς ἐκείνων θηριωδίας καὶ νὰ βλάπτωσιν, οὐς δὲν ἔβλαπτον ἕως τότε ἐξερχομένους ἐκ τῶν φρουρίων ἀόπλους πρὸς ζήτησιν χρειωδῶν».

Καὶ ὁ Ῥαφφενέλ. «Οἱ Τούρκοι ὑπέφερον παντοίας στερήσεις, διότι, ἀφοῦ ἀπεκλείσθησαν εἰς τὰ φρούρια, οἱ Σφακιανοὶ ἀφήρσαν

αὐτῶν καὶ τὰ ὀλίγα ζῶα, ἅτινα ἔτρεφον περίξ τῶν φρουρίων. Ἐν τούτοις οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὰς ἐνεργείας καὶ τὴν διαγωγὴν ἔδειξαν τόσῃν φιλανθρωπίαν ὅσῃν οἱ πολέμιοί των σκληρότητα καὶ κακίαν. Ἦναγκασμένοι ὑπὸ τῶν σκληρῶν νόμων τοῦ πολέμου οἱ Σφακιανοὶ νὰ προσενεχθῶσι καὶ αὐτοὶ πολλάκις σκληρῶς, ἀλλὰ τοῦλάχιστον δὲν διέπραζάν ποτε οὐδὲν τῶν ἀνωφελῶν ἐγκλημάτων, τὰ ὅποια οἱ πολέμιοί των τοσάκις διέπραξαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μακρᾶς καὶ φοβερᾶς ἐκείνης πάλης. Οἱ Τούρκοι ἐφόβουον τοὺς ἀθῶους ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ οἱ Σφακιανοὶ μανθάνοντες τὰς θηριωδίας ταύτας δὲν ἤλλαξαν διαγωγὴν, ἀλλ' ἡ μετριοπάθεια αὐτῶν ὑπεῖρξεν ἔτι μᾶλλον ἀξία θαυμασμοῦ. . . . Οἱ Τούρκοι ἐξήρχοντο πολλάκις τῶν πόλεων ἄοπλοι πρὸς ἀναζήτησιν χρειωδῶν καὶ οἱ Ἕλληνες ὀρῶντες αὐτοὺς δὲν τοὺς ἠνώχλουν ποσῶς.

Καὶ ἀληθῶς οὐχὶ σπανίως ἐθεᾶτο ὁ Τσελεπῆς καὶ ἄλλοι Κυδωνιάται ὀπλαρχηγοὶ νὰ ὑποβηθῶσιν ἰδιοχείρως τὰς γραίας τούρκας καὶ γέροντας ἀόπλους εἰς τὸ ἄραι τὰ ξύλα ἐπὶ τῶν ὤμων οὐχὶ μακρὰν τῶν Χανίων. Τοὺς ἀσθενεῖς τούτους οὐδέποτε παρηνώχλουν ἐξερχομένους εἰς ξύλων προμήθειαν ἢ χόρτων κτλ. διότι δὲν ἠδύναντο οὐδὲν νὰ προμηθευθῶσιν ἐκ τῆς ξηρᾶς ἄνευ τῆς θελήσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἄλλ' ὅσῳ ἀνυποθέσωμεν τὴν στέρησιν τῶν Τούρκων μεγάλην, δὲν ἐξισοῦτο μὲ τὴν τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Τούρκοι εἶχον τοῦλάχιστον τὰ τοῦ πολέμου ἄφθονα, οἱ δὲ καὶ τὰ βιβλία τῶν Ἑκκλησιῶν καὶ τοὺς στατήρας καὶ χειρόγραφα μεγίστης ἀξίας καὶ αὐτὴν τὴν πολύτιμον ἀλληλογραφίαν των κατέστρεφον ἕνεκα τῆς ὁσημέραι ἐπιτεινομένης ἀνάγκης ἀπὸ τῆς ἀναστατώσεως τῶν ἐπαρχιῶν.

Ἐνῷ δ' ἡ Καγκελαρία εὐρίσκετο ἐν ἀμνηχανία περὶ τῶν πολεμικῶν ἐπιτηδείων, ἔφθασαν καὶ τὰ δύο πλοῖα ἀπὸ τὴν Μάλταν, κομίσαντα ὄπλα πολλὰ καὶ ἐφόδια, ἅτινα ἐχρησίμευσαν μᾶλλον πρὸς τὰς τέως ἐπαναστάσας τῆς Ρεθύμνου ἐπαρχίας. Τὰ ἐν τῇ ἀγνώφῳ χώρᾳ τῶν Σφακίων τρόφιμα ἐξέλειπον ὁσημέραι ἕνεκα τῆς ἐκεῖσε συσσωρευθείσης πληθύος καὶ ἡ ἀμνηχανία ἀπέβαινε φρικώδης! Πολλοὶ ποιμένες ἀμέλγοντες τὰ ποιμνιά των δις καὶ τρίς τῆς ἡμέρας ὑπὸ φιλανθρωπίας διένεμον τὸ γάλα εἰς τὰ ἀγεληδὸν ἀκολουθοῦντα αὐτοὺς γυναικόπαιδα τόσῳ τῶν ἐντοπίων, ὅσῳ καὶ

τῶν προσφύγων. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ στεριεύσαντα ἔτρωγον καὶ αὐτὰ ταῦτα ἕως ὅτου ἐξέλιπον καὶ αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

Πρώτη εἰσβολὴ τῶν Τούρκων εἰς τὰ Σφακία ὑπὸ τὸν Καοῦνην καὶ τὸν Γερλῆν.

Οἱ ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπαρχίαις Τούρκοι, ἐπειδὴ δὲν εἶχον δοκιμάσῃ εἰσέτι τὰς σφαίρας τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν ὁμόρων αὐτοῖς, περιεφρόνουν καὶ ἐχλεύαζον τοὺς Ῥεθυμνοχανιώτας, ὡς ἀνεχομένους πολιορκεῖσθαι οὕτω στενωῶς ὑπ' ὀλίγων γυμνῶν καὶ ἀόπλων βραῦδάδων, διόπερ κομπάζοντες ἔλεγον προκειμένης τῆς ἐκστρατείας των εἰς Σφακία.

«Ἐρχεσθ' ἔμεῖς οἱ Καστρινοὶ οἱ φοβεροὶ παιγνιώταις

«Νὰ 'πᾶ νὰ 'λευτερώσωμε σοὶ Ῥεθυμνοχανιώταις.

Ὅθεν, ἀφοῦ ἐξεπλήρωσαν τὴν πρόβρῃσιν τῶν Σφακιανῶν (σλ. 180), ἦτοι ἀφοῦ ἐσφράξαν ἐντὸς τοῦ Ἡρακλείου ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπέζης τὸν Μητροπολίτην Γεράσιμον καὶ σὺν αὐτῷ 75 ἄνδρας τοὺς ἐπισημοτάτους τῆς πόλεως, ἐπίσης τὸν Κνωσοῦ Νεόφυτον, τὸν Χερρονήσου Ἰωακείμ, τὸν Ἀρκადίας Ἀνθιμον, τὸν Λάμπης Ἱερόθεον, τὸν Σιτειῆς Ζαχαρίαν, τὸν Πέτρας Ἰωακείμ, τὸν Διοπόλεως Καλλίνικον, ἀφοῦ οὕτω κατεκρεοῦργησαν ὅπου ἕκαστον εὔρον, καθὼς καὶ ὄλους σχεδὸν τοὺς Ἡγουμένους τῶν Μονῶν, τοὺς κληρικοὺς πάντας καὶ ἱερεῖς καὶ πλείους τῶν χιλίων ἀνδρῶν πάσης ἐπισημότητος καὶ ἰσάριθμα γυναικόπαιδα ἐντὸς τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐν τοῖς πέριξ, ἀφοῦ κατέσφαξαν τοσοῦτους καὶ τηλικούτους ἡσύχους οἱ βάρβαροι καὶ ἄνομοι, ἐτάχθησαν 8 περίπου χιλιάδες ὑπὸ τὸν ἐπὶ ἀνδρείᾳ κλεζόμενον Καοῦνην καὶ μετέβησαν εἰς Ῥεθύμνον, ὅπως ἐκεῖθεν παραλαβόντες καὶ ἄλλους ἀνέλθωσιν εἰς τὰ Σφακία πανστρατιᾶ.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἀναχωρήσωσιν ἐξ Ἡρακλείου διέταξεν ὁ Βεζύρης τοὺς τιμαριόχους τῆς τε Σιτειῆς καὶ Ἱεροπέτρας Ἀφεντάκην καὶ Χάνιαλην νὰ κατασκευάσωσι δίπυρον (παξιμάδι) πολὺ καὶ ἀποστείλωσιν αὐτὸ μὲ Χριστιανούς ἐξω τοῦ Ῥεθύμνου εἰς τὰ

στρατόπεδα, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Τῆς ἀγκαρείας ταύτης οὐδ' οἱ ἱερεῖς ἐξηρέθησαν. Ἐστάλησαν δ' ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας ἐκείνας πλείους τῶν χιλίων ἀνδρῶν μὲ τὰ ζῶα των, ἐξ ὧν ἀπέλυσαν τοὺς ἡμίσεις καὶ ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια, τοὺς δὲ μᾶλλον εὐρώστους ἐκράτησαν ὅπως ὑπηρετῶσιν αὐτοὺς καὶ τὰ ζῶα, τὰς δ' ἀποσκευὰς αὐτῶν μετακομίζουσι δίκην κτηνῶν εἰς τὰ δύσβατα μέρη. Ἐκ τούτων ὀλιγοστοὶ ἐπέζησαν, ὡς τῶν μὲν φονευθέντων ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ὡς ὀφόμεθα, τῶν δὲ ὑπὸ τῶν Τούρκων αὐτῶν ἐξ ἀμοιβαίας ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ ἀντιζηλείας.

Ἄρα δ' ἤτοιμάσθησαν ἐν Ῥεθύμνῃ καλῶς, παρέλαβον καὶ ἐντεῦθεν ὑπὲρ τὰς 4 χιλιάδας καὶ ἐξώρμησαν ἐμμανεῖς κατὰ τῶν Σφακιῶν (14 Ἰουλίου) καὶ διενυκτέρευσαν εἰς τὰ Κουσελιανά· τὴν δὲ ἐπιούσαν ἐκίνησαν διὰ τὰ Σφακία κατεπειγόντως. Εἰς τὴν θέσιν Ἀμυγδαλόπορον ἀπήντησαν μικρὸν ἀπόσπασμα Σφακιανῶν ὑπὸ τὸν Πωλογεωργάκην, οἵτινες διεφιλονείκουν ἀσθενῶς τὴν πορείαν των. Εἰς τὸ Ἀσπροκεφάλι προλαβόντες ἐτοποθετήθησαν καλῶς καὶ πολλοὺς Τούρκους ἐφόνευσαν, ἀλλὰ περικυκλωθέντες ὑπὸ τῆς πληθύος τῶν πολεμίων μόλις ἠδυνήθησαν νὰ φύγωσιν.

Ἐντεῦθεν ἀφθέντες πλέον ὄλωσ ἀπρόσβλητοι, τῶν Σφακιανῶν ἀσχολουμένων ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν των, εἰσέβαλον ἀνέτως (15 Ἰουλίου) εἰς Καλλικράτην, ὅπου καὶ διενυκτέρευσαν. Τὴν δὲ ἐπομένην παραδώσαντες οἱ βάρβαροι τὸ χωρίον τοῦτο εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν ὄλεθρον ἐκίνησαν πρὸς τὸ Ἄσφενδον. Οἱ ἐλεύθεροι οἰκογενειακῆς μερίμνης Σφακιανοὶ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν ὄχυρὰν θέσιν Τυροκλάστη, ὅθεν ἐπήνεγχον μὲν πολλὰς ζημίας εἰς τοὺς ἐπιδρομεῖς, πλὴν ἀπώλεσαν ἐνταῦθα τὸν ἄξιον ἀρχηγὸν Κωστόπουλον καὶ σὺν αὐτῷ τρεῖς ἑτέρους μαχητάς.

Ὁ στρατηγὸς οὗτος ἦν ἐκ τῆς ἐν Νίμβρω μεγάλης οἰκογενείας τῶν Πατακῶν, ἀνὴρ συνετός, φιλόπατρις, ἀριστος μαχητῆς καὶ φιλότιμος. Ὁ θάνατος αὐτοῦ ἀφῆκε λύπην μεγάλην τοῖς Σφακιανοῖς καὶ πάντες ἔκλαυσαν αὐτὸν πικρῶς. Τοῦτον διεδέχθη παμφηφεὶ ὁ συγγενὴς αὐτοῦ Ἀναγνώστης Μανουσογιαννάκης ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου καὶ τῆς οἰκογενείας, ὅστις διὰ τὰς στρατιωτικὰς αὐτοῦ γνώσεις καὶ ἄλλας ἀρετὰς ἀνῆλθεν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ στρατάρχου κατόπιν.

Ὁ θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ τούτου διηκολύνη τοὺς πολεμίους καὶ εἰσέβαλον ἀκαταπολέμητοι εἰς τὸ Ἄσφενδον, ἥπερ ἀφοῦ ἀπετέφρωσαν, προῦχώρησαν καὶ διενυκτέρευσαν εἰς τὸ Ἄσκυφον. Ἐνταῦθα διέμειναν ἀκίνητοι ἐπὶ δύο ἡμέρας. Τοῦτο ἔδωκε χρόνον τοῖς Σφακιανοῖς νὰ τοποθετήσωσι καλῶς τὰς οἰκογενεῖας των καὶ εἶτα νὰ συγκεντρωθῶσιν εἰς τὴν δυσμῶθεν τοῦ Ἄσκυφου θέσιν Ἐηρόκαμπον ὑπὸ τοὺς στρατηγούς Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην, Βουρδουμπᾶν, Πωλογεωργάκην καὶ Πρωτοπαπαδάκην.

Ἐντεῦθεν προσέδραμον νέοι τινές μέχρι τῆς συνοικίας Στραβόραχιν (18 Ἰουλίου), ἔνθα τοποθετηθέντες ἐσφαιροβόλου ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς πολεμίους, πλὴν ἐκεῖνοι δὲν ἐφαίνοντο εὐδιάθετοι πρὸς μάχην καὶ μόλις ἔνιοι αὐτῶν ἀντεπυροβόλου ὡσεὶ παίζοντες. Προτούσης ὁμοῦ τῆς ἡμέρας ὁ ἀμοιβεῖαιος οὗτος πυροβολισμὸς ἐλάμβανε μείζονα ἐπίτασιν. Τούτου γενομένου προσήρχοντο εἰς Στραβόραχιν καὶ ἄλλοι Σφακιανοὶ λαμβάνοντες μέρος εἰς τὸ παιγνίδιον, καὶ συνεπῶς τὸ πῦρ ἀπέβαιεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ζωηρὸν καὶ δὴ καὶ θανατηφόρον εἰς τὰς πυκνάς ὀρδὰς τῶν πολεμίων. Οὗτοι, φαίνεται, ἵνα ἐκτοπίσωσι τοὺς κατελθόντας ἐκεῖ διὰ τρόμου, ἐποίησαν μέγαν καὶ γενικὸν πυροβολισμὸν κανονίων τε καὶ τουφεκίων ὁμοῦ, συνάμα δὲ καὶ ἀλαλαγμὸν φοβερόν, ὥστε ὄλον τὸ εὐρὸν ὄροπέδιον τοῦ Ἄσκυφου ἐπεκκλύθη ὑπὸ πυκνῆς λευκῆς νεφέλης. Ἐν τούτοις οἱ ὄρεινοι οὐδόλως ἐπτοήθησαν, οὐδ' ἐκινήθησαν ἐκ τοῦ φοβεροῦ πυρὸς καὶ τῶν σοβαρῶν μυκηθμῶν τῶν περὶ ὑψιτενῶν ὄρέων.

Ἄλλ' οἱ βάρβαροι ἀντὶ νὰ φοβίσωσι τοὺς ὄρεισιβίους Ἕλληνας, αὐτοὶ, φαίνεται, ἔπαθον τοιοῦτόν τι· διότι τὸ ἄγριον τοῦ τόπου, ἡ ἡχὴ τῶν ὄρέων, ἡ ἀφοβία καὶ ἀκίνησία τῶν ὀλίγων προσκόπων, ἡ διηνεκῆς συρροὴ τούτων εἰς τὰ ἐγγύτατα ἐκείνων καὶ ἰδίως ἡ εὐστοχία τῶν ἐκπεπομένων θανατηφόρων σφαιρῶν εἰς τὰς πυκνάς αὐτῶν ὀρδὰς, ταῦτα πάντα ἐνέβαλον βεβαίως αὐτοῖς δειλίαν, ταύτην δὲ διεδέχθη σύγχυσις καὶ πολλή ταραχή, ἀφ' ἧς ἐθεῶντο πολλὰ συμπτώματα ὑποχωρήσεως. Ταῦτα ἐννοήσαντες οἱ Λευκωρεῖται συνωθοῦντο περὶ αὐτῶν μετὰ τῆς συνήθους τόλμης καὶ ἀφοβίας, ὥστε, λέγει καὶ ὁ Πάσλεϋ :

« Ἐνῶ οἱ βάρβαροι ἐνόμιζον καὶ ἐκαυχῶντο ὅτι ἤθελον κατὰ-θάλη εὐκόλως τὴν ἀνταρσίαν τῶν Σφακιανῶν, εὐρέθησαν ἐκτεθειμένοι εἰς τὴν ἀπροσδόκητον ταύτην προσβολὴν καὶ μικρὸν κατὰ μικρὸν κλονιζόμενοι ἐτράπησαν παραχρῆμα εἰς ὑποχώρησιν στρέψαντες τὰ νῶτα καὶ φεύγοντες κατεσπευσμένως. Ἡ τροπὴ αὕτη ἐπήνεγκεν εὐθὺς φόβον πανικὸν καὶ σύγχυσιν εἰς τοὺς βαρβάρους, ὅπερ ἰδόντες οἱ ὄρειοι ἐπετίθεντο πάνταχόθεν κατ' αὐτῶν καὶ κατεδίωκον αὐτοὺς μέχρι τῆς πεδιάδος, τὴν ὀπισθοφυλακὴν αὐτῶν δεινῶς καταφθείροντες.

« Ἄμα δ' οὗτοι ἤρξαντο τὸν κατήφορον τοῦ Κατρέως κατερχόμενοι, ἀπόσπασμά τι Σφακιανῶν λοξοδρομήσαν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ἔσπευσε λίαν ὀρητικῶς πρὸς τὴν ἀριστερὰν τῶν φευγόντων πλευρὰν μόλις 300 βήματα ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, δι' ἧς ἔμελλον ἐκεῖνοι νὰ διέλθωσιν. Ἀμέσως δ' ἐντεῦθεν τὸ σῶμα τοῦτο ἤρχισε τὸ φονικὸν πῦρ κατὰ τῶν φυγάδων, ὄντων διὰ τὸ στενὸν τῆς ὁδοῦ πεπυκνωμένων, ὥστε ἐκάστη σφαῖρα ἐπήνεγκεν ἀφρευκτὸν θάνατον ἢ θανάτους.

« Τὴν φθορὰν ταύτην καθορῶντες οἱ Τοῦρκοι πολλαχοῦ ἐπεχείρησαν ἀντίστασιν, ἀλλ' ἡ ὑπέροχος ἀνδρεία τῶν ὀρειῶν Ἑλλήνων τοῖς ἔδωκε νὰ ἐνοήσωσιν ὅτι οὐδὲν ἄλλο μέτρον σωτηρίας ὑπελείπετο αὐτοῖς ἢ ἡ μετὰ πολλῆς σπουδῆς φυγὴ, ὅπερ καὶ ἐποίησαν. Ἀλλὰ τὰ ἐγκαταλειπόμενα εἰς τὰς ὁδοὺς πτώματα ἀνθρώπων, ἵππων, ἡμιόνων κλπ. ἐγίνοντο μέγα πρόσκομμα τῆς ἐσπευσμένης αὐτῶν φυγῆς. Καὶ δὲν ἔφθανον τὰ ἐμπόδια ταῦτα, ἀλλὰ μόλις ἐξήρχοντο πλεόν τῆς κοιλάδος τοῦ Κατρέως καὶ ἀνέτελλεν αὐτοῖς ἐλπίς σωτηρίας, ἰδοὺ ὁ Τσελεπῆς, ὀπλαρχηγὸς Σφακιανός, καταφθάνει ἀπὸ τὴν Μαλάξαν καὶ τοποθετεῖται εἰς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Κατρέως κατ' ἔμπροσθεν τοῦ φυγάδος πολεμίου, οὐτινος ἀναχαιτίσας τὴν ἐσπευσμένην φυγὴν, ἐπέφερε θραῦσιν ἀκαταλόγιστον εἰς αὐτόν.

« Τὸν καθολικὸν αὐτῶν ὄλεθρον καθορῶντες ἤδη ψηλαφητὸν οἱ Μωαμεθανοὶ καὶ πλεῖστοι τούτων λοξοδρομοῦντες ἀπεπλανήθησαν κατ' ἀποσπάσματα εἰς τὰ δασύσκια ὄρη, οὓς ἡ μὲν δύσις τοῦ ἡλίου, ἡ σκιὰ τῶν δασῶν καὶ τῆς νυκτὸς ἐπροστάτευσαν πρὸς ὦραν, τοὺς δὲ πολλοὺς κατεδίωξαν οἱ νικηταὶ ἕως εἰς τὸν Ἀλμυρὸν, ἀ-

πέχοντα τοῦ Κατρέως ὑπὲρ τὰ δώδεκα μίλια, ἔνθα οὗτοι μὲν καταφθάσαντες δὲν κατεδιώκοντο πλέον, οἱ δ' ἀποπλανηθέντες ὑπέφερον μεγίστας συμφοράς. Ἐκ τούτων οἱ μὲν πληγωμένοι ἀδυνατοῦντες νὰ ἀκολουθῶσι καὶ μηδεμίαν ἔχοντες βοήθειαν ἔπιπτον καὶ ἀπέθνησκον εἰς τὰ ὄρη ἐλεεινῶς. Οἱ δ' ἔτι περιπλανώμενοι ἐθηρεύοντο ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν ἐπὶ δύο ἢ πλείους ἡμέρας συνεχεῖς, ὡς ἀγρίμια ἐπὶ τῶν ὄρεων . . .

«Ὀλόκληρος μὲν παρῆλθε, καθ' ὃν οἱ ποιμένες εὗρισκον πώματα αὐτῶν φέροντα εἰσέτι τὰ ὄπλα, οἵτινες ἐξαντληθέντες ὑπὸ τῶν φρικτῶν στερήσεων ἀπέθνησκον οἰκτρῶς. Ἐκ τῶν αὐτομολουσῶν τούτων συμμοριῶν αἱ πολυαριθμότεραι ἐλάβανον ἐπίσης ὀδυνηρὸν τὸ τέλος, οἱ μὲν εἰς τὴν λίμνην τοῦ Κουρνᾶ, οἱ δὲ εἰς Γωνιά. Ἄλλ' ἢ μᾶλλον πολυάριθμος παρεξेत्रάπη εἰς τὰ ὄρη τῆς Σκαλωτῆς, ὅπου παρατηρηθέντες ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε ἰσχυροτέρων ὄρεινῶν (Καλλικρατιανῶν) οὐδεὶς αὐτῶν ἐπέζησεν (α).

«Ὅστις, ὡς ἡμεῖς, ἐπεσιέφη τὰ Σφακία μετὰ 13 ἔτη, εἶδεν ἑκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ τοῦ Κατρέως τῶν ἐκεῖσε πλείστων Μωαμεθανῶν τὰ λευκὰ ὀστέα (β)· μνημεῖα τῆς εἰς τὸν τόπον ἐκείνον συμβάσης θανατηφόρου ἔχθρας. Ὅπλα, πολεμιφόδια, κανόνια, σημάϊας ἐπτὰ, ἡμιόνους, ἵππους, ἀποσκευάς, τροφὰς καὶ ἄλλα παντοειδῆ λάφυρα, ἅπερ ἔλαβον οἱ νικηταί, ἦσαν μεγάλης ἀξίας (γ). Ἡ μὲν τῶν Τούρκων ζημία ὑπελογίσθη ἄνω τῶν δισχιλίων ἀνδρῶν, ἡ δὲ τῶν Ἑλλήνων εἰς ἐπτὰ μόνον» . . .

Καὶ ὁ Γεώργ. Περρῶ ποιεῖται μνεῖαν διαλόγου τινὸς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἐνὸς γέροντος Τούρκου εὐρεθέντος ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ ἐκείνῃ. Οὗτος διεβεβαίει μετὰ πολλῆς ἀπορίας καὶ θαυμασμοῦ ὅτι

(α) Οἱ πλείονες ἦσαν Ἀμπαδιῶται καὶ Ρεθύμνιοι, πρὸς οὓς οἱ Καλλικρατιανοὶ εἶχον καὶ προσωπικὰς ἐχθρότητας διὰ τὴν ἀπάτην τῆς συμμαχίας.

(β) Οὐκ ὀλίγα δυστυχῶς ἦσαν καὶ χριστιανῶν, οὓς ἀπόθουν βίᾳ, ὅπως ἐκκενωθῆ ἔπ' αὐτῶν τὸ πῦρ τῶν ὄρεινῶν.

(γ) Ὁ Ζ. Πρακτικίδης ὑπολογίζει τὰ λάφυρα εἰς 500,000 γρ. Ἀλλὰ θρηνεῖ τὴν ἀπώλειαν αὐτῶν ὡς διανεμηθέντων μεταξὺ τῶν Σφακιανῶν! Ἴσως τοῦτο, διότι οἱ ἀσυνειδήτοι δὲν ἔδωκαν καὶ εἰς αὐτὸν μερίδιον, ἐνῶ καὶ αὐτὸς ἐκρύπτετο μετὰ τῶν γυναικῶν ἐν Σαμαριᾷ. Σφακιανὴ δικαιοσύνη!

700 μόλις Σφακιανοί μηδὲν ἔχοντες καὶ σχεδὸν ἄοπλοι ὄντες κατεδίωξαν 12 χιλιάδας Τούρκων καλῶς ἐφωδιασμένων καὶ συνταγμένων καὶ μεγάλην ἐπήνεγκον εἰς αὐτοὺς φθοράν.

Ὅτι δ' ἠριθμοῦντο οἱ Τούρκοι πλείους τῶν 12 χιλιάδων καὶ ἡμεῖς παρὰ πολλῶν Τούρκων καὶ παρὰ τῶν ἀκολουθούντων χριστιανῶν ἔχομεν πληροφορίας. Ἄλλ' οἱ Σφακιανοὶ δὲν εὐρέθησαν 700, ὡς εἶπεν ὁ Τούρκος, διότι τὰ χωρία τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος εὐρίσκοντο μετὰ τοῦ Παναγιωτάκη καὶ ἄλλων εἰς τὴν Κυδωνίαν, οἱ δὲ προσελθόντες ἕως τὸ Ἄσκυφον ὑπὸ τὸν Κουλετογιάννην δὲν ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μάχην, ἀλλ' ἔλθόντες ἐκάθησαν εἰς τὰς δυσμῶθεν τοῦ Ἀσκύφου κορυφὰς θεώμενοι ἀπαθῶς, ἢ μᾶλλον ἀναιδῶς, τοὺς ἐνδόξους μαχητὰς δρεπομένους δάφνας, ὥστε μόλις οἱ πολεμήσαντες μετὰ τῶν τοῦ Τσελεπῆ ἠριθμοῦντο εἰς 500 ἄνδρας.

Καὶ ὑπομονὴ ὅτι ὁ Κουλετογιάννης μὲ τοὺς περὶ αὐτὸν δὲν ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μάχην, ἀλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ στιγματίζει αὐτοὺς διὰ παντός ἐστιν ὅτι, ἐνῶ οἱ νικηταὶ κατεδίωκον τοὺς πολεμίους τῶν ἄχρῃ τοῦ Ἀλμυροῦ, μηδὲως ἀποβλέποντες εἰς τὰ λάφυρα μέχρι τῆς τελείας νίκης, αὐτοὶ κατελθόντες εἰς τὸν Κατρέα ἀφῆρπασαν ἀναιδῶς πάντα ὅσα τοῖς ἤρρεσκον καὶ ὅσα ἠδύναντο. Ἄμα δὲ ἐπανελθόντες οἱ νικηταὶ καὶ τὴν αἰσχρὰν διαγωγὴν τοῦ Κουλετογιάννη μαθόντες ἠγανάκτησαν σφόδρα καὶ μόλις δὲν ἔσπευσαν νὰ καταδιώξωσι καὶ τούτους ὡς ἐχθρούς.

Οἱ διασωθέντες ἐν Ἀλμυρῷ Μουσουλμάνοι ἐξηκολούθησαν ἐσπευσμένως τὴν πρὸς τὸ Ῥέθυμνον ἄγουσαν, ὅπου ἔρθεσαν ἔντρομοι, ῥυκένδυτοι, ἀνυπόδητοι καὶ κατησχυμένοι. Ἄλλ' ἐνῶ δὲν ἠδυνήθησαν, λέγει ὁ Κριτοβουλίδης, νὰ δείξωσι κατὰ τῶν ἐνόπλων τὴν ἑαυτῶν ἀνδρείαν, ἐξεμάνησαν κατὰ ἀόπλων, κατὰ ναῶν, κατὰ παντός χριστιανικοῦ κτήματος, ἀπειλοῦντες νὰ σφάζωσι τοὺς ἔτι ζῶντας Χριστιανούς ἐν ταῖς πόλεσι. Καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες τῶν ἀναιρεθέντων Τούρκων περιπαθεῖς γενόμεναι ἐπὶ τῇ στερήσει τῶν συζύγων, τῶν ἀδελφῶν, τῶν τέκνων ἑλοιδόρουν τοὺς ἐπιστρέψαντας διὰ τὰς κακουργίας τῶν λέγουσαι· «Ἐὰν εἴσθε ἄνδρες ἔπρεπε νὰ δείξητε τὴν ἀνδρείαν σας κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ νὰ σκοτώνητε ἐκείνους τοὺς πολεμήσαντάς σας καὶ ὄχι νὰ σφάζητε

«ἴσθω ὡς ἀρνία δεμένα τοὺς ἀόπλους ραυᾶδες». Ποῦ εἶνε, ἐβόα ἡ μία, ὁ υἱός μου; Ποῦ, ἡ ἄλλη, ὁ σύζυγός μου; Ποῦ ὁ ἐξάδελφός μου; Ποῦ ὁ ἀδελφός μου; . . .»

Ἔστιχουργήθη δὲ καὶ τραγῳδίων ἐπὶ τῆς περιστάσεως ἐκείνης. Ἰδὲ αὐτὸ εἰς τὸ Παράρτημα. (*Ορ. σελ. 36).

Καίτοι δ' οὕτω καταστραφείσης τῆς στρατιᾶς τοῦ Καούνη οἱ ἐπιμείναντες ἐν Ἡρακλείῳ ἐπίστευον, φαίνεται, ὅτι ἡ προαπελθούσα εἰς Σφακία στρατιὰ ἤτο ἤδη κυρία τῆς ὀρεινῆς χώρας, τῶν ὠραίων αὐτῆς παρθένων καὶ τῶν πλουσιῶν λαφύρων διόπερ, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι συμμεθέξωσι τῆς μακαρίας ἀπολαύσεως, ἐτέθησαν 960 ἄνδρες ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ παρ' αὐτοῖς λίαν σεβαστοῦ Ὁμῆρ' Ἐφένδη, ἀργηγῶς τῶν Γερλίδων, καὶ ἔσπευδον εἰς τὰ Σφακία, ἔνθα εἰσέβαλον διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν πρώτων, οὓς μόλις δὲν ἐπρόφθασαν καθ' ὁδὸν ἕνεκα τῆς ἔσπευμένης αὐτῶν ὁδοιπορίας.

Εἰσῆλασαν καὶ οὗτοι εἰς Καλλικράτην (20 Ἰουλίου) ἀπρόσβλητοι, τῶν ἀνδρῶν ὄντων εἰς Ἄσκυρον, καὶ διενεκτέρευσαν ἐκεῖ. Ἀφοῦ δὲ κατέστρεψαν πᾶν τὸ ὑπολειφθὲν ὑπὸ τοῦ Καούνη, ἐκίνησαν πρὸς τὸ Ἄσφενδον, σπεύδοντες εἰς ἀντάμωσιν τοῦ Καούνη. Ἄλλ' ὅτε διέβαινον τὴν θέσιν Ἄμπελον, ἀκούονται φωναὶ ἐπὶ τῶν ὄρεων «Τοῦρκοι! Τοῦρκοι ἀναβαίνουνσι καὶ ἄλλοι πολλοὶ εἰς τὴν Ἄμπελον!» Τὰς φωνὰς ταύτας ἀκούοντες οἱ Σφακιανοί, ὄντες δ' ἄλλως καὶ μεμεθυμένοι ἀπὸ τοσαύτας ἀλλεπαλλήλους νίκας, ἔτρεχον ἐνθουσιῶντες εἰς ἕκαστος ὅπου ἂν εὕρισκετο πρὸς τὴν Ἄμπελον, ἵνα καὶ αὐθις διὰ νέων κινδύνων τύχη νέας δόξης. Συρρέοντες δ' αὐθορμήτως ἐτίθεντο ὑπὸ τοὺς εὐρεθέντας ἀρχηγούς Μανουσέλην, Βουρδουμπᾶν, Μανουσογιαννάκην. Πρωτοπαπαδάκην, Δεληγιαννάκην καὶ Πωλογεωργάκην, τοῦ Τσελεπῆ ἀναχωρήσαντος εὐθὺς μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Καούνη εἰς Μαλαζᾶν.

Ὁ Γερλῆς ὄρων τὴν συρροὴν τῶν Σφακιανῶν καὶ τὰς Ἑλληνικὰς αὐτῶν σημαίας ὑπερπτερυγίζούσας ἐπὶ τῶν πέριξ τοῦ ὄροπέδιου κορυφῶν ἔστη ἐνταῦθα λίαν συνεσταλμένος καὶ διηπόρει τί ὄφειλε νὰ πράξῃ. Οἱ δ' Ἕλληνες στρατηγοὶ τοποθετήσαντες καλῶς τοὺς ὑπ' αὐτοὺς μαχητάς, μόλις τότε 350 ἄνδρας, διέταξαν πρᾶχρημα τὸ φονικὸν πῦρ. Οἱ Τοῦρκοι ἀντὶ νὰ ἐπιδράμωσιν εἰς κατὰληψιν ἀρμοδιῶν θέσεων, ἰδόντες τὸν κίνδυνον, περιστέλλοντο

ἐντρομοὶ εἰς τὸ μικρὸν ὄροπέδιον καὶ συνεπυκνοῦντο, ὥστε ἐκάστη σφαῖρα τῶν Ἑλλήνων ἐπήνεγκεν ἀφεύκτως θάνατον ἢ θανάτους. Ἡ νύξ ἐπελθοῦσα ἐπροστάτευσεν αὐτοὺς πρὸς ὥραν.

Ἐποφωσκούσης τῆς πρωτᾶς τὸ ἀμοιβαῖον πῦρ ἐπανελήφθη, ἀλλὰ προϊούσης τῆς ὥρας τὸ μὲν τῶν πολεμίων πῦρ ὠρᾶτο μειούμενον ἐπαισθητῶς, τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἔτι σφοδρότερον ἀνεφάνετο καὶ τὸ ὄροπέδιον ὅλον ἐπεκαλύπτετο ἀπὸ σώματα ἀνθρώπων τε καὶ ζῶων. Μετ' οὐ πολὺ δὲν ἐφαίνοντο πλέον ζῶντες, ἢ ὀλιγοστοὶ τινες συνεσταλμένοι ἐν ἀπογνώσει εἰς τὴν παρακειμένην Μάνδραν, χωρὶς νὰ ρίπτωσι πλέον οὐδὲ ἐν τουφέκιον. Ἐνῶ οὕτω κατεπυροβόλουν αὐτοὺς, ἠκούσθη φωνὴ φιλάνθρωπος λέγουσα· « Ἄδερφοί! Μὴ σκοτώνωμεν τοὺς ἀνθρώπους, γιὰτι καὶ αὐτοὶ δὲν μᾶς πολεμοῦσι πλεῖο, ἀλλὰ νὰ τοὺς ἐρωτήξωμεν, ἂν θέλουν νὰ προδώσουν ὅσοι ζηοῦν ἀκόμη ».

Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ Ἕλληνες ἔπαυσαν τὸν πυροβολισμόν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐφώναζον ὅτι δέχονται νὰ προσκυνήσουν, καὶ ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἔκαναν σημεῖα εἰρήνης, ἅτινα οἱ Ἕλληνες δὲν ἐνόουν. Τέλος δὲ συνεννοηθέντες κατέθετον τὰ ὄπλα ἐν τῷ πεδίῳ καὶ ἔπειτα ἐβάδιζον ἀσπλοὶ εἰς ὑπάντησιν τῶν κατερχομένων νικητῶν. Οἱ ἔτι ἐπιζῶντες ἦσαν 54, ἐν οἷς καὶ ὁ Ὁμέρ Γερλῆς καὶ δύο Χριστιανοὶ ὑπῆρξάν αὐτοῦ. Τὸν Γερλῆν παρέλαβεν ἀρχαῖος αὐτοῦ γνωστός Σφακιανός, ὁ Σ. Βιλάντζης, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξίν του καὶ τῷ ἔδωκε νὰ ἐννοήσῃ ὅτι καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ζῶντες οὐδένα πλέον διέτρεχον κίνδυνον. Παρὰ τούτου ἐρωτηθέντος ἔμαθον ὅτι ἦσαν 960 ἄνδρες Τοῦρκοι καὶ 22 Χριστιανοί, οὓς παρέλαβον δι' ὑπηρεσίαν. Ἦσαν δὲ ἔλον τὸ ἀρχοντολόγιον τοῦ Ἡρακλείου καὶ νεανίαι τινὲς βέηδες. Ὁ δὲ Γερλῆς κατήγετο ἀπὸ Βαθέλους χωρίον τῆς Σιτιείας.

Ἐνῶ δ' οἱ στρατηγοὶ Ἕλληνες διεσκέπτοντο ποῦ ὄφειλον νὰ τοποθετήσωσι τοὺς αἰχμαλώτους ἀσφαλῶς, ἵνα δι' αὐτῶν ἀνταλλάξωσι πολὺ πλείονας αἰχμαλωτισθέντας Χριστιανοὺς ἐνεκεν τῆς ἐπισημότητος αὐτῶν καὶ ἰδίως τοῦ παρὰ πᾶσι σεβαστοῦ Ὁμέρ, ἀκούεται ἐτέρα φωνὴ ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου ὄρους, λέγουσα· « Τοῦρκοι πάλι, Τοῦρκοι πλῆθος ἔρχονται ἀπὸ τοῦ Ἀσφέντου! ». Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ Ἕλληνες καὶ μὴ ἔχοντες ποῦ νὰ τοποθετήσωσι τοσοῦτους, καταπολεμήσωσι δὲ καὶ τοὺς νέους ἐπιδρομεῖς, ἐτουφέ-

κισαν ἅπαντας, πλὴν τοῦ Ὁμέρ ἐφέντη. Ἀλλὰ μετὰ τινα λεπτά πληροφορηθέντες οἱ στρατηγοὶ ὅτι ἡ φωνὴ ἐκείνη ἦν ψευδής, διάταξαν ὁμοφώνως νὰ τουφεκισθῇ ἀνηλεῶς ὁ τ' ἀνωτέρω φωνάζας· δυστυχῶς ὁμοῦς ἐκεῖνος προλαβὼν ἐσώθη καὶ οὐδὲ κἄν ἐγνώσθη ποτὲ τίς ἦν.

Ἡ ἐξ ἀγνοίας γενομένη αὕτη πράξις σφόδρα κατελύπησε τοὺς Ἕλληνας διὰ τὸ παράσπονδον καὶ διότι οὐκ ὀλίγους Χριστιανοὺς δι' αὐτῶν ἠδύνατο νὰ ἐλευθερώσωσι. Καὶ ὁμοῦς τὸ κακὸν δὲν ἦτο μόνον. Ὁ ἐξ Ἀσκούφου Γ. Διακονιάρης ἰδὼν τὸν πατέρα του φωνευσμένον ὤρμησεν ἐν τῇ στιγμῇ τῆς ἀγανακτήσεως καὶ ἐφόνησε τὸν Ὁμέρ πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ πατρός! Μεγαλητέρα ἐγένετο μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἡ σύγχυσις καὶ ἡ ταραχὴ διὰ τὸν φόνον τοῦ τοῦ ἦ διὰ τοὺς 53 τουφεκισθέντας ἀτόπως. Πλὴν γέγονεν, ὃ γέγονεν. Ἐὰν ὁ νεανίας δὲν ἦτο ἐξ ἐπισήμου οἰκογενείας θὰ ἐφονεύετο καὶ αὐτὸς πάντως ἔνεκα τῆς καθολικῆς ἀγανακτήσεως.

Ἐνιοὶ τῶν Ὀθωμανῶν προνοήσαντες τὸν ὄλεθρον ἐδραπέτευσαν τὴν νύκτα πρὸς τὰ ὄρη ἵνα σωθῶσιν, ἀλλὰ θεώμενοι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆδε κάκεισε ἐφονεύοντο. Ὁ στρατηγὸς Ἄ. Μκνουσέλης εὐρῶν ἐπτά Τούρκους μετὰ δύο Χριστιανῶν ἐξ Ἱεραπέτρας, τὸν Ρουτζογιάννην καὶ τὸν Ταρκαδογιάννην, εἰς τι σπήλαιον τοὺς μὲν Τούρκους ἐφόνευσε, τοὺς δὲ Χριστιανούς, ἐπειδὴ δὲν ἤθελον νὰ μένωσι μὲ τοὺς ἐπαναστάτας, ἀφοῦ ἐξυλοκόπησεν ἀνηλεῶς ἀπέλυσεν. Οὗτοι διηγοῦντο πολλὰ καθέκαστα τῆς μάχης, ὡς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν πολεμίων συμφωνοῦντες μετὰ τοῦ Ὁμέρ Γερλῆ.

Εἰς δ' ἐκ τῶν 960 Τούρκων ἐσώθη παραδόξως. Οὗτος ὄρῶν τὴν πανωλεθρίαν αὐτῶν ἔπεσεν ἐπὶ τοῦ πεδίου ὡς δῆθεν νεκρὸς μετὰ τῶν νεκρῶν. Δὲν ἐνθυμήθη ὁ ἀτυχὴς νὰ ἐκβάλλῃ καὶ τὸ δακτυλίδιον ἐκ τοῦ δακτύλου του καί, ὅταν ἐγύμνωνον αὐτὸν οἱ Ἕλληνες, ἀπέκοψαν τὸν δάκτυλον χωρὶς ποσῶς αὐτὸς νὰ σπαράξῃ. Τὴν δ' ἐπομένην νύκτα ἀναστὰς κατῴρθωσε νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ Πέθυμον ὀλόγυμνος καὶ ἠκρωτηριασμένος. Οὗτος ἔδωκε καὶ τὴν εἰδησιν τῆς τοῦ Γερλῆ πανωλεθρίας.

Ὅποια φρίκη εἰς τὸν θεώμενον 960 ἄνδρας καὶ πολὺ πλείονα ζῶα κείμενα ἐκτάδην ἐντὸς 3—4 στρεμμάτων γῆς! Λυπηρὰν ἀληθῶς καὶ σπαρταξικάρδιον συγκίνησιν αἰσθάνεται τις, οὐ μόνον

νά βλέπη τοιαύτας φονικάς σηνάς, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰς περιγράφη· πλὴν ὅταν ἀναλογισθῇ τις ὅποια ἀνθρωπόμορφα τέρατα ἦσαν οἱ κείμενοι, δὲν δύναται ἢ νὰ σκληρυνθῇ καὶ ἀναβοήσῃ μεγάλη ἢ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ! ἢ προφθάσασα νὰ καταστρέψῃ οὕτως ἐλευινῶς καὶ ἀδόξως τοὺς δολοφόνους τοσοῦτων χιλιάδων ἀγρίως καὶ ἀνόμως παρ' αὐτῶν θανατωθέντων ἐν ταῖς πόλεσι καὶ πανταχοῦ.

Τοσοῦτῳ ἐποτίσθη τὸ μικρὸν τῆς Ἀμπέλου ὁροπέδιον αἵματος, ὥστε ἅπαντα τὰ ἐν αὐτῷ ἐξηράνθησαν καὶ δύο σχεδὸν ἔτη οὐδὲν ἐβλάστησεν ἕνεκεν τῆς σήψεως τοσοῦτων πτωμάτων. «Οἱ Σφακιανοί, λέγει ὁ Πάσλεῦ, χλευάζοντες τὴν δύστηνον μοῖραν τοῦ Γερλῆ ἐποίησαν τὸ ἐφεξῆς δίστιχον.

«Στὴν Ἀμπελ' ὁ Γερλῆ Ἀγᾶς ἕκατσε τυροκόμος.

«Μὰ χάλασίν του τὸ τυρὶ κι' ἐβρώμεσεν ὁ κόσμος.»

Τοιοῦτον ἦν τὸ ὀδυνηρὸν τέλος τῆς μεγάλης τοῦ Καοῦνη κατὰ Σφακιῶν στρατείας, ὡς καὶ τῆς ἐπισήμου τοῦ Γερλῆ πανωλεθρίας, ἀς ἡ ἀνδρεία τῶν Λευκωρειτῶν, καὶ τούτων οὐχὶ ὄλων, διεξήγαγεν εἰς πέρας, χωρὶς οὐδὲ εἰς τῶν ὑπαρχόντων τότε συναγωνιστῶν νὰ παρευρεθῇ εἰς αὐτάς. Ἐν τούτοις ἡ ἀπομόνωσις αὕτη τῶν Σφακιανῶν μεγεθύνει ἔτι μᾶλλον τὰ τρόπαια αὐτῶν καὶ τοὺς θριάμβους τῶν ὄπλων τῶν ἐπιστέφει. Προσέτι δὲ καὶ τὴν πάλαι ποτέ «παγκόσμιον» τούτων φήμην ἀπέδειξε πραγματικὴν καὶ εἰσέτι ὑπάρχουσαν πρὸς δόξαν ὅλης τῆς Κρήτης καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Καὶ μόλα ταῦτα παρατηροῦμεν ἐν λύπῃ πολλῇ ὅτι ὁ Κριτοβουλίδης γράφων τὰ Ἀπομνημονεύματά του ὑπετίμησε παρὰ τὸ δέον τὰς πρωτίστας ἐκείνων ἐνεργείας καὶ τοὺς ἀγῶνας. Ἦτοι ἀπεσιδίωσεν ὀλοτελῶς τὰς προπαρασκευὰς τοῦ ἀγῶνος, τὰς ὑλικὰς συνεισφορὰς τῶν Σφακιανῶν, τὰ δάνεια καὶ τὴν ἀπώλειαν αὐτῶν, τὰς περιποιήσεις τῶν οἰκογενειῶν, καθὼς καὶ τὰς πρωτίστας ταύτας μάχας, αἱ ὅποιαί εἰσιν ἡ ἀπαρχὴ καὶ ἡ δόξα ὄλου τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος, καὶ δὴ καὶ ἱκαναὶ εἰς τὸ ἐπικοσμηῆσαι τὰς σελίδας τῆς συγγραφῆς του μᾶλλον ἢ ὄλαι αἱ λοιπαί. Καθότι, ὅταν τις ἀναλογισθῇ τὴν ἀνισότητά τῆς πάλης, ἦτοι τὸν ὄγκον τοῦ πολεμίου, ὃν ἔτρεμεν εἰσέτι καὶ ἡ Εὐρώπη σύμπασα, τὰ ὑλικὰ αὐτοῦ μέσα, τὴν ἀγριότητα καὶ ἀγερωχίαν αὐτοῦ ἀφ' ἐνός, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸν εὐτελεῆ ἀριθμὸν τῶν Σφακιανῶν, τὴν καθολι-

κὴν αὐτῶν στέρησιν καὶ γυμνότητι, τότε ὁ οὕτω σκεπτόμενος δὲν δύναται νὰ μὴ καταληφθῆ ὑπὸ ἐκπλήξεως μεγάλης καὶ ἀποδόση ἐκείνοις τὸν προσήκοντα σεβασμὸν.

Ὁ εἰδὼς τὴν διαφορὰν ταύτην τῶν ἐν Κρήτῃ δύο ἀντιπέλων στοιχείων καὶ μάλιστα τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν καὶ κατὰπτωσιν τοῦ τότε Χριστιανικοῦ κόσμου ἕνεκα τοῦ σκληροῦ ζυγοῦ τῶν τυράννων, δὲν δύναται νὰ μὴ οἰκτιρῇ τὸν ὑπομνηματιστὴν Κριτοβουλίδην, ὅταν ἀναφέρῃ πρόσφυγας τινὰς εἰς τὰ Σφακία, ὡς δὴ θεν ἀπεσταλμένους ἀντιπροσώπους τῶν οἰκείων ἐπαρχιῶν εἰς τὴν συνέλευσιν τῆς Θυμιανῆς. Πολλοὶ μάλιστα τῶν ἀναφερομένων οὐ μόνον δὲν εἶχον πατήρη ἔτι τὸ ἔδαφος τῶν Λευκῶν Ὀρέων, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐκάθηντο εἰσέτι καὶ ἄλλοι ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ χωρίοις τῶν ἔντρομοι.

Οὐχ ἤττον τυγχάνει ἀκατανόητος καὶ ὅταν ἀναφέρῃ σώματα πεδινῶν καὶ σωματάρχας, πρὸς οὓς ὄφειλον νὰ κατέλθωσιν οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἐνωθῶσι. (Ὅρα σελ. 12). Καὶ ταῦτα λέγοντες ἡμεῖς οὐδόλως διανοοῦμεθα νὰ ὑποβιάσωμεν τοὺς ἄνδρας, οὐδ' ἀξιοῦμεν ὅτι αὐτοὶ ἦσαν ἄμοιροι ἀνδρείας καὶ φιλοπατρίας, ἀλλ' ἰσχυρίζομεθα χάριν τῆς ἀληθείας ὅτι οὐχὶ μόνον ἀντιπροσώπους ν' ἀποστείλωσιν, οὐχὶ μόνον σώματα καὶ σωματάρχας δὲν ἠδύναντο νὰ σχηματίσωσιν, ἀλλ' οὐδὲ κἂν νὰ φανῶσιν ἔνοπλοι διαβάται ἀπὸ τὰ χωρία ἢ τὰς ἐπαρχίας τῶν ἠδύναντο, χωρὶς νὰ προκαλέσωσι τὴν πανωλεθρίαν τῶν χριστιανῶν κατοίκων.

Ἡ Κρήτη διστελεῖ τότε εἰς ὅλως διάφορον κατάστασιν τῆς λοιπῆς αὐτοκρατορίας ἕνεκεν τῆς ἀπληστίας, τῆς ὀμότητος καὶ ἀγριότητος τῶν Μουσουλμάνων τῆς, ὥστε μηδεὶς ἀμφιβάλλῃ ὅτι οὐχὶ μόνον εἰς οὓς ἀναφέρει σωματάρχας δὲν θὰ εἶδεν ὁ λαὸς ἐλάχιστην ἀκρόασιν περὶ ἐπαναστάσεως μηδὲν ἔχοντας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Σφακιανούς αὐτούς δὲν θὰ ὑπήκουέ ποτε, ἐὰν μὴ ἔβλεπε τὴν ἐξ ἀρχῆς θαυμασίαν ἐπιτυχίαν τῶν ὀπλων τῶν, ἅτινα ἐν βραχεῖ χρόνῳ διεκαθάρισαν τὸ ἡμισυ τῆς Μεγαλονήσου ἀπὸ τοῦ Τούρκου. Αὕτη ἐστὶν ἡ καθαρὰ αἰτία ἢ ἐνθαρρύνασα τὸν τότε ἡμιθανῆ λαὸν εἰς ἐξέγερσιν. Τὰς σκέψεις ἡμῶν ταύτας ἐπιβεβαιοῦσι τὰ πρᾶγματα τοῦ 1770, ὅποτε, ἐὰν ἐνίκων ἐξ ἀρχῆς οἱ Σφακιανοί,

θὰ εἶχον πάντας καὶ τοὺς λοιποὺς συνεπικούρους ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἀποτυχόντες εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐγκατελείφθησαν μόνοι εἰς τὴν ἰδίαν τύχην καὶ τὸν ὄλεθρον.

Καὶ οὕτω μὲν ἀφηγεῖται τὰς πρώτας ἐνεργείας τοῦ ἀγῶνος ὁ Κριτοβουλίδης παριστῶν τὴν ἐπανάστασιν ὡς φυτρώσασαν εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Κρήτης ἄνευ προνοίας, ἄνευ συνεννοήσεως, ἄνευ προπαρασκευῶν, ἄνευ χρημάτων καὶ σκέψεως· καὶ εἴτε ἐκ κακοβουλίας, εἴτε ἐκ κακῶν πληροφοριῶν, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, πειράται νὰ συμπεριλάβῃ καὶ ἄλλους εἰς τὰς ἀρχικὰς ἐνεργείας.

Καὶ μᾶλλον ταῦτα ἰδοὺ παρουσιάζεται καὶ ἄλλος ἀφαιρῶν τὰ πάντα ἀπὸ τοὺς πάντας καὶ συγκεντρῶν γελωίως εἰς τὸν ἥρωά του τὰ κατορθώματα ἄλλων, ὅπως καταστάσῃ ἐκεῖνον καὶ μόνον ἀντικείμενον θαυμασμοῦ ἀπέναντι τοῦ κόσμου, θν ἀληθῶς ἐξηπάτησε πρὸς καιρὸν δι' ἀπαραμίλλου ἀναιδεΐας. Οὗτός ἐστιν ἱατρός τις ἀδελφὸς τοῦ στρατηγοῦ Ἀντωνίου Μεληδόνη, ὅστις ἐνόμισεν ὅτι ἡδύνατο νὰ ἐξαπατήσῃ ἑσσεὶ μετὰ πονηρίας τὸν κόσμον καὶ προικίσῃ τὸν ἀδελφόν του δι' ὅλων τῶν ὄσων ἕως ὧδε ἐξιστορήσαμεν κατορθωμάτων. Οὗτος συγγράψας τὸν βίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀ. Μεληδόνη ἐπέδωκεν αὐτὸν τῷ Ἀ. Σούτσῳ, συγγράφοντι τότε ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος. Ὁ Σούτσος, ἐκλαβὼν ταῦτα ὡς γεγονότα, ἔσχε τὴν καλωσύνην νὰ στολίσῃ τὰς σελίδας τῆς ἱστορίας του διὰ τῶν μύθων ἐκείνων, ὧν παρενείρομεν ὧδε περικοπήν τινα πρὸς δεῖγμα τῆς ποιότητός του.

«Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων, ὅτε ὁ Κρῆς Ἀ. Μεληδόνης ἐπαρουσιάσθη εἰς τὴν Ἀρχὴν τοῦ Μωρέα καὶ ἐπληροφόρησε τοὺς ἐκεῖ συνθηροισμένους ἀρχηγοὺς τὴν κατάληψιν τῶν Σφακίων, ἐπιπλήττων αὐτοὺς διὰ τὴν ἀφροντισίαν των περὶ Κρήτης καὶ ζητῶν παρ' ἐκείνων συνδρομάς, ἃς ἠρνήθησαν ἐπὶ προφάσεσιν ὄλως ἀσημάντοις. Ὁ Ἀ. Μεληδόνης περίλυπος γενόμενος ὑπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα, ἀποβιβάζεται εἰς Λουτρόν. Εὐθὺς τίθενται αὐθορμήτως ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ 700 Σφακιανοί. Τότε συνέλαθε τὴν ἰδέαν νὰ διέλθῃ τὴν Κρήτην ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον καὶ ἀναστατώσῃ ἀπάσας τὰς ἐπαρχίας καὶ κλείσῃ εἰς τὰ φρούρια 100 χιλιάδας Τούρκους, ὅπερ καὶ ἐξετέλεσε.

«Πρῶτον κατόρθωμα αὐτοῦ ἦτο τὸ ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Σελίνου

Μονῆ κατοικούμενον ὑπὸ Ὀσμανλίδων. Ἐντεῦθεν μεταβαίνει εἰς τὰ Ἀποκόρωνα, πολιορκεῖ καὶ κυριεύει ἐξ ἐφόδου τὸ φρούριον τοῦ Ἀρμυροῦ, κατεδαφίζει αὐτό, λαμβάνει 12 πυροβόλα, δι' ὧν ὠχύρωσε τὰ ἐρείπια τῶν Σφακίων. Ἡ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ῥεθύμνης εἴσοδος αὐτοῦ ἐγένετο τοῖς πᾶσι γνωστὴ διὰ τῆς ἐσπευσμένης φυγῆς τῶν Ὀθωμανῶν εἰς τὸ φρούριον . . . »

Πρὸς τούτοις δ' ἐξακολουθεῖ περιγράφων μύθους γραῶδεις, οὓς ἡμεῖς οὐδὲ διάθεσιν οὐδὲ καιρὸν ἔχομεν περιγράψειν. Ὁ βουλόμενος ἀναγνώσάτω αὐτοὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἄ. Σούττου καὶ ἂς μὴ ἀμφιβάλλῃ ποσῶς ὅτι, ἐὰν καὶ ὀλίγον γνωρίζῃ τὰ ἐν Κρήτῃ, θὰ διασκεδάσῃ ἀρκούντως· θὰ λυπηθῇ δὲ συνάμα καθορῶν πῶς ἐνόθευσαν τὰ πράγματα τοιοῦτοι ποταποὶ καὶ ἀναιδεῖς, ὡς ὁ ἰατρὸς οὗτος. Φαίνεται ὁμοῦς ὅτι καὶ τὸν κ. Σούττον ἐπέειραξε κάπως ἡ δυσπιστία συγγράφοντα τοὺς μύθους τούτους· διό περ, ἵνα ἀπαλλάξῃ τὴν ῥάχιν του ἐκ τοῦ ὄγκου τηλικούτων ψευδοφλυαριῶν, προσέθετο ἐν τῷ τέλει τοῦ μύθου· « Ὅσα ἀναφέρω περὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τούτου, ἔλαβον ἐκ πολλῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ ἀδελφοῦ μου, ἄτινα ὁ ἴδιος μοὶ ἐνεχείρισε καὶ οἱ συστρατιῶταί του ».

Οὐδ' ἐλαχίστης προσοχῆς θὰ ἠξιοῦμεν ἡμεῖς γε τὰς τοιαύτας φλυαρίας, ἀν μὴ ὁ κ. Ἄ. Σούττος καὶ ἐξ αὐτοῦ πολλοὶ ἄλλοι εἶχον τὴν εὐπιστίαν νὰ παραδεχθῶσι ταύτας ὡς γεγονότα· διὸ ποιοῦμεν τὰς ἐφεξῆς ὀλίγας παρατηρήσεις, ὅπως ἐξαγάγωμεν τῆς πλάνης τοὺς πιστεύσαντας αὐτάς.

Πρῶτον καὶ ἀρκετὸν ἴσως ἐστίν εἰς ἀνατροπὴν ὅλης τῆς φλυαρίας τὸ ὅτι, ὅταν οἱ Τοῦρκοι πανταχόθεν καταπολεμηθέντες ἐκλείσθησαν εἰς τὰ φρούρια, ὅταν ἠλώθη τὸ φρούριον τοῦ Ἀρμυροῦ, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐπάτησαν τὰ Σφακία, ὁ Ἄ. Μεληδόνης δὲν ἦτο εἰσέτι ἐν Κρήτῃ. Ἦτο ἐν Σάμῳ. Ἦλθε μετὰ 20 ἐτέρων Κρητῶν 25 Ὀκτωβρίου ἀπὸ τὴν Σάμον κατ' εὐθείαν εἰς Λουτρόν, χωρὶς νὰ πατήσῃ τὸν πόδα οὔτε εἰς τὸν Μωρέαν, οὔτε εἰς τὴν Σέλιον. Περὶ τούτου ἔχομεν ἀκριβεῖς πληροφορίες. Εἶτα δ' ἀφίνομεν ἕκαστον ν' ἀποφανθῇ ἐλευθέρως ἀν ἦτο δυνατὸν οἱ Σφακιανοί, ἔχοντες αὐτοὶ καὶ τοὺς στρατιώτας καὶ τὰ ὄπλα καὶ τὰ πολεμοφόδια καὶ τὰ πλοῖα καὶ τὰς ὀπλαρχηγίας καὶ τὴν φιλαρχίαν καὶ τὰ πάντα, νὰ ὑποταχθῶσιν αὐθορμήτως εἰς ἄνθρωπον μηδὲν ἀπολύτως ἔχοντα ἢ

ὅ,τι ἐφόρει, εἰς ἄνθρωπον ὄλως ἄσημον καὶ ἐντελῶς ἄγνωστον αὐτοῖς τότε.

Ἄλλ' ἐν τούτοις εὐρέθη καὶ ἄλλος ἐσχάτως ἔχων τὰς αὐτὰς μὲ τὸν Μεληδόνην ἀξιώσεις, ὁ Μ. Τσουδερός. Βύτυχῶς διὰ τοῦς ἀληθεῖς ἐργάτας αἱ ἀξιώσεις ἀμοφοτέρων συγκρούονται δεινῶς καὶ οὕτως ἐκμηδενίζουσιν ἀλλήλους, ἢ δ' ἀλήθεια παρουσιάζεται ἀπλουστάτη καὶ σαφεστάτη, ἂν καὶ δὲν ἦτο ἄγνωστος τοῖς ἐθέλουσι γινώσκειν αὐτήν.

Ὁ Μ. Τσουδερός δημοσιεύσας ἐσχάτως ἐν τῇ ἐφημερίδι «ὁ Ῥαδάμανθος» διατριβὴν τινα, δι' ἧς φιλοτιμεῖται καὶ οὗτος ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ ἀνεληθόντες εἰς τὰ Σφακία μὲ ἀναπεπταμένους σημαίας ἐξ ἀνατολῶν ἐπανεστάτησαν τοὺς Σφακιανούς. Ἐξιστορήσαμεν προλαβόντως (ὄρ. σελ. 177) τὸ περιστατικὸν ἐκεῖνο, ὅπεροικτρῶς παρεμόρφωσεν ὁ Μ. Τσουδερός. Ἄλλ' ὑπομονὴ διὰ τοὺς Τσουδερούς, ἐπειδὴ οὗτοι ἀνεδείχθησαν ἔπειτα ἄξιοι τῆς φήμης τῶν ἄλλὰ διὰ τὸν Ἄ. Μεληδόνην, ὁ ὁποῖος ἤρξατο ἐκ δυσμῶν τῶν κατορθωμάτων του καὶ τέρατα καὶ σημεῖα ποιῶν διὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀγομένων εἰς τὰς μάχας Σφακιανῶν οὐδένα ἄλλον ἀρχηγὸν ἀγαγωνίζει ἐν Κρήτῃ. Καὶ λοιπὸν τίς τῶν δύο ἀντιποιομένων ἐκ δυσμῶν καὶ ἐξ ἀνατολῶν ἐπανεστάτησε τοὺς Σφακιανούς; Τὰ πράγματα μονονοῦχι ἀφίνουσι φωνήν· οὔτε ὁ εἰς οὔτε ὁ ἄλλος». Καὶ ὁ Βαρθόλδης καὶ ὁ Τρικούπης καὶ ὁ τοὺς πάντας ψέγων Γερβίνος πιστεύσαντες τὰς ἐν τῷ Σούτσῳ φλυαρίας, ἐβάπτισαν τὸν Ἄ. Μεληδόνην ἀρχηγὸν ὄλων τῶν πεδινῶν Κρητῶν! Ἄλλ' ἀποροῦμεν διατί δὲ καὶ τῶν Σφακιανῶν, ἀφοῦ δι' αὐτῶν ἴσα ἴσα κατέκλεισεν εἰς τὰ φρούρια 100 χιλ. δυσμοίρων Τούρκων! Ἄλλ' ἀφήσωμεν τοὺς τοιούτους εἰς τὸν ἐγωισμόν των καὶ ἔλθωμεν εἰς τὰ πράγματα.

Καθὰ καὶ προλαβόντως εἶπομεν, οἱ ὑπὸ τὸν σιδηροῦν ζυγὸν καταβεβλημένοι Χριστιανοὶ τῆς Κρήτης ὀρῶντες ἀφ' ἐνὸς τὰ τῶν Σφακιανῶν ὅπλα νικηφόρα ἀναδεικνυόμενα πανταχοῦ, ἀφ' ἐτέρου τοὺς ἀγερώχους Μουσουλμάνους περιστελλομένους καὶ ταπεινούμενους, οὗς ἐνόμιζον ἀκαταμαχήτους, ἤρξαντο καὶ αὐτοὶ σχεδὸν πάντες ἀποδύεσθαι τὴν νάρκωσιν καὶ ἀναλαμβάνειν τὴν φυσικὴν τοῦ Ἑλλήνος ῥοπὴν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Διόπερ, ὅπου ἂν ἐπαρου-

σιάζοντο ἐν ἀρχῇ οἱ νικηταί, ἐθεωροῦντο ὡς "Ἄγγελοι σωτῆρες ἐξ οὐρανῶν κατελθόντες, καὶ ὀπόθεν δὲν ἠδύναντο ἔτι νὰ παρουσιασθῶσι, προσεκαλοῦντο διὰ παρκκλητικῶν ἀναφορῶν, ὡς εἶδομεν καὶ δψόμεθα. Ἡ προθυμία αὕτη τοῦ καταθλιβομένου λαοῦ κατηχαρίσκει μὲν τοὺς Σφακινοὺς φοβουμένους τὴν ἀπομόνωσιν, ἀλλ' ἡ ἀπορία τοῦ ὀπλισμοῦ τοσοῦτων ἀνδρῶν σφοδρῶς κατελύπει αὐτούς.

Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Καγκελαρίαν ἐδάνειζον μὲν ἐκ τῶν ἰδίων τὸ Κοινόν, ἐν ὧσιν εἶχον, ἀλλὰ ποῦ χρήματα νὰ ὀπλίωσιν ὅλην τὴν Κρήτην; Οἱ ὀλονέν ἐπανιστάμενοι οὐδὲ ἐν μικρὸν ξιφίδιον εἶχον· τὰ πάντα ἀπήτουν οἱ πάντες ἐκ τῆς Καγκελαρίας, διόπερ αὕτη καθορῶσα τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἀπεφάσισεν ὡς ἄλλος Δαβίδ, νὰ ἐφάψηται ἐπὶ τῶν ἄρτων τῆς Προθέσεως. Ἄλλ' ἵνα μὴ δώσῃ ἀφορμὴν παραπόνων καὶ κατακραυγῶν ἐκ μέρους τῶν πεδινῶν, ἀφῆρσε πρῶτον ἀπὸ τὴν Παναγίαν τοῦ Λουτροῦ 84 ὀκάδ. ἀργύρου εἰς Κανδύλας. θυμιατά, δίσκους, στέφανα, ἐπικαλύμματα εἰκόνων κτλ. ἅτινα ἀφιέρωνον τὰ εἰς Λουτρόν συνεχῶς προσορμιζόμενα αὐτῶν τε καὶ ξένων πλοῖα. Ἀπὸ δὲ τὴν Θυμιανὴν Παναγίαν ἀφῆρσαν 23 ὀκάδες τοιούτων σκευῶν. Ἐπίσης καὶ ἐξ ἄλλων Ἐκκλησιῶν ἐν Σφακίαις ἀφῆρουν ὅσα ἐν ἐκάστη εὑρισκον, δίδοντες εἰς ὅλας ἀποδείξεις ἵνα, ὅταν ἐλευθερωθῇ ἡ κοινὴ Πατρίς, λάβωσιν ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ταμείου τὸ ἀντίτιμον.

Ἀφοῦ οὕτως ἐξεγύμνωσαν τὰς Σφακιανὰς ἐκκλησίας, διέταξαν νὰ ληφθῇ τὸ μέτρον τοῦτο καὶ πρὸς ἀπάσας τὰς ἐν ταῖς ἐλευθερωμέναις ἐπαρχίαις ἐκκλησίας καὶ ἰδίως ἐν ταῖς Μοναῖς, ἀλλ' οὔτε τὸ ἡμῖν τοῦ εὑρεθέντος ἐν Σφακίαις εὑρέθη, διότι ἄλλαι μὲν εἶχον προγυμνωθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἄλλοι δὲ τὰ εἶχον κερκρυμμένα καὶ δὲν τὰ ἐφανερώσαν, ὥστε ἐπὶ τέλος ἐγίνοντο ὅλα λάφυρα τῶν Τούρκων. Ἐν τούτοις καὶ τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο καθ' ἡμᾶς δίκαιον ἐν τοιαύταις ὥραις, καίτοι οἱ Σφακιανοὶ πρῶτοι ἀπεγύμνωσαν τὰς ἑαυτῶν ἐκκλησίας, ἐπικρατούσης ὁμῶς τῆς θρησκομκνίας, ἐξηγέρθησαν κατακραυγαὶ καὶ μεγάλα παράπονα κατὰ τῶν Σφακιανῶν ὅτι πράττουσιν ὅσα καὶ οἱ Τούρκοι εἰς τὰς ἐκκλησίας.

«Οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἄλλοι ἀρματωλοί, λέγει ὁ Πάσλεῦ, ὅτι τῷ διηγεῖτο ὁ Ἡγούμενος τοῦ Βενιῶ, μᾶς ἔκαμαν πράγματα ὅπου

δὲν μᾶς τὰ ἔκαμαν οἱ Τούρκοι (α). Διήρπαζαν τὰ ζῶα τῆς Μονῆς, καὶ ὡς 25 ὀκάδες ἀργύρου. Ἄλλ' ὠμολόγει συνάμα ὅτι οἱ Σφακιανοὶ (κατὰ τὴν ἐν χρῆσει τῶν Κρητῶν ἔκφρασιν) ἐλάβανον αὐτὰ ὡς ἔρανον ὑπὲρ τοῦ πολέμου. Ὅθεν δῆλον γίνεται ὅτι οὐδεὶς Σφακιανὸς ἐπλούτησεν ἐκ τοιούτων ἀρπαγῶν, ἀλλ' ὡς οἱ Ὑδραῖοι, εὐρέθησαν πολὺ πενέστεροι ἢ ὅτε ἤρξατο ἡ ἐπανάστασις· διότι, καθὰ παρὰ πάντων ὁμολογεῖται, αὐτοὶ μετεχειρίσθησαν τὸν ἐν ταῖς Μοναῖς κείμενον ἄχρηστον πλοῦτον ὑπὲρ τῶν στρατιωτικῶν ἔργων».

Τὸν οὕτω ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν συναχθέντα ἄγγυρον ἀπέστειλε παράυτα ἡ Καγκελαρία εἰς Μασσαλίαν διὰ τοῦ Ν. Ἀνδρουλακῆκη καὶ ἠγόρασεν ὄπλα καὶ ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου. Προσέθετο δ' ὁ ἐμποροπλοίαχος οὗτος καὶ ἐκ τῆς τιμῆς τοῦ ἰδίου φορτίου δύο χιλιάδας δύστυλα εἰς ἀγορὰν πλειόνων· ταῦτα δ' ἔλαβεν οὗτος μετ' οὐ πολὺ. Ἄλλὰ μήπως εἶχον μόνην τὴν ἀνάγκην τοῦ ὀπλισμοῦ τῶν ἐπανασταστῶν καὶ τῶν τοῦ πολέμου ἐπιτηδείων;

Οὐδόλως ἦν μικρότερα ἡ ἀνάγκη τῆς συντηρήσεως τῶν καθ' ἐκάστην ἐπισωρευομένων οἰκογενειῶν καὶ ἀπολέμων εἰς τὰ Σφακία. Μάλιστα δὲ ἀπὸ τὰς τελευταίας ἤττας τῶν Τούρκων ἐν Σφακίοις ἐνομιζόντο πλέον οἱ Σφακιανοὶ ἀκαταμάχητοι καὶ ἀκαταπολέμητοι, διὸ πανταχόθεν τῆς Κρήτης ἔσπευδον εἰς τὸ ἄσυλον ἐκεῖνο ἵνα σωθῶσιν.

Αἱ οἰκίαι, τὰ χωρία, τὰ σπήλαια καὶ αἱ μικραὶ ὄπαι τῶν ὀρέων ἐπληρώθησαν. Ἡ πείνα, αἱ ἀσθένειαι καὶ τὰ ἐπακόλουθα τούτοις ἐγένοντο ἤδη κοινὰ τοῖς τε κατοίκοις καὶ τοῖς ξένοις· διόπερ αἱ ἀμοιβαῖαι μέμφεις καὶ ἀλληλογογγυσμοὶ ὁσημέραι ἐλάβανον χώραν. Οἱ πρόσφυγες ἐμέμφοντο τοὺς Σφακιανούς ὅτι τοὺς ὤθησαν εἰς ἐπανάστασιν καὶ ἔπειτα δὲν ἐφρόντιζον ὑπὲρ αὐτῶν πλέον. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀντιπαρεποῦντο ὅτι συνεσωρεύθησαν ἐκεῖ ἀπὸ τὰ ἄκρα τῆς Κρήτης τοσοῦτοι καὶ καταβροχθίσαντες τὰ πάντα κινδυνεύουσι ὄλοι ν' ἀποθάνωσι τῆς πείνης. Καὶ τοιαῦτα μὲν ἐλάλει ἡ ἀκρισία

(α) Καὶ ἀληθῶς πολλὰ ὑπέφερον οἱ μὴ βουλόμενοι συναχθῆναι μὲ τοὺς ἐπαναστάτας, ἀφοῦ ἀπηλλάγησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐκ τῶν τοιούτων, φαίνεται, ἦν καὶ ὁ δσιώτατος, ὅστις ὀδύρεται διὰ τὰ ἀφαιρεθέντα προτιμῶν νὰ χρησιμεύσωσιν, ὡς καὶ ἐχρησίμευσαν, λάφυρα τῶν Τούρκων.

ἐν ἀγανακτήσει, ἥτις ἦν βεβαίως πόρισμα τῶν φρικτῶν στερήσεων καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀποβιώσεων ἀπὸ τὰς κακουχίας.

Ἄλλ' οἱ πρόκριτοι τῶν Σφακίων καὶ ἡ διευθύνουσα Καγκελαρία ἄλλως φρονούντες συνέστησαν ἐν Λουτρῷ καὶ Νοσοκομεῖον ὑπὲρ τῶν ἀσθενῶν προσφύγων, οὓς ὑπελόγισαν τότε πλείους τῶν πέντε μυριάδων ψυχῶν πλὴν τῶν ὀπλιτῶν. Τοῦ Νοσοκομείου ἔθεντο διευθυντὴν τὸν ἐξ Ἀνωπλόεως ἄριστον χειροῦργον Πωλῖόν, ὅστις διὰ τῆς ἐπιστήμης του ἀφῆρπασεν ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ τάφου πλείους τῶν δύο χιλιάδων πληγωθέντων μαχητῶν. Ὁ ἀξιόλογος οὗτος ἀνὴρ οὐ μόνον εἰργάζετο ἀμισθεὶ καθ' ὄλον τὸν δεκαετῆ ἀγῶνα, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀπόρους ἐξ ἰδίων ἔτρεφε καὶ συντηρεῖ.

Πόρους δὲ τοῦ Νοσοκομείου ἡ Καγκελαρία ἐξεῦρε τοὺς ἐξῆς. Προσκαλεσαμένη τοὺς ἔτι ταξιδεύοντας ἐμποροπλοίαρχους ἐπρότεινε αὐτοῖς ἵνα παραχωρῶσιν ἐκ τοῦ κέρδους ἐκάστου ταξειδίου μερίδιον ὀρισμένον εἰς τὸ Νοσοκομεῖον. Τοῦτο ἐδέχθησαν ἅπαντες ἴαν φιλανθρώπως ἀνευ ἐλαχίστης προφάσεως. Πολλάκις μάλιστα καὶ ὄλον τὸ κέρδος παρεχώρουν, πολλοὶ δὲ πολλάκις καὶ κέρδος καὶ κεφάλαιον, ἐὰν ἦτο τρόφιμον, παρεχώρουν ὑπὲρ τοῦ Νοσοκομείου καὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν προσφύγων. Τοῦτό ἐστιν ἀπίστευτον ἴσως, ἀλλ' ἀληθέστατον. Ὁ Ἄ. Κριαρᾶς προσβληθεὶς ἐσχάτως παρὰ τοῦ βδελυροῦ Πρακτικίδου ἠναγκάσθη νὰ διακηρύξῃ ἀπροφυλάκτως διὰ τινος ἐφημερίδος μίαν τοιαύτην πράξιν αὐτοῦ τότε γενομένην ὡς ἐξῆς,

«... Ἐλησμόνησας, ἀγνώμων, τοῦ Κριαρᾶ, ὃν ὡς ἄγνωστον ἀναφέρεις, ὅτι καταμαστιζόμενος ὑπὸ τῆς δυστυχίας καὶ καουχίας σου σὲ παρέλαβεν εἰς τὸ πλοῖόν του φιλανθρώπως καὶ ὡς ἀδελφὸν σὲ ἐπεριποιεῖτο ἐπι πολὺν χρόνον, ἀναλόγως μάλιστα τοῦ ὅπερ ἔφερες τότε ἱεροῦ σχήματός σου καὶ ὅπερ ἀτίμως ἀπεκιδύθης; Ἐλησμόνησας ὅτι τὸ ἴδιον πλοῖον εἰς δ' ἐτρέφεσο ἦτο φορτωμένον ἀπὸ σίτον δρύζι καὶ κουκιᾷ καὶ ὅλα ταῦτα ὁ Κριαρᾶς διεμοίρασεν εἰς τὸ τότε πάσχον ἐκ τῆς πείνης πλῆθος τῶν προσφύγων; Ἄν με ὄλην τὴν τύψιν τοῦ συνειδότος (ἂν ἔχῃς) ἀρνηθῆς τοῦτο, οἱ ἀπὸ τὰ μέρη σας Χ. Ν. Ζαρούλης, Ν. Βουρβουχάκης, Κ. Ἐλευθεραῖος καὶ Ἡγούμενος Ἀνθίμος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, οὓς ἐνθυμοῦμαι παρόντας καὶ τόσοι ἄλλοι αὐτόπται τῆς πράξεως καὶ λαβόντες

ἐρωτηθήτωσαν ἂν ἐγὼ ἔλαβον ὄβολόν, καὶ αὐτοὶ νὰ σὲ ἐλέγξωσιν ἄτιμον συκοφάντην καὶ ἀναίσχυντον ψεύτην.

• Πῶς λοιπόν, ἀναιδῆ, ἢ πράξις αὐτὴ καὶ τόσαι ἄλλαι, ἀς χάριν μετριοφροσύνης σιωπῶ, πῶς συμβιβάζεται μὲ τὰ αἰσχρά σου ψεῦδη, ὀνομάζων με καταχραστὴν τῶν δημοσίων; ἐνῶ καὶ ἐγὼ καὶ οἱ τότε συνάδελφοί μου ἐστάθημεν ἀμέμπτου καὶ τιμίας διαγωγῆς, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἐπικαλούμεθα τοὺς τότε γραμματεῦσάντας Χ. Ἐλευθεραῖον, Καλογέννητον, Γ. Σκουφον καὶ ἅπαντα Κρήτα, πλὴν σοῦ καὶ τῶν ὁμοίων σου (ἂν ὑπάρχωσιν);

• Ἄγνοεὶς τέλος ὅτι μετέβην εἰς Ὑδραν (4 Μαρτίου 1824) ἵνα ἐτοιμάσω στόλον δέκα πλοίων πρὸς σωτηρίαν τῆς Πατρίδος, μετρήσας δι' αὐτὰ προκαταβολὴν ἅβ' ἑκατομμύρια γρόσια ἐκ τοῦ ἰδίου μου ταμείου καὶ οὐχὶ τῆς Κρήτης; Ἄλλὰ διὰ χάριν σου προσθέτω εἰς ὅσα εἶπες ὅτι οἱ Σφακιανοὶ οὐχὶ μόνον τὰ ζῶα ἀφῆραζον πολλῶν προδοτῶν, προτιμώντων τὴν μετὰ τῶν Τούρκων σχέσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς ῥαβδισμοὺς καὶ εἰς γυμνώσεις προέβησαν καὶ τὰς οἰκίας πολλῶν κατέκαυσαν καὶ διὰ παντὸς τρόπου αὐτοὺς μὲν βία ὠδήγουν εἰς τὸν πόλεμον, τὰ δὲ τέκνα τῶν περιποιοῦντο καὶ διέτρεφον τέσσαρα δλόκληρα ἔτη εἰς τὰς ἐστίας τῶν».

Ἄρθῶς λέγει ὁ Πλούταρχος ὅτι ἀπὸ τὰς ἀλληλομαχίας καὶ ὀνειδισμοὺς δύναται τις νὰ μάθῃ πολλά. Πολλὰ καὶ ἡμεῖς ἐμάθαμεν ἀπὸ τῆν ἀλληλομαχίαν ταύτην, ἂν καὶ τινα δὲν εἶνε εὐχάριστα. Ἐν τούτοις παρατηροῦμεν ὅτι αἱ ἐνέργειαι τῶν Σφακιανῶν ἐξ ἀρχῆς ἦσαν ὄντως ἐθνικαί, καὶ πατριωτικαὶ καὶ φιλανθρωπώταται. Οὐ μόνον διὰ τῶν ὄπλων ἔτρεχον πανταχοῦ ἡμέρας τε καὶ νύκτας προστατεύοντες τὰ θύματα τῆς ἀγρίας βαρβαρότητος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἰδίας περιουσίας διέτρεφον ἐν ταῖς ἐστίαις τῶν τὰ ἀσθενῆ ὄντα, ἂν καὶ εὐρίσκοντο πολλὰ περιτρίμματα νὰ κατασυκοφαντῶσιν αὐτοὺς καὶ ἐλαττώσι τὴν προθυμίαν τῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Δευτέρα εἰσβολὴ τῶν Τούρκων εἰς Σφακία
ὑπὸ τὸν Ὀσμὰν καὶ ἀπομόνωσις τῶν Σφακιανῶν.

Ἐν τοιαύτῃ πραγμάτων καταστάσει, οἷαν προέφημεν, οἱ Τούρκοι ἠσχύοντο εἰκότως δι' ὅσα ἕως ἄρτι ἔπαθον ὑπὸ δρακὸς Σφακιανῶν καὶ ὀλίγων ὁμόρων μαχητῶν. Ὅθεν ἅμα τῇ εἰδήσει τῆς καταστροφῆς τοῦ Καούνη καὶ τοῦ Γερλῆ, ἀφοῦ καὶ πάλιν ἔσφαξαν ὄσους ἀόπλους ἠδυνήθησαν πανταχοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἰδίως ἐν Σιτεία, ἐκίνησαν ἐμμανεῖς ὄλοι τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἡρακλείου ὑπὸ τὸν Βεζύρη καὶ ἤλθον εἰς Ῥέθυμνον, ἵνα διασπάσωσι τὴν τούτου πολιορκίαν, εἶτα νὰ παραλάβωσι καὶ τοῦ μερίσματος τούτου τοὺς Τούρκους καὶ ἀνέλθωσιν ἄθροοι εἰς τὰ Σφακία ὅπως ἐκριζώσωσιν ἄρδην τὴν ἐπανάστασιν διὰ τῆς τελείας καταστροφῆς τῶν τε Σφακιῶν καὶ Σφακιανῶν.

Ὅθεν μὴ ἔχων ὁ Βεζύρης τοῦ Ἡρακλείου ἐκ μέρους τοῦ δρινοῦ Λασιθίου οὐδένα ἀντιπερισπασμόν, οὐδ' ἐλάχιστον σύμπτωμα φόβου ἐκ τῶν νώτων, συνεκέντρωσε τὴν τε προσοχὴν καὶ τὰς δυνάμεις του πρὸς δυσμάς. Μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Ῥέθυμνον καὶ προσκαλεσάμενος τὸν διοικητὴν Ὀσμὰν Πασῶν ἐπέπληξεν αὐτὸν σφοδρῶς ὅτι κατεδέχετο νὰ πολιορκηται οὕτω στενῶς ὑπ' ὀλίγων Σφακιανῶν. Μετὰ τὰς ἐπιπλήξεις ταύτας διέταξεν αὐτὸν τουρκοπρεπῶς νὰ ἐκλέξῃ ἐν τῶν δύο· ἢ νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὰ Σφακία καὶ ἐξολοθρεύσῃ κατὰ κράτος Σφακία καὶ Σφακιανούς καὶ δὴ καὶ τοὺς φίλους ἐκείνων Κασίμ ἀγά καὶ Τσουρουνόγλου ἀπαγχανίσῃ ὅπου συλλάβῃ αὐτούς (α), ἢ νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὸν βαθμὸν καὶ ἔπειτα τὴν κεφαλὴν. Ὁ Ὀσμὰν περίτρωμος γενόμενος ἐξελέξατο, ὡς εἰκόσ, τὸ πρῶτον. Ταυτοχρόνως διετάχθησαν παρὰ τοῦ Βεζύρου καὶ οἱ Χανιώται νὰ ἐξορμήσωσι πανστρατιᾷ καὶ ἐλθόντες ἐνωθῶσι μετὰ τοῦ Ὀσμὰν εἰς τὰ Ἀποκόρουνα. Ἐκεῖθεν δὲ νὰ εἰσ-

(α) Αἱ εἰκογένειαι τούτων εἶχον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἐνετῶν, ἀφ' ὧν καὶ κατήγοντο, πατροπαραδότως φιλίας πρὸς τοὺς Σφακιανούς, οὓς καὶ ὑπερησπίζοντο· διὸ καὶ ὑπεβλέποντο τότε ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Τούρκους. Ὁ Τσουρουνόγλου συλληφθεὶς ἀπηγγονίσθη, ὁ δὲ Κασίμ-Ἀγάς κρυβεῖς διεσώθη.

βάλωσιν ἄθροοι εἰς τὰ Σφακία καὶ ἐκτελέσωσιν ἀκριβῶς τὰ ἐντεταλμένα.

Ἐτοιμασθέντες δ' ἐν Ῥεθύμνῃ λίαν καλῶς καὶ ἐφοδιασθέντες ἀρκούντως ἐτέθησαν οἱ μὲν Ἡρακλεῶται ὑπὸ τὸν προηγηθέντα Καούνην, οἱ δὲ Ῥεθύμνιοι ὑπὸ τὸν Ὄσμᾶν καὶ ἐξήλθον (28 Ἰουλίου) ὑπὲρ τὰς 15 χιλιάδας καὶ διενυκτέρευσαν εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπή, ὅπου στρατοπεδεύσαντες ἐπερίμενον καὶ τὴν ἐξοδὸν τῶν Χανιωτῶν. Ἄλλ' ὁ κατέχων τὴν Μαλάξαν Τσελεπῆς ἐμπόδιζεν ἰσχυρῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς τὴν διάβασιν αὐτῶν πρὸς τὰ Ἀποκόρωνα. Τὸν κίνδυνον τῆς ἐκεῖθεν διαβάσεώς των καθορῶντες οἱ Χανιωταὶ διέταξαν καὶ τὸν Καούρην τῆς Σελίνου νὰ κινήσῃ καὶ αὐτὸς ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Κυδωνίαν, ὅπως φέρῃ ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὸν Παναγιωτάκη, οὕτως ὥστε αὐτὸς μὲν νὰ μὴ ἔλθῃ εἰς ἐπικουρίαν τοῦ Τσελεπῆ, ἡ δ' εἰς Ἀποκόρωνα διάβασις αὐτῶν διευκολυνθῇ. Ὁ Καούρης ἐκίνησε πάραυτα συνεπαγόμενος περὶ τοὺς 1500 μαχητὰς ἀρίστους, ἀλλ' ὁ Παναγιωτάκης μετὰ τῶν Λακκιωτῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ Σφακιανῶν ἀνεχαίτιζεν ἀνδρείως καὶ τὴν τούτων ὁρμὴν.

Ὁ Ὄσμᾶν καθορῶν τὴν βραδύτητα τῶν Χανιωτῶν, παρατηρῶν ἄλλως καὶ τὴν ἰσχυρὰν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, ὄντων εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Δαφνομαδάρας, ὑπο τοὺς ἀρχηγοὺς Μανουσελῆν, Δεληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην. Τσουδερόν, Πρωτοπαπαδάκην, Σήφακκον καὶ Βουρδουμπᾶν, διηπόρει τί ὤφειλε νὰ πράξῃ. Μετὰ τρεῖς ἡμέρας συγκροτήσας στρατιωτικὸν συμβούλιον ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ κατὰ Σφακίαν σχέδιον καὶ ἀφοῦ διασπάσῃ πρῶτον τὴν πολιορκίαν τῶν Χανιωτῶν, νὰ παραλάβῃ καὶ τούτους ἔπειτα κατὰ τῶν Σφακίων. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἐδίσταξε πολὺ νὰ πραγματοποιήσῃ καὶ διέληθ' εἰς στενοπορίας τοῦ Ἄλμυροῦ, οὐσης ἀνωθεν τῆς ῥηθείσης δυνάμεως τῶν Ἑλλήνων. Τοὺς δισταγμοὺς τούτους τῶν πολεμίων ἐννοήσαντες οἱ Ἕλληνες καὶ ὄντες συνειθισμένοι εἰς τὰς νίκας ἀπεφάσισαν κακῶς νὰ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτῶν εἰς τὴν Ἐπισκοπήν καὶ ἐξαναγκάσωσιν αὐτοὺς νὰ ἐπισθοδρομήσωσι. Πρῶτος δ' ὁ ἦρωσ τοῦ Τσιβαρᾶ παπᾶ Ἰωάννης διάβας τὸν μεταξὺ ποταμὸν τῆς Μουσέλας προσέβαλε (1 Αὐγούστου) τοὺς Τούρκους

καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐν Τσιβαρῆ, ἀλλὰ περικυκλωθεὶς ὑπὸ τῆς πληθύος τοῦ ἱππικοῦ ἐφονεύθη ὁ Ἱερεὺς μετὰ 30 ἀνδρῶν τῶν πλείστων Σφακιανῶν.

Τὸ παράτολμον τοῦτο κίνημα τοῦ Ἱερέως ἐνέβαλε θάρρος εἰς τοὺς Τούρκους νὰ διαβῶσι πάραυτα τὸν ποταμὸν καὶ νὰ προχωρῶσι βραδέως μὲν, ἀλλ' ἀκατασχέτως πρὸς τὴν ἄγουσαν εἰς τὰ Ἀποκόρωνα. Καίτοι δὲ διεφιλονικεῖτο ἡ ὁδὸς αὕτη κατὰ σπιθαμὴν ἐπὶ 6 ὄλοκλήρους ἡμέρας, οὐχ ἤττον κατώρθωσαν, ὡς ἐκ τῆς ὑπερβαλλούσης πληθύος, νὰ διαβῶσι τὸν Ἀρμυρὸν καὶ εἰσβάλωσιν εἰς τ' Ἀποκόρωνα (6 Αὐγούστου) ἀπολέσαντες πλείους τῶν 500 ἀνδρῶν, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν περίπου 90 ἄνδρες καὶ ἰσάριθμοι ἐπληρώθησαν.

Προελάσαντα δὲ τὰ ἄγρια ταῦτα στίφη εἰς τὴν πολυπαθῆ χώραν τῶν Ἀποκορώνων μετὰ μανίας μεγάλης κατέστρεφον πᾶν τὸ προστυχὸν καὶ πολὺν κόσμον ἀόπλων Χριστιανῶν ἔσφαζαν καὶ ἠχμαλώτισαν, ἱερέως δὲ τινος Ἐμμανουὴλ τὰς σάρκας κατακόψαντες οἱ βάρβαροι εἰς μικρὰ τεμάχια ἀνήρτων αὐτὰ ἐπὶ τῶν ὄπλων, ὅπως νικήσωσιν, ὡς ἔλεγον, τοὺς Σφακιανούς, ὅπερ ἐθεώρουσαν μέγιστον κατόρθωμα.

Βεβαιοῦται ὅτι πλείονες τῶν 3 χιλιάδων ψυχῶν ἀπωλέσθησαν τότε ἐν Ἀποκορώνοις, ἀποσφαγέντων ἢ πνιγέντων διὰ καπνοῦ ἐν τοῖς σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς. Σύμπαντες οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Βαφέ, πλὴν 3 ἀνδρογύνων, ἀπεπνίγησαν ἐν τῇ παρακειμένῃ σπηλιᾷ διὰ καπνοῦ! Οἱ δὲ νῦν οἰκοῦντες τὸ χωρίον εἰσὶν ἅπαντες μέτοικοι ἐκ Σφακιῶν καὶ ὀλίγοι ἐκ τῶν πλησιοχώρων. Μεγάλῃ καὶ ἀσύγγνωστος μωρία κατέλαβε τότε τοὺς ἀθλοῦς κατοίκους τῶν Ἀποκορώνων. Ἐν ᾧ ἔβλεπον ἐπὶ τοσαύτας ἡμέρας τοσοῦτον πλῆθος ἀγρίων ὀρδῶν ἐπερχόμενον ἐξ ἀνατολῶν κατ' αὐτῶν καὶ ἕτερον τοιοῦτον ἐκ δυσμῶν, αὐτοὶ ἐκάθηντο ἀμέριμνοι εἰς τὰ χωρία των! Καὶ μικρὸν ἐὰν ἀπεσύροντο εἰς τὰς ὑπερκειμένας κλιτύας τῶν μεγίστων Ὀρέων καὶ ἐτίθεντο ὀπισθεν τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων, ὡς περ ἔπειτα ἐποίησαν οἱ Κυδωνιάται, οὐδὲ εἰς ἤθελε κακοπάθῃ. Φαίνεται ὅτι εἶχον οἱ δυστυχεῖς ἀπόλυτον πεποίθησιν εἰς τὸ ἀκαταπολέμητον τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ μωρία αὕτη.

Ἐνῶ δὲ ὁ Τσελεπῆς ἠμύνετο ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῶν ἐ-

ζορμώντων Χανιωτῶν ἐκ τῆς Μαλαξῆς, ἅμα εἶδεν ὁμοῦς ὅτι ἡ στρατιὰ τοῦ Ὄσμαν προὔχῳρει ἀκατάσχετος καὶ ἔμελλε νὰ τὸν προσβάλλῃ ἐκ τῶν νότων, ἀπεσύρθη καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς Κάμπους, ὅπου συνεκεντροῦντο καὶ οἱ λιποποὶ Ἕλληνες, πλὴν τοῦ Τσοουδοροῦ ἐπιστρέψαντος εἰς τὸ Ῥέθυμον. Ἀποσυρθέντος δὲ τοῦ Τσελεπῆ ἠνώθησαν καὶ οἱ Χανιωταὶ εἰς μίαν στρατιάν ὑπὲρ τὰς 25 χιλιάδας.

Ἐνῶ δὲ ἐπερίμενον οἱ Ἕλληνες, ἐνωθεὶς ὁ πολέμιος εἰς Μαλαξῆν κινήσῃ διὰ τὰ Σφακία, αὐτὸς ἤλλαξε δρομολόγιον καὶ προὔχῳρει πρὸς τὰς Ῥίζας τῆς Κυδωνίας ἕως εἰς τὰς Ἀλιάκες ἀπρόσβλητος σχεδόν, καὶ τὰ προστυχόντα χωρία ἐξηφάνιζεν. Ἀναβὰς δ' εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὁ πολέμιος ἠπέιλει τὴν καταστροφὴν ὅλης τῆς Κυδωνίας. Ἄλλ' οἱ στρατηγοὶ Τσελεπῆς, Σήφακας, Βουρδουμπᾶς, Μανουσογιαννάκης, Μανουσέλης, Παλογεωργάκης, Πρωτοπαπαδάκης καὶ ὁ Παναγιωτάκης συσκεφθέντες ἐνόμισαν πλεόν κατάλληλον τὴν ὥραν καὶ τὴν θέσιν νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐρρωμένως κατὰ τῶν πολεμίων, ὅπως σώσωσιν ἱκανὰς μυριάδας γυναικοπέδων ἀναρριχωμένων ἐκεῖ ἵνα μὴ πάθωσιν ὅσα ἔπαθον οἱ Ἀποκωρωνιωταί.

Προελάσαντες δ' οἱ Ἕλληνες ἐτέθησαν εἰς δύο σημεῖα ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ ἀριστερῶν τῶν πολεμίων, ὁπόθεν ἤρξαντο ζωηροτάτου καὶ φονικωτάτου πυρός. Οἱ βάρβαροι καὶ αὐθις δὲν ἐβράδυναν νὰ στρέψωσι τὰ νῶτα, ὁπότε τὸ ἐλληνικὸν πῦρ ἔνεκεν θάρρους ἀπέβαινε προβάδην σφοδρότερον καὶ φονικώτερον. Τὴν τροπὴν ταύτην (πρᾶγμα ἀνέλπιστον τοῖς Ἕλλησι) διεδέχθη φυγὴ ἔντρομος καὶ ἐπονείδιστος. Οὐδὲ τὸ πρόσωπον νὰ στρέψωσιν εἰς τὰ ὀπίσω ἠδύναντο! Ἐσπευδὸν εἰς κατωφερῆ φυγὴν καὶ ὑφίσταντο ἀλγεινὰς ἀπωλείας. Εἰς τὴν καταδίωξιν ταύτην ἐγκατέλιπον πάμπολλα ὄπλα καὶ πολεμεφόδια, τὰς ἀποσκευὰς μετὰ 180 ἡμιόνων, ζῶα παντοειδῆ καὶ τρεῖς σημαίας, φονευθέντων τῶν σηματοφόρων. Ἐνταῦθα ἔπεσε καὶ ὁ περιβόητος Καούνης μεθ' ἐτέρων 200 περίπου ἀνδρῶν Ἀπὸ δὲ τοὺς Ἕλληνας ἐφονεύθησαν 26 ἄνδρες, ἐξ ὧν ἦσαν οἱ 12 Σφακινοί, ἐπληγώθησαν ἐλαφρῶς καὶ πλείονες τῶν 50 ἀνδρῶν.

Καίτοι δ' οὕτω αἰσχυρῶς κατετροπώθη τὸσαύτη κολοσσιαία στρατιὰ τῶν Τούρκων ὑπ' ὀλίγων Ἑλλήνων καὶ ὁ πρῶτος αὐτῶν

ἀρχηγός ἐγένετο βορά τῶν ὀρνέων, οὐχ ἦττον ὁ φόβος τοῦ Βεΐ-
ρου δὲν ἀφήκε τὸν Ὀσμὰν νὰ μεταβάλῃ τότε τὸ κατὰ Σφακιῶν
σχέδιον· διόπερ συναγεῖρας ὅλους τοὺς τῶν τριῶν μερισμάτων τῆς
Κρήτης Τούρκους ἔθετο ἀθρόους ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς του
καὶ ἐπιστρέψας κατεσκήνωσεν εἰς Βρύσαις, ὁπόθεν ἠπέιλει νὰ εἰσ-
βάλῃ εἰς τὰ Σφακία ἐμμανῆς. Οἱ δ' Ἕλληνες ἀντὶ νὰ τὸν παρα-
κολουθήσωσι κατὰ πόδας ἕως ὅτου ἀνέλθῃ καὶ αὐθις εἰς ἀρμοδιάς
θέσει καὶ ἐκεῖθεν νὰ ἀπωθήσωσιν αὐτὸν ὅλοι ὁμοῦ εἰς πανωλε-
θρίαν ἀφρευκτον, αὐτοὶ μετὰ τὴν εἰς Ἀλλάκες νίκην διελύθησαν ἀ-
φήσαντες τὸν πολέμιον μὲ μόνους τοὺς Σφακιανοὺς νὰ ἀντιμετρή-
σωσι τὰς δυνάμεις αὐτῶν!

Οἱ Σφακιανοὶ καθορῶντες τὴν ἀχαριστίαν τῶν συναγωνιστῶν
καὶ τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον τοῦ κέντρου τῶν ἐνεργειῶν τοῦ κοι-
νοῦ ἀγῶνος καὶ τὰς ἐκ τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ συνεπειὰς ἀναλο-
γιζόμενοι, δὲν ἔπαυον ν' ἀποστέλλωσι πανταχοῦ ταχεῖς νέους νὰ
προσκαλῶσι τοὺς συναγωνιστὰς εἰς ἐπικουρίαν, ὑπομιμνήσκοντες
αὐτοὺς συνάμα ὅτι καὶ αὐτοὶ αὐθορμήτως διέτρεχον πανταχοῦ ἐπί-
κουροι καὶ ὑπὲρ πάντων ἀνεξαιρέτως ἠγωνίζοντο καὶ κατεστρέ-
φοντο· ὅτι αὐτοὶ χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ἰδίαις δαπάναις καὶ
ἰδίῳ κινδύνῳ διωργάνωσαν καὶ ἐκίνησαν τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ τυ-
ράννου· ὅτι καὶ εἰς τὸ ἐξῆς εἰσὶ πρόθυμοι νὰ προσφέρωνται οὕτω ἀπὸ
τὸ ἐν ἄκρον τῆς Κρήτης ἕως εἰς τὸ ἄλλο. Ἄλλ' εἰς μάτην! Ἄπαν-
τες ὑπέσχοντο, ἀλλ' οὐδὲ εἷς προσῆλθε βοηθός! Πολλοὶ μάλιστα
μοχθηροὶ ἔλεγον· «Οἱ Σφακιανοὶ ἐγενήκασιν αἰτία καὶ ἐκαήκαμεν
καὶ ἐκαταστραφήκαμεν ἑμεῖς καὶ ἐδὰ θὰ τοὺς βοηθήσωμεν; Ἄς
καοῦσιν ἐδὰ καὶ αὐτοί».

Ἐγκαταλειφθέντες δ' οὕτω κακοβούλως οἱ Σφακιανοὶ εἰς ἑαυ-
τοὺς καὶ μόνους δὲν ἐσκέπτοντο πλέον περὶ τροπαίων καὶ δόξης,
ἀλλὰ περὶ μόνῃς τῆς σωτηρίας τῶν οἰκογενειῶν. Πάντες ἔσπευδον
δρομαῖοι ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως τούτων, ὀρῶντες τηλικούτον μα-
νιώδη καὶ ἀγρίον πολέμιον ἐπερχόμενον κατ' αὐτῶν καὶ ὅτι οὐ-
δεὶς ὑπάρχει ἀντίπαλος ὅπως κἀν κατὰ μικρὸν ἐμποδίζῃ τὴν πο-
ρείαν του. Οἱ μὲν ἐτοποθέτουν τὰς οἰκογενεῖας των εἰς ἀπρόσιτα
ὄρη, οἱ δὲ εἰς τὰς φάραγγας, οἱ δὲ προλαβόντες ἔρριπτον αὐτάς

εις τὰ ἐν Λουτρῷ εὐρεθέντα πλοῖα, καὶ οὕτως ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ ἐσώζοντο ἕκαστοι ὅπου καὶ ὅπως ἠδύναντο.

Ὁ δ' Ὀσμὰν κινήσας (29 Αὐγούστου) ἀπὸ Βρύσσαις διήλθε τὴν Κράπην καὶ τὸν Κατρέα σχεδὸν ἀπρόσβλητος. Διαβαίνοντες δὲ τὴν κοιλάδα τοῦ Κατρέως ἐώρων χιλιάδας σκελετοῦς ἀνθρώπων τε καὶ ζώων πρὸ 40 ἡμερῶν ἐνταῦθα φονευθέντων. Τὰ ἀντικείμενα ταῦτα καὶ ἡ φύσις τοῦ τόπου ἐνέβαλον μεγίστην δειλίαν εἰς τοὺς ἀναβαίνοντας Τούρκους, ὥστε, καθὰ λέγεται, καὶ μικρά τις προσβολὴ ἤρκει νὰ ὀπισθοδρομήσῃ αὐτοὺς μὲ φθορὰν ἀκαταλόγιστον. Τοῦτο ἢ κακοβουλία τῶν Ἑλλήνων ἐμπόδισεν, ὥστε οὗτοι κατάρθωσαν νὰ διέλθωσι τὰς ἐπικινδύνους θέσεις ὅλως ἀπρόσβλητοι.

Τοποθετοῦντες οὖν ἕκαστοι τὰς οἰκογενείας των συνέρρεον αὐθόρμητοι εἰς ἀντίστασιν, οὐχὶ πλέον ὅπως ὀπισθοδρομήσωσι τὸν ἀγέρωχον πολέμιον, ἀλλ' ὅπως ἀναχαιτίζοντες μικρὸν τὴν ὁρμὴν αὐτοῦ προσέλθωσι μετ' ὀλίγον πλείονες εἰς ἄμυναν. Καὶ ἀληθῶς εἰς τὰ πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἀσκούφου ὄρη προσβληθέντες ἰσχυρῶς οἱ ἐπιδρομεῖς ἀνεχαιτίστησαν ἐπαισθητῶς καὶ ἴσως, ἂν προτούσης τῆς ἡμέρας προσήρχοντο καὶ οἱ λοιποὶ Σφακιανοί, ἤθελον στρέψῃ εἰς αὐτοὺς τὰ νῶτα. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ ἐλπίς αὐτῆ τῶν Σφακιανῶν ἐδραιούτο βαθμηδόν, ὀρώσιν ἀπροσδοκῆτως τὸν Καούρην ὀδηγοῦντα ὅλους τοὺς Σελινιώτας καὶ διερχόμενον τὸν Δοκαρόπορον ὅπως περισφίγξῃ καὶ προσβάλλῃ αὐτοὺς ἐκ τῶν νώτων. Τὴν κίνδυνον μόλις διέφυγον ἀποσυρθέντες ἀτάκτως. Εἶτα δὲ μὴ δυνάμενοι πλέον ἀνθίστασθαι κατὰ τοσοῦτου ὄγκου τῶν πολεμίων ἐγκατέλειψαν αὐτοὺς ἐκόντες ἄκοντες νὰ περιτρέχωσιν ὅπου ἤθελον, κείμενοι, δενδροτομοῦντες καὶ πᾶν τὸ προστυχὸν καταφθείροντες ἐν ἀπεριγράπτῳ μανίᾳ καὶ φανατισμῷ.

Ταῦτα καθορῶντες οἱ Σφακιανοὶ μετ' ἀλγεινῆς καρδίας προσεκάλουν καὶ πάλιν τοὺς συναγωνιστὰς εἰς βοήθειαν τοῦλάχιστον ὅπως σώσωσι τὰς ἐκεῖ προσφυγούσας μυριάδας οἰκογενειῶν καὶ δὴ καὶ τὰς ἐν Λουτρῷ πυριταποθήκας, τὰ πολεμοφόδια, τὸ νοσοκομεῖον καὶ τόσα ἄλλα χρεσιώδη τοῦ ἀγῶνος, τὰ ὅποια αὐτοὶ διὰ τοσοῦτων ἐράνων, δανείων καὶ φρικτῶν στερήσεων ἐπρομηθεύθησαν, πλὴν οὐδεὶς προσήλθεν!!! Ὁ φθόνος καὶ ἡ κακία εἶχε κατατυφλώσῃ τοσοῦτῳ τοὺς πάντας, ὥστε καὶ τὰ μόνα ἐν τῷ κόσμῳ

φίλτατα αὐτῶν, τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας ἐγκατέλειψαν, μόνον ὅπως μὴ μεταβάντες ἐκεῖ χάριν αὐτῶν εὐρεθῶσιν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ πολεμήσωσιν ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν, ὡς ἐνόμιζον! Τέλος δὲ κατελθόντες εἰς Λουτρὸν οἱ πολέμιοι, ἄλλα μὲν τῶν ἐκεῖσε πραγμάτων ἔλαβον εἰς λάφυρα, ἄλλα δὲ παρέδωκαν εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν ὄλεθρον.

Οἱ ἄθλιοι! Ἐὰν ἔσπευδον τότε κατόπιν τοῦ πολέμου εἰς Σφακία καὶ ἔδιδον καιρὸν τοῖς Σφακιανοῖς νὰ τοποθετήσωσι τὰς οἰκογενείας, εἶτα δ' ἐνώσωσι τὰς δυνάμεις των, ὁ ἐχθρὸς καὶ τότε ἤθελε πάθῃ ὅ,τι καὶ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν εἰς τὴν Ἄμπελον ἔπαθε, καὶ ἴσως ποτὲ πλέον δὲν θὰ ἐπεχείρει εἰς Σφακία ἐκστρατεῖαν. τούτου δὲ γενομένου θὰ ἔμεινεν εἰς τὸ ἐξῆς ἐλεύθερον τὸ κέντρον τοῦ ἀγῶνος, καθὼς καὶ τὰ ἀσθενῆ πλάσματα ἀνενόχλητα ἐν τῇ πείνῃ καὶ κακουχίᾳ αὐτῶν. Ἄλλ' ὁ φθόνος οὐκ οἶδε προτιμᾶν τὸ συμφέρον.

Ἡ διαγωγή αὕτη τῶν συναγωνιστῶν ἐνέβαλε τοῖς Σφακιανοῖς, ὡς εἰκός, ἀλγεινὴν αἴσθησιν. Πολλῶν τὰ δάκρυα ἔρρεον φλογερὰ ἀναλογιζομένων τὰς δαπάνας, τοὺς ἐφ' ὅλην τὴν Μεγαλόνησον μόχθους, ἀγῶνας αὐτῶν καὶ κινδύνους, μάλιστα δὲ τὴν ἐνδεχομένην ἀπώλειαν τῆς ἑαυτῶν ἐλευθερίας καὶ πάσης εὐπραγίας χάριν τῆς ἀπαλλαγῆς ἐκείνων, οἵτινες ἀναιτίως καὶ ἀνελπίστως τοὺς ἐγκατέλειψαν. Ἡ ἀγανάκτησις αὐτῶν τότε δὲν εἶχεν ὄρια, διότι ἐπίστευσαν ὅτι ὡς τὸ 1770 ὀλοτελῶς ἀπεμονώθησαν, ὅπερ οὐκ ἐγένετο.

Τέλος δὲ καὶ αἱ οἰκογένειαι πᾶσαι, μάλιστα αἱ ξένοι ἤθελον περιέλθῃ εἰς χεῖρας τῶν βραβάρων καὶ λίθος ἐπὶ λίθου εἰς τὰ Σφακία δὲν θὰ ἔμεινεν, ἂν ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ δὲν ἤθελεν εὐδοκῆσῃ νὰ συμβῇ τὸ ἐξῆς, ὅπερ ἀπῆλλαξε τοσοῦτον κόσμον ἀθῶον τῆς σφαγῆς καὶ τῆς ἀτιμώσεως.

Τουρκοὶ τινες εὗρον γραίαν ἐγκαταλελειμένην εἰς τινα ὄπην ἐνεκα γήρατος· ταύτην δὲ μετέφερον εἰς τὸν Πασᾶν μήπως μάθῃ ἀπόρητόν τι παρ' ἐκείνης. Ἐρωτηθεῖσα δ' ἡ γραία ὑπὸ τοῦ πασᾶ ποῦ εἰσιν οἱ Σφακιανοί; τί σκέπτονται; καὶ διατί δὲν ἐστάθησαν νὰ πολεμήσουν; ἢ σκοπεύουσι νὰ προσκυνήσουν; ἀπήντησεν εἰς ταῦτα ὅ,τι ἀληθῶς ἤκουσεν· «Ἀφέντη, τῶν ἤκουσα νὰ λέγουν ὅτι

ἂν κρύψουσι τὰ κοπέλια των εἰς τὴν Γάβδον, ἢ ὅπου καθένας ἠμπορέσῃ, θὰ γυρίσουσιν οὗλοι μαζί ἢ νὰ σᾶς κάμουν ὅσα σᾶς ἔκαμαν εἰς τὸν Κατρέαν καὶ εἰς τὴν Ἄμπελον, γῆ θὰ ὑπάσιν εἰς τὰ Κατωμέρια, ἐδὰ ὅπου δὲν εἶστε ἐκεῖ, μὲ τὰ καράβια των νὰ κάψουν τὰ σπήτια σας, νὰ πάρουν τὰ γυναικοπαιδιά σας καὶ ὅσα ὠζὰ ἔβρουν ἔξω ἀπὸ τὰ Κάστρη».

Οἱ λόγοι τῆς γραίας ἐφάνησαν εἰς τοὺς Τούρκους ἀληθέστατοι, μάλιστα δ' ὅταν εἶδον τὰ πλοῖα ἐρχόμενα ἀπὸ τὴν Γάβδον ὅπως παραλάβωσι καὶ ἄλλας οἰκογενεῖας κεκρυμμένας πολλαχοῦ εἰς τὰ παράλια. Οἱ Σελινιώται πρὸ πάντων τὰ ἐπίστευσαν, διότι τὰ πλοῖα ἐφαίνοντο ὡσεὶ πρὸς τὴν Σέλιον διευθυνόμενα, ὅπου αἱ οἰκογένεια αὐτῶν ἦσαν ἐκτεθειμένοι εἰς τὰ χωρία μὴ ὄντων φρουρίων. Ὅθεν ὁ φόβος οὗτος ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ δεινὴ δίψα ἀφ' ἑτέρου, (διότι οἱ πανοῦργοι Σφακτιανοὶ εἶχον κατακόψει ὄλους αὐτῶν τοὺς χοίρους εἰς τεμάχια, τὰ ὅποια εἶχον ῥίψει εἰς τὰ πηγάδια καὶ τὰς στέρνας) ἐξηνάγκασαν τοὺς πολεμίους νὰ ἐπιταχύνωσι τὴν ἐκ Σφακίων ἀναχώρησιν των, ἀφοῦ μάλιστα καὶ οὐδεὶς ἐφάνη νὰ δηλώσῃ αὐτοῖς ὑποταγὴν, ἣν ἐπερίμενον. Ἀνεχώρησαν δὲ μεσοῦντος τοῦ Σεπτεμβρίου ἐκ Σφακίων ἄνευ ἄλλου ἀποτελέσματος, πλην τῆς φθορᾶς.

Φυσικῶς δὲ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐμποδίσωσι μόνοι οἱ Σφακτιανοὶ 30 χιλιάδας πολεμίων, καὶ ἂν ἐντελῶς ἦσαν ἀπηλλαγμένοι οἰκογενειακῶν φροντίδων, οἷτινες εἰσέβαλον μένεα πνέοντες διὰ τὰς πέως γενομένας εἰς αὐτοὺς φθορὰς καὶ σπουδαίας καταστροφᾶς. Καὶ μόλα ταῦτα ὁ Κριτοβουλίδης ἐν τῇ ἐξειδικασμένῃ του ἔρθοκρισία ἀπορεῖ πῶς δὲν τοὺς ἠμπόδισαν!

«Ἀξίον δὲ μόνον ἀπορίας, ὅπερ καὶ ἀνεξήγητον καθίσταται εἰς ἡμᾶς, πῶς ὁσάκις εἰσῆρχετο ὁ ἐχθρὸς, οὐ μόνον ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ, ἀλλὰ καὶ ὅτε ὁ Ἄλβανὸς Χουσεῖν περιῆλθεν ὄλιως ἀπρόσβλητος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1824 τὴν τραχεῖαν καὶ ἀκαταμάχητον θέσιν τῶν Σφακίων, τὴν δυνατωτέραν καὶ αὐτῆς τῆς Λακωνίας, δὲν ἔδειξεν ὁ λαὸς οὗτος τὴν συνήθη αὐτοῦ γενναιοψυχίαν καὶ τὰ τεκμήρια τῆς ὑπολήψεώς του, ἅτινα ἄπας ὁ ἑλληνικὸς τῆς Κρήτης λαὸς ἠλπίζε νὰ ἴδῃ. . .» (σελ. 63).

Ἐκτιμῶμεν τὸν ἄνδρα ὡς σώσαντα πολλὰ πράγματα, ἔστω

καὶ ὅπως ἀντελήφθη αὐτῶν, ἀλλ' ὅταν ἀποβλέψωμεν εἰς τὰς ἐκφερομένας κρίσεις του, δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ οἰκτείρωμεν αὐτόν. Ἀπορία δυσδιάλυτος τῷ Κριτοβουλίδῃ καὶ ἀνεξήγητος πῶς εἰσήλασαν εἰς τὰ Σφακία 30 χιλιάδες πολεμίων ἀμαχητί. Ἄλλ' ὅτι δὲν λαλεῖ ἐξ ἀγνοίας σαφῶς ἀφ' ἑαυτοῦ ἐξελέγχεται προκειμένου λόγου περὶ ὧν συμπαθεῖ. «Εὐρόντες, λέγει, οἱ Τοῦρκοι σχεδὸν ἀπροστάτευτα τὰ χωρία Θέρισον καὶ Λάκκουσ, προῦχώρησαν μέχρις Ἀλιάκων, διότι οἱ Ἕλληνες ἐν παρομοίαις ἐπιδρομαῖς κατεγίνοντο νὰ διασώσωσι τὰς οἰκογενεῖας των.» Καθάπερ ἐξάγομεν ἐντεῦθεν, ὁ Κριτοβουλίδης δὲν ἠπόρει, ὡς λέγει, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἐθεώρει τὰς Σφακιανὰς οἰκογενεῖας τοσούτῳ πολυτίμους καὶ ἐπομένως ἢ ὑπὲρ αὐτῶν φροντίς ἦν ὅλως περιττὴ ἢ καὶ ἐγκλημα!

«Οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων, λέγει ὁ αὐτός, ἠδύνατο εἰς τοιαύτην περίστασιν νὰ προδιαθέσωσι τὸν λαὸν εἰς νίκην ἀθάνατον» καὶ εἶχον καιρὸν, ἀφοῦ ὁ ἐχθρὸς εἰσέβαλεν εἰς Ἀποκόρωνα καὶ ἐγνώριζον καὶ τὰς εἰς Ἀλιάκες παρασκευάς του ν' ἀσφαλίσωσιν εἴτε εἰς Γάβδον εἴτε εἰς Ἀγίαν Ῥωμέλην τὰ ἀσθενῆ αὐτῶν ὄντα, εἴτα νὰ προτάξωσι τὰ γενναῖα στήθη των διὰ σφοδρῶν ἐπιθέσεων.»

Καὶ ὅσῳ μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰ προλεχθέντα ἐναργῶς δηλοῦνται τὸ ἀνευλικρινές τοῦ ἀνδρός, ἐνταῦθα δ' ἡ ἀκρισία ἐξελέγχεται προφανεστάτη. Ἐὰν οἱ Σφακιανοί, ἀφοῦ εἰσέβαλεν ὁ ἐχθρὸς εἰς Ἀποκόρωνα, λεηλατῶν, κατασφάζων καὶ πρὸς τὴν Κυδωνίαν ὁδεύων, ἐγκατέλειπον τοὺς συναγωνιστὰς καὶ εἰς τοιαύτην οἰκτρὰν ἀνάγκην ἀδιαφοροῦντες διὰ τὰ δεινοπαθήματα ἐκείνων, ἀνήρχοντο εἰς τὰ Σφακία, φροντίζοντες μόνον καὶ μόνον ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν των, τί ἄρα αὐτὸς τότε θὰ ἔγραφε, καὶ τί ἡμεῖς νῦν; καὶ τί οἱ ἐγκαταλειφθέντες ἐν τοιαύτῃ δεινῇ ὥρα δικαίως θὰ ἔλεγον; Πρόδηλον τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν μάχην τῶν Ἀλιακῶν μέχρι τῆς κατὰ Σφακίων κινήσεως τοῦ ἐχθροῦ μόλις ἐμεσολάβησαν 5—6 ἡμέραι. Λοιπὸν ἠδύνατο οἱ Σφακιανοὶ ἐν τοσούτῳ βραχεὶ χρόνῳ, ὡς αὐτὸς ἀξιοῖ, νὰ κενώσωσιν ὀλόκληρον ἐπαρχίαν εἰς Γάβδον καὶ ἀλλαχοῦ καὶ νὰ εὔρεθῶσιν ἕτοιμοι «νὰ στήσουν τὰ γενναῖα στήθη των» ἀπέναντι 30 χιλιάδων πολεμίων ἀποτελεσματικῶς;

Ἄρθότερον καθ' ἡμᾶς καὶ λογικώτερον θὰ ἐξεφράζετο οὗτος,

ἐὰν ἔλεγε. Καθὼς οἱ Σφακιανοί, καίτοι γινώσκοντες ὅτι αἱ προθέσεις τῶν πολεμίων ἦσαν κατὰ τῶν Σφακίων, δὲν κατεδέχθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τοὺς συναγωνιστὰς των ἐν τοιαύτῃ ἀνάγκῃ εἰς τὴν τύχην των, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς πρόποδας τῆς Δαφνομαδάρας παρακολουθοῦντες μετ' αὐτῶν κατὰ πόδας τὸν δεινὸν πολέμιον ἐπὶ 20 ἡμέρας ἐκαιροφυλάκτησαν ἕως νὰ τὸν εὕρωσιν εἰς ἀρμυδιὰν θέσιν καὶ ἐπενέγκωσιν εἰς αὐτὸν μεγίστην ζημίαν, οὕτω πως ὄφειλον καὶ οἱ συναγωνισταὶ τῶν Σφακιανῶν νὰ παρακολουθήσωσι μετ' αὐτῶν τὸν πολέμιον ἀπὸ Ἀλιάνες ἕως οὗ ἀνέληθαι εἰς τὰ Σφακία ἐν καταλλήλῳ τόπῳ, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἠνωμένοι πάλιν νὰ ἐπιτεθῶσιν ὁμοθύμως κατ' αὐτοῦ καὶ ἐπενέγκωσιν εἰς αὐτὸν καθολικὸν ὄλεθρον· τὴν δ' ἐστίαν τοῦ ἀγῶνος νὰ τηρήσωσιν ἀνέπαφον καὶ ἐλευθέραν διὰ τὰς κοινὰς ἐνεργείας καὶ πρὸς τὰς οἰκογενεῖας κοινὸν καὶ ἀσφαλὲς ἐνδιαίτημα. Ναί, ἐὰν οὕτως ἔκρινε καὶ ἐλάλει, θὰ ἦτο σύμφωνος μὲ τὰ πράγματα. Καὶ ὅμως ἰδοὺ τί προσέτι ἐπιφέρει.

«Δὲν ἐμιμήθησαν οἱ Σφακιανοὶ τοὺς ἐφαμίλλους των Ῥηζίτας κατὰ τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀνδρείαν, οἵτινες, καίτοι εὐρεθέντες εἰς χεῖρονα κατάστασιν, εἶχον καταπολεμησῆ ὁμοῦ μὲ αὐτοὺς τοὺς ἰδίους Τούρκους τοὺς εἰσβαλόντας ἤδη καὶ εἰς τὰ Σφακία». Ὡ τῆς ἀθανάτου λογικῆς σου, ἄνερ!

Τίνες δὲν ἐμιμήθησαν τοὺς ἄλλους; Οἱ Σφακιανοὶ τοὺς Ῥηζίτας λέγει αὐτός. Καὶ ἀληθῶς οὕτως ἔχει ἀντιτρόφος. Καθότι, ἀφοῦ ὁ πολέμιος διήλασε τὸν Ἀλμυρὸν καὶ ὤδευε πρὸς τὰ Ἀποκόρωνα καὶ τὴν Κυδωνίαν, οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἐγκατέλειψαν κατὰ μίμψιν τοὺς συναγωνιστὰς καὶ ἀδελφούς των εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ Σφακία των ἀδιαφοροῦντες πρὸς τοὺς ἄλλους. Τοιοῦτον συμπέρασμα ἐξάγεται καθαρῶς ἀπὸ τὰς φράσεις τοῦ Κριτοβουλίδου, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ λόγου εἶνε νὰ καταπολεμήσωσιν ὁμοῦ Σφακιανοὶ καὶ Ῥηζίται τοὺς Τούρκους εἰς τὰς Ῥίζας· οἱ δὲ Σφακιανοὶ μόνον νὰ καταπολεμήσωσι τοὺς αὐτοὺς Τούρκους εἰς τὰ Σφακία. Ἀλλὰ δὲν μᾶς εἶπε πρὸς τί δὲ νὰ μὴ τοὺς καταπολεμήσωσιν ὁμοῦ καὶ εἰς τὰ Σφακία, ὅπου μάλιστα ἠδύναντο νὰ τοὺς ὠθήσωσιν εἰς καθολικὸν ὄλεθρον βοηθουσῶν καὶ τῶν θέσεων; Φαίνεται ὅτι ὁ Κριτοβουλίδης ἐθεώρει τὴν συνδρο-

μὴν τῶν Ριζιτιῶν ὡς οὐδέν, ἐνῶ οἱ Σφακιανοὶ τὴν ἐθεώρουν πολὺ σπουδαίαν καὶ συνεχῶς καὶ ἐπανειλημμένως προσεκάλουν αὐτοὺς εἰς βοήθειαν.

Λέγει δὲ τοὺς αὐτοὺς Τούρκους· ἀλλ' ἐλησμόνησεν ὅτι προσετέθησαν κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ δύο χιλιάδες Σελινιώται Τούρκοι, οἵτινες ἰσοδυναμοῦσι πρὸς ἕκ τῶν πεδινῶν ; Ὁ κύριος οὗτος θεωρεῖ, φαίνεται, κοινὸν τὸν ἐχθρόν, ὅταν ἀλωνίζῃ τὰς ἄλλας ἐπαρχίας τῆς Κρήτης, ὅταν δὲ τὰ Σφακία, τότε ἀνήκει εἰς μόνους τοὺς Σφακιανοὺς καὶ ἐπομένως ἡ συνδρομὴ τῶν συναγωνιστῶν ἀποβαίνει ὅλως περιττὴ καὶ ἀναξία σπουδαιολογίας, ἡ δὲ τῶν Σφακιανῶν ἐστὶ χρησιμωτάτη καὶ ἀναγκαιοτάτη εἰς τοὺς ἄλλους. Ἰδωμεν δὲ καὶ ἄλλας αὐτοῦ ἀκρισίας χονδροειδεστάτας, δι' ὧν ἐξευτελίζει ἀνοήτως, οὐς πειρᾶται νὰ δικαιώσῃ ἀδίκως.

«Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ἤθελον ἔχει (οἱ Σφακιανοὶ δηλ.) συναρωγούς καὶ ἐκ τῶν γειτονικῶν ἐπαρχιῶν πολλοὺς καὶ τότε ἀναμφιβόλως ἐνικᾶτο ὁ ἐχθρός, ἴσως δὲ καὶ κατωρθοῦτο ὁ παντελής αὐτοῦ ὄλεθρος».

Ὅστις δύναται ἀς μὴ οἰκτείρῃ τὸν ἄνδρα ! Ἐὰν ὁ κύριος ἔγραφε ταῦτα πρὸ τοῦ τέλους τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης, θὰ ἦτο συγγνωστός ὡς ἀπατηθεὶς εἰς τοὺς προϋπολογισμοὺς του, ἀλλὰ γράψας ταῦτα μετὰ 35 ἔτη καθίσταται ἀκατανόητος ! Κατὰ τὰς ἀξιώσεις του πολλοὶ Σφακιανοὶ ἀπηλλαγμένοι οἰκογενειακῆς μερίμνης, πολλοὶ δ' ἄλλοι τοποθετήσαντες ταχέως τὰς οἰκογενείας των ἔδραμον ἀσθμαίνοντες καὶ προέλαβον τὸν πολέμιον πρὶν ἢ εἰσβάλλῃ εἰς τὸ Ἄσκυρον καὶ ἂν οἱ Σελινιώται, ὡς εἶδομεν, δὲν προήλαυον ἀπὸ τὸν Δοκαρόπορον νὰ θέσωσι τοὺς μαχητὰς μεταξὺ δύο πυρῶν, οὐδόλως ἀπίθανον, προσελθόντων ἔπειτα καὶ τῶν λοιπῶν Σφακιανῶν, ὅτι ἤθελε πάθῃ ὁ πολέμιος ὅσα καὶ πρὸ 40 ἡμερῶν εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ Κατρέως θέσιν. Ἄλλ' ἐρωτῶμεν τὸν ἄνδρα ἐπῆγαν συναρωγοὶ τότε, καὶ οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ συμπολεμήσωσι καὶ οὕτως ἐσώθῃ ὁ ἐχθρός ; Πόσοι ὑπῆγαν μόλας τὰς ἀλλεπαλλήλους καὶ δακρυρροῦς προσκλήσεις τῶν Σφακιανῶν ; Διατί δὲν ἐτόλμησε νὰ εἶπῃ ὅτι ὑπῆγαν συναρωγοὶ πολλοὶ, ἀλλὰ μόνον τὸ εἰκάζει ; Διατί δὲν τὸ εἶπεν· ἂν ἤθελον ὑπάγῃ καὶ αὐτοὶ θὰ κατέστρεφον τὸν πόλεμιον ;

Καθ' ἡμᾶς ὅμως λίαν καλῶς ἔπραξαν καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἀξίως ἑαυτῶν ἐπολιτεύθησαν· διότι δὲν ἐμιμήθησαν τοὺς συναγωνιστὰς νὰ ἐγκαταλείψωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν ἰδίαν τύχην, ὡς ἐκεῖνοι τούτους, ἀλλ', ἀφοῦ ἔστησαν ὁμοῦ τὰ τρόπαιά των εἰς Ἀλιάκες, ἔσπευσαν καὶ διέσωσαν τὰ ἀδύνατα αὐτῶν ὄντα, ὡς καὶ πολλὰς μυριάδας τοιούτων ξένων εἰς Σφακία εὐρεθέντων. Καὶ ἂν ὁ ἐχθρὸς εἰσῆλθε τότε καὶ ἐξῆλθεν ἀβλαβής, καὶ ἂν ἠρημώθη καὶ κατεσράφη ἡ ἑστία τοῦ ἀγῶνος, αὐτοὶ οὐδὲν εὐθύνονται. Δὲν ἠρέεσθη ὅμως ὁ κύριος εἰς τὰς ἄνω εἰκασίας του καὶ διὰ τοῦτο ἐπιφέρει μετὰ πεποιθήσεως τάδε.

«Δὲν ἀμφιβάλλομεν ποσῶς ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι συναγωνισταὶ των ἤθελον τοὺς συνδράμη καὶ αὐτοί, ὡς καὶ οἱ Σφακιανοὶ πολλάκις συνέδραμον ἐκείνους· διότι ὁ ἀγὼν ἦτο κοινός».

Ναί! ποσῶς δὲν ἀμφιβάλλει ὕστερον ἀπὸ 35 ἔτη· ἀλλὰ λαλῶν περὶ παρελθόντων διατὶ δὲν λέγει ὅτι ἐβοηθήθησαν; ἢ διὰ τίνας λόγους ἐματαιώθησαν αἱ πεποιθήσεις του; Φρονιμώτερος θὰ ἦτο ὁ κύριος, ἐὰν ὀλοτελῶς ἐσιώπα τὰς τοιαύτας μωρολογίας ἢ λαλῶν νὰ ἐλάλει κἀν τὴν ἀλήθειαν· ἦτοι ἂν ἔλεγεν ὅτι ὁ φθόνος τῶν συναγωνιστῶν πρὸς τὴν τότε ὑπεροχὴν τῶν Σφακιανῶν ἔσωσε τὸν πολέμιον ἀπὸ ἀφρευκτον πανωλεθρίαν καὶ κατέστρεψε τὴν ἐλευθέραν γωνίαν τοῦ ἀγῶνος, καὶ δὴ καὶ τὰς οἰκίας ἐν αἷς διητῶντο τότε τοσαῦται μυριάδες γυναικοπαίδων ἐκ τῶν πεδινῶν μερῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπέθνησκον ἔπειτα ἐκ τοῦ κρούου ἀρχομένου τοῦ χειμῶνος. Ἐὰν τις ἀμφιβάλλῃ περὶ τῶν εἰς Σφακία οὐσῶν τότε ξένων οἰκογενειῶν, φέρομεν αὐτὸν τοῦτον νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὰ παρ' ἡμῶν λεχθέντα.

«Φόβος πανικὸς κατέλαβε τότε πολλὰς χιλιάδας ἐκ τῶν ἀδυνάτων ὄντων τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν, ἅτινα εἶχον καταφύγην ὡς εἰς τελευταῖον ἄσυλον εἰς τὰ Σφακία διὰ νὰ σωθῶσιν, ὅτε εἶδον ἀπροσδοκῆτως νὰ ἔμβῃ καὶ ἐνταῦθα ὁ ἐχθρὸς ἀμαχητί. Θρηνοὶ, κοπετοὶ καὶ οἰμωγαὶ ἐξήρχοντο πανταχόθεν, καθορῶντες δὲ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον, διηπύρουν ποῦ ἔπρεπε νὰ καταρύγῃσι, διότι καὶ τὰ ἐν Λουτρῷ πλοῖα δὲν ἐχώρουν διὰ μιᾶς τοὺς πάντας».

Ἄλλος οὖν ἀποφανθήτω εἰς τίνας ἀνήκουσιν αἱ μομφαὶ τοῦ Κριτοβουλίδου, καὶ ἄς κρίνῃ τίνας δὲν ἐμιμήθησαν τοὺς ἄλλους

καὶ τίνες ἔπραξαν ἢ ἠδιαφόρησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος. Καὶ ὅσα μὲν ἀφορᾷ εἰς τὰς τοιαύτας μομφὰς πολὺ ὀλίγον μᾶς μέλει. ἀλλ' ἐκείνο ὅπερ μᾶς καταθλίβει ἐστὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσβολῆς τοῦ κέντρου τῶν ἐλευθέρων ἐνεργειῶν τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος καὶ ὅπερ ἀληθῶς ἔδει νὰ καταθλίβῃ πάντα Κρήτα· καθόσον ἀπὸ τοῦντεῦθεν δὴσόμεθα καθολικὴν ἀλλοίωσιν τῆς καταστάσεως τοῦ ἀγῶνος καὶ πόσον ἡ προσβολὴ αὕτη διηυκύνουν, ἔστω καὶ βραδέως, τὸν πολέμιον εἰς τὴν ὀλοσχερῇ καταστροφῇ του καὶ νὰ ἐπιτελέσῃ τέλος τὴν ἐντελῆ ἀποτυχίαν τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν σκοποῦ! Τὰς συνεπειὰς ταύτας μὴ λησμονῆ ὁ ἀναγνώστης ἄχρι τῆς ἐκβάσεως καὶ ἐκπληρώσεως αὐτῶν.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐξετάσωμεν ἔτι ἀντιφάσεις καὶ ἀκρίσιās τινὰς τοῦ Κριτοβουλίδου. Πανταχοῦ τῆς συγγραφῆς του ἀποδίδει τὰς ἐπὶ ἀνδρείᾳ ἀρετὰς τῶν Σφακιανῶν εἰς τὰ ὄρη καὶ θέσεις των, εἶτα βλέπομεν αὐτὸν ἀποροῦντα πῶς ἐκάστοτε φαίνονται ἄνανδροι καὶ φυγοπόλεμοι ἐν Σφακίῳ, «ἐνῶ ἐκτὸς τῆς χώρας των εὐρίσκει αὐτοὺς καθ' ὑπερβολὴν ἀπτοήτους καὶ προθυμοτάτους μαχητάς, καὶ ὅτι ὁ λαὸς τῶν Σφακίων κατέδειξε μυρία ὅσα ἀνδραγαθήματα καὶ ἡρωϊκὰς πράξεις, ὅπου τῆς Κρήτης ἐτύχανε παρευρεθεῖς, καὶ ὅπου μετὰ τῶν λοιπῶν (Κρητῶν) συνεπολέμησε, καὶ ὅτι κατὰ μέγα μέρος ἦσαν πρωταγωνισταὶ οἱ Σφακιανοί....» Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν σκέψεων αὐτοῦ τούτων παραλληλίζει τὰ Σφακία μὲ τὴν Λακωνίαν καὶ τοὺς κατοίκους ἀμφοτέρων λέγων.

«Οἱ Λάκωνες κατοικοῦσιν ἐπίσης ὄρεινὰ μέρη, ἔχουσιν καὶ τὴν αὐτὴν ἀγωγὴν πάντοτε μὲ τοὺς Σφακιανούς καὶ τὴν ὀπλιτικὴν ἄσκησιν, ἀλλὰ τοὺς μὲν Σφακιανούς εὐρίσκει τις ἀπτοήτους καὶ καθ' ὑπερβολὴν προθύμους μαχητὰς ἐκτὸς τῶν ὄρεινῶν θεσεῶν των. Τοῦναντίον δ' ἀπαντῶμεν εἰς τοὺς Λάκωνας, οἵτινες σέβονται μᾶλλον τὸ ὄρεινὸν αὐτῶν ἔδαφος, ὅπερ διετήρησεν εἰς αὐτοὺς πάντοτε τὴν ἐλευθερίαν, καὶ προτιμῶσι νὰ γίνωσιν ὄλοι θῦμα, ὡς τὸ ἀπέδειξαν ἐπὶ Ἰβραΐμ, παρὰ νὰ βεβηλωθῇ τὸ ἱερὸν ἔδαφός των.»

Ἡ παράθεσις τῆς καθόλου ἀγωγῆς, τῆς ὀπλιτικῆς καὶ τοῦ ἔδαφους ἀμφοτέρων οὕτως ἔχει περίπου, ἀλλ' ἄρᾳ γε καὶ αἱ ὑποχρεώσεις καὶ τὰ μέσα καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ συνδρομαὶ καὶ ὁ ἀριθμὸς

ἀμφοτέρων τῶν λαῶν τούτων καὶ δὴ καὶ οἱ συναγωνισταὶ ἐταυ-
 τίζοντο ; Ἰδῶμεν. Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν ὅτι καὶ ὁ ἀριθμὸς
 τῶν κατοίκων καὶ ἡ ἔκτασις τῆς χώρας καὶ τὸ εὐφορον τῆς Λα-
 κωνίας εἰσὶ πολλαπλάσια τῶν ἐν Σφακίοις. Εἴτα ἐν Πελοποννήσῳ
 καὶ ἄνευ τῆς Λακωνίας ἠδύνατο νὰ διοργανωθῇ ἐπανάστασις εἰς
 πολλὰ αὐτῆς μέρη καὶ νὰ ἔχη πολλὰ κέντρα· ἐν δὲ τῇ Κρήτῃ ἄ-
 νευ τῶν Σφακίων οὐδὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ ἐλαχιστόν τι κί-
 νημα, καὶ ἂν ἐγένετο θὰ ἦτο θνησιγενές. Ἐν Κρήτῃ ὁ ἀριθμὸς
 τῶν Τούρκων ἦτο τετραπλάσιος τοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἐν δὲ τῇ Πε-
 λοποννήσῳ δὲν συνέβαινε τὸ αὐτό. Οἱ Λάκωνες εἶχον ἐφαμίλλους
 συναγωνιστάς, οἱ δὲ Σφαιανοὶ μόλις τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας. Ἡ
 Κρήτῃ ἦτο πανταχόθεν ἀπροστάτευτος καὶ ἐκτεθειμένη ἀπέναντι
 τῶν τριῶν Ἡπειρῶν Ἀφρικῆς, Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας,
 ἐν δὲ τῇ Πελοποννήσῳ ἠνωμένη οὐσῆ μὲ τὴν Ἡπειρον πανταχόθεν
 συνέρρεον καὶ χρήματα καὶ στρατιῶται καὶ τόσα ἄλλα βοηθή-
 ματα ἀπὸ γῆς καὶ θαλάσσης. Καὶ μόλα ταῦτα τὴν Λακωνίαν οἱ
 Πελοποννήσιοι δὲν κατεδέχθησάν ποτε νὰ ἐγκαταλείψωσιν εἰς
 ἑαυτὴν, οὐδὲ νὰ τὴν ἐξευτελίσωσιν ὡς οἱ Κρήτες τὰ Σφακία τῶν,
 καθὰ βψόμεθα.

Ὅθεν ἐκ τούτων ὄλων ἐξάγεται ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἐν Κρήτῃ
 εἶχον ὄλων διάφορον ἀποστολὴν καὶ ὑποχρεώσεις, ἅς ὁ Κριτοβου-
 λίδης δὲν ἔβλεπε. Καὶ μόλα ταῦτα κατὰ τὰς ἀξιώσεις τούτου ὤ-
 φειλον οἱ Σφακιανοὶ, διὰ νὰ ὦσιν ἰσχυροὶ νὰ προστατεύωσι τὰ
 ὅρη τῶν, νὰ μὴ ἐξαντλῶσι τὰς δυνάμεις τῶν εἰς τὰ πέρατα τῆς
 Μεγαλονήσου, νὰ μὴ θυσιάζωσι τοὺς μαχιμωτάτους τῶν ἀνδρῶν παν-
 ταχοῦ ὑπὲρ ἄλλων. Ἀλλὰ τούτου γενομένου θὰ ἐγένετο ἐπανά-
 στασις ; θὰ ἐπαγιοῦτο τοιαύτη ἐν Κρήτῃ ; Ἡ φύλαξις μόνον τῶν
 ὁρέων τῶν δὲν θὰ ἦτο καθαρὰ προδοσία ; δὲν θὰ ἦτο ἡ ἐγκατά-
 λειψις τῶν συμπατριωτῶν τῶν καὶ ἀσυνείδητος ἰδιοτέλεια ; Ἄλλ'
 ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι, εἰ οὕτως ἐποίουν, δὲν θὰ ἦσαν ἄξιοι τηλι-
 καύτης παγκοσμίου φήμης, ἥς πρὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων ἀπολαύ-
 ουσι· συνεπῶς δὲ ἡ Κρήτῃ σύμπασα θὰ κατεῖχε θέσιν ὑποδεστέ-
 ραν εἰς τὰς σελίδας τῆς τε ἐθνικῆς ἱστορίας καὶ εἰς τὰς τῶν ἐτε-
 ρογενῶν συγγραφάς.

Ἐὰρ τοίνυν οἱ Σφακιανοί, ὡς καὶ αὐτὸς λέγει, κατέδειξαν

ἡρωϊκὰς πράξεις ὅπου τῆς Κρήτης ἐτύγχανον παρευραθέντες, ἐὰν εὐρίσκοντο ἐκτὸς τῶν ὁρέων τῶν καθ' ὑπερβολὴν ἀπτόητοι καὶ προθυμότατοι μαχηταί, ἐὰν ὀφείλωμεν ὁμολογεῖν ὅτι εἰς τὰ πολλὰ τῶν τροπαίων, ἅτινα ἐστήσατο οἱ Κρήτες ἀθάνατα, αἰωνίου δόξης καὶ σεβασμοῦ ἄξια, ἦσαν κατὰ μέγα μέρος πρωταγωνισταὶ οἱ Σφακιανοί, πρόδηλον τότε ὅτι οὐδεὶς δύναται τὰ ἄρη ἐξ ἐκείνων τὴν φυσικὴν τῆς μεγαλοψυχίας ἀρετὴν καὶ τὴν ἀποδῶση ταύτην εἰς τὰ ὄρη τῶν. (Ὅρα σελ. 63).

Ἄλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ Κριτοβουλίδου παρατηροῦμεν καὶ ἡμεῖς ὅτι τὰ πράγματα αὐτὰ ταῦτα ἐξ ἀρχαίων χρόνων μαρτυροῦσι διαρρήδην ὅτι οἱ Σφακιανοὶ καὶ εἰς τὰ ὄρη τῶν καὶ εἰς τὰ ὄρη τῶν λοιπῶν καὶ εἰς τὰς πεδιάδας καὶ εἰς τὰ ἐγγύτατα τῶν φρουρίων καὶ ἐπὶ τῶν φρουρίων καὶ ἀπανταχοῦ τῆς Μεγαλονήσου καὶ ἐκτὸς ταύτης ἐστήσαντο κατὰ καιροὺς τὰ ἀθάνατα αὐτῶν τρόπαια πρωταγωνιστοῦντες καὶ προκινδυνεύοντες. Ὅθεν ὁ ἡρωϊσμός ἐνυπάρχει εἰς τὰ στήθη τῶν ἀνδρῶν καὶ οὐδόπως τὰ ὄρη παρέχουσιν ἐκείνοις τὴν γενναιότητα, καὶ ἂν μάχονται εἰς ἀπομεμακρυσμένα μέρη, πολλάκις καὶ ὄλως ἄγνωστα αὐτοῖς καὶ δὴ καὶ ἄξια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Πρόσκλησις τοῦ Μ. Ἀφεντούλη. Βαθμοφορία ὀπλαρχηγῶν.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν βαρβάρων ὁρδῶν ἀπὸ τὰ Σφακία οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Καγκελαρίαν καὶ ἄλλοι γέροντες αὐτῶν ἰδόντες τὴν ἀσύγγνωστον ἀδιαφορίαν τῶν συναγωνιστῶν πρὸς τὰ ἑαυτῶν δεινὰ καὶ νομίσαντες ἑαυτοὺς ὀλοτελῶς ἐγκαταλελειμμένους εἰς τὴν ἰδίαν τύχην, ὡς καὶ ἄλλοτε, προσῆλθον εἰς τὰ καπνίζοντα εἰσέτι ἐρείπια τοῦ Λουτροῦ καὶ συσκεφθέντες ἔγνωσαν ὅτι ὑπάρχοντος ἀνωτάτου ἀρχηγοῦ ἐφ' ὅλων τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν τῆς Κρήτης δυνάμεων εἶνε δυνατόν ἵνα καὶ πάλιν ὁ ἐχθρὸς ταπεινωθῇ καὶ ὁ ἀγὼν βαίῃ ἐπὶ τὰ κρείττω διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐνεργειῶν εἰς ἓνα Ἄρχοντα.

Πρὸς τὸν σκοπὸν λοιπὸν τοῦτον καὶ ἵνα ἄλλως συνεχίσωσι καὶ στενῶς συνδέσωσι τὴν τύχην τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῶν ἀγῶνος μετὰ τοῦ ὄλου, ὡς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἔχοντες, τὴν ἀναγέννησιν τοῦ πρὸ τεσσάρων αἰῶνων ἐνταφιασθέντος Ἑλληνισμοῦ, ἀπεφάσισαν παμψηφεί ὅπως ἐναποθέσωσιν ἐπισήμως τὴν καθολικὴν διεύθυνσιν τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος εἰς τὴν φροντίδα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Κεντρικῆς Ἀρχῆς καὶ ἐξ ἐκείνης ζητήσωσι τὸν διορισμὸν τοῦ ζητουμένου Ἄρχοντος. Αἱ σκέψεις αὗται ἦσαν μὲν λίαν ὀρθαὶ καὶ τὸ διάθεμα συνετὸν καὶ δὴ πατριωτικώτατον, ἀλλὰ συνετώτερον καὶ ὀρθότερον θὰ ἦτο ἐὰν καταθέμενοι τὰς μικροφιλοτιμίας ἀνηγόρευον ἓνα ἐκ τῶν Κρητῶν στρατηγῶν καὶ ἐζητοῦντο τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ἐκ τῆς Κεντρικῆς Ἀρχῆς.

Ἐκλέξαντες τοίνυν ἀπέστειλαν εἰς Πελοπόννησον τὸν Ἀ. Παναγιωτάκη καὶ τὸν Ν. Οἰκονόμον ὅπως μεταβάντες δηλώσωσι τὴν κοινὴν ἐπιθυμίαν εἰς τὸν Δ. Ὑψηλάντην καὶ ζητήσωσι παρ' αὐτοῦ τὸν διορισμὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Κατακουζηνοῦ, ὅπερ καὶ ἐποίησαν. Ἄλλ' ὁ Κατακουζηνὸς δι' οὐδενὸς λόγου κατεπίσθη εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς προσφερομένης αὐτῷ τιμῆς. Τούτου μὴ δεχθέντος ἀνεχώρησαν. Διαβαίνοντες δ' ἀπὸ τὰς Σπέτσας εὔρον ἐκεῖ τὸν τυχοδιώκτην Μ. Ἀφεντούλην φέροντα ἀξιοματικοῦ στολῆν καὶ κακῆ μοίρα τῆς Κρήτης νομίσαντες οἱ ἀπεσταλμένοι ἐν τῇ ἀσυγγνώστῳ μωρίᾳ τῶν εἶναί τι τὸν Ἀφεντούλην παρέλαβον αὐτὸν ὡς Ἀρμοστὴν τῆς Κρήτης, καίτοι ὄλωσ ἄγνωστον αὐτοῖς τε καὶ τοῖς πᾶσι.

Διαμενόντων δ' ἐνταῦθα τούτων ἐπὶ τινὰς ἡμέρας πρὸς ζήτησιν ἐφοδίων τοῦ πολέμου, ἔφθασε κατὰ τύχην καὶ ἐν πλοῖον ἐκ Σάμου κομίζον κριθὴν καὶ ὀλίγα πολεμεφόδια, ἅτινα καὶ ἠγόρασαν οἱ ἀπεσταλμένοι. Διὰ τοῦ πλοίου τούτου ἤρχοντο καὶ τινὰ ναυάγια τῆς ἐν Γαλαζίῳ φθορᾶς, ὁ Χατζῆ Γεώργιος, ὁ Σταυρὸς Ἀμηνᾶς, ὁ Ἀντώνιος Μεληδόνης καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἰατρός, ὁ Ἰωάννης Λιοδάκης καὶ ὁ Ν. Ἀνδρακὸς μετ' ἄλλων τινῶν Κρητῶν. Τούτους ἄπαντας καὶ τὸν Ἀρμοστὴν μετὰ τῆς κριθῆς καὶ τῶν ἐφοδίων μετέφερε τὸ βρίκιον τοῦ Ἀ. Ψαρουδάκη εἰς τὸ Λουτρὸν τῆ 25 Ὀκτωβρίου. Καίθμως ὁ Κριτοβουλίδης καθορᾷ τὸν Ἀ. Μεληδόνην ἐξ ἀρχῆς μαχόμενον εἰς τὰς φάλαγγας τῶν Ἑλλήνων Κρητῶν.

Ἀφιχθέντα τὸν Ἀφεντούλην εἰς Σφακία μὲ τὰς χρυσᾶς του ἐπιπέρας καὶ μὲ στολὴν μεγάλου ἀξιωματικοῦ οἱ Σφακιανοὶ ἐδέχθησαν αὐτὸν ἀνεξετάστως, ὀρῶντες τὴν ἀγυρτικὴν αὐτοῦ ἐπίδειξιν, ὡς Ἀρμωστὴν τῆς Κρήτης καὶ ὡς Ἄγγελον ἐξ οὐρανῶν κομίζοντα τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των· διόπερ μὲγάλως ἐδεξιώσαντο αὐτὸν καὶ περὶ πολλοῦ ἐποιούντο ἐφ' ὀλόκληρον τετραμηνίαν ἐν Σφακίῳ καὶ τὰς ἀνηκούσας τῇ θέσει του τιμᾶς προθύμως καὶ εὐλαβῶς ἀπένειμον.

Ὁ τυχοδιώκτης Μ. Ἀφεντούλης εὐρὼν παρ' ἐλπίδα τὴν ἐπιδιοκομένην τύχην του, ἐξετάσας δὲ καὶ πληροφορηθεὶς τὴν θαυμασίαν πρόδοτον τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων, ὡς καὶ τὴν προθυμίαν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἰς τὸ ἀσπάζεσθαι τὸν ἀγῶνα, ἔθετο ἐν νῆϊ ἵνα ἐπὶ τῆς Κρητικῆς βλακειᾶς καὶ εὐπιστίας θεμελιώσῃ τὸν μέλλοντα αὐτοκρατορικὸν θρόνον αὐτοῦ, (διότι ἔλεγεν ὅτι κατήγετο ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν καὶ οὕτως ὑπεγράφετο).

Ἄλλ' ὅπως προπαρασκευάσῃ τὴν ὑψηλὴν ἐκείνην ὁδόν, ἐσκέφθη ὅτι ὄφειλε πρῶτον νὰ κηρυχθῇ Ἡγεμὼν τῆς Κρήτης ἀνεξάρτητος, ὥστε ἀπὸ τῆς περιωπῆς ταύτης νὰ μεταδίδῃ ῥαδίως τὸ ἡγεμονικὸν αὐτοῦ γόητρον πρὸς τοὺς λαοὺς. Ὁ ὄγκος οὖν τοῦ δνόματος, ἡ στολὴ καὶ ἄλλα αὐτοῦ γελοῖα κινήματα κατεθάμβωσαν πρὸς ὦραν τοὺς Κρήτας καὶ ἴσως πολλοὶ ἐπίστευσαν ὅτι ἀποτυχόντες τὸ πάλαι οἱ πρόγονοὶ των νὰ στέψωσι τὸν Κοσμάν Αὐτοκράτορα (ὄρ. σελ. 81), ἤδη ἀντ' ἐκείνου εὐρον τὸν Ἀφεντούλην. Ἄλλ' ὁ ἀτυχῆς οὔτε τὸν ἀρμόδιον νοῦν εἶχε πρὸς τὸν σκοπὸν, οὔτε ὀργάνων καταλλήλων ἔτυχεν, ὥστε ἐν βραχεὶ χρόνῳ καὶ θρόνον καὶ στέμμα καὶ ἐλπίδα πᾶσαν ἄρδην ἀπώλεσεν, ὡς δὲ ψόμεθα προϊόντες.

Ἐν ὅσῳ δὲ διέτριβεν ἐν Λουτρῷ κατεγίνετο εἰς προκηρύξεις καὶ ἐγκυκλίους γνωστοποιῶν τῷ κόσμῳ τὴν ἐπέλευσιν αὐτοῦ καὶ τὸν προβιβασμὸν εἰς τὸ ὕπατον τῆς Κρήτης ἀξίωμα. Ἐκῆρυξεν εἰκότως καὶ τὸ Λουτρὸν ἐλεύθερον λιμένα τῆς ἐπαναστάσεως, δι' οὗ ἠδύναντο οἱ βουλόμενοι ἐμπορεύεσθαι νὰ ποιῶσιν ἐλευθέρως παντὸς εἶδους εἰσαγωγὴν καὶ ἐξαγωγὴν πραγμάτων· τοῦθ' ὅπερ πολὺ ἐβοήθησε τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν μέσων τοῦ ἀγῶνος. Κατὰ τὴν ἐνάτην Νοεμβρίου διεκήρυξεν ἐπίσης ὅτι βαθμοφορεῖται μὲ τὸν τότε ὀρισθέντα ἀνώτερον βαθμὸν ἐν Κρήτῃ τοῦ Πεν-

τακοσιάρχου ὁ Γεωργάκης Τσελεπής, ὁ Ἀναγνώστης Παναγιώτου, ὁ Ἀναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης, ὁ Ἀναγνώστης Μανουσουλγιαννάκης, ὁ Ῥούσος Βουρδουμπᾶς, ὁ Γεωργάκης Δεληγιαννάκης, ὁ Πέτρος Μανουσέλης (α) καὶ ὁ Χατζῆ Γεώργιος. Ἐβαθμοφορήθησαν ἐπίσης καὶ ἄλλοι πολλοὶ μὲ ὑποδεστέρους βαθμούς· ἦτοι τετρακοσιάρχοι, τριακοσιάρχοι καὶ καθεξῆς μέχρι δεκάρχου ἀναλόγως τῆς θέσεως καὶ ἀξίας ἐκάστου.

Ταυτοχρόνως δὲ ἐνίοις καὶ κατόπιν ἐβαθμοφόρει ἐπαξίως καὶ ἄλλους μὴ Σφακιανούς εἰς τὸν ἀνώτατον τοῦτον βαθμόν, τὸν Γ. Τσουδερὸν, τὸν Σήφακαν, τὸν Μ. Κουρμούλην, τὸν Ζερβονικόλαν, τὸν Ἀλέξιον Μαυροθαλασσίτην καὶ τὸν Ἀ. Μεληδόνην, καθὼς καὶ πολλοὺς ἄλλους εἰς ὑποδεστέρους βαθμούς, ὡς ἂν εἴπωμεν. Τὴν δὲ Καγκελαρίαν Σφακιῶν ὀρθῶς ποιῶν μετωνόμασε Διοίκησιν τῆς Κρήτης. Αὐτὸς δ' ὑπεγράφετο αὐτοβούλως Πολιτικὸς διοικητῆς καὶ Ἀρχιστράτηγος τῆς Κρήτης. Μετεχειρίζετο δὲ καὶ ἴδιαν σφραγιδα, φέρουσαν τὰ οἰκογενειακὰ αὐτοῦ σήματα καὶ αὐτοκρατορικὰ σύμβολα, ἣν ἐπετίθετο πάντοτε ἐπὶ καθαρῷ κηροῦ, ὅπως σαφῶς διακρίνονται ταῦτα.

Ἡ ἔλευσις αὕτη τοῦ Ἀφεντούλη, αἱ πολλαὶ βαθμοφορίαι, ἡ μεταβολὴ τοῦ ὀνόματος τῆς Καγκελαρίας ἀνεπτέρωσαν τὰς ἐλπίδας ἀπάντων περὶ τῆς καλῆς ἐκβάσεως τοῦ ἐγώνου καὶ τοῦτο πάλιν διεσκεδάσε πρὸς καιρὸν τὴν ἀλγεινὴν αἴσθησιν τῶν Σφακιανῶν, ἣν ἔλαβον ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐλευθέρου κέντρου τῶν ἐνε-

(α) Ὁ Ἀναγνώστης Μανουσέλης δὲν ἐφονεύθη εἰς Ἀράδαιναν, ὡς λέγει ὁ Κριτοβουλίδης, ἀλλὰ μετὰ τὴν φυγὴν τοῦ Ὁσμὰν ἀπὸ τὰ Σφακία ἰδὼν τὰς λαμπρὰς αὐτοῦ οἰκίας παρανώμα τοῦ πυρὸς γενομένης καὶ πᾶν ὅ,τι εἶχεν εἰς ἀνεπανόρθωτον φθορὰν περιελθόν, ἀπέθανεν ὑπὸ λύπης ἐντὸς τῶν ἐπι-καπιζόντων ἐρειπίων του. Οὗτος ἦν ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Δασκαλιανῶν, ἀνὴρ μεγαλοπρεπῆς, φιλότιμος, φιλόξενος καὶ εἰς τῶν συνεωτέρων ἀνδρῶν τῶ Σφακιῶν. Κατὰ δὲ τὸν τύπον τοῦ σώματος καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἦν ἐξίσου καλλονῆς καὶ στιβαρᾶς δυνάμεως. Κατὰ τὸ ὄραϊον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὕψος οὐδεὶς ὑπερέβαινε τοῦτον ἐν Σφακίῳ ἢ μόνος ὁ Τσελεπῆς καὶ οὗτος κατὰ τὸ ἐλευθέριον καὶ τὸ εὐγενὲς τοῦ τρόπου, διότι ὁ Ἀ. Μανουσέλης ἦν ἀγέρωχου καὶ ἀριστοκρατικοῦ ὕψους. Ἦτο πρὸς τοῦτοις ἀβροδίαιτος παρὰ τὸ σύνθημα τῶν Ὀρειῶν, καθαρὸς πάντοτε καὶ οὐδ' ἐλαχίστη κηλὶς ἐφαίνετό ποτε εἰς τὰ ἄλλως πολυδάπανα φορέματά του, ἕτινα ἠλλάσσε καὶ δις τῆς ἡμέρας ἐν μεγάλας ἐορταῖς. Τοῦτον θανόντα διεδέχθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Πέτρος.

γειῶν των, ὥστε ἐπανῆλθε τὸ θάρρος καὶ ἡ προθυμία τῶν ἀνδρῶν, ὡς καὶ πρότερον. Διόπερ οἱ μὲν στρατηγοὶ Πέτρος Μανουσελῆς, Δεληγιαννάκης, Μανουσογιαννάκης, Βουρδουμπᾶς, Κουρμούλης, Χ. Γεώργιος καὶ Τσουδερός προσέδραμον καὶ ἐπολιόρκουν αὐτοὺς τὴν Ῥεθύμνον, ἧς ἡ κατάστασις δὲν ἐβελτιώθη τὸ παράπαν ἀπὸ τῆν εἰς τὰ Σφακία ἐπιδρομὴν καὶ φθορὰν τοῦ ἐχθρικοῦ κέντρου.

Οἱ δὲ Πρωτοπαπαδάκης καὶ Σήφακας κατέλαβον πάλιν τὴν φίλην αὐτοῖς Μαλάξαν, ἣν οἱ Τούρκοι ἀνοήτως ἐγκατέλιπον. Οἱ δὲ Ἄ. Παναγιωτάκης καὶ ὁ Τσελεπῆς κατέλαβον τὰς Ῥίζας τῆς Κυδωνίας. Οὗτοι πάντες ἀπὸ τὰς ῤηθείσας θέσεις ἀντέκρουον ἰσχυρῶς τοὺς ἐκ τῆς Ῥεθύμνης καὶ τῶν Χανίων ἐξορμῶντας Τούρκους, ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν πολεμεφοδίων ἦν ὑπὲρ ποτε τότε ἐπαισθητὴ διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἀπωλείας τῶν ἐν Λουτρῷ ὄντων ἐπιτηδείων.

Τὸ κακὸν ὁμῶς δὲν ἐβράδυνε νὰ θεραπεύσῃ τότε ἡ Διοίκησις, διότι οὔσης μεγάλης ἐλαιοφορίας, διέταξεν εἰς ὄλας τὰς ἀπηλλαγμέναις Τούρκων ἐπαρχίας ἐπιστάτας νὰ λαμβάνωσι τὸ εἰκοστὸν τοῦ ἐλαίου, τὸ ὁποῖον ἐπῶλει εἰς τοὺς ἐμποροπλοιάρχους Σφακιανούς καὶ ξένους καὶ ἠγόραζε τὰ ἐπιτήδεια τοῦ ἀγῶνος καὶ δὴ καὶ τροφίμα διάφορα συνεσώρευσεν εἰς Λουτρὸν καὶ ἐντεῦθεν μετέφερεν εἰς τὰ στρατόπεδα καὶ εἰς τὰ κρησφύγετα τῶν οἰκογενειῶν. Ἐλάμβανε προσέτι ἡ Διοίκησις καὶ δικαιοῦματα ἀπὸ τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς τῶν πρᾶγματων καὶ ἡ ἐμπορικὴ κίνησις ἐν Λουτρῷ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀνεπτύσσετο καὶ ὅλας τὰς ὑπὸ τὴν κυριότητα τῶν ἑλληνικῶν ὄπλων ἐπαρχίας ὠκονόμει καὶ σχεδὸν οὐδενὸς τῶν χρεωδῶν ἐστεροῦντο. Ἀλλὰ τὸ ἐντεῦθεν ἐμπόριον, προϊόντος τοῦ χρόνου, εἰ καὶ τοὺς πάντας ὠφέλει, ἤρξατο πάλιν νὰ υποδαυλίξῃ ὑποκόφως τὸν κατὰ τῶν Σφακιανῶν φθόνον καὶ νὰ κατακραυγάζωσιν ἔνιοι ὅτι οἱ Σφακιανοὶ πλουτίζουσιν ἀπὸ τοὺς κόπους τοῦ πτωχοῦ λαοῦ καὶ ἐμπορεύονται τὸν κόσμον κτλ. Τὴν πρώτην ὤθησιν τῆς τοιαύτης δλεθρίου ιδέας ἔδωκεν ὁ συστήσας ἐνταῦθα τὸ κέντρον τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐμπορίου Ἀφεντούλης, διότι ἤθελε νὰ περιέρχωνται εἰς μόναις τὰς χεῖρας αὐτοῦ τὰ ὑπὲρ τοῦ πολέμου εἰσπραττόμενα χρήματα, ὅπερ ἡ Διοίκησις δὲν ἐπέτρεπεν εἰς αὐτόν. Ἀλλ' ἀφήσωμεν ταῦτα ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Οὕτω δ', ὡς ἔφημεν, πανταχόθεν ὄντων αὐθις περιωρισμένων τῶν πολεμίων, ὁ Τσελεπῆς καὶ ὁ Παναγιωτάκης ἐνόμισαν κατάλληλον τὴν εὐκαιρίαν ὅπως ἀπελευθερώσωσιν ἀπὸ τοῦς Τούρκους, τῶν καὶ τὰς ἐπαρχίας Κισσάμου καὶ Σελίνου, τῶν ὁποίων οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι διηνεκῶς προσεκάλουν αὐτοὺς καὶ ὑπέσχοντο τὴν σύμπραξίν των. Συναθροίσας δ' ὁ Τσελεπῆς περὶ τοὺς 1500 μαχητὰς Σφαικιανούς καὶ Κυδωνιάτας ἐκίνησεν ἀρχὰς Δεκεμβρίου κατὰ τῆς Σελίνου, ὁ δὲ Παναγιωτάκης διέταξε τοὺς ὄπλαρχηγούς Ἰ. Χάλην καὶ Παπαδαντρέαν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς Κυδωνιατῶν νὰ καταλάβωσιν ἀρμοδίας θέσεις, ὅπως παρακολύσωσι τοὺς Κισσαμίτας Τούρκους νὰ μὴ ἔλθωσιν εἰς ἐπικουρίαν τῶν Σελινιωτῶν, ὅπερ καὶ ἐποίησαν προθύμως.

Ἐπιδραμόντες δ' αἰφνης καὶ οἱ δύο στρατηγοὶ εἰς Σέλινον ἤχμαλώτισαν, ἐφόνευσαν οὐκ ὀλίγους καὶ τοὺς πάντας διεσκορπίσαν. Πανικὸς κατέλαβε τοὺς Μουσουλμάνους καὶ μόνῃ ἡ φυγὴ ἐνεκρίθη σωτήριος. Ἄλλὰ ποῦ ἄσυλον νὰ καταφύγωσιν; Ἡ ἔλλειψις φρουρίου κατετρόμαξε μᾶλλον αὐτοὺς διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν οἰκογενειῶν των ἢ τὰ ὄπλα τῶν Ἑλλήνων. Τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν Καούρη φεύγοντα κατεδίωκε στενωῶς ὁ Τσελεπῆς, ἀπὸ τοῦ ὁποίου τὰς χεῖρας ἰδὼν ἐκεῖνος ὅτι δὲν θὰ σωθῆ ἐκλείσθη μετὰ 100 περίπου ἀνδρῶν εἰς τινα οἰκίσκον ἐν τῇ θέσει «Σταυρός», ὅπως ἐκείθεν ἀμυνόμενος ἀποθάνῃ τοῦλάχιστον ἐντίμως.

Ὁ Τσελεπῆς εἰθισμένος ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους νίκας νὰ περιφρονῆ τοὺς Τούρκους, εἰδὼς ἄλλως ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Καούρη ἤθελε διευκολύνῃ καὶ τῆς Σελίνου τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἔδραμεν ἀναβάς ἐπὶ τοῦ δώματος καὶ ἐπεχείρει νὰ διατριπῆσῃ αὐτὸ καὶ ἐπιταχύνῃ διὰ τοῦ πυρὸς τὸν θάνατον τοῦ ἰσχυροτάτου ἀντιπάλου, τοῦ διαφιλονεικοῦντος αὐτῷ τὴν ἀρχηγίαν τῆς Σελίνου. Ἄλλὰ κατὰ κακὴν τύχην! ἐνῶ διετρύπα τὸ δῶμα μὲ τὸ ξίφος ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἵνα διὰ τῆς ὁπῆς ῥίψῃ τὸ πῦρ, ἀπροσέκτως διεπέρασε τὸ στόμα αὐτοῦ ἐχθρική σφαῖρα καὶ ἔρριψεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ δώματος ἐκτάδην!

Ὁ φόνος τοῦ ἐνδόξου Τσελεπῆ συνέβη τῇ ἕκτῃ Δεκεμβρίου τὸν νεκρὸν τούτου μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ δυσκολίας κατῶρθωσαν νὰ παραλάβωσιν ἀπὸ τὸ δῶμα, φοβούμενοι μὴ καὶ ἄλλοι γί-

νώσει θῦμα τῆς ἀπροσεξίας· διότι οἱ Σελινιώται Μουσουλμάνοι, ἐκ τῆς ἡμετέρας ζύμης ὄντες καὶ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπὸ ἐγώισμου μᾶλλον ἢ ὑπὸ καταθλίψεων ἀποτουρκισθέντες, δὲν ἤστειεύοντο ἐπὶ ἀνδρεία. Τέλος δὲ μετενεγκόντες αὐτὸν εἰς Σφακία μεθ' ἐτέρων 13 Σφακιανῶν φονευθέντων, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ στρατηγοῦ Χ. Γεωργίου, εἰς υἱὸς τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Βαρδουλομανούσου, ἔθαψαν αὐτοὺς ἐν Λουτρῷ μετὰ μεγάλης στρατιωτικῆς πομπῆς καὶ παρατάξεως ἐκεῖ πρωτοφανοῦς. Παρῆσαν δὲ καὶ δύο πολεμικὰ πλοῖα, ἀγγλικὸν καὶ γαλλικόν, ἕτινα μαθόντα τὴν ἐπισημότητα τοῦ νεκροῦ ἐποίησαν ἅπαντα τὰ νενομισμένα πρὸς νεκρὸν στρατηγοῦ. Ἐξεφωνήθησαν δὲ καὶ δύο ἐπιτάφιοι λόγοι ἐξυμνοῦντες τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν προσγενομένην ζημίαν τῇ Πατρίδι διατρανοῦντες.

Ὁ Γεώργιος Δασκαλάκης ἦν υἱὸς τοῦ Ἀνδρέου υἱοῦ τοῦ Δασκάλου Ἰωάννου, γεννηθεὶς καὶ ἀνατραφεὶς εἰς τὴν Ἀνώπολιν. Ἦτο ἀνὴρ ἐνθουσιώδης καὶ φιλελεύθερος καὶ ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος του τούτου διῆγε πάντοτε ἀρματωλὸς, διαμαρτυρούμενος κατὰ τῆς ἀπανθρώπου διαγωγῆς τῶν Μουσουλμάνων καὶ ἐκδίκησιν πένων ὑπὲρ τοῦ αἵματος τοῦ πάππου καὶ τόσων ἄλλων αὐτοῦ συγγενῶν βαρβάρως φονευθέντων. Οὗτος ἦν ἐξ ἀρχῆς μεμυημένος καὶ εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς μυστήρια, ὧν τὴν πραγμάτωσιν ἀνυπομόνως ἐκαραδόκει, ὅπως ἀναδειχθῆ εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ ἀγῶνος ἄξιος τῶν προγόνων του. Καὶ ἀληθῶς μόλις ζήσας ἀγωνιζόμενος πέντε μῆνας κατώρθωσε τοσαῦτα, ὥστε, ἐὰν ἔζη μέχρι τέλους, θά ἀνεδεικνύετο εἰς τῶν ἀξιωτέρων στρατηγῶν τῆς Ἑλλάδος. Οὗτος, ὡς ἀρχηγὸς ὄπλων ἐξεταζόμενος, φαίνεται ἀνὴρ πεπροικισμένος μὲ ὄλα τὰ προσόντα ἐξόχου καὶ ἐπιφανοῦς στρατηγοῦ· διὸ καὶ ἡ Πατρίς ἐτίμησεν αὐτὸν ὡς τοιοῦτον ἐπαξίως. Ὁ δὲ τύπος τοῦ σώματος καὶ ὄλα τὰ χαρακτηριστικά του ἦσαν Φειδιεῖον ἀριστούργημα. Λέγουσιν οἱ γνωρίσαντες αὐτὸν ὅτι, ὅσῳ ἂν παρετῆρει τις αὐτόν, δὲν ἠδύνατο οὐδ' ἐλάχιστον ἐλάττωμα νὰ εὔρη εἰς τὸ χαριτωμένον ἐκεῖνο σῶμα. Ὅθεν διὰ τὴν ἐξαισίον του καλλονήν, διὰ τὸ προσηγὲς καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς ἀπεδόθη εἰς αὐτόν ἡ προσηγορία Τσελεπῆ. Ἄγων δὲ μόλις τὸ τριακοστὸν ἔτος ἀπέθικεν ἀγαμος, τὴν δὲ ῥηθεῖσαν αὐτοῦ μνησὴν κέρην ἐνυμφεύθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Νικολάκης.

Ὁ θάνατος τοιοῦτου ἀνδρὸς ἐνέβαλεν, ὡς εἰκός, τοῖς πᾶσι βα-
 θυτάτην θλίψιν καὶ οὐδεὶς ἦν ὁ μὴ ὁμολογῶν ὅτι ὁ Τσελεπῆς ἀ-
 φῆκε μέγα κενὸν καὶ ἀνεκπλήρωτον ἐν τῷ ἀγῶνι. Ὅθεν ἕνεκα τῆς
 μεγάλης ταύτης συμφορᾶς καὶ τῶν σὺν αὐτῷ φονευθέντων ἐγκατέ-
 λειψαν οὐχὶ ὀρθῶς τοὺς δυσμοίρους Χριστιανοὺς τῆς Σελίνου εἰς
 τὴν ἀπόλυτον διάκρισιν τῶν τυράνων των, οἵτινες ἐγένοντο ὠμό-
 τεροι ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι καὶ οὗτοι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν κατ' αὐ-
 τῶν ἐπιδρομὴν τῶν Σφακιανῶν. Ἀληθῶς ὅμως οἱ λαβόντες μέρος
 50 — 60 ἄνδρες ἐκ τῶν χωρίων Ἀγίας Εἰρήνης καὶ ἄλλων πλησιο-
 χώρων δὲν ἐπανῆλθον πλέον εἰς Σέλιον, ἀλλ' ἔμειναν διὰ παντός
 ἀγωνιζόμενοι μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπὸ τὴν ὄπλαρχηγίαν τοῦ Βασιλείου
 Τσίσκου. Οἱ Ἕλληνες ἀπέλυσαν τοὺς αἰχμαλωτισθέντας τότε Τούρ-
 κους, ὅπως μὴ ἔχωσιν ἀφορμὴν οἱ λοιποὶ νὰ βλάπτωσι περισσότε-
 ρον τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Σελίνου. Ἐπανέλθωμεν εἰς Ῥέθυμνον.

Ὁ περιώνυμος ἐπὶ ὠμότητι καὶ ἀνδρείᾳ Γετῆμ-Ἀλῆς κατώρ-
 θωσε νὰ καταλάβῃ τὸ ὄχυρὸν μοναστήριον Ἀρκάδι μετὰ 70 ἐκλε-
 κτῶν ἀνδρῶν Ῥεθυμνίων. Τοῦτο ἰδόντες οἱ Ἕλληνες ἀπεφάσισαν
 ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ ἐξώσωσιν αὐτοὺς ἐκεῖθεν, ἅτε δὴ τῆς θέ-
 σεως οὔσης δι' αὐτοὺς ἀναγκαιοτάτης. Ὅθεν συσκευάμενοι στρα-
 τιωτικῶς ἀπεφάσισαν ἵνα ὁ μὲν Γ. Δεληγιαννάκης μετὰ 40 ἀν-
 δρῶν Ἀσφεδιωτῶν, Καλλικρατιανῶν καὶ Νιμβριωτῶν εἰσέλθωσιν
 ἀθέατοι διὰ τινος ὑπογείου θυρίδος, ἣν ἐγνώριζεν ἐκεῖνος, καὶ το-
 ποθετηθῶσιν εἰς ἀρμοδίαν θέσιν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, ὅπως
 προσβάλλωσι τοὺς Τούρκους τὰ ἐξημερώματτα. Οἱ δὲ Μανουσέλης,
 Πωλογεωργάκης καὶ Μαυροθαλασσίτης νὰ περιζώσωσι τὴν Μο-
 νὴν καὶ προσβάλλωσι τοὺς πολεμίους, εἰ ἐπεχειροῦν ἐξοδον. Τοῦ
 σχεδίου τελεσθέντος ἀκριβῶς, εἰς μόνος τῶν Τούρκων ἐσώθη, ὅστις
 διαλαθὼν τοὺς πολιορκητὰς μετέβη εἰς Ῥέθυμνον καὶ ἔδωκεν εἰ-
 δησιν τῆς πανωλεθρίας των. Ἀλλὰ καὶ ἐν Σφακίοις ἐπέπρωτο
 ἐκτὸς τῶν ἐν Σελίνῳ πεσόντων νὰ θρηνηθῶσι καὶ τοὺς 11 ἐν Ἀρ-
 καδίῳ πεσόντας ἀρίστους μαχητὰς, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς
 Ἰ. Δεληγιαννάκης.

Ὁ κατὰ τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1822 γενόμενος ἐν Ἀρκαδίῳ
 ὄλεθρος ἐνέβαλε τοῖς ἐν Ῥεθύμνῃ θλιψιν μεγάλην καὶ ἀναβρασμόν.
 Ὁ διαβόητος καὶ πάντων ὑπέρτερος Γλυμιδ-Ἀλῆς ὠρκίσθη τότε

ἐνώπιον τοῦ πλήθους ὅτι ὡς τάχιστα θὰ ἐκδικηθῇ τὸ αἷμα τῶν ἀναιρεθέντων καὶ ὅτι θὰ κομίσῃ τὴν κεφαλὴν τοῦ Δεληγιαννάκη ἢ ἄλλων κορυφαίων ὀπλαρχηγῶν εἰς Ῥέθυμνον. Συνταχθέντες λοιπὸν ὑπὲρ τοὺς δισχιλίους μαχιμωτάτους ἄνδρας ὑπὸ τὴν σημαίαν αὐτοῦ ἐξῆλθον ἐν πεποιθήσει ὅτι ἤθελον πραγματοποιήσῃ τοὺς ὄρκους τοῦ ἀρχηγοῦ των.

Συναντηθέντες δὲ (26 Ἰανουαρίου) μὲ τοὺς στρατηγούς Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην καὶ Τσουδερόν εἰς τὴν θέσιν Ἀκόνα περιήλθον εἰς πεισματωδεστάτην μάχην δι' ὅλης τῆς ἡμέρας. Ἐνῶ δ' ἐμάχοντο περὶ τὸ δειλινὸν ὁ Γλυμίδ-Ἀλῆς ὄρων μικρὰν ὕψειν τοῦ Ἑλληνικοῦ πυρός καὶ νομίζων, φαίνεται, ὅτι ὑπεχώρουν, ἐφώναξε. « Σταθῆτε Κερατᾶδες! σταθῆτε, ταυλόπιστοι, μὴ φύγετε νὰ σᾶσε δεῖξω ἄγω πῶς πολεμοῦν οἱ ἄντρες! » Εἰς ταῦτα ἀπεκρίθη καὶ ὁ ἐκ Καλλικράτους γεννάτος ὀπλαρχηγὸς Πέτρος Παπαδάκης λέγων· « Πολέμα καὶ σὺ Μπουρμᾶ μὲ τὴν ὄρεξί σου καὶ βλέπου μὴ γυρίσης πρῶτος τὴ ῥάχισου, ὡς εἶσαι μαθημένος. Πολέμα, ἂν εἶσαι ἄντρας, μὰ ὀρπιζω ἄστὸ θεὸ νὰ μὴ γυρίσης πλὴθ ζωντανὸς νὰ σὲ ξαναῖδῃ ἡ Μάννα σου, διὰ τὴ τὴ Μάννα σου! »

Ὁ Γλυμίδ-Ἀλῆς ἀκούσας ταῦτα παρ' ἀνθρώπων, οὐκ παιδίσθεν εἴθιζε νὰ περιφρονῇ, ἐγένετο ἀκράτητος ὑπὸ τῆς ὀργῆς καὶ ξιφουλκήσας ὤρμησε τρέχων κατὰ τῶν Ἑλλήνων ὄλως ἀπροφύλακτος καὶ σὺν αὐτῷ πάντες οἱ ὑπ' αὐτόν. Τὸ αὐτὸ ποιοῦσι καὶ οἱ Ἕλληνες, ὥστε μετὰ 3—5 λεπτὰ ἐμελλον νὰ περιέλθωσιν εἰς λυσσώδη συμπλοκὴν καὶ νὰ γίνῃ αἱματοχυσία καὶ κατακρουσμοὶ ἀνήκουστοι. Ἀλλὰ Θεοῦ βοήθεια! Ὁραῖται ὁ Γλυμίδης πρὸ τῆς εἰς χεῖρας συμπλοκῆς κείμενος ἐκτάδην ἐν τῷ μεταξὺ τῶν δύο διαμαχομένων στρατῶν. Τὸ θέαμα τοῦτο ἀνεχαίτισε στιγμαίως τοὺς ἐμμανῶς ὀρμῶντας Τούρκους, ὁπότε ὁ ἐκ Καλλικράτους Ἀνδρέας Μανουσέλης σπασάμενος τὴν μάχαιραν ἐχύθη ὡσεὶ περιστέρα καὶ ἀφώπλισε τὸν νεκρὸν· κόψας δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν ἀνήρτησεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ ἰδίου ὄπλου τοῦ Γλυμίδη καὶ ἐπανήλθεν ἀταράχως ὑπὸ χάλαζαν σφαιρῶν καὶ κατεχύλισεν αὐτὴν εἰς τοὺς πόδας τοῦ πρώτου ἀπαντήσαντος αὐτῷ ἀρχηγοῦ (α).

(α) Ὁ Ἀνδρέας Μανουσέλης ἐφημίζετο ὡς ὁ γενναίτερος μαχητὴς τῆς Κρήτης, συνάμα δὲ καὶ ὡς ὁ σκληρότερος καὶ τραχύτερος· διόπερ ἡ μοναδική

Ἄπετυχε τοίνυν οὕτως οἰκτρῶς καὶ ἡ ἔξοδος αὐτῆ τοῦ Γλυμιδῆ, καθ' ἣν ἡ πόλις τῆς Ῥεθύμνης ἐθρήνησε πλείους τῶν 100 ἐπισήμων Βέηδων. Ἐξωγήθη τότε καὶ ὁ διάσημος αὐτῶν Μουζούρ-Ἄγας μὲ τὸν σημαιοφόρον αὐτοῦ καὶ τὴν σημαίαν, ὡς καὶ δύο ἕτεροι βέηδες τῆς ἀνωτάτης περιωπῆς, καὶ τινες ἄλλοι. Οὗτοι πάντες ἀπεστάλησαν εἰς Λουτρον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Σμύρνην κατ' αἰτησίν των, ἀνταλλαγέντες μὲ πολλοὺς Χριστιανοὺς Ῥεθυμνίους αἰχμαλώτους. Ἀπὸ δὲ τοὺς Ἕλληνας ἐφονεύθησαν 14 ἄνδρες καὶ πολλοὶ ἐπληγώθησαν ἰασίμως. Ἀναλόγως τῆς ἀμφοτέρων ὁρμῆς αἱ ζημίαι δὲν ἀπέβησαν μεγάλαι, διαρκεσάσης τῆς ὁρμῆς ἐπὶ βραχὺν χρόνον.

Ὅσον δὲ πένθος καὶ ἀπόγνωσις κατέλαβε τότε τοὺς Ῥεθυμνίους Τούρκους δι' ἀμφοτέρας τὰς ἀποτυχίας καὶ τὴν ἐπισημότητα τῶν ἀπολεσθέντων, τοσοῦτον θάρρος τοὺς Ἕλληνας διὰ τὰς ἐνδόξους ταύτας νίκας. Ὅθεν ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιβληθῶσιν ἀμέσως καὶ πρὸς τοὺς ἐν Αὐλοποτάμῳ Τούρκους, οἵτινες μετὰ τὴν εἰς Σφακίαι ἐκστρατείαν προϋχώρησαν ἐνθαρρυνθέντες εἰς μακρὰν ἀπὸ τῆς Ῥεθύμνης ἀπόστασιν. Προσκαλεσάμενοι δὲ καὶ τὸν γενναῖον Θ. Χοῦρδον, ὀδηγοῦντα τοὺς Αὐλοποταμίτας, καὶ τὸν Ἀ. Μεληθόνην, ἡγούμενον σώματος ἀξιωμαχοῦ, ὡς καὶ τὸν Μαυροθαλασσίτην μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν ἐπικουρικοῦ σώματος, εἰσέβαλον ἐνθουσιωδῶς εἰς Αὐλο-

αὐτοῦ ἐπ' ἀνδρείᾳ ἀρετῇ ἐπεσιάζετο ὑπὸ τοῦ ἀγερῶχου τούτου χαρακτήρος καὶ ὀλίγους εἶχε τοὺς φίλους. Ἐὰν οὗτος ἀνετρέφετο στρατιωτικῶς ὑπὸ Εὐρωπαϊκῆς Κυβερνήσεως, θὰ ἀνεδεικνύετο εἰς τῶν ἐνδοξοτέρων Στρατηγῶν τοῦ κόσμου. Διὰ δὲ τὰς φθοράς, ἅς συνεχῶς ἐπέφερεν εἰς τοὺς Τούρκους, ἐπυνομάσθη Τουρκοφάγος. Ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Πέτρος Μανουσελῆς εἶχε μὲν τὴν ὀπλαρχηγίαν διὰ τὸ συνετὸν καὶ ἤπιον τοῦ χαρακτήρος, ἀλλ' ὁ Ἀνδρέας πράγματι διήθουνεν αὐτήν.

«Εἰς Σφακιανὸς ἐχύθηκεν ὡσὰν τὸ Περιστέρι

Κι' ἔκοψε τὸ κεφάλι του μὲ τὸ δεξιὸν του χέρι.

Ἐκοψε τὸ κεφάλι του τ' Ἀλῆ τοῦ Γλυμιδάκη

Καὶ τὸ 'βαλε 'στὸ ὄπλον του ὡσὰν τὸ μπαϊράκι.

Γλυμιδῆ τὸ κεφάλι σου 'πού 'βανε τὰ τσιτσέκια

Οἱ Σφακιανοὶ τό 'στέσασι σημάδι 'στὰ τουφέκια !

Γιατ' ἔκαψε πολλαῖς καρδιαῖς, κι' ἀκόμη' ἤθελε κάψη,

'Αποῦ νὰ 'βγοῦν τὰ μάθια του ἀποῦ θε νὰ σὲ κλάψη...»

πόταμον καὶ κατεδίωξαν αὖθις ἐκείθεν τοὺς Τούρκους μέχρι τοῦ φρουρίου, ἐγκαταλείψαντας καὶ ὑπὲρ τὰ 150 πτώματα καὶ πολλὰ αὐτῶν πράγματα. Ἐφρονεύθησαν δὲ καὶ 17 Ἑλληνες.

Ἡ ἀπώλεια τοῦ Γετίμη καὶ τοῦ Γλυμίδη μετὰ τοσοῦτων ἄλλων καὶ ὁ ἐπαναληφθεὶς περιορισμὸς τῆς Ῥεθύμνης ἐξηνάγκασαν τὸν Βεζύρη τοῦ Ἡρακλείου, μηδένα ἔχοντα πολέμιον ἐξ ἀνατολῶν, ν' ἀποστείλῃ τετράκις χιλίους ἄνδρας ἐπικούρους τοῖς Ῥεθυμνίοις. Τὴν ἔλευσιν τούτων πληροφορηθέντες οἱ Ἑλληνες ἔδραμον εἰς ἀπάντησιν αὐτῶν. Συναντηθέντες δ' εἰς Ἀμπαδιὰν περιεπλάκησαν ἐνταῦθα εἰς μάχην πεισματώδη (10 Φεβρουαρίου) δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν οὐδέτερος τῶν διαμαχομένων ὑπεχώρησεν, ἀλλ' ἀμφοτέρωθεν ἐκράτησαν τῆς ἰδίας θέσεως μέχρι τῆς πρωίας, ὁπότε ἐπανελάβον τὴν μάχην μᾶλλον φονικῆν. Ἐπὶ τέλους δὲ οἱ Ἑλληνες κατώρθωσαν μὲν ἵνα ἀναχαιτίσωσι τὴν πορείαν αὐτῶν, ἀλλὰ φρονευσθέντες πλείονες τῶν 50 ἀνδρῶν καὶ ἰσάριθμοι πληγωθέντες, ἐν οἷς καὶ ὁ Χ. Γεώργιος, μὴ ἔχοντες ἄλλως καὶ τροφὰς οὐδὲ πολεμοφόδια διεσκορπίσθησαν ὅπου ἕκαστοι ἠδύναντο, ἀφήσαντες ἐλευθέραν τὴν ὁδὸν εἰς τὸν πολέμιον, οὔτιος ἢ ζημία ἐστὶν ἡμῖν ἄγνωστος, πλὴν δὲν εἰκάζεται μικρά.

Οἱ Σελινιώται ἐπαρθέντες εἰκότως διὰ τὸν φόνον τοῦ Τσελεπῆ καὶ ἔτι μᾶλλον ἀποθρασυνθέντες κατέβληον τοὺς ἐκεῖσε ἐλεεινοὺς Χριστιανοὺς διὰ τοὺς ῥηθέντας λόγους. Τὰ τρόπαια τῶν βαρβάρων πληροφορούμενοι οἱ Σφακιανοὶ ἀπεφάσισαν ἵν' ἀποπειραθῶσι καὶ αὖθις τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ τούτων ἀπὸ τὰ ἀνθρωπώμορφα τέρατα.

Ὅθεν προσκληθεὶς εἰς Λουτρὸν ὁ προμηθεὺς ὄπλαρχηγὸς Β. Τσίτσος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπαναστατῶν τῆς Σελίνου διατάχθησαν, ἵνα ἐκλέξωσι μεταξὺ αὐτῶν, ἢ καὶ ἄλλον τινὰ τῆς ἐμπιστοσύνης των Σελινιώτην, ἄνδρα κατάλληλον διὰ τὴν ὄπλαρχηγίαν τῆς Σελίνου, ἀντὶ τοῦ Τσελεπῆ, καὶ νὰ ἐκστρατεύσωσιν ὅσον τάχος κατὰ τῶν ἐκεῖ Τούρκων μεθ' ὧν ἤθελον δυνηθῆ Σφακιανῶν καὶ Κυδωνιατῶν. Τοιαύτην διαταγὴν λαβόντες παρὰ τοῦ Ἀφεντούλη καὶ τῆς Διοικήσεως καὶ συσκεφθέντες ὑπέδειξαν ἄνδρα τινὰ ἐκ τοῦ Κρουστογεράκου, ὅστις καὶ ἐγένετο δεκτὸς ἀπὸ τὰς ῥηθείας ἀρχάς. Ἄλλ' ἐνῶ πρесеκαλοῦντο καὶ ἄλλοι μαχηταὶ νὰ συ-

σωματωθῶσιν εἰς Ἀνώπολιν καὶ ἐκεῖθεν κινήσωσι διὰ τὴν Σελίνον, μεταμεληθέντες ἐζήτουν ἵνα καὶ πάλιν διορισθῆ ἕτερός τις Σφακιανὸς ἀρχηγός, λόγῳ ὅτι οἱ ἐν Σελίνῳ Ἕλληνες δὲν θὰ ὑπήκουον εἰς Σελινιώτην ἀρχηγὸν ἵνα ἐπαναστατήσωσι, καὶ ὅτι ἔχοντες ἀρχηγὸν Σφακιανὸν θὰ εἶχον καὶ τὴν συνδρομὴν ἐκείνων καὶ ὅλα τὰ χρειώδη. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ γνωρίζοντες πάνυ καλῶς τὸ καταβεβλημένον καὶ δουλόφρον πνεῦμα τῶν τότε Σελινιωτῶν Ἑλλήνων δὲν ἤθελον, ἵνα καὶ πάλιν προσενέγκωσιν ἕτερον σπουδαῖον θῦμα ὑπὲρ αὐτῶν· διὸ καὶ ὑπίσχυοντο τῷ ἐκλεχθέντι καὶ τοῖς λοιποῖς ἅπαντα τὰ χρειώδη, καὶ δὴ καὶ τὴν προσωπικὴν αὐτῶν συνδρομὴν, ὅπως καὶ πρὸς ἅπαντας ἀνεξαιρέτως τοὺς συναγωνιστὰς ἐποίουν. Πολλὴ ἐγένετο ἡ φιλονεικία, ἀλλ' εἰς μάτην. Σφακιανὸν ἤθελον ἀρχηγὸν αὐτῶν. Τούτων οὕτως ἐχόντων κατέπεισαν ὁ Ἀφεντούλης καὶ ἡ Διοίκησις μετὰ πολλῆς δυσκολίας τὸν ἐξ Ἀνωπόλεως Νικηφόρον Χατζιδάκην, ὅπως παραδεχθῆ τὴν θέσιν τοῦ Τσελεπῆ, ἥτοι τὴν ὀπλαρχηγίαν τῆς Σελινοκισσάμου. Παραδεχθέντα δὲ τὸν Νικηφόρον ἐτίμησεν αὐτὸν ἡ Διοίκησις μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου πάραυτα.

Ὁ Νικηφόρος ἅμα διορισθεὶς παρέλαβεν ὡσεὶ 40 ἄνδρας Σφακιανούς καὶ μὴ, καθὼς καὶ τὸν Β. Τσίσκον μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν 60 περίπου ἀνδρῶν ἐπαναστατῶν τῆς Σελίνου, καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ Μαρτίου 1822 κινήσαντες κατὰ τῆς Σελίνου εἰσέβαλον εἰς αὐτὴν μετὰ σπουδῆς. Ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη ἔσχε τὴν τύχην τῆς πρώτης, ἀποβᾶσα οὐ μόνον ἀνωφελῆς, ἀλλὰ καὶ ὀλεθρία. Καθότι αἱ προρρηθεῖσαι τῶν Σφακιανῶν εἰκασίαι ἀκριβῶς ἐξεπληρώθησαν. Οἱ Ἕλληνες τῆς Σελίνου ἀμφιβάλλοντες, φαίνεται, πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων καὶ τὰς νέας συνεπείας φρίττοντες, ἐπιθυμοῦντες ἄλλως ἵνα ὑποδείξωσι τοῖς ἐξωργισμένοις τυράννοις τὴν ἀφοσίωσίν των καὶ ἀβάσιμον τὴν κατ' αὐτῶν μακίαν, ἔσπευσαν νὰ προαναγγείλωσι τοῖς Τούρκοις περὶ τῆς ἐπικειμένης νέας ἐπιθέσεως τῶν Σφακιανῶν κατ' αὐτῶν.

Συνεπεία τοίνυν τῆς πληροφορίας ταύτης ἐτάχθησαν ὑπὲρ τοὺς χιλίους ἄνδρας διαρκῶς ὑπὸ τὸν Καούρην καὶ τοποθετηθέντες εἰς διαφόρους στρατηγικὰς θέσεις περιέμενον τοὺς Σφακιανούς ἐπιδρομείς. Ἄλλ' ἔνεκεν τῆς βραδύτητος αὐτῶν ἀπὸ τὰς ῥηθείσας φιλονεικίας,

μετέβη ὁ Καούρης εἰς τὴν Κάνδανον δι' ἄλλας τοῦ ὑποθέσεις μετὰ πολλῶν ἀνδρῶν καὶ εὐρέθη ἐκεῖ, ὅταν ἐπέδραμον οἱ Σφακίανοί. Τοὺς ἰδὼν πρῶτος ζευγηλάτης τις τοῦ Καούρη, Κριαρογεώργης ἐπικαλούμενος, ἔσπευσε κατὰ προηγουμένην ἐντολὴν τοῦ κυρίου τουδροματίου εἰς Κάνδανον καὶ ἐγνωστοποίησε τοῦτον. Ἄρκετος χρόνος παρήλθεν ἕως οὗ προσκαλέσῃ ὁ Καούρης τοὺς διεσκορπισμένους μαχητάς του καὶ προφθάσῃ εἰς ἄμυναν. Ὁ Νικηφόρος λαβὼν καιρὸν προὐχώρησεν ἕως εἰς τὸ χωρίον Ἀργαστήρι καὶ κακὴν κακῶς διεσκορπίσει τοὺς ἀνθισταμένους Τούρκους.

Καταφθάσαντος ὅμως τοῦ Καούρη μετὰ πολλῆς δυνάμεως, ἢ μᾶλλον μεθ' ὄλων τῶν Τούρκων τῆς Σελίνου, ὄντων ὑπὲρ τοὺς δισχιλίους ἀρίστους μαχητάς, οἱ Ἕλληνες περιστάλησαν. Μετὰ δὲ ἱκανὴν ἀντίστασιν βλέποντες ὅτι πανταχόθεν περισφιγγόντο, ἐτρέπησαν αὐθις εἰς ἄτακτον καὶ κατεσπευσμένην φυγὴν. Ἄλλ' ὁ ἀτρόμητος αὐτῶν ἀρχηγὸς Νικηφόρος βραδυκίνητος ὢν καὶ μὴ δυνάμενος συνακολουθεῖν τοῖς φεύγουσιν εἰσῆλθεν εἰς τι ἐρείπιον ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ, ὅπουθεν ἀπεμάχετο καρτερῶς. Ἐξοδευθέντων δὲ τῶν φυσιγγίων καὶ μὴ θέλων νὰ συλληφθῇ ζῶν καὶ ὑποστῇ τὰς σκληρότητας τῶν Τούρκων ἐξώρμησε ξιφῆρης κατὰ τῶν περιστοιχούτων αὐτὸν Τούρκων, ἀλλὰ πάραυτα διὰ λιθοβολισμῶν ἐφονεύθη (α). Ἐφονεύθησαν δὲ καὶ Τούρκοι οὐκ ὀλίγοι, ὡς εἰκάζεται.

Ἀπεθρήνησαν ὅθεν τὰ Σφακία καὶ τὸν ἀνδρεῖον Χατζηδονικηφόρον μεθ' ἑτέρων 12 ἀνδρῶν. Ὁ ἀνὴρ ἦτο ἐκ τῶν συνετωτέρων καὶ τιμιωτέρων ἀνδρῶν τῶν Σφακίων, σεβαστὸς καὶ φιλότιμος καὶ πρὸς πάντας προσηνὴς καὶ ἀγαπητός. Ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἐγένετο χλεῦθ τῶν βαρβάρων, περιφερόντων εἰς τὰ χωρία καὶ ἐξυβρίζόντων τὴν κεφαλὴν τούτου. Διάδοχος αὐτοῦ διωρίσθη ὁ ἐξ Ἀνωπόλεως Παπαπωλάκης, τιμηθεὶς καὶ αὐτὸς μετὰ τὸν βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου, καὶ ὤμοσε νὰ ἐκδικηθῇ ἐλθούσης εὐκαιρίας τὸν θάνατον τοῦ συγγενοῦς του Νικηφόρου.

Πλὴν οὐ μόνον οἱ Σφακίανοί, ἀλλὰ καὶ οἱ Κυδωνιάται, καὶ πάντες οἱ συναγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας διετέθησαν τότε δυσμενῶς πρὸς τοὺς Σελινιώτας ἕνεκα τῆς δουλοφροσύνης των,

(α) Καθότι φέρων πέμιον ξύλον, ὡς ἔλεγον, δὲν τὸν διετρώπα σφαῖρα.

διότι, ἐὰν τοῦλάχιστον ἔμενον ἀπλοὶ θεαταί, δὲν θὰ ἐφρονέοντο, τόσοι ἄνδρες καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν. Καθ' ἡμᾶς ἕμως τὸ διάδημα τοῦτο τῶν ἐκεῖ ἐλεεινῶν Χριστιανῶν δὲν ἀπέβλεπέ ποτε εἰς τὸ προδοτικῶς καταστρέφαι τοὺς Ἑλληνας ὀπλίτας, ἀλλ' εἰς τὸ διαβεβαιῶσαι τοὺς παρ' αὐτοῖς Τούρκους περὶ τῆς καλῆς πίστεως αὐτῶν ὅπως μὴ κακοποιῶνται. Καὶ ὅμως δὲν τοῖς ἐχαρίσθησαν, ὡς ὀφόμεθα.

Εἶχον δὲ παραδώσῃ εἰς τὸν Β. Τσίσκοκον καὶ ὄπλα πολλὰ ἐν Σφακίοις καὶ πολεμεφόδιζ, ὅπως εἰσβαλὼν εἰς Σέλινον διανείμῃ αὐτὰ εἰς ὄσους Σελινιώτας ἐγνώριζεν ὅτι ἦσαν σταθεροὶ ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος καὶ ἱκανοὶ εἰς τὴν χρῆσιν αὐτῶν· ἀλλὰ μηδὲως κινήθentes παρέδωκαν αὐτὰ ἐκόντες ἄκοντες εἰς τοὺς Τούρκους. Ὁ Β. Τσίσκοκ καὶ οἱ ἀγόμενοι ὑπ' αὐτοῦ ὀπλίται τῆς Σελίνου ἐγένοντο ἐμμανεῖς ὑπὸ φιλοτιμίας κατὰ τῶν συνεπαρχιωτῶν αὐτῶν καὶ ὤμοσαν ὅτι ἐξ Ἰσου θὰ ἐφόνεον αὐτοὺς μὲ τοὺς Τούρκους, ὅπερ οὐκ ἐποίησάν ποτε καλῶς πράξαντες. Ἄλλ' ἀφήσωμεν αὐτοὺς ἔτι ἐν τῇ τυραννίᾳ τῶν κοῖ ἐπανεέλθωμεν εἰς Ῥέθυμον.

Γάλλος τις ἐνόματι Βαλέστας πρὸ χρόνων ἦν ἐν Χανίοις ἀποκατεστημένος. Οὗτος συμπαθῶν πρὸς τοὺς καταθλιβομένους Ἑλληνας συνετάχθη μετὰ τῶν ἀγωνιζομένων καὶ ἔδωκεν ἐλπίδας χρηστὰς εἰς τοὺς στρατηγούς ὅτι, ἐὰν ἐπέιθοντο ἀπολύτως εἰς τὰ σχέδιά του, ἠδύνατο νὰ κυριεύσωσιν ἐξ ἐφόδου τὴν Ῥέθυμον. Ἄπαντες οἱ ὀπλαρχηγοῦντες καὶ ἡ Διοίκησις, πλὴν τοῦ Ἄφεντούλη, ὑπέσχοντο καὶ ἐπεδοκίμασαν τὰ σχέδιά του. Ὅθεν μεσοῦντος τοῦ Ἀπριλίου συνεκεντρώθησαν ἔξω τῆς Ῥεθύμνης ὑπὲρ τὰς 3 χιλ. μαχητῶν.

Ὁ Βαλέστας διέθετο αὐτοὺς εἰς τρία σώματα, ὧν τὸ μὲν ὑπὸ τὸν Πρωτοπαπαδάκην διέταξε νὰ καθέξῃ τὸ κέντρον, πρὸς ὃ οἱ ἐξορμήσοντες Τούρκοι ἔμελλον ἀπευθείας νὰ συγκρουσθῶσιν, εἶτα οὗτος μικρὸν κατὰ μικρὸν νὰ ὑποχωρῇ ἀπισθομαχόμενος ἕως ὅτου ἀπομακρυνθῇ ἱκανῶς τοῦ φρουρίου. Τότε δὲ τὸ δεύτερον σῶμα, ἀγόμενον ὑπὸ τοῦ Βουρδουμπᾶ, τοῦ Μανουσογιαννάκη, τοῦ Πωλογεωργάκη καὶ τοῦ Τσουδεροῦ, νὰ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν ἀριστερῶν πλευρῶν κατὰ τῶν πολεμίων, ὥστε, ἀφοῦ ἤθελε καταστῆ ἡ μάχη σπουδαία καὶ ἐπιστήσωσιν οἱ Τούρκοι ὅλην τὴν προσοχὴν εἰς αὐτήν, τότε τὸ

τρίτον σῶμα, ἀγόμενον ὑπὸ τοῦ Βαλέστα, τοῦ Μανουσέλη καὶ τοῦ Δεληγιαννάκη, νὰ διελάσῃ λοξῶς καὶ προχωρήσῃ ἀθέατον παρὰ τῷ αἰγιαλῷ πρὸς τὸν Κουμπέ, ὁπόθεν ἠδύνατο νὰ καταλάβῃσι τὸ φρούριον ἐξ ἐφόδου ἔρημον μαχητῶν. Τοῦτο ἦν τὸ ὠραῖον σχέδιον.

Δυστυχῶς ὁμοίως ὁ Πρωτοπαπαδάκης ἐλθούσης τῆς ὥρας οὐδὲν ἐκινήθη ἀναξίως ἑαυτοῦ πολιτευθεὶς. Τοῦτο ἐποίησε μεταπεισθεὶς ὑπὸ τῶν ῥαδιουργιῶν τοῦ μηδαμινοῦ Ἀφεντούλη, λέγοντος ὅτι τὰ ἀνόητα σχέδια τοῦ Βαλέστα εἰς οὐδὲν ἄλλο ἤθελον ἀπολήξῃ ἢ εἰς καταστροφὴν πολλῶν ἀνδρῶν. Τοῦτο ἀγνοοῦντες οἱ μετὰ τοῦ Βαλέστα προὔχρησαν εἰς τὰ ἐγγύτατα τοῦ φρουρίου, ὅπως ποιήσωσι τὴν ἔφοδον. Οἱ δὲ Τούρκοι ἰδόντες τούτους καὶ ὄντες ἀπρόσβλητοι ἔστρεψαν τὰς δυνάμεις των κατὰ τῶν νότων τοῦ Βαλέστα καὶ λοιπῶν. Οὗτοι ἰδόντες τὸ ἀπροσδόκητον ὀπισθοχώρησαν μὲν πάραυτα ἵνα μὴ περιτυλιχθῶσι, πλὴν μόλις ἐσώθησαν μετ' ἀπωλείας 125 ἀνδρῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀτυχὴς Βαλέστας. Ἐπληγώθησαν δὲ καὶ ἰσάριθμοι, ἐξ ὧν πολλοὶ ἀπέθανον ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν περιποιήσεως.

Εἰς τὴν καταδίωξιν ἐκείνην ὄρων ὁ Σφακιανὸς Ἀνδρέας Βούρβακης, ἀνὴρ πελώριος καὶ λεοντόκαρδος, τὸν Βαλέσταν ἀσθμαίνοντα καὶ μὴ δυνάμενον τρέχειν, ὡς αὐτοί, προσέδραμε καὶ ἄρας αὐτὸν ἐπ' ὤμων ἔφευγε μετὰ σπουδῆς, ἀλλὰ καταδιωκόμενος ὑπὸ ἰππέων στενῶς καὶ πεισθεὶς ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ σώσῃ ἐκείνον καὶ ἑαυτὸν προσέδραμε καὶ ἔκρυψεν αὐτὸν εἰς τινα κατάσκιον ρύακα ὑπὸ θάμνων. Παρατηρηθεὶς ὁμοίως ὑπὸ τῶν διωκτῶν μόλις μὲν αὐτὸς ἐσώθη, ὁ δὲ Βαλέστας κατεκρεουργήθη βαρβάρως.

Ὁ ὀπλαρχηγὸς Πέτρος Παπαδάκης ἢ Παπαδόπετρος ἐκ Καλλικράτους ὄρων μακρόθεν τὸν οἰκτρὸν θάνατον τοῦ προσφιλοῦς αὐτῷ Βαλέστα τοσοῦτον ἐξεμάνη, ὥστε ὤμοσεν ἢ νὰ τὸν ἐκδικηθῇ αὐτῆμερὸν ἢ καὶ αὐτὸς νὰ ἀποθάνῃ. Ὅθεν πάραυτα λοξοδρομήσας μακρόθεν πρὸς τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν πολεμιῶν, ὅπου ἦσαν πολλοὶ Τούρκοι ἀφόβως διεσπαρμένοι καὶ ὄλως ἀμέριμνοι καὶ ἰδὼν τρεῖς μακρὰν τῶν λοιπῶν ἐφώρμησε μόνος κατ' ἐκείνων, ὡς ὁ ἰέραξ εἰς τὰς πέρδικας. Τὸν κίνδυνον ἰδόντες οὗτοι ἐτράπησαν φεύγοντες πρὸς τὴν Ῥέθυμον. Ὁ ὠκύπους Πέτρος προσδραμῶν ἀναχαιτίζει,

αὐτοὺς ἐν τῇ θέσει Κουμπέ. Τοῖς ἐφώναξε νὰ καταθέσῃσι τὰ ὄπλα καὶ τότε δὲν θὰ τοὺς βλάψῃ, ἀλλ' ἐκεῖνοι, ἀφοῦ τὰ ἐξεκένωσαν κατὰ τοῦ Πέτρου ἀνεπιτυχῶς, ἐξεσφενδόνισαν αὐτὰ ἀνάνδρως εἰς τὸ βάθος τῆς θαλάσσης· εἶτα δ' ὤρμησαν καὶ αὐτοὶ εἰς αὐτὴν ἵνα σωθῶσι. Παραχρῆμα καὶ ὁ Πέτρος εἰσορμήσας εἰς τὴν θάλασσαν κατεδίωκεν αὐτοὺς ὡς θηρίον ἐκ τοῦ θυμοῦ ἀφρίζον. Τὸν πρῶτον καταφθὰς διετρύπησε μὲ τὸ ξίφος, τοῦ δευτέρου διέσχισε εἰς δύο τὴν κεφαλὴν, τὸν δὲ τρίτον κατεκρεοῦργησεν εἰς τεμάχια, ὡς ἐγένετο εἰς τὸν Βαλέστα. Παρατηρηθεὶς δ' ἀπὸ τὰς ἐπάλλξεις τῆς Φορτέντζας ἐκανονιοβολεῖτο, πλὴν οὐδὲν ἔπαθεν ἢ ὅτι προσεβλήθη ὑπὸ κρούου καὶ μόλις μετὰ πολλοὺς μῆνας ἰάθη.

Μετὰ τὴν οἰκτρὰν ταύτην τῶν Ἑλλήνων ἀποτυχίαν πολλοὶ μομφαὶ καὶ αἰτιάσεις πικραὶ καὶ δὴ καὶ ὕβρισμοὶ ἔλαβον χώραν μεταξὺ τῶν στρατηγῶν. Μάλιστα δ' ὁ Μανουσέλης μετὰ τοῦ Δεληγιαννῆκη, οἱ πλείονα παθόντες καὶ πλείους ἄνδρας ἀπολέσαντες, ἤραυτο καὶ τὰ ὄπλα κατὰ τοῦ Πρωτοπαπαδάκη· φοβούμενοι ὅμως τὰς συνεπείας τῆς ἀλληλοκτονίας δὲν τὸν ἐφόνευσαν. Ἀπολογούμενος δ' ἔλεγεν ὅτι εἶχε ῥητὴν ἀνωτέραν διαταγὴν νὰ μὴ ὑπαχθῇ ποτε εἰς τὰ ἀνόητα σχέδια τοῦ Βαλέστα καὶ ἀνοήτως ἀπόλεση τοὺς ἄνδρας του. Πολὺς ἠγέρθη τότε θόρυβος καὶ ἀγανάκτησις κατὰ τοῦ Ἀφεντούλη, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ Πεδινοὶ δὲν ἐγνώριζον ἔτι καλῶς τὴν διαγωγὴν του, ἀπεσιώπησαν καὶ οἱ Σφακιανοὶ πρὸς ὤραν χάριν τῆς μεταξὺ αὐτῶν ἀρμονίας. Προκειμένου δὲ λόγου περὶ τῆς κακεντρεχίας τοῦ Ἀφεντούλη παρατείνομεν ὀλίγον τὸν λόγον τοῦτον.

Ὁ Ἀφεντούλης δὲν ἠγνόει πάντως τὴν ἀξίαν τοῦ Βαλέστα, οὐδὲ τὴν συμπάθειαν, ἣν οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἔτρεπον ἐνδομύχως ὑπὲρ ἐκείνου. Τούτου οὖν ἕνεκα πολλὴν ἠσθάνετο ἀντιζηλείαν πρὸς τὸν ἄνδρα, ὥστε παντοιοτρόπως ἐπειρᾶτο ἐκποδῶν αὐτὸν ποιῆσαι. Μάλιστα δ' ἂν τὸ σχέδιον ἐκείνου ἐπετύγχανε, τότε οὐδόπως ἀμφέβαλλε πλέον ὅτι ἐκεῖνον ἤθελον ἀνακηρύξῃ Γενικὸν τῆς Κρήτης Ἀρχοντα, εἰδὼς ἄλλως καὶ τὴν κατ' αὐτοῦ δυσμένειαν τῶν πολλὰ δυναμένων Σφακιανῶν.

Τὸ πρῶτιστον αἴτιον τῆς κατὰ τῶν Σφακιανῶν κακῆς διαθέσεως τοῦ Ἀφεντούλη ἦν ἡ μὴ συγκατάθεσις ἐκείνων εἰς τὰ σατα-

νικά και αντιπατριωτικά αὐτοῦ διανοήματα, ἂν καὶ δὲν τὰ ἐννόουν εἰσέτι καθαρῶς. Ἀφοῦ οὗτος κατενόησεν ἐναργῶς ὅτι ἦν αὐτῷ ἀδύνατον νὰ προσεταιρισθῇ τοὺς πάντας καὶ καταστήσῃ αὐτοὺς ἰσχυρά ὄργανα εἰς τὰς φιλοδόξους αὐτοῦ δρέξεις, ἤρξατο κατὰ πρῶτον νὰ καταρραδιουργῇ αὐτοὺς κατ' ἀλλήλων, μάλιστα δὲ κατὰ τῆς Διοικήσεως, ἣτις ἦτο ὁ ἀδιάσπαστος αὐτοῦ χαλινός. Δὲν ἐτόλμα ποτὲ νὰ ἐξηγηθῇ καθαρῶς τοὺς σκοπούς του, ἀλλ' ὑποθέτων ἔτι αὐτοὺς ἀπλοικοὺς ἐπίστευεν ἐν τῇ κουφότητί του ὅτι ἐμμέσως πως ἠδύνατο νὰ ἐξαπατήσῃ καὶ προσεταιρισθῇ καὶ μεγάλην μερίδα ἐξ αὐτῶν, ὅπερ καὶ κατώρθωσε μὲν πρὸς ὄραν, πλὴν ἀνωφελῶς.

Ἔλεγε δ' ὅσάκις συνέπιπτε λόγος σχετικὸς πρὸς τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν· «Τί θέλομεν ἡμεῖς καὶ τί ἐλπίζομεν ἀπὸ τοὺς Μωραΐτας; Δὲν τῶν περισσεύει τίποτε νὰ μᾶς δώσουν, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἔχωμεν, θὰ μᾶς τὰ ἀρπάξωσι. Ποτὲ σὰς μὴ ζητεῖτε μὴδὲ περιμένετε ἀπὸ ἐκείνους συνδρομὰς οὐδὲ βοηθήματα. Ἄφετε ἐκείνους καὶ ἄς εἶνε χωριστά. Δὲν ἔχομεν τὴν ἀνάγκην των. Ἔχομεν καὶ στρατιώτας ἀξιωτέρους ἐκείνων διὰ ξηρὰς καὶ θαλάσσης, ἔχομεν καὶ πλοῖα διὰ τὰς ἀνάγκας μας, ἔχομεν καὶ προσδοφόρους ἐλευθέρους ἐπαρχίας καὶ πᾶν ὅ,τι θέλομεν διὰ νὰ κάνωμεν τὴν δουλειά μας ἀνεξαρτήτως καὶ κυριαρχικῶς ἀπὸ ἐκείνους. Ἄν τοὺς θέσωμεν ἐπὶ κεφαλῆς μας, ὡς ἐπιθυμοῦμε, τί θὰ κερδίσωμεν;».

Ἐκ τοιούτων ἰδεῶν κατεχόμενος καὶ τοιαῦτα πρὸς τοὺς πάντας λαλῶν, ἅτινα ἦσαν ὅλως ἀντίθετα τῆς πολιτικῆς τῶν Σφακιανῶν, εἰργάζετο ἀνευδρότως πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀνοήτου πόθου του· διόπερ καὶ τὸν ἀποσταλέντα αὐτῷ διορισμὸν τῆς Κεντρικῆς Ἀρχῆς ὡς Ἐπαρχοῦ τῆς Κρήτης δὲν ἠθέλησε νὰ δεχθῇ, καθὼς καὶ τὸ διοργανωτικὸν Ἐκείνης ἔγγραφον ἀπέρριψεν, ἅτινα ἐκομίσθησαν διὰ τοῦ Γ. Σκυλίτση εἰς Κρήτην. Ἡ Διοίκησις ἐκείνη ἠξίου ἵνα καὶ ὁ Κρητικὸς ἀγὼν διεξάγῃται ὁμοειδῶς τῷ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι, ἀλλ' ὁ ἐν Κρήτῃ αὐτοκρατορικὸς πρίγκηψ ἄλλως ἠβούλετο. Ἐπὶ τέλους ὁμῶς ὑπεχώρησεν εἰς τὴν καθολικὴν θέλησιν τῶν Κρητῶν καὶ τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως, πλὴν οὐχὶ εἰλικρινῶς.

Διὰ τοιούτων δολίων εἰσηγήσεων ἀπεπειράτο διηνεκῶς, ἵνα

προδιαθέση τὰ πνεύματα και προεξομαλύνη τὰ μελετώμενα. Τοιαῦτα δ' ἄτοπα κατειργάζετο νυχθημερόν και εἰς τὰ μεταξὺ τῶν Σφακιανῶν οὐχὶ ἵνα ἀρχῆ, διότι οὐδεὶς ἦν ὁ ζυτῶν τὴν θέσιν του, ἀλλ' ὅπως ἐν καιρῷ τῷ δέοντι, ὄντων διεσπασμένων εἰς φατρίαις, ἀνακηρύξῃ τὴν Κρήτην ἡγεμονίαν, ἑαυτὸν δ' ἡγεμόνα ἀνεξάρτητον.

Ἡ Διοίκησις τῆς Κρήτης, καθορωῖσα ἐντρομος τὰ Σφακία εἰς δύο φοβερά στρατόπεδα ἀπὸ τὰς ῥαδιουργίας τοῦ ἀρχοντος και καθ' ἑκάστην ἐκρηξιν περιμένουσα, ἀπεφάσισε νὰ ἀπομακρύνῃ αὐτὸν ὡς τάχιστα ἐκ τῶν Σφακιῶν, πρὶν ἢ ἐπέλθῃ ἡ σύγκρουσις· διόπερ προέτρεψεν αὐτὸν φιλικῶς δῆθεν νὰ μεταβῇ εἰς Ἀργυρούπολιν, ὅπως ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐνθαρρύνῃ τοὺς ἀγωνιζομένους.

Τὸ μέτρον τοῦτο τῶν Σφακιανῶν ἦτο μὲν ἐπιεικὲς και φρόνιμον, ἀλλὰ φρονιμώτερον θὰ ἦτο, ἐὰν ἔριπτον αὐτὸν εἰς τι πλοῖον και μετέφερον ἐκεῖ ὁπόθεν τὸν ἔλαβον· διότι ἡ παράτασις τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς του παρήγαγε πληγὰς ἀνιάτους τῷ ἀγωνί, ὡς ὀφόμεθα προϊόντες. Ἀπελπισθεῖς δ' ὁ τυχοδιώκτης και κοῦφος ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς ἔφυγεν ἀπὸ τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου 1822 και ἔστησε τὸ ἐργαστήριόν του εἰς Ἀργυρούπολιν, ἀλλὰ κατόπιν προῦχώρει και μέχρι τῆς Ἰδης πρὸς τὸν αὐτὸν μάλιστα σκοπόν. Ἡθελε νὰ κηρυχθῇ ἡγεμὼν τῆς Κρήτης ἀνεξάρτητος και πρὸς τοῦτο ἀνευδότης εἰργάζετο.

Ἐντεῦθεν ἀπομακρυνθεὶς ἀπὸ τοὺς ἐπιφύβους αὐτῷ Σφακιανούς εἰργάζετο μᾶλλον ἀνέτως και ἐπιτυχῶς, ἀνακαλύψας ἄλλως και στοιχεῖα παρέχοντα θάρρος πολὺ και ἐλπίδας εἰς τὰ καταχθόνια βουλευμάτά του. Ταῦτα δ' ἦσαν ἡ ἀντιζηλεῖα πρὸς τοὺς Σφακιανούς διαφόρων ἐπιθυμούντων τὰς ὀπλαρχηγίας. Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ὁ Ἀφεντούλης ἀπῆλαυε πολλῆς δημοτικότητος, διότι ἐλάλει και εἰργάζετο κατὰ τῶν Σφακιανῶν και ὁ τρόπος οὗτος ἐνομιζετο ὑπὸ πάντων δικαιοσύνη, ὥστε ἡ ἀπλῆ ἀντιζηλεῖα ὁσημέραι ἐλάμβανε σάρκα και ὀστέα και χάσμα μέγα ἤρξατο ἤδη διανοίγουσα μετξὺ τῶν Σφακιανῶν και τῶν συναγωνιστῶν αὐτοῖς πρὸς βλάβην τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος και τῆς Πατρίδος. Τοῦτο οἱ Σφακιανοὶ δὲν προέβλεψαν νὰ ἰσοπεδώσωσι διὰ τῆς μετριοπαθείας, ἀλλ' ἐξεναντίας μαθόντες ταῦτα διεπλάτυνον και αὐτοὶ τὸ σχίσμα διὰ τραχυτάτης συμπεριφορᾶς.

Τὸ ἀθέατον ὄργανον τοῦ τυχοδιώκτου ἦν ἕτερος τοιοῦτος, ὁ προσκολληθεὶς αὐτῷ ἰατρὸς Μεληδόνης, ἀνὴρ ὄλως ἀσυνείδητος, κοῦφος καὶ κακεντρεχῆς. Τῇ εἰσηγήσει τούτου ἐτίμησεν ὁ Ἄφεντούλης καὶ τὸν Ἄ. Μεληδόνην μὲ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου, οὐχὶ διότι ἤρμοζεν αὐτῷ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, τῆς ἐπαρχίας τοῦ Αὐλοποτάμου ἐχούσης κρείττονας ἀνδρας καὶ συνετώτερους αὐτοῦ, ἀλλὰ, διότι ζητῶν ἀντισφακιανίζοντα στοιχεῖα καὶ ὄρων τὸ κομπαστικὸν καὶ θορυβῶδες ὕφος τοῦ ἀνδρός, ὑπέλαβεν αὐτὸν πανίσχυρον καὶ ἀρμόδιον ὄργανον ὑπὲρ τῶν σχεδίων του· ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ ὁ Μεληδόνης φύσει κοῦφος καὶ ἐγωιστῆς ἐπίστευε καὶ αὐτὸς προαχθεὶς, ὡς κομπαζῶν ἔλεγε δημοσίως, ὅτι αὐτὸς καὶ οὐχὶ ἄλλος ἦτο ὁ ἀνθρωπος, ὅστις ἠδύνατο νὰ ταπεινώσῃ τοὺς Σφακιανούς. Ὅθεν ὑπὸ τοιοῦτου πνεύματος κατεχόμενος, ὦν δ' ἄλλως καὶ ὑπὲρ τὸ δέον κακόγλωσσος, ἐζήτηε πάντοτε καὶ μικρὰν ἀφορμὴν ἵνα ὑβρίξῃ βαναύσως καὶ ἐπιτίθηται ἀδιακρίτως κατὰ παντὸς Σφακιανοῦ. Ἐπιτεθεὶς δέ ποτε ραγδαίως καὶ πρὸς τὸν ἀσυγκρίτως ὑπέρτερον αὐτοῦ Ῥούσον Βουρδουμπᾶν ἐφρονεῦθη παρ' ἐκείνου σφοδρῶς ὀργισθέντος ἐν Ἀμαρίῳ (α).

(α) Συνέβη τότε νὰ ἀνοραγαθήσῃ εἰς Ἀμπαδιάν, ἀλλὰ μὲ κίνδυνον μέγαν· λόγου δὲ γινομένου μεταξύ τῶν στρατηγῶν περὶ τοῦ κινδύνου ὁ Ῥούσος Βουρδουμπᾶς εἶπεν ἐν ὅλῃ τῇ ἀφελείᾳ· «Καλὸν κατόρθωμα ἔκαμες ἐσὺ καπετὰν Ἀντώνη! μὰ βλέπω ἄλλη φορὰ μὴ κινδυνεύεις τὸ ἀνθρώπους σου καὶ τὴν πάθης πουθενά.» Ὁ Μεληδόνης ἀπήντησε μὲ πολλὴν ὀργὴν καὶ θρασύτητα λέγων· «Ἐσὺ νὰ βλέπεσε καὶ νὰ κρύβγεσε, φθονερέ! Ἐφθόνησες καὶ γιὰ τοῦτο; θαρρεῖτε πῶς μόνον ἐσεῖς οἱ Σφακιανοὶ εἶστε ἄντρες καὶ δὲν εἶστε τίποτα! Ἐγὼ θὰ σᾶς χαμηλώσω τὴν μύτην καὶ νὰ σᾶς δεῖξω ποῖος εἶμαι ἐγὼ καὶ ποῖοι εἶστε ἐσεῖς!» Τοιαῦτα καὶ ἄλλα κατακραυγάζων ὡς μαινόμενος, δυσηρέστησε πολὺ καὶ τοὺς μᾶλλον οἰκείους του. Ὁ δὲ Βουρδουμπᾶς ἀποπνίγων παρὰ τὸ σῆνυθες τὴν ὀργὴν του καὶ βλέπων πρὸς αὐτὸν ἐγέλα. Ὁ δὲ Μεληδόνης ἐκλαβὼν, φαίνεται, τὴν σιωπὴν τοῦ Ῥούσου ὡς δειλίαν, εὐρισκόμενος ἄλλως καὶ εἰς τὰ μέρη του, εἶχε θάρρος καὶ ἐξηκολούθει κραυγάζων καὶ θύρυβον ποιῶν ἐν τῷ στρατῷ, ὅπως ἐξερεθίσῃ τοὺς πάντας κατὰ τῶν ἐκεῖ (ἐν Ἀμαρίῳ) εὐρεθέντων ὀλίγων Σφακιανῶν. Ὁ συνετὸς Ἀλέξιος Μαυροθαλασσίτης (ἰσοβάθμιος αὐτῶν), προβλέπων ὅτι ὅσον οὐπῶ ἢ ἔρις ἐπιτείνεται, ἔλαβε τὴν χεῖρα τοῦ Ῥούσου καὶ τείνων νὰ λάβῃ καὶ τὴν τοῦ Μεληδόνη ἵνα τοὺς συμφιλιώσῃ, ἀλλ' ἐνῶ ὁ Ῥούσος ἔδιδε ταύτην, ὁ Μεληδόνης ἀπέσυρε βίαιως τὴν ἑαυτοῦ καὶ θεὶς ταύτην ἐπὶ τῆς λαβῆς τοῦ ξίφους του, εἶπε· «Με

Τὰς ἐν παραβύστῳ γενομένας ταύτας διαβολὰς καὶ ῥαδιουργίας τοῦ Ἀφεντούλη λίαν καλῶς ἐγίνωσκον οἱ Σφακιανοὶ ἐξ ἀρχῆς τῆς εἰς Ἀργυρούπολιν μεταβάσεώς του· ἀλλ' ἐντὶ νὰ προβῶσιν εὐθύς εἰς ὅ,τι ἔπειτα ἔπραξαν, ἠρέσθησαν εἰς ἀντίμετρον τῆς φαύλης ἐκεῖνου διαγωγῆς νὰ περιφρονῶσιν αὐτὸν καὶ τὰς διαταγὰς του ποσῶς νὰ μὴ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν· τοῦθ' ὅπερ ἦν μεγαλύτερον λάθος ἢ ἂν ἔπραττον τὸ πρῶτον· διότι ἦν ἐπόμενον ὅτι ὁ ἀγὼν θὰ περιήρχετο εἰς χαλάρωσιν καὶ ἀναρχίαν. Πρὸς τοῦτο ἠδυνάμεθα νὰ ἐπιφέρωμεν μέμψεις πικρὰς κατὰ τῶν Σφακιανῶν ἐπὶ ἀπρονοησίᾳ, διότι, φειδόμενοι ἑνὸς τυχοδιώκτου, ἄφινον τὰ πράγματα νὰ χαλαρῶνωνται ὡσημέραι καὶ τὰ πάθη νὰ πολλαπλασιάζωνται. Ἀλλ' ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι, εἰ ἐπεχείρουν τὴν καθαιρέσιν τοῦ φαύλου Ἀρχοντος μόνοι, θὰ ἐχαρακτηρίζοντο τότε παρὰ πάντων ἀναρχικοί, ὡς μηδένα ἀνεχόμενοι ἀνώτερον, καὶ οὕτω θὰ προσκάλουν τὰς ἀρὰς καὶ τὰς κατακραυγὰς ὄλου τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καθ' ἑαυτῶν, ὡς ἐξωσάντων ἄνδρα φιλοδίκαιον καὶ τίμιον. Ἐν τούτοις, εἰ καὶ ἀπέσχον αὐστηρῶς τοῦ δοῦναι ἀφορμὴν τοῖς ἀντιπολιτευομένοις, δὲν ἠσχύνθησαν ὅμως πολλοὶ νὰ διαδώσωσιν ὅτι οἱ Σφακιανοὶ θηρεύοντες τὴν ἡγεμονίαν τῆς Κρήτης κατεσκευοφάντησαν καὶ ἐκάθηραν τὸν Ἀφεντούλην· ὄρα Βαρθόλδην σελ. 489. Οὐδέποτε ἡ ἰδίᾳ αὕτη εἰσῆλθεν εἰς οὐδεὸς τὰς φρένας, διότι οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ὑπερισχύσῃ τῶν λοιπῶν Σφακιανῶν, ἵνα λάβῃ ταύτην βίᾳ ἢ κολακείᾳ.

Ἀλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις καὶ μεθ' ὅλας τὰς ἐνδεχομένας ἐπικρίσεις καὶ σχόλια, μὴ ἀνεχόμενοι πλέον τὰς ἀπροφυλάκτους συκοφαντίας τοῦ Ἀφεντούλη οἱ Σφακιανοὶ ἀπεφάσισαν, ἵνα ὅπως δῆποτε περιστείλωσιν αὐτόν, διότι ἄλλως τε καὶ ὅλα τὰ εἰσοδήματα

τοιούτου ἄτιμον καὶ φθονερὸν ἐγὼ δὲν θέλω φιλίας! Μόλις ἐξέφερε τὴν τελευταίαν συλλαβὴν ὁ δυστυχὴς καὶ ἠσθάνθη τὸ ξίφος τοῦ Ρούσου ἐμπεπηγμένον εἰς αὐτόν! Ἀπαντες οἱ παριστάμενοι ἐταράχθησαν μὲν σφόδρα διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρός, πλὴν ὀρῶντες τὸ δίκαιον τοῦ Ρούσου καὶ τὴν πολλὴν αὐτοῦ ὑπομονὴν οὐδεὶς ἐκινήθη κατ' αὐτοῦ. Ἐξ ἐναντίας διηπόρουν πῶς ἐπέμενον ἐξυθριζόμενος οὕτω θρασέως ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον. Οὕτω διηγείτο ἡμῖν τὴν σκηνὴν ἐκείνην ὁ παρὼν εὐρεθεὶς Ἠγούμενος τῶν Ἀσωμάτων Ἰωσήφ, ὃν καὶ ἐγκάρδιος τοῦ φονευθέντος φίλος.

εισέπραττεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ μόνοι, ὧν ἐποιοεῖτο χρῆσιν εἰς τὰς διαβολὰς καὶ οὐχὶ εἰς τὰ πολεμικά· ἡ δὲ Διοίκησις τῆς Κρήτης, ἡ ἀληθῶς κηδομένη καὶ εἰλικρινῶς μεριμνῶσα ὑπὲρ τῆς εὐδωσσεως τοῦ ἀγῶνος ἐξ ἀρχῆς, οὐδὲν πλέον ἐλάμβανε καὶ ἡ ἔλλειψις δλων τῶν χρειωδῶν ὁσημέραι ἐγένετο ἐπαισθητή. Ὅθεν προσκαλέσασα αὐτὸν εἰς Λουτρὸν κατεπειγόντως τῷ ἔδωκε ῥάπισμα ἰσχυρόν. Προσελθόντι δὲ μεσοῦντος Ἰουνίου οὐδεμία ἐγένετο αὐτῷ ὑποδοχή, οὐδὲ κἄν ἐπλησίασέ τις νὰ τῷ ὁμιλήσῃ. Μετὰ τέσσαρας δ' ἡμέρας ἐδόθη αὐτῷ ἡ ἐξῆς λακωνικὴ καὶ ἔντονος ἀπαίτησις.

«Αὐθέντα! Οἱ Ἄρχοντες θέλουν ἐξάπαντος λογαριασμὸν τῶν εἰς χειράς σου χρημάτων διὰ νὰ θεωρηθῇ ἡ κατάστασις τῆς Πατρίδος καὶ ἡ ἀναπλήρωσις τῶν χρεῶν καὶ τῶν ἀναγκῶν αὐτῆς, ἐπειδὴ ἡ παροῦσα κατάστασις θέλει πρόβλεψιν χάριν τῆς κοινῆς σωτηρίας. Ἐτσι τὸ θέλουν ἐξ ἀποφάσεως ἀπόψε Παρασκευῆν.

» Ὁ Γενικὸς φροντιστὴς τῆς οἰκονομίας Χατζῆ Ἰωάννης Πωλιουδάκης, ὁ Ἀναγνώστης Ψαρουδάκης, ὁ Νικόλαος Ἀνδρουλακάκης, ὁ Θεοχάρης Κουγιουμιντζόγλου.»

«Κύριοι, ἀπαντᾶ, ἀπὸ τὸν ἐδικόν μου λογαριασμὸν δὲν κρέμαται ἡ Κυβέρνησις τῆς Πατρίδος εἰς τοιαύτας σκληρὰς ἡμέρας. Ποίαν τόλμην πέρνετε νὰ μὲ λογαριάσετε, πρὶν νὰ δώσητε σεῖς οἱ ἴδιοι τοὺς ἀναριθμήτους λογαρισμούς, τοὺς ὁποίους στοχάζομαι, ὅτι οἱ πλέον σοφοὶ Κουντατόροι δὲν ἤμποροῦν νὰ ξεμπερδεύσουν; Δείξετέ με τὴν πληρεξουσιότητά σας, μὲ τὴν ὁποίαν τολμᾶτε νὰ μοῦ τοὺς γυρέψετε καὶ νὰ μὲ ταράττητε μὲ τόσην αὐθάδειαν καὶ καταφρόνεσιν καὶ νὰ μὲ ἀφήσετε 4 ἡμέρας ὅπου ἤλθα ἐδῶ χωρὶς φαγητὸν καὶ σχεδὸν χωρὶς νερόν (!). Στοχαστήτέ το καλά, μετριάσετε τὰ κινήματά σας καὶ λογαριάσετε καλὰ πόση διαφορὰ εὑρίσκεται μεταξὺ ἐμοῦ καὶ ἐσᾶς! Ἐμβῆτε εἰς τὸν νοῦν σας, κάνετε τὰ χρέη σας, ὡς καὶ ἐγὼ γνωρίζω τὰ ἰδικά μου πολλὰ καλά, καθὼς σᾶς τὸ ἀπέδειξεν καὶ θὰ τὸ ἀποδείξω εἰς τὴν Βουλὴν, ἡ ὁποία μόνη εἰμπορεῖ νὰ μὲ κρίνῃ καὶ ἔχω ἐγὼ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐξουσίαν νὰ σᾶς κρίνω. Ἡ Κρήτη δὲν κρέμαται ἀπὸ 4 φαντασμένους. Αὕτη ὑπόκειται σήμερον εἰς μόνον τὸ γένος... Μολοντοῦτο ἐγὼ θὰ δώσω τοὺς λογαριασμούς μου... Λουτρὸν 16 Ἰουνίου 1822.

» Ὁ Γενικὸς τῆς Κρήτης Ἐπαρχος Μιχαὴλ Κομνηνὸς Ἀφεντουλιέρ.»

Ἡ ἀπαιτήσις τῶν λογαριασμῶν τοσοῦτον ἐξηρέθησε τὸ κοῦφόν τοῦ ἀνδρός, ὥστε ὄμοσε νὰ καταπολεμῇ ἔτι μᾶλλον ὄλους τοὺς Σφακιανούς χάριν τῶν τριῶν, διότι «ἐπῆραν τόλμην νὰ τὸν λογαριάσουν καὶ δὲν ἐμβῆκαν εἰς τὸν νοῦν τους νὰ λογαριάσουν πόση εἶνε ἡ διαφορὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἐκείνων!» Ὁ ἄφρων! αὐτὸς δὲν ἐσυλλογίσθη ἐξ ἀρχῆς ὅτι αὐτοὶ οὗτοι ἐδημιούργησαν αὐτῷ τὴν ὑψηλὴν θέσιν, ὅτι αὐτοὶ εὗρον αὐτὸν καθ' ὁδὸν καὶ ἐν τῇ ἑαυτῶν βλακείᾳ τὸν ἔθηκαν ἐπὶ τῆς κρηναίας των καὶ ἐξευτέλισεν αὐτοὺς καὶ ὄλην τὴν Κρήτην. Αὐτοί, οὓς ἠπέλει μὲ τὴν Βουλὴν, τὴν μηδέποτε γνωρίσασαν αὐτόν, ἦσαν οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἐνδόξου σταδίου του καὶ σιγὰ σιγὰ, ἐὰν εἶχεν ὑπομονὴν καὶ ἐμβαινε αὐτὸς εἰς τὸν νοῦν του, θὰ ἐπῆδα ἀπὸ τῆς Κρήτης καὶ ἐπὶ τὸν Αὐτοκρατορικὸν τοῦ Βυζαντίου θρόνον, ὡς Κομνηνός! (α)

Ἀμέσως τὴν ἐπιούσαν (17 Ἰουνίου) ἔγραψε πρὸς τὸν τότε προϊστάμενον τοῦ ἀγῶνος Δ. Ὑψηλάντην, καὶ πρὸς τὸν Ἰ. Κωλέτην καὶ ἄλλους μετὰ τοσαύτης πικρίας καὶ κουφότητος, ὥστε παριστάνει τοὺς Σφακιανούς μὲ τὰ μᾶλλον ζοφερά χρώματα. Δὲν παραλείπει ἄσχημον προσηγορίαν, ἵνα μὴ δι' αὐτῆς τοὺς στολίση. Ἄλλ' ἐὰν τις λάβῃ τὴν ὑπομονὴν νὰ διέλθῃ τὰ γραφόμενα, οὐδὲν εὐρίσκει ὀριστικὸν ἢ πιθανόν, ἀλλ' ἀπλῶς ὕβρεις ἐκ σφοδροῦ πάθους, ἐλαττώματα, ψόγους, συκοφαντίας καὶ τόσα ἄλλα ἄξια τοῦ γράψαντος αὐτὰ χαρακτῆρος, ἅτινα παρελείψαμεν, ἵνα μὴ ναυτιῶσιν οἱ ἀναγνώσται.

Πρὸς τούτοις ἐκφέρει καὶ παράπονα πρὸς τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν τοῦ ἀγῶνος, ὅτι καὶ ἐξ ἐκείνης παρεγνωρίσθη καθ' ὅλα καὶ ὅτι «ἀπὸ Γενεράλην Φραντσέζον ἢ Ῥώσον τὸν ὑπεβίβασεν εἰς Αὐστριακόν». Δίδει ἐπομένως τῷ Ὑψηλάντῃ γνώμας πλήρεις παραλογισμῶν καὶ κουφότητος, καὶ ὅτι, ἂν τὸν παρελάμβανεν εἰς τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν, θὰ ἦτο ὁ δεξιός της βραχιῶν. Ἐντεῦθεν ἐργαζόμενος «αὐτὸς ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὸ Περὺ τῆς Ἑλλάδος (τὴν Κρήτην), ἀλλὰ οἱ ἀναθεματισμένοι Σφακιανοὶ δὲν τὸν ἀφίνουν!»

Προσεπιφέρει δ' ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἐκ ζηλοτυπίας ἐφόνευσαν τὸν

(α) Καὶ μολαταῦτα δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ λογαριασμούς, διότι κατεδαπάνη τὰς εἰσπράξεις εἰς διαβολὰς καὶ βραδιουργίας.

Βαλέσταν και κινδυνεύει και αὐτός, ἐνῶ οὐδείς ποτε Κρής διανοήθη οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον νὰ τὸν βλάβῃ. Εἶδομεν προλαβόντως ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Βαλέστα προήλθεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου συκοφάντου και οὐχὶ ἐκ τῶν ἀληθῶν ἐκείνου φίλων Σφακιανῶν, ὅπερ ἐπιβεβαιοῖ και ὁ ὁμογενὴς αὐτοῦ Raffanel λέγων· «Ὁ Βαλέστας οὗτος, εἰς ὃν οἱ Σφακιανοὶ εἶχον ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην ἐφρονεῦθη ἔμπροσθεν τῆς Ῥεθύμνης, ἀφοῦ εἶχε νικήσῃ εἰς τρεῖς συνεχεῖς μάχας τοὺς Τούρκους.»

Ἄλλὰ τὸ δὴ ἀστεῖον! Ὁ αὐτόχρημα προδότης ἀποκαλεῖ τοὺς Σφακιανούς προδότας. Ποῦ τότε, πλὴν αὐτοῦ τούτου, προδότης ἐν Κρήτῃ; Σύμψας ὁ ἐν Κρήτῃ Ἑλληνας ἐπίστευεν εἰσέτι ἀδιστακτικῶς ὅτι ἠλευθεροῦτο και οὐδ' ἐν ὄνειρῳ ἐθεώρει ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ὑπαχθῇ και αὐθις ὑπὸ τοὺς Τούρκους, οὐδὲ νὰ συζήσῃ πλέον μετ' αὐτῶν. Και πῶς ἦτο δυνατόν οἱ Σφακιανοί, οἱ ὄντες τότε μεμεθυσμένοι ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους νίκας και τὰ τρόπαια, νὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν Τούρκων προδοτικῶς; Και τί ἤθελον προδώσῃ και ποίους; Και διὰ τίνα σκοπόν; Ταῦτα μόνος ὁ συκοφάντης ἠδύνατο νὰ μᾶς πληροφορήσῃ, ἀλλ' οὐδὲν εἶπεν ἢ τὴν λέξιν ξηρὰν και ἀόριστον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Αἰγυπτιακαὶ δυνάμεις ἐν Κρήτῃ.-Καταστροφή Ἀλθανῶν εἰς Κρουσῶνα.-Καθαίρεισις τοῦ Ἀφεντούλη.-Ῥηποταγὴ τῶν Λασιθιωτῶν.-Ἐφοδος ἐπὶ τῆς Ἱεραπέτρας.-Φθορὰ τοῦ Λασιθίου και τῆς Μηλάτου.

Ἐν τούτοις και μεθ' ὀλην τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρῳ τροπὴν τῶν πραγμάτων ἀπὸ τῆς διαγωγῆς τοῦ Ἀρχοντος (ἦν πάντες ἤρξαντο πλέον νὰ ἐννοῶσιν) ἡ ἐπανάστασις εἰσέτι ἔβαινε κατ' εὐχὴν και συνεπῶς ἐφαίνετο τοῖς πολεμίοις ἀκατάβλητος και δαπανηροτάτη. Διὰ ταῦτα ἡ Πύλλα, φοβουμένη ἀφ' ἐνὸς τὴν ἀκατασχέτως ἀναπτυσσομένην δύναμιν τοῦ Σατράπου τῆς Αἰγύπτου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀναλογιζομένη και τὰς θυσίας πρὸς καταστολὴν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως, ἀπεφάσισεν ἵνα ἀναθέσῃ τῷ Σατράπῃ τὴν κατὰ

τῆς Κρήτης ἐνέργειαν καὶ τὰς δαπάνας ἐπὶ τῷ ὄρω νά ἐξουσιάζῃ καὶ νέμῃται αὐτὴν ἐπὶ δεκαετίαν, ὡσπερ καὶ ἐγένετο.

Ὁ Ἀντιβασιλεὺς λαβὼν τοιαύτην ἐντολήν, γαργαλίζουσαν τὴν φιλοδοξίαν του, καὶ ἀδιαφορῶν ὅλως περὶ τῶν σκοπῶν τῆς Κυριαρχοῦ Αὐλῆς, διότι καὶ αὐτὸς εἶχε τοὺς ἰδικούς του, ἀπέστειλεν εἰς Κρήτην πάραυτα τὸν Χασὰν Πισὰν μετὰ 10 χιλιάδων τακτικοῦ στρατοῦ καὶ ἄλλων ἀτάκτων Ἀλβανῶν καὶ ἰππικὸν μέγα πάντες οὗτοι ἀπεβιάσθησαν εἰς Σουδαν 28 Μαΐου 1822 διὰ 114 πλοίων εὐρωπαϊκῶν καὶ Τουρκικῶν. Ἡ τοιαύτη ἐπέλευσις τῶν Αἰγυπτίων ἐπανελήφθη πολλακίς μετὰ τῆς πανώλης, ἣτις ἀπέβη ὁ μᾶλλον δεινὸς πολέμιος τοῖς τυφλῶς πρεσβεύουσι τὸ πεπρωμένον Μουσουλμάνοις, καὶ ἣτις ἐξηφάνισεν ὄλοσχερῶς μυριάδας οἰκογενειῶν ἔν τε ταῖς πόλεσι καὶ ταῖς ἐπαρχίαις. Χωρὶα ὀλόκληρα Μωαμεθανῶν ἐντελῶς ἀπέσβυσεν αὐτὴ. Καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς Ἑλληνας πανταχοῦ ἀπεδεκάτιζε.

Τὴν ἐπελθοῦσαν τοῦ Σατράπου μεγάλην δύναμιν καθορῶντες οἱ Κρήτες καὶ ἰδίως τὴν σκληρὰν καὶ ἄδικον διαγωγὴν τῶν Εὐρωπαϊῶν Χριστιανῶν, οὓς ἐπεκαλοῦντο εἰς βοήθειαν καὶ ἀφ' ὧν πολλὰ τε καὶ μέγала ἤλπιζον, κατελήφθησαν μὲν ὑπ' ἀπελπισίας, πλὴν ἀπεφάσισαν οἱ ἐκεῖσε τότε παρευρεθέντες μεγάθυμοι στρατηγοί, Σήφακας καὶ Παναγιωτάκης νά δοκιμάσωσι καὶ ἐπ' αὐτῶν τὴν τύχην τῶν ὄπλων των καὶ, εἰ δυνατόν, ἄρωςι καὶ ἐξ αὐτῶν τὸ θάρρος, ὡσπερ καὶ ἐκ τῶν Κρητῶν Τούρκων ἐποίησαν.

Συνταχθέντες δ' οἱ ὑπ' αὐτούς, Κυδωνιάται, Σφακιανοὶ καὶ Ἀποκορωνιώται, κατῆλθον εὐθέως καὶ προσέβαλον αὐτούς, ἔτι ἀποβιαζομένους καὶ διὰ πόλεμον ἀνετοιμούς, εἰς Ἀλχηαῖς μετὰ μεγίστης ὀρμῆς. Πάμπολλοι ἐφονεύθησαν ὄντες σωρηδὸν εἰς τὰς λέμβους καὶ λέμβοι πολλοὶ ἀνετράπησαν ἐκ τῆς ταραχῆς καὶ πλεῖστοι ἀπεπνίγησαν ἀλληλοπεριπλεκόμενοι. Τὸ παιγνίδιον τοῦτο ἐφάνη πολὺ ἀστεῖον καὶ ἀρεστὸν τοῖς Ἑλλησι· διόπερ καὶ ἄλλων ἐπικούρων προσελθόντων ἐπανελήφθη μέσης νυκτός, ὅτε οἱ πολέμιοι ἐφησύχαζον ἀμέριμοι ἐν ταῖς παρὰ τὸν αἰγιαλὸν σκηναῖς αὐτῶν. Ἡ δευτέρα αὕτη προσβολὴ ἐπήνεγκεν αὐτοῖς μείζονα τῆς πρώτης φθοράν, διότι αὐτοὶ ἀναστάντες συνεπικνοῦντο καὶ τοὺς σφαιροβολοῦντας Ἑλληνας δὲν ἔβλεπον σκοτίας οὐσης.

Ἐάν οἱ Ἕλληνες δὲν ἐκανονιοβολοῦντο ἀπὸ τὰ πλοῖα, ἡ φθορὰ τῶν Αἰγυπτίων θὰ ἦτο ἀκαταλόγιστος. Παρατήρησαν δὲ μετὰ βαθείας θλίψεως οἱ Ἕλληνες ὅτι τὰ Χριστιανικὰ πλοῖα ἐξεσφενδόνιζον τὰς μᾶλλον θανατηφόρους βολὰς κατὰ τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνιζομένων! Διέδωκαν δ' αὐτοὶ οὗτοι οἱ φίλοι καὶ κομιστὰι τῶν Τούρκων ὅτι πλείονες τῶν 300 ἀνδρῶν ἐφρονεῦθησαν καὶ ἀπεπνίγησαν εἰς ἀμφοτέρας τὰς προσβολὰς ἐκείνας. Ἐντεῦθεν οἱ μὲν Ἕλληνες ἐνθαρρυνθέντες περιεφρόνουν καὶ τὰς ἐπελθούσας νέας δυνάμεις τοῦ πολεμίου, ὁ δὲ Χασάν καθορῶν μετὰ πολλῆς ἀδημονίας ὅσα δὲν ἤλπιζε νὰ πάθῃ ἀπὸ ἀνθρώπους μηδὲν ἔχοντας, ἀπεσύρθη καὶ κατεσκήνωσε παρὰ τὸν ποταμὸν Κλαδισόν. Ἐντεῦθεν ἀπεπειράθη διὰ δολίων ὑποσχέσεων νὰ ἐφρησυχάσῃ τοὺς Ἕλληνας. Ἀρμόδιον ὄργανον τῶν σκοπῶν του ἐνόμισε τὸν εἰς τὰς εἰρκτὰς τῶν Χανίων ἔτι βασανιζόμενον καὶ μόνον ἐν Κρήτῃ ζῶντα ἐπίσκοπον τῶν Χανίων· τοῦτον προέτρεψε νὰ γράψῃ ὡς ἑξῆς.

«Ὅλους τοὺς εὐλογημένους Χριστιανούς χανιαγιασλίδες καὶ ἀποκορωνιάτας, παπάδες καὶ λαϊκοὺς εὐχόμεθα ἀπὸ καρδίας ἐν ἀγίῳ πνεύματι—εἶνε τώρα 6 μῆνες ὅπου κατὰ προσταγὴν τοῦ ἀφέντη μας ὑψηλοτάτου Βεζύρου σὰς ἐγράψαμεν νὰ ἡσυχάσητε καὶ πάλιν σὰς βεβαιοῦμεν ὅτι θὰ ἔλθῃ κατ' ἐπάνω σας μὲ ὄλον του τὸ ὄρδοῦ νὰ σὰς καταστρέψῃ τελείως καὶ εἶστε κρῖμα.—Λοιπὸν μὴ ἀκούετε ὅ,τι σὰς λέγουν οἱ ψεῦσται φίλοι σας (οἱ Σφακιανοὶ δηλ.) καὶ ὅσοι ἄλλοι σὰς πλανοῦν, διὰ νὰ ἐξολοθρευθῆτε ἀδίκως... Χανία 4 Ἰουλίου 1822. † Ὁ Κυδωνίας ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ.»

Ἰδοὺ καὶ ἡ ἀπάντησις· «Δέσποτα τῶν Χανίων προσκυνοῦμέν σε. Τὸ γράμμα σου ἐλάβομεν διὰ νὰ ὑποταχθοῦμεν. Δὲν μὰς ἀπατοῦν ψεῦσται, ὡς τοὺς λέγεις, διὰ νὰ πολεμοῦμεν ὑπὲρ τῆς τιμῆς καὶ τῆς ὑπάρξεώς μας, ἀλλ' ὅσοι μὰς ὑπόσχονται ἀγαθὰ ὑπὸ τοὺς Τούρκους. (Τ. Σ.) Τὸ κοινὸν τῆς Κρήτης 10 Ἰουλίου 1822.»

Πρὸς δὲ τὸν Πασᾶν. «Ἐκλαμπρότατε Χασάν Πασᾶ.

»Ὁ Δεσπότης τῶν Χανίων μὰς ἔγραψε κατὰ διαταγὴν σου νὰ σε προσκυνήσωμεν. Νὰ σοῦ περιγράψωμεν τὰς ἀνομίας καὶ τὰς κακίας τῶν ἀγάδων καὶ τῶν Ζαμπητάδων καὶ λοιπῶν Μπουρμάδων, τὰς ὁποίας καθ' ἐκάστην κάνουν εἰς τοὺς δυστυχεῖς χριστιανούς, ὄλον τὸ χαρτί τῆς Εὐρώπης δὲν θὰ τὰς χωρέσῃ καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας

ἐδιαστήκαμεν νὰ σηκώσωμεν τὰ ἄρματα. Ὅλιγα κακὰ ἔκαμεν ὁ κούφαλος Ἀζίζ βέης εἰς τοὺς Λακκιώτας; Ἀφήκαν νὰ ὀρίζωσι τὰ πρόβατά των, τὰ βόιδια των, τὰ ἀμπέλια των, τὰ χωράφια των, ἢ τὰ παιδιὰ καὶ τὴν τιμὴν των; Καὶ οἱ κάκιστοι Τούρκοι τοῦ κόσμου, οἱ Γερλήδες, πόσα κακὰ δὲν ἔκαμαν; Ὁ σκυλομεχμέτης ὅπου εἶχεν ὄλην τὴν ἡμέραν τὰς γυναῖκας τῶν Θερισιανῶν εἰς τὰς ἐλαίας, καὶ ὄλην νύκτα εἰς τὸν χορὸν, καὶ κατέφθειρεν ὅσα κοράσια ἤθελε καὶ μία, διότι δὲν ἠμπόρεσε νὰ τὴν φθεῖρη, τὴν ἐξεγύμνωσε παντελῶς καὶ ἔπειτα τὴν ἔσφιξεν εἰς τὸ μάγκανον τοῦ δλαιοτριβιδίου ἕως ὅπου ἐβγῆκαν τὰ ἐντόσθιά της καὶ ἀπέθανεν . . .

• (Γ. Σ.) Λουτρὸν 10 Ἰουλίου 1822. Τὸ Κοινὸν τῆς Κρήτης. (α)

Ἐσυχάζοντος τοῦ πασᾶ εἰς Κλαδισσόν, οἱ μὲν Παναγιωτάκης καὶ Σήφακας ἔμειναν ἀντιμέτωποι αὐτοῦ ἐπισκοποῦντες τὰς κινήσεις του, οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀνεχώρησαν εἰς τὰς ἐστίαις των, ὅπως ἀσχοληθῶσι καὶ διὰ τὰ οἰκογενειακά. Ἀλλὰ μόλις φθάσαντες λαμβάνουσι ἐκ τῶν ἀνατολικωτέρων τῆς Κρήτης ἐπαρχιῶν δι' ἐκτάκτου ἀπεσταλμένου ἐπιστολὰς τῶν ἐκείσε τέως διορισθέντων στρατηγῶν Βουζομάρκου καὶ Ἀναγνώστου Κουσιουμπέ, ὅπως σπεύσωσι δι' ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Πατρίδος εἰς βοήθειαν, διότι ὁ Σερφ πασᾶς, ἀνὴρ αἰμοβόρος καὶ θρασύς, ἐξῆλθε μετὰ πολλῆς δυνάμεως λεηλατῶν, καταστρέφων καὶ σφάζων ἀνηλεῶς καὶ ἀδιακρίτως πάντας.

Οἱ Σφακιανοὶ ἀκούσαντες τὴν ἀνάγκην συνστάχθησαν ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην καὶ Χ. Γεώργιον καὶ ἔδραμον εἰς βοήθειαν. Διαβαίνοντες δ' ἐξ Ἀμαρίου παρέλαβον καὶ τοὺς ἐκείσε Τσουδερὸν, Βουρδουμπᾶν, Πωλογεωργάκην καὶ Κουρμούλην καὶ ἔσπευσαν ἀθρόοι κατὰ τοῦ Σερφ, μεθ' οὗ πολλὰς καὶ φονικὰς συνάψαντες μάχας κατετρόπωσαν αὐτὸν διὰ πολυήμερου ἀγῶνος. Κατατροπωθεὶς δὲ εἰσήλθεν εἰς τὸ Ἡράκλειον, ἐγκαταλιπὼν οὐκ ὀλίγα πτώματα τοῖς ὀρνέοις, ζῶα πολλὰ καὶ μέρος τῆς ἀποσκευῆς εἰς τοὺς νικητάς. Ἐφονεύθησαν δὲ καὶ Ἕλληνες πολλοὶ εἰς τὰς διαφόρους μάχας, ἐξ

(α) Ὁ Κριτοβουλίδης ἀναφέρει ἄλλας ἀλληλογραφίας. Πλὴν ἡμεῖς ἔχομεν τὰ πρωτότυπα τούτων. Ἴσως ἀμφότερα ἔλαβον χάραν.

ὧν 18 Σφακιανοί. Ἐνταῦθα μείναντες ὁ Μ. Κουρμούλης καὶ ὁ Θ. Χοῦρδος ἐπετήρουν τὰ κινήματα τοῦ Σερῖφ, οἱ δὲ δισκορπίσθησαν ζητοῦντες τὰ χρειώδη.

Ἄναπαυθεὶς δ' ἡμέρας τινάς ὁ πολέμιος εἰς Ἡράκλειον, εἶτα δ' ἐτοιμασθεὶς ἐξῆλθεν αὖθις καὶ ἐπετέθη βαρὺς πρὸς τοὺς Ἑλληνας, ἀρχὰς Ἰουλίου, ὥστε μετὰ πολλὰς καὶ αἱματηρὰς συγκρούσεις κατώρθωσε νὰ ἀνέλθῃ καὶ εἰς τὰ ὑψηλότερα ἄκρα τῆς Ἰδης, ὅπου καὶ διέμεινεν ὁλόκληρον ἑβδομάδα καίων, σφάζων καὶ κατοποιῶν πάντα συλλαμβανόμενον. Κατελθὼν δ' ἐκ τῆς Ἰδης ἐσκλήνωσεν εἰς Ἀγ. Βαρβάραν, ὅπου πολλὰς καὶ συνεχεῖς ἐποίουν κατ' αὐτοῦ ἐπιθέσεις οἱ ἄνωθεν στρατηγοί. Ἐπειδὴ δ' οὕτω ἠνωχλεῖτο εἰς Ἀγίαν Βαρβάραν ὁ Σερῖφ κατελθὼν κατεσκλήνωσεν εἰς Ἅγιον Μύρωνα, ὅπου ἐνόμιζεν ὅτι δὲν θὰ ἠνωχλεῖτο πλέον. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀπεφάσισαν οἱ Ἕλληνες νὰ προσβάλωσιν αὐτὸν ἰσχυρῶς· διόπερ, ἵνα ἀναγκάσωσιν αὐτὸν νὰ μετατεθῆ, ἀπέστειλαν ἀπόσπασμα Ἑλλήνων, ὅπως περιαγάγωσι τὰ παρὰ τῶν στρατῶν αὐτῶν ζῶα καὶ μεταφέρωσιν αὐτὰ εἰς τὸ ἑαυτῶν στρατόπεδον, ὅπερ καὶ ἐποίησαν (18 Ἰουλίου) ὑπὸ τὰς ὄψεις τοῦ Σερῖφ. Οὗτος ὄρῶν τὴν ἀφοβίαν ἐκείνων ἐγένετο ἐξῆλλος ὑπὸ τῆς ὀργῆς καὶ διέταξε πάραυτα 370 Ἀλβανούς, ἐν οἷς καὶ ἓνα χριστιανὸν ὡς ὀδηγόν, νὰ καταδιώξωσι τοὺς αὐθάδεις τούτους, νὰ τοῖς ἀφαιρέσωσι τὰ ζῶα καὶ τοὺς τιμωρήσωσι σκληρῶς. Οἱ τὰ ζῶα ἐλαύνοντες Ἕλληνες ὀπισθομάχοντο ἕως ὅτου παρέσυραν τοὺς Ἀλβανούς εἰς τὸ χωρίον Κρουσῶνα, ἔνθα περικυκλώσαντες αὐτοὺς πανταχόθεν στενῶς τοὺς ἐσφαιροβόλουν βραχδείως μέχρι τῆς νυκτός. Ὁ Πασᾶς ἤκουεν ἐξ Ἀγ. Μύρωνος ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ἐσπέραν τοὺς τουφεκισμούς, ἀλλ' ἀντὶ νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν ἔλεγεν· «Αἱ! τὰ παλληκάρια μας, φαίνεται, θὰ κάμουν σήμερον θραῦσιν μεγάλην εἰς τοὺς ἀπίστους!» Τοῦτο ἐφρόνει αὐτός, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἦν ὅλως ἀντίθετον.

Οἱ Ἀλβανοὶ ἠμύνοντο μὲν ἀνδρείως μέχρι τῆς νυκτός, ἀλλὰ περιστενοχωρούμενοι καὶ ὄλονεν ἀποδεκατιζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀρίστων σκοπευτῶν εἰσῆλθον εἰς τὴν ἐκεῖσε ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Χαλαλάμπους, ὁπόθεν ἐμάχοντο ἐν ἀπογνώσει. Οἱ δ' Ἕλληνες ἔστησαν εἰς τὴν πύλην τοῦ ναοῦ μεγάλην καὶ φρικτὴν πυρκαϊὰν καὶ ταυτοχρόνως ἠνέφξαν ὀπὴν ἀπὸ τὸν θόλον, δι' ἧς ἔρριπτον εἰς τὰ

ἐντὸς εὐφλέκτους ὕλας, ὥστε ὅσοι ἐξώρμων, ἐπιπτον εἰς τὴν πυράν, ἥς αἱ φλόγες ὑπερέβαινον τὸν θόλον τοῦ ναοῦ, οἱ δ' ἐμμεΐναντες ἐν αὐτῷ ἀπεπνίγησαν οἰκτρῶς ὑπὸ τοῦ καπνοῦ. Δύο δὲ μόνον ἐξ ὄλων ἐπέζησαν παραδόξως καὶ ἔδωκαν τὴν εἰδησιν τῆς πανωλεθρίας των εἰς τὸν Πασᾶν· ὁ εἰς τῶν δύο ἦτο ὁ προρρηθὲς χριστιανός, τὸν ὁποῖον ἔπειτα ἐδολοφόνησαν δι' ἀνταμοιβὴν οἱ Τούρκοι.

Καὶ μετὰ τὸν ὄλεθρον τούτων πολλὰς ἐπιθέσεις ἐπιτυχεῖς ἐποίουν οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν πολεμίων, ἕως ὅτου ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ εἰσέλθωσιν εἰς Ἡράκλειον. Τότε παραλαβὼν ὁ Πωλογεωργάκης τοὺς ὑπ' αὐτὸν μετέβη καὶ ἔκοψε κατὰ μίμησιν τοῦ Τσελεπῆ τὸ εἰς τὴν πόλιν ῥέον ὕδωρ. Τοῦτο παρήγαγε διπλὴν στενοχωρίαν εἰς τὸ σεσωρευμένον ἐν Ἡρακλείῳ πλῆθος ὄντος καλοκαιρίου, διὸ καὶ συνεχῶς προσεκάλουν τὸν Χασάν νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν αὐτῶν,

Μετὰ ταῦτα δ' οἱ Ἕλληνες διεμερίσθησαν εἰς τρία σώματα· ὧν ὁ μὲν Κουρμούλης, ὁ Χοῦρδος καὶ ὁ Ν. Ἀνδρακὸς ἔμειναν ἀντιμέτωποι τῶν πολεμίων, οἱ δὲ Μανουσέλης, Δεληγιαννάκης, Μανουσογιαννάκης, Βουρδουμπᾶς, Πωλογεωργάκης, Τσουδερὸς, Πρωτοπαπαδάκης ἐπανῆλθον εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας, οἱ δὲ Βουζομάρκος, Ζερβουδάκης, Κουσκουμπές, Μανιᾶς, Παναγῆς καὶ Σπύρος ἀπῆλθον εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας πρὸς ἀναστάτωσησιν καὶ τούτων, διότι εἰσέτι μόλις ἄτομά τινα περιήρχοντο τῆδε κακεῖσε ὡς ἐπαναστάται. (α) Τὰς ἐνεργείας τῶν στρατηγῶν τούτων διηγουκλύνη πολὺ τὸ δράμα τοῦ Κρουσῶνος, διότι ὅσα ἤκουον οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν τούτων ὅτι ἐγένοντο εἰς τὰ δύο δυτικὰ μερίσματα, ἐξελάμβανον ὡς παραμύθια, ἕως ὅτου τὰ εἶδον καὶ ἐγγύτατα. Ἄλλ' ἔλθωμεν αὖθις εἰς τὰ Χανία.

Ὁ Χασάν ἐπανακάμφας ἐκ τοῦ Κλαδισσοῦ μετὰ πολλὰς αἶμα, τηρὰς καὶ πολυήμερους συγκρούσεις πρὸς τοὺς ἐκεῖ στρατηγούς, Παναγιωτάκη, Σήφρακ, Β. Χάλην καὶ ἄλλους κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν Μαλλάξαν, ἀφ' ἧς ἦν κύριος τῆς τε Κυδωνίας καὶ τῶν Ἀποκορώνων. Τούτου ἕνεκεν οἱ Ἕλληνες ἀπεφάσισαν ἐν

(α) Τούτους ὀνόμαζον οἱ κάτοικοι χουσιάρους, τὴν δὲ ἐπανάστασιν Σκαρναβέλια.

Φρὲ 20 Ἰουλίου νὰ ἐκτοπίσωσιν αὐτὸν ἐκεῖθεν ἀντὶ πάσης θυσίας. Κατὰ τὸ σχέδιον, ὁ μὲν Πρωτοπαπαδάκης ὄφειλε νὰ καταλάβῃ τὸ ὑπερκείμενον ὄρος τοῦ χωρίου, ὁ δὲ Σήφακας καὶ ὁ Χάλης τὸ μεσημβρινόν, ὁ δὲ Παναγιωτάκης τὸ δυτικόν, ὥστε ὁ μὲν Πρωτοπαπαδάκης ἀπὸ τὸ ὄρος, ὁ δὲ Σήφακας καὶ Χάλης ἀπὸ τὰ κάτω νὰ προσβάλωσι ταυτοχρόνως τοὺς πολεμίους κοιμωμένους, ὁ δὲ Παναγιωτάκης νὰ ἴσταται ἕτοιμος νὰ προσβάλλῃ τὸν πολέμιον ἐκ τῶν νώτων, ὅπου ἂν ἤθελε στρέψῃ τὰς δυνάμεις του. Τὸ σχέδιον προεμήνυε καλλίστην ἐπιτυχίαν, ἀλλ' ἔδει ἤδη νὰ μετρηθῇ καὶ ὁ Πρωτοπαπαδάκης μὲ τὸ μέτρον, δι' οὗ ἐμέτρησε καὶ αὐτὸς πρὸ ὀλίγου ἄλλους εἰς Ῥέθυμον.

Οὗτος κατὰ τὸ σχέδιον ἀναβὰς διὰ νυκτὸς εἰς τὸ ὄρος προσέβαλε βραδύαιως τοὺς πολεμίους ἐκεῖθεν, εἰς οὓς ἐπήνεγκε μεγάλην ταραχὴν καὶ θόρυβον διὰ τὸ ἀπροσδόκητον καὶ τὴν ἐπισκότῃσι ἐκ τοῦ ὕπνου, ἀλλ' ὁ Σήφακας καὶ ὁ Χάλης, ἀναξίως ἑαυτῶν προσνεχθέντες, οὐδόλως ἐκινήθησαν, οὐδ' ἔδωκαν ἐλαχίστην συνδρομὴν τῷ Πρωτοπαπαδάκῃ· διὸ ὁ ἐχθρὸς οὐδαμῶθεν προσβληθείς, ἐπετέθη ἀθρόος καὶ ἐφόνευσεν αὐτόν τε καὶ ὑπὲρ τοὺς 30 Σφακιανούς. Ἐπληγώθησαν δὲ καὶ πλείονες τῶν 50 ἀνδρῶν καὶ πολλοὶ τούτων ἀπέθανον. Τότε ἐπληγώθη καὶ ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Χασάν Μουσταφᾶς, ὁ ἔπειτα διοικητὴς τῆς Κρήτης, καὶ ἰσοβίως ἐχώλαιεν.

Ἡ διαγωγὴ αὕτη τοῦ τε Σήφακα καὶ τοῦ Χάλη ἐθεωρήθη παρὰ πάντων ἀπόρροια φθόνου πρὸς τὸν ἀξιώτερον αὐτῶν Πρωτοπαπαδάκην, ὥστε καὶ ἀπὸ τοὺς στενοτέρους τῶν φίλους κατεκρίθησαν αὐστηρότατα. Οἱ συγγενεῖς τῶν ἀναιρεθέντων ἠεῖλουν νὰ φονεύσωσι τοὺς δολίους συναγωνιστὰς καὶ μόλις τῇ μεσολαβήσει πολλῶν ἐσώθησαν, διασκεδασθείσης τῆς ἀγανακτήσεως. Ἡ καθολικὴ ὁμωσὶς ὑπόληψις, ἣν ἔχαιρεν ὁ Σήφακας ὡς ἀπλοῦς καὶ τίμιος, ἠλαττώθη πολὺ. Τὸ περιστατικὸν τοῦτο μετεχειρίσθη ἔπειτα ὁ φαῦλος Ἀφεντούλης καὶ ἔγραφεν, ὅτι ἀπεπειράθησαν οἱ Σφακιανοὶ διὰ φθόνον νὰ φονεύσωσι τὸν Σήφακαν!

Ἐὶς τὸ Πρωτοπαπαδάκης, λέγει ὁ Κριτοβουλίδης, ἦν γέννημα καὶ θρέμμα τῶν Ἀσιύφων, πεπροικισμένος μὲ ἀγχίνιοιαν σπανίαν, καὶ ἦτο εἰς τῶν ἐνδοξοτέρων στρατηγῶν τῆς Κρήτης εἰς τὸ ἐπινοῆσαι σχέδια στρατιωτικὰ καὶ ἐκτελέσαι αὐτὰ δραστηρίως καὶ

εὐστόχως. Ἦτο μὲν μικρὸς τὸ σῶμα, ἀλλὰ [μαχητὴς ἀριστος. Εἰς τὰς στρατιωτικὰς τοῦ ὄμιου ἀρετὰς ἐκρύπτοντο] καὶ ἔξει κακαί, αἰτινες οὐδετέρων τὰ ἄλλως ἀνεκτίμητα πλεονεκτήματά του...»

Προσθέτομεν δὲ καὶ ἡμεῖς ὅτι οὗτος κατήγετο ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης οἰκογενείας τῶν Πατέρων, τῶν ἔπειτα ἐπικληθέντων Μοριανῶν. Ἦγε δὲ μόλις τὸ 40 ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ εἶχεν υἱὸν Ἐμμανουήλ, ὁ ὅποιος, καίτοι μικρὸς ὢν τὴν ἡλικίαν, ἀνηγορεύθη χάριν σεβασμοῦ πρὸς τὸν πατέρα του εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ βαθμὸν ἐκείνου. Τὸν νεκρὸν τούτου μετενεγκόντες ἔθαψαν εἰς τὸ Ἄσχυρον μετὰ πολλῆς τιμῆς.

Ὁ δὲ Χασάν μετὰ τὴν νίκην ταύτην, ἦν ὄφειλε τῷ Σήφακα καὶ Χάλη, ἢ μᾶλλον τῇ ῥαδιουργίᾳ τοῦ Ἀφεντούλη, συναγείρας πολλὰς δυνάμεις, προσκαλεσάμενος δὲ καὶ τοὺς κομπάζοντας καὶ παρὰ πάντων θαυμαζομένους Σελινιώτας διὰ τὰς κατὰ τῶν Σφακιανῶν νίκας των, ἐκίνησε (1 Αὐγούστου) πρὸς τὰς Ῥίζας, λεηλατῶν καὶ καταστρέφων πᾶν ὑπολειπόμενον. Οἱ δὲ Παναγιωτάκης, Χάλης, [Μινουσογιαννάκης, Δηληγιαννάκης, Μανουσέλης, Βουρδουμπᾶς, Πωλογεωργάκης, Βαρδουλομανουῖσος, Τσουδερός καὶ Σήφακας μεθ' ὄλων σχεδὸν τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἀνδρῶν, ὡσεὶ 4 χιλιάδας, ἀνεχαίτιζον τὴν ὁρμὴν τοῦ πολεμίου ἐπὶ 12 συνεχῆ ἡμερονύκτια, νήσταις καὶ ἔλεινοι μαχόμενοι· ἀλλ' ἡ ἀριθμητικὴ αὐτῶν ἀσθένεια ὁλονὲν ὑπεχώρει εἰς τὰς ὑπερβαλλούσας τοῦ πολεμίου δυνάμεις καὶ οὕτως ἀνῆλθεν ἕως ὅπου ἤθελε.

Ἀνελθόντος δὲ τοῦ πολεμίου εἰς ἀρμοδίας θέσεις, οἱ Ἕλληνες ἔκριναν καλὸν νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐρωμένως κατ' αὐτοῦ καί, εἰ δυνατὸν, ἐπενέγκωσιν αὐτῷ τροπὴν καὶ ζημίαν. Ἐποίησαν τὸ ἐξῆς σχέδιον· οἱ μὲν Σφακιανοί, οἱ μὴδὲ μνησικακίσαντες διὰ τὴν προτέραν ἐγκατάλιεψίν των, νὰ τεθῶσιν κατὰ μέτωπον τοῦ πολεμίου, οἱ δὲ Κυδωνιάται ἀπὸ τὰ δεξιὰ του, οἱ δ' Ἀποχωρονῖται καὶ Ἀγιοβασιλεῖται ἀπὸ τὰ ἀριστερά. Ἀφ' οὗ οὕτω διαταχθέντες ἐπέπεσον κατὰ τοῦ πολεμίου ἀθρόοι καὶ μετ' ἀπιστεύτου εὐτολμίας καὶ πυρὸς φονικωτάτου, περιέστειλαν αὐτὸν σπουδαίως καὶ ἔθεντο αὐτὸν εἰς ἀμηχανίαν πλὴν ὅμως ἀναλογιζόμενος τὰ προηγούμενα παθήματα, δὲν ἔκρινε φρόνιμον νὰ στρέψῃ τὰ νῶτα εἰς τοιοῦτον κατωφερῆ καὶ δύσβατον τόπον. Τούτου οὖν ἕνεκα οἱ Τοῦρ-

κοι διεκαρτέρουν ἀκλόνητοι εἰς τὰς θέσεις των μέχρι τῆς νυκτός (6 Αὐγούστου), ὅτε ὑποχωρήσαντες ἀθέατοι κατήλθον εἰς τὴν πεδιάδα σχεδὸν ἀκαταδίωκτοι μὲν, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς, ὡς εἰκάζεται, ζημίας· λέγεται δ' ὅτι ἀπώλεσαν περὶ τοὺς 500 ἄνδρας. Ἕλληνες δ' ἐφρονεύθησαν ὑπὲρ τοὺς 60, ἐν οἷς ἦσαν Σφακιανοὶ 13. Οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ἐντεῦθεν τὰ λάφυρα τὰ περιελθόντα εἰς τοὺς Ἕλληνας.

Ἀρκούντως ἐδιδάχθη πλέον ὁ Αἰγύπτιος ὅτι ἀπὸ τοιούτους μαχητὰς ἦν αὐτῷ δύσκολον νὰ ἄρξῃται τῶν θριάμβων του καὶ δρέψῃ δάφνας· διόπερ διευθετήσας τὰ ἐν Χανίοις ἀνεχώρησε πρὸς τὸ Ἡράκλειον, ὁπόθεν ἐπανειλημμένως προσεκαλεῖτο εἰς ἐπικουρίαν καὶ ὁπόθεν ἠδύνατο νὰ ἐπενέγκῃ ἀνίατον τραῦμα κατὰ τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος.

Ἀφικθεις δ' ἐκεῖ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Σεπτεμβρίου πολλὰ καθ' ὄλην τὴν ὁδὸν ὑπέστη παθήματα καὶ ζημίας σπουδαίας. Ἰδίως δ' ὁ ἐμπειρότατος λοχίτης Μανουῖσος Πρωτοπαπαδάκης ἢ Μανουσακῆς λεγόμενος διὰ τὸ μικρόσωμον αὐτοῦ, ἐπήνεγκε μεγάλας ζημίας τῷ πολεμῷ κατὰ τὴν διάβασιν του ἀπὸ τὰς στενοπορίας τοῦ Ἀρμουροῦ, ὡς καὶ ὁ Θ. Χουρδος καὶ ὁ Ν. Ἀνδρακὸς καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Αὐλοποτάμου.

Ἐν τούτοις ὁ Χασάν, φαίνεται, ἐνόμιζεν ὅτι, ἀφοῦ ἤθελεν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τοὺς μαχητὰς τοῦ δυτικοῦ καὶ μεσαίου μερίσματος τῆς νήσου, ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ καὶ τῶν βαρέων ἐκείνων ἐπιθέσεων. Ἄλλ' ἀφοῦ εἶδεν ὅτι καὶ ἐνταῦθα παρηκολούθουν καὶ ἀεννάως διηνώχλουν καὶ κατεπολέμουν αὐτόν, ἀπεφάσισε νὰ διενεργήσῃ ἀντιπερισπασμὸν ἐκεῖθεν, ὅπως ἐξαναγκάσῃ ἐκείνους νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ μέρη των. Ὅθεν διέταξε τὰ ἐν Σούδα τέως ἐπελθόντα καὶ νέους στρατοὺς κομίσαντα πλοῖα, ἵνα ποιήσωσιν ἀποβίβασιν εἰς τὰ Ἀποκόρωνα καὶ ἐφορμήσωσι κατὰ τῶν ἐκεῖσε ἀπροστατεύτων οἰκογενειῶν.

Ἡπατήθη ὁμοῦς ὁ Αἰγύπτιος εἰς τὰ σχέδιά του, διότι εὐρεθείς ἐκεῖ κατὰ τύχην ὁ Ἀνδρέας Φασούλης, ὁπλαρχηγὸς Σφακιανός, μετὰ σώματος Σφακιανῶν καὶ εἰδὼς τὴν ἀποβίβασιν ταύτην ἠμύνητο καρτερῶς παρὰ τὸ χωρίον Καλύβας. Τὴν μάχην ταύτην ἀκούοντες καὶ οἱ τῆδε ἀκείσε διεσχορπισμένοι Ἀποκορωνιώται καὶ Κυδωνιάται προσέδραμον αὐθορμήτως καὶ ἐπετίθεντο μετὰ τῆς ἐ-

ξιδιασμένης αὐτῶν ἀνδρείας κατὰ τῶν ἀποβιβαζομένων Τούρκων, ὧν πολλοὺς μὲν ἐφόνευσαν καὶ δύο λέμβους πλήρεις ἀνδρῶν ἀνέτρεψαν διὰ χαλᾶζης σφαιρῶν, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ αὐτὰ τὰ πλοῖα τῶν ῥίπτοντα μύδρους διαπύρους ἐφόνευον. Ὄθεν ἀντὶ νὰ αἰχμαλωτίσωσιν, ὡς ἔλεγον, ὠραίας Σφακιανὰς κορασίδας, ἀφῆκαν πολλὰ πτώματα κατὰ ζῆρὰν καὶ θάλασσαν, χωρὶς ποσῶς νὰ συντελέσωσιν εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ πασᾶ.

Ἄλλὰ τὰς ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἐπισυμβάσας τῶν Σφακιανῶν ἐπιτυχεῖς μάχας καὶ ἀψιμαχίας ἐν Ἀποκορώνοις, Κυδωνίᾳ, Ῥεθύμνῃ καὶ πολλαχοῦ τῆς Κρήτης παραλείπομεν χάριν συντομίας εἰς τὸ κοινὸν ἔργον (ἂν ποτε γίνη τοιοῦτον) καὶ προαγομέθα ν' ἀφηγηθῶμεν αὐθις λίαν δυσάρεστα, προσερχόμενα ἀπὸ τῆς διαγωγῆς τοῦ ἀθλοῦ Ἀφεντούλη.

Μεταβάντος, ὡς εἴρηται, τοῦ Αἰγυπτίου εἰς Ἡράκλειον, μετέβη καὶ ὁ Ἀφεντούλης εἰς τὰ ἐκεῖ, ὅπως δῆθεν ἐκ τοῦ πλησίον ἐνθαρρύνῃ τοὺς Ἑλληνας καὶ οὕτω διαδοθῆ ἡ ἐπανάστασις καὶ εἰς τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τῆς Μεγαλονήσου. Ἄλλ' ὁ κύριος σκοπὸς αὐτοῦ ἦν, ὡς ἐκ πολλῶν τεκμηρίων εἰκάζεται, ὅπως πλησιάζῃ εἰς τὸν Αἰγύπτιον καὶ εὐχερέστερον καὶ ἀσφαλέστερον συνεννοῖται προδοτικῶς μετ' ἐκείνου. Ἄλλ' ὅπως διασκεδάζῃ πᾶσαν ὑποψίαν κατὰ τὴν ἐκείσε διαμονὴν του, εἰργάζετο ἐπὶ διαφόρων ἀντικειμένων, μάλιστα δ' εἰς βαθμοφορίας καὶ προβιθασμοὺς ὀπλαρχηγῶν, ὅπως ἀποκτᾶ, ὡς ἐνόμιζε, δημοτικότητα. Ἐβαθμοφόρησε δὲ τὸν Θ. Ἀγαθάκην πεντακοσιάρχον Πεδιάδος, τὸν Παναγῆ Ζερβουδάκη Μαλεβυζίου καὶ ἄλλους ἀλλαχοῦ· τὸν δὲ Ζερβονικόλαν γενικὸν ἀρχηγὸν τῶν ἐξ ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν ἀνεκέρυξε πρὸς μόνον τὸν σκοπὸν τοῦ ὑποβιθᾶσαι τοὺς ἐκείσε πρὸ πολλοῦ διαρισθέντας διὰ τὴν ἰκανότητα καὶ τὰς μεγάλας τῶν προσπαθείας Σφακιανοὺς Πεντακοσιάρχας Βουζομάρκον, Κουσκουμπὲ καὶ Μανιᾶν Βαλάσκαν.

Τοῦτο ἔπραξε πρὸ ὀλίγου καὶ εἰς τὴν Κυδωνίαν προβιθᾶσας τὸν Β. Χάλην πεντακοσιάρχον αὐτῆς καὶ διέταξε τοὺς Κυδωνιάτας νὰ ὑπακούσωσιν εἰς αὐτὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Σφακιανὸν Παναγιωτάκην, τὸν ἑαυτοῦ εὐεργέτην (δρ. σελ. 253). Οἱ προβιθασμοὶ οὗτοι ἦσαν μὲν δίκαιοι καὶ ἀντάξιοι τῶν προσώπων, ἀλλ' οἱ πλεῖ-

στοι ἐγένοντο σκοπίμως, ὅπως ἐξουδετερώσῃ καὶ ταπεινώσῃ τοὺς Σφακιανοὺς. Εἰς τὰς ῥαδιουργίας αὐτοῦ ταύτας καὶ εἰς τὸν ἐπιβουλον κατὰ τῶν Σφακιανῶν σκοπὸν του ἀποδίδεται καὶ ἡ ἐπιβουλὴ τοῦ Χάλη καὶ Σήφακα πρὸς τὸν φονευθέντα Πρωτοπαπαδάκην, ὅστις διετέλει ὑπὸ τὴν δυσμένειάν του, ἐπειδὴ δὲν ἔκρυπτε τὴν μυστικὴν διαταγὴν, ἣν εἶχε δώσει αὐτῷ κατὰ τῶν σχεδίων τοῦ Βαλέστα ἐν Ῥεθύμνῃ.

Καὶ μόλα ταῦτα οἱ ἀχάριστοι οὗτοι, οὓς προεβίβαζε, λαβόντες πολλὰς ὑποψίας ἐκ πολλῶν αὐτοῦ κινήματων καὶ παραδόξων διαταγῶν, ἤρξαντο ἐπιτηροῦντες αὐτὸν μετὰ πολλῆς προσοχῆς. Καὶ ἀληθῶς μετὰ τινα ἡμέρας ὁ ἐξυπνότατος Θ. Χοῦρδος καὶ ὁ Π. Ζερβουδάκης εἶδον χριστιανὸν τινα μὴ ἔχοντα ἱμάτια τῶν Ἀνωγיאῶν, καὶ ἀνοδεύοντα εἰς τὰ Ἀνώγεια, ὅπου διέτριβεν ὁ Ἀφεντούλης τότε. Ἠρώτησεν αὐτὸν ποῦ διευθύνετο; ὁ δὲ εἶπεν· «εἰς τὰ Ἀνώγεια ἔχω ὀλίγην δουλειάν.» Τὸν συνέλαβον καὶ παρατηρήσαντες εὔρον δύο ἐπιστολάς πρὸς τὸν Ἀφεντούλην, ἀς ἤρνεϊτο ὁ κομιστὴς νὰ ἐπιδώσῃ καὶ νὰ εἶπῃ τίς τὰς ἔστειλε. Περιέργοι ἐγένοντο νὰ μάθωσι τὰ περιεχόμενα. ἤθελον νὰ τὰς ἀποσφραγίσωσι, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησαν, ἕως οὐ προσκαλέσαντες καὶ τὸν Μ. Κουρμούλην καὶ ἐπὶ πολὺ συζητήσαντες τὸ πρᾶγμα, ἀπεφάσισαν ὅτι πρέπει νὰ ἀνοιχθῶσι, καὶ ἐὰν μὲν ἀφορῶσι τὰ ἰδιαιτέρη του Ἀφεντούλη, νὰ τηρήσωσι ἄκραν σιωπὴν τῶν περιεχομένων, ἐὰν δὲ τὰ κοινὰ τοῖς ἦτο ἀδιάφορος ἡ παρατήρησις ἐκείνου. Τέλος ἠνέωξαν ταύτας καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν περιεχομένων ἔμειναν ἀμβρόντητοι· μάλιστα δ' ὁ ἀγαθὸς Κουρμούλης, ὅστις καὶ αὐτὸς ἐξεθείαζεν αὐτὸν εἰσέτι ὡς φιλοδίκαιον.

Αἱ ἐπιστολαὶ ἦσαν διαφόρων χρονολογιῶν. Ἡ πρώτη ἦτο ἀπάντησις προηγουμένης, ἣ δὲ ὑπέσχετο ἐν πασαλίκιον εἰς τὸν Ἀφεντούλην, ὅπερ αὐτός, φαίνεται, εἶχε ζητήσῃ πρότερον, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ καταπέσῃ πρῶτον τοὺς Σφακιανοὺς νὰ δηλώσωσι ἐπισήμως ὑποταγὴν εἰς τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου καὶ νὰ ἔχωσι τὰ πρῶτά των προνόμια. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀφεντούλη οὐδαμοῦ ἐφαίνετο ἢ εἰς τὸ ἐπίγραμμα, τὸ τοῦ ἱατροῦ ὄμως Μεληδόνη ἀνεφέρετο καθαρώς.

Προσκαλεσάμενοι δὲ τὸν Ἀφεντούλην ἀνέγνωσαν αὐτῷ ἰδιαι-

τέρως τὰς ἐπιστολάς καὶ ἀπήτουν ἐξηγήσεις σαφείς καὶ πλήρεις τῶν περιεχομένων. Ταῦτα ἀκούσας οὗτος ἔμεινε δῆθεν ἐμβρόντητος καὶ ἤρνετο ὀλοσχερῶς ὅτι εἶχε γνῶσιν τῶν τοιούτων σκευωριῶν, μάλιστα δὲ διεμαρτύρετο λέγων ὅτι τοῦτο ἦν τέχνασμα τοῦ Πασᾶ διὰ νὰ τὸν κατασπρέψῃ. Δὲν ἐπεισθῆσαν ὅμως οἱ στρατηγοὶ εἰς τὰς διαβεβαιώσεις καὶ ὄρκους τοῦ ἐπιόρκου ἀνδρός, ἀλλ' οὐδ' εἶπον εἰς οὐδένα ταῦτα, φοβούμενοι μήπως τὸν κατακερματίσῃ ὁ λαός.

Τὰ γράμματα ταῦτα ἀπέστειλαν παραχρῆμα οἱ στρατηγοὶ εἰς τὸ Λουτρὸν μετὰ τοῦ κομιστοῦ, ἅτινα ἡ Διοίκησις ἀναγκοῦσα προέβη εἰς τὴν καθάρισιν τοῦ κατηγορουμένου, χωρὶς νὰ ζητήσῃ παρ' αὐτοῦ ἀπολογία, ἢ νὰ περιμείνῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως ἐκ Πελοποννήσου, πρὸς ἣν εἶχε γράψῃ προηγουμένης, ἐκδηλοῦσα τὴν διαγωγὴν του καὶ ἀπαιτοῦσα τὴν διόρθωσιν τοῦ ἀνδρός, ἢ τὴν τελείαν καθάρισιν αὐτοῦ, ὡς διαταράσσοντος τὴν ἀρμονίαν τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ διασπῶντος τὴν ἀμοιβαίαν αὐτῶν ἀγάπην. (βρα τὰ περὶ αὐτοῦ πλατύτερον ἐν τῷ Κριτ. σελ. 178 — 192).

Ἀπελπισθεὶς, φαίνεται, ὁ διεφθαρμένος ἀνὴρ ἀπὸ τῆς συνδρομῆς τῶν Ῥωμηῶν ὅτι ἠδύνατο δι' αὐτῶν νὰ καταλάβῃ τὸν Αὐτοκρατορικὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου, ἐνόμισε συμφέρον του νὰ λάβῃ καὶ ψυχίον ἐκεῖνου, ἐν πασαλίκι, πρὸς ὦραν. Ἄλλ' ἄρά γε ἦτο καὶ τοῦτο δυνατὸν ἕνεκεν τοῦ θροῦ, ὃν ὁ δωρητὴς ἀπῆτει νὰ πραγμάτωθῃ πρῶτον; Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἡμεῖς γε, μὴ εὐρόντες τὰς ἐπιστολάς ἐκείνας οὐδόλως ἀναδεχόμεθα τὴν βαρείαν εὐθύνην τηλικαύτης κατηγορίας. Πολλοὶ ὅμως ἀγωνισταὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὰ εἶπον καὶ τὰ ἐβεβαίωσαν, ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι δὲν ἐσιώπησαν αὐτά, ἔχοντες, φαίνεται, καθαρὰς πληροφορίας. Ἴδου πῶς ἀφηγεῖται ταῦτα ὁ Γάλλος Raffanel σελ. 333.

Ἡ Κρῆτη ἦτο πρὸ μικροῦ τὸ θέατρον στρατιωτικῆς δόξης. Καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ λοιποὶ Ἕλληνες ἐθριάμβευον ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Πελοποννήσῳ, οἱ Σφακιανοὶ δυσπιστοῦντες εἰς τὴν τιμιότητα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐξηγέρθησαν κατ' αὐτοῦ. Ὁ πρόεδρος τῆς Διοικήσεως αὐτῶν, ὁ ἀνώτατος Διοικητὴς τῶν στρατευμάτων, ὁ Διοικητὴς τῶν πολεμικῶν Ἀφεντούλης κατηγορήθη ἐπὶ προδοσίᾳ!

Πολλά γράμματα συλληφθέντα, πολλὰ κινήσεις τῶν πασάδων Ρεθύμνης καὶ Ἡρακλείου, ἡ ἀδράνεια τῶν ἐνεργειῶν τοῦ στρατάρχου τῆς Κρήτης καὶ αἱ ῥηταὶ αὐτοῦ διαταγαὶ νὰ μὴ ενεργῶσιν οἱ ὄπλαρχηγοὶ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἕως ὄτου τελειώσωσιν αἱ μυστικαὶ διαπραγματεύσεις αὐτῶν, ἃς ὑπέθετεν ἀρξάμενας. Ταῦτα πάντα ἐνέβαλον εἰς φόβους τοὺς Κρήτας καὶ αἱ ὑποψίαι αὐτῶν ταχέως ἐπηλθέυσαν. Συνελήφθησαν ἀπεσταλμένοι τοῦ πασᾶ Ἡρακλείου κομίζοντες εἰς τὸν ἐπίορκον Ἀφεντούλην τὸ σχέδιον τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν Μουσουλμάνων γεννησομένης συνθήκης. Κατ' αὐτὴν ὁ Ἀφεντούλης ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς Σφακιανούς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν καὶ εἰς ἀμοιβὴν νὰ λάβῃ ἐν πασαλκιῶν. Τὸ σχέδιον ἦτο ἀναμφιβόλως φαντασιῶδες καὶ ἀπραγματοποιήτον, πλὴν δὲν τῷ ἐδόθη καὶ χρόνος νὰ ἐργασθῇ ἀρκούντως πρὸς διεκπεραίωσιν αὐτοῦ.»

Καὶ ὁ Lacroix σελ. 580. «Ὁ Μ. Κ. Ἀφεντούλης, ὅστις καὶ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς του δυσμορφίας προὔξενει κακίστην ἐντύπωσιν, ἐσχημάτισε συμβούλιον, ἐξέδωκε στρατιωτικὸς νόμους καὶ ἀπηύθυνε προκηρύξεις εἰς τὸν λαόν, ἀλλ' οὐδὲν λαβῶν ἀποτελεσματικὸν μέτρον ἀφῆκε τὸν ἐχθρόν, ἵνα ἀνακουφισθῇ ἱκανῶς. Κατεχόμενος δ' ὑπὸ τῆς φιλοδόξου ἰδέας ὅτι κατήγετο ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς ἀντιβασιλέα ἐν Κρήτῃ, ἀξιῶν νὰ λαμβάνῃ δι' ἑαυτὸν τοὺς φόρους, ὁποίους ἐλάμβανον πρὶν οἱ Τοῦρκοι. Εἰς τοῦτο προὔτιθετο νὰ ἐπικαλεσθῇ, ὡς καὶ ἐπεκαλέσθη, τὴν συνδρομὴν τῶν Σφακιανῶν, πλὴν ἀνωφελῶς, διότι ἐκεῖνοι βαρυνθέντες τοῦτον ἐνήργησαν τὴν καθάρεισίν του.»

Τοιαῦτα καὶ πολλοὶ ἕτεροι καὶ εἶπον καὶ ἔγραψαν κατὰ τοῦ Ἀφεντούλη, ἀλλὰ δεόν νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα καὶ ἄλλον ὑπὲρ ἐκείνου λαλοῦντα καὶ λέξιν πρὸς λέξιν ἀκολουθοῦντα εἰς ὅσα ἐκεῖνος πολλάκις ἔγραψε πρὸς τοὺς ἐξοχωτάτους Δ. Ὑψηλάντην, Ἰ. Κωλέτην καὶ ἄλλους τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως κατὰ τῶν Σφακιανῶν, μὴ συμφωνούντων ποσῶς εἰς τὴν ἀντεθνικὴν πορείαν του.

«Σπανίαν εὐφυῖαν κατέδειξεν ὁ Ἀφεντούλης, λέγει ὁ Γ. Γερβίνος (σελ. 36), ὡς πρὸς τὴν Διοίκησιν, καὶ πολλάκις μετὰ ταῦτα ἤρχοντο οἱ χωρικοὶ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν προϊέστατο ὁ ἀνήρ. Νῦν

ὅμως ἀντὶ ἱκανοῦ πολιτικοῦ καταλληλότερος, θὰ ἦτο ἔμπειρος στρατιωτικός, ὅστις βοηθούμενος ὑπὸ τῶν πεδινῶν Κρητῶν, ἠδύνατο νὰ καταδαμῶσῃ τοὺς ληστρικοὺς Σφακιανούς, οἵτινες ὄντες ἄμοιροι πατριωτισμοῦ, ἐμάχοντο πρὸς τοὺς Τούρκους μόνον, ὅπως ἀπομυζῶσι τὴν χώραν.»

Ἄξιοθαύμαστος ἡ λογικὴ τοῦ Γερβίνου! Πλὴν ἡμεῖς γε δὲν συμφωνοῦμεν ποσῶς μὲ τὰς διαυγεῖς κρίσεις του, διότι, ἀφοῦ καὶ μόνοι οἱ Τούρκοι ἀπεδείχθησαν ἰσχυρότεροι τῶν τε πεδινῶν ὁμοῦ καὶ Σφακιανῶν, φρονοῦμεν ὅτι ὁποῖός τις καὶ ἂν ἦτο ὁ στρατηγὸς τοῦ Γερβίνου καὶ ὁποῖαν ἂν εἶχε πείραν εἰς τὰ στρατιωτικά, δὲν θὰ κατώρθου ποτέ διὰ τῶν πεδινῶν νὰ καταβάλλῃ οὐχὶ Τούρκους ὁμοῦ καὶ Σφακιανούς, ἀλλ' οὐδὲ μόνους τοὺς Τούρκους.

Ἄποκαλεῖ δὲ τοὺς Σφακιανούς ἄμοίρους πατριωτισμοῦ καὶ μόνον, ὅπως ἀρπάζωσι τὰ ἀλλότρια, μαχομένους. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν πατριωτισμὸν αὐτῶν ἡμεῖς γε ἀπέχομεν τοῦ ποιῆσαι ἱκανὰς ἀντιρρήσεις εἰς τὰς σκέψεις τοῦ Γερβίνου, ἀλλ' ἀφίνομεν τὰ πρόσφατα αὐτῶν ἔργα, τόσον τὰ πολεμικὰ ὅσον καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν καὶ τὰς ἐνεργείας ὑπὲρ Πατρίδος, καθὼς καὶ τὴν πρὸ πολλῶν αἰῶνων ἱστορίαν τοῦ λαοῦ τούτου, ν' ἀποφανθῶσιν ὀριστικώτερον περὶ τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν Σφακιανῶν τῆς Κρήτης.

Ἵτι δ' ἐπαναστάτησαν καὶ ἐμάχοντο, ἵνα ἀπομυζῶσι τὴν χώραν, καὶ τοῦτο πρόδηλος συκοφαντία τοῦ Γερβίνου. Διότι τὰ πράγματα ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Λευκωρεῖται πρὸς τῆς ἐπαναστάσεως ἦσαν παντελεύθεροι πολιτικῶς, ἦσαν πανίσχυροι καὶ ἠδύνατο ν' ἀρπάζωσι πᾶν ὅ,τι ἤθελον ἀτιμωρητεῖ, ἦσαν οἱ πλουσιώτατοι τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, τῶν ἐν τῇ ἐξοχῇ καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, εἶχον ἐμπόριον κατὰ γῆν τε καὶ θάλασσαν μὲ πλοῖα καὶ κεφάλαια. Ἄλλὰ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν εὐρέθησαν πενέστατοι καὶ ἐλεεινοί, ἀπολέσαντες τὰ πλοῖα καὶ τὸ ἐμπόριόν των, ἀπολέσαντες τὰ ποιμνιά των, ἀπολέσαντες τὰ κεφάλαιά των, ἅτινα εἶχον καταθέσει εἰς ἐράνους καὶ εἰς δάνεια ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας χωρὶς νὰ τὰ λάβωσι πλέον, περιεποιοῦντο εἰς τὰς ἐστίας των ἰδίᾳ δαπάνῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη μυριάδας ἐκεῖ προσφύγων γυναικοπαίδων· ἀλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ὄλου πληθυσμοῦ αὐτῶν ἀπωλέσθη εἰς τὰς μάχας καὶ μάλιστα οἱ ἀξιώτεροι καὶ χρησιμώ-

τεροι ἄνδρες. Οἱ δὲ συμπατριῶταί των, εἰ καὶ αὐτοὶ ἔπαθον μωρία ὅσα κακὰ, οἱ ἐπιζήσαντες εὗρον τοῦλάχιστον τὰς γαίας των, τοὺς ἐλαιῶνάς των, πλείστοι δὲ καὶ τὰς οἰκίας των, ἅς οἱ Τούρκοι διετήρησαν πρὸς ἰδίαν ἐαυτῶν χρῆσιν, ἀλλ' οἱ Σφακιανοὶ οὐδὲ τὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν των εὗρον. Τοιαῦτα καὶ ἄλλα μονονουχί λέγουσι τὰ πράγματα. Ὅθεν ὅποια ἄλλα τεκμήρια ἀπαιτεῖ ὁ Γερβίνος νὰ εὕρῃ εἰς τοὺς Σφακιανούς, ἵνα ὁμολογήσῃ ὅτι ἐνουπάρχουσι σπέρματα πατριωτισμοῦ ἐν ἐκείνοις; Ὑστερον ἀπὸ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας θυσίας ἐξάγεται συμπέρασμα ὅτι εἰργάζοντο μόνον, ὅπως ἀπομυζῶσι τὸν τόπον;

Τοσαύτη πεποιθήσις κατέλαβε τὸν εὐπιστον Γερβίνον ἐκ τῶν δολίων ἐκθέσεων τοῦ Ἀφεντούλη, τοῦ Πρακτικίδου καὶ ἄλλων τῆς αὐτῆς ποιότητος λαλούντων κατὰ τῶν Σφακιανῶν, ὥστε, ἐνῶ αὐτὸς οὗτος περιγράφει ἐν τοῖς σελίσιν τῆς ἱστορίας του ὅτι πολλοὶ ἀνώτατοι ὀπλαρχηγοὶ ἐν τῇ λοιπῇ ἀγωνιζομένῃ Ἑλλάδι ἠύτομόλουν πρὸς τοὺς Τούρκους μεθ' ὧν τῶν ὑπ' αὐτοὺς στρατιωτῶν καὶ ἐπολέμου μετὰ τῶν Τούρκων τὴν ἰδίαν πατρίδα, οὐδένα ἐξ ἐκείνων ἐκάλεσεν ἄμοιρον πατριωτισμοῦ, τουρκολάτριν ἢ προδότην (ὄρ. σελ. 134). Μόνους δὲ τοὺς μηδέποτε τοιοῦτόν τι διαπραξαμένους Σφακιανούς, τοὺς ἀληθῶς καταπλήξαντας τὸν κόσμον μετὰ τὰ κατορθώματά των, στολίζει μὲ τὰ μᾶλλον ζοφερὰ χρώματα! Καὶ μόλα ταῦτα δέον ν' ἀφήσωμεν ἕκαστον εἰς τὰς ἰδέας καὶ τὴν πλάνην του καὶ ἔλθωμεν εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς πραγματείας.

Εἶπομεν ἀνωτέρω ὅτι μετὰ τὴν ἐν Κρουσῶν νίκην ἔνιοι τῶν στρατηγῶν μετέβησαν εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας, ὅπως διαδίδωσι καὶ ἐκεῖ τὴν ἐπανάστασιν· οἱ πλείστοι τὴν ἠσπάζοντο εὐθέως, ἀλλὰ ποῦ ὄπλα; ποῦ πελεμεφόδια καὶ ἄλλα ἐπιτήδεια πρὸς ὄπλισμόν τοσοῦτου λαοῦ; Ἡ μεγάλη τούτων ἀνάγκη ἐξηνάγκασε τοὺς στρατηγοὺς τούτους, ἵνα ἀποστείλωσιν εἰς τὰ Σφακία τὸν ὠκύπου Μ. Καζάνην μὲ ἐπιστολάς, ὅπως ὅσον τάχος ἀποσταλῶσιν αὐτοῖς τοιαῦτα, διότι ἀπασαὶ αἱ ἐπαρχίαι, πλὴν τῆς Σιτειάς καὶ μέρους τῆς Ἱεραπέτρας, ἐδέχθησαν τὴν ἐπανάστασιν ἤδη, ἀλλ' οὐδὲν ἀπολύτως εἶχον. Ἡ Διοίκησις ἰδοῦσα τὴν ἀνάγκην ἔστειλε κατεπειγόντως χίλια τουφέκια καὶ λοιπὰ χρειώδη μὲ τὸ πλοῖον τοῦ Ἀναγνώστου Ψαρουδάκη, ἀλλ' ἔνεκεν τρικυμιῶν μόλις

ἔφθασεν εἰς Μεραμβέλλον ἀρχὰς Δεκεμβρίου. Ταῦτα πάντα διε-
μοίρασαν οἱ στρατηγοὶ εἰς ὅλους τοὺς ὄπλαρχηγοὺς τῶν ἐπαρχιῶν.
Προηγουμένως ὁμοῦς εἶχε φέρη καὶ ἄλλα πλείονα εἰς τὴν Ψαρῆ
Φοράδα ὁ Ν. Ἀνδρουλαϊκάκης, ὧν τὰ πλείστα κατὰ διαταγὴν τῆς
Διοικήσεως ἔδωκεν εἰς τοὺς Λασιθιώτας, ἐπειδὴ αὕτη ἐνόμιζεν ὅτι
ἐκεῖνοι, ὡς ὄρειοι, ἤθελον συντελέσῃ μᾶλλον τῶν λοιπῶν εἰς τὸν
ιερόν σκοπὸν καὶ σχηματίσωσιν ἐκεῖ κέντρον τῶν ἐνεργειῶν ἰ-
σχυρόν.

Τὰς ἐντόνους ταύτας ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων πληροφορούμενος
ὁ Αἰγύπτιος ἔσπευδε καὶ αὐτὸς ὅσον οἶόν τε νὰ τὰς ματαίωσῃ εὐ-
θὺς ἐξ ἀρχῆς, ἵνα μὴ καὶ τὸ τμήμα τοῦτο τῆς Νήσου προστεθῇ εἰς
τὴν ἐπανάστασιν. Ὅθεν ἐγκαταλείψας ταχέως τὸ τμήμα τοῦ Ἡ-
ρακλείου εἰς τὴν φροντίδα τοῦ Σερίφ μετέβη οὗτος μετὰ πολλῆς
δυνάμεως εἰς τὴν Πεδιάδα καὶ ἠπειλεῖ νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὸ Λασιθί.
Οἱ δ' Ἕλληνες, ὁρῶντες τὴν στροφὴν τοῦ πολεμίου κατ' αὐτῶν
καὶ τὴν ἀπειρίαν τῶν κατοικῶν τούτων εἰς τὸ πολεμεῖν, ἀπέστει-
λαν ταχυδρόμους εἰς τὰ Σφακία, ζητοῦντες ἐπικουρίαν. Ἐσπευσαν
200 περίπου ἄνδρες ὑπὸ τὸν δραστηριώτατον Ῥουσάκη Χοῦρδον
καὶ ἀφικθέντες ἠνώθησαν μετὰ τῶν ἐκεῖσε ἐπαναστατῶν.

Ὁ δὲ Χασάν ἀπεπειράθη νὰ εἰσβάλῃ ἐκ τῆς Πεδιάδος εἰς τὸ
Λασιθί, ἀλλὰ καταπολεμηθεὶς ἀπεσύρθη πάλιν εἰς Πεδιάδα μετὰ
μεγίστης φθορᾶς ἀνδρῶν καὶ ἀπωλείας ζῶων φορτηγῶν καὶ πολ-
λῆς ἀποσκευῆς. Ὁ ὄπλαρχηγὸς Παπαδόπετρος ἐκ Καλλικράτους
ἀφήρπασεν ἰδιοχείρως εἰς τὴν καταδίωξιν καὶ μίαν σημαίαν ἀπὸ
τὰς χεῖρας τοῦ σηματοφόρου καὶ εἶτα ἐφόνευσεν αὐτόν.

Ἄλλὰ τί συμβαίνει μετὰ τὰς δαρνοστεφεῖς καὶ πολυημέρους ταύ-
τας μάχας καὶ τὴν ὀλοσχερῆ τοῦ πολεμίου ἀποτυχίαν; Οἱ ὄρειοὶ
Λασιθιώται, οἱ Λασιθιώται, οἱ κατοικοῦντες τὴν ὄχρωωτέραν τῆς Κρή-
της χώραν, οἱ Λασιθιώται ἐκ τῶν ὁποίων μόλις ὀλίγοι τινές τότε
πρώτην φοράν ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐπανάστασιν καὶ εἰς τινὰς μόνον
μάχας· οὗτοι λέγομεν ἄνευ ἐλαχίστου κινδύνου, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀ-
νάγκης προσῆλθον καὶ προσέφερον τὴν ὑποταγὴν τῆς χώρας τῶν
εἰς τὸν ἡσύχως τότε διατελοῦντα ἐν Πεδιάδι πασῶν κατ' Ὀκτώ-
βριον τοῦ 1822. Καὶ δὲν ἔφθανε τοῦτο, ἀλλ' ἐζήτουν δακρύρροαι
καὶ συμπάθειαν καὶ συγχώρησιν, διότι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀνόη-

τοι και κακότροποι ήνώθησαν με τους Σφακιανούς και έπολέμουν τον βασιληά».

‘Ο πασάς όρδων και άκούων ταυτα παρά πᾶσαν έλπίδα έγένετο έξαλλος υπό τής χαρᾶς διά τὸ πρωτοφανές τουτο κίνημα τῶν ‘Ελλήνων. Περιποιήθη αὐτούς εικότως και τούς ένεθάρρυνε λέγων· «Ὑπάγετε νά καθήσητε εις τὰ σπήτια σας, νά θεωρήτε τήν δουλιὰ σας και νά μὴν άκούητε τῶν άνταρτῶν του Βασιληά, τούς όποιους έγώ θά τιμωρήσω με φρικτά βάσανα. ‘Αλλά διά νά σας γνωρίζω ραγιαδες χάσιικους, πρέπει νά μου φέρητε δλά σας τὰ τουφεκια και τὰ πολεμεφόδια, άλλως μόνον με τὰ λόγια δέν ειστε σωστοι ραγιαδες». Εις ταυτα άπήντησαν και αὐτοι λέγοντες· ‘Ο Θεός νά σε πολυχρονᾷ, ‘Αφέντη, όπου μάς έκαμες τέθιο μερχαμέτι, και νά γνωρίσης ότι ἄμα υπάμε ‘στο Λασιθι θά τὰ στείλωμεν εϋθύς. ‘Εμεϊς, ‘Αφέντη, δέν ειχαμεν τέθιο πᾶμμα, άλλ’ οι κακούργοι οι Σφακιανοι μάς τὰ έφεραν και μάς έκαμαν ἄνω κάτω διά νά τρώγουν τὰ ζῶα μας και ὅ,τι έχομεν».

‘Επανελθόντες δ’ εις Λασιθι έστειλαν διά νυκτός τὰ δπλα εις τὸ Καστέλι τής Πεδιάδος, ίνα μὴ ιδῶσι και συλλάβῶσι ταυτα οι επαναστάται. ‘Ο έξυπνότατος ‘Ρουσάκης συνέλαβε τυχαίως δύο φορτία τουφεκιων, ἄτινα εκόμιζον νύκτωρ εις τον πασάν. Τούτοις ειπε· διατί δέν τὰ διδετε καλλήτερα εις τούς καπεταναίους; Οι δ’ ειπον· «ἄν τὰ δώσωμεν εις αὐτούς, ίντα θά δώσωμεν εις τον πασάν;» Τούτο άκούσας ὁ ‘Ρουσάκης έτουφέκισεν αὐτούς εϋθύς, τὰ δ’ δπλα μετέφερεν εις τήν Κεράν, όπου ησαν και οι λοιποι ‘Ελληνες. Διέταξαν τότε οι στρατηγοι τον Λασιθιώτην Μ. Καζάνην νά παραλάβη σῶμα στρατιωτῶν και νά έρευνηση ὅλας τὰς οικίας τῶν συνεπαρχιωτῶν του διά νά παραλάβη ὅσα δπλα εϋρη. Τούτο εξετέλεσε προθύμως ὁ γενναιος ὀπλίτης, άλλὰ δέν εϋρεν ἢ ὀλιγοστά, διότι τὰ ειχον παραδῶση σχεδόν ἄπαντες εις τούς τούρκους.

Τοιοῦτοι ησαν οι άγῶνες και ταιαύτη η συνδρομή, ην οι ὀρεινοι Λασιθιώται έδωκαν εις τον δεκαετη άγῶνα τής Κρήτης! Και τὸ δὴ περιεργον ότι, ουχι μόνον τότε, άλλὰ και αφ’ ὅτου ηρξατο η ιστορία τῶν ανθρώπων μέχρι σήμεραν τοιοῦτοι φαίνονται. ‘Αν κάποτε η ιστορία τής Κρήτης ποιείται μνηϊαν του Λασιθίου, και τουτο ὀφεί-

λεται εἰς τὰς ὁμόρους ἐπαρχίας καὶ εἰς ἄλλους ἐκεῖ προσφεύγοντας διὰ τὸ ὀχυρὸν καὶ ἀσφαλές τοῦ τόπου. Ἐὰν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ἐκείνης δὲν ἦσαν τοσοῦτον φιλήσυχοι, ἵνα μὴ εἴπωμεν φειδωλοὶ καὶ δουλόφρονες, ἠδύναντο κάλλιστα νὰ διατηρῶσιν εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον τῆς Μεγαλονήσου ἄλλο ἐλεύθερον κέντρον, ἄλλα δηλ. Σφακία, ἔνθα καὶ αἱ ὄμοροι ἐπαρχίαι νὰ ἔχωσι καταφύγιον καὶ ἐλευθέραν θέσιν ἐνεργείας κατὰ τῶν τυράννων τῆς Νήσου. Τὸ Λασιθὶ καὶ πανταχόθεν δι' ἀπροσίτων ὁρέων ἐστὶν ἐξησφαλισμένον, καὶ τροφῶν καὶ ἄλλων χρειωδῶν εἶνε προσοδρφόρον, οἱ δὲ κάτοικοί εἰσιν ἐκ τῶν πλουσιωτέρων τοῦ τμήματος ἐκείνου, καὶ τὰ ὄρη των ἐκτείνονται ἀπὸ τὴν νότιον θάλασσαν ἕως εἰς τὴν βόρειον δι' εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς θαλασσίους, ἄλλως τε δὲ καὶ ἐγγύτατα καὶ μεταξὺ δύο ἐχθρικῶν κέντρων δὲν εἶνε ὡς τὰ Σφακία. Ἄλλ' ἂν καὶ ὁ τόπος των ἔχη τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα πλεονεκτήματα, οὐδέποτε τὰ ἐχρησιμοποίησαν οἱ κάτοικοι ἄχρι τῆς σήμερον, ὡς προέφημεν. Ἐλπίζομεν ὅμως πολὺ διὰ τὸ μέλλον, ἂν καὶ ἀπευχόμεθα νὰ γίνωνται ἐπαναστάσεις.

Τὸ προτοφανές οὖν κίνημα τῶν Λασιθιωτῶν, οὐδ' εἰς αὐτὰ τὰ πρόθυρα τῶν φρουρίων, οὐδ' εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἀς ὁ πολέμιος ἀενάως ἠλώνιζε, δὲν εἶχε συμβῆ. Τοῦτο διεδόθη εἰς ὅλην τὴν νήσον καὶ ἀλγεινὴν ἐνέβαλεν ἐντύπωσιν εἰς πᾶσαν εὐγενῆ καὶ φιλελεύθερον καρδίαν. Καὶ οὐ μόνον οἱ Σφακιανοί, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἄλλοι ἐκεῖ τότε συνηγωνίζοντο, μᾶλλον δ' οἱ ὄμοροι αὐτοῖς ἐγνωμάτευον νὰ μεταβῶσιν ἀθρόοι εἰς τὸ Λασιθὶ καὶ μεταχειρισθῶσιν ἐκείνους ὡς ἐχθρούς.

Ἄμα τῷ ἀκούσματι τῆς ἀντιπατριωτικῆς διαγωγῆς τῶν Λασιθιωτῶν ἐτέθησαν ἕτεροι 200 περίπου Σφακιανοὶ ὑπὸ τοῦς ἀρχηγούς Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην καὶ Βούρδουμπᾶν καὶ ἔσπευδον ὁρμαῖοι εἰς ἐνίσχυσιν, ὡς ἐνόμιζον, τῶν μικροψυχισάντων Λασιθιωτῶν. Κατόπιν τούτων ἔδραμον αὐθόρμητοι καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ῥεθύμνιοι καὶ Ἀγιοθασιεῖται (α) πρὸς τὸν

(α) Σημειωτέον δὲ ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἀλωνιζόντων ὅλην τὴν Κρήτην Σφακιανῶν, μόνοι οἱ Ῥεθύμνιοι ὑπὸ τὸν Μανουσέλην καὶ οἱ Ἀγιοθασιεῖται ὑπὸ τὸν Τσουδερόν ἐξεστράτευον πολλάκις εἰς μακρυνὰ μέρη. Οἱ Ῥεθύμνιοι ἐν γένει διεκρίνοντο ἀνέκαθεν ὡς καλλοὶ πατριῶται ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις.

αὐτὸν σκοπὸν. Καὶ ἀνέστειλαν μὲν ἐπ' ὀλίγον τὸ κακὸν οἱ τοσοῦτοι ἐκεῖσε προσδραμόντες καὶ μάχας πολλὰς πολλαχοῦ συνάψαντες, ἀλλὰ μετὰ τινα χρόνον, πολλῶν ἐκ τῶν ἐπικούρων ἀναχωρησάντων, ἡ ὑποταγὴ τῶν Λασιθιωτῶν ἐπανελήφθη καὶ τὸ παράδειγμα αὐτῶν ἐμιμήθησαν καὶ οἱ ὄμοροι, πλὴν ὀλίγων τινῶν, ὅπερ ἐν τοῖς ἔπειτα ῥηθήσεται· καθότι δέον νὰ προεξιστορήσωμεν ἐτι ὀλίγα τινὰ πολεμικὰ τῶν ἐπιμεινάντων ἐπικούρων καὶ ἐντοπίων εἰς τὰ ὄπλα, ὡς καὶ τὴν ἀμοιβήν, ἣν ἐπέδωκαν οἱ Τοῦρκοι εἰς τοὺς Λασιθιώτας, διευκολύναντας τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῶν ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης, ὡς δὲ ψόμεθα προχωροῦντες.

Κατ' αἴτησιν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐκείναις διαμενόντων Σφακιανῶν στρατηγῶν Κουσκουμπέ καὶ Βουζομάρκου καὶ Μανιά ἡ Διοίκησις ἐβαθμοφόρησε τὸν ὄπλαρχηγὸν Νικόλαον Ἀνδρακόν, Σφακιανόν, καὶ διέταξεν αὐτὸν νὰ μεταβῆ εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας μετὰ σώματος Σφακιανῶν, καὶ νὰ μένη διαρκῶς ἐκεῖ ἐπικουρος. Μόλις κατώρθωσε νὰ προσλάβῃ ὑπὸ τὴν σημαίαν του 70 ἄνδρας, μεθ' ὧν μεταβὰς ἐκεῖσε ἠνώθη μετὰ τῶν ῥηθέντων συγγενῶν του. Προσεκάλουν δ' οἱ ῥηθέντες καὶ τὸν Σήφακαν μὲ Ἀποκορωνιώτας, ἀλλὰ δὲν μετέβη ἕνεκεν τῆς ψυχρότητός του διὰ τὰ δουλοπρεπῆ κινήματα τῶν Λασιθιωτῶν.

Συσκεφθέντες δ' οἱ στρατηγοὶ εἰς τὸ χωρίον Πρίνα ἀπεφάσισαν νὰ κυριεύσωσιν ἐξ ἐφόδου τὴν κωμόπολιν Ἰεράπετρον, ἐν ἣ ἦσαν πλῆθος Τούρκων σεσωρευμένον καὶ πλούτη ἄπειρα. Τὸ σχέδιον τῆς ἐφόδου ἦν ὡς ἐξῆς. Ὁ μὲν Ζερβονικόλας μετὰ τῶν ἐντοπίων ὄπλαρχηγῶν ὄφειλε νὰ διευθύνῃ τὸ κέντρον καὶ πρῶτος νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῆς κωμοπόλεως, ὁ δὲ Βουζομάρκος μετὰ τοῦ Μανιά τὴν δυτικὴν πτέρυγα, ὁ δὲ Κουσκουμπές μετὰ τοῦ Ἀνδρακοῦ τὴν ἀνατολικήν. Ἀφοῦ δ' ὁ Ζερβονικόλας ἤθελεν ἐφορμήσῃ καὶ ἔλθῃ εἰς χεῖρας μετὰ τῶν ἐξορμησόντων Τούρκων, τότε καὶ οἱ ἐξ ἐκτέρων τῶν θέσεων νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐκ τῶν πλευρῶν καὶ περιβάλλωσι τοὺς Τούρκους μεταξὺ τριῶν πυρῶν καὶ οὕτως ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐφόδου ἐφαίνετο βεβαία. Ἦσαν δὲ ἐν ὄλῳ οἱ Ἕλληνες 1100 ἄνδρες, ἐξ ὧν οἱ πλείονες ἄοπλοι.

Ἄλλὰ τί συμβαίνει; Ἀφοῦ οἱ Τοῦρκοι ἐξώρμησαν κατὰ τοῦ Ζερβονικόλα καὶ προῦχώρησαν εἰς ἀρμόδιον τόπον, ὁ Ζερβονικόλας

ἐβόησεν· «ἐπάνω των μωρῶν παιδιᾶ!» Καὶ παραχρῆμα αὐτὸς ἔτρεχε κατὰ τῶν Τούρκων. Ἄλλ' οἱ περὶ αὐτὸν ἀκούσαντες τὸ ἐπάνω ἐνόμισαν ὅτι τοῖς εἶπε νὰ ὀπισθοπορήσωσιν, ὡς ἔπειτα ψευδῶς προφασιζόμενοι ἔλεγον, ὡσεὶ μὴ ἔβλεπον τὸν διατάξαντα τοῦ διηυθύνετο καὶ ἐνῶ ὁ Ζερβονικόλας ἔτρεχεν ὡς λέων καὶ εἰσῆλθεν ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως μετὰ 3—4 ἀνδρῶν, οἱ λοιποὶ ἅπαντες ἐτράπησαν ἀσθμαίνοντες πρὸς τὰ ὄρη. Τὴν κατεσπευσμένην αὐτῶν τροπὴν καὶ φυγὴν ἰδόντες οἱ ἑκατέρωθεν μακρὰν ἰστάμενοι καὶ ἀγνοοῦντες τὴν αἰτίαν ἐτράπησαν καὶ αὐτοὶ εἰς φυγὴν, ἀνευ οὐδενὸς κινδύνου! Οἱ Τούρκοι ἐκάγχαζον σκώπτοντες αὐτοὺς δικαίως. Ἐπιστρέψας δ' ὁ ἥρωας Ζερβονικόλας, ἀφοῦ ἐγκάτελείφθη, μετὰ τῆς ὀργῆς, ὥστε ξιφουλκήσας ἐμοίρασεν εἰς δύο τὸν πρῶτον ὠθήσαντα τὴν εἰς τὰ ὀπίσω τροπὴν τοῦ στρατοῦ· οὗτος ἦν ἐκ τοῦ χωρίου Χουμεριάκου.

Ὁ δ' ἐκ Σφακίων ἀρειότολμος Μποτονάκης λυπηθεὶς σφόδρα διὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἦλθον εἰς ἀντεγκλήσεις καὶ ἀμοιβαίας μομφάς, αὐτὸς ἔστρεψε μόνος, μονώτικος, πρὸς τὴν πόλιν ἔχων ἐπ' ὤμων τὸ ὄπλον, ὡς ὁ ποιμὴν τὴν βράβδον, καὶ ὠδεύε μετὰ πολλῆς δῆθεν ἀδιαφορίας. Οἱ Τούρκοι βλέποντες αὐτὸν οὕτω πλησιάζοντα ἐπίστευσαν ὅτι ἐκόμιζεν αὐτοῖς γράμματα ὑποταγῆς κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Λαϊσιθιωτῶν. Ἄλλ' οὗτος πλησιάσας ἱκανῶς ἐκάθησεν ἐπὶ τινος τοίχου καὶ πυροβολήσας πρὸς ἓν θυρίδιον διετρύπησε τυχαίως τοῦ φρουράρχου τὸ μέτωπον, παρατηροῦντος ἐκεῖθεν τοῦ διηυθύνετο ὁ κομιστὴς τῆς ὑποτάγῆς. Ὁ Βέης ἔπεσε παραχρῆμα νεκρὸς καὶ ἡ σύγχυσις ἐγένετο μεγάλη. Ὁ Μποτονάκης ἀγνοῶν ὅτι ἠνδραγάθησε σπουδαίως, ἀνεχώρει ἠρέμα ὑπὸ πλῆθος ῥιπτομένων σφαιρῶν, ἀλλά, παρατηρήσας ὅτι ἐξήρχοντο εἰς καταδίωξιν αὐτοῦ, ἐστράφη καὶ πυροβολήσας αὐθις εἰς ἑτέραν θυρίδα διεπέρασεν ἑτέρου Δερβίς ἀγᾶ καλουμένου τὸν ἓνα ὀφθαλμόν, ὅστις ἐζῆσε μὲν μέχρις ἐσχάτων, πλὴν μονόφθαλμος. Ταῦτα ἰδόντες οἱ Τούρκοι ἐσφαιροβόλουν ἔτι βραγδαίως, ὥστε ἐφόνευσαν τὸν γενναϊότατον Μποτονάκην. Ἡ ἐφοδος αὕτη τῶν Ἑλλήνων συμβᾶσα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ περιτειχίσωσι τὴν κωμόπολιν, ὡς κατωτέρω λαλήσωμεν.

Δὲν ἐπέρασεν ἴσως πολὺς χρόνος, ὅτε ὁ Ζερβονικόλας κρουολογήσας καὶ ἐκ τῶν στερήσεων καὶ κακουχιῶν χειροτερεύσας ἀπέθανε καὶ ἐτάφη εἰς Νιοχωῖρι. Ἡ ἔλλειψις καὶ τούτου ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἦτο λίαν ἐπεσθητὴ καὶ μεγάλην θλίψιν ἐνέβαλεν εἰς τοὺς συναγωνιστάς· ἰδίως δὲ εἰς τὴν συντηροῦσαν αὐτὸν καὶ τοὺς στρατιώτας του Μοναχὴν, ἣτις καὶ τὰ θρησκευτικὰ νόμιμα ἐξετέλεσεν ὑπὲρ ἐκείνου ἐν Τήνω, ἥς χάριν οἱ Σφακιανοὶ ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς συγγειῆ καὶ κατ' αἵτησιν καὶ σύστασιν αὐτῶν, καθὼς καὶ διὰ τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, προεδιάσθη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου.

Ὁ δ' αἰμοβόρος Χασάν μετὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν Λακκιωτῶν μετέβη εἰς Βιάννον καὶ ὠδεύεν ἡσύχως ὄλην τὴν Ῥίζον (ἣτις ἐστὶν ἡ ἐπικινδυνότερα διάβασις στρατοῦ ἔχοντος πολέμιον ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης) καίων, σφάζων καὶ λεηλατῶν, ἕως ὅτου ἀφίχθη εἰς Μάλλαις καὶ εἰς Ἱεράπετραν ὄλως ἀπρόσβλητος. Ἐὰν οἱ μηδένα τότε κίνδυνον ἔχοντες Λασιθιωταὶ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἐπετίθεντο αὐτοῦ κατὰ τὴν διάβασιν ἐκείνην, οὐδεὶς τῶν πολεμίων ἤθελε σωθῆ. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ποσῶς ὅτι ὁ εἰδὼς τὸν τόπον τῆς διαβάσεως θὰ συμφωνήσῃ μεθ' ἡμῶν πληρέστατα.

Ὁ Χασάν προφασιζόμενος ὅτι οἱ Λασιθιωταὶ, ἂν καὶ προσέφερον ὑποταγὴν καὶ ἐθεωροῦντο βασιλεῖς του, οὐχ ἤπτον, ἐπειδὴ ἐδέχοντο εἰς τὰς ἐστίας των τοὺς ἐπαναστάτας, ὄφειλε νὰ τοὺς τιμωρήσῃ. Ὄθεν κινήσας ἀπὸ τὴν Ἱεράπετραν ἀρχὰς Ἰανουαρίου 1823 προὔχωρει βραδέως μὲν, διότι εὗρισκεν ἰσχυροὺς ἀντιπάλους, τοὺς στρατηγοὺς Βουζομάρκον, Κουσκουμπέ, Ρουσακὴν, Ἀνδρακόν, Μανιᾶν, Καζάνην καὶ ἄλλους τινάς, οἱ ὅποιοι ἐπιτιθέμενοι κατ' αὐτοῦ εἰς πολλὰ σημεῖα ἐπήνεγκον φθορὰς μεγάλας εἰς τὰς ὁρδὰς αὐτοῦ. Ἐπιμῶν δὲ βαινῶν κατώρθωσε νὰ εἰσβάλῃ ἀπὸ τὴν θέσιν Καθαρὸν εἰς Λασιθί καὶ καταστρέψῃ αὐτὸ ὄλοσχερῶς. Ἐσφαξαν δὲ καὶ ἠχμαλώτισαν ὑπὲρ τὰς 400 ψυχὰς ἐκ τῶν βασιλῶν των διὰ τὸν ῥηθέντα λόγον, ὡσεὶ ἠδύναντο οἱ δυστυχεῖς νὰ μὴ δέχωνται εἰς τὰς ἐστίας των τοὺς ἐπαναστάτας. Ἐπαθον καὶ αὐτοὶ οἱ δύσμοιροι ὅσα καὶ οἱ λοιποὶ, ἂν καὶ ἤθελον νὰ προλάβωσι τὰ παθήματα διὰ τῆς ἀνοήτου ὑποταγῆς αὐτῶν.

Κατελθόντες δὲ οἱ βάρβαροι ἀπὸ τὸ Λασιθί ἐπέπεσον καὶ

πρὸς τὴν Μεραμβέλλον μετὰ τῆς αὐτῆς μανίας καὶ πλείους τῶν χιλίων ψυχῶν ἐξωλόθρευσαν καὶ τὸν τόπον κατηρήμωσαν ἐντελῶς. Τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον καθορῶντες εἰσηλθὼν ἀρχὰς Φεβρουαρίου 1823 εἰς τι σπήλαιον ἐν Μιλάτῳ περὶ τὰς τρεῖς χιλιάδας γυναικοπαίδων καὶ ὡς 300 ἄνδρες ὀπλῆται, ἵνα σωθῶσι.

Τὸν ἀφρευκτον ὄλεθρον τοσούτων ψυχῶν βλέποντες οἱ στρατηγοὶ προσεκάλουν καὶ αὐτὸς ἐκ Σφακίων ἐπικουρίαν, ἵνα σπεύσῃ «ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Πατρὸς». Τὸ αὐτὸ ἐποίουν καὶ πρὸς τὸν Τσουδερὸν καὶ Σήφακαν παριστάνοντες ὅτι ὁ ἀγὼν ἀπόλλυται ἐν ἐκείναις ταῖς ἐπαρχίαις. Παραχρῆμα δ' ἐτέθησαν ὑπὸ τὸν Βουρδουμπᾶν, Μανουσήην, Σ. Δεληγιαννάκην καὶ Μανουσογιαννάκην 300 περίπου Σφακιανοὶ καὶ ἔτρεχον δρομαῖοι εἰς τὸν τόπον τοῦ κινδύνου. Σὺν τούτοις δὲ καὶ ὁ ἀεὶ ἕτοιμος Τσουδερὸς μὲ ἱκανοὺς ἄνδρας ἀφίκετο εἰς Μήλατον. Πολλὰς ἐποίησαν ἀποπείρας, ὅπως ἐκτοπίσωσι τοὺς πολεμίους καὶ σώσωσι τοὺς ἐν τῇ Σπηληᾷ, ἀλλ' οὐδόλως βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἐντοπίων οὐδὲν κατώρθωσαν ἢ ὅτι οἱ ἐν τῇ Σπηληᾷ ὀπλοφόροι κατὰ τὴν διάρκειαν σφοδροῦ τινος πυροβολισμοῦ, γενιμένου ἐν καιρῷ νυκτός, τῶν πολεμίων στρεψάντων ἀλλαγῆς τὴν προσοχὴν, ἐξώρμησαν αἴφνης σωθέντες· τὰ δὲ γυναικόπαιδα ἀναγκασθέντα ἐκ τῆς πείνης καὶ κακουχίας παρεδόθησαν περὶ τὰ τέλη Φεβρουαρίου εἰς τοὺς βαρβάρους, οἵτινες ἀπέσφαζαν εὐθὺς ὑπὲρ τὰς 400 ψυχὰς ὡς ἀρνία, ἔκαυσαν δέκα καὶ ὀκτῶ ἱερεῖς ζῶντας, τὰς δ' εὐεϊδεῖς νεάνιδας καὶ παῖδας ἀπήγαγον εἰς Νεοχώρι καὶ ἐξέθηκαν αὐτὰ ὡς ζῶα εἰς δημοπρασίαν. Οἷα σπαραξικάρδιος σκηνή! Ὁ μὲν ἠγόραζε τὴν μητέρα, ὁ δὲ τὴν θυγατέρα, ἄλλος τὸ ἐν μέλος τῆς οἰκογενείας καὶ ἄλλος τὸ ἄλλο. Θρηνοὶ γοεροὶ καὶ σπαραξικάρδιοι αὐτῶν ὀλολυγμοὶ ἀντήχουν εἰς τὰ πέριξ ὄρη ἐν τῷ σκληρῷ αὐτῶν ἀποχωρισμῷ! Μόνον τῶν βαρβάρων ἡ καρδία ἔμενεν ἀπαθὴς (α).

Ἔνεκεν δὲ τῆς ὑπερβαλλούσης δυνάμεως τοῦ πολεμίου καὶ τῆς ἀσθενεστάτης συνδρομῆς τῶν ἐγχωρίων ὀπλοφόρων οἱ προσ-

(α) Μεχμέτης τις ζῶν εἰσέτι ἐν Σπιναλόγῃ καὶ ὡς κύων καθ' ὕπνον ὠρούμενος, ἔσφαξε 260 ψυχὰς μετὰ μεγάλης σκληρότητος, διὸ καὶ Καλαφάτης ὑπὸ τῶν ὁμοίων αὐτῷ ὀνομάσθη καὶ ὀνομάζεται ἄχρι σήμερον.

ελθόντες επίκουροι, ἂν καὶ ἦσαν πολλοί, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ματαιώσωσι τὰ σχέδια τοῦ πολεμίου· διότι ὁ λαὸς καταβεβλημένος ὦν ἀπὸ τὰς κακουχίας καὶ ἀπεγνωσμένος ἀπὸ τοὺς θανάτους προσήρχετο σμινηδὸν εἰς ὑποταγὴν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Λασιθιωτῶν, ἂν καὶ ἐκείνους ἡ ὑποταγὴ οὐδὲν ὠφέλησε, ἀλλὰ μᾶλλον κατέστρεψε. Τὴν ἀκατάσχετον ὀρμὴν τῶν κατοίκων εἰς ὑποταγὴν ὀρῶντες οἱ ἐπίκουροι καὶ τὴν περαιτέρω διαμονὴν των θεωροῦντες ἀνωφελῆ, ἀφοῦ καὶ οἱ ἐπιχώριοι οὐ μόνον δὲν ἤθελον ν' ἀγωνίζωνται, πλὴν ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, ἀλλὰ καὶ ἀπεδίωκον αὐτοὺς ἐκείθεν, ὅπως τοὺς ἀφήσωσιν ἡσύχους, ἵνα μὴ ἐξαφανισθῶσιν ἐντελῶς, ἀνεχώρουν καὶ αὐτοὶ πρὸς τὰ μέρη των κατὰ ἀποσπάσματα μετὰ μεγάλης ἀγανακτήσεως. Ἀναχωροῦντες δὲ ἀφήρπαζον πολλὰ ζῶα ἀπὸ τοὺς ὑπότασσομένους, ὅπως δι' αὐτῶν συντηρῶνται ἀγωνιζόμενοι ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ῥεθύμνης καὶ Χανίων, ἐν αἷς εἶχον ἐξαλειφθῆ ἐντελῶς τὰ τρόφιμα. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἡ ἰδέα τῆς ὑποταγῆς εἶχε στερεωθῆ εἰς ἀπάντων τὰς διαθέσεις, ἐξήγειρον οὗτοι κατακραυγὰς καὶ ἀράς φρικτὰς κατὰ τῶν ἀρπαζόντων τὰ ζῶα Σφακιανῶν (διότι οὕτως ἀπεκάλουν ὄλους τοὺς δυσμῶθεν ἐρχομένους). Ἐκ τῶν κατακραυγῶν καὶ ἀναθεματισμῶν πολλοὶ ἀγανακτοῦντες κατεξύλιζον ἐκείνους. Μυρίας ὄσας συκοφαντίας οἱ δουλόφρονες οὗτοι καὶ ἐξωγκωμένα κκουργήματα ἀπέδιδον σκοπίμως εἰς τοὺς Σφακιανούς διὰ τοὺς ρηθέντας λόγους.

Ἄλλὰ τὸ μόνον, ὅπερ ἐκορύφωσε τὴν ἀγανάκτησιν τῶν δυσμῶθεν ἐπελθόντων Σφακιανῶν καὶ μὴ, ἦτο ἡ παράδοσις τῶν ὀπλων εἰς τοὺς πολεμίους, τὰ ὅποια αὐτοὶ διὰ μεγάλων κόπων καὶ στερήσεων ὠκονόμησαν, ὅπως ὀπλίσωσι τούτους. Οἱ στρατηγοὶ ἀπῆτουν αὐτὰ ἐπιμόνως, ὅπως τὰ χρησιμοποιήσωσι διὰ τοὺς Σελινοκισσαμίτας, ὅπου ἔμελλον τότε νὰ μεταβῶσιν, ἀλλ' οἱ ἔχοντες ἠρνοῦντο νὰ δώσωσιν αὐτὰ τούτοις, διότι ὁ παστὰς τὰ ἐζήτητι ἐπιμόνως καὶ ἄνευ τῆς παραδόσεως τούτων δὲν τοὺς ἐδέχετο ῥαγιάδες του, ὡσεὶ μὴ ἠδύναντο οἱ ἄθλιοι νὰ προφασισθῶσιν ὅτι οἱ ἐπαναστάται τὰ ἀφήρσαν ἀπ' αὐτοὺς βία. Ὁ Μανουσέλης ἔλεγε μεθ' ὄρκου ὅτι πολὺ περισσότερον ἔλυπειτο τὰ ὄπλα παραδιδόμενα εἰς τὸν πολέμιον, παρὰ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος συνδρομὴν ἐκείνων. Οὕτω τοίνυν κατὰ πρώτην ἐπιδρομὴν ὁ πολέμιος, καὶ ἐντὸς δύο ἡ

τριῶν μηνῶν, ἀπέσβεσεν ἐντελῶς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ ἀνατολικωτέρου καὶ πολυπληθεστέρου τμήματος τῆς Κρήτης. Μόλις ὀλίγοι τινὲς ὄπλαρχηγοὶ μετ' ὀλιγίστων ἀνδρῶν ἔμειναν περιφερόμενοι εἰς τὰ ὄρη ἐκεῖνα ἄνευ ἀποτελέσματος.

Προλαβόντως εἶπομεν ὅτι ἡ πρὸς τὴν Ἱεράπετραν ἔφοδος τῶν Ἑλλήνων ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ περιτειχίσωσι τὴν κωμόπολιν. Ὁ τέως ἀποκατασταθεὶς φρούραρχος αὐτῆς καὶ διοικητὴς Χουσεὶν βέης προσεκάλεσε τοὺς Λασιθιώτας νὰ κατέλθωσιν ὅσοι δύνανται διὰ νὰ περιτειχίσωσι τὴν κωμόπολιν δι' ἀγγαρείας. Μία μόνη πρόσκλησις τοῦ Βέη ἤρκεσεν, ὅπως κατελθῶσι πανδημὶ καὶ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τοῦ περιτειχίσματος τούτου. Τόσῃν ἔδειξαν προθυμίαν εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ Βέη, ὥστε, καὶ παιδία καὶ γυναῖκες μελανειμονοῦσαι ἀπὸ τὰς τέως σφαγὰς τῶν τέκνων καὶ συζύγων των, προσέδραμον εἰς συνδρομὴν τῆς οἰκοδομῆς ταύτης. Πολλοὶ τῶν ὁμόρων αὐτοῖς πεδινῶν ἠγωνίζοντο, καὶ ὁμοῦ αὐτοὶ ἀπὸ τὰ ἀπρόσιτα καὶ ἀσφαλέστατα ὄρη κατερχόμενοι ἔκτιζον φρούρια τῶν σφαγέων των. Ἀλλὰ τὸ δὴ λυπηρὸν ὅτι πρὸς μείζονα περιφρόνησιν τῶν Χριστιανῶν, προέτρεψεν ὁ τοῦρκος ἐκείνους νὰ κατεδαφίσωσι τὰς Ἐκκλησίας ἰδιοχείρως καὶ μεταφέρωσι τὰ ὑλικά εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τείχους. Ἐπτὰ Ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως κατηδάφισαν οἱ ὀρσεῖβιοι Λασιθιώται χωρὶς ἐλαχίστην ἀντίρρησιν ἢ παρατήρησιν, ἐνῶ οἱ ἐντόπιοι ἐποιοῦν παράπονα καὶ ὀλιγοστοὶ εἰργάζοντο ἄνευ βίας πολλῆς. Ὁ Βέης ὑπέσχετο αὐτοῖς ὅτι κατόπιν θὰ τοῖς οἰκοδομήσῃ καὶ μίαν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἡ ὑπόσχεσις ἔμεινεν ἀνεκτέλεστος. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ φρουρίου ἐγένετο ἀπλουστάτη εἰς τὰ 1823, τελειότερα δέ, ὡς τανῦν ὁρᾶται, εἰς τὰ 1829. Ἐπανέλθωμεν δ' εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ τὸ Ρέθυμνον.

Οἱ προσελθόντες ἐπίκουροι ἰδόντες τὰς φιλησυχούς προθέσεις τῶν πρὸς ἀνατολὰς, ὡς εἴρηται, ἀνεχώρησαν μετὰ πολλῆς ἀθυμίας εἰς τὰ μέρη ταιν, ὅπως ἐκεῖθεν ἐτοιμασθῶσι κατὰ τῆς Κισσάμου καὶ Σελίνου. Μόνος δ' ὁ Ῥουσάκης Χοῦρδος μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν 150 ἀνδρῶν Σφακιανῶν καὶ Αὐλοποταμιτῶν ἔμειναν τότε εἰς Αὐλοπόταμον μετὰ τοῦ Θ. Χοῦρδου, ἀμυνόμενοι κατὰ τῶν διηνηκῶς ἐξορμούντων ἐκ τοῦ Ἡρακλείου Τούρκων καὶ πολλοὺς Ἑλληνας φονευόντων κατὰ τὰς αἰφνηδίους ταύτας ἐξορμήσεις.

Εἰς μίαν τοιαύτην ἰσχυράν τῶν πολεμίων ἐξόρμησιν οἱ ἀδελφοὶ Χοῦρδοι μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς Αὐλοποταμιτῶν, Σφακιανῶν καὶ Μαλεβυζιωτῶν, κατεδίωξαν στενωῶς τοὺς ἐπιδρομεῖς μέχρι τοῦ Καβροχωρίου καὶ πολλοὺς ἐζώγρησαν καὶ ἐφόνευσαν κατὰ τὴν καταδίωξιν, ἀλλ' ἐπελθόντος ἱππικοῦ πρὸς ἐπικουρίαν, μόλις οἱ νικηταὶ οὗτοι κατάρθρωσαν νὰ σωθῶσι μετὰ πολλῆς ζημίας. Κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ταύτην τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ περισφιχθέντων, ὁ γενναῖος Θ. Χοῦρδος ἀναβὰς ἐπὶ τινος ὑψώματος μετὰ 15 ἀνδρῶν Σφακιανῶν καὶ Αὐλοποταμιτῶν ἡμύοντο κατὰ τῶν ἱππέων, ἕως ὅτου δώσωσι καιρὸν εἰς τοὺς ἤδη ἀπνηυδικότας Ἑλληνας ν' ἀποσυρθῶσι. Καὶ κατάρθρωσαν μὲν νὰ σώσωσιν ἐκείνους, ἀλλ' οὗτοι περικυκλωθέντες πανταχόθεν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φύγωσιν καὶ ἐπολέμουν ἐν ἧσῳ εἶχον φυσίγγια· εἶτα δὲ ῥίψαντες τὰ ὄπλα ἐπολέμουν ξιφῆρεις, ἕως ὅτου ἔπεσον ἅπαντες ἐνδόξως, χάριν τῆς σωτηρίας τῶν πολλῶν. Τὴν κεφαλὴν τοῦ γενναίου Θ. Χοῦρδου μεταφέροντες περιύβριζον οἱ βάρβαροι ἐπὶ δύο ἡμέρας εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Ἡρακλείου.

Ὁ Θ. Χοῦρδος ἦτο γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ Ἀσκούφου τῶν Σφακιῶν, ἀνὴρ γενναῖος καὶ ἐλευθέριος, ἀγνὸς πατριώτης καὶ μαχητῆς ἀριστος, συμπεριφορᾶς δὲ λίαν ἐπειικοῦς καὶ ἀρμοδίας ὀπλαρχηγῷ. Τουτον διὰ τὰς ἀρετὰς του καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐτίμησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ Πατρίς μὲ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου. Ἀλλ' ἔδει ν' ἀποθρηνήσωσι καὶ τοῦτον, οὐ μόνον τὰ Σφακία, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ συναγωνισταὶ καὶ ἰδίως οἱ Αὐλοποταμίται, ὑφ' ὧν ὑπερηγαπᾶτο καὶ ὑπὲρ ὧν πολὺ ἐμόχθησεν.

Ἀλλὰ τί μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πολυτίμου ἀνδρὸς συμβαίνει; Παρουσιάζεται ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ῥουσιάκης, ἐπίσης μὲν καὶ αὐτὸς γενναῖος καὶ μαχητῆς ἀριστος, πατριώτης ἀληθὴς καὶ ἐξοχος ἀγωνιστής, ἀλλὰ καὶ τραχὺς καὶ φορτικὸς τοὺς τρόπους, ἀξίων νὰ λάβῃ τὴν θέσιν τοῦ ἀδελφοῦ του, ἔστω καὶ διὰ τῆς βίας, ὡσεὶ ἦτο αὐτῶν πατὴρ κληρονομία. Οἱ Αὐλοποταμίται ἀπρηέσκοντο εἰς τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ διὰ τοὺς ἄνω λόγους καὶ ἰδίως, διότι πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν εἶχε φονεῦσθαι δι' ἔριδος ἓνα κάλλιστον ἄνδρα Αὐλοποταμίτην.

Ἐν τούτοις ἐπέμενε θορυβωδῶς νὰ ἀφαρπάσῃ τὴν ἀρχηγίαν

τῶν Αὐλοποταμιτῶν καὶ εἰς τὴν ἄλογον ταύτην ἀπαίτησιν ἔλαβον μέρος ὃ τε συγγενῆς αὐτοῦ Ῥούσος Βουρδουμπᾶς καὶ ἕτεροι Σφακιανοὶ φίλοι καὶ συγγενεῖς αὐτῶν. Ἐκ τούτου μεγάλῃ ἠγέρθησαν σκάνδαλα μεταξὺ τῶν διεκδικούντων τὰς ἀδίκους ἀξιώσεις, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παράλογοι μομφαὶ ἐκ μέρους τῶν Αὐλοποταμιτῶν καθ' ὅλων τῶν Σφακιανῶν ἔλαβον χώραν. Αὐλοποταμιταί τινες ὑπὸ τοιοῦτου πνεύματος κατεχόμενοι ἐφόνευσαν δύο ἀξιολόγους Σφακιανούς ἀνδρας ὄλως ἀθώους καὶ ξένους ἀπὸ τὰς ἀξιώσεις τοῦ Ῥουσάκη. Ἡ ἀσύγγνωστος αὕτη πράξις ἐξήρθεῖσεν ὑπερβαλλόντως τοὺς Σφακιανούς, ὥστε ἠτοιμάζοντο νὰ περιέλθωσιν εἰς ἐμφύλιον ῥήξιν. Φρόνιμοι δὲ τινες, προβλέποντες τὰ παρεπόμενα τοιαύτης πράξεως καὶ τὰς δυναμένας νὰ προκύψωσιν ἐν τῷ ἀγῶνι ἀσχημίας, διεσκέδασαν τὰς ὑφισταμένας ἐχθρότητας ἄνευ οὐδενὸς κακοῦ. Τέλος δ' ἀπέτυχεν ὁ Ῥουσάκης, μηδενὸς βοηθοῦντος αὐτῷ.

Ἐκ τοῦ περιστατικοῦ τούτου ὀρμώμενος ὁ Κριτοβουλίδης λέγει ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἐπεβάλλοντο βίᾳ εἰς τοὺς συμπατριώτας των, ἀξιοῦντες ἵνα πανταχοῦ ὄπλαρχηγῶσιν. Ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἀγνοοῦμεν, ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς οὗτος ἀναφέρει ὀριστικῶς ὅτι ὅμοιον τι περιστατικὸν συνέβη οὐδαμοῦ τῆς Κρήτης. Εἶνε ἀληθές ὅτι οἱ Σφακιανοὶ πάσχουσι δεινῶς ἀπὸ τοῦ ἐθνικὸν νόσημα τῆς ἀρχομανίας, ἀλλ' ἐπίσης ἐστὶν ἀληθές ὅτι, ὅπου τῆς Κρήτης ὄπλαρχήγουν, πάντοτε ἤρχον τῇ συγκαταθέσει καὶ οἰκίᾳ θελήσει τοῦ λαοῦ τῆς περιφέρειᾶς ἐκείνης. Οὐδαμοῦ ἔχομεν ἕτερον ὅμοιον παράδειγμα, ἀλλ' οὐδ' ἀμφισβολίαν ἐλαχίστην ὅτι, ἐὰν συνέβαινε τοιοῦτόν τι, ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ τὴν μνήμην τοῦ ὑπομνηματιστοῦ τούτου. Ὅθεν καὶ ἡ ἰδέα αὕτη ἐστὶ μία ἀπὸ τὰς στρεβλὰς καὶ κακοδοῦλους, ὡς τὰ πράγματα ἐκδηλοῦσι.

Καὶ οἱ Ῥεθύμνιοι Τοῦρκοι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἰσὶν οἱ μαχिमώτατοι ἀπάντων τῶν ἐν Κρήτῃ, εἰσὶ καὶ ὑπερβαλλόντως ἐκδικητικοί. Οὗτοι μένεα πνεόντες πρὸς τοὺς Σφακιανούς δὲν ἔπαυσαν θηρεύοντες κατάλληλον καιρὸν, ὅπως ἐκδικηθῶσι τοὺς προαπολεσθέντας ἐξ αὐτῶν διακεκριμένους ἀνδρας, Κουντουροσματῆλην, Δελη-Μουσταφᾶν, Γετήμ-Ἀλῆ καὶ Γλυμίδ-Ἀλῆ, δι' ἄλλων ἐπίσης διακεκριμένων Σφακιανῶν. Μὴ δυνάμενοι δὲ διὰ συστηματικῶν μαχῶν

τοῦτο κατορθῶσαι κατέφυγον εἰς ἀνάνδρους νυκτερινὰς ἐνέδρας. Εἰς μίαν ταιαύτην περιπλεχθεὶς καὶ ὁ Γεώργιος Δεληγιαννάκης κατὰ Νοέμβριον εἰς Ἀρμενοκάμπους μεθ' ἑτέρων 12 Σφακιανῶν ἐφονεύθησαν πάντες ἐν ὄρα νυκτὸς ἀσελήνου.

Ἀπεθρήνησαν λοιπὸν τὰ Σφακία, ὡς καὶ ὅλη ἡ Κρήτη, καὶ τοῦτον τὸν πολύτιμον ἄνδρα μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θ. Χούρδου, οὓς ἀμφοτέρους ἐτίμησεν ἡ Πατρίς μετὰ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν Πεντακοσιάρχου ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος διὰ τὰς μεγάλας αὐτῶν στρατιωτικὰς ἀρετὰς καὶ τὴν φιλοπατριάν. Ὁ Γ. Δεληγιαννάκης ἦν γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ ὄρειου Ἀσφένδου τῶν Σφακίων, ἀνὴρ φιλότιμος, πρὸς πάντας περιποιητικὸς καὶ εὐπροσήγορος, εἰς ἄκρον δ' ἐνθερμος θιασώτης τοῦ ἀγῶνος καὶ μαχητὴς ἐκ τῶν σπανίων. Ἦγον δ' ἀμφοτέροι μόνις τὸ 30 ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ ἦσαν ἐκ τῶν διακεκριμένων στρατηγῶν τῆς Κρήτης. Τοῦτον διεδέχθη μετὰ τὸν αὐτὸν βαθμὸν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Σήφης Δεληγιαννάκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Ἐκστρατεία τῶν Σφακιανῶν, Ἀγιοβασιλειτῶν, Ρεθυμνέων. Ἀποκορωνιτῶν καὶ Κυδωνιάτῶν κατὰ τῆς Κισσάμου καὶ Σελίνου καὶ ἔλευσις τοῦ Τομπάζη

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν ἐπικούρων ἐκ τῶν ἀνατολικῶν μερῶν τῆς Κρήτης οἱ ἐκεῖσε περιπλανώμενοι ἐπαναστάται προσεκάλουν ἐπανελημμένως τοὺς ἀναχωρήσαντας νὰ ἐπανέλθωσιν, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶχον δυσαρεστηθῆ μεγάλην ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰν τῶν κατοίκων, ἀξιούτων, ὅπως ἐκεῖνοι μὲν μάχονται νήστεις, οὗτοι δὲ ἡσυχάζωσιν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ πασᾶ μετὰ τὰ ζῆλα καὶ τὰ πράγματα τῶν ἀνέπαφα, καὶ ἐπειδὴ προσεκαλοῦντο ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰς μὴ πω ἐπαναστατησάσας ἐπαρχίας τῆς Κισσάμου, καὶ Σελίνου, προὔτιμησαν νὰ συνδράμωσι τὰς τελευταίας, ἔχοντες ἄλλως καὶ πλείονας πεποιθήσεις εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν κατοίκων τούτων ἢ εἰς τὴν τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν· διότι ἐκεῖθεν προσεκαλοῦντο ὑπὸ μόνων τῶν ἐπαναστατῶν, ἐκ δυσμῶν δὲ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ὡς ἐξῆς.

«Εἰς τοὺς πανευγενεστάτους καὶ δικαίους κριτὰς καὶ Καντζι-
λιέριδες (α) τοῦ Λουτροῦ προσκυνούμεν καὶ φιλοῦμεν τὰ χέρια καὶ
πόδια σας — τὴν 1 Ἰανουαρίου 1823.

«Θὰ ἤξεύρετε, Ἄρχοντες, Αὐθεντάδες μας καὶ Κριταί, ὅτι εὐ-
ρισκόμεθα εἰς μέγαν τρόμον ἡμέραν καὶ νύκτα καὶ εἰς κίνδυνον
ἐξ αἰτίας τοῦ τουρκικοῦ γένους. Κάθε ἡμέραν μᾶς σκοτώνουν, μᾶς
γδύνουν, μᾶς πέρνουν τὰς γυναῖκάς μας καὶ δὲν ἠμποροῦμεν πλέον
νὰ βαστοῦμεν ὅσα μᾶς κάνουν οἱ τρισακατάρτατοι καὶ ἀνημένομεν
βοήθειαν πρῶτα ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ δεύτερον ἀπὸ τὴν πανευγενειάν
σας. Τώρα βλέπομεν καὶ περὶ ὃ καιρὸς καὶ οὐκ ἦν φωνή. Αὐτῶ-
νων τῶν σκυλιῶν τῶν ἤρθε γράμμα ὅτι πῶς ἔρχεται καὶ ἄλλο
ἄσκηρι 8 χιλιάδες καὶ ἔχουν χαρὰς μεγάλαις καὶ μᾶς λέγουν ὅτι
θὰ μᾶς ξεπαστρέψουν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς.

«Τὸ λοιπὸν ἐσυμφωνήσαμεν ὅλα τὰ χωρία τῆς Κισσάμου καὶ
σᾶς γράφομεν νὰ κάμετε διὰ τὸν Ἰησοῦν μας Χριστὸν τὸν ἐσταυ-
ρωμένον καμμίαν οἰκονομίαν πρὶν νὰ χαθῆ τόσος λαός. Ἐμεῖς
ἐγνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ λόγου σας θὰ λάβωμεν τὴν ἐλευθε-
ρίαν μας, ὡσὰν καὶ τοὺς λοιπούς. Μοναχὰς ἄρματα θέλομεν νὰ
μᾶς βαστάτε καὶ μονετσίᾳ. Θέλετε δ' ἠξεύρη, ὡς καθὼς σᾶς φα-
νερόνομεν, τὰ χωριά μας πόσον ἄσκηρι βρίζεται πολεμικὸν ἕως
6 χιλιάδες τὸ ὀλιγώτερον, καὶ τὰ ἄρματα ἅμα πατήσετε ἐδῶ εἶνε
οἱ παράδες ἔτοιμοι (β) καὶ ὁπότε θέλει ὁ Θεὸς καὶ πατήσετε τὸ
Σέλινον νὰ δώσετε καὶ εἰς ἐμᾶς τὴν εἰδήσιν καὶ μὲ πολλοὺς ἀν-
θρώπους νὰ σηκώσωμεν τὰ χωριά μας εὐθὺς καὶ πρέπει νὰ στεί-
λετε τὰ ἄρματα μὲ καρὰθι. Ἄν τὸ ὅποιον θέλετε νὰ κάμετε θὰ
εἶνε διὰ μνημόσυνόν σας αἰώνιον καὶ νὰ σᾶς δυναμώη ὁ τίμιος καὶ
ζωοποιὸς Σταυρός. Ἀμήν.»

Χωρίον Δρακόν. Μιχαὴλ Φορτσάκης. Χωρίον Καλουδιανά.
Γεώργ. Κουβαρίτης. Χωρίον Τοπόλια. Ἱερομόναχος Ἀποστολάκης.
Χωρ. Καλάθαινας. Γιάννης Δεσποινάκης. Χωρ. Παλαιόκαστρον.
Δημήτριος Ἀρχοντάκης. Μεσόγεια. Ξηροῦχης Προεστῶς. Ἐννέα χω-

(α) Φαντασθῆτε ὅποιας γνώσεις εἶχον τῶν πραγμάτων τοῦ ἀγῶνος! Δὲν
ἐδρέθη ἐξ ὧν τις νὰ γνωρίζῃ εἰσέτι τὴν μεταβολὴν τοῦ ὀνόματος τῆς Καγ-
κελαρίας εἰς Διοίκησιν τῆς Κρήτης.

(β) Καὶ ὅμως ὁ ἀγοράσαντες αὐτὰ ἰδίᾳ δαπάνη, ὡς καὶ οἱ ἐγγυηθέντες ἀτο-
μικῶς τὴν τιμὴν των περιμένουσιν εἰσέτι νὰ τὰ πληρωθῶσιν.

ριά και ἀπὸ Σελόρραχιν. Γιάννης Χαρτσούλης, Ἀμυδαλοκέφαλον, Ἀντώνης Πατιστάκης. Κούνενη. Δασκαλογιάννης, παπᾶ Μανώλης και Ἀντώνης Μεταξᾶς. Ἔλος και ἀπὸ Περβόλια Ἀρχοντογεωργάκης. Δὲν γράφομεν τὰ χωρία μας παρὰ μόνον τὰ μεγάλα, ἀλλ' ἔμετε ὅλοι μὲ τὸ θέλημα τῶν χωρίων μας σὰς γράφομεν και μὴν ἔχετε ὑποψία ὅτι θὰ βγῆ λόγος.» (α)

«Τὸ παρὸν μας νὰ δοθῆ εἰς χεῖρας τοῦ Γιαννιοῦ Μενιδάκι και νὰ βρῆ και τὸν Κωνσταντῆ Τσιάκη ἀποῦ εἶνε ἀπὸ τὸ μέρος μας νὰ τὸ δώσουν εἰς τὴν Καντζιλερίαν και τοὺς Φροντιστὰς και δικαίους Κριτὰς τοῦ Λουτροῦ, εἰς Λουτρό.»

Ἴδου και ἑτέρα ἐκ τῆς Σελίνου. «Κύριε Ἀναγνωστάκη καπετάν Παναγιωτάκη † Φιλογενέστατοι και διὰ Χριστὸ Πατέρε μας Κατσιλιέριδες, κύριε Ἀντρούλη και ἐλόγου σας κύριε Χατζῆ Γιάννη και ἐπιλοῖτους ὄσους δὲν γνωρίζομεν τὰ δνόματά σας ἕως τὸ συναυτὸ προσκυνούμε. Ἴδου φανερόνομε τῆς πολυχρονίου ὑγείας σας, ἐπειδὴς ἕως τώρα μὲ θέλημα τὸ ἐδικὸ σας και τοῦ Κουμαντάτη (β) ἠσυχάζομεν ἕως τώρα ὄλοι μας και εἰς τὸ ἐξῆς ἀπὸ τὴν φιλογενίαν σας προσμένομε τῆ προσταγή, ἐπειδὴς ἄρματα δὲν ἔχομε και ἀποστέλομε τὸν Ἀναγνώστη πκπᾶ Μάρκου εἰς τὴν φιλογενίαν σας διὰ καπετάνιο μας νὰ λάβῃ τὴν ἀπόκρισι (ἴσως τὸν διορισμὸν) νᾶνε μὲ τὸ ἐδικὸ σας θέλημα, νὰ εἴμεσταν ἔτοιμοι και νὰ μᾶς στολίσετε πανδιέραν και ὅταν εἶνε καλὰ νὰ στείλετε προστακτικά. Μικροὶ και μεγάλοι θέλομε ἕνα Καπετάνιο ἀπὸ τὸ Κοινὸ διὰ κάθε πρᾶμμα, ὡς καθὼς εἶνε τοῦ νόμου, ἐπὶ τὸ αὐτὸ προσκυνούμε οἱ χρόνοι σας πολλοὶ ἀμήν.— Ἐμεῖς χωρὶο Καμπανοῦ και ἀπὸ ὄλα τὰ χωρία μικροὶ και μεγάλοι προσκυνούμε. Γενναρίου 24 1823.»

«Παπᾶ Μάρκος Σταμπόζος, παπᾶ Κωνσταντῆς Καστάνης, Μανώλης Τσάκας, Μανώλης Φουντούλης, Ἀντώνης Πωλέρης, Νικόλας Φουντούλης, Νικολῆς Γλαμπές και ἀπὸ ὄλα τὰ χωριά.»

(α) Ἀστεῖον! Ἐνόμιζον ὅτι και ἐκεῖνοι ἐφοβοῦντο ὡς αὐτοί.

(β) Οὐδ' ὅτι εἶχε παυθῆ ὁ Κουματάντες (Ἀφεντούλης) δὲν ἐγνωρίζον εἰσέτι. Οἷος ὁ τρόμος τῶν ἀτυχῶν! Τοσοῦτον ἐγγύτατα ὄντες και ὁμως δὲν ἐτόλμου νὰ ἐρωτήσωσι τί γίνεται.

Ἴδου ἡ ἀπάντησις τῶν Σφακιανῶν πρὸς τοὺς Κισσαμίτας.

Ἄγαπητή μας Κισσαμίται. Ἐλάβαμεν ἀσφαλῶς τὴν ἀναφορὰν σας καὶ πολὺ εὐχαριστήθημεν ὅλοι ἐδῶ διὰ τὴν καλὴν ἰδέαν, ὅπου ἐλάβετε καὶ ἐσεῖς ὑπὲρ τῆς κοινῆς μας Πατρίδος κατὰ τῶν βαρβάρων Τούρκων. Ἐκλαύσαμεν ὅλοι πικρὰ διὰ ὅσα μᾶς γράφετε ὅτι ὑποφέρετε, ἀλλὰ ἔχετε τὴν ἐλπίδα σας εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, νὰ σᾶς δίδῃ ὑπομονὴν ἕως νὰ ἐτοιμασθοῦμεν καὶ νὰ συναχθοῦν οἱ στρατιῶταί μας ἀποῦ τὰ Καστρινὰ καὶ τὰ Ῥεθεμνιώτικα καὶ νὰ προιδεάσωμεν καὶ τοὺς γειτόνους μας Τσουδερόν, Σήφρακα καὶ ἄλλους. Σήμερον ἀναχωρεῖ καὶ ὁ Ἄ. Παναγιωτάκης διὰ τὴν Κυδωνίαν νὰ γίνωνται καὶ αὐτοὶ ἔτοιμοι.

«Τοῦτο ὅπου ζητᾶτε τώρα, ἀδελφοί, θὰ τὸ ἐκάναμεν ἡμεῖς ἀπὸ πολὺν καιρὸν, ἀλλ' ἐδοκιμάσαμεν δύο καὶ τρεῖς φορές, μὰ δὲν ἐκουνηστήκατε καθόλου πάρεξ ὀλίγοι τινές. Μᾶς γράφουν καὶ ἀπὸ πολλὰ χωρία τοῦ Σελίνου τὰ ἴδια καὶ χειρότερα. Λοιπὸν ἂν ἤμπορεῖτε συνεννοεῖσθε μὲ πολλὴν προσοχὴν νὰ μὴ ἀφανισθῆτε περισσότερον. Θὰ στείλωμεν καὶ ἐκεῖ πάλιν ἀνθρώπους καὶ ἐλπίζομεν ὅτι τώρα, ὅπου τῶν ἑκαμὰν τόσαις φρικταῖς σφαγαῖς εἰς Κακοδίκι θὰ κάμωμεν δουλιὰ, διότι φαίνονται τώρα ὅπου ἐπαθαν ὀρεξᾶτο, νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ αὐτοὶ πλέον. Θὰ σᾶς στείλωμεν διὰ θαλάσσης χίλια τουφέκια, τὰ ὅποια νὰ παραλάβῃ ὁ καπετὰν Γεωργάκης Δρακονιανὸς νὰ τὰ δώσῃ αὐτὸς εἰς ὅσους γνωρίζει πῶς θὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὸν ἀγῶνά μας. Μὴ ἀμελήτε τὸ πρᾶγμα καὶ μὲ φρόνησιν. Ἡ δύναμις τοῦ τιμίου Σταυροῦ μαζῆ σας».

Λουτρὸν 7 Ἰανουαρίου 1823.

Ἡ Καγκελαρία Σφακιῶν. Χ. Ἰ. Πωλιοδάκης, Ἀνδρέας Κριαρᾶς, Σ. Βουρδουμπᾶς.

Οἱ Σελινιώται Χριστιανοί, ὄντες, ὡς προέφημεν, ἐνοχοποιημένοι ἀπέναντι τῶν Τούρκων, δὲν ἠδύναντο, ὅπως οἱ Κισσαμίται, νὰ υπογράψωσι κοινὴν ἀναφοράν, ἀλλ' ἕκαστοι ἀπὸ τὰ χωρία τῶν συνεννοούμενων μετὰ τρόμου ἔγραφον τοιαύτας πολλὰς. Ἀφ' ὅτου μάλιστα οἱ αἰμοβόροι ἐπέδραμον διὰ νυκτὸς εἰς Κακοδίκι καὶ ἔσφαξαν 260 ἀνδρας, τὰς δὲ γυναῖκας καὶ τὰ παιδία, περὶ τὰς 350 ψυχάς, παρέλαβον ἅπαντα εἰς Κάνδανον μετὰ οἰμωγῶν καὶ ὄδυρων, ἵνα ἐκθέσωσιν αὐτὰ εἰς δημοπρασίαν ὡς κτήνη, ἀλλὰ παρεμ-

βάσαι αἱ Ὀθωμανίδες γυναῖκες κατώρθωσαν μετὰ πολλῶν παρακλήσεων νὰ ἀπολύσωσι μὲν τὰς γυναῖκας, νὰ ἐκτουρξίσωσι δὲ τὰ παιδιά των. Ἐκτοτε ἤρξαντο καὶ οἱ Σελινιώται Χριστιανοὶ νὰ στρέψωσιν ἀληθῶς τὸ βλέμμα πρὸς τὰ Σφακιά καὶ νὰ ἐπικαλῶνται σπουδαίως τὴν βοήθειαν τῶν ἐνόπλων Ἑλλήνων. Τὰς πολλὰς αὐτῶν ἀναφορὰς παραλείψαντες κατεχωρίσαμεν μόνον περικοπὰς τῆς ἄνωθεν, ὡς δηλοῦσης προηγουμένην συνεννόησιν αὐτῶν πρὸς τὴν Διοίκησιν τῆς Κρήτης.

Παυθέντος, ὡς εἴρηται, τοῦ Ἀφεντούλη, ἡ Διοίκησις τῆς Κρήτης προηδρεύετο τότε προσωρεϊνῶς ὑπὸ τοῦ Ν. Οἰκονόμου, ὥστε διέταξεν ὄλους τοὺς στρατηγοὺς νὰ συναθροίζωνται εἰς τὸ χωρίον Ἀγ. Μαρίνα, ὅπου κατέφθασαν καὶ οἱ πρὸ πολλοῦ εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας ἀγωνιζόμενοι. Συνηθροίσθησαν περὶ τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου ὡσεὶ πέντε χιλιάδας μαχητῶν. Ἐπειδὴ δ' εἰσέτι αἱ ἐπαρχίαι ἐκεῖναι ἦσαν ἔξω τῆς παλαιστρας, ἦσαν δ' ἄλλως ἀφ' ἐαυτῶν καὶ πλούσιαι, ἐφοβοῦντο οἱ στρατηγοὶ μήπως ὁ πειναλὲς αὐτῶν στρατὸς ἐπιδοθῆ εἰς τὰ λάφυρα καὶ συνεπὼς ματαιωθῆ ὁ σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας· διόπερ συνελθόντες καὶ συσχεψάμενοι συνέταξαν καὶ ὑπέγραψαν τὰ ἐφεξῆς πρὶν ἢ κινήσωσιν.

Ἡ Διοίκησις τῆς Κρήτης καὶ ὄλοι οἱ Πεντακοσιάρχοι καὶ Καπεταναῖοι ἀποφασίζουσι καὶ προστάζουσι εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Σελίνου καὶ Κισσάμου, ὅπου τῶρα ἀποφασίζεται μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, δι' ὅσα πράγματα Τουρκικὰ εὑρεθῶν εἰς τὰς δύο ἐπαρχίας ὅπου ἀπαρθενεῖσι νὰ εἶνε λάφυρα τῶν στρατιωτῶν καὶ θὰ μοιρασθῶν μὲ ἀδελφικὴν ἀγάπην, ἀφοῦ πατηθῆ καὶ κυριευθῆ ὁ τόπος καὶ ἐλευθρωθῆ ἀπὸ τοῦ ἐχθροῦ. Ῥωμαϊκὰ πράγματα νὰ μὴ πειραχθῆ οὔτε ἐνοῦς ἀσπροῦ, οὐδὲ νὰ κλέπτετε ἀπὸ κανένα καὶ ὅποιος κλέψει Χριστιανοῦ πρᾶγμα νὰ τὸν σκοτώνουν χωρὶς κρίσιν καὶ ἐξέτασιν, καὶ δὲν ἔχει κινεῖς ἐξουσίαν νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸν πόλεμον, ἀφοῦ φορτωθῆ πρέζες, διότι θὰ σκοτώνεται ἀπὸ ταῖς βάρδιας καὶ ἀπὸ ὅποιον ἄλλον τύχῃ. Εἰς τὸ ἔμβασμα τῶν στρατιωτῶν εἰς κάθε χωρίον ὄλα τὰ τουρκικὰ πράγματα θὰ ἐμβαίνουσι εἰς ἓνα σπῆτι καὶ νὰ βουλώνωνται ἀπὸ τοὺς Πεντακοσιάρχους, καὶ ἀφοῦ τελειώσῃ ἡ ἐκστρατεία, νὰ μοιρᾶζωνται ἀπὸ τὴν Διοίκησιν ἀναλόγως.

ἘΤὰ ἄρματα ὅπου εὑρίσκονται εἰς τὸν Πλατανιά νὰ ἐμβουν

εἰς τὸ καράβι μὲ ἀνθρώπον τῆς Διοικήσεως καὶ νὰ μὴν ἔχη κανεὶς ἄδειαν νὰ πάρη χωρὶς ντεσκερέ της. Κανεὶς καπετάνιος δὲν ἔχει ἐξουσίαν νὰ γράψῃ χωρὶά ἐπάνω του, ἀλλ' ἡ Διοίκησις θὰ διορίζη καπεταναίους τῶν χωρίων ὑπερώτερα. Εἰς αὐτὰ ἀποφασίζομεν ὅλοι καὶ ὑπογραφομένα ὁμοφώνως.» Ἁγία Μαρίνα Φεβρουαρίου 4, 1823.

Οἱ Σφακιανοὶ Πρωτοπαπᾶς Γεώργιος, παπᾶ Ἀντρούλης, παπᾶ Ἰωάννης, Ἰ. Βουρδουμπᾶς, Ἐμμανουὴλ Πρωτοπαπαδάκης, Π. Μανουσέλης, Σ. Δεληγιαννάκης, Ἀ. Μανουσογιαννάκης, Ἀ. Παναγιωτάκης, Πωλογεωργάκης, Ἀνδρέας Παναγιωτάκης καὶ Μ. Βαρδουλάκης Πεντακοσίαρχοι. Τριακοσίαρχοι δὲ Π. Παπατωλάκης, Σ. Κουκουτσάκης, Ν. Βολουδάκης, Ν. Μανουσάκης καὶ ὁ Ἀστυνόμος τῆς Κρήνης Ἀναγνώστης Ἰερωνυμάκης. Οἱ ἐξ Ἀγ. Βασιλείου Γ. Τσουδερός Πεντακοσίαρχος. Οἱ ἐξ Ἀποκορώνων Σήρης Κωνσταντουδάκης Πεντακοσίαρχος. Ὁ ἐκ τῆς Κυδωνίας Β. Χάλης Πεντακοσίαρχος. Ὁ Ν. Ζερβουδάκης ἀρχηγὸς τοῦ ἐπικουρικοῦ σώματος Πεντακοσίαρχος. Ὁ Ν. Γενικὸς Γραμματεὺς Νεόφυτος Οἰκονόμος (α).

Μετὰ ταῦτα κινήσαντες ἐντεῦθεν ὠδεύον ὁδὸν αἱματηροτάτην μὲν, ἀλλ' ἐνδοξὸν καὶ δαφνοστεφεῖ. Πανταχοῦ εὕρισκον ἰσχυρὰς ἀντιστάσεις, ἀλλ' ἐπὶ τέλους κατενίκων καὶ διεσκόρπιζον τοὺς πολεμίους. Πύργους ἰσχυροὺς ἐκ βάρων ἀνέτρεπον καὶ πλῆθος τῶν πολεμίων κατέσφαζον καὶ ἠχμαλώτιζον. Οὐκ ὀλίγοι δὲ κατέφευγον, ἵνα σωθῶσιν ἐκ τῆς μανίας τῶν ἐποδρομέων, εἰς τοὺς Πύργους Γριμπιλιανῶν, Μουλέτας, Χαρθάτας, Βουκολιάς, Περβολακίων καὶ Κούμουλη, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτοῖς εὔρον τὸν διὰ πυρὸς σκληρὸν θάνατον. Τέλος δὲ φθάσαντες ἐπολιόρκησαν στενῶς καὶ αὐτὸ τὸ φρούριον Κίσαμον καὶ δὴ καὶ αὐτὴν τὴν ἀγέρωχον Γραμβούσαν.

Καθ' ὅν δὲ χρόνον κατεκτάτο σύμπασα ἡ ἐπαρχία Κίσαμος, ἀφίκετο κατ' εὐτυχίαν τῶν Τούρκων καὶ δνεωστὶ διορισθεὶς ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως Ἀρμολῆς τῆς Κρήτης Ἐμμανουὴλ Τομπάζης μετὰ 600 στρατιωτῶν καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς Κίσαμον. Τὴν ἐπικουρίαν ταύτην τῆς Κεντρικῆς Ἀρχῆς ἰδόντες οἱ Κρήτες ἐχάρησαν πολὺ καὶ

(α) Τὰς θέσεις τῶν ὀνομάτων ὁρῶμεν ἄλλως εἰς ἄλλα χειρόγραφα.

θάρος ανέλαβον θαυμάσιον. Πρὶν ἢ ἐξέλθῃ τοῦ πλοίου ὁ Ἄρμωστής προσήρχοντο ἅπαντες οἱ στρατηγοὶ πρὸς χαιρετισμὸν αὐτοῦ· καὶ τοὺς μὲν Σφακιανούς ἐδέχθη μετὰ πολλῆς ἐπισημότητος, μὲ κανονιοβολισμοὺς καὶ σηματοστολισμοὺς τῶν πλοίων, τοὺς δὲ μὴ Σφακιανούς ὑπεδέχετο ἀπλῶς καὶ ἄνευ ἐλαχίστης ἐπισημότητος, ὅπερ, ὡς εἰκός, ἐπέραξε τὴν φιλοτιμίαν τούτων. Ὁ Ἄρμωστής μαθὼν ἔπειτα ὅτι ἐπειράχθησαν οὗτοι ἔλεγεν· ἄ· Ἐγὼ δὲν ἔπραξα τοῦτο, ὅπως περιφρονήσω αὐτούς, ἀλλ' ἀγνοῶν τὰς ὑφισταμένας αὐτῶν μικροφιλοτιμίας ἐτίμησα ὁποίους ἐγνώριζα ὅτι ἐζέχουσι πρὸς τιμὴν ὄλων». Ἐν τούτοις ἡ ἐφαρμογὴ τοιαύτης ἐθιμοτυπίας δὲν ἦτο ὀρθή, οὐδὲ ἔργον τῆς ὥρας.

Μετὰ πολλὰς δὲ μάχας καὶ χρόνον παρεδόθη (25 Μαΐου) καὶ τὸ πολιορκούμενον «Κίσσαμον» εἰς τὸν Ἄρμωστήν διὰ συνθήκης, καθ' ἣν οἱ Μουσουλμάνοι ἐδικαιοῦντο νὰ παραλάβωσιν ὅσα εἶχον κινητὰ πράγματα, καὶ δὴ καὶ τὰ ὄπλα καὶ τὰ πολεμφοδία καὶ τὰ ζῶα τῶν καὶ μεταβῶσιν ἀσφαλῶς εἰς τὰ Χανία. Εἰς τὴν σύμβασιν καὶ ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τοιαύτης συνθήκης ἀνθίσταντο σφοδρῶς καὶ ὁμοφώνως ὄλοι οἱ Σφακιανοί, ὥστε, ἂν ὁ Ἄρμωστής δὲν ἦτο νεοφανής, θὰ περιφρονεῖτο πάντως αὐτός τε καὶ ἡ συμφωνία του πρὸς τοὺς Τούρκους, καὶ συνεπῶς θὰ ἔμενον ἐνεκτέλεστος. Ἡ φιλονεικία διήρκεσε δύο ὀλοκλήρους ἡμέρας καὶ ἐφαίνοντο ὅτι καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶχον δίκαιον.

Ὁ Ἄρμωστής διςχυρίζετο ὅτι οἱ Ἕλληνας ὀφείλουσι διὰ πράξεων φιλανθρωπίας νὰ δείξωσιν εἰς τὸν ἔξω πεπολιτισμένον κόσμον ὅτι αὐτοὶ μάχονται ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν ἐκ τοῦ βαρβαρισμοῦ καὶ ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ φαίνωνται ἐξίσου πρὸς τοὺς τυράννους τῶν βάρβαροι καὶ σκληροί. Οἱ δὲ στρατηγοὶ Σφακιανοὶ ἀπεδέχοντο μὲν πληρέστατα τὴν γνώμην τοῦ Τομπάζη, πλὴν ὅπως εἶχον τὰ τῶν Ἑλλήνων, δὲν συνέφερε νὰ παραδεχθῶσιν ὄρους καὶ συνθήκας διὰ νὰ ὦσιν ἐλεύθεροι νὰ κατὰσχωσι τὰ ὄπλα καὶ πολεμφοδία τῶν παραδοθησομένων, τῶν ὁποίων εἶχον μεγίστην ἔλλειψιν, ἄλλως τε καὶ τοὺς διαβοήτους ἐπὶ κακουργήμασι Τούρκους νὰ ἐξολοθρεύσωσι, τοὺς δὲ λοιποὺς νὰ περιορίσωσι που καὶ οὐχὶ ν' ἀποστείλωσιν εἰς Χανία, ὅπου θὰ ἐξασφαλίσωσι τὰς οἰκογενείας καὶ τὰ πράγματά τῶν καὶ εἶτα θὰ ὦσιν ἐλεύθεροι νὰ ἐνωθῶσι μὲ τοὺς λοι-

πούς και πολεμῶσι τοὺς Ἕλληνας καὶ μέχρι τῶν ὑψίστων ὁρέων.

Εἰς τὴν γνώμην τῶν Σφακιανῶν, ἧτις ἦν ἡ πρακτικωτέρα, προσετέθησαν ἐν ἀρχῇ καὶ ἅπαντες οἱ Κισσαμίται, πνέοντες ἐκδίκησιν πρὸς τοὺς Τούρκους τῶν. Ἄλλ' ἔπειτα εἰσαχθεῖσιν διαβολῆς ὅτι δῆθεν οἱ Σφακιανοὶ ἐπιμένουσιν εἰς τὴν ἄνευ ὄρων παράδοσιν τοῦ φρουρίου μόνον, ὅπως ὦσιν ἐλεύθεροι νὰ ἐφαρπάσωσι τὰ ἐν τῷ φρουρίῳ πολύτιμα πράγματα, τότε ἀλλοφρονήσαντες προσετέθησαν εἰς τὴν γνώμην τοῦ Τομπάζη αὐτοὶ τε καὶ σύμπαντες οἱ λοιποί. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀκούσαντες τὴν αἰσχρὰν διαβολὴν, ἦν οὐδ' εἰς νοῦν οὐδεὶς ἔθετο, οὐ μόνον ἀπέσχον τῆς ἀντιρρήσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ φύγασιν ἐγνωμοδότησάν τινες ἐν ἀγανακτήσει, ὅπερ ὁμως δὲν ἔπραξαν.

Ἡ ἀγανάκτησις αὐτῶν δὲν ἐκορυφώθη τοσοῦτον διὰ τὴν τυκοφαντίαν, ὄντων συνειθισμένων, ὅσον διὰ τὴν ὑπονοουμένην εὐχαρίστησιν νὰ μείνωσι κάλλιον τὰ ὅπλα καὶ τὰ λοιπὰ πράγματα εἰς τοὺς Τούρκους ἢ νὰ λάβωσιν, ἔστω καὶ μέρος τούτων, οἱ Σφακιανοί! Καὶ μόλα ταῦτα ἡ γνώμη ἐκείνη τῶν πεπειραμένων Σφακιανῶν δὲν ἐβράδυνε δυστυχῶς νὰ καταδειχθῇ ὀρθοτάτη καὶ συμφέρουσα, διότι, τελεσθείσης ἀκριβῶς τῆς συνθήκης, οἱ Τούρκοι ἐξησφάλισαν τὰς τε οἰκογενείας καὶ τὰ πάντα ἐν Χανίοις καὶ ἐξεστράτευσον ἔπειτα μετὰ τῶν λοιπῶν κατὰ τῶν Ἑλλήνων μυρίκις ἐπιφέροντες συμφορὰς αὐτοῖς. Τὸ μέτρον τοῦτο ἕως τότε ἦτο ἄγνωστον εἰς τοὺς Τούρκους· σήμερον δὲ ἅμα ἔδωσι τεθολωμένον τὸν ὀρίζοντα σπεύδουσι σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ πράγμασιν εἰς τὰ φρούρια.

Ἀλλὰ κατὰ τὴν λαμπρὰν ταύτην ἐπιτυχίαν τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων ἔμελλον καὶ αὖθις τὰ Σφακία νὰ θηρῆσῶσιν ἓνα τῶν πρώτων στρατηγῶν, τὸν νεανίαν Ἐμμ. Πρωτοπαπαδάκη, ὅστις μαχόμενος ἔπεσεν ἐνδόξως πρὸ τοῦ ῥηθέντος φρουρίου. Τὸν νεκρὸν τούτου μετενεγκόντες ἔθαψαν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κυρίας Γωνιάς, παρὰ τῷ τάφῳ τοῦ πρὸ μικροῦ ἀποβιώσαντος ἐκ τοῦ κρύους καὶ τῆς κακουχίας ἥρωος Σήφακα, ὃν ἐπαξίως ἡ Πατρίς εἶχε τιμῆσθαι μὲ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου. Τοῦτον διεδέχθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀντώνιος. Ὁ θάνατος καὶ τοῦ στρατηγοῦ Σήφακα ἀφῆκε μέγα καὶ δυσεκπλήρωτον κενὸν ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ σύμπασα ἡ Κρήτη ἐθρήνησεν αὐτὸν πικρῶς. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν

ταύτην ἐφρονεύθη καὶ ὁ ἐπίσης ἄξιός πατριότης Ἡγούμενος τοῦ Πρέβελη Μελχισεδέκ, ὅν ὁ κόσμος ἐκλαυσε πικρῶς διὰ τὰ ἀνεκτίμητα προτερήματά του.

Διευθετήσας δ' ὁ Τομπάζης τὰ ἐν τῷ φρουρίῳ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Κισσαμῦ ἐκίνησε (5 Ἰουνίου 1823) διὰ τὸ Σέλινον. Ἀφικθέντες δ' ἐπολιόρκουν στενωῶς ἐν Κανδάνῳ τοὺς ἐκεῖ Τούρκους καὶ πολλαὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐγένοντο ἐπιθέσεις καὶ ἐφοδοὶ αἱματηραὶ, πλὴν ἄνευ ἀποτελέσματος. Τὴν ζωηρὰν ταύτην ἀντίστασιν καθορῶν ὁ Ἄρμωστής διέταξε καὶ ἐκύβισαν ἀπὸ τὸ πλοῖόν του δύο τηλεβόλα, δι' ὧν, σπηθέντων ἐπὶ ἀρμοδίας θέσεως, ἐβλαπτον πολὺ τοὺς πολιορκουμένους. Οὗτοι ἰδόντες παρὰ προσδοκίαν τηλεβόλα ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων ὄρεων κατετρόμαξαν, ἰδίως δ' αἱ γυναῖκες αὐτῶν ἀκούουσαι τοὺς κρότους, ὄρωσαι καὶ τὰς ἐκσπενδονιζομένας κατ' αὐτῶν βολὰς, ἅς εἰσέτι δὲν εἶχον ἴδῃ, οὔτε ἀκούσῃ, ἐλείποθύμουν καὶ πολλαὶ ἀπέβαλλον.

Τὸ κατ' αὐτῶν κεραυνοβόλον πῦρ τῶν Ἑλλήνων ἐξηκολούθησε συνεχῆς καὶ ἀδιακοπὸν ἐπὶ δώδεκα ἡμερονύκτια! Οἱ ἀμονόμενοι πολέμιοι ἦσαν ἀληθῶς γενναῖοι καὶ ἀκατάβλητοι, ἀλλ' ἡ δεινὴ πανῶλη ἐξ ἑνός, τὰ οἰκογενειακὰ δυστυχήματα ἐξ ἄλλου, ὁ τρόμος τῶν γυναικοπαίδων καὶ αἱ γοεραὶ οἰμωγαὶ αὐτῶν ἡμέρας τε καὶ νύκτας, ταῦτα καὶ ἄλλα παρώθησαν αὐτοὺς εἰς τὸ ἔσχατον μέτρον, τοῦ νὰ διευθυνθῶσι πρὸς τὰ Χανία χωρὶς νὰ καταδεχθῶσι νὰ συνθηκολογήσωσι καὶ παραδοθῶσιν εἰς ἐκείνους, οὗς ἐνδομύχως περιφρόνουν. Ὅπως δ' ὁ καταβληθεὶς ὑπ' ἄλλου λέων ἀποχωρεῖ μὲν, ἀλλὰ τηρεῖ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ ἀγερωχίαν, οὕτω καὶ αὐτοὶ κατεπονθήθησαν μὲν, δὲν ὑπέκυψαν ὅμως, ἀλλ' ἀγερώχως παραλαβόντες τὰς τε γυναῖκας καὶ τὰ παιδιὰ, τὰ ζῶα καὶ πᾶν ὅ,τι εὐκίνητον καὶ πολύτιμον εἶχον, ἐκίνησαν πρὸς τὴν εἰς Χανία ἀγούσαν ὑπὸ βροχὴν θανατηφόρων σφαιρῶν. Ἔνιοι λέγουσιν ὅτι ἔλαβε χώραν ἀπόπειρα συμφωνίας, ἀλλ' ἀταξία τις Σφακιανοῦ τινος ἔματαιώσε ταύτην. Τοῦτο ἡμεῖς γε δὲν ἐξηκριβώσαμεν.

Τὸ θέαμα ἦν ἀπροσδόκητον παρὰ τοῖς Ἑλλησι καὶ εἰς πάντα ἄνθρωπον σπαραξικάρδιον θεώμενον ὁλοκλήρου ἐπαρχίας γυναικόπαιδα καὶ ἄνδρας φύρδην μίγδην καὶ μετὰ τῶν ζώων καὶ ἐπὶ τῶν ζώων νὰ βαδίζωσιν ὀλοφυρόμενοι καὶ ἀπεγνωσμένοι εἰς ὄδδον λίαν

μεμακρυσμένην. Οἱ μὲν νικηταὶ ἤθελον νὰ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτῶν, ἀλλ' ὁ ἐξ ἀγνοίας ἐγάρδιος αὐτῶν φίλος Τομπάζης, καίπερ οὐδεμίαν ἔχων γραπτὴν ἢ προφορικὴν λέξιν συμβάσεως, ἐμπόδιζεν αὐστηρῶς τὴν κατ' ἐκείνων ἐπίθεσιν λέγων· ἄρκετόν μας κέρδος εἶνε, ἀδελφοί, νὰ φύγωσι τὰ σκυλιὰ οὕτως ἀναιμωτὶ καὶ ἐλευθερωθῆ τὸ Σέλινον ἀπὸ αὐτοῦ. » Περὶεργος ὁ ἀνὴρ! Ἐνόμιζεν ὅτι τοὺς ἀπέστελλεν εἰς τὴν Βαβυλῶνα ἐξορίαν!

Ἡ μεταξὺ τῶν στρατηγῶν καὶ τοῦ Ἄρμοστοῦ φιλονεικία διήρκεσε τοσοῦτον χρόνον, ὅσον οἱ πολέμιοι ἀνῆλθον καὶ διῆλθον τὸ ὄρος Ἀποπηνγάδι ἀπρόσβλητοι· ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης, ἐὰν οἱ Ἕλληνες, μὴ ἐμποδιζόμενοι οὕτως ἀφρόνως, προέτρεχον καὶ ἀνέστελλον τὴν πορείαν τῶν Τούρκων μετὰ τῶν γυναικοπαίδων αὐτῶν, οὐδένα ἤθελον ἀφήσῃ εἰς τὴν ζωὴν ἐκτὸς αἰχμαλώτου.

Τὴν ἀλλόκοτον ταύτην ἐπιμονὴν τοῦ Ἄρμοστοῦ καθορῶντες οἱ πρὸς αὐτὸν τότε δυσηρεαστήμενοι Σφακιανοὶ ἀπὸ τὸ ἐν Κισσάμῳ ὁμοιον ἐκείνου λάθος, γινώσκοντες δ' ἄλλως ὅτι οὐδεμία ὑποχρέωσις ἢ σύμβασις ὑπῆρχε, περιεφρόνησαν ἐν ἀγανακτικῇ καὶ Ἄρμοστην καὶ διαταγὰς αὐτοῦ καὶ ἔτρεχον κατόπιν τῶν Τούρκων. Τούτους ἰδόντες καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες καὶ τὴν αὐτὴν πρόθεσιν ἔχοντες ἔτρεχον καὶ αὐτοὶ εὐθέως, ἀλλὰ τοσοῦτον ἐβράδυναν, ὥστε μόλις ἐπρόφθασαν τὴν ἐπισθοφυλακὴν τῶν φυγάδων εἰς τὸ χωρίον Σέμπρωνα καὶ ἐπετέθησαν μετὰ λυσσαλέας ὁρμῆς ἐπ' αὐτῶν.

Ἀπερίγραπτος καὶ δυσαφήγητος ἦτο ἡ κατάστασις, μάλιστα τῶν γυναικοπαίδων. Ἡ μήτηρ ἐγκατέλειπε τὰ τέκνα καὶ ταῦτα τὴν μητέρα· ὁ σύζυγος τὴν σύζυγον καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ πάντα τὰ προσφιλῆ τῆς οἰκογενείας μέλη διεσκορπίζοντο τῆδε κάκεισε εἰς τὰ δασώδη βυσάκια ἔντρομοι καὶ ἀπεγνωσμένοι, ὡς αἱ πέρδικες ἐπιπίπτοντος τοῦ ἱέρακος. Καὶ τὰ δάκρυα πλέον ἐξηράνθησαν καὶ οἱ θρῆνοι καὶ αἱ οἰμωγαὶ ἔπαυσαν ἐξ ἀπογνώσεως. Πολλὰ γυναικὲς ἐγέννων τρέχουσαι τὰ ἔμβρυα εἰς τὰς βράκας τῶν! Αἱ ὁδοὶ καὶ τὰ παραδρόμια καὶ οἱ βράκες ἔβριθον πτωμάτων παντὸς γένους, φύλου καὶ ἡλικίας καὶ παντοδαπῶν ζῴων καὶ τούτων φονευομένων εἰς τὴν καταδίωξιν. Θέαμα τούτου φρικαλεώτερον δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἐν τῇ Κρητικῇ ἱστορίᾳ. Καὶ ἡμεῖς ἐξιστορήσαμεν καὶ προσεχῶς θὰ ἀπαντήσωμεν ὁμοίως σκηνάς, ἀλλ' αὕτη

διαφέρει κατὰ τοῦτο, ὅτι δλοκλήρου ἐπαρχίας γυναικόπαιδα ἦσαν οὕτως ἐκτεθειμένα εἰς τοὺς ἔμμανεῖς αὐτῶν καταδρομείς, οἵτινες ἔπνεον δικαίαν ἐκδίκησιν ἀπὸ πολυχρονίους συμφορὰς καὶ δεινοπαθήματα. Ἐπλήρωσαν ὅθεν ἀδρῶς τὰς ὄσας ἀθώους σφαγὰς ἐποίησαν τὰ τέρατα ταῦτα εἰς τὸ Κακοδίκι καὶ πολλαχοῦ. Οὐ μὴν ἀλλ' ἐὰν ὁ Τομπάζης δὲν ἐμπόδιζεν ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐπίθεσιν τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ ἐξῆλθον οἱ Τούρκοι τοῦ χωρίου καὶ τῶν ὀχυρωμάτων, ἢ ἀμοιβὴ θὰ ἦτο πολὺ ἀνωτέρα. Καὶ μ' ὄλα ταῦτα, ἐὰν οἱ πρὸ μικροῦ ἐξασφαλισθέντες εἰς τὰ Χανία Κισσαμίται Τούρκοι δὲν ἔσπευδον εἰς ἐπικουρίαν μετ' ἄλλων Χανιωτῶν, ἀλλ' ἄφινον αὐτοὺς οὕτω καταδιωκομένους μέχρι τῆς πεδιάδος τῶν Χανίων, ἢ φθορὰ αὐτῶν θὰ ἦτο ἀκαταλόγιστος. Ἄξιος μομφῆς ἐφάνη καὶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ὁ ἀεὶ φυγοκίνδυνος Β. Χάλης, οὔτινος ἡ στάσις ἔσωσε πολλοὺς πολεμίους (δρ. Κριτοβ. 239).

Ἐν τούτοις κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτῶν τῶν παθόντων ἀπέθανον ἐν διαστήματι μιᾶς περιπυ ὥρας πλείονες τῶν 1000 ἀνθρώπων, ἄλλοι ὁμως αὐτῶν ἀριθμοῦσι τοὺς φονευθέντας εἰς 2000, ὅπερ ἰδίως ὡσὶν ἠκούταμεν ἐκ πολλῶν καὶ παρὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Καούρη. Ἀπὸ δὲ τοὺς Ἑλληνας ἐφονεύθησαν 30 περίπου ἄνδρες, ἐξ ὧν οἱ 8 ἦσαν Σφακινοί, ἐνοῖς καὶ ὁ γενναιότατος Πωλίδης Μποτονάκης ὀπλαρχηγός. Εἰς δὲ τὴν Κίσακμον ἐφονεύθησαν πλείονες τῶν 100 ἀνδρῶν ἐκ διαφόρων σωμάτων. Ἐνεκεν δὲ τῆς ἐπικρατησάσης φοβερᾶς πανώλης τὰ παμπληθῆ λάφυρα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰς δύο ταύτας κατακτηθείσας ἐπαρχίας, οὐδόλως ὠφέλησαν τοὺς Ἑλληνας, ἢ τὰ ζῶα μόνον.

Τὸ τόλμημα τοῦτο τῶν Σελινιωτῶν Τούρκων δὲν δυνάμεθα ποσῶς νὰ ὀνομάσωμεν ἀνδρείαν, ἀλλὰ καθαρὰν κουφότητα. Προὔτιμησαν νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς κίνδυνον πανωλεθρίας ἢ νὰ συνθηκολογήσωσιν, ὡς οἱ Κισσαμίται, μετὰ τῶν Ῥωμηῶν. Λέγεται ὅτι τοῦτο ἦν προτροπὴ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Καούρη, ὅστις, ὦν κληήρης ὑπὸ τῆς πανώλης, παρήγγειλεν αὐτοῖς νὰ φύγωσιν, ὅπως ἔφυγον, καὶ νὰ μὴ καταδεχθῶσι νὰ προσκυνήσωσι τοὺς Ῥωμηοὺς καὶ ἀναχθῶσιν ὄλοι. Μετ' ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεώς των τῷ ἀνήγγειλε χριστιανός τις τὴν μεγάλην φθορὰν τῶν ὁμογενῶν του, ἣν ἀκούσας ἐξέφερε φοβεράν τινα οἰμωγὴν καὶ σὺν αὐτῇ ἐξέπνευσεν. Ἐμειναν εἰς Κάνδανον καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς, οἵτινες

εὔρον ἐκεῖ τὸν θάνατον, χωρὶς ποσῶς νὰ βλαβῶσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἄν καὶ ἦτον ὁ Ἐμμ. Τομπάζης τίμιος καὶ ἄριστος πατριώτης, οὐχ ἤττον ἔπραξε μεγάλα καὶ ἀσύγγνωστα λάθη ἐν ταῖς δυατὰ ταῖς περιστάσεσιν, ἐξασφαλίσας ἀφρόνως τοσοῦτους καὶ τηλικούτους πολεμίους εἰς Χανία, ὅπως ὧσιν ἀπηλλαγμένοι πάσης οἰκογενειακῆς μερίμνης καὶ καταδιώκωσιν αὐτὸν ἐλευθέρως μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ὑψίστων ἄκρων τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ ἐπὶ τέλος ἐξώσωσιν αὐτὸν παντελῶς ἐκ τῆς Κρήτης. Ἄλλ' ἐν τοῖς ἔπειτα θὰ ἴδωμεν καὶ ἄλλο σφάλμα αὐτοῦ βλεθριώτερον.

Τλήμονες Κρήτες ! Πόσον ὁ ἀγὼν τῆς Πατρίδος σας θὰ ἦτο ἀνώτερος, πόσον τὰ κατορθώματά σας θὰ ἦσαν αἰωνίου δόξης ἀξιώτερα, ὑμεῖς δ' ἐνδοξότεροι καὶ εὐτυχέστεροι, ἐὰν σὰς ἄφινον τὰ πάθη νὰ δρίσθητε ἐπὶ τῶν πραγμάτων σας ἄνδρα ὑμέτερον ἄνδρα ἐξ ὑμῶν αὐτῶν, εἰς δὲ νὰ ὑποτάσσησθε εἰλικρινῶς καὶ νὰ ὑπακούητε προθύμως, ὅπως ἐποιοῦν καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος ! Ἐθήκατε ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σας ἕνα τυχοδιώκτην καὶ φαῦλον Ἀφεντούλην ; Σὰς διέφθειρε, σὰς κατεκερμάτισε, σὰς ἐδυσφήμησεν εἰς τὸν ἔξω κόσμον καὶ τέλος ἠμαύρωσε τὸν ἀγῶνά σας, καὶ τὰ ἀθάνατα καὶ αἰωνίου μνήμης ἄξια ἔργα σας ὑπετίμησεν. Ἀναγνώσατε πάντας τοὺς γράψαντας ἱστορίας καὶ θὰ πεισθῆτε.

Ἐδέχθητε νῦν καθολικὸν διευθυντὴν τὸν Ἐμμ. Τομπάζην, ὅστις, καίτοι ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις ἦτον ἀληθῆς πατριώτης, οὐχ ἤττον ἀπέβη καὶ αὐτὸς λίαν ἐπιζήμιος εἰς τὸν ἀγῶνά σας ἕνεκεν τῆς ἀπειρίας του ἐπὶ τῶν Κρητικῶν πραγμάτων. Πάσχετε ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων, φθείρεσθε, σφάζεσθε, καταστρέφεσθε ἀενάως χωρὶς καὶ νὰ συναισθανθῆτε ὅτι ὑμεῖς αὐτοὶ δημιουργεῖτε ἐκάστοτε τὴν τύχην σας καὶ σφυρηλατεῖτε τὰς ἀλύσεις τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν σας. Ἐὰν τὰ πάθη δὲν ἐξουδετέρωνον τὴν ἀμίμητον ἀνδρείαν σας καὶ δὲν ἐνίσχυον τοὺς πολεμίους σας, οὐδεμίαν μένει ἀμφιβολία ὅτι ἡ σημερινὴ ὑπαρξὶς τῆς ἐν Κρήτῃ Μουσουλμανικῆς κυριαρχίας δὲν θὰ ὑφίστατο.

Μετὰ δὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀναστάτῳσιν καὶ τῶν δύο τούτων ἐπαρχιῶν οἱ Ἕλληνες δαφνοφοροῦντες διελύθησαν ἕκαστοι εἰς τὰ ἴδια, ὅπως μικρὸν ἐφησυχάσωσι καὶ εἰς τὰ οἰκογενειακὰ ἀ-

σχοληθῶσιν. Ἀλλὰ μόλις φθάσας ὁ Μανουσέλης μετὰ τῶν Καλλικρατιανῶν του εἰς τὸ χωρίον τοῦτο λαμβάνει εἶδησιν ὅτι οἱ Ῥεθύμνιοι Τούρκοι ἐξεληθόντες συγκεντρῶνται εἰς τὴν θέσιν Ἐβλιγιᾶ, προτιθέμενοι νὰ ἐκστρατεύσωσι κατ' αὐτῶν, ἐνῶ πράγματι ἐξηληθον οἱ ἄθλιοι σὺν γυναίξί καὶ τέκνοις, ὅπως ἀραιωθῶσιν ἀπὸ τὴν μαστίζουσαν αὐτοὺς πανώλην.

Ἄλλ' ὁ Μανουσέλης πιστεύσας ταῦτα ἐμήνυσε πρὸς τὸν Σ. Δηληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην καὶ τὸν Τσουδερόν, ὅπως ὅσον τάχος ἐκστρατεύσωσι κατὰ τῶν Ῥεθυμνίων Τούρκων καὶ προλάβωσι τὰ σχέδιά των. Κατεληθόντες δὲ συνηνώθησαν εἰς τὰ Κουσελιανὰ (25 Ἰουλίου), ὅπθθεν κινήσαντες περὶ λύχων ἀφᾶς ἀφίχθησαν κατὰ τὸ μεσονύκτιον ἐγγύτατα τῶν εἰς Ἐβλιγιᾶ ἐσκηνωμένων Τούρκων ὥσει δύο χιλιάδες περίπου ἀνδρῶν. Συσκεφθέντες δ' ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιτεθῶσιν αἴφνης κατ' αὐτῶν κοιμῶμένων μετὰ σφοδρᾶς ὀρμῆς καὶ ῥαγδαίων καταपुरοβολισμῶν, ὅπως προξενήσωσιν εἰς αὐτοὺς ἀμερήμιους ὄντας πολλὴν φθορὰν καὶ σύγχυσιν.

Τὸ σχέδιον ἐτελέσθη ἀκριβῶς. Οἱ Μουσουλμάνοι ἐξεγερθέντες ἐκ τοῦ ὕπνου καταζαλισμένοι καὶ τὸ πρᾶγμα ἀγνοοῦντες περιηληθον εἰς μεγίστην ταραχὴν καὶ θόρυβον. Δισχίλια τουφέκια ἐπυροσκόρτου διηνεκῶς καὶ θανατηφόρους ἐξεσφενδόνιζον σφαίρας ἐπὶ τῶν πεπυκνωμένων σωμάτων. Φωναὶ γοεραὶ τῶν γυναικοπαίδων, κινήσεις τετάρραγμένα ἐν τῷ σκότει, αἱ λάμψεις τῶν φλογερῶν ὀπλῶν καὶ τὰ παραπλήσια ἐδιπλασίουζον τὸν τρόμον, ἰδίως τῶν οἰκογενειῶν. Συνελθόντες δὲ μικρὸν εἰς ἑαυτοὺς ἐσπευδον πάντες εἰς τὸ φρούριον, ἵνα σωθῶσιν.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἀκούσαντες τὸν καταपुरοβολισμόν, τὰς οἰμωγὰς καὶ τὴν ταραχὴν, ἐπίστευσαν ὅτι ἤδη ἐγένετο ἔφοδος τῶν πολεμίων κατὰ τῆς πόλεως, ὥστε οἱ μὲν σπεύδοντες κατεपुरοδόλου διηνεκῶς ἀπὸ τὰς ἐπάλξεις πρὸς τὸ μέρος τῆς ταραχῆς, οἱ δ' ἐξώρμων ἐκ τῆς πύλης τρέχοντες πρὸς βοήθειαν τῶν ἐξω. Ἀλλὰ καὶ τούτους ἐξορμῶντας καὶ τοὺς ἔξωθεν εἰσερχομένους ἐβλαπτον δεινῶς οἱ ἐκ τῶν ἐπάλξεων σφαιροβολισμοί. Οἱ δ' ἐξερχόμενοι συναντῶντες τοὺς εἰσερχομένους καὶ προκατελιγμένοι ὄντες, ὅτι ἐγένετο ἔφοδος, ἐφόνευον καὶ αὐτοὶ ἐξ ἀγνοίας τοὺς εἰσερχομένους ὁμοφύλους των, διότι ἐπίστευον ὅτι σὺν

τούτοις εισηρχοντο και οί Έλληνες. Έάν οί Έλληνες εγνώριζον ότι ήν εις Έβλιγιᾶ και ό Όσμαν πασᾶς δέν θα έσώζετο κατέ, άλλ' εκείνος ιδών τόν κίνδυνον χωρίς νά συγχυσθῆ προσέδραμε και εισηλθε άβλαβής εις τό φρούριον πρώτος. Έν τούτοις και αὐτός ιδών τήν πληθύν τῶν σφαιροβολισμῶν έπίστευσεν ότι γίνεται άπόπειρα έφόδου.

Τήν πρωίαν λέγεται ότι εύρέθησαν περι τᾶς 200 ψυχᾶς φονευμένοι και πληγωμένοι, οί πλειστοι έν τῆς άλληλοκτονίας. Έκ τῶν Έλλήνων δέ μόλις δύο άνδρες άπέθανον, καθότι αὐτοί οὐδέλλως έπλησίασαν εις τό φρούριον, άλλ' άμα άπωθήσαντες τοὺς Τούρκους άπό τόν Έβλιγιαν παρέδωκαν τᾶς σκηνᾶς και τᾶ πάντα εις τό πύρινα μή τις αὐτῶν λάβῃ τι και μιανθῆ' επειδή οὗτοι δέν έγκατέλειψαν έαυτοὺς εις τό πεπρωμένον, ως οί αντίπαλοί των. Ίδόντες δέ οί Τούρκοι, έλθούσης τῆς ήμέρας, τήν άπάτην και άλληλοκτονίαν των έλεγον' «Διάλε τό τέθοιο ρεζιλίι άποῦ έπαθαν άλλοι άνθρώποι δεδίμ!»

Άλλά τᾶς άπανταχοῦ τῆς Μεγαλονήσου έπισυμβάσας τῶν Σφαικιανῶν μάχας κατᾶ τήν περίοδον ταύτην σπουδαίας τε και μή, άφίνομεν εις τόν ύπομνηματιστήν Κριτοβουλίδην και έρχόμεθα πάλιν εις άφήγησιν πολιτικῶν άσχημιῶν, αἵτινες έχουσι πάντοτε βάσιν τᾶς ραδιουργίας τοῦ Έφιάλτου Άφεντούλη, και τῶν όποιων ό καρπός ήρξατο νά ώριμάζῃ πλέον και τόν πικρότατον αὐτοῦ χυμόν νά αισθάνωνται πάντες οί συνετοί πατριῶται.

Περιορισθέντων, ως έφημεν, τῶν Τούρκων εις τᾶ φρούρια τῶν δύο τῆς Κρήτης μερισμάτων και έν εκάστη ώρα άποδεκατιζομένων ύπό τῆς πανάλης, αἱ έπιδρομαί αὐτῶν έγένοντο όσημέραι και σπανιώτεραι και άσθενέστεραι. Συνεπεία τούτου οί άρχομανεῖς και κακόβουλοι ένόμισαν ότι ό ζυγός τῶν Τούρκων ήρθη διά παντός εκ τοῦ τραχήλου αὐτῶν και έπομένως ήρξαντο πανταχοῦ νά έφαρμόζωσιν όλοφάνερα τᾶ δόγματα τοῦ Άφεντούλη, άπωθοῦντες τοὺς όχληροὺς Σφαικιανούς πανταχοθεν και τᾶς ενεργείας αὐτῶν και τᾶς διαταγᾶς περιφρονοῦντες. Τοὺς Σφαικιανούς, οἵτινες και έν τῆ άδυναμίᾳ των άπό τοὺς συνεχεῖς θανάτους τῶν ένδοξοτέρων στρατηγῶν και άριστων μαχητῶν έξηκολούθουν εισέτι νά ώσι τᾶ νεῦρα τοῦ άγῶνος, οὐ μόνον διά τῆς άνδρείας εις τᾶς μάχας, άλλᾶ και

διὰ τῆς πείρας καὶ τῆς ὀρθῆς σκέψεως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν καθόλου πραγμάτων, τούτους, λέγω, ἀπόθουν ἀφρόνως καὶ παρηγκώνιζον. Οὔτε τροφάς, οὔτε φιλοξενίαν, οὔτε καταφύγιον ἐν ὥρῃ χειμῶνος παρέσχον αὐτοῖς, περιφερομένοις πανταχοῦ εἰς ἐπικουρίαν, ἄνευ τραχείας συμπεριφορᾶς πολλάκις καὶ ξυλισμῶν. Εἰς τὴν συμπεριφορὰν ταύτην ἡ ῥαδιουργία κατ' αὐτῶν εὕρισκεν ἄφθονον ὕλην καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἐξετέλει ῥαδίως τὸν σκοπὸν τῆς.

Ἡ κατάστασις αὕτη, πόρισμα σφαλερᾶς ἰδέας, ἐνέβαλε τοῖς Σφακιανοῖς ἐτέραν ἰδέαν ἐπίσης σφαλερὰν ὅτι, ἐλευθερωθεῖσης τῆς Κρήτης, οὐδόλως ἀπίθανον νὰ παραγκωνισθῶσιν αὐτοὶ τε καὶ αἱ ἀξιώσεις, ἃς εἶχον ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς καὶ δεινοὺς αὐτῶν ἀγῶνας καὶ ἀπὸ τὰς μεγάλας ὑπὲρ τῆς πατρίδος θυσίας, καὶ λησμονηθῶσι παντελῶς· ἐπίσης δὲ καὶ τὰ ἐξ ἀμνημονεύτων αἰῶνων δι' ἰδιαιτέρων ἀγῶνων κεκτημένα προνόμια τῆς χώρας τῶν ἐξουδετερωθῶσιν ἀπὸ τὰς ἀντενεργείας ταύτας καὶ τὴν ζηλοτυπίαν τῶν συναγωνιστῶν. Ὅθεν προκειμένης γενικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως εἰς Ἀρκοῦδαινα, ὅπως ἐπιψηφισθῶσιν οἱ οἰκονομικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ διοργανισμοὶ τοῦ νέου Ἀρμουστοῦ (οἰκτρὸν αὐτοῦ λάθος καὶ τοῦτο ἔνεκα τῆς ἀκαταλλήλου ὥρας) ἀπεφάσισαν καὶ αὐτοὶ νὰ ὑποβάλωσιν εἰς κατακύρωσιν καὶ ἀναγνώρισιν τὰ τε κεκτημένα τῆς χώρας τῶν προνόμια καὶ τὰς νέας αὐτῶν ἀξιώσεις διὰ τὰς τελευταίας θυσίας καὶ τοὺς ἀγῶνας.

Ὁ δὲ Ἀρμωστής, καίτοι συνειδὼς τὸ ἄκαιρον τοιαύτης πράξεως, ἐνόμισεν ὅμως συμφέρον νὰ οἰκονομῇ τὰ πράγματα συμφῶνως ταῖς περιστάσεσιν, ὥσπερ καὶ ἀλλαγῆς τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος ἐποίουν, ὥστε ἐπέδωκεν εἰς τὴν ἀξίωσιν τῶν Σφακιανῶν ἄνευ δυσκολίας. Ἄλλ' ἐπειδὴ οἱ δημαγωγοὶ καὶ θεσιθῆρες εἶχον προδιαθέσῃ ἄλλως τὰ τε πράγματα καὶ πνεύματα, ἅμα γενομένης γνωστῆς τῆς προθέσεως αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν σφακιανῶν ἀξιώσεων, ἐξηγέρθησαν ἅπαντες οἱ ἐκεῖσε καὶ μέγαν ἐποίουν θόρυβον καὶ κατακραυγὰς ἀνοήτους καὶ φράσεις ἀπρεπεῖς ἐξεσφενδόνιζον ἀναιδῶς. «Ἐὼν μέλλεται τῆς Κρήτης νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς νὰ μὴ τὸ ἀξιωθῇ!» Τοιαῦται καὶ ἄλλαι ἀσχημίαι ἠκούοντο ἀπὸ τοῦ περιεστῶτος ὄχλου. Καὶ ἀληθῶς εἰσήκουσε μὲν ὁ θεὸς τῆς εὐχῆς αὐτῶν νὰ μὴ ἐλευθερωθῇ ἡ Κρήτη ἀπὸ τοὺς

Σφακιανούς, ἀλλ' ἐκώφευσε δυστυχῶς καὶ εἰς τὰς ἑαυτῶν!

Τὰς φωνασκίας ταύτας ἀκούοντες οἱ παρευρεθέντες Σφακιανοί, ὄντες ὡς 300 ἄνδρες, ἐπλησίαζον εἰς τὴν Συνέλευσιν, εἴτε ἐξ ἀπλῆς περιεργείας, εἴτε διὰ νὰ βοηθήσωσι τὸν Ἄρμωστὴν μὴ τυχὸν προσβληθῆ ἕνεκεν τῆς παραδοχῆς τῶν σφακιανῶν ἀξιώσεων, δι' ἧς καὶ Σφακιανὸν ἀπεκάλουν αὐτόν. Ἡ συσσώρευσις αὕτη τῶν Σφακιανῶν ὀπλιτῶν εἰς τὴν Συνέλευσιν ὑπετέθη ὡς πρόθεσις βιαίας ἐπιθέσεως κατὰ τῶν ἀντιπραττόντων εἰς τὴν κύρωσιν τῶν ἀπαιτήσεών των καὶ συνεπῶς ἤρξαντο πλέον ἐκφράζεσθαι διὰ γλώσσης μᾶλλον εὐσχήμου ἀπλῶς παράπονα κατὰ τῆς δῆθεν βιαίας ἐκείνων διαθέσεως.

Ἡ ὑπόψια αὕτη δὲν ἐβράδυνε νὰ καταδειχθῆ ἀνυπόστατος, διότι, εἰ καὶ ἐματαιώθη ἡ ἀπαίτησις τῶν Σφακιανῶν, εἰ καὶ ἠδύναντο τότε νὰ ἐπιβάλωσι βίαν, ἐὰν ἤθελον, οὐδὲν τοιοῦτον συνέβη, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑποβληθέντας κανονισμοὺς τοῦ Ἄρμωστῆ αὐτοὶ πρῶτοι πάντων ὑπέγραψαν καὶ αὐθορμήτως διεσκορπίσθησαν ἔπειτα ζητοῦντες τροφάς· τοῦτο δὲ δὲν θὰ ἔπραττον, ἐὰν εἶχον προθέσεις βίας. Πολλὰ πολλοὶ περὶ τῆς δῆθεν βιαίας προθέσεως τῶν Σφακιανῶν εἶπον καὶ ἔγραψαν, ἀλλ' ἅπαντά εἰσιν ἀνυπόστατα καὶ πορίσματα παθῶν. Εἶνε ἀληθές ὅτι ἐξεφράζοντο πικρὰ παράπονα κατὰ τῆς ἐμφαινομένης τῶν συμπατριωτῶν ἀγνωμοσύνης, ἀλλ' οὐδὲν πλεον συνέβη καί, ὡς παρατηροῦμεν τὰς τότε προθέσεις τῶν δημαγωγῶν, εἰ συνέβαινε καὶ μικρόν τι, θὰ τὸ ἐβλέπομεν μέγα. Ἄμα δ' ἐπικυρωθέντων τῶν Διοργανισμῶν ὁ Τομπάζης ἀναβάς ἐπὶ τινος δώματος ἔλεγε πρὸς τοὺς ἀνθισταμένους τοιαύδε περίπου (α).

«Πατριῶται! Καὶ ἐγὼ ὁμολογῶ μαζί σας ὅτι αἱ ἀπαιτήσεις τῶν Σφακιανῶν, ἂν καὶ εἶνε ἀρκετὰ δεδικοιολογημένα, δὲν ἔπρεπε νὰ παρουσιασθῶσιν ὑπ' αὐτῶν ἐν τῇ παρούσῃ ὥρᾳ, ἀλλ' ἀφοῦ ἔπαξ ἐγένετο, δὲν ἔπρεπε νὰ φανῆτε καὶ σεῖς τόσοσιν ἐναντίοι, διότι ἡ τοσαύτη ἀντίστασις εἰς ζήτημα, τὸ ὁποῖον οὔτε σήμερον οὔτε εἰς τὸ μέλλον δύναται νὰ σᾶς προξενήσῃ ζημίαν, φανερώνει καθαρῶς ζηλείαν καὶ ὄχι ἄλλο. Βεβαίως κάλλιον ἐμοῦ ὑμεῖς γνω-

(α) Εἶπομεν περίπου, διότι τὸ κατὰ λέξιν καὶ αἱ φράσεις δὲν ἔμειναν ἐν τῇ μνήμῃ ἀναλλοίωτα. Μόνον δὲ τὰς ιδέας ἀφηγοῦμεθα ἀπλῶς, ὡς παρέδωκαν ἡμῖν αὐτὰς ἐνιοὶ τῶν παρευρεθέντων, ἰδίως ὁ Π. Μανουσέλης. οὔτινος ἡ μνήμη ἦν αὐτόχρημα βιβλίον.

ρίζετε ὅτι τὰ Σφακία ἀπὸ ἀμνημονεύτους αἰῶνας εἶνε ἐλεύθερα καὶ προνομιοῦχα ἀπὸ ὅλους τοὺς κατακτητὰς τῆς Κρήτης καὶ ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι δὲν τὰ ἀπέκτησαν οὔτε τὰ ἐτήρησαν οἱ κάτοικοι χωρὶς θυσίας καὶ ἀγῶνας. Λοιπὸν ὑμεῖς δὲν τὰ ἐδωρήσατε εἰς αὐτούς, ὥστε νὰ ἔχητε τὴν δικαίωμά νὰ ἀφαιρέσητε ταῦτα ἀπ' αὐτῶν. Ἄλλ' ὅμως καὶ ὑμεῖς καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἤξεύρει ὅτι τὰ προνόμια τῶν Σφακίων καὶ ἡ ἐλευθερία αὐτῶν δὲν ἐπροξένησάν ποτε εἰς τοὺς λοιποὺς Κρήτας βλάβην, ἀλλὰ κέρδος καὶ δόξαν μεγάλην εἰς ὅλην τὴν Κρήτην, ὅπως πάντες τοῦτο βλέπωμεν πασιφανῶς καὶ σήμερον ἔτι.

«Μὴ λησμονῆτε λοιπὸν, Πατριῶται, ὅτι εὐρισκόμεθα τὴν ἑώρα εἰς πέρ ποτε καὶ ἄλλοτε εἰς κρίσιμους περιστάσεις, διότι τὸ ἥμισυ τῆς Πατρίδος εἶνε, ὡς γινώσκετε, ὑποτεταγμένον ὀλοτελῶς εἰς τὸν πολέμιον καὶ ὀλονὲν ὑποτάσσονται εἰς τὰς καστρινὰς ἐπαρχίας. Μὴ λησμονῆτε ὅτι τὰ πάθη σας θὰ σας ὠθήσουν ὅλους εἰς τὸ βάραθρον καὶ τὸν ἐχθρὸν θὰ ἀνυψώσῃ καὶ τὸν καταστήσῃσιν ἀκατανίκητον. Σας συμβουλεύω λοιπὸν ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Πατρίδος νὰ ὑποχωρῆτε εἰς ἀλλήλους καὶ νὰ ἤξεύρετε ὅτι τὸ ἔθνος μετὰ τὴν ἐντελῆ αὐτοῦ ἀπελευθέρωσιν θὰ πράξῃ ὅ,τι εἶνε δίκαιον καὶ πρέπον καὶ τὰ ὅσα ἡμεῖς κάμνομεν τῶρα δὲν θὰ μείνωσιν ἀπείρακτα. Τοῦτο ἤκουσα πολλάκις καὶ ἔλεγον οἱ διευθύνοντες τὰ πράγματα εἰς τὸν Μωριάδ πρὸς τοὺς ἀλληλομαχομένους καὶ ἐκεῖ στρατηγοῦς.»

Τοιαύτας ὁρθὰς συμβουλὰς ἀπηύθυνεν ὁ Τομπάζης τοῖς παρεστῶσι καὶ ὑπὸ αἰσχυρῶν παθῶν ἀποτυφλουμένοις, νομίζων ὅτι ἡ ὁρθότης τῶν λόγων του καὶ τὰ δίκαια ἐπιχειρήματα αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ ἐξελείψῃσιν τὸν φθόνον ἀπὸ τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν του. Φαίνεται δ' ὅτι, ἵνα δικαιώσῃ κατὰ τι τοὺς ἀδικουμένους Σφακιανούς, ἐνήργησεν, ὅπως ἐκ τῶν 16 προσώπων, ἅτινα ἔμελλον νὰ ἀπαρτίσωσιν τὴν κυβέρνησιν τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς νέους διοργανισμοὺς του, τὰ 9 τούτων νὰ ᾧσι Σφακιανοί, ὅπερ καθ' ἡμᾶς ἀδικώτερον παρὰ τὴν ἀναγνώρισιν κεκτημένων ἤδη ἀπὸ αἰῶνας πολλοὺς δικαιωμάτων τῆς χώρας τῶν Λευκορειτῶν. Καὶ μόλα ταῦτα ὄφειλον καὶ οἱ γενναῖοι Σφακιανοί, ἵνα διὰ τῆς συνήθους αὐτοῖς ἀταπαρνήσεως καὶ τοῦ ἐξειδικασμένου πατριωτισμοῦ αὐτῶν

παραλείψωσι τότε τοιαύτας αξιώσεις, και αφού δια τῆς δημοθύμου δυνάμεως ἤθελον δημιουργήσῃ ἐλευθέραν Πατρίδα, τότε αὐτοὶ μὲν νὰ ἔχωσι τί νὰ ἀπαιτῶσι και ἐκεῖνοι τί νὰ ἀρνῶνται. Ὁφείλον νὰ καιροφυλακτῶσι τὴν κατεύνασιν τῶν παθῶν και τὴν ἐξάλειψιν τῶν ἀμοιβαίων πεισμάτων, ὥστε ἐν ἀρμοδίῳ χρόνῳ νὰ προβάλλωσι τὰς ἀξιώσεις των, ἀς οἱ λοιποὶ πατριῶταί των δὲν ἤθελον ἀπορρίψῃ. Τὰς εἰκασίας ἡμῶν ταύτας ἀρκούντως ἐπικυροῦσιν αἱ πράξεις τῆς ἐν Νίπῳ γενικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως τὸ 1828 και τῆς ἐν Βαφῆ τὸ 1841, και τῆς ἐν Τσουμπανοῖς τὸ 1866, ὁπότε ἐκλειπόντων τῶν πεισμάτων, οἱ λοιποὶ Κρητες αὐθορμήτως και ἄνευ ἐλαχίστης ἀπαιτήσεως ἐκ μέρους τῶν Σφακιανῶν ἐψήφισαν ὁμοφώνως και ἐπέδωκαν ἐθελουσίως τοῖς Σφακιανοῖς τὸ ποθοῦμενον, καθὰ ὀψόμεθα.

Ἄλλ' οὐχ ἤττον παρατηροῦμεν και πρὸς τοὺς λοιποὺς πατριῶτας ὅτι οὐδὲλως ἦν αὐτοῖς ἀξιοπρεπες νὰ δεῖξωσι τηλικαύτην ἀγνωμοσύνην διὰ πράγματα ἀνεπιζήμια τῇ Πατρίδι, ὅπερ καταγγέλλει κακίαν ἀσύγγνωστον μᾶλλον, ἢ πρόνοιαν ὑπὲρ αὐτῆς. Ὁφείλον οὖν και αὐτοὶ, ἐὰν ἦσαν δικαιοῦτεροι ἢ φρονιμώτεροι ἐκεῖνων, νὰ οικονομῶσι τὰς ἀθυναμίας, τὰς περιστάσεις και νὰ μὴ κινῶσι τὰ κακῶς κείμενα, ἕως ὅτου ἔλθῃ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἢ καὶ ἕως ὅτου ἐπικρέμαται ἡ τρομαία τοῦ πολεμίου ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἀπάντων. Ἐπρεπε νὰ σκεφθῶσιν ὅτι ἡ χώρα τῶν Λευκῶν Ὁρέων διατελεῖ ἐξ ἀμνημονεύτων ἐποχῶν προνομιοῦχος και τὰ προνόμια ταῦτα ἐσεβάσθησαν ἄχρις ἡμῶν οἱ ἀλλεπάλληλοι κατακτηταί, και ὅτι τὰ προνόμια και ἡ ἐλευθερία τῆς ὄρεινης ἐκείνης χώρας ἀνέκαθεν ἦσαν τὸ φόβητρον τῆς τυραννίας και ἡ ἐστία τῆς κοινῆς ἐλευθερίας. Ἄλλὰ φεῦ!

Φυσικὸν ἐν τοῖς ἀνθρώποις νὰ φθονῶσι και μισῶσι
Τοὺς ὑπεροχὴν κρατοῦντας και ποτὲ μὴν ἀγαπῶσι.
Κι' ἔμωσ' ἕκαστος τὴν θέλει, σπεύδει νὰ τὴν ἀπολαύσῃ,
Και μεθ' ὄλων τῶν κακῶν της ἀπὸ ἄλλους ν' ἀφαρπάσῃ.
'Ἄλλὰ τοῦτο καὶ ἂν ἦτο μὲ τὸ «Γῶθι σεαυτὸν»
'Ολιγώτερον θὰ ἦτο ἐν ἀνθρώποις τὸ κακόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

**Χαλάρωσις τοῦ ἀγῶνος καὶ ἐνίσχυσις τοῦ πολεμίου.
Εἰσβολὴ τοῦ Χουσεῖν εἰς τὰ Σφακία καὶ κατα-
στροφὴ τῆς ἐπαναστάσεως.**

Μετὰ τὰ ἐν Ἀρκούδαινα ὄλοι σχεδὸν οἱ ὄπλαρχηγοὶ Σφακίανοι μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ ἐπαρχιωτῶν ἐν ταῖς ἑαυτῶν ἐπαρχίαις κατὰ τὰς ἀξιώσεις καὶ θεωρίας τοῦ Γερβίνου, οὐχὶ ὁμῶς ἐπισήμως, ἀλλὰ τῇ προτροπῇ τῶν ἐνδιαφερομένων οἱ ἐπαναστάται ὑπήκουον μόνον εἰς τοὺς οἰκείους ὄπλαρχηγούς καὶ οὐδὲν εἰς τοὺς Σφακίανους. Οὗτοι φρονίμως καὶ ἀξίως ἑαυτῶν προσενεχθέντες οὐδαμοῦ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς βίας, ὡς παρὰ πολλῶν ἐσυκοφαντήθησαν.

Ἐν τούτοις, καὶ μολοντί οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ ὑπὲρ τῆς Πατρίδος θυσίαι τῶν δὲν ἐξετιμῆθησαν ἐκ μέρους τῶν συμπατριωτῶν δεόντως, αὐτοὶ ὁμῶς δὲν ἀπέσχον τοῦ ἀγωνίζεσθαι ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἐτέρου ἄκρου τῆς Μεγαλονήσου, ὡς καὶ ὁ Κριτοβουλίδης ἀφηγείται, ἕνεκεν τοῦ ὑπερβολικοῦ ζήλου, ὃν εἶχον ὑπὲρ τῆς εὐδωσέως τοῦ ἀγῶνος, ὃν ἡ αὐτοβουλία καὶ φιλανθρωπία αὐτῶν ἐδημιούργησε. Καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν πολλῶν ἀπηλλαγμένων πάθους, εἰς ὅποιανδήποτε μάχην δὲν ἐτύγχανεν ἀπόσπασμα Σφακίανῶν, ἡ μάχη ἐκείνη δυσκόλως ἀπέβαινε δαφνοστεφής. Ἄλλ' εἰ καὶ πρὸς καιρὸν ἐξηκολούθουν οὕτως ἐρρωμένως τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἀδιαφοροῦντες ὡς πρὸς τὰ ἀρχηγεία καὶ τὰς συκοφαντίας, ἐκεῖνο ὁμῶς ὅπερ κυρίως προσέβαλε τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ ἐνέβαλεν ἀληθῶς ψυχρότητα εἰς τὰς καρδίας αὐτῶν, εἰ μὴ καὶ ἀδιαφορίαν, ἦτο ἡ ἀξίωσις τῶν νεοχειροτονηθέντων ὄπλαρχηγῶν, ἵνα αὐτοὶ διατάττωσι καὶ διευθύνωσι τὰς μάχας ἐν ταῖς οἰκείαις ἐπαρχίαις καὶ τοὺς Σφακίανους αὐτούς, ὥστε κατὰ τὰς ἀξιώσεις τούτων εἰς μόνον τὰ Σφακία ἐδικαιοῦντο νὰ διευθύνωσιν οἱ Σφακίανοι, ἔνθα οὕτως ἢ ἄλλως ὁ πολέμιος ἀνῆκεν εἰς μόνους αὐτοὺς καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν ἰδίαν τύχην, ὡς εἶδομεν καὶ ὀψόμεθα.

Οὕτω τοίνυν διατεθέντων τῶν πραγμάτων τότε, ὅσα μᾶλλον οἱ πεπειραμένοι Σφακίανοὶ ἐξησθένουν ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων θανάτων καὶ τῶν διηνεκῶν ῥαδιουργιῶν, τοσοῦτω ὁ πολέμιος ἐνίσχυ-

ετο και κεφαλὴν ἀγέρωχον ἀνυψῶν ἐφαίνετο πλέον ὅτι ἠδύνατο ἄρδην νὰ καταρροφήσῃ σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον τῆς Κρήτης. Ὁ διάδοχος τοῦ Χασάν πασᾶ, ὁ Χουσεϊν βέης, καὶ αὐτὸς Ἀλβανὸς οὐδαμοῦ εὗρισκε πλέον ἰσχυρὰν ἀντίστασιν. Ἐξ ἀνατολῶν τῆς Μεγαλονήσου ἤρξατο νὰ βαδίζῃ ἀκατασχέτως πρὸς δυσμὰς καὶ νὰ ὑποτάσῃ αὐτῆς χωρίον μετὰ χωρίον μέχρι τῆς Ἰδης. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ πολέμιος.

Ὁ δὲ Ἀρμοστὴς Τομπάζης μετὰ τὰ ἐν Ἀρκοῦδαινα ὠδηγήθη νὰ μεταβῇ εἰς Ἀμάρι, ὅπως ἐντεῦθεν ἐργάζεται, μακρὰν τῆς ἐπιρροῆς τῶν Σφακιανῶν, ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν διοργανισμῶν του, ὡσεὶ δῆθεν ἠμποδίζετο ὑπ' ἐκείνων! Καὶ δύναταί τις ἔχων καὶ λιθίνην καρδίαν νὰ μὴ ἀγανακτήσῃ καὶ ἐπιρίψῃ τὰς ἐθνικὰς ἀρὰς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν αἰτίων τῆς τοιαύτης καταστάσεως; Ὁ δεινὸς πολέμιος ὀλοῖεν πλησιάζων πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Ἀρμοστοῦ διετάραττεν αὐτοῦ τοὺς κύκλους τόσο, ὥστε ἀναγκασθεὶς ἀφῆκε τὰς ἐφαρμογὰς καὶ ἀνοησίας του καὶ προσεκάλει τοὺς νεοχειροτονηθέντας αὐτοῦ ὀπλαρχηγοὺς εἰς τὸ στάδιον τῆς δόξης. Προσεκάλει αὐτοὺς ἐπανελλημμένως μετὰ πολλῆς ἀγανακτήσεως καὶ ἀπειλῶν, πλὴν οὐδεὶς ἐκινεῖτο.

Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ Κριτοβουλίδης σελ. 260. «Ἐπροσκάλει τοὺς Σφακιανούς, ἀλλ' ὀλίγον ἐκινεῦντο. Ἐπροσκάλει καὶ τοὺς τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν ὀπλοφόρους, ἀλλὰ καὶ εἰς τούτους εἶχον αὐξήθη αἱ παρὰ τῆς Συνελεύσεως δυσαρέσκεια. . . καὶ διὰ τοῦτο οὐδ' αὐτοὶ ἐπέιθοντο.» Πόσον γίνεται καταφανὴς ὁ θέλων νὰ διαστρέψῃ τὸ ὄρθον! Ἡ ἐπιτυχία ἐν τῇ Συνελεύσει ἀπέβη καθαρῶς ὑπὲρ αὐτῶν καὶ ἡ ἀποτυχία κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ διατὶ δὲ νὰ δυσαρεστηθῶσι καὶ νὰ μὴ πείθωνται; ὄφειλον μάλιστα, ἀφοῦ κατάρθρωσαν ν' ἀπωθήσωνσι τοὺς ὀχληροὺς Σφακιανούς καὶ ἀνέλαβον αὐτοὶ τὰς ὀπλαρχηγίας, ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ἐπαρχίας, νὰ δείξωσι διὰ τῶν ἔργων ὅτι καὶ ἄνευ τῶν Σφακιανῶν ὁ κοινὸς ἀγὼν ἠδύνατο νὰ διατηρῆται ἀκμαῖος καὶ ἰσχυρὸς, ὥστε διὰ πραγμάτων καὶ οὐχὶ κενῶν λόγων νὰ ἐκμηδενίσωσι τὰς ἀξιώσεις τῶν Σφακιανῶν καί, ὡς ὁ Δάσκαλος Γερβίνος ἀξιοῖ, νὰ καταπολεμήσωσι καὶ τούτους, ἐὰν ἔτι ἀνθίσταντο, καὶ τοὺς Τούρκους ὁμοῦ. Ἄλλ' ὅπως ἐφέροντο μηδὲν κινούμενοι, ἐνίσχυον μᾶλλον τὰς

ἀγερώχους ἀξιώσεις τῶν Σφακιανῶν, οἵτινες «κἂν ὀλίγον ἐκινούνοτο.»

Ὁ δὲ Ἄρμωστής μὴ ἐννοήσας ἔτι τὸ σφάλμα του διηπόρει καὶ σφοδρῶς ἠγανάκτει ἐπὶ τῇ ἀκινήσει κἂν τῶν αἰεὶ προθύμων Σφακιανῶν. Τὰς ἀγανακτήσεις του ταύτας ἀκούων ὁ συνετὸς Μ. Κουρμούλης εἶπεν· «Ἀφέντη, μὴ παραπονᾶσαι παρὰ μόνον τοῦ ἀπατοῦ σου, διατὶ μόνος σου ἔφταιξες καὶ ἂν δὲν διορθώσης γρήγορα τὸ σφάλμα σου, μὴν ἐλπίζης καμμίαν προκοπὴν.» Ὁ δ' Ἄρμωστής ἀκούσας παρ' ἀνδρὸς ἀφελοῦς καὶ σπουδαίου ὅτι αὐτὸς οὕτος ἦν ὁ πταίστης τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως ἐξεπλάγη καὶ ἐν ἀνυπομονησίᾳ ἠρώτησε· «Τί λάθος ἔκαμα ἐγώ, καπετὰν Κουρμούλη, καὶ διατὶ εἶμαι πταίστης;» Ὁ δὲ ἀπήντησε· Ναί, Ἄφέντη, εἶσαι πταίστης, διότι ἐπήγες καὶ ἀκρουφάστης μερικῶν τιποτένιων καὶ ἐξεσβόλωσες τοὺς ἀνθρώπους, ἀποῦ μᾶς ἔκαναν ὀλίγη δουλειά. Λοιπὸν...» Ταῦτα ἀκούσας ὁ ἄρμωστής παρεδέχθη μὲν τὸ σφάλμα του, ὅπερ καὶ οἰκτρὸν ἀπεκάλει, ἀλλ' ἠρώτα τὸν ἀφελῆ Κουρμούλην τί ὤφειλε νὰ πράξῃ εἰς ἐπανόρθωσιν τοῦ σφάλματος. Ὁ δ' ἀπεκρίθη· «ἐγὼ δὲν ἀνακατεύομαι εἰς τῆ δουλειὰς σου, γιατί φοβοῦμαι τὴν γλῶσσάν τους, μόνον διόρθωσέ τα, ὡς κατέχεις καὶ μὴ μὲ ἐρωτᾶς.» Τοσαῦτα εἰπὼν καὶ παραχρῆμα ἀναστὰς ἀπεμακρύνθη μονολογῶν.

Ὁ Ἄρμωστής νομίσας, φαίνεται, σωτήριον τὴν ἐπαναγωγὴν τῶν πραγμάτων εἰς τὸ πρῶτον καθεστῶς διεκκήρυξε τὸν μὲν Ῥοῦσον Βουρδουμπᾶν ἀρχιστράτηγον τῆς Κρήτης, τοὺς δὲ πρωταιτίους τῆς χαλαρώσεως τῶν πραγμάτων καὶ οὐτιδανοῦς ὀπλαρχηγοῦς ἀπεφάσισε νὰ τιμωρήσῃ παραδειγματικῶς, ἀλλ' ὁ πολέμιος δὲν τῷ παρεχώρει καιρὸν νὰ ἐκτελέσῃ οὐδεμίαν τῶν ἀποφάσεών του. Ἐκκήρυξε μὲν τινὰς ἐκπτώτους τῶν στρατιωτικῶν βαθμῶν των, ἀλλ' ἐκείνοι καὶ οἰκτιροθελῶς πρὸ τῆς ἀποφάσεώς του ἀπογυμνωθέντες τούτων ὑπετάσσοντο ἀλλεπαλλήλως εἰς τὸν ἰσχυρὸν πολέμιον, φειδόμενοι τῆς πολυτίμου ζωῆς (α).

(α) Παρατηρητέον ἐνταῦθα ὅτι οὐδεὶς εὐτυχῶς τῶν μὴ Σφακιανῶν στρατηγῶν ἐφρονεῦθη ἐν μάχῃ καθ' ὅλον τὸν δεκαετῆ τῆς Κρήτης ἀγῶνα, ὅπερ περιεργον καὶ ἀξίον μελέτης.

Διορισθείς ὁ Βουρδουμπᾶς ἀρχιστράτηγος συνήθροισεν ὑπὲρ τὰς τρεῖς χιλιάδας στρατοῦ εἰς τὸ Ἀμάρι μετὰ πολλοῦ κόπου. Ἐντεῦθεν ἐκκινήσαντες ἀρχᾶς Σεπτεμβρίου ἀφίχθησαν εἰς Ἀγίαν Βαρβάραν ἀντιμέτωποι τοῦ Χουσεῖν, ἀγοντος ὑπὲρ τὰς 12 χιλ. στρατοῦ, καλῶς διοργανωμένου καὶ ἄφθονα τὰ χρειώδη ἔχοντος. Πόλλαι συνήφθησαν μάχαι αἵματηραι ὅτε μὲν οὗτοι, ὅτε δ' ἐκεῖνοι νικῶντες, ἰδίως δὲ εἰς Ἀμουργέλιες ἐγένετο ἡ σπουδαιοτέρα σύγκρουσις τοῦ Βουρδουμπᾶ πρὸς τὸν Χουσεῖν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ὁ στρατὸς τοῦ πρώτου μὴ ἔχων τὰ χρειώδη, οὐδὲ τὴν πρώτην ὄρεξιν εἰς τὸ μάχεσθαι, διελύθη εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, ἀπολεσθέντων ὑπὲρ τῶν 150 ἀνδρῶν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Χουσεῖν πολλὰς καὶ σπουδαίας ὑπέστη ζημίας, πλὴν οὐδόλως ἀνεχαιτίσθη ἢ πρὸς τὰ πρόσω ὁρμῇ του.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ὁ ὑπὸ τῶν δεινοπαθημάτων καὶ στερησῶν βεβαρυμένος ὄχλος τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἡρακλείου ἐγκατέλειπον οἱ μὲν μετὰ τοὺς δέ, οὐκ ἐθυμιάζον ὀπλαρχηγούς, καὶ συνέρρεον ἀκατασχέτως εἰς ὑποταγὴν καὶ τέλος ἐξέλιπεν ἐντελῶς ὁ ἀγὼν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Ἰδην καὶ ἐξῆς πρὸς ἀνατολάς. Μόλις ὀλίγοι ὀπλαρχηγοὶ διακαρτεροῦντες ἔτι καὶ περιπλανώμενοι εἰς τὰ ὄρη ἀπεπειρῶντο νὰ σχηματίσωσι σώματα ἐπαναστατῶν, πλὴν ματαίως. Ἐκ τούτων ἦσαν ὁ Βουζομάρκος, ὁ Κουσκουμπές, ὁ Μανιᾶς καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἀνδρακοί, οἵτινες ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διαμείνωσιν ἐπὶ πολὺ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, διότι ἄλλως καὶ οἱ Χριστιανοὶ κατεδίωκον αὐτούς, λόγῳ ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἦσαν οἱ παραίτιοι ὄλων τῶν κακῶν καὶ τῶν συμφορῶν εἰς αὐτούς, πράγματι ὅμως ἵνα μὴ ὠθῶσιν αὐτούς πρὸς τὸ ἀγωνίζεσθαι καὶ ἵνα μὴ ἀρπάζωσιν ἐκεῖνοι τὰς πρὸς συντήρησιν τροφάς. Τέλος δὲ καὶ ὁ Κουσκουμπές προδοθεὶς ὑπὸ τῶν τοιούτων ἐφρονεῦθη ἔν τινι νυκτερινῇ συμπλοκῇ εἰς Ρίζον καὶ τὸ λείψανον αὐτοῦ μετακομίσαντες οἱ Ἀνδρακοὶ ἔθαψαν εἰς Κουφονήσια. Οὗτοι δὲ πάντες βαρυθυμήσαντες πλέον ἀνεχώρησαν διὰ παντός εἰς Σφακία, ὅπως ἐκεῖ ἀγωνίζωνται ἀσφαλέστερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον. Ἀπεθρήνησαν δὲ καὶ πάλιν τὰ Σφακία ἕτερον στρατηγόν, τὸν γενναϊότατον Ἀναγνώστην Κουσκουμπέν, ἄνδρα φιλότιμον, συνετὸν καὶ εὐπροσήγορον, μαχητὴν ἀριστον καὶ εἰς τὰ στρατιωτικὰ σχέδια πολὺ ἐπιτήδειον. Ὅθεν διὰ

τὰ προτερήματα ταῦτα ἀνέδειξεν αὐτὸν ἡ Πατρίς εἰς τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου. Ἦγε δὲ τὸ 40 ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ ἦτο γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ ὄρεινου Ἀσκύφου.

Καθορῶντες δ' οἱ ἔτι ἀγωνιζόμενοι Ἕλληνες ὅτι πλέον ἢ τὸ ἥμισυ τῆς Κρήτης ἦν ἡδὴ ἐν ὑποταγῇ, καθὼς καὶ τὴν ἀκατάσχετον τοῦ φοβεροῦ πολεμίου πρόδοον, διηπόρουν τί ὄφειλον νὰ πράξωσιν, ὅπως ἐπιστηριχθῇ ὁ ἀγὼν ὑπὲρ οὗ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας εἶχον ἕως τότε θυσίας αἱμάτων καὶ περιουσιῶν. Πόρισμα δὲ τῶν σκέψεων αὐτῶν ἦτο ἡ κατάληψις φρουρίου τινός ἰσχυροῦ, ὅπως ἐκεῖθεν ἔχωσιν ἐλευθέρας καὶ ἀσφαλεῖς τὰς ἐνεργείας, ὡς οἱ Πελοποννήσιοι ἐκ τοῦ κυριευθέντος Ναυπλίου. Ἀρμόδιον δὲ ἐθεωρήθη παρὰ πάντων ἡ ἀπόρθητος Γραμβούσα, ἐν ἣ δὲν ὑπῆρχον καὶ κάτοικοι Τούρκοι. Πρῶτοι δ' οἱ συνεννοηθέντες περὶ τοῦ σχεδίου τῆς καταλήψεως ἦσαν ὁ Ἄ. Παναγιωτάκης, ὁ ὄπλαρχηγὸς Μαυράκης, ὁ Βουζομάρκος καὶ ὁ Γ. Παπαδάκης, οἵτινες καὶ τὴν ἡμέραν τῆς ἐφόδου ὤρισαν, ἥτις ἦν ἡ δεκάτη Δεκεμβρίου τοῦ 1823. Τὰ σχέδιά των ὄλα ὑπέβλεον καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ἀρχηγούς καὶ ἔπειτα εἰς τὸν Ἀρμωστήν, ὅστις καὶ αὐτὸς ἐνέκρινε συμφέρουσαν τὴν κατάληψιν τοῦ φρουρίου καὶ διώρισε διευθυντὴν τῆς ἐφόδου τὸν στρατηγὸν Ἄ. Παναγιωτάκην καὶ οὐχὶ τὸν Δ. Τσάκωνα, ὃν ἀναφέρει ὁ Κριτοβουλίδης. Ἴδου δὲ καὶ περικοπὴ τοῦ ὃν ἔχομεν εἰς χεῖρας διορισμοῦ αὐτοῦ· «Τῆς ἐκστρατείας ταύτης (πρὸς ἄλωσιν δηλ. τῆς Γραμβούσης) διορίζομεν ἀριστράτηγον τὴν ἀξιότητά σου καὶ κατὰ τὰ σχέδια ὅπου ἐγκρίνεις δῶσε καὶ εἰς ὄλους τοὺς λοιποὺς καπεταναίους . . .

19 Νοεμβρίου 1823. Ὁ Ἐμμ. Τομπάκης.»

Ἐλθούσης δὲ τῆς ὀρισθείσης ἀσελήνου νυκτός, ἀνέβησαν ἡσύχως μὲ προκατεσκευασμένας κλίμακας ὑπὸ τοῦ εἰδότος τὸ ὕψος Μαυράκη ὑπὲρ τοὺς 150 ἀνδρας. Ἀναβάντες δὲ ἀντὶ νὰ σπεύσωσιν οἱ μὲν εἰς τὰ τηλεβόλα, οἱ δὲ ν' ἀνοιξῶσι τὴν Πύλην εὐθὺς καὶ εἰσέλθωσιν οἱ ἄλλοι ἐρχόμενοι κατὰ τὸ σχέδιον, αὐτοὶ χρονοτριβοῦντες παρετήρουν ποῦ ἐκοιμῶντο οἱ φρουροί. Οἶα ἡ μωρία! Οἱ Τούρκοι ἀκούσαντες τὰ ποδοπατήματα τοσοῦτων ἀνδρῶν ἐξηγέρθησαν μετὰ κραυγῶν καὶ καταλαβόντες πάραυτα τὰς κανονιοστοιχίας καὶ τὰς ὀπλοθήκας ἐμάχοντο ἀπεγνωσμένως ἐπὶ πολὺν χρό-

νον, ἕως οὗτου ὑπερσχύσαντες κατεκρήμνισαν τοὺς μὲν ἀπὸ τὰ φοβερὰ ὕψη εἰς τὴν θάλασσαν, τοὺς δὲ κατεपुरοβόλησαν ἐνταῦθα, καὶ ἄλλοι προλαβόντες κατεκρημνίσθησαν ὀπίθεν ἀνέβησαν. Μόλις δ' ἐκ τῶν 150 ἀνδρῶν ἐπέζησαν παραδόξως 60 ἄνδρες καὶ οὗτοι κατατετραυματισμένοι καὶ ἡμιθανεῖς. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ παρῆρημα τῆς ἀπρονοησίας τῶν ἄλλως ἀρίστων ἀνδρῶν.

Ἐνταῦθα ἐφονεύθη καὶ ὁ ἦρωας Βουζομάρκος, ἀνὴρ μαχιμώτατος καὶ ἔνθερμος πατριώτης, φιλόφρων, φιλόξενος καὶ εἰς πάντας προσηνὴς καὶ περιποιητικὸς. Ἦν δὲ καὶ αὐτὸς γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ Ἀσκύφου, ὃν διὰ τὰς στρατιωτικὰς του ἀρετὰς καὶ τὰ ἄλλα πλεονεκτήματα ἐτίμησεν ἡ Πατρίς μὲ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου καὶ ὡς τοιοῦτον διώρισεν αὐτὸν ἡ Διοικήσις τοῦ Ἀφεντούλη μετὰ τοῦ ὀμοβαθμοῦ του Κουσκουμπέ στρατηγὸν τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, ἔνθα πολυλά τε καὶ ἀξία διεπράξαντο ἀμφότεροι. Ἀπέθανε δὲ καὶ οὗτος ἄγαμος ἄγων τὸ 45 ἔτος τῆς ἡλικίας.

Ὁ δὲ Χουσεῖν, ἀποσυρθέντων τῶν Ἑλλήνων, ὡς διελάβομεν, καὶ τοῦ Ἀρμостоῦ μεταβάντος διὰ θαλάσσης εἰς Κίσιαμον, εἰσέβαλεν ἀμαχητεὶ εἰς Αὐλοπόταμον, καίων, λεηλατῶν καὶ σφάζων ἀνηλεῶς. Ἐνταῦθα ὁ αἰμοβόρος Ἀλβανὸς ἀπέπνιξεν ἕν τινη σπηλαίῳ περὶ τὰ 300 ἀπόλεμα καὶ ἀσθενῆ πλάσματα διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ καπνοῦ, ὧν τὰ κρανία εἶχομεν τὴν ἀτυχίαν νὰ ἴδωμεν τὸ 1867 ὡς πυραμίδα ἐκτισμένα ἐντὸς τοῦ φρικτοῦ σπηλαίου, τὴν δ' εἴσοδον αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀψησβεστωμένην. Καθυποτάξας δ' οὕτως ἀμαχητεὶ σχεδὸν τὸ Αὐλοπόταμον, τὸ Ἀμάριον καὶ σύμπαν τὸ τμήμα τῆς Ῥεθύμνης ἀλλεπαλλήλως, ἦλθε καὶ κατεσκῆνωσεν εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Δαφνομαδάρας. Τὰς δὲ κατὰ τὴν διάβασίν του φρικταλέοτητας, οὐσας ἔξω τοῦ ἡμετέρου θεματός, παραλείπομεν διὰ τὸ καθολικὸν ἔργον.

Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ὀρῶντες πρὸ πολλοῦ τὰς διηνεκῶς ἀποβιβαζομένας ἐξ Αἰγύπτου δυνάμεις τοῦ πολεμίου, τὴν ἀκατάσχετον αὐτοῦ ὀρμὴν, ὡς καὶ τὴν ἐντελῆ ἀποθάρρυνσιν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἀπεφάσισαν, ἵνα καὶ πάλιν ἀναδεχθῶσιν ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ των μόνον μονώτατοι τὰς ἀμέσους ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος ἐνεργείας, χωρὶς ποσῶς νὰ ἐρωτῶσιν οὔτε Ἀρμοστήν, οὔτε τοὺς νεωστὶ χειροτονηθέντας

ὀπλαρχηγούς, οὓς οἱ μαχηταὶ των ἐγκατέλειπον ἀλλεπαλλήλως καὶ ὑπετάσσοντο ὑπὸ τὴν στιβαρὰν δύναμιν τοῦ πολεμίου των τοῦθ' ὅπερ καὶ οἱ πλείστοι τούτων ἐποίουν κατόπιν ὁ εἷς μετὰ τοῦ ἄλλου.

Συσκεφθέντες οὖν οἱ ἐπιζῶντες ἔτι στρατηγοὶ μετὰ τῆς Διοικήσεως, συγκειμένης τότε μόνον ὑπὸ Σφακιανῶν, ἔγνωσαν τὴν ἀνάγκην, ὅπως καὶ διὰ θαλάσσης ἐνεργήσωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὸν πολέμιον καὶ οὕτως αὐτὸς μὲν περισταλῆ μικρὸν, οἱ δ' ἀπεγνωκότες Ἕλληνες ἀναλάβωσιν ὀλίγον θάρρος καὶ περιορισθῆ ἢ συρροῇ αὐτῶν εἰς ὑποταγὴν. Ἐπειδὴ ὁμοῦ τὰ χρήματα τῶν Σφακιανῶν εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ μόλις εἰς ὀλίγων χεῖρας εὐρίσκοντο πλέον οὐτιδανὰ ποσά, ἐδέησε νὰ ζητήσωσι καὶ πάλιν κατεπειγόντως παρὰ τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως τὴν δυνατὴν συνδρομὴν, τοῦθ' ὅπερ καὶ ὁ Τομπάζης ἐποίησε διηνεκῶς, πλὴν εἰς μάτην.

Τέλος δὲ κατιδόντες οἱ ἀτυχεῖς Σφακιανοὶ τὴν πανταχόθεν ἐγκατάλειψίν των περιωρίσθησαν αὐθις εἰς ἑαυτούς. Ὅθεν προσκαλεσάμενοι τὸν Ἀνδρέαν Κριαρᾶν καὶ τὸν Χατζῆν Μπελιβάνην παρεκάλεσαν αὐτούς, ἔχοντας ἔτι ὀλίγα χρήματα, νὰ μεταβῶσιν εἰς Ἵδραν καὶ μισθώσωσι δέκα πλοῖα, μετρήσωσι δ' ἐκ τοῦ ἰδίου ταμείου αὐτῶν τὰ ἀπαιτούμενα εἰς προκαταβολὴν διὰ λογαριασμὸν τοῦ κοινοῦ. Οἱ φιλοπάτριδες οὗτοι ἄνδρες βλέποντες ψηλαφητὸν τὸν κίνδυνον τῆς Πατρίδος ἀπεδέχθησαν τὴν πρότασιν καὶ ἐφοδιασθέντες μὲ τὰ ἀπαιτούμενα ἔγγραφα ἀνεχώρησαν κατεπειγόντως διὰ τὴν Ἵδραν. Μετὰ πολυήμερον δὲ θαλασσοπορίαν ἔνεκεν κακοκαιρίας ἀφίχθησαν ἐκεῖ καὶ συμφωνήσαντες ἐμέτρησαν τὸ συμφωνηθὲν ποσὸν πρὸς 7 1/2 γρόσια τὸ δίστυλον λαβόντες καὶ τὴν ἐξῆς ἀπόδειξιν.

«Οἱ Κύριοι ἀπεσταλμένοι ἐκ τῆς Κρήτης καπετὰν Ἀνδρέας Κριαρᾶς καὶ Χ. Μπελιβάνης παρέδωκαν εἰς τὸ κοινὸν τῆς νήσου Ἵδρας ἀκόντο διὰ τὰ καράβια, ὅπου μέλλουν νὰ ἐκστρατεύσουσιν εἰς βοήθειαν τῆς Κρήτης, γρόσια 65,801 καὶ 2/4. Εἰς ἐνδειξιν δὲ δίδεται τὸ παρὸν ἐνσφράγιστον παρὰ τῆς Καγκελαρίας Ἵδρας εἰς τοὺς ῥηθέντας ἀπεσταλμένους.

(Τ. Σ.) 16 Μαρτίου 1824.

Τὸ Κοινὸν τῆς Ἵδρας.

Ἄλλὰ, καθ' ὅν χρόνον αὐτοὶ ἐν Ἵδρᾳ διεπραγματεύοντο ταῦτα,

ὁ δραστηριώτατος Χουσεὶν εἶχε καταπλακώσῃ τὰ Σφακία καὶ παραδώσῃ αὐτὰ εἰς πανωλεθρίαν, τὰ δὲ σχέδιά τῶν ματαιώσῃ ὀλοσχερῶς. Καθότι μετὰ τινος ἡμέρας ἀπὸ τῆς εἰς Κουρνοπατήματα ἀφίξεώς του ἑτοιμασθεὶς διήλασε τὴν στενοπορίαν τοῦ Ἄλμυροῦ, οὐχὶ ὡς ὁ Ὅσμάν μετὰ πολλῆς ζημίας, ἀλλ' ὄλως ἀπρόσβλητος καὶ ἀβλαβής, καίων καὶ καταστρέφων πᾶν τὸ προστυχόν, αἰχμαλωτίζων καὶ σφάζων ὄσους κατέφθανεν. Ἡ ὀμότης τούτου καὶ τὰ πρόην δεινοπαθήματα τῶν Ἀποκορωνιτῶν ὠδήγησαν αὐτοὺς τὴν φορὰν ταύτην ν' ἀποσύρῳσιν εἰς Σφακία ὅλας σχεδὸν τὰς οἰκογενείας των, ἀλλ' οὐχὶ νὰ μεταβῶσι καὶ αὐτοὶ ἐκεῖ ὀπλοφόροι πρὸς ἀμυναν καὶ ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν των.

Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν ἐπιζώντων εὕρισκοντο τότε εἰς τὰ Σφακία περὶ τὰς τρεῖς μυριάδας μόνον γυναικοπαίδων καὶ ἀπολέμων ἀνθρώπων. Αἱ τέως στεγασθεῖσαι καλύβαι, τὰ χωρία καὶ τὰ σπήλαια δὲν τοὺς ἐχώρουεν ἕνεκεν τῆς φήμης ὅτι ὁ Ἄλβανὸς ὄσους συλλάβῃ κατασφάζει. Ἡ πείνα, αἱ ἀσθένειαι ἀπὸ τὰς στερεήσεις καὶ τὰ κρυώματα ἀπεδεκάτιζον ὅλον ἐν τὰ ἄθλια ταῦτα ὄντα, τόσον τοὺς πρόσφυγας ὅσον καὶ τοὺς ἐντοπίους, διότι ἀπαντες ἦσαν τότε εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν. Τὰ δυστυχήματα ἦσαν ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ δεινότερα τῶν ὄσων ἐξιστορήσαμεν ἐν τῇ προλαβούσῃ εἰσβολῇ τοῦ Ὅσμάν, καθότι καὶ ἡ χώρα ἦτο ἤδη γυμνή παντὸς τροφίμου καὶ χρεϊώδους καὶ τὰ βαλάντια ἐξηνητημένα καὶ τὰ ποίμνια ἐξηφανισμένα καὶ τὰ πλοῖα κατεστραμμένα ἕνεκεν τῆς ἀπωλείας τῶν πληρωμάτων αὐτῶν,

Ἄμα ὁ Χουσεὶν διήλασε τὸν Ἄλμυρον, τότε οἱ Σφακιανοὶ ἐννόησαν ὅποια τις τύχη τοὺς περιμένει· διόπερ ἐπανειλημμένως καὶ πάλιν προσεκάλουεν τοὺς ὀμόρους ὀπλίτας εἰς βοήθειαν, οὐχὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς σωτηρίας καὶ τῶν ἐκείσε γυναικοπαίδων καὶ τῶν ἐν Λουτρῷ ἐπιτηδείων τοῦ ἀγῶνος, πλὴν οὐδὲ τὴν φορὰν ταύτην οὐδεὶς προσῆλθε! Μόνοι μονώτατοι ὤφειλον καὶ νῦν νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὰς ἀσθενεστάτας δυνάμεις των πρὸς τὰς ὑπερβαλλούσας δυνάμεις τῶν βαρβάρων! Ἄλλὰ τὸ μάταιον τῆς ἀντιστάσεως γινώσκοντες καλῶς ἀπέσχον τοιοῦτου μέτρου, καὶ μόνον περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας ἕκαστος καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ διελογίζετο.

Ὁ Ἄλβανὸς ἐτοιμασθεὶς λίαν καλῶς εἰς Ἀποκόρωνα ἐκίνησεν αἰφνης περὶ λύχνων ἀφᾶς καὶ νυκτοπορῶν διήλθε τὸν Κατρέα, ἄγων 26 χιλ. στρατοῦ ὅλως ἀπροσβλήτου, ἡλίου δ' ἀνατέλλοντος ἢ ἐμπροσθοφυλακῆ του ἀνεφάνη εἰς τὰς ἄνω τῆς Νίμβρου κορυφᾶς τὴν δ' ἐσπέραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας (20 Μαρτίου 1824) προήλασεν ἕως εἰς τὴν Ἀνώπολιν, ὅπου καὶ διενυκτέρευσε. Κατὰ τὴν βιαίαν ταύτην ἐπιδρομὴν πολλὰς ἀπροστατεύτους οἰκογενείας, ξένας καὶ ἐντοπίας, κατέφθασε καὶ διετίλεν ἐν στόματι μαχαίρας (α).

Τὸ αἰφνίδιον τῆς ἐμφανίσεως τηλικούτου πολεμίου εἰς τὰς ἀπροσίτους ἐκεῖνας κορυφᾶς, ἢ ὀρωμένη ἀκατάσχετος αὐτοῦ ὀρμῆ, ἢ ἰδέα ὅτι οὐδεὶς ὑπάρχει ἀντίπαλος αὐτοῦ, ταῦτα καὶ ἄλλα ἐπολλαπλασίαζον τὸν τρόμον καὶ τὴν φρίκην τῶν φευγουσῶν οἰκογενειῶν καὶ ἐπίστευον ὅτι οὐδεὶς αὐτῶν ἤθελε σωθῆ. Ἡ ἀπόγνωσις αὕτη ἦτο εἰκότως ὑπερβολικὴ εἰς τὰς ξένας οἰκογενείας, διότι οὐδεὶς πλέον Σφακιανὸς ἐσκέπτετο σπουδαίως ὑπὲρ αὐτῶν, ὡς εἰς προηγουμένους περιστάσεις. Ταῦτα λέγοντες δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ οἰκτείρωμεν τοὺς ἔχοντας τὰς οἰκογενείας ταύτας, τὰς ὁποίας ἐγκατέλειψαν εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ δεινοῦ πολεμίου καὶ εἰς τὴν τύχην των. Οὐδεὶς τῶν ὀπλοφόρων συγγενῶν των προσέδραμεν ὑπὲρ αὐτῶν, μόνον καὶ μόνον, ὅπως μὴ εὐρεθῆ, φαίνεται, εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ῥίψῃ μίαν σφαιραν κατὰ τοῦ πολεμίου ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν! Καθὼς ὁ κόσμος, οὕτω καὶ ἡμεῖς δὲν ἐπιστεύομεν τὸ τοιοῦτον, καὶ ὁμοῦς εἶνε ἀληθέστατον καὶ δις ἤδη ἐπανελήθη!

(α) Εἰς τὴν καταδίωξιν ταύτην συνέλαβον καὶ κόρην τινὰ Σφακιανὴν, ἣς ἐφέισθη ἡ μάχαιρα τῶν βαρβάρων διὰ τὴν ἐξαισίον αὐτῆς καλλονὴν καὶ τὰ θέληγτρα. Ὁ παστᾶς παρέλαθεν αὐτὴν δι' ἑαυτόν. Ἄμα τῇ συλλήψει τῆς ἠρώτησεν αὐτήν, ἵνα τῷ δείξῃ πηγὴν τινα. Αὕτη οὖσα ἐκ τοῦ παρακειμένου χωρίου Μουρὶ ἐγίνωσκε πλησίον μίαν στέρναν. Ἐνῶ δ' ὁ παστᾶς ἔπιε τὸ ὕδωρ ἀμέριμος ἐρρίφθη αὕτη εἰς τὴν δεξαμενὴν καὶ ἐπνίγη, ἵνα μὴ μολυνθῇ ὑπὸ τοῦ τούρκου. «Αἱ Σφακιαναί, λέγει ὁ Πάσλεῦ, τοσοῦτον ἀπεχθάνονται τοὺς Τούρκους, ὥστε προτιμῶσι μυρίους θανάτους, ἢ νὰ συνυρεθῶσι μετ' αὐτῶν.

• Καλλιὰ νὰ ἰδῶ τὸ αἷμά μου

• στῆ γῆ νὰ κοκκίσι,

• Παρὰ νὰ ἰδῶ τὰ ῥμάτιά μου

• τούρκος νὰ τὰ φιλήσῃ!

Πάντες καὶ πᾶσαι ἔσπευδον, ἀλλὰ ποῦ! Οἱ μὲν εἰς τὰ ἐν Λουτρῶν πλοῖα ὄθουντες καὶ ὄθούμενοι, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ κατηρημωμένα ὄντα, καὶ πλοιάρχους καὶ ναύτας εἰς τοὺς πολέμους προαπώλεσαντα, μικρὰν παρέσχον τότε τὴν βοήθειαν. Μόλις τινὰ ἦσαν εἰς κατάστασιν καὶ μετέφερον εἰς Γαυδὸν ὅσα γυναικόπαιδα ἠδυνήθησαν, τὸ δὲ πολὺ πλῆθος ἔσπευσε κλαῖον καὶ ὀδυρόμειον εἰς τὴν φάραγγα τῆς Ἁγίας Ῥωμέλης. Καὶ ὥσει μὴ ἔφθανε τὰ ἔλεεινὰ ταῦτα ὄντα ἢ μεθ' ὀρμῆς καταδιώκουσα αὐτὰ ῥομφαία τῶν βαρβάρων, ἠνέωχθησαν τότε καὶ οἱ καταράκται τοῦ οὐρανοῦ κατ' αὐτῶν. Ἐκίνησαν μανιώδεις οἱ ῥέακες, οἱ χεῖμαρροι, ἰδίως δ' ὁ ἀγριώτατος τῆς φάραγγος ἐκείνης ποταμός, οὐτινος τοὺς ἐλιγμοὺς διαβαίνει ὁ ὁδοιπóρος τριακοντάκις περίπου μέχρι τῆς Σαμαριάς. Τοσοῦτον ὀρμητικὸς καὶ θολερὸς κατήρχετο, ὥστε παρέσυρε καὶ ἀπέπνιξε πολλὰς δεκάδας ἀπροστατεύτων γυναικοπαίδων.

Τὴν κατάστασιν ἐκείνην, τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἀπόγνωσιν τούτων τῶν ἔλεεινῶν ὄντων, ὅστις ἔβλεπε τότε, ἐπίστευε πάντως ὅτι καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ τὰ στοιχεῖα ὁμοῦ συνώμοσαν μετὰ τῶν Τούρκων, ὅπως ἐξολοθρεύσωσιν αὐτοὺς ἕως ἐνός. Τὰ μάλλον προσφιλεῖ τῆς οἰκογενείας μέλη ἀπεχωρίζοντο ἐν ἀδιφορίᾳ καὶ οὐδεὶς περὶ τοῦ ἄλλου ἐφρόντιζε. Πολλαὶ μητέρες ἐθεάθησαν ὀρώσαι τὰ μικρὰ τῶν παρασυρόμενα ὑπὸ τῶν ὀρμητικῶν ὑδάτων μέχρι τοῦ ἐξαφανισμοῦ, καὶ ἐκ τῆς ἀπογνώσεως οὐδὲ σταγόνα δακρύων ἔχυσαν. Φωναὶ δὲ γοεραὶ πανταχόθεν τῶν ὀρέων καὶ τῶν κρημνῶν τῆς φάραγγος ἀντήχουν, ὥστε καὶ λιθίνην καρδίαν ἂν εἶχέ τις ἀκούων καὶ ὀρῶν ταῦτα θὰ διερρηγνύετο. Ἐν τούτοις πολλὰς μυριάδας ἀσθενῶν ὄντων διέσωσε μὲν ἡ φάραγξ αὕτη τῆς Σαμαριάς ἀπὸ τὰς ἀτιμώσεις, τὰς αἰχμαλωσίας καὶ τὰς σφαγὰς, πλὴν ἄνευ τροφῆς, ἄνευ ἐνδυμάτων καὶ σκεπασμάτων. Κάθυγροι, νῆστες καὶ ἔλεεινοὶ διενυκτέρευον ἐνταῦθα καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐλπίδος ὅτι θὰ οἰκονομηθῶσιν, ἀλλ' ἅπαντες περιέμενον καὶ πολλοὶ εὗρον τὸν ἐξ ἀσιτίας καὶ κρύους θάνατον.

Πολλὰς ἀποπειράς ἐποίησαν τὰ ἄγρια στίφη, ἵνα εἰσβάλωσι καὶ εἰς τὴν Σαμαρίαν, ἀλλ' ἀπεκρούοντο ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε τότε εὐρεθέντων ὀλιγῶν Σφακιανῶν, ἀπηλλαγμένων οἰκογενειακῆς μερίμνης. Μετὰ δὲ τὴν τοποθέτησιν τῶν οἰκογενειῶν συνθηροῖσθησαν

300 ἄνδρες περίπου Σφακιανοί, οἵτινες ἐφαίνοντο ὅτι ἠδύναντο ν' ἀναχαιτίσωσι μικρὸν τὴν ὄρμην τῶν πολεμίων ἀπὸ τὸν φάραγγα τῆς Ἀράδαινας, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἔχοντες ὀδηγούς, φαίνεται, διέλαθον τούτους καὶ διέβησαν αὐτὸν ἀπὸ τὰ ἄνωθεν, ὀπόθεν στραφέντες κατήλθον καὶ προσέβαλον τοὺς Σφακιανοὺς ἐκ τῶν νώτων καὶ πολλὴν ἐπέφερον αὐτοῖς ζημίαν. Ἀποσυρθέντες δὲ μόλις ἐσώθησαν διὰ φυγῆς, ἣ δὲ πορεία τῶν πολεμίων ἀφέθη ἐλευθέρα, ὥστε ἡ πανωλεθρία τῶν ἐν Σαμαριαῖ οἰκογενειῶν, ξένων τε καὶ ἐντοπίων, ἐθεωρήθη ἀναπόφευκτος.

Ἄλλ' ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐπιφυλάξασα καὶ τὴν δόξαν ταύτην τῷ ἥρωϊ Χατζῆ Γεωργίῳ, ἵνα σώσῃ μυριάδας ἀσθενῶν πλασμάτων ἀπὸ τὰς ἀτιμώσεις καὶ τὸν θάνατον, ὠδήγησεν αὐτόν, ὅπως εὑρεθῆ τότε ἐκεῖ μετὰ 32 ἀνδρῶν Σφακιανῶν ἐκ διαφόρων χωρίων καὶ ἐτέρων δύο μὴ Κρητῶν. Οὗτος ὄρων τὸν κίνδυνον παρέλαβε τοὺς ἄνδρας καὶ προελάσας τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν τῶν πολεμίων ἐτοποθετήθη εἰς ἀρμοδίαν θέσιν μετ' αὐτῶν, ἐν ἣ συναπεφάσισαν νὰ ἀποθάνωσι φιλοτίμως αὐτοὶ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν πολλῶν, ὡς ἄλλοι Σπαρτιαταὶ εἰς τὰς Θερμοπύλας. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην, οὐσαν παρὰ τῷ χωρίῳ Ἅγιος Ἰωάννης, ἔμενον ἀκλόνητοι καὶ περιτιλυχθέντες ὑπὸ τῆς πληθύος τῶν ἐχθρῶν δὲν ἔφυγον, ἀλλ' ἀπεμάχοντο καρτερῶς, ἕως ὅτου ἔπεσαν ἅπαντες ἐνδόξως καὶ φιλανθρώπως ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ἕως ἐνός.

Ὁ Χ. Γεώργιος ἦν γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ ὀρεινοτέρου τῶν Σφακιῶν χωρίου Μουρί. Ἄνῆρ λεοντόκαρδος, ἀριστος μαχητής, ἰδίως εἰς τὰς κρισιμωτέρας ὥρας ὄλως ἄφοβος καὶ ἀπτόητος, εἰς ἄκρον ἐλευθέριος καὶ φιλόπατρις. Διετέλει πάντοτε ἀρματωλὸς καὶ τὰ καθέκαστα τοῦ βίου του εἰσὶ σειρὰ θαυμασίων κατορθωμάτων! Πολλαχοῦ τῆς Κρήτης, τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν Βλαχίᾳ ἠρίστευσε καὶ ἄξιος τοῦ ὀνόματός του ἀνεδείχθη. Ὅθεν διὰ τὰς μεγάλας αὐτοῦ ἀρετὰς ἐπὶ τὰ πολεμικὰ ἐτίμησεν αὐτὸν ἡ Πατρις μετὰ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου. Κατὰ τὸ σῶμα ἦτο μέτριος κόσμιος, ὁ ὀπλισμὸς του πάντοτε ἀργυρόχρυσος καὶ ἐξαιρετικός. Ἀπέθανε καὶ αὐτὸς ἄγαμος τὸ 40 ἔτος τῆς ἡλικίας ἄγων.

Οὐχὶ ὀρθὰς πληροφορίας εἶχεν ὁ Κριτοβουλίδης γράψας ὅτι ἐκ

τῶν μετὰ τοῦ Χ. Γεωργίου πεσόντων δύο μόνοι ἦσαν Σφακιανοί, ἐνῶ δύο μόνον δὲν ἦσαν Σφακιανοί, ἀλλ' οὐδὲ Κρήτες. Ἡδυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν πλείστων καὶ τὰ χωρία, ἐὰν δὲν ἦτο περιττόν. Καὶ ὁ Ἄναγνώστης Μανουτέλης δὲν ἐφρονεῦθη ἐνταῦθα, ὡς λέγει, ἀλλ' ἀπέθανεν εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἔτι καπνιζούσης οἰκίας του (ἄρα σελ. 255).

Ἄνασταλεις δ' ὁ πολέμιος, θεία οἰκονομία, διὰ λόγους ἡμῖν ἀγνώστους, ἐστράφη πρὸς τὰ ἀνατολικά τῶν Σφακιῶν, ἐγκαταλιπὼν τὸ σχέδιον τῆς εἰς Σαμαριὰν εἰσβολῆς. Φαίνεται ὅτι ἐδειλίασε νὰ ὤθῃσῃ τὰ στρατεύματά του εἰς τοιοῦτον τόπον, διότι πολλοὶ ἀπὸ τὰς κορυφὰς ἐφώναζον· «Καλὰ θὰ κάμετε, Μπουρμάδες, νὰ ἐμβῆτε εἰς Σαμαριὰν, διότι, ἀφοῦ τοποθετήσωμεν τὰ γυναικόπαιδά μας, θὰ ἔλθωμεν καὶ ἐμεῖς νὰ λογαριαστοῦμεν ἐκεῖ.» ὅπως δὴποτε στρέψας ὤδευεν ἀθρόος πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλον λεηλατῶν καὶ καταστρέφων τὰ πάντα.

Ἄλλ' ἐνῶ ἐπλησίαζον οἱ πολέμιοι εἰς τὸ Λουτρών, ὅπου ἦσαν αἱ ἀποθήκαι ἀπάντων τῶν τε χρειωδῶν τοῦ πολέμου καὶ παντοίων τροφίμων, οἱ ἐν τοῖς πλοίοις Σφακιανοὶ ἀπεριβάσθησαν καὶ ἔδωκαν πῦρ εἰς τὰς πυριτιδαποθήκας, αἵτινες ἀνετινάχθησαν εἰς τὸν ἀέρα! Ὁ κρότος παρήγαγε σεισμὸν εἰς μεγάλην ἀπόστασιν καὶ ἡ ζημία ἀπέβη πλέον ἀνεπανόρθωτος. Οἱ δυστυχεῖς ἐμποροπλοίαρχοι! οἱ εὐεργεταὶ οὗτοι τοῦ Κρητικῷ ἀγῶνος, τὰ πάντα ἀπώλεσαν. Αἱ ἀποθήκαι τῶν σιτηρῶν καὶ ἄλλων ἐμπορευμάτων, ἐξ ὧν διετηρεῖτο τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς Μεγαλονήσου, ἀνετιτάχθησαν εἰς τὰ νέφη καὶ ἐντελῶς κατεστράφησαν, ὥστε καὶ οἱ πολέμιοι ἐντεῦθεν οὐδὲν ὠφελήθησαν, ὡς ἐνόμιζον.

Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις ὁ Χουσεῖν ἰδὼν ὅτι, εἰ καὶ κατεπλάκωσεν ὀλοσχερῶς τὰ Σφακία καὶ παρέδωκεν αὐτὰ εἰς τὸν ὄλεθρον, οὐδεὶς τῶν κατοίκων προσῆλθε νὰ δηλώσῃ αὐτῷ ὑποταγῆν τῶν Σφακιῶν, ὡς ἔπραττον πανταχοῦ, διηπόρει τί ἄλλο ὤφειλε νὰ πράξῃ, ἵνα φέρῃ τὸ ποθοῦμενον ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ δὲν ἐθεώρει εἰκότως τὴν χώραν ἔτι ὑποταγεῖσαν. Τοῦτο ἐξηνάγκασεν αὐτόν, ἀφοῦ κατῆλθεν εἰς τὸ Φραγκοκάστελλον νὰ καταφύγῃ εἰς τὰς συνήθεις τουρκικὰς δολιότητες, ὑποσχόμενος τοῖς Σφακιανοῖς οὐράνια ἀγαθὰ καὶ τὰς προνομίας τῆς χώρας τῶν ἀδίασειστος. Οἱ

δὲ Σφακιανοὶ προφασιζόμενοι τὸν καθολικὸν τῆς χώρας των ὄλεθρον ἀπεκρίνοντο, ὅτι οὐδὲν τοῖς ἔμενε νὰ φυλάξωσι καὶ ἐπομένως πᾶσα διαπραγματεύσεις περὶ ὑποταγῆς εἶνε πλέον περιττὴ καὶ ἀνωφελὴς δι' αὐτούς.

Τὰς ἀπαντήσεις ταύτας τῶν Σφακιανῶν ἀκούσας οὗτος συνέλαβε, προκειμένης τῆς ἀναχωρήσεώς του, πολλοὺς Κρήτας Τούρκους διακριθέντας ἐπὶ λεηλασίᾳ καὶ σφαγαῖς καὶ ἐκρέμασεν εἰς τοὺς πύργους τοῦ Φραγκοκαστέλλου λέγων αὐτοῖς· «Ἀποθάνετε ἄτιμοι, ὡς λησταί, ἀφοῦ δὲν ἠθελήσατε νὰ ἀποθάνητε ἐνδόξως, ὡς νικηταί.» Πολὺ ἀμφιβάλλομεν εἰδότες τὸ αἰμοδόρον τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ τὰς προηγουμένας φρικαλεότητος αὐτοῦ, ἐὰν ἀληθῶς ἐξέδιδε διαταγὰς νὰ μὴ λεηλατῶσι καὶ σφάζωσιν οὕτω τοὺς ἀπολέμους. Ἐν μόνον τεκμήριον τοιαύτης διαθέσεως φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι, ἐνῶ ἐγίνωκεν ὅτι εἰς Σαμαριὰν ἦσαν μυριάδες γυναικοπαίδων, δὲν ἀπεπειράθη σπουδαίως νὰ εἰσβάλῃ ἐκεῖ. Ἐν τούτοις αἰμοδόρος ὢν δὲν τῷ ἐκόστιζε καὶ τίποτε νὰ κρεμάσῃ ἐνίους, ἵνα δικαιολογήτῃ τὴν ἀποτυχίαν του ἐν Σφακίῳ. Ἄλλ' οὔτε διὰ τῆς πλαστῆς αὐτοῦ φιλάνθρωπίας, οὔτε διὰ τῶν ἀγαθῶν ὑποσχέσεων ἐδελέασε τοὺς Σφακιανοὺς νὰ τῷ προσφέρωσι τὴν ὑποταγὴν τῆς χώρας των. Ὅθεν ἀπελπισθεὶς ἔφυγεν 28 Μαρτίου ἐκ Σφακίων, μὴ δὲν ἄλλο κατορθώσας, ἢ ὅτι κατηρήμωσε τὸν κόσμον καὶ ἐξωλόθρευσε πλείους τῶν 300 ψυχῶν γυναικοπαίδων, ξένων τε καὶ ἐντοπίων. Ἕλληνες μαχηταὶ μόλις ἐφρονεύθησαν 50 ἄνδρες. Τούρκοι δὲ μόλις ὑπερδιπλάσιοι, διότι σπουδαῖαι μάχαι δὲν ἔγειναν τότε, τῶν Σφακιανῶν ἀσχολουμένων ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν.

Ὁ δὲ φιλάνθρωπος Ἄρμωστής, ὁ διασώσας ἀπερισκέπτως καὶ συνενώσας ἐν Χανίοις τοσοῦτους πολεμίους, ὡς εἶδομεν, δὲν εἶχε πλέον ἀπὸ τοὺς εὐεργετηθέντας γῆν νὰ πατή, ὥστε ἐπιβάς εἰς τι πλοῖον Σφακιανὸν (α) περιπλέον ἐξω τοῦ Λουτροῦ ἔβλεπε τὰς γι-

(α) Διότι ἡ γολέττα αὐτοῦ «Τερψιχόρη» μετέφερε τότε ἔλαια ἐκ τῆς Κισσάμου εἰς τὴν Ὑδραν, (διὸ καὶ Λαδομανώλης ὑπὸ τῶν Κισσαμιτῶν ἐπωνομάσθη), ὅπως πληρωθῇ τὰ ὑπὲρ Κρήτης ἔξοδά του. Οἱ δὲ Κριαρᾶς καὶ Μπελιδάνης καταστραφείσης τῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῷ μεταξύ ἀπώλεσαν τὰ ὅσα ἐμέτρησαν εἰς τὸ Κοινὸν τῆς Ὑδρας, ἅτινα ἐζήτουν ἔπειτα ἀπὸ τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν, πλὴν εἰς μάτην.

νομέναις σκηναίς. Μετὰ δὲ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Τούρκων ἐξήλθε καὶ παρατηρῶν τὴν γενομένην φθορὰν ἐν Λουτρῷ ἔκλαυσε πικρῶς λέγων· «τοιαῦτα εἶνε τὰ ἀποτελέσματα τοῦ φθόνου!»

Διατρίψας δὲ ἐν Λουτρῷ 8 ἡμέρας περιέμενε τὴν ἐκ τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως βοήθειαν, ἣν ἐπανειλημμένως ἐζήτηι, ὅπως ἀνανέωση τὰς πολεμικάς του ἐργασίας, ἀλλὰ πληροφορηθεὶς, ὅτι καὶ αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι ἀλλεπαλλήλως ὑπετάσσοντο, ἀπηλπίσθη καὶ ἔφυγεν ἐκ Λουτροῦ κρυφίως, ἐπειδὴ οἱ Σφακιανοὶ δι' οὐδενὸς λόγου ἐπέτρεπον εἰς αὐτὸν τὴν φυγὴν, τὴν ὁποίαν ἐπρότεινε εἰς αὐτοὺς πρότερον ἐπὶ τῇ προφάσει νὰ μεταβῇ εἰς Πελοπόννησον καὶ παραστήσῃ αὐτοπροσώπως τὰς ἀνάγκας τῆς Κρήτης. Ἄφηκε δὲ ἐν τῇ ἑαυτοῦ καλύβῃ καὶ ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Κρήτας, ἧς παραλαμβάνομεν τὰς ἐφεξῆς περικοπὰς.

«Ἀδελφοὶ Κρήτες! Ἡ ἀδιαφορία σας εἰς πόλεμον καὶ τὰ μεταξὺ σας πάθη ἔφεραν τὴν Πατρίδα εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε κινδυνεύει νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ ἐχθροῦ. Αἰσθάνομαι τὸν τοιοῦτον κίνδυνον καὶ βλέπω ὅτι ἢ εἰς τὴν Πατρίδα διαμονή μου οὐδὲν ὠφελεῖ. . . καὶ διὰ τοῦτο φεύγω. . . καρτερήσατε δι' ἀγάπην τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος, ἀδελφοί, μὲ τὰ ἄρματα εἰς χεῖρας διὰ μερικὸν καιρὸν ἔτι καὶ εἶμαι εὐελπισ εἰς καὶ ἡ ὑπερτάτη Διοίκησις δὲν θὰ σᾶς ἐγκαταλείψῃ.

Λουτρὸν 6 Ἀπριλίου 1824. Ὁ Ἐμμανουὴλ Τομπάζης».

Ἀρκοῦντως εἰσὶ διδακτικὰ τὰ ὀλίγα ταῦτα τοῖς λέγουσιν ὅτι ἀγαπῶσι τὴν Πατρίδα καὶ ὁμῶς ἐργάζονται νυχθημερὸν μὲ ῥαδιουργίαν, ὅπως ἐξευτελίωσι τὴν ἱκανότητα καὶ ἀναλάβωσιν αὐτοὶ ἀνώτερα καθήκοντα τῶν δυνάμεών των. Πρόδηλον καὶ ἐντεῦθεν ὅτι οἱ τοιοῦτοι, οὐ μόνον ἠδίκησαν τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν Πατρίδα, ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Διότι ἡ ὕψους τοῦ ἐν Κρήτῃ πυρὸς παρέσχεν ἐκείνη τὸν μέγιστον τῶν κινδύνων· ἐπειδὴ καταστήσας ὁ κοινὸς πολέμιος τὴν Κρήτην σταθμὸν τῶν δύο ἡπείρων Ἀφρικῆς καὶ Ἀσίας ἐπολέμει ἐκ τοῦ πλησίον ἐκείνην, ὥστε, ἀν αἱ Δυνάμεις ἀπέιχον τῆς ἀμέσου προστασίας τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων, σύμπας ὁ Ἑλληνικὸς ἀγὼν, αἱ ἀκαταλόγιστοι θυσίαι καὶ οἱ ποταμοὶ τῶν αἱμάτων θὰ ἀπέληγον εἰς τό μηδέν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομα καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ ἡμετέρου γένους θὰ διεγράφετο

πάντως ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἐθνῶν. Τοιαυτά εἰσι τὰ παρεπό-
μενα τῆς κακοβουλίας καὶ τοῦ φθόνου.

Ἰδού πῶς ἀφηγεῖται τὰ λυπηρά ταῦτα γεγονότα καὶ ὁ στρα-
τηγὸς Πρόκας (σελ. 296) ἐλεεινολογῶν ἡμᾶς. Ἡ ἀντίστασις
τῶν Κρητῶν, διαιρεθέντων ἕνεκεν ἐσωτερικῶν ἐρίδων, κατεπνίγη
εἰς τὰ αἵματα. Ἡ Νῆσος κατεκτήθη χωρίον μετὰ χωρίον καὶ ἐπὶ
τέλους κατεστράφησαν καὶ τὰ Σφακία, τὸ σπουδαιότερον ὀρμητή-
ριον τῆς Νήσου. Οἱ Ἕλληνες οὐδὲν ἄλλο εἶχον πλέον ἄσυλον ἢ
τὸ ἄξενον ὄρος, ὅπερ, ὡς ἡ Μάνη, περιεφρόνησε καθ' ὅλας τὰς ἐπο-
χὰς τὰς δυνάμεις τῶν Τούρκων. Ἡ ἀπώλεια τῆς Κρήτης ἔπρεπε
νὰ ἐξυπνήσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὡς ποτε τοὺς Ἀθηναίους ἢ τῆς Μυ-
τιλήνης, καὶ ὅμως ὀλίγην ἐντύπωσιν τοῖς ἐπροξένησεν.

Τὰς αὐτὰς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπικρίσεις κατὰ τῶν Κρητῶν καὶ
τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως ἐπιφέρουσιν. Ὅτι δὲ ὁ ἀγὼν τῆς
Κρήτης ὀλοσχεοῦς ἐγκατελείφθη καὶ περιεφρονήθη ἐξ ἀρχῆς,
τοῦτο οὐδεμίαν ἀντίρρησην ἐπιδέχεται· ἀλλ' οὐδ' ὅτι καὶ ἐκείνη
μόνη εἶνε πταίστης, δέον ἐπίσης νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν, σεβόμενοι
τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Διότι αἱ δόλιαί παραστάσεις τοῦ ἐπαρά-
του Ἀφεντούλη, αἱ συνεχεῖς ἐκθέσεις καὶ αἱ ἀγενεῖς συκοφανταί-
τῶν ὀρεγομένων τὰς ἀρχηγίας, αἱ φωνασκαίαι τῶν δουλοφρόνων,
ἀξιούντων, ἵνα ἄλλοι κατασφάζωνται ὑπὲρ ἐαυτῶν ἀμισθὶ καὶ νή-
σταις, νὰ θυσιάζωσι προσέτι καὶ πᾶν ὅ,τι ἔχουσιν ὑπὲρ εὐδωΰσεως
τοῦ ἀγῶνος, αὐτοὶ δὲ οὐδὲ μίαν αἴγα νὰ ἀπωλέσωσιν, ἀλλὰ καὶ
τὰ τῶν Τούρκων ἀδεῶς νὰ καρπῶνται· ὅλα ταῦτα καὶ πλεῖστα
ἄλλα ἐπηρέαζον βεβαίως τὴν ἀνωτάτην Ἀρχήν, ἵνα μὴ δαπανᾷ τὰ
κεφάλαιά της, οὐδὲ νὰ φροντίζῃ ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ληστῶν καὶ
ἀπολέμων, ὡς παρίστανον ἑαυτοὺς δημοσίᾳ τε καὶ κατ' ἰδίαν τὰ
ἔθνοκατάρτα περιτριμμάτά της!

Τοῦτο μόνον δὲν ἀπαλάττει τὴν ἀνωτάτην Διοίκησιν τῆς αἰ-
ωνίου μομφῆς, τὸ ὅτι οὐδέποτε ἐφρόντισε νὰ μελετήσῃ σπουδαίως
καὶ ἐμβριθῶς τὰ τῆς Κρήτης καὶ ἀναλόγως νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ἀγῶ-
νός της, ἀλλ' ἤκουε καὶ ἐπίστευεν ἀβασανίστως τὰς παραστάσεις
ἀθλίων, ἀνικάνων καὶ φυγοκινδύων περιτριμμάτων, μηδεμίαν ἀ-
ξίαν ἢ δύναμιν ἐν τῇ Κρήτῃ ἐχόντων, ὡς τὰ πρόσφατα πράγ-
ματα τὸ ἀπέδειξαν (α).

(α) Ἀλλὰ μήπως ἡ ἐν Ἑλλάδι Κυβέρνησις καὶ εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα ἐ-

Καί εἰς τὴν λοιπὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα συνέβαινον ἀεννάως τὰ αὐτὰ περίπου, ἀλλὰ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ τῶν ἐχόντων ἀξιώσεις ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἱκανοὶ νὰ ἐκτελέσωσι τὰ καθήκοντά των, ἄλλως τε καὶ μὲ τόσα ἄγρια καὶ λυσσώδη πάθη δὲν ἐζητυέλιζον ἀλλήλους δημοσίᾳ, οὐδ' ἠμαύρωσαν οὕτω δωρεὰν τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς ἠρωϊκὰς πράξεις ἀλλήλων. Ἐν Κρήτῃ ὁμως μόνοι οἱ Σφακιανοὶ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὀλίγοι ὄμοροι ὄρεινοι ἦσαν τότε εἰς κατάστασιν νὰ διεξαγάγωσιν ἐπιτυχέστερον τὰ πράγματα ἐν τοιαύταις σοβαραῖς περιστάσεσι καὶ νὰ φέρωσιν αὐτὰ εἰς εὐάρεστον σημεῖον. Τοῦτο ἐνόησε λίαν καλῶς ὁ Ἄρμοστής, ἀλλὰ τότε ὅταν πλέον δὲν ἠδύναντο αἱ ἐνέργειάι του νὰ ἐπενέγκωσιν οὐδὲν εὐάρεστον ἀποτέλεσμα.

Καὶ ἵνα καταδείξωμεν τὴν πλάνην, ἧτις διεδόθη τότε εἰς τὸν ἔξω κόσμον καὶ εἰσέτι ἐπικρατεῖ, παρενείρομεν ὧδε τὰς ἐξῆς περικοπὰς. Ὁ Κ. Μ. Βερθόλδ λέγει· « Ἀλλὰ παρὰ τοῖς Κρησὶν ἀνεφάνη μετὰ τὰς πρώτας ἐπιτυχίας ἡ πρὸς τὴν διχόνοιαν καὶ τὸν φατριασμὸν κλίσις τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Σφακιανοὶ περιέστησαν εἰς ἔριδας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ὑψηλάντου ἀποσταλέντα εἰς Κρήτην Διοικητὴν Ῥούσον Ἀφεντούλην καὶ πρὸς τοὺς πεδινοὺς Κρητας, οἵτινες δὲν ἔστεργον ν' ἀναγνωρίσωσι τὰς ἐπὶ ἡγεμονίᾳ ἀξιώσεις τῶν ὄρεινῶν. Ὁ ἱκανώτατος ἀρχηγὸς τῶν πεδινῶν Κρητῶν Μεληδόνης ἐδολοφονήθη γευματίζων κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1822 ὑπὸ τοῦ Σφακιανοῦ Ῥούσου . . . »

Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἀφεντούλη καὶ τοῦ Μεληδόνη ἐλαλήσαμεν τὰ δέοντα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γερβῆνος σφοδρῶς ἐπικρίνει τὸν Τομπάζην λέγων· « Συμπαρέλαβε καὶ τοὺς ἀγερώχους Σφακιανοὺς ἐν τῇ Συνελεύσει τῆς Ἀρκούδαινας, οὗς κάλλιον ἦτο νὰ ἀπέκλειεν ἐντελῶς. Οἱ ἐπαρχιωταὶ ἐπρότειναν καὶ τὸ κατώρθωσαν ν' ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τῶν Σφακιανῶν τὸ μέχρι καταχρήσεως ἐφαρμοσθὲν δικαίωμα νὰ δίδωσι τοὺς ἀρχηγοὺς ἐφ' ὄλων τῶν ἄλλων Κρητῶν. Οἱ πα-

---

γῶνας τῆς Κρήτης καὶ μέχρι σήμερον δὲν εὑρίσκειται εἰς τὴν αὐτὴν ἀγνοίαν περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Κρήτης; Ἄρκει νὰ ἔχη τις ἀγυρτείας δόσιν καὶ τὰ πάντα διαστρέφει ὑπὲρ ἑαυτοῦ.

ρόντες πληρεξούσιοι αὐτῶν ὀργισθέντες ἀπῆλθον εἰς τὰ ὄρη των. Ἄντι δὲ νὰ τοὺς ἐγκαταλείψῃ ὁ Τομπαζής, εἶχε τὴν ἀσύγγνωστον ἀδυναμίαν νὰ τοὺς ἐπαναφέρῃ δι' ὑποσχέσεων, νὰ ἐξορίσῃ δὲ καί τινας τῶν ἰσχυροτέρων ἀντιπάλων καὶ νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν μιὰρὸν Ρούσον τὴν Ἀρχιστρατηγίαν.»

Καὶ ὁ μὲν Βερθόλδη ἀφηγεῖται ἱστορικῶς τὰ πράγματα, ὅπως τὰ διέδωκαν οἱ κακόβουλοι, ἀλλ' ὁ Γ. Γερβίνος ἐκφέρει κρίσεις, αἱ ὅποιαι φαίνονται μὲν ὄρθαι τοῖς μὴ εἰδόσι τὴν Κρήτην καὶ τοὺς Κρήτας, εἰσὶ δ' αὐτόχρημα φλυαρίαι καὶ παραλογισμοί. Πόθεν καὶ πότε ἐδόθη εἰς τοὺς Σφακιανοὺς δικαίωμα νὰ δίδωσι τοὺς ἀρχηγοὺς εἰς τοὺς λοιποὺς Κρήτας καὶ τοῦ δικαιώματος τούτου ἐποίησαν κατάχρησιν οἱ Σφακιανοί; Εἶδομεν ὅτι ἐν τῇ Συνελεύσει τῆς Θουμιανῆς (σελ. 186 καὶ 262) οἱ ἐκεῖ εὐρεθέντες ἐξ ἄλλων ἐπαρχιῶν ἠρνήθησαν, πλὴν τοῦ Τουδεροῦ καὶ τοῦ Σήφακα, νὰ δεχθῶσι τὰ ὄπλαρχηγίας τῶν ἐπαρχιῶν των· διότι οὔτε στρατιώτας, οὔτε ὄπλα, οὐδ' ἄλλο τι εἶχον, ἐνῶ οἱ Σφακιανοὶ εἶχον τοὺλάχιστον ἑκάστος 30—40 ὄπλίτας καὶ ὀλίγα πολεμφοδία, ὥστε ἑκάστος ἠδύνατο νὰ μὴ τρέχῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μόνος. Μὴ ἀποδεχθέντων ὅθεν ἐκείνων ἀνεδέχθησαν αὐτοὶ ἐξ ἀνάγκης καὶ οὐχὶ δικαιωματικῶς τὰς ὄπλαρχηγίας καὶ διέτρεχον πανταχοῦ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ κόσμου· ἐπανεστάτησαν καὶ ὤπλισαν ὄλους τοὺς Κρήτας, κατέκλεισαν εἰς τὰ φρούρια τοὺς τυράννους των, πολλά τε καὶ ἐνδοξα διαπραξάμενοι. Ἄλλ' ὅτε πλέον οἱ συναγωνισταὶ των ἐν Ἀρκουδαίᾳ καὶ πρότερον ἐδήλουν ἐπιθυμίαν τοῦ ἀναδεχθῆναι τὰς ὄπλαρχηγίας, αὐτοὶ φιλότιμοι ὄντες καὶ ἵπποτικώτατοι ἀπεσύροντο ἄνευ θορύβου, μήπως ἀναγκασθῶσι βιαίως νὰ παραιτηθῶσι καὶ γενήσεται αὐτοῖς αἰσχύνη. Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῶν λόγων μας παρεμβάλλομεν τὸ ἐξῆς συμβάν.

Εἶπομεν προλαβόντως ὅτι ὁ Ἀφεντούλης ἐκδικούμενος τοὺς Σφακιανοὺς εἰργάζετο ἀνευδότης νὰ ἐξουδετερώνη καὶ ἐξασθενίσῃ αὐτούς. Μεταξὺ τῶν ἔργων του ἦτο καὶ ἡ διὰ ῥαδιουργίας ὄθησις τῶν Κυδωνιατῶν κατὰ τοῦ εὐεργέτου αὐτοῦ Ἀναγνώστου Παναγιωτάκη. Ἐβαθμοφόρησε τὸν Β. Χάλην Πεντακοσίαρχον τῆς Κυδωνίας. Τοῦτο, καίτοι δίκαιον, δὲν ἔπραξε χάριν τοῦ δικαίου, ἀλλ' ὅπως ἐξώσῃ τὸν Σφακιζὸν Παναγιωτάκη. Μετ' οὐ πολὺ

δμως, ἤτοι εὐθὺς μετὰ τὴν μάχην τῆς Κανδάνου, οἱ Κυδωνιάται ἐνόησαν τὴν ἀπάτην καὶ ἔστειλαν τὴν ἐξῆς ἀναφορὰν ζητοῦντες τὸν ἀρχηγόν των.

«Πρὸς τὸν Πανοσιολογιώτατον Οἰκονόμον Γ. Γραμματέα κ. Κύριον Νεόφυτον . . .

Ἄἰδοῦ ὅπου σᾶς γράφομεν καὶ φανερόνομεν τὴν γνώμην μας ὅτι θέλομεν καὶ ζητοῦμεν πάλιν διὰ Πεντακοσίαρχον καὶ ἀρχηγόν μας, καθὼς καὶ πρωτῆτερα, τὸν κύριον Παναγιωτάκην, ὡς ἔγινεν εἰς ὄλους καὶ καθὼς μᾶς εἶπες καὶ ἡ πανοσιότης σου. Ὅμως ἂν εἶνε διὰ νὰ ἔλθῃ τὸ συντομώτερον τώρα ὅπου εἶνε χρεῖα καὶ θέλομεν τοῦ ὑποτασσόμεθα, ὡς καὶ πρότερον, μόνον εὐθὺς γράψῃς του νὰ κατεβῇ καὶ μένομεν προσκυνοῦντές σε.

»Χαροδὶὰ 6 Ἰουλίου 1823. Ὅλοι οἱ Προεστοκαπετανατοὶ τῆς καπεταναίας Χανίων γράφομεν».

Καὶ ταῦτα μὲν ἐκεῖνοι ἔγραφον εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ Β. Χάλη, ἀλλ' ὁ Παναγιωτάκης ἱπποτικώτατος ἂν οὐδόλως κατεδέχθη, ἵνα ἀναδεχθῇ καὶ πάλιν τῆς Κυδωνίας τὴν ἀρχηγίαν, ἣτις ἐσήμαινε καὶ σημαίνει ἐν Κρήτῃ. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἐδέχθη αὐτὸς ἔνεκεν τῆς προτέρας ἀδίκου προσβολῆς, μόλις καὶ μετὰ κόπου κατεπίσθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀνδρέας Παναγιωτάκης νὰ τὴν παραδεχθῇ. Ἴδου λοιπὸν πόσον ἐφείδοντο τῆς τιμῆς των οἱ Σφακιανοὶ καὶ διὰ τοῦτο οὐδαμοῦ ἐπεβλήθησαν διὰ πᾶσαν ἐνδεχομένην ἔξωσιν καὶ προσβολὴν. Καὶ ὁ Κριτοβουλίδης πολλαχοῦ τῆς συγγραφῆς του ἐκφέρει παράπονα περὶ τῆς ἀξιώσεως ταύτης τῶν Σφακιανῶν, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἐσημείωσεν ὡς γεγονόςς ἢ τὸ ἐν Αὐλοποτάμῳ τοῦ Ῥουσάκη. Πάντοτε ἐκφέρει ἀοριστίας, διότι ὀριστικὸν γεγονόςς δὲν εἶχε νὰ σημειώσῃ. Ἐνδιαφερόντως ἠρυσυνήσαμεν, ἀλλ' οὐδὲν γεγονόςς εὔρομεν ἡμεῖς τοῦλάχιστον. Παραπονεῖται ὅτι ἐν Ἀρκουδαίῃ ἀπήτουν ἀρχηγίας· καὶ τί παράδοξον ἐὰν ἀπὸ τοσοῦτον ὄχλον ἐξωργισμένον τότε εὐρέθησάν τινες καὶ ἐξέφρασαν τοιαύτας ἀξιώσεις; Ἀλλ' ἐπεβλήθησαν; Προέβησαν εἰς κακώσεις καὶ πράξεις βιαιάς; Πρὸς τί νὰ μὴ τὰς γράψῃ; Ὅθεν μῆτε τοιοῦτον δικαίωμα τοῖς ἐδόθη ποτέ, οὔτε κατάχρησις τοιαύτη συνέβη.

Ὁ Γερβίνος λέγει ὅτι οἱ Πεδινοὶ κατώρθωσαν νὰ ἀπωθῆσωσι τοὺς Σφακιανοὺς ἀπὸ τὰς ὀπλαρχηγίας· καὶ ἡμεῖς συμφωνοῦμεν

αὐτῶ, ὡς ἄνω εἶπομεν. Εἶτα δὲ καταφλυαρεῖ λέγων ὅτι «ἠδύ-
νατο ὁ Ἄρμωστής διὰ τῶν Πεδινῶν νὰ καταδαμάσῃ καὶ τοὺς λη-
στρικοὺς Σφακιανούς καὶ τοὺς Τούρκους». Ἀλλὰ πρὸς τί δὲ οἱ Πε-
δινοὶ νὰ μὴ καταδαμάσωσι καὶ μόνους τοὺς Τούρκους, ἀλλ' ἀλ-
λεπαλλήλως προσήρχοντο ὑποτασσόμενοι εἰς οὓς ὄφειλον νὰ κα-
ταδαμάσωσι; Τὸ δίλημμα τοῦτο μόνος ὁ δάσκαλος Γ. Γερβίνος
δύναται δι' ἄλλης ὁμοίας θεωρίας νὰ λύσῃ. Ὁ αὐτὸς ἐπιφέρει καὶ
τὰ ἐξῆς. «Ὁ Ἄρμωστής πανταχόθεν διωκόμενος καὶ ὑπὸ Σφακί-
ων προδοτῶν ἐπαπειλούμενος κατέφυγεν εἰς τὸ Λουτρόν, ὁπόθεν
ἐγκατέλειψε κρυφίως τὴν νῆσον. . . .»

Ἀλλὰ καὶ εἰς ταῦτα δὲν μᾶς κατέπεισεν ὁ σοφὸς ἀνὴρ, διότι
ἡμεῖς γινώσκουμεν ὅτι ὁ καταδιωκόμενος καὶ ἐπαπειλούμενος δὲν
ζητεῖ ὡς ἄσυλον τὴν κατοικίαν τοῦ διώκοντος, ἀλλ' ὅσον οἶόν τε
ἀπομακρύνεται αὐτῆς. Καὶ ὁ Τομπάζης εἶχε πάντοτε ὁμοῦ τὴν
γολέτταν του, καὶ ὅταν ἤθελεν ἀνεχώρει, ὁπόθεν ἐπεθύμει ἀνενοχλή-
τως καὶ ἀκινδύνως. Πρόδηλον ἔθεν ὅτι, καταφυγὼν εἰς τὰ ἐρεί-
πια τῶν Σφακιανῶν κατὰ τὴν κρισιμωτέραν ὥραν, εἶχε σχέσεις
ἀγαθὰς πρὸς τοὺς Σφακιανούς, ἄλλως τε δὲ καὶ ἀπὸ τῆς ἐλευσεώς
του εἰς Κρήτην ἐγένετο κατὰ δὴλος ὅτι πολλὴν συμπάθειαν εἶχε πρὸς
αὐτοὺς καὶ ἐξαιρετικὰς τιμὰς ἀπέδιδεν αὐτοῖς ἕως οὗ ἦν εἰς Κρήτην
καὶ κρύφα ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς ἐγκατέλειψεν αὐτήν, ὡς εἶδομεν.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις δεόν νὰ ἀκούσωμεν καὶ τοῦ μεταφρα-
στοῦ τοῦ Γερβίνου Περβανόγλου τί περὶ αὐτοῦ προοιμιαζόμενος
λέγει. «Ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἐν ταῖς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν ταῖς
τῶν ξένων συγγραφαῖς ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια πολλάκις παρεμορφώθη.
Ἐπειδὴ οἱ μὲν ξένοι οὐδόλως ἢ κακῶς τὰ τῆς Ἑλλάδος γνωρίζον-
τες, οἱ δ' Ἕλληνες ὑπὸ φατριαστικοῦ κινούμενοι πνεύματος παρε-
μόρφωσαν ἐξεπίτηδες τὰ γεγονότα καὶ ἐξέθετον αὐτὰ, μερολη-
πτοῦντες ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου.» Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ
κ. Περβανόγλου ἐξελέγχεται ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἀληθεστάτη,
μάλιστα δ' ἐν Κρήτῃ, ὅπου τὰ πάθη ἀνῆλθον εἰς τὸ κατακόρυφον
σημεῖον, καὶ ἐφημερίδες δὲν ἦσαν, οὐδ' ἄλλο τι μέσον νὰ γίνων-
ται γνωστὰ τοῖς πᾶσι τὰ πρόσφατα γεγονότα· ἀλλ' ἔγραφον
αὐτὰ οἱ ἰδιοτελεῖς κρυφίως κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀδικοῦντες τοὺς ἀ-
ληθεῖς ἐργάτας τῶν ἐνδόξων ἔργων.

Καὶ ὁ Κριτοβουλίδης πανταχοῦ σχεδόν, καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ διαστρέφει τὰ πράγματα, καταμεμφόμενος τῶν Σφακιανῶν ὅτι ἠδιαφθόρουν, ἐνῶν δ' Χουσεῖν ὑπέτασσαν ἄλλεπαλλήλως τὰς ἐπαρχίας ἐξ ἀνατολῶν καὶ νῦν ἤδη χαιρεκακῶν λέγει ὅτι ἔπαθον καὶ αὐτοὶ τὰ αὐτά. Ἄκατανόητός ἐστιν ὁ ἀνήρ. Ὁ βουλόμενος ἀναγνώσάτω τὴν συγγραφὴν του καὶ θέλει ἴδῃ ὅτι αὐτὸς οὗτος διηγεῖται ἐκστρατείας μόνον τῶν Σφακιανῶν τότε γενομένης ἐφ' ὅλας τὰς ἐπαρχίας μέχρι καὶ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ τὴν ἀδιαφορίαν ἣν βλέπει εἰς αὐτούς, ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν βλέπομεν. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξεστράτευον, τί ἠδύναντο μόνοι νὰ κατορθώσουν, ἀφοῦ οἱ λαοὶ παρηγγέλθησαν νὰ μὴ τοὺς ὑπακούωσιν εἰς τὸ ἔξῃς, οὐδὲ νὰ τοὺς δέχωνται; Ἀλλ' ἔστω, ἠδιαφθόρησαν οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν ἀδελφῶν των, οἱ ἀδελφοὶ ἐκεῖνο δὲν ἠδιαφθόρησαν εἰς τὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ τότε καὶ πρότερον καὶ πάντοτε, ὡς καὶ προλαβόντως ἐλαλήσαμεν; (βρ. σλ. 97, 122, 242, 324 καὶ 326). Ὡφείλε λοιπὸν ὁ Κριτοβουλίδης νὰ μέμφηται τοὺς πάντοτε ἀδιαφοροῦντας, ἢ τοῦλάχιστον ἀμποτέρους.

Οἱ Σφακιανοὶ δύνανται ἀπροφυλάκτως νὰ εἰπωσιν ὅτι, πλὴν τοῦ 1866, οὐδέποτε οὐδαμοῦ τῶν Σφακιῶν ἀπεκυμάτισεν ἐτέρας ἐπαρχίας σημαία μετὰ σώματος ἐπικουρικοῦ, ὡσάκις ὁ ἐχθρὸς εἰσῆλθεν εἰς Σφακίαι καὶ ἐξῆλθε. Τοῦτο ἐστὶν ἱστορικὸν γεγονός! ὅπερ ὅμως διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ ὑπομνηματιστοῦ Κριτοβουλίδου.

Ἐχων βεβαίως ὁ Γερβίνος καὶ τόσο ἄλλοι τοιαύτας πατρισταϊκὰς καὶ ἀκρίτους πραγματείας ὑπ' ὄψιν, τὰς ἐκθέσεις δηλ. τοῦ Ἀφεντούλη, τοῦ Πρακτικίδου, τὸν μῦθον τοῦ Μεληδόνη, τὰ τοῦ Νικολαΐδου καὶ ἄλλας γραπτὰς καὶ προφορικὰς ἀλληλοσυκοφαντίας καὶ βλέπων ὅτι οὐδεὶς τῶν προϊστορησάντων τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα οὔτε ἀνῆρσεν, οὔτε ἠκολούθησεν αὐτάς, ἐπίστευσε ὅτι οἱ μὲν ἐνδιαφερόμενοι, οἱ δὲ χαριζόμενοι, ἀπεσιώπησαν αὐτά. Ὅθεν γράφων καὶ αὐτὸς ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ἐθεώρησε δίκαιον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς πραγματείας ἐκεῖνας, ὅπως καταστήσῃ τὸ ἔργον του τελειότερον τῶν πρὸ αὐτοῦ, ὡς ἐνόμιζεν. Ἀλλ' ὑπὸ τοιούτων ὑπολογισμῶν κατεσχόμενος καὶ ἐπὶ τοιούτων ἀθλίων ἐρειδόμενος περιέστη εἰκότως εἰς οἰκτρὰν πλάνην. Ὅσοι ὅμως τῶν ξένων

ἔγραφαν τὰ ὀρθὰ (καὶ εἰς τοῦτο διακρίνονται οἱ Γάλλοι μὴ ὄντες τόσον εὐπιστοὶ, ὡς οἱ Γερμανοὶ) αὐτοὶ ἀνέτρεχον εἰς διαυγεστέρας πηγὰς, αἵτινες ἦσαν αἱ ὁμολογίαι τῶν ἀπλουστέρων Ἑλλήνων, αἱ ἐκθέσεις τῶν πρακτόρων, τὰ μεγαλαυχήματα τῶν Τούρκων καὶ ἡ ἐπιτόπιος μελέτη τῶν πραγμάτων, ὡς καὶ τὰ ἐξαγόμενα ἐξ ὅλων τούτων περιστατικά.

Ἐκ τούτων ὅθεν καθαρὰς πηγὰς ποτισθέντες ξένοι τινὲς ἔγραφαν καὶ ὀλίγα ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν, διότι οὐδεὶς ποτε Κρήτης ἔγραψέ τι ὑπὲρ ἐκείνων, ὥστε νὰ εὐρωσιν οἱ ξένοι ὕλην διὰ τὰς πραγματείας των. Καὶ ἀληθῶς, καθ' ἃ παρατηροῦμεν ἀσχολούμενοι περὶ τὰ τοιαῦτα πρὸ πολλοῦ, ἐὰν καὶ ἡ γραφὴ τῶν ξένων ἐπηρεάζετο ἠθικῶς, καθὼς καὶ ἡ τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῖς, τότε καὶ οἱ παρόντες καὶ οἱ πρὸ αἰῶνων ἀγῶνες τῶν Σφακιανῶν, ὡς καὶ αἱ πολιτικαὶ καὶ ὕλικαὶ αὐτῶν ἐθελοθυσίαι χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας θὰ ἐκαλύπτοντο διὰ παντὸς ὑπὸ τῆς λήθης τὴν πλάκα καὶ ἐπομένως ἡ Κρήτη θὰ ὑπεβιάζετο πολὺ διὰ τῆς μαρίας τῶν τέκνων τῆς ἀπὸ τῆς ἐνεστώσης ἀξίας. Διότι οἱ εὐγενεῖς ἀγῶνες, αἱ θυσίαι καὶ τὰ ἀθάνατα ἀνδραγαθήματα οἰωνδήποτε ἐκ τῶν τέκνων τῆς εἰς αὐτὴν καὶ μόνην ἀνήκουσι καὶ τὸ σύνολον αὐτῆς τιμῶσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τὰ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Σφακίων. — Ὁ κλεπτοπόλεμος. — Ἡ κατάληψις τῆς Γραμβούσης.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Σφακίων, ἐστίας τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος, πολλαὶ χιλιάδες τῶν διασωθέντων εἰς διάφορα κρησφύγετα ἀπεδῆμον καθ' ἑκάστην εἰς τὰς νήσους καὶ τὴν Πελοπόννησον, ὅπως ζητήσωσι πόρον ζωῆς, διότι ἀπὸ τὸ Λουτρόν οὐδεμία πλέον ἔμεινεν ἐλπίς τοῖς μὴ ὑποταχθεῖσι Σφακιανοῖς καὶ λοιποῖς. Καθὰ δ' ὑπελόγισαν τοὺς τότε ἐκπατρισθέντας οὗτοι ἀνηλθον εἰς 60 χιλιάδας, ἐξ ὧν ὀλιγοστοὶ ἐπανῆλθον εἰς Κρήτην. Καὶ ὅσους μὲν παρελάμβανον τὰ Σφακιανὰ πλοῖα μετεκόμιζον ἀμισθὶ καὶ ἀσφαλῶς εἰς τὰ εἰρημένα μέρη, ὅσους δὲ παρελάμβανον τὰ τῶν Σπυροδραίων ἀπεγύμνωνον ἀπανθρώπως, εἶτα ἔριπτον αὐτοὺς εἰς

τάς παραλίας οικτρῶς, ἂν καὶ ἐπροπληρώνοντο τὰ συμπεφωνημένα ποσά. (ὄρ. καὶ Κριτοβουλ. 291). Πλείονες τῶν ἑξαχιλιάδων τοιούτων ἐλεεινῶν καὶ ἀπροστατεύτων ὄντων ὑπολογίζονται ὅτι ἀπέθανον εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐκ τῆς σκληρᾶς στέρησεως, ἀπὸ τοιαύτας γυμνώσεις καὶ ἄλλας κακουχίας. Σὺμπασα δ' ἡ πολυπαθὴς Κρήτη ὀφείλει μεγάλην καὶ ἀθάνατον εὐγνωμοσύνην εἰς τὸν φιλόανθρωπον Θεόδωρον Ξέον, τὸν πολλὰς παρασχόντα εὐκολίας καὶ συνδρομὰς εἰς τοιαῦτα θύματα τῆς μουσουλμανικῆς ἀγριότητος. Οὗτος ἰδίᾳ δαπάνη μισθώσας γαλλικὸν τι πλοῖον ἐξησφάλισεν εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ὅσα ἀσθενῆ πλάσματα ἐχώρει.

Ἄφου ἐπληροφορήθησαν ἐν Σφακίαις ὅτι τὰ πλοῖα τῶν Σπετσουδραίων ἀπεγύμνωνον καὶ ἔρριπτον σκληρῶς εἰς τὰς ἀκτὰς τὰ γυναικόπαιδα, καὶ μάλιστα τὸ γεγονός τὴν ἡμέραν τῆς Μ. Παρασκευῆς, ἐτουφέκισον αὐτά, ἐπανελθόντα εἰς Σφακία, ὅπως σώσωσι δῆθεν καὶ ἄλλους, πεισματωδέστερον ἢ ἂν ἦσαν Τούρκοι. Δὲν ἠρέσθησαν τὰ ἀπληστα ἐκεῖνα θηρία εἰς ταῦτα τὰ ἀνδραγαθήματα, ἀλλὰ συναντήσαντες τὴν Γολέτταν τοῦ Κουλετογιάννη εἰς τὸ Λιθικὸν πέλαγος, σύρυσαν αἰχμάλωτον ἕν ἄραβικὸν βρῖκιον καὶ ἐρχομένην διὰ τὰ Σφακία, ἀπεπειράθησαν νὰ τὸ ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοῦ Σφακιανοῦ· ἀλλ' ἄρνηθέντων τούτων νὰ τὸ παραδώσωσιν, ἐκεῖνοι καὶ πλοῖον μεγαλύτερον ἔχοντες καὶ κάλλιον ὠπλισμένον ἐβύθισαν διὰ κανονιοβολῶν τὴν Γολέτταν αὐτανδρῶν, φέρουσιν 42 ἄνδρας ἐκλεκτοῦς, πάντας ἐξ Ἄνωπόλεως καὶ τῶν πέριξ χωριδίων. Αἱ παρακλήσεις καὶ ἀπελπιστικαὶ φωναὶ τοσούτων καὶ τηλικούτων ἀνδρῶν βυθιζομένων οὐδόλως κατίσχυσαν νὰ μαλακώσωσι τὴν ἀγενῆ αὐτῶν σκληροκαρδίαν. Εἷς ἐκ τῶν βυθιζομένων κολυμβῶν ταχέως ἔφθασεν εἰς τὸ τῶν κακούργων πλοῖον, καὶ ἀφου ἔρριψε τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ πλοίου, τὴν ἔκοψαν δι' ἀξίνης, ἔρριψε καὶ τὴν ἄλλην, ἔκοψαν καὶ αὐτὴν καὶ οὕτως ἐβυθίσθη!

Ἡ τύχη τῆς Γολέττας ἐκεῖνης ἠγνοεῖτο ὀλοτελῶς ἄχρι τοῦ 1841, ὅποτε, οὐσης ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως, ἐγένετο λόγος ἐν τινι καφενειῶ τῆς Ὑδρας περὶ τῶν δεινοπαθημάτων τῆς Κρήτης. Εὐρεθεὶς δ' εἰς τὴν συνομιλίαν εἰς τῶν κακούργων ἐκείνων διηγεῖτο τὸ περιστατικὸν καὶ κατηράτο τοῦ πλοιάρχου των ὅτι τοὺς ὤθησεν εἰς τοιαύτην στυγεράν πράξιν. Ἐντεῦθεν διεδόθη ὁ λόγος

και ἐγένετο γνωστός ὁ τρόπος τῆς ἀπωλείας τοσούτων ἀνδρῶν. Σύμπασα ἡ Ἀνώπολις και τὰ περίξ χωρία ἐμελανειμόνου και θέαμα ἐλεεινὸν παρίστανον. Δὲν ἤκουέ τις ἐκεῖ τότε εἰμὴ θρήνου, κοπετοὺς και οἰμωγὰς τῶν γυναικοπαίδων και ἡ μᾶλλον ἀπαθῆς καρδία διερρήγνυτο. Ἄλλ' ἀφήσωμεν τοὺς ξένους και ἔλθωμεν εἰς τοὺς Κρήτας· εἰς τοὺς Κρήτας τοὺς πολυειδῶς και πολυτρόπως εὐεργετηθέντας ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν ἀποβλέψωμεν, ἵνα ἴδωμεν οἰας ἀμοιβὰς ἀποδίδουσι τοῖς εὐεργέταις αὐτῶν!

Καθὰ περ ἐκ τῶν λοιπῶν Κρητῶν, οὕτω και ἐκ τῶν Σφακιανῶν κατέφευγον πολλοὶ εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ὅπως εὐρωσι μέσα συντηρήσεως, ἀλλ' οἱ ἀτυχεῖς Σφακιανοὶ δὲν εὕρισκον τὸν θάνατον μόνον ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οὓς ἐγίνωσκον ἐχθροὺς, ἀλλὰ και ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, οὓς ἐνόμιζον ἀδελφοὺς και ἀδελφικῶς ἐπροστάτευον και εὐηργέτουσαν ὑπὲρ δύναμιν.

Ὁ παπᾶ Ἀντρούλης Σκορδύλης, ὁ παπᾶ Γεώργιος Χαρούπης, οἱ γέροντες Ἀντώνιος Λυκάκης, Θεόδωρος Κούργελης και ὁ Γεώργιος Πωλάκης, Σφακιανοὶ, μὴ ἔχοντες τὰ πρὸς τὸ ζῆν, παρέλαβον τὰς ἑαυτῶν οἰκογενείας και ἄλλας στενῶν συγγενῶν και φίλων, τὸ ὄλον 73 ψυχὰς, και ἀπέπλεον ἐκ Σφακίων διὰ τὰς νήσους, ἀλλὰ διερχόμενοι τὸν Κάβο Σφηνάρι εἶδον ἔμπροσθεν αὐτῶν τουρκικὰ πλοῖα, σπεύσαντες δ' ἀπεβιβάζοντο εἰς τὴν ξηράν, ἵνα σωθῶσιν, ἀφήσαντες τὰ δύο πλοῖα και τὰ πράγματά των λάφυρα τῶν ἐχθρῶν. Προσελθόντες δ' εἰς τὸ χωρίον Κάμπο-Σφηνάρι ἐζήτησαν νὰ τοῖς ὑποδειξῶσιν ὁδὸν ἀσφαλῆ διὰ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ Σφακία μήπως περιπέσωσιν εἰς τοὺς Τούρκους. Τότε παρουσιάζεται εἰς τῶν κατοίκων, ὁ Γεώργιος Χαρτσούλης, και λεγει αὐτοῖς νὰ ἡσυχάσωσιν ἐκεῖ τὴν ἐσπέραν ἐκείνην και τὴν ἐπιούσαν ἤθελε τοῖς χορηγήσῃ πᾶσαν ἀσφάλειαν και εὐκολίαν πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὰ Σφακία. Ἄλλὰ τί ποιεῖ ὁ νέος Ἰούδας, καθ' ἣν ἡμέραν ἀκριβῶς στιγματίζει ἡ ἐκκλησία τὸν παλαιόν; Προσκαλεῖ Τούρκους, ὄντας ἐκεῖ πλησίον, οἵτινες ἐλθόντες μέσης νυκτὸς τῆς Μεγάλῃς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Μ. Σάββατον (5 Ἀπριλίου) διειλον ἄπαντας ἐν στόματι μαχαίρας!!!

Μόνη δ' ἡ σύζυγος τοῦ παπᾶ Ἀντρούλη ἐκ τοῦ Μουρίου διεσώθη παραδόξως, κρυβείσα εἰς τινὰ παρακείμενον καλαμῶνα, εἰς

ὅν διέμεινε νῆστις καὶ ἔντρομος τρία ἡμερονύκτια καὶ τοὺς πόδας καταπληγωμένη. Οὐδείς τῶν κατοίκων προσήλθεν εἰς παρηγορίαν τῆς δυστυχούς! Ἀπελπισθεῖσα δὲ κατήλθεν ἔρπουσα εἰς τὴν παραλίαν, ὅπως ριφθῆ εἰς τὴν θάλασσαν. Ἀλλὰ πλοῖόν τι Σφακιανὸν διαβαῖνον κατὰ τύχην καὶ ἰδὼν αὐτὴν ἐπλησίασε καὶ τὴν παρέλαθε ἡμιθανῆ καὶ πλήρη σεσηπυῖων πληγῶν.

Οἱ Σφακιανοὶ μαθόντες τὴν φοικαλέαν ταύτην σκηρὴν καὶ τὴν ἀνήκουστον ἀγνωμοσύνην τῶν συμπατριωτῶν ἔκλαιον πικρῶς ὡς γυναῖκες. Ἐτοιμάσθησαν δὲ νὰ ὑπάγωσι κατὰ τοῦ χωρίου ἐκείνου καὶ ἐξοντώσωσιν αὐτό, ἀλλὰ πληροφορηθέντες ὅτι ὁ προδότης ἠτύμοβόλησεν οἰκογενειακῶς πρὸς τοὺς Τούρκους, ἔχοντες ἄλλως καὶ ἕκαστοι τὰς ἰδίας συμφοράς, ἀνέβαλον τὴν ἐκδίκησιν, ἣ δὲ ἀναβολὴ διεσκέδασε τὴν ἀγανάκτησιν, ὥστε οὐδείς, οὐδ' ὁ προδότης αὐτός, ἔπαθε κακόν τι ἐξ αὐτῶν.

Καὶ μόλα ταῦτα τὸ φοικῶδες τοῦτο κακούργημα, ἅτε δὴ ἀφορῶν τοὺς Σφακιανούς, διέφυγε τὴν μνήμην τοῦ ὑπομνηματιστοῦ Κριτοβουλίδου. Οἷος ὁ θόρυβος, ἂν τοιοῦτόν τι ἐγένετο ἐκ μέρους τῶν Σφακιανῶν πρὸς ἄλλους! Καὶ ἀληθῶς φοικτὴ ὀρθοτριχίασις καταλαμβάνει καὶ τὸν μάλλον σκληροκάριον ἄνθρωπον, γράφοντα ἢ ἀναγινώσκοντα τοιαύτας θηριωδίας μεταξὺ ἀδελφῶν καὶ συμπατριωτῶν γινομένας καὶ μάλιστα χάριν τῶν τυράννων! Καὶ ἡμεῖς βεβαίως θὰ ἐσιωπῶμεν τὰ τοιαῦτα, ὅπως παραδοθῶσιν εἰς τὴν λήθην, ἐὰν ἡ ἀνήκουστος ἀγνωμοσύνη τῶν πολυειδῶς εὐεργετηθέντων ἀπὸ ἀμνημονεύτους αἰῶνας, δὲν μᾶς παρώθει εἰς ἀγανάκτησιν καὶ βδελυγμίαν. Ἀλλὰ μήπως συνέβη μόνον τοῦτο; Θὰ ἀπαντήσωμεν προτόντες καὶ ἄλλας τοιαύτας ἀσχημίας τοῦ Κριτικοῦ λαοῦ, τὰς ὁποίας ὅσῳ ἂν τις ἀνερευῶν καὶ ἐξετάζων δὲν δύναται, ἢ νὰ μεροληπτῆσῃ μετὰ πολλῆς ἀγανακτήσεως.

Οἱ ἄθλιοι κάτοικοι τοῦ Σφηναρίου καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων τοῦ ἄκρου ἐκείνου, οἱ μηδέποτε σχεδὸν μέρος λαμβάνοντες εἰς τὰ Κρητικὰ δεινοπαθήματα, ἐκτὸς ὀλιγίστων ἀτόμων, δὲν ἐμνήσθησαν ὅτι οἱ ἄνδρες τῶν θυμάτων αὐτῶν μόλις πρὸ ὀλιγίστων ἡμερῶν διέσωσαν πλῆθος οἰκογενειῶν, ἅς διὰ τῶν πλοίων των μετέφερον ἀμισθί εἰς τὰς νήσους καὶ πρότερον εἰς τὴν Γαυδὸν; Πόσους μετέφερον εἰς τὰ Σφακία ἀπὸ τὴν Μεσσαράν, ἀπὸ τὰς παραλίας τοῦ

Ἁγίου Βασιλείου ; Πόσας Μυριάδας διετήρουν ἐπὶ δόλοκληρον τετραετίαν εἰς τὰς ἐστίας των καὶ ἀδελφικῶς καὶ φιλοστόργως περιποιούντο (α) ; Πρὸς τί δὲ καὶ αὐτοὶ εἰς ἀμοιβὴν νὰ μὴ δεῖξωσιν εἰς τὰ ἄθλια ἐκεῖνα ὄντα, οὐχὶ φιλοφροσύνην καὶ ἀδελφικὴν περιποίησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσφαλεῆ ὁδόν, ἣν ἐζήτησαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ ἐρείπιά των ;

Μετὰ τὸν ῥηθέντα ὄλεθρον τῶν Σφακιῶν, ἃ ἐφθόνουν οἱ Κρήτες μᾶλλον ἢ οἱ πολέμιοι, καίτοι μὴ δηλώσαντα ὑποταγὴν τῷ πολέμῳ, περιήλθον εἰς ἀδράνειαν μεγάλην ἕνεκεν τῆς πρὸς αὐτοὺς διαγωγῆς τῶν συναγωνιστῶν. Ἐν τούτοις ἐκινούντο κατὰ τὰς περιστάσεις τῆδε κακέισε ἀσθενῶς κατ' ἀποσπάσματα. Τοῦτο ἐποίουν καὶ οἱ ἐπιεικῆντες εἰς τὰ ὄπλα ἐκ τῶν λοιπῶν Κρητῶν καὶ πολλαχοῦ διέτρεχον καταστρέφοντες καὶ καταστρεφόμενοι δι' ἐνεδρῶν καὶ ἀψιμαχιῶν. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ἀγωνίζεσθαι ὠνομάσθη κλεφτοπόλεμος.

Οὐκ ὀλίγοι τῶν ὀπλοφόρων τούτων μετέβαινον εἰς τὴν λοιπὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα καὶ συνηγωνίζοντο μετὰ τῆς αὐτῆς προθυμίας τὸν αὐτὸν ἀγῶνα, πολλά τε καὶ μεγάλα διαπραξάμενοι ἀνδραγαθήματα, καὶ πλεῖστοι πολλαχοῦ ἐνδόξως πίπτοντες. Εἰς μίαν φονικωτάτην μάχην ἐν Ναυαρίνοις ἔπεσεν ἐνδόξως καὶ ὁ Πεντακοσίαρχος Ν. Ἀνδρακὸς μεθ' ἑτέρων 8 ἀνδρῶν Σφακιανῶν. Φονευθέντος δὲ τούτου ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Σταῦρος Ἀνδρακὸς βαρυθυμήσας ἐγκατέλειψε τὴν ἀλλοδαπὴν μετὰ τῶν διασωθέντων ἀνδρῶν καὶ ἐλθὼν εἰς Κρήτην ἠγωνίζετο μετὰ τῶν λοιπῶν ὀπλοφόρων πανταχοῦ περιφερόμενος. Ἀλλὰ μετὰ τινὰς μῆνας ἐφονεύθη καὶ αὐτὸς εἰς Αὐλοπόταμον κατὰ τὴν πολιορκίαν ἐνὸς ἐκεῖσε πύργου.

Ἀπεθρήνησαν ὅθεν τὰ Σφακία καὶ τοὺς ἀρειμανίους Ἀνδρακούς Νικόλαον καὶ Σταῦρον, ἀρίστους μαχητὰς, ἐλευθερίους καὶ ὄλον αὐτῶν τὸν βίον διανύσαντας εἰς τὸ στάδιον τῶν ἀρματοῶν, μέγала τε καὶ πολλὰ διαπραξαμένους κατορθώματα οὐ μόνον ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν Βλαχίᾳ καὶ ἐν Ἡεῖρῳ καὶ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι. Οἱ ἀδελφοὶ Ἀνδρακοὶ ἦσαν γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ Ἀσχύφου ἐκ καλῆς οἰκογενείας καταγόμενοι. Ὅθεν ἕνεκα τῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῶν ἰρετῆς καὶ τῶν ἀ-

(α) Ὅρ. σελ. 192, 209, 249, 235 καὶ 237.

γώνων ἐτίμησεν αὐτοὺς ἀμφοτέρους ἢ πατρίς μὲ τὸν ἀνώτατον βρομὸν τοῦ Πεντακοσιάρχου.

Φρίκη μεγάλη καὶ αἴσθημα βαθείας συγκινήσεως καταλαμβάνει ἀληθῶς πάντα εὐαίσθητον ἀναγνώστην διερχόμενον καὶ ἐπισταμένως μελετῶντα τὰ ἀθάνατα ἀνδραγαθήματα, τοὺς ἀγῶνας, τὰς στερήσεις, τὰς κακουχίας, τοὺς διηνεκεῖς κινδύνους καὶ ἄλλα δεινοπαθήματα τῶν ἀνδρῶν τούτων, καὶ εἶτα βλέποντα ἀνὰ ἕνα τούτων ἐξαφανιζόμενον ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος καὶ ἐγκαταλείποντα δυσαναπλήρωτον κενόν. Φαίνονται οἱ μεγάθυμοι οὗτοι ἄνδρες ὅτι χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας συνώμοσαν καθ' ἑαυτῶν, ὅπως ἐξελείψωσιν ἑαυτοὺς ἕως ἑνὸς ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, ἵνα ἐλευθερώσωσιν, ἔστω καὶ ἀνευ κατοίκων τὴν Κρήτην. Μερεθυσμένοι ὄντες ἐκ τῆς φλογερᾶς φιλοπατρίας οὐδόλως ἀπεδειλίω, οὐδ' ἐφείδοντο τῆς ἰδίας ὑπάρξεως. Ἄλλὰ φεῦ! Ἡ Πατρίς, ὑπὲρ ἧς προσέφεροντο εὐχαρίστως θύματα, συνησθάνετο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν ἀπώλειαν αὐτῶν καὶ πικρῶς ἐθλίβετο διὰ τὰς στερήσεις τούτων αὐτῆς τέκνων.

Μέχρι τοῦδε ἀπηντήσαμεν δυστυχῶς 13 στρατηγῶν: Σφακιανούς ἐν ταῖς μάχαις ἐνδόξως πεσόντας, ἀτυχῶς δ' ἐκ τῶν λοιπῶν Κρητῶν οὐδένα ἰσοβάθμιον αὐτοῖς. Οἱ ἐνδοξοὶ ἐκεῖνοι ἄνδρες ἦσαν ἅπαντες νέοι εὐκατάστατοι καὶ ἐκ τῶν σπουδαιωτέρων οἰογενειῶν τῶν Σφακιῶν. Οὗτοι δέ, σφριγώσης τῆς νεότητος καὶ τοῦ εὐγενοῦς πόθου, ἵνα ἴδωσι τὴν Πατρίδα τῶν ἐλευθέρων, προσέφερον εὐχαρίστως τὴν πολύτιμον ζωὴν ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως. Ὁ μὲν Γεώργιος Δαιμονάκης ἔπεσεν ἐν Βλαχίᾳ, ὁ Κωστόπωλος ἐν Σφακίοις, ὁ Γεώργιος Δασκαλάκης ἢ Τσελεπῆς ἐν Σελίνῳ, ὁ Χατζηδονικηφόρος ἐν Σελίνῳ, ὁ Ἀναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης ἐν Κυδωνίᾳ, ὁ Ἐμμανουὴλ Πρωτοπαπαδάκης ἐν Κισσάμῳ, ὁ Γεώργιος Δεληγιαννάκης ἐν Ρεθύμνῃ, ὁ Θεόδωρος Χοῦρδος ἐν Μαλεβυζίῳ, ὁ Ἀναγνώστης Κουσκουμπῆς ἐν Ρίζῳ, ὁ Βουζομάρκος ἐν Γραμβούσῃ, ὁ Χατζῆ Γεώργιος ἐν Σφακίοις, ὁ Νικόλαος Ἀνδρακὴς ἐν Ναυαρίοις καὶ ὁ Σταῦρος Ἀνδρακὴς ἐν Μυλοποτάμῳ.

Ἄ Προείπομεν ὅτι πλείστοι ὀπλοφόροι Κρητῆς κατέφθυγον καὶ ἠγωνίζοντο τὸν αὐτὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα εἰς τὴν ἄλλοδαπὴν καὶ πολ-

λαχοῦ ἤριστευον καὶ ἐφρονεύοντο ἐν δόξῳ. Ἄλλ' ἐν τούτοις παρεγνωρίζοντο καὶ ὡς ἀπάτριδες περιεφρονοῦντο ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν συνγωνιστῶν καὶ εἰς τὰς ἐκθέσεις τῶν μαχῶν μάλιστα ἢ οὐδόλως ἀνεφέροντο. Ἡ ἠθικὴ αὕτη κατάστασις πολλὴν δυσθυμίαν παρέσχεν εἰς τοὺς Κρήτας, διὸ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀναζωογονήσεως τοῦ ἰδιαιτέρου αὐτῶν ἀγῶνος προβάδην ἐδραιούτο. Ἡ κατάληψις τῆς Γραμβούσης ἐθεωρεῖτο παρὰ πάντων ὡς τὸ ἀρμοδιώτερον ἄσυλον τῆς αὐτῶν ἀδυναμίας κατὰ τοῦ ἀγερώχου πολεμίου αὐτῶν.

Οὐχὶ ἅπαξ ἐζήτησαν παρὰ τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως τὰς δεούσας συνδρομὰς διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἀλλὰ πάντοτε ἀπετύχχανον διὰ τὴν κακὴν ὑπόληψιν, ἣν ἔδωκαν ἐξ ἀρχῆς αὐτοὶ οὗτοι εἰς τὸν ἀγῶνά των. Ἐπεχείρησαν συνομολόγησιν δανείου ἰδιαιτέρου τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ εἰς τοῦτο ἀπέτυχον διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους. Εἰς τοιαύτας ἰδέας κυμαινόμενοι καὶ ἀμφιταλαντευόμενοι οἱ ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἀλλαχοῦ Κρήτες διῆγον τὸν χρόνον ἀνωφελῶς.

ὑπὸ τοιούτων ἀκέφνων κατεχόμενοι καὶ οἱ ἐν Ἀντικυθήροις Σφακιανοὶ ἔδωκαν εἰς τὸν Ἀ. Παναγιωτάκην ἐντολὴν νὰ συνεννοῆται μετὰ τῶν πολλαχοῦ διαμενόντων Κρητῶν. Οὗτος ἠθέλησε, φαίνεται, νὰ συνεννοηθῇ πρῶτον μὲ τὸν Κουντουριώτην Λάζαρον, εἰς ὃν ἔγραψεν ἐκθέτων τὴν κατάστασιν τῆς Γραμβούσης, ἣν καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες ἐγνώριζον καλῶς διὰ τινος Κισσαμίτου, Ἀρετᾶ καλουμένου, τὸν ὁποῖον πρὸ πολλοῦ εἶχον καταστήσῃ κατάσκοπον ὡς φίλον καὶ σχετικὸν τοῦ φρουράρχου. Ὁ δὲ Α. Κουντουριώτης ἀπαντήσας 12 Ἰουλίου 1825 ἐπήνεσε μὲν τὸν σκοπὸν καὶ τὴν προθυμίαν τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ σῦνυμα προέτρπε καὶ τὸν Παναγιωτάκην νὰ ἐνθυμηθῇ τὰ ἐκεῖ παθήματά του καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ σχέδιον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ παράσχη πάλιν πολλῶν ἀνθρώπων καταστροφὴν χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τούτου ἕνεκα δὲν ἠδύνατο οὐδεμίαν νὰ παράσχη εἰς τοὺς Κρήτας συνδρομὴν, ὡς ἤξιον ὁ Παναγιωτάκης. Ἄλλ' ἐκεῖνοι δὲν ἐπέισθησαν. Εἰργάζοντο ἀνεκδέτως ὑπὲρ τῆς ἰδέας των καὶ τὸν Ἀρετᾶν κατέστησαν μᾶλλον πρόθυμον εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἀγῶνος του, ὥστε δι' αὐτοῦ οὐδὲν ἦτο αὐτοῖς ἀγνωστον τῶν ἐν Γραμβούσῃ.

Καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀττωνιάδης εὐρεθεὶς τυχαίως παρὰ τῷ Α. Κουντουριώτῃ, ὅταν οὗτος ἔλαβε τὴν ἐπιτολὴν τοῦ Παναγιω-

τάκη, καὶ ἀκούσας τὴν κατάστασιν τῆς Γραμβούσης, ἦν καὶ αὐ-
τὸς δὲν ἠγνόει μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ὡς οἱ ἐγγύτατα διαμένοντες Σφα-
κιανοί, πληροφορηθεὶς δ' ἄλλως καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν Σφακια-
νῶν, πρὸς οὓς ἠμιλλῶντο πάντες καὶ εἰς οὓς δὲν ἤθελον ποτὲ ν'
ἀφήσωσι τὴν πρωτοβουλίαν, ἀνεχώρησε παραχρῆμα διὰ τὸ Ναύ-
πλιον, ὅπου εὐρῶν πολλοὺς Κρήτας ἐξέθηκε τὸν σκοπὸν καὶ τὰς
ἐνεργείας τῶν ἐν Ἀντικυθήροις Σφακιανῶν. Ἐν συντόμῳ δ' ἐτοι-
μασθέντες καὶ παρὰ τῆς Διοικήσεως τότε ἐφοδιασθέντες ἐτέθη-
σαν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Δημητρίου Καλλέργη 736 ἄνδρες καὶ
ἀπέπλευσαν διὰ τὴν Κρήτην μὲ 13 πλοῖα, ἐν οἷς καὶ ἡ *Τερψιχόρη*
τοῦ Τομπάζη.

Ὅτω προέλαβον μὲν τοὺς ἀντιζήλους Σφακιανούς ἐπὶ τῇ πρω-
τοβουλίᾳ, ἀλλ' ἔκριναν φρόνιμον νὰ ἔχωσι καὶ τὴν ἐκείνων συν-
δρομήν. Ὅθεν, παραπλεόντων τὰ Ἀντικύθηρα, προσήγγισε τῇ 31
Ἰουλίου ἐν ἐκ τῶν πλοίων ἐπίτηδες, ὅπως ἀναγγεῖλη τοῖς ἐκεῖ
Σφακιανοῖς τὸν σκοπὸν τοῦ κατάπλου αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι
ἐξ ἀντιζηλείας, φαίνεται, προφασισθέντες τὸ ἀνέτοιμον, δὲν συν-
απέπλευσαν, ἀλλ' οὐδὲ ὑπεσχέθησαν ὅτι θὰ λάβωσι μέρος. Κατὰ
κακὴν ὁμῶς τύχην ἠγέρθη σφοδρὸς ἄνεμος καὶ διεσκόρπισε τὰ
πλοῖα πανταχοῦ, ὥστε ἡ ἀποτυχία καὶ τότε ἐθεωρήθη καὶ ἦτο
βεβαία.

Ἐν τούτοις, νυκτὸς γενομένης καὶ τοῦ ἀνέμου κοπάσαντος ὀ-
λίγον, ἀπέπλευσαν διὰ τῆς λέμβου τοῦ Σφακιανοῦ Ἑμμ. Βρατσό-
λη 15 ἄνδρες Σφακιανοί· ὁ Παῦλος Κριαρᾶς, ὁ Ἰωάννης Ρούκου-
νας, ὁ Νικηφόρος Βερικάκης, ὁ Ἀνδρέας Παχωνάκης, ὁ Ἰωάννης
Καρᾶς, ὁ Μανουῖσος Κουλέτος, ὁ Ἀναγνώστης Ψαρουδάκης, ὁ
Γεώργιος Περτσουλινάκης, ὁ Ἰωάννης Σεϊμένης, ὁ Ἰωάννης Τσι-
λιμπίνης, οἱ ἀδελφοὶ Μανουῖσος καὶ Ἀνδρέας Φουντουλάκαι, ὁ Ἀ.
Τούμπας, ὁ Ἀ. Παναγιωτάκης καὶ ὁ Ἑμμανουὴλ Βρατσόλης.
Πάντες οὗτοι ἀπεβιάσθησαν εὐτυχῶς εἰς ἣν ἤθελον θέσιν, κωπη-
λατοῦντες ὅλην τὴν νύκτα.

Ἄμα δ' οὗτοι ἀπεβιάσθησαν εἰς τὴν ξηράν, εὖρον ἄνθρωπὸν
τινα χριστιανὸν φυλάττοντα τὰς ἐν τῷ Τυγαγιῷ σκηνάς, ἐν αἷς
ἦσαν αἱ γυναῖκες τοῦ φρουράρχου. Ἠρώτησαν αὐτὸν ὡς Τοῦρκοι
δῆθεν, τίς ἦτο καὶ τί ἤθελεν ἐκεῖ; ὁ δ' ἀπεκρίνατο· «ἐγὼ εἶμαι

χριστιανός και με ἔχει ὁ Βένης νὰ φυλάγω τὰ τσαντήρια, ὅπου εἶναι τὰ χρέμια του». Καὶ ποῦ εἶνε ὁ Βένης; ἠρώτησαν οὔτοι. Ὁ δ' εἶπεν· «εἶνε ἐπάνω εἰς τὸ κάστρο και μοῦ ἔχει παραγγελιὰ ἄν ἔρθετε νὰ σὰς εἶπω νὰ ρίξετε δύο πιστολιὰς για νὰ κατεβῆ νὰ σὰς πάρῃ.» Οἱ δὲ εἶπον· και με πόσους ἀνθρώπους εἶνε ἐκεῖ; ὁ δ' ἀπεκρίθη· «μόνον με δύο γυναικαδέλφους του· μὰ θαρρῶ πῶς ἦρθασιν ἀπόψε και ἄλλοι.» Καὶ ὡς πόσοι νὰ ἦρθασιν; εἶπον αὐτοί. ὁ δ' ἀπεκρίνατο· «δὲν γνωρίζω ἀλήθεια· πόσοι ἦρθαν».

Ἄφου δ' ἐπυροβόλησαν δις κατὰ τὸ σύνθημα τοῦ φρουρίου, ὄρῳσι τὸν φρούραρχον κατερχόμενον μεθ' ἐτέρων 4 ἀνδρῶν και ἐμβάντες εἰς τινα λέμβον μεγάλην ἤρχοντο πρὸς τὴν ξηρὰν, ὅπως παραλάβωσι τοὺς ὑποτιθεμένους νέους φρουρούς, οὓς περιέμενον τότε διὰ ν' ἀλλάξωσι. Πλησιάζαντες δ' ἱκανῶς, ἀλλὰ μηδὲν γνωρίσαντες, διηρώτων τίνες ἦσαν και τί ἐζήτουν, οἱ δ' εἶπον· ἐμεῖς εἴμεθα ἀπεσταλμένοι νὰ φυλάξωμεν καλά τὸ κάστρο, διότι χθὲς ἐφάνησαν πολλὰ καράβια ἐρχόμενα ἀπὸ τὸν Μωριά και δὲν γνωρίζομεν ποῦ ὑπάγουσιν. Οἱ δ' εἶπον· τὰ εἶδαμεν και ἐμεῖς, μὰ πρέπει νὰ ἔρχωνται φαμελιαῖς τῶν Ῥωμηῶν νὰ μουτίσουν. Πλησιάζοντες δ' ὀλονέν εἰς τὴν ξηρὰν μετὰ δισταγμοῦ, ἅμα δὲ και φόβου ἂν ἤθελον ὀπισθοδρομήσῃ, εἶπον· μήπως εἴσθε Ῥωμηάκια; οἱ δ' ἐκραύγασαν δῆθεν μετὰ πολλῆς ὀργῆς διὰ τὴν βλασφημίαν λέγοντες· «Ἄλλάχ! Ἄλλάχ! Μὰς ἀκάμετε δὰ και Ῥωμηούς!» Για παλαβαντίσετε εἶπεν ὁ Βένης. Τότε ὁ Ἄνδρέας Παχωνάκης, ζήσας ἔτη πολλὰ ἐν Σμύρνη και γνωρίζων καλύτερα ἀπὸ αὐτοῦ τὴν Τουρκικὴν γλῶσσαν, ἐβόησε μεγάλως και με κατάνυξιν δαθεν τὸ θρησκευτικὸν Σύμβολον τῶν Μουσουλμάνων.

Ἄφου ἤκουσε τοῦτο ὁ Βένης διέταξε νὰ προσεγγίσωσι και παραλάβωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν λέμβον. Πάντες εἶχον μεταβάλλῃ τὰ ὀνόματά των εἰς Τουρκικά. Ἐνῶ δ' ὁ Ἰωάννης Ρούκουνας, τότε δὲ Χασάνης, ἐπεβιάζετο ἐπὶ τῆς λέμβου με πολλὴν βίαν και μόλις δὲν ἀνέτρεψεν αὐτήν· ἐξ αὐτῶν δὲ τις φοβηθεὶς ἐφώναξεν ἐξ ἀπροσεξίας· «ὦ καυμένη Γιάννη, θὰ μὰς πνίξῃς!» Ἀκούσαντες δ' οἱ Τοῦρκοι ὅτι ὁ Χασάνης εἶνε Γιάννης, ἐπελάβοντο πάραυτα τῶν ὄπλων. Ἄλλὰ πρὶν ἢ ποιήσῃ χρῆσιν τούτου ὁ πρῶτος, ἤσθαιθη τὸ ζῆφος τοῦ Νεοφωτίστου ἐμπεπηγμένον εἰς τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν. Οἱ δὲ

λοιποὶ περίτρομοι γενόμενοι, ἰδίως δ' ὁ φιλόζωος Βέης, καθικέ-
τευον αὐτοὺς νὰ μὴ τοῖς ἀφαιρέσωσι τὴν ζωὴν. Οἱ δέ, ἀφοῦ ἀφῆ-
ρεσαν ἀπ' αὐτῶν τὰς πιστόλας καὶ τὰ ξίφη, ὑπέσχοντο αὐτοῖς
ὅτι οὔτε αὐτοί, οὔτε αἱ γυναῖκες αὐτῶν θὰ πάθωσιν ἐλάχιστον
κακόν, ἐὰν τοῖς παραδώσωσι τὰ κλειδιά, τὰς ἀποθήκας καὶ πάντα
ὅσα ἦσαν ἐν τῷ φρουρίῳ. Καὶ ἀφοῦ ταῦτα οὗτοι ὑπεσχέθησαν ἡσύ-
χασαν ἀμφότεροι.

Ἀποβιβαζαμένων δὲ τούτων εἰς τὴν ἀντίπεραν πρὸς τὴν Γραμ-
βοῦσαν, κατήρχοντο καὶ ἕτεροι ἅ ἄνδρες, οἵτινες ἠγνόουν ὅπως τὰ
γινόμενα, ἵνα ὑποδεχθῶσι τοὺς νέους φρουροὺς. Ἐπὶ τοῦ φρουρίου
δὲ οὐδεὶς ἦν. Τούτους συλλαβόντες οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἀποπλίσαν-
τες ἀπήγαγον εἰς τὸ φρούριον μετὰ τῶν λοιπῶν. Ὁ δὲ Βέης ἐξη-
κολούθει καθικετεύων αὐτοὺς ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ καὶ τῆς τῶν λοιπῶν
ζωῆς λέγων· «Μὴ μᾶς σκοτώσετε, Ῥωμηάκια μου, ἐμὰς καὶ τὰ
παιδιά μας καὶ ἐγὼ θὰ σὰς δώσω τὰ κλειδιά τοῦ κάστρου μὲ θέ-
λημά μου, γιατί ἔτσι ἦτονε κισιμέτι.» Παραδίδων δὲ ταῦτα τοῖς
ἔλεγε· «Πάρετέ τα καὶ νὰ τὰ χαρῆτε.» Λαβόντες δὲ τὰ κλειδιά
καὶ τὴν ἀγέρωχον Γραμβοῦσαν οὕτως ἀναμωτεῖ (2 Αὐγούστου
1825) οὐδένα τῶν αἰχμαλώτων ἐβλαψαν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καὶ
τὰς οἰκογενεῖας τῶν διεφύλαξαν αὐστηρῶς, ἕως ὅτου ἀπέστειλαν
ἀσφαλῶς αὐτοὺς εἰς Πελοπόννησον καὶ ἐκεῖθεν ἀφεθέντες ἐλεύ-
θεροὶ ἀπῆλθον εἰς Ἀσίαν δαπάνη τῆς Διοικήσεως.

Καταλαβόντες δὲ τὰς ἐπάξεις τῆς Γραμβούσης καὶ τὰς κα-
νονιοστοιχίας οἱ ὀλίγοι οὗτοι πορθηταὶ ἐψαλλον τὰ ἐπινίκια αὐ-
τῶν ἄσματα μετὰ πολλῆς χαρᾶς καὶ διηνεκῶν κανονιοβολισμῶν,
ὅπως ἀκούσωσι καὶ τὰ ἐν τῇ διασπορᾷ τῶν ἀνέμων πλοῖα καὶ
συναχθῶσιν ἐκεῖ, ὥσπερ καὶ ἐγένετο μετὰ πολλῆς σπουδῆς, ἀφοῦ
ἐνόησαν ὅτι ἐκυριεύθη ὑπὸ τινῶν ἐξ αὐτῶν τὸ φρούριον. Αὐθημε-
ρὸν δ' ἐκυριεύθη ὑπὸ ἐτέρων Κρητῶν καὶ τὸ φρούριον Κίσσαμον.
Ὅστε ἡ ἐπανάστασις καὶ ὁ ἀγὼν τῆς Κρήτης ἐφαίνετο ὅτι θὰ ἀνα-
ζήσῃ καὶ ἐνισχυθῇ πάντως.

Αὕτη ἐστὶν ἐν συντόμῳ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια τῆς ἀλώσεως τῆς
Γραμβούσης ὑπὸ τῶν ρηθέντων Σφακιανῶν. Ἄλλ' ὁ Κριτοβουλίδης,
φιλοτιμούμενος καὶ ἐνταῦθα, ἵνα ἀφαιρέσῃ καὶ τὸ κατόρθωμα τοῦτο
ἀπὸ τοῦς αὐτουργοὺς καὶ ἀποδώσῃ αὐτὸ τοῖς εἰκείοις του, περι-

γράφων τοῦτο μετὰ πολλῆς μὲν λεπτομερείας, ἀλλὰ καὶ πολλῆς μεροληψίας καὶ δολιότητος λέγει· «Πρῶτος πάντων ἐπλησίασεν ὁ Κουμῆς καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Παχωνάκης»· ὥστε δὲν ἀπέβαλεν ἐν τελευτῇ τοὺς πορθητάς, ἀλλ' ἀφῆκε καὶ εἰς αὐτοὺς μερίδιον δόξης. Εἶθε δὲ ν' ἀπετύγχανον πάντες· διότι ἡ κατάληψις τῆς μάλλον ἔβλαψε τὸν ἀγῶνα καὶ τοὺς Κρητας!

Καὶ καθ' ἡμᾶς μὲν ἐστὶν ἀδιάφορον τίς πρῶτος καὶ τίς ὕστερος, ἀφοῦ πάντες εἶχον καὶ ἐκινδύνευον ὑπὲρ ἑνὸς παι τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Καὶ ἄλλο πλοῖον, ἐὰν κατώρθου νὰ προσορμισθῇ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ἔχον καὶ τὸν Παχωνάκην μὲ τὰ Τούρκικά του, ἴσως θὰ κατώρθου τὰ αὐτά. Ἄλλ' ἀποροῦμεν πῶς ὁ ἀνὴρ οὗτος οὐδὲν σχεδὸν ἀφορῶν τοὺς Σφακιανούς ἀφίνει ἀνόθευτον. Τί κερδίζει μὲ τοῦτο, ἀφοῦ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δέ εἰσι Κρητες καὶ ἡ τῶν ἔργων δόξα ἢ ἀδοξία ἐστὶ κοινή; Καὶ μόλα ταῦτα ἡμεῖς ποτε δὲν πιστεύομεν ὅτι ἤθελε τολμήσῃ ν' ἀφηγηθῇ τοσοῦτον ὀγκῶδες ψεύδος ἐκ προθέσεως, ἀλλ' εἰκάζομεν ὅτι ἐπεβλήθη αὐτῷ ὑπὸ τῆς καθουρίας διὰ λόγους, οἵτινες ἐν τοῖς ἔπειτα ῥηθήσονται.

Καὶ ἡμεῖς τὰ ἐπιστεύομεν, ὅπως τὰ περιγράφει. Ἄλλ' ἀναγινώσκοντές ποτε τὴν ἐκστρατείαν ἐκείνην ἐνώπιον τοῦ νῦν ἐπιζῶντος ἐκ Κισσάμου Νικοδήμου Προηγουμένου μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἀκρωμένον ταῦτα ἠκούσαμεν αὐτοῦ μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου εἰπόντος· «Δὲν τὰ λέγει σωστὰ ὁ κύριος ἀφοῦ τὰ ἔγραψεν. Ἐγὼ εἶμουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης μαζί ἕως τὸ τέλος καὶ τὰ γνωρίζω καλλήτερα ἀπὸ ἐκεῖνον, διότι δὲν ἦτο μαζί μας, ἀλλ' ἦρθεν ὕστερα ἀπὸ πολὺν καιρὸν εἰς τὴν Γραμβούσαν μὲ ἄλλους. Οἱ Σφακιανοὶ ἀποῦ ἦρθαν μὲ τὴν σκαμπαβία τοῦ Βρατσόλη ἀποῦ τὸ Συγκλειό, αὐτοὶ πρῶτοι ἐπῆραν τὴν Γραμβούσαν καὶ ὁ Κουμῆς ἦτο μαζί μας εἰς τὴν Γολέττα τοῦ Τομπάζη καὶ ὁ ἀρχηγός μας Καλλέργης, καὶ μᾶς εἶχεν ὁ ἀέρας σκορπισμένους ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὅλα τὰ καράβια ὅπου ἐφύγαμεν ἀπὸ τὸ Ναύπλιον. Ἐμεῖς λοιπὸν ἠκούσαμεν ταῖς κανονιαῖς ὅπου ἐρριχναν οἱ Σφακιανοί, ἀλλὰ δὲν ἐκατέχαμεν ἴντα ἦσαν, μόνον ἐλογιάζαμεν πῶς ἦρθε πρᾶγμα καλὸν χαμπέρι τῶν Τούρκων ἢ πῶς εἶχαν τίποτε εορτή. Ἰστερα δὰ σὰν εἶδαμε τὴ σκαμπαβία τοῦ Βρατσόλη καὶ ἤρχετο ὅθεν ἐμᾶς, καὶ μᾶς ἔκανε σενιάλο, ἐκαταλάβαμεν ὅτι ἦτο πρᾶγμα.

Ἐτότες ἐβγήκεν ὁ Καλλέργης εἰς τὸ ἐβγορο καὶ παρατηρᾷ τὴν Γραμβούσαν μὲ τὸ κιάλι καὶ εἶδε τὴν ἐδική μας σημαίαν καὶ τὸ ἐκαταλάβομεν ὅτι τὴν ἐπῆρε κιανένα ἀπὸ τὰ ἐδικά μας καράβια. Καὶ τότες πατεῖς με παθιῶ σε ἐτρέξαμεν οὔλοι καὶ ἀνεδήκαμεν εἰς τὴν Γραμβούσαν μὲ τόσῃν χαράν. Ὑστερα ἤρχοντο καὶ οἱ ἄλλοι. Αὐτὴ εἶε ἡ ἀλήθεια καὶ ἐγὼ δὲν θέλω ψευθιαῖς. Τρεῖς χρόνους ἔκαμα ἐκεῖ καὶ ἀγόρασα καὶ ἓνα μικρὸ σπητάκι καὶ ἐκάθουμου, καὶ οὔλα τὰ κατέχω καλά.»

Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ ἀφελοῦς καὶ ἀπλοῦκου Γέροντος παρεκίνησαν ἡμᾶς πρῶτον, ἵνα ἐρευνήσωμεν καὶ ἀνακαλύψωμεν τὴν ἀλήθειαν, εἰ καὶ δὲν εἶχομεν τότε σκοπὸν γὰ γράψωμεν οὐδέν. Κατόπιν ἐπανελάβομεν τὴν ἐρώτησιν πρὸς τὸν Προηγούμενον, τὸν παρεκάλεσαμεν νὰ ἐνθυμηθῇ καὶ νὰ μᾶς διηγηθῇ ἐξ ἀρχῆς πῶς ἐγένετο ἡ ἐκστρατεία καὶ ἡ κατάληψις τῆς Γραμβούσης. Μᾶς διηγήθη λεπτομερῶς τὰ πάντα, ὅπως τὰ ἐξιστορήσαμεν, πλὴν ὀλίγων λεπτολογιῶν καὶ ἀδιαφόρων περιστατικῶν. Ἠρώτησαμεν καὶ πολλοὺς ἄλλους αὐτόπτας καὶ πάντες συνεφώνουν κατ' οὐσίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Τρικούπης ὑποσημειοῖ ἐν σελίδι 387 τῆς Β'. ἐκδόσεως τῆς ἱστορίας του.

«Ἐπειδὴ ὁ Κριτοβουλίδης λέγει ὅτι παρεμόρφωσα τὰ περὶ ἧς ὁ λόγος καταλήψεως τῆς Γραμβούσης, δηλοποιῶ εἰς πίστωσιν, ὧν διηγήθην, ὅτι εἶχα πρὸς τοὺς ἄλλοις ὑπ' ὄψιν γράφων ταῦτα καὶ τὸ περὶ οὗ ἀναφερόμενον καὶ τὸ εἰσέτι ἀνά χειράς μου ιδιόγραφον ὑπόμνημα τοῦ Ἄ. Παναγιωτάκη, ὅχι κατὰ τὸν Κριτοβουλίδην ἀπόντος, ἀλλὰ παρόντος ἐπὶ τῇ καταλήψει τοῦ φρουρίου τούτου καὶ πρωταγωνισθέντος. Τὸ ὑπόμνημα ταῦτο διηγείται καὶ τὰ τῆς ἐπὶ Τομπάζῃ ἀποτυχούσης ἐφόδου τῆς Γραμβούσης καὶ ἄλλα συμβάντα. Προτιμοτέρα βεβαίως εἶνε ἡ τοῦ αὐτόπτου τοῦ καὶ ὡς πολιτικοῦ καὶ ὡς πολεμικοῦ διακριθέντος μαρτυρία Ἄ. Παναγιωτάκη».

Ἡ ἐπανάληψις αὕτη τοῦ Τρικούπη καὶ ἐν τῇ Β' ἐκδόσει τῆς αὐτοῦ ἱστορίας καταδείκνυσιν ὅτι ἦτο λίαν καλῶς πεπεισμένος εἰς ὅσα προεξιστόρησε, καὶ ὅτι ποσῶς δὲν ἐθακίζετο ἐπὶ τῆς εἰλικρινείας τοῦ Κριτοβουλίδου, ὅστις ἐτάλμησε νὰ εἴπῃ ὅτι οὐδὲ κἀν ἦτο ἐκεῖ ὁ Ἄ. Παναγιωτάκης. «Ὁ Ἄ. Παναγιώτου, λέγει, διαμμένων πάντοτε ἐν Αἰγιαλείᾳ μεθ' ὄλων τῶν προκρίτων Σφακία-

νῶν οὔτε ἐγνώριζε τί ἐγίνετο εἰς Ναύπλιον, ἀλλ' οὐδὲ κἀν ἤθελε νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὴν ἐκστρατείαν ταύτην, ὅτε ἐπροσκαλείτο».

Ἴδου ἐπιχειρήματα τοῦ Κριτοβουλίδου! Ὅτι δὲν ἐγνώριζε τί ἐγένετο εἰς Ναύπλιον, ὅτι ἦτο εἰς Αἰγιακλείαν καὶ ὅτι δὲν παρακολούθησεν εἰς τὴν πρόσκλησιν, καὶ ἡμεῖς ταῦτα προείπομεν. Ἀλλὰ τί ἐγένετο ἐν Γραμβούσῃ, τοῦτο ζητοῦμεν. Φέρει δὲ εἰς πίστωσιν τῶν γραφομένων του περικοπὴν ἐφημερίδος τινός καὶ ἔκθεσιν πρὸς τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν, ἅτινα ἔγραψαν αὐτοὶ οὗτοί οἱ σφετερισταί. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα ἀφηγοῦνται ἀπλῶς τὴν κατάληψιν τῆς Γραμβούσης, χωρὶς νὰ δηλώσῃ τὰ καθέκαστα, ἢ ὀνόματα ἢ ὑπογραφὰς Σφακιανῶν. (ἶρα Ἀπομν. αὐτοῦ σελ. 333).

Ἄλλως τε καὶ οἱ Σφακιανοί, ὡς ὄρειοι καὶ ἀνίδεοι περὶ τὰ τοιαῦτα, οὐδεμίαν θὰ ἔδιδον ἴσως προσοχὴν καὶ ἂν εὐθὺς οἱ πονηροὶ σφετερισταὶ ἐδημοσίευσον παραμεμορφωμένως τὰ πράγματα. Ἄλλ' ἰδοὺ καὶ ἑτέραν μαρτυρίαν, ἣν ἐξέφερε δημοσίᾳ πρὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ χωρὶς φόβου ἀντιρρήσεως ὁ Ἄ. Κριαρᾶς ἀναιρῶν τὸν κατ' αὐτοῦ γράψαντα φασλὸν Πρακτικίδην. «... Σὺ καὶ οἱ ὁμόφρονές σου ἀγνωμονοῦντες καὶ φθονοῦντες τὴν δόξαν δέκα Σφακιανῶν ἐλευθερωτῶν τῆς Γραμβούσης, εἰς ἣν εὖρον ἄσυλον καὶ πόρον ζωῆς πλείονες τῶν τρισχιλίων ψυχῶν, κατεδέχθησαν νὰ στρέψωσιν ἀνάνδρως τὰ ὄπλα κατὰ τῶν ἐκεῖ εὐαρίθμων (23 ψυχῶν) Σφακιανῶν καὶ ἀγενῶς διώξουσιν αὐτοὺς ἐξ αὐτῆς. Ἴδου, ἄθλιε καὶ αἰσχρὲ συκοφάντα, ποίας πράξεις πρέπει νὰ στιγματίσῃ τις εἰς αἰῶνιον παραδειγματισμὸν τῆς κακίας καὶ τῆς ἀχαριστίας! . . . »

Ἐν τούτοις καὶ μόλας τὰς ἰσχυράς, ἀνεφέραμεν, ἀποδείξεις πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἀληθείας, ἔχομεν εἰς χεῖρας καὶ ἑτέραν, ἥτις ἐξελέγχει ἀδυσωπήτως τοὺς σφετερισμοὺς τοῦ Κριτοβουλίδου καὶ τὰς κακοβουλίας αὐτοῦ ἄρδην ἀνατρέπει. Ποία δὲ αὕτη; Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Νίπῳ γενικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως, ἥτις διέφυγε τὴν μνήμην τοῦ ὑπομνηματιστοῦ τούτου. Τὸ σχετικὸν αὐτῆς ἄρθρον ἔχει ὡς ἐξῆς.

«Συνάθροισις Ζ'. τὴν 30ην 8βρίου 1828—Β'. Ἀνεγνώσθη καὶ ἑτέρα ἀναφορὰ τοῦ Ἀναγνώστου Παναγιωτάκη, διαλαμβάνουσα περὶ τῶν ἐξόδων του καὶ συντρέξεως διὰ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Γραμβούσης τὸ πρῶτον καὶ τὸ ὕστερον καὶ κατὰ τὰ ἀνά χεῖράς

του ἔγγραφα· τὸ μὲν τοῦ Λ. Κουντουριώτου ἀπὸ 12 Ἰουλίου 1825, τὸ δὲ τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κρήτης ὑπ' ἀριθμὸν 579 ἐκδιδόμενον τῆς 22 Δεκεμβρίου 1826· μετὰ ἰκανὴν συζήτησιν ἀπεφασίσθη δι' ὄλων του τῶν ἐκδουλεύσεων ὅπου ἀνήκουσιν εἰς τὴν Γραμβούσαν, νὰ λάβῃ ἐν καιρῷ ἐν ἔθνικὸν Μαγαζεῖον, ὅποτον θέλει ἐκ τῶν τριῶν φρουρῶν τῆς Κρήτης.

Ἀφοῦ τοίνυν ἡ Γ. τῶν Κρητῶν Συνέλευσις, ἣτις ἀπετελεῖτο ἐξ ὄλων αὐτῆς τῶν μερῶν καὶ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γινώσκῃ κάλλιον παντὸς ἄλλου τὰ καθέκαστα τῶν ἀρτίως γεγονότων, οὐχὶ πλέον κατὰ χάριν, ἀλλὰ μετὰ ἰκανὴν συζήτησιν καὶ ἐπὶ ἐπισήμων ἐγγράφων βασιζομένη ἀνεγνώρισε καὶ ἀπεδέχθη τὴν παρουσίαν ἐκείνου εἰς τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Γραμβούσης καὶ ἐψηφίσατο, ἔστω καὶ ἰδανικῶς, τὴν ἀποζημίωσιν τοῦ ἀνδρός, τότε πᾶσα ἄλλη ἀντίρρησης ἀποβαίνει περιττὴ καὶ ματαία.

Καταληφθεῖσης, ὥσπερ ἔφημεν, τῆς Γραμβούσης συνέρρεον πανταχόθεν τὰ περιπλανώμενα τοῦ ἀγῶνος λείψανα καὶ συναρίζοντο ἐν αὐτῇ καὶ ἐξ αὐτῆς ἐνήργουν ἐλευθέρως καὶ ἀσφαλῶς ὑπὲρ ἀναζωογονήσεως τοῦ ἰδιαιτέρου τῆς Κρήτης ἀγῶνος, ὥστε ὁ κλεπτοπόλεμος ἐφαίνετο ὅτι ἔμελλε τάχιον νὰ μεταβληθῇ αὐθις εἰς συστηματικόν, πλὴν οὐχ οὕτω γέγονε· διότι οἱ ἄθλιοι ἀρχομανεῖς δὲν ἔπαυον ὑποδαυλιζόντες τὰ κατὰ Σφακιανῶν πάθη, χωρὶς ποτε νὰ σκεφθῶσιν ἐν τῇ τυφλώσει των, ὅτι τοῦτο πρᾶττοντες, ἐδολοφόρουν τὴν ἐλσεινὴν αὐτῶν πατρίδα, μάλιστα ἐν ἡμέραις καθ' ἃς οἱ κραταῖοι διεφιλονείκουν περὶ τῆς τύχης τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους των καὶ περὶ τῆς Κρήτης ἰδίως. Ἴδου καὶ ἑτέρα σκηνὴ τοῦ φθόγου, ἣτις καὶ αὕτη διέφυγε τὴν μνήμην τοῦ Κριτοβουλίδου.

Οἱ Σφακιανοὶ ἔχοντες ἔτι πλοῖα τινὰ σεσαθρωμένα καὶ ἄθλια, ἐφαίνοντο ὅτι διὰ τούτων ἔμελλον καὶ πάλιν νὰ ἀνλάβωσι μικρὸν καὶ ἐνισχυθῶσιν ἐν Γραμβούσῃ διὰ τοῦ ἐμπορίου· ἀλλὰ τούτου ἕνεκεν ἐξήφθη ὁ φθόνος τῶν ἀθλίων καὶ ἐζήτησαν, ἔστω καὶ μικρὰν ἀφορμὴν, νὰ τοῖς ἐπιτεθῶσι καὶ ἐζώσωσιν αὐτοὺς ἐκ τῆς Γραμβούσης, ὅπως ἔχωσι μόνοι τὴν διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων ἄνευ τῶν Σφακιανῶν, ὅπερ ἦν ὁ πόθος των καὶ ὑπὲρ οὗ ἠγωνίζοντο ἀνεκδότως.

Τὴν ἐπιβουλὴν ταύτην καλῶς ἐννοοῦντες οἱ Σφακιανοὶ ἀπέσχον πάσης πράξεως δυναμένης νὰ δώσῃ, ἐκείνοις εὐλογον ἀφορμὴν. Ἐδυσφόρου ὅμως λίαν βαρέως ἐπὶ τῇ ἀχαριστίᾳ καὶ κακν-
 τρεχεῖα ταύτῃ, καὶ πολλάκις συνεσκέπτοντο τί ὄφειλον νὰ πρά-
 ζωσιν, ἵνα διὰ παντὸς ἀπαλλαχθῶσι τοιαύτης καταθλίψεως. Συνο-
 μιλοῦντες δ' ἡμέραν τινὰ καὶ παραπονοῦμενοι περὶ τούτου οἱ ἐν
 Γραμβούσῃ εὐρισκόμενοι, πολλὰς καὶ διαφόρους γνώμας ἐξέφερον
 περὶ τῆς ἀπαλλαγῆς των. Εἰς δὲ Χιώτης μέθυσος ἐκεῖ πλησίον,
 ὀνόματι Παντελῆς, κείμενος ὑπὸ κραιπάλης ἤκουε τὰ παράπονα
 ἐπὶ τῇ ἐκδηλουμένῃ πρὸς αὐτοὺς ἀχαριστίᾳ, καὶ εἶπε μὴ ἐννοή-
 σας, εἶτε καὶ ἐξ ἐθελοκακίας ὀρμώμενος εἶπε πρὸς τοὺς λοιποὺς
 ὅτι οἱ Σφακιανοὶ συνεννοοῦνται νὰ σᾶς διώξωσιν ἀπὸ τὴν Γραμ-
 βούσαν.»

Ἐκεῖνοι δὲ προκατειλημμένοι ὄντες καὶ τὰ τοῦ μεθύσου οὐ-
 δόλως βασανίσαντες ἐξηγέρθησαν ἅπαντες ὡς εἰς ἄνθρωπος, καὶ
 καταλαβόντες οἱ μὲν τὰ τηλεβόλα, οἱ δὲ τὰ ὄπλα κατεπευροβό-
 λουν λυσσῶδῶς τὴν οἰκίαν, ἐν ἣ ἦσαν μόνοι 23 ἄνθρωποι. Γυνή
 δέ τις Σφακιανή, δραμοῦσα εἰς τὴν θύραν, ἵνα ἴδῃ τὰ τρέχοντα,
 διετρυπήθη ὑπὸ σφαίρας καὶ ἔπεσεν ἐκτάδην ἐπὶ τῆς θύρας. Ἡ
 οἰκία κατεκριμνίζετο ἀνηλεῶς ὑπὸ τῶν τηλεβόλων καὶ ἐπρόκειτο
 ἵνα πλακῶσῃ τοὺς πάντας. Προβάς δὲ καὶ ὁ πορθητῆς Ν. Βερυ-
 κάκης, ἵνα ὀμιλήσῃ τι, ἔπεσε καὶ αὐτὸς νεκρὸς. Οἱ λοιποὶ ἔμενον
 ἐντὸς συνεσταλμένοι ἀγνοοῦντες τί ἔτρεχε.

Τέλος δὲ παύσαντες τὸ φονικὸν πῦρ ἐπετέθησαν λυσσαλέοι πλείο-
 νες τῶν 300 ἀνδρῶν κατ' ἐκείνων καί, ἀφοῦ ἀφῆρσαν ἀπ' αὐτῶν
 τὰ ὄπλα, τοὺς ἐξέβαλον ἔξω τῆς πύλης τοῦ φρουρίου μετὰ κομ-
 πασμῶν ἀγενῶν καὶ ἀπεριγράπτου θρασύτητος. Μεταβάντες δ' οἱ
 ἀτυχεῖς οὗτοι εἰς τὰ Σφακίᾳ ἐδήλωσαν τοῖς λοιποῖς τὰ γενόμενα
 καὶ ἦτι οὐδ' ἐλαχίστην αἰτίαν ἔδωκαν τοῖς κακούργοις, οὐδ' ἤξεού-
 ρουσι διατί οὕτως ἀνάδρωσ τοὺς προσέβαλον. Ταῦτα ἀκούσαντες
 παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν οἱ Σφακιανοί, ἔχοντες καὶ τὸ ἐν Σφηνα-
 ρίῳ δρᾶμα πρόσφατον, ἀπεφάσισαν σπουδαίως νὰ ἔλθωσιν εἰς ἐμ-
 φύλιον πόλεμον μέχρις ἐξοντώσεως ἑαυτῶν τε καὶ ἐκείνων.

Ἄλλ' ἐν ᾧ χρόνῳ ταῦτα διενηγοῦντο ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν,
 οἵτινες καὶ μεθ' ὄλην τὴν τότε ἀσθeneiάν των ἠδύναντο ἔχοντες

ἔτι αὐτοὶ τὰ ὄπλα νὰ ἐπιφέρωσι μεγάλας ζημίας εἰς ἐκείνους, οἱ ἐν Γραμβούση ὅμως κακοῦργοι, ἀφοῦ ἠνδραγαθήσαν πρὸς τοὺς εὐαριθμούς καὶ ἀνεκουφίσθη μικρὸν ὁ ἐκ τοῦ φθόνου πόνος τῆς καρδίας των, ἤρξαντο γὰρ συλλογίζωνται τὸ ἄτοπον τῆς πράξεως καὶ τὰς δεινὰς αὐτοῦ σννεπειάς. Συσκέψως δὲ γενομένης ἔγνωσαν ὅτι οὐδὲν ἔμενεν αὐτοῖς, ὅπως, εἰ δυνατόν, δυσωπήσωσι τοὺς Σφακιανούς καὶ ἀποτρέψωσιν αὐτοὺς ἀπὸ ἀναπόφευκτον ἐκδίκησιν, ἢ νὰ δηλώσωσιν ἐπισήμως μεταμέλειαν καὶ ζητήσωσι τὴν δέουσαν συγγνώμην. Τοῦθ' ὅπερ καὶ ἔπραξαν τάχιστα, ἀπατείλαντες πρέσβεις τὸν Ν. Οἰκονόμον μεθ' ἑτέρων δύο ἱερέων καὶ δύο κοσμηκῶν, οἵτινες καὶ ἐκόμισαν τὰ κρατηθέντα ὄπλα τῶν Σφακιανῶν. Ἔλεγον δὲ τοῖς Σφακιανοῖς ὅτι ἐγένετο λάθος, διὰ τὸ ὅποιον καὶ αὐτοὶ μετεμελήθησαν καὶ τὸν πρωταίτιον ἐτιμώρησαν παραχρῆμα μὲ σκληρὸν θάνατον, ὥστε παρεκάλουν νὰ τοῖς δοθῇ ἡ δέουσα συγχώρησις καί, εἰ δυνατόν, νὰ ἐπανεέλθωσιν ὅσοι βούλονται εἰς Γραμβούσαν, ὑποσχόμενοι ὅτι θὰ ζήσωσιν εἰς τὸ ἐξῆς ὡς ἀδελφοὶ κτλ. Οἱ δὲ Σφακιανοί, εἰ καὶ ἐφαίνοντο μὲν ἄκαμπτοι ἐπὶ δύο ἡμέρας, οὐχ ἤττον ὁ Ν. Οἰκονόμος, εἰς ὃν ἔτρεφον ἀπερίριστον σεβασμὸν καὶ ἀληθινὴν ἀγάπην, κατέπεισεν αὐτοὺς νὰ μὴ προβῶτιν εἰς ἐκδικήσεις, ἀλλ' οὐδέποτε ἠθέλησαν εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ὑπάγωσι καὶ συζῶσιν εἰς Γραμβούσαν μὲ τοιαῦτα θηρία. Τοιοῦτοτρόπως διεσκεδάσθη ἡ ἀγανάκτησις, χάρις τῇ ἐπιτροπῇ τοῦ Οἰκονόμου, ἣν εἶχε πρὸς αὐτούς, καὶ ἀπεσοδήθη ὁ κίνδυνος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.

Ἐκ τῆς ῥηθείσης σκηνῆς ἐξάγεται ὁ λόγος, δι' οὗ ὁ Κριτοβουλίδης, εἴτε ὑποχρεωθείς, εἴτε ἐξ ἰδίας κακοβουλίας, ἐτόλμυσε τοσοῦτον ἀναιδῶς νὰ παραμορφώσῃ ὑπὲρ τῶν οἰκειῶν του τὴν ἀλῶσιν τῆς Γραμβούσης, ἵνα μὴ εἴπῃ ὁ κόσμος δῆθεν ὅτι, ἐπὶ οἱ Σφακιανοὶ ἐπὶ ῥήθησαν τὴν Γραμβούσαν καὶ ἐδέχθησαν ἅπαντας τοὺς συναγωνιστάς καὶ συμπατριώτας των εἰς αὐτήν, ἐκείνοι εἰσελθόντες ἐφόνευσαν καὶ ἐξέωσαν ἐχθρικῶς τοὺς εὐεργέτας των. Ἐκ τοιούτων σφαλερῶν ὑπολογισμῶν ὁ ἀνὴρ προέβη καὶ εἰς ἄλλα σφαλερὰ καὶ εἰς σφετερισμούς οὐκ ὀλίγους.

Ἀφοῦ δὲ συνέστησαν ἐν Γραμβούση Διοικητικὴν Ἐπιτροπὴν, ἣν καὶ ἀνεγνώρσεν ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις, προσεκάλεσεν αὐτὴ αὐ-

τοβούλως τὸν Ἄ. Κριαρὰν νὰ ἔλθῃ εἰς Γραμβούσαν καὶ συνταχθῆ μέλος αὐτῆς ἐκ μέρους τῶν Σφακίων· ἀλλ' οὗτος ἀντὶ νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ διὰ τὴν προσφερομένην τιμὴν ἀπήντησεν ἀγερώχως· «Δὲν θὰ καταδεχθῶ ποτε νὰ ὑπάγω νὰ συνεργάζωμαι μὲ κακούργους». Ἐζητήθη καὶ ὁ Οἰκονόμος μέλος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἠρηνήθη διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ οὐδέποτε ἐπάτησε πλέον ἐκεῖ ἀηδιάσας αὐτούς.

Μηδενὸς δὲ Σφακιανοῦ καταδεχθέντος νὰ συνταχθῆ μὲ τοὺς ἐν Γραμβούσῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν, συνέστησαν ἐν Σφακίοις ἰδίαν ἀρχὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Δημογεροντία Σφακίων», ἣτις εἶχε δικαιοδοσίαν εἰς μόνας τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, οἱ δ' ἐπιζῶντες ἔτι στρατηγοὶ διηύθυναν τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ στρατιωτικὰ, ἂν καὶ δὲν ἐκινουῦντο σπουδαίως οὐδ' αὐτοὶ ἔνεκεν τῆς δικαίας ψυχρότητος αὐτῶν. Πολλοὶ ὅμως ὄπλαρχηγοὶ φιλοτίμως φερόμενοι ἐσχημάτιζον ἀποσπάσματα καὶ διέτρεχον ὅλην τὴν Μεγαλόνησον, φονεύοντες οὐκ ὀλίγους πανταχοῦ πολεμίους καὶ φονευόμενοι. Παραλείπομεν τὰς πολλὰς καὶ διαφόρους αὐτῶν ἐκδρομὰς χάριν βραχυλογίας καὶ ἀφηγοῦμεθα μόνον τὴν ἐξῆς διὰ τὰς σπουδαίας αὐτῆς συνεπειάς.

Ὁ ἐξ Ἀσκύφου ὄπλαρχηγὸς Μανουστᾶκης, ὅστις κατέστη περιώνυμος διὰ τὰς ἀνδραγαθίας του, σχηματίσας σῶμα ἐξ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἐκλεκτῶν, Σφακιανῶν καὶ Ἀποκορωνιτῶν, πολλὰ καὶ μεγάλα κακὰ ἐπροξένει εἰς τοὺς Τούρκους. Οὗτος ἐκηρύχθη πανδήμως ἐκδικητὴς ἀδυσώπητος κατὰ παντὸς Τούρκου, ὅστις ἤθελε βλάβῃ καὶ ἐπὶ μικρὸν χριστιανόν τινα. Πληροφορηθεὶς δὲ ὅτι Μπουλούμπασῆς τις ἠτίμασε βία χριστιανὴν τινα γυναῖκα εἰς τὸ χωριὸν Κεφλαῖ καὶ μετ' αὐτὸν ὅλη αὐτοῦ ἡ δεκρχία, παρέλαβε τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας καὶ κατελθόντες νύκτωρ διήλθον ἀθέατοι τὸ στρατόπεδον τοῦ Μουσταφᾶ καὶ εἰσελθόντες εἰς τὴν οἰκίαν, ἐν ἧ ἐκοιμάτο ὁ Μπουλούμπασῆς μετὰ τῶν ἀνδρῶν του, κατέκοψαν ἅπαντας δι' ἀξινῶν, ἵνα μὴ ἀκουσθῶσιν ἀπὸ τὸ στρατεύμα.

Ὁ Μουσταφᾶς πληροφορηθεὶς τοῦτο ἐξέστη πῶς κατάρθωσαν νὰ διέλθωσιν ἀθέατοι ὅλον τὸ στρατόπεδον καὶ νὰ φονεύσωσι τῶσους ἀνθρώπους, ὄντας ἐν τῷ μέσῳ 7,000 στρατοῦ. Ὁ στρατὸς οὗτος διέμενε τότε εἰς Ἀποκόρωνα, ὅπως ἐκ τοῦ πλησίον φοβερῆς τὸς Σφακιανοὺς νὰ μὴ ἐπιτίθωνται εἰς τοὺς Μουσουλμάνους,

οἵτινες κατεκραύγαζον ἀεννάως ὅτι φονεύονται καὶ δὲν δύνανται νὰ ἀσχολῶνται εἰς τὰ κτήματά των ἄνευ κινδύνου. Τὸ αὐτὸ ἐποίουν καὶ οἱ τῶς πανταχοῦ ὑποταχθέντες χριστιανοί, γογγύζοντες ὅτι δὲν τοὺς ἄφιναν ζῶα, οὐδ' ἄλλο τι οἱ Σφακιανοί. Κατὰ τῶν Γραμβουσιανῶν ὅμως σπανίως ἐξεπράζοντο, ἂν καὶ παρ' ἐκείνων ὑφίσταντο μείζονα κακὰ οἱ πλησιάζοντες.

Ὅθεν καταζαλισμένος καὶ ἀποκεκμηκῶς ὁ Μουσταφᾶς νὰ διατρέχη πανταχοῦ πρὸς ἄμυναν ἀπεφάσισε πλέον ὀριστικῶς, ἵνα τοὺς μὲν Γραμβουσιανούς ποιοῦντας νυκτερινὰς ἐκδρομὰς περιορίσῃ εἰς τὸν βράχον των, ὡς τὸν ὠνόμαζε, τοὺς δὲ Σφακιανούς σφραγίσῃ δι' ἄλλων μέσων.

Συναθροίσας εἰς τὸ Νίπος ὑπὲρ τὰς 7,000 στρατοῦ διέδωκεν ὅτι προτίθεται, ἵνα ἀνέλθῃ εἰς τὰ Σφακία καὶ μὴ ἀφήσῃ οὐδὲ ἀγέννητον παιδί, ὅπως ἠσυχάσωσι πλέον. Τοῦτο ἦτο ἀπλοῦν στρατηγικῶν, ὅπως ὑποβουθήσῃ τὰ σχέδιά του. Ἀλλὰ πρὶν ἢ κινήσῃ δὴθεν ἀπέστειλε τὸν παράσιτον αὐτοῦ Ἀναγνώστην Μαστροσηφάκην ἐξ Ἁγ. Ῥωμέλης, ἵνα δηλώσῃ τοῖς Σφακιανοῖς ὅτι ὁ Μουσταφᾶ Βέης ἀπαιτεῖ παρ' ἐκείνων 1) νὰ παύσωσιν εἰς τὸ ἐξῆς τὰς ἐπιδρομὰς των κατὰ τε τοῦ βασιλικοῦ στρατοῦ καὶ κατὰ παντὸς Μουσουλμάνου 2) νὰ μὴ δέχωνται εἰς τὰ Σφακία, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ, τοὺς Γραμβουσιανούς (x), οὐδ' ἄλλους ὀπλοφόρους, οὐδὲ νὰ πρέχωσιν εἰς τοιοῦτους τροφὰς ἢ ἐξωμονήν· 3) νὰ κατέλθωσιν ὅλοι οἱ Καπεταναῖοι εἰς τὰ Ἀποκόρωνα νὰ τῷ δώσωσιν ὀριστικὸν λόγον τῆς τιμῆς των ὅτι θὰ τηρήσωσι τὰ τρία ταῦτα αἰτήματα. Ἄλλως αὐτὸς ἀναβαίνει πάραυτα εἰς τὰ Σφακία καὶ ἄς κάμουν τὸν ληγαρισμὸν τους.

Ἀναχωρήσαντος τοῦ Μαστροσηφάκη εἰς Σφακία, ὁ Μουσταφᾶς κατεπέθεξε δεινῶς τοὺς Ἀποκόρωνίτας νὰ ὑποχρεώσωσι τοὺς μετὰ τοῦ Μανουσάκη ὄντας ἐπαρχιώτας των νὰ τῷ προσφέρωσι καὶ ἐκεῖνοι τὰ ὄπλα καὶ νὰ ἠσυχάσωσιν. Οἱ ζητούμενοι ἐμάνθανον τὰς καταπίσεις τῶν συγγενῶν των καὶ ἀπέστειλαν τὸν Βορεινόν, ἄν-

(α) Ἀξιοπερίεργος ἢ ἀμνησικακία καὶ ὁ ἱποτισμὸς τῶν Σφακιανῶν! ἐδέχοντο καὶ ἐφιλοξένουν ἔτι εἰς τὰς ἐστίας των τοὺς Γραμβουσιανούς χάριν τοῦ ὕψηλοῦ ἔθνικοῦ σκοποῦ!

δρα ἄλλως τε γενναιότατον, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τὸ δέον ἀπλούστατον, ἵνα δώσῃ εἰς τὸν Μουσταφᾶν ἐλπίδας ὅτι θὰ ὑποταχθῶσι καὶ αὐτοὶ μετ' ὀλίγον καὶ νὰ μὴ κκοποῖῃ ἄλλους χάριν αὐτῶν.

Ἄλλ' ὁ Βορεινὸς προσελθὼν τῷ Μουσταφᾷ, ἀντὶ νὰ ὀμλήσῃ ὅσα παρηγγέλη, ἔλεγεν ἐν τῇ ἀπλότητί του· «Ἀφέντη! Πᾶρε πρῶτο τὰ ἄρματα ἀπὸ τσοῖ Σφακιανούς, τσοῖ ἀφεντάδες οὐλῆς τσῆ Κρήτης καὶ ὕστερα τὰ δίδομε καὶ ἐμεῖς· γιατί εἴν τὰ πάρης ἀπὸ ἐμαῖς ὀμπρός, θὰ μᾶς κακολολιούσιν ὕστερα ἐκεῖνοι.» Ὁ δὲ Μουσταφᾶς καγχᾶσας ἀκούων τὴν κουτοπονηρίαν τοῦ Βορεινοῦ καὶ τὴν ὑπεκφυγὴν αὐτοῦ εἶπε· «Βορεινὲ! τὰ ἐδικὰ σας ἄρματα δὲν εἶνε ἱκανὰ νὰ σᾶς φυλάγουν ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς· ἐγὼ θὰ σᾶς φυλάγω». Ὁ δὲ Βορεινὸς ἐπανελθὼν εἰς τοὺς συντρόφους τοῦ ἀνήγγειλεν αὐτοῖς ὅτι ὁ Μουσταφᾶς μένει ἀμετάπειστος. Θέλει τὰ ὄπλα μας χωρὶς ἄλλο. Ἄλλ' ἐκεῖνοι μὴ θέλοντες ἀποδοῦναι αὐτὰ δὲν ἐπλησίασαν πλέον.

Μετὰ ταῦτα προσελθὼν εἰς Κεφαλιανὸς εἰς τὸν Μουσταφᾶν, ὀνόματι Παπαδογιάννης, ἀνήγγειλεν εἰς αὐτὸν ποῦ διενευκτέρευον τότε οἱ ἄρματωλοὶ ἐκεῖνοι, συνάμα δ' ὑπέδειξε καὶ τὸν τρόπον δι' οὗ ἠδύνατο ἀσφαλῶς νὰ τοὺς συλλάβῃ, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Συνέλαβον δὲ μόνον τὸν γενναῖον Τσακίρη καὶ τρεῖς ἐτέρους ἐραμίλλους αὐτῷ Ἀποκορωνίτας, ἄνδρας τοῦ Μανουσάκη.

Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀπαρεσκόμενοι μὲν εἰς ὄλας τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Μουσταφᾶ, βλέποντες δ' ἄλλως καὶ τὴν μεγίστην αὐτῶν ἀδυναμίαν πρὸς ἀντίστασιν, καὶ τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον, διηπόρουν τί ὄφειλον νὰ πράξωσι. Τέλος δὲ παραπεισθέντες ὑπὸ τοῦ Μαστροσηφάκη ἀπεφάσισαν καὶ προσῆλθον εἰς τὸν Μουσταφᾶν ἐν Νίπῳ ὁ Πρωτοπαπᾶς Σφακίων Γεώργιος, ὁ παπᾶ Μανουῖσος, ὁ Π. Βουρδουμπᾶς, ὁ Πωλογεωργάκης, ὁ Πωλίδς Πρωτοπαπαδάκης, ὁ Ῥουσακῆς Χοῦρδος καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ὅπως καθικετεύσωιν αὐτὸν νὰ παραιτηθῇ τοιούτων ἀζιώσεων καὶ νὰ μὴ εἰσβάλῃ ἐχθρικῶς εἰς τὰ Σφακία. Τοιαῦτα καὶ ἄλλα ἐλάλησαν προσελθόντες καὶ ὑπέσχεοντο ὅσον τὸ ἐπ' αὐτοῖς ὅτι ἤθελον ἐμποδίσῃ τὰς ἐκδρομὰς καὶ ἐπιθέσεις τῶν ὀπλοφόρων κτλ.

Ἄλλ' ὁ πονηρὸς Ἀλβανὸς ἀκούων τὰς κενὰς αὐτῶν ὑποσχέσεις, τὰς ὑπεκφυγὰς καὶ προφάσεις, ἔχων ὁμως καὶ σταθερὰν ἀ-

πόφασιν νὰ δώσῃ πλέον τέρμα, ὡς ἐνόμιζεν, εἰς τοὺς ἑαυτοῦ μόχθους καὶ εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν Μουσουλμάνων, οἵτινες ἀπεκούραζον αὐτὸν νυχθημερόν, διέταξε τὴν σύλληψιν τῶν προσελθόντων Προκρίτων, ὡς καὶ τὴν ἀπαγωγὴν αὐτῶν εἰς τὰ Χανία, προτρεπόμενος, καθὰ λέγεται, καὶ ὑπὸ τοῦ Μαστροσπηφᾶκη ἔνεκεν πείσματος· καθότι οὗτος προσενεγκὼν τὴν ὑποταγὴν τοῦ χωριδίου τοῦ Ἁγία Ῥωμέλη ἔλαβεν εἰς ἀμοιβὴν τὸν τίτλον «Κεχαγιας τῶν Σφακιῶν», ἀλλ' οὔτοι δὲν ἤθελον νὰ τὸν ἀναγνωρίσωσιν ὡς τοιοῦτον, ἔνεκα τοῦ μέσου δι' οὗ προήχθη, καὶ διότι οὐδὲν ἄλλο χωρίον τῶν Σφακιῶν εἶχε δώσῃ εἰσέτι ὑποταγὴν.

Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν διετάχθη ἡ ἀπαγωγὴ τῶν Σφακιανῶν εἰς Χανία, διετάχθη καὶ ἡ κατατόμησις τῶν ῥηθέντων Ἀποκορωνιτῶν ἐνώπιον τῶν Σφακιανῶν, φαίνεται, ἵνα τοὺς τρομάξῃ καὶ ὑποχωρήσωσιν εἰς τὰς ἀπικτήσεις τοῦ Μουσταφᾶ, πλὴν εἰς μάτην. Ἡ μεγαλοφυχία τοῦ Σφακιανοῦ εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐστὶν ὑπερτέρα τῆς ὠμότητος τῶν τυράννων. Ἀντίθετον παράδειγμα δὲν ἔχομεν ἄχρι τοῦδε. Ὅτε δὲ ἐξεφώνησεν ὁ Μουσταφᾶς τὴν διαταγὴν τῆς κατατομήσεως τοῦ Τσακίρη καὶ λοιπῶν ἐβόησεν ἐνώπιον πάντων τῶν παρεστηκότων· «Τὸ κρίμα εἰς τὸν λαιμόν του ἀποῦ τοὺς ἐπρόδωκε! Κόψατέ τους!» Ἐτελέσθη ἡ θυσία τῶν μαρτύρων τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλ' ὁ λόγος τοῦ Μουσταφᾶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς συντρόφους τῶν φονευθέντων νὰ ἐρευνήσωσι τίς ἦν ὁ ἀναφερόμενος προδότης.

Ἀνακαλυφθέντος δὲ τούτου παρέλαβεν ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Μανουσάκης ὅλους τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας καὶ μεταβάντες εἰς τὸ χωρίον τοῦ προδότης συνέλαβον αὐτὸν καὶ τὸν ἔστησαν εἰς τὴν αὐλὴν τῆς οἰκίας του τρέμοντα. Τότε φωνάζει ὁ Μανουσάκης· «Ὅσοι ἀγαπάτε τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Πατρίδα καὶ τοὺς προδοθέντας συντρόφους μας πάρετε μὲ τὰ μαχαίρια σας ἀπὸ ἕνα κομμάτι τοῦ ἀτίμου.» Σὺν τῇ τελευταίᾳ λέξει καὶ τὸ ἔργον ἦν τετελεσμένον (α).

Οἱ δὲ χεῖράς τε καὶ πόδας διὰ βαρέων ἀλύσεων δεδεμένοι καὶ εἰς ὀγκώδεις κορμούς ξύλων κατακεκλεισμένοι Σφακιανοὶ καπετανατοὶ διετέλουν εἰς τοιαύτην φρικτῶδη θέσιν, ὥστε δὲν ἔπαυον

(α) Ταῦτα διηγείτο ἡμῖν ὁ σύντροφος αὐτῶν Θεοδωρῆς ἐκ Προσνέριου.

νά καλοτυχίζωσι τὸν κατατομηθέντα Τσακίρην καὶ λοιποὺς, νά φωνάζωσιν δὲ ἡμέρας τε καὶ νυκτός· «ὄσοι ἀγαπᾶτε τὸν Θεὸν κόψατε τὰς κεφαλὰς μας! Σώσατέ μας ἀπὸ τὰ δεινὰ μὲ θάνατον!» Ἀλλὰ τίς ἤκουε τῶν δυστυχῶν τὰς παρακλήσεις! Οὔτε φίλος, οὔτε συγγενὴς ἠδύνατο νά πλησιάζῃ. Μόλις δὲ μετὰ ἓν ἔτος ἐπιτρέπη εἰς τὴν ζωηροτάτην μητέρα τοῦ Ῥ. Χούρδου νά εἰσέρχεται καὶ παρηγορῇ αὐτοὺς ὀλίγον, νά κομίζῃ δὲ αὐτοῖς καὶ τὰ χρειώδη.

Ἡ πανοῦργος αὕτη γυνὴ κομίσασα αὐτοῖς οἶνον εἰς ἀσκὸν ἔβαλεν εἰς αὐτὸν καὶ μίαν ῥίνην, δι' ἧς κόψαντες τὰς ἀλύσεις ἐξήλθον νύκτωρ εἰς τὰς ἐπάλλξεις καί, ἀφοῦ ἔδεσαν σχοινίον εἰς τὰ κανόνια, κατέβαιναν ἀνὰ εἰς εἰς τὰ ἡμίση τοῦ τείχους, εἶτα δὲ ἐπιπτε κάτω ἀβλαβῆς. Ἀλλὰ μόλις εἶχον ἀρχίσῃ καὶ ἀκούουσι τοῦ φρουροῦ φωνάζοντος κατὰ τὴν τότε συνθήειαν, ἦν αὐτοὶ δὲν ἐγνώριζον. «Σὰς βλέπομεν· θωροῦμέν σας κτλ.» Ἐκεῖνοι πιστεύσαντες ὅτι πράγματι τοὺς ἔβλεπον, ἐκρεμάσθησαν μετὰ βίας πάντες σχεδὸν ὁμοῦ εἰς τὸ σχοινίον. Ἀλλὰ τούτου κοπέντος ἐκ τοῦ βάρους, κατεπλακώθησαν πεσόντες ἐπ' ἀλλήλων· καὶ οἱ μὲν ἀπέθανον εὐθύς, οἱ δὲ ἐξαρθρωθέντων τῶν ποδῶν συνελήφθησαν καὶ ἀπήχθησαν αὐθις εἰς τὰ φρικώδη καταγώγια, ἐν οἷς ἐβχσανίζοντο ἐπὶ ὀλόκληρον τετραετίαν. Τινὲς δὲ ἐλαφρόσωμοι καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πεσόντες ἔφυγον ἀνέπαφοι, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Πρωτοπαπᾶς Γεώργιος.

Τὸν δὲ αἴτιον τῆς τούτων συλλήψεως Μαστροσηφάκην ἐφνευσεν ὁ πάντων ἐκδικητὴς Μανουσακῆς εἰς τὴν θέσιν Κουλουρίδη μετὰ τινὰς μῆνας, καὶ δεινῶς ἐξύβρισε τὸν νεκρὸν αὐτοῦ ἕνεκεν ἀγανακτήσεως. Τοῦτο μαθὼν ὁ Μουσταφᾶς ἐφρούαζεν ἐκ τῆς ὀργῆς καὶ ὠρκίσθη νά ἐξοντώσῃ τὴν ἀτίθασσον γενεάν τῶν Σφακιανῶν ἕως ἐνὸς πρὸς ἡσυχίαν του.

Καὶ μόλα ταῦτα οἱ ἐν Γραμβούση ἰσχυρῶς ὀχυρωθέντες καὶ καλῶς ἐξασφαλισθέντες δὲν ἔβλεπον τὴν δεινὴν ταύτην θέσιν τῶν Σφακιανῶν καὶ νά μεταβάλωσι πρὸς ἐκείνους διαγωγὴν. Δὲν εἶχον ὑπ' ὄψιν τὴν ἐκ μέρους αὐτῶν ψυχρότητα ἐκείνων ἀπὸ τὰ προρηθέντα ἀτοπήματα. Δὲν ἀνελογίζοντο τὴν ἐσχάτην ἐκείνων ἀδυναμίαν, ἕνεκεν τῆς ἀπωλείας ὄλων σχεδὸν τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν ἀξίων μαχητῶν, ὡς οὐδὲ τὰς φρικτὰς στερήσεις, ἀλλ' ἤθε-

λον και ἀπήτουν ἔτι τὰ πάντα τετελεσμένα ἀπὸ μόνους τοὺς Σφακιανούς! Ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Γραμβούσης εἰργάζοντο ἀνευδότης αὐτοὶ νὰ ἐπαναστατήσωσι τὴν Κρήτην, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν. Προσέτρεξαν εἰς πολλοὺς ὀπλαρχηγούς Κρήτας, προσεκάλεσαν πολλάκις ἐπικούρους ξένους, ἐποίησαν παλλὰς πολλαχοῦ ἀψιμαχίας, πλὴν εἰς μάτην. Ὁ λαὸς ἀπογοητευθεὶς οὐδὲως ἐκινεῖτο. Ἄλλ' ἓνα ἴδιον ὁ δυσπιστῶν ἀναγνώστης πῶς μετετεχειρίζοντο οἱ ἀρχομανεῖς ἐκεῖνοι τοὺς Σφακιανούς, ἀφ' ὧν και μόνων ἠλπίζον εἰκότως κίνημά τι σπουδαῖον, παρενείρομεν περικοπὰς ἐπιστολῆς αὐτῶν πρὸς ἐκείνους.

«Ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κρήτης πρὸς τοὺς γενναιοτάτους καπεταναίους και λοιποὺς στρατιώτας Σφακίων. . . . Εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα σὰς ἐστάλησαν και ἄλλων γραμμάτων κόπιες ἀπὸ πολλὰ μέρη και ἀπὸ πολλοὺς καλοὺς πατριώτας, εἰς τὰς ὁποίας εἶδετε πόσον κλαίουσιν τὴν Κρήτην ὅτι κινδυνεύει ἀπὸ ὑμᾶς. . . . Τώρα ἔρχεται ὁ Ἄ. Παναγιωτάκης γνωρίσας τὰ πάντα και θὰ σὰς βεβαιώσῃ περισσότερα ἀπὸ τὰ γραμμένα, εἰς τὸν ὅποτον ἐδόθη και γράμμα δι' ὄλην τὴν ἐπαρχίαν σας, νὰ χρησιμεύτῃ εἰς τὸν καθ' ἓνα σας και νὰ λάβῃ ὅσας ζημίας ἔπαθε και θὰ πάθῃ ἐν καιρῷ πολέμου ὅσους κόπους ἔκαμε και διὰ νὰ εὐχαριστηθῇ καθ' ἓνας σας εἰς τὸν βαθμὸν και τὴν τάξιν ὅπου εὐρέθη, και εὐρίσκεται Ἄδελφοὶ πατριῶται! τίποτε ἄλλο δὲν μένει πλέον παρὰ νὰ ἀποφασίσῃτε ἐντὸς ὀλίγου τὸν πόλεμον. Ἄν πρὸ δύο ἢ τριῶν μηνῶν εἴχαμεν σηκωμένα ἄρματα φανερά εἰς τὴν Κρήτην, ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι ὅπου ἔρχονται εἰς τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἤρχοντο μαζί ἡ και βλάπτει ὄχι μόνον τὴν Κρήτην, ἀλλὰ και ὄλην τὴν Ἑλλάδα» ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ἔρχονται ἐδῶ ἄνθρωποι ζητοῦντες τὸν πόλεμον (! ! ! !) πλὴν ἀποδίδουσι τὰς αἰτίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν σας.

«Μὴ τὸ καταδεχθῆτε λοιπόν, ἀδελφοί, νὰ σας κατηγορᾷ ὁ κόσμος και ἡ Πατρίς ὡς αἰτίους τῆς δυστυχίας τῆς και συλλογισθῆτε ποῖα μεγάλα ἔργα ἐκάμετε πρῶτα, ποῖα μεγάλα δικαιώματα ἔχετε, και τώρα κινδυνεύετε νὰ τὰ χάσῃτε ὅλα. . . . Σὰς ἐστάλη δὲ και ἀποδεικτικὸν τῶν δικαιωμάτων σας διὰ νὰ σηκωθῇ

καὶ μὲ τοῦτο πᾶσα πρόβασίς σας καὶ δυσαρέσκεια, διὰ τὸ ὅποιον ὁ καπετὰν Παναγιωτάκης ἔχει ἐγγύησιν ἐδῶ. Ἄν δὲ εἰς 30 ἡμέρας δὲν κάμετε κανένα καλὸν κίνημα ὑπὲρ τῆς Πατρίδος συνεννοούμενοι μὲ ἡμᾶς ἐδῶ, ὁπότε καὶ ἡμεῖς νὰ σᾶς παραστήσωμεν συστηματικῶς εἰς τὴν Σ. Κεβέρνησιν . . . ὅχι μόνον θέλει γυρίσῃ ὀπίσω τὸ ἀποδεικτικὸν τοῦτο, διὰ τὸ ὅποιον θὰ χάνετε εἰς τὸ ἐξῆς κάθε δικαίωμά σας ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔθνος ὡς ἐχθροὶ καὶ ἐπίβουλοι τῆς Πατρίδος. Εἰς τὸ χέρι σας λοιπὸν εἶνε τώρα ἢ νὰ τιμηθῆτε καὶ δοξασθῆτε μὲ τὴν λαμπρὰν καὶ ἔνδοξον ἐλευθερίαν τοῦ ἔθνους διὰ τῶν ἀρμάτων σας, ἢ νὰ ἀναθεματίζεσθε εἰς ὅλας τὰς ἱστορίας τοῦ κόσμου, ὡς αἴτιοι φανεροὶ τοῦ νὰ μείνῃ ἡ Πατρίς σας καὶ τὰ παιδιὰ σας εἰς τὴν αἰώνιον σκλαβίαν . . . »

Γραμβούσα 22 Δεκεμβρίου 1826.

Ἡ Ἐπιτροπὴ

Κ. ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΙΔΗΣ.

Τὴν ἥμισυ φρόνιμον ταύτην ἐπιστολὴν τοῦ ἐξόχου ἀνδρὸς ἀναγνώσαντες οἱ παρευρεθέντες Σφακιανοὶ ἠγανάκτησαν, ὡς εἰκόσ, διὰ τὰς ἐμπεριεχομένας ἀκρισίας, παραλογισμοὺς καὶ ἀπειλὰς ἀνδρὸς μηδὲν ἄλλο ἐν Κρήτῃ ἔχοντος ἢ ἑαυτὸν μὲ τὴν κουφότητά του. Τὸ μὲν ἐν αὐτῇ ἐσώκλειστον γράμμα τῶν δικαιωμάτων, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς, δὲν ἀνέγνωσαν, ἀλλὰ τὸ κατέσχισαν εἰς λεπτὰ τεμάχια μετὰ σφοδρᾶς ὀργῆς, τὴν δὲ ἐπιστολὴν ταύτην ἔριψαν κατὰ πρόσωπον τοῦ Παναγιωτάκη, θν καὶ ἐξύβρισαν σφοδρῶς καὶ τὴν ζωὴν του ἠπέιλησαν, ὡς καταδεχθέντος νὰ κομίσῃ αὐτοῖς μίαν τοιαύτην ἐξευτελιστικὴν ἐπιστολὴν τοιοῦτου ἀνθρώπου καὶ νὰ τῷ διδῆ ἐγγυήσεις.

Καὶ μόνη ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἄνευ σχολίων δύναται νὰ δώσῃ ἀρκούσας πληροφορίας εἰς πάντα ὀρθόφρονα περὶ τῆς φρονήσεως καὶ ἀξίας τῶν διὰ βραδουργιῶν καταλαβόντων τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀτυχοῦς ἀγῶνος τῆς Κρήτης. Καὶ οἱ Σφακιανοί, ὅσον ἂν ὑποτεθῶσιν ἀμαθεῖς καὶ βλάκες, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ καταληφθῶσιν ὑπὸ σφοδρᾶς ἀγανακτήσεως, ἀναλογιζόμενοι τὰς μεγάλας ἐξ ἀρχῆς θυσίας, τοὺς ἀγῶνας, τοὺς κινδύνους καὶ τὰς ἀπωλείας τῶν ἐνδοξοτέρων καὶ μαχιμωτέρων ἀνδρῶν, τὰς ἀχαριστίας καὶ τὴν πρὸς αὐτοὺς συμπεριφορὰν τῶν τοιοῦτων, καὶ πρὸ πάντων τὴν τύχην,

ἤτις περιμένει τὴν κοινὴν Πατρίδα ἀπὸ τῆς ἀφροσύνης τῶν νέων διευθυντῶν αὐτῆς. Καὶ ὁμοῦ νομίζουσι οἱ ἀφρονες ὅτι οὐχὶ αὐτοί, ἀλλ' οἱ μὴ πειθόμενοι εἰς τὰς ἀλόγους ἀξιώσεις των Σφακιανοὶ βλάπτουσι καὶ ἔβλαψαν τὴν Κρήτην καὶ ὅλην τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐπομένως εἰσὶν ἐθνοκατάρτατοι καὶ ἀναθεματισμένοι κατὰ τὰ μυαλά των!

Ἡμεῖς πεποίθαμεν ὅτι ὁ κόσμος κρίνει ἄλλως τὰ πράγματα καὶ ἡ ἱστορία, ἣν ἀναφέρουσι, θὰ εἴπῃ ὅτι οἱ βραδύοργοι καὶ οἱ δορυφόροι τῶν ἀγάθων, οἱ μόνον ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν κτημάτων των φροντίζοντες ἐν τοιαύτῃ κρίσιμῳ περιόδῳ, καὶ συνεχῶς διαμαρτυρούμενοι κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτοὶ οὗτοι ἔβλαψαν καὶ βλάπτουν τὴν Κρήτην καὶ ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ οὐχὶ οἱ ἀκριβῶς ἐκπληρώσαντες τὸ καθήκον των καὶ δὴ καὶ εἰς τὰ ὅπλα πάντες ἔτι διακαρτεροῦντες, ὡς καὶ τὸ συμβούλιον αὐτὸ ἐπισήμως ἔγραφε τῇ 16 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ὑπ' ἀριθμὸν 377, λέγον· «τὰ Σφακία εἶνε ἀποφασιστικὰ εἰς τὰ ἔργα καὶ πολεμοῦν συνεχῶς τὸν ἐχθρόν. . . .» Τοῦτο ἄρδην ἀνατρέπει τὴν πρὸς τοὺς Σφακιανοὺς ὠραίαν ἐπιστολὴν τοῦ Κριτοβουλίδου.

Σύμπασα ἡ Κρήτη διετέλει τότε ἐν ὑποταγῇ, πλὴν ὀλιγίστων τῆδε κακεῖσε περιπλανωμένων κλεπτοπολεμιστῶν καὶ φρονοῦμεν ὅτι ὁ Κριτοβουλίδης δὲν εἶχε δίκαιον ν' ἀπαιτῇ ἀπὸ μόνους τοὺς Σφακιανοὺς ἐκστρατείας καὶ μεγάλα κατορθώματα, μάλιστα δὲ καὶ μὲ τοιαύτην γλώσσαν. Μήπως, ἐὰν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ διευθύνωσι μὲ φρόνησιν τὴν Κρήτην, δὲν ἠδύνατο νὰ σχηματίσωσιν ἐν σῶμα μόνον 3000 ἐξ ὄλου τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἀπὸ νέους, ἀπὸ ἀπκλλαγμένους οἰκογενειακῶν φροντίδων συγκείμενον, τὸ ὅποσον νὰ περιτρέχῃ ἀπὸ τὰ Λευκὰ Ὄρη εἰς τὴν Ἴδην καὶ τὸ Λασιθί, νὰ διατηρῆται δὲ ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους εἰς τὰ ἔργα των, ἔστω καὶ μὲ βίαν χρείας τυχούσης; Ἐν τοιοῦτον σῶμα φερόσικον καὶ μεταβατικὸν θὰ ἦτο ἀκατανίκητον, φθόριον εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἐπικουρικὸν τοῖς μὴ ὑποταχθεῖσι Σφακιανοῖς. Τοιοῦτόν τι ἐὰν διοργάνιζον ἐν Κρήτῃ, θὰ ἔφερον αἴσια τὰ ἀποτελέσματα. Δὲν τὸ ἔκαμαν. Πρὸς τί δὲ νὰ μὴ μοιράσῃ ὁ μεγαλοφυὴς ἀνὴρ τὰς ἀράς καὶ μομφάς του πρὸς ἅπαντας τοὺς ὑστερήσαντας τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ πρὸς μόνους τοὺς Σφακιανοὺς, καὶ νὰ τοὺς πεισμώνῃ ἔτι μᾶλλον, ἐνῶ φαίνεται ἐναργῶς ὅτι ἀπὸ μόνους ἐκείνους ἤλπιζεν;

Ἄλλ' ἔστω, πᾶν ἄλλο μέτρον ἦτο ἀδύνατον εὐδοκιμῆσαι ἐν Κρήτῃ, ὅπως αὖθις ἐξεγείρη τοὺς Κρήτας εἰς τὰ ὄπλα, εἰμὴ μόνον τὸ τῶν Σφακιανῶν κίνημα. Ἐκεῖνοι ὄφειλον πάλιν νὰ προκινδυνεύσωσιν, ὅπως ἐφελκύσωσι πολλοὺς ἐλευθέρους καὶ ὄρεξιν ἔχοντας νὰ ἐξεγερθῶσιν. Ἄλλ' ἐφρόντισαν νὰ τοὺς ἐφοδιασώσι τι πρὸς ἐκστρατείαν, ἵνα μὴ ἀναγκαζόμενοι ἐφαρπαζῶσι τὰς κατσίκας τῶν ἀφιλοτίμων ὑποτελῶν καὶ ἐξεγείρωσι πάλιν τὰς κατακραυγὰς αὐτῶν; Λίαν καλῶς ἐγίνωσκον οἱ ἔξοχοι Διοικηταὶ πῶς εἶχον διθέσῃ τὰ πνεύματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς Σφακιανούς. Ἐναργῶς ἐγνώριζον ὅτι οἱ Σφακιανοὶ δὲν εἶχον πλέον, οὔτε χρήματα, οὔτε ποίμνια, οὔτε προϊόντα γεωργίας, ὡς οἱ λοιποὶ, οὔτε πλοῖα νὰ ἐκφορτώνωσιν, οὔτε ἐν τεμάχιον ἄρτου μὲ ἐν κρομμύδιον νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν καὶ διὰ μιᾶς ἡμέρας ἐκστρατείαν. Οὐδὲν περὶ τούτων κἄν ἐσκέφθησαν. Ὄφειλον ὁμῶς νὰ συνεννοῶνται μὲ ἐκείνους ἐκεῖ, ἵνα δοξάζωνται αὐτοὶ ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκείνων καὶ οὐδὲν πλέον.

Ἐὰν ἐνήργουν εἰλικρινῶς οἱ ἀρχομανεῖς ἐκεῖνοι, προτιμῶντες τὴν σωτηρίαν τῆς Πατρίδος τῶν ἀπὸ τὰς μοχθηρὰς τῶν διαθέσεις, δὲν θὰ ἐχαλαροῦτο ὁ ἀγὼν τῆς ἀθλίας Κρήτης, καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἠδύνατο οἱ τουρκόφιλοι νὰ κραυγάζωσιν εἰς τὰ Κοινοβούλια τῆς Εὐρώπης, ὅτι «ἡ Κρήτη εἶνε ἤδη ὑποτελὴς τῷ Σουλτάνῳ καὶ διὰ νὰ συμπεριλάβητε αὐτὴν εἰς τὸ συστηθησόμενον ἑλληνικὸν κράτος, πρέπει πρῶτον νὰ στείλωμεν τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς στόλους μας νὰ τοῦ τὴν ἀφαιρέσωμεν». Ἴδου διατί ἡμεῖς τοσοῦτον ἀγχανατοῦμεν κατὰ τῶν ἀθλίων ἀρχομανῶν.

Ἴδου καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ πρεσβευτοῦ καὶ ἐγγυητοῦ Παναγιωτάκη.

«Ἥγαπητέ μου Κύριε Κριτοβουλίδη. Καθὼς σὰς ὑπεσχέθηκα, ἦλθα καὶ ἐμίλησα εἰς τοὺς συνεπαρχιώτας μου καὶ ἔδωκα τὸ γράμμα σας διὰ τὸ ὁποῖον ἀναγνωρίζονται τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν Σφακιανῶν. Καὶ ἐσυνάχθησαν εἰς Κωμητάδες ἀρκετοὶ προεστοκαπεταναῖοι καὶ σὰν τὸ ἐδίδοσαν, ἐφοβήθηκα πῶς θὰ μὲ σκοτώσουν ἀπὸ τὸν θυμὸν τῶν καὶ τὸ ἕκαμαν χίλια κομμάτια καὶ μοῦ τὸ ἐπέταξαν, λέγοντάς μου ὅλοι μὲ μίαν φωνήν, ὅτι ἀπὸ ἐσᾶς καὶ ἀπὸ τοὺς προσκυνησμένους κινδυνεύει ἡ Κρήτη καὶ εἰς

αὐτοὺς πρέπουσι ὅσα γράφεις, καὶ διατί, λέγει, δὲν τὰ γράφετε εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ συνεπαρχιώτας σας, οἱ ὅποιοι, σὰν ἔσπρωξαν τοὺς Σφακιανοὺς καὶ ἐπήρασι τὰς ἀρχηγίας, δὲν ἐβάσταξαν καθόλου εἰς τὸν ἀγῶνα, παρὰ ἐπρόδωκαν εὐθύς; καὶ πάλιν θέλετε νὰ βάλετε τοὺς Σφακιανοὺς ὀμπροστά νὰ ἀποσκοτωθῶσι καὶ ὅσοι μείνουσι ὕστερα πάλιν νὰ τοὺς σπρώχνετε καὶ νὰ τοὺς σκοτώνετε ὅπου βρεθοῦν; Αὐτοί, λέγει, εἶνε ἕτοιμοι νὰ πολεμοῦν πάλιν, ὥστε νὰ μὴ μείνη κανεὶς τῶνε, φθάνει μόνον νὰ κινήσουν ὀλίγοι ἀπὸ κάθε ἐπαρχίαν καὶ δὲν θέλουσι ἀπὸ τὰ τασσήματά σας νὰ πολεμοῦν.

«Τέθιοι καὶ ἄλλα μοῦ εἶπαν νὰ ἐλθῶ νὰ σὰς εἶπω, ἀλλὰ δὲν ἤμπορῶ ἕως ξέφωτα, καὶ ἂν ἔχετε καὶ τίποτε θὰ εἶμαι ἐδῶ εἰς τὴν Ἀνώπολιν καὶ γράψετε μοι. Λοιπὸν, ἀδελφοί, καθὼς τοὺς ἐκατάλαβα, εἶνε ὀρεξάτοι νὰ πολεμοῦν, ἅμα ἰδοῦν καὶ ἄλλους νὰ κινήθωσι καὶ νομίζω ὅτι θα κάνετε καλὰ νὰ ξαναπαρακινήσετε τοὺς Σελινοκισσαμίτας νὰ σηκωθοῦν εἰς τὰ ἄρματα καὶ αὐτοί, διότι αὐτοί, ἀφοῦ τῶν ἐβγάλαμεν τοὺς Τούρκους, δὲν τὸ ἐκούνησαν πλέον διόλου νὰ ἐκστρατεύσουν πουθενά, καὶ εἶνε καὶ ξεκουρασμένοι καὶ ἔχουν καὶ τροφὰς καὶ ὅ,τι ἄλλο θέλουσι καὶ δὲν ἔχουν νὰ φοβοῦνται καὶ ἀπὸ Τούρκους, διότι ὅσοι περιφέρονται ἐκεῖ σὰν κλέφταις, θὰ φύγουν ἅμα σηκωθοῦν οἱ Χριστιανοί. Δοκιμάσετε τοὺς πάλιν καὶ ἴσως θὰ ἀκούσουν νὰ γίνῃ ἡ ἀρχή.»

Τὴν 2 Ἰανουαρίου 1827.

Ὁ φίλος σας

Ἄ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ.

«Π. — Πάρα πολὺ εἶνε θυμωμένοι καὶ διὰ τοὺς δύο Σφακιανοὺς ὅπου εὐρέθησαν προχθὲς σκοτωμένοι ἀπὸ Χριστιανοὺς εἰς τὸ Σέλινο, χωρὶς καμμίαν ἀφορμὴν, καὶ μάλιστα, διότι οἱ συγγενεῖς τοῦ ἐνὸς φονιά ἔσχισαν τὴν κοιλίαν τοῦ σκοτωμένου καὶ ἐφάγαν οἱ σκύλοι τὰ ἐντόσθιά του (α) καὶ δὲν τὰ ὑποφέρουν, λέγει, πλεῖοι καὶ θὰ ζητήσουν ἱκανοποίησιν καὶ ἂν δὲν τὴν λάβουν, θὰ γίνωμεν ὄλοι παρανάλωμα τῆς κακίας μερικῶν τιποτένιων. Αὐτὰ λέγουσι νὰ εἰδοποιήσετε εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας, διότι ἀπωλέσασιν πλέον τὴν ὑπομονὴν ὄλοι καὶ συλλογισθητέ το καλὰ.»

(α) Ἴδου τί ἐστὶ Κρητικὴ θηριωδία κατὰ τὸν Παῦλον!

Ἐν τούτοις εἶτε πεισμώνσας ὁ Ἄ. Παναγιωτάκης πρὸς τοὺς συνεπαρχιώτας Σφακιανοὺς ἀπὸ τὴν προσβολήν, εἶτε χαριζόμενος τοῖς ἐν Γραμβούσῃ, μεθ' ὧν φαίνεται ὅτι διετέλει εἰς καλὰς σχέσεις, πρόετραψε τὸν ἀδελφόν του Ἀνδρέαν Παναγιωτάκην, τὸν ὄπλαρχηγόν Π. Τσιριντάνην νὰ παραλάβωσιν ὅσους ἠδύναντο στρατιώτας καὶ μεταβῶσιν εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας, ἵνα διαμένωσιν ἐκεῖ διαρκῶς καὶ ὑποκινῶσιν ὅσους ἤθελον ἐκ τῶν κατοίκων νὰ συμμερίζωνται τὴν ἐπανάστασιν, ἵνα ἀκούηται καὶ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα ὕφισταμένα, διότι ἡ πολιτικὴ κατάστασις οὕτως ἀπῆται τότε.

Μεταβάντες λοιπὸν ἐκεῖ κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1827 πολλοὶ εἰργάζοντο ἀνευδρότως ὑπὲρ τῆς ῥηθείσης ιδέας, ἀλλ' οἱ κάτοικοι, οὐχὶ μόνον δὲν ἤκουον αὐτῶν περὶ ἐπαναστάσεως, οὐχὶ μόνον δὲν ἐχορήγουν αὐτοῖς οὐδὲν τρόφιμον ἀνευ πολλῆς βίας, ἀλλὰ καὶ πολλαχοῦ ἐκακοποιοῦν, ἀπεγύμνωνον καὶ κατεπρόδιδον αὐτοὺς ἀγενῶς. Καὶ μόλα ταῦτα συνεχεῖς ἐποίουν οὗτοι ἐπιθέσεις πρὸς τοὺς ἐν Ἱεραπέτρα Τούρκους καὶ πολλοὺς ἐφόνευσον. Εἰς μίαν ἐπιθέσειν κατώρθωσαν ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὑπὲρ τὰ 200 ζῆα. Ὁ Βέης τῆς καμοπέλεως ὄρων τοὺς Σφακιανοὺς τοσοῦτον πλησιάζοντας ἀφόδως, ὄντας μόλις 40 ἄνδρας, ὑπέθεσεν ἐνεδραν' διό περ ἠμπόδιζε τοὺς Τούρκους εἰς ἐξόρμησιν ἐφ' ἱκανὸν χρόνον, ἀλλ' ἰδὼν ὅτι μόνοι οἱ ἄγοντες τὰ ζῆα ἦσαν, ἀπέλυσε κατ' ἐκείνων τοὺς Τούρκους του, πλὴν οἱ Σφακιανοὶ εἶχον ἀνέλθῃ ἕως εἰς τὸ Γιαννίτση καὶ οὐδὲν κατώρθωσαν. Μόνος δὲ ὁ ὄπλαρχηγὸς Νικηφόρος ἐξ Ἐμπροσγιαλοῦ παραδρομῆσας ἔμεινε πολὺ ὀπίσω. Ὅντος δὲ πυκνοῦ ἐλαιῶνος θὰ ἐσώζετο, εἰάν ὁ ἐξ Ἱεραπέτρας Ἰωάννης Κυκυβαρῆς δὲν κατεπρόδιδεν αὐτὸν ἐξ ἀντιπαθείας πρὸς τοὺς Σφακιανοὺς δι' ὅσα ἔπαθεν ὧν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἄμπελον. (ὄρ. σελ. 226).

Οὗτος ἰδὼν τὸν πλανηθέντα Νικηφόρον ἔδραμε (χάριν τῶν φίλων του Τούρκων, οἵτινες μόλις πρὸ μηνὸς εἶχον σφάζει ἀναιτίως τὸν πατέρα του) σφακιροβλῶν αὐτὸν καὶ προσκαλῶν τοὺς Τούρκους. Ἐδραμεν ἱππεὺς τις Ἀλβανὸς καὶ ἐπετέθη ξιφῆρης κατὰ τοῦ Νικηφόρου, ὅστις ἐπυροβόλησε κατὰ τοῦ ἱππέως, ἀλλὰ τὸ τουφέκι του δὲν ἐξεπυροσκόρησε, ἐπυροβόλησε καὶ μὲ τὴν πιστό-

λαν, πλὴν καὶ αὕτη παραδόξως δὲν ἐξεπυροκρότησε. Τότε δὲ ὁ Νικηφόρος λαμβάνει αὐτὴν ἀπὸ τὸ στόμα καὶ τὴν ῥίπτει μὲ ὄλην του τὴν δύναμιν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἄλθανοῦ καὶ τὸν ῥίπτει χαμαί. Εἶτα δὲ ξιφουλκήσας ἤμυνοτο ἀπὸ τὴν ῥίζαν ἐλαίας κατ' ἄλλου ἰππέως προφθάσαντος μετὰ τοῦ προδότου, ἀλλ' εἰς τὴν πάλιν ἐθραύσθη καὶ ἡ μάχαιρα τοῦ Νικηφόρου. Οὗτος τότε σταυρώσας τὰς χεῖρας ἐβόησε· «Κάμετε ἐδὰ σκυλιὰ καὶ σὺ προδότα, τὴν ὄρεξί σας!» Ὁ δὲ πληγωθεὶς Ἄλθανος ἀπομάσσων τὰ αἵματα ἐκ τοῦ προσώπου ἐφώνησε· «Μή, ὄρέ! μὴ τὸ σκοτώσετε καὶ κρίμα εἶναι τέθιο παλληκάρι!» Ἄλλ' οἱ Κρητικοὶ κατεκρεοῦργησαν αὐτὸν πάραυτα. Ὁ δὲ προδότης περιέφερε τὴν κεφαλὴν του εἰς τὴν κωμόπολιν, συνάζων χρήματα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἄλλὰ καὶ ὁ φονευθεὶς ἔφερε πολλά, ἐξ ὧν ἔδωκαν οἱ Τούρκοι ἴσην μερίδα καὶ εἰς τὸν προδότην Ἰ. Κουκυβαρὴν (α).

Εἶπομεν προλαβόντως, ὅτι ὁ Μουσταφᾶς ὠρίσθη νὰ ἐξοντώσῃ ὀλοσχερῶς τὴν γενεὰν τῶν Σφακιανῶν πρὸς ἡσυχίαν του. Ὅθεν συναγείρας στρατὸν ἐκίνησεν ἐξ Ἀποκορώνων μὲ δέκα χιλιάδας αὐτοῦ, τὸν δὲ Μεχμέτ πασὰν διέταξε νὰ κινήσῃ μὲ πέντε χιλιάδας ἐξ Ἀργυρουπόλεως καὶ ἀνερχόμενοι ταυτοχρόνως ἠνώθησαν εἰς τὸ Ἄσκυφον, λήγοντος τοῦ Ματοῦ 1827. Ὁ κίνδυνος καὶ ἡ ἀπελπισία τῶν ἀπομεμονωμένων καὶ ἀσθενεστάτων Σφακιανῶν ἦτο ἀπερίγραπτος. Μάλιστα δέ, διότι οὔτε πυρίτιδα, οὔτε ἄλλο τι εἶχον πρὸς ἀντίστασιν κατὰ τῆς υπερβαλλούσης δυνάμεως τοῦ πολεμίου· ἀλλ' οὔτε τὴν ἐλαχίστην ἐλπίδα ὅτι ἤθελον βοηθηθῆ ἀπὸ τοὺς ὑβρίζοντας καὶ ἀπειλοῦντας αὐτούς. Πολλοὶ ἐγνωμάτευον νὰ παραδώσωσι καὶ αὐτοί, ὡς οἱ λοιποὶ, τὰ ὄπλα καὶ νὰ ὑποταχθῶσιν, ἵνα μὴ ὀλοσχερῶς ἐξαφανισθῶσιν, ὡς ὁ Μουσταφᾶς τοὺς ἠπειλεῖ. Τῆς γνώμης ὁμοῦς ταύτης μὴ ἐγκριθείσης ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐσπευδεν αὐθις ἕκαστος τοποθετῶν τὸ ὑπόλοιπον τῆς οἰκογενείας του, ὅπου ἐνόμιζεν ὅτι θὰ σωθῆ.

Ὁ πολέμιος ἀνελθὼν ἀπρόσβλητος διέμενον ἐν Ἀσκύφῳ ἐπὶ

(α) Δὲν παρῆλθεν ὅμως πολὺς χρόνος καὶ ἐγένετο μανιακὸς μέχρι λύσεως, δάκνων τὰς σάρκας του καὶ τὰς ἀλύσεις, ἕως ὅτου ἀπέθανεν ἐν τῇ Μονῇ Φαρωμιμένης οἰκτρῶς.

δλόκληρον μῆνα, χωρίς νὰ ποιήσῃ οὐδεμίαν ἐκδρομήν, ἢ νὰ πυρπολήσῃ κἄν ἓνα οἰκίσκον τέως ἐστεγασμένον. Ἄλλ' οὐδ' οἱ Σφακιανοὶ ἐπλησίασαν νὰ τὸν προσβάλωσιν, ἐπιθυμοῦντες νὰ ἡρεμῇ. Ἡ διαγωγὴ αὐτῆ τῶν Τούρκων ἦν ἀρκετὰ περίεργος καὶ δὴ καὶ πρωτοφανής. Λέγεται ὅτι τὸ σχέδιον τοῦ Μουσταφᾶ ἦτο νὰ προσέλθῃ καὶ ὁ στόλος αὐτῶν εἰς τὰς Σφακιανὰς παραλίαις καὶ ἐμποδίσῃ τὴν ἐξοδὸν τῶν Σφακιανῶν ἀπὸ τὴν θάλασσαν, αὐτὸς δὲ διὰ τῆς ῥηθείσης δυνάμεως νὰ ἐπιτεθῇ εἰς αὐτοὺς ἀπὸ τὴν ξηράν, ὥστε ἢ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ δώσωσι τὰ ὄπλα καὶ ὑποταχθῶσιν ἐπισήμως, ἢ νὰ τοὺς ἐξοντώσῃ ὀλοσχερῶς. Ἄλλὰ τύχῃ ἀγαθῇ! καταπολεμηθέντος τοῦ στόλου των τότε ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ Κρητικὸν πέλαγος καὶ μὴ ἐλθόντος, ἐματαιώθησαν τὰ σχέδια τοῦ Μουσταφᾶ, ὥστε ἀνεχώρησεν ἄπρακτος, καὶ μόλις κατώρθωσε νὰ συλλάβῃ πέντε γέροντας ποιμένας, οὓς ἐκρέμασεν εἰς ἓνα πρῖνον κατερχόμενος εἰς τὸν Κατρέα ὅλως ἀπρόσβλητος. Πῶς δὲν ἔστειλαν οἱ ἐν Γραμβούσῃ κομπάζοντες μικράν τινα ἐπικουρίαν τότε, ὅπως ἐνθαρρύνωσι τοὺς δεινῶς ἀπειλουμένους Σφακιανούς; καὶ ἂν ἐκεῖνοι ἤρνοῦντο νὰ πολεμήσωσι, τότε αὐτοὶ ἐδικαιοῦντο νὰ τοῖς ὑστερήσωσι τὰ πολιτικά των δικαιώματα καὶ νὰ τοῖς ἐπιδαψιλεύσωσι τὰς ἐθνικὰς ἀράς! Οἱ δυστυχεῖς! ὑπὸ μὲν τοῦ Μουσταφᾶ ἠπειλοῦντο δεινῶς ὅτι δὲν ἤσυχάζουσιν, ὑπὸ δὲ τῆς ἐπιτροπῆς ἀνεθεματίζοντο ὅτι δὲν ἐκινοῦντο. Τίς εἶχε τὸ δίκαιον; τὰ πράγματα λαλήσουσιν ἐκ νέου.

Εἶπομεν προλαβόντως ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ εἰργάζετο ἀνενδότης, ἵνα ἐξεγείρῃ καὶ πάλιν τοὺς Κρήτας εἰς τὰ ὄπλα, καὶ μάλιστα τοὺς ἔχοντας ὄλα τὰ μέτα Σελινοκισσαμίτας, πλὴν δὲν τὸ κατώρθωσε, τὸ μὲν ἔνεκα τῆς ἀνικανότητός των, τὸ δὲ διότι ὁ ἀμαθὴς λαὸς ἄπαξ ἀπαλλαχθεὶς τῶν συνοίκων θηρίων ἐνόμιζεν ὅτι δὲν ἐπανήρχοντο πλέον καὶ συνεπῶς ἐθεώρει τοὺς περαιτέρω ἀγῶνας ὅλως περιττοὺς. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὰ ἑαυτῶν καὶ τὰ τῶν Ὀθωμανῶν κτήματα ἀδεῶς καρπούμενοι εὕρισκον τὴν ἡσυχίαν λίαν ὠφέλιμον καὶ λυσιτελῆ, ὥσπερ οἱ Εὐβοεῖς καὶ ἄλλοι ἀλλαχοῦ Ἑλληνες ἐποίουν.

Ἄλλ' ἐνῶ τὰ πράγματα ἐπέειγον διὰ σπουδαίας στρατιωτικῆς ἐργασίας, τῆς διπλωματικῆς ὁσημέραι ἐπιτακτικώτερον ἀσχολου-

μένης, ὑπὲρ τῶν ἀγωνιόντων Ἑλλήνων, οἱ φίλοι τῆς Κρήτης καὶ δὴ καὶ ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις προέτρεπον τὴν ἐπιτροπὴν, ὅπως ἐνεργήσῃ μᾶλλον ἐρρωμένως πολεμικὰς ἐργασίας. Πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐστάλη καὶ ἐπικουρία ἐξ Ἑλλάδος, ἣτις ἐνωθεῖσα μετὰ τῶν Κρητῶν ἀπεστάλη διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἰωάννου Χάλη, ἀνδρὸς πολεμικωτάτου μὲν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πεπειραμένου εἰς ἐκτέλεσιν καθηκόντων στρατηγοῦ.

Ἀφικθέντες δὲ εἰς Μεραμβέλλον, ὑπερμεσοῦντος τοῦ Νοεμβρίου, πολλὰ τε καὶ μεγάλα διεπράξαντο κητορθώματα. Τετρακόσιοι περίπου Τούρκοι κατακλεισθέντες εἰς τὸ μέγαρον τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Καρακάση ἐφονεύθησαν. Ἐσπευδον δ' ἐξ Ἡρακλείου καὶ ἄλλοι εἰς ἐπικουρίαν, ἀλλὰ περιτυλιχθέντες καθ' ὁδὸν ἐφονεύθησαν πλείονες τῶν 150 ἀνδρῶν. Ἡ δ' ἀποσκευὴ αὐτῶν μὲ 200 περίπου ζῶα ἀχθοφόρα, τροφὰς καὶ πλείστα τοῦ πολέμου ἐπιτήδεια περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων. Ἐπολιόρκησαν δὲ στενῶς 280 περίπου Τούρκους εἰς ἓν Τζαμίον, οἵτινες μετὰ πολλῆς ἀντιστάσεως παρεδόθησαν διὰ συνθήκης, ἀλλὰ πρᾶσπονδήσαντες αὐτοί, κατεῖχον τὴν 27 Νοεμβρίου ἅπαντες ἐν αὐτῷ, ὡς οἱ ἐν Κρουσῶνι. Λάφυρα δὲ πολλῆς ἀξίας καὶ ἐντεῦθεν περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν Ἑλλήνων. Περὶ δ' ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ ταύτῃ καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς Σφακιανὸς Γρηγόριος Κωμίθιανός, ἄγων μόλις 70 ἀνδρας Σφακιανούς, οἵτινες καὶ ἤρριστευσαν εἰς ὅλας τὰς ῥηθείσας μάχας, ἀλλ' ἔπεσον ἐξ αὐτῶν 3 ἀνδρες ἐκλεκτοὶ ἐν τῇ ῥηθείσῃ πολιορκίᾳ. Ἄλλοι δὲ ἐξ αὐτῶν 5 ἀνδρες ἐν Μοχῷ, ὅπου καὶ ἐκινδύνευσαν, ἵνα μηδεὶς σωθῇ.

Τοιαῦτα ἀξία μνήμης κατώρθωσαν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ οἱ Ἕλληνες ἐνταῦθα, ἀλλὰ τὰς λαμπρὰς ταύτας ἐπιτυχίας διεδέχθησαν συμφορὰ καὶ μεγάλα· καθότι καὶ μετὰ αὐτῶν ἐγεννήθησαν ἀντιζηλεῖται καὶ σπουδαῖαι διαίρεσεις, καὶ πρὸς τοὺς ἐντοπίους δυσἀρέσκεια καὶ σοβραὶ ἀντεγλήσεις. Αἱ μετὰ τὸ στρατοῦ διενέξεις ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς φιλαρχίας καὶ φιλοπρωτείας, αἱ δὲ πρὸς τοὺς κατοίκους ἀπὸ τῆς μὴ παραδοχῆς αὐτῶν πρὸς νέαν ἐξέγερσιν καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς ἀρνήσεως αὐτῶν εἰς τὸ παρέχειν τροφὰς τοῦ

στρατοῦ ἄνευ βίας καὶ καταραβδισμῶν, καθὼς πολλάκις ἐγένετο ὑφ' ὄλων τῶν ἀγωνιζομένων.

Αἱ ἔριδες αὗται, αἱ μεταξὺ των καὶ αἱ πρὸς τοὺς κατοίκους, ὁλονὲν ἐπετείνοντο καὶ οἱ κάτοικοι ἐδήλωσαν φανεράν ἀποδοκιμασίαν νέας ἐπαναστάσεως ἕνεκεν τῶν προτέρων δεινοπαθημάτων, ὥσει μὴ ἔπαθον ἄλλοι, καὶ συνεπῶς ἤξιουν νὰ φύγωσιν οἱ Χανιώται ἀπὸ τὸν τόπον των. Ὁ δὲ στρατηγὸς φύσει ὀξύχολος καὶ τὰ ἄτοπα ὄρων καὶ ἀκούων ἐξετραχύνθη τόσον, ὥστε μόλις δὲν τοῖς ἐπετέθη ἐθχρικῶς. Τοιοῦτοτρόπως προσηνέχθη καὶ πρὸς τὸν στρατὸν του. Ἄντὶ νὰ προσπαθήσῃ ὄλαις δυνάμεσι νὰ συνάπτῃ τὰ διεσπῶτα ἐλάμβανε μέρος ὑπὲρ τούτου, ἢ κατ' ἐκείνου μετὰ μεγάλης τραχύτητος καὶ ἀνοικείας συμπεριφορᾶς εἰς στρατηγόν.

Τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων ὁ ἀξιόμαχος ἐκεῖνος στρατὸς περιήλθεν ἐν βραχεῖ χρόνῳ εἰς ἐντελῆ ἀχρηστίαν. Τὰς διαίρέσεις καὶ τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν αὐτῶν πληροφορηθεὶς ὁ πολέμιος ἀπὸ τοὺς ὑποτελεῖς τούτους ἐπετέθη κατ' αὐτῶν ῥαγδαίως παρὰ τῷ Μοχῶ καὶ διεσκόρπισεν αὐτοὺς οἰκτρῶς. Εἶτα δὲ καταδιώκων αὐτοὺς στενῶς ἔρριψεν εἰς τὸν ἀπὸ Λασιθί ρέοντα ποταμὸν πλείους τῶν 150 ἀνδρῶν καὶ οὐκ ὀλίγους ἐφόβησεν εἰς τὴν καταδίωξιν ἐκείνην.

Κατιδῶν δὲ ὁ στρατηγὸς Ἴ. Χάλης τὴν ὀλεθρίαν ταύτην ἤταν καὶ τὸ ἀδύνατον τῆς ἐκεῖσε διαμονῆς του ἕνεκεν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πολεμίου καὶ τῆς ἐτι μᾶλλον ἐδραιωθείσης τῶν κατοίκων ἀποστροφῆς καὶ περιφρονήσεως αὐτῶν πρὸς ἐκείνους, διέλυσε τὸν στρατὸν του καὶ ἀφῆκεν ἕκαστον ἐλεύθερον νὰ ὑπάγῃ ὅπου θέλει. Καὶ οἱ μὲν ἐλθόντες διὰ θαλάσσης ἀνεχώρησαν διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, οἱ δὲ διὰ ξηρᾶς λίαν κατεπειγόντως· διότι ὁ δραστήριος πολέμιος κατεδίωκεν αὐτοὺς στενῶς εἰς μακρὰν ἀπόστασιν. Ἀφιχθέντες δὲ εἰς Ἀμπαδιὰν ἐσπέραν τινὰ καὶ ἰδόντες ἔμπροσθέν των τοὺς Ἀμπαδιώτας Τούρκους συσσωματωμένους μετὰ τῶν Ρεθυμνίων, τὸν δὲ Ἀγριολίδην μετὰ ἰσχυροῦ σώματος ἕτοιμον νὰ τοῖς ἐπιτεθῇ ἀπὸ τὰ νῶτα ἔφριξαν. Τούτους, φαίνεται, προειδοποίησαν ἐξ Ἡρακλείου καὶ ἦσαν ἕτοιμοι εἰς ἐπίθεσιν κατὰ τῶν διαβαινόντων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐνεκρίθη νὰ τοὺς ἀφήσωσι ν' ἀποθάψωσι σκληρῶς ἐπὶ τοῦ χιονοσκεποῦς ὄρους τῆς Ἰδης.

Καθορώντες, δ' οἱ Ἕλληνες οὗτοι τὸν κίνδυνον ὡς εὐρεθέντες μεταξὺ δύο στρατῶν πολεμίων καὶ ἔχοντες ἄνωθεν τὴν χιονοσκεπή Ἰδην μετὰ σφοδροῦ χειμῶνος, οὐδὲν ἄλλο εἶχον νὰ πράξωσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἢ νὰ ἀποσύρωνται ὁλοπῆ, εἰς τὰς κλιτύας τοῦ ὄρους τούτου ἄνευ τροφῆς καὶ πολεμοφοδίων, ὅπως ἐκεῖ ἀποθάνωσιν ἐντίμως. Ἄλλ' ὁ Γρηγόριος Κομητιανός, ὄρων τὸν κίνδυνον ἀπέλυσε δύο ὠκύποδας νέους, ἵνα δώσωσι τὴν εἶδησιν τῆς ἐπικειμένης αὐτῶν πανωλεθρίας εἰς τὰ Σφακία. Διαδοθείσης οὖν τῆς εἰδήσεως ταύτης εἰς τὰ ἀνατολικά χωρία τῶν Σφακίων, ἐτέθησαν πάραυτα ὡς 200 ἄνδρες ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Μανουσέλην καὶ τὸν Χριστόδουλον Ἀσκυφιώτην καὶ ἔτρεχον ἀσθμαίνοντες εἰς τὸν τόπον τοῦ κινδύνου, ὅπως παράσχωσιν ἐκείνοις τὴν δυνατὴν βοήθειαν. Ἀφικθέντες δὲ εὗρον τοὺς Ἕλληνας διακαρτεροῦντες εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Ἰδης τὴν ἐλευσομένην ἐπικουρίαν. Ἄλλ' ἅμα πλησιάσαντες οἱ ἐπελθόντες καὶ ἐτοιμασθέντες νὰ προσβῆλωσι τοὺς Τούρκους ὄρῳσι παρ' ἐλπίδα τούτους ἀναχωροῦντας πρὸς τὴν ἄγουσαν εἰς τὸ Ῥέθυμνον· ἐπίσης καὶ τὸν Ἀγριολίδην ὑποχωροῦντα διὰ τὴν Μεσσαράν· οἱ δὲ πολιορκούμενοι εἰς τὰς χιονοσκεπεῖς κλιτύας τῆς Ἰδης Ἕλληνες ἀφέθησαν ἐλεύθεροι καὶ ἀνεχώρησαν διαλυθέντες εἰς τὰ ἴδια. Ἡ διαγωγὴ αὕτη τῶν Τούρκων εἶνε ἀνεξήγητος ἀπὸ τῆς νέας τροπῆς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ἐκ τῶν διασωθέντων τούτων ἦσαν καὶ τινες οἱ κατὰ τῶν Σφακιανῶν ἐν Γραμβούση κακουργήσαντες, ἀλλ' οἱ Σφακιανοὶ δὲν κατεδέχθησαν οὐδ' ἀπλοῦν λόγον νὰ τοῖς εἴπωσιν, ἂν καὶ ἐκεῖνοι ὑπωπετεύθησαν τότε ἐντεκδίκησιν.

Ἐρωτῶμεν:

Κατοικεῖ εἰς τὰ Σφακία

τόση ἀνεξικακία;

Ἡ ἢ διαγωγὴ τῶν αὐτῶν

εἶνε καθαρὰ βλακία;

Ὅχι! Ἄλλ' εἰς τοὺς κινδύνους,

ὡς καθολικοὶ πολιταί,

Τὸ νομίζουσι καθῆκον

νὰ προσφέρωνται ὀπλίται.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ

ΗΤΟΙ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ Ε΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ἐλευσις τοῦ Χ. Μιχάλη εἰς τὰ Σφακία καὶ καταστροφὴ αὐτοῦ. — Ἀνανέωσις τῆς ἐπαναστάσεως.

Μολονότι οἱ Σφακιανοὶ περιῆλθον, ὡς προείπομεν, εἰς μεγίστην ἀδυναμίαν ἕνεκεν τῆς ἀπωλείας καὶ τῆς εἰρκτικῆς ἀπάντων σχεδὸν τῶν ἀνωτάτων αὐτοῖς ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν ἀξιωτέρων μαχητῶν, ἕνεκα τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς ψυχρότητος εἰς ἃ περιήγαγον αὐτοὺς τὰ πάθη καὶ ἡ κακοβουλία ἐνίων ἐκ τῶν συναγωνιστῶν, ἐν τούτοις ἐκαραδόκουν εὐνοϊκὴν περίστασιν, ἵνα δεῖξωσιν ὅτι, ἔχοντες ἐπικούρους τῆς ἀδυναμίας των καὶ αὐτοδούλους ἐνεργείας εἰς τὰς πράξεις των, καθὼς ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀγῶνος, ἤθελον καὶ ἐπεθύμουν νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸν ἀγῶνα, θν αὐτοὶ οὗτοι ἰδίᾳ πρωτοβουλία, δαπάνη καὶ κινδύνῳ ἐδημιούργησαν χάριν τῆς ἀπαλλαγῆς ὄλων τῶν καταπιεζομένων ἀδελφῶν των καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως.

Ἀριχθέντος οὖν τοῦ ἱπάρχου Χ. Μιχάλη (5 Ἰανουαρίου 1828) εἰς Γραμβοῦσαν ὑπεδέχθησαν αὐτὸν οἱ ἐκεῖ μετὰ χαρᾶς καὶ τιμῶν, ἀλλ' ἐνῶ δικυθέτουν τὰ κατ' αὐτὸν οὗτοι, ἐκεῖνος ἐδήλωσε γνώμην καὶ ἐπιθυμίαν νὰ μεταβῇ εἰς τὰ Σφακία καὶ ἐκεῖθεν ἀρξῆται μετὰ τῶν Σφακιανῶν τῆς πολεμικῆς ἐργασίας· καθότι, ἔλεγεν, ἡ Κρήτη σύμπασα διατελεῖ ἐν ὑποταγῇ καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἠδύνατο οὐδαμοῦ νὰ ἔχη κέντρον ἀσφαλές καὶ ἐλεύθερον, ὅπως διενεργῇ τὰ εἰκότα. Οἱ δὲ Γραμβουσιανοὶ ἀκούσαντες ταῦτα κατεκεραυνοβολήθησαν, διότι εἶχον προαποφασίσῃ, ἵνα ἄρῳσιν ἀπὸ τὰ Σφακία καὶ Σφακιανούς πᾶσαν πρωτοβουλίαν καὶ τὸ κέντρον τῶν ἐνεργειῶν μετατοπίσωσιν εἰς Γραμβοῦσαν. Ὁ Χ. Μιχάλης ὦν φύσει ἐπίμονος εἰς τὰς ἰδέας του ἔμενεν ἀμετάβλητος. Οἱ δὲ Γραμ-

βουσιανοί τῷ ὑπέδειξαν καὶ τὸ Λασιθί, ὅπου ἠδύνατο καὶ ἀφθόνους τροφάς διὰ τὸ ἵππικόν του νὰ ἔχη καὶ ὅλα τὰ χρειώδη διὰ τὸν στρατὸν· πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἀπὸ τὰς ἐδάρας τῶν πολεμίων πολὺ ἀπέχει, ὥστε αἱ ἐνέργειαι του θὰ ἦσαν ἐλεύθεραι καὶ ἀνεπηρέαστοι. Αἱ συστάσεις αὗται τῶν Γραμβουσιανῶν διὰ τὸ Λασιθί, ἂν καὶ ἦσαν ἰδιοτελεῖς, ἦσαν ὁμῶς καὶ ὀρθαί, πλὴν ὁ Χ. Μιχάλης ἐπέμενε νὰ ὑπάγῃ εἰς τὰ Σφακία μὲ τοὺς Σφακιανούς καὶ οὐδὲν ἤθελε ν' ἀκούσῃ. Λέγεται ὅτι στρατιῶται τινες ξένοι οἱ ὅποιοι εἶχον μεταβῆ πρότερον ἐκεῖ μετὰ τοῦ Ἰ. Χάλη, διεβεβάζισαν αὐτὸν ὅτι, οὔτε τροφίμα θὰ τῷ παραχωρήσωσιν οἱ κάτοικοι ἄνευ ξυλοκοπισμῶν καὶ ταραχῆς, οὔτε θὰ λάβωσι μέρος εἰς ἐπανάστασιν καὶ θὰ πάθῃ ὅσα ἔπαθε καὶ ὁ Χάλης. Καὶ ἀληθῶς τοιαῦται εἰσηγήσεις ἴσως ἀπέτρεψαν τὸν Χ. Μιχάλην εἰς τὸ νὰ μεταβῆ ἐκεῖ, ἂν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἦτο πολὺ ἰσχυρογνώμων. Ἄλλ' οὐχ ἦπτον καὶ οἱ ἐν Γραμβούσῃ ἐπέμενον εἰς τὰς ἰδέας των καὶ κατεξόδευσαν δύο ὀλοκλήρους μῆνας εἰς τοιαύτας μωρὰς ἀξιώσεις· διότι τοσοῦτω τοὺς εἶχεν ἀποτυφλώσῃ τὸ πάθος τῆς ἀρχομανίας, ὥστε δὲν ἦσαν ποσῶς εἰς κατάστασιν νὰ συνιδῶσιν ἐκ τῶν πραγμάτων ὅτι αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἀρμόδιοι νὰ ἐξεγείρωσι πάλιν τὸν Κρητικὸν λαὸν εἰς τὰ ὄπλα· διότι ἦλθεν ὁ Λαζόπουλος μὲ ἀξιόμαχον σῶμα, τὸ ὅποῖον διευθύνοντες αὐτοὶ οὐδὲν κατῴρθωσαν. Ἦλθον ἄλλα διάφορα ἐπικουρικὰ σώματα καὶ τιθέμενα ὑπὸ τὰς ἀμέσους αὐτῶν διαταγὰς ἀπέτυχον. Ἀπέστειλαν ἀξιόμαχον στρατὸν μετὰ σώματος ἐπικουρικοῦ εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας καὶ μολονότι ἔστησαν τρόπαια δόξης, ἐπὶ τέλους κατεστράφησαν χωρὶς νὰ ἐξεγείρωσιν οὐδένα εἰς τὰ ὄπλα. Νῦν ἤδη ἤθελον καὶ ἀνευδρότως εἰργάζοντο νὰ ματαιώσωσι καὶ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Χ. Μιχάλη διὰ νὰ θεραπεύσωσι τὸ πάθος καὶ τὴν ἀρχομανίαν των.

Οἱ δὲ Σφακιανοί, καίτοι συνετάσσοντο εἰς τὴν γνώμην τοῦ Χ. Μιχάλη, δὲν ἀνθίσταντο ὁμῶς καὶ εἰς τὰς μοχθηρὰς ἀξιώσεις τῶν Γραμβουσιανῶν· καθότι οὐδόλως ἠγνοῦν πόσον ἤθελε τοῖς στοιχίση ἢ ἐκεῖσε μεταβάσις καὶ διαμονὴ τοσοῦτων ξένων ἀνθρώπων τε καὶ ζώων. Ἄλλ' ἀφοῦ ἐπληροφορήθησαν ὅτι ὁ Χ. Μιχάλης ἐδήλωσε φανερὰ τὴν γνώμην του ὅτι, ἂν δὲν τῷ ἐπιτραπῇ ἢ εἰς τὰ Σφακία μεταβάσις του, ἔχει σταθερὰν ἀπόφασιν νὰ φύγῃ ὄθεν ἦλθε,

τότε πλέον και αυτοί ήτοιμάζοντο να τόν υποδεχθώσιν εις την λιμώττουσαν χώραν των και να μη έρωτώσι ποσώς τούς Γραμβουσιανούς. Προέβησαν εις συνεννοήσεις μετά του Χ. Μιχάλη.

Βλέποντες θθεν οί Γραμβουσιανοί, ότι ή επιμονή του Χ. Μιχάλη έμκαταίωσεν οριστικώς τα σχέδιά των, υπεχώρησαν μέν εκόντες άκόντες, άλλ' όπως φαίνωνται, ότι αυτοί και έν Σφακίοις διοικουσι και διευθύνουσι τα πράγματα, προαπέστειλαν διορισμόν «'Επιμελητικῆς Έπιτροπῆς» τριών Σφακιανών με τόν Φ. Λιμπρίτην, διορισθέντα και τουτον μέλος αὐτῆς. Σύν αὐτῷ δέ μετέβη τότε και τὸ πλείστον μέρος του επικουρικοῦ στρατοῦ εις Σφακία διά ξηρᾶς. Οί διορισθέντες τότε Σφακιανοί ὑπὸ των Γραμβουσιανῶν ἐδέχθησαν τὸν διορισμὸν τῆ συγκαταθέσει τῆς Δημογεροντικῆς Σφακιῶν τὸ μέν, όπως ἄρῳσι τὴν διχόνοιαν και ἐργάζωνται ὁμοθύμως ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, τὸ δέ, διότι αυτοί οὐδέν ἀπολύτως ἔχοντες ἠλπίζον ότι οί έν Γραμβούσῃ θά διετήρουν τούς ξένους και τούς ἴππους των, καθά ὑπέσχοντο. Διῶρισαν δέ ταῦτοχρόνως και ἀρχηγὸν τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης και ὄλων τῶν Κρητικῶν ὄπλων τὸν 'Ι. Χάλην, ὅστις ὄφειλε να ὄπλαρχηγῆ και έν Σφακίοις και ἐπὶ των Σφακιανῶν παρὰ τὰς προκαθιερωμένας ἀξιώσεις τῶν λοιπῶν Κρητῶν, αἵτινες ἦσαν να ἄρχη και διευθύνῃ ἕκαστος τὰ πολεμικά έν τῆ ἑαυτοῦ ἐπαρχίᾳ. Και ταῦτα μέν οὔτοι.

'Αλλ' ὁ μὴ θέλων Μουσταφᾶς να ἀκούηται κλαγγῆ του ὄπλου έν Κρήτῃ εὔρεθη εις δίλημμα τί ὄφειλε να πράξῃ. 'Ο πονηρὸς οὔτος 'Αλβανὸς ἐγίνωσκε κάλλιον των ἐκ του φθόνου τετυφλωμένων ότι ὁ κρότος του ὄπλου ἠκούετο τότε ἀπὸ τὴν Κρήτην ἔως εις Παρισίους, Λονδίνον και Πετρούπολιν και ἐπομένως ἀφίστατο αὐστηρῶς τοιοῦτου παιγνιδίου πρὸς τούς ἰθαγενεῖς Ἑλληνας, και διέδιδεν εις τὸν ἔξω κόσμον ότι καταπολεμεῖ μόνους τούς ἐπερχομένους ξένους, οἵτινες ἐρχόμενοι εις Κρήτην ἐνοχλοῦσι τούς φιλησύχους κατοίκους.

Και ἀληθῶς τὸ ψεῦδος αὐτοῦ τουτο ἀνεκῆρυττον ὡς ἀληθές οί ἀφιλότιμοι ὑποτελεῖς, διότι και αυτοί ὁμοῦ με τούς Τούρκους ὑπέγραφον και ἐπέδιδον ἀναφοράς πρὸς τὸν Μουσταφᾶν παραπονούμενοι ότι οί ἐπελθόντες έν Σφακίοις ξένοι ἐξορμῶσιν ἀεννάως μετά των Σφακιανῶν και ἀρπάζουσι τὰ τε ζῶα αὐτῶν και ὅ,τι ἄλλο

τρόφιμον εὐρωσι, καὶ ἐπομένως ἐζήτουν ἀσφάλειαν τῆς περιουσίας καὶ δὴ καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀπὸ τὸν Μουσταφᾶν. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα μετεβίβαζεν αὐτὸς ὅπου ἐνέκρινε πρὸς ἴδιον ὄφελος καὶ ὑπὲρ τῆς δουλείας τῶν ἀθλιῶν ἐπιδοτῶν.

Ἐπὶ τῇ προφάσει λοιπὸν ταύτῃ ὅτι χριστιανοὶ καὶ Μωαμεθανοὶ ὁμοῦ ζητοῦσι παρ' αὐτοῦ ἀσφάλειαν κατὰ τῶν ἐπελθόντων ληστῶν, συνήθροϊζε στρατὸν, ὅπως ἀνέλθῃ εἰς τὰ Σφακία καὶ ἐκδιώξῃ ἐκείνους ἀπὸ τὸν τόπον, δὲν διανοήθη ὁμοῦ ποτὲ νὰ βλάψῃ «καὶ κατ' ἐλάχιστον τοὺς βασιλεῖς τοῦ βασιλεῖα». Ὅθεν διέταξε τὸν ἐν Τιμπάκι στρατὸν νὰ μεταβῇ καὶ σκηνώσῃ εἰς Κουσελιανά, τοὺς δὲ Ῥεθυμνίους εἰς Ζουρίδι, αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν Χανιωτῶν μετέβη εἰς Βρύσαις τῶν Ἀποκορώνων.

Οὕτω δὲ διευθετήσας τοὺς στρατοὺς του κατέστησε τὰ Σφακία εἰς στενοτάτην πολιορκίαν. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ποιήσῃ ἄλλο διὰ βήμα ἀπεπειράθη πρῶτον νὰ βολιδοσκοπήσῃ τὰς διαθέσεις τῶν Σφακιανῶν διὰ τῆς ἀπλότητος τοῦ Καυκαλοσήφης, ὃν βεβαίως ἐγνώριζε διὰ φήμης, καὶ, εἰ δυνατόν, διαθέσῃ ἐκείνους εἰς οὐδετερότητα. Ἐγραψε λοιπὸν εἰς αὐτὸν ἐρωτῶν ἂν καὶ οἱ Σφακιανοὶ εἶχον σκοπὸν νὰ λάθωσι μέρος ὑπὲρ τῶν ξένων, οὗς αὐτὸς προτίθεται νὰ καταπολεμήσῃ καὶ ἀποδιώξῃ. Ὁ δὲ Καυκαλοσήφης ὀδηγηθεὶς ἀπήντησε προφορικῶς, ὅτι αὐτὸς μὲν οὐδὲν ἐγνώριζε θετικὸν νὰ τὸν πληροφορήσῃ, ἀλλ' ἡ Δημογεροντία, εἰς ἣν ἐπέδωκε τὸ γράμμα, θὰ ἀπαντήσῃ αὐτῷ τὰ δέοντα. Ὁ δὲ Μουσταφᾶς ἐνόησε μὲν τὴν ὑπεκφυγὴν, ἀλλ' οὐδὲν τότε ἔπραξεν. Ἡ δὲ Δημογεροντία ἀντὶ νὰ ἀπαντήσῃ τῷ Μουσταφᾶ, διέταξε τὴν ἐπιτροπὴν νὰ γράψῃ εἰς τοὺς ἐντολεῖς τῆς ἐν Γραμβούσῃ ὡς ἑξῆς:

«Κατὰ χρέος εἰδοποιούμεν καὶ πάλιν τὸ κρητικὸν Συμβούλιον ὅτι ἔλαβεν ὁ Καυκαλοσήφης ἐπιστολὴν τοῦ Μουσταφᾶ βέη νὰ τὸν εἰδοποιήσῃ τὴν γνώμην τῶν Σφακιανῶν, διότι ἔμαθεν ὅτι ἐδῶ ἦλθον ξένα στρατεύματα καὶ ἵππικὸν καὶ σιτηρὰ, ἂν θὰ σηκώσωσι καὶ αὐτοὶ ἄρματα ἢ ὄχι. Τὸ πρᾶγμα, ἀδελφοί, ἐξεσκεπάσθη, ὥστε οἱ ἐχθροὶ λαμβάνουσι μέτρα καὶ ὑμεῖς διατὶ ἀργοπορεῖτε νὰ στείλῃτε ὅλα τὰ στρατεύματα; Αἱ ζωοτροφίαι μας τελειώνουν, τὰ πολεμφοδία μας εἶναι πολλὰ ὀλίγα. Πρέπει νὰ ταχύνωμεν τὰς ἐργασίας· διότι ὁ Μουσταφᾶς μᾶς μνησθ' ὅτι εἰς μίαν ὥραν θὰ

χαλάση τὰ πιάνα μας καὶ νὰ μὴ ἠμπορέσωμεν εἰς ἓνα χρόνον νὰ τὰ διορθώσωμεν».

Λουτρὸν 15 Ἰανουαρίου 1828.

Ἡ ἐπιτροπὴ

Ἄ. Φασούλης, Φ. Λιμπρίτης, Μ. Δασκαλάκης, Μ. Νικολακάκης.

Καὶ μόλα ταῦτα, ἀφοῦ οὐδὲν ἔπραξαν οἱ ἐν Γραμβούση, ἠναγκάσθησαν, ἵνα καὶ αὐθις γράψωσιν οἱ Σφακιανοὶ διὰ τῆς Δημογεροντίας τῶν, συνιστῶντες κατεπείγουσαν τὴν περίστασιν, καὶ διὰ πλείονος τῶν 900 ἀνδρῶν ξένων ὀπλοφόρων καὶ Κρητῶν καὶ ὑπὲρ τοὺς 80 ἵππους εὐρίσκοντο ἐν Σφακίαις, ὥστε οὐχὶ μόνον αὐτοὶ καὶ τὰ ἄλογά τῶν οὐδὲν εἶχον πλέον πρὸς διατήρησιν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ αὐτοὶ οἱ κάτοικοι ἐκινδύνευον νὰ γίνωσι θύμα τῆς πείνης καὶ λοιπῶν στερήσεων. Τοιαῦται ἐγένοντο συνεχεῖς παραστάσεις πρὸς τὴν ἐν Γραμβούση Ἀρχὴν, ἥτις ἤξιον τὰ πάντα νὰ ἀπορρῶσιν ἐξ αὐτῆς καὶ ἥτις καὶ ἐαυτὴν καὶ τοὺς πάντας ἐφενάκιζεν ἀναιδῶς· διότι, ἀφοῦ δὲν εἶχε ἢ δὲν τῆς ἐπερίσσειεν οὐδὲν δι' ἄλλους, ὤφειλε νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τοὺς ἰκανωτέρους αὐτῆς νὰ πράξωσι τι ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος.

Τὴν ἀθλιότητα αὐτῆς ταύτην καθορῶντες οἱ Σφακιανοὶ, διέλυσαν μὲν τὴν ἐπιμελητικὴν ἐπιτροπὴν, ὡς μηδὲν δυναμένην ποιῆσαι, ἀνεδέχθησαν δ' αὐτοὶ μόνοι τὴν συντήρησιν τῶν ξένων, χωρὶς καὶ νὰ εἰδοποιήσωσι τοὺς ἐν Γραμβούση περὶ τούτου, τὴν δὲ Δημογεροντίαν Σφακίων μετωνόμασαν «Διοίκησιν Σφακίων» ἀντικαταστήσαντες καὶ τὰ πρόσωπα ὡς ἔδει.

Ἡ Διοίκησις Σφακίων καθορῶσα τὸ κατεπείγον τῆς περιστάσεως ἀπὸ τὰς ῥηθείσας κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ, πολιορκούντος οὕτω στενῶς τὰ Σφακία, φοβουμένη δ' ἄλλως μήπως ἐμποδίσωσι καὶ τὸν Χ. Μιχάλην ἀπὸ τὴν Γραμβούσαν νὰ μεταβῇ εἰς τὰ Σφακία, ἔγραφεν ὡς ἐξῆς σφοδρῶς διαμαρτυρομένη.

«Ἀγαπητοὶ Κύριοι! Ἄμα εἰδοποιήθησαν οἱ ἐχθροὶ περὶ τῶν ἐτοιμασιῶν μας, ἄρχισαν πάλιν νὰ κατασφάζουν ἀνηλεῶς πολλοὺς ἀνθρώπους καὶ πολλὰ χωρία ἐξ ὀλοκλήρου ἐρήμωσαν. Κινήματα καὶ ἐτοιμασίας μεγάλας κάνουν ἐναντίον μας καὶ ἂν ἀργοπορήσῃτε τὰ στρατεύματα, ἐμεῖς ἐδῶ χανόμεθα καὶ ὄλος ὁ λαὸς τῆς Κρήτης καταστρέφεται. Διὰ τοῦτο καταμαρτυρούμεθα ἐνώπιον Θεοῦ

καὶ ἀνθρώπων ἐναντίον ἐκείνου, ὁ ὅποιος δι' ὁποῖαν αἰτίαν ἀναβάλλει τὴν παρούσαν ἐκστρατείαν . . .»

Ἐμπροσγιαλὸς 19 Ἰανουαρίου 1828.

Ἡ Διοίκησις τῶν Σφακίων

Ἄ. Παραγιώτου, Π. Βολουδάκης, Σ. Δεληγιαννάκης.

Κομισταὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐγένοντο δύο ἐκ τῶν διασημοτέρων ἀνδρῶν τῶν Σφακίων, ὁ ἐκ Καλλικράτους Σήφης Παπαδάκης καὶ ὁ ἐξ Ἀσκύφου Σήφης Καυκαλάς. Οὗτοι μετέβησαν ἐπίτηδες, οὐχ ἵνα δώσωσι τὴν ἐπιστολὴν εἰς Γραμβούσαν, ἀλλ' ὅπως ἐκ τοῦ πλησίον βολιδοσκοπήσωσι καὶ μάθωσι τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν πραγμάτων· διότι ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις στρεβλῶς φωτισθεῖσα ἐξηκολούθει ἀπ' ἀρχῆς νὰ θεωρῆ μόνους τοὺς ἐν Γραμβούσῃ ἀληθεῖς διευθυντάς τῶν Κρητικῶν πραγμάτων· πρὸς τούτοις δὲ νὰ ὁμιλήσωσι καὶ προσωπικῶς μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη καὶ μάθωσιν, ἂν ἀληθῶς προτίθεται νὰ μεταβῆ εἰς τὰ Σφακία καὶ ἐκεῖθεν ἀρξῆται τῶν πολεμικῶν ἔργων ἢ οὐχί. Ἐπειδὴ οἱ Σφακιανοὶ νομίζοντες ὅτι ἔχουσιν αὐτὸν ἐπίκουρον ἐξετέθησαν ἀπέναντι τῶν Τούρκων. Ὁ δὲ ἀκούσας ταῦτα διεβεβαίωσεν αὐτοὺς τὸ ἀμετάθετον τῆς γνώμης του καὶ ὅτι διαμένει ἐκεῖ εἰσέτι μόνον ὅπως λάβῃ πληροφορίας θετικὰς, ἂν ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις προτίθεται νὰ τὸν συνδράμῃ ὕλικῶς ἢ οὐχί. Ἄλλως τε καὶ ἡ ταχεῖα αὐτοῦ μετάβασις εἰς τὰ Σφακία κατ' οὐδὲν ἄλλο θὰ συντελέει, ἢ ὅτι ἤθελεν ἀυξήσῃ τὴν ἔλλειψιν τῶν τροφίμων. Ἐκεῖνοι δὲ παρετήρησαν λέγοντες· λοιπόν, ἐὰν δὲν σὰς συνδράμῃ ἡ Κεντρικὴ Διοίκησις, τί θὰ πράξητε τότε; «Πρέπει, εἶπε, νὰ πάρω τὰ παλληκάρια μου καὶ νὰ φύγω διὰ νὰ μὴ ποθάνωμεν ἐδῶ τῆς πείνας. Οἱ πατριῶταί σας δὲν μᾶς δίδουν τίποτα, εἰμὴ μὲ βίαν. Ὅποτε στείλωμεν ἔξω εἰς τὰ χωριά τὰ παλληκάρια μας νὰ ζητήσουν καμμιὰ καταίκα κινδυνεύει νὰ σκοτωθοῦν». Ἄλλὰ τότε, γενναϊότατε, ἡμεῖς πρέπει νὰ ἡσυχάζωμεν ἕως νὰ βεβαιωθῆς τί θὰ κάμῃς, διότι δὲν εἴμεθα διόλου εἰς κατάστασιν νὰ ἀντιταχθῶμεν μόνοι μὲ οὐλὴν τὴν Τουρκιά. Εἰς ταῦτα ἀπάντησεν ὁ Χ. Μιχάλης μὲ πολλὴν εὐτολμίαν εἰπών· «Ἀμέτε, ὀρε Σφακιανοί, καὶ θὰ ἔλθωμεν μαζί σας νὰ πολεμήσωμεν τὰ σκυλιὰ καὶ ὅ,τι γίνῃ ἄς γίνῃ.»

Τὰς σκέψεις ταύτας τοῦ ἀνδρὸς ἀκούσαντες οὗτοι καθησύχα-

σαν μὲν ὀλίγον, ἀλλ' ἐπαράτήρησαν αὐθις ὅτι «ὁ πολέμιος σπεύδει καὶ ἡμεῖς δεῖν νὰ σπεύδωμεν, ἵνα μὴ μᾶς προλάβῃ ἀνετοιμούς, καὶ τότε ἀληθῶς θὰ χαλάσῃ τὰ πιάνα μαί, ὥστε δὲν θὰ δυνηθῶμεν, ὄχι εἰς ἓνα χρόνον ὅπου μᾶς μνησθῆ, ἀλλὰ ποτὲ νὰ τὰ διορθώσωμεν πλέον». Ἐν τούτοις προέτρεψαν οὗτοι καὶ αὐτὸν καὶ τὴν ἐπιτροπὴν νὰ γράψωσι πάλιν καὶ ἐντονώτερον νὰ παραστήσωσιν εἰς τὴν Διοίκησιν τὸ κατεπεῖγον τῆς συνδρομῆς, διότι ἐν Σφακίοις οὐδὲν ὑπάρχει. Τοῦτο ἐποίησαν ἀμφοτέροι, πλὴν εἰς μᾶτην.

Ἀξιοπεριεργός ἐστιν ἀληθῶς ἡ ἐντελής ἐγκατάλειψις τῆς Κρήτης! Ἐνῶ δὲν ἔπαυον ν' ἀποστέλλωνται ἐξ Εὐρώπης σπουδαῖα ποσὰ συνδρομῶν, νὰ συνομολογῶνται δάνεια ἑκατομμυρίων ὑπὲρ ὄλου τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους, διὰ τὴν τάλαιναν Κρήτην ὅμως δὲν ἦτο σωτηρία. Τοῦτο διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ ἱστορικοῦ Τρικούπη, καθὼς καὶ πλεῖστα ἄλλα ἀδικήματα πρὸς τὴν Κρήτην. Ἄλλ' ὁ Πρόξενος καὶ τόσοι ἄλλοι οἱ συντάξαντες ἱστορίας τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐλησμόνησαν νὰ εἰπωσιν τοῦτο μετὰ πολλῆς ἀπορίας καὶ νὰ κρίνωσιν αὐστηρῶς τὴν διαγωγὴν τῶν κυβερνῶντων τὰ τοῦ ἀγῶνος τότε.

Τέλος δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου ἀφίχθη εἰς Σφακίαν καὶ ὁ Χ. Μιχάλης, ὃν ὑπεδέξαντο οἱ Σφακιανοὶ μετὰ μεγάλων τιμῶν καὶ βραγδαίων καταपुरοβολισμῶν. Οὗτος ἰδὼν τὰς διαθέσεις τῶν κατοίκων καὶ τὸ Φραγκοκαστέλλον ἐχάρη μεγάλως, ἂν καὶ ποσῶς δὲν τὸν ὠφέλησαν οὔτε ἐκεῖνοι οὔτε αὐτό, ἕνεκα τῆς ἑαυτοῦ ἀπειρίας καὶ ἰδίως τῆς ἰσχυρογνωμοσύνης του.

Ἡ Διοίκησις τῶν Σφακίων καθορῶσα τὴν ἰσχυρὰν ταύτην ἐπικουρίαν ἐπίστευσεν ὅτι ἡ Κρήτη ἤδη ἠλευθεροῦτο δι' αὐτῆς. Ὁθεν φροντίζουσα ἐκ τῶν ἐνόμων νὰ οἰκονομῇ φιλοτίμως τοὺς ξένους τούτους καὶ προτρέψασα τοὺς Σφακιανοὺς νὰ ἐπαναλάβωσι καὶ πάλιν ὅσον οἶόν τε τὰς ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀγῶνος πατριωτικὰς ἐκυτῶν πράξεις, κατῴρθωσε παραδόξως νὰ ἐξεύρῃ ἀπὸ πολλοὺς δάνεια 2660 δίστυλα τάλληρα, ἐξ ὧν πολλὰ ἐμέτρησεν ὁ ἐξ Ἀνωπόλεως Μανούσος Φουντουλάκης. Τὰς ἀποδείξεις τούτων ἀνεγνώρισε καὶ ἐπεκύρωσεν ἡ ἐπιτροπὴ τῆς Γραμβούσης, τὰς ὁποίας φυλάττουσιν εἰσέτι οἱ ἀπόγονοι τῶν δανειστῶν, ἵνα πληρωθῶσιν!

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν δανείων τούτων προσέφερον ἀθορημῶς καὶ

δλα τὰ χωρία διάφορα βοηθήματα πρὸς συντήρησιν μόνον τῶν ξένων ἤτοι προσέφερον ζῶα, τὰς δλίγας αὐτῶν μάνδρας καὶ ὄτι ἄλλο ἠδύναντο. Οἱ δὲ Πατσιανῶται, Καλλικρατιανοὶ καὶ Καψοδασιανοὶ παρεχώρησαν εὐχαριστως καὶ αὐθορμήτως ἅπαντα τὰ εἰς τὸ εὐρύτατον πεδίον τοῦ Φραγκοκαστέλλου σπαρτὰ αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἀλόγων τοῦ Χ. Μιχάλη (βρ. καὶ Κριτοβ. σελ. 442). Οὗτος ἰδὼν τὴν σπουδαίαν ταύτην προσφορὰν ἐγένετο ἕξαλλος ὑπὸ τῆς χαρᾶς καὶ μεγάλας εὐχαριστήσεως ἀπένειμε τούτοις καὶ ἐπαίνους· ἐχλεύαζε δὲ καὶ ᾤκτειρε τοὺς περὶ τὴν Γραμβούσαν κατοίκους διὰ τὴν μεγάλην ἐκείνων φειδωλίαν, οἵτινες οὐδὲν προσέφερον χωρὶς βίαν καὶ ταραχᾶς, ὡς ἔλεγεν ἀγανακτῶν.

Μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη ἀφίχθη εἰς τὰ Σφακία καὶ ὁ διορισθεὶς στρατηγὸς τῶν Γραμβουσιανῶν Ἰ. Χάλης μετὰ πολλῶν αὐτοῦ ἀνδρῶν, ἀλλ' ἔνεκα τῆς μεγάλης στερήσεως τροφῶν ἀνεχώρουσιν οὗτοι ἐκ διαλειμμάτων καὶ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ἔμεινε μόνος μονώτατος. Φιλόδοξος δὲ ὢν καὶ θέλων νὰ ἐπιδεικνύηται ἐδυσφόρει μεγάλως διὰ τὴν ἀπομόνωσίν του. Ἐπανειλημμένως προσεκάλει ὀνομαστί τοὺς ἀπανταχοῦ περιφερομένους Γραμβουσιανοὺς νὰ συγκεντρωθῶνται εἰς τὰ Σφακία, ὅπου ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περιμένεται ὁ ἐχθρὸς, ἀλλὰ τίς ἤκουε καὶ τούτου;

Τὴν ἀδιαφορίαν ταύτην τῶν ὀπλοφόρων Κρητῶν, ἐφ' ἧς οὐδαμῶς προσέβλεψεν ὁ συνέταιρος αὐτοῖς Κριτοβουλίδης, καθορῶντες καὶ πάλιν οἱ Σφακιανοὶ ἀπέστειλαν εἰς τὰς τέσσαρας τῶν Χανίων ἐπαρχίας τοὺς ὀπλαρχηγοὺς Σφακιανοὺς Γεώργιον Κουτρομπαδάκην καὶ Γεώργιον Καυκαλάκην, ὅπως προτρέψωσι τοὺς ἐκείσε περιφερομένους ὀπλοφόρους, καὶ ἄλλους ἀπῆλλαγμένους οἰκογενειακῆς μερίμνης νὰ προσέρχωνται εἰς τὰ Σφακία ὅπου περιμένεται ὁ ἐχθρὸς. Τοὺς δ' ὀπλαρχηγοὺς Ἀνδρέαν Μανουσέλην καὶ Πέτρον Παπαδάκην ἀπέστειλαν εἰς τὰς τέσσαρας ἐπαρχίας τῆς Ῥεθύμνης μετὰ τὰς αὐτὰς ἐντολάς καὶ ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ἄλλὰ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἐπανελθόντες διεβεβαίουν τοὺς Σφακιανοὺς ὅτι οὐδεμίαν ὑπάρχει ἐλπίς ὅτι θὰ ἐπαναστατήσωσιν οἱ ὑποτελεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τοῖς ὅπλοις διατελοῦντες Γραμβουσιανοὶ καὶ ἄλλοι πολὺ πιθανὸν νὰ μὴ ἔλθωσιν, ἐκτὸς φίλων τινῶν τοῦ Ἰ. Χάλη, ὡσπερ καὶ ἐγένετο! Μόνος δ' ὁ Γ. Τσουδερὸς ἐφάνη αὐτοῖς πρόθυ-

μος και τούτον περιέμενον. "Ελεγον δὲ τοῖς ἀπεσταλμένοις ἀναδῶς ὅτι «ἂν νικήσητε ἐσεῖς, τότε ἐπαναστατοῦμεν και ἡμεῖς.»

Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀκούσαντες ταῦτα ἐταράχθησαν εἰκότως, ἀναλογιζόμενοι τὰς κολοσσιαίας τοῦ πολεμίου δυνάμεις και τὴν ἐαυτῶν ἀπίστευτον ἀδυναμίαν, ἰδίως δὲ τὴν φρικτὴν ἀνέχειαν. Ἐπὶ πολλὰς δ' ἡμέρας ἐταλαντεύοντο τί ὄφειλον νὰ πράξωσι· καθότι παρουσιασθέντος νέου κινδύνου ἐγκατέλειψαν οἱ συμπατριῶται πάλιν εἰς αὐτοὺς τὰς ἀρχηγίας και τοὺς κινδύνους νὰ τοὺς διεξαγάγωσι μόνοι. Ἄλλως τε δὲ θεωροῦντες και τὰ ὅλως ἀνόητα σχέδια τοῦ Χ. Μιχάλη, καθὼς και τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην αὐτοῦ εἰς τὸ μηδενὸς ἀκούειν, ἀπηλπίζοντο και ἐξ αὐτοῦ. Ὅθεν πολλοὶ ἐξ ἀγανακτήσεως πρὸς τοὺς συναγωνιστὰς μᾶλλον ἐγνωμάτευον νὰ μὴ λάθωσι μέρος και οἱ Σφακιανοὶ μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη, ἀλλὰ νὰ συμβουλευσῶσιν αὐτὸν νὰ φύγη ὅθεν ἤλθε, διότι ὁ ὄλεθρός του ἦν ἀφευκτός. Ὁ θόρυβος και ἡ παραχῆ ἐγένετο μεγάλη ἐν Πατσανῶν ἕνεκεν τῆς διχογνωμίας ταύτης. Ταῦτα ὄρων και ἀκούων ὁ Χ. Μιχάλης ὤκτειρεν αὐτοὺς ἐπὶ δειλίᾳ και ἀτενίζων πρὸς τοὺς ἐαυτοῦ ἄνδρας ἐγέλα μηδὲν λέγων. Τέλος δὲ κατευνασθείσης τῆς ἀγανακτήσεως συνεφώνησαν ἅπαντες νὰ πολεμήσωσι μετὰ τῶν ζήνων ἄχρις ἐσχάτων. Τοῦτο ἀκούσας ὁ Χ. Μιχάλης εἶπε σαρκαστικῶς· «Μπράβο ὄρε παλληκάρια!»

Παρήν δὲ και ὁ Ἰ. Χάλης εἰς τὴν φιλονικίαν ἀγανακτῶν και αὐτὸς μᾶλλον τῶν Σφακιανῶν ὑπὸ φιλοτιμίας. Ἐλεγε δὲ πρὸς τὸν μᾶλλον ἀγανακτοῦντα φίλον του Ἀνδρέαν Μανουσέλην· «Μὰ τὸν Θεό, καπετὰν Ἀντρούλη, καλὰ μὰς τὰ λέτε τοῦ λόγου σας οἱ Σφακιανοί, και ἔχετε μεγάλο δίκην πῶς ἐμεῖς σὰς παριτούμεν εἰς ὄλας τὰς περιστάσεις μόνους. Ἐδὰ τὸ θωρῶ και ἐγὼ καλὰ, και ἂν εἴστε ἄλλοι, δὲν θὰ ἤρχετο κανεὶς σὰς ποτε νὰ μὰς βοηθᾷ, ἂν μὰς ἐσφάζαν και οὐλους». Ὁ δὲ Ἀ. Μανουσέλης ὀλίγον τραχὺς και ἀπότομος ἀπεκρίθη· «Ἐδὰ νὰ τὸ γνωρίσης πολλὰ καλὰ, καπετὰν Γιάννη, ὅτι τοῦ Διάολου τὸ ποτέ μας ἀπὸ εἶδαμεν, γῆ ἀπ' ἀκούσαμεν ν' ἄρθη εἰς τὰ Σφακιά σημαία κατωμερήτικη νὰ μὰς βοηθήσῃ, και ἐὰν δὲν ἔρθῃ και ἐτούτη τῇ φορᾷ νὰ περάσωμεν θέλει σὰν και τὲς ἄλλαις φοραῖς, ἀλλὰ ἔχομεν παράπονο.» Ὁ Χάλης

ἀνταπήνησεν· «Ἐχετε μεγάλα δίκρα, ἀποῦ δὲν εἰμπορεῖ κιανεῖς νὰ σὰς τὰ φιλονικήση.»

Τότε ὁ Χ. Μιχάλης καγγάζων καὶ ἀποτεινόμενος πρὸς ἀμφοτέρους σαρκαστικῶς εἶπε· «Σωπάτε, ὄρε παιδιὰ, καὶ μὴ σὰς μέλλει, ἀν δὲν ἔλθουν. Ἐμεῖς ἔχομεν τέθοιον κάστρον, τέθοια παλληκάρια καὶ θὰ τὰ φτιάξωμε τὰ σκυλιά. Μακάρι νὰ ἔλθουν πενήντα χιλιάδες! Τότες θὰ ἴδῃτε πῶς πολεμάγαμεν ἔμεῖς ἔστη Ῥούμελη.» Εἰς ταῦτα ἀπήνησεν ὁ Π. Μανουεῆλης λέγων· «Δὲν εἶναι, λέω, γενναίωτατε, οἱ Τούρκοι τῆ Κρήτης σὰν ἐκείνους. Ἐτούτοι πολεμοῦν γενναίως καὶ τὴν μπάλα περνοῦν ἀπὸ τὸ δακτυλίδι.» Ὁ δὲ Χ. Μιχάλης· «Μακάρι, καπετάνιο μου, νὰρθουν πενήντα χιλιάδες σκυλιά ἀπὸ τὰ κρητικά σου.» Ταῦτα καὶ ἄλλα λέγοντες ἐπαρηγοροῦντο, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τῆς συντηρήσεως τοσούτων ἀνδρῶν καὶ ἵππων ἦτο ὑπερβαλλόντως δυσδιάλυτον, διότι ὁ δεινὸς πολέμιος, ἡ πείνα, ἐπαπεῖλει μᾶλλον αὐτοὺς ἢ ὁ Μουσταφᾶς. Τούτου ἕνεκεν ἀπεφάσισαν, ἵνα καὶ αὐθις ποιήσωσι τελευταίαν ἀπόπειραν πρὸς τὸν Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος ὑπὲρ τῆς δυνατῆς συνδρομῆς.

Μρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ ἐχθροὶ τέλος πάντων προσελθόντες εἰς τὰς κωμοπόλεις καὶ ἐστρατοπέδευσαν περίξ τῆς ἐπαρχίας μας καὶ προχθὲς ἐν μέρος αὐτῶν ἐδοκίμασε νὰ προχωρήσῃ καὶ εἰς τὰ ἐνδότερα, ἀλλὰ τρέξαντες μερικοὶ ἀπὸ ἐδῶ τοὺς ἀπεδίωξαν. Ἐξοχώτατε! Αὐριον ἢ μεθαύριον εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ συμπλακῶμεν εἰς μάχην πρὸς ὅλας τὰς ἐχθρικὰς δυνάμεις ἀφεύκτως. Ὅθεν συνελθόντες σήμερον ὄλοι οἱ πρῶτοι τῆς ἐπαρχίας μας καὶ βλέποντες τὸν προφανῆ κίνδυνον, τὸν ὁποῖον τρέχομεν διὰ τὴν μεγάλην ἔλλειψιν τῶν πολεμοφοδίων, ἐκρίναμεν χρέος ἀπαραίτητον νὰ παρακαλέσωμεν καὶ πάλιν τὴν Ἐξοχότητά σας, ὥστε δι' ἀγάπην θεοῦ νὰ μᾶς προφθάσῃ κἂν τελευταῖον ὅσον τάχιστα κἂν ἀπὸ πολεμοφοδία, καὶ εἰ δυνατόν ἀπὸ ζωοτροφίας μερικῆς διὰ τὸ βοηθητικὸν στρατεύμα· διότι ἀλλέως, ἀν ὁ ἐχθρὸς κυριεύσας τὰς δυνατὰς θέσεις ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας μας, εἰσβάλῃ καὶ εἰς ταύτην τὴν ἐπαρχίαν (ὃ μὴ γένοιτο!) καὶ ἡμεῖς καὶ τὰ βοηθητικὰ στρατεύματα χανόμεθα ἀφεύκτως Ἐπίτηδες ἀποπέλλομεν πρὸς τὴν Ἐξοχότητά σου τοὺς συμπολίτας μας Φ. Λιμπρίτην καὶ τὸν Ἀναγνώστην Χ. Ἰωάννου, οἵτι-

γες και ἐκ στόματος θέλουσιν παραστήσῃ τὸν κίνδυνον, εἰς τὸν ὅποιον εὐρισκόμεθα, καὶ τὰς ἐλλείψεις, τὰς ὁποίας πάσχομεν, καὶ παρακαλοῦμεν θερμῶς νὰ δώσητε τὴν ἀνήκουσαν προσοχὴν εἰς τοὺς λόγους των.»

Σφακία 12 Ἀπριλίου 1828.

Εὐέλπιδες δὲ εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν αἰτημάτων μας μένομεν εὐσεβῶς οἱ συμπολίται, Πρωτοπαπᾶς Σφακίων Γεώργιος, Σ. Δεληγιαννάκης, Ἀ. Μανουσογιαννάκης, Π. Βαρδουλᾶκης, Ἀ. Μωράκης, Σ. Σηφοδασκαλάκης, παπᾶ Γεώργιος, Σ. Κουκουτσάκης, Ν. Γιαπιτζάκης, Π. Βολουδάκης, Σ. Παπαδάκης, Π. Μανουσέλης, Ἀ. Δημάκης, Ἀ. Βουζάκης, Μ. Δασκαλάκης, Ἰ. Χάλης, Ἀ. Πιτσικούλης, Γ. Πίπος, Γ. Πωλάκης, Γ. Παυλάκης, Ἰ. Ξυνίδης, Π. Πρινόλης, Β. Παπαθεοδωράκης, Σ. Καβρουδάκης.

Καὶ μόλα ταῦτα ἀπέτυχε καὶ αὕτη ἡ πρεσβεία τῶν Σφακίων καὶ τοῦ Χ. Μιχάλη, καθὼς καὶ ἕτερα αὐτῶν προηγουμένη περὶ τὰ τέλη Φεβρουαρίου. συγκειμένη ἀπὸ τὸν Ἀ. Παναγιώτου καὶ τὸν πλοίαρχον Ν. Μαλαντρήν. Πᾶν σχόλιον περὶ τῶν ἀλλεπκλήλων ἀποτυχιῶν ἀποβαίνει περιττὸν ὅλως. Μάλιστα δὲ τὴν φορὰν αὐτὴν ὁ Κυβερνήτης βαρυνθεὶς πλέον εἶπε μετ' ὀργῆς ὅτι εἰς τὸ εἶς θὰ ἀποκλείσῃ πᾶσαν πρεσβείαν τῶν Κρητῶν νὰ παρουσιάζηται ἐνώπιόν του!

Ὁ Χ. Μιχάλης ἀπεφάσισε τότε εἰδὼς τὴν ὀλοσχερῆ αὐτοῦ ἐγκατάλειψιν εἰς τὴν ἀγόνον χώραν τῶν Σφακίων νὰ φύγῃ, ἀλλ' οἱ Σφακιοὶ παρέστησαν αὐτῷ τὸ ἄτοπον καθὼς καὶ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον εἰς ἑαυτοὺς ἐκτεθέντας τοσοῦτον. Εἰσῆκουσε δυστυχῶς μόνον τότε καὶ ἔμεινε νὰ συμπολεμήσωσιν ὁμοῦ. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις, εἰ καὶ ἐγκατελείφθησαν αὐτῶν οἱ Σφακιοὶ εἰς ἑαυτούς, δὲν ἀπεθαρρύνθησαν, ὡς σύνθετες, ἵνα ὑποχωρήσωσιν εἰς τὰς ὑπερβαλλούσας δυνάμεις τῶν πολεμίων, ἀλλ' ἔχοντες τὸ θάρρος τῶν ξένων μάλλον ἐρρωμένως καὶ φιλοτίμως εἰργάζοντο ὑπὲρ ἐξακολουθήσεως τοῦ ἀγῶνός των. Ὅθεν ἀνελθόντες εἰς Ἄσκυρον συνεκρότησαν 25 Ἀπριλίου στρατιωτικὸν συμβούλιον οἱ στρατηγοὶ καὶ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων. Προσεκλήθη καὶ ὁ Χ. Μιχάλης μετὰ τινῶν προκρίτων αὐτοῦ ἀξιωματικῶν, ὡς καὶ ὁ Τσουδερός καὶ ὁ Ἰ. Χάλης ἔχων μετ' ἑαυτοῦ 5 μόνον ἄνδρας τὸν Ἰ. Ξυνίδην, τὸν

Γ. Πίπον, τὸν Γ. Παλάκην, τὸν Β. Π. Θεοδωράκην καὶ τὸν Π. Πρινόλην.

8. Πρώτη πράξις αὐτῶν ἦτο ν' ἀποπειραθῶσι καὶ πάλιν μήπως ἤθελον κατορθώσῃ νὰ ἐξεγείρωσιν εἰς τὰ ὄπλα καὶ τοὺς ἐλευθέρους ἐκ τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν Σελίνου, Κυδωνίας, Ἀποκορώνων καὶ λοιπῶν, καὶ νὰ διαβεβαιώσωσιν ἐκείνους ὅτι ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ πολέμιος ἤθελε στρέψῃ τὰς δυνάμεις του πρὸς οἰονδήποτε μέρος, δὲν ἤθελον τοὺς ἐγκαταλείψῃ, ὡς πάντοτε ἔπραττον· ἀλλ' ἐκείνοι προφασιζόμενοι τὸ ἀκαταπολέμητον τοῦ ἐχθροῦ οὐδὲ καὶ ἀπλῆν ὑπόσχεσιν τότε ἔδωκαν (α).

Ἄλλὰ πρὶν ἢ ἐπανελθῶσιν οἱ ἀπεσταλμένοι ἀπεφασίσθη τὸ ἐξῆς στρατιωτικὸν σχέδιον.

Οἱ μὲν Π. Μανουσέλης, Σ. Δεληγιαννάκης καὶ Τσουδερός νὰ στρατοπεδεύσωσιν ἀπέναντι τῶν ἐν Ῥεθύμνῃ πολεμίων, οἱ δὲ Ἀ. Μανουσογιαννάκης, Ἐμμ. Καυκαλᾶς ἀπέναντι τῶν ἐν Ἀποκορώνοις, οἱ δὲ λοιποὶ Σφακκιοὶ μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη νὰ ὦσιν ἔτοιμοι, ἵνα προστρέξωσιν ἀντιμέτωποι τοῦ πολεμίου, ὅπου ἂν ἤθελε στρέψῃ τὰς πλείονας αὐτοῦ δυνάμεις. Ἐπανελθόντων ὁμῶς τῶν ἀπεσταλμένων καὶ βεβαιωσάντων ὅτι οὐδεὶς θὰ λάβῃ μέρος, ἐγκατέλειψαν τὸ περὶ ἀμύνης σχέδιον καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἀφήσωσι τὸν ἐχθρὸν νὰ εἰσέλθῃ ἀπρόσβλητος εἰς τὰ Σφακία, ὅπερ καὶ ἐποίησαν.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς ἔσπευδε μὲν καὶ αὐτός, πλὴν βραδέως διὰ τε τοὺς προρρηθέντας πολιτικούς λόγους καὶ διότι περιέμενεν ἀφευκτον μεταβολὴν τῶν ἐν Σφακίοις πραγμάτων ἕνεκεν τῆς μεγάλης ἐλλείψεως ἀπάντων τῶν χρειωδῶν καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ἐνδε-

(α) Τὴν διαγωγὴν τῶν συνεπαρχιωτῶν του, καὶ ἐξόχως τῶν ἀφιλοτίμων Γραμβουσιανῶν, καθορῶν ὁ Ἰ. Χάλης ἐγένετο ἀδιάθετος ὑπὸ σφοδρᾶς λύπης λίαν φιλότιμος ὢν. Μετὰ τὸ πέρας τῆς Συνλεύσεως κατῆλθεν εἰς Κωμητάδες, ὅπου χειροτερεύσας ἠσθένη σπουδαίως ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἕως οὗ ἐπελθόντος τοῦ πολεμίου εἰς Φραγκοκάστελλον μετέφερον αὐτὸν οἱ Σφακκιοὶ ἐπὶ κραβάτου εἰς Νίμβρον καὶ ἀπέθανεν εἰς τοῦ Μανουσογιαννάκη τὴν οἰκίαν. Ὅτι δὲ ἀπέθανεν ὑπὸ λύπης οὐδεμία ἀμφιβολία, διότι πολλάκις ἔλεγεν ἀσθενῶν «Ἄχ! καλλιὰ κατέχουν οἱ Γραμβουσιανοὶ νὰ κάνουν κακὰς πράξεις παρὰ νὰ πολεμοῦν τὸν ἐχθρὸν!»

χομένης διχονοίας τῶν κατοίκων μετὰ τῶν ξένων. Οὐ μὴν ἀλλὰ αἱ συνεχεῖς ἐκδρομαὶ αὐτῶν ὁμοῦ κατὰ τῶν ὁμόρων Τούρκων διετάραττον αὐτοῦ τοὺς κύκλους. Μία δὲ μάλιστα γενομένη τῆ 8 Μαΐου ὑπὸ τοῦ Χ. Μιχάλη, τοῦ Μανουσέλη, τοῦ Μανουσογιαννάκη καὶ Δεληγιαννάκη κατὰ τῶν Ῥεθυμίων ἐξηνάγκασεν αὐτὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ πλέον τὴν πολιτικὴν ἐκείνην καὶ νὰ εἰσβάλῃ ὅσον τάχος εἰς τὰ Σφακία μὲ τὴν αὐτὴν πάντοτε πρόφασιν τοῦ ἀποδιῶξαι τοὺς ὀχληροὺς ξένους ἀπὸ τὸν τόπον.

Κατὰ τὴν ῤηθείσαν ἐκδρομὴν ἐφόνευσαν πλείους τῶν 40 Τούρκων, ἤχμαλώτισαν πολλοὺς, ὡς καὶ τὸν ἐπισημότετον ἐν Ῥεθύμνῃ Ἰκιντζῆ ἀγᾶν. Ἀφῆρπασαν δὲ καὶ ὡς βξ χιλιάδας διάφορα ζῶα τοῦ στρατοῦ, ἅτινα εἶχον φέρει ἐξ Ἀσίας τότε. Πολλὰ δὲ τούτων ἦσαν καὶ τῶν χωρικῶν Τούρκων καὶ Ἑλλήνων ὑποτελῶν. Ἀλλὰ πρὶν κινήσῃ ὁ Μουσταφᾶς ἔγραψε πρὸς τὸν Χ. Μιχάλην τὰ ἑξῆς.

«Χατζῆ μπαμπᾶ. Ἐκαμα ἀπόφασιν νὰ ἔλθω αὐτοῦ καὶ νὰ σὲ κτυπήσω μὲ τὰς δυνάμεις μου, καὶ σὺ δὲν ἔχεις τόσον στράτευμα ν' ἀντισταθῆς καὶ θὰ χυθῆς βέβαια καὶ σὺ καὶ τὰ παλληκάρια σου. Σὲ λέγω λοιπὸν καὶ σὲ δίδω 10 ἡμερῶν διορίαν ἢ νὰ φύγῃς ἀπὸ τὴν Κρήτην, ἢ νὰ ἔλθουν ὅσοι θέλουν νὰ καταγραφοῦν εἰς τὸν στρατόν μου καὶ νὰ πέρνουν μισθὸν ὡς καὶ οἱ λοιποί. Ἄν δυσκολεύεσθε νὰ φύγετε ἀπὸ αὐτοῦ, ἠμπορεῖτε νὰ ἔλθητε χωρὶς κανένα φόβον εἰς τὰ Χανιά, ἂν θέλετε καὶ μὲ ἐγγύησιν, νὰ σᾶς στείλω ἀνεξόδως ὅπου θέλει ὁ κθεῖς».

Ἐδὲ Χ. Μιχάλης ἀπεκρίθη λίαν ἀγερῶχος εἰς ταῦτα λέγων «Μουσταφᾶ! Ἦλθα εἰς τὴν Κρήτην νὰ πολεμήσω Τούρκους μὲ τὰ παλληκάρια μου καὶ ὅπου θέλει ὁ Θεὸς ἂς δώσῃ τὴν νίκην».

Ἐδὲ Μουσταφᾶς λαβὼν τοιαύτην ὑπερήφανον ἀπάντησιν ἐθεώρησε πλέον πᾶσαν ἀναβολὴν περιττὴν καὶ συνεπῶς ἔσπευδε τὰς ἐνεργείας του. Ἄλλ' οἱ μόνοι πολέμιοι, οὓς ἐκ πείρας ἐφοβεῖτο, ἦσαν οἱ Σφακιανοί, διότι, εἰ καὶ δὲν ἠγνόει τὴν μεγίστην ἐκείνων ἀδυναμίαν, δὲν ἠγνόει ὁμοῦ ἐπίσης ὅτι ἐκεῖνοι ἠδύναντο μᾶλλον νὰ τῷ προξενήσωσι συμφοράς καὶ κακὰ μεγάλα ἢ ὁ κομπᾶζων Χ. Μιχάλης· διόπερ ἀπεπειράθη νὰ διαθέσῃ ἐκείνους κἂν εἰς οὐδετερότητα, ὑποκρινόμενος ἄγνοιαν εἰς τὰς μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη ἐκδρομὰς καὶ συνεννοήσεις περὶ συναγωνισμοῦ. Ἔθεν, ἀφοῦ συνήθροι-

σεν ὄλους τοὺς στρατοὺς τῶν τριῶν μερισμάτων τῆς Κρήτης εἰς τὰ Ἀποκόρωνα ἐν Βρύσει, ἔγραψε πρὸς τοὺς Σφακιανοὺς τὰ ἐξῆς:

«Καπετανατοὶ τῶν Σφακίων. Ἀπεφάσισα νὰ ἐλθῶ μὲ τὰ στρατεύματά μου εἰς Φραγκοκάστελλον νὰ κτυπήσω τὸν ἀποστάτην Χ. Μιχάλην, νὰ τὸν ἐξολοθρεύσω, διὰ νὰ λυτρώσω καὶ ἐσᾶς ἀπὸ τοὺς ἐνοχλητικούς τούτους ξένους καὶ τὸν τόπον σας ἀπὸ μεγάλη-
ρα δεινά. Σᾶς εἰδοποιῶ περὶ τούτου καὶ σᾶς παραγγέλλω διὰ τὸ συμφέρον σας νὰ μείνετε ἐσεῖς ἤσυχοι. Μὴ φοβεῖσθε ὅτι θὰ ὑποφέρητε τὴν παραμικρὰν ἐνόχλησιν ἢ ζημίαν ἀπὸ τὰ στρατεύματά μου. Ἐγὼ ἐφρόντισα νὰ δώσω αὐστηρὰς διαταγὰς περὶ τούτου».

13 Μαΐου 1828.

Ὁ Μουσταφᾶς.

Καὶ ταῦτα μὲν ἀπέστειλε τοῖς Σφακιανοῖς δι' ἐπιστολῆς, προφορικῶς δὲ δι' ἄλλου ἀπεσταλμένου διεβεβαίω αὐτούς, ὅτι ἂν ἤθελον μείνῃ οὐδέτεροι, ὅχι μόνον δὲν ἤθελον πάθει οὐδὲν κακὸν ἢ ζημίαν, ἀλλὰ καὶ μεγάλα καὶ σπουδαῖα θὰ ἦσαν τὰ προνόμια, τὰ ὅποια ἤθελε παραχωρήσει ὁ ἀντιβασιλεὺς εἰς τὰ Σφακία. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀπήντησαν μὲν καὶ αὐτοὶ προφορικὰς εὐχαριστήσεις διὰ τὰς καλὰς του διαθέσεις, πλὴν δὲν ἠδύναντο νὰ ἀδιαφορήσωσιν, ὡς ἀξιοῖ, ἐπειδὴ αὐτοὶ ἐξ ἀρχῆς ἐσήκωσαν τὰ ἄρματα, ὅχι διὰ λόγου των, ἀλλὰ δι' ὅλην τὴν Πατρίδα καὶ τὸ γένος. Ἄλλ' ὁ Μουσταφᾶς καὶ μεθ' ὅλας τὰς διαβεβαιώσεις ταύτας ἐξηκολούθει, φαίνεται, ἐλπίζων, ἂν οὐχὶ ἐντελῆ οὐδετερότητα, τοῦλάχιστον ἀδιαφορίαν τινὰ καὶ ἀσθενῆ ἐνέργειαν αὐτῶν.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις μεταξὺ τῶν προπαρασκευῶν καὶ τῶν σχεδίων, δι' ὧν ἐμελλον νὰ ὑποδεχθῶσιν αὐτὸς εἰς τὴν χώραν των τηλικούτον πολέμιον, ἦτο καὶ ἡ σύντομος αὐτῶν προθυμία, ὅπως συμβουλευέσῃ τὸν Χ. Μιχάλην εἰς ἐτοιμασίας πραγματικὰς καὶ σχέδια στρατιωτικὰ, καθότι ἐβλεπον αὐτὸν ἀφροσύνης καὶ και-
διᾶς ἔργα πράττοντα.

Τρεῖς προμαχῶνας κατεσκεύασε μὲ ὀλίγα λιθάρια, ὧν τὸν μὲν εἰς τοῦ Χαλκιά τὴν Βρύσιν, τὸν δὲ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικήτα καὶ τὸν ἕτερον εἰς τὴν Κουτσουάρην, θέσεις, αἱ ὅποια ἀπέχουσιν ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τὸ φρούριον τόσον, ὥστε πᾶσα ἀλληλοβοήθεια ἦν ἀδύνατος. Ἐντὸς δὲ τοῦ φρουρίου οὐδὲ ἡμέρας τροφήν εἶχεν, οὐδὲ ἐν φόρτωμα ξύλων, οὐδὲ ὀκάν ἄλατος καὶ εἰς

οὐδὲν ἀπολύτως τῶν χρειωδῶν προέβλεψε. Καὶ ἐνῶ διέτριβον ἐκεῖ ὑπὲρ τοὺς τέσσαρας μῆνας, δὲν ἐφρόντισαν νὰ κατασκευάσωσι καὶ θύρας τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ καὶ αἱ τρεῖς, καὶ ἐν χάλασμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ πύργου ἀπὸ σεισμόν, ἦσαν ἄθυροι καὶ ἐκτεθειμέναι εἰς πᾶσαν προσβολήν. Πάντα ταῦτα καὶ τὴν ἀτρονοησίαν αὐτοῦ καθορῶντες οἱ πεπειραμένοι Σφακιανοὶ ἔγνωσαν ἀριδῆλως, ὅτι αὐτοὶ οὗτοι, ξένοι ὄντες καὶ τὸ μάχιμον τῶν ἐν Κρήτῃ Μουσουλμάνων ἀγνωσοῦντες, εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἰδίας πανωλεθρίας.

Ὅθεν συσκέψεως γενομένης ἐν Πατοϊανῶ παρόντος καὶ τοῦ Χ. Μιχάλη ἔλεγον αὐτῶ· «Γενναϊότατε! Τὰ σχέδια καὶ αἱ προπαρασκευαί σου, καθ' ἡμᾶς, δὲν εἶνε διόλου ἀρμόδια διὰ τὸν περιμενόμενον ἐχθρόν. Ἡμεῖς, ὡς ἐντόπιοι, γνωρίζομεν αὐτὸν πολὺ καλλίτερα ἀπὸ τὴν Γενναϊότητά σου, διότι τὸν παλαιομέν ἀπὸ τοσοῦτους χρόνους. Σὲ συμβουλεύομεν λοιπόν, ἂν ἀγαπᾷς νὰ μᾶς ἀκούσης, νὰ ἀφήσης ἀπὸ 25 ἄνδρας σταθεροὺς καὶ γενναίους εἰς ἕκαστον πύργον τοῦ Καστελλιοῦ, τὸ ὅλον 100 ἄνδρας, μὲ ὅλα τῶν τὰ χρειώδη διὰ πολλοῦ χρόνου πολιορκίαν, τοὺς δὲ ἐπιλοίπους καὶ τὸ ἵππικὸν νὰ πάρῃς καὶ νὰ σταθῆς μὲ ἡμᾶς εἰς τὰς ρίζας πρὸς τὰ Κολοκάσια. Ὁ δὲ ἐχθρὸς θὰ καταβῆ ἴσα κατὰ τοῦ Καστελλιοῦ, τὸ ὅποσον βεβαίως δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ κυριεύσῃ διὰ μίαν, ὥστε ἀντὶ νὰ πολιορκῆ, θὰ εὕρεθῆ αἴφνης αὐτὸς πολιορκημένος, διότι θὰ ἔχῃ τὸ φρούριον ἀπὸ τὰ ἐμπρὸς καὶ ἡμᾶς ἀπὸ τὰ ὀπισθεν. Ἄν εἴσθε ὁμως ὅλοι εἰς τὸ Καστέλλι καὶ εἰς τὰ ταμπούρια, θὰ σᾶς περικυκλώσῃ ὅλος ὁμοῦ καὶ ἡμεῖς δὲν θὰ δυνηθῶμεν ποτὲ νὰ σᾶς βοηθήσωμεν ἐν ἀνάγκῃ, διότι οὔτε ἄλογα ἔχομεν, οὔτε ἡξεύρομεν νὰ πολεμοῦμεν εἰς τὸν κάμπο καὶ μάλιστα μὲ ἵππικόν. Αὐτὰ σοῦ λέγομεν ἀπὸ τώρα νὰ τὰ γνωρίζῃς διὰ νὰ σκεφθῆς καλλίτερα».

Ταῦτα μὲν εἶχε εἶχε τὴν ὑπομονὴν ν' ἀκούσῃ καὶ πάραυτα ἀναστάς ἔφυγε μετὰ πολλῆς ὀργῆς μονολογῶν. Ἐλεγε δὲ πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ· «ἤκουον Σφακιανούς καὶ ἐπίστευα ὅτι ἦσαν κάτι τι.» Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἔλυποῦντο ἀφ' ἐνός τοσοῦτους καὶ τοιούτους ἀνθρώπους νὰ ἀπωλεσθῶσιν οὕτως ἀνοήτως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐσυλλογίζοντο ἀπολλυμένων ἐκείνων ποία τύχη περιέμενε καὶ ἑαυτούς. Ὅθεν ἔγραψαν τὰ αὐτὰ αὐθημερόν καὶ τὰ ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν εἰς

Φραγκοκάστελλον μὲ τὴν ιδέαν ὅτι ἤθελον τὰ συζητήσῃ μόνοι, καὶ ἐπομένως ἤθελον παραδεχθῆ τὰ σχέδια αὐτῶν. Ἡ ἐπιστολὴ ἔφερε τὰς ἐξῆς ὑπογραφάς. Ἄ. Μανουσέλης, Ἄ. Μανουσογιαννάκης, Π. Μανουσέλης, Σ. Δεληγιαννάκης, Σ. Παπαδάκης, Γ. Τσουδερός, Σ. Καυκαλάς, Π. Τσιριντάνης, Π. Παπαδάκης.

Πατσιανός 15 Μαΐου 1828.

Ὁ δὲ Χ. Μιχάλης ἀπάντησεν ὡς ἐξῆς.

«Φίλοι Σφακιανοί, σεῖς μὲ γράφετε ὅτι δὲν εἶσθε μαθημένοι, οὐδ' ἔχετε ἄλογα νὰ πολεμᾶτε εἰς τὸν κάμπον ἐναντίον ἰππικῶν. Λοιπὸν φυλάγετέ τους ἀπὸ τὰ ὄρη σας νὰ μὴ φύγουν καὶ ἄφετε ἡμᾶς ἐδῶ κάτω καὶ κυττάζετε νὰ μᾶς βλέπετε πῶς πολεμοῦμεν ἑμεῖς.»

Φραγκοκάστελλον 16 Μαΐου 1828.

Χ. ΜΙΧΑΛΗΣ.

Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἦν τοσοῦτον πεφυσιωμένος, ὥστε οὐδενὸς τὰς συμβουλὰς ἐθεώρει ὀρθάς, ἀλλ' ἐξηκολούθει τὰ ὄλως παράτολμα σχέδιά του μὲ τόσῃν ἀφροντισίᾳ, ὥσῃ ἐπρόκειτο περὶ ὄνου σικιᾶς. Λέγεται ὅτι ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ Κυριακούλης, ἔχων πολλὴν ἐπιρροὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀπέτρεπεν, αὐτὸν εἰς τὸ μὴ παραδέχεσθαι τὰ σχέδια τῶν Σφακιανῶν, διότι αὐτοὶ θὰ εἴπωσιν ἔπειτα ὅτι ἐνίκησαν. Ὁ μωρὸς! Βεβαίαν εἶχεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν νίκην. Καὶ ἀληθῶς ὑπὸ τοιαύτας μωρὰς συμβουλὰς, φαίνεται, παραπειθόμενος ὁ ἀπλοϊκὸς Χ. Μιχάλης ἀπέριπτεν οὕτως ἀγερῶχος τὰς σωτηριῶδεις συμβουλὰς τῶν πεπειραμένων Σφακιανῶν.

Καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἀπάντησιν, εἰσβαλόντος τοῦ πολεμίου εἰς τὰ Σφακία, ἀπεπειράθησαν νὰ τὸν καταπέσωσι νὰ ὑπακούσῃ καὶ ἐγκαταλείψῃ τὰ θλιθρῖα σχέδιά του. Πρὸς μείζονα ἐπισημότητα καὶ δὴ καὶ σπουδαιότητα ἀπέστειλαν τὸν Τσουδερόν, τὸν Καυκαλογεωργάκην καὶ τὸν Παρίσην, ὅπως διὰ προφορικῶν παραστάσεων ὑποδείξωσιν ἐκείνῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ὅτι οὕτω πράττοντες ἔσπευδον εἰς ἄφρευκτον ὄλεθρον. Ἄλλ' ἀντὶ νὰ ὑπακούσῃ, ἐξωργίσθη λέγων· «Μὴ ἔρχεσθε ἐδῶ, δειλοί, νὰ μᾶς λέγετε τέθοικα καὶ κάμετε τὰ παλληκάρια μου νὰ δειλιάσουν ὡς καὶ ἐσεῖς.» Ἐφυγαν καὶ οὗτοι ἄπρακτοι καὶ καταλυπημένοι. Ἄλλ' ἰδωμεν καὶ τὰ κινήματα τοῦ πολεμίου.

Ὁ Μουσταφᾶς κινήσας ἀπὸ τὰς Βρύσας 13 Μαΐου μετὰ ὀκτακισχιλίων πεζῶν καὶ τετρακοσίων ἰππέων προήλασε τὸν Κατρέα καὶ ἔλθων διενυκτέρευσε εἰς τὸ Ἄσφυρον ἐν ὑπαίθρῳ, ἂν καὶ εὗρεν ὄλους τοὺς οἰκίσκους ἄνευ κατοίκων. Τοῦτο ἔπραξεν, ἵνα τηρήσῃ αὐστηρῶς τὰ διὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ὑποσχεθέντα, διότι, ἐπειδὴ δὲν εὗρεν εἰς τὴν εἰσβολὴν του ἀντίστασιν, ἐπίστευσε, φαίνεται, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ σιωπηλῶς πῶς ἔθεντο ἑαυτοὺς εἰς οὐδετερότητα. Ἐκ τῶν Σφακιανῶν ὅμως τις ἐφόρευσε ἕνα ἰππεᾶ εἰς τὴν συνοικίαν Καραῖς· τούτου ἔνεκεν διέταξεν ὁ Μουσταφᾶς νὰ κατακάσῃσι μόνον τὴν παρακειμένην οἰκίαν.

Τὴν δὲ ἐπιούταν λίαν πρῶτ' ἀναχωρήσαντες διήλθον τὴν ἐπικεκαλυμμένην ἐκ τουρκικῶν ὀστέων Ἄμπελον. Ἰκανὴν ὥραν ἔστη ὁ Μουσταφᾶς καὶ ὁ στρατὸς παρατηροῦντες τὰ λευκὰ ὄστα. Ἐντεῦθεν κατελθόντες διήλασαν τὸ Ἄσφενδον καὶ διενυκτέρευσαν εἰς Καλλικράτην μετὰ πολλῆς προφυλάξεως ἀπὸ ζημίας ἐλαχίστης. Ἀπὸ δὲ τὸν Καλλικράτην κινήσαντες κατῆλθον (15 Μαΐου) εἰς Καψοδάσον, χωρίον κείμενον ἀπέναντι τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Ἄλλὰ κατερχομένων τῶν πολεμίων οἱ Καλλικρατιανοὶ ἐφόρευσαν 24 ἄνδρας τῆς ὀπισθοφυλακῆς αὐτῶν, ἠχμαλώτισαν ἕνα ἀξιωματικὸν καὶ μέρος τῆς ἀποσκευῆς μετὰ 3 ἡμιόνων ἀφῆρπασαν.

Ἀπὸ τὸν ἀξιωματικὸν τοῦτον ἔμαθον ἀκριβῶς τὸν ἀριθμὸν τοῦ στρατοῦ καὶ τὴν σταθερὰν ἀπόφασιν τοῦ Μουσταφᾶ εἰς τὸ νὰ μὴ προσβάλῃ τοὺς Σφακιανούς ποτε καὶ ἂν αὐτοὶ ἐδίδον μεγάλας ἀφορμάς, διὰ τοῦτο οὐδὲ κἂν ἐστράφη νὰ ἴδῃ τοὺς ἐπιτεθέντας Καλλικρατιανούς καθ' ὁδόν, ἀποφεύγων οὕτως αὐστηρῶς τὸν μετὰ τῶν Σφακιανῶν πόλεμον. Τὰ πράγματα ἀπέδειξαν αὐτὸν ἔπειτα τάληθῃ λέγοντα.

Ταύτοχρόνως δὲ μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Μουσταφᾶ συνέρρεον καὶ οἱ Σφακιανοὶ ἀπὸ τὰς ἀσχολίας τῶν οἰκογενειῶν των καὶ ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ ὄχυρὸν χωρίον Κολοκάσια. Ἐντεῦθεν ὁρῶντες τὴν ἐπελθοῦσαν πληθὺν τῶν πολεμίων ἀνησυχουν ἔτι μᾶλλον διὰ τὸν ἄφρευκτον ἐξαφρισμὸν τῶν ξένων, εἶτα δὲ καὶ τὸν κίνδυνον ἑαυτῶν ἀπομονωθέντων. Ὅθεν τῇ ἐπιμόνῳ αἰτήσῃ τοῦ παπᾶ Ἰωάννου ἐκ Πατσιανοῦ ἔγραψαν καὶ πάλιν εἰς τὸν Χ. Μιχάλην τὰ ἑξῆς.

«Γενναϊότατε Χ. Μιχάλη! Ἐγκαρδίως λυπούμεθα διὰ τὴν

ἀγνωίαν ὅπου ἔχετε εἰς τοὺς Κρητικούς Τούρκους. Αὐτοὶ εἶνε παλληκάρια καὶ παιγνιώται τρομεροί. Λοιπὸν μὴ θελήσης νὰ καταστραφοῦν τὰ παλληκάρια σου, ἄφες ὀλίγους διὰ φύλαξι τοῦ Καστελλοῦ καὶ τραβήξου εἰς τὸ μέρος ἐτοῦτο, νὰ πολιορκήσωμεν τὰ σκυλιὰ εἰς τὸν κάμπον νὰ ψοφήουν. Αὐτὰ θερμοπαρκαλοῦμεν τὴν γενναιότητά σου νὰ πράξης καὶ τότε ἡ νίκη εἶνε ἐδική σου» (α).

Κολοκάσια, 17 Μαΐου 1828.

Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀπέστειλαν πρὶν ἢ ἐξημερῶσῃ ἡ 18 τοῦ μηνὸς μὲ τὸν νεανίαν Μποτονάκη, ἣν ἀναγνώσας ὁ Χ. Μιχάλης ἐφρύαζεν ἀπὸ τὸν θυμὸν λέγων· «Εὐχαριστῶ εἰς τοὺς Σφακιανούς σου, διότι μὰς λυποῦνται! Εἰπέ τους νὰ χαλάσουν τὰ φαράγγιά τους νὰ μὴ φύγουν τὰ ἄλογα τοῦ πασᾶ».

Καὶ ὁ Ἄ. Μανουσέλης ἔχων πολλὴν οἰκειότητα πρὸς αὐτὸν ἐνόμισεν ὅτι θὰ τὸν καταπέισῃ. Ἔστειλεν ἐκ μέρους του τὸν νεανίαν Γ. Διακονιάρην νὰ τῷ ὁμιλήσῃ τὰ δέοντα πρὶν ὁ Μουσταφᾶς κινήσῃ ἐκ Καψοδάσου, ἀλλὰ τοσοῦτον ἐξεμάνη, ὥστε ξιφουλκήσας μόλις δὲν ἐπέταξε τὴν κυφαλὴν τοῦ νέου λέγων ἐν ὄργῃ· «Εἰπέ εἰς τὸν καπετάνιο σου νὰ ἴβῃ εἰς τὸ ὑψηλότερον ὄρος νὰ μὰς κυττάζῃ».

Τὴν ἀφοβίαν τοῦ ἀνδρὸς ὀρῶντες οἱ Σφακιανοὶ ἐθαύμαζον ἐξ ἑνός, ἐξ ἄλλου ἐθρήνουν τὴν βεβαίαν καταστροφὴν τοσοῦτων ἀνδρῶν ἕνεκα τῆς ἰσχυρογνωμοσύνης καὶ κουφότητος ἑνὸς ἀνθρώπου. Μόνος δ' ἐκ τῶν Σφακιανῶν ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης ἀνθίστατο καὶ ἐπέμενε νὰ μὴ ἐνοχλῶσι τοσοῦτον τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰ σχέδιά των. Διὸ καὶ αὐθορμήτως προσῆλθε μετὰ 60 ἀνδρῶν Σφακιανῶν καὶ τινῶν ξένων εἰς τὸ Καστέλλι καὶ συνετάχθη μετὰ τοῦ Χ. Μιχάλη. Τοῦτο βεβαίως ἦν εὐδοκία Θεοῦ, ἵνα σωθῶσι πλείστοι ἀνθρωποὶ τοῦ προφικνοῦς θανάτου. Ἡ μόνη δὲ δύναμις, δι' ἣν ἐμεγαλοφρόνει τοσοῦτον ὁ Χ. Μιχάλης καὶ ἡζῆου νὰ ἀντιταχθῇ ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τοσαύτην κολοσσιαίαν δύναμιν τοῦ πολεμίου, συνέκειτο ἐκ 530 ἀνδρῶν πεζῶν καὶ 70 ἵππέων, ἐκτὸς τῶν 60 ἀνδρῶν τοῦ Δεληγιαννάκη.

(α) Τὰ πρωτότυπα σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἀνέγνωμεν παρὰ τῷ Π. Μανουσέλη ἄνευ ὑπογραφῶν, ἀλλ' ἀπωλείσθησαν τὸ 1868.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς, ἡλίου ἀνατέλλοντες, τῆς ἀποφράδος 18ης ἡμέρας, ῥίψας τρεῖς κανονιοβολισμοὺς συνήθροίζε τοὺς στρατοὺς εἰς τὰ κάτωθεν τοῦ Καψοδάσου. Ἐνταῦθα διήρσεσεν αὐτοὺς εἰς τρεῖς φάλαγγας, ὧν ἡ μεσαία ἦν τὸ ἰππικὸν καὶ αὐτὸς ἐν αὐτῇ. Ἄλλ' ἐνῶ προὔτιθετο νὰ διατάξῃ τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν προμαχώνων καὶ τοῦ φρουρίου, βλέπει παρ' ἐλπίδα τοὺς Σφακιανοὺς καὶ συνέρρον εἰς τὸ ἐγγὺς χωρίον Πατσιανὸν καὶ ἐτοποθετοῦντο, διὰ μάχην ἀγόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην, Μανουσογιαννάκην, Καυκαλαῖν, Τσιριντάνην καὶ ἄλλους, μεθ' ὧν ἦσαν ἐν ὄλῳ καὶ 37 ἄνδρες Κρήτες Γραμβουσιανοὶ καὶ ἄλλοι διάφοροι. Ἐπίσης δὲ παρατηρεῖ καὶ τὸ χωρίον, ὅπερ αὐτὸς κατέλιπεν ἤδη, καταλαμβανόμενον ὑπὸ τοῦ Τσουδεροῦ καὶ τοῦ Παπαδογιάννη, ἀγόντων 50 περίπου ἄνδρας.

Τότε διατάσσει ὁ Μουσταφᾶς ὡσεὶ τρεῖς χιλιάδας Κρήτας καὶ Ἄλβανοὺς νὰ ἀμύνωνται μόνον κατ' ἐκείνων μακρόθεν ἀπὸ τὸ πεδίον, ὅπως μὴ ἐπενέγκωσι βλάβην τινὰ τοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὰ νῶτα. Ταῦτα διατάξας ἐκίνησε φαλαγγηδὸν κατὰ τε τῶν προμαχώνων καὶ τοῦ φρουρίου. Ἄμα δὲ πλησιάσαντες οἱ Τούρκοι, μόλις εἰς ἀπόστασιν βολῆς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ προμαχώνος, ἐφ' οὗ προΐστατο ὁ ἀνόητος Κυριακούλης, ἐδέχθησαν τὸ πρῶτον πῦρ ἀνευ ἐλαχίστης βλάβης, πεσόντες ἅπαντες πρηνεῖς. Τὸ πῦρ τοῦ προμαχώνος τούτου ἔπαυσεν ἐφάπαξ, διότι ἅπαντες ἐφάπαξ ἐξεκένωσαν τὰ ὅπλα! Τοῦτο ἰδόντες οἱ Τούρκοι καὶ ἐν ἀκαρεὶ ἀναστάντες ὤρμησαν ξιφήρεις μετὰ φοβερῶν ἀλαλαγμῶν καὶ καταπλακώσαντες αὐτοὺς πρὶν γεμίσωσι πάλιν τὰ ὅπλα κατεκρεοῦργησαν ἅπαντας. Ἴσως θὰ ἐσώζοντο κἄν τινες διὰ τῆς φυγῆς, ἐὰν μὴ ἦσαν ἀλληλοδεμένοι ἰσχυρῶς (α). Μόνος ὁ Κυριακούλης μὴ ὧν δεδεμένος ἔφυγε τρέχων πρὸς τὸ φρούριον, ἀλλὰ καταδιωχθεὶς ὑπὸ ἰππέως ἀπεσφάγη καὶ αὐτός. Ὅθεν ἐκ τῶν 123 ἀνδρῶν, τῶν ὄντων εἰς τὸν προμαχῶνα τοῦτον, οὐδεὶς ἐσώθη εἰς πρώτην ἔφοδον!

Οἱ Τούρκοι μετὰ τὴν σφαγὴν τούτων προσέδραμον ἐν ἀλαλαγμοῖς καὶ περιεκύκλωσαν τὸ φρούριον στενωῶς, ἀφέντες ἐξω τῆς ζώ-

(α) Οὗτοι ἀλληλεδίθησαν, ἵνα μὴ τις ἐξ αὐτῶν φύγῃ ἐκ δεύρας καὶ ἐγκαταλείψῃ τοὺς λοιπούς, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο ἀκριβῶς.

νης τοὺς δύο ἐτέρους προμαχῶνας χωρὶς νὰ φθάνουν ἀπὸ τὸ φρούριον νὰ τοῖς δώσωσι ἐλαχίστην συνδρομήν, ἀλλ' οὐδ' αὐτοὶ τοῖς ἐν τῷ φρουρίῳ. Οἱ ἐν αὐτοῖς ἄνδρες ἰδόντες τὴν τύχην τοῦ πρώτου οὐδὲ ἐν ὄπλον ἔρριψαν κατὰ τῶν πολεμίων, ἀλλ' ἔτρεχον εἰς τὸ φρούριον, ἵνα σωθῶσιν· ὄντος δὲ καὶ τούτου περισφιγμένου δ-πισθοδρόμου καὶ ἀλληλοκατεκόπτοντο μετὰ τῶν πολεμίων. Τοῦτο ἐποίουν καὶ οἱ ἵππεις καὶ αὐτὸς ὁ Χ. Μιχάλης. Οὐδεὶς πλέον ἐγνώριζε τοὺς ἑαυτοῦ· μόλις που καὶ που συνηντῶντο ἐντὸς τῆς ἐχθρικῆς πληθύος, περιτρέχοντες ἕως ὅτου ἤθελον κατακοπῆ. Φύρδην μίγδην διέτρεχον φονεύοντες καὶ φονεύμενοι ὡς λυσσαλεαὶ τίγρεις πεζοὶ τε καὶ ἵππεις ἐντὸς μικροῦ κύκλου περίξ τοῦ φρουρίου. Προϊούσης τῆς ὥρας ὀλιγοστοὶ Ἕλληνες ἐφαίνοντο πλέον ἐν τῷ πλήθει τῶν πολεμίων περιτρέχοντες, διότι οἱ πλεῖστοι ἔπεσαν· ἔνιοι δὲ κατῶρθωσαν νὰ εἰσέλθωσιν ἀθέατοι εἰς τὸ φρούριον ἀπὸ τὸν χαλασμένον πύργον.

Κατὰ τὴν συμπλοκὴν ταύτην ἐγνώρισαν οἱ Τούρκοι ἵππεις τίς ἐξ ὧν ἦτο ὁ Χ. Μιχάλης. Πολλοὶ ἑκατοστύες ἐπέδραμον κατ' αὐτοῦ, περιεκυκλώθη στενωῶς, ἀλλ' ἐπιτεθεὶς καὶ φονεύσας ἑνίους διέσπασε τὴν φάλαγγα καὶ ἔδραμε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ φρούριον. Τύχη κακῆ! Εὖρε τὴν θύραν κεκλεισμένην ὑπὸ πτωμάτων καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ εἰσέλθῃ! Ἀνεδρόμησεν, ἵνα ὀρμήσῃ καὶ αὐθις εἰς τὸ πέλαιος τῶν πολεμίων, ἀλλὰ μόλις διήλασε τὸν νοτιανατολικὸν πύργον τοῦ φρουρίου καὶ περικυκλοῦται ὑπὸ χιλιάδων. Ἐμάχητο ὡς λέων ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ξιφῆρης. Εἶτα θραυσθέντος τοῦ ξίφους, φονευθέντος καὶ τοῦ ἵππου κατεκρουεργήθη καὶ αὐτὸς παρὰ τὸ ἀνατολικὸν πλευρὸν τοῦ Καστελλίου. Τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ προσήνεγκον οἱ βάρβαροι εἰς τὸν Μουσταφᾶν, καθήμενον εἰς τὴν θέσιν Θυμὲ καὶ τὴν φρικώδη σκηνὴν θεώμενον, ὡς λέγεται, δακρυρρώως. Ἄντὶ δὲ νὰ ἀνταμείψῃ τοὺς κομιτᾶς τῆς κεφαλῆς, ὡς περιέμενον, ἐξῴβρισεν αὐτοὺς μετὰ πολλῆς ὀργῆς, διότι δὲν προσεπάθησαν νὰ συλλάβωσι καὶ φέρωσιν αὐτὸν ζῶντα.

Ἐν τοιαύτῃ δ' ἀπελπισίας ὥρα ἕκαστος τῶν ἔτι ζώντων Ἑλλήνων ἔσπευδεν εἰς τὸ φρούριον, πρὸς δ' Ἕλληνας τε καὶ Τούρκοι συνωθοῦντο παρὰ τῆς πύλης, ἔνθα, λέγει ὁ Κριτοβουλίδης, ἀφέντες πλέον τὰ μακρὰ ὄπλα, ἤλθον εἰς χεῖρας ὠθοῦντες τὰ ξίφη μὲ τὰ

ξίφη και με τὸ σῶμα τὰ σῶματα ἀλληλοκτονοῦντες δι' ἐγχειριδίων, δαγκαμάτων και γρονθοκοπημάτων· οὐδὲ διεκρίνοντο ἐν τοιαύτῃ ἀπελπισίᾳ φίλοι και ἐχθροί. Σωροὶ πτωμάτων ἠγέρθησαν πρὸς τὴν πύλην, τῶν μὲν βιαζόντων τὴν εἰσβολήν, τῶν δὲ ἀποκρουόντων καρτερικῶς. Σημαιοφόρος Τοῦρκος ἐτόλμησεν ἐπ' ἀμοιβῇ μεγάλη νὰ στήσῃ τὴν σημαίαν του ἐπὶ τῆς πύλης, ἀλλὰ πιστολισθεὶς ἐπλάκωσεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ κατωφλίου, ὅτε και οἱ λοιποὶ φονευόμενοι ἐλεινῶς ἀπὸ τὰς ἐπάλλξεις ἀπεσύροντο μικρὸν και ἐχαραινόντο περίξ τοῦ φρουρίου. Οἱ ἐντὸς διασωθέντες Ἕλληνες παρέσυρον και ἄλλα πτώματα ἀποπράξαντες ἐντελῶς τὴν πύλην».

Εἶπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἦν εὐδοκία Θεοῦ νὰ προσέλθῃ ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης εἰς τὸ φρούριον. Οὗτος ἦν ἄριστος σκοπευτής, ἀδύνατον ἢ σφαιρά του νὰ ἀποτύχῃ. Εἶχε παρ' αὐτῷ ἄνδρας τινάς και τῶ ἐγέμιζον τὰ τουφέκια, αὐτὸς δὲ μόνον ἔρριπτεν εἰς τὰ σῶματα τῶν ἐχθρῶν και ἐπροξένει φθορὰν ἀκαταλόγιστον· τὰ πλείστα τῶν ἐν τῇ πύλῃ πτωμάτων ἔρριπτεν αὐτός, οὐκ ὀλίγα δὲ και οἱ ἀπὸ τὰ ἔξω τῶν τειχῶν. Αὐτὸς ἐν ἐνὶ λόγῳ ἔσωσε τὸ φρούριον και δὲν ἐκυριεύθη ὑπὸ τοῦ μανιώδους πολεμίου, ὅστις ἤθελεν ἀποσφάξῃ τόσα γυναικόπαιδα εἰσελθόντα ἐν αὐτῷ ἀνοήτως και τόσους ἄνδρας προσδραμόντας ἐκεῖ κατὰ τὴν δεινὴν ὥραν τῆς ἀλληλοκτονίας.

Τοιαύτη τις ἦν ἡ ἐν Φραγκοκαστέλλῳ γενομένη φρικώδης σκηνή, καθ' ἣν ἔπεσαν ἐν βραχυτάτῳ χρόνῳ 338 Ἕλληνες και πλείονες τῶν 800 Τοῦρκων, ὧν τοὺς πλείστους ἐφόνευσεν ὁ Δεληγιαννάκης. Οἱ ξένοι ὀλιγοστοὺς ἐφόνευσαν, διότι, ὡς εἶδομεν, μέγα μέρος αὐτῶν ἀπεσφάγη εὐθύς, οἱ δὲ λοιποὶ ἐπιπεσόντες εἰς τὸ πέλαγος τῆς ἐχθρικής πληθύος ἀπεπειρῶντο ἐν ἀπογνώσει μᾶλλον νὰ σωθῶσιν ἢ νὰ φονεύσιν και ἀνδραγαθῶσιν. Οἱ ἵππεῖς ὅμως και αὐτὸς ὁ Χ. Μιχάλης δὲν ἀπέθανον ἄνευ ἐκδικήσεως.

Ὁ Χ. Μιχάλης ὡς μαχητής ἐξεταζόμενος ἦν ἄριστος και εἰς τῶν σπανιωτάτων, ὡς ἀρχηγὸς δὲ ὄπλων και διευθυντής μαχῶν ἀπεδείχθη ἐξ ἀρχῆς ἐν μέγα μηδενικόν. Νοῦς βαρὺς, ἰσχυρογνώμων, πεφυσιωμένος, τοὺς πάντας και πᾶσαν ὀρθὴν συμβουλήν περιφρονῶν. Ἐὰν εἶχε τὸν κοινὸν νοῦν, ἢ ἐὰν ἐπέθετο εἰς τὰς ἐνθερμους και ὀρθὰς συμβουλάς τῶν πεπειραμένων Σφακιανῶν και ἐπι-

τὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἤθελε σῶσῃ καὶ τοὺς πολεμίους πάντας ἐνταῦθα ἤθελεν ἐνταφιάσῃ.

Μόνον διὰ τοῦ περιορισμοῦ εἰς τὸ πεδίον ἐπὶ ὀλίγας ἡμέρας καὶ ἄνευ πολέμου ἠδύνατο νὰ ἐξοντώσῃ ὅλοσχερῶς τοὺς πολεμίους κατὰ τὰ σχέδια τῶν Σφακιανῶν, διότι ἀπεδείχθη μετὰ τὴν φυγὴν τῶν, ὅτι δὲν εἶχον πλέον οἱ Τούρκοι οὐδὲ τριῶν ἡμερῶν τροφάς. Ἀπορίας ἄξιον πῶς ἐτόλμησεν ὁ Μουσταφᾶς νὰ εἰσβάλῃ εἰς τοιοῦτον μέρος χωρὶς νὰ εἶνε κύριος τῆς θαλάσσης. Τὴν ἀπορίαν ταύτην ἐδήλωσε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Βελῆ πασᾶ: ἐλθὼν ἐκεῖ ἐσχάτως. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ. Καὶ ἐκ τῆς περιστάσεως ταύτης καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν ἐκδηλοῦται ὅτι ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐπροστάτευσε τοὺς Τούρκους πρὸς ἐπ' ἄπειρον παράτασιν τῆς δουλείας ἡμῶν.

Οἱ δὲ ἀπὸ τὸν Πατσιανὸν μαχόμενοι Ἕλληνες οὐδὲν τῶν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ ἐγνώριζον, διότι ἂν καὶ ἐγγὺς καὶ ἀντικρὺ οὐδὲν ἔβλεπον, ἐπειδὴ τὸ πεδίον ἐσκεπάσθη ὡς ὑπὸ πυκνῆς νεφέλης ἀπὸ τὸν κονιορτὸν τῆς τε γῆς καὶ τῆς πυρίτιδος, οὐσης νηνεμίας. Μόνους δὲ τοὺς κρότους τῶν ὄπλων καὶ τῶν τηλεβόλων ἤκουον καὶ τούτους βραδέως. Εἶτα δὲ καὶ τούτων διακοπέντων κατέλαβεν αὐτοὺς μεγίστη ἀνησυχία, ὡς ἐξ ἀρχῆς προσιωιζομένους ἀπαίσια. Ἦκούοντο δὲ ἔτι τουφεκισμοὶ ἐκ διαλειμμάτων, οἵτινες ἦσαν τῶν ἀποκλεισθέντων ἐν τῷ φρουρίῳ, ἀλλ' ἠδυνάτουσαν νὰ μαντεύσωσι τὰ γεγονότα. Ἀλλὰ περὶ τὸ δειλινὸν ὃ ἐκ Ῥεθύμνης Καντάνιος γνωρίσας μακρόθεν τὸν πελώριον Καυκαλοσήφην ἐφώνησεν αὐτὸν ὀνομαστὶ νὰ κατέλθῃ ἀφόβως πλησίον καὶ ἀναγγείλῃ αὐτῷ τὰ ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τετελεσμένα. Πλησιάσας δ' ἀνυπομόνως ἔμαθε τὴν πανωλεθρίαν τῶν ἀνδρῶν.

Ἡ θλίψις καὶ ἡ καταλαβοῦσα ἀθυμία τοὺς Ἕλληνας ἦν ἀπερίγραπτος. Δὲν ἐσκέπτοντο πλέον ὑπὲρ ἑαυτῶν, εἰ καὶ ἀπώλεσαν τοὺς ἐπικούρους τῶν, εἰ καὶ ἔμειναν μόνοι μονώτατοι καὶ ἐνοχοποιημένοι ἀπέναντι ἀγερώχου καὶ νικητοῦ πολεμίου. Ὅλην τὴν νύκτα διῆλθον εἰς τὴν θέσιν Ἀρμὸν καὶ συνδισκέποντο πῶς νὰ ἐκδικηθῶσι τόσους ἀποθανόντας. Ἄλλοι δ' ἄλλως σκεπτόμενοι ἔφυγον τὴν νύκτα ἐν ἀπελπισίᾳ. Οὔτε εἰς τῶν Γραμβουσιανῶν εὐρέθη ἐκεῖ τὴν πρώτην, ἀλλὰ καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν δυτικῶν χωρίων

τῶν Σφακίων ἀνεχώρησαν, πιστεύοντες ὅτι ὁ Μουσταφᾶς θὰ στρέψῃ τὰ νικηφόρα ὄπλα του καὶ κατὰ τῶν Σφακικανῶν. Ἐφρονεύθησαν δ' ἐν Πατσιανῷ 5 ἄνδρες Σφακικανοί, ἐν Καψοδάσῳ δὲ δύο, εἷς τοῦ Τσουδεροῦ καὶ ἕτερος τοῦ Καψοδασιανοῦ Παπαδογιάννη. Ὁ δὲ Καντάνλος εἶπεν εἰς τὸν Καυκαλᾶν ὅτι ἐφρονεύθησαν 50 περίπου Τούρκοι ἐνταῦθα.

Ὁ δὲ μετὰ τὸν ὄλεθρον ἐκεῖνον ἀποκλεισμός τοῦ Φραγκοκαστέλλου διήρκεσεν ὀλόκληρον ἑβδομάδα, ὡς καὶ ὁ ἀμοιβαῖος καταπυροβολισμός συνεχεῖς ἡμέρας τε καὶ νύκτας. Πολλὰ ὀβούζια καὶ βόμβαι ἐρρίπτοντο ἐν τῷ φρουρίῳ καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν πολιορκουμένων διερρήγνυντο, ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἐπέφερον εἰς αὐτοὺς τόσην ἀμνηχανίαν, ὅσον ἡ ἀπροβλεψία τοῦ ἀρχηγοῦ. Ὁ μέγιστος αὐτοῖς πολέμιος εἶνε ἡ πείνα, ἡ δίψα καὶ ἡ πάντων ἔλλειψις. Πᾶν ὅ,τι ζῶον ἔτυχεν ἐντὸς τοῦ Καστελλίου ἔσφαζον καὶ τὸ κρέας ξηραίνοντες εἰς τὸν ἥλιον ἔτρωγον ἄνευ ἄλατος. Δις ἀπεπειράθησαν νὰ ἐξέλθωσι δι' ἐντίμου συνθήκης, ἀλλ' οἱ ὄροι τοῦ Μουσταφᾶ, ἀπαυτοῦντος νὰ παραδώσωσι τὰ ὄπλα, καθὼς καὶ τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ Κρήτας, δὲν ἐπέτρεπον αὐτοῖς τὴν παραδοχὴν. Ἐλεγον δὲ κάλλιον ν' ἀποθάνωμεν ἐνταῦθα ὅλοι μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας, παρά νὰ χωρισθῶμεν οὐδένα τῶν συντρόφων μας.

Ἐξακολουθοῦσης ἔτι τῆς στενῆς πολιορκίας, ὁ Σ. Διλιנדᾶς Σφακικανός, ἄριστος κολυμβητής, γυμνωθεὶς ἐντελῶς ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ διαλαθὼν τοὺς πολιορκητάς ἔδραμε καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν. Οἱ Τούρκοι εἶδον αὐτὸν κολυμβῶντα καὶ κατεπυροβόλουν κατ' αὐτοῦ, ἀλλὰ νυκτὸς οὔσης διέφυγεν ἀβλαβῆς εἰς τὸ πέλαγος καὶ προχωρήσας ἐξῆλθε καὶ μετέβη οὕτως ὀλόγυμνος εἰς τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον, δηλώσας τοῖς Σφακικανοῖς τίνες ἐξῆσαν ἔως τότε, τὴν κατάστασιν των, ὡς καὶ τὸν κίνδυνον ὃν διέτρεχον καὶ αὐτοί. Οἱ ὄπλαρχηγοὶ ἀπέστειλαν αὐτὸν εἰς Λουτρόν νὰ παρλάβῃ ἐν πλοῖον καὶ ἔλθῃ ἔξω τοῦ φρουρίου, ὅπως ἐνεργήσῃ ὅ,τι αὐτὸς ἐγκρίνει ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ὄσων τοῦλάχιστον ἔξω εἰσέτι. Ἐλθὼν εἰς ἀπόστασιν βολῆς ἐφώναζεν εἰς τοὺς πολιορκιμένους νὰ διακαρτερῶσι καὶ ὅσον οὕτω φθάνουν οἱ Κυδωνιάται Ἀποκορωνίται καὶ ἄλλοι νὰ πολιορκήσωσιν αὐτοῦ τοὺς Τούρκους.

ἵνα μὴ φύγῃ ἓνας τῶν (α). Ταῦτα ἐφώναζεν ὁ πανούργος Σφακιανός, τὸ μὲν, ὅπως ἐνθαρρύνῃ τοὺς πολιορκουμένους καὶ διακαρτερήσωσιν, (οἱ Τούρκοι ἐποίουν θόρυβον ἐπίτηδες, ἵνα μὴ ἀκούσωσιν), τὸ δέ, ὅπως φοβήσῃ τοὺς Τούρκους νὰ παραιτήσωσι τοὺς βαρεῖς ὄρους ταχέως, διότι ἐκτὸς τῶν φρικτῶν στερήσεων καὶ ἡ ὁσμὴ τοσοῦτων χιλιάδων πτωμάτων ζῶων τε καὶ ἀνθρώπων καθίστατο ἀνυπόφορος τούτοις, καὶ ἐπομένως ἡ παράδοσις τῶν καὶ ἡ σφαγὴ, ἰδίως τῶν Κρητῶν, ἦτο βεβαία.

Καὶ ἀληθῶς τὸ σχέδιον τοῦ Διλιנדᾶ ἐπέτυχε, διότι ἀκούων ταῦτα ὁ Μουσταφᾶς, ὄρων ἄλλως καὶ τὴν ἐπιμονὴν τῶν Σφακιανῶν εἰς τὸ ἴστασθαι ἀντιμέτωποι, ἐνῶ ἐπερίμενε τὴν διάλυσιν τούτων, ἀφῶ ἀπώλεσαν τοὺς ἐπικούρους ξένους, τότε πλέον ἐπίστευσε ὅτι πράγματι πρόκειται νὰ ἔλθωσι καὶ ἄλλοι Κρήτες κατ' αὐτοῦ. Ὅθεν δὲν ἐνέκρινε τὴν περαιτέρω ἐκεῖ διαμονὴν τοῦ φρουρίου διὰ ὄρους ἡκιστα ὠφελίμους αὐτῶ, ὥστε παρεδέχθη οἶους οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ ἐπρότειναν αὐτῶ ὄρους.

Τέλος δὲ ἡ ἀμοιβαία σύμβασις ἐγένετο τῇ 24 Μαΐου καὶ ὁμηροὶ ἀντηλλάγησαν. Τὴν δ' ἐποίουσαν ἐγκατέλειψαν τὸ φρούριον καὶ ἀπῆλθον ἀβλαβεῖς, ἀφήσαντες ἐν αὐτῶ μόνον τὰ κανόνια καὶ τοὺς αἰχμαλώτους Τούρκους, ἐν οἷς καὶ τὸν Ἰκιντζῆ ἀγᾶν περὶ οὗ ἐλαλήσαμεν. Μετὰ δὲ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ φρουρίου ἀνετίναζεν αὐτοῦ τοὺς δύο πρὸς τὴν ξηρὰν πύργους ὁ Μουσταφᾶς εἰς τὸν ἀέρα διὰ πυρίτιδος, καὶ εἶτα ἀπεσύρθη εἰς τὴν θέσιν Θυμέ.

Τὰ κατὰ σωρείας μίγδην Χριστιανῶν καὶ Μωαμεθανῶν καὶ ζῶων παντοειδῶν κείμενα πτώματα ἐσάπησαν ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἕνεκεν τῆς τότε μεγάλης θερμότητος, ὥστε οἱ περίοικοι δὲν ἠδύναντο νὰ προσέλθωσιν εἰς τὰ χωρία τῶν ἀπὸ τὴν ἀνυπόφορον ὁσμῆν. Διόπερ Μοναχὴ τις Μαγδαλινῆ, σεμνὴ καὶ ἐνάρετος γυνή, ἐφρόντισε καὶ διέγνω τὸν σκελετὸν τοῦ Χ. Μιχάλη, ἐπίσης δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ εὔρεν εἰς Καψοδάσον ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐκδεδαρμένην, καὶ, κατασκευάσασα νέον τάφον ἐν τῷ παρακειμένῳ αὐτῆς Μονυδρίῳ τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπους, ἔθαψεν αὐτόν.

(α) Καὶ ἀληθῶς τοῦτο θὰ ἐγένετο, ἐὰν ἤρχοντο· ἀλλ' ἡ κακία δὲν τοὺς ἀφῆκεν. Ἀληθεστάτη ἐστὶν ἡ γνώμη ὅτι «ἡ δουλεία γεννᾷ κακίαν.»

Εἶτα δὲ μισθώσασα ἀνθρώπους συνέλεξεν ὄλους τοὺς σκελετοὺς τῶν ἀλληλοκτονησάντων καὶ ἔρριψεν αὐτοὺς εἰς τὰ σχίσματα τῆς βραχίονος παραλίας, μίγδην ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν, οἵτινες πολλὰ χροῦ θεῶνται καὶ μέχρι σήμερον.

«Φεῦ, τῶν κοράκων ἀπέμεινε βρῶμα ὁ νεκρὸς τοῦ Μιχάλη.

Εἰς αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἀκόμα ἀπὸ αἵμα μαρτύρων ζεστά

Καὶ βροχὴ καὶ ἀνεμόεσσα ζάλη τ' ἄταπά του σκορπίζει ὄσα.

Ἢ δὲ σκιά σου, κλεινὲ Μιχάλη, περιπλανᾶται εἰς χῶματα σεπτὰ

Σεπτὰ, πλὴν δούλα ὅπου ἀνεμοζάλη σοῦ διασπείρει τ' ἄταπά σου ὄσα». Ζ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

**Ἢ μετὰ τὸν ὄλεθρον τοῦ Χ. Μιχάλη ἐπίθεσις
καὶ νίκη τῶν Σφακιανῶν κατὰ τῶν Τούρκων.**

Τὴν τελείαν καταστροφὴν τοῦ Χ. Μιχάλη ἐπληροφορήθησαν, ὡς εἶπομεν, οἱ ἐν Πατσιανῷ Ἑλληνας ὄλοι δ' οἱ Σφακιανοὶ τῶν δυτικῶν χωρίων, ἅπαντες οἱ Γραμβουσιανοὶ καὶ ὁ Τσουδερός ἔφυγον νύκτωρ ἀπελπισθέντες ἀπὸ νίκας καὶ θριάμβου, ἄλλως τε δὲ καὶ οὐδὲν εἶχον τρόφιμον. Οἱ δὲ λοιποὶ Σφακιανοί, καθὰ εἶχον ὀρκισθῆ ὑπὲρ ἐκδικήσεως, ἔμενον νὰ παρακολουθήσωσι κατὰ πόδας τὸν πολέμιον, ὅπου ἂν ἤθελε στρέψῃ τὰς δυνάμεις του, εἴτε ἐὰν ἔφυγε, καθὰ προέλεγεν ὁ αἰχμάλωτος ἀξιωματικὸς, εἴτε ἐὰν κατ' αὐτῶν ἤθελε στραφῆ, ὅπερ ἀναμφιβόλως περιέμενον. Ἄλλ' οὐχ ἤττον καὶ ὁ Μουσταφᾶς πονηρὸς ὦν λίαν καλῶς ἐνόει τοὺς ἐπιθετικούς σκοποὺς τῶν Σφακιανῶν καὶ τὰ κακά, ἅτινα ἐνδεχόμενον ἦν νὰ πάθῃ ἀπ' αὐτοὺς, εἰμὴ κατάρθου νὰ φύγῃ αἴφνης καί, πρὶν ἢ συναχθῶσιν ἐκεῖνοι, αὐτὸς νὰ προσέλθῃ κἂν τὰ μάλλον δύσβατα μέρη διότι οὐδόλως εἶχε σκοπὸν νὰ στρέψῃ κατ' ἐκείνων τὰς δυνάμεις του διὰ τοὺς ρηθέντας πολιτικούς λόγους. Ὑπὸ τοιούτων σκέψεων ὀρμώμενος ἐκίνησεν ἀπὸ τὸν Θυμὲ ὑποφωσκούσης τῆς 29 Μαΐου καὶ ὤδευε μετὰ πολλῆς σπουδῆς τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν Σκαλωτὴν, ἀλλὰ μόλις προσέλασας τὴν Ἀκασταρέ, εὗρεν ἔμπροσθέν του ἐκείνους, οὗς ἐνόμιζεν ὅτι διὰ τῆς σπουδῆς ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ.

Οἱ προσελθόντες ἐνταῦθα δι' ἐπίθεσιν Σφακιανοὶ μόλις ἦσαν

400 ἄνδρες (α), ὥστε περικυκλωθέντες ῥαδίως ὑπὸ τῆς πληθούς τῶν πολεμίων ἀπεσύροντο ὀπισθομαχόμενοι, ἕως οὗ ἀνήλθον σχεδὸν εἰς τὸ ὕψιστον ὄρος τῆς Ἀγριμοκεφάλας. Ἄλλ' ἐντεσθεν τί πράττουσιν οἱ πανούργοι πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀδυναμίας των; Τοῦ τόπου ὄντος κλαδώδους καὶ τοῦ ἀνέμου πνέοντος σφοδρῶς ἔναντι πρὸς τοὺς διώκτας των, ἔθεντο εἰς πολλὰ σημεῖα πῦρ, τὸ ὁποῖον ἀναπτυχθὲν ἠπείλει ν' ἀποτεφρώσῃ τοὺς πάντας καὶ, ἂν δὲν ὑπεχώρουν οἱ Τοῦρκοι ἐν σπουδῇ, πολλὰ αὐτῶν χιλιάδες θὰ κατεκαίοντο, τοῦ πυρὸς μεταπηδῶντος μετόσῃν ταχύτητα με ὄσῃν καὶ ὁ ἄνεμος. Καὶ ἐν τούτοις μ' ὄλην τὴν κατεπείγουσαν φυγὴν ἐκῆσαν πολλοὶ καὶ πλεῖστα αὐτῶν ἄλογα καὶ ἄλλα φορηγὰ ζῶα.

Ἀπὸ τῆς ταραχῆς ταύτης τῶν ἀλαλαζόντων Μουσουλμάνων ὠφεληθέντες οἱ Σφακιανοὶ ἐπετέθησαν ῥαγδαίῳ κατ' αὐτῶν καὶ πολλὰς ἐπήνεγκον αὐτοῖς ζημίας. Ἀφῆρπασαν δὲ καὶ ζῶα πολλὰ καὶ μέρος τῆς ἀποσκευῆς αὐτῶν καὶ μίαν σημαίαν ἡμίκαυστον. Ἐνθαρρυνθέντες δ' ἐκ τούτου πολλὰς δυσχερείας ἐπέφερον εἰς τὸν πολέμιον, ὅστις μόλις κατάρθωσε νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῆς ἐσπέρας ἕως εἰς τὴν θέσιν Λυμπινოსέλι, ἀπέχουσαν τοῦ Θυμὲ μόλις 3 μίλια.

Ἡ ὁρμὴ αὕτη τῶν Σφακιανῶν, καὶ τὸ θάρρος, ἧπερ ἀνέπτυσαν ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ἐνέβαλε τὸν Μουσταφᾶν εἰς μεγάλην στενοχωρίαν ἀναλογιζόμενον ὅτι, ἐνῶ εἰς τόπον λίαν ὀμαλὸν καὶ εὐρύτατον, ἐξόδευσεν ὀλόκληρον ἡμέραν νὰ διατρέξῃ 3 μίλια, τί ὠφείλε νὰ πάθῃ εἰς τὰ ἔμπροσθεν δύσβατα καὶ στενωπὰ μέρη; Ὅθεν προσκαλεσάμενος στρατιωτικὸν συμβούλιον τὴν νύκτα ἐκείνην ἐκ τῶν μᾶλλον πεπειραμένων ἀξιωματικῶν διηρώτα τίνι τρόπῳ ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον. Οἱ πλεῖστοι ἐγνωμάτευον, ἵνα ἐξεγερθῶσιν εὐθὺς καὶ διαβῶσι τὴν νύκτα τὸ πλεῖστον μέρος τῆς στενοπορίας, τὰ λεγόμενα Φουντώματα, καὶ ἕως οὗ τοὺς προλάβωσιν οἱ πειναλέοι Σφακιανοὶ (ὡς τοὺς ὠνόμαζε), θὰ διέλθωσι καὶ τὰ Χάλαρα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, ὁπότε πλεον ὁ κίνδυνος ἤλαττοῦτο.

(α) Ἄλλ' ὁ Γερβίνος ἀριθμεῖ αὐτοὺς 2000· ὁ Κριτοβουλίδης 4200, καὶ ἄλλοι ἄλλους ἀριθμοὺς ἀβασανίστως σημειοῦσιν, ἐνῶ μόλις προσήλθον μέχρι τέλους 600 ἄνδρες, ἐξ ὧν οἱ 150 τοῦ Τσουδεροῦ δὲν ἔλαβον μέρος ποσῶς.

Ἄλλ' ἐνῶ ἡ γνώμη αὐτὴ ἐφαίνετο τοῖς πᾶσιν ἀρεσῆ, ὀρθὴ καὶ σωτήριος, γέροντις Ἀλβανός, Ταλικὸν ὀνομαζόμενος, ἔλεγεν ὅτι, τὸ τοιοῦτον μέτρον ὑπὲρ σωτηρίας στρατοῦ νικηφόρου καὶ πολυαριθμοῦ, ἀπέναντι μιᾶς δρακὸς ἡμιγύμων Σφακιανῶν, ἐθεώρει πολὺ ἀναξιοπρεπὲς καὶ ἄτιμον· καὶ ἐπομένως ὄφειλον νὰ κινήσωσι λίαν πρῶτ φανερὰ μὲν, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς σπουδῆς, καὶ ἂν που ἤθελον στενοχωρηθῆ πολὺ, ἐκεῖ νὰ ἐγκαταλείπωσι ζῶα, ἀποσκευάς, ὄπλα περιττά καὶ πᾶν ὅ,τι ἕκαστος ἠδύνατο νὰ ῥίπτῃ καθ' ὁδόν, ὅπως, τῶν Σφακιανῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν διαρπαγὴν τούτων, αὐτοὶ διατρέξωσιν ὅσον πλείονα δρόμον ἠδύνατο καὶ οὕτω, τοῦλάχιστον ὅσοι δὲν φονευθῶσι, διέλθωσιν ἐντίμως τὴν ὁδόν. Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Ἀλβανοῦ προετιμῆθη τῆς πρώτης καὶ ἐφηρμόσθη καὶ ἐπέτυχε πληρέστατα.

Ἄλλ' ὅπως οἱ Τούρκοι συνδιεσκέπτοντο ἐν Λυμπινισέλι ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, αὐτὸ τοῦτο ἐποίουν καὶ οἱ Ἕλληνες ἐν Σκαλωτῇ τὴν νύκτα ἐκεῖνην κατὰ τῆς ἐκεῖνων πανωλεθρίας· ἦτοι ταῦτοχρόνως ἀπεφάσιζον καὶ οὗτοι, ἵνα ὁ μὲν τότε ἐν Σκαλωτῇ καταφθάσαι Τσουδερός μὲ 150 ἄνδρας προσλάβῃ τὴν νύκτα καὶ προκαταλάβῃ τὰ Χάλαρα τοῦ Πευκιᾶ, ὁπόθεν βοηθούσης καὶ τῆς θέσεως νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν τοῦ φεύγοντος πολεμίου, ἐκ δὲ τῶν Σφακιανῶν οἱ μὲν νὰ ἐπιτίθωνται κατὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς, οἱ δὲ ἀπὸ τὴν ἀριστερῶν πλευρᾶν, καὶ οὕτω νὰ ὠθήσωσιν αὐτοὺς εἰς ἄφρευκτον ὄλεθρον.

Ὁ Τσουδερός παραλαβὼν τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας μετέβη διὰ νυκτὸς καὶ κατέλαβε τὴν ὀριθεῖσαν αὐτῷ θέσιν. Ἀλλὰ κατὰ καλὴν τύχην τῶν Τούρκων, μωρίαν δ' ἀσύγγνωστον τῶν Ἑλλήνων! ἅμα φθάσαντες ἐκεῖ οὗτοι μεταμεληθέντες ἀνεχώρησαν ἅπαντες οἴκαδε, λόγῳ ὅτι ὁ Μουσταφᾶς προσβλήθεις ὑπ' αὐτῶν ἤθελε μνησικακῆσθαι καὶ καταστρέψῃ τὰ χωρία τῶν κατὰ τὴν διαβάσιν του· (ὄρ. καὶ Κριτοβ. σελ 423). Λέγεται δ' ὅτι τοῦτο ἐγένετο παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ Τσουδεροῦ, ἀλλὰ καὶ ἂν οὕτως εἶχε, δὲν ἀπαλλάττεται ποσῶς τῆς αὐστηρᾶς μομφῆς ὁ ἀνὴρ· διότι, ἂν οὗτος ἔμενον, ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ μείνωσιν, ἀνοῦχι πάντες, οἱ πλείονες τοῦλάχιστον ὑπὸ φιλοτιμίας. Καὶ ἂν ἔμενον ὀλίγοι καὶ ἐθεώ-

ρει τὰς δυνάμεις του ἀνεπαρκεῖς, ἠδύνατο νὰ προσκαλέσῃ Σφακίανους ἀπὸ τὴν ὀπισθοφυλακὴν εἰς ἐνίσχυσίν του, ἢ τοῦλάχιστον νὰ γνωστοποιήσῃ ἐκείνοις τὴν φυγὴν των, ἵνα, ἂν ἤθελον ἐκεῖνοι, στείλωσιν ἄλλους εἰς τὴν ῥηθείσαν θέσιν.

Οἱ δὲ Σφακίανοι ἀγνοοῦντες τὴν ἀσύγνωστον πρᾶξιν τοῦ Τσουδερῦ δὲν ἔπραξαν κἂν αὐτοὶ ὅ,τι ἦν αὐτοῖς δυνατόν, ἀλλ' ἐκαιροφυλάκτουσαν κατὰ τὸ σύνθημα, ἅμα κινήσῃ ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ τὸ Λυμπινοσέλι νὰ τῷ ἐπιτεθῶσιν ἐρρωμένως, ὥσπερ καὶ ἐποίησαν. Ἐνῶ δὲ ὁ ἐχθρὸς προήλασεν ἕως εἰς τὴν Πολύρριζον, ὁ Ἀνδρέας Μανουσέλης, ὁ Πέτρος Παπαδάκης μετὰ τινων Καλλικρατιανῶν καὶ ὁ Παπαδογιάννης Καψοδασιανὸς λοξοδρομήσαντες ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ καὶ προδραμόντες τοὺς πολεμίους ἐτοποθετήθησαν εἰς τὰ ἀπέναντι τῆς κοιλάδος τοῦ Κόρακος, ὁπόθεν διὰ βραγδαίου πυρός ἀνέστελλον ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν τῶν φυγᾶδων πολεμιῶν. Ἡ θέσις αὐτῶν τότε κατέστη κρισιματάτη καὶ ἀπελπιστικὴ. Αἱ πλείσται σφαῖραι τῶν Ἑλλήνων ἐπιπτον εἰς τὰ σώματα τῶν πετυκνωμένων ὀρδῶν τοῦ πολεμίου, καὶ ἡ φθορὰ ἐγένετο μεγίστη. Διὰ ταῦτα ἐφαίνετο αὐτοῖς ὅτι καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα ὁμοῦ μετὰ τῶν Σφακιανῶν συνώμοσαν ὑπὲρ τῆς ὀλοσχεροῦς ἐξοντώσεως αὐτῶν πρὸς ἀμοιβὴν τῆς παρ' αὐτῶν τελεσθείσης ἐν Φραγκοκαστέλλῳ φθορᾶς τῶν ξένων. Ἀπὸ τὰ ὀπισθεν, ἀπὸ τὰ ἐμπροσθεν καὶ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πῦρ θανατηφόρον ὑπ' ἐχθρῶν κούφων ἐκ τῆς πείνης καὶ πηδῶντων ἀπὸ βράχου εἰς βράχον, ὡς οἱ ἀετοὶ πλησίον τοῦ πτώματος, ἀπὸ δὲ τὰ δεξιὰ θάλασσα περιορίζουσα αὐτοὺς ἀποτόμως. Ὁ μόνος δὲ σύμμαχος αὐτῶν ἐν τοιαύτῃ δεινῇ ὥρᾳ ἦν ἡ ἐπελθοῦσα ἀταξία τῶν διωκτῶν, ἣν ἀπεφάσισαν τότε νὰ ἐμβάλωσιν εἰς ἐκείνους διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ῥηθέντος στρατηγήματος. Κήρυκες διετάχθησαν νὰ φωνάζωσιν εἰς ὅλον τὸν στρατόν· ἀζῶα, ἀποσκευάς, ἄνους, ἡμίονους, ἵππους, τρόφιμα, ὄπλα περιττά καὶ πᾶν ὅ,τι ἕκαστος ἔχει ὀφείλει νὰ ρίπτῃ καθ' ὁδόν, ἂν θέλῃ νὰ σωθῇ.

Καὶ οἱ μὲν κήρυκες ταῦτα ἐκραύγαζον τουρκιστί, ἵνα μὴ τὰ ἐνοῶσιν οἱ πολεμιοὶ των, ἀλλ' ὁ Μουσταφᾶς ἰδιοχείρως ἀπεπειράτο νὰ ἀνοίξῃ διέξοδον, ἀπωθῶν διὰ τοῦ ξίφους εἰς τὰ πρόσω

τούς ἀποτεθαρρηκότας αὐτοῦ στρατιώτας. Εἰς τὴν διὰ ξίφους ὄθησιν ταύτην ἐφόνευσεν ἑπτὰ ἄνδρας. Καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ τὸ αὐτὸ ἔπραττον ἀπωθοῦντες μὲ τὰ ξίφη τούς στρατιώτας τῶν καὶ πολλούς φονεύοντες. Εἰς τοιαύτην ἀπόγνωσιν ἤλθον οἱ ἄθλιοι, ὥστε ἐπίστευσαν πάντες ὅτι οἱ κόρακες εἰς Κόρακα ἐμελλον νὰ βροχησῶσιν ὅλων αὐτῶν τὰ πτώματα.

Ἄλλ' ἵνα μὴ γίνῃ τοῦτο, ἤρξατο ὁ Μουσταφᾶς νὰ συνενοηται σπουδαίως μὲ τούς στρατηγούς του, ὅπως προτείνωσιν ἀνακωχὴν τοῖς Σφακιανοῖς, διότι δὲν ἠδύναντο πλέον οὔτε πρὸς τὰ ἔμπροσθ, οὔτε πρὸς τὰ ὀπίσω, οὔτε εἰς τὰ ἄνω νὰ κινηθῶσιν. Ἐνεκα δὲ τῆς πυκνότητός των αἱ σφαῖραι τῶν Σφακιανῶν ἐπέφερον θραῦσιν. Ἄλλ' ἐνῶ συνεβουλεύοντο ταῦτα οἱ Τούρκοι καὶ προϋτίθεντο ἤδη νὰ ποιήσωσιν ἐφαρμογὴν τῆς ἀποφάσεως, ὀρῶσι παρ' ἐλπίδα τὸ βραχὺ πῦρ τῶν Ἑλλήνων εἰς σπουδαίαν ὕψεσιν. Ἐκ τούτου ἠνόησαν ὅτι τὸ στρατήγημα αὐτῶν ἐπήνεγκε μὲν τὸ ποθοῦμενον ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ δὲν ἠγνόουν ἐπίσης ὅτι ἡ ἀνακοπὴ αὕτη θὰ διαρκέσῃ τόσον, ὅσον καὶ ἡ διαρπαγὴ τῶν λαφύρων. Ἡ ὀρθὴ αὕτη σκέψις παρώθει τούς Τούρκους εἰς ἔτι μᾶλλον κατεσπευσμένην φυγὴν. Τούς δὲ Ἕλληνας ἐκράτει εἰς βραδυκινήσιαν ἡ ἰδέα ὅτι ὁ Τσουδερός θὰ ἀναχαιτίσῃ ἀπὸ καλητέραν θέσιν τὴν ταχεῖαν διάβασιν αὐτῶν. Αἱ σκέψεις ἀμφοτέρων παρέσχον τὴν σωτηρίαν εἰς τούς Τούρκους, οἵτινες διήλασαν τὴν χειροτέραν πασῶν τῶν θέσεων, τὰ Φουντώματα, ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς διαρπαγῆς τῶν λαφύρων.

Μετὰ ταῦτα δὲ ἔσπευσαν πάλιν εἰς τὴν καταδίωξιν τοῦ φεύγοντος πολεμίου, ἀλλὰ μόλις ἔφθασαν τὴν ὀπισθοφυλακὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Ἀντώνιον, ἕνα πλέον ἐφόνευσαν αὐτοὺς ἀνὰ δεκάδας ἕκαστος, καὶ μείζονα τῆς ἐν Κόρακα φθορᾶς ἐπέφερον. Καὶ ὁ Μουσταφᾶς αὐτὸς μόλις ἐσώθη. Ἄν ἄραψ τις δὲν ἐσῆκωνεν αὐτὸν εἰς τὸν ὄμον ἀφεύκτως θὰ ἤχμαλωτίζετο ἢ ἐφονεύετο. Τοῦτον πρὸς ἀμοιβὴν διώρισεν ἀρχηγὸν τῶν ἀχθοφόρων τῆς Κρήτης. Πλειστοὶ τῶν ἀπηυδηκότων φυγάδων ἐγκατέλειπον ὀλοτελῶς τὰ ὄπλα εἰς τὰς ὁδοὺς, ἢ ἔκρυπτον αὐτὰ καὶ ἑαυτοὺς εἰς τὰ σχίσματα καὶ τὰς χαράδρας τῶν Χαλάρων καὶ τῆς βραχῶδους περαλίας. Ἄλλοι δὲ μὴ δυνάμενοι νὰ προχωρῶσιν ἕνεκεν τῆς στενοπορίας καὶ τῆς ἑαυτῶν πληθύος, ἔθεντο τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ στρεφό-

μενοι ὀπισθεν πρὸς τοὺς ἔμμανεῖς διώκτας τῶν ἔλεγον· «Ἀλάχ! Ἀλάχ! Μερχαμέτι καπετάνιο!» Πολλοὶ δ' ἐν ἀπογνώσει ἐκαθέζοντο ἄφωνοι, ἐλεεινὸν παριστάνοντες θέαμα.

Ἀλλὰ τὸ σκληρὸν τοῦτο δράμα τοῦ Πευκιᾶ δὲν διήρκεσε πλεον τῆς ὥρας, διότι, ἐνῶ ταῦτα συνέβαινον ἐπὶ τῆς ὀπισθοφυλακῆς καὶ οἱ διώκται αὐτῶν περιέμενον ἰδεῖν τὰ παραπλήσια καὶ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ὑπὸ τοῦ Τσουδεροῦ, ὄρωσι παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν τὴν ἔμπροσθοφυλακὴν τοῦ ἐχθροῦ διερχομένην ὅλως ἀπρόσβλητον τὸ ἀπένατι ἄκρον τῶν Χαλάρων. Τότε μόνον ἐνόησαν τὴν ἀπάτην τοῦ Τσουδεροῦ, πλὴν ἀνωφελῶς πλέον! Ἡ διαγωγὴ αὕτη τοῦ ἄλλως ἀξίου Τσουδεροῦ ἀλγεινὴν ἐπέβαλεν αἰσθησιν εἰς τοὺς Σφακιανοὺς καὶ κατηρῶντο τῆς ὥρας, καθ' ἣν ἤλθε καὶ αὐτὸς νὰ τοῖς βοηθήσῃ! Οἱ Σφακιανοὶ ὀρώντες τὴν ὑπερβολικὴν ἀπόγνωσιν τῶν ἐχθρῶν ἐπίστευσαν ὅτι οὐδεὶς ἤθελε διαφύγη ζῶν τῆς χειρὸς αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦτο, πρᾶγμα ἀπίστευτον, οὐδεὶς προσεῖχε πλέον εἰς λάφυρα ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἐχθρικῆς μέθης. Ἄλλ' ὅταν εἶδον τὰς πεποιθήσεις τῶν ταύτας ψευθείας κατέλιπον τὴν καταδίωξιν· ἄλλως τε καὶ εἰς τὸν ἐχθρὸν διχδάντα τὰς στενοπορίας δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ προξενῶσιν πολλὴν φθοράν.

Μόλις δέ τινες ἀξιοὶ μαχηταὶ προελόμενοι δόξαν ἀντὶ τῶν λαφύρων παρηκολούθουν τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν πολεμίων ἕως εἰς τὴν θέσιν Ἀπάγκου καὶ πολλοὺς ἐφόρευον. Δίκαιον ἠγοῦμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰ ὅσα τούτων ὀνόματα γινώσκουμεν, διότι καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας περιστάσεις ἠρίστευσαν. Ἦσαν δ' οἱ ἐκ Καλλικρατῶν, ὁ τετρακοσίαρχος Παπαδόπετρος ἢ Πέτρος Παπαδάκης, Ἐμμανουὴλ Βουγιουκαλάκης, Μανούσος Μουντάκης, Ἐμμανουὴλ Ντουλαβέρης, Κωνσταντῖνος Βενέρης, Νικόλαος Γαλανός, σημαιοφόρος τῶν Καλλικρατιανῶν· ἐξ Ἀσφένδου, ὁ Ἀνδρέας Βούρβαχης καὶ Σήφης Δεληγιαννάκης καὶ ἐκ Καψοδάσου, ὁ ὄπλαρχηγὸς αὐτῶν Παπαδογιάννης, ὅστις ἔλαβε πληγὴν ἰάσιμον. Ἦσαν βεβαίως καὶ ἄλλοι ἐκ διαφόρων χωρίων, ὧν τὰ ὀνόματα δὲν ἠδυνήθημεν ἐξακριβῶσαι.

Ἐὰν εἰς τὸ ἀσύγνωστον σφάλμα τοῦ Τσουδεροῦ δὲν προσετίθετο καὶ τὸ τῶν Σφακιανῶν, ἀσχολουμένων ἐν Κόρακα εἰς τὰ λάφυρα, ἕως ὅτου προήλασεν ὁ ἐχθρὸς τὴν κινδυνωδεστέραν θέσιν,

τότε ἤθελεν ἀποβῆ τὸ λαμπρότατον καὶ ἐνδοξότατον κατόρθωμα ἐξ ὧων ἀναφέρει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἄλλ' ἡ κατηραμένη ἀταξία καὶ ἡ ἀπειθεια τῶν ἡμετέρων πόσας μυριάδας τῶν ἐχθρῶν ἔσωσε! Ποσάκις ἐδέησε διὰ τῆς ἀνδρείας τῶν οἱ Κρήτες ν' ἀποσεύσωσι τὸν ἐπονείδιστον ζυγόν· ἀλλ' ὅτε μὲν διὰ τῶν ἀγρίων παθῶν, ὅτε δὲ διὰ τῆς ἀταξίας τὸν ἑστερέωσαν ἐπὶ τοῦ τραχήλου τῶν!

Καθ' ὅλην δὲ τὴν καταδίωξιν ταύτην τοῦ πολεμίου ἐφονεύθησαν μόνον 6 ἄνδρες Σφακιανοί. Ἐπληγώθησαν δὲ πλείονες τῶν 20 ἀνδρῶν ἰασίμως, ἐν οἷς καὶ ὁ ὀπλαρχηγὸς τῶν Ἐμπροσγιαλιτῶν Πωλίδος Τσιριντάνης. Μεταξὺ δὲ τῶν πλουσιωτάτων λαφύρων, ἅπερ ἐκέρδησαν οἱ Σφακιανοί, ἦσαν καὶ 17 σηματαὶ (α). Οἱ δὲ πολέμιοι ἀπώλεσαν καθ' ὅλην τὴν ἐκστρατείαν· ἐν Ἀσκύφῳ ἓνα, ἐν Καλλικράτει 24, ἐν Πατσιανῷ 50, ἐν Φραγκοκαστέλλῳ 800 καὶ ἀπὸ τὴν Ἀκασταρὲ ἕως εἰς Ἀπάγκου 1902. Ἐν ὄλῳ 2727 ἄνδρας περίπου (β).

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Χ. Μιχάλη καὶ τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν γενομένην ἐκδίκησιν, ὁ ἐν Γραμβούσῃ σταθμεύων τότε Σταΐνης, ἄγγλος μοίραρχος, μαθὼν ταῦτα καὶ μὴ πιστεύσας ἔνεκεν τῆς κακῆς συστάσεως τῶν Σφακιανῶν ὑπὸ τῶν Γραμβουσιανῶν, ὡς αὐτὸς οὕτως παρρησίᾳ ἐξεφράσθη, μετέβη πᾶ-

(α) Ὁ γράφων ταῦτα ἑώρα εἰς τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς του τρεῖς τοιαύτας φυλαγμένας ἕως ἐσχάτων.

(β) Ὁ αἰχμάλωτος Ἰκιντζῆ ἀγᾶς, γενομένου λόγου, εἶπεν εἰς τὸν φίλον του Σήφην Παπαδάκην παρόντων καὶ ἄλλων· «Τσοὶ κακομοίριδες τσοὶ Διάπιδες ἐρρούφησαν οἱ ἐδικοί μας ἄν ἄν χοχλιοὺς καὶ δὲν μᾶς ἐσκοτώθηκαν εἰς τὸ Καστέλλι παρὰ μίαν δεκακοσιᾶρὲ ἄντρες, μὰ ἐσεῖς διαβόλοι! Μὰ τὸ ἱμάνι μου, καὶ ἂν δὲν ἐπέφτατε εἰς τὰ κελεπούρια εἰς τὸν Κόρακα, διάλε τὸν ἕνα μας ἀποῦ ἤθελε γλυτώσῃ κιᾶς γιὰ χαμπέρι. Ἀποῦ τὸ Καστέλλι καὶ ἐπόδε μᾶς ἐσκοτώσετε 1902 ἀνθρώπους καὶ ἐχάσαμε καὶ ὅ,τι καὶ ἂν εἴχαμεν». Ὁ δὲ Κριτοβουλίδης ἀριθμεῖ τὸ ὅλον αὐτῶν 1700 ἄνδρας, ὁ δὲ Γερβίνος 4000 μόνον. Ἄλλ' οὐδεὶς πλὴν τοῦ ἐπισημοτάτου παρ' Ὀθωμανοῖς Ἰκιντζῆ ἤτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ ἀκριβέστερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀπολεσθέντων, ὡς καὶ τὰ παθήματα καὶ κατορθώματα τῶν ὁμοφύλων του, ὧν ἄλλως καὶ αὐτόπτης μάρτυς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους. Τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς ἔλεγε καὶ ὁ Καντάνιος εἰς τὸν Καυκαλοσθήφην καὶ εἰς ἄλλους.

ραυτα διά τοῦ πλοίου του Ἴσιδος εἰς τὸν τόπον τῶν αἵματηρῶν σκηνῶν, ἵνα αὐτοφεί πληροφορηθῇ τὴν ἀλήθειαν τῶν διαδοθέντων.

Ἄμα ἀφίχθεις εἰς Φραγκοκάστελλον ἐξῆλθεν εἰς τὴν ξηρὰν καὶ εἶδε τὰ ἐκεῖ τετελεσμένα· εἶτα δὲ ἐμβὰς εἰς τὸ πλοῖόν του μετέβη εἰς Κόρακα καὶ περιπατῶν προῦχώρησεν ἕως εἰς τὸν Πευκιδῶν, ὄρων ἐν ἀπόρῳ τὴν γενομένην φθοράν. Ἐπιστρέψας δὲ εἰς τὴν Πολύρριζον ἐπεβίβασθη αὐθις εἰς τὸ πλοῖόν του καὶ ἦλθεν εἰς Φραγκοκάστελλον, διαμείνας δύο ἡμέρας παρὰ τῇ θέσει Ἁγία Πελαγία. Ἐνταῦθα προσῆλθον πολλοὶ ὄπλαρχηγοὶ κατὰ πρόσκλησίν του. Τοῖς ἐφιλοδώρησεν ὄπλα τινὰ λέγων· «Λάβετε αὐτὰ εἰς ἐνθύμησίν μου, διότι σεῖς τῶνόντι εἴσθε ἀξιοὶ τῆς χρήσεως τούτων». Ἐἰς τούτους ἔδωκε καὶ γεῦμα ἐν τῷ πλοίῳ μετὰ πολλῆς τιμῆς καὶ δεξιώσεως. Διένειμε δὲ εἰς τὰς λιμνωτούσας οἰκογενεῖας καὶ ἀρκετὸν δίπυρον.

Ἀναχωρῶν δὲ ἐντεῦθεν παρέλαβε δύο τῶν συνδαιτημόνων πελωρίους ἄνδρας τὸ σῶμα, συμμέτρους καὶ ἀνδροπρεποῦς χαρακτήρος, τὸν ἐκ Καλλικράτους Παπᾶ Ἰωάννην καὶ τὸν ἐξ Ἀσκύφου Σήφην Καυκαλῶν. Τούτους ἐκόντας ἄκοντας μετέφερον ἐπίτηδες καὶ ἐπαρουσίασεν εἰς τὸν Καποδίστριαν ἐν Πύρῳ πρὸς δεῖγμα τοῦ ἀνδροπρεποῦς καὶ ἀγερώχου ὕφους τῶν Λευκώρειτῶν, ἀλλ' ὁ κύριος αὐτοῦ σκοπός, καθ' ἡμᾶς, ἦτο νὰ εὕρῃ ἀφορμὴν, ὅπως ὀμιλήσῃ εἰς ἐκεῖνον τὰ δέοντα ὑπὲρ τῆς ἐγκαταλειφθείσης Κρήτης. Τοῦτο τεκμαιρόμεθα ἐκ τῶν ἐπομένων.

Ὁδηγήσας δ' αὐτοὺς ὁ Ναύαρχος αὐτοπροσώπως εἰς τὸν Κυβερνήτην καὶ μεταχειρισθεὶς τὴν Κρητικὴν φράσιν εἶπεν· «Ἴδού, ἐξοχώτατε, δύο κοπέλια τῶν Σφακίων ὅπου θέλουν νὰ σὰς ἰδοῦν». Ὁ δὲ Καποδίστριας, ἀντὶ νὰ γελάσῃ διὰ τὴν χρῆσιν τῆς Κρητικῆς φράσεως, ἐξεπλάγη ἰδὼν τηλικούτους ἄνδρας καὶ ἀναστάς κατεφίλησεν αὐτοὺς ἐν σεβασμῷ. Εἶτα δὲ λαλοῦντες καὶ γελῶντες ἀγγλιστὶ κατεμέτρον μετὰ γαλλικοὺς πόντους τὸ πλάτος καὶ τὸ ὄψος τῶν ἀνδρῶν.

Καθίσαντες δὲ πάντες ἐλάλουν πολλὰ περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ καὶ τῆς φθορᾶς τῶν Τούρκων. Ὁ μούραρχος πολλὰς καὶ μεγάλας ἐποίησε συστάσεις ὑπὲρ τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος, περὶ τῆς ἀνδρείας τῶν Σφακιανῶν καὶ περὶ ἄλλων σχε-

τικῶν. Εἶτα ἀποτεινόμενος ὁ Καποδίστριας πρὸς τὸν Καυκαλῶν ἠρώτα· «Τοιοῦτοι, καπετὰν Σήφη, εἶνε καὶ οἱ λοιποὶ συντοπιταί σου εἰς τὸ ἀνάστημα καὶ τὸ σῶμα ;» Ὁ δὲ ἀπλοϊκὸς Καυκαλῶς λέγει· «Οἱ πλείότεροι εἶνε, ἀφέντη, ἐτόσοι δά, μὰ δὲν εἴμεστα δά ἐμεῖς καὶ πολλὰ μεγαλόκορμοι.» «Καὶ διατί δὲν θέλετε νὰ πολεμάτε τοὺς Τούρκους, εἶπεν ὁ Κυβερνήτης, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰς ἀρπαγὰς καταγίνεσθε ;» Εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Καυκαλῶς· «Παράξενο μοῦ φαίνεται, ἀφέντη, νὰ πιστεύῃς τῇ ψευθιαῖς ἐκείνων ἀπῶρχονται ἐπαδὰ καὶ σοῦ πουλοῦν δούλεψες, οἱ ὅποιοι εἰς τὸν τόπο μας δὲν εἶνε ἄξιοι· γιὰ τίποτα καὶ ἀπόης φεύγουν καὶ ἔρχονται ἐπαδὰ καὶ λέσιν ὅτι αὐτοὶ κάνουν μεγάλα πράμματα. Ἐμεῖς, ἀφέντη, δὲν ἀποφεύγομεν, μὰ τὸ Θῶ, ἀπὸ τέθοιαις δουλιαῖς, μὰ οἱ κατωμερίταις δὲν μᾶς βοηθοῦσι, παρὰ ὅ,τι νὰ ἰδοῦσι ζῶρε μᾶς ἀφίνου ὀλομόναχους ὅσῃ καὶ ἐτούτη τῇ φορᾷ· λοιπὸν τί θὰ σοῦ κάμουν μὴ φουκτὲ Σφακιανοὶ ἀπῶ ἐσκοτωθῆκα καὶ οἱ πλείατεροι καὶ οἱ καλήτεροι εἰς τσοὶ καυγάδες ;

» Ἀλλὰ καὶ ἂν σὰς λέσι πῶς τῶν ἀρποῦμε τὰ δζά τωνε, αὐτὸ δὲν ἔνε ψῶματα, μὰ μόνον ὄντεν ὑπᾶμεν εἰς τὸν πόλεμο, γιὰτί δὲν ἔχομέ ποτε πρᾶμμα νὰ φᾶμεν οἱ κακομοίριδες, γιὰτί καὶ ἡ ἀφεδιά σας δὲν μᾶς πέμπετε ποτέ σας πρᾶμμα· λοιπὸν ἴντα θὰ κάμωμεν ; Ἄν καθώμεστα, λέσι, δὲν πολεμοῦμε, ἂν πᾶμε εἰς τὴν ἐκστρατεῖαν, λέγουσιν, ὅτι ἀρποῦμεν, ἂν ζητοῦμε μὲ τὸ καλόν, δὲν μᾶς δίδουν, κλᾶμ ἴντα θὰ κάμωμε ; Πιστεύγεις, ἀφέντη, πῶς μὲ τὰ χλωρὰ ξυλοκέρατα ἐπολεμοῦμαν ἐδὰ τσοὶ Τούρκους 25 ἡμέραις καὶ ἐφλαγκώσαμεν οὔλοι καὶ ἐλογιάσαμε νὰ ἴποθάνωμεν ; Πέμπετε μας, ἀφέντη, καὶ ἐμᾶς ὀλίγα ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅπου σὰς δίδουσιν οἱ Εὐρωπαῖοι νὰ πορευομέστα, γιὰ νὰ πολεμοῦμεν καὶ νὰ μὴ πειράζωμε τσοὶ κατωμερίταις νὰ φωνάζουν, καὶ ἄς κάθονται αὐτοὶ εἰς τὰ πράμματα τωνε.» Εἰς ταῦτα τὰ ἀφελῆ λόγια τοῦ Καυκαλῶ ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος πολὺ ἐπρόσεχε μὲν, ἀλλ' οὐδεμίαν ἀπάντησιν ἔδωκεν. Ἐν τούτοις δεξιωσάμενος αὐτοὺς παρ' ἑαυτῷ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἀπέστειλεν αὐτοὺς δι' ἐθνικοῦ πλοίου ἐπίτηδες εἰς Σφακίαν.

Ὁ δ' εὐγενὴς Ἀγγλὸς ἐπεβεβαίωσεν ὅσα ὁ Καυκαλῶς ἐν τῇ ἀπλότῃτι του ἐξέθηκεν. Εἶτα δὲ διηγεῖτο μετ' ἐκπλήξεως ὅσα

ἴδια ἀντιλήψει ἔγνω καὶ τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα συνίστα σπουδαίως εἰς τὴν ἄμεσον τοῦ Κυβερνήτου πρόνοιαν. Ὁ δὲ Κυβερνήτης ἀπολογούμενος διὰ τὴν ἀφροντησίαν του πρὸς τὰ Κρητικὰ ἔλεγεν ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τῶν Σφακιανῶν τούτων· «Ἄλλ' ὁ Κρητικὸς ἀγὼν, Κύριε, δὲν ἔχει εὐαρέστους συστάσεις καὶ ἀπὸ αὐτοῦς τούτους τοὺς Κρήτας, οἵτινες πολλὰ καθ' ἑκάστην λέγουσι καὶ γράφουσι πρὸς ἡμᾶς κατὰ τῶν Σφακιανῶν, ὅτι εἰσὶν ἄρπαγες, ἀπόλεμοι καὶ μάστιξ τοῦ τόπου.» Ὁ δὲ Ἄγγλος ἔλεγεν· «Ἐξ ὅσων ἔβλεπον ἐγὼ διαμένων πρὸ πολλοῦ ἐν Κρήτῃ, αἱ πληροφορίαι σὰς εἰσὶν ἐξαχόμενα τῶν παθῶν, ἅτινα εἰς οὐδὲν ἄλλο μέρος εἰδόν ποτε τόσον ἄγρια, τόσον λυσσώδη, ὅσον ἐν Κρήτῃ. Ὅσα κακουργήματα καὶ ἀρπαγὰς πράττουσιν οἱ Γραμβουσιανοὶ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν, ποτὲ δὲν τὰ ἔπραξαν οἱ Σφακιανοὶ! καὶ εἶνε ἀστείον αὐτοὶ νὰ κατηγορῶσιν ἄλλους διὰ κακουργήματα!» Ταῦτα εἰπόντες ἐκάγχαζον, φέροντες ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὰς ῥήσεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Εἶπε δὲ ἐν τέλει ὁ Κυβερνήτης ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς θὰ φροντίζη ὅσον οἶόν τε ὑπὲρ τῆς Κρήτης. Ταῦτα οὐχὶ ἀπαξ ἠκούσαμεν τοῦ Παπαῦ Ἰωάννου νὰ διηγῆται.

Καὶ ἀληθῶς οἱ Σφακιανοὶ ἐξ ἀρχῆς οὐδὲν ἄλλο ἐσκέπτοντο, οὐδὲ ἐγνώριζον νὰ σκεφθῶσιν, ὄντες εἰς τὰ ὄρη τῶν ἀγνότατοι πατριῶται, παρὰ μόνον πῶς νὰ καταβάλωσι τὸν τύραννον καὶ ἀνακουφίσωσιν, οὐχὶ ἐκυτοῦς ὄντας παντελευθέρους, ἀλλὰ τὸ σύνολον τῆς Πατρίδος ἀπὸ τὰ ἀφόρητα δεινά. Τοῦτο καὶ μόνον ἦτο τὸ πολιτικὸν αὐτῶν σύμβολον. Ἄλλοι ὁμως, καθὰ εἶπε καὶ ὁ ἀπλοϊκὸς Καυκαλάς, ὀρεγόμενοι μὲν τῆς ἀρχῆς, φυγοκίνδουνοι δὲ ὅτιες δὲν ἠδύναντο διὰ τῶν ἔργων καὶ κινδύνων νὰ ἀναδειχθῶσιν ἐν τῷ τόπῳ, ἔνθα τοὺς ἐγνώριζον ὅθεν κατέρευγον εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, καὶ προσκολλώμενοι τοῖς ἐν τοῖς πράγμασι συνίστων ἑαυτοὺς καὶ οὐς ἤθελον, ὡς τοὺς μᾶλλον προεξάρχοντας ἐπὶ ἀνδραγαθήμασι.

Καὶ εἰς τοσοῦτον ἀναιδεΐας ἔφθασαν, ὥστε τολμῶντες ἐσπετερίζοντο τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ τρόπαια ἄλλων, ὅπως διὰ τῆς ἀπάτης καταλάβωσιν, ὡς καὶ κατέλαβον, πολλοὶ ἤκιστα ἐπαξίως τὴν διεύθυνσιν τῶν Κρητικῶν πραγμάτων (α). Καὶ ὑπομονὴ εἶν καὶ

(α) Πῶς σὰς φαίνεται, ὅταν βλέπη τις τὸν Πρακτικὸν ἀποστελλόμενον

οὔτοι, ὡς οἱ ὄρεινοί, μετεχειρίζοντο τὴν οὕτω κεκτημένην ὑπεροχὴν ἐπ' ἀγαθῶ τῆς Πατρίδος των, ἀλλὰ πάντοτε πρὸς τὸ ἐξουτελίσαι καὶ ταπεινώσαι, οὐς ἐφοβοῦντο, μὴ καὶ αὐθις ἀφαιρέσωσιν αὐτῶν τὴν ὑπεροχὴν, ἣν ἐνόμιζον ἐν τῇ κουφότητί των ὅτι εἶχον, χωρὶς ποτε νὰ σκεφθῶσιν οἱ ἄφρονες, ὅτι ἦτο ἄλλος ἔτοιμος νὰ ἀφαιρέσῃ, ὡς καὶ ἀφῆρσεν ἐξ ὅλων, καὶ ἀρχᾶς καὶ ἐξουσίας καὶ τὰ πάντα!

Πολλάκις μὲν, ἰδίως δὲ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἠδύναντο οἱ Κρήτες νὰ ἐπιφέρωσιν ἐν Σφακίοις διὰ τῆς δημοφροσύνης τὸν καθολικὸν ὄλεθρον τοῦ τυράννου των, κατὰ τὴν ἡμολογίαν τοῦ Ἰκιντζῆ ἀγᾶ. Ἀλλά, εἰ καὶ ἠρνήθησαν οἱ δυνάμενοί γε νὰ ὑπακούωσιν εἰς τὰς τότε προσκλήσεις τῶν Σφακιανῶν, τοῦ Χ. Μιχάλη καὶ τοῦ Ἰ. Χάλη, εἰ καὶ οἱ ὀλίγοι προσελθόντες εἰς Πατσιανὸν ἔφυγον χωρὶς ποσῶς νὰ λάβωσι μέρος εἰς τὴν καταδίωξιν τοῦ τυράννου των, ὕστερον ὅμως, ἰδόντες τὰ τρόπαια μιᾶς δρακῆς Σφακιανῶν, φιλοτιμηθέντες δὲν ὤκνησαν ν' ἀποδυθῶσιν εἰς νέαν πάλην, νέας θυσίας, καὶ νὰ κατασφάζωνται ἀνωφελῶς ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἐτέρου πέρατος τῆς Μεγαλονήσου ὑπ' ἐκείνων, οὐς ἠδύναντο ἡμονοοῦντες νὰ ἐξολοθρεύσωσιν ἕως ἐνὸς ἐν μιᾷ ἐβδομαδίῃ καὶ σχεδὸν ἀναιμωτεῖ. Ναί, ἐὰν προσήρχοντο μόνον οἱ ἐλεύθεροι οἰκογενειακῶν μεριμνῶν καὶ μόνον ἐκ τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν, καὶ ἐπολιόρκουν τὸν Μουσταφᾶν εἰς τὴν θέσιν, ἐν ἣ τυφλῶς ἐρρίφθη, οὔτε εἰς τῶν ἀνδρῶν του ἠδύνατο νὰ σωθῇ καὶ ἡ νίκη θὰ ἀπέβαινεν ὡς ἡ τῆς Ἀμπέλου (ὄρ. σελ. 226 κ. ε.).

Καὶ μόλα ταῦτα ὁ Κριτοβουλίδης οὐδὲ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ βλέπει ἀδιαφορίαν τῶν συναγωνιστῶν πρὸς τὰ καθήκοντά των, ἵνα τοῖς ἐπιδαψιλεύσῃ ἀρχᾶς καὶ ἀπειλάς, ὡς πρὸ τινος ἔπραξε κατὰ τῶν Σφακιανῶν σελ. 359. Ἐξεναντίας καθορᾶ παραδόξως ἀπὸ τὰς ἐπάλλξεις τῆς Γραμβούσης λόχους καὶ στρατοὺς Γραμβουσιανῶν εἰς τὸ στάδιον τῆς δόξης! Μόνους ὅσους ἀναφέρει ὀνομαστικῶς καὶ τινὰς ἄλλους ἄπαντες ἔβλεπον μοχομένους ἐν Πατσιανῶ, ὁ-

---

εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βουλὴν καὶ εἰς τὰς ἐθνικὰς συνελεύσεις ἀντιπρόσωπον τῆς Κρήτης! Καὶ πότε; ὅταν ἀπειλεῖτο ἡ ἐξόντωσίς της! Καὶ μὴ μόνον αὐτός; Ἄπαντα ἡ συμμορφα συνασπισθεῖσα ἀλληλεσυνίστατο πρὸς ἴδιον ὄλεθρον.

πόθεν καταστραφέντος τοῦ Χ. Μιχάλη ἀνεχώρησαν καὶ οὗτοι ἀνεπιστρεπτί, ὡς εἵπομεν. Τοιαύτην ὑπόστασιν ἔχουσι σχεδὸν ὅλα τὰ τρόπαια τῆς συμμορίας του, τῶν Γραμβουσιανῶν λεγομένων, τὰ ὁποῖα πανταχοῦ περιγράφει πομπωδῶς, πλὴν ὅμως ἐάν τις ἐξετάσῃ ἐπισταμένως ταῦτα οὐδὲν γεγονός εὐρίσκει σπουδαίον· μόνον δ' ἐνέδρας, κακουργήματα καὶ πειρατείας καθορᾷ, μάχην δὲ συστηματικὴν οὐδεμίαν ποτέ ἐποίησαν οὐδαμοῦ.

Ἐν τούτοις παρατηροῦμεν ὅτι, ἀνκαὶ ἡ ἀπομόνωσις τῶν Σφαικιανῶν διέσωσε καὶ πάλιν τοὺς πολεμίους ἀπὸ ἀφρευκτον πανωλεθρίαν, ἐδόξασεν οὐχ ἦττον τὰ ὄπλα αὐτῶν καὶ κατέδειξαν εἰς τὸν κόσμον ὅτι καὶ ἐντῆ ἐσχάτῃ αὐτῶν ἀδυναμίᾳ καὶ ἀφάτῳ στερήσει δύνανται βουλόμενοι νὰ φανῶσιν «ἄξιοι τῆς παγκοσμίου φήμης των». Καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀγῶνος καὶ νῦν καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας περιστάσεις ἀπεδείχθη διὰ πραγμάτων ὅτι ἐργαζόμενοι αὐτοβούλως καὶ ἀνεπηρέαστως δύνανται, εἰ καὶ εὐάριθμοι, νὰ ἐπιτύρῳσι τὴν ἔκκληξιν καὶ τὸν θαυμασμόν τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ δρᾷ ἀνθρώπων καὶ τῶν παντοίων μέσων ἐστερημένη καὶ εἰς τὰς δεινότερας περιστάσεις ἐγκαταλειπομένη ἡ δύνατο νὰ πράξῃ μείζονα; Ὅταν τις λάβῃ ἐξ ἀναλογίας τὸν ἀριθμόν, τὰ μέσα καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν πρὸς τὰ τοῦ πολεμίου, δὲν δύναται, νομίζομεν, ἢ νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι οἱ Λευκωρεῖται ἐξετέλεσαν πιστῶς καὶ ἀναλόγως τὸ ὑπὲρ Πατρίδος καθήκον αὐτῶν καὶ ὅτι εἰσὶν ἄξιοι ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης ἐσασί.

Ἄξιον πολλῆς περιεργείας ἐστὶν ἀληθῶς ὅτι τὰς ἐνδοξοτέρας μάχας τοῦ δεκαετοῦς τούτου ἀγῶνος, τὴν τοῦ Κατρέως, τὴν τῆς Ἀμπέλου, τοῦ Ζουριδίου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τοῦ Τσιβαρᾶ, τοῦ Δελῆ Μουσταφᾶ καὶ τὴν παροῦσαν διεξήγαγον μόνοι οὗτοι σχεδόν. Πρόδηλον λοιπὸν ὅτι, ἐάν καὶ οὗτοι ὁμονοοῦντες μεταξύ των, ἐξεστράτευον ὑπὸ ἓνα μόνον ἀρχηγόν ὅλοι ὁμοῦ καὶ ἐμάχοντο εἰς ἓν σημεῖον ἐκάστοτε, θὰ κατάρθουν ἔργα πολὺ σπουδαιότερα καὶ ἄξια αἰωνίου μνήμης καὶ θαυμασμοῦ. Δυστυχῶς ὅμως οὐδέποτε ἐνόησαν τὸ ἠθικὸν τοῦτο συμφέρον, οὐδ' ἠθέλησαν νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς ἓνα ἀρχηγόν καὶ νὰ ἐκστρατεύσωσι μονομερῶς, ἀλλὰ διατρέχουσι κατ' ἀποσπάσματα πανταχοῦ καὶ συνεπῶς καταπνίγον-

ται και ἐπικαλύπτονται τὰ ἔργα αὐτῶν ἐν τοῖς τῶν πολλῶν μεθ' ὧν συμπολεμοῦσι.

Πλὴν ὁμοίως ὁ Γ. Γερβίνος ἀποκαλεῖ τοὺς Σφακιανούς και ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ λύκους· διότι, ὡς ἐκεῖνοι, ἐπιπίπτουσιν εἰς τὰ λάφυρα. Ἄλλ' ἐρωτῶμεν πρὸς τί δὲ μόνους τοὺς Σφακιανούς και οὐχὶ και τοὺς Γραμβουσιανούς ν' ἀποκαλεῖ λύκους; Διότι οἱ γράφοντες τὰς ἐκθέσεις τότε ἀνῆκον εἰς τὴν συμμορίαν ἐκείνων και δὲν ἔβλεπον τὴν ὀπισθεν πῆραν· ἄλλως τε και οἱ Γραμβουσιανοὶ ποτὲ δὲν ἀπεμακρύνοντο ὑπὸ τὰς δύο ὁμόρους ἐπαρχίας, ὥστε νὰ δίδωσιν ἀφορμὰς κατακραυγῶν και παράσχωσιν ὕλην τῷ εὐπίστῳ Γερβίνῳ διὰ τὴν συγγραφὴν του. Ἄν ὁμοίως τότε ἐγράφοντο και ὀλίγα μόνον ἐκ μέρους τῶν λύκων, ἢ προσηγορία αὐτῶν θὰ ἦτο ἄλλοῖα πάντως. Ἄλλ' οὐδὲν οὐδεὶς, οὐδ' αὐτοὶ ποτε ὑπὲρ ἑαυτῶν ἔγραψαν. Ποσῶς δὲν εὐλαβοῦντο τὰς διαβολὰς οἱ Σφακιανοὶ, διότι ποσῶς δὲν ἐνόουν τὴν πικρίαν τοῦ καρποῦ των, ἂν και ἀενάως μετελάμβανον αὐτῆς.

Ἡ ληστεία και ἀρπαγὴ τῶν Σφακιανῶν και πολλῶν ἄλλων συναγωνιστῶν, πλὴν τῶν Γραμβουσιανῶν, ἦτο φύσεως εὐγενεοῦς και φιλανθρώπου. Τροφὰς ἀφήρπαζον ἀπὸ τοὺς ἀφιλοτίμους ὑποτελεῖς, ὅπως διατηρῶνται νυχθημερὸν ἀντιμέτωποι τῶν κοινῶν τυράννων ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀπαλλαγῆς. Ἄλλ' ἐκεῖνοι, νεμόμενοι και τὰ ἑαυτῶν και τὰ τῶν κεκλεισμένων ἐν τοῖς φρουρίοις Τούρκων, οὐδὲν τοῖς ἐχορήγουν ἄνευ βίας και ξυλοκοπημάτων. Ἴδου ἡ πηγὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ Γερβίνου!

Ὁ τρόπος οὗτος τῶν ἀγωνιστῶν εἰς τὸ πορίζεσθαι τὰ πρὸς συντήρησιν δὲν φαίνεται βεβαίως κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Γερβίνου θεμιτός, καθ' ἡμᾶς ὁμοίως δὲν φαίνεται τόσο ἀθέμιτος, ὅσον ὁ τῶν ὑποτελῶν ἄδικος και ἀχάριστος. Καθότι ἐκεῖνοι μὲν εἶχον διηνεκῶς τὰ στήθη ἀπέναντι τοῦ ἐχθρικοῦ πυρὸς χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, οὗτοι δὲ μόνον ὑπὲρ ἑαυτῶν και ὑπὲρ τῆς κοινῆς δουλείας εἰργάζοντο. Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις, ὅσοι μετὰ τοῦ Γερβίνου ἀξιοῦσιν, ὅτι τὸ τοιοῦτον μέσον ἦτο ἡκιστα ἀρμόδιον πρὸς συντήρησιν τῶν κατὰ τοῦ κοινῶ τυράννου ἀγωνιζομένων και μηδὲν ἄλλο ἐχόντων, ἢ ὅ,τι τὰ ὄρνεα εἰς τοὺς κρημνοὺς των, ὧφειλον νὰ ὑποδείξωσιν ἡμῖν πόθεν ἄλλοθεν ἠδύναντο νὰ προσπορίζωνται

τὰ πρὸς συντήρησιν ἑαυτῶν τε διηνεκῶς ἀγωνιζομένων ἐπὶ ὄλην δεκαετίαν καὶ τῶν οἰκογενειῶν των. Ὄφειλον οἱ ἐπικριταὶ νὰ δηλώσωσιν ἡμῖν τίς ἐχορήγει αὐτοῖς ἔστω καὶ εὐτελεστάτην συνδρομήν, πρὸς τὸ ἔαν τοὺς ὑποτελεῖς νὰ καθεύδωσιν ἐπὶ βόδων· ἀλλὰ τοῦτο οὐδεὶς ἔλαβε τὸν κόπον νὰ δηλώσῃ. Ὅθεν πασίδηλον ὅτι αἱ φωνασκίαι τῶν τοιούτων οὐκ ἦσαν δίκαιαι, ἀλλ' ἀχάριστοι καὶ ἀγενεῖς.

Καθὰ καὶ ἀλλαχοῦ εἶπομεν, εἰς τὴν λοιπὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα συνέρρεε τὸ χρυσίον ἐξ Εὐρώπης ἀενάως καὶ δι' ἐράνων καὶ διὰ δανείων, ἐκ τοῦ ὁποίου οἱ ἀγωνισταὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον διετηροῦντο πλὴν ὅμως συνέβαινον καὶ μεγάλαι ἀλληλαρπαγαὶ πρὸς συντήρησιν, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἠκούσθησαν τοσαῦται κατακραυγαὶ ἄδικοι ὅσον ἐν Κρήτῃ, καὶ μάλιστα πρὸς μόνους τοὺς Σφακιανούς· ἐνῷ ὄφειλον νὰ δεικνύωσιν ἴσην ἀγάπην καὶ φιλανθρωπίαν πρὸς αὐτοὺς ὑπὲρ ὄλων ἀγωνιζομένων, ὅσην καὶ ἐκεῖνοι εἶδειξαν ἐν ἀρχῇ συμπάθειαν καὶ περίθαλψιν εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν εἰς τὰ Σφακία προσφυγόντων γυναικοπαίδων (βρ. παραπομ. σελ. 342).

Συγκατάβασις οὖν καὶ ἐπιείκεια ἀρμόζει καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ εἰς τοὺς λύκους τοῦ Γερβίνου, ἀφοῦ σκεφθῶμεν ὅτι κατὰ τὸν πολυετῆ χρόνον τοῦ ἀγῶνος δὲν τοῖς ἔμεινεν οὐδὲν τῶν χρειωδῶν· ἀφοῦ ἀναλογισθῶμεν πόσους μῆνας εἶχον τοσοῦτους ξένους καὶ ἵππους ἐν τῇ ἀγόνῳ χώρᾳ των καὶ κατεβρόχθισαν ζῆα, σπαρτὰ καὶ τὰ πάντα· ἀφοῦ μάθωμεν ὅτι κατήρχοντο αἱ οἰκογένειαι εἰς τὰς πεδινὰς ἐπαρχίας ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ καὶ συνέλεγον Τριβόλους καὶ Ἀγγελάμους, δι' ὧν κατεσκευάζον ἄρτον, οἱ δὲ φωνασκοῦντες ἔτρωγον σίτον καὶ ἐνετρύφων ἐν τῇ ἡσυχίᾳ· ἀφοῦ βεβαιωθῶμεν, ὅτι καὶ τότε ἐπολέμου τὸν Μουσταφᾶν ὄλας τὰς ἡμέρας ἔχοντες μόνην τροφήν τὰ χλωρὰ κεράτια! Ἀφοῦ ὄλα ταῦτα ἀναλογισθῶμεν ὡς γεγονότα καὶ ἀληθῆ, ποσῶς δὲν διστάζομεν εἰπεῖν ὅτι καὶ ὁ Γερβίνος αὐτός, θὰ ἐγένετο πλέον ἢ λύκος ἐν τοιαύτῃ φρικτῇ στερήσει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τὰ ὑπὸ τὸν Ῥέινεκ.

Τὰς ἐν Φραγκοκαστέλλῳ συμφορὰς τῶν ξένων καὶ τὰ νέα τρόπαια τῶν Σφακιανῶν πληροφορηθεὶς, ὡς εἶδομεν, ὁ Καποδίστριας ἀπέστειλε πάραυτα τὸν Σάξωνα Βαρῶνον Ῥέινεκ εἰς Κρήτην, ὅπως ἐπισκοπῇ τὰ πράγματα ὡς ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὄρω τοῦ μηδεμίαν ἐπιτρέψαι ἐχθροπραξίαν, διότι οὕτως ἀπήτουν, ὡς ἔλεγε, τὰ πράγματα τότε, ὅπερ δι' ἡμᾶς ἐστὶν ἔτι μυστήριον.

Ἀριχθεὶς οὖν ὁ Ῥέινεκ ἀρχὰς Ἰουλίου (1828) εἰς Λουτρὸν ἀνῆλθε μετὰ τρεῖς ἡμέρας εἰς τὸ Ἄσχυρον, ὅπου προσεκάλεσε τοὺς προκρίτους τῶν Σφακιῶν καὶ τῶν Γραμβουσιανῶν. Συνελθούσι δὲ ἐδήλωσεν αὐτοῖς τὸν ῥηθέντα σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς του. Ταῦτα ἀκούσαντες ἐταράχθησαν ἅπαντες, ἀλλ' ἰδίως οἱ περυσιωμένοι τότε Σφακιανοὶ ἀπὸ τὰς προσφάτους νίκας ἠγανάκτησαν τοσοῦτον, ὥστε ἀμέσως ἐγκατέλειψαν αὐτὸν καὶ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ καὶ συνετάχθησαν εἰς τὰ ὄλως ἀντίθετα τῆς ἐντολῆς τοῦ Βαρῶνου. Κατεκραύγαζον δὲ λέγοντες· «Πόσος καιρὸς εἶνε ὅπου μᾶς ἀναθεμάτιζε καὶ μᾶς ἐφοβέριζε πῶς θὰ μᾶς ἀποκλείσῃ ἀπὸ τὰ πολιτικά μας δικαιώματα ἢ ὁμορφοεπιτροπὴ τοῦ ἐξοχωτάτου Κυβερνήτου μας, γιατί δὲν τῆς σκοτώνομεν ὀλομόναχοί μας οὐλοὺς τοὺς Τούρκους, καὶ ἐδὰ ὅπου ἐνοχοποιηθήκαμεν ἑμεῖς μόνον ἐναντίον οὐλῆς τῆς Ταυρκίης, θὰ μᾶς λέγουν νὰ ἡσυχάζωμεν; θὰ πολεμοῦμεν ὥστε νὰ ζῆ ἓνας μας καὶ ὅ,τι ἔρθῃ ἄς ἔρθῃ, μιὰ ζωὴ ἔχομε κακὴ καὶ ἄς τὴ χάσωμε γιὰ νὰ γίνῃ πρᾶμμα καλόν».

Εἰς τούτους προσετίθεντο ἀπροφυλάκτως καὶ οἱ παρευρεθέντες καὶ πάντες οἱ ἄλλοι θεωροῦντες ἄλλως καὶ τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν προσβεβλημένην, ὡς μὴ λαβόντες μέρος εἰς τὴν τελευταίαν μάχην, ἂν καὶ ἀλλεπαλλήλως προσεκλήθησαν. Οὐκ ὀλίγον δὲ παρῶθει τὰ πνεύματα εἰς ἐξέγερσιν νέαν καὶ ἡ φήμη ὅτι οἱ Κραταῖοι διεφιλονίκουν ἔτι τὴν τύχην τῆς Κρήτης, ἂν πρέπη νὰ συμπεριληφθῇ ἢ ὄχι εἰς τὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, διότι τότε μόνον ἐξέβλεψαν νὰ ἴδωσι τὴν θέσιν των.

Ὅθεν οἱ μὲν τῶν Σφακιανῶν ταχθέντες ὑπὸ τὸν Π. Μανουσε-

λην, τὸν Στρατῆν Δεληγιαννάκην ὁμοῦ μέ τινας τῶν εὐρεθέντων Ῥεθυμνίων κατήλθον εἰς τὰ Ῥούστικα, ὅπου προσῆλθε καὶ ὁ Τσουδερὸς μετὰ ἰκανοῦ σώματος Ἀγιοβασιλειωτῶν καὶ ἐπιτεθέντες αἰφνης κατὰ τῶν Τούρκων, ὄντων ἀμερίμων εἰς τὰ χωρία, ἐπήνεγκον ἐκείνοις πολλὰς συμφοράς. Οἱ δὲ ταχθέντες ὑπὸ τὸν Μανουσογιαννάκην, τὸν Π. Πρωτοπαπαδάκην, τὸν Βαρδουλομανοῦσον, μεθ' ὧν καὶ οἱ εὐρεθέντες Ἀπολορονῖται, εἰσέβαλον καὶ αὐτοὶ ταυτοχρόνως εἰς τὰ Ἀποκόρωνα, καταδιώξαντες καὶ ἐκείθεν οὕτως αἰφνης τοὺς Τούρκους καὶ πολλὰς ζημίας προξενήσαντες αὐτοῖς. Τοῦτο ἐποίησαν καὶ ὁ Ἀνδρέας Παναγιώτου καὶ ὁ Β. Χάλης ἐν τῇ Κυδωνίᾳ. Ἐν συνόψει δὲ ἐντὸς βραχέος χρόνου κατέκλεισαν αὐθις τοὺς Τούρκους, οὐδὲ τῶν Σελινιωτῶν καὶ Κισσαμιτῶν τότε ἐξαιρουμένων, εἰς τὰ δύο φρούρια Χανίων καὶ Ῥεθύμνης καὶ ἐξανεστάτωσαν ὅλας τὰς ἐπαρχίας μέχρι τῆς Ἰδης.

Ὁ δὲ Ῥεῖνεκ, ἰδὼν, ὅτι καὶ ἄνευ αὐτοῦ οἱ Κρήτες ἤξούρουσι νὰ πολεμῶσι καὶ νικῶσι, συνετάχθη καὶ αὐτὸς ἐκὼν ἄκων εἰς τὰ πολεμικά, ὥστε, ἀφοῦ ἐγνωστοποίησε ταῦτα εἰς τὸν Καποδίστριαν, προέβη εἰς διοργάνωσιν τῆς νέας ἐπαναστάσεως. Ἐν πρώτοις δὲ καλῶς ὀδηγηθεὶς ἤνωσε τὰ δισετῶτα, συστήσας Ἀρχὴν πολιτικὴν ἐνιαίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Κρητικὸν Συμβούλιον», ὅπερ συνεστάθη ἀπὸ δύο μέλη τῶν Σφακίων, τὸν Πρωτοπαπᾶν Γεώργιον καὶ τὸν Ἀνδρέαν Φασούλην, ἀπὸ ἑν μέλος δὲ ἐξ ἐκάστης τῶν λοιπῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν. Ἐπίσης δὲ συνέστησε καὶ Στραταρχεῖον πενταμελές, ἀπὸ ἑν μέλος ἐξ ἐκάστου τμήματος τῆς Κρήτης καὶ δύο ἐκ τῶν Σφακίων, τὸν Ἀναγνώστην Μανουσογιαννάκην, ὅστις καὶ στρατάρχης ἐβαθμοφορήθη, καὶ τὸν ταγματάρχην Βαρδουλομανοῦσον. Ἀπὸ δὲ τὸ τμήμα τῶν Χανίων ἐξελέγη ὁ Βασίλειος Χάλης, ἀπὸ τὸ τῆς Ῥεθύμνης ὁ Γεώργιος Τσουδερὸς καὶ ἀπὸ τὸ τοῦ Ἡρακλείου ὁ Παναγιώτης Ζερβουδάκης, οἵτινες καὶ αὐτοὶ ἔλαβον τὸν βαθμὸν στρατάρχου.

Ἐκάστη δὲ ἐπαχία ἀνέδειξε καὶ ἴδιον ὄπλαρχηγόν, ὡς τὸ πρῶτον, πλὴν τῆς τῶν Σφακίων, ἥτις οὐδέποτε κατώρθωσε τοῦτο ἐνεκεν τῆς μεταξὺ τῶν ἀντιζηλείας. Μόνη δὲ ἡ ἐπαρχία Ῥεθύμνης ἀπεδέχθη καὶ αὐθις τὸν Μανουσίλην καὶ τὸν Δεληγιαννάκην, ὡς καὶ ἡ Κυδωνία τὸν Ἀνδρέαν Παναγιωτάκην, τοῦ Β. Χάλης

διορισθέντος ἐν τῷ στραταρχείῳ. Συνέστησε δὲ καὶ Δημογεροντίας κατὰ μίμησιν τῆς ἐν Σφακίοις, ὅπως ἐκ τοῦ πλησίον ἐπισκοπῶσι καὶ οἰκονομῶσι τὰς ἐκτάκτους ἀνάγκας τῶν ἀγωνιζομένων. Οὕτω τοίνυν διοργανωθείσης ἐπὶ τὸ δικαιότερον τῆς νέας ἐπαναστάσεως ἐξηκολούθουν ἐπὶ δύο ὁλόκληρα ἔτη σφάζοντες καὶ σφαζόμενοι διὰ κενὰς ἐλπίδας ἐφ' ὅλης τῆς Μεγαλονήσου.

Ἄμα δ' οὕτως ἐταξιδρόμησεν ὁ κ. Πρίνκεν τὰ πράγματα, πρῶτον αὐτοῦ ἔργον ἐθεώρησε νὰ προβῆ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ τιμωρίαν τῶν ἐπὶ κακουργήμασι διακριθέντων Γραμβουσιανῶν κατὰ τὴν διαταγὴν τοῦ Καποδιστρίου, οἵτινες εἶχον δικασθῆ ἐν Ναυπλίῳ καὶ καταδικασθῆ ἐρήμην εἰς θάνατον. Ἄλλ' ὁ Πρίνκεν παρὰ πολλῶν Κρητῶν πιεζόμενος ἀντέστη εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης διαταγῆς καὶ κατόρθωσεν ἐπὶ τέλους νὰ μεταβάλῃ τὴν ποινὴν εἰς χρηματικὴν ζημίαν. Ὅθεν προσκαλεσάμενος τὸν ταγματάρχην Ἀναγνώστην Παναγιώτου διέταξεν αὐτὸν νὰ ἐκτελέσῃ τὰ ἐξῆς.

Ἀπὸ μὲν τὸν Μανώλην Δεικιάνην νὰ λάβῃ 8 χιλιάδ. γροσίων, ἀπὸ δὲ τὸν Μανώλην Ἀρετᾶν 5 χιλ., ἀπὸ τὸν Δείκτην Σπανὸν 3 χιλ., ἀπὸ δὲ τὸν Γ. Σταματάκη, τὸν Παναγιῆ Κολαϊτζάκη, τὸν Μανώλην Κουβαρίτην, τὸν Μανώλην Καθεκλᾶν, τὸν Ἰ. Δρακονιαζόν, τὸν Ἀρτέμην Ἀδαμάκη 2 χιλ. ἐξ ἐκάστου· ἀπὸ δὲ τὸν Μαρκούλια Ρενιέρην, τὸν Ἰ. Κουμῆν, τὸν Ν. Γλυμίδην, τὸν Κ. Κουφάκη ἀνὰ χίλια γρόσια ἐξ ἐκάστου. Τὸ ὅλον γρ. 32,000. Ἐδωκαν πρὸς ὄραν ἕκαστος τὰ ἡμίση τῶν ἀπαιτουμένων μὲ τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι κατόπιν θὰ πληρώσωσι καὶ τὰ ὑπόλοιπα, πλὴν παρελθούσης τῆς ὀργῆς οὐδὲν ἄλλο ἴσως ἐπλήρωσαν. Τούτους ὁμοῦς διέταξεν ὁ κυβερνήτης ν' ἀποκλείσωσι διὰ παντὸς τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἀλλὰ φρονούμεν ὅτι καὶ ἡ διαταγὴ αὕτη, ἀποθιγόντος ἐκείνου, δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἐζητήθησαν, ἀλλὰ δὲν εὐρέθησαν τότε καὶ ὁ Μαρτινιακὸς Περάκης, ὁ Παπαῖ Γρηγόριος, ὁ Ἰ. Σκανδάλης καὶ ὁ Γ. Λούπης.

Ἀποκλεισθέντες, ὡς ἔφημεν, οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν Πέθυμον, ἐξώρμησαν αἰφνης διὰ νυκτὸς καὶ προελάσαντες (19 Αὐγούστου) ἐκύκλωσαν τὸ χωρίον Ἀρκούδαινα φρονεύσαντες ὑπὲρ τὰς 90 ψυχὰς καὶ τὸν ἱερουργουδιτὰ ἱερέα. Τὸ κατόρθωμα τοῦτο ἐνεθάρρυνεν αὐτούς τοσοῦτον, ὥστε περιεφρόνουν ἐντελῶς τοὺς Ἕλληνας καὶ

πολλὰς ἐποίουν ἐκδρομὰς καὶ καταστροφάς. Μετὰ τινὰς δὲ ἡμέρας ἐξῆλθον, ὑπὲρ τὰς δύο χιλιάδας μετὰ σημαίων καὶ ὄπλων καὶ γυναικῶν καὶ παιδίων διευθυνόμενοι πρὸς τοὺς Ἀρμενοκάμπους, ὅπου ἦσαν πολλοὶ ἀμπελώνες, ἵνα προμηθευθῶσι σταφύλια, ὀπωρικά καὶ ἄλλα τρόφιμα. Ἰδόντες δὲ αὐτοὺς τινὲς ὀπλαρχηγοὶ Ῥεθύμνιοι, οὓς εἶχον διορίσῃ ἐπόπτας εἰς τὰ κινήματα τῶν Τούρκων, ἀνήγγειλαν τὴν ἐξοδὸν αὐτῶν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐπαρχίας Μανουσέλην, καθὼς καὶ εἰς τὸν ἀντικατάστατον τοῦ Γ. Τσουδεροῦ Ἀναγνώστην Τσουδερόν, διατρέβοντα ἐν Κοζαρέ τότε. Οὗτοι μαθόντες τὴν ἐξόρμησιν τῶν Τούρκων ἐπέδραμον κατ' αὐτῶν μετὰ μεγάλης ὀρμῆς καὶ ἐπήνεγκον πολλὴν ζημίαν. Καταδιώκοντες δ' αὐτοὺς ἕως εἰς τὴν θέσιν Μοναχὴ Ἑλῆ ἐφόνευσαν πλείους τῶν 150 ἀνδρῶν ἀμυνομένων ὑπὲρ τῶν γυναικοπαίδων. Ἐκυρίευσαν δὲ ὄλα τὰ φορητὰ τῶν ζῶα καὶ δύο σημαίας, ὧν τὴν μίαν ἀφῆρπασεν ὁ σημαιοφόρος τοῦ Μανουσέλη Νικόλας Γαλανός, ἀνὴρ ταχύπους καὶ λεοντόκαρδος, ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ σημαιοφόρου. Ὅποῦτοι γοεραὶ φωναὶ καὶ οἰμῶγαι τοσοῦτων ἀθλίων γυναικοπαίδων! Ἠχμαλώτισαν δὲ ἐξ αὐτῶν 314 ψυχάς, αἱ ἔπειτα ἀντήλλαξαν μετ' ἄλλας αἰχμαλώτους οἰκογενεῖας χριστιανῶν, ἐνίας δὲ καὶ διὰ λύτρων.

Τὰς συμφορὰς τούτων μαθὼν ἕτερός τις ὀπλαρχηγὸς Τούρκος Μπεγάκης ἀπὸ τὰ Κουρνοπατήματα ἔδραμε πρὸς βοήθειαν, ἀλλὰ πρὶν ἢ φθάσῃ ἔστρεψε τὰ ὄπλα ὁ Μανουσέλης κατ' αὐτοῦ καὶ διεσκόρπισεν αὐτοὺς κακῶν κακῶς, φονεύσας αὐτὸν καὶ πλείους τῶν 30 ἀνδρῶν αὐτοῦ. Ἐπληρώθησαν δὲ καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐκ Καλλικράτους ὀπλαρχηγὸς Παπαδόπετρος.

Τοιαῦται ἐξορμήσεις τῶν Τούρκων καὶ ἐπιθέσεις τῶν Ἑλλήνων ἐλάμβανον χώραν καὶ ἐν Χανίοις καὶ ἐν Ῥεθύμνῃ καὶ πολλὰ τοῦ τῆς Κρήτης συνεχῶς. Τότε καὶ ὁ ὀπλαρχηγὸς Μεσσαράς Μαλικούτης ἐφόνευσε δι' ἐνέδρας τὸν περιώνυμον Ἀγριολίδην καὶ μετ' αὐτοῦ ἑτέρους δέκα Τούρκους. Τοῦτο ἔδωκεν εἰς τοὺς βαρβάρους ἀφορμὴν, ἣν ἐζήτουν, καὶ ἔκλεισαν τὰς θύρας τοῦ Ἡρακλείου· εἶτα κατὰ μίμησιν τῶν Χανιωτῶν περιτρέχοντες τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς οἰκίας ἐσφαζαν ὑπὲρ τὰ 700 ἄτομα ἀθῶν καὶ ἀπολέμων ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τὰς δύο ταῦταῖς περιστάσεσι γίνεται πρόδηλος ἡ δια-

φορὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ Μωαμεθανισμοῦ. Οἱ μὲν Χριστιανοὶ ἤχμαλώτευσαν 314 ἀσθενῆ γυναικόπαιδα διὰ μάχης, καὶ ὁμῶς τὰ περιποιήθησαν καὶ τὰ ἀπέδωκαν ἀβλαβῆ εἰς τοὺς οἰκείους, οἱ δὲ Μωαμεθανοὶ κατέκλεισαν τὰς θύρας τῆς πόλεως καὶ κατέσφαζον ὄντα ἥσυχα καὶ οὐδέποτε λαβόντα μέρος εἰς πολεμικὰς πράξεις οὐδὲ γινώσκοντα τὴν αἰτίαν τοῦ φόνου των. Ἐν τούτοις οἱ εὐ-συνείδητοι Εὐρωπαῖοι δὲν ἐνεπιστεύοντο τοὺς προσφιλεῖς των Τούρκους ὑπὸ τοὺς Ἕλληνας, ὡς ἐπροφασίζοντο τότε!

Καὶ μόλα ταῦτα πανταχοῦ περιωρίσθησαν αὐθις οἱ Τούρκοι εἰς τὰ φρούρια. Μόνον ἐν Σιτεῖα δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποκυματῆσις ἢ Ἑλληνική σημαία καὶ ἐπομένως οἱ Τούρκοι ἐχαίροντο τὰ τε κτήματα αὐτῶν καὶ τὴν ἥσυχίαν· διόπερ ἀπεφάσισαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐπιδράμωσιν καὶ εἰς αὐτὴν καὶ καταλάβωσιν ἐνόπλιως τὴν Μεγαλόνησον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἐτέρου αὐτῆς ἄκρου· καθότι τὰ πολιτικὰ ἐφαίνοντο τότε κἄπως εὐνοϊκὰ καὶ ὑπὲρ τῆς Κρήτης. Ὁ Ῥέινεχ ἀνθίστατο λίαν ζωηρῶς καὶ κατὰ τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἀφηνιάσαντες ἐκ τῆς μεγάλης ἐλπίδος καὶ τῶν νικῶν οὐδαμῶς προσεῖχον εἰς τὰς τοιαύτας αὐτοῦ διαταγὰς. Ὄθεν συνταχθέντες ὑπὸ τοὺς οἰκείους στρατηγοὺς ἕκαστοι, καὶ οὐχί, ὡς λέγει ὁ Κριτοβουλίδης, ὑπὸ μόνον τὸν Σφακιανὸν Π. Πρωτοπαπαδάκην, Γ. Τσουδερὸν καὶ Π. Ζερβουδάκην, ἐκίνησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου ἀπαντες οἱ Σφακιανοὶ 700 ἄνδρες, πλείστοι δὲ Ἀγιοθασιλειῶται, Ἀποκορωνιῶται, Ῥεθύμνιοι, ὧν τὸ σύνολον 2,000 περίπου ἀνδρῶν· συμπαρασύραντες δὲ καὶ ἄλλους καθ' ὁδὸν εἰσέβαλον εἰς Σιτεῖαν ὡσεὶ 2,500 ἀπὸ τὴν Ῥουκᾶκαν. Ἐκ τῶν Τούρκων τῆς Σιτείας, μαθόντων τὴν ἐπερχομένην κατ' αὐτῶν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, οἱ μὲν φρόνιμοι, ὀλιγοστοὶ ὁμῶς, προλαβόντες ἔφυγον εἰς Ἱεράπετρον, εἰς Σπιναλόγκαν καὶ εἰς Ἡράκλειον, οἱ δὲ ἀθάδέστεροι εἰς τοὺς ἐκεῖσε διαφόρους πύργους ὠχυρώθησαν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις.

Οἱ Ἕλληνες προελάσαντες ἀπῆντησαν πρῶτον πύργον ἐν Λιθίναϊς, εἰς ὃν εἶχον κατακλεισθῆ 136 ἐνόπλιοι καὶ ὑπὲρ τὰς 200 ψυχὰς γυναικοπαίδων. Τούτους περιέσφιζαν στενωπῶς οἱ Ἕλληνες καὶ κατεपुरοδόλουν ἐπὶ τρία συνεχῆ ἡμερονύκτια. Πολλάκις ἐπρότειναν αὐτοῖς νὰ παραδοθῶσιν ἄνευ φόβου, ἀλλ' ἐκεῖνοι δὲν

εἶχον δοκιμάσῃ εἰσέτι τὰς σφαίρας τῶν μαχητῶν τούτων καὶ περιεφρόνου αὐτοὺς φωνάζοντες· «ποτὲ δὲν θὰ καταδεχθῶμεν νὰ προσκυνήσωμεν οὐτιδανούς βραγιάδες, ἂν καὼμεν καὶ ὄλοι ἐπαδά!» ὡσπερ καὶ ἐγένετο ἐπὶ τέλους.

Οἱ Ἕλληνες θαυμάζοντες τὴν μεγαλοψυχίαν τῶν ἀνδρῶν ὑπέσχοντο ἀσφάλειαν ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας, πλὴν ἐκεῖνοι δὲν ἐπέιθοντο· διεκατέρουν ἀνδρείως, καίτοι ὄλοζόντων τῶν γυναικοπαίδων. Ἐπὶ τέλους δὲ πλησιάσας ὁ Γεώργιος Πλάτσης ἐκ τοῦ Μουρίου τῶν Σφακίων ἠνέφξεν ὀπὴν εἰς τὰ θεμέλια τοῦ πύργου, ἥτις καὶ νῦν διακρίνεται, καὶ ἐκεῖθεν βαλὼν πῦρ καὶ ὕλας καυστικὰς, ὥπτησεν ἅπαντας, γυναίκας, παιδιά καὶ ὀπλίτας χωρὶς ποτε νὰ δηλώσωσιν ὑποταγῆς διάθεσιν! Μία χριστιανὴ κόρη ὑπηρέτις ἐζήτησε νὰ καταβῇ ἀπὸ ἐν παράθυρον· πρὸς χάριν αὐτῆς ἐστρωσαν ῥοῦχα οἱ Ἕλληνες καὶ ἔπεσεν ἐπ' αὐτῶν ἀβλαβῆς. Αὕτη ζῆ εἰσέτι, ἀλλὰ τυφλὴ ὑπὸ τοῦ πυρός. Ἐφρονεῦθησαν δὲ καὶ ὡς 15 Ἕλληνες ἐκ διαφόρων μερῶν, τρεῖς δὲ Σφακιανοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπληρώθησαν, ἐν οἷς καὶ ὁ Γ. Πλάτσης. Οὗτος εἶχε τὴν ἀξίωσιν ὅτι ἔχων ἐν Ἁγιο-Κωνσταντιναῶτο δὲν τὸν διετρύπα σφαίρα. Καὶ ἀληθῶς ἰδίους ὄμμασιν εἶδομεν δύο φοβερὰ στίγματα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τῆς ὠμοπλάτης αὐτοῦ σφαιρῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν διετρύπησαν μὲν αὐτόν, ἀλλὰ τὸν κατεπλήγωσαν οἰκτρῶς.

Τὴν ἐπιούσαν ἀφέντες τὰς Λιθίνας ἀνῆλθον εἰς τὸ χωρίον Ἐτιά, ὅπου ὑπάρχει Ἐνετικὸν μεγαλοπρεπὲς μέγαρον, εἰς ὃ εἶχον κλεισθῆ ὑπὲρ τὰς τρισχιλίας ψυχὰς γυναικοπαίδων καὶ ὡς 600 ὀπλιτῶν (α). Προέτειναν καὶ εἰς τούτους οἱ Ἕλληνες νὰ παραδοθῶσιν, ἀλλ' ἀπεκρίθησαν ὅπως καὶ αἱ ἐν Λιθίναῖς. Τοῖς ὑπέσχοντο ἐγγυήσεις, ἀσφαλείας καὶ τὰ παραπλήσια, πλὴν ματαίως. Ἀπέστειλαν τὴν νέαν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ Σπράγιον καὶ διαβεβαιώσῃ αὐτοὺς τὴν οἰκτρὰν τύχην τῶν ἐν Λιθίναῖς, ἀλλ' οὐδ' αὕτη τοὺς κατέπεισε νὰ προσκυνήσωσι βραγιάδες. Ἐξηκολούθει ὁ ἀμοιβαῖος καταपुरοβολισμὸς ἕτι ἐπὶ ἐν νυχθήμερον. Ἐζήτησαν τέλος νὰ δοθῇ ἀσφάλεια εἰς ἓνα ἐξ αὐτῶν νὰ κατέλθῃ εἰς τὰς Λιθίνας καὶ ἴδῃ τὰς διαβε-

(α) Ἡ βηθεῖσα κόρη Μαρία ἐδήλωσεν ἡμῖν τὸν ἐν τῷ πύργῳ ἀριθμὸν, ὃ δ' ἐκ Ζήρου Χ. Μπρατζῆς εὑρεθεὶς ἐν τῷ Σπράγιῳ ἐδήλωσεν ἡμῖν τὸν ἐν αὐτῷ.

βαιώσεις τῆς κόρης. Μεταβὰς δὲ ὁ ἀνὴρ εἰς Λιθίνας καὶ ἐπανέλ-
θὼν διεβεβαίωσεν ἐν τρόμφῳ ὅσα εἶδεν, ἀλλ' οὐδ' οὕτως ἐπέιθοντο νὰ
προσκυνήσωσι ραϊάδες. Ὅθεν ἐπανέλαβον ἔτι σφοδρότερον τὸν κα-
ταπυροβολισμόν ἐπὶ δύο ὀλοκλήρους ἡμέρας. Τέλος δὲ τὴν τρίτην
ἡμέραν ἐλθόντες εἰς συναίσθησιν συνεφώνησαν νὰ παραδώσωσι τὰ
ὄπλα, νὰ παραλάβωσιν ἀσφαλῶς τὰ κινητὰ αὐτῶν πράγματα καὶ
διὰ τῶν ἐν τῷ λιμένι τῆς Σιτείας εὕρισκομένων Κασίων πλοίων
ν' ἀποσταλῶσιν ἀσφαλῶς εἰς Ἀσίαν. Μετὰ ταῦτα δὲ οἱ Ἕλληνες
ὠδήγησαν αὐτοὺς εἰς τὸν λιμένα, ἵνα τοὺς ἀποπέμψωσιν ἐκ Κρή-
της, ἀλλὰ ἀγγλικόν τι πλοῖον φιλότουρκον εὗρεθὲν ἐκεῖ, παρ-
λαβε τούτους βίᾳ καὶ τοὺς μετέφερεν εἰς Ἡράκλειον.

Μετὰ τὴν ἔξοδον ταύτην ἀπὸ τὸ Σεράγιον ὁ πρῶτος φονευθεὶς
παρασπόνδως ἦν ὁ ἀπὸ Χανδρᾶ Μισολύμης Μπελουχλῆς. Τοῦτον
ὑπέδειξεν ὁ Πέτρος Πορταράκης εἰς τὸν ἐκ Καλλικράτους Παπα-
δόπετρον, εἰπὼν ἐκείνῳ ὅτι εἶχε φονεύσει 27 χριστιανοὺς ἄνευ ἐ-
λαχίστης αἰτίας, καὶ ὅτι τοῦ Τσαρκοτομανῶλη τὰ στέφανα ἔσχισε
ζῶντος καὶ ἐξαγαγὼν τὴν καρδίαν του ἔφαγεν αὐτὴν θηριωδῶς
ὡμῆν!

Μόλις ἔσχε τὴν ὑπομονὴν ὁ Σφακιανὸς Πέτρος νὰ ἀκούσῃ ταῦ-
τα ἐκ τοῦ Σιτειικοῦ καὶ ὀρμᾶ ἐπὶ τοῦ τέρατος, διανοίγει αὐτοῦ
ζῶντος τὰ στήθη, καὶ ἐξαγαγὼν τὴν καρδίαν ἔρριψεν αὐτὴν ἐξοργι-
σμένος εἰς τοὺς παρισταμένους κύνας. Κατὰ τὴν ἀπαγωγὴν αὐτῶν
εἰς τὸν λιμένα ἐφόνευσαν καὶ πολλοὺς ἄλλους τοιοῦτους αἰμοδό-
ρους, οὓς οἱ Σιτειακοὶ ὑπεδείκνυον μετὰ βίας, διότι τοὺς ἔτρεμον
εἰσέτι. Ὁ Μ. Καζάνης ἐκ Λασσιθίου ἐφόνευσε πολλοὺς τοιοῦτους,
οὓς αὐτὸς ἐγνώριζεν. Ἐφονεύθησαν δὲ καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ
πολιορκίᾳ 6 ἄνδρες καὶ πολλοὶ ἐπληγώθησαν.

Τὰ μὲν ἐν Λιθίναϊς λάφυρα κατεκάλησαν ἅπαντα σχεδὸν καὶ
δὲν ὠφελήθησαν οἱ νικηταί, τὰ δὲ ἐν τῷ Σεραγιῷ ἦσαν μὲν πολλὰ
καὶ πλούσια, πλὴν ἔνεκεν τῆς συμβάσεως ἔμειναν εἰς τοὺς Τούρ-
κους. Μόνον δὲ τὰ ὄπλα καὶ τὰ χρήματα καὶ εἴ τι ἄλλο βαρῦτι-
μον τοῖς ἀφήρουν παρασπόνδως. Ἀλλ' ἐνῷ ἐπρόκειτο νὰ παραδο-
θῶσιν οὗτοι, ὅλα τὰ χρυσᾶ νομίσματα καὶ τὰ πολύτιμα χρυσοκο-
σμήματα ἔδесαν αἱ Ὀθωμανίδες εἰς τὰ κρύφια τῶν μέλη, ὅπου οἱ
Σφακιανοὶ συνήθως δὲν ἐφάπτονται καὶ ἐπομένως οὐδὲν οὗτοι ἐκ

τούτων ἔλαβον. Οἱ λοιποὶ ὅμως συναγωνισταί, ὄντες ἀπηλλαγμέ-
νοι τοιούτων προλήψεων, ὠφελήθησαν ἀρκούντως.

Παρχλαβόντες ἐντεῦθεν μόνους τοὺς ὄπλαρχηγούς Σφακιανούς
καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἄνδρας οἱ ὄπλαρχηγοὶ Σιτειακοί, ἄνδρες ἐπὶ
ἀνδρεία διακεκριμένοι Ἰωάννης Κοντός καὶ Ἰωάννης Μακρῆς καὶ
Σ. Δερμητζάκης, προήλασαν ἕως εἰς τὸ χωρίον Βόττες, ἵνα προσ-
βάλωσι καὶ τοὺς ἐκεῖ ὄχυρομένους Τούρκους, οἵτινες ἦσαν οἱ ἐπι-
σημότεροι τῆς Σιτείας, ἀλλ' ἐκεῖνοι μαθόντες τὰ ἐν Λιθίαις καὶ
ἐν τῷ Σεραγίῳ, ἔφυγον προλαβόντως δι' ἄλλης ὁδοῦ εἰς Ἱεράπε-
τρον καὶ Σπιναλόγγαν.

Ἐντεῦθεν μεταβάντες αὐτοὶ τε καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Ἱεράν Μονὴν
Τοπλοῦ, εἰς ἣν ἔχον προσφύγη περὶ τὰς 1200 ψυχὰς Τούρκων,
περικύκλωσαν καὶ ἐκείνους στενῶς. Τοῖς ἐπρότειναν νὰ παραδο-
θῶσιν, ἀλλὰ δὲν ὑπήκουσαν. Ὁ ἀμοιβαῖος καταपुरοβολισμὸς διήρ-
κεσεν ἐπὶ δύο συνεχεῖς ἡμέρας λίαν πεισματώδης, ἀλλὰ τῆς Μο-
νῆς οὐσῆς ὄχυρς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπενέγκωσι τοῖς πολιορκουμέ-
νοις σπουδαίαν βλάβην. Τοῦτο ἰδόντες οἱ Ἕλληνες ἀπέστειλαν καὶ
ἔφεραν δύο Τούρκους ἐκ τῶν ἐν τῷ Σεραγίῳ παραδοθέντων καὶ
διέταξαν αὐτοὺς νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν Μονήν, ἵνα πληροφορήσωσι
τοὺς ὁμοφύλους των τὰ ἐν Λιθίαις καὶ Ἐτιᾶ τελεσθέντα, καὶ ὅτι
ἂν ἐπιμένωσιν ἀνθιστάμενοι, θὰ ἀπολεσθῶσιν ἅπαντες ἀνωφελῶς.
Μαθόντες δὲ ἐκ τούτων τὰς συμφορὰς ἐκείνων παρεδόθησαν μὲ
τοὺς αὐτοὺς ὄρους, οὓς καὶ οἱ ἐν Σεραγίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα οἱ
Ἕλληνες παρασπονδήσαντες κατεγύμνωσαν αὐτούς. Ἐφόνευσαν δὲ
καὶ ἐνταῦθα περὶ τοὺς 25 ἄνδρας, τοὺς μᾶλλον ὠμότερους καὶ θρα-
σύτερους, ἐν οἷς καὶ τὸν αἰμοχαρῆ Σεϊδερ ἀγᾶν. Καὶ τούτους πα-
ρέδωκαν εἰς Κάσια πλοῖα καὶ μετέφερον εἰς τὴν Ἀσίαν. Κατὰ
τὴν πολιορκίαν τῆς Μονῆς ἔπεσον ἐνδόξως μαχόμενοι 4 ἄνδρες
Σφακιανοί. Ἐπίσης παρεδόθησαν καὶ οἱ ἐν τῷ πύργῳ Πετρᾶ 35
ἄνδρες μὲ τὰς οἰκογενεῖας των.

Ὅθεν διεκαθάρισαν καὶ τὴν Σιτείαν οἱ πρόμαχοι τῆς ἐλευ-
θερίας ἀπὸ τὰ μαστιζόντα αὐτὴν τέρατα, ὧν τὰ τε ὄπλα, πολε-
μεφῶδια, σημαῖαι, ζῶα παντοειδῆ καὶ ἄλλα περιήλθον εἰς χεῖρας
τῶν νικητῶν Ἑλλήνων. Δυστυχῶς ὅμως καὶ τοὺς νικητὰς ὀλίγον
ὠφέλησαν τζῦτα, ὡς καὶ τοὺς ἐλευθερωθέντας κατοίκους ἢ ἐλευ-

θερία, διότι οί μὲν δὲν ἐπρονόησαν ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ἀσφαλείας, οἱ δὲ μὴ λαβόντες οὐδὲ τότε τὰ ὄπλα, ἵνα φυλάξωσι τὴν οὕτω δωρεὰν ἀποκτηθεῖσαν ἐλευθερίαν, ἔπαθον πλείονα κακὰ κατόπιν. Καὶ ἠδύνατο κάλλιστα οἱ Σιτειακοὶ νὰ ὑπερασπίσωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὸν τόπον τῶν ἐλεύθερον, ἐὰν ἦσαν ἱκανοί, διότι ἡ Σιτεία ἦ ἰσχυροτέρα ἐπαρχία τῆς Κρήτης, ὅταν ὁ πολέμιος δὲν δεσπόζη, ὡς τότε δὲν ἐδέσποζε, τῆς θαλάσσης. Ἀπὸ τὸν ἰσθμὸν δύνανται χίλιοι ἄνδρες νὰ τὴν φυλάξωσιν ἐναντίον ἑκατὸν χιλιάδων. Καὶ ἐν τούτοις οὐδὲ τότε ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα, ἀλλ' ὅσοι ἠδύνατο ἔφυγον εἰς τὰς νήσους, οἱ δὲ ἔμειναν ἐκεῖ ὑποτελεῖς καὶ τὰ πάνδεινα ἔπαθον ἀπὸ τοὺς κυρίους τῶν. Δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ οἱ Σιτειακοὶ δὲν ἔχουσι τὴν φυσικὴν τῶν Κρητῶν ἀνδρείαν, ἀλλ' ὅτι οἱ ῥηθέντες ὀπλίται αὐτῶν δὲν εἶχον τὸν ἀπαιτούμενον στρατηγικὸν νοῦν, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ἐκάστοτε σώματα ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ ἐκστρατεύωσιν ὡς ἐπίκουροι ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Μεγαλονήτου, ὡς ποιοῦσιν πάντοτε οἱ Ἀκρωτηριανοὶ τῆς Κυδωνίας, ἐνδοξα ἔργα πράττοντες.

Οἱ διασωθέντες, ὡς εἶδομεν, εἰς Ἱεράπετρον, Σπιναλόγγαν καὶ εἰς Ἡράκλειον Τοῦρκοι συναθροισθέντες εἰσέβαλον ἔπειτα ὡσεὶ τετρακισχίλιοι εἰς τὴν Σιτείαν ὅλως ἀπρόσβλητοι. Ἐὰν ἡ ἐπελθοῦσα δύναμις τῶν Ἑλλήνων εὕρισκετο εἰσέτι ἐν Σιτεία, οἱ Τοῦρκοι δὲν ἤθελον κατορθώσῃ ποτὲ νὰ εἰσβάλωσιν εἰς αὐτήν, ἀλλὰ μὴ ὑποπεύσαντες ἐπέλευσιν τῶν πολεμίων ἀνεχώρησαν πάντες καὶ μόλις ὀλίγοι Σφακιανοὶ διέτριβον εἰσέτι ἐν Σιτεία. Ὅσους τούτων κατέφθασαν ἐκεῖ οἱ Τοῦρκοι διετίλον τουρκοπρεπῶς ἐν στόματι μαχαίρας εἰς ἀμοιβήν, διότι ἐκείνοι τοῖς ἐχάρησαν τὴν ζωὴν καὶ ἐσεβάσθησαν τὴν τιμὴν τῶν ἐν Σεραγίῳ, Τοπλοῦ καὶ Πετροῦ παραδοθέντων, ἐκτὸς τῶν διακεκριμένων αἰμοδοῶρων.

Μόνον εἰς τὴν θέσιν Στεφανιᾶς κατέφθασαν 28 ἄνδρες Σφακιανούς, ἐξ ὧν οἱ μὲν συλληφθέντες κατεκρεουργήθησαν, οἱ δὲ, ἵνα μὴ συλληφθῶσιν, ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνίγησαν. Μεταξὺ δὲ τῶν συλληφθέντων ἦσαν ὁ Καρκαγιάννης καὶ Ἀνδρέας Παχωνάκης, ἀμφότεροι πορθηταὶ τῆς Γραμβούσης, οὗς ἔφερον εἰς τὴν Μονὴν Τοπλοῦ μετὰ δύο ἐτέρων. Ὁ Καρκαγιάννης εἶπεν εἰς τοὺς Τούρκους: «Παλληκάρια! Ἐγὼ, ὡς βλέπετε, εἶμαι πληγωμένος

καὶ ἴσως δὲν ἔχω ζωὴν, ἀλλὰ σὰς λέγω, ὅτι καὶ ἂν μᾶς σκοτώσετε, δὲν θὰ κάμετε μέγα ἀνδραγθήματα. Χαρίσατέ μας τὴν ζωὴν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἐχαρίσαμεν αὐτὴν εἰς τόσας χιλιάδας Μωαμεθανῶν ἐν τῷ Σαραγιάῳ καὶ ἐνταῦθα παραδοθέντων.» Οἱ δὲ βάρβαροι· Δὲν θὰ σὰς γίνῃ αὐτὴ ἡ χάρις ταυλόπιστοι! Τότε ἐπανελάθεν ὁ Καραγιάννης· «Λοιπὸν σὰς θερμοπαρακαλοῦμεν νὰ μὴ μᾶς σφάζητε, ὡς ἀρνία, ἀλλὰ νὰ μᾶς τουφεκίστητε». Ναί, εἶπον, σὰς γίνεται αὕτη ἡ χάρις. Τοῖς ἐγένετο ἡ χάρις καὶ ἐτουφεκίσθησαν ἔξω εἰς τὸ προαύλιον, ὅπου μετὰ πολὺν καιρὸν οἱ Μοναχοὶ ἐλθόντες ἔθαψαν τοὺς σκελετοὺς αὐτῶν. Εἰς τὴν Ρουκάκαν κατέφθασαν ἕτερον ἄριστον μαχητὴν καὶ ἀπέσφαζαν αὐτόν. Τὸ ὄλον δὲ τῶν ἐν Σιτεία ἀπολεσθέντων Σφακιανῶν ἀνῆλθεν εἰς 49 ἄνδρας, ὧν οἱ πλείστοι ἐγένοντο θῦμα τῆς ἀπερισκεψίας των. Πλείστους δὲ καὶ ἐκ τῶν Σιτειακῶν οἱ Τοῦρκοι, πολλαχοῦ συλλαβόντες ἐφόνευσαν. Εἶτα δὲ ἀνεχώρησαν αὖθις ὀπίθεν ἦλθον.

Ἀναχωρούντων δὲ ἀπὸ τῆς Σιτείας τῶν Ἑλλήνων διὰ τὰ μέρη των ὁ στρατηγὸς Μανιὰς μετ' ἄλλων ὀπλαρχηγῶν καὶ στρατιωτῶν Σφακιανῶν ἔμειναν εἰς Ἱεράπετρον, ὅπως μετὰ τῶν ὀλιγῶν ἐντοπιῶν ὀπλιτῶν πολιορκῶσι στενῶς τὴν κωμόπολιν, ἵνα ἀκοῦνται ὅτι πανταχοῦ ἡ Κρήτη διατελεῖ ἀνάστατος, οἱ δὲ Τοῦρκοι κατακεκλεισμένοι στενῶς εἰς τὰ φρούρια. Ἄλλ' ἰδωμεν καὶ ἐνταῦθα πολλὰς ἀσχημίας συμβάσας, οὐχὶ τυχαίως ὑπὸ ἀτόμων, ἀλλ' ὑπὸ ὀπλαρχηγῶν προεσχεδιασμένας.

Προκειμένης τῆς νέας ἐπαναστάσεως οἱ πρὶν καὶ τέως διορισθέντες εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ἠγέται τῶν ὀπλων, καὶ ἰδίως ὁ τότε γενικὸς αὐτῶν ἀρχηγὸς Γ. Λουτσάκης, ἀπῆλθον ὄπλα καὶ πολεμοφόδια ἀπὸ τὸ Κρητικὸν Συμβούλιον. Ἄλλὰ τοῦτο μὴδὲν ἔχον παρεκάλει Σφακιανούς τινες ἐμποροπλοιάρχους, ἔχοντας τοιαῦτα, νὰ τὰ ἀποστείλωσιν ἐκεῖ. Ὅθεν ἀπέστειλαν 1,400 τουφέκια καὶ ἄλλα ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου εἰς Ψαρὴ Φοράδα μετὰ τὸ βρῆκιον τοῦ ἐξ Ἀνωπόλεως Σταμάτη Φασούλη. Ὁ Γ. Λουτσάκης καὶ οἱ λοιποὶ ὀπλαρχηγοὶ παρέλαβον αὐτὰ εἰς ἀτομικὸν λογαριασμόν, μετὰ διορίαν ἕως νὰ τὰ διανεμῶσιν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοὺς στρατιώτας καὶ εἰσπράξωσι παρ' ἐκείνων τὰ πρᾶα, ἅτινα ἤθελον μετρήσῃ εἰς τοὺς πωλητάς. Ἐπειδὴ ὁμως οὗτοι ἡσχολοῦντο εἰς τὰ πολεμικά,

παρήλθε πολὺς χρόνος νὰ ζητήσωσι καὶ ταῦτα καὶ ἄλλα, ἅτινα εἶχον προαποστείλῃ εἰς Ἅγιον Νικόλαον μὲ τὸ πλοῖον τοῦ Σ. Μπελιθάνη εἰς λογαριασμὸν αὐτῶν τούτων.

Τέλος δὲ μετέβησαν καὶ διέμενον, ὡς εἶδομεν ὀπισθεν σελ. 364, εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐκεῖναι· ὁ στρατηγὸς Ἀνδρέας Παναγιωτάκης, ὁ ὄπλαρχηγὸς Πωλὴς Τσιριντάνης καὶ ἄλλοι, ὅπως διατηρῶσι τὴν ἐπανάστασιν καὶ συνάμα εἰσπράττωσι τὰ ὀφειλόμενα χρήματα, ἅτινα καὶ αὐτοὶ ὀφείλουσιν εἰς διαφόρους ἐμπόρους ξένους, τὸν Χ. Μυλωνῆν, τὸν Πρασακάκην καὶ τόσους ἄλλους. Ἄλλ' οἱ ὀφειλέται ὄπλαρχηγοὶ ἔθεντο κατὰ νοῦν νὰ σφετερισθῶσι τὰ χρήματα τῶν Σφακιανῶν καί, εἰ δυνατόν, ἀποδιώξωσι τούτους ἀπὸ τὰ μέρη των ὀλοτελῶς, ἵνα μὴ ἐπισκιάζωνται παρ' ἐκείνων. Συνενοηθέντες δὲ τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ οὐτιδανοῦ (ὡς καὶ αὐτὸς οὗτος ἑαυτὸν ἀπεκάλει) καὶ μόνον ἐπὶ ῥαδιοργίᾳ ἱκανοῦ Γ. Λουτσάκη εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ῥηθέντος σχεδίου, ὤρισαν καὶ τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ὀφείλουσιν νὰ ἐπιτεθῶσι διὰ μιᾶς κατὰ τῶν πολλαχού εύρισκομένων κατ' ἀποσπάσματα Σφακιανῶν. Καὶ τοῦτο, ἵνα μὴ δώσωσιν ἐκείνοις καιρὸν καὶ συσσωματωθῶσι, διότι τότε δὲν τοῖς ἦτο κατορθωτὸν τὸ μελετώμενον. Διέθετον δὲ καὶ τὰ πνεύματα πρὸ πολλοῦ τῶν κατοίκων κατὰ τῶν Σφακιανῶν λέγοντες· ὅτι οἱ Σφακιανοὶ πρέπει νὰ διωχθῶσιν ἀπὸ ἐδῶ νὰ μὴ μᾶς τρώγουν ὅ,τι ἔχομεν καὶ νὰ μᾶς ἀφήσωσι πλέον νὰ ἡσυχάσωμεν. Οἱ λαοὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων, ὄντες ἥκιστα φιλοπόλεμοι καὶ λίαν φειδωλοὶ, ἠρέσκοντο πολὺ εἰς τὰς σκέψεις τῶν προκρίτων καὶ συνεμερίζοντο τὰ λεγόμενα πληρέστατα.

Συνέπεσε δὲ νὰ περιπλακῶσιν εἰς μάχην αἰφνηθίαν ἐν Μάλλαις πρὸς τοὺς Τούρκους ὁ Ἀνδρέας Παναγιώτου, ὁ Τσιριντάνης καὶ ἄλλοι Σφακιανοί. Εἰς τὴν συμπλοκὴν ταύτην δύο ἐξ αὐτῶν ἐφονεύθησαν, ὁ δὲ Παναγιωτάκης ἐπληρώθη σπουδαίως. Ἄντι δὲ νὰ τοὺς περιποιηθῶσιν οἱ κάτοικοι, ὡς ξένους καὶ μηδὲν ἔχοντας, ἐξύβριζον αὐτοὺς ἀγενῶς καὶ ἠγανάκτουσιν διὰ τὰ πολεμικὰ ἐκείνων κινήματα καὶ διότι τὴν ἡσυχίαν τοῦ τόπου διαταράττουσιν. Ἄλλως τε, ἔλεγον, καὶ οἱ Τούρκοι ἐνδεχόμενον νὰ μνησικακήσωσι πρὸς αὐτοὺς καὶ νὰ τοὺς βλάψωσιν ἔπειτα. Τὰ τοιαῦτα ἦσαν ὀδηγίαι τῶν ἀθλιῶν ὄπλαρχηγῶν.

Ἐρρέθη μάλιστα ὅτι καὶ ἡ πρὸς αὐτοὺς προσβολὴ τῶν Τούρκων ἦτο προδοσία, ἀλλὰ τοῦτο ἔμεινεν ἀναπόδεικτον μὲν, πιθανώτατον δέ, διότι εἰς τοιοῦτον ἐπίφοβον μέρος καὶ μεμακρυσμένον δυσκόλως θὰ ἐτόλμων ὀλίγοι Τούρκοι νὰ προελάσωσιν, εἰ μὴ ἐγνώριζον τὰς διαθέσεις τῶν ἐντοπίων. Ἐν τούτοις δὲ καὶ ἡ συμπεριφορά, ἣν ἐπέδειξαν οὗτοι πρὸς τοὺς παθόντας, καὶ ἡ τελεία ἀποχὴ εἰς τὸ βοηθῆσαι αὐτοὺς μαχομένους κατὰ τῶν Τούρκων, ταῦτα διαπρυσίως ἐπιβεβαιούσι τὴν προδοσίαν. Ἀλλὰ τὸ κακὸν δὲν ἔμεινεν ἕως ὧδε.

Ὁ Ἄ. Συμιανός, ὄπλαρχηγὸς τῆς Ῥίζου, εἰδὼς τὴν καταφοράν ταύτην τῶν ἐντοπίων καὶ νομίσας ἀρμοδίαν τὴν ὥραν νὰ προβῆ εἰς τὰ προεσχεδιασμένα, ἐπετέθη καὶ αὐτὸς κατ' ἐκείνων ἀντὶ νὰ περιποιηθῆ αὐτούς! Ἐξύβρισεν αὐτοὺς καὶ τὰ ὄπλα αὐτῶν καὶ τὰ φορέματα καὶ τοὺς ἡμιόνους καὶ ὅσα χρήματα εἶχον καὶ πᾶν ὅ,τι ἔφερον τοῖς ἀφῆρεσε καὶ κακὴν κακῶς τοὺς ἀπεδίωξεν ἐκείθεν συμφώνως τοῖς προεσχεδιασμένοις. Τὴν ἀπάνθρωπον πράξιν τοῦ ὄπλαρχηγοῦ μαθὼν τὸ Κρητικὸν Συμβούλιον ἠγανάκτησε σφόδρα καὶ ἔγραψεν ὅσα ἤρμοζον εἰς ἐκεῖνον· ἔγραψε δὲ καὶ πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ παθόντος Ἀναγνώστην Παναγιωτάκην ἀπὸ 27 8βρίου 1827 λίαν κολακευτικῶς, καθὰ ἐκδηλοῦσιν αἱ ἐφεξῆς περικοπαί.

«Γενναϊότατε καπετὰν Ἀναγνώστη Παναγιωτάκη! Μὲ λύπην του ἄκραν καὶ μεγάλην δυσaréσκειαν ἔμαθεν ἐξωδίκως τὸ «Κρητικὸν Συμβούλιον» ὅσα σὰς συνέβησαν εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας. . . Πολὺ δὲ περισσότερον ἐλύπησεν ἡμᾶς ἀφ' ὅλα τὸ πρὸς τὸν ἀδελφόν σου Ἀνδρέαν σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον φέρισμον τοῦ ἀχρειεστάτου Ἄ. Συμιανοῦ! Κύριε Παναγιωτάκη. Γνωρίζει καλῶς τὸ Συμβούλιον τοὺς ὑπὲρ Πατρίδος ἀπ' ἀρχῆς ἀγωνίας σας, γνωρίζει τὰς θυσίας σας, τοὺς κόπους καὶ μόχθους σας. Γνωρίζει τῆς συγγενείας σου ὅλης τὸν ἀκάματον ζῆλον καὶ τὸν ἀκραίφνη πατριωτισμὸν σας. . . Τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα λοιπὸν συμφέρον ἂς σὰς γίνῃ ὁδηγὸς νὰ μὴ προβῆτε εἰς ἀντεκδικήσεις. . .»

Καὶ ταῦτα τὸ Συμβούλιον γράφον καλῶς ἐποίησε χάριν τῆς κοινῆς ἀρμονίας καὶ χάριν τῆς διασκεδάσεως τῆς ὀργῆς τῶν Σφακιανῶν, ὡς συνήθως, ἵνα μὴ προβῶσιν εἰς ἀντεκδικήσεις, ἂν καὶ τοῦτο ἀπῆται ὁ Π. Τσιριντάνης· ἀλλ' οἱ ἀγενεῖς ἐκεῖνοι ἐνθαρρυνθέντες

ἐκ τῆς ἀνοχῆς τῶν Σφακιανῶν ἐξηκολούθουν ἔτι νὰ ἀπογυμνώσωσι καὶ κακοποιῶσι πάντα Σφακιανόν, διαβαίνοντά ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας των, ἀφαιροῦντες αὐτοῦ ζῶα ἢ ὅ,τι δῆποτε ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ αὐτὰ τὰ ὄπλα ἀκόμη. Τότε πλέον ἐξαντληθείσης τῆς ὑπομονῆς συνετάχθησαν πάντες εἰς τὴν γνώμην τοῦ Τσιριντάνη, ὅστις εἶχεν ὀρκισθῆ φοβερῶς νὰ μὴ ζυρίσῃ τὴν γενειάδα ἕως ὅτου ἐκδικηθῇ τὴν ὕβριν.

Καὶ ἀληθῶς συνταχθέντες ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ ὄπλαρχηγοῦ τούτου 300 περίπου ἄνδρες Σφακιανοὶ μετέβησαν εἰς Ψαρή Φορὰδα. Ἀνελθόντες δὲ ἐντεθεὲν εἰς τὰ χωρία, ἐν οἷς ἐξυβρίσθησαν, ἔδειραν, ἐγύμνωσαν καὶ ἐκακοποίησαν ἐξ ἴσου πταιστας τε καὶ ἀθῶους. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κακοῦ Ἄ. Συμιανὸς ἐφονεύετο πάντως, εἰ μὴ προελάμβανε νὰ σωθῇ διὰ τῆς φυγῆς. Ἐσκόπουν, ἵνα προχωρήσωσιν ἕως εἰς Μάλλαις, ὅπως πληρώσωσι καὶ τὴν ἐκείνων φιλοξενίαν καὶ εὐγενῆ συμπεριφορὰν, ἀλλὰ δὲν ἐπρόλαβον, διότι Σφακιανὸς τις εὐσυνείδητος, οὐτινος τὸ ὄνομα δὲν ἐμάθομεν δυστυχῶς, προῖδὼν ὅτι ἔμελλον νὰ κάμωσι πολλὰ κακὰ ἕνεκεν τῆς κορυφωθείσης ἀγανακτήσεως, προϋνόησε τὸ ἐξῆς στρατήγημα.

Αὐτὸς ἔγραψεν ἓν γράμμα δῆθεν ἀπὸ τὰ Σφακία, ἵνα σπεύσωσι δι' ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν παιδιῶν των εἰς ἐπιστροφὴν, διότι μεγάλα στρατεύματα Τούρκων ἐτοιμάζονται καὶ ἤδη κινουσι διὰ τὰ Σφακία, ὥστε, ἂν βραδύνωσιν, ἀπώλεσαν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά των. Τοῦτο διεδόθη ἐν ἀκαρεὶ εἰς ὅλον τὸν στρατόν τὴν νύκτα καὶ εἰς ἕκαστος ἀπὸ τὴν ταραχὴν καὶ τὸν φόβον τοῦ δὲν ἠρώτα ποσῶς νὰ μάθῃ τίς ἦλθε καὶ ἔφερε τὸ γράμμα. Μόλις ἀπὸ τὴν βίαν των προελάβον καὶ ἀφήρπασαν τὴν σύζυγον τοῦ Ἄ. Συμιανοῦ καὶ ἀπήγαγον αὐτὴν εἰς τὰ Σφακία, ἀφ' οὗ δὲν ἔλαβον καιρὸν νὰ εὐρωσι τὸν σύζυγον αὐτῆς. Παραλαβὼν δ' αὐτὴν ὁ Τσιριντάνης εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ περιεποιεῖτο καὶ διεφύλαττεν αὐτὴν ἐπὶ 9 μῆνας, ἕως ὅτου τῷ ἐπιστραφῇ ὁ ἡμίονος, ὃν παρ' αὐτοῦ εἶχεν ἀφαιρέσει ὁ ἀχρεῖος αὐτῆς σύζυγος, καθὼς καὶ ὄλα τὰ ἄρματα καὶ πράγματά του.

Τὴν πράξιν ταύτην τῶν Σφακιανῶν οὔτε ἡμεῖς οὐδ' ἄλλος τις, φρονοῦμεν, δύναται νὰ ἐπαινέσῃ, ἂν καὶ εἶχον μέγα καὶ ἀδιαφιλονικητὸν δίκαιον, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι καὶ τὴν διαγωγὴν τῶν ὁ-

πλαρχηγῶν ἐκείνων πᾶς ὁ ἔχων συνείδησιν θὰ χαρακτηρίσῃ ἐν ἀ-
 γνακτῆσει ἀντιπατριωτικῆν, ἀπάνθρωπον καὶ βδελυρᾶν· μάλιστα
 δὲ διὰ τὸν ὑποκρυπτόμενον σκοπὸν τοῦ σφετερισμοῦ τῶν χρημά-
 των, ἅτινα οἱ Σφακιανοὶ ἐπὶ καλῇ τῇ πίστει καὶ χάριν τοῦ κοινοῦ
 ἀγῶνος παρέδωκαν αὐτοῖς εὐχαρίστως καὶ τὰ ἀπώλεσαν ἀχαρίστως.

Ὅτι δὲ ἡ ἀγανάκτησις τῶν Σφακιανῶν ἦτο δικαία, ἡ δὲ τού-
 των διαγωγὴ ἄδικος, οὐδεὶς ἔχων σῶας τὰς φρένας δύναται νὰ
 ἀντιλέξῃ· καθότι, ἐνῶ ἐκεῖνοι κινήσαντες ἀπὸ τὸ ἕτερον ἄκρον
 τῆς Μεγαλονήσου ἤλθον εἰς Σιτείαν καὶ ἔστησαν τὰ ἀθάνατα
 τρόπαιά των καὶ 50 ἀρίστους μαχητὰς ἀφῆκαν νεκρούς· οὗτοι,
 καίτοι ὄντες ἐγγύτατα, δὲν ἔλαβον μέρος, πλὴν τοῦ Καζάνη μὲ
 30 μόλις ἄνδρας ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν. Ἔτι· ἐκεῖνοι μετὰ τὰ
 τρόπαιά των ἐπανελθόντες εἰς τὰ μέρη των ἀντέταττον τὰ στήθη
 ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἀπέναντι τοῦ ἐχθρικοῦ πυρὸς νήστεις καὶ ἐλει-
 νοί, οὗτοι δὲ διετέλουν ἐν ἄκρα ἡσυχίᾳ καὶ τὸ ὄπλον των οὐδα-
 μοῦ ἐκάπνιζεν, ἂν καὶ τὰ πρὸς συντήρησιν εἶχον ἄφθονα. Ἄντι δὲ
 νὰ ἀποστέλλωσιν ἄλλεπαλλήλως καὶ αὐτοπροαιρέτως ἐκ τῶν πε-
 ριστευμάτων εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους βοηθήματα, ἀφήρουν ἀπ' αὐ-
 τοῦ πᾶν ὅ,τι ἠδύναντο νὰ προμηθευθῶσιν ἀπὸ ἐχθροῦς πρὸς συν-
 τήρησιν των, καὶ δεινῶς ἐκακοποιοῦν αὐτούς! Εἰς ταῦτα θὰ ἦσαν
 ἐν μέρει συγγνωστέοι οἱ κακοῦργοι, ἐὰν καὶ οὗτοι, ὡς ἐκεῖνοι, ἐ-
 ποιοῦντο χρῆσιν τῶν τροφίμων εἰς τὰ στρατόπεδα.

Ταῦτα λέγει ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ τὸ δίκαιον, ἀλλ' οἱ ἀνατολι-
 κοὶ Κρήτες οὐδέποτε ἐπάτησαν ἀγωνιζόμενοι τὰ δυτικὰ ἐδάφη
 τῆς Κρήτης καὶ ἐπομένως δὲν ἐγνώριζον τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς
 στερήσεις ἐκείνων καὶ τὴν δύναμιν τῶν ἐκεῖ πολεμιῶν· δὲν ἐνόουν
 ὅτι οὐ μόνον τοὺς κατεπράδιδον μὴ συναγωνιζόμενοι, ἀλλ' ὅτι καὶ
 τοὺς ἠδίκουν ἀγενῶς μὴ χορηγοῦντες ἐκείνοις ὑπὲρ ὧν μαχομέ-
 νοις ἐκ τοῦ περισσεύματος αὐτῶν, ἐνῶ ἐκεῖνοι καὶ ἠγωνίζοντο καὶ
 πᾶν ὅ,τι εἶχον κατηγάλωσαν εἰς τὸν ἀγῶνα.

Τοῦτο συμβαίνει ἀνεκαθεν ἕως σημερον, διότι τῆς Νήσου αὐ-
 σης λίαν ἐπιμήκουσ καὶ στενῆς καὶ ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν κέντρων
 (τῶν πόλεων) διακοπτομένης, ἀγνοοῦσιν οἱ μὲν τί πράττουσιν οἱ
 δέ, ὥστε καὶ οἱ καθυστεροῦντες συνήθως τοῦ καθήκοντος φρονου-
 σιν ὅτι πράττουσι τα ἴσα, καὶ ἐὰν τις ποιῆσῃ αὐτοῖς παρατηρή-

σεις σφοδρῶς ἀγανακτοῦσιν ἐξ ἀγνοίας βεβαίως. Ἐὰν δὲ καὶ τις τούτων ποιήσῃ κινήματά τινα ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, θαυμάζεται παρὰ πάντων καὶ δακτυλοδεικτεῖται, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουσι πολλοὶ τοιοῦτοι νὰ ἐπισκιάζωσιν αὐτόν.

Ὅσον δὲ διὰ τὰ χρήματα τῶν ὀπλων καὶ πολεμεφοδίων, ἄτινα ἀγενῶς ἐσφετερίσθησαν οἱ ὀπλαρχηγοὶ οὗτοι, ἠδύναντο οἱ Σφακίανοι νὰ τὰ λάβωσιν, ἔστω καὶ μὲ βίαν, ἐὰν ἐγνώριζον ὅτι ἤθελον τὰ ἀπολέσῃ, ἀλλ' ἔχοντες τὴν ἐσφαλμένην ἰδέαν ὅτι ἡ Κεντρικὴ Ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνος ἤθελε τὰ πληρώσῃ, ἠδιαφόρησαν εἰς τὴν εἰσπραξίν των. Ὅθεν ὑπὸ τῆς ἰδέας ταύτης κατεχόμενοι ἔφυγαν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ ἐζήτησαν τὰ δάνεια ταῦτα παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, φέροντες καὶ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιούντες νὰ πληρωθῶσιν ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ ταμείου ἐκδηλοῦντες δι' ἀναφορῶν ὅτι ἐν ὀνόματι αὐτῆς ἐδάνειζον τὰ χρήματά των πρὸς εὐδῶσιν τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος· πλὴν οὐδεὶς οὐδὲν ἔλαβεν ἐπὶ τῇ σκληρᾷ προφάσει ὅτι ἡ Κρήτη, ὑπὲρ ἧς ἐδάνειζον τὰ χρήματά των, δὲν περιλήφθη εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος καὶ συνεπῶς ὡς Κρήτες οὐδὲ κἄν νὰ τὰ ζητήσωσιν ἐδίκαιοντο!

Θερμότατα παρεκάλουν νὰ πληρωθῶσι κἄν ὅσα εἰσέτι ὄφειλον εἰς διαφόρους ἐμπόρους λαμβάνοντες παρ' ἐκείνων ἐπιτήδεια τοῦ πολέμου ὑπὸ ἀτομικὴν ἐγγύησιν, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο ἐγένετο. Ὅθεν πληρώσαντες καὶ αὐτὰ δικαστικῶς μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐλσεινὴν ἀποτυχίαν των, ἔμειναν ἀξιοδάκρυτοι καὶ ἀπέθνησκον τῆδε κακεῖσε εἰς τὴν ἑλλοδαπὴν ἐπὸ τὰς φρικτὰς στερήσεις, μὴ ἔχοντες αὐτοὶ γαίας καὶ ἐλαιῶνας νὰ ἔλθωσιν εἰς Κρήτην καὶ καλλιερῶσι τούτους. Ὁ πολυπαθὴς Ἀναγνώστης Παναγιώτου εἶχε νὰ λάβῃ περὶ τὰς 25 χιλιάδας δίστυλα μετρητὰ καὶ πλείονα τούτων εἰς ἀτομικὰς του ἐγγυήσεις, διὰ τὰς ὁποίας κατεδικάσθη ἐν Μήλω καὶ πᾶν ὅ,τι εἶχε καὶ αὐτὰ τὰ φορέματα τῆς γυναικὸς του ἠναγκάσθη νὰ πωλήσῃ. Καὶ ἐν τούτοις μ' ὄλας αὐτοῦ τὰς θυσίας, μ' ὄλας τὰς σπουδαίας ἐν τῷ ἀγῶνι ὑπηρεσίας καὶ τὸν βαθμόν, ὃν εἶχε τοῦ ταγματάρχου, μόλις κητώρθωσε διὰ πολλῶν μεσιτῶν νὰ ἰκανοποιηθῇ, διορισθεὶς ἐν Μήλω φύλαξ τοῦ ἁλατος μὲ 40 δραχμὰς τὸν μῆνα. Ταῦτα καὶ πλείστοι ἄλλοι ἔπαθον Σφακίανοί,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Τὰ ὑπὸ τὸν Χαΐν καὶ τὸν Ῥενιέρην. — Παράδοσις
τῆς Γραμβούσης. — Ἡ ἐν Μουρναῖς σκηνὴ
καὶ τελεία καταδίκη τῆς Κρήτης.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου 1829 ἀντικατέστη ὁ Ῥένιεκ δι' ἑτέρου εὐρωπαϊοῦ, τῶς φρουράρχου τῆς Γραμβούσης, ὀνομαζομένου Χαΐν. Ὁ χαρακτήρ τούτου ἦν ὄλως ἀντίθετος τοῦ προκατόχου του καὶ πανόμοιος τῷ Κρητικῷ. Ἐνεργητικώτατος καὶ εἰς ἄκρον φιλοπόλεμος. Τοὺς Σφακιανούς ὑπερηγάπα, διότι καὶ ἐκεῖνοι εἶχον τὰς αὐτὰς αὐτοῦ κλίσεις εἰς τὸ κινεῖσθαι καὶ μάχεσθαι. Ὅλίγας ἡμέρας μετὰ τὸν διορισμὸν του κατῆλθε σῶμα ἰσχυρὸν Σφακιανῶν ὑπὸ τὸν Μανουσέλην, τὸν Μανουσάκην καὶ τὸν Δεληγιαννάκην ἀπέναντι τῶν Ῥεθυμνίων Τούρκων, μεθ' ὧν συνῆψαν μάχην πεισματωδεστάτην παρὰ τῷ χωρίῳ Γάλου, τῶν Ἑλλήνων ἀποπειρωμένων, ἵνα ἴδον οἶόν τε οἱ Τούρκοι περιορίζονται εἰς στενότερον κύκλον· καταφθάσαντος καὶ τοῦ Τσουδεροῦ ἐπέτυχον μὲν τοῦ σκοποῦ, ἀλλ' ἐφρονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν πολλοί, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ ἄριστος λοχίτης Μανουσάκης, οὗτινος ὁ ποῦς θλασθεὶς ἔμεινεν ἄχρηστος διὰ πόλεμον ἰσοβίως.

Ἡ ἔλλειψις καὶ τούτου ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἐθεωρήθη εἰκότως μεγάλη ζημία καὶ ἅπαντες ἐλυπήθησαν σφόδρα. Οὗτος ἦν ἀδελφὸς τοῦ στρατηγοῦ Ἀ. Πρωτοπαπαδάκη, τοῦ φρονευέντος εἰς Μαλάζαν, καὶ τοῦ Πρωτοπαπαῶ Γεωργίου. Ὁ ἀνὴρ ἦτο μὲν ὑπὲρ τὸ δέον μικρὸς τὸ σῶμα, ἀλλὰ τὴν καρδίαν καὶ τὰ κατορθώματα μέγας καὶ περιώνυμος. Οἱ Τούρκοι ἐχάρησαν μεγάλως μαθόντες τὴν συμφορὰν του. Ἀπέθανε δὲ καὶ οὗτος εἰς τὸ νοσοκομεῖον τοῦ Ναυπλίου πενέστατος, μὴ πλουτίσας ἀπὸ τὰ λάφυρα καὶ τὰς ἀρπαγὰς, ἅς ἐποίησι πρὸς σωτηρίαν τῶν στρατιωτῶν του.

Ἐντεῦθεν δὲ οἱ αὐτοὶ στρατηγοὶ κατὰ διαταγὴν τοῦ Χαΐν μετέβησαν εἰς τὴν Κυδωνίαν, ἄγοντες ὑπὲρ τοὺς 300 ἄνδρας Σφακιανούς, προσελθόντος ἔπειτα καὶ τοῦ Βαρδουλομανούσου μετὰ 100 περίπου Σφακιανῶν. Πολλὰς καὶ διαφόρους συνῆψαν μάχας μετὰ διαφόρων σωματῶν καὶ εἰς διάφορα σημεῖα κατὰ τὰ σχέδια

τοῦ Χαίν, ἀλλ' ἄνευ σπουδαίου ἀποτελέσματος· διότι οἱ μὲν Τούρκοι δὲν ἤθελον πλέον νὰ ἐκτίθωνται καὶ φονεύωνται ἀνωφελῶς, ὄντες ἐξησφαλισμένοι ἤδη ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ἐπιτυχίας, οἱ δὲ Ἕλληνες ἐκινούντο ὑπὲρ ἀπηλπισμένης σωτηρίας, ὡς ὁ ναυαγήσας ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὠκεανοῦ, κινῶν χεῖρας τε καὶ πόδας οὐχὶ βεβαίως ἵνα σωθῇ.

Ἄλλ' ὅπως ἐξαναγκάσωσιν αὐτοὺς νὰ ἐξορμήσωσιν ἐκ τῶν Χανίων παρέλαβον ὡς 800 ἄνδρας Σφακιανούς καὶ Ἀποκορώνι-
τας οἱ ἀρχηγοὶ Μανουσογιαννάκης, Πατερόπουλος, Ἀ. Νικηφορά-
κης Σφακιανοί, ὡς καὶ ἄλλοι διάφοροι Κυθωνῖται, καὶ προήλα-
σαν ἕως εἰς τὰ τεῖχη τῶν Χανίων προκαλοῦντες αὐτοὺς εἰς μά-
χην. Ἐξῆλθον ὡς 1000 ἄνδρες, ἀλλ' εἴτε δευλιάσαντες, εἴτε μὴ
θέλοντες κινδυνεύειν, ὡς εἴρηται, ἀπέσχον τῆς μάχης. Τοῦτο ἰδόν-
τες οἱ Ἕλληνες ἀπεσύρθησαν. Ἀλλαχοῦ ὁμως συνέβαινον μάχαι
καὶ ἀψιμαχίαι καθ' ἑκάστην, πλὴν ἀνωφελῶς πάντοτε.

Κατὰ δὲ τὸν Ἰούνιον ὁ Χαίν ἀπέφασιν ἵνα καὶ πάλιν συγ-
κροτήσῃ μάχην πρὸς τοὺς Ῥεθυμνίους. Εἰς τὴν μάχην ταύτην
προσεκάλεσε τοὺς στρατηγούς, Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην, Μα-
νουσογιαννάκην, Πρωτοπαπαδάκην καὶ Τσουδερόν, καθὼς καὶ
πολλοὺς ὀπλαρχηγούς τῶν ἐπαρχιῶν τούτων. Ἡ αἱματηρὰ σύγ-
κρουσις ἐγένετο εἰς Ἀρμενοκάμπους πρὸς πεντακισχιλίους Τούρκους
καὶ διήρκεσεν ὅλην τὴν ἡμέραν ἀμφίροπος. Ἀλλὰ περὶ τὸ δευλι-
νὸν παραλαμβάνει ὁ Ἀδρέας Μανουσέλης τοὺς Καλλικρατιανούς
καὶ λοξοδρομήσαντες ἀθέατοι ἐτοποθετήθησαν ἐκ τῶν πλευρῶν
τοῦ πολεμίου καὶ ἐκ τῶν νώτων, ὅπθθεν ἤρξαντο βράγδαίου πυ-
ρός. Τὸ σχέδιον τοῦτο ἐπῆνεγκεν εἰς τοὺς Τούρκους σύγχυσιν καὶ
ἤρξαντο νὰ στρέψωσι καὶ πρὸς ἐκείνους τὴν προσοχὴν. Τὰς μετα-
κινήσεις ταύτας ὀρῶντες οἱ Ἕλληνες ἐφώρμησαν μετὰ φωνῶν καὶ
σφοδροῦ πυρός ἐπ' αὐτῶν καὶ ἔτρεψαν αὐτοὺς εἰς ἀτακτον ὑποχώ-
ρησιν καὶ δὴ καὶ εἰς φυγὴν ἐσπευσμένην. Οἱ Ἕλληνες τοὺς κατε-
δίωκον στενῶς μέχρι τῶν πυλῶν τῆς πόλεως. Πολλὰ ζῶα, μία
σημαία καὶ τὸ πλείστον τῆς ἀποσκευῆς περιήλθον εἰς χεῖρας τῶν
νικητῶν.

Τῆς νυκτὸς δὲ ἐπελθούσης οἱ Ἕλληνες ἀπεμακρύνθησαν τοῦ
φρουρίου, ἀλλ' ὁ πυροβολισμὸς τουφεκίων καὶ κανονίων ἀπὸ τὰς

ἐπάλξεις ἦν ἀδιάκοπος καθ' ὅλην τὴν νύκτα, φροβουμένων τῶν Τούρκων μὴ ἐπιχειρήσωσιν οἱ νικηταὶ ἔφοδον. Ὁ δὲ Χαΐν ἐγένετο ἔνθους ἔνεκεν τῆς νίκης καὶ περὶ πολλοῦ ἐποίητο τοὺς πρωταγίτους αὐτῆς καὶ τὸν τέως ὄπλαρχηγὸν Ἄ. Μανουσελὴν ἀνηγόρευσε Πεντακοσίαρχον λίαν ἐπαξίως, ὡς τοιοῦτον δὲ ἀνεγνώρισεν αὐτὸν καὶ τὸ Στραταρχεῖον.

Ἐλθούσης δὲ τῆς πρωτῆς οἱ Τούρκοι ἀπεπειράθησαν σπουδαίως νὰ ἐκτοπίσωσι τοὺς Ἕλληνας καὶ διασπάσωσι τὴν πολιορκίαν δι' ἰσχυρῶν ἐπιθέσεων, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν. Ὁ Χαΐν δὲν εἶχεν εὐρεθῆ εἰσέτι εἰς τοιαύτας μεγάλας μάχας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδὼν τὴν νίκην ἐπίστευσεν ὅτι οὐδόπως ἦτο δύσκολον νὰ καταλάβῃ καὶ τὸ φρούριον τοῦτο, ἐὰν ἔτι διεκαρτέρουν μὲ ἀένναον πῦρ εἰς στενὴν πολιορκίαν. Οἱ ἐντόπιοι, ὅμως Ἕλληνες οὐδόπως συνεμερίζοντο τὴν ἰδέαν του ταύτην, ὄντες πεπειραμένοι περὶ τὰ τοιαῦτα. Ὅθεν ἀποκαμόντες ἀπεσύρθησαν μακρὰν πρὸς ἀνάπαυσιν μόχθου καὶ πείνης 36 συνεχῶν ὡρῶν. Ἡ ζήμια τῶν Τούρκων ἐβεβαίωτο ἀνελθοῦσα εἰς 200 ἄνδρας, ἡ δὲ τῶν Ἑλλήνων εἰς 37 ἐκ διαφόρων σωματίων.

Ὁ κ. Χαΐν ἦτο ἀληθῶς χαρακτηρὸς ἀνωμάλου καὶ θορυβώδους, ἀλλὰ διαμείνας ἐπὶ πολὺν χρόνον φρούραρχος τῆς Γραμβούσης ἐγνώριζε λίαν καλῶς τὴν ἀθλιότητα τῆς ἐκεῖ Ἀρχῆς, ἣν συνείθιζε νὰ περιφρονῇ, διότι ἡ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων οὐδόπως συνεπήγετο καὶ ἀλλαγὴν τοῦ συστήματος, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς τῆς συστάσεώς της ἐν Γραμβούσῃ ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς τελικῆς ἐξουτώσεώς της. Ἐνεκεν δὲ τῆς δυσμενοῦς στάσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ Συμβούλιον, καὶ διότι ἄλλως ἐσφακιάνιζεν, ἐνήργησαν τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ δι' ἀναφορᾶς των πρὸς τὸν Καποδίστριαν, ὁστις μετὰ πολλοῦ κόπου ὑπήκουσεν εἰς τὰς αἰτήσεις τοῦ Συμβουλίου καὶ ἀντικατέστησεν αὐτὸν κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1829 διὰ τοῦ Ῥενιέρη, ἀγαθοῦ καὶ τιμιοτάτου ἀνδρός, πλὴν ἀπλουστάτου καὶ ἀκαταλλήλου.

Ἐλθόντος τούτου εἰς Κρήτην πολεμικαὶ ἐργασίαι πλέον δὲν ἐγίνοντο σπουδαῖαι, ἀλλ' ἀψιμαχίαι καὶ ἐνέδραι τῆδε κάκεισε ἀνωφελῶς καὶ ἀσκόπως. Ἄν καὶ τὸ Σ. Συμβούλιον ᾔδευσεν τότε πρὸς τὴν λαϊμητόμον, ἂν καὶ ἦτο εἰς τὰς παραμονὰς τῆς ἐπίθανα-

τίου καταδίκης του, τὸ κατὰ Σφακιῶν ὁμῶς σύστημά του ἐπιμελῶς ἐξήσκει. Μόλις ἐφθασεν ὁ εὐπιστος Ῥενιέρης, ἐδηλητηρίασαν αὐτοῦ τὴν καρδίαν, ὥστε καταπεισθεὶς ἔγραψε ἀληθῆ λίβελλον πρὸς τοὺς Σφακιανούς. Καὶ ἀληθῶς οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην οἱ Σφακιανοὶ ἦσαν αὐτόχρομα λύκοι, ὡς τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Γερβίνος. Οἱ ἔχοντες κεφάλαια, καράβια, ποίμνια καὶ ἄλλα πρὸς συντήρησιν τὰ ἀπώλεσαν ὅλα, ἐμπόριον ἢ ἡμερομίσθιον δὲν εὕρισκον οἱ δυνάμενοι νὰ ἐργασθῶσιν, ὥστε καθ' ἑκάστην εἰς ὅλα τὰ χωρία ἔθαπτον θύματα τῆς πείνης. Ὅσοι ἠδύναντο νὰ τρέχωσιν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀρπάζοντες ζῶα ἀδιακρίτως Ὀθωμανῶν καὶ Χριστιανῶν, αὐτοὶ μόνοι ἐσώζοντο τοῦ προφανοῦς θανάτου. Καί οἱ πρόκριτοι αὐτῶν καὶ οἱ μᾶλλον εὐυπόληπτοι ἐξετράπησαν εἰς ἀμέσους ἢ ἐμέσους ζωοκλοπάς. Τότε πρώτην φορὰν αἱ πτωχαὶ γυναῖκες μετέβησαν εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, ἵνα μαζεύσωσιν ἑλάιας, ὅπερ ἐθεωρήθη πολὺ ἐξευτελιστικόν. Δὲν ἦτο λοιπὸν ἀξιόμεμπτος ὁ Ῥενιέρης ἀγνοῶν τὴν φοικτὴν ἐκείνην κατάστασιν νὰ γράψῃ, ὡς ἔγραψεν, ἐὰν μόνον ἐλάλει κατὰ τῶν ἀρπάγων, ἀλλ' ἀνέμιξε καὶ ἄλλα ἐκδηλοῦντα ὅτι οἱ ὁδηγοὶ του δὲν ἐφείδοντο τῶν ἀδικουμένων τόσον, ὅσον ἀπεπειρῶντο νὰ θεραπεύσωσι τὰ ἀθεράπευτα πάθη των. Δὲν εὕρομεν δυστυχῶς τὸν λίβελλον ἐκεῖνον τοῦ Ῥενιέρη, ἀλλ' ἀντίγραφον μόνον τῆς ἀπαντήσεως, ἐξ οὗ δηλοῦνται τὰ περιεχόμενα ἐκείνου. Ἴδου αὐτῆς περικοπᾶς τινάς.

« Πρὸς τὸ Συμβούλιον καὶ τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς Κρήτης καὶ Ῥενιέρην.

« Ἐλάβομεν τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 254 διεξοδικὴν τῆς, εἰς τὴν ὁποίαν βλέπομεν νὰ μᾶς ἐπισωρεύετε τόσας ὕβρεις καὶ νὰ μᾶς ὀνομάζετε ἀχαρκτηριστοὺς καὶ ὅτι κατατρώγομεν τὰ ἐθνικὰ δικαιώματα καὶ ὅτι καταταρανοῦμεν τὸν λαόν. Τοιαύτας ὕβρεις καὶ συκοφαντίας δὲν ἠλπίζομέν ποτε νὰ λάβωμεν ἀπὸ ἕνα πατριώτην μας, τὸν ὁποῖον ἢ Σ. Κυβέρνησις ἐπροτίμησε καὶ μᾶς ἔστειλε. . . Γνωρίζομεν, εὐγενέστατε, ποιοὶ ἄνθρωποι σὲ ἐπεριτριγύρισαν καὶ κολακεύουσι τὴν ἀγαθὴν σας διάθεσιν. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι προσῆψαν τόσας συκοφαντίας ἐναντίον μας, ἔρριψαν τὸ συνειθισμένον φαρμάκι καθ' ἡμῶν. Αὐτοὶ ἀπ' ἀρχῆς ἔσπειραν τὰ ζιζάνια εἰς τὸν ἀγῶνα

καὶ ἔκαμαν νὰ γεννηθῆ μῖσος ἀδιάλλακτον ἐναντίον μας ἀπὸ πολλοὺς πατριώτας καὶ ἔβλαψαν τον ἀγῶνα.

Τοῦτο δὲν εἶνε θαυμαστόν, διότι αὐτοὶ, ἂν εἶχαν χαρακτηῖρα, δὲν ἔκαμαν τόσας τρομερὰς πειρατείας εἰς Γραμβοῦσαν, αἱ ὁποῖαι σὰς εἶνε γνωσταὶ καὶ ἀπὸ τῶν ὁποῖαις κινδυνεύει νὰ χαθῆ ἡ Πατρίς μας καὶ ἂν αὐτοὶ εἶχαν χαρακτηῖρα, δὲν ἄφριναν τὰ ἱερὰ ἐπαγγέλματά των (α) καὶ νὰ καθίσουν ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς ἀδικίας καὶ νὰ κατασυκοφαντοῦν τοὺς συμπολίτας των, γράφοντές μας εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς Σμύρνης ὅτι ἐφθείραμεν παρθέτους, ἐσχίσσαμεν ἐγγαστραμένας γυναῖκας καὶ ἐβγάλαμεν τὰ παιδία ἀπὸ τὴν κοιλίαν των. Ταῦτα καὶ ἄλλα φρικτὰ καὶ ἀνήκουστα πράγματα εἶπαν, ὅλα ψευδῆ καὶ ἀνύπαρκτα.

«Εἶνε δυνατὸν, εὐγενέστατε, νὰ πιστεύης τοιοῦτους κακούργους καὶ ἀσυνειδήτους, οἱ ὁποῖοι ἐν καιρῷ ἦσαν εἰς τὴν Πατρίδα γυμνοὶ καὶ ἀνυπόδητοι καὶ τώρα ἔχουν γεμάτους τοὺς κόλπους των, ἔχουν συντροφίαις εἰς Σύραν, ἔχουν κατῖκια, μολάρια καὶ ἐνὶ λόγῳ αὐτοὶ κατέστρεψαν καὶ τὰ ἐθνικὰ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ καὶ ὄχι ἡμεῖς. Τοιαύτη Ἀρχὴ δὲν εἶνε ἀπὸ τὸν Θεόν, εὐγενέστατε, ἀλλ' ἀπὸ τὸν Σατανᾶν, ὅστις τοὺς ὠδήγησε καὶ ἔκαμαν τόσα κακὰ καὶ φρικτὰ πράγματα καὶ ἔφεραν τόσα σκάνδαλα εἰς τὴν Πατρίδα, καὶ τοὺς ὠδηγεῖ ἀκόμη νὰ μὴ παύσουν νὰ συκοφαντοῦν. Ἐὰν ἦτο ἀπὸ τὸν Θεόν τοιαύτη Ἀρχή, δὲν θὰ ἔδιδε βαθμοὺς καὶ ἀξιώματα εἰς ὑποκείμενα, τὰ ὁποῖα ὁ Κυβερνήτης κατεδίκασεν εἰς παντοτεινὴν φυλάκισιν διὰ τὰς βραδιουργίας καὶ συκοφαντίας των καὶ δι' ἄλλα φοβερὰ αὐτῶν ἐγκλήματα! Καὶ τώρα ἔφυγαν καὶ ἤλθαν πάλιν νὰ κἀνουν τὰ πρῶτά των.

• Ἀφίνομεν τὴν εὐγένειάν σας νὰ στοχασθῆτε καλὰ ποῖαν τιμὴν καὶ ὑπόληψιν θὰ δώσῃ ὁ Κυβερνήτης μας, ὅταν μάθῃ ποῖοι εἶνε εἰς τὴν Ἀρχήν. Ἦξε προσεκτικὸν ὄμμα εἰς τὰς πράξεις των, μάθε τὴν διαγωγὴν των, παρατήρησε τὴν ὑπόκρισίν των διὰ νὰ καταλάβῃς ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς ἐπήγασαν ὅλα τὰ κακὰ εἰς τὴν Πα-

(α) Ὑπονοοῦσιν τοὺς ἀπεκδυθέντας τὴν ἱερωσύνην Πρακτικίδην, Μαρτινιανόν, Γρηγόριον, Δαμιανόν, Κριτοβουλίδην καὶ ἄλλους, οἵτινες ἀληθῶς δὲν ἐδοσκολοῦντο ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, ἢ τῆς αἰδοῦς νὰ εἰπωσι καὶ νὰ πράξωσι πᾶν ὅ,τι ἤθελον.

τρίδα, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἔφεραν τὴν διχόνοιαν καὶ τὴν ἀναρχίαν (α). Ὅσῳ δὲ διὰ τὴν ἐδικὴν μας διαγωγὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα ἀρκετὰ ἀπεδείχθη καὶ εἰς Θεὸν καὶ εἰς ἀνθρώπους. Ὁμολογοῦμεν ὅτι ἐγίναν μικραὶ καταχρήσεις καὶ ἀπὸ τινος ἐπαρχιώτας μας, ἀλλ' αὐτοὶ ἐβλαψαν μόνον ἄτομα καὶ ὄχι τὴν Πατρίδα, διότι δὲν ἐδυσσεύστησαν κἀν τόσας Εὐρωπαϊκὰς Δυνάμεις ἐναντίον ὅλης τῆς Κρήτης.

«Μὰς ὀνομάζετε ἀνυποτάκτους τῆς Κυβερνήσεως! Ἄλλ' εἰς ποίας διαταγὰς, εὐγενέστατε, δὲν ἠκούσαμεν; Ποίας εἶδαμεν ἕως τῶρα καὶ δὲν ὑπετάχθημεν! Εἰπέτε μας. Σὰς ἐπείραξεν, εὐγενέστατε, ὅτι δὲν ἀφίνομεν νὰ πουλήτε τὰ ἐθνικὰ πράγματα; Εἰς αὐτὸ φρονοῦμεν ὅτι ἔχομεν δίκαιον, διότι οὔτε ἡ ἐθνικὴ Κυβέρνησις ἀκόμη δὲν ἐπούλησε, καὶ ὅσα εἶχον πουληθῆ πρὶν, ὅλα ἐπεστράφησαν καὶ μένουσιν εἰς τὸ ἔθνος... Καμμίαν περὶ τούτου δὲν εἶδομεν τῆς Διοικήσεως διαταγὴν... Ἄρα ἡξέυρει ὅτι ἐθνικὸν πρᾶγμα ἄξιον διὰ 15,000 πωλεῖται σήμερον διὰ 2,000; Ἄρα ἡξέυρει καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον τὰ πουλεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ μας; Αὐτὴ τὰ πουλεῖ καὶ τὰ ἀγοράζει ἡ Δημογεροντία' δηλ. ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ συμφωνοῦν καὶ τὰ μοιράζουσιν ἀναμεταξύτων αὐτοὶ ὅπου ἔχουσιν χαρακτῆρα (β).

« Διὰ νὰ ἴδῃς, Εὐγενέστατε, ποιοὶ τρώγουν τὰ κοινὰ ἐρευνήσεσι τί ἐσύναξεν ἡ ἐπιτροπὴ καὶ τί ἔδωκεν εἰς τὸ ἵππικόν (ἴσως τοῦ Χ. Μιχάλη) ἀπὸ τὰς πωλήσεις καὶ τὰ ἐνοικιάσματα. Ἄλλὰ καὶ δι' ἄλλον τρόπον δὲν συμφέρει νὰ πουλοῦνται τὰ ἐθνικὰ μας πράγματα, διότι ὁ λαὸς μας ἀπελπίζεται, ὁ ὅποιος ἠγωνίσθη ἀνδρείως καὶ ἔχει εἰς τοῦτο τὰς πληγὰς, τὰς χήρας καὶ τὰ ὄρφανά του μάρτυρας, κατὰ κράτος κατεστράφη, ἠχμαλωτίσθη, ἐκάθη καὶ ὁμοῦ στέκει εἰς τὸν χαρακτῆρα του ἀκλόνητος.

« Ὁ παράγραφος Θεὸς εὐλόγησε τὰ ἄρματα μας διὰ νὰ λαμβάνωμεν τόσας ὑβρεῖς καὶ γοδερισμούς! Ἄμποτε νὰ ἤρχετο εἰς Κρήτην ὁ Κυβερνήτης μας νὰ ἐρευνήσῃ μὲ τὴν βαθεῖάν του γνῶ-

(α) Ταῦτά εἰσιν ἡλίου φαεινότερα.

(β) Οἱ μωροὶ! Δὲν ἐνόησαν εἰσέτι ὅτι οὔτε Πατρίδα εἶχον, οὔτε ἐθνικὰς κτήσεις, ὥστε νὰ πωλῶσι καὶ αὐτοί, ἂν ἠδύναντο καὶ ὅσας ἠδύναντο.

σιν και ἐξιχνιάσῃ τὴν ἀλήθειαν ὄλων τῶν πραγμάτων διὰ τὴν φανῆ
εἰς τοὺς εἶνε τὸ ἀδίκον και τὰ κακά, διότι ἡμεῖς δὲν εἴμεθα ἰκα-
νοὶ τὰ παραστήσωμεν. Δὲν φοβούμεθα ἡμεῖς, Εὐγενέστατε, τὴν
ἔρευναν, διότι δὲν ἐβλάψαμεν ἡμεῖς τὸν ἀγῶνα και τὴν Πατρίδα,
οὐδὲ ἐμουζώσαμεν τὰ πρόσωπά μας μὲ ἀνοσιουργίας και ῥαδιουρ-
γίας. Δὲν ἐπλουτήσαμεν, ὡς αὐτοί, ἀπὸ ἀρπαγᾶς και καταχρή-
σεις, ἀλλ' ἐπτωχάνκαμεν ἀπὸ θυσίας και φοβερᾶς καταστροφᾶς,
ὡς τὸ βλέπει ὁ κόσμος. Δὲν ἐλάβκαμεν ποτε μισθοὺς στρατιωτι-
κοὺς, οὐδὲ ἐλεημοσύνας και συνδρομὰς φιλανθρώπων ἐταιριῶν, ὡς
ἄλλοι ἐλάβανον.

Ἄλλὰ δὲν ζητοῦμεν ἄλλο, εὐγενέστατε, παρὰ μίαν ἀπόδει-
ξιν τῶν ἐκδουλεύσεών μας τῶν ἀληθινῶν κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς
Κρητικῆς συνελύσεως, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὸ Νίπος διὰ κοινοῦ
ψηφίσματος. Τοῦτο και μόνον ζητοῦμεν δικαιοματικῶς και πρὸς
εὐχαρίστησιν τοῦ τυραννηθέντος και καταστραφέντος λαοῦ μας,
παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς δοθῇ τοιαύτη ἀπόδειξις. Τοῦτο νομίζομεν
ὅτι θὰ ἡσυχάσῃ και φέρῃ τὸν λαὸν εἰς ὑπακοὴν και ὅχι οἱ ἀνάρ-
μοστοι φοβηρισμοὶ και ὕβρεις ἀπὸ γέροντα σεβαστῶν και πατριώ-
την μας. Παρακαλοῦμεν λοιπὸν λάβετε τὸν κόπον νὰ ἔλθετε εἰς
τὰ Σφακία διὰ νὰ ἰδῆτε τὴν κατάστασίν μας, διὰ νὰ ἀκούσῃτε και
νὰ βεβαιωθῆτε ὅτι κακῶς σὲ διεφώτισαν οἱ ἐναντίοι μας....»

Οἱ εὐπειθεῖς συμπολίται Σφακίων. 15 Μαρτίου 1830.

Ἐκ τῆς ἀπολογίας ταύτης τῶν πολυειδῶς κατασκευαστη-
θέντων Σφακιανῶν, καίτοι ἐξ ἀσθενοῦς καλᾶμου προελθούσης, δη-
λοῦται ἐναργῶς ἡ πικρὰ ἀγανάκτησις, ἣν εἶχον κατὰ τῆς διαγω-
γῆς τῶν Γραμβουσιανῶν, φαίνεται εὐκρινῶς ἡ συναίσθησις αὐτῶν,
ὅτι ἐξεπλήρωσαν τὸ ἐπ' αὐτοῖς καθήκον χωρὶς νὰ βλάψωσι τὸν
κοινὸν ἀγῶνα, ἢ νὰ παρεμποδίσωσι πολιτικῶς τὴν πραγματοποι-
ησιν τοῦ κοινοῦ πόνου. Δὲν καθαρῶς ὄμως και ἑαυτοὺς ὀλοτε-
λῶς ἀπὸ ἐγκλήματα ἰδιωτικᾶ, ἀλλὰ και εἰς ταῦτα και εἰς πολι-
τικὰς ἀσχημίας θεωροῦσι καθ' ὑπερβολὴν ἐνόχους τοὺς Γραμβου-
σιανούς, τοῦθ' ὅπερ ἀληθῶς προσεπιμαρτυρεῖ διαρρηθῆδη και ἡ κα-
θολικὴ συνέχεια τῶν πραγμάτων.

Ποσῶς δὲν φοβοῦνται, ἀλλ' ἐπιθυμοῦσι τὸν ἔλεγχον, ὅπως δια-
φανῆ ἢ κακῶς εἰς τοὺς ἀνήκει. Προσκαλοῦσι τὸν προϊστάμενον

τῆς τοπικῆς Ἀρχῆς, ὅπως μεταβῆ εἰς τὰ ἐρείπιά των καὶ ἰδίᾳ ἀντιλήψῃ γνῶσθε τὴν κατάστασιν καὶ τὰ πλοῦτη, ἅπερ ἐκτήσαντο ἀπὸ τὰς ἐξωγκωμένας ἀρπαγὰς, καὶ ὅτι λήγοντος τοῦ ἀγῶνος εὐρίσκονται πενέστατοι, ἐλεεινοί, ἄνευ στέγης, ἄνευ ἱματίων, ἄνευ τροφῆς ἐλαχίστης, ἄνευ ποιμνίων, ἄνευ πλοίων, ἄνευ γαιῶν, ἐλαιῶνων καὶ ἐν συνόλῳ ἄνευ οὐδενὸς μέσου συντηρήσεως, ὅπερ δὲν θὰ ἴδῃ εἰς τοὺς λοιποὺς Κρήτας, συγκομίζοντας καὶ δημοτριακὰ καὶ ἔλαια ἐκ τῶν σωθεισῶν αὐτοῖς περιουσιῶν. Προσκαλοῦσι τὸν ἀπλοῦκὸν Ῥενιέρην νὰ ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου τῆς ομάδος ἐκείνης, ὅπως ἴδῃ καὶ ἄλλους πατριώτας καὶ ἀκούσῃ, ἵνα γίνῃ δικαιότερος δικαστής· ἵνα πιστωθῇ ὅτι, ἐὰν οἱ πειναλέοι ὄρεινοὶ ἀφῆρπασαν ζῶα ἢ ἄλλα τρόφιμα μόνον πρὸς συντήρησιν τῆς ζωῆς, οὐδὲ ἑκατοντάκις, ἂν ἀναδιπλασιασθῶσι ταῦτα, δὲν δύνανται νὰ ἰσοσταθμίσωσι πρὸς τοὺς ἐράνους αὐτῶν, πρὸς τὰ ἀπολεσθέντα δάνεια καὶ πρὸς τὰς χορηγίας, ἃς οὗτοι προσέφερον διηνεκῶς καὶ φιλανθρώπως εἰς πολλὰς μυριάδας γυναικοπαίδων ἐφ' ὀλόκληρον σχεδὸν τετραετίην. Αὐτὰ περίπου ἤθελεν ἀκούσῃ ὁ ἀγαθὸς γέρον, ἐὰν ἀφίετο νὰ μεταβῆ εἰς τὰ Σφακία. Ἐν τούτοις ἐκεῖνοι συνῆλθον εἰς Ἀσκυφὸν κατόπιν καὶ συνέταξαν δρακόντιον νόμον κατὰ τῆς ζωοαρπαγῆς, καὶ ὑπεγράφη μὲν ὑπὸ 60 προκρίτων, δὲν ἐτηρήθη ὅμως ἔνεκεν τῆς ῥηθείσης φοβερᾶς στερήσεως.

Ἐν τούτοις δεόν νὰ παραιτήσωμεν τὰς ἐκ τῆς δυστυχίας καὶ τῶν συμφορῶν πράξεις δυσσπρέστους ἀνθρώπων, οὐ μόνον ἀμαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπεσιληρυμένων ὑπὸ δεκαετοῦς ἀναρχίας, καὶ ἴδωμεν ἑτέρας μᾶλλον σκληρὰς καὶ ἀδίκους ἀνθρώπων οὐχὶ ἀμαθῶν, ἀλλὰ σοφῶν καὶ χριστιανῶν εὐρωπαίων. Συνέταττον πρωτόκολλα τῆ 10 Μαρτίου, τῆ 24 Ἰουνίου, τῆ 6 Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 1829 καὶ δι' ὧν ἀπέκλειον τὴν τάλαιναν Κρήτην τῆς νέας ἐλληνικῆς ἐπικρατείας. Πρωτόκολλον τῆς 22 Ἰανουαρίου τοῦ 1830, διὰ τοῦ ὁποῦ οἱ μὲν νῦν Ἑλλὰς ἐκηρύσσεται βασιλεῖον, ἡ δὲ Κρήτη κατεδικάζετο εἰς τὴν λαίμητόμον! Γάλλος τις πλοίαρχος διετάχθη νὰ κοινοποιήσῃ εἰς τοὺς ἀθλίους Κρήτας τὴν καταδίκην των, ὅπερ καὶ ἐποίησε τὴν ἀνοιξίν τοῦ 1830 εἰς Καλύβας!

Εἰς τὸ ἐξῆς κατεσίγησε μὲν πρὸς ὦραν ἐν Κρήτῃ ὁ κρότος τοῦ ὅπλου, ἀλλ' ἐξηγέρθη ὁ πόλεμος τῆς γραφίδος. Δὲν δυνάμεθα

ἢ νὰ ἐπιδαφιεύσωμεν ἐπαίνους καὶ χάριτας εἰς τοὺς τοιοῦτοτρο-
πως χαλαρώσαντας καὶ ἀμαυρώσαντας τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα γραμ-
ματισμένους διὰ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ πολέμου. Εἶθε δ' ἐξ ἀρχῆς νὰ
περιωρίζοντο εἰς τοῦτο καὶ νὰ μὴ ἐπενέβζινον εἰς τὰ ὅλως ξένα
αὐτοῖς στρατιωτικά! Ὁ βουλόμενος ἀναγνώστω πολλὰ τῶν ἐγ-
γράφων ἐκείνων ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Κριτοβουλίδου ἀπὸ
τὴν σελίδα 495 καὶ ἐφεξῆς, ὡς καὶ τὰ ἐν τῷ παραρτήματι αὐτοῦ.

Τὰς διαφόρους ἐκθέσεις πρὸς διάφορα πρόσωπα, τὰς δακρυρ-
ρούους παρακλήσεις καὶ θερμὰς ἰκεσίας ἀναγνώσκων τις, ἀναλογι-
ζόμενος δὲ καὶ τὰ καθέκαστα τῶν δεινοπαθημάτων, τοὺς ἀγῶνας,
τὰς θυσίας, τὰς ἐρημώσεις καὶ τὰς φρικτὰς σφαγὰς παντὸς φύλου,
ἡλικίας καὶ τάξεως ἀνθρώπων, δὲν δύναται ἢ νὰ συγκινηθῆ καὶ
χύση δάκρυα σφοδρῆς ἀγανακτήσεως κατὰ τῆς σκληρότητος τῶν
ἰσχυρῶν χριστιανῶν, οὗς ὀνομάζουσιν οἱ Κρήτες καὶ συμμάχους!
Ἡ ἀσυνειδήσια τῶν πλείστων πολιτευομένων καὶ ἰδίως τοῦ Με-
τερνίχου, τοῦ Οὐβελιγκτῶνος καὶ τοῦ Ἀβερδῆνου δὲν ἔχουσιν ὄριον.
Χάριν ὕλικῶν συμπερόντων, καὶ τούτων κακῶς ἐνοουμένων, δὲν
ἐδίστασαν νὰ ὑπαγάγῃσι καὶ αὐθις τὴν τλήμονα Κρήτην, ἀγωνι-
ζομένην ὀλόκληρον δεκαετίαν ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώ-
που, εἰς τὴν πρώτην σκληρὰν δουλείαν.

Τὴν τελείαν καταδίκην τῆς πατρίδος του ὄρων δ' ἐν Παρισίοις τότε
εὕρισκόμενος Νικόλαος Παπᾶ Ἀντωνάκης Σφακκιανός, διέτρεχεν εἰς
ὅλων τῶν ἰσχυρῶν τὰς οἰκίας κλαίων καὶ καθικετεύων αὐτοὺς,
ἵνα προστατεύσωσι τὴν αἵματόφυρτον Κρήτην ἀπὸ τῆς φρικτῆς
ἀδικίας. Πολλοὶ εὐσυνεῖδητοι καὶ φιλοδίκαιοι προέτρεψαν αὐτὸν
νὰ μεταβῆ ὡς τάχιστα εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἐνεργήσῃ ἐκεῖθεν ἀνα-
φορὰς πρὸς τὰς τρεῖς Δυνάμεις καὶ ἰδιαιτέρας πρὸς ἐπίσημα πρό-
σωπα. Ὁ Ν. Παπαδάκης ἔσπευσεν ἐκεῖθεν πρὸς τὸν Κυβερνήτην
καὶ τῷ διηγήθη τὰ πάντα, ὅστις διέταξεν αὐτὸν νὰ μεταβῆ παρα-
χρῆμα εἰς Κρήτην καὶ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα. Ἀφίχθη εἰς τὰ Σφα-
κκία, ἐξέθηκεν ὅσα εἶδει, ἔγραψεν δ' ἡ Δημογεροντία τῶν Σφακκιῶν
πρὸς τὸ Κρητικὸν Συμβούλιον ὡς ἐξῆς.

«Αξιότιμοι Κύριοι! Εἶνε ἀληθές ὅτι τὰ Πρωτόκολλα τοῦ Λον-
δίνου ἀποχωρίζουν δυστυχῶς τὴν Κρήτην τῆς νέας Ἐπικρατείας
καὶ εἰς ἡμᾶς δὲν μένει ἄλλο τοῦ λοιποῦ παρὰ νὰ ἐλπίσωμεν εἰς

τὸν παντοδύναμον Θεὸν ἴσως δώσῃ μεταβολὴν εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Συμμάχων Δυνάμεων! Πολλοὶ φιλόανθρωποι Γάλλοι βλέποντες τὴν ἀδικίαν παρεκίνησαν τὸν συμπολίτην μας Ν. Παπαδάκην νὰ ἐλθῇ ἐδῶ, φέρων καὶ τινὰ σχέδια ἀναφορῶν διὰ νὰ προσκλαυθῇ ὁ Κρητικὸς λαὸς πρὸς τὰς τρεῖς Δυνάμεις, ἐκθέτων μετὰ θαυρῶν τὰς συμφορὰς του καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν συμπάθειαν καὶ τὸ ἔλεός των διὰ νὰ δώσουν χεῖρα βοηθείας εἰς αὐτόν, ὡς ἔσωσαν καὶ τοὺς λοιποὺς συναγωνιστὰς των Ἑλλήνας.

Προσέτι μᾶς λέγει νὰ στείλωμεν παρακλητικὰ ἔγγραφα καὶ πρὸς ἐπίσημα πρόσωπα τῆς Γαλλίας, ὡς τὸν Λαφαιγέτην, Δεκούρ, Δουσσῶν, Σεβαστιάνην καὶ ἄλλους ἰσχύοντας διὰ νὰ ἐνεργήσουν ὑπὲρ τῆς ἀδικουμένης Πατρίδος μας. Ὁ εἰρημένος συμπολίτης μας διαβαίνων ἀπὸ τὸ Ναύπλιον ἐσυμβουλευθῆ καὶ τὸν Ἐ. Κυβερνήτην, ὅστις τῷ εἶπε νὰ ταχύνετε τοιαῦτα ἔγγραφα. Ὁ ἴδιος Παπαδάκης ἔρχεται αὐτοῦ διὰ νὰ σᾶς ὀμιλήσῃ καὶ ἄλλα περισσότερα.»

Οἱ Δημογέροντες Σφακίων Μ. Δεληγιαννάκης, Χ. Σ. Βουρδουμπᾶς, Σ. Δεληγιαννάκης.

Ὁ Γραμματεὺς

Α. ΖΩΝΤΑΝΟΣ

Ἐπειδὴ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἐπίσημον δήλωσιν τῆς καταδίκης των οἱ τλήμονες Κρήτες δὲν ἔπαυον οὕτω διαμαρτυρόμενοι διὰ γραφίδος καὶ διὰ τῶν ὄπλων κατὰ τῆς γενομένης ἀδικίας καὶ δὲν ἄφινον πλέον τοὺς Εὐρωπαϊοὺς τούτους μετὰ τῶν Τούρκων νὰ καθεύδωσιν ἐπὶ ῥόδων, ἀπέστειλαν πλοῖα πολεμικά, ἵνα ἐμποδίζωσιν αὐστηρῶς τὴν εἰς Κρήτην εἰσαγωγὴν ὄπλων καὶ πολεμοφοδίων καὶ οὕτως ἀναγκασθῶσιν ἐκόντες ἄκοντες νὰ ὑποκύψωσιν ὑπὸ τὴν μάχαιραν τοῦ δημίου των! Συνάμα δὲ προέτρεψαν καὶ τὸν σατράπην τῆς Αἰγύπτου, ὅπως διὰ στιβαρᾶς δυνάμεως καταβάλλῃ τὴν ἀτίθασσον γενεάν τῶν Κρητῶν! Ἐπίσης διέταξαν καὶ τὸν Κυβερνήτην νὰ ἐκκενώσῃ ὅσον τάχιστα τὴν Γραμβοῦσαν, ὅπερ καὶ ἐποίησε.

Μετὰ τὴν ἐκκένωσιν ταύτης παρέλαβον αὐτὴν οἱ Ἄγγλοι, Γάλλοι καὶ οἱ Ῥῶσοι (οἱ σύμμαχοι δηλαδὴ τῶν Κρητῶν!) καὶ τὴν ὑπερπερυγίζουσάνε εἰς τὰς ἐπάλλξεις τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας κατεβί-

βασαν ἀμέσως καὶ ἀνύψωσαν τὰς ἐχυτῶν. Μετὰ δὲ δύο μῆνας ἀνεχώρησαν καὶ οἱ Ἀγγλογάλλοι, ἀφήσαντες τὸ φρούριον εἰς μόνους τοὺς Ῥώσους, οἵτινες ὡς ὁμόδοξοι καὶ σύμμαχοι παρέδωκαν αὐτὸ τοῖς Τούρκοις τῇ 21 Ἰανουαρίου 1831!!!

Ἐκτοτε δ' ὁ πολυπαθὴς λαὸς τῆς Κρήτης διατελεῖ καταδεδεικασμένος εἰς τουρκικὴν στασιμότητα, διότι ὁσάκις ἀποπειραθῆναι διασπάσῃ τὰς κρατούσας αὐτὸν ἀλύσεις, οἱ Εὐρωπαῖοι ὁμοῦ μετὰ τῶν Τούρκων τῶν συσφιγγουσιν αὐτὰς περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ. Μόνος δὲ ὁ ἐκ Σφακιῶν Στρατῆς Δεληγιαννάκης μετὰ καὶ ἄλλων Σφακιανῶν ἀπεπειράθη καὶ τότε, ἵνα ἄρῳσιν αὐθις τὰ ὄπλα καὶ ἀποθάνωσι μὲ αὐτὰ εἰς χεῖρας, ἀλλ' ἡ αὐθάδεια αὐτῶν ἐτιμωρήθη διὰ τῆς Ἰσοβίου φυγῆς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἔνθα καὶ ἀπέθανον ἐν ἀφάτῳ στερήσει πρὸς σωφρονισμόν ἄλλων.

Ἄλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν τελεῖαν καταδίκην τῆς Κρήτης καὶ τὰς διαμαρτυρίας τῶν ἀποκλήρων τῆς ἐλευθερίας Κρητῶν αἱ τρεῖς Μ. Δυνάμεις, ἔχουσαι ὑπ' ὄψιν τὴν προτέραν ἐλευθερίαν τῶν Σφακιανῶν καὶ δὴ καὶ τὸ φιλομάχιμον αὐτῶν. παρήγγειλαν εἰς τὸν Μάγκωμ, Ἄγγλον ναύαρχον, νὰ προτείνῃ εἰς τοὺς Σφακιανούς, ὅτι, ἂν θέλωσιν αὐτοί, δύνανται αἱ τρεῖς Μ. Δυνάμεις νὰ χορηγήσωσιν εἰς τὰ Σφακία Διοίκησιν ἀνεξάρτητον, αὐτόνομον, μὲ Διοικητὴν χριστιανόν, ψηφιζόμενον μὲν ὑπ' αὐτῶν, ἀναγνωριζόμενον δὲ ὑπὸ τοῦ Σατράπου, ἐξασφαλιζόμενον δὲ διὰ τῆς ἐγγυήσεως τῶν τριῶν Δυνάμεων· ἀλλ' οἱ Σφακιανοί, μηδὲως ἐννοῦντες τὴν τότε θέσιν τῶν, ἀπήτησαν ἐν ἀγανακτήσει, ὅτι αὐτοὶ πλείονα τούτων εἶχον καὶ οὐδὲ ἐπικυρώσεις τοῦ Σατράπου, οὐδὲ ἀπὸ ἐγγυήσεως τῶν Δυνάμεων εἶχον ἀνάγκην. Ὅθεν ἀπέρριψαν λίαν ἀφρόνως τὴν σωτηριώδη διὰ τε αὐτοὺς καὶ τοὺς λοιποὺς Κρητας πρότασιν. Τοῦτο ἐποίησαν μὴ ὄντες ἔτι ὀλοτελῶς, φαίνεται, ἀπηλιπισμένοι, ἀλλὰ νομίζοντες ὅτι ἡ παραδοχὴ τῶν δικαιωμάτων τῶν Σφακίων διαιώνιζε τὴν δουλείαν τῆς λοιπῆς Κρήτης, ἐνῶ ἡ ἄρνησις κάπως ἤθελε συντελέσῃ ὑπὲρ τῆς ἀλλοιώσεως τῶν καθόλου αὐτῆς πραγμάτων.

Ὁ δὲ Μάγκωμ συνεβούλευεν αὐτοὺς νὰ μὴ ἀπορρίψωσι τὴν πρότασιν, οὐδὲ νὰ ἐλπίζωσι μεταβολήν, διότι ἡ Κρήτη ἤδη ἐπεδικάσθη παρ' ὄλων τῶν Δυνάμεων χώρα τουρκικὴ, ἐπειδὴ, ὅτε διεγράφησαν τὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἐν Λονδίῳ, ἡ Κρή-

τη σύμπασα ἦτο ὑπὸ τοὺς Τούρκους, πλὴν τῶν Σφακίων. Οἱ δὲ πρόβαλον καὶ τὴν Γραμβοῦσαν. Ὁ δὲ εἶπε σαρκαστικῶς· «Ἄλλ' ἢ Γραμβοῦσα ἦτο φωλεὰ κακούργων καὶ οὐχὶ ἐλευθερωτῶν» σεις ὁμως, ἂν θέλετε, δύνασθε νὰ λάβητε ἐπισήμως τὴν προτέραν σας ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν· ὅχι δὲν θέλομεν μόνοι μας ἐλευθερίαν καί, ἂν τὴν ἠθέλωμεν, τὴν εἶχαμεν, ἐκραύγαζον οἱ εὐρεθέντες ἐν Λουτρῷ. Τοσαῦτα μόνον εἰπὼν ἐπεβιβάσθη εἰς τὸ πλοῖόν του καὶ οὐδὲ κἄν τοὺς ἀπεχαιρέτητε.

Πόσον θὰ ἦτο συντελεστικὸν εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν ὅλης τῆς Κρήτης ἢ ἀνδρῶσις τοιαύτης ἐλευθέρας Διοικήσεως ἐπὶ τῶν Λευκῶν αὐτῆς Ὁρέων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἰσχυρῶν! Εἰς πόσα πολιτικὰ λάθη περιέπεσεν ὁ ἀπερίσκεπτος τῆς Κρήτης λαός. Οὐχὶ οἱ Σφακιανοὶ μόνον, ἀλλὰ καὶ σύμπαντες οἱ Κρήτες ὤφειλον νὰ συνεργασθῶσιν ὑπὲρ ἐπιτυχίας τοιοῦτου ἐλευθέρου κέντρου ὑπὸ ἐγγυήσεις ἰσχυρῶν. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ Κρήτες γινώσκουσι κάλλιον παντὸς ἄλλου νὰ πολεμῶσιν, ἀλλ' οὐδέποτε καὶ νὰ ὠφεληθῶσιν ἀπὸ τοὺς ἀγῶνας καὶ θυσίας των. Τοῦτο ἡ ἱστορία 20 αἰῶνων διαρρήδην ἐπιβεβαιεῖ.

Τέλος δὲ ὑπεσκάφη ὑπὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀσυνειδησίας καὶ κατέπεσεν ὁ φοβερός οὗτος τῆς ὅλης Ἑλλάδος προμαχὼν κατὰ τῶν δύο Ἡπειρῶν Ἀφρικῆς τε καὶ Ἀσίας, ὅν ὡς τοιοῦτον ἀνέδειξεν ἐν ἀρχῇ μία δράξ Σφακιανῶν ἐκ τοῦ μηδενός, εἶτα δὲ καὶ ὅλοι οἱ Κρήτες· οὐμὴν ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπ' ἀρχῆς ἐξ αὐτοῦ προστατευόμενοι Ἕλληνες οὐδόλως ὑπὲρ αὐτοῦ ἐφρόντισαν. Οὐδαμῶς ἀμφιβάλλομεν, ἐλλείποντος τούτου, ὅτι· ἡ ἐλευθερωθεῖσα Ἑλλάς δὲν θὰ ἦ δύνατο νὰ ἀνθῆξῃ εἰς τὰς πρώτας ὁρμὰς τῶν Μουσουλμάνων, προστιθεμένων καὶ τῶν μυχμωτάτων Κρητῶν, ἕως ὅτου ἐξηγέρθη ἐν Εὐρώπῃ τὸ φιλελληνικὸν αἶσθημα καὶ ἠνέωξεν ὑπὲρ ὅλου τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους τὰ ταμεῖά της καὶ ἐκίνησε τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς στόλους της.

Καὶ ὁμως τάλαινα Κρήτη! Εἰ καὶ ἐγκατελείφθῃς εἰς τὴν τύχην σου, εἰ καὶ ἠδικήθῃς ἀπὸ τὰ ἀναλογοῦντά σοι ποσὰ τῆς φιλανθρωπίας, εἰ καὶ συνετέλεσας θαυμασίως εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς μικρᾶς ἐκείνης γωνίας·

«Ξίνην σὲ λέγουν τώρα, καὶ ὄμως μήτηρ τῶσων ἡρώων,
 «Τῶν ἐχθρῶν ἦσο πρῶην ὁ τρῆμος καὶ ὁ μέγας ἡμῶν Προμαχῶν·
 «Μέχρι δὲ Προποντίδος ἐβόων αἱ βρονταὶ τῶν σφοδρῶν σου μαχῶν. Ζ.

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1833 ἡ ἀνυπόφορος καταθλιψὶς ἀφ' ἐνός, ἀφ' ἐτέρου ἢ βραχυοργία, παρώθησαν αὐθις τὸν ἄθλιον λαὸν νὰ προβῆ εἰς διαδηλώσεις ἐν Μουρνιάς ἐπικαλούμενος τὰς συμμάχους τρεῖς Δυνάμεις νὰ ἐνεργήσωσι τὰ εἰκότα ὑπὲρ βελτιώσεως τῆς τύχης τοῦ σύμφωνα μὲ τὰ πρωτόκολλα. Ἄλλ' οἱ σύμμαχοι ἀντὶ νὰ ποιήσωσιν ἀπλῆς τοῦλάχιστον παραστάσεις ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς τυράννους νὰ ἐπιτεθῶσι πρὸς τοὺς ἰκέτας τῶν καὶ κακῆν κακῶς κατασκορπίσωσιν αὐτοὺς ἀόπλους ὄντας. Καταδιώκοντες δὲ διὰ τῶν λογγῶν καὶ τοῦ ἵππικοῦ τὸ πλῆθος ἐφώνηζον· «Ἀπιστοὶ κερρατάδες! Δὲν τὸ ἐμάθετε ἀκόμη πῶς ὁ Μεχμέτ-Ἀλῆς νόμους κάνει καὶ νόμους χλαῖ;» Ἐφόνευσαν δὲ καὶ ἐποδοπάτησαν τὰ ἄλογα πολλοὺς καὶ πλείους τῶν πεντήκοντα ἀνδρῶν ἐκρέμασαν ὡς ληστὰς εἰς τὰς ἔμπροσθεν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου ἐλαίας.

Μετὰ ταῦτα δὲ ἀπέστειλεν ὁ Μουσταφᾶ πᾶσας εἰς Σφακία 2500 στρατοῦ ὑπὸ τὸν αἰμοβόρον Ἀληγχιγιτζήν, ὅπως συλλάβῃ πολλοὺς προκρίτους Σφακιανούς καὶ ἀπαγγοίση αὐτούς. Ἀναβᾶς δὲ εἰς Ἄσκυρον προσεκάλει ὄλους τοὺς Προκρίτους νὰ προσέλθωσιν ἐκεῖ, ἵνα τοῖς ἀναγνώτῃ νέκ φιομάνικ καὶ νόμους. Ἄλλ' οἱ πονηροὶ! Προσῆρχοντο μὲ ἐκόντες ἄκοντες, πλὴν ἀνά δύο, ἀνά τρεῖς καὶ ὁ μεγαλύτερος μὲ ἓνα πολὺ ὑποδέεστερον· ἀφοῦ δὲ ἐλείνοι ἀπῆρχοντο, τότε προσῆρχοντο ἄλλοι, ὥστε παρερχομένων οὕτω τῶν ἡμερῶν, ἐπίστευσαν οἱ αἰμοχαρεῖς ὅτι ἐντελῶς θὰ ἀποτύχῃ ὁ σκοπὸς τῶν.

Ὅθεν ἡμέραν τινὰ ἀποφασίσαντες ἀφήρπασαν ὄσους καὶ οἶους ἠδυνήθησαν, εἴτε διεγεγραμμένους ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς ζωῆς εἴτε μῆ. Οἱ συλληφθέντες ἦσαν ὁ ὑπερεκατοντούτης Ἀνδρουλιᾶς Μοράκης, ὁ Βαρδῆς Πασσαραμαντής, ὁ Μανούσος Τσόντος, ὁ Ἰωάννης Δασκαλάκης, ὁ Βαρδῆς Κυριακούλης. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν ἦσαν ὄλοι ἐκ τῶν εἰς καταδίκην σημειωμένων, ἐδέησε νὰ ἐρωτηθῇ διὰ νυκτὸς ὁ Μουσταφᾶς, ὦν εἰς Ἀποκόρωνα μετὰ πολλῆς δυνάμεως, ἵνα ἐν ἐνδεχομένη συμπλοκῇ εἰσβάλῃ εἰς τὰ Σφακία. Πληροφωρηθεὶς ὄμως τὰ καθέκαστα καὶ τὴν ἐνδεχομένην ἀποτυχίαν, διέ-

ταξε να τους πνίξωσιν εντός της οικίας όλους δια βρόχων και ά-
μέσως να φύγωσιν, οπερ και έπραξαν τη 18 Νομβρίου. Εύρεθέντες
δὲ και δύο έμπορευόμενοι εις Ρεθυμναν, ο Γ. Βυζάστακας και ο
Ξιρούχης Καντιλάκης, άπηγγονίσθησαν δια μόνον τον λόγον οτι
ήσαν Σφακιανοί.

Οί Σφακιανοί ιδόντες την σύλληψιν των άνδρων εν Άσκύφω
συνενοούντο να έπιτεθώσι προς τους βαρβάρους και επάρωσι τους
κρατηθέντας ζώντας η τεθηκότας. Άλλά πριν η προβώσιν εις την
πράξιν ενόμισαν φρόνιμον να στείλωσιν ανθρώπους ποταπούς, ίνα
πληροφορηθώσι τί πρόκειται να τους κάμουν. Πλησιάζαντες δὲ ει-
δον αυτούς μὲν εκτάδην κειμένους νεκρούς εις την σύλην, τους δὲ
βαρβάρους αναχωρούντας μετα σπουδής. Εύτυχώς δὲ η κατεσπευ-
σμένη αυτών φυγή και τα Σφακία απήλλαξε νέων συμφορών και
αυτους από πολλά κακά, διότι εως οτου διαδοθη ο φόνος των άν-
δρων εις τα λοιπα χωρία, αυτοί ειχον διέλθει τον Κατρέα.

Ουκ ολίγον δὲ συνετέλεσεν εις το να μη περιπέσωσι πολλά
θύματα εις την παγίδα και το εξής. Ο έπαρχος Σφακιών Άλης,
Κύπριος την πατρίδα, έχων πολλές και μεγάλας υποχρεώσεις και
φιλίας προς τους εκ Καλλικράτους Παπα Ιωάννην και Σήφην Πα-
παδάκην αδελφούς, οντας και τούτους διαγεγραμμένους από το
βιβλιον της ζωής, και θέλων να τους σώση, παρηγγειλεν αυτοίς
λίαν έμπιστευτικώς, ίνα μετα πολλής προσοχής παρατηρώσιν αυ-
τόν, όταν θα προσκληθώσιν ενώπιον αυτών, και αν ανατείνη αυτος
την κεφαλήν δηθεν, ίνα αρθη άνω το κάλυμμα αυτης, τότε ν' ά-
ποσυρθώσιν επιτηδείως έξω και πάρχυτα να φύγωσιν, άλλ' ούτως
ώστε να μη τους εννοήση ούδεις. Τουθ' οπερ και έποίησαν.

Ου μὲν άλλ' ούδὲ οί λοιποί ηδιαφόρησαν εις τα κινήματα τού-
των, άπαντες απεσύροντο ούτω και διεσκορπίζοντο, ώστε μόλις
προλαβόντες οί βαρβαροι αφήρπασαν τους ρηθέντας. Όλα δὲ τα
θύματα της τουρκικής θηριωδίας εν Κρήτη ηριθμούντο εις 97 άν-
δρας εκλεκτούς, πλην των εν Μουρνιαίς. Άπαντα δὲ τα του άγώ-
νος θύματα Έλλήνων εως τότε υπελογίζοντο εν Κρήτη υπὲρ τας
60 χιλιάδας, χωρίς τους αποβιώσαντας με φυσικόν θάνατον. Και
δμως ο Παπαρρηγόπουλος γράφων την εθνικήν ιστορίαν του, ανα-
λογίζεε την ολην εθνικήν απώλειαν εις 200 χιλιάδας μόνον. Τουρ-

κοι δὲ δυνάμεθα εἰπεῖν ὅτι ἀπωλέσθησαν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τῆς πανώλης πλείονες τῶν 100 χιλιάδων. Τουρκοχώρια ὀλόκληρα κατηρημώθησαν καὶ δὴ καὶ αἱ πόλεις παρίστανον ὄψιν ἀγροτικοῦ χωρίου. Ἐν συνόλῳ δὲ βεβαιῶται ὅτι μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἡ Κρήτη εὐρέθη μόλις μὲ 100 χιλιάδας κατοίκων, πλὴν τῶν ἐκπατρισθέντων. Ὁ Μ. Χουρμούζης ὑπολογίζει τὴν ἀπώλειαν τῶν χριστιανῶν εἰς 62,500, τὴν δὲ τῶν Τούρκων εἰς 64,000. Ἄλλ' ὡς πρὸς τοὺς Τούρκους εἶνε πολὺ ἐσφαλμένος ὁ ὑπολογισμός του.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ

ΗΤΟΙ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΣΤ΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ἐπανάστασις τοῦ 1841. — Ἀναγνώρισις καὶ ἐπικύρωσις τῶν Σφακιανῶν ἐκδουλεύσεων καὶ προνομίων.

Καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ παρελθόντος ἀγῶνος ὁ Μουσταφᾶς ἐξηκολούθει διαμένων ἐν Κρήτῃ διοικητὴς αὐτῆς. Οὗτος διὰ πολυχρονίου πείρας ἐσπούδασεν ἀρκοῦντως τὸν Κοητικὸν χαρακτῆρα, καὶ μάλιστα τὸν τῶν Σφακιανῶν, οὓς καὶ ἐθεώρει μὲ ἰδιαίτερον ὀφθαλμὸν, καὶ ἐπομένως μετήρχετο πρὸς αὐτοὺς ὄλους διάφορον πολιτικὴν, ἣτις ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς ἐπιφύθου ὀρεινῆς ἐκείνης χώρας. Ὡς μέσον δὲ συντελεστικὸν τῆς καταχθονίου αὐτοῦ πολιτικῆς ἐνόμισεν ἐρμῶδιον τὸ χορηγήσαι τοῖς Σφακιανοῖς ἀπόλυτον ἐλευθερίαν καὶ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὸν νόμον τοῦ πλυσιαστοῦ ἐν ταῖς ἀγοραῖς ἀκινήτων κτημάτων ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης, ὅπως παρασύρη ὄλους τοὺς ἰσχυροὺς τῶν Σφακιῶν εἰς τὰς πεδινὰς ἐπαρχίας καὶ οὕτως ἐξασθενήσῃ ἔτι μᾶλλον τὰ Σφακία, ὥσπερ καὶ ἐγένετο. Τῆς ἐξαιρέσεως ταύτης κηρυχθεῖσης οἱ μὲν πεδινοὶ ἐξήγειρον παράπονα, οἱ δὲ Σφακιανοὶ μὴ ἐννοοῦντες τὸν δόλον, ὤφειλον καὶ χάριτας τῷ Μουσταφᾶ.

Τὸ σχέδιον τοῦτο, ὅπερ, ὡς λέγεται, ὑπηγορεύθη ὑφ' ἑνὸς Γάλλου τυχοδιώκτου Καπουράλη λεγομένου, ἐπέτυχε πληρέστατα καὶ πάντες οἱ δυνάμενοι Σφακιανοὶ κατήρχοντο καὶ ἠγόραζον ἀκωλύτως κτήματα, ὅπου ἤθελον μέχρι τοῦ 1851, ὅτε ἀνεκλήθη ἐκεῖνος εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ Μουσταφᾶ καὶ ἐξουδετέρωσεν ἐντελῶς τὸν σκοπὸν τοῦ ἤτο, ὅτι δὲν προέβλεψε νὲ θέσῃ ὄριον, ὅπως μὴ δύνανται οἱ βουλόμενοι νὰ ἀγοράζωσι τουρκικὰς περιουσίας· καθότι οἱ Τούρκοι νωθροὶ ὄντες καὶ τὰς ἀγχαρσίας τῶν ἀπίστων τέως ἀπολέσαντες

κατεχρέωνοντο, και επομένως επώλουν αντίευτελους φακής καθ'εκάστην τὰς μεγάλας περιουσίας των εις τούς Σφακιανούς και δὴ και εις άλλους χριστιανούς, ὡστε προϊόντος του χρόνου ὁ ἀριθμὸς τῶν Μουσουλμάνων ἐμειώθη ἐπαισθητῶς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἢ και ἐν πολλαῖς ὀλοτελῶς ἐξέλιπεν. Ἐν συντόμῳ δὲ ἐξισθένησε μὲν ἐντελῶς τὰ Σφακία, ἀλλ' ἐδημιούργησεν ἐν Κρήτῃ τόσα Σφακία ὅσα και ἐπαρχίαι, ἰδίως δὲ τὰ Ἀποκόρωνα ἐγένοντο μικρὰ Σφακία.

Ἄφου δὲ οὕτως ἐξισθένησεν ὁ Μουσταφᾶς τὰ Σφακία, ἐπέβαλε πρώτῃν φοράν εις αὐτά, οὐ μόνον ὄλους τούς λοιπούς τῶν πεδινῶν φάρους, ἀλλὰ και τὸ ἐξευτελιστικὸν χαράτσι λεγόμενον, πλὴν ὁμῶς τὸ ἡμισυ τοῦ τῶν πεδινῶν. Ἄλλ' ὅπως καθησυχάζῃ αὐτούς παρεχόμενος ταύτοχρόνως και ὅσα ἐκ τῶν πρώτων ἐκείνοις προνομίῳ τῷ ἦσαν ἀδιάφορα. Ἦτοι Καδῆς, Μουφτῆς και εἴ τις άλλος οὐδὲν εἶχεν ἐν Σφακίοις δικαίωμα, τὰ δὲ περὶ κληρονομίας ἀνενώσε και ἐπεκύρωσεν ὡς οἱ Σφακιανοὶ τὰ ἤθελον.

Και μολοντί τὰ παραχωρηθέντα προνόμια τοῖς Λευκαρεῖταις ἦσαν ὄλος ἀνεπαρκῆ πρὸς εὐζωτῶν λαοῦ κατεστραμμένου ἐντελῶς και ὄλος ἄγονον χώραν οἰκοῦντος, ἐν τούτοις ὅπου ἡ στάσιμος χεῖρ τοῦ Μουσουλμάνου δὲν ἐπηρεάζει ἀμέσως, ἐκεῖ και ἡ πρόδοσις και ἡ εὐλογία. Ἡ λίαν περιορισμένη αὐτῇ ἐλευθερία εις τὰς ἐνεργείας τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων δὲν ἐβράδυνε νὰ προσέσῃ τὰ εὐεργετήματά της. Διηύθυνον τὰ ἐσωτερικὰ κατὰ τὸ δοκοῦν, ἐπεδόθησαν εις τὸ κατὰ ξηρὰν και θάλασσαν ἐμπόριον και ἐκέρδιζον ὀλίγα χρήματα, δι' ὧν ἠγόραζον ἀεννάως τὰς κτήσεις τῶν Ὀθωμανῶν, ὡστε δὲν θὰ ἐξέλωμεν τοῦ κύκλου τῆς ἀληθείας εἰπόντες, ὅτι τὰ ἐκτὸς τῶν Σφακίων κτήματα αὐτῶν ὑπερέχουσι πολὺ τοῦ συνόλου τῶν ἐντὸς τῆς χώρας των κατὰ τὴν ἀξίαν.

Οὕτω τοίνυν διερχομένων τῶν χρόνων και τῆς νέας τάξεως παγιουμένης ὁσμέραι, οἱ πρόκριτοι τῶν Σφακίων ἐξηκολούθουν, ὡς τὸ πάλαι, νὰ φαίνωνται ὡς αὐτοδικαίως ἐνδιαφερόμενοι ἐφ' ὄλων τῶν Κρητικῶν πραγμάτων. Ὁ δὲ Μουσταφᾶς, καιτοι ἐξηκολούθει τὸ πρὸς τὰ Σφακία ἐξευτελιστικὸν σύστημά του ἀναλλοίωτον, ἐφαίνετο ὁμῶς εὖνους εις τὴν κλίσειν ἐκείνην τῶν Σφακιανῶν, ἣν εὕρισκε βοηθητικὴν εις τὴν παγίωσιν τῆς τάξεως, ὡστε οὐ μόνον δὲν ἐμπόδιζεν αὐτούς εις τὸ ἐν πᾶσιν ἐπεμβαίνειν, ἀλλὰ και ὑπε-

στήριζε και ὑπεβοῦθαι αὐτοῖς και εἰς τὰς αἰτήσεις των βραδῶς ὑπεχώρει και δύναμιν μεγάλην τοῖς ἐδίδεν ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης και ἐν ταῖς πόλεσιν αὐταῖς πολλὰς ὑποθέσεις διεξεπεραίωνον συμβιαστικῶς, διότι και τὰ λεγόμενα τότε Δικαστήρια ἦσαν Συμβιαστήρια.

Οἱ κορυφαῖοι τῆς τοιαύτης ἰσχύος ἦσαν ὁ Ρουσοῦ Βουρδουμπᾶς, ὁ Πωλογεωργάκης, ὁ Σήφης Παπαδάκης, ὁ Σήφης Καυκαλάς, ὁ Πέτρος Μανουσέλης, ὁ Ἀνδρέας Κοπάσης και ὁ Παπαῖ Ἰωάννης. Οὗτοι ἤγον και ἔφερον τὰ πάντα ἐν Κρήτῃ και καθ' ἐκάστην πολλὰς και σπουδαίας ὑποθέσεις αὐτοβούλως διεξήγαγον λίαν ἐπιτυχῶς και σοβαρὰ ἐγκλήματα ὠκονόμου, χωρὶς ποτε νὰ κατηγορηθῶσιν ἐπὶ δωροδοκίᾳ ἢ μεροληψίᾳ πλὴν ἐνὸς αὐτῶν.

Οὕτως ἔβαινον ἐπὶ τὸ κρεῖττον τὰ ἐν Κρήτῃ, ὅτε αὐτῇ ἔμιλλε νὰ ἐπανέλθῃ ἀπὸ τοῦ Αἰγυπτίου Σατραπῆος εἰς τὴν ἄμεσον κατοχὴν τοῦ Σουλτάνου. Τότε οἱ ἐν Ἀθήναις ἀποκατεστημένοι Κρητες ἐνόμισαν τὴν περίστασιν κατάλληλον νὰ συστήσωσιν ἐπὶ τῆς Κρήτης Ἡγεμονίαν ἀνεξάρτητον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας, διὸ και ἔγραψαν ἀναφορὰν εἰς τὸν πρωθυπουργὸν Παλμεστρώναι ἐπικαλούμενοι τὸ ἔλεος και τὴν συνδρομὴν τῆς Ἀγγλίας. Οὗτος δὲ ἀπήντησεν αὐτοῖς ὅτι «ἡ Κρήτη εἰς τὸ ἐξῆς δὲν θὰ εἶνε ἐκτεθειμένη εἰς τὰς προτέρας καταδυναστεύσεις.» Καὶ δὲν ἐβράδυνε ν' ἀποστείλῃ πέντε πολεμικὰ πλοῖα εἰς τὴν Κρήτην ὑπὸ τὸν ναύαρχον Στούαρτ.

Ἀπεστάλησαν δ' ἐξ Ἀθηνῶν ὡς πρόδρομοι νέας ἐπαναστάσεως οἱ Σφακιανοὶ Στ. Δεληγιαννάκης και Πατερόπωλος, ὅπως προδιὰ θέσωσι τοὺς Σφακιανοὺς και τοὺς Ρεθυμνίους ὑπὲρ τοῦ νέου ἀγῶνος. Ἐπίσης και ὁ Β. Χάλης, ὁ Κουμης, Δεικτάκης και ἄλλοι διὰ τὰς Χανίων ἐπαρχίας. Κατὰ τὴν 18 Νοεμβρίου ἀπεβιβάσθησαν εἰς Λουτρῶν και ἕτεροι 65 ἄνδρες μετὰ τινων πολεμοφοδίων, ἀγόμενοι ὑπὸ τοῦ Ἀ. Χαϊρέτου. Τούτους ἀπαντας ἐδεξιῶσαντο οἱ Σφακιανοί, ὡς ἔθος αὐτοῖς, εἰς τὰς ἐστίας των ἐπὶ 5 ὄλους μῆνας, ἐξ ὧν ἦσαν και πολλοὶ Γραμβουσιανοὶ ἐκ τῶν κακοποιησάντων τοὺς Σφακιανοὺς ἐκεῖ, ἀλλ' οὐδεὶς κατεδέχθη νὰ τοῖς δεῖξῃ μνησικακίαν.

Ἐπίστευσαν δὲ οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὰ παχέα λόγια τῶν ἐπεληθόντων και ἠτοιμάζοντο ἀνευδῶτως εἰς νέον ὄλωσ ἀνίσον ἀγῶνα,

ἄλλ' ἡ μεγάλη εὐθύνη, ἣν ἀνελάμβανον αὐθις οὗτοι, τῶν Κρητῶν ἀπάντων εἰς τοὺς Σφακιανούς ἀποβλεπόντων, καὶ ὁ φόβος τῆς ἀπομονώσεώς των, ταῦτα καὶ ἄλλα ᾠδήγουν αὐτοὺς εἰς τὸ σπεύδειν βραδέως καὶ λιαν περισκεμμένως. Ἡ ἀναβολὴ αὐτῆ τῶν Σφακιανῶν παρήγαγεν ἀφορμὴν ὑποψίας τοῖς τέως ἐπελθοῦσιν, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ καλῶς διατεθειμένοι ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ δὲν θὰ ἠσπάζοντο τὸν μελετώμενον ἀγῶνα καὶ ἐπομένως τὸ σχέδιον ναυαγεῖ, διότι οἱ λοιποὶ Κρητες, ὄντος τοῦ πολεμίου ἰσχυροτάτου, οὐδὲως ἤθελον κινηθῆ ἄνευ τῶν Σφακιανῶν, ὥστε καὶ τὴν θέσιν των οἱ ἐπελθόντες ἐθεώρουν ὁσημέραι ἀκροσφαλῆ ἐν Κρήτῃ. Ἀριδῆλως παρίστησι τὴν θέσιν καὶ αὐτῶν καὶ τῶν πραγμάτων ἡ ἐξῆς ἐπιστολὴ αὐτῶν, ἣν ἔγραψαν ἰδιαίτερος πρὸς τοὺς ἐν Σφακίῳ τότε εὐρισκομένους ἐξ αὐτῶν.

« Πρὸς τοὺς εὐγενεστάτους κυρίους Δ. Χρυσάφοπουλον καὶ Ἐμμανουὴλ Δεικτάκην, εἰς Σφακία.

» Ἐδῶ ἐξηγούμεθα καθαρῶς ὅλην τὴν ἀλήθειαν, διότι εἰς τὸ κοινὸν γράμμα δὲν ἐσύμφερε νὰ σᾶς εἴπωμεν αὐτὰ ὅπου γράφομεν ἐδῶ. Μόλις εἴμεθα 150 ἕως 200 ἄνδρες ἀρματωμένοι καὶ πρὸς ὀδηγίαν σας, καὶ ἂν δὲν κατέθουν οἱ Σφακιανοὶ εἴμεθα χαϊμένοι, καὶ δι' αὐτὸ πρέπει ἂν ἴδῃτε αὐτοὺς ὅτι παίζουν τὸ πρᾶγμα καὶ μᾶς ἀφήσουν νὰ χαθοῦμεν, κάμετε τρόπον νὰ βάλετε τὰ κατὰ εἰς τὸ χέρι καὶ νὰ περάσῃτε εἰς τὴν Τρυπητὴν. Καὶ διὰ ταῦτα ὅλα στέλλομεν τοὺς στρατιώτας ἐπὶ τούτῳ νὰ ὀδηγηθῆτε καὶ ἡ εὐγενεία σας τὰ ἐδῶ καὶ φανερώσετε καὶ εἰς ἡμᾶς τὰ διατρέχοντα εἰς Σφακία. Καὶ νὰ σκεφθῆτε καλὰ καθὼς καὶ πότε νὰ ἐνταχῶθοῦμεν εἰς Τρυπητὴν καὶ ἴδωμεν τί θὰ ἀπογίνωμεν. Ἡμεῖς εἴμεθα ἀπηλπισμένοι ἀπ' ἐδῶ, διότι χωρὶς τοὺς Σφακιανούς κανεὶς δὲν κινᾷ, ἔχουν τὴν πρόθεσιν, ἀλλὰ τίποτα, ὅταν δὲν ἴδωσι τοὺς Σφακιανούς νὰ κινήσουν ὀμπρός. Ἡμεῖς ὅσα κάνομεν ἕως τώρα εἶνε κινήματα ἀπηλπισμένα, ἀλλὰ τὰ κάνομε διὰ ἐμψύχωσιν τοῦ λαοῦ. Δὲν ἔχομεν ἄλλο νὰ σᾶς εἴπωμεν παρὰ νὰ μᾶς ἐξηγηθῆτε ἰδιαίτερος καὶ εἰλικρινῶς ὅλα τὰ διατρέχοντα ἐν Σφακίῳ, ἵνα μὴ χαθῆτε καὶ χαθοῦμεν.

Ἐν Καραῖς Ἀποκορώνων 19 Φεβρουαρίου 1841.

Β. Χάλης, Ἰ. Κουμῆς, Μ. Κοκολάκης, Ἰ. Σκανδάλης, Ν. Λούπης.

Πολλὰι πολλαχόθεν ἐγένοντο τοιαῦται βολιδосκοπήσεις πρὸς τὰς διαθέσεις τῶν Σφακιανῶν ἔνεκεν τῆς βραδύτητος μεθ' ἧς εἰργάζοντο. Καὶ ὁ Χρυσασφόπουλος λαβὼν τὰς ἐμπιστευτικὰς ὀδηγίας τῶν οἰκείων του, ἠθέλησε νὰ δοκιμάσῃ τὰς διαθέσεις τοῦ Βουρδουμπᾶ, οὗτινος ἡ γνώμη ἐπεβάρυνε πολὺ τὴν πλάστιγγα τῶν πραγμάτων, νὰ συστήσῃ δὲ καὶ τὸ κατεπεῖγον τῆς περιστάσεως πρὸς τὸ ἐργάζεσθαι μᾶλλον ἐρρωμένως. Ὁ δὲ Βουρδουμπᾶς βαρυνθεὶς τὴν πολυλογίαν καὶ τὰ σθερὰ ἐπιχειρήματα τούτου ἀπήντησε μετὰ τόνου. «Κύριε Χρυσασφόπουλε! Δὲν εἶναι λέω οἱ Τούρκοι χοχλιοὶ νὰ σοὶ ρουφήξωμε. Σιγὰ σιγὰ πρέπει νὰ προπατοῦμε καὶ μὲ πολλὴ σκέψι νὰ μὴ πέσωμε καὶ βγάλωμε τ' ἀμμάθια μας. Πιστεύεις το τουλόγου σου πῶς θὰ μᾶς ἀνούσουν ἡ ἐπαρχίαι σας καὶ οὖλος ὁ λαὸς τῆ Κρήτης νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ νὰ μὴ μᾶς ἀφήσουν πάλι ὀλομόναχους νὰ ἀπαλέθγωμεν οὐλὴν τὴ Τουρκίᾳ, καθὼς τὸ παθίνομε κάθε φορά, καὶ ἀπόης ἔχετε λόγια καὶ ἀπὸ πάνω νὰ μᾶς λέτε, γιατί δὲν σᾶς τσοὶ σκοτώνομε μοναχοὶ μας».

Πασιδῆλον ἐκ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης πόσον οἱ Σφακιανοί, δυσπιστοῦντες εἰς τὰς ὑποσχέσεις τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ τῶν Κρητῶν, προῦχώρουν περιεσκεμμένως εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ὑπόθεσιν, πόσον συνηθίζοντο τὴν ἀδυναμίαν τῶν ἀπέναντι τοῦ γίγαντος πολεμίου, τοῦ μηδένα ἀλλαχοῦ περισπασμὸν τότε ἔχοντος. Τέλος δὲ μὲ τὰς πολλὰς καὶ ἐπιστήμους διαθεβαιώσεις ἐξ Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἀνοίξεως ἤδη ἀρχομένης, ἀπεφάσισαν νὰ προβῶσι πλέον καὶ εἰς φανεράς ἐνεργείας. Προσεκάλεσαν συνέλευσιν, 22 Φεβρουαρίου, εἰς Ἀσκυφον ἐξ ὄλων τῶν προκρίτων Σφακιανῶν καὶ τῶν ἐμόρων. Ἀνεγνώσθησαν αἱ ἐπιστολαὶ τῶν ἐν Ἀθήναις, ἐδημηγόρησαν οἱ προσελθόντες ἐκεῖθεν, συζητήθησαν τὰ πράγματα ὑφ' ὅσας τὰς ἐπόψεις καὶ ἐπίεσθησαν ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς Κρήτης ἀπεβιβαζέτο ἤδη εἰς τὰς ἀκτὰς αὐτῆς μετ' ἀγγλικὸν πλοῖον· ἔφθανε δὲ μόνον ν' ἀκούσῃ αὕτη τὸν κρότον τοῦ μακροῦ τουφεκίου ν' ἀντηχήσῃ εἰς τὰ Λευκὰ Ὀρη.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις, ἡ ἰδέα τῆς ἀπομονώσεως δὲν ἐξερριζοῦτο τόσον εὐκόλως ἀπὸ τὰς καρδίας τῶν Σφακιανῶν μεθ' ὅσας τὰς διαθεβαιώσεις τῶν ἐκεῖ τότε προσελθόντων Κρητῶν. Ὅθεν ἔγραψαν ὡς εἶδος ἐγκυκλίου πρὸς ἀπαντας τοὺς Κρητας, ἦν καὶ

ὑπέγραψαν προθύμως καὶ οἱ παρευρεθέντες Κρήτες πρὸς βεβαίω-
σιν τῶν τε Σφακιανῶν καὶ τῶν λαῶν τῆς Κρήτης ὅτι ἡ ἀπόφασις
ἐγένετο κοινὴ παρὰ πάντων. Ἴδου τὸ ἔγγραφον.

«Οἱ Σφακιανοὶ πρὸς ἅπαντας τοὺς Καπεταναίους καὶ λοιποὺς
Προκρίτους τῆς Κρήτης.

«Βλέπομεν, συμπατριῶται, ὅτι ἔφθασεν ἡ ὥρα νὰ λάβωμεν
καὶ τετάρτην φοράν τὰ ὄπλα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας μας.
Βλέπομεν ὅτι νέον δεινὸν ατάδιον ἀνοίγεται, τοῦ ὁποίου τὸ ἀπο-
τέλεσμα θεῖα δύναμις ἔσεται σύμφωνον τοῦ πόθου μας. — Ἐξεύ-
ρετε ὅτι τὰ Σφακία μέχρι ἐσχάτων ἔχικρον καθαρὰν ἐλευθε-
ρίαν, καὶ ὁμως, ἀνκαὶ ἀπελύμβηνο, τοσαῦτα καλὰ, πάντοτε αὐτοὶ
πρῶτοι ὕψωναν τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας. — Ἐξεύρετε ὅτι ἄνευ
τῶν Σφακιῶν ποτὲ ἐπανάστασις ἐν Κρήτῃ δὲν ἐγένινεν οὔτε γίνεται.
— Ἐξεύρετε ὅτι μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Κρήτης ὁ ἀντιναύ-
αρχος Ἄγγλος Μάλκωμ ἀντιπροσωπεύου τὰς τρεῖς Μεγάλας Δυ-
νάμεις ἐπρότεινεν εἰς τοὺς Σφακιανούς, ὅτι αὐταὶ ἠλευθέρωναν τὰ
Σφακία πολὺ προθυμότερον καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐλευθερωθεῖσαν
Ἑλλάδα, ἐὰν τὸ ἤθελον, ἀλλ' οἱ Σφακιανοὶ, γενναῖοι καὶ δίκαιοι,
ἀπέρριψαν τὴν πρότασιν, λέγοντες ὅτι αὐτοὶ ἦσαν καὶ εἶνε ἐλευ-
θεροὶ, ἀλλὰ πολεμοῦν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὅλης τῆς Κρήτης. —
Ἐξεύρετε ὅτι αὐτὸν τὸν χρόνον καὶ ὁ Μεχμενταλῆς ὑπεσχέθη διὰ
φιρμανίου τελείαν ἀνεξαρτησίαν τῶν Σφακιῶν ὑπὸ τὸν ὄρον μόνον
νὰ ἡσυχάζωσιν, ἀλλ' ὁμως ὑπερηφάνως αὐτοὶ εἶπον, ὅτι «ἐφ' ὅσον
ἡμεῖς βλέπομεν τουρκικὴν σημαίαν ἐν Κρήτῃ, θὰ τὴν πολεμοῦ-
μεν». — Ἐξεύρετε ὅτι ὁ πασᾶς καὶ μέχρι σήμερον μισθοδοτεῖ ἀ-
δρῶς πολλοὺς Σφακιανούς (α) διὰ νὰ ἡσυχάζωσι καὶ ὁμως αὐτοὶ,
ὡς τώρα βλέπετε, διοργανίζουσι πρῶτοι τὴν ἐπανάστασιν καὶ λαμ-
βάνουσι μετὰ τῶν λοιπῶν Σφακιανῶν πρῶτοι τὴν σημαίαν τῆς
κοινῆς ἐλευθερίας. — Ἐξεύρετε πόσους ἐφόνευσεν ὁ πασᾶς Σφα-
κιανούς καὶ πόσους ἐξώρισε διὰ νὰ μὴν τοῦ ἐπαναστατοῦν τὸν

(α) Μόνοι ὁ Ἅγ. Βουρδουμπᾶς, ὁ Πωλογεωργάκης, ὁ Καυκαλᾶς καὶ ὁ Κο-
πάσης ἐδέχθησαν τοὺς μισθοὺς, οἱ δὲ Μανουσογιαννοῦνης, Ἅ. Μανουσελῆς
Δεληγιαννάκης καὶ ἅπαντες οἱ λοιποὶ ἠρνήθησαν. Ὁ Ἅ. Μανουσελῆς ἐδέχθη
μὲν, ἀλλὰ μετὰ 20 ἡμέρας ἀπέστειλεν ὀπίσω τὸν διορισμὸν του.

τόπον.— Ὡς ἐκ τούτου καὶ τῶν τοιούτων οἱ ἐν Ἑλλάδι Σφακιανοὶ ἔπρεπε νὰ ἔχουσι πολλοὺς ἀνωτέρους βαθμοὺς ἄλλων καὶ αἱ χῆραι αὐτῶν καὶ τὰ ὄρφανὰ νὰ προστατεύωνται κάπως καλλίτερα καὶ ὁμοῦ γίνεται πᾶν τὸ ἐναντίον !

« Προκειμένου ὁμοῦ τώρα κοινοῦ ἀγῶνος καὶ συμφέροντος ταῦτα πάντα παραδίδονται εἰς λήθην καὶ ἡ ἀτομικὴ καθὼς καὶ ἡ ἐπαρχιακὴ ἀδικίαι, ἧτις μᾶς ἐγένεν, ὡς ἐνταφιασθῆ καὶ παλιν διὰ τὸ συμφέρον τοσοῦτου λαοῦ τῆς Κρήτης, καὶ εἴθε ἄλλη ἐποχὴ ν' ἀνταμείψῃ ἡμᾶς τοσοῦτῳ ἀδικηθέντας.— Ἡξεύρετε, συμπατριῶται, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἀπέκτησαν δικαιώματα ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης, διότι πανταχοῦ κατέβρεξαν αὐτὴν μὲ τὰ αἱματὰ των, ὅπερ δὲν ἔπραξαν ἄλλοι; Συμπατριῶται! Ἄν καὶ τώρα ἀπολαμβάνωμεν μεγαλύτερα καλὰ ἀπὸ ὑμᾶς, ἂν καὶ ὁ πασῶς μᾶς ὑπόσχηται διὰ φερμανίου παντοτεινὴν ἀσυδοσίαν καὶ τελειὰν ἐλευθερίαν, μόνον τοῦτο ἡμεῖς γνωρίζοντες τὸ κατάλληλον τοῦ καιροῦ περὶ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, ὑψώνομεν ἤδη πρῶτοι τὴν σημαίαν μας, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐπαναστάσεις καὶ χαιρετίζομεν αὐτὴν (x). Ἄλλὰ καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ μᾶς ἀκολουθήτε ὅλοι μέχρι θανάτου καὶ νὰ μὴ μᾶς ἐγκαταλείψητε νὰ πολεμοῦμεν μόνοι ὅλην τὴν Τουρκίαν, ὡς πάντοτε τὸ παθαίνομεν».

Σφακία 23 Φεβρουαρίου 1841.

« Οἱ Καπεταναῖοι καὶ λοιποὶ Πρόκριτοι τῆς Κρήτης ἐπιβιαιοῦμεν τὰ ἄνω εἰρημένα, καὶ συνάμα ὑποσχομέσθαι ν' ἀκολουθήσωμεν τοὺς Σφακιανοὺς εἰς τὸν ἀγῶνα μέχρι θανάτου.

Γεώργιος Μαριακάκης, Γεώργιος Κοτζιάκης, Μ.χ. Βασιλακάκης, Κωνσταντίνος Βασιλάκης, Γεώργιος Μυλωνάκης, Μάρκος Παπαδάκης, Γεώργιος Σηφάκης, Νικόλαος Γεωργακάκης, Ἀντώνιος Πουτσάρκος, Κωνσταντίνος Παπαντωνάκης, Γεώργιος Κορκιάδης, Παναγιώτης Τυγρυντής, Ἀ. Κουκουλιτής, Γεώργιος Γρυφακίης, Γεώργιος Γαλανάκης, Νικόλαος Κουκουλάκης, Ἐμμανουὴλ Μαλιντρέτος, Σήφης Σταματάκης, Στ. Μαζαλάκης, Ἰωάννης Πολέζιος, Κωνσταντίνος Κότσης, Μαν. Ἀποστολάκης, Ἀντώνιος

(α) Καθ' ἣν στιγμὴν ἐπροφίετο ἡ λέξις αὕτη, ἀναγινωσκόμενου τοῦ ἐγγράφου ἐν τῇ Συνελεύσει, ἡ σημαία τῶν Σφακίων ἀνυψώθη καὶ ἐχαιρετίσθη ὑπὸ μυρίων πυροβολισμῶν, ὡς ἔθος αὐτοῖς. Τὸ λιαν ἐγωστικὸν μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀληθινὸν τοῦτο ἐγγραφοῦν συνετάχθη ὑπὸ νεανίου τινός Σελινιώτου.

Σαριδάκης, Μιχαήλ Λιοδάκης. Θεόδωρος Κατζούρης, 'Ιάκωβος Κουμής, Κωνσταντίνος Πρωτοπαπαδάκης, Γεώργιος Δαμιανός, 'Αντών. Κωνσταντουλάκης, Βασίλειος Χαλής, Μιχαήλ Κοκολάκης, Νικόλαος Λούπης, Στ. Χ. Μιχάλης, 'Ι Στρογγυλός, Μανούσ Τσίκος, Δ Κατελάνος, 'Ιωάν. Καντιλιέρης, Αναγν. Παπαδάκης, Μαν. Παπαδάκης, 'Ιωάν. 'Ρεβιθάκης, Ν. Τσιλιτζάκης, Μαν. Ζολίδης, Γεώργ. Στυλιανουδάκης, Ν. Παπαδάκης 'Ιωάν. Πρωτής, Μ Μαδέρης, Ν. Μαρουλάκης, Π. Αρχοντάκης, Π. Κουμάνης, Κωνσταντ. Σολάνος, 'Ιωάν. Κασίλος, Μ. Μαρκουλάκης, 'Ι. Μαρκαντωνάκης, 'Ι Μαρκετάκης, Μ. Σκαλιδάκης Γ. Δεικτάκης, 'Ιωάν. Παπουτοής, 'Ιωάν. Κουτσοερίτης, 'Ελ. Λουκάκης, Μ Τσουρσιανάκης, Μ. Σταματούλης, Κωνστ. Πρεκατσάκης, Μ. 'Ρασουλάκης, Κ. 'Ρασουλάκης, 'Ιωάν. Πατάκης, Αρτ. Περάκης, Μ. Πωλάκης, Π. Δασκαλάκης, Γ. Παπαδάκης, Κ. Καρδαμάκης, Γ. Πουμπουράκης, Κ. Γεωργιάς, Μ. Γεωργουδούνης, 'Αντ. Κανιτσάκης, Γ. Λυμπινός, Μ. Κεφαλιανός, Δ. Βλαχάκης, 'Ι. Βλαχάκης, 'Αντ. Πενέσης, 'Ι. Γιανναράκης, 'Αντ. Κωνσταντουδάκης, 'Ιωάν. Μιχελάκης, Κωνστ. Παπαντωνάκης, Στ. Κουμουντράκης, Γ. Κοτσάμπασης, Μ Φρονιμάκης, Π. Μελισάκης, Γ. Δινάρης, Στ. Ντουνάκης, Γ. Μακελής, Γ. Πικάκης, Χ. Χατσιδάκης, Γ. Παπαδογιαννάκης, Γ. Βελεντζίνης, Κ. 'Αντωνάκης, 'Ι. Παπαδάκης, Γ. Κακουράκης, Κ. Σαρδινᾶς, 'Αντ. Παπαδάκης, Στ. Κουργιαμπές.

Τὰ κινήματα ταῦτα τῶν Σφακιανῶν καὶ λοιπῶν Κρητῶν πληροφορούμενος ὁ Μουσταφᾶς ἐξ ἀρχῆς τῆς ἐλεύσεως τῶν ξένων, ἀπέστειλε τὸν τότε σύμβουλον τῶν Σφακιῶν Ἀνδρέαν Κοπάσην, εἰς τὰ Σφακία, ἵνα ὁμιλήσῃ τὰ συνήθη εἰς τοὺς Σφακιανούς· ἦτοινὰ προσπαθῆσῃ διὰ παντὸς τρόπου νὰ καταπειθῇ αὐτοὺς ὅτι, ἐὰν δὲν ἀναμιχθῶσιν εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν ἐλθόντων ξένων, θὰ προκαλέσῃ φερμάνιον τῆς Πύλης, καὶ τοῦ Σουλτάνου αὐτοῦ, δι' οὗ νὰ δρίζηται ἐπισήμως ἡ παντοεινὴ ἀσυδοσία τῶν Σφακιανῶν καὶ ἡ πλήρης αὐτονομία. Νὰ ὑποσχεθῆ δὲ ἐκ μέρους τοῦ ἰσθίου καὶ σπουδαίαν σύνταξιν εἰς ὅσους ἤθελον ἐργασθῆ ἐπιτυχῶς ὑπὲρ τῆς ἀποχῆς τοῦ κινήματος.

Ὁ Ἀνδρέας Κοπάσης μετέβη εἰς τὰ Σφακία κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν Χριστουγέννων καὶ διέτριψεν ἐκεῖ πλέον τοῦ μηνός, χωρὶς ἐλάχιστον ἀποτέλεσμα τοῦ σκοποῦ. Ἐπανελθὼν δὲ εἰς Χανία ἐδήλωσεν εἰς τὸν Μουσταφᾶν τὸ ἀδύνατον τῆς παραδοχῆς τῶν δωρεῶν, προσθέσας μάλιστα ὅτι καὶ οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ λοιποὶ Κρητῆς σκοπεύουσι νὰ ζητήσωσιν Ἡγεμονίαν ἐπὶ τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας καὶ πολλοὶ ἀναφέρουσι τὸ δνομά σου, ὅπερ οὐκ ἦν ἀληθές.

Ὁ Μουσταφᾶς εἶτε ἐκ τῶν Ἀγγλων κωλυόμενος, εἶτε κολακευόμενος ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι, τῶν Σφακιανῶν ὄντων καλῶς διατεθειμένων ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης ἐπιρροὴν τότε ἐχόντων, ἠδύνατο δι' αὐτῶν νὰ κατορθώσῃ βραδίως, ὥστε ἐν ταύτῃ περιπτώσει νὰ ζητηθῇ αὐτὸς Ἰγερμῶν ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, δὲν ἔσπευσε νὰ καταπνίξῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐν τῇ γενέσει αὐτῆς.

Οἱ δὲ Κρήτες συμφωνήσαντες ν' ἀποδυσθῶσιν αὐτῆς εἰς νέον ἀγῶνα, διὰ κενὰς πάντοτε ἐλπίδας, διωργάνιζον ἀνευδότης τὰ κατ' αὐτόν. Ἡ ἀντιπροσωπεία τοῦ λαοῦ συνεστάθη ἀπὸ δύο μέλη ἐξ ἐλάστης ἐπαρχίας καὶ ἀπὸ τὰ Σφακία ἐπτά, ὅπερ προέτειναν αὐθορμήτως καὶ ὁμοφώνως οἱ λοιποὶ Κρήτες διὰ λόγους παλαιῶν ἀδικημάτων τοῖς Σφρακίανοις γενομένων, ἅτινα διαρρήδην ἀνωμολόγησαν καὶ ἐπισήμως ἔπειτα ἐπεβεβίωσαν καὶ κατεκύρωσαν ἀνευ ἐλαχίστης ἀπαιτήσεως τῶν Σφακιανῶν.

Ἐξελέχθητο δὲ ταῦτοχρόνως καὶ ἐκτελεστικὴν Ἀρχὴν συγκειμένην ἀπὸ 4 μέλη· τὸν Ἀριστείδην Χαιρέτην Πρόεδρον, τὸν Ρ. Βουρδουμπῶν ἀντιπρόεδρον, τὸν δὲ Ἀ. Κονταξάκην ἐκ μέρους τῶν 4 ἐπαρχιῶν τῶν Χανίων, τὸν Ν. Μπιστάκην ἐκ τῶν 4 ἐπαρχιῶν τῆς Ῥεθύμνης, αἱ δὲ ἔνδεκα ἐπαρχίαι τοῦ Ἡρακλείου δὲν εἶχον λάβῃ μέρος ἕως τότε. Γραμματεὺς δὲ διωρίσθη ὁ Θεόδωρος Χαιρέτης. Ἐφ' ὧν δὲ τῶν στρατιωτικῶν τῆς Κρήτης δυνάμεων διωρίσθη ἐπιθεωρητὴς (ἴσως στρατάρχης) ὁ Πωλογεωργάκης.

Εἰς δὲ τὰ χωρία Σφακίων ἐξελέγησαν ἀνώτεροι ὄπλαρχηγοί, ὁ Ἀνδρέας Μανουσέλης τοῦ Καλλικράτους Πεντακοσιάρχος, εἰς τὸ Ἄσπενδρον ὁ Σηφοδασκαλάκης μὲ τὸν αὐτὸν βαθμὸν, εἰς τὴν Ἰμβρον ὁ Ἀ. Μανουσογιαννῆς μὲ τὸν πρῶτόν του βαθμὸν στρατάρχου, εἰς τὸ Ἄστιφον ὁ Χριστόδουλος Μοράκης μὲ βαθμὸν Πεντακοσιάρχου, εἰς τὸ Μουρι ὁ Κ. Καβρὸς ὄπλαρχηγός, εἰς τὴν Ἀνώπολιν ὁ Γεώργ. Ἀνδρουλακάκης μὲ βαθμὸν Πεντακοσιάρχου, εἰς τὴν Ἀράδαιαν ὁ Ν. Τσόντος ὄπλαρχηγός, εἰς Ἁγίον Ἰωάννην ὁ Σ. Παπαδάκης μὲ βαθμὸν Πεντακοσιάρχου, εἰς Λιβανιανά ὁ Βαρδουλονικολῆς ὄπλαρχηγός, εἰς Ἁγίαν Ῥουμέλην καὶ Σαμαριὰν ὁ Μπουνάτος ὄπλαρχηγός, εἰς Ἐμπροσγιαλὸν ὁ Π. Τσιριντάνης μὲ βαθμὸν Πεντακοσιάρχου, εἰς Κωμητάδες ὁ Ἀ. Μποράκης ὄπλαρχη-

γός. Οί δὲ Στ. Δεληγιαννάκης καὶ ὁ Πατερόπουλος, Πεντακοσίαρχοι μὲν, ἀλλ' ἄνευ ὠρισμένης θέσεως ἐπὶ τῆς ὥρας.

Οὕτως οὖν ἐκανονίσθησαν τὰ σωματεῖα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐνεργειῶν ἐντὸς τοῦ Μαρτίου μηνός. Ἄφου δὲ προσκληθέντες ἦλθον ἅπαντες οἱ πληρεξούσιοι τῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν, μετὰ τῶν ἄλλων ἐργασιῶν συντάξαν ἀθορυμήτως ἐν Ἀποκορώνοις καὶ ἐπέδωκαν εἰς τοὺς Σφακιανούς τὸ ἐξῆς ἔγγραφον, δι' οὗ ἀνεγνωρίζοντο ἐπισήμως αἱ θυσίαι καὶ οἱ ἀγῶνες αὐτῶν, ὡς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς Κρήτης ὅλης ἀποκτηθέντα αὐτῶν δικαιώματα, ὅπερ ἦν τὸ ὄνειρον καὶ ὁ πόθος τῶν Σφακιανῶν, ὡς πολλὰ εἶδμεν.

α' Ἀριθ. 12. Δ. Ι. Συνελθόντες δὲ ἅπαντες οἱ Χριστιανοὶ πληρεξούσιοι καὶ ὀπλαρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν εἰς Βαφέ, ἀπόντων τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ ἀντιπροσώπων τῶν Σφακιῶν, ἀνεγνώρισαν πρῶτον καὶ ἐπιστήμως διεκηρύξαν τὰ κεκτημένα διὰ πολλῶν ἀγῶνων καὶ θυσιῶν δικαιώματα τῶν Σφακιῶν ὡς ἐξῆς.

«Οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ ὀπλαρχηγοὶ τῶν μέχρι σήμερον ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν τῆς πατρίδος μας Κρήτης συνηγμένοι εἰς τὸ χωρίον Βαφέ τῶν Ἀποκορώνων, πρὶν γίνῃ ἑναρξίς τῶν τακτικῶν συνεδριάσεων περὶ τῶν γενικῶν τῆς πατρίδος συμφερόντων, σκευθέντες ὅτι:

«Ἡ ἐπαρχία τῶν Σφακιῶν ἦτο πάντοτε ὀλιγώτερον καταπιεζομένη ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς δυναστείας· ὅτι τῇ ἐπαρουσιάσθησαν εὐκαιρίαι πρὸς ἀπόλησιν παμπόλλων ἐξαιρετικῶν προνομίων, ἀλλὰ φροντίζουσα μόνον περὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος τῆς φίλης πατρίδος, ὅχι μόνον ἠρνεῖτο τὴν παραδοχὴν τῶν προσφερομένων αὐτῇ ἐξαιρετικῶν προνομίων, ἀλλὰ πρῶτη αὐτῇ, ὡς πάντοτε, καὶ εἰς τὸν προκείμενον ἱερόν ἀγῶνα, δεχθεῖσα τοὺς ἐξωθεν ἐλθόντας συναδέλφους μας ἔκαμε συστηματικὴν ἑναρξίν τῆς ἐπαναστάσεως.

«Καὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτὴν τὴν φορὰν, μετὰ Θεόν, μόνη ἢ εἰλικρινῆς ἑνωσίς μας μετὰ τῶν ἀδελφῶν Σφακιανῶν καὶ ἡ σταθερὰ ἀπόφασις τοῦ νὰ συναγωνισθῶμεν μετ' αὐτῶν πιστῶς μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Πατρίδος δύναται νὰ μᾶς σώσῃ.

«Πρὸς διασκέδασιν δὲ πάσης ὑποψίας ἐνδεχομένης ἐκ μέρους τῶν ἀδελφῶν μας Σφακιανῶν ὅτι ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῆς Πα-

τρίδος μας ήθελον παραλειφθῆ, ὡς καὶ ἄλλοτε, τὰ νόμιμα καὶ ἱερά δικαιώματα τῶν Σφακίων. Δι' ὅλα δὲ ταῦτα.

α' Ἐκρίναμεν δίκαιον καὶ ἀπεφασίσαμεν νὰ κοινοποιήσωμεν ἐγγράφως διὰ τῆς παρούσης πράξεώς μας πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Σφακιανούς δοκιζόμενοι.

Α'. ὅτι θέλομεν συναγωνισθῆ πιστῶς μὲ αὐτοὺς εἰς τὸν παρόντα τῆς Πατρίδος μας ἱερὸν ἀγῶνα.

Β'. ὅτι δὲν θέλομεν ἀρνηθῆ εἰς πᾶσαν περίστασιν ὅτι οἱ ἀδελφοὶ ἡμῶν Σφακιανοὶ καὶ εἰς ταύτην τὴν φορὰν παρὰβλέψαντες τὰ παρελθόντα εἰς αὐτοὺς ἀδικήματα καὶ θυσιάσαντες τόσον τὰ ἰδιωτικά, ὅσον καὶ τὰ κοινὰ τῶν Σφακίων συμφέροντα, ἔδραμον καὶ τώρα πρῶτοι εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς κοινῆς Πατρίδος μας ἱερὸν ἀγῶνα.

Γ'. Ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῆς Πατρίδος θέλομεν διατηρήσῃ αὐστηροτάτην καὶ ἀμερόληπτον δικαιοσύνην ὡς πρὸς τὴν διανομὴν τῶν βραβεύσεων, καὶ

Δ'. ὅτι, ἂν οἱ ἀδελφοὶ ἡμῶν Σφακιανοί, ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῆς Πατρίδος μας, ζητήσωσι θέσιν κατάλληλον ἐπὶ δημοσίων γαιῶν τῆς κοινῆς ἡμῶν Πατρίδος διὰ νὰ συνοικισθῶσιν ὅλοι ὁμοῦ, ἐγκαταλιπόντες τὴν πετρώδη, τραχεῖαν καὶ ἀκαρπυνέπαρχίαν των, ἡμεῖς ἀπὸ τοῦδε δίδομεν τὴν ψῆφόν μας ὑπὲρ τῆς δικαίας ταύτης αἰτήσεως τῶν ἀδελφῶν μας Σφακιανῶν, διὰ νὰ τοῖς χρησιμεύσῃ ἐν γενικῇ Συνελεύσει τῆς Πατρίδος.

Ἐν χωρίῳ Βαφῆ τῶν Ἀποκορώνων 5 Ἀπριλίου 1841.

α Ταῦτα πάντα ἐνόρκως διαβεβαιοῦντες καὶ διακηρύττοντες ὑπογράφομεθα.

Οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ ὑπαρχηγοί.

Ἀναγνώστης Πρωτοπαπαδάκης, Ἀναγνώστης Κονταδάκης
ἀντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Σελίνου.

Γεώργιος Κονταζιάκης, Ἰωάννης Παναγιώτου, ἀντιπρόσωποι
τῆς ἐπαρχίας Κυθωρίας.

Δημήτριος Χρυσταφόπουλος, Π. Γεωργιάδης, ἀντιπρόσωποι
τῆς ἐπαρχίας Κισσάμου.

Κωνσταντῖνος Παναγιωτάκης, Γεώργιος Μαρικάκης, ἀντι-
πρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνων.

Νικόλαος Μπιστάκης, Ίωαννης Κατζουράκης, αντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Ῥεθύμνης.

Ἡλίας Κουδούμης, ... (ἀπὸν τότε), αντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Ἁγίου Βασιλείου.

Ἀναγνώστης Καλοειδᾶς, Νικόλαος Γενεράλης, αντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου.

Νικόλαος Μαρκόπουλος, Ἐμμανουὴλ Βυβυλάκης, αντιπρόσωποι τῆς ἐπαρχίας Μηλοποτάμου.

Οἱ ὄπλαρχηγοί.

Γ. Δαμιανός, Β. Χάλης, Ἰ. Κουμῆς, Μ. Κοκολάκης, Ἀ. Ποτηράκης, Ἰ. Παπαδάκης, Ἰ. Τσιστράκης, ἀντὶ τοῦ ἀγραμμάτου καπετὰν Ἀντωνίου Κωνσταντουδάκη Ἀναγνώστης Δασκαλάκης, ἀντὶ τοῦ ἀγραμμάτου Ἰ. Μυλωνάκη Ἀναγνώστης Παπαδάκης, ἀντὶ τοῦ ἀγραμμάτου Ἰ. Κοτζαμάνου Ἰ. Παπαδάκης.

Ὁ προσωρινῶς χρέη γραμματέως ἀναπληρῶν

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕΤΗΣ

(Τ. Σ.) Κρητῶν Πολιτεία.

Πρακτικὰ Β' συνεδριάσεως.

Ἐτὴν αὐτὴν ἡμέραν 5 Ἀπριλίου 1841 συνελθόντες ἰδίως οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπαρχιῶν Σελίνου, Κισσάμου, Κυδωνίας καὶ Ἀκρωτηρίου, Ἀποκορώνων, Ῥεθύμνης, Ἁγίου Βασιλείου, Ἀμαρίου καὶ Αὐλοποτάμου καὶ οἱ παρευρεθέντες αὐτῶν ὄπλαρχηγοί, καὶ προτάσεως γενομένης, ὅτι εἶνε δίκαιον νὰ γείνη ἀνάλογον ἰκανοποιητήριον ἔγγραφον ἀπὸ μέρους τῶν ῥηθειτῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Σφρακίων δι' ὅσα ἡδικήθησαν τὸ παρελθὸν εἰς τὴν ἐκτίμησιν καὶ βράβευσιν τῶν κοινῶν ἐκδουλεύσεων καὶ δικαιωμάτων αὐτῶν, ἐνεκρίθη παμφήφει καὶ συνταχθὲν τὸ ἔγγραφον ὑπεγράφη παρ' αὐτῶν.

Ἐπομένως πενταμελὴς ἐπιτροπὴ διορισθεῖσα καὶ συγχειμένη ἐκ τῶν κυρίων Γ. Κονταξάκη πληρεξουσίου Κυδωνίας καὶ τῶν ὄπλαρχηγῶν Β. Χάλη, Ἰ. Κουμῆ καὶ Γ. Δαμιανοῦ, προσκληθέντος κατ' ἰδίαν τούτων αἵτησιν καὶ τοῦ Ἀριστείδου Χαϊρέτου, ἐπεφορτίσθη νὰ παρουσιάσῃ τὸ ῥηθὲν ἔγγραφον εἰς τοὺς κυρίους ἀντι-

προσώπους και ὀπλαρχηγούς Σφακίων, ἐκφράζουσα και προφορικῶς τὰ ὑπὲρ τούτων αἰσθημάτά των σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἰδίου ἐγγράφου.

Τὸ ἐγγραφον τοῦτο, ἀφοῦ συνέταξαν ἡ ἀντιπροσωπεία και οἱ ἀνώτεροι ὀπλαρχηγοὶ τῶν ἔως τότε ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν κατ' ἰδίαν, πικραλοῦσα ἡ ἐπιτροπὴ και μεταβῆσα εἰς τὸ χωριὸν Τσιντσιφὲ τῶν Ἀποκορώνων, ὅπου διέμενον οἱ ἀντιπρόσωποι και ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακίων, ἐπέδωκεν εἰς αὐτοὺς μεθ' ὅλης τῆς ἐπισημότητος. Τὴν δ' ἐπιούσαν ἐπανῆλθον οὗτοι μετὰ τῶν Σφακιανῶν εἰς τὸν Βαφὲ και συνελθόντες ὅλοι ὁμοῦ ἀνέγνωσαν και ἐπεκύρωσαν τὰ πρακτικὰ ὡς ἑξῆς.

Πρακτικὰ Γ' Συνεδριάσεως.

Ἐτὴν ἑκτην Ἀπριλίου 1841 ἡμέραν Κυριακὴν συνῆλθον εἰς τὸ αὐτὸ μέρος οἱ ἰδιοὶ ἀντιπρόσωποι και ὀπλαρχηγοί, συνάμα και με ἐκείνους τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, και ἀναγνώσεως γενομένης τῶν χθεσινῶν πρακτικῶν ὄλων εὐρέθησαν σύμφωνα και ὑπεγράφησαν παρ' αὐτῶν.

Οἱ Ἀντιπρόσωποι.

Χατζῆ Ροῦσος Βουρδουμπᾶς, Μ. Δαγκαλάκης, Ἀ. Πρωτοπαπαδάκης, Ἐμμ. Χιονιάς, Μ. Πρωτοπαπαδάκης, Ἀ. Δεληγιαννάκης, » . . . ἀντιπρόσωποι Σφακίων.

Ἀ. Κονταδάκης, Ἀ. Πρωτοπαπαδάκης, ἀντιπρόσωποι Σελίνου.

Δ. Χρυσάφοπουλος, Π. Γεωργιάδης, ἀντιπρόσωποι Κισσάμου.

Ἰ. Παναγιωτάκης, Γ. Κονταζάκης, Γεράσιμος Στρατηγάκης, ἀντιπρόσωποι Κυθωρίας και Ἀκρωτηρίου.

Κ. Παπαντωνιάκης, Ἰ. Μυρικήκης, ἀντιπρόσωποι Ἀποκορώνων.

Ν. Μπιστάκης, Ἰ. Καντζουράκης, ἀντιπρόσωποι Ρεθύμνης.

Ἡλίας Κουδούμης, » . . . ἀντιπρόσωποι Ἁγίου Βασιλείου.

Ἀ. Καλοειδᾶς, Ν. Γενεράλης, ἀντιπρόσωποι Ἀμαρίου.

Ν. Μυρλόπουλος, Ἐμ. Βυβυλάκης, ἀντιπρόσωποι Ἀδλοποτάμου.

Οἱ Ὀπλαρχηγοί.

Ἀ. Μυρσογιαννάκης, Γ. Πωλογεωργάκης, Χ. Ρουσάκης, Π. Πατεράκης, Μ. Χιονιάς Ἀ. Παπαδάκης, Κ. Καθρός, Γ. Ἀνδρουλακάκης, Γ. Ἀ. Μοράκης, Σ. Καυκαλάς, Ἰ. Κουμής, Β. Χάλης, Μ. Βα-

σιλαντωνάκης, Μ. Κοκολάκης, Ί. Παπαδάκης, Μ. Κωστάκης, Ά. Δασκαλάκης, Γ. Δαμιανός.

‘Ο προσωρινός χρέη γραμματέως εκπληρώων
Θ. ΧΑΙΡΕΓΗΣ.

«Διά τὸ ἀκριβές τῆς ἀντιγραφῆς ἐκ τοῦ πρωτοτύπου τῆς βίβλου τῶν πρακτικῶν ἐν Ἀποκορώνοις τῆς Κρήτης.

Τῆ 16 Ἀπριλίου 1841.

(Τ. Σ.) Κρητῶν Πολιτεία.

‘Ο Γενικός Γραμματεὺς
ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕΤΗΣ

Ἐλαβον τέλος πάντων οἱ Σφακιανοὶ μετὰ τσαύτης ἐπισημότητος καὶ τηλικούτου κύρους τὸ ἔγγραφον, τὸ ὁποῖον ἀπήτουν ἄλλοτε ἐπιμόνως ἀπὸ τοὺς συμπατριώτας των. Ἐὰν οὖν οἱ Κρητὲς τοῦ 1821 ἦσαν φρόνιμοι, ὡς οἱ τοῦ 1841, δὲν θὰ ἤρνουντο ἐν Ἀρκαυδαίῳ (ὄρ. σελ. 314) νὰ πράξωσιν ὅ,τι οὗτοι ὀρθῶς καὶ δικαίως ἔπραξαν, ἵνα μὴ προκύψῃ τόση ψυχρότης μεταξύ των καὶ τόσαι ἀσχημῖαι καὶ δυσφημῖαι τοῦ ἄλλως ἐνδόξου ἀγῶνος τῆς Κρήτης. Ἐλθωμεν εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν ἐνεστῶτων. Οὕτω λοιπὸν οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ ὀπλαρχηγοὶ ἠσυχολοῦντο σπουδαίως, ἵνα ἐν ὁμοφροσύνῃ κανονίσωσιν ἐπὶ τῇ δικαιοτέρῳ καὶ φυσικώτερον τὰ πράγματα τοῦ ἐπικειμένου ἀγῶνος. Ἐνεκρίθη δέ, ἵνα μεταβῶσιν οἱ προεξάρχοντες εἰς Σούδαν, ὅπου ἐσ-ἀθμευεν ἡ Ἀγγλικὴ μοῖρα καὶ χαιρετίσωσι τὸν Ναύαρχον ὅπερ καὶ ἔπραξαν. Ὁ Ναύαρχος ὑπεδέχθη αὐτοὺς μετὰ μεγάλης τιμῆς καὶ δεξιώσεως, μετὰ κανονιοβολισμῶν καὶ σημαιστολισμῶν.

Μετὰ ταῦτα δ' ὁμιλήσαντες διεξοδικῶς καὶ συζητήσαντες τὰ πράγματα κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα νὰ ἐρωτηθῆ καὶ ὁ λαός· εἶτα δὲ ν' ἀποφανθῶσιν ὀριστικῶς περὶ τῆς μελλούσης ἀποκαταστάσεως τοῦ τόπου. Καθωρίσθη ἡ ἡμέρα καὶ ὁ τόπος, ὅπου ἔμελλε νὰ ἐρωτηθῆ ὁ λαός, ἐνθα ὤφειλε νὰ παρευρεθῆ καὶ ὁ Στουάρτ ναύαρχος καὶ ὁ πρόξενος Ἄγγλος, ὁ Τούρκος ναύαρχος Ταχῆρ καὶ ὁ διοικητὴς Μουσταφᾶς μετὰ τὰ ἐπιτελεῖά των. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἐν Κρήτῃ.

Ἄλλ' οἱ ἐν Ἀθήναις πολιτευόμενοι καὶ σὺν αὐτοῖς ὁ Ὄθων βασιλεὺς, νομίσαντες ἀπὸ τὰς φράσεις τοῦ Παλμεστρώνοιο καὶ τὰ

κινήματα αὐτοῦ, ὅτι ὡς φιλέλλην εἰργάζετο ὑπὲρ ἑαυτῶν, ὅπως προσαρτήσῃ καὶ τὴν Ἑλληνικὴν ταύτην νῆσον τῇ Ἑλλάδι, δὲν ἔπαυον προτρέποντες τοὺς Κρήτας ν' ἀπαιτήσωσιν οὐχὶ ἡγεμονίαν, ὡς ἦν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, ἀλλὰ τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν τῆς Πατρίδος των, ὅπερ, ἐὰν ποιήσωσιν οἱ Κρήτες, θὰ ἔχωσι καὶ στρατοὺς καὶ στόλους καὶ χρήματα καὶ ἅπαντα τὰ χρειώδη ἐκ τῆς Ἑλλάδος.

Ἐλθούσης δὲ τῆς ὀρισμένης ἡμέρας συνήλθον εἰς Βαφὲ οἱ προρρηθέντες καὶ πλῆθος λαοῦ. Ἐρωτήσεως δὲ γενομένης ἐκράυαζον ἅπαντες, λαός, ἀντιπρόσωποι αὐτοῦ καὶ ὀπλαρχηγοὶ λέγοντες. «Ἐμεῖς δὲν θέλομεν οὔτε Ἄγγλους, οὔτε ἡγεμονίαν, θέλομεν τὴν ἔνωσιν τῆς Πατρίδος μας μετὰ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, διὰ τοῦτο καὶ ἐχύσαμεν ποταμοὺς αἱμάτων κτλ.» Ὁ δὲ Ἄγγλος Πρόξενος τοῖς εἶπεν· τὸ ὅ,τι ζητοῦσι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ, καὶ ἐπομένως ὀφείλουσι νὰ σκεφθῶσιν εἰς ὅ,τι εἶνε δυνατόν νὰ κατορθωθῇ τώρα. Ἄλλ' ἐκεῖνοι ἐντονώτερον κατεκράυαζον ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως καὶ οὐδὲν πλέον.

Οἱ δὲ Ἄγγλοι, ὁρῶντες καὶ ἀκούοντες ταῦτα παρ' ἐλπίδα, ἐξεμάνησαν σφόδρα διὰ τὴν γενομένην εἰς αὐτοὺς ἀπάτην καὶ εἶπον εἰς τὸν Μουσταφᾶ καὶ Ταχῆρ· «ποιήσατε ἐπ' αὐτῶν ὅ,τι ἐγκρίνετε πρὸς ἡσυχίαν σας· εἴσθε εἰς τὸ ἐξῆς ἐλεύθεροι εἰς τὰς ἐνεργείας σας!» Τοσαῦτα εἰπόντες ἀνεχώρησαν πάραυτα σφόδρα παρωρισμένοι. Πολλοὶ ἐγένοντο ἔπειτα προσπάθειαι ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων καὶ ὀπλαρχηγῶν, ἵνα δυσωπήσωσι τοὺς ἐξωρισμένους Ἄγγλους, πλὴν εἰς μάτην. Οἱ τοσοῦτων καὶ τηλικούτων τιμῶν πρότερον ἀξιωθέντες μόλις δὲν ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅτε ἀπεπειράθησαν νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν ναυαρχίδα πρὸς ἀπολογία καὶ δικαιολόγησιν τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς των.

Τούτων γενομένων, ὁ Μουσταφᾶς ἀπελύθη ἐντελῶς τῶν Ἀγγλικῶν δεσμῶν καὶ προέτεινεν εἰς τοὺς λαοὺς νὰ διαλυθῶσι καὶ καθησυχάσωσιν, ὑποσχόμενος αὐτοῖς καὶ πλήρη ἄμνηστιαν. Ἄλλ' ἐκεῖνοι, περιμένοντες ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς στόλους τοῦ Ὄθωνος, ἠρνήθησαν ἐντόνως νὰ ὑποταχθῶσιν. Ὁ Μουσταφᾶς, καθορῶν τὸ ἀμετάθετον τῆς γνώμης των ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἀπέλυσεν ἐπὶ τέλους τὰ στρατεύματα κατ' ἐκείνων καὶ διεσχόρη-

σεν αὐτοὺς οἰκτρῶς. Μόλις δὲ συνήρθησαν μάχαι τινές εἰς Πρόβαρμα, Βαρέ, Βρύσαις, εἰς τὸ Ῥέθυμνον καὶ πολλαχοῦ τῆς νήσου, ἀλλ' ἄνευ οὐδενὸς ἄλλου ἀποτελέσματος, ἢ ὅτι ἐφονεύθησαν πολλοί, ἐν οἷς καὶ οἱ ἐκ τῶν ἐλθόντων Πατερόπουλος καὶ Δεικτάκης.

Μετ' οὐ πολὺ δὲ πεισθέντες οἱ Κρήτες ὅτι καὶ πάλιν ἐνεπαίχθησαν ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις οἰκτρῶς, διότι οὔτε στρατοὶ οὔτε στόλοι ἀνεφθίνοντο, οὐδὲ αἱ παχυλαὶ ἐκείνων ὑποσχέσεις ἐξέπληροῦντο ἕνεκεν τῆς Ἀγγλικῆς πιέσεως, ἰδίως δὲ μαθόντες ὅτι καὶ τοὺς ἀποπειρωμένους νὰ ἔλθωσιν εἰς Κρήτην ἐθελοντὰς ἐφυλάκιζον, ἀπηλπίσθησαν ὀλοσχερῶς καὶ ἀπέστειλαν τὸν ἐκ Καλλικράτους Παπᾶ Ἰωάννην πρὸς τὸν ἐν Βρύσαις ἐσκηνωμένον Μουσταφᾶν, ἵνα δηλώσῃ ἐκείνῳ τὴν ὑποταγὴν τῆς Κρήτης. Τοῦτο τοῦλάχιστον ἐποίησαν φρόνιμον, πρὶν ἢ καταστραφῆ ὀλόκληρος ἡ Κρήτη καὶ μυριάδες ἀνθρώπων χάριν τῆς Ἀγγλικῆς ἀπληστίας.

Ἐν τούτοις καὶ μεθ' ὄλην τὴν τότε ἀποτυχίαν τῶν οἱ Ἀγγλοὶ, μικρὸν πρὸ τῆς μεταβάσεως τοῦ Ῥώσου Μετζικῶφ εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ 1852, ἀπειράθησαν, ἵνα πραγματοποιήσωσι τὰ πρὸς τὴν Κρήτην σχέδιά των. Πλοῖόν τι πολεμικόν, οὗτινος τὸ ὄνομα δὲν ἐξηκριβώσαμεν, προσορμισθὲν εἰς Λουτρὸν ἀπεβίβασεν Σφακιανόν τινα, ὀνόματι Θεόδωρον, ὑπηρετοῦντα πρὸ πολλοῦ χρόνου εἰς τὰ ἀγγλικά πλοῖα. Οὗτος ἐξελθὼν προτεκάλεσε τοὺς τυχόντας πρόκριτους εἰς τὸ πλοῖον, ἔνθα ὁ ναύαρχος εἶχε νὰ τοῖς ὀμιλήσῃ. Προσῆλθον οἱ τυχόντες, εἰς οὓς προέτεινεν, ἵνα, εἴαν ἤθελον, ζητήσωσιν Ἠγεμονίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν Ἀγγλικὴν προστασίαν, καὶ ὅλαι αἱ δημόσιαι πρόσοδοι τῆς Κρήτης νὰ μένωσιν εἰς αὐτήν, ἵνα δαπανῶνται ὑπὲρ τῆς διανοητικῆς καὶ τῆς ὕλικῆς ἀναπτύξεως τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Μόνος δὲ ὁ λιμὴν τῆς Σούδας νὰ διατεθῆ εὐθὺς ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριότητα καὶ κατοχὴν τῆς Ἀγγλίας καὶ οὐδὲν ἄλλο. Ἄν δὲ οἱ Σφακιανοὶ ἐνῆργουν ἀποτελεσματικῶς ὑπὲρ τούτου, θὰ ἀφίνοντο παντελεῦθροι καὶ εἰς ὀλοσχερῆ ἀτέλειαν διὰ παντός.

Εἰς ταῦτα ἀπήντησαν οἱ Σφακιανοὶ εἰπόντες, ὅτι τὰ αὐτὰ ἐζήτησαν οἱ Ἀγγλοὶ καὶ εἰς τὰ 1841, ἀλλ' ὁ Κρητικὸς λαὸς δὲν τὰ ἐδέχθη, προτιμήσας αὐθις νὰ ὑποταχθῆ εἰς τοὺς Τούρκους. Ὁ δὲ Ἀγγλος εἶπε· ναί, ἀλλὰ τότε οἱ ἐν Ἀθήναις τοὺς ἠμπόδισαν, νομίζοντες ὅτι θὰ τοῖς δοθῆ ἡ Κρήτη. Οἱ Σφακιανοὶ ἀνταπήντησαν,

ἔτι αὐτοὶ μονομερῶς δὲν ἠδύναντο νὰ δώσωσιν οὐδεμίαν ὀριστικὴν γνώμην καὶ πρέπει νὰ λάβωσι καιρὸν νὰ συνεννοηθῶσι μεθ' ὅλων τῶν προκρίτων Σφακιανῶν. Ὁ ναύαρχος τοῖς εἶπεν, ὅτι αὐτὸς δὲν ἠδύνατο νὰ μὲνῃ ἐκεῖ μέχρι τῆς συσκέψεως αὐτῶν, ἀλλ' ὥφειλον νὰ δώσωσι γραπτὴν τὴν ἀπόφασίν των, οἰαδῆποτε ἂν ᾖ, εἰς τὸ ἐν Χανίοις ἀγγλικὸν προξενεῖον. Ταῦτα εἰπὼν ἀνεχώρησεν εὐθέως.

Συνελθόντες δὲ ἔπειτα οἱ πρόκριτοι καὶ σοβαρῶς καὶ λίαν περισκεμμένως συζητήσαντες τὴν ἀγγλικὴν πρότασιν ἐγνωμάτευον ὅτι, ἐπειδὴ ἐξ Ἑλλάδος οὐδὲν εἶχον νὰ ἐλπίζωσι μὴ θελόντων τῶν Ἑγγλων, ἐκ τῶν προταθέντων δὲ εὐρισκόν μέγα συμφέρον, πρέπει νὰ προβῶσιν εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς ῥηθείσης πολιτικῆς ἀποκαταστάσεως, μάλιστα δὲ ἐὰν ᾗελον οἱ Ἑγγλοι νὰ ἐνώσωσι τὴν Κρήτην καὶ μὲ τὰ Ἑπτάνησα. Ἐμεινε λοιπὸν τὸ ζήτημα εἰς τὸ νὰ ὑποβληθῇ καὶ εἰς τῶν λοιπῶν Κρητῶν τὴν ἔγκρισιν. Τότε ἀναστὰς ὁ ἐκ Καλλικράτους Πέτρος Μανουσέλης, ὅστις ἐθεωρεῖτο εἰς τῶν συνεωτέρων ἐν Σφακίοις, ἔλεγε· «Θὰ σὰς ἐρωτήσω ἓνα λόγον· τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς θυσίας καὶ τὰ αἵματα ἀποῦ ἐχύσαμε, γιὰ τοὺς Ἑγγλους τὰ ἐπάθαμε, γῆ γιὰ τὸ γένος μας; οἱ δὲ ἀπήντησαν· γιὰ τὸ γένος μας καὶ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν του· Ἐ! κιαμὲ γιὰτι θὰ ὑποδουλώσωμεν μὲ θέλημά μας τὴν αἰματοζυμωμένην καὶ κακομοῖρά μας Πατριδα εἰς ἔθνος ἀποῦ τὸ ὅποσον ποτὲ μας πλειὸ δὲν θὰ ἠμπορέσωμεν νὰ γλυτώσωμεν;» Ταῦτα εἰπόντος τούτου, οὐδεὶς τῶν λοιπῶν ἐπέφερον ἀντίρρησησιν, ἀλλὰ λέγοντες ἄλλ' ἄντ' ἄλλων διελύθησαν ὅλως ἄπρακτοι καὶ οὐδὲ εἰς τὸ προξενεῖον ἀνήγγειλαν ἴσως ἀποφατικὴν ἢ καταφατικὴν γνώμην. Ἐγένοντο δὲ ἔπειτα καὶ ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις τοιαῦται ἐνέργειαι, ἀλλ' ἀφοῦ διεδόθη ὅτι ἐν Σφακίοις πρὸ πολλοῦ ἀπερρίφθη ἡ τοιαύτη πρότασις, ἐγκατελείφθησαν αὐταὶ πανταχοῦ,

Ἡ ἀπόπειρα αὕτη τῶν Ἑγγλων ἦτο βεβαίως συνέπεια τῶν ἐν Πετρούπολει ἐν παραβύστῳ τότε τεκταινομένων πρὸς ἑναρξιν μεγάλου πολέμου, οὗτινος τὴν ἔκλασιν ἀγνωοῦντες οἱ ἄπληστοι Ἑγγλοι, ἐλάμβανον πρόνοιαν τοῦ ἀφαρπάσαι ἐγκαίρως μερίδιον ἐκ τῆς μεγάλης λείας. Ἐντεῦθεν καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων δηλοῦται ὁ λόγος, δι' ὃν ἀπεκλείσθη τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας ἡ ἀτυχῆς Κρήτη καὶ οἷα ἡ περιμένουσα αὐτὴν τύχη!

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ

ΗΤΟΙ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ Ζ΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ἡ διαγωγή τοῦ διοικητοῦ Βελή πασᾶ καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς.

Μεταβαίνοντες εἰς τὸ ἕβδομον μέρος τῆς πραγματείας παρατηροῦμεν ἐκ προοιμίου, ὅτι ἐντεῦθεν ἄρχεται ὁ λαμπρότατος ἀστὴρ τῶν Λευκωρεϊτῶν νὰ σπεύδῃ εἰς τὴν δύσιν του τοσοῦτον, ὥστε πρὶν ἢ περάνωμεν τὸ μέρος τοῦτο ὀφόμεθα αὐτὸν ἐπισκιαζόμενον εἰς τὸ τέρμα τοῦ ὀρίζοντος, ἂν μὴ καὶ ὀλοτελῶς καταδυόμενον· διότι, ἀφοῦ οἱ Εὐρωπαῖοι ἠδδόκησαν νὰ προσλάβωσιν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν χριστιανικὴν χορείαν καὶ τοὺς Μωσμεθανοὺς καὶ περιφρουρήσωσιν αὐτοὺς τοσοῦτον ἰσχυρῶς δι' ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων διεθνούς συνθήκης, οὗτοι οὕτως ἐξασφαλισθέντες ἀπὸ πάσης ἐπιθέσεως ἀπεξεδύθησαν, ὡς εἰκόσ, τὴν προσωπίδα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐνεδύθησαν αὐθις τὴν τοῦ Τούρκου, ἀλλ' ὑπὸ εὐρωπαϊκὴν χορείαν, δι' ἧς ἀδεῶς κατέστρεφον διὰ θεμιτῶν καὶ ἀθεμιτῶν μέσων πᾶν ὅ,τι προνόμιον ἢ ἄλλο τι καλὸν εἶχον ἀφῆσθ ἕως τότε εἰς τοὺς ἀθλίους ὑπηκόους των ἕνεκεν φόβου.

Ἐκτοτε, ἀφοῦ ἐξαίρεσωμεν ἴσως μόνον τὴν Κωνσταντινούπολιν, οὐδεμίαν ἐπισημότητα, οὐδεμίαν ἐπιρροήν, ἢ ἰσχὺν ἀφῆκην ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀπρόσβλητον. Πᾶσα αὐθαιρεσία καὶ ἀπληστία τοῦ ποτὲ Γιανιτσαρισμοῦ νομιμοποιηθεῖσα ἐτελεῖτο ἀδεῶς ὑπὸ τὸ πρόσχημα μεταρρυθμίσεως. Ἡ φωνὴ τῶν ὑπηκόων δὲν εἰσέδουε πλέον εἰς τὰ ὄτα τῶν χριστιανῶν Δυνάμεων, διότι ἦν εἰς τὸν χάρτην γεγραμμένον τὸ Χάτ-χουμαγιὸν τοῦ Σουλτάνου.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις καὶ αὐτοὶ οὗτοι δεσμεύσαντες ἑαυτοὺς κοινῇ συνθήκῃ ἐνώπιον τοῦ Μεγάλου Τούρκου δὲν ἐβράδυναν νὰ αἰσθανθῶσι τὴν ἐκείνου πρὸς αὐτοὺς περιφρόνησιν καὶ ὑποχρησίαν,

ὥστε καὶ τὰ πανταχοῦ τοῦ Κράτους προξενεῖα καὶ πρακτορεῖα αὐτῶν νὰ ἰδῶσιν ἀπειλούμενα, ἐξυβριζόμενα, ἔτι δὲ καὶ τοὺς προξένους καὶ πράκτορας αὐτῶν, βουλομένους νὰ ὑπερασπίσωσι τὰ συμφέροντα ἢ τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτῶν, ἀποσφραζομένους! Καὶ ὁμοῦ διὰ τὸ πείσμα τῶν ἄλλως φρονούντων Ῥώσων, οὐ μόνον κατέπινον σιωπηλῶς τὸ πικρὸν ποτήριον τῆς σφαλερᾶς ἐν Ἀνατολῇ πολιτικῆς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ ταμεῖα αὐτῶν προθύμως ἠνέφξαν εἰς τοὺς προσφιλεῖς των Τούρκους, ὑποσχομένους μεταρρυθμίσεις καὶ οὐραίας δωρεάς ὑπὲρ τῶν ὑπηκόων. Τοιαύτη τις ἦν ἡ κατάστασις καθόλου τῶν πραγμάτων τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὰ 1856 καὶ ἔξῃς (α). Ἄλλ' ἔλθωμεν εἰς τὰ ἰδιαίτερα τῆς Κρήτης, καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰ Σφακία, ἅτινά εἰσι τὸ ἡμέτερον ἀντικείμενον.

Ὁ Βελῆς, διοικητὴς τῆς Κρήτης, συνειδῶς τὴν ἐνεστῶσαν ἀσφαλῆ θέσιν τῆς πολιτικῆς των ἐγένετο ὑπὲρ πάντα ἄλλον διοικητὴν ἀγέρωχος πρὸς πάντας, ἰδίως δὲ πρὸς τοὺς ὑπηκόους του ἀφόρητος τύραννος καὶ ἀπληστος Γιανίτσαρὸς κατέστη. Φόροι ἐπὶ φόρων, στασιμότης καὶ τρόμος ἦσαν τὰ πατρικὰ αὐτοῦ εὐεργετήματα, καὶ πρὸς τὴν ἐλαχίστην ἀντίρρησην ἐξορία ἢ δεσμὰ ἄνευ διακρίσεως, ἄνευ δίκης ἢ ἀποδείξεως ἐνοχῆς.

Εἰς προκρίτους τινὰς τῶν Σφακίων, τὸν Πωλογεωργάκην, τὸν Μ. Μανουσέλην, τὸν Προκόπην, τὸν Τσιριντάνην, τὸν Χιονιάν, τὸν Ζερβὸν καὶ ἄλλους τολμήσαντας ἐν Χαλέπα νὰ ἐπιφέρωσιν ἐλαφρὰν τινα παρατήρησιν διὰ νέον τινὰ ἐπιβληθέντα φόρον, ἐβόα μετὰ πολλῆς τουρκικῆς λεπτότητος· «Κερατάδες! Κερατάδες! Ὁ μπαμπᾶς μου (Μουσταφᾶ παπᾶς) σᾶς ἔκαμε νὰ ἔχητε καθ' ἕνα σας ἕνα ἄλογον, μὰ ἐγὼ θὰ σᾶς κάμω νὰ ἔχητε κάθε δέκα ἕνα γαϊδαρον, γαϊδάροι!» Καὶ εἰς ἄλλους ἔλεγε πολλάκις ὅτι θὰ τοὺς κάμῃ νὰ τυλίσσωνται μὲ ψάθα. Οἱ λόγοι οὗτοι ἐπραγματοποιούντο ὁλονὲν καὶ ἡ Κρήτη καθίστατο χώρα τρομοκρατίας καὶ ἐλεεινότητος.

Ἐνεκεν τῆς ἀγερωχίας ταύτης, τῆς ἀπληστίας καὶ τῆς τραχύτητος κατέστη τοσοῦτον μισητὸς παρὰ τῷ λαῷ καὶ τοσοῦτον ἐξωγκώθη ἢ κατ' αὐτοῦ κοινῇ ἀγανάκτησις, ὥστε ἀπὸ μικρᾶς ἀ-

---

(α) Σήμερον ὁμοῦ τὰ πράγματα κάπως μετεβλήθησαν ἐπὶ τὸ κρεῖττον.

φορμῆς μεγάλη προσηνύετο ἔκρηξις. Ἡ ὀργὴ αὐτῆ τοῦ λαοῦ ὑπεδαυλιζέτο λίαν ἐπιτηδείως ὑπὸ τῶν πλείστων προξένων συνειθισμένων νὰ θυμιάζωνται ὑπὸ τῶν πρώην Διοικητῶν, νῦν δὲ περιφρονουμένων ὑπὸ τούτου. Τούτου ἕνεκεν ἐζήτουν αἰτίας, ἵνα περιπλέξωσιν αὐτὸν καὶ ἐξώσωσιν ἐκ τῆς Κρήτης, ὡσεὶ μὴ ἐνόουν, ὅτι ἡ πολιτικὴ φορὰ τῶν πραγμάτων ἦτο τοιαύτη καὶ πᾶς ἄλλος Διοικητῆς ἐν Κρήτῃ θὰ ἦτο τοιοῦτος. Ἐν τούτοις ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ν. Κανάρη ὡς προξένου ἐν Κρήτῃ ἐνίσχυσε τὰ σχέδιά των· διότι ἐλθόντι εἰς Χανιά οὐδεμίᾳ ἐγένετο αὐτῶ τιμὴ ἐκ τῶν συνήθων ἐκ μέρους τῆς Διοικήσεως, ὥστε φιλοτιμηθεὶς ἐπέστρεψεν εὐθέως εἰς Ἀθήνας· μετ' οὐ πολὺ δ' ἐπανελθὼν μὲ πνεῦμα ἐκδικήσεως κατὰ τοῦ Διοικητοῦ συνεταίρισθη ἔαδίως καὶ τοὺς λοιποὺς προξένους κατ' αὐτοῦ. Ὁ ἐξωργισμένος λαὸς ἔχων γνῶσιν τῆς δυσαρκεσίας τῶν προξένων κατὰ τοῦ Διοικητοῦ ἐλάμβανε θάρρος καὶ ὀσημέραι καθίστατο ἀγέρωχος καὶ ἀπειλητικός. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθησαν τὰ σπέρματα μεγάλων καὶ σοβαρῶν πραγμάτων ἐν τῷ τόπῳ, ἅτινα δεόν νὰ παρακολουθῆ ὁ βουλόμενος.

Συνομιλοῦντές ποτε εἰς τὸ χωρίον Λάκκουσ ὀλίγοι τινὲς μετὰ τινων ἐκεῖ εὐρεθέντων Σφακιανῶν εἶπον καὶ περὶ τῆς ἀφορήτου διχωγῆς τοῦ Διοικητοῦ. Ἡ ἀπλῆ συνομιλία τῶν ἀσήμενων ἐκείνων ἀνδρῶν κατέστη προβάδην σπουδαία σύσκεψις περὶ ἐξευρέσεως μέσου τῆς ἀπαλλαγῆς. Ἀπεφάσισαν νὰ προβῶσιν εἰς δοκιμὴν, ἀλλ' ἐνεκρίθη νὰ βολιδοσκοπήσωσι πρῶτον τὰς διαθέσεις τῶν Σφακιανῶν, ὧν ἄνευ δὲν ἠδύνατο ποιῆσαι τι. Ὅθεν ἄνευ ἀναβολῆς τῆ πρωτοβουλία τοῦ Λακκιώτου Χ. Μ. Γιανναράκη μετέβησαν εἰς τὰ Σφακία οἱ ἐνταῦθα Σφακιανοὶ μετ' αὐτοῦ καὶ δύο ἑμοχωρίων του. Πολλὰ χωρία τῶν Σφακιῶν περιελθόντες εὗρον τοὺς κατοίκους πολὺ προθύμους κατὰ τοῦ τυραννίσκου Βελῆ.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἔμμενον τὰ πράγματα ἐπὶ πολλοὺς μῆνας καὶ ἐφαίνοντο ὡσεὶ λησμονηθέντα πλέον. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαῦτο μεταβάς εἰς Λάκκουσ ὁ εἰσπράκτωρ Τοῦρκος τῶν στρατιωτικῶν φόρων μετεχειρίσθη τρυχυτάτην συμπεριφορὰν. Οἱ τολμητοὶ Λακκιῶται παροργισθέντες σφόδρα διὰ τὸν τρόπον τοῦ εἰσπράκτορος ἀπέπεμψαν αὐτὸν ἐπίσης αὐθαίρετως· ταυτοχρόνως δὲ λαβόντες τὰ ὄπλα, ἔχοντες καὶ τὴν προηγουμένην τῶν Σφακιανῶν

γνώμην, κατήλθον εἰς τὰ Κουτσουνάρια (14 Μαΐου 1858) 150 περίπου ἄνδρες καὶ ὄλονέν προσήχοντο αὐθορμήτως καὶ ἄλλοι ἀπὸ διάφορα χωρία. Τὸ συμβούλιον ἔγραψε πρὸς τὸν Βελῆν ὄντα εἰς Ἡράκλειον, ἀλλ' οὗτος δὲν ἐκινήθη περιφρονῶν τὸ κίνημα.

Οἱ δὲ Σφακιανοί, εἴτε διότι δὲν εἶδον εὐχαρίστως εἰς ἄλλους πρώτην φοράν τὴν πρωτοβουλίαν, εἴτε διότι ἐν τῷ μεταξὺ αὐτῶν ἐγεννήθη σφοδρὰ διαφωνία περὶ ἐπαρχιακῶν ἀξιώσεων, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, ἐβράδυναν πολὺ νὰ προσέλθωσι καὶ συνεπῶς οἱ πρότερον ἀθροισθέντες ἤρξαντο νὰ ἀποδειλιώσιν, ὥστε εἰς ἕκαστος διενοεῖτο πλέον πῶς νὰ εὕρῃ τρόπον ἀρμόδιον ν' ἀποσυρθῇ καὶ μὴ εὕρεθῇ ἐνοχοποιημένος ἀπέναντι τοῦ ἀγερώχου Βελῆ.

Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει πνευμάτων εὕρισκόμενοι καὶ τὴν θέσιν των οἱ πρωτοῦργοι καθορῶντες ὁσημέραι δεινουμενῆν, ἐχάρησαν ὑπερβαλλόντως, ὅτε εἶδον ἰσχυρὸν σῶμα Σφακιανῶν ὑπὸ τὸν Ἄ. Μανουσογιαννάκην καὶ Μ. Πρωτοσύγγελον προσερχόμενον, ὅπερ καὶ ἐδέχθησαν μετὰ γενικοῦ πυροβολισμοῦ. Ἐκτοτε πλέον οἱ φόβοι καὶ διπταγμοὶ διεσκεδάσθησαν, τὸ θάρρος ἐνισχύθη καὶ ἀπὸ τῆς γνώμης τῶν Σφακιανῶν ποσῶς δὲν ἀπεμακρύνοντο μέχρι τέλους τοῦ κινδύνου.

Οἱ ἐν Χανίοις πρόκριτοι Τοῦρκοι καὶ τὸ Συμβούλιον ἐγνωστοποίησαν εἰς τὸν ἐν Ἡρακλείῳ Διοικητὴν, ὅτι κατήλθον καὶ οἱ Σφακιανοὶ καὶ ἠνώθησαν τοῖς λοιποῖς. Τότε μόνον ἐκλαβὼν τὸ κίνημα ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν ἀπέπλευσε διὰ νυκτὸς πρὸς τὰ Χανία, ὅπου ἐπληροφόρηθη λεπτομερῶς τὰ πάντα. Ὅθεν προσκαλεσάμενος κατ' ἰδίαν τὸν τότε σύμβουλον τῶν Σφακιῶν Πωλογεωργάκην ἔλεγε· «Καπετὰν Γεωργάκη, τὴν ἐπάθκμεν! . . . Ἄλλ' ὕπαγε εὐθὺς νὰ εὕρῃς τοὺς ἐδικούς σου εἰς τὴν συνάθροισιν καὶ νὰ τοῖς εἴπῃς, ὅτι τοὺς χαιρετῶ, καὶ ἂν φύγουν εὐθὺς, θὰ κάμω τὰ Σφακία ὅλως διόλου ἀσύδοτα, καὶ εἰς τοὺς Καπεταναίους θὰ ὀρίσω ἰσόβιον μισθόν, ὅστις θὰ δοθῇ μεγαλύτερος εἰς ὅσους ἐργασθῶσι περισσότερον διὰ τὴν διάλυσιν τῶν συναθροισθέντων.

Παρκλαβὼν δὲ ὁ Πωλογεωργάκας καὶ τὸν υἱὸν τοῦ πρὸ πολλοῦ ἀποβιάσαντος Ἐ. Βουρδουμπᾶ Σήην μετέβη καὶ ὠμίλησε τὰ παργγεληθέντα ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς Σφακιανούς, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἀπήντησαν μετὰ πολλῆς ὀργῆς εἰπόντες. «Καπετὰν Γεωργάκη, δὲν τοῦ

πρέπει νά χαιρετᾷ Κερατάδες, οὐδὲ νά τάσῃ τιμαὶς καὶ δόξαις εἰς Γαϊδάρους. Αὐτὰ ὕπαγε νά τοῦ εἶπῃς. Ἐμεῖς δὲν ἤμποροῦμεν ν' ἀφήσωμεν ἐδὰ πλεῖο τοὺς ἄλλους νά τοὺς καταστρέψῃ διὰ τὰς δωρεάς του.» Ὁ δὲ Πωλογεωργάκης εἶπε· μὴ σὰς μέλλῃ διὰ τοὺς λοιποὺς πατριώτας μας καὶ ἐμεῖς ἤμποροῦμεν νά τὸν ὑποχρέωσωμεν πρὶν νά τοῖς φέρῃ μίαν γενικὴν ἀμνηστίαν. «Ἄλλὰ τῆς τιμῆς τῶν Σφακιανῶν εἶνε, καπετὰν Γεωργάκη, εἶπον, νά ὠφεληθῶσι μόνοι ἀπὸ ἓνα κίνημα κοινόν;» Ὅχι εἶπε καὶ αὐτός· λοιπὸν βαστάξετέ το καὶ ἴσως γίνῃ κοινὸν καλόν.

Ἐπανελθὼν ὁ Πωλογεωργάκης εἰς Χαλέπαν εἶπε κατὰ λέξιν τὰς ἀπαντήσεις ἐκείνων εἰς τὸν Βελῆν, ὅστις ἐγένετο παράφρων ὑπὸ τῆς ὀργῆς καὶ παραχρῆμα διέταξε τὴν κίνησιν τοῦ στρατοῦ κατ' ἐκείνων. Ἄλλ' ὁ Μεχμέτ πασὰς τοῦ στρατοῦ ἠρνεῖτο νά κινήσῃ λέγων, ὅτι ἄνευ γραπτῆς διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου δὲν ἠδύνατο νά ὀδηγήσῃ τὰ στρατεύματα ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς ὑπηκόους του. Καὶ οἱ πρόξενοι κατέστησαν ὑπόλογον τὸν Μεχμέτην, ἐάνεισῆκουσε τοῦ ἐξημμένου Διοικητοῦ, ἐπειδὴ ὁ λαὸς ζητεῖ ἱκετευτικῶς καὶ οὐχὶ ἐχθρικῶς βελτίωσιν τῆς ἐνεστώσης καταστάσεώς του.

Συνελθὼν δ' εἰς ἑαυτὸν ὁ Βελῆς ἐκ τῆς παραφροσύνης, ἐσκέφθη, ἵνα ἐνοχοποιήσῃ τοὺς λαοὺς ἐνώπιον τῆς Πύλης καὶ τότε διακωιδεῖς αὐτὸς ἠδύνατο νά λάβῃ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Σουλτάνου, ἵνα ἐκδικηθῇ τοὺς ἀτιμώτους ὑπηκόους. Ὅθεν προσεκάλεσε συνέλευσιν ἐν Χανίοις συγχειμένην ἀπὸ πολλοὺς προκρίτους ἐκατέρων τῶν φυλῶν, ἐκ τοῦ τότε Ἀρχιεπισκόπου Ἰωαννικίου, ἀνδρὸς εἰς ἄκρον διεφθαρμένου καὶ ὄλως ἀτυνειδήτου, ἐκ τοῦ ἐπισκόπου Κυδωνίας Καλλίστου, ὄνομα καὶ πρᾶγμα, ἀπὸ Ἡγουμένου τῶν Μονῶν κτλ. Οὗτοι πάντες συνῆλθον οὐχὶ ἵνα συζητήσωσι, συσχεφθῶσι καὶ συναποφασίσωσιν ὅ,τι ἔδει, ἀλλ' ἵνα ὑπογράψωσιν ἐκθεσιν προαποφασισμένην καὶ προσυντεταγμένην ὑπὸ τοῦ πασᾶ, τοῦ μητροπολίτου καὶ ἄλλων ὁμοίων, δι' ἧς παρίστανον τοὺς συναθροισθέντας Χριστιανοὺς ταραξίας, ληστὰς καὶ κακούργους, ἐνῶ οὐδέποτε ἴσως ὁ λαὸς τῆς Κρήτης ἐξεγερθεὶς ἐφύλαξε μείζονα τάξιν καθ' ὅλας τὰς ἐπόψεις καὶ μὲ τόσῃν αὐστηρότητά. Σελινιώτης τις ἀπεδείχθη ὅτι διεβίβαζε προδοτικῶς τὰς σκέψεις τῶν Χριστιανῶν εἰς τὸν πασᾶν, καὶ συλλαβόντες αὐτὸν ἐσφράγισαν

αὐτοῦ τὸ μέτωπον διὰ πεπυρωμένης σφραγίδος, φερούσης ἐπιγραφὴν «ὁ Ἀντίχριστος». Τὸ στίγμα ἐφάνετο ἰσοβίως. Οὕτως ἐτιμώρουσαν παντοίας φύσεως παρεκτροπᾶς.

Ἀναγνωσθεΐσης δὲ τῆς ἐκθέσεως ἀνέστη ὁ Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης καὶ ὑπέγραψε τὴν καταδικὴν τοῦ ποιμνίου· οἱ λοιποὶ ἔφριξαν διὰ τὴν ἐνοχλήν, ἣν ἀνελάμβανον, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμων νὰ ἀντείπωσιν. Ἡ σειρά ἔρχεται εἰς τὸν Κυδωνίας Κάλλιστον. Οὗτος εἶπεν ἀναστάς, ὅτι δὲν ἠδύνατο διὰ τῆς ὑπογραφῆς του νὰ παραστήσῃ εἰς τὴν Πύλην 10,000 ἀνδρας ληστὰς καὶ κακούργους, ἐνῶ οὐδὲν κακὸν ἔπραξαν. Ταῦτα ἀκούσαντες ὁ Διοικητὴς καὶ ὁ Μητροπολίτης ἐπέπληξαν αὐτὸν σφοδρῶς καὶ ἠπειλήσαν αὐτὸν ὅτι θα τὸν παραστήσωσιν εἰς τὴν Πύλην ὡς πρωταντάρτην καὶ ἀρχηγὸν ἐκείνων.

Οὕτω τοίνυν οὗτος ἀπειληθεὶς καὶ φύσει δειλὸς ὢν ἔλαβε τὴν γραφίδα εἰς χεῖρας καὶ ἴστατο ἐπὶ πολὺ καταπιεζόμενος ἀφ' ἐνός ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τοῦ φόβου καὶ μονολογῶν ἔλεγε· «Καὶ δὲν ἤξε ὕρω τί νὰ γράψω!». Αὐτὰ ἀκούσας ὁ βάρβαρος Ἰωαννίκιος τῷ εἶπε μετὰ σατραπικῆς ὀργῆς· «αὐτὸ νὰ γράψης· ὅτι δὲν ἤξεύρεις τί νὰ γράψης!». Ἀμα δὲ τῇ ἀπειλῇ πίπτει χαμαὶ λειπόθυμος καὶ μόλις προφθάσαντες μετήνεγκον αὐτὸν διὰ τῆς διοικητικῆς ἀμάξεως εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν του, ἔνθα καὶ ἐξέπνευσε μετ' ὀλίγα λεπτὰ ὁ ἀληθὴς ποιμὴν ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου του.

Τὸ γεγονός τοῦτο καὶ τὰ σχέδια τῶν Ἀρχόντων ἀθρόα ἀνέτρεψε καὶ αὐτοὺς κατήσχυσε καὶ κατετρομάζε καὶ τὰ πλήθη ἐτιμᾶλλον παρώργισε καὶ τὰς ἐνεργείας τῶν προξένων ἐνίσχυσε καὶ ἐν συντόμῳ τὰ πάντα ἠλλοιώθησαν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. Ἡ κηδεὶα τοῦ Ἀρχιερέως Καλλίστου ἐγένετο μεγαλοπρεπεστάτη μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀπειλητικὴ. Αἱ φρικταὶ ἀπειλαὶ τοῦ πλήθους κατὰ τοῦ διεφθαρμένου Ἀρχιεπισκόπου καὶ δὴ καὶ ἡ θεία δίκη ἔφερον καὶ τὸν ἄθλιον τοῦτον εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τοῦ Καλλίστου, καὶ μόλις ζήσας ὀλίγας ἐτιμᾶς ἀπέθανε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, εἰς ἣν καὶ ἐκεῖνος. Ἄξιον πολλῆς περιεργείας εἶναι τὸ ἐξῆς. Ὅπου ἂν ἤθελον τὸν θέσῃ, δὲν εὑρίσκον ἡσυχίαν, εἰμὴ εἰς μόνην τὴν θέσιν ὅπου ἐξέπνευσε ὁ Κάλλιστος. Ἐκεῖ ἔπαυον αἱ γοεραὶ τοῦ φωναί, ἐκεῖ ἀνεπαύετο χωρὶς δριμεῖς πόνους, ὥστε ἐννοήσας τὸ πρᾶγμα

ἐξωμολογεῖτο τὴν ἀμαρτίαν διαρρήδην ἐνταῦθα δὲ τέλος ἐξέπνευσε καὶ αὐτός. Οὐδεὶς ἱερεὺς ἐδέχθη νὰ ψάλλῃ τὴν νεκρώσιμον αὐτοῦ ἀκολουθίαν· μόλις εἰς Ἱερομόναχος ἐκ Κισσάμου, εἰς θν ὑπέσχετο ἐπισκοπικὴν θέσιν, ἐδέχθη νὰ τὸν ἐνταφιάσῃ, ἀλλ' οὐδὲ κοσμικὸς οὐδεὶς συνώδευσεν αὐτοῦ τὸν νεκρόν, εἰμὴ τέσσαρες ἐτερόθρησκοι ἀχθοφόροι καὶ αἱ κατάραι ὄλου τοῦ πλήθους.

Ὁ δὲ Βελῆς οὐδαμῶθεν ἤλιπιζε πλέον σωτηρίαν ἢ εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν Χριστιανῶν. Γῆν καὶ οὐρανὸν ἐκίνει πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ τοιοῦτου. Προσκαλεσάμενος τὸν Γιακουμὴν Χιονιᾶν Σφακιανόν, ἄνδρα ἐπίσημον, ὡς καὶ τὸν Ἀλῆν Πασουμαντζῆ λεγόμενον, ἀπέστειλεν αὐτοὺς καὶ πάλιν πρὸς τοὺς Σφακιανούς ὑποσχόμενος τὰς προειρημένας δωρεάς καὶ προνομίας καὶ χρηματικὰς ἀμοιβὰς πρὸς ὄλους τοὺς Σφακιανούς, ἐὰν ἀπεσύροντο καὶ ἔφρευγον. Ἀπέστειλε καὶ εἰς τὰ Σφακία ἄνδρας μὲ χεῖματα, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἐπέτυχε.

Ταῦτοχρόνως δὲ ἀπέστειλε καὶ τὸν διευθυντὴν τῶν Σερσεμπιλίων Γιουσούφ ἀγᾶν πρὸς τὸν ἐν Χαροδιᾷ τότε διαμένοντα Ἱερομόναχον Γρηγόριον Παπαδοπετράκη, τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ Μανουσογιαννάκης, ὁ Μανουσέλης καὶ οἱ πλείονες τῶν προκρίτων ἦσαν συγγενεῖς, ὅπως παρακαλέσῃ αὐτὸν νὰ μεσολαβήσῃ εἰς ἐκείνους, ἵνα καταπεισθέντες φύγωσιν. Ἄμα δ' ἀφιχθεὶς ὁ Γιουσούφ εἰς Χαροδιᾶν ἔλεγε τῷ Γρηγόριῳ· «Σὰς χαιρετᾶ ἡ Α. Ε. ὁ πασὰ ἐφέντης καὶ ἔμαθεν ὅτι οἱ περισσότεροι καπετανατοὶ, ὅπου ἦλθαν εἰς τὴν συνάθροισιν, εἶνε συγγενεῖς σου, καὶ ἂν ἀγαπᾶς νὰ τοὺς ὀμιλήσῃς νὰ φύγωσιν ἀπὸ τέθους μπαταζῆδες, διότι δὲν τοὺς φέρει τιμὴν. Ἄν σοῦ ἀκούσουν χαρὰ εἰς τὴν τύχην των! χαρὰ εἰς τὰ Σφακιά! Μεγάλα καὶ παντοτεινὰ θὰ ἀποκτήσουν καλὰ οὐλοὶ των καὶ μάλιστα ὅσοι τὰ ἐνεργήσουν. Σὰς στέλλει δὲ καὶ 300 λίρας τώρα διὰ βεγάλο καί, ἂν τὸ κατορθώσῃς νὰ φύγουν, θὰ ἔχῃς ὅσον νὰ ζῆς 20 λίρας κάθε μῆνα ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν. Χαρὰ εἰς τὴν τύχην των, γέροντα! Κάμετε ὅ,τι σὰς λέω καὶ θὰ ἴδῃτε τὰ λόγια μου. Ὅσα σὰς λέω ἐγώ, τὰ λέει ὁ πασὰς, τὰ λέει ὁ Σουλτάνος».

Εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Γρηγόριος· «Γιουσούφ ἀγᾶ! Οὐδέποτε οἱ Σφακιανοὶ εἰργάσθησαν ἐναντίον τῶν συμφερόντων ὅλης τῆς Κρήτης καὶ δὲν πιστεύω ποτὲ οὐδὲ τώρα νὰ πράξωσι τοῦτο. Λοι-

πὸν ἐπειδὴ ἔχω τοιαύτην πεποίθησιν, δὲν ἠμπορῶ νὰ ἐργασθῶ οὕτως ὥστε νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἐξοχότητά του, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ δεχθῶ οὐδὲ τὸ προσφερόμενόν μοι δῶρον τῶν 300 λιρῶν». Ταῦτα ἀκούσας ὁ Γιουσουφ εἶπε μετὰ πολλῆς ἀθυμίας· «Ἐδὰ τὸ θωρῶ, γέροντα, φανερά πῶς ὑπῆγε πάλιν εἰς τὸν Διάκονον ἢ Κρήτη!»

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις αἱ ἀντιφατικαὶ ἐκθέσεις τοῦ Διοικητοῦ πρὸς τὴν Πύλην καὶ τῶν προξένων πρὸς τὰς πρεσβείας, ὡς καὶ οἱ θάνατοι τῶν ἀρχιερέων, κατεθροῦβήσαν εἰκότως τὴν Πύλην καὶ τὰ Πατριαρχεῖα, ἅτινα ἀπέστειλαν ἕξαρχον, ἡ δὲ Πύλη τὸν Καβουλῆ πκσάν, ὅπως διαφωτίσωσιν ἀμφοτέρως τὰς Ἀρχὰς περὶ τῆς ἀληθοῦς θέσεως τῶν πραγμάτων. Ἡ Πύλη πεισθεῖσα ὅτι ἦν τὸ δίκαιον ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν ἐδικκίωσεν αὐτούς, τὸν δὲ Βελῆ ἀνέκαλεσε μετὰ πολλῆς αἰσχύνης. Ὅτε εἶδον οἱ χριστιανοὶ τὸ ἀτρόπιο ἐπιερχόμενον τοῦ λιμένος τῶν Χανίων ἀπὸ τὰς ἄνω τῶν Μουρζιῶν καὶ Περβολιῶν κατεχομένης ὑπ' αὐτῶν θέσεις, καὶ ἔμαθον ὅτι ὁ Βελῆς ἀνχωρεῖ μὲ ἕνα μόνον ὑπηρετήν, ἔρριψαν πολλοὺς πυροβολισμοὺς ἀπὸ τὴν χωρὴν των.

Μετὰ τὴν ἀνχώρησιν τοῦ Διοικητοῦ οἱ πρόξενοι συνεβούλευον τοὺς χριστιανοὺς νὰ διαλυθῶσι πλέον καὶ ἠσυχάσωσιν, ὡς ἤδη ἱκανοποιηθέντες ἀρκούντως διὰ τῆς αἰσχροῦς ἀποβολῆς ἐκείνου. Ἄλλ' οἱ χριστιανοὶ ἔλεγον αὐτοῖς ὅτι, ὡς ἡμεῖς συνετελέσαμεν εἰς τὸν σκοπὸν σας, οὕτω καὶ ὑμεῖς ὀφείλετε νὰ συντελέσητε δι' οὐτινος μέσου ἐγκρίνετε ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας ἡμῶν καὶ τῆς βελτιώσεως· πλὴν οὐδεμὶς κατεβλήθη ὑπ' αὐτῶν φροντίς πλέον.

Ὁ Καβουλῆς προσεκαλέσατο τοὺς προκοίτους τῆς συνάξεως εἰς Χανίον, ὅπως ἐλθόντες διατυπώσωσι τὰς αἰτήσεις των, ἀλλ' ἐκείνοι φοβούμενοι ἠρνοῦντο νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὰ Χανία καὶ ἤξιουν νὰ ἔλθῃ ἐκεῖνος ἐξω. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐφοβεῖτο τὰ ἐξω, ὡς ἐκείνοι τὰ ἔσω. Ἡ φιλικία ἐξηκολούθησεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας. Ἐπὶ τέλους ἐξῆλθεν ὁ Καβουλῆς μετὰ 4 ἀνδρῶν καὶ ἀφίκετο εἰς τὸ Πορί, ὅπου ἦσαν χιλιάδες χριστιανοί. Μακρόθεν ἐρχόμενος εἶχε τὰς χεῖρας ἀνοικτάς καὶ ἐβόα τρανῶς· «Παιδιά μου! παιδιά τοῦ Σουλτάνου! Ἡ Μεγαλειότης του σᾶς ἀγαπᾷ, σᾶς ἀγαπᾷ ὡς πατέρα διὰ τοῦ! Μὲ ἔστειλεν ἐπίτηδες νὰ μοὶ εἴπητε τί θέλετε νὰ σᾶς

εὐχαριστήση. Ἦσυχάζετε, ἡσυχάζετε· θὰ σὰς εὐχαριστήση· ὁ, τι θέλετε, ὁ, τι θέλετε εἰπέτε το ἐλεύθερα.»

Ὁ τρόπος καὶ οἱ λόγοι τοῦ Καβουλῆ πασᾶ, πρόσθετος καὶ ἡ ὑποκρισία, κατεπράϋναν παραδόξως τὸ λιαν ἐξωργισμένον πλῆθος, ὥστε ῥαδίως προσήλθον εἰς συνειρηνοήσεις. Μίαν μόνην ἐτόλμησε τότε παρατήρησιν νὰ κάμῃ, ὅτι, ὡς παιδιὰ τοῦ Σουλτάνου, δὲν ὄφειλον διὰ τῶν ὄπλων νὰ ἀπαιτῶσι βελτιώσεις. Οἱ δὲ χριστιανοὶ ἀπήντησαν ἀγερώχως λέγοντες· «Ναί, ἀλλ' ἡ πατρικὴ του στοργή, ἣν ἐπέδειξε κατὰ 1833 ἐν Μουρνιῶσι, πρὸς τὰ παιδιὰ του, ἐδίδασκεν αὐτὰ οὕτως.» Ὁ Καβουλῆς ἠρώτησε τί συνέβη τότε, καὶ ἀφοῦ τὸ ἔμαθεν, οὐδὲν εἶπε. Τέλος δὲ παρήγγειλε νὰ διορίσωσιν ἐπιτροπὴν μετὰ τῆς ὁποίας νὰ διαπραγματευθῇ τὰ δέοντα, ὁ δὲ λαὸς νὰ διαλυθῇ εἰς τὰ ἴδια. Ἄλλ' ἄπαντες ἐφώναζον ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ φύγῃ, ἕως ὅτου συνταχθῇ ἡ ἀναφορὰ καὶ ἔλθῃ ἡ ἀπάντησις τοῦ Σουλτάνου, ὅπερ καὶ ἐποίησαν.

Ἡ σύνταξις τῆς ἀναφορᾶς πρέσχε πολυήμερους φιλονικίας. Τρεῖς συνετάχθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ τρεῖς ἐτροποποιήθη ὑπὸ τοῦ Καβουλῆ, ἀλλ' ἐπὶ τελους ἀπεστάλη, ὡς τὴν εἶχον οἱ χριστιανοὶ μὲ 14 αἰτημάτων ἄρθρα, ἐξ ὧν 8, παρείχε τὸ δικαίωμα τοῖς χριστιανοῖς νὰ ἔχωσι καὶ αὐτοί, ὡς οἱ Τούρκοι, τὰ ὄπλα, καὶ ἕτερον νὰ μὴ ἐπιβίβη ἡ Πύλη ἄλλον φόρον, πλὴν τοῦ τῆς δεκάτης καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ. Αἱ παραχωρήσεις αὗται καταδολιευόμεναι ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως κατόπιν παρέσχον τὸν ὄλεθρον ὅλης τῆς Κρήτης, ὡς ἐν τοῖς ἐπειτα λεχθήσεται.

Ἄλλὰ πρὸ τούτων ὄλων, διότι ἡ ἔκβασις τῶν πραγμάτων ἦτο ἀδηλος καὶ μέγας ἐπεκρέματο κίνδυνος μήπως τὰ πράγματα παρωθήσωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐσχάτην ἀνάγκην αἱματηρῶν συγκρούσεων, ἐνόμισαν καλὸν προπαρασκευαζόμενοι νὰ ἐκλέξωσιν γενικὸν ἀρχηγόν. Ἀφοῦ δὲ ἦλθον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, πολλαὶ ἐγένοντο κρυφομιλίας περὶ τοῦ προσώπου, διότι πλεῖστοι ἐπεθύμουν τὴν ὑπέροχον ἐξουσίαν, ἀλλὰ τὸ ἀδελφὸν τοῦ μέλλοντος ἀνεχάιτιζε καὶ πῶς τὰς ἐξέσεις αὐτῶν. Πρὸ πάντων Λακιωῖται τινες, ὡς πρωταγωνισταὶ τοῦ κινήματος ἐκείνου, εἶχον μείζονας ἀξιώσεις. Μεθ' ὁλοῦς δὲ τοὺς συνδυασμοὺς πρὸς ἐξέυρεσιν καταλλήλου προσώπου, ἡ στεντόριος φωνὴ τοῦ Σελινιώτου· «Τὰ Σφακία εἶχαμεν πάντα

μας κεφαλή και θα εΐνε και εδὰ» υπερίσχυσε και εψηφίσαντο όμοφώνως στρατάρχην τής Κρήτης τόν άλλοτε τοιοῦτον 'Α. Μανουσογιαννάκην, ενώπιον του όποίου πάσα άλλη αξίωσις κατεσίγασεν.

Έν τούτοις ή σύντονος μέριμνα και φρόνιμος διαγωγή τής τε Πύλης και του Κεβουλή απέσοβησαν τόν κίνδυνον τότε αίματηρών σιηνών και ούδεις έπαθεν, ή εΐς νεανίης Σφακιανός, θν ή κυβέρνησις άπηγχόνισεν ένεκεν τής θορυβώδους πίεσεως και τής όχλαγωγίας των Μουσουλμάνων, διότι έφόνευσεν ένα εξ αυτών, πειραθέντα να άτιμάση βία τόν νέον. Τόν νεκρόν τούτου παραλαβών βία ό φανατικός όχλος εκ τής Κυβερνήσεως, διέσυρεν ανά την πόλιν με φωνάς, συριγμούς, κακολογίας και τρόπον λίαν άρμόδιον τουρκικῶ φανατισμῶ. Μετά τούς Τούρκους βαρυνθέντας παρέλαβον τὸ πτώμα και οι κατάπτυστοι Έβραίοι και διέσυρον αυτό μετά μείζονος κακίας έφ' όλην την πόλιν άχρι τής εσπέρας, όποτε πλέον, διακοπτομένων των μελών αυτού συρομένου, έρριψαν επί τέλους αυτόν εις τόν βόρβορον του Κολόμπου.

Αί ρηθείσαι παραχωρήσεις τής Πύλης κατ' ούδέν ωφέλουσιν τούς Σφακιανούς, έχοντας τὰ αυτά και πλείονα εξ άμνημονεύτων χρόνων. Τούτο έδωκεν εκείνοις άφομήν να προβάλωσι παράπονα και άλλ' άντ' άλλων να ζητῶσι κατόπιν έορτής. Και από τίνας; από τούς συμπατριώτας των, ώσει εκείνοι ειχον εις χείρας την έξουσίαν του διδόναι και άφαιρείν. Μετά πολλὰς δέ διαμαρτυρήσεις άνοήτους και γογγυσμούς, τοις υπεσχέθησαν οι βοηθηθέντες ότι βλέποντες τὸ δίκαιον άνεδέχοντο να πληρώνωσιν αι έπαρχίαι αυτών τὸ άνάλογον τοις Σφακιανοις ποσόν του τότε υπάρχοντος στρατιωτικού φόρου. Ευχαριστηθιντες δέ εν τη άπλότητί των από την ύπόσχεσιν των συμπατριωτών διελύθησαν άπαντες εις τὰ ίδια και ούτως έληξεν ή στάσις του 1858 άνευ θυσιών και καταστροφών.

Μετά δέ ταυτα άπαιτούντες οι Σφακιανοι να εκτελεσθῃ ή ύπόσχεσις εκείνη και να διανεμηθῃ τὸ ποσόν εις τὰς λοιπάς έπαρχίας ένόησαν μόνον τότε, ότι ενεπιχίθησαν οικτρῶς ένόησαν ότι ή Κυβέρνησις ήτο ή άρμόδια να άρη εξ αυτών τόν φόρον και να τόν διανείμη εις τὰς έπαρχίας, και συνεπῶς έπρεπε να υποβληθῃ ή συμφωνία εκείνη προηγουμένως εις την Πύλην να την έγκρίνη και να την εκτελέση. Η πρόνοια αυτη δέν έγένετο, ώστε ή Κυ-

βέρνησις οὐσα ἐλευθέρα, εἰργάζετο ἀπροφυλάκτως καὶ μετὰ πείσματος ὑπὲρ τῆς ὀλοσχεροῦς ἀποτυχίας τῶν Σφακιανῶν, ὥσπερ καὶ ἐγένετο μδλας τὰς ἀπειλὰς καὶ δικημοτυρήσεις τῶν.

Πλὴν ἄλλ' οὐ μόνον ἀπέτυχον νέων ὠφελειῶν οἱ Σφακιανοὶ τότε, ἀλλ' αὐτοὶ ἐκείνοι οἱ ὑποσχεθέντες τὴν εἰς ἑαυτοὺς διανομὴν τοῦ Σφακιανοῦ φόρου, καταρραδιουργηθέντες ὑπὸ τοῦ πασᾶ, ἀπήτησαν ἀγνωμόνως, ἵνα οἱ μέτοικοι Σφακιανοὶ εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας πληρώνωσι τὸ ἀνάλογον αὐτῶν εἰς τὰ χωρία, εἰς ἃ κατῴκουν καὶ οὐχὶ εἰς τὰ ἐν Σφακίῳ χωρία τῆς γεννήσεώς των, ἔνθα ἦσαν δημότῃ. Τὴν αἴτησιν ταύτην ὁ πασᾶς παρεδέξατο δῆθεν ὡς δικαίαν καὶ ἐφήρμοσεν αὐτὴν πληρέστατα. Μεγάλῃ θύελλᾳ ἀντὶ ἀμοιβῆς ἠγέρθη τότε κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ ἡ παλαιὰ καταδρομὴ ἐξηγέρθη μετὰ μείζονος θρασύτητος, ἥτις καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλεπαλλήλων Διοικητῶν ὑπεδαυλίζετο πεισματωδῶς ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς δψόμεθα.

Οἱ Σφακιανοὶ μέτοικοι ἀρνούμενοι ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ συμπεριληφθῶσιν εἰς τὰς δημοτικὰς ὑποχρεώσεις τῆς νέας κατοικίας των, ἀπεδιώκοντο ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα λόγῳ, ὅτι οἱ Μωαμεθανοί, ὧν τὰς οἰκίας καὶ τὰ κτήματα αὐτοὶ ἠγόρασαν, δὲν εἶχον μερίδιον εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ νεκροταφεῖα. Οἱ Ἀποκορωνῆται καὶ οἱ Κισσαμίται διεκρίθησαν εἰς τὰ τοιαῦτα, ἅτινά εἰσιν ἐν πολλοῖς ἴσως ἀπίστευτα, καὶ ὁμῶς εἰσὶ γεγονότα. Ἡδυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν καὶ ὀνόματα τῶν παθόντων, ἀλλ' «ἡ αἰδῶς ἐπιβάλλει ἡμῖν πέπλον σιγῆς». Τέλος δὲ ἠναγκάσθησαν ὑπὸ τῶν βοηθηθέντων πατριωτῶν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν ἐν Σφακίῳ πολιτογράφησιν αὐτῶν καὶ νὰ ὑπαχθῶσιν ἐκόντες ἄκοντες εἰς τὰ τῆς νέας κατοικίας των. Οἱ δὲ ἐν Σφακίῳ οἰκοῦντες ἀντὶ νὰ κερδίσωσι τι ἐπεφορτίσθησαν καὶ τὸ ἀνάλογον τῶν βίᾳ ἀποσπασθέντων ἀπὸ τὰ Σφακία χιλιάδων δημοτῶν.

Ἐκτοτε οἱ Σφακιανοί, μέτοικοι καὶ μὴ, ὕψισταντο μεγάλας καταθλίψεις καὶ σπουδαίας ἀδικίας ἀπὸ τοῦ συμπατριώτας των τῆ καταχθονίῳ εἰσηγήσει τῶν Διοικητῶν, εἰς τὸ πείσμα τῆς ἀχαρίστου διαγωγῆς τούτων πρὸς τὴν κυβέρνησιν· διότι, ἐνῶ ἀπελάμβανον τοσαύτας χάριτας καὶ, ἂν ἤκουον, ἠδύναντο καὶ ἄλλας νὰ ἀποκτήσωσιν, ἐπέμενον εἰς ζήτημα, ἐξ οὗ οὐδὲν ἄμεσον εἶχον συμ-

φέρον διὰ τὸ ὑποστηρίζωσι μὲ τόσῃ ἐπιμονῇ. Τοιαῦτα παρά-
 πονα οὐχὶ ἀπαξ ἠκούσαμεν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ τε Χουσνῆ πασᾶ
 καὶ τοῦ Ἰσμαήλ, προκειμένου λόγου περὶ Σφακιανῶν παραπόνων.
 Ἄλλ' ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἡμετέρου νήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Τὰ ἐπὶ Διοικητοῦ Χουσνῆ καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῶν.

Μολοντί ἡ κυβέρνησις τῶν Μουσουλμάνων ὑπέστη οἶαν προί-
 στορήσαμεν ταπεινώσιν ἀπέναντι τῶν ὑπηκόων της, ἐν τούτοις οὐ-
 δὲν παρέσχον αὐτῇ μάθημα τὰ παθήματα. Ἡ ἀπληστία, ἡ αὐ-
 θαιρεσία καὶ τὸ βίαιόν εἰσιν ἀναφαίρετον ἰδίωμα τοῦ Μουσουλμά-
 νου, καὶ οἱ νομίζοντες ὅτι θὰ μεταβληθῇ ἐν χρόνῳ, δεινῶς ἀπα-
 τῶνται, διότι ἡμεῖς γε εὐρίσκομεν αὐτοὺς τούτους σήμερον ὁποίους
 καὶ πρὸ 200 ἐτῶν, ὁ δὲ ἐνίοτε φαινόμενος ἐν αὐτοῖς πολιτισμὸς
 εἶνε τῆς ἀνάγκης ἐξαγόμενον.

Μόλις παρῆλθεν ὁ προρρηθεὶς σάλος καὶ προκαλοῦσιν οἱ εἰσπρά-
 κτορες τῶν φόρων ἑτέραν ἐν Βαφῆ ταραχὴν, ἀποπειρώμενοι βίαν,
 οἶαν καὶ εἰς τοὺς Λάκκους. Εἰς τὴν συμπλοκὴν ταύτην, φονευ-
 θέντων τριῶν Ἀλβανῶν, εὐρέθησαν καὶ τινες Σφακιανοί, πρὸς οὓς
 ὁ Χουσνῆς ἀπέδωκε σκοπίμως τὴν πρώτην ἀφορμὴν, ὅπως ἔχη λό-
 γους νὰ καταβάλῃ τοὺς Σφακιανούς καὶ ταπεινώσῃ τὴν ἀγερωχίαν
 των, διότι ὁ προκάτοχος του δὲν ἔλαβε καιρόν, ὡσαύτως ἔλεγε.

Δὲν ἔλειψαν ὅμως καὶ τινες διαβολαὶς νὰ ἐξερεθίσωσιν ἔτι μᾶλ-
 λον τὴν ὀργὴν αὐτοῦ, εἰπόντες αὐτῷ ὅτι οἱ φονεῖς κατέφυγον εἰς
 τὸ ἄσυλον τῶν Σφακίων, ὁπόθεν δὲν δύναται πλέον νὰ τοὺς συλ-
 λάβῃ ἄνευ μεγίστου κινδύνου. Ἄσυλον ἀκούσας ὁ πασᾶς ἐξεμάνη,
 ὡς ἔθος αὐτῷ, καὶ διέταξε πάραυτα τὴν κίνησιν τοῦ στρατοῦ κατὰ
 τῶν Σφακίων. Ὁ στρατὸς μεταβὰς ἐσκήνωσεν εἰς Βρύσαις καὶ ὅ-
 σους Σφακιανούς συνελάμβανε κατετυράννει δεινῶς, μόνον διότι
 ἦσαν Σφακιανοί. Συνέλαβε καὶ τὸν εἰς Βαφῆ πρὸ ἐτῶν μετοική-
 σαντα γέροντα Κώσταν Βολουδάκη, τὸν ὅποιον κατετυράννησε
 μαρτυρικῶς. Τούτου καὶ τῶν λοιπῶν συλλαμβανομένων τὸ πρόσω-
 πον ἤλειπον μὲ ἔλαιον καὶ μέλι, καὶ ἔπειτα τοὺς ἔστηνον κατὰ
 πρόσωπον τοῦ ἡλίου, Ἰουνίου ὄντος, ὅπως κατακαίωσιν αὐτοὺς

δριμύτερον αἱ φλόγες του· ἀλλὰ παρετήρησαν οἱ βάρβαροι ὅτι τὰ θύματά των κύπτοντα ὀλίγον τὴν κεφαλὴν δὲν προσεβάλλοντο καθέτως καὶ ἡ ὀδύνη ἐμετρίαζέτο. Ὅθεν ὑπονοήσαντες συνήρμοζον περὶ τὰς δξείας ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων μεταξὺ τοῦ στήθους καὶ τοῦ πώγωνος, ὅπως μὴ δύνανται κύπτειν. Πολλοὶ πρόκριτοι τῶν Σφακιῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἄ. Μκνουσογιαννάκης, ὁ Κωσταρός, οἱ Καυκαλάδες, ὁ Μ. Χιονιάς καὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ Βαφιανοὶ τινες, ὄρωντες καὶ ἀκούοντες τὰ μαρτύρια ταῦτα ἀπέδρασαν εἰς Ἀθήνας.

Ὁ πασᾶς περιορισθεὶς εἰς τὰ ῥηθέντα τουρκοπρεπῆ αὐτοῦ ἀνδραγαθήματα ἀπέσχε τότε τῆς κατὰ Σφακιῶν ἐστρατείας, φοβούμενος καθολικὴν ἐξέγερσιν, ἥς τὴν εὐθύνην δὲν ἤθελε νὰ φέρῃ μόνος. Ὅθεν διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον ἐθεώρησε συμφέρον του νὰ μεταχειρισθῆ κατ' ἐκείνων τὴν ἀντιζηλείαν τῶν λοιπῶν Κρητῶν καὶ οὕτως αὐτὸς εἰρέθη ἀνεύθυνος, ὡς πράττων δῆθεν κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην τοῦ τόπου τὰ εἰκότα ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως. Ἐκ τοιούτων σοφισμάτων ὁρμώμενος προσεκάλεσεν εἰς Χανία γενικὴν τῶν προκρίτων τῆς Κρήτης συνέλευσιν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν, ὅπως ἀποφανθῶσιν αὐτοί, ὡς ἐνόμιζε, κατὰ τῶν Σφακιῶν. Συνήλθον δὲ πρόκριτοι 277, οἵτινες ἠγνόουν ὀλοσχερῶς τὸν σκοπὸν τῆς προσκλήσεως. Ὁ κατ' ἐχθρόν Διοικητὴς προσκαλῶν ἀνά ἕνα κατ' ἰδίαν προδιέθετεν αὐτὸν κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ σχεδὸν οἱ πλεῖστοι ἐπίσθοντο ἐξ ἀμαθείας καὶ δὴ καὶ κακίας πρὸς ἐκείνους.

Μετὰ τὴν κατ' ἰδίαν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἰδέαν ὅτι κατέπεισε τοὺς πάντας, ὥρισε τὴν ἡμέραν τῆς ἐπίσημου ἐνάρξεως ἐν τῷ Διοικητηρίῳ. Αὐτὸς, ὡς πρόεδρος τῆς ὁμηγύρεως, ἀναστὰς ἤρξατο δημηγορῶν, ὡς ἄλλος Δημοσθένης ἀπὸ τῆς Πνυκός, καὶ ἀναπτύσσων ἱστορικῶς τὰ πρὸ αἰώνων ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν γεγενημένα τῇ πατρίδι κακὰ, ἀναμιμνήσκων τὰς καταστροφάς, τοὺς θανάτους καὶ τὰς ἀνησυχίας τοῦ τόπου, τῶν ὁποίων ἐγένοντο πρωταίτιοι καὶ πρωτουργοὶ οἱ Σφακιανοὶ καὶ γενήτονται εἰς τὸ μέλλον, ἐὰν ὁ τόπος αὐτὸς δὲν παράσχη τὴν συνδρομὴν του εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἵνα τιμωρήσῃ ἐκείνους παραδειγματικῶς. Ὅθεν ἕκαστος καλὸς καὶ ἀληθινὸς πατριώτης χρεωσθεῖ σήμερον νὰ συντελέσῃ ὅσον δύνανται πρὸς ἐξάλειψιν τῶν κακῶν διὰ τὸ μέλλον καὶ

πρὸς ταπεινώσιν τῶν ἀνταρτῶν Σφακιανῶν χάριν τῆς ἡσυχίας τοῦ τόπου.

Ταῦτα προοιμιαζόμενος ἔλεγεν· εἶτα δὲ ἔρχεται εἰς τὴν κυρίαν ὑπόθεσιν, ὑποδεικνύων τὰ μέσα, δι' ὧν ἠδύναντο οἱ πληρεξούσιοι οὗτοι τοῦ λαοῦ καὶ σὺν αὐτοῖς αὐτὸς νὰ ἐργασθῶσι καὶ ἐπιτύχῃσι «τοῦ ἁγίου σκοποῦ» καὶ καταβάλῃσι «τὴν ἐπηρμένην ὄφρυν τῶν ἀνυποτάκτων Σφακιανῶν». Μεταξὺ δὲ ὄλων τῶν μέσων, ἅτινα ὑπεδείκνυεν, ἦτο τὸ μᾶλλον συντελεστικὸν εἰς τὸν σκοπὸν ἡ ἀφόπλισις ἐκείνων. «Τὸ πάρισμον, κύριοι, τῶν ὄπλων εἶνε τὸ πρῶτον καὶ τὸ μόνον μέσον ὅπου δύναται νὰ ταπεινώσῃ τοὺς Σφακιανοὺς καὶ νὰ τοὺς κάμῃ ἀρνάκια. Αὐτὸ θὰ γλυτώσῃ τὸν τόπον σας ἀπὸ τὰ κακὰ των καὶ θὰ τὸν ἡσυχάσῃ τόσον ὅσον ἔσονται δὲν φαντάζεσθε.

Ἄλλ' ἀφοῦ ἐπὶ ὀλόκληρον ὥραν πάντων ἰσταμένων οὕτω κατεφλῦρει, περιῆλθεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶνε ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ ψηφίσωσιν ἅπαντες ὑπὲρ τῆς τάξεως καὶ τῆς ἀσφαλείας τοῦ τόπου καὶ συνεπῶς ὑπὲρ τῆς ἀφοπλίσεως τῶν Σφακιανῶν. Μετὰ ταῦτα δὲ προέτεινε νὰ πλησιάσῃ ἕκαστος καὶ ὑπογράψῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου χάρτου, περιέχοντος τὸ ψήφισμα ὡς αὐτὸς τὸ εἶχε συντάξῃ πρότερον. Ταῦτα ἀκούοντες καὶ βλέποντες πολλοὶ συνετοὶ ἀνησύχουν καὶ τὸν σκοπὸν κατανοοῦντες ἐζήτουν πρόφασιν, ὅπως ἀπαλλαγθῶσι τῆς ἐνοχῆς, ἰδίως δ' οἱ ἐξ Ἡρακλείου, ἐπηρειαζόμενοι ὀλιγώτερον ὑπὸ τῶν παθῶν, ἔβλεπον εὐκρινέστερον τὰ πράγματα· ἀλλ' οὐδεὶς ἐτόλμα πρῶτος νὰ ἐπιφέρῃ ἀντίρρητιν. Ἐπὶ τέλους δὲ ὁ Δημήτριος Παπαδογιαννάκης ἐκ Σελίνου, ἀνὴρ συνετὸς καὶ τολμηρὸς, ἀναστὰς ἔλεγε τοιάδε.

«Ἐξοχότατε, ὅσα μᾶς ὠμίλησες κατὰ τῶν Σφακιανῶν ἴσως εἶνε ὀρθὰ καὶ σωστά, ἀλλ' ἐνδεχόμενον νὰ ἐπιφέρῃ τὸ μέτρον τοῦτο κακὰ ἀποτελέσματα, ἀπὸ τῶν ὁποίων τὴν εὐθύνην ἡμεῖς, ὅπου θὰ ὑπογράψωμεν, δὲν θὰ δυνηθῶμεν ποτε νὰ ἀπαλλαγθῶμεν ἐνώπιον τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου καὶ τοῦ κόσμου ὅλου. Πολὺ καλὰ γνωρίζομεν, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ εἶνε ἀρκετὰ ζωηροὶ καὶ φιλότιμοι, ὥστε δὲν πιστεύομεν ποτε νὰ παραδώσουν αὐτοὶ τὰ ὄπλα χωρὶς μεγίστην ἀντίστασιν. Διόλου δὲν ἀμφιβάλλομεν ἡμεῖς, ὅπου τοὺς γνωρίζομεν, ὅτι θὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ στρατοῦ καὶ ὅτι ἀμέσως θὰ χῶσι καὶ πλείστους ὀπαδοὺς ἀπὸ τὰς γειτονικὰς ἐπαρχίας, καὶ

τότε τὰ πράγματα θὰ κατασταθῶσιν ὅπως δὲν τὰ θέλωμεν. Λοιπὸν παραλοῦμεν τὴν ἐξοχότητά σου νὰ μᾶς ἀφήσης σήμερον νὰ σκεφθῶμεν μετὰξὺ μας.»

Τὴν συνετὴν γνώμην τοῦ Σελινιώτου ὑπεστήριζον πολλοί, ἐννοοῦντες τὴν σοβαρότητα τῶν πραγμάτων. Ὁ ἐξ Ἡρακλείου Καστρινογεωργάκης διεκρίθη τότε ἐπὶ ὀρθοφροσύνη. Αὐτὸς εἶπεν εἰς τοὺς ἀντιλέγοντας· «Μὴ ἀμφιβάλλετε διόλου ὅτι, ἀφοῦ ἀφαιρέση μὲ τὸ μέσον μας τὰ ὄπλα τῶν Σφακιανῶν, θὰ τὰ ἀφαιρέση μὲ εὐκολίαν, μὲ δίκαιον καὶ ἀπὸ ἡμᾶς, καὶ δὲν θὰ ἠμπορέσωμεν τότε νὰ τὰ ἀρνηθῶμεν, ἀφοῦ ὑπεγράψαμεν νὰ τὰ πάρη ἀπὸ ἄλλους. Ἄλλὰ καὶ ποῖος ἠμπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ἐγγύησιν, ὅτι καὶ οἱ Σφακιανοὶ ὕστερα ἀπὸ πείσμα δὲν θὰ συνδράμωσι τὴν Κυβέρνησιν νὰ μᾶς τὰ πάρη καὶ βία καὶ νὰ μᾶς κἀνὼσῃ ὅπως θέλῃ, ἀφοῦ μᾶς ἐξαρματώσῃ καὶ μᾶς διαίρῃσῃ;» Εἰς ταῦτα ἐπέφερόν τινες ἐκ Κισσαμίου ἐνστάσεις. Τότε ὁ Καστρινογεωργάκης προσέθηκε μὲ τόνον· «Καὶ μόνον τοὺς οἱ Σφακιανοὶ δύνανται νὰ μᾶς τὰ πάρουν ὅλα, ὅταν ἔχουν τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἐξουσίας. Λοιπὸν σκεφθῆτέ το καλῶς.»

Τοιαῦτα καὶ τὰ παραπλήσια ὠμίλησαν κατ' ἰδίαν καί, ἀφοῦ ἔγνωσαν, ὅτι αἱ συνεπείαι ἤθελον ἐπιπέσῃ ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν των, ἠλλοφρόνησαν ἅπαντες, ὥστε δὲν ἐπανῆλθον πλέον εἰς τὸ Διοικητήριον, ἀλλ' ἀπέστειλαν ἐπιτροπὴν νὰ πληροφορήσῃ τὸν πασᾶν, ὅτι φοβούμενοι τὰς συνεπείας καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ λαοῦ, μὴ δόντος αὐτοῖς τοιαύτην πληρεξουσιότητα, δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπογράψωσιν. Ἡ Κυβέρνησις, εἶπον, ἔχει καὶ στρατοὺς καὶ δύνανμι ἀρκοῦσαν, ἵνα πράξῃ ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην ὅ,τι ἐγκρίνει.

Ταῦτα ἀκούσας ὁ Χουσηνὴ ἀνέστη καὶ ἐκραύγαζεν ὡς μαινόμενος λέγων· «Σὰς ἐνόησα ἐγὼ ἐντεψίζιδες τοῦ βασιλῆᾶ! Σὰς ἐνόησα πολὺ καλὰ, ὅτι καὶ ἐσεῖς εἴσθε μετὰ τῶν κακούργων κακούργοι. Τὰ θέλετε καὶ τὰ παθαίνετε. Ὁ Θεὸς νὰ σᾶς τὸ δώσῃ! Φύγετ' ἀπὸ ἔμπρός μου, ἀμέτε στὸ Διάολο ἐντεψίζιδες!»

Ἐφυγον ἔντρομοι καὶ μόλις κατῆλθον τὰς κλίμακας, προφθάνει αὐτοὺς εἰς ἀξιωματικὸς καὶ τοῖς εἶπε νὰ συνελθῶσιν εἰς τὸ Διοικητήριον ὅλοι· περὶ τὴν δεκάτην ὥραν τουρκιστὶ νὰ τοῖς ὀμιλήσῃ σπουδαῖά τινα! Συνήχθησαν οὐ μόνον οἱ ἀντιπρόσωποι, ἀλλὰ καὶ πολὺ πλῆθος τῶν πολιτῶν, ἵνα ἀκούσωσι τὰ σπουδαῖα. Ἄλλὰ

προσελθόντες εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Διοικητοῦ εὐρέθησαν αἴφνης περικυκλωμένοι ὑπὸ τοῦ στρατοῦ χωρὶς εἰς οὐδένα νὰ ἐπιτρέπηται ἢ ἀναχώρησις. Τὸ πλῆθος ἴστατο ἱκανὸν χρόνον περιωρισμένον καὶ περίφοβον.

Αἴφνης ἀναφαίνεται ὁ Χουσνῆς ἐκ τῶν μεγάρων· καὶ πρῶτον μὲν ἀνέτεινε τὰς χεῖρας καὶ τὸν λαίμῳ ἐξέτεινε, ὡς ὁ μέλλων φωνῆσαι ἀλέκτωρ, μετὰ δὲ βραχεῖαν σιωπὴν ἀρχόμενος μακρὰς καὶ ἀπεράντου δημηγορίας, φύρδην μίγδην ἑλληνιστί τε καὶ τουρκιστί ἐλάλει τὰ δοξάντα, περιστρεφόμενος εἰς τὰ περὶ πειθαρχίας πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὸν Θεὸν κτλ. Ἐποίησε παράθεσιν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ εὗρισκε τὰς θρησκείας ταύτας ἴαν καλὰς· καὶ μόλις ὀλίγον τι ὕστερεῖ ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Μὰς ἐδίδαξεν, ὅτι «ὁ Θεὸς ἔκαμε καὶ τὰς δύο θρησκείας διὰ νὰ δοξάζηται πολλῶν λογιῶν, καὶ ὅτι ὅλαι αἱ θρησκείαι εἶνε καλαί, διότι εἶνε καμώματα τῶν Προφητῶν.»

Ἄλλ' ἐνῶ οὕτω κατεφυλάξει περὶ τὰς δύο ὥρας, ἀδηλον πῶς, κατὰ κακὴν μοῖραν τῶν Σφακιανῶν, κατωλίσθησεν ἐκ τοῦ ῥητορικῷ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἐξεμέτρησεν ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς κλίμακος διὰ τῶν πλευρῶν καὶ τῶν ὀστέων. Εἶτα δὲ ἀναστάς ἐβόησε τρανωτάτῃ τῇ φωνῇ· «Ἀνάθεμα τοσοῦ Σφακιανούς!» Εἶτα δὲ ἐξηκολούθησε τὸν λόγον μᾶλλον ἐντόνως καὶ εἰς τὸ τέρμα ἐκάστης περικοπῆς ἐβόα· «Ἀνάθεμα τοὺς Σφακιανούς! Λέτε το οὐλοί». Τὸ ἔλεγον. Ἄλλὰ τὸ δὴ ἀστεῖον, ὅτι οἱ εὐρεθέντες ἐκεῖ Σφακιανοὶ ἔλεγον τοῦτο γεγωνωτέρῃ τῇ φωνῇ. Τοῦτο ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῶν λοιπῶν καὶ περιῆλθον εἰς σπασμώδη μὲν, ἀλλὰ καὶ μυστικὸν γέλωτα ἕνεκεν φόβου. Τέλος δὲ κατέληξεν εἰς κωμωδίαν, ἥτις διήρκεσεν ὑπὲρ τὰς τέσσαρας ὥρας· ἀλλὰ τὸ κωμικὸν τῆς σκηνῆς ταύτης προϊόντος τοῦ χρόνου μετεβλήθη εἰς ἀηδίαν καὶ εἰς σκέψεις πῶς νὰ ἀπαλλαχθῇ πλέον τὸ πλῆθος.

Τότε ὁ Ἀντώνιος Ζωγράφος, Σφακιανὸς μὲν, ἀλλὰ μέτοικος εἰς τὴν πεδιάδα, δωροδοκήσας μυστικῶς δύο πλησίον τοῦ στρατιώτας μὲ 30 γρόσια ἐξῆλθε τῆς στρατιωτικῆς ζώνης καὶ ἔδωκε τὴν εἰδησιν εἰς τὰ προξενεῖα Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας καὶ παρεκάλει τοὺς προξένους ἐκ μέρους τοῦ πολιορκουμένου πλήρους νὰ προσέλθωσιν εἰς ἀπαλλαγὴν αὐτῶν. Οὗτοι ἄνευ ἀναβολῆς ἔσπευ-

σαν με τὴν στολήν των καὶ ἀνέβαινον τὸ μέγαρον. Τούτοις ἰδὼν ὁ κηρυξ ἐπισήμως ἐρχομένους ἔπαυσε πάραυτα τῆς φλυκτρίας καὶ οὕτως οἱ μὲν δύστηνοι Σφακιανοὶ ἀπηλλάχθησαν τῶν φρικτῶν ἀφορισμῶν, πάντες δὲ ἐλυτρώθησαν ἀπὸ τὸν στενὸν περιορισμὸν. Τί ἐρέθη ἐντὸς τοῦ διοικητηρίου ἀγνοοῦμεν. Οἱ δὲ ἀντιπρόσωποι δὲν ἐθεώρησαν ἑαυτοὺς ἐξησφαλισμένους ἔτι· τῶν θυρῶν δὲ τῆς πόλεως οὐσῶν κεκλεισμένων ἔνεκεν τῆς νυκτός, ἐπλήρωσαν ἀδρῶς λέμβους καὶ ἐξεληθόντες τῆς πόλεως διὰ θαλάσσης ἀνεχώρουν οἴκαδε μετὰ πολλῆς σπουδῆς ἐν καιρῷ νυκτός.

Ἐμμανῆς δὲ γενόμενος ὁ πασᾶς ἐπὶ τῇ ἀποτυχίᾳ καὶ μὴ ἔχων τί ἄλλο ποιῆσαι κατὰ τῶν Σφακιανῶν, διέταξε παραχρῆμα τὸν ἀρχιγραμματέα τοῦ συμβουλίου νὰ μὴ δέχεται πλέον νὰ σφραγίσῃ πρῶτος εἰς τὰ ἐπίσημα τῆς διοικήσεως ἔγγραφα ὁ Σφακιανὸς σύμβουλος, ὡς ἦτο ἀνέκαθεν καθιερωμένον χάριν προτιμήσεως τῶν Σφακιῶν. Μετὰ ταῦτα δὲ διατάττει νὰ κτισθῶσι πύργοι γύροθεν τῶν Σφακιῶν, «ὅπως ψοφήσῃ τοὺς Σφακιανοὺς ἐκ τῆς πείνας», διὰ στενοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἀλλὰ μόλις εἶχε κτίσῃ δύο τοιοῦτους εἰς τὰ μεθόρια τῶν Ἀποκορώνων, ὅτε κατῆλθον οἱ ἀφορισθέντες καὶ ἐκρήμνισαν αὐτοὺς ἐκ θεμελίων· διὸ κατέλιπε καὶ τοῦτο τὸ μέτρον.

Διέταξε νὰ πολιορκήσῃσι καὶ τοὺς ὑδρομύλους τοῦ Ἄλμουρου, τῆς Ἀργυρουπόλεως καὶ τῆς Φοινικιάς, ἵνα μὴ ἔχῃσι ποῦ ν' ἀλέθῃσι τοὺς καρπούς των. Ξυλοκοπηθείσης ὁμοῦ τῆς ἐν Ἀργυρουπόλει φρουρᾶς ὑπὸ τῶν Καλλικρατιανῶν, διελύθη καὶ ἡ πολιορκία τῶν μύλων. Τί ἄλλο ἔμενε νὰ κάμῃ κατ' ἐκεῖνων; Νὰ τοὺς καταρᾶται διηνεκῶς· νὰ τοὺς ἀδικῇ σπουδαίως εἰς τὰ δικαστήρια. Οὐδεμίαν ὑπόθεσιν Σφακιανοῦ ἐδικαιώθη εἰς τὰς ἡμέρας του, ἀλλ' ἀδικίαι μεγάλαι καὶ σοβαραὶ ἐγένοντο διηνεκῶς κατὰ τῶν Σφακιανῶν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ πανοῦργοι ἐκεῖνοι τί ἐπενόησαν εἰς ἀντίμετρον τῆς οὕτω δωρεάν γεινομένης ἀδικίας; Δὲν ἐπλήρωνον καὶ αὐτοὶ πλέον οὐδὲν δικαίωμα τῆς κυβερνήσεως, οὐδένα φόρον! Μάλιστα τῷ ἐμήνυον νὰ μὴ ἀποπειραθῇ ποτε νὰ εἰσπράξῃ φόρους ἀπὸ τὰ Σφακία, διότι θὰ διαμαρτυρηθῶσιν εἰς τε τὴν Πύλιν καὶ τὰς δυνάμεις ὅτι τοὺς κατατρέχει ὅλως διόλου ἀδίκως καὶ ἔπειτα «θὰ τοῦ παῖξουν τουφέκι ὅπου νὰ τὸν ζαλίσουν».

Εἰς ταῦτα κατέληξεν ἡ κατὰ Σφακιῶν συνέλευσις τοῦ ἐξήμη-

μένου Χουσνῆ, δι' ἧς οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσεν, ἢ ὅτι ἠνέφξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν Χριστιανῶν νὰ βλέπωσιν εὐκρινῶς τοὺς καταχθόνιους σκοποὺς τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως καὶ νὰ διανοιχθῆ χάσμα μέγα εἰς τὸ ἐξῆς μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ὑπηκόων. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ἡ ιδέα νὰ διώξωσιν οἱ Ἕλληνες τὸν Χουσνῆν ὡς καὶ τὸν Βελῆν καὶ παντοιοτρόπως προσεπάθουν νὰ περιπλέξωσιν αὐτὸν εἰς τὸ ζήτημα πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ των.

Ὅθεν Ἀποκορωνῖται τινες, ἢ ὡς ἄλλοι λέγουσι, Κισσαμίται, πρῶτοι ἐπενόησαν μέσον νὰ περιπλέξωσιν αὐτόν· πρὸς τοῦτο δὲ προσεποιήθησαν ὅτι θὰ ἀλλάξωσι θρήσκευμα, ὅπως ἀπαλλαγῶσι τῆς τυραννίας του. Οἱ πρῶτοι ἐφευρεταὶ τοῦ ἥκιστα καταλλήλου μέσου προσῆλθον εἰς τὸν ἐν Χανίοις Λατῖνον ἱερέα καὶ ἐδήλωσαν αὐτῷ, ὅτι πολλαὶ χιλιάδες Κρητῶν ἐπιθυμοῦσι νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, εἰὰν ἐπροστατεύοντο παρ' αὐτῆς κατὰ τῆς τουρκικῆς ἀπληστίας.

Ὁ φανατικώτατος καπουκῖνος κὺρ Σεραφὶμ ἀκούσας ταῦτα παρ' ἐλπίδα καὶ πιστεύσας, ὅτι προώρισται ὑπὸ Θεοῦ νὰ σωθῶσι δι' αὐτοῦ πολλαὶ χιλιάδες ψυχῶν ἀνθρώπων ἀπολωλότων, ἐγένετο ἔνθους ὑπὸ τῆς χαρᾶς. Ὅθεν μετὰ μακροτάτην διδασκαλίαν εἰς ἀπόδειξιν ὅτι μόνος ὁ Πάπας εἶνε ὁ ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ ἀντιπρόσωπος ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὅσοι δὲν τὸν ἀναγνωρίζουσιν ὡς τοιοῦτον, οὐδὲ τὸν Χριστὸν γινώσκουσι, διαβεβαίου αὐτοὺς περαινῶν τὸν λόγον καὶ διὰ τὸ ἕκαταμάχητον ἐκείνου, ὥστε ὅσοι προσέλθωσιν ὑπὸ τὴν σκέπην του, οὐδὲν ἔχουσι νὰ φοβῶνται. Μετὰ τὰς δολίους ταύτας διδασκαλίας ἐπαρουσίασε βιβλίον, ἐν ᾧ ὄφειλον ὑπογράφεσθαι πάντες οἱ νεοφώτιστοι μετὰ τοῦ ἐπωνύμου αὐτῶν καὶ τοῦ τόπου τῆς κατοικίας καὶ ἀριθμοῦ τῆς οἰκογενείας των, ὡς καὶ ἐγένετο.

Ἐπανελθόντες δὲ εἰς τὰ χωρία των διέδωκαν ἄλλα, ἢ ὅσα εἶπον τῷ καπουκίνῳ· εἶπον μὲ πονηρίαν ὅτι οἱ βουλόμενοι νὰ καταγραφῶσιν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ φραγγόπαπα γίνονται ἀληθῶς Γάλλοι ὑπήκοοι μὲ μόνην τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὁμολογῶσι τὸν Πάπαν ἀντιπρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ δὲ πίστις αὐτῶν καὶ διὰ τὰ θρησκευτικὰ τῆς ὀρθοδοξίας μένουσι ἀπείρακτα καὶ ἀπαρασάλευτα. Τῶν τοιούτων οὕτω δολίως διαδοθέντων καὶ ὑπὸ τοῦ χυδαίου ὄχλου πιστευθέντων, ἔτρεχον ὡς χεῖμαρρος καὶ κατεγρά-

φοντο, ὥστε οὔτε οἱ ἱερεῖς, οὔτε οἱ ἀρχιερεῖς, οὔτε οἱ πρωτοεργοὶ ἐτόλμησαν νὰ λαλήλωσι τι πρὸς ἀναστολήν τῆς ὁρμῆς ταύτης· τὸν ἀριθμὸν τῶν καταγραφέντων ἀνεβίβασαν αἱ ἡμερῆδες εἰς 60 χιλιάδας ψυχῶν. Ὁ Σεραφῖνος διέδιδεν εἰς τὴν Εὐρώπην ὅτι οἱ Κρήτες ἐγίνοντο πράγματι καθολικοὶ καὶ οὐχὶ οὐνῆται.

Ὁ Γάλλος πρόξενος λαβὼν ἐπίσημον διαταγὴν ἐπροστάτευε τὸ κίνημα ἀπροφυλάκτως. Ἡ ἐπέμβασις αὐτοῦ ἔδωκε μείζονα σπουδαιότητα εἰς τὸ κίνημα, ὥστε κατέστη ζήτημα διπλωματικόν. Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις τῆς Ῥωσσίας καὶ τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Πατριάρχου ἐποίησαν ἐντόνους παραστάσεις τῇ Πύλῃ, ἥτις ἠδιαφόρει ἔτι εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ συμβαινόντα ὡς δῆθεν θρησκευτικὰ.

Ὁ Πατριάρχης μετὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ζαήμη συνεννοηθέντες ἐγνώσαν ὅπως ἀποσταλῶσιν εἰς Κρήτην ἱεροκήρυκες πρὸς ἀναστολήν τῆς ἐξωμόσεως, ὡς τὴν ἐνόμιζον. Καὶ τὸ μὲν Πατριαρχεῖον ἀπέστειλε τὸν ἀρχιμανδρίτην Γλυκᾶν καὶ τὸν ἱεροδιάκονον Γῶγον, ἡ δὲ Σύδος μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ζαήμη ἐξελέξατο ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις Κρητῶν ἱερέων τὸν προρρηθέντα καὶ ἐκεῖ τότε εὐρεθέντα Γρηγόριον Παπαδοπετράκην, ἵνα καὶ οὗτος μεταβῇ μεθ' ἐνὸς ἱεροδιακόνου εἰς Χανία ὡς ἱερεὺς τοῦ Ἑλλ. Προξενείου. Ὁ Γρηγόριος πρότεινεν ἐνστάσεις πρὸς τὸν διορισμὸν του εἰπών, ὅτι ὡς ὑπήκοος Ὁθωμανὸς δὲν θὰ ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπάλληλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου καὶ ἐπομένως ἡ ἀποστολὴ του θὰ ἦτο ἀνωφελής. Τὸ δρῆν τῆς παρατηρήσεως συνειδῶς ὁ κ. Ζαήμης ἐνήργησε νὰ δοθῇ καὶ ῥωσικὴ προστασία τῷ Γρηγορίῳ κατὰ τῆς τουρκικῆς ἀθαιρεσίας. Παρηγγέλθη δὲ ὁ Γρηγόριος ὅτι ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ἡ Πύλη δὲν ἤθελε συνδράμῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἐξωμοτικοῦ κινήματος, ἐπρόκειτο νὰ ὑποκινηθῇ ἐπανάστασις κατ' αὐτῆς. Τοῦτο ὄφειλε νὰ προγινώσκῃ μὲν αὐτός, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ τηρῇ μυστικόν.

Ἄλλ' ἐνῷ ἦσαν ἤδη τὰ πάντα προητοιμασμένα καὶ μόνον ὁ διορισμὸς τοῦ Γρηγορίου ἔμενε νὰ ὑπογραφῇ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὁθωανος, διεδόθη αἰφνης ἐν Ἀθήναις ὅτι ὁ κ. Ζαήμης, ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, παρητήθη, διότι ὁ βασιλεὺς δὲν

ἐδέχθη τὰ περὶ Κρήτης σχέδιά του. Ὁ Ὄθων εἶπε, διότι ὡς καθολικός ἐπεθύμει τὴν σωτηρίαν τῶν ἀπολωλότων ἐν Κρήτῃ, εἶτε τὰ μελετώμενα πολιτικὰ διαθήματα τῆς Κυβερνήσεώς του ἀποδοκιμάζων, ἤρνήθη νὰ ἐπικυρώσῃ τὸν διορισμὸν τοῦ ἱερέως καὶ οὕτως ἐματαιώθη ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ εἰς Χανία. Ὁ Ζαήμες ἠγανάκτει κατὰ τοῦ Ὄθωνος καὶ ἐθρῆνει τὴν ἐθνικὴν ζημίαν ἐν Κρήτῃ, λέγων ὅτι, καθ' ἃς εἶχε πληροφορίας, πλείονες τῶν 60,000 ψυχῶν εἶχον ἐξομότη. Ὁ δὲ Γρηγόριος διεβαίον αὐτὸν ὅτι «οὐδὲ ἐν ἐξηκοστὸν ἀνθρώπου Κρητὸς ἐγένετο καθολικός»· τοῦθ' ὅπερ ἀπεδείχθη ἀληθέςτατον. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν συντόμῳ, ἀλλ' ἴδωμεν καὶ τὰ τοῦ πατρὸς Σεραφίνου.

Ὁ καπουκίνος ὄρων τὸ ἐπιχείρημά του βαίνον ἐξ ἀρχῆς κατ' εὐχὴν ἐν Χανίοις μετέβη καὶ εἰς τὰς λοιπὰς πόλεις, ὅπως ὅσον οἶόν τε πολλοὺς πεπλανημένους συναγάγῃ εἰς τὴν μάνδραν τοῦ ἐπιγῆς Χριστοῦ. Ἄλλ' ἐνῶ κατεγίνετο εἰς τοῦτο, προσῆλθε καὶ τις ἀθεόφοβος Ῥεθύμιος χωρικός καὶ ἐδήλωσεν ὅτι καὶ αὐτός, ὡς πεπλανημένος, ἐπεθύμει νὰ ὑπογραφῇ ἰδιοχείρως εἰς τὸ βιβλίον τῆς ζωῆς. Λαβὼν δὲ τὴν βίβλον εἰς χεῖρας. ἀντὶ νὰ ὑπογράψῃ, ἐξώρμησε τῆς οἰκίας καὶ ἔτρεχεν εἰς τὴν ἀγορὰν μετὰ σπουδῆς. Τοῦτο ἰδὼν ὁ Σεραφῖνος ἔτρεχε καὶ αὐτὸς κατόπιν ὡς παράφρων καὶ ἐφώναζε νὰ συλλάβωσι τὸν ἐπικατάρατον! Ἄλλ' ὁ χωρικός μᾶλλον ταχύπους τοῦ καπουκίνου ἀπομακρυνθεὶς ἔρριψε τὴν βίβλον ὁ ἀσεβέστατος εἰς κοχλάζοντα τοῦ σαπυνοποιείου λέβητα!

Τοιοῦτον ἦν τὸ ὀδυνηρὸν τέλος τῆς ἱερέως καὶ πολυθρῦλῆτου βίβλου, ἥτις καὶ τὰς ἐκκλησίας πάσας καὶ τὴν διπλωματίαν κατετάραξε, καὶ ἀθρόους τὸν τε Γάλλον πρόξενον καὶ τὸν καπουκῖνον αὐτὸν καὶ τὸν ἀτυχῆ Χουσνῆ μετὰ τῆς αὐτῆς τοῦ προκατόχου αἰσχύνῃς ἐξέωσε τῆς Κρήτης ἐσαεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τὰ ἐπὶ τοῦ Διοικητοῦ Ἰσμαήλ καὶ τὰ παρεπόμενα αὐτῶν.

Ὁ Ἰσμαήλ πασάς, Χίος ἐξωμότης, ἐλθὼν εἰς Κρήτην εὗρεν αὐτὴν εἰς καθολικὴν ἀναρχίαν ἀπὸ τὴν διαγωγὴν τῶν προκατό-

χων του, και τον λαον σφόδρα παρωργισμένον κατά της Κυβερνήσεως. Ουτος ειργάσθη ανενδότης επί διετίαν όλην υπέρ της τάξεως, ην και επαγίωσεν αρχόντως. Ήσυχολήθη συνάμα και υπέρ της γεωργίας και της συστάσεως σχολείων εις όλας τας επαρχίας, πλην των Σφακιών, και επαρχιακάς εφορείας συνέστησεν, όπως επαγρυπνώσιν εις την συντήρησιν και προαγωγήν αυτών. Ήξηνάγκασε δε τους μη βουλομένους συνεισφέρειν υπέρ αυτών, η αποστέλλειν τα τέκνα των εις αυτά. Συνεχώς δε ελεγεν εις τους πλησιάζοντας αυτώ, ότι η δια των σχολείων ανάπτυξις των Κρητών και η δια της φιλοπονίας και γεωργίας υλική βελτίωσις θα επιφέρωσι την ποθητήν αυτοις ελευθερίαν και ουχι τα δπλα των.

Άλλ' η Πύλη, ητις ανέκαθεν φθονει και φοβείται την ευμερίαν των υπηκόων της, πληροφορουμένη ταυτα απεράσισε την μεταθεσιν αυτου. Οί χριστιανοί μαθόντες τουτο εν σφοδρῃ αγανακτήσει επανήγαγον μεν αυτον εις την θέσιν του δια διαδηλώσεων και βραχδαίων αναφορών, αλλά δυστυχώς απογεγυμνωμένον της προτέρας αυτου διαθέσεως και εφωδιασμένον δια του τουρκικου συστήματος. Ο Μακκιαβελισμός, η απληστία, η αυθαιρεσία και διαφθορά παντός χρηστού πολίτου και εν τῷ τόπῳ σημαίνοντος, ησαν το μόνον αυτου μέλημα, και μάλιστα η τελεία εξαφάνισις των παραχωρήσεων του 1858. Επίσης δε και την κατά Σφακιών πολιτικὴν των προκατόχων του πληρέστατα διεδέχθη και εξηκολούθει επιμελῶς Ταυτα εποιει, φαίνεται, κατ' ανωτέραν διαταγήν, άλλως δεν εξηγείται η σπουδαία αυτη μεταβολή. Άλλεπάλληλα τεκμήρια, ως και η όμοειδής διαγωγή των Διοικητών, προάγουσι πᾶσαν δρθὴν διάνοιαν εις την παραδοχὴν της γνώμης ταύτης.

Εὐθὺς από της ἐκ Κωνσταντινουπόλεως επανόδου του ό Ισμαήλ προσελάβετο τα αρμόδια εις την νεαν πολιτικὴν του όργανα εξ αμφοτέρων των φυλών. Τα κατάπτυστα ταυτα όντα, ατινα και εκόσμησε με παρᾶσημα, παραλείπομεν ημεις δια το ασκανδαλιστον, αλλά το κοινόν ἔργον δεόν να σιγματίση ταυτα ως ώθησαντα την Κρήτην εις πανωλεθρίαν. Οίονδήποτε πλημμέλημα, η κακούργημα Σφακιανού, εξώγκωνεν υπέρ το δεόν και εν τῷ Συμβουλίῳ εποιει μέγαν θόρυβον, ως και ό Χουσινης. Όσας ελάμβανε

κατὰ Σφακιανῶν ἀναφοράς ἐφύλαττε χωριστά, ὅπως ἔχη αὐτὰς προχείρους διὰ τὰς κατ' ἐκείνων εἰσηγήσεις του. Τοῦτο ἦν τέχνασμα, ἵνα ἐξεγείρη αὐθις τὴν κατὰ Σφακίων ἀντιζηλειαν τῶν λοιπῶν καὶ ἐκτελέσῃ βράδιως τοὺς καταχθονίους σκοποὺς τῆς Πύλης διὰ τῆς διαιρέσεως, ὡς ἐνόμιζεν.

Ἄλλ' ὅπως ἀναπτύξῃ ζωηρότερον τὰ πάθη, κατάρθωσε διὰ τῶν ὀργάνων του νὰ παραπέισῃ πολλοὺς μοχθηροὺς καὶ ἀπλοικοὺς νὰ συντάξωσι καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐπιδώσωσιν αὐτῷ ἀναφορὰν καθ' ὅλων τῶν Σφακιανῶν ἀνεξαιρέτως διὰ τὰ μεγάλα αὐτῶν δῆθεν κακουργήματα! Οἱ Σφακιανοὶ μαθόντες τὴν καθολικὴν αὐτῶν ἀγωγὴν εἰς τὸ ἀνώτατον δικαστήριον καὶ προσκληθέντες ἀπέστειλαν 18 ἄνδρας προκρίτους, ἵνα πρᾶσταθῶσιν εἰς τὴν καταδίκην των. Παραστάντες δὲ προεδρεύοντος τοῦ Ἰσμαήλ καὶ ἐνάγοντος καὶ δικάζοντος ἤκουον τὰς ὅλως ἀορίστους κακουργίας καὶ συκοφαντίας, μόλις δὲ ὀλίγας περὶ ζυοκλοπῶν εὔρον ἀληθεῖς.

Τότε ὁ Σύμβουλος τῶν Σφακίων Γ. Ζερβὸς ἀπήτησε νὰ παρουσιασθῶσιν ἐν τῷ Συμβουλίῳ ἅπαντα τὰ ἔγγραφα τοῦ κακουργοδικείου. Ἀφοῦ δὲ παρουσιάσθησαν καὶ παρατηρήθησαν, δὲν ἐδικαίωσαν ὃν Ἰσμαήλ. Οὗτος δ' ἰδὼν τοῦτο παρ' ἐλπίδα εἶπεν, ὅτι ἔχει καὶ ἄλλα, τὰ ὅποια δὲν ἐδικάσθησαν ἔτι. Παρατηρήθησαν καὶ ταῦτα, ἀλλ' οὐδὲ τότε ἐπλεόνασαν τὰ τῶν Σφακιανῶν· διότι οἱ Σφακιανοὶ ἀληθῶς εἰσιν ἐν καιρῷ εἰρήνης οἱ μᾶλλον φιλόνομοι καὶ φίλοι τῆς τάξεως, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ἐπειδὴ εἰσι φιλότιμοι καὶ φοβοῦνται τὰς ἐν ταῖς φυλακαῖς καὶ τοῖς δικαστηρίοις προσβολάς. Τοῦτο ἢ καθημερινὴ πείρα ἐπιβεβαιοῖ. Τέλος δ' ἀπέτυχεν ὁ Ἰσμαήλ καὶ ἐκ τῆς ἀγωγῆς ταύτης, καὶ πολλοὶ συνετοὶ κἀτέκριναν αὐτοῦ τὴν διαγωγὴν, προειπόντες, ὅτι «θα τὰ βάλῃ κουκούλα» (α).

(α) Ἡ πανηγυρικωτάτη αὕτη ἀπόδειξις τῆς μὴ ἐνοχῆς παρέχει τοῖς Δευκωρείταις τιμὴν μεγάλην ἕσασί, τῷ δὲ συκοφάντῃ αἰσχος ἀνεξάλειπτον, ὡς Διοικητῇ τῆς Κρήτης. Ἐν τούτοις ἀπεδείχθη ἐσχάτως, ἀρθέντος τοῦ ζυγοῦ καὶ τοῦ ἐξ' αὐτοῦ φόβου, ὅτι καὶ οἱ ὑπακόδοιτες ἐκείνῳ δι' αὐτὰ πεδῖνοι λεγόμενοι ὑπερτεροῦσι πολὺ τοὺς Σφακιανοὺς εἰς τὰς κακουργίας. Ὁ ἀπιστῶν ἀναγνώσάτω τὰς ἐπιτοπίους ἐφημερίδας καὶ τὰ δελεῖα τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς ἀστυνομίας ἀπὸ τὸ 1878 καὶ ἐξῆς, ἵνα βεβαιωθῇ.

Ἐκτοτε δὲ οἱ Σφακιανοὶ ἐκ φιλοτιμίας ἐγένοντο οἱ μᾶλλον ἀ-
τίθασσοι καὶ εἰς ζυφολοπὰς καὶ εἰς ἄλλα ὑπερέβησαν τοὺς πάντας.
Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπαναστατικὰς ἰδέας διέδιδον ἀνά τὴν Κρήτην
καὶ ἀπὸ ὄπλα καὶ πολεμεφόδια κατέκλυσαν αὐτήν· ἀλλὰ καὶ σύμ-
πας ὁ λαὸς τῆς Κρήτης, βαρέως φέρων διὰ τὴν τάσιν τοῦ Διοικη-
τοῦ εἰς τὸ ὀλοσχερῶς ἐξαφκνίσαι τὰς οὐτιδανὰς προνομίας τοῦ
1858, ἀπεδέχετο καὶ συνεμερίζετο τὰ κινήματα τῶν Σφακιανῶν.

Μερὶς δὲ μεγάλη ἐν Ἀθήναις, ἐργαζομένη κακοβούλως ὑπὲρ
τῆς ἐξώσεως τοῦ βασιλέως Ὀθωνος καὶ ἀναγορεύσεως Ἀγγλοῦ
πρίγκηπος εἰς τὸν Ἑλληνικὸν θρόνον, ἐνόμισε κατάλληλον τὴν ὤ-
ραν νὰ ὤφελθη ἐκ τῆς ὑφισταμένης ἐν Κρήτῃ πάλης μεταξὺ τῆς
κυβερνήσεως καὶ τῶν ὑπηκόων τῆς. Τὸ σχέδιον ἦτο νὰ ὠθήσασιν
τοὺς Κρήτας εἰς ἐπαναστασίαν, ὃ δὲ πρίγκηψ δεχόμενος τὸν θρό-
νον ἠδύνατο νὰ ἀπαιτήσῃ δικαιολογούμενος καὶ τὴν προσάρτησιν
τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπέστειλαν ὡς προδρόμους τῆς ἐπα-
ναστάσεως τοὺς νέους Ἀναγνώστην Βουγιουκαλάκη ἐν Καλλι-
κράτους καὶ Μιχαὴλ Γιανναράκη ἐκ Λάκκων, ὅπως προδιαθέσωσι
τὰ πνεύματα· ἀλλ' ὁ Μ. Γιανναράκης συλληφθεὶς ἀμέσως οὐδὲν
ἔπραξεν, ὃ δὲ Βουγιουκαλάκης κατέπεισε πολλοὺς ἐκ διαφόρων
μερῶν, οἵτινες προσῆλθον εἰς τὸ χωρίον Φυλακὴ κρυφίως, ὅπου
συναπεφάσισαν νὰ συναχθῶσιν ἔνοπλοι εἰς Ἀργυρούπολιν τὴν 29
Αὐγούστου 1860.

Ἄλλ' οἱ πρόκριτοι τῶν Σφακιῶν, καίτοι σφόδρα παρωργισμένοι
κατὰ τῆς κυβερνήσεως, δὲν συνεμερίθησαν τὰς ἐπαναστατικὰς ἰδέας
φοβούμενοι τὰς καταστροφάς. Τοῦτο ἀπεφάσισαν ἐν συνελεύσει
γενομένη εἰς Ἀσκυφόν. Ἄλλ' οἱ ἐξημμένοι, πρὶν ἢ διαλυθῶσιν
ἐκεῖνοι, ὕψωσαν τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ συνη-
θροίζοντο εἰς Καλλικράτην, ὁπόθεν κατήλθον εἰς Ἀργυρούπολιν
τὴν ὀρισθεῖσαν ἡμέραν· ἀλλ' οἱ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν συνω-
μόται δὲν ἦλθον εὐτυχῶς καὶ οὕτως ἐπέστρεψαν ἄπρακτοι εἰς τὰ
ἴδια καὶ τὰ ὄπλα καταθέμενοι προσεποιούντο ἄγνοιαν καὶ ἀθώ-
τητα. Ὁ πασὰς δὲ ἐτήρει εἰς ταῦτα σιωπὴν, ὅπως ἐνθαρρυνθέντες
προβῶσιν εἰς μεγαλύτερα καὶ εὖρη δεδικαιολογημένην ἀφορμὴν ν'

ἀφοπλίση αὐτοὺς καὶ εἶτα τοὺς πάντας, ὅπερ ἦν τότε ἡ πολιτικὴ τῆς Πύλης.

Ἐπειδὴ οὐδὲ ἐκ τοῦ κινήματος τούτου ἠδυνήθη ὁ πασᾶς νὰ προβῆ εἰς τὸ πρὸ πολλοῦ μελετώμενον, ἐνόμισε καλὸν νὰ ὑποδαυλίῃ καὶ αὐτὸς τὴν τότε ἐπισυμβᾶσαν ἔριδα μεταξὺ τῶν Λακκιωτῶν καὶ τινῶν Σφακιανῶν διὰ τινὰς ἀμοιβαίας ζῶκοκλοπὰς. Ὅθεν σπεύσας ἐν ὄρᾳ πουλλοῦ ἐρεθισμοῦ ἔγραψεν ὁ ἴδιος πρὸς τοὺς Λακκιώτας νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐνόπλιως κατὰ τῶν Σφακιανῶν ἀδιακρίτως ὡς δὴθεν κατὰ κακούργων. Συγχρόνως δὲ ἀπέστειλεν εἰς Λάκκουσ καὶ τὰς Ῥίζας τὸν Πάντην, τοῦρκον γενναῖον μὲν, ἀλλὰ καὶ φανατικώτατον, ὅστις ἐγίνωσκε τὰ μυστήρια τοῦ πασᾶ καὶ εἰργάζετο οὕτως ὥστε νὰ φέρῃ τοὺς ἐρίζοντας εἰς ἔνοπλον σύγκρουσιν. Ταύτης δὲ γενομένης νὰ εὗρῃ ἀποχωρῶσαν ἀφορμὴν ὁ διοικητὴς νὰ παρεμβῆ στρατιωτικῶς καὶ ἀφοπλίῃ ἀμφοτέρους, ὡς ἐπόθει, ἄρη δὲ καὶ τὰ προνόμια τοῦ τόπου ἐντελῶς. Ὁ Πάντης διέτρεξεν ὅλα τὰ χωρία τῆς Ῥιζοκωδωνίας προτρέπων καὶ παρωθῶν αὐτοὺς εἰς ἀλληλοκτονίαν μὲ τοὺς Σφακιανούς. «Ἐπάνω των, μωρὲ παιδιὰ, τῶν κερατάδων! Ἐπάνω των! Ἴντα τσοὶ φοβᾶστε μωρέ, εἶνε δειλοί, εἶνε ἀνάνδροι, ὀμπροστά σας δὲν κάνου, πρῆμμχ. Ἐσεῖς εἶστε οἱ μόνοι ἀντρες, ὅπου θὰ τοὺς ταπεινώσετε καὶ θὰ πάρετε μεγάλην τιμὴν ἀπὸ τὸν πασᾶν, ἀπὸ τὸν Βασιλῆα καὶ ἀπὸ οὐλον τὸν κόσμον.»

Οἱ δὲ ἀπλοῖκοι Λακκιῶται καὶ ὅλοι οἱ Ῥιζῖται κομπάζοντες ἐπὶ τῇ ἐκυτῶν ἀνδρείᾳ καὶ κολακευόμενοι ἀπὸ τοὺς λόγους καὶ προτροπὰς τοῦ Τοῦρκου, τοὺς δὲ καταχθονίους σκοποὺς μηδὲν ἔννοοῦντες, ἔτρεχον ἄνω καὶ κάτω ἐρεθίζοντες καὶ ἀντερεθιζόμενοι λίαν μωρῶς. Εὐτυχῶς δέ, καίτοι ἐγένοντο μεγάλαί κινήσεις καὶ διηνεκεῖς συσκέψεις καὶ συνεννοήσεις, οὐδεὶς ἐτόλμα πρῶτος νὰ κινήσῃ πρὸς ἀλληλοκτονίαν.

Τὴν σφοδρὰν ταύτην καὶ ὅλως ἄδικον καταφορὰν καὶ ὀρμὴν πληροφορηθέντες οἱ Σφακιανοὶ ἐξηγέρθησαν καὶ αὐτοὶ κατὰ χωρία μεθ' ὅπλων καὶ ἀφθόνων πολεμφοδίων καὶ σπεύδοντες ἠθροίζοντο εἰς Ἀσκυφον. Ἐνταῦθα συναχθέντες συνεκρότησαν, ὡς ἐθίζουσι, συνέλευσιν τοῦ λαοῦ, ἐν ᾗ ἀπερχαίσθη ὁμοφώνως νὰ ὑπερασπίσωσι μὲν μέχρι τελείας ἐξοντώσεως τὴν οὕτω δωρεὰν προσβεβλημένην αὐτῶν

τιμήν, ἀλλ' αὐτοὶ πρῶτοι νὰ μὴ ἀρξῶνται χειρῶν ἀδίκων. Ἐπρεπε νὰ ἐπιτηρῶσι τοὺς ὁμόρους Κυθωνιάτας, καὶ ἂν εἰλείνοι διέβεινον πρῶτοι τὰ ὄρια τῶν Σφακίων ἔνοπλοι, τότε καὶ αὐτοὶ νὰ τοῖς ἐπιτεθῶσι. Οὕτως ἀπερχίσθη καὶ πάραυτα ἀπέστειλαν εἰς πολλὰς θέσεις τῶν ὄριων προσκόπους νὰ ἐπιτηρῶσι τὰς κινήσεις τῶν θυμάτων τῆς ῥαδιουργίας. Οὗτοι δὲ δὲν διελύθησαν, ἀλλ' ἔμενον εἰς Ἄσκυφον χορεύοντες, διασκεδάζοντες καὶ παίζοντες, ὡσεὶ ἦτο μαγίστη χαρὰ ἢ πανήγυρις, ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἕως οὗ οἱ πρόσκοποι ἀνήγγειλαν αὐτοῖς ὅτι ἀντὶ πολεμίων εἶδον ἄνδρας τινὰς ἀόπλους εἰρηνικῶς ἐρχομένους ἴσως πρὸς διαλλαγὴν. Ἦλθον τέλος εἰς Ἄσκυφον καὶ ἐζήτησαν συγγνώμην δι' ὅσα εἶπον καὶ ἔπραξαν ἀσέπτως. Φιλοξενηθέντες δὲ καὶ περιποιηθέντες ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐνταῦθα ἀπῆλθον μὲ πλήρη συνδιαλλαγὴν καὶ ἀδελφικὴν συνεννόησιν. Ἀφοῦ δὲ ἔμαθον παρὰ τῶν Σφακιανῶν τὸν σκοπὸν τοῦ πασᾶ, δι' ὃν προέτρεπεν ἐκείνους εἰς ἐμφύλιον ῥῆξιν, ἔλεγον· Ἐμεῖς λάθρην δὲν τὸ κατέχουμεν ἐτσεῖ δ' ἀπὸ τοῦ λέτε τοῦ λόγου σας, παρὰ ἔχαστοῦ μαν πῶς μᾶς ἐβοήθη ὁ πασᾶς γιατί εἴχαμε δίκην. Μὰ σὰν ἔνε ἐτέθοια ἡ γνώμη του καὶ ἐμεῖς εἴμεστα μαζὶ σας εἰς ὅ,τι καὶ ἂν γενῆ.»

Καὶ ἀληθῶς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης ἐνόησαντες κατὰ βᾶθος καὶ οὗτοι τὴν πολιτικὴν τοῦ πασᾶ ἤρξαντο νὰ προσεγγίζωσιν ἀλλήλοις καὶ εἰς τὰς εἰρηγήσεις ἐκείνου νὰ μὴ δίδωσιν εἰς τὸ ἐξῆς ἀκρόασιν. Ἐν τούτοις ὁ πασᾶς ἐξηκολούθει πιστῶς τὴν κατὰ Σφακίων πολιτικὴν τοῦ ἀνγλοῖων· ἐκεῖνοι δὲ ὡσαύτως ἐμμένοντες εἰς τὴν ἀπειθειαν ὑπὸ πείσματος δὲν ἐπλήρωνον τοὺς φόρους καὶ πολλὰς διέπραττον πολλοὶ ἀταξίας, ἐξ ὧν ἀφηγοῦμεθα τὴν ἐξῆς σπουδαίαν πρὸς παράδειγμα.

Ὁ ἐκ Καλλιχράτους Παντελῆς Παπαδάκης ἀπαγαγὼν βία κόρην τινὰ ἐκ Ῥεθύμνης ἤρκειτο νὰ ἐπιστρέψῃ ταύτην εἰς τοὺς γονεῖς, ἦν ἐπιμῶνως ἐζήτησαν. Ὁ πασᾶς ἐμεγέθυσε τὸ ἐγκλημα σκοπίμως, ὅπως ἐκ τούτου γεννηθῆ τι συνᾶδον τῷ σκοπῷ του. Προσεκάλεσε δὲ τοὺς προξένους εἰς σύσκεψιν περὶ τούτου, ἂν καὶ οὐδέποτε ἤθελεν, ὡς οἱ προκάτοχοί του, νὰ ἀναμιγνύωνται οὗτοι εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ τόπου. Τοῦτο ὁμῶς ἐγένετο μὲ σκοπὸν δό-

λιον, ἵνα τοὺς περιπλέξῃ καὶ ἐν ἐνδεχομένη περιστάσει τοὺς ἔχῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ. Ἄλλ' οὗτοι δὲν ἠπατήθησαν.

Ἡ ἀπαίτησις τοῦ ἦν τότε ν' ἀποστείλῃ εἰς Σφακία στρατόν, ἵνα τιμωρήσῃ μόνον τὸν Παντελῆ καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ κακουργήσαντας. Οἱ δὲ πρόξενοι γινώσκοντες ἐκ τῶν προτέρων τοὺς σκοπούς τοῦ ἐγνωμάτεον νὰ μὴ ἀποσταλῇ στρατὸς εἰς Σφακία, διότι δὲν ἐθεώρουν ἀπίθανον τὴν κατ' αὐτοῦ προσβολήν, ἥτις θὰ παρῆγε τὴν γενικὴν τῆς Κρήτης ἀναστάτωσιν. Τοσαῦτα εἰπόντες ἀπέσχον τῆς συνενοχῆς. Ὁ Ἰσμαῆλ οὐδόλως ὑπόπτειε τὴν πρὸς αὐτὸν δυσμένειαν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ μόνον τῶν Σφακιανῶν, οὓς δῆθεν προσπαθεῖ νὰ περιορίσῃ ἀπὸ τὰ κακά.

Ὁ δὲ εἰλικρινὴς Δίξων, Ἄγγλος πρόξενος, τῷ εἶπεν· «Οἱ πλησιάζοντές σε, ὡς πληροφορούμεθα, δὲν εἶνε ἄνθρωποι ἀξιόπιστοι, οὔτε εἰλικρινεῖς, καὶ διὰ τοῦτο δὲν σὲ διαφωτίζουν ἴσως τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν πραγμάτων. Ὅπως βαίνωσι ταῦτα, φοβοῦμαι, μὴ γεννηθῇ τι κακὸν ἐν τῷ τόπῳ, οὔτινος τὰς συνεπείας θὰ ὑποστῆς μόνος καὶ αὐτοὶ θὰ γελῶσι». Λοιπὸν τί νὰ κάμω; εἶπεν ὁ Ἰσμαῆλ· Ὁ δὲ Δίξων· «φρονῶ καλὸν νὰ στείλῃς ἄνθρωπον τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Παντελῆ, ὅπως τὴν καταπίεσιν εἰς τὴν ἐπιστροφήν τῆς κόρης, καὶ τούτου γενομένου νὰ παραιτηθῆς τῆς καταδιώξεως, ἀφοῦ, ὡς ἐμάθομεν, καὶ ἄλλαι τοιαῦται πράξεις ἐγένοντο ἕκτοτε ἀλλαχοῦ καὶ οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ ἐκείνων. Ἀρμόδιον δὲ θεωρῶ διὰ τοιαύτην ἀποστολὴν τὸν Ἡγούμενον τῆς Ἀγ. Τριάδος Γρηγόριον, ὅστις καὶ ὑμέτερος φίλος καὶ σχετικὸς ἐστὶ καὶ χωριανὸς τοῦ Παντελῆ».

Ὁ Ἰσμαῆλ ἀκούσας τὴν γνώμην τοῦ Δίξωνος ἀπέστειλε τὸν Ἡγούμενον, ὅστις πολλὰ εἶπε πρὸς τὸν ἀπαγωγέα, πλὴν ἐκεῖνος δὲν ὑπήκουσε, προφασιζόμενος ὅτι καὶ ἄλλαι δύο εἰς Κίσσαμον καὶ μία εἰς Ἀποκόρωνα ἠρπάγησαν καὶ οὐδεὶς λόγος γίνεται. Εἶπε δὲ ἐπὶ τέλους ὅτι· «ἐὰν ὁ πασᾶς ἐξακολουθῇ ζητῶν μόνην αὐτήν, θὰ τὴν μοιράσῃ εἰς τέσσαρα, ἐξ ὧν τὸ ἐν θὰ κρατήσῃ, τὸ ἕτερον θὰ τῷ στείλῃ, τὸ ἕτερον εἰς τοὺς γονεῖς τῆς καὶ τὸ ἄλλο εἰς τοὺς σκύλους!» Ταῦτα ἔλεγεν ἐνώπιον τῆς νέας, ἥτις μειδιῶσα ἔλεγε τῷ Γρηγορίῳ· «Καὶ τί τὸν μέλει τὸν πασᾶν δι' ἐμέ; Ἐγὼ οὔτε ἔρωτας εἶχον μὲ τὸν Παντελῆ, οὔτε καὶ τὸν ἐγνωρίζω, ἀλλ' ἀφοῦ μὲ

ἐπῆρε καὶ μὲ θέλει, τὸν θέλω καὶ ἐγὼ καὶ ποτὲ δὲν πιστεύω νὰ μοῦ εὐρωσιν οἱ φωνάζοντες τὸν καλλήτερον».

Μόλα δὲ ταῦτα ὁ Ἰσμαήλ ἀπὸ τὴν σκληρὰν καὶ ἀπάνθρωπον ταύτην ἀπάντησιν τοῦ ἐξημμένου νέου ἐγένετο δῆθεν παράφρων ἐκ τῆς ὀργῆς. Ὅθεν σπεύσας ἀνήγγειλε τοῦτο τοῖς προξένοις καὶ τῇ Πύλῃ· συγχρόνως δὲ προσεκάλεσεν εἰς Χανία καὶ αὐτὸς συνέλευσιν ἀρχὰς Αὐγούστου 1863 ἀνά τέσσαρας ἐξ ἐκάστης ἐπαρχίας, δύο ἐξ ἐκάστης φυλῆς· ἦτοι τὸ ὅλον 80 ἄνδρας. Προσεκλήθησαν δὲ καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ ἐπίσκοποι, ὁ ἡγούμενος Γρηγόριος, οἱ ἔφοροι τῆς πόλεως καὶ τὰ μέλη τῆς δημογεροντίας, καθῆδες, μουφτῆδες κτλ.

Τῆς συνελεύσεως προηγήθη δεῖπνος μέγας καὶ πολυτελής. Μετὰ τοῦτον ἐρρέθησαν πάμπολλα καὶ γινῶμαι ποικίλαι ἀφορῶσαι εἰς τὴν εὐταξίαν καὶ ἡσυχίαν τοῦ τόπου. Τὴν δ' ἐπιούσαν πρωΐαν συνήλθον εἰς σπουδαίαν σύσκεψιν, ἐν ἣ ὁ διοικητὴς ἀνέπτυξε καὶ πάλιν τὰς κακουργίας τῶν Σφακιανῶν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς περιστολής αὐτῶν, τὴν ἀρνησιν τῆς πληρωμῆς τῶν φόρων καὶ ἐν γένει τὴν ἀπειθειαν ἐκείνων ἐξεικόνισε μὲ τὰ μᾶλλον μελανὰ χρώματα· εἶτα δὲ ἐλθὼν εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὑποθέσεως ἔλεγε· «Σὰς προσεκάλεσα λοιπὸν νὰ σὰς ἀναγγείλω, ὅτι ὁ Σουλτάνος μοι ἔστειλε 10000 στρατοῦ, ἵνα ἐξολοθρεύσω κατὰ κράτος τὰ Σφακιά καὶ ἡσυχάσῃ ἡ Κρήτη· εἴθε καὶ σεῖς σύμφωνοι;» Ἄπαντες οἱ Τοῦρκοι τότε ἀναστάντες μὲ μίαν φωνὴν εἶπον· «τὸ ἔμπρι τοῦ βασιλεῖα νὰ γίνῃ γρήγορα.» Εἰς ταῦτα δὲ προσέθετο ὁ ἐκ Σιτίαις Γαλιῆς· «Σαράντα χρόνοι, ἀφέντη, εἶνε τώρα ὅπου ἐμεῖς οἱ Ὀθωμανοὶ καθήμεθα εἰς τὸ αὐγὸ ἐξ αἰτίας τῶν Σφακιανῶν καὶ δὲν τοὺς ὑποφέρομεν πλέον· πρέπει ὁ βασιλεῖας νὰ κάμῃ ὅ,τι ἀπεφάσισεν, ἢ νὰ μᾶς εὕρῃ τὸν τσαρέ μας».

Ταῦτα ὀρῶντες καὶ ἀκούοντες οἱ πληρεξούσιοι Ἕλληνες οὐδὲν εἶπον· ἐπὶ πολὺν χρόνον ἔμενον ἄφωνοι ὡς ἰχθύες. Τὴν σιωπὴν ταύτην ὁ ἐξωμότης ἐξέλαβε δῆθεν παραδοχὴν, ἀλλ' ὁ Κωνσταντίνος Σφακιανῆς ἀναστάς εἶπε· «Δὲν μοῦ φαίνεται, ἐξοχώτατε, δίκαιον νὰ καταστραφῶσιν 8 χιλιάδες ψυχαὶ εἰς τὰ Σφακιά δι' ὀλίγους κακούργους». Ὁ δὲ Ἰσμαήλ ταραχθεὶς εἶπεν· «ἔπρεπε νὰ τὸ εἶπῃς προτύτερα, τώρα ἐτελείωσεν· ἀλλ' ἀπὸ ποῦ εἶσαι καὶ

σύ; δὲν εἶσαι ἀπὸ τὴν βράτσα των; δι' αὐτὸ παίρνεις καὶ τὴν μερίδα των!» Ναί, ἀφέντη, ἀπὸ αὐτοὺς εἶμαι καὶ θὰ παίρνω τὴν μερίδα των ὡσπ νὰ ζῶ, ὅταν ἔχουσι δίκη».

Ἡ μικρὰ αὐτὴ ἀντίρρησης πρόριζα ἀνέτρεψε τὰ σχέδια τοῦ Πασᾶ, διότι οἱ πληρεξούσιοι Ἕλληνες δὲν ἠγνόουν τὸν ὑποκρυπτόμενον δόλον καὶ τὴν παγίδα, εἰς ἣν ἤθελον συλληφθῆ, εἰ μὴ προσεῖχον, ὥστε ἀπέσχον μὲν ὀριστικῆς γνώμης, πλὴν δὲν ἐθεώρησαν καὶ φρόνιμον νὰ παρεμβάλωσι τῷ διοικητῇ προσκόμενα εἰς τὸ τιμωρεῖν τοὺς κακουροῦντας καὶ εἰς τὴν εἰσπραξίν τῶν φόρων, ἀλλ' εἰς τὰς ἐνεργείας του καὶ τὰ διοικητὰ μέτρα ἄφινον αὐτὸν ὑπόλογον, ὅπερ ἴσα ἴσα διὰ τῆς συνελεύσεως προσεπάθει νὰ ἀποφύγη. Ἐπειδὴ δὲ ἠρνήθησαν οἱ πληρεξούσιοι Χριστιανοὶ νὰ συμμεθέλωσι τῆς εὐθύνης, ὁ διοικητὴς ἐνόμισε συμφέρον νὰ προσκαλέσῃ κἂν τῶν προκρίτων Σφακιανῶν τὴν ἔγγραφον συγκατάθεσιν εἰς τὸ ἀποστελεῖαι στρατεύματα εἰς τὰ Σφακία δῆθεν κατὰ τῶν κακούργων, ἀλλ' ὁ σκοπὸς του ἦτο νὰ τοὺς ρίψῃ εἰς τὴν παγίδα, ὅπερ καὶ κατώρθωσεν.

Ὅθεν λαβὼν τὴν ἔγγραφον συγκατάθεσιν τῶν τότε ψοφοδεῶς καὶ ἀδεξίως διευθυνόντων τὰ Σφακία Γ. Ζερβοῦ, Ν. Τσιριντάνη, Μ. Μανουσέλη, Ἰ. Βαρδινογιάννη καὶ ἄλλων τοιούτων, ἔχων ἴσως καὶ τὴν ἄδειαν τῆς Πύλης ὁ Ἰσμαὴλ ἀπέστειλεν εἰς Σφακία 6,000 στρατοῦ μετὰ τηλεβόλων ὄρεινῶν, ἀποσκευῶν καὶ παντοίων τοῦ πολέμου ἐπιτηδείων, καὶ ἀνῆλθον εἰς Ἀσκυφον καὶ ἔως εἰς Καλλικράτην κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1863.

Οἱ δύστηνοι κάτοικοι, μολονότι ἔβλεπον ἀδιακρίτως καταστρεφόμενα τὰ ἑαυτῶν δένδρα, τὰς ἀμπέλους καὶ πᾶν τὸ προστυχὸν ὑπὸ τῶν βαρβάρων μεταχειριζόμενον ὡς ἐχθρικόν, αὐτοὶ οὐδὲν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἀπαθείς θεαταὶ διετέλουν, καθορῶντες τὴν γενομένην αὐτοῖς ἀδικίαν καὶ φθοράν! Ἡ ἀσυνήθης αὕτη τοῖς Σφακιανοῖς ἀνοχὴ ἐξήρτηται, οὐχὶ ἐκ δειλίας ἢ φόβου μὴ περιέλθωσιν εἰς πολέμους καὶ καταστροφὰς τῆς ἑαυτῶν χώρας, ἀλλ' ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ νὰ μὴ γίνωσιν αὐτοὶ αἰτία νὰ ἐκτελέσῃ ὁ Πασᾶς τοὺς καταχθονίους σκοποὺς του, τὴν ἀφόπλισιν δηλαδή ὅλης τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἄρσιν ὄλων τῶν παοαχωρήσεων τοῦ 1858, ἐνῶ, ἐὰν ἐμνη-

σικάκουν. θὰ ἡδικήθουν εἰς τοῦτο ἕνεκεν τῆς προτέρας διαγωγῆς πρὸς αὐτοὺς τῶν συμπατριωτῶν, ὡς εἶδομεν ἄνωθεν.

Καθορῶντες δὲ οἱ βάρβαροι τὴν ἀνοχὴν τῶν Σφακιανῶν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἀποχὴν ἐκείνων ἀπὸ τῆς συγκρούσεως προέβησαν εἰς συλλήψεις ἀθῶων ὄλων καὶ σκάπτοντες λάκκους βαθεῖς ἐν Ἀσχύφῳ ἔρριπτον αὐτοὺς ἐν αὐτοῖς! Ἄλλ' οὐδ' οὕτως ἐξήγειραν τοὺς ὄρεινους εἰς κίνησιν, ὅπερ αὐτοὶ ἐθεώρουν ἐπιβλαβὲς διὰ τὴν Κρήτην. Οἱ ριπτόμενοι εἰς τοὺς λάκκους ἔλεγον εἰς τοὺς ἀνόμους. «Δὲν θὰ μᾶς νικήσετε ἐσεῖς ἐμᾶς μὲ αὐτὰ καὶ νὰ κάμετε μὲ τὸ μέσον μας τοὺς σκοποὺς σας καὶ βγάλετέ το ἀπὸ τὸν νοῦν σας». Ὁ Μεμέτ πασᾶς ἀκούσας ταῦτα ἠρώτα. «Καὶ τί σκοποὺς, μωρὲ ἐντεψίζιδες, θέλομεν νὰ κάμωμεν μὲ τὸ μέσον σας;» Οἱ δὲ ἔλεγον ἀπὸ τὸν λάκκον· «Θέλετε νὰ σηκώσωμεν ἄρματα εἰς τὸ βασιλικὸν ἀσκέρι διὰ νὰ βρῆτε καλὴν ἀφορμὴν νὰ ἐξαρματώσετε τὰ Σφακιὰ καὶ ὕστερα τὴν ἀποδέλοιπην Κρήτην, καὶ ἀπόης νὰ ἐξαφανίσητε καὶ τὰ προνόμια αὐτῆς καλὰ καλὰ. Νά, αὐτὸς ἔνε ὁ σκοπὸς σας, μὰ δὲν θὰ τὸ κατορθώσετε ὅσα καὶ ἂν μᾶς κάμετε.»

Εἰς ταῦτα ὁ Πασᾶς γελάσας μόνον οὐδὲν ἀπήντησεν. Ἐν τούτοις ἀπελπισθέντες περὶ ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ χειμῶνος ἐπερχομένου ἤδη ἀνεχώρησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν καὶ τοὺς ἐν τοῖς λάκκοις κρατηθέντας ἀθῶους, ὡς θρῆαμβον τῆς περιλαλήτου ἐκείνης κατὰ Σφακιῶν ἐκστρατείας, διότι ἄλλως ἤσχύοντο νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Χανία κεναῖς χερσίν, ἐπειδὴ οὐδένα τῶν ἐνόχων ἠδυνήθησαν νὰ συλλάβωσιν.

Ἄλλὰ τὸ δὴ ἀστεῖον! Οἱ βάρβαροι φοβούμενοι τὴν ἐκ τῶν νότων ἐπίθεσιν τῶν Σφακιανῶν ἐν τῇ ἀναχωρήσει των, ὡς καὶ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἀπαγομένων ἀνδρῶν, ἔδειξαν τοῖς Σφακιανοῖς πλαστογράμματα, ὅτι ἤλθον δῆθεν ἐξ Ἑλλάδος ἐπαναστάται ξένοι καὶ συνεπῶς ὑπεχρεοῦντο οἱ κάτοικοι νὰ ἐπιστήσωσι τὴν προσοχὴν των εἰς ἀνακάλυψιν τῆς διαμονῆς ἐκείνων. Οἱ δὲ Σφακινοὶ μὴ ἐνοήσαντες τὴν πανουργίαν τῶν βαρβάρων, θέλοντες ἄλλως νὰ εὐχαριστήσωσι τοὺς Πασάδες, ὅπως ἀπολύσωσι τοὺς ἀδίκως κρατούμενους, ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν εἰς τὰ διάφορα ὄρη ἀναζητοῦντες τοὺς ξένους. Οἱ δὲ Τοῦρκοι ἔτοιμοι ὄντες ἔφυγον λαθραίως μετὰ πολλῆς σπουδῆς.

Καθ' ἣν δὲ στιγμήν εἰσήλαυνον τὰ νικηφόρα στρατεύματα τοῦ ἔξωμότου Ἰσμαήλ εἰς τὴν πύλην τῶν Χανίων μετὰ πολλῆς ἐπιδείξεως καὶ πατάγου (διότι ἔσυρον καὶ 19 ἄνδρας ἀθώους ὀπισθάγκωνα δεδεμένους μὲν, ἀλλὰ γελῶντας πρὸς τοὺς βλέποντας αὐτούς), τότε εἰς τῶν Ἀσκληπιδῶν ἔσπευσε πρὸς τὸν Ἰσμαήλ καὶ μετὰ τῆς συνήθους ὑποκρίσεως παραστὰς ἔλεγεν· «Ἐξοχώτατε! Δεδοξασμένον τὸ ὄνομα τῆς πανσόφου Προνοίας ὅτι σοὶ ἐπεφύλαττε τὸ μέγα καὶ ἔνδοξον ἔργον τοῦ νὰ ταπεινώσῃς σὺ πρῶτος τὰ ὑπερήφανα Λευκὰ Ὅρη τῶν Σφακίων, καὶ πρῶτος νὰ κατορθώσῃς τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀσύλου ἐκείνων, καὶ ἔλθωσιν εἰς τοὺς πόδας σου ἄνδρες δέσμοιοι, ἔντρομοι καὶ κατησχυμένοι. Εἶθε δὲ ὁ Παντοδύναμος νὰ σοὶ ἐπιφυλάττῃ καὶ ἄλλας μείζονος δόξης ἐπιτυχίας!»

Ἀγέρωχος δὲ τις χωρικός ἐκ τῆς Κυθωνίας, καὶ μάλιστα ἐκ τῶν πρὸ πολλοῦ ὀργώντων κατὰ τῶν Σφακιανῶν, μαθὼν ταῦτα καὶ εὐρῶν τὸν διεφθαρμένον ῥήτορα ἐν μεμονωμένῳ τόπῳ κατεμέτρα αὐτοῦ τὰ πλευρὰ διὰ τῆς ὀρεινῆς στραβοράβδακ του λέγων ἐν ἐκάστῳ ἀριθμῷ· «Πουλημένον κρέας! Γαῖδαρε σωμαρωμένε! Ἄν τὰ Λευκὰ Ὅρη τῶν Σφακίων εἶνε ὑπερήφανα, σὲ ἐντροπιάζει ἢ ὑπερηφάνειά των; Ἄν εἶνε ἔνδοξα, εἰς ποίαν πατρίδα στέχουν; Τὸ ἀσύλον των δὲν ἔσωσέ ποτε κανένα τῶν συγγενῶν ἢ πατριωτῶν σου; Μὰ εἶπέ μου δὲ καὶ σὰν ποίας ἄλλας εὐτυχίας καὶ ἐπιτυχίας εὐχουσὸν εἰς τὸν Ἄγᾶ σου» (α);

Πλὴν ἀλλ' οὐ μόνον ὁ συνετὸς οὗτος χωρικός ἀπεδοκίμαζεν οὕτω περιπαθῶς τὴν κατὰ Σφακίων ταπεινωτικὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰσμαήλ, ἀλλὰ καὶ σύμπαντες οἱ ἄλλοι ἄλλοφρονήσαντες, ἀφοῦ ἐνόησαν τὰ πράγματα, ἦσαν εὐδιάθετοι, καθάπερ διαρρήδην ἐκήρυττον, νὰ ἄρῃσι τὰ ὄπλα, ἂν οἱ Σφακιανοὶ περιήρχοντο ἐξ ἀνάγκης εἰς τὸ ἔσχατον τοῦτο μέτρον· διότι μετὰ τὴν ἐκείνων ταπεινώσιν δὲν ἠγνόουν καὶ τὴν ἑαυτῶν τύχην. Εἰς τὰς ἰδέας ταύτας τοῦ συνασπισμοῦ διεκυμαίνοντο πλέον ὄλα τὰ πνεύματα τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὴν Ἰδὴν καὶ ἐντεῦθεν πρὸς δυσμάς, ὥστε ἡ σύμπραξις

(α). Ταῦτα διηγείτο ἡμῖν καὶ ἄλλοις ὁ αὐτουργός, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀσκανδάλιστον σιωπῶμεν τὰ πρόσωπα, διότι καὶ ὁ παθὼν ἐτήρησεν αὐστηρὰν σιωπὴν ἐπὶ τῆς κλίνης του, ἄλλα προφασίζομενος.

διὰ πᾶν κίνημα ἐφαίνετο ἀδιάσπαστος. Ὁ δὲ Πασᾶς ἐνόησας ὅτι ἀπὸ τῶν Μακκριαβελισμῶν του οὐδὲν ἄλλο ἐξήχθη, ἢ ὅτι τοὺς πάντας συνήνωσεν εἰς ἄμυναν, ἐτρέπη ἄλλην ὁδὸν μᾶλλον λυσιτελεῖν αὐτῷ. Φόροι ἐπὶ φόρων συνεχῶν καὶ ἀτελευτήτων ἦσαν τὰ πατρικᾶ του μελήματα πρὸς τὸ ὑπῆκοον· φόροι βαρεῖς καὶ συνεχεῖς ἐπεβάλλοντο ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἀτιθάσσοις πρὸς ταπεινώσιν μὴ ἐνοουῦντος ὅτι συνέβαινε τὸ ἐναντίον. Φυλακίσεις προκοίτων, οἰωνδήποτε, καθ' ἐκάστην διενηργούντο καὶ ὑπολήψεις ἐντίμων ἀφηρῶντο καὶ θέσεις εἰς διεσθαρμένους προδότας διηνοίγοντο. Μόνοι δὲ οἱ περιστοιχοῦντες αὐτὸν ἦσαν παντοδύναμοι καὶ οἰαδῆποτε παρουσιαζομένη ὑπόθεσις ὤφειλε νὰ διυλισθῇ ὑπ' αὐτῶν καὶ δι' αὐτῶν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὸν Διοικητὴν, ὅστις ἦν καὶ δικαστὴς καὶ ἐκτελεστὴς ἀνεξέλεγκτος· τὰς δὲ δωροληψίας αὐτοῦ καὶ τῶν ὀργάνων του, ὡς καὶ τὰς ἄλλας ἀθεμίτους αὐτῶν πράξεις, τόμοι ὀγκώδεις δὲν χωροῦσι.

Τοὺς ἐνοικιαστὰς τῆς δεκάτης ἐβλεπέ τις ἄλλεπαλλήλως ὀδηγουμένους καθ' ἐκάστην εἰς τὰς φυλακὰς καὶ τοὺς ἐγγυητὰς αὐτῶν κατόπιν. Ἄγελθὸν δὲ τοὺς δυστυχεῖς γεωργοὺς ὄθουμένους εἰς τὰς αὐτὰς τρώγλας, διότι ἤρνοῦντο νὰ πληρώσωσι δις καὶ τρις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ προϊόντος. Ἐκ τῆς τουρκικῆς ταύτης ἀπληστίας ἐπεκράτει μεγίστη ἀχρηματία ἐφ' ὅλην τὴν Νῆσον, καὶ κτηματῖαι σπουδατοὶ ἠδυνάτου νὰ εὕρωσι δάνεια 50—100 γροσίων, μεθ' ὧν λαὸς τὰς διδομένας ἀσφαλείας. Ἐν τούτοις ὅση ἦν ἡ ἀνέχεια καὶ ἀχρηματία ἐν τῷ λαῷ, τοσαύτη ἦν ἡ πλησμονὴ καὶ ἡ ἀφθονία τοῦ χρήματος ἐν τῷ ταμίῳ τῆς πατρικῆς Κυβερνήσεως. Οὐδέποτε ἀπὸ τῆς κατακτῆσεως τῆς Κρήτης ἀπεστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν τοσαῦτα ποσά, ὅσα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διοικήσεως τοῦ ἀπλήστου ἐξωμότου.

Πολλὰ καὶ συνεχεῖς ἐγένοντο αὐτῷ παραστάσεις κατὰ τῶν ἐπιβεβλημένων φόρων καὶ τῆς ἀθλίας καταστάσεως τοῦ λαοῦ τοῦτου, πλὴν οὐδέως ἴσχυσαν νὰ μετριάσωσι τὴν ἀπληστίαν αὐτοῦ, ἢ νὰ μεταβάλωσι τὸ ταπεινωτικὸν πρόγραμμα τῆς πατρικῆς Κυβερνήσεως. Τὸν ὁσημέρην καταφανῆ γενόμενον κίνδυνον καὶ ἐπιχειρῶν ὄλεθρον ἔρων ἐναργῶς ὁ ἠγούμενος Γρηγόριος Παπαδοπετράκης καὶ πολλὴν οἰκειότητα πρὸς τὸν Διοικητὴν ἔχων, ἐνόμισε

καθηκόν του, ἵνα μεταχειρισθῆ καὶ αὐτός, ὡς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι πρόκριτοι, τὴν πρὸς ἐκεῖνον ἐπιρροήν του πρὸς ἀποσοβῆσιν τῶν ἐπὶ θύραις κακῶν. Προσελθὼν δὲ ἔλεγεν αὐτῷ τάδε.

«Ἐξοχώτατε! Ἔχω τὴν ἰδέαν, ὅτι οὐδεὶς ποτε ἀπεκδυσάμενος τὴν ἰδιοτέλειαν σοὶ παρέστησε τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων θέσιν καὶ τὴν σχέσιν, ἐν ἧ λαὸς καὶ Κυβέρνησις διατελοῦσι νῦν. Ἴσως οἱ πλησιάζοντες τὴν Ὑ. Ἐξοχώτητα δὲν ἐπληροφόρησαν αὐτὴν εἰσέτι, ὅτι γοργῶ τῷ βήματι τρέχομεν κατὰ κρημνοῦ, μὴ θέλοντες νὰ τὴν δυσαρεστήσωσι διὰ λόγους ἰδιοφελείας. Ἐγὼ ὁμῶς, Ἐξοχώτατε, ὡς ἐκ τοῦ ἱεροῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεώς μου, εἰμὶ ἐντελῶς ἀπηλλαγμένος πάσης ἰδιοτελείας καὶ δύνασθε νὰ ἀκούσῃτε τὰς παραστάσεις μου μετὰ προσοχῆς, καὶ ἔπειτα νὰ ποιήσῃτε ὡς Διοικητῆς ὅ,τι ἂν ἐγκρίνητε ὀρθὸν καὶ συμφέρον.

«Τὸ μόνον αἷτιον, δι' οὗ ὁ λαὸς τῆς Κρήτης ἐγένετο καὶ ὀσημέραι γίνεται τοσοῦτον δύστροπος, τοσοῦτον ἀπειθῆς καὶ ἀτίθασσος πρὸς τὴν Κυβέρνησίν του, εἶνε ἡ ἀστάθεια αὐτῆς ταύτης. Σήμερον παρουσιάζεται ἀνάγκη, ὑπόσχεται, ὑποχωρεῖ, παραχωρεῖ, χαρίζεται. Αὔριον διασκεδάζονται τὰ μελανὰ νέφη, ἀρνείται ἀποτόμως, ἀπῶθει αὐθαιρέτως καὶ ἀπειλεῖ δεινῶς. Ἐὰν ἡ Ὑ. Ἐ. καὶ ἡ Πύλη ἐπιθυμῆ ἀληθῶς, ἵνα ὁ λαὸς τῆς Κρήτης ἐπανέλθῃ εἰς τὴν τάξιν καὶ εἰς τὸ πρὸς αὐτὴν καθήκόν του, καὶ ἐὰν πράγματι θέλῃ νὰ ἀποσοβῆσῃ τὸν ἐπὶ θύραις κίνδυνον, ὃν ἐγὼ τοῦλάχιστον ἐναργῶς καθορῶ, οὐδὲν ἄλλο ὀφείλει νὰ πράξῃ, ἢ νὰ κηρύξῃ τὸ φερμάνιον τοῦ 1858 σεβαστὸν καὶ ἀπαραβίαστον εἰς τὸ ἐξῆς.

«Ἐξοχώτατε, τὴν κεφαλὴν μου σοὶ δίδω ἐνέχυρον, ἐὰν τούτου γενομένου, ὁ λαὸς δὲν ἔλθῃ αὐθορμητῶς εἰς τὸ καθήκον, ἀπὸ τὸ ὅποιον παρεξέκλινεν. Ἐπαναλαμβάνω λέγων τῇ Ὑ. Ἐ. ὅτι ἐκ τῶν παραβιάσεων τοῦ ἐν λόγῳ φερμανίου καὶ τῶν συνεχῶς ἐπιβεβλημένων νέων φόρων παράγονται ἅπασαι αἱ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν μομφαὶ καὶ κατακραυγαί. Ὅλα δὲ τὰ λοιπά, ἅπερ ἴσως ἄλλοι σὰς περιστάσιν ὡς αἷτιαι, εἰσὶ ψευδῆ καὶ τῆς ἰδιοσκοπίας ἐξαγόμενα. Ὅτι δὲ ὁ λαὸς οὗτος ὑπὸ δικαίαν καὶ καλὴν διοίκησιν καθίσταται εὐάγωγος καὶ εὐδιοίκητος, εἰς τοῦτο ἐπικαλοῦμαι τὴν πρώτην διετὴν περίοδον τῆς Ὑ. διοικήσεως, ὅτε ὁ κόσμος διετέλει εἰς μεγίστην τάξιν καὶ ἀδελφικὴν συνοίκησιν, καὶ δὴ καὶ τοὺς φέ-

ρους ἐπλήρωνεν αὐθορμήτως. Ἄλλα καὶ τοῦτο δὲν ἀγνοεῖ ἡ Ὑ. Ἐξοχότης, ὅτι, τῆς Πύλης ἀποπειραθείσης τότε νὰ τὴν μεταθέσῃ, ὁ τανῦν δύστροπος οὗτος λαὸς ἐθρήνει καὶ δι' ἀναφορῶν καὶ μεγάλων ἱκεσιῶν τὴν ἐπανέφερον εἰς τοὺς κόλπους του. Ἀπόδειξις καθαρά ὅτι γνωρίζει νὰ ἐκτιμᾷ τοὺς ἄρχοντάς του.»

Ἄλλο ἴσμαήλ ἀκούσας ταῦτα μετὰ προσοχῆς διὰ τῆς συνήθους αὐτῷ ἰλαρότητος εἶπε· «Ναί, Ἠγούμενέ μου, ἔχεις πολὺ δίκαιον, ἀλλὰ τί νὰ κάμω, ἀφοῦ λαμβάνω ἀνωτέρας διαταγάς;» Ὁ δὲ Γρηγόριος εἶπε· «Βάνετε, Ἐξοχώτατε, καὶ ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον ὄσας βλέπετε ἀναρμόδιους διὰ τὴν Κρήτην καὶ ποιεῖτε τὰς δεούσας παραστάσεις τῇ Πύλῃ.» Ὁ δὲ Ἰσμαήλ εἶπε· «Μὰ τὸν Θεὸν πολλὰς παραλείπω καὶ τώρα ἔχω διαταγὴν νὰ ἐπιβάλλω φόρον ἀπὸ ἕν γρόσι εἰς ἕκαστον πέταλον τῶν ἀλόγων, ἡμίονων καὶ ὄνων ὁσάκις πεταλωθῶσιν, ἀλλ' οὐδὲ κἂν ἀνέφερα τοῦτο εἰς τὸ συμβούλιον.» — Ἄλλὰ τὸ φερμάνιον τοῦ 58 οὐδένα ἄλλον φόρον ἐπιτρέπει εἰς Κρήτην, εἶπεν ὁ Ἠγούμενος, ἢ μόνον τὸν τῆς δεκάτης τῶν προτόντων καὶ τὸν στρατιωτικόν. Ὁ φιλάργυρος Ἰσμαήλ ἀκούσας ὅτι διὰ συνθήκης δεσμεύεται νὰ εἰσπράττῃ χρήματα, ἐξήντησε τὴν ὑπομονὴν καὶ ἐν ὀργῇ εἶπεν· «Ὑπαγε νὰ εἶπῃς εἰς τοὺς πατριώτας σου, ὅτι, ἂν θέλωσι τοιαῦτα φερμάνια, ἐγὼ νὰ τῶν φέρνω μὲ κάθε πόστον ἕνα! Τί νομίζουσι; μὲ τὰς μακρὰς τουφέκας των θὰ τὸ ἐπιστηρίζουν; Ὁ Σουλτάνος ἀνεγνωρίσθη σήμερον Αὐτοκράτωρ Εὐρωπαϊκοῦ μεγάλου Κράτους. Ἐχει καὶ ὄπλα καὶ κανόνια καὶ στόλους καὶ στρατούς, τὰ πάντα τῆς νέας κατασκευῆς, διὰ τῶν ὁποίων εἰς μίαν ὥραν ἐκμηδενίζει τὰ ἐκείνων περίφημα, καὶ ἂς κάνουν τὸν λογαριασμόν τους (α). Ἄν ἐλπίζουν ἀπὸ τοὺς φοροέλληνας ἐπρόκοψαν. Ἄς μάθουν ὅτι ἡ ἀκεραϊότης τῆς Τουρκίας ἐξησφαλίσθη διὰ καθολικῆς συνθήκης τῆς Εὐρώπης καὶ οὐδεὶς δύναται οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον νὰ τὴν προσβάλλῃ. Αὐτὰ σῦρε νὰ τῶν εἶπῃς.»

Τὸν διάλογον τοῦτον παρεθέμεθα ὧδε μόνον, ὅπως δηλωθῇ σα-

(α) Καὶ ὅμως ἠξιώθη νὰ ἴδῃ ταῦτα πανταχοῦ ἠττώμενα καὶ ἐν Βρυσσαίς διὰ συνθήκης παραδοθέντα καὶ τριετίαν ὅλην ἀνίκανα εἰς τὸ ὑποτάξει «οὓς εἰς μίαν ὥραν ἠδύνατο ἐκμηδενίσει». Ἐὰν δὲ τότε εἶχον οἱ Κρήτες τὰ σασεπῶ, οὐδ' ἐπὶ τριακονταετίαν θὰ κατωρθοῦτο ἡ ὑποταγή των. τὰ δὲ ἀνδραγαθῆμάτα των θὰ ἀφηγεῖται ἡ ἱστορία ὡς μυθώδη.

φέστερον ἢ πολιτικὴ τῆς Πύλης πρὸς τὸ ὑπήκουον αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ σταθερότης εἰς τὰς παραχωρήσεις τῆς. Ἡ δολιότης καὶ ἀπιστία αὐτῆς ἀφ' ἑνός, ἡ ζωηρότης καὶ τὸ ἐπίμονον τοῦ Κρητικοῦ χαρακτηρὸς ἐξ ἄλλου, παρόθουν ὁσημέραι τὰ πράγματα εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἀφ' οὗ δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ὀπισθοδρομήσωσιν. Ἡ παράτασις τῆς τότε συγκεχυμένης καταστάσεως ἐνέδραλεν εἰς τὰ πνεύματα τοῦ ὄχλου συγκεντρωτικὴν τάσιν. Ἡ διαίρεσις ὤχου ἀποῦσα. Ὡς δορυφόροι περιστρέφοντο πάντες καθ' ὁμάδας εἰς τοὺς ἔχοντας λόγον καὶ ὀλίγην ἐπιρροήν.

Ἐπὶ τέλους ἐσχηματίσθησαν ἐν τῷ δυτικῷ μερίσματι δύο ὄγκοι μεγάλοι ἄγνωστοι ἀλλήλοις. Ὁ μὲν περὶ τὸν Σφακιανὸν Κώσταν Βολουδάκην ἢ Κωσταρόν, ὁ δὲ περὶ τὸν Λακκιώτην Μ. Γιανναράκη. Οἱ μὲν περὶ τὸν Κωσταρόν ἐγνωμάτευον ν' ἀποστείλωσιν εἰς Εὐρώπην καὶ πανταχοῦ ἄνδρας ἱκανούς, ὅπως ζητήσωσιν συνδρομὰς ὑπὲρ τῶν Σχολείων, πράγματι δὲ ὅπως χρησιμεύωσιν εἰς ἀγορὰν ὄπλων καὶ ἐφοδίων. Οἱ δὲ περὶ τὸν Γιανναράκη, μεθ' ὧν ἦσαν καὶ 17 ἄνδρες Σφακιανοί, ὁ Ἐμμ. Ἀ. Μανουσογιαννάκης, ὁ Ἀ. Βουγιουκαλάκης, ὁ Λ. Τσόντος, ὁ Γ. Καρκαβάτσος, ὁ Ἀ. Βαρδουλάκης, ὁ Ἀ. Κοφινάκης, ὁ Γιανναρομιχάλης καὶ ἄλλοι, συνήλθον ἐν Ὀμαλῷ καὶ ἀπεφάσισαν τὴν ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ ταύτης ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ δι' ἀπάτης κατάληψις τῆς Γραμβούσης, ὅπως ἔχωσιν ἐν αὐτῇ ὀρμητήριον ἀσφαλές καὶ πυρίτιδα.

Τὸ δοθὲν σχέδιον περὶ τῆς καταλήψεως ἐξεπληρώθη ἀσφαλῶς τῇ ὁδηγίᾳ τοῦ Λακκιώτου Παρασκευάκη καὶ εἰσῆλθον εἰς τὸ φρούριον 4 ἄνδρες Σφακιανοὶ καὶ 3 Λακκιῶται. Ἀλλά, καίτοι ἦσαν γενναῖοι, βλάκες ὅμως ἀπεδείχθησαν καὶ ποταποὶ διὰ μεγάλας ἐπιχειρήσεις. Ἀντὶ νὰ μεθύσωσι δι' οἴνου τοὺς 16 φρουρούς, ὡς ἦν τὸ σχέδιον, καὶ εἶτα νὰ φονεύσωσιν αὐτοὺς καὶ ἀνοίξωσι τὴν πύλην, ἵνα εἰσέλθωσι καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, αὐτοὶ πρῶτοι ἐμεθύσθησαν καὶ μόλις ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίου ἐξύπνησαν ἐκ τῆς κραιπάλης καὶ ἔφυγον ἄπρακτοι. Τοῦτο ἦν εὐτύχημα μέγα, διότι ἤθελον κλεισθῆ πολλοὶ καὶ ἀπολεσθῆ ὑπὸ τῆς πείνης ἐν αὐτῇ ἀναφελῶς.

Ταῦτα δὲν ἦσαν ὀλοτελῶς ἄγνωστα τῷ Ἰσμαήλ, ἀλλ' οὐδὲ δυσάρεστα, διότι πολλοὶ πονηροί, ἐν οἷς καὶ ὁ πανοῦργος Κωσταρός, ἐννοήσαντες τὴν κουφότητά του, τῷ ἐδίδον ἐλπίδας ὅτι, ἐάν

οί Κρήτες προχωρήσωσιν εἰς ἀπονενοημένον κίνημα, αὐτὸς ἠδύνατο νὰ δρέψῃ δάφνας καὶ νὰ νέμῃται ἔπειτα τὴν Ἀρχὴν ἀδεῶς καὶ ἐν πάσῃ ἡσυχίᾳ. Ἄν δὲ τούναντίον οἱ κραταιοὶ ἀπεφάναντο γνώμην ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς Μεγαλονήσου καὶ κηρύξωσιν αὐτὴν αὐτόνομον ἡγεμονίαν, αὐτὸς καὶ οὐχὶ ἄλλος, καθὼ ἀγαπητὸς τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Σουλτάνου, ἤθελε ψηφισθῆ Ἡγεμὼν ἀνευ ἀντιρρήσεως. Τοιαῦτα ὄνειρα ἐπώλουν οἱ πανοῦργοι τῷ κόρφῳ, ὥστε κατέπεισαν αὐτὸν ὅτι, οὔτως ἢ ἄλλως, αὐτὸς θὰ ὠφελεῖτο μεγάλως. Ὅθεν μεταβληθεὶς ἔδωκεν ἄδειαν νὰ ἐκλέξωσιν ἀντιπροσώπους καὶ συντάξωσιν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Σουλτάνον. Ἀλλὰ πρὸ τούτου τὴν 22αν Ἀπριλίου ἠρώτα ὁ Διοικητὴς κατὰσκοπὸν τοῦ τινα, ἐπονομαζόμενον Περούκαν, ἐὰν ὡσι πολλοὶ συνηγμένοι εἰς τὰ Τσομπανά. Ὁ δὲ εἶπε· «Σήμερον καὶ αὔριον, Ἀφέντη, ἀπὸ εἶνε δύο σκόλαις, θὰ εἶνε πολλοί, καὶ ἔπειτα θὰ φύγωσι, διότι δὲν ἔχουν τίποτα νὰ φάγουν». Καθήμενος δὲ παρὰ τῷ Ἰσμαήλ τότε ὁ ἠγούμενος Γρηγόριος ἤκουσε τοῦ Περούκα τοὺς λόγους καὶ παρακρῆμα ἀναστὰς κατήλθεν εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ ἀπέστειλεν ἐκ τοῦ ἰδίου ταμείου 5 ὀθωμανικῶν λιρῶν ἄρτους εἰς τοὺς συναθροισθέντας. Αὕτη ἦτο ἡ πρώτη καταβληθεῖσα συνεισφορά τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου. Ὁ Διοικητὴς προσεκάλεσεν εἰς ἀπολογίαὶν τὸν ἠγούμενον, ὅστις εἶπεν, ὅτι ἔστειλε τοὺς ἄρτους νὰ φάγωσι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ μὴ ἐκ τῆς πείνης ἐπιδοθῶσιν εἰς ἀταξίας καὶ εἰς ἀρπαγὰς. Τοῦτο ἀκούσας ὁ Διοικητὴς εἰσιώπησε. Μὲ τὴν πρόφασιν ταύτην πολλοὶ ἐκ τῆς πόλεως ἀπέστελλον ἄρτους κατόπιν, ἂν καὶ οὐδεὶς ἤθελε νὰ προχωρήσῃ τὸ κίνημα εἰς ἐπανάστασιν, ἀλλ' εἰς ὑποστήριξιν μόνον τῶν προνομίων τῆς Νήσου.

Παραχωρηθείσης οὖν τῆς ἀδείας συνέρρεον τὰ πλήθη εἰς τὰ ἔξω τῶν Χανίων πρὸς ἐκλογὴν Ἐπιτροπῆς, ἵνα συντάξῃ τὴν ἀναφορὰν. Ἐπειδὴ ἐβράδυναν νὰ προσέλθωσιν ἐκ τῶν μερισμάτων Ῥεθύμνης καὶ Ἡρακλείου μετέβησαν πρὸς τὰ ἐκεῖ 65 ἄνδρες ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῶν προκρίτων Ἀ. καὶ Π. υἱῶν Παλογεωργάκη, Σ. Ῥ. Βουρδουμπᾶ, Μιχάλη Γιανναράκη, Σ. Ἀ. Μανουσογιαννάκη, Ἀ. Παπαῖ Γεωργίου, Σ. Παπαδάκη, Φιωτάκη, Ἐμ. Φουντουλάκη καὶ ἄλλων, ὅτινες περιελθόντες τὰς ἐπαρχίας Ῥεθύμνης συνέστησαν Ἐπιτροπὴν ἐν Ἀρκάδι ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἠγουμένου

Γαβριήλ. Ἐκείθεν δὲ μεταβάντες εἰς Μαλεβούζι περιήλθον γύροθεν τὴν Ἰδην, προσκαλοῦντες τοὺς λαοὺς, ὅπως σπεύσωσιν εἰς σύνταξιν ἀναφορᾶς ἱκετευτικῆς πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Σουλτάνον, ὑπὲρ τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν παραχωρήσεων τοῦ 1858 κτλ.

Οἱ βεβαρυμένοι λαοὶ ἀκούοντες ταῦτα προσήρχοντο εἰς τὰ Τσουμπανά, καὶ τῇ 14 Μαΐου ἐξελέγησαν 99 πληρεξούσιοι, οἵτινες ὑπέγραψαν καὶ ἔδωκαν ἀναφοράν. Οἱ Σφακιανοὶ ἀναμνήσαντες τοῖς λοιποῖς τὴν γενομένην εἰς αὐτοὺς ἀπάτην καὶ ἀδικίαν κατὰ τὸ 1858 ἠξίουσαν νὰ δικαιωθῶσιν. Οἱ δὲ πληρεξούσιοι καὶ πάντες οἱ προσελθόντες πρόκριτοι, θεωρήσαντες τὴν ἀξίωσιν τῶν Σφακιανῶν ὀρθὴν καὶ δικαίαν, προσέθετο αὐθορμήτως καὶ τὸ ἐξῆς ἄρθρον ὑπὲρ τῶν Σφακιῶν.

«Τῆς γενικῆς ἀφομοιώσεως τῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης φόρων ἐξαίρουνται τὰ Σφακία διὰ τὰ ἀνέκαθεν Σουλτανικὰ προνόμια τῆς χώρας ἐκείνης καὶ τὸ ἄγονον αὐτῆς».

Μυρίας ὄσας προσπαθείας καὶ ῥαδιουργίας ἐποίησαν ὁ, τε Διοικητῆς καὶ οἱ Βέηδες, ἵνα ἐξαλειφθῇ τὸ ἄρθρον τοῦτο εἰς τὸ πείσμα τῶν Σφακιανῶν, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν, διότι οἱ λοιποὶ πληρεξούσιοι μᾶλλον ἢ οἱ Σφακιανοὶ ὑπεστηρίζον αὐτό. Ὅθεν ἀπεστάλη εἰς τὴν Πύλην ἡ ἀναφορὰ μετὰ τοῦ ἄρθρου τούτου. Ἄλλ' οἱ ἀτυχεῖς Κοῆτες ἀντὶ προνομίων καὶ παραχωρήσεων, ἔλαβον τὴν πολύκροτον ἐκείνην ἀπάντησιν τῆς Πύλης, δι' ἧς ἠπειλεῖ δεινῶς, ὅτι τοὺς συγκαταθέσει αὐτῆς ἐπιδόντας εἰς αὐτὴν ταύτην ἱκετευτικὴν ἀναφοράν θὰ ἀμείψῃ μὲ ἐξορίας, φυλακίσεις καὶ πικροὺς θανάτους (α)!

Τοιαύτην πατρικὴν ἀπάντησιν λαβόντες οἱ ταπεινοὶ ἰκέται τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου, τοῦ πάντοτε μὲν ὑποσχομένου διαρρήδην μεταρρυθμίσεις καὶ ἰσότητας ἐν ἀνάγκῃ, ἀλλ' οὐδὲν ποτε ποιούντος ἄνευ αὐτῆς, ἀπεσύροντο ἐνοχοποιημένοι εἰς τὰ ὑψηλότερα καὶ ὀχυρώτερα μέρη ἐν ἀγανακτικῇ καὶ ἀπελπισίᾳ. Τῆδε κάκεισε περιεπλανῶντο ἔνοπλοι μὲν, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς εὐταξίας καὶ τιμιότητος ἐπὶ πέντε σχεδὸν μῆνας, ὥστε, ἂν ἀληθῶς ἡ πατρικὴ

(α) Ὑστερον ὁμως ἀπὸ φρικτᾶς καταστροφᾶς τῶν ὑπηκόων τῆς καὶ ἀκαταλογίστους αὐτῆς δαπάνας παρεχώρει ἀσυγκρίτως μείζονα προνόμια.

Κυβέρνησις ἐφείδετο τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς τάξεως, ἂν αὕτη ἡ ἴδια δὲν ἤθελε τὴν ἐπανάστασιν, εἶχε καιρὸν νὰ οἰκονομήσῃ ἐν ἀνέσει τὰ πράγματα καὶ προλάβῃ τὰς τρομερὰς αἱματοχυσίας καὶ φρικτὰς καταστροφάς, ἄσπερ ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀπεπειράτο παντὶ τρόπῳ νὰ ἀποφύγῃ. Πολλάκις κατεδιώκοντο οἱ πληρεξούσιοι οὗτοι ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ αὐτοὶ ἀπεσύροντο, ἵνα μὴ ἔλθωσιν εἰς ἀνάγκην συγκρούσεως. Πολλάκις μάλιστα ἐδέησεν ἀμυνόμενοι νὰ ἔλθωσιν εἰς λιθοπόλεμον ἐπὶ τῶν ὄρεων. Οἱ Σφακιανοὶ πρὸ παντὸς ἄλλου, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἤθελον νὰ ἀκούσωσιν οὐδὲ κἄν λέξιν περὶ δπαναστάσεως, διόπερ, καὶ ὅταν ἦλθον τὰ πράγματα εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, διεφώνησαν πρὸς ἀλλήλους καὶ μόλις μετὰ πολλὰς προσπαθείας τῶν φρονίμων ἀπεσοβήθη ἡ ἐμφύλιος ῥῆξις.

Ἐν τούτοις θέλοντες ὁ Πασᾶς καὶ ἡ Πύλη, μὴ θελόντων τῶν Ἑλλήνων, παρώθησαν αὐτοὺς εἰς ἐπανάστασιν, ὅπως ἔρωσι τὰς παραχωρήσεις τοῦ 1858 καὶ ἀφομοιώσωσι τὴν Κρήτην τῇ λοιπῇ Αὐτοκρατορίᾳ. Ὁ υἱὸς τοῦ Μ. Λογοθέτου Γρηγοράκης ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Ἰσμαὴλ εἰς τὴν συνάθροισιν τῶν Ἑλλήνων, ἵνα τοῖς ὁμιλήσῃ δῆθεν νὰ διαλυθῶσιν εἰς τὰ ἴδια καὶ ἐφησυχάσωσιν. Ἄλλ' οὗτος, φαίνεται, ἐπιθυμῶν παράσημα ἀντὶ νὰ τοῖς ὁμιλήσῃ τὰ εἰκότα, παρεξέτραπῃ εἰς ὕβρις, εἰς ἀπειλὰς καὶ φροδερισμοὺς ὅλως ἀνοικείους εἰς παρωρισμένους Κρητας. Ἡ ὑφισταμένη ἐν τῷ πλήθει ἀγανάκτησις ἐκορυφώθη καὶ ἐν τῇ ἐξάψει του ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Γ. Ἀριστάρχου ὕψωσε πάραυτα τὰς σημαίας τῆς ἐπανάστασεως, καὶ ἐχαίρετισεν αὐτὰς διὰ μυρίων πυροβολισμῶν! Ἄλλὰ καὶ τούτου γενομένου δὲν προσέβησαν εἰς ἐχθρικὰ συγκρούσεις τότε, ἐλπίζοντες ἔτι μεταβολὴν ἐκ μέρους τῆς Πύλης.

Πλεῖστοι τῶν προκρίτων πολιτῶν καὶ ἐπαρχιωτῶν, εἴτε μὴ ἐννοοῦντες τὰς ῥηθείσας διαθέσεις τῆς Κυβερνήσεως, εἴτε ἐλπίζοντες μεταβολὴν ταύτης, ὀρῶντες τὸν Πασᾶν ὅτι ῥίπτει ἔλαιον εἰς τὴν πυρκαϊάν, προσήρχοντο ἀενάως εἰς αὐτόν, κατατιθέμενοι τὰς συμβουλὰς των καὶ ὑποδεικνύοντες αὐτῷ μέτρα σωτήρια. Μεταξὺ τῶν συμβουλῶν ἦτο καὶ τὸ μέτρον, ἵνα ἐμποδισθῇ αὐστηρῶς ὁ ἐξω πληθυσμὸς τῶν Τούρκων νὰ εἰσέρχεται εἰς τὰς πόλεις, ὁ δὲ ἐν ταῖς πόλεσιν Ἑλληνικὸς πληθυσμὸς νὰ ἐξέρχεται εἰς τὴν ἐξοχὴν, διότι ἕκαστοι φειδόμενοι τῶν ἰδίων ὁμογενῶν δὲν βλάπτουτιν ἀλλήλους.

Ὁ δὲ καταχθόνιος Ἐξωμότης ὑπέσχετο μὲν, καὶ φρικτὰς ἀπειλὰς καὶ κακώσεις διεκήρυξε κατὰ τοῦ τολμήσαντος Χριστιανοῦ νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῶν πόλεων, καὶ τοῦ Μωαμεθανοῦ νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτάς, ἀλλ' ὅμως ἀπέστειλε πανταχοῦ τὰ κατάπτυστα ὄργανά του, λέγοντα τοῖς Τούρκοις ὅτι, ἐὰν κάθωνται εἰς τὰς ἐπαρχίας οἰκογενειακῶς, οὐδεμίαν τοῖς ἔδιδεν ἐγγύησιν ἀσφαλείας. Οἱ Μωαμεθανοί, μάλιστα τῆς Σελίνου, ἀκούοντες ταῦτα παρὰ τοῦ Διοικητοῦ καὶ ἀναμνησθέντες τὰ ὅσα κατὰ τὸ 1823 ἔπαθον (δρα σελ. 308), ἐνόμιζον, ὅτι ἤδη επικρέμαται ἡ σπάθη τοῦ Γκιαοῦρ ἐπὶ τοῦ τραχήλου των, καὶ ἕκαστος σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις καὶ πράγμασιν ἔσπευδεν εἰς τὰ φρούρια. Τὰ ἀχθοφόρα ζῶα δὲν ἤρκου εἰς τὴν ἔσπευσμένην ἐκείνην φυγὴν. Καὶ οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες καὶ οἱ βόες ἐγίνοντο φορτηγοί. Οἱ Ἕλληνες τῶν ἐπαρχιῶν ὄρωντες τὸ κακὸν ἀπεπειρῶντο νὰ τοὺς ἐνθαρρύνωσι, πλὴν ματαίως. Οὐδενὸς ἤκουον, οὐδ' ἐπίστευον. Ἔλεγον δ' ὅτι ὁ Πασᾶς τοῖς ἐμήνυσε νὰ φεύγωσι.

Τὴν παιζομένην κωμῳδίαν τοῦ Ἐξωμότου καθορῶντες οἱ πεδινοὶ Ἕλληνες ἀνεσύροντο καὶ αὐτοὶ πρὸ πολλοῦ οἰκογενειακῶς εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη, καὶ ἰδίως εἰς τὰ Σφακία, ἔνθα ὡς σύνηθές ὑπεδέχοντο αὐτοὺς ἀδελφικῶς. Οὐδεμίᾳ οἰκίᾳ ἦν τῶν ἀνατολικῶν χωρίων νὰ μὴ φιλοξενῇ μίαν ἢ καὶ πλείονας οἰκογενείας πεδινῶν. Οἱ ἄγροί, οἱ ἀμπελῶνες, τὰ δένδρα καὶ πᾶν ὅ,τι εἶχον οἱ κάτοικοι ἐγένετο κοινόν· διότι, ἂν καὶ τινες ἴσως εἶχον ἐναντίαν διάθεσιν, ἡ σκέψις ὅμως ὅτι ὅσον οὕτω ταῦτα ἤθελον χρησιμεύσῃ τοῖς πολεμίοις λάφυρα, παρώθει καὶ τούτους εἰς τὴν ἀδιαφορίαν. Δὲν ἐγένετο ὅμως ἡ περιποίησις τοῦ 1821 εἰς τὰς οἰκογενείας τότε ἔνακεν τῆς καθολικῆς ἀνεχείας τῶν Σφακιανῶν μηδὲν προμηθευθέντων ἐκ τῶν ἔξωθεν.

Ἡ σκέψις ὅμως αὕτη τούτων παρήγαγεν ἔπειτα ὀλέθρια τὰ ἀποτελέσματα ὅσον εἰς αὐτούς, τόσον καὶ εἰς τοὺς ξένους· διότι, ἐνῶ ἠδύνατο ἔτι νὰ προμηθεύωνται ἀπὸ τὰς πεδινὰς ἐπαρχίας τὰ ἀναγκαῖα πρὸς συντήρησιν, κατεβρόχθιζον πᾶν ὅ,τι ἦτο ἐν Σφακίοις προῶρως καὶ ἀπρονοήτως, ὥστε οὐκ ὀλίγοι ἀπέθανον ἐκ τῆς πείνης ἔπειτα, ὡς ὀψόμεθα.

Χωρισθεῖσαι τοίνυν ἀπ' ἀλλήλων, καθὰ διελάβομεν, αἱ δύο

φυλαί τῆ προτροπῇ καὶ συνεργείᾳ τοῦ Διοικητοῦ, ἐφαίνοντο πλεόν
 ὡς δύο στρατόπεδα ἐλθρικῶς διακείμενα, καὶ μόνον ἐν ἀναχωρῇ
 ἔπλων διαπελοῦντα. Ἡ ὄψις τῶν Μουσουλμάνων, ἀφοῦ ἐξησφαλί-
 σθησαν εἰς τὰ φρούρια, ἐφαίνετο, ὅτι ἀνελάμβανε τὸν φυσικὸν αὐ-
 τῆς χαρακτῆρα, καὶ ἡ πρὸς τοὺς Χριστιανούς συμπεριφορὰ αὐτῶν
 ἦν ἐκείνη ἢ τῶν πάλαι Γιανιτσάρων. Ἡ αἰφνῆδιος αὕτη ἀλλοίω-
 σις ἐνέβαλε τοῖς πᾶσιν ἐντύπωσιν καὶ πολλὴν περιέργειαν, διότι
 πάντες, καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἐπιστεύομεν, ὅτι «οἱ καθ' ἡμᾶς Τούρκοι
 ἐλειάνθησαν ἰκανῶς» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν πολιτικῶν Εὐρω-
 παίων, οἵτινες ἐξ ἐγωῖσμοῦ ἐπίστευον ἔτι, ὅτι κατὰ βάθος καὶ πλά-
 τος ἐγίνωσκον τοὺς Τούρκους καὶ ἐν γένει τὰ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἄχρι τοῦδε ἀφηγησάμεθα οὐχὶ πλήρη τὴν διήγησιν, ἀλλὰ
 μόνον τὸν σκελετὸν ἀκριβῆ τῶν πρώτων αἰτιῶν τοῦ ὀλεθρίου καὶ
 ἀτυχοῦς ἀγῶνος τῶν Κρητῶν, ἃς κάλλιον ἡμεῖς παντὸς ἄλλου
 ἐπιστάμεθα, ὡς ἐκ τῆς θέσεως καὶ σχέσεως ἡμῶν πρὸς τε τὸν Δι-
 οικητὴν καὶ τοὺς προκρίτους τοῦ τόπου. Τοῦτο ἐποιήσαμεν μόνον,
 ὅπως ἐξαγάγωμεν τῆς πλάνης τοὺς πιστεύοντας, ὅτι ἡ ἐπανάστα-
 σις αὕτη ἔσχε τὴν γένεσίν της καθαρῶς ἀπὸ ἐξωτερικᾶς ῥαδιουρ-
 γίας, ἢ ὡς ἄλλοι ἰσχυρίζονται γελοίως ἐκ τοῦ μοναστηριακοῦ ζη-
 τήματος. Εἶνε ἀληθές ὅτι ἔλαβον χώραν πολλὰ καὶ ποικίλαι σκέ-
 ψεις, ἐέργειαι, ἐγκλήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις, ὑπομνήματα διάφορα
 καὶ ποικίλους ἔχοντα χαρακτῆρας κτλ. ἀλλὰ ταῦτα ἡμεῖς παρα-
 λείπομεν διὰ τὸ κοινὸν ἔργον. Ἐκ τῆς ἐκτυλίξεως δὲ ταύτης ἐκδη-
 λοῦται σαφέστατα, ὅτι οὐχὶ ὑπὸ ἐξωτερικῆς ἐπιδράσεως, οὐχὶ ἐκ
 κακοβουλίας τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Κυβερ-
 νήσεως ἐν ἐπιγνώσει ἐργαζομένης παρήχθη ὁ ὀλεθρος καὶ εἰς τοὺς
 ὑπηκόους καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Διοργανισμὸς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 καὶ ἑναρξίς τῶν ἐχθροπραξιῶν.

Προχωρήσαντες ἕως ὧδε πρὸς ἐξιστόρησιν τῶν αἰτιῶν τοῦ κα-
 ταστρεπτικοῦ ἐκείνου ἀγῶνος, ἡγησάμεθα καλὸν νὰ παρατείνωμεν
 τὸν λόγον ἕως τέλους καὶ ἀκροβιγῶς νὰ ἐξετάσωμεν περιστάσεις

τινάς ἀναγομένας καὶ σχέσιν ἔχούσας πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα, ὅπως ἀντελήφθημεν αὐτὰς καὶ ὡς ἡ μνήμη καθοδηγῆ ἡμᾶς γράφοντας ἴσως ἐν πολλοῖς καὶ πρωθυστερώς. Καὶ μολονότι δὲν θὰ ἀπαντήσωμεν σπουδαίαν ὑπεροχὴν τῶν Σφακιανῶν ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ, ὡς ἐν τοῖς παρελθούσιν, οὐχ ἤττον θὰ ἴδωμεν ἀκτινάς τινὰς τῆς παρελθούσης λαμπρότητος τοῦ φωτεινοτάτου αὐτῶν Ἀστέρος, οἱ ὅποιοι δύνανται ἔτι καὶ σήμερον νὰ θεωρηθῶσιν ὑπὸ τῆς ὀρθοφροσύνης, ὡς ἐπιβαρύνουσα: ἀρκούντως τὴν πλάστιγγα τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ τίνες οἱ λόγοι τῆς μὴ σπουδαίας ὑπεροχῆς τῶν Σφακιανῶν ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ; ἡ μεγάλη βελτίωσις τῶν πεδινῶν ἐπὶ πολιτισμῷ καὶ ἡ ἀνάπτυξις ἐν αὐτοῖς τοῦ φιλελευθεροῦ αἰσθηματος, ὅπερ διὰ τοὺς Κρήτας τοῦ 1821 εἶχεν ἀπομαρᾶν ὁ σιδηροῦς ζυγός, δηλητηρίαση δὲ καὶ πᾶν εὐγενὲς αὐτῶν αἶσθημα ἡ τουρκικὴ διαφθορά. Ταῦτα ἐν προοιμίῳ.

Ὁ διοργανισμὸς τοῦ ἀγῶνος τούτου οὐκ ἦν ἐξ ἀρχῆς πλήρης, ἐπειδὴ δὲν ἐγένετο ἐκ προθέσεως οὐδὲ ἐκ προμελέτης, ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ. Καταληφθέντες οὖν οἱ ἀπαρτίζοντες τὴν ἐπιτροπὴν ὑπὸ ἀπελπισίας, ὅτι δὲν θὰ ἐπαναφέρωσι τὴν τάξιν ἀνευ αἱματοχυσίας, ἀπεφάσισαν ἐν Καλλικράτει μετὰ πολλῶν ἄλλων Σφακιανῶν προκρίτων ξένη εἰσηγήσει ν' ἀποκηρύξωσι τὴν δυναστείαν τοῦ Σουλτάνου καὶ ψηφίσωσιν αὐθωρεὶ τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς ἡλευθερωμένης Ἑλλάδος. Ἡ ὄσον δικαία μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀπερίσκεπτος αὕτη ἀπόφασις ἐπισφραγίσθη ἔπειτα ὁμοφώνως ἐπὶ τοῦ ὄρους τῆς Συκιᾶς καὶ διεκηρύχθη τὸ πρόγραμμα τοῦ ἀγῶνος: **Ἐνωσις ἢ Θάνατος.** Ἡ δὲ τέως ἐπιτροπὴ ἀνηγορεύθη «Γενικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις».

Τὸ σωματεῖον τοῦτο ἦν ἡ ὑπερτάτη Ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνος, ἀντιπροσώπευε τὴν Κρήτην σύμπασαν καὶ τόπον Βουλῆς καὶ Ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας κατείχε μέχρι τῆς 18 Φεβρουαρίου 1867, ὅποτε συνεστάθη ἐν Καλλικράτει αὐθις ἕτερον σωματεῖον ὑπὸ τὸν τίτλον «Προσωρεινή Κυβέρνησις τῆς Κρήτης». Τὸ σωματεῖον τοῦτο ἀπηρτίζετο πάντοτε τετραμελὲς καὶ ἐκ μελῶν τῆς Γ. Συνελεύσεως κατὰ περιόδους ἐξελέγετο. Ἐξελέγετο δὲ ἐν πρόσωπον ἐκ τῶν 4 ἐπαρχιῶν τῶν Χανίων, ἐν ἐκ τῶν Σφακιῶν, ἐν ἐκ τῶν 4 ἐπαρχιῶν τῆς Ῥεθύμνης καὶ ἐν ἐκ τῶν 11 ἐπαρχιῶν τοῦ Ἡρακλείου. Τὸ

σωματεῖον τοῦτο, ὡς καὶ τὸ τῆς Γ. Συνελεύσεως, διώριζε κατὰ περιόδους ἴδιον πρόεδρον καὶ ἐντιπρόεδρον μυστικῆ ψηφφορίας. Εἰργάζοντο δὲ ἐν δυνάμει τοῦ βασιλέως Γεωργίου· ἡ δὲ προσωρινὴ Κυβέρνησις πάντοτε ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις καὶ ἐγκρίσεις τῆς Γ. Συνελεύσεως. Ἐκαστον δὲ σωματεῖον εἶχε καὶ ἴδιαν σφραγίδα με ἐπιγραφὴν ὁμώνυμον τοῦ σωματείου καὶ σταυρὸν με δάφνας ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ σφραγὶς τῆς συνελεύσεως διηρέθη εἰς 4 τεμάχια, ἐξ ὧν οἱ πληρεξούσιοι ἐκάστου τῶν ρηθέντων τμημάτων εἶχον τὸ ἓν, οἱ δὲ τῶν Σφακίων τὸ ἕτερον. Βραδύτερον δὲ συνέστησεν ἡ Συνέλευσις καὶ ἐπιτροπὰς εἰς τὰ ρηθέντα τμήματα διὰ τὰς μακρὰς ἀποστάσεις.

Ἐπίσης δὲ διωρίσθησαν καὶ τμηματικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν ὄπλων. Ὁ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης τῶν 4 ἐπαρχιῶν τοῦ δυτικοῦ μερίσματος, ὁ Πάνος Κορωνάιος τῶν 4 ἐπαρχιῶν τῆς Ῥεθύμνης, ὁ δὲ Μιχαὴλ Κόρακας τῶν 11 ἐπαρχιῶν τοῦ Ἡρακλείου, εἰς δὲ τὰ Σφακία ἡ Ἀναρχία! Μόλις δὲ καὶ οὗτοι κατὰ τὴν παρακμὴν τοῦ ἀγῶνος, καθορῶντες πλέον ψηλαφητὴν τὴν ἠθικὴν ζημίαν καὶ δὴ καὶ τὴν ὑλικὴν, εὐρόντες δ' ἄλλως καὶ ἄνδρα μὴ ἀντικείμενον εἰς τὰς ἐκάστου ἀξιώσεις, κατέθεντο πάντες ὑπὲρ ἐκείνου τὰς μικροφιλοτιμίας καὶ ἀξιώσεις των. Οὗτος δὲ ἦν ὁ ἐξ Ἐμπροσγιαλοῦ Σταμάτης Χιονοιουδάκης.

Τμηματικοὶ δὲ ἀρχηγοὶ Σφακίων διωρίσθησαν ταυτοχρόνως ὁ μὲν Παυλῆς Μοράκης τοῦ ἀνατολικοῦ μερίσματος, ὁ δὲ Γ. Ττελεπῆς τοῦ δυτικοῦ. Ὑπαρχηγοὶ δὲ τοῦ πρώτου ὁ Παντελῆς Παπαδάκης, τοῦ δὲ ὁ Ἄ. Καβρός. Χιλίαρχοι δά, Πεντακοσίαρχοι μέχρι δεκάρχων ἐβαθμοφορήθησαν ἀπειδῶς. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἅπαντες σχεδὸν ἐτιμήθησαν ἐπαξίως διὰ τοὺς μεγάλους ἀγῶνας, θυσίας καὶ ἀνδρείαν των, ἀλλ' ὑπερέβησαν καὶ τὰ ὄρια, καὶ τοῦτο ἐγένετο, ὅπως οἰκονομηθῶσιν αἱ φατριαστικαὶ ἀξιώσεις. Ἐν τούτοις αἱ βαθμολογίαι ἐγένοντο ἐν Σφακίσις πολὺ ὀλιγώτεραι τῶν ἐν ἄλλοις τμήμασι καὶ ἐπαρχίαις.

Ὁ τῶν πληρεξουσίων ἀριθμὸς ἐκάστου τμήματος, ἡ ἐπαρχίας δὲν ὠρίσθη ἐξ ἀρχῆς ἕως τέλους, διότι οὗτος ἐξήρτητο ἐκ τῆς προθύμου ἐπαφῆς ἐκάστου μέρους εἰς τὸν ἐπαναστατικὸν σάλον. Ἐν τῇ ἀρχῇ ἕκαστος ἀγνοῶν τὴν ἔκβασιν τῶν πραγμάτων καὶ διστά-

ζων νὰ ριφθῆ ἀφροντίς εἰς ἀδήλους κινδύνους ἀπεμακρύνετο, ἢ τοῦλάχιστον ὑπεκρίνετο ἀδιαφορίαν περὶ τιμῆς καὶ θέσεων. Κατὰ τὴν ἀκμὴν ὅμως τῶν ἐλπίδων, ὁπότε βοηθήματά τινα ἤρξαντο ἀποστῆλλεσθαι ἔξωθεν, πολλαὶ ἐπαρχίαι ἀπηθύθουν παράπονα εἰς τὴν Γ. Συνέλευσιν, ὅτι δι' ὀλίγων ἀντεπροσωπεύοντο ἐν αὐτῇ, ἢ καὶ δι' οὐδενὸς ἔναι.

Συνεπεῖα δὲ τῶν ἀτόπων παραπόνων ἡ Γ. Συνέλευσις, καίτοι καθορῶσα τὸ ἄδίκον, χάριν ὅμως τῆς κοινῆς ὁμοφροσύνης ἠνώφεξε μετὰ πολλὰς φιλονικίας τὴν θύραν αὐτῆς καὶ οὕτως ἀλλεπάλληλοι ἀξιώσεις εἰσήγαγον οὐκ ὀλίγους εἰς τὸν περιβόλον αὐτῆς παρακαίρως, οἵτινες οὐδὲν ἄλλο ἐγένοντο ἢ τὸ ἀντικείμενον τῆς χλεύης τῶν λοιπῶν. Αἱ 5 δυτικώτεραι ἐπαρχίαι εἶχον ἐξ ἀρχῆς τοὺς ἐξῆς ἀριθμούς· τὰ Σφακία 18, ἡ Κυδωνία 10, τὰ Ἀποκόρωνα 7, τὸ Σέλιον 6, ἡ Κίσσαμος 6 ἀντιπροσώπους. Τῶν δὲ λοιπῶν δύο διαμερισμάτων αἱ ἐπαρχίαι εἶχον πολὺ ὀλιγωτέρους· ἔναι δὲ τῶν ἀνατολικωτέρων οὐδένα, διότι οἱ ἐξ ἐκείνων ἐκλεχθέντες ἤξιουν μνηστῆρον μισθὸν ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας των!

Οἱ Σφακιανοὶ πληρεξούσιοι ἦσαν οἱ ἐξῆς· Ἐκ Καλλικράτους ὁ Γρηγόριος Παπαδοπετρακῆς προηγούμενος τῆς ἀγίας Τριάδος, ὁ Ἀναγνώστης Μανουσέλης, ὁ Ἀναγνώστης Χ. Παπαδάκης, ὁ Ἀναγνώστης Βουγιουκαλάκης. Ἐξ Ἀσφένδου ὁ Ν. Σφηνιάδης. Ἀπὸ τοῦ Ἀσκυφον ὁ Σ. Ἰ. Βουρδουμπάκης. Ἀπὸ Ἰμβρον ὁ Ἀ. Μανουσογιαννάκης καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σήφης, ὡς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἀναγνώστης καὶ Παῦλος Πωλογεωργάκης. Ἀπὸ τοῦ Μουρι ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς, ὁ Ἐμμ. Βαρδιδῆς καὶ ὁ Δ. Παπαδάκης. Ἀπὸ Κωμητάδες ὁ Ἀναγνώστης Μπιράκης. Ἀπὸ Ἐμπροσγιαλὸν ὁ Ροῦσος Κουνδουράκης. Ἀπὸ Ἀνώπολιν ὁ Ἀναγνώστης Δασκαλάκης. Ἀπὸ Ἀράδαιναν ὁ Ἀναγνώστης Παπαγεωργίου. Ἀπὸ τὰ Λιβανιανὰ ὁ Ἀναγνώστης Βαρδουλάκης.

Ἐχρημάτισαν δ' ὡσαύτως καὶ ἕτεροι 5 Σφακιανοὶ μέλη τῆς Γ. Συνελεύσεως, καθὼς καὶ ὁπλαρχηγοὶ πολλοὶ πανταχοῦ, οἵτινες ἐξελέγησαν ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας, ἐν αἷς ἦσαν προαποκατεστημένοι, ὡς ὁ Κωνσταντῖνος Σφακιανῆς ἀρχηγὸς καὶ ὁ Ἀντώνιος Ζωγράφος ὑπαρχηγὸς τῶν 6 ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν. Ὁ Παυλῆς Ντεντιδάκης τῆς ἐπαρχίας Μαλεβυζίου. Ὁ Κωσταρὸς τῆς ἐ-

διασπάση ὁ ἀρειμάνιος μὲν, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀπερίσκεπτος Κ. Κριάρης κατὰ τὴν 17 Αὐγούστου 1866, καὶ νὰ ἀποδυθῶμεν εἰς ἀγῶνα ἄνισον ὄλως, ἀπροπαρασκευάστον, ἀκατάλληλον τῇ ὥρᾳ, ἀδέβαιον, ἀνωφελεῖ ὄλως καὶ καταστρεπτικόν. Τὴν ἀψιμαχίαν ἐκείνην διεδέχθη ἐτέρα τοιαύτη μᾶλλον σπουδαία, ἐν ἧ παῖσαν καὶ ἀποσπάσματα Κυθωνιατῶν καὶ Σφακιανῶν ὑπὸ τὸν Τσοντολάμπην καὶ Γ. Καρχαδίτσον.

Κατὰ τὴν 26 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς οἱ Σφακιανοὶ καὶ Ἀποκορωνῖται συνασπισθέντες ἐπετέθησαν μετὰ μεγάλης ὀρμῆς κατὰ τοῦ μεταβαίνοντος σώματος πρὸς βοήθειαν τῶν ἐν Βρύσσις πολιορκουμένων Αἰγυπτίων. Τὸ ἐπικουρικὸν τοῦτο σῶμα συνέκειτο ἀπὸ 2000 τακτικοῦ στρατοῦ, τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ ὑπέστη μεγίστην φθορὰν ἐν Βάμῳ, ἐστράφη εἰς τὰ Χανία ἄπρακτον. Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν πτωμάτων, τῶν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης ἦν καὶ τὸ τοῦ διαβοήτου Πάντρη. Ἐφονεύθησαν δὲ καὶ Ἕλληνες πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Πωλογεωργάκης. Ὅπλα δὲ πολλὰ, ζῶα φορτηγὰ καὶ μέρος τῆς ἀποσκευῆς περιήλθον εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν Ἑλλήνων.

Οἱ νικηταὶ Ἕλληνες ἐπιθυμοῦντες νὰ δρέψωσι καὶ ἄλλας δάφνας κατῆλθον τὴν ὁμέσως ἐπομένην ἑσπέραν καὶ ἐπολιορκήσαν ἔτι στενότερον τοὺς ὄχτους ἐν Βρύσαις 4,500 Αἰγυπτίους. Ἡ πολιορκία διήρκεσεν 60 ὥρας συνεχεῖς μὲ ἀκατάπαυστον πῦρ. Ὁ ἐχθρὸς ἐξεπλάγη ὄρων ἡμιγυμνα, ἐξυπόλυτα καὶ ἄοπλα βουίδοδοσκάκια νὰ εἰσπηδῶσιν ἐντὸς τῶν χαρακωμάτων αὐτοῦ. Ἀπελπισθεῖς δὲ καὶ τὴν πανωλεθρίαν καθορῶν ἤδη ψηλαφητήν, προέτεινεν ἀναχωρῆν τοῦ πυρός. Ταύτης γενομένης παραδεκτῆς ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν συνετάχθη καὶ συνθήκη, δι' ἧς παρεχώρουν τοῖς πολεμίοις ἄδειαν νὰ φύγωσιν εἰς Χανία μετὰ τῶν ὄπλων των, διότι συνέλαβον γράμματα τοῦ Πασᾶ, ἐν οἷς διεβεβαίου αὐτούς, ὅτι τὴν ἐπισῶσαν ἐπρόκειτο νὰ τοῖς στείλῃ ἰσχυρὰν δύναμιν. Ἐδῶκε δὲ ὁ Αἰγύπιος ἐμήρους ἔνδεκα ἀξιωματικούς καὶ ἔλαβε πέντε Ἕλληνας. Τὰ δὲ ὀρεινὰ τηλεβόλα, τὰ πολεμεφόδια, χαλκώματα, σκηναί, ζῶα πᾶμπολλα καὶ ἄπρακα ἢ ἀποσκευὴ ἔμειναν εἰς τοὺς νικητάς Ἕλληνας.

Ἄλλ' οὗτοι παρασπονδήσαντες, ὡς δὲν ἤρμοζε, προσέβαλον

μετά πολλῆς ὀμῆς τὴν δτισθοφυλακὴν τοῦ ἠττημένου καὶ φεύγοντος πολεμίου. Καίτοι δὲ ἔπρεον ἄπκντες τὰ ὄπλα κατὰ τὴν συνθήκην, καίτοι ἦν ὁ τόπος δμαλλῆς, οὐδεὶς ἐστρίφετο ἀμυνόμενος ὑπὲρ τῆς ἰδίης ζωῆς. Οἱ δίδωται τοὺς ἐφόνευσον καθ' ὅλην τὴν ὁδὸν ὡσεὶ ἦταν κτήνη. Ἀξιοπεριεργος ἦτο ἡ καταλαβοῖσα τοὺς ἀθλίους τούτους στρατιώτας ἀτόγνωσις καὶ ἀδιαφορία περὶ τῆς ἰδίης ζωῆς! Οἱ Ἕλληνες, προφθάνοντες αὐτοὺς ἀφήραζον ἀπὸ τοὺς ὤμους τὰ ὄπλα καὶ διὰ τῆς ἰδίης λόγχης διετρώπουν αὐτῶν τὰ νῶτα. Σπανίως ἤκούετο ἐξ αὐτῶν παρρηλησίς τις ὑπὲρ τῆς ἰδίης ζωῆς, ἀκολουθούντων, φκίνεται, τὸ πεπρωμένον. Ἡ καταδίωξις ἤρξατο ἀπὸ τὸ Καρύδι καὶ ἐξηκολούθησε μέχρι τῶν Καλυδῶν.

Ἐὰν οἱ Ἕλληνες δὲν ἐδυσκολεύοντο ἰκανὸν χρόνον εἰς τὰ ἐν Βρύσαι; λάφυρα, καθὼς καὶ εἰς τὰ καθ' ὁδὸν, ὀλιγοστοὶ θὰ ἐχαίρετιζον ζῶντες τὸν Ἰσμηλ ἐν Χανίοις. Κι μοι ταῦτα πλείονα τῶν δισηελίων πτωμάτων ἔειντο ἀπὸ ταῖς Βρύσαις μέχρι τῶν Καλυδῶν πεσόντα εἰς ταύτας τὰς δύο μάχας. Ἰσάριθμος δὲ ὄπλα, 3 σημαῖαι καὶ πολλοὶ αἰχμάλωτοι ἀξίωματιοὶ περῆλθο εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ὄμηροι Ἕλληνες ἰδόντες τὸ παράσπονδον κίνημα τῶν οἰκείων καὶ λοξοδρομήσαντες ἐπιτηδείως ἔφυγον ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν. Ἄλλ' οἱδὲ οἱ Μωαμεθανοὶ ὄμηροι ἔπαθον κκκόν. Ἐπληγῶθησαν δὲ καὶ Ἕλληνες πολλοὶ καὶ ἀπέθανον ὀλίγοι.

Καὶ τὰς ἀξιωματικῶν ταύτας δύο μάχας τῶν Ἀποκορωνιτῶν καὶ Σρακιανῶν διεδέχθη ἑτέρα σπουδαία εἰς Βρύσαις παρὰ τῆ Ῥεθύμνη ὑπὸ Ῥεθυμνίων συναρθεῖσα καὶ Σρακιανῶν. Καὶ αὕτη ἡ μάχη ἀπέβη ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, φθόριος δὲ εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐπληγῶθησαν δὲ ἐκ τῶν Σρακιανῶν δύο ὁ Ἰ. Προκοπάκης καὶ Ἰ. Τσοῦγκρος, Καλλικρατιανοί. Τὰς ἐνδόξους καὶ ἐπιτυχεῖς ταύτας μάχας διεδέχοντο καθ' ἑκάστην ἄλλαι ἐπίσης ἐπιτυχεῖς, γενόμεναι εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς κρήτης ὑπὸ διαφόρων τούτων τὴν ἀφήγησιν παραλείπομεν διὰ τὸ καθολικὸν ἔργον. Τέλος δὲ ἡ πανταχοῦ ἐπιτυχία τῶν ἑλληνικῶν ὄπλων ἀπέπεμψε καὶ τὸν ἀτυχῆ Ἰσμηλ τῆς κρήτης με τοςχύτην αἰσχύνῃν με ὄστην οὐδεὶς τῶν προκατόχων του ἀπεπέμθη ἄντι δὲ νὰ στολίση με παράσημα τὰ στήθη του καὶ με ἡγεμονικὸν διάδημα στέψη τὴν κεφαλὴν του ἔφυγεν, ὡς δὲν ἤλπιζε ποτε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἐλευσις τοῦ Μουσταφᾶ.— Ἐκστρατεία τῶν Σφακιανῶν ὑπὲρ τῆς Σελίνου.— Προσποιητικὴ ὑποταγὴ αὐτῶν.— Εἰσβολὴ τοῦ Μουσταφᾶ εἰς Σφακίαν καὶ καταπολέμησις αὐτοῦ.— Ἀναζωογόνησις τοῦ ἀγῶνος.

Τὰς προσφάτους νίκας τῶν Ἑλλήνων μαθοῦσα ἡ Πύλη μὲ ἐκπληξιν ἀπέστειλε τὸν Μουσταφᾶ πασᾶν, πρῶτην Διοικητὴν τῆς Κρήτης, μὲ ἐντολὴν εἰδικοῦ πληρεξουσίου ἀπεσταλμένου ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, ὅπως δι' ὑποσχέσεως οὐρανίων δωρεῶν δελεάσῃ τοὺς Κρήτας εἰς ὑποταγὴν, ἢ μὴ ἀκούοντας διὰ τῆς δυνάμεως τῶν δούλων ὑποτάξῃ αὐτοὺς καὶ τὰς προνομίας ἄρῃ ὀλοτελῶς.

Ἀφιχθεὶς δὲ 4 Σεπτεμβρίου πρῶτον αὐτοῦ μέλημα ἦτο ἡ διάσωσις τῶν ἐν Κανδάνῳ πολιορκουμένων Τούρκων. Ὅθεν συναγείρας τὰ πολλαχοῦ τοποθετημένα στρατεύματα εἰς μίαν δύναμιν 15 χιλιάδων στρατοῦ ἐκίνησεν ἀπὸ τὰ Ἀποκόρωνα βαίνων πρὸς τὰς ρίζας τῆς Κυδωνίας. Ὅπου προσεβάλλετο, παρέδιδε τὸ πηλοσάζον χωρίον εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν δλεθρον. Ἡ ἱστορικὴ Μαλάξα ὑπέστη πρώτη τὴν τύχην ταύτην καὶ μετ' αὐτὴν πολλὰ χωρία τῆς Κυδωνίας, δι' ὧν διέβαινε προσβαλλόμενος ὑπὸ Κυδωνιατῶν, Σφακιανῶν καὶ Ἀσκορωνιτῶν. Ἀφιχθεὶς δὲ εἰς Κανδάνον ὁ Μουσταφᾶς διέλυσε πάραυτα τὴν πολιορκίαν τῶν Σελινιωτῶν Τούρκων, οὓς προσέθετο εἰς τὸν στρατὸν του, συμποσούμενον τότε σχεδὸν εἰς 20,000 ἀνδρῶν, ὃ δὲ τῶν Ἑλλήνων μόλις ἀνήρχετο εἰς τρισχιλίους, ἐξ ὧν ἦσαν 615 Σφακιανοί, ἀλλ' ἅπαντες κακῶς ὤπλισμένοι καὶ ἄνευ τροφῶν καὶ πολεμεφοδίων. Ἐκ τῶν Σφακιανῶν ἐφανεύθησαν ἐν Κανδάνῳ τρεῖς, ἐν οἷς καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδρέου Μανουσέλη Ἐμμανουήλ, νέος μόλις ἄγων τὸ 20 ἔτος. Οὗτος ἐφαίνετο, ὅτι θὰ ἐγίνετο κατὰ πάντα ἐφάμιλλος πρὸς τὸν πατέρα του.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς σώσας τοὺς ἐν Κανδάνῳ καὶ περιφρουρῶν αὐτοὺς καθ' ὅλην τὴν ὁδὸν εἰσήγαγεν εἰς τὰ Χανία ἀβλαβεῖς. Σίτον, κριθὴν καὶ ὄσπρια ἄρκετὰ ἀφήκαν οὗτοι ἀναχωρήσαντες ἐκ Κανδάνου, τὰ ὅποια μεγάλως ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Σελίνου, ἰδίως δὲ εἰς τοὺς μετ' ὀλίγον συσσωρευθέντας ἐθελοντὰς εἰς τὰ μέρη ταῦτα περὶ τὸν Κριάρην.

Ἄναπαυθεὶς μικρὸν ἐν Χανίοις ὁ Μουσταφᾶς, εἶτα συναγεῖρας μεγάλην στρατιὰν μετέβη καὶ ἐσκήνωσεν εἰς Νίπος περὶ τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἐντεῦθεν ἔγραψεν εἰς τοὺς Σφακιανοὺς νὰ προσέλθωσιν εἰς αὐτὸν καὶ δώσωσιν ὑποταγὴν, ἄλλως ὄφειλον νὰ ἐτοιμάζωνται εἰς ὑποδοχὴν αὐτοῦ μετὰ 20,000 στρατοῦ. Ἐγραψε πρὸς τούτοις καὶ ἰδιαιτέρας ἐπιστολάς πρὸς ἐνίους παλαιοὺς αὐτοῦ φίλους, ἀλλ' οὐδεμίᾳ τῷ ἐδόθη τότε ἀπάντησις ἢ ἡ διὰ τοῦ ὄπλου ἐν Βάμω, ἐνθα ἀπώλεσε περὶ τοὺς 300 ἄνδρας· ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες πολλοὶ ἐπληρώθησαν καὶ ἐφρονεύθησαν ἐν τῇ μάχῃ ταύτῃ.

Κατὰ τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου ἀπεβιβάσθη εἰς Λουβρὸν καὶ ὁ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης μετὰ τινῶν στρατιωτῶν καὶ πραγμάτων τοῦ πολέμου. Ἡ ἔλευσις αὐτοῦ πολὺ ἐνεθάρρυνε τοὺς Κρήτας, ὡς καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ ἔλευσις τοῦ Π. Κορωναίου εἰς Μυλοπόταμον. Μεταξὺς ὁ Ζυμβρακάκης εἰς Ἀποκόρωνα συνῆψε πρώτην μάχην 12 τοῦ μηνὸς εἰς Βαφέ, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες ὑπεχώρησαν πολὺ ἀτάκτως, ἀφήσαντες καὶ 32 φονευμένους, πληγωμένους, καὶ 3 αἰχμαλώτους, τὸν Ἐμμ. Βαρδίδη, τὸν Θ. Μάνον καὶ Λ. Βούλγαρην. Τὴν μάχην ταύτην ἐσπουδαιολόγησαν ὑπὲρ τὸ δέον οἱ ἐθελοῦνται, διότι ἦτο ἡ πρώτη, εἰς ἣν εὐρέθησαν αὐτοί, ἐνῶ ἦτο μία ἐπίθεσις τῶν Τούρκων καὶ ἐκτόπισις τῶν Ἑλλήνων ἄνευ πολλῆς ἀντιστάσεως. Εἶχεν ὁμοίως συνεπείας ἀποθαρρυντικᾶς, διότι τότε πρώτην φορὰν ἐνίκηθησαν οἱ Ἕλληνες.

Ἄπαντες δὲ οἱ ἐκτοπισθέντες ἀπὸ τὸν Βαφέ ἀνήλθον εἰς τὸ Ἄσχυρον, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι μετὰ πολλῆς κατηφείας. Ἡ ἐπισώρευσις ἐνταῦθα πολλῶν χιλιάδων μαχητῶν, Ἀρχῶν, οἰκογενειῶν, ἡ παντελής ἔλλειψις τροφίμων, ὁ αὐστηρὸς χειμὼν, ἡ βραδύουργια τοῦ Τσιριντάνη καὶ ἰδίως ἡ προσδοκωμένη νέα ἐπίθεσις τοῦ ἰσχυροῦ πολεμίου, ταῦτα πάντα ἐνέβηλλον τοῖς ἐκεῖ μεγάλην ἀθυμίαν. Ἡ ἀνικρὰ αὕτη θέσις τῶν τε μαχητῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν δὲν ἦτο ἄγνωστος τῷ Μουσταφᾶ, διότι πολλοὶ Ἀποκορωνῖται μικροψυχῆσαντες κατήρχοντο κρυφίως καὶ ἐδίδον ὑποταγὴν τῇ προτροπῇ τοῦ Ἀ. Κουτσούδη.

Ἡ θέσις αὕτη τῶν πραγμάτων ἐνεθάρρυνε τὸν ἐπίμονον Τσιριντάνην νὰ γίνῃ ἔτι θρασύτερος κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ νὰ προσελκύῃ πολλοὺς αὐτοῦ φίλους καὶ συγγενεῖς εἰς τὴν ἡσυχίαν.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς ἐξ ἄλλου ἠπείλει καὶ αὐτὸς ὑπερμεσοῦντος τοῦ μηνὸς ὅτι, ἂν δὲν ἀποστειλωσιν ἄνδρας οἱ Σφακιανοὶ νὰ δώσωσιν ὑποταγὴν τῶν Σφακίων καὶ τὸν λόγον των, ὅτι θὰ ἡσυχάσωσι, «τοὺς δὲ ἐπελθόντας κατεργαράιους Ἑλληνας νὰ διώξωσιν» ἐκ τοῦ ἐδάφους των, αὐτὸς θὰ εἰσβάλῃ εἰς τὰ Σφακία μεθ' ὄλου τοῦ στρατοῦ του καὶ ὅ,τι πάθωσιν αὐτοὶ καὶ αἱ οἰκογένειαι των «ἄς εἶνε τὸ κρίμα εἰς τὸν λαιμὸν των». Ἄν δ' ἄλλως ἀκούσωσιν εἰς τὰς διαταγὰς του αἱ χάριτες τοῦ Σουλτάνου πρὸς τοὺς Σφακιανούς θὰ ἦταν ἄπειροι.

Πολλοὶ πρόκριτοι τῶν Σφακίων, βλέποντες ἤδη ψηλαφητὸν τὸν ἐπικείμενον ὄλεθρον καὶ οὐδαμῶθεν ἐλαχίστην βοήθειαν προσδοκῶντες, ὑπεχώρουν εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Τσιριντάνη, μήπως γεννηθῆ ἐξ αὐτῶν τι ὑπὲρ τῆς σωτηρίας 25 χιλιάδων γυναικοπαίδων Σφακιανῶν καὶ προσφύγων πρὸ πολλῶν μηνῶν εἰς τὰ ἐκεῖσε χωρία δντων.

Ὁ δὲ Τσιριντάνης μένων τότε ἀκαταπολέμητος προσεῖλκυσε οἰκειούς καὶ συγγενεῖς 25—30 ἄνδρας εἰς Ἐμπροσγιαλὸν καὶ συσχεψάμενοι ἀπεφάσισαν νὰ στείλωσιν εἰς τὸν Μουσταφᾶν πρεσβείαν, ὅπως δηλώσωσιν αὐτῷ τὴν ὑποταγὴν τῶν Σφακίων καὶ τὸν παρακαλίσωσι νὰ μὴ εἰσβάλῃ εἰς τὰ Σφακία χάριν τοσοῦτων χιλιάδων γυναικοπαίδων. Ὅθεν ἀπέστειλαν 7 ἄνδρας μετὰ ταύτην ἐντολήν. Ἄλλ' οὗτοι διαβαίνοντες ἀπὸ τῆς Ἀσκυφον ἐθεάθησαν ὑπὸ τῶν ἐν Ἀμουδάρι καὶ Κωστῶ διακαρτερούντων διαφόρων ἐπαναστατῶν. Ὁ δὲ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ἄλλοι ὄπλαρχηγοὶ τῶν ἐθελοντῶν καὶ τῶν ὁμῶρων δοῶντες τοὺς ἀποστόλου τοῦ Τσιριντάνη διαβαίνοντες ἀπὸ τὰ ἔμπροσθεν τῶν Σφακιανῶν μετὰ τόσῃ ἀφοβίαν χωρὶς νὰ τοὺς ἐμποδίσωσιν ἔμενον περίλυποι σφόδρα.

Ἄλλ' ὁ Προηγούμενος Γρηγόριος ἰδὼν τοὺτους διεχθίνοντας καὶ ἀναστὰς ἔσπευσε μὴδὲν εἰπὼν τοῖς περὶ αὐτὸν ἐπαναστάταις καὶ ἐπρόφθασεν αὐτοὺς εἰς Καραῖς. Ἐνταῦθα, ἀφοῦ ἐκάθησαν, τοὺς ἠρώτα, ἂν ἀληθῶς ἡ ἀποστολή των εἶνε περὶ ὑποταγῆς. Οἱ δὲ εἶπον, «καθ' ἃς ἐξ ἄλλων μερῶν ἔχομεν πληροφορίας, τὰ πράγματα οὐδεμίαν ἔχουσι βᾶσιν, οὐδ' ὑπάρχει ἐλαχίστη ἐλπίς, ὅτι θὰ ὠφεληθῆ ἡ Κρήτη. Λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ πάθῃ τόσος κόσμος, ὅπου συνήχθη εἰς τὰ Σφακία, οὐδὲ ἡμεῖς νὰ καταστραφῶμεν πάλιν διὰ ψευδεῖς

ἐλπίδας, ὡς πάντοτε τὸ παθαίνομεν, καὶ θεωροῦμεν φρόνιμον νὰ πράξωμεν πρὶν πάθωμεν ὅ,τι θὰ πράξωμεν, ἀφοῦ πάθωμεν. Αὕτη εἶνε ἡ γνώμη μας ἐμᾶς καὶ δὲν ἀκούομεν κινῶντες. Τέλος δὲ μετὰ πολλὰς συζητήσεις καὶ λογομαχίας κατώρθωσεν ὁ Γρηγόριος νὰ πείσῃ αὐτούς, ὅπως γίνῃ πλαστὴ ἡ ὑποταγὴ πρὸς σωτηρίαν τῶν κινδυνευόντων γυναικοπαίδων καὶ πάλιν ὁ κειρὸς ὁδηγός. Ἀφοῦ δ' οὕτως συνεφώνησαν μετὰ πολλοῦ κόπου, προσεκάλεσεν ὁ Γρηγόριος Προηγούμενος τὸν Πατριᾶ Σήφην ἐκ Καλλικράτους καὶ ἄλλους τινὰς τῆς ἐμπιστοσύνης του νὰ συνοδεύσωσιν αὐτοὺς ἕως εἰς τὸ Νίπος πρὸς τὸν Μουσταφᾶν.

Βλέποντες οἱ προρηθέντες ξένοι, ὅτι καὶ ἄλλους συνάπτειλαν πρὸς τὸν Μουσταφᾶν κομίζοντας τὴν ὑποταγὴν τῶν Σφακίων, ἔμειναν ἐμβρόντητοι. Ὁ δὲ Γρηγ. Προηγούμενος ἐθεώρησεν ἐπ'αναγκῆς νὰ ἐξηγήσῃ τὸ μυστήριον εἰς ὀλίγους τινὰς ὄπλαρχηγούς, ἔχοντας ἐπιτροπὴν, ἵνα μὴ ἐντελῶς ἀπελπισθῶσιν. Ἀκούσαντες ταῦτα ἐφάνησαν μὲν ἡσυχάσαντες, πλὴν δὲν ἐπίστευσαν καὶ οἱ πλείστοι ἔφυγον ἀπὸ τὰ Σφακία ἠγανακτησμένοι καὶ μυρὶν κατὰ τῶν Σφακιανῶν, ὡς ἔθος, λαλοῦντες ἕως ὅτου εἶδον ἐπαληθεύσασαν τὴν ἔκδοσιν.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς εἶπεν εἰς τοὺς προσελθόντας Σφακιανούς. «Ἀλλὰ σεῖς δὲν εἰσθε οἱ ἀρμόδιοι ἐκ τῶν Σφακιανῶν νὰ παρουσιασθῆτε εἰς διαπραγμάτευσιν τοσούτων σοβαρῶν καὶ μεγάλων πρῆγματων. Ἐγὼ δὲν εἶμι πιστεύω. Τίνες τὰς ἔτειλαν; Οἱ δὲ εἶπον· Καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἀπὸ τὸν Τσιριντάνην καὶ ἀπὸ οὐλοῦ ἐλάβομεν τὴν ἐντολήν, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἐντρέποντο τῶρα τὴν Ἐξοχότητά σου καὶ ἔστειλαν ἡμᾶς νὰ Σε προειδοποιήσωμεν καὶ κατόπιν θὰ ἔλθωσι καὶ ἐκεῖνοι.

Εἰς ταῦτα ἀπήτησεν ὁ Μουσταφᾶς· «Ἐχει καλῶς, ἀλλ' ὑπάγετε νὰ μοῦ τοὺς χαιρετίσητε καὶ ἐπεθύμουν νὰ τοὺς ἐπισκεφθῶ φιλικῶς, ἀλλὰ γνωρίζω ὅτι εἶνε ἐκεῖ πολλὰι χιλιάδες γυναικοπαίδων, τὰ ὅποια θὰ φρεθῶσιν, δὲν ἐρχομαι τῶρα. Εἰπέτε εἰς τὰς οἰκογενείας νὰ ἐκνέλωσιν εἰς τὰ χωρία των καὶ νὰ μὴ φρεθῶνται διόλου, εἰς δὲ τοὺς Σφακιανούς νὰ κάθωνται ἡσυχοὶ εἰς τὰς ἐργασίας των καὶ νὰ μὴ ἀκούωσι διόλου, τῶν ἐλθόντων κατεργαζήλων. ἀλλὰ νὰ τοὺς διώξωσιν ἀπὸ τὰ Σφακία. Ἐγὼ εἶμι πληρεξούσιος τοῦ

Βασιλῆα καὶ ἡμπορῶ νὰ κάμω ὅ,τι θέλω καὶ ἐκεῖνος θὰ τὸ ἀναγνώρισῃ. Λοιπὸν καὶ τὰ προνόμια ὅλα, τὰ ὁποῖα τοὺς ἀφῆραν οἱ πρῶην Διοικηταί, ἀκούοντες τῶν φθονερῶν πατριωτῶν σας. ἐγὼ θὰ στερεώσω μὲ νέον φερμάνι τοῦ Σουλτάνου καὶ εἰς ὅλας τὰς καλητέρας θέσεις τῆς Κρήτης θὰ σᾶς διορίσω νὰ ἔχετε μεγάλην τιμὴν καὶ συμφέροντα. Μὲ ἓνα λόγον ἄς μὲ ἀκούσουν καὶ θὰ ἴδουν τοὺς λόγους μου».

Τοσαῦτα εἰπὼν ἀπέπεμψεν αὐτούς, ἀλλὰ πρὶν φύγωσι διέταξε νὰ δοθῇ εἰς αὐτοὺς φαγητόν, ὄντας κατίσχονους ἐκ τῆς πείνης. Προσελθόντες δὲ εὗρον τρώγοντας ἕως 40 Ἀποκορωνίτας ἐκ τῶν ὀρέων κατελθόντας εἰς ὑποταγήν.

Ὁ Μουσταφᾶς πιστεύσας, ὅτι ὑπετάγησαν τὰ Σφακία, ἤλλαξε δρομολόγιον καὶ μεταβάς ἐσκήνωσεν εἰς Ἀρκούδαιναν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας. Ἐνταῦθα προσεκάλεσε τοὺς ἐκ Καλλικράτους παλαιούς αὐτοῦ φίλους Χατζῆ Σήφην, Μανουῖσον Μανουσέλην καὶ Ἰωάννην Κατζούρην, ἄνδρας διακεκριμένους καὶ ἐν πολλαῖς περιστάσεσιν ἐπὶ συνέσει καὶ πατριωτισμῶ ἀναδειχθέντας.

Προσελθόντες δὲ ἤκουσαν τὰ αὐτὰ ὅσα καὶ ἐν Νίπῳ ἐρρέθησαν. Προσέθετο δὲ μόνον, ὅτι οὐδεμία Δύναμις εἶνε διατεθειμένη, οὐδ' αὐτὴ ἡ μικρὰ Ἑλλάς, νὰ βοηθήσῃ τοὺς Κρήτας ἐναντίον τῶν ὑπαρχουσῶν συνθηκῶν. Εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Χ. Σήφης· «Ἴντα ἐμᾶς ἀφέντη, λείπει πῶς εἶνε αἱ Δυνάμεις ὑπὲρ τῆς Κρήτης καὶ ὅτι θὰ στείλωσι καὶ παμπόρεια νὰ πάρουν τὰς οἰκογενεῖας μας καὶ νὰ μᾶς φέρουσι καὶ ὅσα μᾶς χρειάζονται». Ταῦτα ἀκούσας ὁ Μουσταφᾶς παρὰ τοῦ ἀπλοῦκου γέροντος ἐκάγχασε λέγων· «Καπετὰν Σήφη! Μὴ ἀκούετε τῶν κατεργάρηδων νὰ χάνεσθε ἀδίκως. Πόσα σᾶς ἔχουν εἰς τὸν καιρὸν σας ἵπομένα καὶ τί σᾶς ἔκαμαν; Τοῦτο ὅπου λέγετε εἶνε ἀδύνατον».

Ἐντεῦθεν μεταβάς εἰς τὸ ἱερὸν Ἀρκάδι κατέστρεψεν αὐτὸ τῇ 8ῃ Νοεμβρίου. Καθὼς δὲ ὁ Μουσταφᾶς, οὕτω καὶ πάντες οἱ Κρήτες ἐπίστευσαν, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἀληθῶς ὑπετάγησαν καὶ συνεπῶς ὅλα τὰ χωρία καὶ αἱ ἐπαρχίαι τῆς Κρήτης ἀλλεπαλλήλως ὑπετάσσοντο, πλὴν τῶν περισσοτέρων ὀπλαρχηγῶν καὶ πολλῶν στρατιωτῶν. Τὴν ἤδη ἀρχομένην ὑποταγήν ἐνίσχυσε πολὺ καὶ ἡ τραγικὴ καταστροφὴ τοῦ Ἀρκαδίου, καὶ οἱ πολλοὶ ὑπετάσσοντο ἐξ ἀπελπισίας, πρὶν ἢ

καταστραφῶσι. Τινές θεωροῦσι τὴν ὑποταγὴν ὡς συνέπειαν τῆς ἐν Βαφῆ μάχης καὶ ἄλλων ἐπουσιωδῶν. ἀλλ' αὐτὰ εἰσὶν ὄλως ἀσήμαντα ὥστε νὰ ἐπηρεάσωσι τοὺς λαοὺς εἰς ὑποταγὴν.

Οἱ δὲ ἀπεσταλμένοι εἰς τὸν Μουσταφᾶν Σρακινοὶ ἐπανελθόντες διηγοῦντο τοῖς πᾶσιν ὅτι τοῖς ὑπέσχετο, καὶ ὅτι εὔρον περὶ τοὺς 40 ἄνδρας Ἀποκορωνίτας παρὰ τῷ Μουσταφᾷ δόντας ὑποταγὴν καὶ οἱ ὄλονεν κατήρχοντο καὶ ἄλλοι εἰς τὰ χωρία τῶν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Ταῦτα ἀκούοντες ἔνιοι τῶν Σφακιανῶν μεμημένοι τὸ μυστήριον ἐγνωμάτευον νὰ μεταβάλλωσι τὴν πλαστὴν ὑποταγὴν εἰς πραγματικὴν, προφασίζόμενοι ὅτι, ἀφοῦ καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες ὑποτάσσονται, αὐτοὶ μόνοι ἐπιμένοντες οὐδὲν ἄλλο ἤθελον κατορθώσῃ ἢ νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν καταστροφὴν καὶ τὸν ὄλεθρον τῶν Σφακιῶν καὶ ὅλης τῆς Κρήτης, καὶ ὕστερον ἀπὸ ὅλα ταῦτα νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὴν στιβαρὰν δύναμιν τοῦ πολεμίου ἕλεσινοὶ καὶ ἀξιοδάκρυτοι. Οἱ συλλογισμοὶ οὔτοι, καίπερ μὴ ὄντες ἄμοιροι ὀρθότητος, δὲν ἐνεκρίθησαν ὅμως ὑπὸ τῶν πολλῶν.

Κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας τῆς ἀμφιταλαντεύσεως τῶν πνευμάτων ἀπεστάλη καὶ ὁ Ἄ. Κοπάσης εἰς τὰ Σρακία, ὑπάλληλος τοῦ Μουσταφᾶ ἀπὸ τὰ 1830, καὶ προέτρεπε τοὺς Σφακιανοὺς εἰς ἡσυχίαν, ἀνεμασσῶν συνάμα καὶ τὰς μελλούσας δωρεὰς καὶ χάριτας τοῦ Σουλτάνου. Εἰς ὅσους ὅμως εἶχεν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην ἔλεγεν εὐκρινῶς, ὅτι, «ἂν ἔχετε ἀπὸ καμμίαν Δύναμιν ὑποστήριξιν, ἐξακολουθεῖτε καὶ μὴ ἀκούετε οὔτε ἐμὲ οὔτε ἄλλον τινά». Ἐν τοῦτοις εἰς πολλὰ χωρία μὴ γινώσκοντες τὰς ἀτομικὰς του διαθέσεις ἐκινδύνευσε μεγάλως. Εἰς Πατσιανὸν μόλις ἐσώθη παρεμβάντος τοῦ Μ. Μζνουςέλη.

Ἐν τοῦτοις αἱ περὶ ἀληθοῦς ὑποταγῆς ἰδέαι καθ' ἑκάστην ἐπετεινοντο καὶ ἐν Σρακίοις, ὥστε ἡ περὶ τὸν Τσιριντάνην ὁμάς ἐπληθύνετο καὶ θρατεῖν ἤγειρε κεφαλὴν πρὸς τοὺς ἀντιθέτους. Ἐγραψαν δ' ἐντόνως εἰς τὸν Ἰ. Ζυμβρακίη καὶ ἄλλους ἐν Σρακίοις τότε εὐρισκομένους ἐθελοντὰς ν' ἀπέλθωσιν ἐκ τῶν Σφακιῶν ὡς τάχιστα. Ἀλλ' οἱ ἐμμένοντες εἰς τὰς ἐπαναστατικὰς ὁμάς διεμαρτύροντο κατὰ τῆς αὐθιχείας ἐκείνων καὶ προέτρεπον τοὺς ξένους νὰ μὴ φύγωσιν, οὐδὲ νὰ δώσωσι σημασίαν εἰς αὐτούς.

Ἐν τοῖτοις ἔφυγον κακῶς ποιήσαντες καὶ θάρρος παρσχόντες τῇ συμμορίᾳ τοῦ Τσιριντάνη.

Οἱ Καλλικρατιανοὶ διχμηρυθηθέντες ἐπισήμως κατῆλθον ἀμέσως εἰς τὸ χωρίον Ἐπσκοπή καὶ προσέβηλον τοὺς ἐκεῖ σταθμεύοντας Ἀλβανούς· τοὺς ἐξεβίωξαν κακῶς καὶ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἐφόνευσαν. Οἱ δὲ κάτοικοι Ἰμῶρου, Ἀσκύφου καὶ πλείστοι ἐξ ὄλων τῶν χωρίων μετέβηκινον κατ' ἀποσπάσματα, ὡς ἔθος αὐτοῖς, εἰς Ἀποκόρωναν, Κυθωρίαν καὶ Σέλιον καὶ ἠγωνίζοντο διηνεκῶς μετὰ τῶν ἐκεῖ ἐπιμενόντων ἔτι ἐπαναστατῶν καὶ πολλοὶ πολλοῦ ἐπιπτον ἐνδόξως μαχόμενοι. Τὰς κινήσεις τὰς τῶν ἐπαναστατῶν μεγάλως ἐνεθάρρουνε καὶ ἡ πρώτη προσόρμις τοῦ ἀγγλικοῦ ἀτμοπλοίου εἰς Σέλιον, πλοιαρχοῦντος τοῦ εὐγενοῦς Πήμ. ὅστις πρῶτος μετεκόμιστε γυναικόπαιδα εἰς τὴν Ἑλλάδα· μετ' αὐτὸν δὲ καὶ πολλὰ ἄλλα τῶν Εὐρωπαϊῶν πολεμικὰ ἀλλεπκλήλως μετέφερον οἰογενεῖας λόγῳ ὅπως σώσωσιν αὐτάς τῶν πολυειδῶν κινδύνων, ἀλλὰ τὸ μέτρον δὲν ἀπέβη λυσιστελὲς ὡς παρατεῖναν τὸ πόλεμον, τὰς καταστροφὰς καὶ τοὺς θανάτους χιλιάδων πολλῶν.

Οἱ δυστυχεῖς Σφακινοὶ, οἱ εὐσεθέεντες ἐν Σύρῳ καὶ ἐν Ἀθήναις, πόσῃ ἤκουσαν ἀπὸ τοῦ μοχθηροῦ! Μόλις δὲν ἐλιθοβολήθησαν καὶ γυναικες καὶ παιδία καὶ οἱ εὐσεθέεντες ἐκεῖ ἄνδρες. Φριττὴ ἦτο καὶ ἀγενής ἡ κατὰφορά. Αἱ ἐφημερίδες (ἂν πρέπει νὰ τὰς ὀνομάσωμεν οὕτω) προὐχώρησαν εἰς τὸ ἔσχατον σημεῖον τῆς ἀναιδεῖας καὶ ἀλθίας. Πάντες σχεδὸν ἠμιλλῶντο τίς νὰ ἐκτρέψῃ τὰς βικουσοτέραις ὕβρεις κατὰ Σφακίων καὶ τὰς ἀναιδεστοτέρας συκοφαντίας. Τὰ πηθὴ ἀπετύφλωνεν τοὺς κακολογοῦντας νὰ βλέπωσι καὶ ἄλλας ἐπικρίκας καὶ σχεδὸν ὅλην τὴν Κρήτην εἰς ὑποταγὴν τότε, πλὴν ὀλίγων πολλοῦ ἀποσπασμάτων.

Συνήθως ὁμοῦ οἱ Σφακινοὶ δὲν διδοῦσι προσοχὴν εἰς τοιαύτας μοχθηρὰς φωνασκίας, εἰδότες ὅτι ἡ ἐπουλητικότης ἑαυτῶν καὶ τῆς χώρας των προκλεῖ ταῦτα· ἀλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ εἰργασίεν αὐτῶν τὴν ἀγκυνάγκησιν τότε, ἦτο ἡ διάδοσις, ὅτι ὁ Τσιριντάνης ἀπέπεμψε τὸ ἔλθόν εἰς Ἐμπροστικλὸν ἀτμόπλοιον, τὸ κομίζον τροφὰς καὶ πολεμεφόδισ· ὅθεν ἐξικτηθεῖσας πλέον τῆς ὑπομονῆς ἐνεκα τῆς ἐντελοῦς ἐλλείψεως κατῆλθον ἀφ' ὄλα τὰ χωρία εἰς Ἐμπρο-

γιαλόν περί τούς 600 ἄνδρας μὲ τὴν πόθεισιν νὰ κατακλύσωσι τὸν Τσιριντάνην μετὰ τῆς οἰκογενείας του ἐντὸς τῆς οἰκίας ζῶντα, ὡς ποτε τὸν Κανάκην ἐν Ἀσκύφῳ (δρα σελ. 156).

Ὁ δὲ Τσιριντάνης ἰδὼν παρ' ἐλπίδα κυκλομένην τὴν οἰκίαν του ἀπὸ τοσοῦτους ἄνδρας ὀπλοφόρους καὶ λίαν ἐξωργισμένους ὑπὸ τῆς πείνης ἐνόησεν ὅτι αὐτοὶ δὲν ἤστειεύοντο. Ὅθεν ἐξελθὼν μετὰ συγκεκομμένης φωνῆς ἔλεγεν· « Ἀγαπητοὶ μου συγγενεῖς καὶ πατριῶται! Τί εἶνε τοῦτο; Ἄν σὰς ἔσφαλα, μωρὲ παιδιὰ, συγχωρέσετε μου. Μὲ ἔσας, μωρὲ παιδιὰ, εἶμαι καὶ ἐγὼ ἔτομος ν' ἀποθάνω γιὰ τὴν Πατρίδα. Δὲν μὲ ἤξεύρετε; Ἔδὰ θὰ μὲ μάθετε; χίλιας φορὰς ἀποθαίνω γιὰ τὸ καλὸ τῆς Πατρίδος. Ἄλλ' ἐγὼ ἐθάρρουν πῶς τὸ πρᾶγμα δὲν εἶχε θεμέλιο, ὡσὰν καὶ ἄλλαις φορὰς καὶ ἀντενόησον δια νὰ ἠσυχάσῃ ὁ κόσμος καὶ μὴ καταστραφῇ ἄδικα, μὰ σὰν γνωρίζετε, παιδιὰ μου, ὅτι πατοῦμεν εἰς τὰ γερά, ὁμπρὸς καὶ ἐγὼ μαζί σας».

Ταῦτα βλέποντες καὶ ἀκούοντες οἱ κατ' αὐτοῦ ἀγρίως ἐλθόντες ἐπράσθησαν μὲν, ἀλλ' ἀναχωροῦντες παρήγγειλαν αὐτῷ νὰ μὴ ἀντιπράξῃ πλέον οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον, διότι ἄνευ ἐλέους καὶ οἰκτιρμῶν θέλουσι κατακλύσῃ αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειάν του ἐντὸς τῆς οἰκίας του. Ἡ ἀπειλὴ αὕτη ποσῶς δὲν μετέβλε τὴν γνώμην τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ μόνον πεισιπτάλη μικρὸν ἢ αὐθάδειά του. Τόσαυτα περὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ἴδωμεν καὶ τὰς συνεπεῖς τῆς πλοστῆς ὑποταγῆς.

Τὸ μέτρον ἐκεῖνο τῶν Σρακιικῶν ἐποίησε μὲν ἀνεκτὰν αἰσθησίν εἰς τὸ Πανελλήνιον, διότι εἶχε πλήρη πεποίθησιν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγῶνος, ἀλλ' εἰς τοὺς Κρήτας ἀπέβη ὠρλιμώτατον. Ὑποταγθέντες ἐγκαίρως εὗρον τῶς οἰκίας των καὶ διετηρήθησαν ἀπὸ τὸν τότε βρούττατον γεμιῶνα, συνέλεξαν τὰς ἐλάϊας, οὕτως μεγάλῃς εὐφορίας καὶ τοῦ ἐλαίου ὑπεροτιμημένου, καὶ ἐτόθησαν ἀπὸ τὴν φοβερὰν μάστιγαν τῆς πείνης οὗτοι οἱ ὑποταγθέντες καὶ οἱ ἐπαναστάται, χορηγοῦντες τούτοις τροφὰς καὶ διαιτησίαν ἐν ὄσῃ χειμῶνος καὶ ὅλα τὰ γοεῶν εἰς αὐτοὺς προμηθεύοντες ἐκ τῶν πόλεων, καθότι οἱ ὑποτελεῖς οὗτοι τοῦ 1866 δὲν ἦσαν ὅμοιοι μὲ τοὺς ἀγενεῖς τοῦ 1821, ὧν τὴν διχγωγὴν πολλοῦ ἐστιγματίσαμεν. Ἀλλὰ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν πόρισμα τοῦ διαδήματος τῆς

λαστικής ύποταξης τῶν Σφακιανῶν ἦτο ἡ διάσωσις τῆς τιμῆς καὶ τῆς ζωῆς τοσοῦτων χιλιῶν γυναικῶν καὶ παιδίων ὄντων τότε ἢ Σφακίους προσφύγων καὶ ἐντοπίων. Δι' ἅλα αὐτὰ τὰ καλὰ ὁ δημιουργὸς τῆς πολιτικῆς ἐκείνης μεγάλην παρά θεοῦ ἐλπίζει τὴν ἀμοιβήν.

Εἰς μόνους τοὺς Σφακιανούς ἀπέβη τὸ διάβημα ἐκεῖνο λίαν ἐπιζήμιον, διότι ἀπώλεσεν τὰς σπουδαίας δωρεὰς τοῦ Μουσταφᾶ, ἀεὶ εὐκρινῶς ὑπέσχετο καὶ ἤθελε δώσειν ἐκτὸς δὲ τούτου αὐτοὶ μὴ ἔχοντες ἐλαίαις κατήρχοντο μὲν εἰς τὰ ὄμορα χωρία, ἵνα συναξωσιν ὀλίγον ἔλαιον ἀπὸ τουρκικοῦς ἐλαίωνας πρὸς ἰδίαν συντήρησιν, ἀλλ' ἀπεδιώκοντο σκληρῶς ἀπὸ τοῦς κατοίκους λόγῳ ὅτι εἰς τοὺς χωριανούς καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς ξένους ἀνήκον ταῦτα· ἐλητημόνησαν ὁμοῦ οἱ ἄνθρωποι τὴν πρὸ ὀλίγου ὑποδοχὴν αὐτῶν ἐν Σφακίοις. Ἐκτὸς ὄλων τούτων καὶ τῆς καθολικῆς μομφῆς τοῦ Πανελληνίου, συνεπεσφρεύθησαν καὶ ὅλοι οἱ ἐπαναστάται καὶ οἱ ἐθελονταὶ εἰς τὰ Σφακία καὶ μόλις δὲν ἐγένοντο ἅπαντες μετὰ τῶν κατοίκων θύματα τῆς πείνης καὶ τῶν πρεπομένων αὐτῇ κακῶν.

Ἡ τότε δυστυχία τῶν ἐθελοντῶν ἠδύνατο νὰ συγκινήσῃ καὶ τὴν μέλλον σκληρὰν καρδίαν. Οἱ κάτοικοι ὑπεδέχοντο μὲν αὐτοὺς εἰς τοὺς γυμνοὺς οἰκίσκους των, ἀλλ' ἄνευ τῆς συνήθους αὐτοῖς φιλοξενίας καὶ περιποιητικῆς συμπεριφορᾶς· διότι μέλλον αὐτοὶ οὗτοι εὐρίσκοντο εἰς προβληματώδη θέσιν, περὶ τοῦ μέλλοντος τῶν οἰκογενειῶν ἀναλογιζόμενοι. Ἡ χώρα αὐτῶν ὅλως ἄγονος· οὐδὲ μὴνὸς σιτηρὰ παράγουσα πορίζεται ταῦτα ὀλόκληρον τὸ ἔτος ἔξωθεν, ἀλλὰ τότε οὐδεὶς ἔμπορος ἔφερε δημητριακά, πεποιθῶς ὅτι ἤθελον γίνῃ λάφυρα τῶν Τούρκων· πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἂν αὐτοὶ εἶχον τοιαῦτα, οἱ πολέμιοι κατέστρεψαν τοὺς ὑδρομύλους. Καὶ μολαταῦτα ἀναλόγως τῆς φρικτῆς ἐλλείψεως μόλις ὑπολογίζουσι τοὺς ὑπὸ τῆς πείνης ἀποθανόντας εἰς 118, ἐξ ὧν ἦσαν 75 ἐκ τῶν κατοίκων, 27 ἐκ τῶν ἐθελοντῶν καὶ 16 ἐκ τῶν προσφύγων οἰκογενειῶν, καθότι αὐταὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ ὑποταχθῶσιν, ὡς προείπομεν.

Οἱ ἐθελονταὶ ἐνοήσαντες, καίτοι βραδέως, τὴν πραγματικὴν στερῆσιν τῶν κατοίκων καὶ βλέποντες, ὅτι αὐτοὶ μέλλον ἀπέθνησκον ἐκ τῆς στερήσεως, ἔπαυσαν τὰ κατὰ τῶν Σφακιανῶν παρὰ-

πονα και τὰς ἀδίκους καταρχυγὰς, στρέψαντες τὴν προσοχὴν εἰς τοὺς ὀμόρους, οἵτινες καὶ ἔλαϊα εἶχον καὶ ἐκ τῶν πόλεων πολλὰ διαφοροτρόπως ἐπρομηθεύοντο. Ἰδίως δὲ εἰς τὸ Σέλινον οἱ ἐθέλονται εὖρον τὴν τύχην των, διότι τὸ μέρος τοῦτο δὲν εἶχε καταστραφῆ, οὐδὲ κατεστράφη ἐπὶ τέλους, καὶ τὰ γεννήματα, ἅτινα ἐγκατέλιπον οἱ Τούρκοι τῆς Κανδάνου, ἐξῆρκον τοὺς πάντας. Ἄλλ' ἴδωμεν τὰς κινήσεις τοῦ Μουσταφᾶ.

Ἄφρῦ οὗτος κατέστρεψε τὸ ἱερὸν Ἀρκάδιον ἐπανήλθεν εἰς Ἀποκόρωνα καὶ ἐκεῖθεν ὠδύεω βραδέως πρὸς τὰς ρίζας τῆς Κυδωνίας καίων, λεηλατῶν καὶ καταστρέφων τουρκοπροπῶς πᾶν ὑπολειφθὲν κατὰ τὴν προτέραν του διάβασιν. Τὰ χωρὶα Λάκλους καὶ Ζούρβα ὀλοσχερῶς κατέστρεψε, διότι οἱ Ἕλληνας τῷ ἐπετέθησαν ἐκεῖ βαρεῖς περὶ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου· σῶμα δὲ ἰσχυρὸν Σφακιανῶν εὗρεθὲν εἰς ἀρμόδιαν θέσιν, οὐ μόνον ἐπήνεγκε μεγίστην θρασύσιν εἰς τὰς ὀρδὰς τοῦ Μουσταφᾶ, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἐκτοστύας Ἑλλήνων διέσωσεν ἀπὸ προφικνοῦς θανάτου, πλὴν καὶ αὐτοὶ ἔπαθον πολλὰς ζημίας. Ἐπαύθη ἐφρονεύθη ὁ ἀξιόλογος Γεώργιος Σαριδάκης ἐκ Καλλικράτους, ἐπληγώθησαν δὲ καὶ ὁ Ἀναγνώστης Βουγιουκαλάκης, ὁ Τσοντολάμπης καὶ τόσοι ἄλλοι ἐξ αὐτῶν.

Καὶ ὁ μὲν Τσοντολάμπης ἐθεραπεύθη τότε ἐντελῶς, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τὸν ἔσφαξαν ἀναίτιως οἱ βοηθηθέντες ὑπ' αὐτοῦ Λακκιῶται ἐν μέσῳ τῶν Ἀθηναίων! Ὁ δὲ Βουγιουκαλάκης ἐβασανίζετο ἐκ τῆς πληγῆς 10 ἔτη καὶ τέλος ἀπέθανεν ἐν τῷ Νοσοκομείῳ τῶν Ἀθηναίων παρεγκλωμισμένος, ἐλεεινὸς καὶ ἄξιος οἴκτου. Ἐτάφη δὲ ὡς ὁ ἔσχατος τῶν ἀνθρώπων, ἀφροῦ κατεκόπη ὑπὸ τῶν χειρουργῶν, ἐνῷ διήνυσεν ὅλην τὴν ζωὴν ἀγωνιζόμενος, καταστρεφόμενος καὶ ἐνθουσιῶν ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἐνεκα τῶν ἐθνικῶν καὶ φιλελευθέρων αὐτοῦ αἰσθημάτων ὁ ἀτυχὴς καὶ περιουσίαν πολλὴν καὶ τὰ τέκνα του ἀπόλεσε· τέλος δὲ καὶ αὐτὴν τὴν ὑγίειαν καὶ ζωὴν ἐν τῇ μητροπόλει τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔνθα οὔτε κἂν ὀλίγη τιμῆς ἠξίωσαν αὐτόν, ὡς ἄλλους τότε πολὺ ὑποδεεστέρους αὐτοῦ. Οὕτω φροντίζει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις νὰ γνωρίζῃ καὶ ἀμείβῃ τοὺς ἐν ὅλῃ τῇ ζωῇ ἀφωσιωμένους αὐτῇ καὶ ἀ μὴ ἐξαπατῆται καὶ ἐμπικίηται ἀπὸ τοῦ ἀγύρτας καὶ ἀναίδεῖς σφετεριστὰς τῶν ἀλλοτρίων ἐνδόξων ἔργων.

Προκειμένης δὲ νυκτερινῆς ἐπιθέσεως τοῦ Μουσταφᾶ κατὰ τῶν εἰς Φώκκι τυχλιπωρουμένων ἐπὶ τῆς χιόρας Ἑλλήνων ὁ Ἀ. Κοπάσης προειδὼς τὸν ὄλεθρον ἐκείνων κατώρῳσε νὰ εὕρῃ Λακκιώτην τιὰ ὁ βλακτικὸν Κανδυλοχιστόδουλον, δι' οὗ νὰ γνωστοποιήσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον. Ἀφοῦ δὲ ὁ Λακκιώτης παρεδέχθη νὰ ἐκτελέσῃ τὴν μυτικὴν ἐντολήν, ὁ Κοπάσης, θέλων ἅ τὸν ἀνταμείψῃ, πρέστησεν αὐτὸν εἰς τὸν Μουσταφᾶν, ἵνα τὸν ἀποστείλῃ ὡς κατάσκοπον. «Ἐν-ἤκαμεν, ἀφέντη, ἀνθρώπων τῆς ἐμπιστοσύνης μας νὰ ὀδηγήσῃ τὰ στρατεύματά μας τὴν νύκτα εἰς Φώκιαν».

Ὁ Μουσταφᾶς πιστεύσας εἰς ἀμφοτέρους ἔδωκεν εἰς τὸν Χριστόδουλον 20 ὀλίγας χρυτᾶς καὶ ὑπόχρετον μείζονος ἀμοιβῆς, ἀν ἐπετύγγανε τὸ σχέδιον τῆς προδοτικῆς του. Λαβὼν τὰ χρήματα ὁ Λακκιώτης ἔσπυτε πρῶτον νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς Ἕλληνας καὶ εἶτα νὰ ἐπανεῖθῃ εἰς ὀδηγεῖν τῶν στρατευμάτων· ἀλλὰ δυστυχῶς ἐκρηκτῆθη ὑπὸ τοῦ Κριαρῆ ὡς ὑποπτος. Ὁ τίμιος Λακκιώτης ἐξηγήθη ὅλον τὸ μυτήριον εἰς τὸν Κριαρῆν καὶ ἐπειρατο νὰ τὸν πείσῃ ὅτι, ἀν δὲν εὕρεθῇ εἰς τὴν ὀρισμένην ὥραν τῆς κινήσεως τοῦ στρατοῦ, καὶ θυνέει καὶ ὁ εὐεργέτης αὐτῶν Κοπάσης καὶ ἡμεῖς ἔδω. Δὲν ἐπιστεύθη οὐδ' ἀπελύθη. Ἐνῶ ἠδύναντο νὰ μεταχειρισθῶσιν ὑπὲρ ἐκυτῶν τῆ, δῆθεν προδοτικῆ αὐτοῦ, ἤτοι ἠδύναντο νὰ παρηγγιλωσιν εἰς αὐτὸν νὰ ὀδηγήσῃ τὰ στρατεύματα ἀπὸ θέσεως ἀρμοδικῆς, ἃς αὐτοὶ νὰ προκαταλάβωσι καὶ ἐπενέλωσι μεγάλην φθορὰν τοῖς πολεμίοις.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς ἰδὼν τὴν ἀπάτην τοῦ νομιζομένου προδότου ἠπέλησε μέχρι θανάτου τὸν Κοπάτην, ὅστις μόλις ἐσώθη ἀπολογούμενος ὅτι, «ὅπως ἡ Ἐξοχότης σου ἠπατήθη παρ' ἐκείνου, οὕτω καὶ ἐγώ». Ἐν τούτοις παροργισθεὶς ὁ Μουσταφᾶς ἐπετέθη πρὸ τῆς ὥρας βραδατος κατὰ τῶν Ἑλλήνων 30 Νοεμβρίου καὶ πολλοὺς ἐφόνευσε καὶ ἐπλήγωσε. Τοιαύτη ἦν ἡ ἐπίθεσις, ὥστε ἀν δὲν ἦσαν ὀπωσδήποτε προειδοποιημένοι ὀλιγοστοὶ θὰ ἐσώζοντο, οὐσὲς ἔτι νυκτὸς καὶ σκότους βραδυτατοῦ.

Ἡ σύγχυσις καὶ ἡ καταλαβούσα τότε ἀπελπισία τοὺς Ἕλληνας, καὶ ἰδίως τοὺς ἐθελοντάς, εἶε ἀνωτέρα πάσης δυσαρέστου ἀφηγήσεως, ὧν αἴτιος ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη καὶ ἀπερισκεψία τοῦ

Κριάρη. Ἐκτοτε συνεσωρεύθησαν καὶ ἄλλοι ἐπαναστάται εἰς τὰ Σφακία καὶ ὑΐζησαν τὰ δεινὰ καὶ οἱ ἐκ τῆς πείνης θάνοντο.

Κατὰ τὴν ἀσύντακτον ταύτην περίοδον τοῦ ἀγῶνος ἀπεστάλη καὶ ὁ Σερβὸς ἐφέντης εἰς Κρήτην μὲ ἐνδυμα ἰλωτικῆς, ἥπως δελεάζῃ τοὺς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνιζομένους εἰς κτηνώδη δουλείαν, ὑποσχόμενος αὐτοῖς, πολλὰ τε καὶ μεγάλα ἐξ ἀνάγκης, ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς Τούρκοις. Τὰς προνομίας ἐκείνας ἐμελλον νὰ κανοίσωσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπρόσωποι τοῦ Κρητικῆς λαοῦ. Περὶ ἄλλου δὲ ἐξ ἐκάστης ἐπαρχίας καὶ πόλεως ἀνὰ δύο εἰς ἑκατέρας φυλῆς. Οἱ ἐκ τῶν χριστιανῶν ληφθέντες ἦσαν ἄνθρωποι ποτακοί, εὐταλεῖς, δουλόφρονες καὶ εἰς ἄλλον διεσθρευμένοι (α). Οὔτοι μεταθέντες εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐγένετο τὸ ἀντικείμενον τῆς χ' εὐχῆς καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς Τούρκους. Ἔλεγον δὲ: «Οὔτοι εἰσιν οἱ πολεμοῦντες τὸν Σουλτάνον Κρήτες;»

Μόνον ἐκ τῶν Σφακίων ὁ Σερβὸς δὲν ἔλαβεν ἀντιπρόσωπον, διότι δὲν εὗρεν ὑποτελῆ πλὴν τοῦ Τσιριντάντ, ὃν πολλὰκις ἀπειράθη νὰ προκαλέσῃ, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρῃσσε, διότι ὁ Τσιριν-

(α) Ἴνα ἴδῃ ὁ κόσμος τὴν ποιότητα τῶν ἀνδρῶν τούτων φέρομεν ἕνα εἰς παράδειγμα. Ὁ Χ. Κοκόης ἀπὸ Ἀβδοῦ, ἀφ' οὗ ἠλθῆ σπουδαίως εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὴν Πύλην καὶ τὴν Ἑλλην. Πρεσβειαν καὶ δὴ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ὁμογενεῖς καὶ δὲν εἶχε πλέον νὰ ἐλπίζῃ ἐλεθεν, ἐδραπέτευσε διὰ τὰς Ἀθήνας, ὡς δὴθεν φιλογενὴς καὶ φιλελεύθερος. Ἀφ' οὗ δὲ ἐξηπάτησε καὶ τοὺς ἐκεῖ καὶ ἐπλήρωσαν καλῶς τὸ βαλάντιόν του, νατώρῃσσε νὰ τῷ παραδοθῆ καὶ ἐν φορτίον μεγίστης ἀξίας ἀπὸ καλλίστα ὄπλα, πολεμεφόδια, τροφάς, ἐνδύματα, ὑποδήματα κτλ καὶ μεταφέρει αὐτὸ εἰς τὰ μέρη του. Ἄμα δὲ προσωρμίσθη 11 Ἰουνίου εἰς Ψαρὴ Φοράδα καὶ εἶδεν ὅτι δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ τὸ καταβροχθίσῃ μόνος, προσίδραμι νυκτὸς οὕτως καὶ εἰδοποιήσε τοὺς Τούρκους, οἵτινες σπεύσαντες κατέσχον τὸ φορτίον ὅλον καὶ ἂν δὲν ἐβρόφθανεν ὁ ὄπλαρχηγὸς τῆς Ἱεραπέτρας Λακέρδας ἀπώλλοντο πάντως πλείονες τῶν 400 ψυχῶν χριστιανῶν, ἀσχολουμένων ἀνυπόπτως εἰς τὴν διανομὴν τοῦ φορτίου.

Ὁ ἄθλιος οὗτος ἔμεινε μὲ τοὺς Τούρκους. Ἐπαρουσιάσθη εἰς τὸν Ῥεσίτ πασῶν ἐλπίζων ἀμοιβήν. Ὁ μεγαλεπιβυλος τούρκος ἀκούσας ὄντη τὴν ἱστορίαν τῷ εἶπε μετ' ὀργῆς: «Μπράβο! Εἶσαι σωτὴς Ἰούδας! Ἐπούλησες καὶ τὸν Μωάμεθ καὶ τὸν Χριστόν! Ἄιντε χάσου ἀπ' ὄμπρός μου, σκύλε καὶ ἄτιμε!» Καὶ ἐν τούτοις τὸν ἀντήμαψαν κατόπιν μὲ παράσημα καὶ θέσεις. Ταῦτα ὁ συνάδελφός του Διακονιῶργης διηγείτο πολλάκις.

τάνης ἔλεγεν αὐτῷ, ὅτι ἀπεδοκίμαζε μὲν εἰλικρινῶς τὴν ἐπανάστασιν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐνόει νὰ περιέλθῃ εἰς τοσοῦτον ἐξευτελισμόν. Ἀποτυχῶν ὁ Σερβὲρ ἀπὸ τὸν Τσιουιντάνην εὔρε τὸν Νικόλαον Μαυιδάκιον, ἔμπορον ἐν Χανίοις πρὸ 30 ἐτῶν· ἀλλὰ καὶ οὗτος ἤρηθη νὰ δεχθῇ· φοβηθεῖς δὲ τὴν βίαν ἐδραπέτευσεν εἰς τὸ Ῥωσικὸν Προξενεῖον καὶ ἐκείθεν εἰς Συρον, διασωθεὶς τῆς αἰσχύνης ὁ ἄξιος οὗτος ἀγωνιστῆς τοῦ 1821. Ἔλθωμεν εἰς τὰ περὶ τὸν Μουσταφᾶν.

Μετὰ τὴν ἀτακτον ὑποχώρησιν τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ Φώκαις προήλασεν ὁ Μουσταφᾶς ἀμαχητὶ εἰς Σελίνον καί, ἀφοῦ κατέφθειρεν ὅσα χωρία εὑρέθησαν εἰς τὴν διάβασίν του, κατήλθε καὶ ἐσκήωσεν εἰς τὸ χωρίον Λιβάδα, ἔνθα ἔμεινεν ἡμέρας τινὰς ἡσυχάζων. Ἐντεῦθεν ἀπέστειλε καὶ εἰς Σφακία ἐπίτηδες ἀτμόπλοιοι, κομίζον τὴν ἐξῆς ἐπιστολὴν αὐτοῦ.

«Καπεταναῖοι τῶν Σφακίων καὶ λοιποὶ κάτοικοι!

• Πληροφοροῦμαι, ὅτι παρὰ τὰς υποσχέσεις σας διατρέχετε ὄλοι εἰς τὰς ἄλλας ἐπαρχίας καὶ πολεμάτε ὑμῶν μὲ τοὺς ξένους τὰ βουλγαρικά στρατεύματα. Σας τὸ συγχωρῶ καὶ ταύτην τὴν φορὰν καὶ σας συμβουλεύω πάλιν διὰ τὸ συμφέρον σας νὰ μὲ ἀκούσετε καὶ νὰ στείλετε μὲ τὸ ἴδιον βυμπόρι δύο ἀνθρώπους ἀπὸ κάθε χωρίον, οἱ ὅποιοι νὰ παίρουν καὶ νὰ δίδουν λόγον δι' ὅσα θὰ τοὺς ὀμιλήσω».

Λιβάδα Σελίνου 6 Δεκεμβρίου 1866.

Ἐπισημασθέντος τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶς

Ἐπειδὴ δὲ ὄλοι οἱ ἐπαρχιώται ἀπουσίαζον τότε εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας καὶ εἰς τὰ στρατόπεδα, ἀπήντησαν οἱ ἐν Κωμητάδες παρευθεῖτες ὡς ἑξῆς.

• Ἐξοχώτατε Μουσταφᾶ πασᾶ! Οἱ ἐπαρχιώται εἶνε διεσκορπισμένοι τῆδε κατεῖσε εἰς τὰς ἐργασίας των καὶ ἡμεῖς οἱ παρευρεθέντες ὀλιγοὶ δὲν δυνάμεθα νὰ σὰς δώσωμεν ὀριστικὴν ἀπάντησιν. Ὡς προσπαθήσωμεν δὲ νὰ κοινοποιήσωμεν τὰ γραφόμενά σας εἰς ὄλους καὶ πιστεύομεν ὅτι θὰ ἔχετε εἰς ὀλίγας ἡμέρας ἀπάντησιν».

Κωμητάδες 8 Δεκεμβρίου 1866.

Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, Προηγούμενος.

Α. Μαρουσογιαννάκης, Α. Μπιδάκης, Α. Λόγιος.

Τὴν ἀπάντησιν ταύτην λαβὼν τὸ ἀτμόπλοιον ἐπανῆλθεν εἰς Σούγια πρὸς τὸν Μουσταφᾶν παρελθουσῶν ὅμως πολλῶν ἡμερῶν καὶ μηδεμίᾳ ἀπαντήσεως σταλείσης ἐνόησεν ἐναργῶς, ὅτι ἐνεπαί- ζετο ἀπ' ἀρχῆς. Ἄλλὰ καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα ἀπέστειλε καὶ πάλιν εἰς Σφακία τὸ ἀτμόπλοιον μὲ τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν.

«Σφακιανοί! Ἐγὼ δὲν ἤθελησα νὰ ἔλθω αὐτοῦ μὲ τὰ στρα- τεύματά μου διὰ νὰ μὴ σᾶς ἀνησυχῶ, ἀλλὰ σᾶς ἔστειλα τὸ βαμπόρι νὰ ἔλθετε ἐδῶ δύο πρόκριτοι ἀπὸ κάθε χωρίον νὰ ὀμι- λήσωμεν τὸ συμφέρον σας. Ὅμως ἂν καὶ σᾶς ὑπεσχέθην τοσαύτας χάριτας ἀπὸ τὸν Βασιλῆᾶ μας, ἐσεῖς, φαίνεται, ἀκούετε καλῆτερα τῶν κατεργάων καὶ δὲν ἤλθετε. Σᾶς στέλνω πάλιν τὸ βαμπόρι ἂν θέλετε νὰ ἔλθητε, ἄλλως ἐγὼ ἔρχομαι μὲ τὰ στρατεύματά μου ὅλα καὶ ὅ,τι πάθετε τὸ κρίμα σ' τὸν λαϊμόν σας».

Σούγια 18 Δεκεμβρίου 1866.

Ὁ ἀπεσταλμένος Μουσταφᾶ πασᾶς.

Τὸ ἀτμόπλοιον ἐπανελθὼν εἰς Ἐμπροσγιαλὸν ἔδωκε τὸ γράμμα εἰς τοὺς ἐκεῖ τυχόντας, οἵτινες δὲν ἔγραψαν ἀπάντησιν, ἀλλ' εἶπον εἰς τὸν κομιστήν· «εἰπέ εἰς τὸν Μουσταφᾶ πασᾶν, ὅτι φοβοῦμεθα καὶ δὲν θὰ ὑπάγη κανεὶς· λοιπὸν ἴσᾶν ἀγαπᾶ ν' ἄρθῃ, ἄς ἔρθῃ καὶ ὅ,τι θέλει ἄς κάμῃ». Ὁ δὲ Τσιριντάνης ἐφώνησε· «χαιρετίστατέ μου τὸν Μουσταφᾶ πασᾶν καὶ εἶπέτε του, ὅτι, ἂν δὲν ἔρθῃ μόνος του, δὲν θὰ κάμῃ πρᾶγμα».

Ἐπανελθόντος τοῦ ἀτμοπλοίου εἰς Σέλινον ἄνευ πληρεξου- σίων ὁ Μουσταφᾶς κατελήφθη ὑπὸ σφοδρᾶς ὀργῆς· διόπερ ἐπρό- σταξε νὰ γίνωνται δραστηρίως ἐτοιμασίαι διὰ τὰ Σφακία. Ἀλλὰ πρὶν ἢ κινήσῃ ἀπέστειλεν ἀτμόπλοιοῦν τι, ὅπως κατασκοπεύσῃ τὴν παραλίαν πρὸς ἀνακάλυψιν μέρους καταλλήλου εἰς ἀπόβασιν τοῦ στρατοῦ. Τοῦτο προὐχώρησεν ἡρέμα καὶ ἐγγὺς τῆς παραλίας ἕως εἰς τὸ Φραγκοκάστέλλον καὶ ἐκείθεν στραφὲν πρὸς τὰ ὀπίσω ἀπῆλ- θεν εἰς Σούγια τῇ 22 Δεκεμβρίου.

Κατὰ δὲ τὴν πρώτην Ἰανουαρίου 1867 ὄρωνται 7 μεγάλα ἀτμόπλοια, πλέοντα κατόπιν ἀλλήλων· φθάσαντα δ' εἰς τὴν θέσιν Σηκηάρια ἀπεβίβαζον στρατοὺς περὶ τὸ δειλινόν, δύο λεύγας δυσμῶθεν τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Ἐνταῦθα ἀποβιβαζόμενοι περιε- χαρκώθησαν ἀμέσως καὶ διενυκτέρευσαν. Τὴν δ' ἐπιόψαν, ἐνῶ

οί Σφακιανοί περιέμενον επίθεσιν τῶν πολεμίων τούτων, ὄρωσι παρά προσδοκίαν ὄλον τὸν στρατὸν βαδίζοντα εἰρηνικῶς τὴν εἰς Ἐμπροσγιαλὸν ἄγουσαν, ὅπου εὗρεν ὁ Μουσταφᾶς τὸν Τσιριντάνην.

Ἐνταῦθα διέμεινεν ὁ Μουσταφᾶς μεθ' ὄλου τοῦ στρατοῦ, ὄλον ἐν προσερχομένου καὶ ἄλλου διὰ θαλάσσης, ἐφ' ὀλόκληρον δεκαπενθημερίαν. Περίπου 40 ἄνδρες συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ Τσιριντάνη προσήλθον τότε εἰς τὸν Μουσταφᾶν. Εἰς τούτους ἐξεφράζετο ὁ Μουσταφᾶς πικρότατα κατὰ τῶν πρῶν Διοικητῶν λέγων, ὅτι «Καὶ Φελλάχοι τῆς Αἰγύπτου ἂν ἦσαν, δὲν ἤθελον τοὺς ὑποφέρει κτλ.»

Προσέθετο δι' αὐτοῖς, ὅτι αὐτός, ὡς πληρεξούσιος ἀπεσταλμένος τοῦ Σουλτάνου καὶ τῆς Πύλης, ὅσα ἤθελε παραχωρήσῃ εἰς ὄλην τὴν Νῆσον προνόμια καὶ ἀμοιβὰς εἰς ἄτομα, θὰ ἦσαν διὰ παντός σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα. Τὰ ἰδιαίτερα δὲ διὰ τὰ Σφακία εἰσὶν ἡ παντοτεινὴ καὶ πλήρης ἀσυδοσία καὶ ἀτέλεια, τὸ αὐτοδιοίκητον κατὰ τὰ πάλαι αὐτῶν ἔθιμα, ὁ διορισμὸς ὄλων τῶν ἱκανῶν Σφακιανῶν εἰς τὰς σπουδαιοτέρας καὶ ἐπισημοτέρας θέσεις τῆς Κρήτης, μέχρι τοῦ πασᾶ, καὶ ἡ 4,000 κοιλῶν σίτου ἐφέπαξ διανομὴ τότε εἰς ὄλας τὰς οἰκογενεῖας ἀναλόγως τῶν μελῶν.

Ταῦτα πάντα ἀκούοντες οἱ πλησιάσαντες εἰς αὐτὸν οὐ μόνον ὑπέσχοντο εἰλικρινῶς τὴν ὑποταγὴν τῶν Σφακίων, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ διέτρεχον τὰ χωρία πρὸς τε φίλους καὶ συγγενεῖς ἐπαναστάτας, ἀγγέλλοντες τὰς δωρεὰς ἐκείνας καὶ προτρέποντες τοὺς πάντας εἰς ὑποταγὴν καὶ ἡσυχίαν, ἀλλὰ μόλις δὲν ἐφονεύθησαν πολλαχοῦ. Ὁ Μουσταφᾶς ἠξίου ν' ἀποδιώξωσιν οἱ Σφακιανοὶ ὄλους τοὺς ἐν Σφακίαις ἐπαναστάτας ξένους καὶ Κρήτας, ἀλλ' οὗτοι εἶπον αὐτῷ, ὅτι τοὺς μὲν ξένους ἡδυνάμεθα νὰ ἀποπέμψωμεν ἐκ τῶν Σφακίων, τοὺς δὲ Κρήτας ἦτο ἐκείνου ἔργον. Τοῦθ' ὅπερ θεωρήσας, φαίνεται, ὁρῶν παρεδέχθη. Τότε δὴ πολλοὶ τῶν ἐθελοντῶν ἀφιλότιμοι ἐδήλωσαν ἀπ'εὐθείας αὐτοῖς τῷ Μουσταφᾶ, ὅτι θέλουσι νὰ ὑποταθῶσιν· ὑπετάχθησαν δὲ ὡσεὶ 400 ἄνδρες καὶ ἀπεστάλησαν μετ' αὐτῶν πλοῖα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔνθα ἀποβάντες ἔπαθον τὰ πάνδεινα διὰ κοινῆς καταφορᾶς.

Ἀπὸ τὸ διάβημα τοῦτο τῶν ἐθελοντῶν καὶ ἀπὸ τὰς ἐνεργείας τῆς τοῦ Τσιριντάνη ὀμάδος εὗρον καὶ πάλιν ἀφορμὴν οἱ μοχθηροί, ἵνα ἀνακουφίσωσι τὸ σφοδρὸν πάθος των. Ὅσας ὄβρεις, ἀτίμους συκο-

φαντίας και βναύσους κακολογίας ἐξεσφενδύζον καθ' ὄλων τῶν Σφακιανῶν, ταύτας και ὁ μάλλον ἀναιδῆς ἀπαρέσκεπτι νὰ περιγράψῃ. Ἐπαρχιῶν και τμημάτων ὀλοκλήρων, ἢ μάλλον τοῦ συνόλου τῆς Κρήτης οἱ κάτοικοι (πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων και τούτων μόνον εἰς τὰ δύο δυτικὰ μερίσματα) διετέλουν τότε ἐν ὑποταγῇ, ἀροτριῶντες, ἐλκίας ἀθροίζοντες, πωλοῦντες και ἀγοράζοντες ἐν ταῖς πόλεσιν ὡς πάντοτε· και ὁμοῦ οἱ μηδὲν ἄλλο πράττοντες, ἢ τὰ τοῦ ἀγῶνος Σφακιανοὶ και σπουδαῖα συμφέροντα θυσιάζοντες και πολιτικὰς προνομίας μεγάλας χέριν τῶν πολλῶν τότε ἀπορρίπτοντες, αὐτοὶ κατεδικάζοντο εἰς πολιτικὸν θάνατον! Και τὸ δὴ ἀστεῖον, ὅτι και αὐτοὶ οἱ πωλοῦντες και ἀγοράζοντες ἐν ταῖς πόλεσιν, οἱ ἀσχολούμενοι ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ κτήματα και ὠφελείας των, ἵνα καλύπτωσι τὴν ἰδίαν αἰσχύνην, ὡς ἐνόμιζον, κατεδικάζον και ἐξυβρίζον τοὺς Σφακιανοὺς, ὡς δὴθεν προδόντας τὸν ἀγῶνα και τὴν Πατρίδα!!! Εἶδομεν ἀνωτέρω πόσον αὐτοὶ τε και ὁ ἀγὼν ὠφελήθη ἐκ τῆς ἀνακοπῆς τῶν ὄπλων και πόσα κακὰ ἔπαθον οἱ ἐνεργήσαντες αὐτὴν.

Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις οἱ μὲν περὶ τὸν Τσιριντάνην και αὐτὸς ὁ Μουσταφᾶς ἐπίστευσαν, ὅτι ἦσαν ἤδη τὰ πάντα τετελεσμένα, ἀλλ' οἱ πολλοί, οἱ μὴ δεχόμενοι τὰς δωρεὰς τοῦ Σουλτάνου και τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ, ἐξεμάνησαν τοσοῦτον, ὥστε, ἂν ὁ πολέμιος δὲν ἦτο ἐντὸς τῆς χώρας των ὁμοῦ σχεδὸν μὲ τὰ λιμώττοντα αὐτῶν γυναικοπαῖδα, ὅλους τούτους θὰ κατέλοπτον εἰς τεμάχια.

Ἐν τούτοις κίνησις ζωηρά, ζῆλος διάπυρος ἀνεπτυχθῆ, εἰ πέρ ποτε και ἄλλοτε, εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν Λευκωρεϊτῶν, ὀρώντων ὁμάδα εὐάριθμον νὰ πωλῆ ἀντὶ εὐτελοῦς φανκῆς τοὺς κοινούς πόθους τοῦ ἐλληνισμοῦ. Γράμματα ἐπὶ γραμμάτων εἰς ἅπαντα τὰ Ἄρχηγεία τῶν ἐπαναστατῶν και ἰθελοντῶν ἀπεστέλλοντο, ὅπως σπεύσωσιν εἰς τὸ στάδιον τῆς δόξης. Προπαρασκευαί και προδικθέσεις ἐθεῶντο εἰς ὅλα τὰ χωρία τῶν Σφακιῶν, ὅπως ἀποδυσθῶσιν εἰς ἀπεγνωσμένην μάχην, ἀδιαφοροῦντες ἂν και ἄλλοι ἤθελον προσέλθῃ και συμμαθέξῃ εἰς τὸν κίνδυνον ἢ οὐχί. Ἡ οὕτω ἀδίκως προσβληθεῖσα αὐτῶν τιμὴ ἔδει νὰ δικκιωθῆ ἢ νὰ ἀποθάνωσιν ἅπαντες. Τοῦτο ἤκούε τις ἀπὸ τὸ στόμα μικρῶν και μεγάλων. Τὰ ἐλατήρια τῆς εὐγενοῦς ταύτης ἐνεργείας ἦσαν ὁ Γρ. Παπαδοπε-

τράκης Προηγούμενος, ὁ Π. Μοράκης, ὁ Ἀναγνώστης, ὁ Μανου-
σέλης, ὁ Ἰωάννης Παπαδοπετράκης, ὁ Παντελῆς Παπαδάκης καὶ
ὁ Τσοντολάμπης. Τούτων οἱ μὲν ἔτρεχον ἄνω καὶ κάτω πρὸς σύ-
ναξιν μαχητῶν, ὄντων ὑπὸ τῆς πείνης καὶ τοῦ χειμῶνος διεσκορ-
πισμένων, ὁ δὲ Γ. Προηγούμενος οὐκ ὀλίγον ἀπασχόλει τὴν γρα-
φίδα ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις εἰς Ἄσχυρον.

Ἡ δὲ Γ. Συνέλευσις διέμενε τὰς ἡμέρας ταύτας εἰς Ἀράδαι-
ναν μετ' ἀπελπισίας, διότι οὔτε τοὺς σκοπούς, οὔτε τὰς ἐνεργείας
τῶν ρηθέντων ἐγνώριζεν εἰσέτι, ἂν καὶ ἐντὸς τῆς χώρας εὐρί-
σκετο. Ἄλλ' οὐδ' οἱ μετὰ τοῦ Μουσταφᾶ ἐγνώριζόν τι ἐξ ὧν
διεχαλκεύοντο ἐγγύτατα κατ' αὐτῶν, μὴ ὑπάρχοντος προδότου.

Ἀφοῦ δὲ ὁ Μουσταφᾶς μετὰ τοῦ Τσιριντάνη ἐθεώρησαν τὰ
πάντα οὕτω τετελεσμένα καὶ ἐπρόκειτο περὶ ἀναχώρησεως αὐτοῦ
ἐκ Σφακίων, ἠγέρθη μετὰ αὐτῶν σφοδρὰ φιλονικία περὶ τοῦ
δρομολογίου. Οἱ μὲν διετείνοντο, ὅτι ἡ διὰ θαλάσσης φυγή ἐστὶ
καὶ εὐκολωτέρα καὶ ἀσφαλεστέρα, οἱ δὲ, ἐν οἷς καὶ ὁ Τσιριντάν-
νης, ὅτι ἡ διὰ ξηρᾶς ἀναχώρησις θὰ καταδείξῃ εἰς τὸν κόσμον, ὅτι,
διαβάντος τοῦ στρατοῦ ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τὰ Σφακία ἀπροσβλή-
του, δὲν ὑφίσταται ἐπανάστασις, ἄλλως τε καὶ ἡ διὰ θαλάσσης
φυγή ἐξηγηθήσεται ὑπὸ τῶν ἀνταρτῶν δειλία, ὅπερ μᾶλλον θὰ
τοὺς ἐνθαρρύνῃ.

Παραπεισθεὶς τέλος ὁ Μουσταφᾶς προεἶλετο τὴν διὰ ξηρᾶς φυ-
γην, ἵνα ὁ ἐνδοξὸς Κατρεὺς ἀνανεώσῃ καὶ πάλιν τὴν δόξαν του.
Ὅθεν ἐκίνησεν ἀπὸ τὸν Ἐμπροσγιαλὸν 16 Ἰανουαρίου μὲ 18 χι-
λιάδας στρατοῦ ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Τσιριντάνη Ρού-
σου Χριστοδουλάκη καὶ ἀνελθὼν διενυκτέρευσε εἰς τὸ Ἄσχυρον
ὄλως ἀπροσβλήτος. Τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὴν Ἰμβρον διαβαίνων ὁ
Μουσταφᾶς εὗρεν ἔρημα κατοίκων καὶ οὐδεὶς ἐπλησίασεν αὐτῷ,
ἐφόρευσε εἰς τὴν διάβασιν του καὶ δύο στρακιώτας. Ταῦτα ἐνέ-
βαλον ἀνησυχίας τῷ Μουσταφᾶ, ὅστις δὴήνυσεν ἐν Ἀσκήφῳ ὄλην
τὴν νύκτα αὔπνος.

Τὴν δὲ ἐπιούσαν πρὶν ἢ ἐξημερώσῃ, κακῆ προσιωνιζόμενος, ὡς
ἐξεφράσθη ἐν λύπῃ, διέταξε τὴν μετὰ σπουδῆς ἀναχώρησιν τοῦ
στρατοῦ πρὸς τὰ Ἀποκόρωνα, προπορευομένης τῆς ἀποσκευῆς καὶ
τῶν πραγμάτων. Ἄλλά, καίτοι ἔσπευδε τόσον, μόλις δτε ἡ ὀπι-

σθοφυλακή αὐτοῦ ἐγκατέλειπε τὸ Ἄσκυρον, προσβάλλεται αὕτη ὑπὸ τῶν μαχιμωτάτων Καλλικρατιανῶν καὶ τῶν Ἀσφενδιωτῶν ἀπὸ τὴν θέσιν Φαζοῦ μετὰ θαυμαστῆς γενναιοφυχίας. Κατόπιν δὲ προσβάλλεται καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα ὑπὸ τῶν Ἰμβριωτῶν καὶ Ἄσκυριωτῶν ἐπίσης ῥαγδαίως.

Οἱ δὲ Τοῦρκοι ὀρῶντες μὲν τὸν κίνδυνον, ἀλλὰ θέλοντες νὰ προχωρῶσιν ἐγκατέλειπον ἀλλεπαλλήλως τὰς ἰσχυράς αὐτῶν θέσεις, μεταπηδῶντες κατωφερῶς ἀπὸ ὄρους εἰς ὄρος καὶ ἐπιτιμωχόμενοι. Ἄλλ' ἐπὶ τέλους ἀπολέσασα τὸ θάρρος ἐστρεψε τὰ νῶτα ἡ τοσαύτη στρατιὰ ἀπέναντι μόλις 300 ἀνδρῶν Σφακιανῶν, μεταπηδῶντων καὶ τούτων ἀπὸ ὄρους εἰς ὄρος μετ' ἀπιστεύτου εὐκινήσιās καὶ θάρρους. Τὸ δὴ ἀστείον, ὅτι καὶ ὁ ὀδηγὸς αὐτῶν Ῥ. Χριστοδουλάκης, ἀφοῦ εἶδεν, ὅτι ἐστρεψαν τὰ νῶτα οἱ φίλοι του, ἐστράφη καὶ αὐτὸς λοξοδρομήσας ἐπιτηδεῖως καὶ ἐνωθεὶς μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκτύπα τούτους θανατηφόρως.

Προϊούσης τῆς ὥρας συνέρρεον καὶ ἄλλοι ἀκούοντες τὸν πόλεμον ἀθρομήτως καὶ ἐπετίθεντο λυσσῶδῶς κατὰ τοῦ ὑποχωροῦντος πολεμίου. Οἱ προστάται οὗτοι τῆς κοινῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς τιμῆς ἐφώναζον πρὸς τὸν φευγοντα πολέμιον «Μουσταφά πασά! στάσου δὲ μὴ φεύγεις! Στάσου νὰ σοῦ ὑπογράψωμε καὶ ἐμεῖς τὸ χαρτί τοῦ Τσιριντάνη γιὰ νὰ ἦχῃ πλειότερον κύρος. Στάσου, καὶ ὕστερα φεύγεις καὶ σὺ ὡς ξένος σύμφωνα μὲ τὸ χαρτί σου».

Τοσαύτη δ' ἀπόγνωσις κατέλαβε τοὺς πολεμίους, ὥστε οὐδεὶς ἐστρέφετο πλέον νὰ ἐκκενώσῃ τὸ ὄπλον, ὥσπερ καὶ ἐν Βάμφῳ πρὸ ὀλίγων μηνῶν, ἀλλ' εἰς μόνην τὴν μετὰ σπουδῆς φυγὴν ἕκαστος ἀπέβλεπε τοῦ τόπου ὅμως ὄντος στενοῦ δὲν ἠδύνατο τοσοῦτος στρατὸς νὰ προχωρῇ ἀναλόγως τῆς ἀνάγκης. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ καὶ ὀλιγοστοὶ ὄντες καὶ λίαν εὐκίνητοι μετεπήδων ὡς ἑλαφοὶ τὰς κατωφερεῖς ἀλλεπαλλήλους κορυφὰς καὶ τὰς σφίρας ἔπεμπον ἐκ πολλῶν σημείων θανατηφόρους ἐπὶ τῶν πεπυκνωμένων σωμάτων τῶν τουρκικῶν ὀρδῶν. Οἱ μὲν πηδῶντες ἀπὸ τὰ ἐμπροσθεν παρεκώλυον τὴν ταχέαν πορείαν τῶν στρατευμάτων, οἱ δὲ ἀπὸ τὴν ὀπισθοφυλακὴν ἀπώθουν αὐτοὺς καὶ τὰ ἐκείνων ὄπλα λαμβάνοντες διετρύπων αὐτοὺς ἀπὸ τὰς ὠμοπλάτας· πολλὰ δὲ καὶ ἔθραυσαν,

ἢ ἐκύρτωσαν κτυπῶντες ταῦτα εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν ὄσων κατέφθανον, διότι δὲν εἶχον καιρὸν νὰ τὰ γεμίῳσι.

Πολλοὶ Τοῦρκοι, μὴ δυνάμειοι νὰ τρέχωσιν ὡς ἐκ τῆς στενοπορίας, ἀνέβαινον εἰς πυκνοφύλλους Ζηλάκους καὶ Πρίνους, ἐνθα ἔμμενον ἀθέατοι μέχρι τῆς νυκτός, ὁπότε ἔφρευον. Καὶ ὁ κύων τοῦ ἐκ Καλλικράτους Ἀνδρέου Γεωργιλή ὄρων τὸν κύριόν του οὕτω σφοδρῶς καταδιώκοντα τοὺς πολεμίους ἀφήρπασε καὶ αὐτὸς ἕνα στρατιώτην ἐκ τοῦ τραχήλου καὶ ρίψας αὐτὸν χαμαὶ κατεμάσσει αὐτοῦ τὸν λαιμόν, ἕως ὅτου φθάσας ἐ κύριός του ἐθανάτωσεν αὐτόν. Ὁ κύων οὗτος καὶ πλείστους ἄλλους ἐχθροὺς κατεξέσχισε λυσσωδῶς ἐπιτιθέμενος.

Ἡ φοβερά αὕτη διὰ τοὺς Τούρκους σκηνή, ἐνδοξος δὲ διὰ τοὺς Ἕλληνας, μόλις διήρκεσε δύο ἕως τρεῖς ὥρας, διότι, ἀφοῦ διήλθαν τὸν ἔδοξον Κατρέα, δὲν ὑπέσχεσαν πλέον πολλὰς ζημίας, τοῦ τόπου ὄντος εὐρυχώρου, τῶν δ' Ἑλλήνων μόλις 400 ἀνδρῶν ἀριθμουμένων καὶ κακῶς ὠπλισμένων. Τούτων τὰ τουφέκια ἦσαν ἅπαντα μὲ πυρολίθους, ἐμπροσθογεμῆ καὶ δύο μέτρα τὸ μῆκος. Ἐὰν εἶχον ὅπλα, ὅποια εἶχον οἱ Τοῦρκοι, μὲ καψούλια καὶ λόγχας καί, ἐὰν προέφθανον ὄλοι οἱ Σφακιανοί, τὸ ἤμισυ τῆς μεγάλης ἐκείνης στρατιᾶς θὰ ἀπώλλυτο πάντως. Καὶ μολαταῦτα, καθὰ διεβεβαίωσεν ἡμᾶς ἰατρός τις τοῦ στρατοῦ Ἀρμένιος, ἐφρονεῦθησαν ἐκεῖ τότε 1013 καὶ ἐπληγώθησαν πλείονες τῶν 1500 ἀνδρῶν, ἐξ ὧν οἱ πλεῖστοι ἀπέθανον. Σφακιανοὶ δὲ ἐφρονεῦθησαν 9 ἄνδρες, ἐξ ὧν ἦσαν 4 ἐκ τῶν προκινδυνευσάντων Καλλικρατιανῶν.

Μόλις τὰς πρότερον ἐπανελημμένας προσκλήσεις πρὸς τοὺς ὁμόρους ἐπαναστάτας καὶ τοὺς ἐθελοντάς, οὐδεὶς ἄλλος προέφθασεν εἰς τὴν μάχην, ἢ ὁ Πετρονικόλας ἀπὸ τὴν Γωνιά μὲ 14 ἄνδρας. Τυχαιῶς εὐρέθη καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς Βαρδάκης μὲ 5 ἄνδρας. Ἡ αἰτία τῆς ἀφικνείας τῶν ἡτο ὁ τότε ἐνεκῆψας βαρὺς χειμῶν ὡς καὶ ἡ ἀμφιβολία, ἂν οἱ Σφακιανοὶ ἤθελον προσβάλλῃ τὸν τοσαύτας δωρεάς αὐτοῖς χορηγοῦντα Μουσταφᾶν. Ὅθεν ἐσφαλμένας εἶχε πληροφορίας ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης εἰπὼν, ὅτι ἡ μάχη αὕτη διεξήχθη ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ Ἀποκορωνιτῶν. Ἐκίνησαν μὲν πολλοί, ὡς καὶ ὁ Μ. Τσουδερός μὲ 150 ἄνδρας Ἀγιοβασιλείτας, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασαν, οὕσης τῆς μάχης βραχυχροῖου.

Μεταξὺ δὲ πάντων διεκρίθησαν ἐν τῇ μάχῃ ταύτῃ οἱ Καλλικρατιανοί, καὶ ἐξ ὧν ἤριστευσαν οἱ ἀδελφοὶ Ἰωάννης καὶ Σταυράκης Παπαδοπετράκια, ὁ Παντελῆς Παπαδάκης, ὁ Ἄνδρας Καυκαλάς, ὁ Παπαδογιάννης, ὁ Μαλικούτσος, ὁ Γεωργιλῆς, ὁ Ν. Κατσούλης, ὁ Μ. Μπολιώτης, ὁ Μ. Σαριδάκης, ὁ Ἀαγν. Μανουσέλης, ὁ Ἴ. Βρανᾶς, ὁ Ἐμμ. Βουγιουκάλης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, οὓς ἀγνοοῦμεν.

Ὁ δὲ Μουσταφᾶς, ὅστις εἶχε διασαλπίσῃ εἰς ὅλον τὸν κόσμον τὴν ὑποταγὴν τῶν Σφακιανῶν καὶ συνεπῶς ὅλης τῆς Κρήτης, ἐξευτελισθεὶς καὶ ἐμπαιχθεὶς οὕτως οἰκτρῶς ὑπὸ δρακὸς ὀρεινῶν ἀνεκλήθη πάραυτα ὑπὸ τῆς Πύλης καὶ αὐτὸς μετὰ πολλῆς αἰσχύνῃς, ὅπερ ποτὲ δὲν ἤλιπε. Καὶ τοσοῦτον κατελήφθη ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἐπανάστασις αὕτη ἦν ἀκατάβλητος, ὥστε ἀποχαιρετῶν τοὺς παρεστῶτας ἐπὶ τῆς προκουμίας, ὅτε ἐπέβαινε ἐπὶ τῆς λέμβου, εἶπε μὲ πικρὰν εἰρωνεῖαν· «Ἐγὼ ἀναχωρῶ μὲ τέθειον τρόπον καὶ ἄς ἔλθῃ ἄλλος νὰ ἴδωμεν τί θὰ κατορθώσῃ». Καὶ ἀληθῶς ἡ εἰρωνεῖα αὕτη ἀπεδείχθη αὐτόχρημα προφητεία, ὡς προτόντες δὲ ψόμεθα.

Ἄπέρριψαν ὅθεν καὶ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ οἱ ἵπποτικοὶ Σφακιανοὶ σπουδαίας πολιτικὰς παρχωρήσεις καὶ προνομίας τῆς χώρας των, ὡς καὶ ἀτομικὰς μεγάλας ὠφελείας χάριν τῶν ὧν. Παρατηροῦμεν μετ' ἐθνικῆς ὑπερηφανείας, ὅτι οἱ Λευκωρεῖται οὐδέποτε ἐδέχθησαν πολιτικὰς δωρεὰς ἀπὸ τοῦς κατακτητὰς καὶ πολεμίους των πρὸς ζῆμίαν τῶν συναγωνιζομένων Κρητῶν. (α) Ἐδέχοντο μὲν τοιαῦτα ἐν πολλαῖς περιστάσεσιν, ἀλλὰ πάντοτε δι' ἰδιαιτέρων ἀγῶνων (β). Ἐδέχοντο πρὸς τούτοις τοιαῦτα καὶ εἰς καινοὺς ἀγῶνας, ἀλλὰ τῇ συγκρατηθείσει τῶν συναγωνιστῶν (γ).

Ἄλλὰ δεῖον νὰ ῥίψωμεν ἐν βλέμμα καὶ πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις.

Ἐνῶ οἱ Σφακιανοὶ ἀπέρριπτον ἵπποτικῶς τηλικαύτας δωρεὰς καὶ ὠφελείας καὶ συνησπίζοντο εἰς ἐνδοξον μάχην, ἣν καὶ διεξή-

(α) Ὅρα «Πολιτικὰς ἐθελουσίας τῶν Σφακιανῶν» ἐν σελ. 52, 112, 330, 383, 445, 458, 464, 503, 514.

(β) Ὅρα σελ. 89, 98, 105, 111.

(γ) Ὅρα σελ. 89, 448, 490.

γαγον ἀναλόγως τῶν δυνάμεων των, οἱ ἐν Ἀθήναις, ὡς ἔθος, προσ-
έχοντες μόνον εἰς τὰς προρρηθείσας ἐκ τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἀχα-
ριστίας κατακραυγὰς ἐπίστευσαν, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἀφήρσαν ἀπὸ
τὰς χεῖρας αὐτῶν τὴν Κρήτην καὶ παρέδωκαν αὐτὴν τῷ Σουλ-
τάνῳ εἰς ἀμοιβὴν τῶν δωρεῶν τοῦ Μουσταφᾶ. Ταῦτα διεσάλπιζον
καὶ ἐνιοὶ ἐβελονταί, ὅπως δικαιολογήσωσι τὴν ἐκ τῆς Κρήτης φυ-
γὴν των. Οἱ Σφακιανοὶ ὁμῶς δὲν ἐβράδυναν νὰ παράσχωσιν αἰσχύ-
νην τοῖς συκαφάνταις των διὰ πράξεως ἐνδόξου καὶ ἀθανάτου, ἥτοι
νὰ ἐπιτεθῶσιν, ὡς εἴρηται, πρὸς τὸν δωρητὴν των καὶ ἐπενέγκωσιν
αὐτῷ μέγαν ὄλεθρον. Οἱ πολιτευόμενοι Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες
τοῦτο παρ' ἐλπίδα ἠλλοφρόνησαν, φρίνεται, ὑπὲρ τῶν Σφακιανῶν
καὶ οἶονεὶ ἀναγνωρίσαντες τὴν ἐπὶ τῶν πραγμάτων ὑπεροχὴν των,
ἐξ ἧς καὶ αἱ φωναστικαὶ τῶν μοχθηρῶν, ἀπέστειλαν τὸν ὑπάλλη-
λόν των Σταμ. Χιονιουδάκην νὰ διαμμένη ἐν Σφακίοις διαρκῶς καὶ
διαφωτίζη αὐτοὺς τα καθέκαστα. Τῷ ἐδόθησαν δὲ καὶ οἱ ἐξῆς γρα-
πτοὶ ὅροι, καθ' οὓς ὄφειλε νὰ ἐργασθῇ ὁ ἐπιτετραμμένος αὐτῶν
μὲ τοὺς Σφακιανοὺς ἀποκλειστικῶς.

α.) Ποῖαι αἱ ἰδέαι τῶν Σφακιανῶν περὶ τοῦ ἀγῶνος; ἥτοι
ἀσπάζονται αὐτὸν εἰλικρινῶς καὶ προτίθενται νὰ τὸν ὑποστηρίξωσι
μέχρις ἐσχάτων ἢ οὐχί;

β.) Ἐνοοῦν νὰ τὸν διευθύνωσι μόνοι των, ἢ δέχονται μίαν
ἐξ Ἀθηνῶν ἀποσταλσομένην Διεύθυνσιν, ἣν νὰ ὑποστηρίξωσιν
εἰλικρινῶς καὶ διατηρήσωσιν αὐτὴν εἰς τὸν ἔσπον των;

γ.) Εἰς τὴν πρώτην περίστασιν ποῖα εἶνε τὰ πρόσωπα, ἧτινα
φρονοῦσι νὰ μεταχειρισθῶσι καὶ πῶς ἐνοοῦσι νὰ διοργανισθῶσιν;
Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ποῖα εἰσὶν ἐκ τῶν τῆς Ἑλλάδος προσώπων
μὲ τὰ ὅποια δύνανται νὰ συμβιβασθῶσι; Ταῦτα ὁμῶς πρέπει νὰ
ᾄσιν ἐκ τῶν τῆς πρώτης τάξεως.

δ.) Ποῖα εἰσὶ τὰ μέσα, τὰ ὅποια ζητοῦσιν ἐπὶ τούτῳ;

ε.) Ἐπόσχονται ὅτι θέλουσιν ἐμμένειν πολεμοῦντες μέχρι τῆς
ἐνώσεως;

ς.) Πρέπει δὲ νὰ μὴ ἀγνοῶσιν ὅτι τῆς Ἑλλάδος ὑποστηρίζου-
σης τὸν ἀγῶνα ἡ πολιτικὴ διεύθυνσις ἀνήκει εἰς αὐτήν.

ζ.) Ὁ κ. Σ. Χιονιάς ὄφειλε νὰ ἐργασθῇ ἐπὶ τῶν ῥηθειῶν ὀ-
δηγιῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος καὶ παρατηρήσῃ, ἐν ᾧ ζῆλος

καὶ αἱ ὑποσχέσεις τῶν συμπολιτῶν του ἀνταποκρίνωνται μὲ τὰς δυσκολίας, τὰς δυναμένας νὰ παρουσιασθῶσιν.

η') Ὁ Χιονιουδάκης θὰ ἔχη ὑπ ὄψιν, ὅτι ἐπ' οὐδεμιᾷ περιπτώσει συμφέρει εἰς τὴν Κρήτην οὔτε νὰ παύσῃ, οὔδ' εἰς νὰ καταπέσῃ ἢ ἐπ' ἀνάστασις καὶ εἰς τοῦτο ἔσεται ἡ ἐνέργειά του.

Σαφῶς καὶ ἐναργῶς δηλοῦται ἐκ τῶν ἀνωθεν ὁποίως ἀτελεῖς γνώσεις εἶχον οἱ πολιτευόμενοι περὶ τοῦ ἀγῶνος, ὑπὲρ οὗ τσαυτὰ ἐδαπάνων, καὶ οὔτινος τὴν διεύθυνσιν ἤξιον νὰ ἔχωσιν. Ἄλλ' ὅπως δὴποτε ἐκ τῆς ὑπεροχῆς, ἢ ἀνεγνωρίζον οἱ ἐν Ἀθήναις εἰς τοὺς Σφακιανούς, ἠδύναντο οὗτοι, εἰάν ἤθελον, μεγάλως τότε νὰ ὠφελθῶσι· πλὴν ὁμῶς οὔτε ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις, οὔτε ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προείλοντο δωρεὰς καὶ ὠφελείαι, ὄντος κοινοῦ τοῦ ἀγῶνος· ἡ μόνη δὲ ὠφέλεια καὶ δόξα, ἢ ἐπεδίωκον, ἦτο ἡ πραγμάτωσις τῶν κοινῶν πόθων, καὶ μέχρι τέλους θὰ ἴδωμεν, ὅτι αὐτοὶ ἐβάδιζον ἀπαρεγκλίτως εἰς τοῦτο.

Ἀφίχθεις δὲ ὁ Σ. Χιονιάς 18 Φεβρουαρίου 1867 εἰς Ἐμπροσγιαλόν, ἐξύβρισε σφοδρῶς τοὺς περὶ τὸν Τσιριντάνην συγγενεῖς του δι' ὅσα ἔπραττον ἐναντίον τῆς κοινῆς γνώμης. Ἡ ἐπίθεσις αὐτῆ καὶ ἡ ἀπελιψία, ὅτι δὲν θὰ ὑπάγῃ ἡ ἰδέα των ἐμπρός, ἐξηνάγκασεν αὐτοὺς ν' ἀλλοφρονήσωσι (πλὴν τοῦ Ν. Τσιριντάνη, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν υἱῶν αὐτῶν) Ἠγωνίσθησαν καὶ αὐτοὶ, πολλὰ τε καὶ μεγάλα σχετικῶς διαπραξάμενοι καὶ εἰς πολλὰς περιστάσεις ἀριστεύσαντες· πολλοὶ δὲ καὶ ἐν ταῖς μάχαις ἐφονεύθησαν. Ἐνιοὶ δὲ τούτων καὶ ὡς θαλασσίνοι διεκρίθησαν εἰς τοὺς κινδύνους, καὶ εἰς τὰ ἐλληνικὰ καταδρομικὰ πολλὰς καὶ σπουδαίας ὑπηρεσίας προσήνεγον. Ὁ Γ. Χ. Γρηγοράκης, οἱ ἀδελφοὶ Ἐμμανουήλ καὶ Παῦλος Τζαρδάκης, ὁ ἀξιόλογος Παῦλος Χ. Τζουράκης, ὁ Παῦλος Μαυραντζῆς, ὁ Ν. Κορδόνης καὶ Ν. Βερικῆς θαυμασίως διεκρίθησαν εἰς τοὺς κατὰ θάλασσαν ἀγῶνας. Ἐκ τούτων ὁ Γεώργ. Μαρθοδωράκης, ὁ Ν. Κορδόνης καὶ ὁ Π. Χριστοδουλάκης μετὰ τινων ἄλλων κατέκαυσαν τὸ καταδρομικὸν Ἀρκάδι 6 Αὐγούστου 1867, ἵνα μὴ τὸ παραλάβῃ σῶον ὁ πολέμιος καὶ ἐνώσῃ αὐτὸ ἐν θριάμβῳ εἰς τὸν στόλον του. Ἐν τῇ καταστροφῇ ταύτῃ τοῦ καταδρομικοῦ ἐφονεύθησαν καὶ 4 ἄνδρες ἀριστοὶ Σφακιανοὶ καὶ ἕτεροι 23 διάφοροι, Κρήτες καὶ ἐβελονταί.

Δίκαιον δὲ νομίζομεν νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι, καθάπερ ὁ περιώνυμος χειροῦργος τοῦ 1821 Πωλίδς ἦν ἄξιος παντὸς ἐπαί-
νου καὶ μεγάλων τιμῶν, ὡς πολλὰς χιλιάδας ἀφαρπάσας ἀπὸ τὸ
χειλὸς τοῦ τάφου, οὕτω καὶ ὁ συγγενὴς ἐκείνου Ἰωσήφ Χ. Γρη-
γοράκης διεκρίθη ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἐπὶ φιλανθρωπία καὶ
πατριωτισμῷ. Οὗτος ἐξ ἀρχῆς τοῦ αἵματηροῦ τούτου ἀγῶνος εἰρ-
γασθῆ ἀμισθὶ καὶ λίαν ἐπιτυχῶς ὑπὲρ παντὸς προσελθόντος αὐτῷ
πληγωμένου, καὶ οὐκ ὀλίγους ἔσωσεν ἀπὸ βέβαιον θάνατον. Μετὰ
τούτον δὲ καὶ ὁ Ἄ. Βουρδουμπάκης διεκρίθη εἰς τὸ ἔργον τοῦτο
τῆς ἐπιστήμης ἀμισθί. Τοῦτο ἐποίησαν καὶ πολλοὶ ἕτεροι Κρήτες
ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε καὶ πάντες ἀμισθί καὶ μὲ τὸν αὐτὸν ζῆλον.
Ἐλθωμεν δ' εἰς τὰ πολεμικά.

Καθάπερ ἡ φήμη τῆς ὑποταγῆς τῶν Σφακιανῶν διεδόθη τά-
χιστα ἀνά τὴν Μεγαλόνησον, καὶ οἱ συρφετώδεις ὄχλοι προσήρ-
χοντο ἀλλεπαλλήλως εἰς ὑποταγὴν, οὕτω καὶ νῦν τὸ ὑπὲρ ἐλευ-
θερίας αἶσθημα τοῦ λαοῦ τούτου κατηλεκτρίσθη, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι
ἀληθῶς ἡ ὑποταγὴ ἐκείνων ἦτο πλαστὴ καὶ ἔργον ἐσχάτης ἀνάγ-
κης. Ἰδίως δέ, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι καὶ μόνοι τῶν πάλιν οἱ Σφακιανοὶ
ἦσαν τὸ νίκην δαφνοστεφῆ κατὰ τοῦ νομιζομένου φίλου τῶν Μου-
σταφᾶ, καὶ ὅτι τοςχύτας καὶ τηλικαύτας προνομίας καὶ δωρεὰς
αὐτοῖς προσφερομένας παρ' ἐκείνου ἀπέρριψαν χάριν τοῦ κοινοῦ
πόθου, μεγάλως ἐχάρησαν· διόπερ ἅπαντα τὰ τῶν ἐπαναστατῶν
σωματεία, ὅπου ἂν ἦταν, ἐχαιρέτιζον τὸ ἄκουσμα τῆς ἐνδόξου
μάχης τοῦ Κατρέως διὰ μυριάδων πυροβολισμῶν, διότι πάντες ἐ-
πίστευον ἀδιστακτικῶς, ὅτι οἱ Σφακιανοὶ ἐνέθαψαν τὴν ἐλευθερίαν
τῆς Κρήτης διὰ τῆς ὑποταγῆς τῶν εἰς μαῦρον τάφον.

ὑπὸ τοιοῦτου τοίνυν αἰσθήματος κατεχομένων εἰσέτι τῶν
πνευμάτων, δένειχον χρεῖαν μεγάλων ἐνεργειῶν εἰς ἐξαναστάσειν.
Ἄπαντες (πλὴν τῶν ἀνχτολικῶν ἐπαρχιῶν καὶ ὀλίγων ἀλλοχθῶν)
ἐξηγείροντο μετὰ προθυμίας καὶ ἐλπίδος ἐπιτυχίαις τῶν κοινῶν
πόθων. Τότε εἶχον χρήματα οἱ πεδῖνοι ἐκ τοῦ ἐλαίου καὶ ἡ ἀνοι-
ξίς προσήγγιζε καὶ τὰ καταδρομικὰ ὄλονεν μετεβίβαζον τὰ χρε-
ώδη πανταχοῦ, καὶ δὴ καὶ τὰς οἰκογενεῖας μετέφερον διηνεκῶς
εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, καὶ ὁ τόπος ἀνεκουφίζετο ἐκ τοῦ βάρους καὶ
τῆς φροντίδος αὐτῶν.

Κατιδόντες δὲ οἱ Σφακιανοί, ὅτι τὸ νέον διάβημα αὐτῶν ἐνέβαλε τοῖς πᾶσιν ἀγροθὴν αἰτθῆσιν, συνηνώθησαν μετὰ πολλῶν Ἀποκορωνιτῶν, μεθ' ὧν καὶ συνεμάχοντο πάντοτε σχεδόν, καὶ ἐπέδραμον πρὸς τὴν Ῥεθύμνην, Αὐλοπόταμον καὶ ἕως εἰς τὸ Μελεβύζι· ἐλεῖθεν δὲ στραφέντες πρὸς τὰ νότια τῆς Ἰδῆς περιήλασαν ὄλον τὸ ὄρος τοῦτο ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας τῆς Μισσαρᾶς καὶ ἦλθον εἰς τὸ Ἀμάρι πρὸς διάδοσιν καὶ ἐμφύχωσιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων ἐφαίνοντο ὡσεὶ δισταζόντες εἰς νέαν ἐξέγερσιν. Οἱ δισταγμοὶ αὐτῶν δὲν ἦσαν βεβαίως ἀβάσιμοι, διότι ἅμα διελθόντων τῶν ὀπλοφόρων Ἑλλήνων εἰσέβαλον πολυάριθμα στίφη βαρβάρων εἰς ὄλας τὰς ἐπαρχίας, ἵνα ματαιώσωσι τὰς ἐνεργείας των. Εἰσβαλόντες δὲ δὲν ἐφείσθησαν, ὡς ἔθος αὐτοῖς, τῶν ὑπηκόων των, ἀλλ' ἐφόνευσαν, ἐλεηλάτουν καὶ οἰκτρῶς κατέφθειρον πᾶν ὑπολειπόμενον. Ἀλλ' ἐν Ἀμαρίῳ εὗρεθὲν ἰσχυρὸν σῶμα ἐκ Σφακιανῶν, ὑπὸ τοὺς γενναίους ὀπλαρχηγούς Μελικουτὴν καὶ Παπαδογιάννην, ἐπετέθη βαρὺ τῇ 2 Φεβρουαρίου πρὸς τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν βρ-
I
H
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H
I
H

Μεσοῦντος δὲ τοῦ Φεβρουαρίου, ἵνα διασκευασθῇ ὁ ῥηθεὶς δισταγμὸς τῶν Ἀμαριωτῶν πρὸς νέαν ἐξέγερσιν, ἀπεστάλη ἑξίωμαχος στρατός, ὅπως ἐκτοπίσῃ τοὺς ἐν Βαχθικῷ Ἀμπαδιώτας τῆς ἐκστρατείας ταύτης διωρίσθῃ ἀρχηγὸς ὁ Π. Μοράκης, ὅστις κατὰ μὲν τὰ ἄλλα ἦν κάλλιστος πετριώτης, πρὸς διεύθυνσιν ὁμῶς στρατοῦ καὶ ἐκστρατείας ὄλως ἀκατάλληλος καὶ ἀνεπιτήδειος. Ἐτέθησαν δὲ ὑπὸ τὰς ὀδηγίας του πλείονες τῶν 2,000 ἀνδρῶν Σφακιανῶν, Ῥεθυμνίων, Ἀγιοδασιλειτῶν καὶ ἄλλων καὶ ἐκίνησαν κατὰ τῶν Ἀμπαδιωτῶν. Ἀφικθέντες δὲ ἄνευ στρατιωτικοῦ σχεδίου ἐν

πλήρῃ ἀταξίᾳ καὶ ἀπρονοησίᾳ συνῆψαν μάχην πρὸς τοὺς Ἀμπαδιώτας, ἀλλ' ἐκεῖνοι ἰδόντες αὐτῶν τὴν ἀταξίαν ὄρμησαν μετὰ μεγάλης γενναιοψυχίας καὶ ἔτρεψαν αὐτοὺς παραχρῆμα εἰς ἐπονείδιστον φυγὴν καταδιώκοντές τους εἰς πολλὴν ἀπόστασιν. Εἰς τὴν καταδίωξιν ταύτην ἐφρονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀξιολογώτατος νέος Ἰωάννης Παπαδοπετράκης λαβῶν δύο σφαίρας· κατεκρεουργήθη δὲ οἰκτρῶς καὶ ὁ Ἄ. Πολέντας, ἀνεψιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ, ἄριστος μαχητὴς καὶ τῆς Αἰθιοψ Χριστιανός.

Ὁ Ἰωάννης Παπαδοπετράκης ἦν ἐκ τῆς ἱστορικῆς οἰκογενείας τῶν Δασκαλιανῶν ἐκ Καλλικράτους. Ἦγε τὸ 28 ἔτος τῆς ηλικίας, νέος μεγαλοπροποῦς ἀνκστήματος, πατριώτης ἄριστος καὶ μαχητὴς γενναϊότατος, τίμιος τὸν χαρακτήρα, ἠπιος καὶ τοῖς πᾶσιν ἀγαπητός· διόπερ καὶ ἐψηφίσθη Πεντακοσίαρχος τῶν Καλλικρατιανῶν· φονευθέντος δὲ τούτου διωρίσθη ὁ πρωτεξάδελφος αὐτοῦ Παντελῆς Παπαδάκης, ὅστις ἦτο κατὰ πάντα ἐφάμιλλος τῷ φονευθέντι Ἰωάννῃ, πλὴν τοῦ ἠπίου χαρακτήρος. Κατὰ τὴν ἀτακτον ταύτην φυγὴν ὄρων ὁ Ἰωάννης ὅτι ἡ ὀπισθοφυλακὴ αὐτῶν ἐκινδύνευε νὰ ἀπολεσθῇ ὀλοσχερῶς, ἀν καὶ πληγώμενος, ἔστη καὶ ἠμόνετο ὑπὲρ τῶν κινδυνεύοντων, οὓς καὶ ἔσωσεν· αὐτὸς ὁμῶς, κτυπηθεὶς καὶ δι' ἄλλης σφαίρας ἔπεσε καὶ μετὰ κινδύνων μεγάλων, κόπων καὶ ἐξόδων, μετεκομίσθη εἰς τὰ Σφακία, ὅπου καὶ ἀπέθανε. Τοῦτον ἐθρήνησαν μεγάλως οὐ μόνον τὰ Σφακία, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ εἰδότες τὰς πολλὰς αὐτοῦ ἀρετάς. Συνέβη δὲ καὶ τὸ ἐξῆς αξιοπερίεργον. Τρεῖς ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἤκουσαν πολλοὶ μέσης νυκτὸς ἀπὸ τὸν Καψοδάσον ἐν Πατσιανῶν θρήνον μέγαν, ὡς πολλοῦ ὄχλου κλαίοντος. Οἱ κλαυθμοὶ προήρχοντο ἐκ τῆς λύπης τῶν παρόντων ἐγγυφίων καὶ ξένων, πρὸς τὸν ψυχορραγοῦντα Ἰωάννην. Ἰδίως δ' ὅταν ὁ Ἰωάννης Παπαδοπετράκης ἐθάπτετο, οὐδὲ τηλεβόλου κρότος θὰ ἤκούετο ἀπὸ τοῦ θρήνου καὶ τὰς οἰμωγὰς τοῦ πλήθους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

**Ἄφειξις τοῦ στρατάρχου Ὀμέρου, ἔργα, διαγωγή
καὶ ἀποτυχία αὐτοῦ.**

Ἀποσταλεῖς κατὰ Σεπτέμβριον καὶ ὁ στρατάρχης τοῦ Κράτους εἰς Κρήτην Ὀμέρ, Οὐγγρος ἐξωμότης, ἔμελλε νὰ πολλαπλασιάσῃ καὶ οὗτος τὰς καταστροφὰς καὶ νὰ ποτίσῃ ἔτι μᾶλλον τὸ ἔδαφος τῆς νήσου διὰ τῶν αἱμάτων τῶν τέκνων τῆς καὶ οὐδὲν πλέον. Πῦρ καὶ σίδηρος καὶ φθορὰ ἦτο ἡ μέθοδος τοῦ παρὰ Τούρκοις μεγάλου ἀνδρός. Ὅποθεν ἂν διήρχετο, ἐγκατέλειπεν ἴχνη ἀξία τῆς καταγωγῆς του. Οὗτος δὲν ἤθελεν ὑπηκόους ζῶντας ἐν τῇ νήσῳ. Πᾶς ὁ πλησιάζων αὐτῷ ἐκκρατομεῖτο ἀνεξισταστὶ καὶ οἱ προϋποταχθέντες τῷ Μουσταφᾷ ἀνήλθον τάχιστα εἰς τὰ ὕψιστα ὄρη, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Ν. Τσιριντάνη ἐξαιρουμένου. Τοῦτο κατευχαρίσται τοὺς προκρίτους τῆς ἐπαναστάσεως. Πρῶτον αὐτοῦ σπουδαῖον ἔργον ἦν νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐφοδον κατὰ Σφακίων καὶ καταπίψῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐν τῇ ἐστίᾳ αὐτῆς, ὡς ἔλεγε, διότι ἠγνόει διὰ τὸ κέντρον τοῦ ἀγῶνος τούτου δὲν ἦτο, ὡς ἄλλοτε, μόνον ἐν Σφακίαις.

Ὅθεν συναγείρας ἅπασαν τὴν ἐπὶ τῆς Κρήτης στρατιάν, καθὼς καὶ τὸν μέγαν αὐτοῦ στόλον, ἐπολιόρχει ἀπὸ γῆς καὶ θαλάσσης τὰ Σφακία ἐπὶ πολλοὺς μῆνας, ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀπρίλιον ἐπελάβετο τῶν πολεμικῶν αὐτοῦ ἔργων ἐντονώτερον. Καθ' ὅλην τὴν παραλίαν τῶν Σφακίων περιεπλόουν τότε τὰ πελώρια σκάφη, ὧν αἱ σφαῖραι διερρήγνυντο εἰς τὰς ἄκρας τῶν Λευκῶν Ὀρέων! Ἀπὸ δὲ τῆς ζήρας περιέσφιξε τὰ Σφακία στενωτάτα. Ἀπὸ τὴν Κράτην ἕως εἰς τὸν Ῥουμπάδον ἠπεῖλει πανταχόθεν σύγχρονον εἰσβολήν. Οἶος ὁ κίνδυνος τῶν ἀτυχῶν οἰκογενειῶν καὶ ἡ φρίκη αὐτῶν! Ὁ μέγιστος αὐτῶν φόβος ἦν ἐκ τῆς θαλάσσης, διότι καὶ ἀλλαγῆς εἶπομεν, ὅτι τὰ Σφακία ἀπώλεσαν τὴν δρυρὰν αὐτῶν ἀξίαν, ἀφ' ὅτου ὁ εχθρὸς κατέστη κύριος τῆς θαλάσσης. Μόλα δὲ ταῦτα τὴν μεγάλην ἀμηχανίαν τῶν Σφακιανῶν ἐν τῇ δεσνητῷ ὥρᾳ ἐμετρίαζεν ἡ διηνεκὴς συρροὴ τῶν ὁμόρων μαχητῶν. Δὲν ἐγκατελείφθησαν τότε οἱ Σφακιανοὶ εἰς τὴν ἰδίαν τύχην, ὡς πάν-

τότε συνέβαιναν, ἀλλ' ἦλθον σώματα ἰσχυρὰ ἀγόμενα ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς: Ζυμβρακάκην καὶ Κορωνάιον, ὧν ἡ δραστηριότης καὶ τότε διεκρίθη.

Κατὰ τὴν 23ην Ἀπριλίου ἐδόθη ἡ διαταγὴ τῆς γενικῆς ἐφόδου ἐξ ὄλων τῶν μισρῶν καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης μέγας ἐγίνετο κανονιοπολοισμὸς συγχρόνως πρὸς ἀντιπερισπαμόν. Πικρατηρῶν τις ἐκ τῶν ὀπισθεν τὸν φριβερόν στόλον ἀπειλοῦντα ἀπόβασιν, ἐκ τῶν ἔμπροσθεν τὴν κολοσιαίαν στρατιάν κατὰ εὐαρίθμων Ἑλλήνων, ἀνά 5—10 εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως τοποθετημένων, ἐπίστευεν, ὅτι καὶ τούτους καὶ τὰ ὄρη ἡδύναντο ἀπορροφῆσαι μακρόθεν, ἢ ἰσοπεδώσαι ἐν βραχεῖ χρόνῳ.

Ἄλλ' ἐν τούτοις οἱ θεσπέσιοι μαχηταὶ δὲν εἶχον ὑπομονὴν καὶ τηρήσωσιν ἀμυντικὴν θέσιν, ὡς ἦν τὸ σχέδιον τῶν ἀρχηγῶν, ἀλλ' ὤρμων ἐπιτιθέμενοι λυσσώδως κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ ἐπέφερον κλονισμοὺς καὶ συγχύσεις εἰς τὰς ὀρδὰς αὐτῶν. Ἡ παλιὰ διήρκεσεν ὅλην τὴν ἡμέραν εἰς ἀπότακτιν 20 περίπου μιλίων ζώνης. Ὁ Ζυμβρακάκης διήυθνε τὸ πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον ἕως εἰς τὴν Κράπην, ὃ δὲ Κορωνάιος τὸ πρὸς τὸ ἀνοτολικὸν ἕως εἰς τὸν Ῥουμπάδον (x), ὁπόθεν ὁ ἐχθρὸς ἐπεχείρησε τὴν ἰσχυροτέραν ἐφοδοί. Ἄλλὰ καὶ ἐντεῦθεν καὶ πανταχόθεν καταπολεμηθεὶς ὑπεχώρησεν ἐπὶ τέλους μετὰ μεγίστης ζημίας, ὡς εἰκάζεται. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν πλείους τῶν 30 ἀνδρῶν, ἐξ ὧν ἐνταῦθα ἔπεσον 8 Ἀσκυφιῶται, καὶ ἄλλοι εἰς Ἀλίκαμπον Ἐπληγώθησαν δὲ καὶ πλείττοι ἐκ διαφόρων σωματίων.

Μεγιστον ἦν τὸ λάθος καὶ τότε τῶν Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν. Οὐχὶ καὶ καταπολεμήσωσιν αὐτὸν ὄφειλον, ἀλλ' ὀπισθομαχοῦμενοι καὶ ὑποχωρῶσιν, ἕως ὅτου τὸν σύρωσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν Σφακίων, εἶτα δὲ καὶ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτοῦ ἐκ πολλῶν ὀχυρῶν θέσεων καὶ κλειτωρειῶν καὶ ἐπενέγκωσιν εἰς αὐτὸν ἀκαταλόγιστον φθοράν· διότι καὶ πολυπληθέστεροι τότε ἦσαν οἱ Ἕλληνες καὶ ὄρεξιν

(α) Οἱ ἐκεῖσε μαχοῦμενοι Τούρκοι διεβεβαίουν ἡμᾶς ἐπειτα, ὅτι ἀντετάσσετο αὐτοῖς εἰς λευκοκαθαλάρης καὶ ὅπου ἂν ἐφαίνετο, δὲν ἡδύναντο ν' ἀντισταθῶσιν, ἀλλ' ἔτρεμον ἐνώπιόν του καὶ ὀπισθοχώρουν. Οἱ ἡμέτεροι νομίζουσιν, ὅτι ἦν ὁ κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν ἐορταζόμενος θαυματουργὸς Ἅγιος Γεώργιος, οὐτινος ἡ ἐκκλησία ἦν εἰς τὰ ἀπέναντι ἐν Γωνιῇ.

κρείττονα καὶ ἅπαντα τὰ χρεῖώδη εἶχον· ἐνῶ κατόπιν ὄλα ταῦτα ἔλειπον.

Κατὰ ταύτην τὴν ἡμέραν, ὥστε μὴ ἦρκουν τὰ ἐκ τοῦ πολέμου δεινά, συνέβη καὶ φοβερὰ θεομηνία, αὐσὴθης ἐν Κρήτῃ ἐν τοιαύτῃ τοῦ ἔτους ὥρα. Βορρᾶς σφοδρότατος ἐνέσκηψε μετὰ χιόνος καὶ ψύχους ἀνηκούστου, ὅπερ ἔπεμψεν εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς πλείους τῶν 500 γυναικοπαίδων εἰς τὰ ὄρη διακκρτερούντων. Αὐτοψεὶ εἶδομεν γυναῖκα χήραν, ἧς ὁ ἀνὴρ εἶχε φουευθῆ πρὸ μηνὸς ἐν τινι μάχῃ, παγωμένην ἐντὸς συμπλέγματος σφενδάμων καὶ ἔχουσαν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τέσσαρα μικρὰ αὐτῆς τέκνα καὶ αὐτὰ νεκρά!

Ὁ στρατάρχης τῆς αὐτοκρατορίας Ὅμερ ἰδὼν παρ' ἐλπίδα τὴν ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων, οὓς ὠνόμαζεν ἀληθεῖς ἥρωας, καὶ φοβηθεὶς μὴ ἀπολέσῃ ἀπέναντι δρακὸς τὴν ἐπὶ τὰ στρατιωτικὰ μεγάλην αὐτοῦ φήμην, ἀνέβαλε τὴν κατὰ Σφακιῶν αὐτοῦ ἐφοδὸν δι' ἄλλην περίστασιν, ὅπως κάλλιον προπαρασκευασθῆ. Ὅθεν λύσας δυστυχῶς τότε τὴν πολιορκίαν ταύτην ἔστρεψε τὰς δυνάμεις του πρὸς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας μέχρι τοῦ Λασιθίου.

Οἱ δὲ ὄπλαρχηγοὶ Σφακιῶν Παντελῆς Παπαδάκης, Μπολιώτης, Μοράκης, Κουτρομπαδάκης, Κεχρὸς καὶ πολλοὶ ἄλλοι μετὰ 470 ἀνδρῶν Σφακιανῶν παρηκολουθοῦντες τὸν πολεμιὸν κατὰ πόδας, καθὼς καὶ ὁ Κορωνάιος μὲ πολλοὺς αὐτοῦ ἐθελοντὰς καὶ Ῥεθυμνίους, ἐπέφερον πολλαχοῦ μεγάλας φθοράς. Ἰδίως δ' εἰς Αὐλοπότκιμον ἐκινδύνευσε μέγας, ὥστε, ἂν δὲν ἐξέλειπον τὰ πολεμφοδία, ὁ ὄλεθρος τοῦ Ὅμερ θὰ ἦτο μέγας. Ἐστειλαν ἀπὸ τὰ Σφακία τοιαῦτα, ἀλλ' ὅσον νὰ εἰδοποιηθῶσι καὶ μεταφέρωσιν αὐτὰ, οὐσης μεγάλης ἀποστάσεως, διήλασεν ὁ πολέμιος τὰς ἐπικινδύνους θέσεις. Ὁ ὄπλαρχηγὸς τῶν Ἀνωγειανῶν Σκουλαῖς κατηγορήθη τότε δεινῶς ὑπὸ τῶν συνεπαρχιωτῶν του, διότι, ἐνῶ εἶχεν ἀρκετὰ πολεμφοδία, δὲν ἐφκνέρωσε ταῦτα ἐπ' ἐλπίδι κερδοσκοπίας· οὕτω δὲ συνέτεινε καὶ αὐτὸς εἰς τὸ νὰ διασωθῆ ὁ δεινὸς πολέμιος.

Ἐν τούτοις ὁ Ὅμερ ἐγκαταλιπὼν πολλὰ καθ' ὄδον πτώματα ἀφίχθη καὶ προσέβαλε τὸ Λασιθί (21 Μαΐου), ἐνθα παρηκολούθησαν αὐτὸν οἱ ῤηθέντες ὄπλαρχηγοὶ μετὰ πολυαρίθμων καὶ ἰσχυρῶν σωματῶν Κρητῶν καὶ ἐθελοντῶν. Φροντιστῆς δὲ καὶ τροφοδότης

διωρίσθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὁ δραστήριος Παρθένιος Κελαϊδης. Πολλὰς δὲ καὶ διαφόρους οὔτοι συνήψαν μάχας αἵματηρὰς καὶ σπουδαίας, ἐν αἷς πολλοὺς αὐτῶν ἄνδρας ἀπώλεσαν, καὶ εἰς τὸν πολέμιον πολλὰς ἐπήνεγκον φθοράς. Ἐφρονεῦθησαν δὲ ἐνταῦθα 7 ἄνδρες Σφακιανοὶ ἀξιόλογοι μαχηταί, πολλοὶ δὲ καὶ ἐξ ἄλλων σωματῶν.

Οἱ δὲ Λασιθιωταὶ ἀντὶ νὰ παρακολουθήσωσι καὶ αὐτοὶ ἔπειτα κατὰ πόδας τὸν πολέμιον κατὰ μίμησιν τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἐκ δυσμῶν ἐλθόντων ἐπικούρων, αὐτοὶ κατὰ τὸ σύνθημα ἀπέστειλαν, μετὰ τὴν φθορὰν τῆς χώρας των, τὸν ἱερέα Παπᾶ Θεοχάρην κρύφα καὶ ἐκόμισε τῷ Ὀμῆρ τὴν ὑποταγὴν αὐτῶν, ἃν καὶ δὲν ἦσαν εἰς ἐπανάστασιν ἢ ὀλίγοι αὐτῶν. Ὁ Ὀμῆρ προέτρεψεν αὐτοὺς νὰ κατέλθωσιν εἰς τὰ χωρία των καὶ ἀποστείλωσιν εἰς αὐτὸν τὰ ὄπλα των· ἀλλ' ὁ ἀπεσταλμένος ἱερεὺς ἐδήλωσεν αὐτῷ ὅτι ταῦτα δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ, ἕως ὅτου φύγωσιν οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ λοιποὶ ἐλθόντες ἀπὸ τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ὀμῆρ δεχθεὶς τὸν λόγον των, θν καὶ ἐξετέλεσαν πιστῶς, ἐγκατέλειψε τὸ Λασιθιον, αὐτοὶ δὲ ἡσυχάσαντες ποσῶς δὲν ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα πλέον καθῶς καὶ ὅλον τὸ τμήμα ἐκεῖνο, πλὴν εὐαρίθμων ἀνδρῶν ἐξ ἀρχῆς διακαρτερούντων εἰς τὰ ὄπλα.

Τοιαύτη τις ἦν καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι· τούτῳ ἡ συνδρομὴ τῶν Λασιθιωτῶν, οἵτινες οὐ μόνον ὅλην τὴν Κρήτην οὕτω καταπροδίδουσι πάντοτε, ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ ἐπαρχίας ὑποβιβαζουσι· διότι, ἐὰν εἶχον ὀλίγην ἐθνικὴν φιλοτιμίαν, θὰ καθίσταν τὴν χώραν των κέντρον τοῦ ἀγῶνος εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς νήσου, καὶ οἱ ἄλλοι ἔχοντες τοιοῦτον στήριγμα ἐκ τῶν νώτων θὰ ἀνεδεικνύοντο καὶ αὐτοὶ ἠθικῶς ὑπέρτεροι τῆς ἐνεστώσης αὐτῶν θέσεως, ὡς περ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τῆς Κρήτης.

Μὴ ἔχων οὖν ἀνάγκην ὁ πολέμιος νὰ τηρῇ εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο πολλὰς δυνάμεις συνήγειρεν αὐτάς καὶ κατήλθεν εἰς τὸ Τυμπάκι, ὅπου ἡσυχάζων ἡμέρας τινὰς ἐμελέτα τὸ κατὰ Σφακιῶν σχέδιόν του, ὅπερ τέλος ἐξετέλεσε μετὰ πολλῆς ὄντως στρατηγικῆς περισκεψέως. Ἡ ἔφοδος ὤφειλε νὰ γίνῃ ταυτοχρόνως ἀπὸ τρία σημεία. Ἡ πρώτη καὶ ἡ μάλιστα ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴν θάλασσαν, ἥς τὴν διεύθυνσιν ἐπεφυλάξατο ὁ Ὀμῆρ δι' ἑαυτόν, ἡ δὲ μέλλουσα νὰ εἰσβάλῃ

ἀπὸ τὰ ἀνατολικά δύναμις ἀνετέθη εἰς τὸν γενναϊότατον Ῥεσίτ πασᾶν, ἡ δὲ ἀπὸ τὸ βόρειον εἰς τὸν Μεμέτ πασᾶν. Ἡ ἀκριβὴς ἐκτέλεσις τοῦ σχεδίου τούτου ἠπεῖλει τὴν πανωλεθρίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ ἀκριβεία παρὰ τοῖς Τούρκοις καὶ ἡ τάξις εἰσὶν ἄγνωστα ἀξιώματα, ὅπερ ἐν πολλαῖς περυστάσεσιν ἔσωσεν ἡμᾶς, ὡς ἐκείνους ἡ ἡμετέρα ἀσυμφωνία, ἀπειθεία καὶ ἀταξία.

Ὁ Μεμέτ πασᾶς νυκτοπορῶν ἀνήλθεν εἰς Ἀσκυφον ἀθέατος μὲ 10 χιλιάδας στρατοῦ πολλὰς ἡμέρας πρὸ τῶν ἄλλων. Ἀλλ' ἀφοῦ ἀνήλθε καὶ ἐσκήνωσεν ἐν Ἀσκύφῳ ἐνόησεν, ὅτι ἔθετο αὐτὸς ἐαυτὸν εἰς κίνδυνώδη πολιορκίαν. Καὶ τὸ δὴ χεῖρον, ὅτι οὔτε τροφὰς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ, διότι ἔμελλε νὰ λαμβάνῃ αὐτὰς ἀπὸ τὸ Φραγκοκάστέλλον.

Ἀντὶ δὲ τροφῶν ἐδέχετο χαλαζήδον τὰς σφίρας τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰς ὑπερκειμένας καὶ κυκληδὸν τοῦ Ἀσκύφου ἐσχηματισμένας κορυφὰς τοίχους ἔκτιζον εἰς ἀρμομοδίας θέσεις, ἵνα προφυλάττωσι τὰ τε κτήνη καὶ ἑαυτούς, πλὴν δὲν ἐπροστάτευσον αὐτὰ καὶ ἑαυτούς οἱ τοῖχοι τόσον, ὅσον ἡ ἀθλιότης τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων, ὧν αἱ σφαῖραι δὲν ἔφθανον εἰς αὐτούς. Ἐὰν οἱ Ἕλληνες εἶχον τὰ σασεπῶ τότε, οὐδεὶς θὰ ἐσώζετο. Ἐτοποθέτησαν δὲ καὶ οἱ περὶ τὸν Ζυμβρακάκην ἐθελονταὶ δύο παλαιὰ τηλεβόλα, ἀλλ' οὔτε τούτων αἱ σφαῖραι ἔφθανον τοὺς πολεμίους.

Διερχομένων δὲ τῶν ἡμερῶν, ὁ Μεχμέτ ἀθυμῶν διὰ τὴν ἀφάνειαν τῶν λοιπῶν ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ καὶ αὐτὸς διὰ νυκτὸς ἔνεκεν τῆς στερησεως τροφῶν. Ἀλλὰ τύχη ἀπροσδόκητος! Καθ' ἣν ἐσπέραν ἀπεφάσισαν νὰ δραπετεύσωσι βοῦς τις μέγας δῖεφυγε τῶν Ἑλλήνων καὶ τρέχων ὄρχούμενος εἰσῆλκεν εἰς τὸ στρατόπεδον αὐτῶν. Τοῦτο θεωρήσαντες οἱ Τούρκοι ὡς καλὸν οἰωνὸν ἀνέβηλον τὴν φυγὴν διὰ τὴν ἐπιούσαν, ὅποτε ἡ βοή τῶν ὄπλων ἀνήγγειλεν αὐτοῖς τὴν ἀπόβασιν τοῦ Ὁμέρ. Ἐμειναν ἐνταῦθα ἕως ὅτου ἡ ἐκείνου στρατιὰ ἀνεληθῆσα διέλυσε τὴν πολιορκίαν των.

Ὁ δὲ Ὁμέρ ἀποπλεύσας ἐκ Τυμπακίου μὲ 13 ἀτμόπλοια καὶ ἄλλα διάφορα σκάφη ἀπεβιβάσθη (23 Ἰουνίου) εἰς τὴν θέσιν Ἀποκλείστρα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Αὐτὸς μὲν διέμενον ἐν τῷ ἐκεῖ Μονυδρίῳ τοῦ ἀγίου Χαραλάμπους, ὅπουθεν διηύθυνε τὰ πολεμικά του μέχρι τέλους τῆς ἐκστρατείας· ὁ δὲ στρατὸς ἅμα ἀποβάς διηρέθη εἰς τρία καὶ ὠδεύε βήματι ταχέϊ πρὸς

κατάληψιν τῶν ὑπερκειμένων ὄρεων, μέρος μὲν διὰ τοῦ Καψοδάσου, ἄλλο δὲ διὰ τοῦ Πατσιανοῦ καὶ ἄλλο διὰ Κολοκασιῶν.

Τὴν ἐντεῦθεν ἀπροσδόκητον ἀποβίβασιν τηλικούτου πολεμίου ὀρώσαι αἱ οἰκογένειαι τῶν παρακειμένων χωρίων περιήλθον εἰς ἐντελῆ ἀπόβησιν. Οἱ ἄνδρες ἔλειπον εἰς τὰ στρατεύματα διεσκορπισμένοι· ἢ δ' ἀπροστάτευτος μήτηρ ἀρπάζουσα δύο, ἢ καὶ πλείονα τῶν τέκνων τῆς εἰς τὰς ἀγκάλας, εἰς τοὺς ὄμους καὶ ὅπως εὐρέθη ἡμίγυμνος καὶ ἀνυπόδητος, ἔσπευδεν ἀσθμαίνουσα εἰς τὰς πλησίον φάραγγας, ἵνα σώσῃ αὐτὰ καὶ σωθῆ. Θρήνοι γοεροὶ καὶ φωναὶ ἀπελπισίας ἠκούοντο πανταχοῦ παντὸς φύλου καὶ ἡλικίας. Ἐκαστον μέλος τῆς οἰκογενεῖας ὄρων τὴν σπουδὴν τῶν ἐπερχομένων ἀγρίων ὀρῶν ἔτρεχε τῆδε κακεισε χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ποῦ διηυθύνετο καὶ ποῦ ἦσαν τὰ λοιπά. Ἐν τούτοις ὄλοι ἔτρεχον πρὸς τὰ ἄνω, οἱ δὲ πολέμιοι κατόπιν αὐτῶν. Αἱ μὲν ἐν Πατσιανῷ εὐρεθεῖσαι οἰκογένειαι 200 περίπου ψυχαὶ προσδραμοῦσαι εἰσῆλθον εἰς τὴν ἀπόρθητον Σχιστὴν, μέρος δὲ ἕτερον εἰς ἑτέραν ὀπὴν ἐν Καβαλαρῆ οὔσαν. Αἱ δὲ εὐρεθεῖσαι εἰς Καψοδάσον ὑπὲρ τὰς 90 ψυχὰς προσδραμοῦσαι εἰσῆλθον εἰς τὴν ἐν τῷ Ἀγιασμαῖσι, ἀλλ' ἄπασαι ἄνευ τροφῶν, ἄνευ ὕδατος καὶ τῶν λοιπῶν χρειῶν. Ἀφήσωμεν νῦν ταύτας εἰς τὸν τρόπον τῶν καὶ ἴδωμεν τὰ πολεμικά.

Ὁ ὀπλαρχηγὸς τῶν Καλλικρατιανῶν Παντελῆς Παπαδάκης ἀπὸ τὰ ἄνω τοῦ Καψοδάσου, ὁ ὀπλαρχηγὸς τῶν Ἀσφενδιωτῶν Μπολιώτης ἀπὸ τὰ ἄνω τοῦ Πατσιανοῦ, μετὰ τῶν ὀλίγων εὐρεθέντων ἀνδρῶν, διεφιλονίκουν κατὰ σπιθαμὴν τὴν ἀνάβασιν τῶν πολεμίων. Ἀλλὰ τί ἠδύναντο μόλις 200 ἄνδρες πρὸς 55,000; Ὅπου ἂν ἐτοποθετοῦντο πρὸς ἄμυναν, περιεκυκλοῦντο πάραυτα καὶ ὑπεχώρουν. Ἡ δὲ μέθοδος, δι' ἧς οἱ πολέμιοι κατελάμβανον τὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων, ἦν ἡ ἐξῆς. Ἄμυ κατελάμβανον τὴν κορυφὴν ὄρους τινὸς ταπεινοτέρου ὠχυροῦντο πάραυτα ἐπ' αὐτῆς· εἶτα δ' ἐκ ταύτης μεταπηδῶντες ἀνήρχοντο εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀμέσως ὑψηλοτέρου καὶ πάλιν ὠχυροῦντο ἐπ' αὐτῆς, ἕως ὅτου οἱ μὲν διὰ Πατσιανοῦ ἀνήλθον εἰς τὸ ὕψιστον ὄρος Περυσινάκι, οἱ δέ, διὰ τοῦ Καψοδάσου ἀνέβησαν εἰς τὸ πρὸς νότον τοῦ Καλλικράτους Τρουλλωτὸν Κεφάλι λεγόμενον.

Καὶ οἱ μὲν ἀναβάντες εἰς τὸ Περυσινάκι κατέλαβον ὅλως ἀπρόσβλητον θέσιν, ἄλλως τε εἶχον ἔμπροσθεν καὶ τὸν Μεχμέτ ἐπίκουρον, οἱ δὲ ἀναβάντες εἰς τὸ Τρουλλωτὸν ὑπέστησαν ἰσχυρὰς ἐφόδους. Εἰς μίαν ἐφοδὸν οἱ νέοι Μάρκος Παπαδοπετράκης καὶ Κανάκης Πετρουλάκης ἐκ Καλλικράτους εἰσεπήδησαν ἐντὸς τῶν χαρακωμάτων αὐτῶν καὶ ἤλθον εἰς χεῖρας, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἰδόντες τὴν ὀρμὴν καὶ ἀφοβίαν τῶν ἐπιτιθεμένων παίδων ἀναβαινόντων καὶ ἄλλων, ἐδειλίασαν καὶ ἀντὶ νὰ μάχωνται ἀπεπήδων ἐκ τῶν χαρακωμάτων, ἵνα φύγωσιν. Οἱ ἀξιωματικοὶ ὁμοῦ καθορῶντες τὸν διὰ τῆς κατωφεροῦς φυγῆς βέβαιον ὄλεθρον, ἐκτύπουν θανατηφόρους μὲ τὰ ξίφη τοὺς φεύγοντας καὶ πολλοὺς ἐφόνευσαν.

Ἐπὶ τέλους δ' ἐκεῖνοι μὲν ἐστερεώθησαν ἐνταῦθα μὲ πολλὴν ζῆμιαν, οἱ δ' Ἕλληνες ἀφῆσαντες 6 νεκροὺς ἀπεσύρθησαν, οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ ἐπληγῶθησαν. Ἐκ τῶν φονευθέντων 4 ἦσαν Καλλικρατικοί, εἰς υἱὸς τοῦ Πατεροφραγιᾶ, καὶ εἰς σαλπικτῆς ἐθελοντῆς. Οἱ δὲ πληγῶθέντες ἦσαν ὁ Μάρκος Παπαδοπετράκης, ὁ Μ. Πολενάκης, ὁ Πῶλος Νικολάου καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἡ αἰμκτῆρὰ αὕτη καὶ λυσσώδης συμπλοκὴ ἀπέβη διὰ μὲν τοὺς Ἕλληνας ἐπιζήμιος, διὰ δὲ τοὺς Τοῦρκους σπουδαιοτάτη, ὡς διευκολύνουσα τὴν εἰς τὰ πρόσω ἀσφαλῆ πορείαν τῶν.

Τούτων δὲ γινυμένων κατέφθαγε καὶ ὁ Κορωνάτος εἰς Καλλικρατὴν ἄγων περὶ τοὺς 350 ἀνδρας' κατεπολέμου δὲ καὶ τὸν Μεχμέτ οἱ τῶν δυτικῶν χωρίων Σρχικνοὶ καὶ διάφορα ἀποσπάσματα τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν ὑπὸ τὸν Ζυμβρακίηκην. Ὡστε ἡ ἔνωσις τοῦ Μεχμέτ μετὰ τοῦ Ὁμέρ ἐφκίνετο ἔργον πολλῶν ἡμερῶν, ὅπερ ἡπεῖλει τὸν Μεχμέτ διὰ τὴν μετ'ὀλίγον ἔλλειψιν τῶν τροφῶν. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ ἔνωσις αὕτη καὶ ἐνίσχυσις τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων διεφιλονικεῖτο καρτερῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς ἡμέρας καὶ ἰσαριθμοὺς νύκτας, ἀναφαίνεται παρ' ἐλπίδα καὶ τρίτος ἐχθρός, ὁ Ῥεσίτ πασᾶς, ὅστις προήλκεν ἀμαχητεὶ ἀπὸ τὸν Καλλικρατὴν εἰς τὰ Σρχκία συνεπαγόμενος περὶ τὰς 8,000 ἀνδρῶν.

Οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες ! εὐρεθέντες αἴφνης μετὰ τριῶν πυρῶν ὑπεχώρουν μετὰ γυναικῶν καὶ παιδιῶν ἐν ἀπεριγράττῳ ταραχῇ πρὸς τὰ δυτικὰ ὄρη τοῦ Ἀσκύφου. Οἱ δὲ πολέμοιοι προσλάσαντες ἐξ ὅλων τῶν σημείων ἠνώθησαν ἐπὶ τὸ ὄρος Φράτσια εἰς

μίαν στρατιάν, συγχειμένην ἀπὸ 73 χιλιάδας ἀνδρῶν ! Τὸν ἀριθμὸν τοῦτον διεβεβαίωσεν ἡμᾶς νέος τις Βούλγαρος ὑπηρετῶν εἰς τὴν διαναμὴν τῶν σιτηρῶν ἐκάστης ἡμέρας, σενεπεία τοῦ ὁποίου ἐγνώριζε τὴν ἀκρίθειαν. Κατόπιν ἤρχοντο καὶ ἄλλοι.

Ἐντεῦθεν ὁ δεινὸς πολέμιος ἐβάδιζε κατόπιν ἡμῶν κατὰ τὴν ῥηθείσαν μέθοδον, ἀν καὶ αἱ ἀντιστάσεις τῶν Ἑλλήνων ἦσαν ἀσθενέσταται, καθ' ὅτι οἱ πλείστοι τῶν Σφακιανῶν ἠσχολοῦντο εἰς διάσωσιν τῶν οἰκογενειῶν, οἱ δὲ προσελθόντες ἐκ τῶν λοιπῶν Κρητῶν ἦσαν τότε ὀλιγοστοί. Τοιαύτης οὔσης τῆς εὐχερείας οἱ πολέμιοι ἀνῆλθον ἕως εἰς τὸ ὕψιστον ὄρος τὸ τοῦ Κάστρου καλούμενον, ἔνθα ἀνέβησαν καὶ τῷ 1770. Ἀπὸ τὴν κορυφὴν ταύτην λέγουσιν ὅτι φαίνεται τὸ Κάστρον (Ἡράκλειον), ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα ἐπὶ τοῦ ὄρους τούτου ἦναψαν μεγάλας πυρᾶς πρὸς ἀγγελίαν τοῦ θραμβου των καὶ τῆς ὀλοσχεροῦς καταλήψεως καὶ ὑποταγῆς τῶν Σφακιῶν, ἣν ὁ Ὁμὲρ διεσάλπισεν εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ ἐνοήσῃ ὅτι κατώρθωσεν οὐδέν.

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις φόβος καὶ ταραχὴ μεγάλη. κατεῖχε τότε τοὺς ἀτυχεῖς Σφακιανούς, ὀρῶντας τοὺς πολέμιους των εἰς τὰ ὕψιστα ἄκρα τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Ἡ ἀπελπισία τότε ἦν ἀπερρίγματος. Γυναῖκες καὶ παιδία, κοράσια ἀβρότατα, διέτρεχον εἰς τὰ δάση καὶ περιεπλανῶντο ἄφωνα ὡς ἰχθῦς, ἀνυπόδητα, βρακένδυτα, πειναλέα καὶ ὅλως ἀπροστάτευτα. Ἡ σκληρότης καὶ ἡ ἀσπλαγχνία ἐφαίνοντο, ὅτι ἀντικατέστησαν τὴν στοργὴν καὶ τὴν οἰκογενειακὴν συμπάθειαν. Ἄπαντες ἐφαίνοντο ἀδιάφοροι πρὸς τὴν ἐλευσινὴν θέσιν τῶν ἀσθενῶν ἐκείνων πλασμάτων, διότι ἅπαντες διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπογνώσεως. Εἷς ἕκαστος ἔτρεχε πῶς χωρὶς νὰ φροντίζῃ περὶ οὐδενὸς ἄλλου. Οἱ δυστυχεῖς πληγωμένοι ! τίνας καρδίαν δὲν ἤθελον κατασπαράξῃ ἐν ἄλλῃ ὄρῃ ; Καὶ νῦν ἐθεῶντο τῆδε κάκεισε κατακείμενοι εἰς τὰς γωνίας ἔρημοι, ἀπροστάτευτοι καὶ τῶν πάντων ἐστερημένοι, αἰμόθρεκτοι καὶ φωνὰς ἐσχάτης ἀπελπισίας ἀφίνοντες. Τοιούτων φρικαλεοτήτων εἶχομεν καὶ ἡμεῖς τὴν ἀτυχίαν νὰ γίνωμεν θεαταὶ μὲ τὴν αὐτὴν, ἣν περιγράφομεν σκληροκαρδίαν !

Τάλαινα χώρα τῶν Λευκῶν Ὀρέων ! Ἐκαστον τῶν ὀρέων σου, ἐκάστη κοιλάς, πᾶσα φάραγξ καὶ δὴ διηγοῦνται τῷ διαβάτῃ σπα-

ραξικάρδια δράματα! Πᾶσα ὁδὸς καὶ παραδρόμιον τῆς ἐνδόξου ἐκείνης χώρας εἰσι καθημαγμένα καὶ τὴν φαντασίαν τοῦ διαβάτου σφοδρῶς συνταράσσουσιν. Ἐκάστη γωνία τῆς γῆς ταύτης ἀναπολεῖ εἰς τὴν μνήμην τοῦ εἰδότος τὴν ἱστορίαν τὰς πρὸ αἰῶνων ἐνθάδε γεγενημένας φρικαλεότητας. Ποῦ μὲν νομίζει τις, ὅτι ἀκούει ψελλίσματα ἀθῶων τέκνων, ποῦ δὲ δολουγμοῦς καὶ κοπετοὺς φιλοστόργων μητέρων, ποῦ αἰμωγὰς πληγωμένων καὶ τελευταίας εὐχὰς ἐκπνεόντων. Πανταχοῦ αἱ φάραγγες, αἱ κοιλάδες καὶ τὰ ὄρη ἀντήχησάν ποτε τοιαύτας ἀπομιμήσεις! Διατὶ ταῦτα; διότι καὶ σὺ τάλαινα Κρήτη ζητεῖς δισχιλιετοῦς δουλείας ἀπαιτηγὴν! Διότι τὰ τέκνα σου ζητοῦσιν ὡς ἄνθρωποι τὰ δικαίωματα τοῦ ἀνθρώπου, ἅτινα οἱ Κραταιοὶ σοὶ ἀρνοῦνται διὰ ποταπά των συμφέροντα.

Οἱ δῦσμοιροὶ Καλλικρατιανοὶ καὶ Καψοδασιανοὶ! Πόσας αἰμωγὰς, πόσους θρήνους καὶ ὀδυρμοὺς ἐξέπεμπον μὲ πύρινα δάκρυα. Εἶδομεν ὅτι ἅπασαι αἱ οἰκογένειαι τῶν δύο χωρίων εἰσῆλθον εἰς τὰς ὄπας ἐκεῖνας, ὧν τὴν τύχην ὀλοτελῶς ἠγνόουν. Πολλὰκις ἀπεπειρῶντο νὰ πλησιάσωσιν, ὅπως καὶ πληροφορηθῶσι τὰς ἐν τῇ διανοίᾳ των ἀναπολουμένας νυχθημερὸν φρικαλεότητας, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν, μηδενὸς ἑτέρου βοηθοῦντος. Καὶ τίνες ἄλλοι δὲν ἤθελον ὑποταχθῆ, ἵνα σώσωσι τὰς οἰκογενείας των; Ἀξιοθαύμαστος αὐταπάρνησις καὶ ἴσως μοναδικὸν φαινόμενον ἐν τῷ κόσμῳ!

Ἐπὶ τέλος δὲ ἀποσυρθέντων τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων πρὸς τὰ δυτικὰ τῶν Σφακίων, ἔσπευσαν οὗτοι, ὅπως λάβωσι πληροφορίας ἀποτροπαίους, ἅς πρὸ μηνὸς ἐναγωνίως προσεδόκων. Ἄλλὰ προσελθόντες τί εἶδον; ὅ,τι δὲν ἐπερίμενον. Εἶδον τὰς οἰκογενείας των ζώσας καὶ ἐν καλῇ σχετικῶς καταστάσει· δοξολογίας δακρυρροῦς καὶ ὕμνους κατανύξεως ἀνέπεμπον πρὸς τὴν Ὑψίστην Πρόνοιαν, ὅτι περιεφρούρησε καὶ ἐπεφυλάξατο τὰ μόνα ἐν τῷ κόσμῳ προσφιλῆ αὐτοῖς ὄντα. Ἡ ἀμοιβαία συγκινητικὴ περιπίπτειξις εἶνε ἀνωτέρα πάσης ἀρηγήσεως. Ἦτο τοιαύτη ἀληθῶς ὡσεὶ ἐπανήρχοντο ἀπὸ τοῦς κευθμῶνας τοῦ ἔθου!

Μετὰ ταῦτα δὲ διηρώτων αὐτοὺς ἀνυπομόνως πῶς ἐξῆλθον ἐκ τῶν σπηλαίων, πῶς κατῆλθον εἰς τὰ χωρία καὶ πῶς ὁ ἐχθρὸς τοῦς μετεχειρίσθη. Οἱ μὲν ἐν τῷ Ἀγιασμάτῳ ἔλεγον, ὅτι μετὰ τὸν

συνεχῆ βομβαρδισμόν ἐπὶ πολλὰ ἡμερονύκτια οἱ βάρβαροι πλησιάζαντες ἔθεντο πῦρ τρομερὸν εἰς τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου, ὅπερ μᾶς ἐξηνάγκασε νὰ παραδοθῶμεν ὅλοι ἡμιθάνεις. Ἀφοῦ δὲ παρεδόθημεν εἰς τινὰς ἀξιωματικούς μᾶς ἀπέστειλαν μετὰ πολλῆς προφυλάξεως εἰς τὸν Ὀμὲρ πασᾶν, ὅστις ἰδὼν ἡμᾶς διέταξε νὰ μᾶς δοθῇ τροφὴ καὶ ἔπειτα νὰ καθίσωμεν εἰς τὰ ἐρείπια μας ἀφρόβως.

Οἱ δ' ἐν τῇ Σχιστῇ ἔλεγον ὅτι μυρίας ὄσας μηχανὰς ἐποίουν οἱ βάρβαροι διὰ νὰ μᾶς ἀναγκάσωσι νὰ παραδοθῶμεν ἢ νὰ ἀποθάνωμεν, ἀλλ' οὐδὲν κατώρθωσαν. Ἔθεντο πυρκαϊὰν μεγάλην εἰς τὰ ἔμπροσθεν τῆς σπηλιᾶς, ἀλλ' οὔσης ὑψηλῆς οὐδεμίαν μᾶς ἐπροξένει βλάβην. Ἐφερον Σφάκας καὶ ἔρριπτον εἰς τὴν πυρκαϊάν, ὧν ὁ καπνὸς ἐστὶ πικρὸς καὶ δηλητηριώδης, διὰ νὰ μᾶς πνίξουν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦτο οὐδὲν κατώρθωσαν, ὥστε καὶ ὀλόκληρον ἔτος ἐάν εἴμεθα ἐκεῖ, δὲν ἐφοβούμεθα ἄλλο τι, ἢ τὴν πείναν καὶ δίψαν. Τοῦτο μᾶς ἐξηνάγκασε νὰ παραδοθῶμεν, ἀφοῦ μάλιστα ἐγνωρίσαμεν πολλοὺς ἀξιωματικούς ὄντας πρότερον ἐν Σφακίοις, καθὼς καὶ τὸν ἑπαρχὸν μας. Παραδοθέντας δὲ περιεφρούρει ἡμᾶς στρατὸς ἕως εἰς τὸ ἀποτεφρωμένον μας χωρίον, ἔνθα, ἀφοῦ ἐφθάσαμεν, μᾶς ἔδωκαν δίπυρον καὶ ἄλλας τροφάς. Μᾶς ἐφύλαττε δὲ καὶ εἰς ἀξιωματικὸς μετὰ δέκα ἄνδρας, ἕως ὅτου ἔφυγον ὅλα τὰ στρατεύματα.

Πρὸς τούτοις δέ, τοὺς μὲν ἐν Ἀγιασμάτσει ἄνδρας, ὡς ἀσήμους, ἀφῆκαν εὐθὺς ἐλευθέρους, τοὺς δὲ ἐν τῇ Σχιστῇ Ἀναγνώστην Χ. Παπαδάκην πληρεξούσιον, Ἀνδρέαν Ἀναγνώστᾶκην καὶ Ἀνδρέαν Μανουσοπετράκην καὶ τὸν Χ. Ἠγούμενον τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ Ῥουστίων καὶ ἕτερον ἱερέα Ῥεθύμνιον ἀπήγαγον εἰς τὰς εἰρκτὰς τῆς Σούδας, ὅπου ἐδοκίμασαν μαρτυρολόγια ἄξια τῆς μουσουλμανικῆς σκληρότητος· τοὺς δὲ λοιποὺς ἄνδρας, ὡς ἀσήμους, ἀφῆκαν ἐλευθέρους, οἵτινες ἐπανῆλθον εἰς τοὺς πολέμους.

Μηδεὶς ὁμῶς νομίση, ὅτι ἡ τοιαύτη συμπεριφορὰ τοῦ Ὀμὲρ ὀφείλεται εἰς τοὺς κανόνας τῆς φιλανθρωπίας· οὐχί· ἀλλ' εἰς τὴν μουσουλμανικὴν ἐλασικότητα, ὅταν πιέζηται. Ἡ Προσωρεινή Κυβέρνησις τῶν Κρητῶν, ἅμα μαθοῦσα τὴν προσφυγὴν τῶν οἰκογενειῶν τούτων εἰς τὰ δύο ἐκεῖνα σπήλαια, ἔσπευσε δηλώσασα τοῦτο εἰς τὰ προξενεῖα καὶ παρακαλοῦσα νὰ ἐπιστήσωσι τὴν σύντονον

προσοχήν τοῦ Ὁμῆρ ὑπὲρ τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ συντηρήσεως ἐκείνων, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο καθ' ὅλην τὴν ἀκρίβειαν, ὡς διελάβομεν.

Ὁ Ν. Ψύχα, ἐθελοντής, λέγει, ὅτι ὁ Γάλλος πρόξενος διασκεδάζων ἐν τῷ τουρκικῷ στόλῳ καὶ στρατῷ τότε ἐμεσολάβησεν ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν ἐκείνων, ἀλλὰ πλανᾶται. Ἡμεῖς πεποίθαμεν εἰδότες τὸν φιλοτουρκισμόν τοῦ κ. Tercet, ὅτι μᾶλλον ἤθελε χαρῆ, ἂν ἅπαντες οἱ Κρήτες εἶχον μίαν κεφαλὴν καὶ δι' ἑνὸς ξίφους ἔρριπτον αὐτὴν οἱ Τοῦρκοι χαμαί, ὥστε δι' αὐτὸ τοῦτο ἦλθε τότε εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν φίλων του, ἵνα μετάσχη τῆς χαρᾶς ἐπὶ τῇ ποθητῇ καταστροφῇ τῶν Σφακιῶν. Τοῦτο λέγομεν ἡμεῖς ἐν πεποιθήσει ὅτι δὲν τὸν ἀδικούμεν.

Ἐκτὸς τῶν δύο σπηλαιῶν κατέφυγον ἀρκετὰ γυναικόπαιδα καὶ γέροντες εἰς ἐτέραν ὀπήν οὖσαν εἰς τὴν φάραγγα τῆς Ἰμβρου. Τούτους δυστυχῶς ἀγνοοῦσα ἡ Κυβέρνησις δὲν ἐσύστησεν εἰς τὰ προξενεῖα, δι' ὅπερ ὁ Ὁμῆρ φιλανθρώπως φερόμενος ἀπῆλλαξεν αὐτοὺς ἅπαντας διὰ τῆς μαχαίρας ἀπὸ τῶν δεινῶν τοῦ παρόντος βίου, καὶ ἀποροῦμεν πῶς ὁ φιλάνθρωπος Γάλλος τοῦ κ. Ψύχα δὲν ἔσωσε καὶ τούτους!

Μόνης δὲ εὐειδεστάτης τινός παρθένου, καὶ χάριν αὐτῆς τοῦ πατρὸς τῆς, ἐφείσθη ὁ ἐξωμότης. Ταύτης τὰ σπάνια θέλητρα ἰδὼν παρέλαβεν αὐτὴν εἰς τὴν κατοικίαν του καὶ μετεχειρίζετο εἰς τὰς κτηνώδεις δρεξείας του, ἕως ὅτου, ληξάσης τῆς ἐκστρατείας, ἦλθον εἰς τὰ Χανία, ἔνθα ὁ ἀγνώμων οὗτος Σφακιανὸς ἐζήτηε εὐκαιρίαν νὰ τὸν φονεύσῃ διὰ τὴν ὕβριν καὶ φθορὰν τῆς θυγατρὸς του. Εἶχε δὲ καὶ πολλοὺς Σφακιανομηλιοὺς θαλασσινοὺς συνωμότας. Ἐπαυερχόμεθα κατόπιν εἰς ταῦτα.

Ἐνωθέντων, ὥσπερ ἔφημεν, τῶν τριῶν στρατευμάτων ἐν Ἀσφένδῳ αἱ οἰκογένειαι, προσδραμοῦσαι, κατέφυγον εἰς Ἀγίαν Ῥωμέλην, ἔνθα κατὰ καλὴν τύχην εὗρον δύο εὐρωπαϊκὰ πλοῖα καὶ ἀνεχώρησαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως εὐρέθησαν βανένδυτοι, ἀνυπόδητοι καὶ ἐλεσιναί. Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀπαλλαγέντες τούτων συναπεφάσιον μετὰ τῶν ἐπελθόντων ὁμόρων καὶ ἐθελοντῶν νὰ ἀντισταθῶσι καὶ ἀναχαιτίσωσιν, εἰ δυνατόν, τὴν ὁρμὴν τοῦ πολεμίου ἀπὸ τῆς φάραγγα τῆς Ἀράδαινας, ὅστις διατέμνει ὅλην τὴν ἑπαρ-

χίαν ἀπὸ τὰ ὕψιστα ὄρη ἕως εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ὅστις ἐπομένως, ἐνόμιζον ἀγνοοῦντες τὴν ἱστορίαν, ὅτι ἤθελεν ἐξασφαλίσῃ ἑαυτοὺς ἐκ τῶν νώτων· ἀλλὰ συνέβη ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ τῷ 1770 καὶ τῷ 1824.

Ἡ μάχη συνήφθη (15 Ἰουλίου) φοβερὰ καὶ πεισματώδης διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Ἀπὸ τὰ ἔμπροσθεν εἶχον οἱ Ἕλληνας, μόλις ὄντες 1000 τὸν ἀριθμὸν. τὸν κολοσσιαῖον στρατὸν ὑπερβαίνοντα τὰς 75000(α), ἀπὸ δὲ τὰ ὀπισθεν 9 θωρηκτὰ πλοῖα, ἅτινα ἐξεσφενδόνιζον διὰ μιᾶς πολλὰς σφαίρας ἐπὶ τῶν νώτων αὐτῶν. Ἐπὶ τέλους δ' ὄρων ὁ πολέμιος τὴν ἰσχυρὰν ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων, μετήνεγκε χιλιάδας τινὰς στρατοῦ διὰ θαλάσσης εἰς τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς φάραγγος, ὁπόθεν ἀναβάντες ἀθέατοι εἰς Ἀράδαιναν προσέβαλον ῥαγδαίως ἐκ τῶν νώτων τοὺς Ἕλληνας· τοῦτο ἰδόντες παρ' ἐλπίδα ἐτράπησαν εἰς ἀνωφερῆ φυγὴν πρὸς τὰ Κρούσια, ἀλλ' ὄντες ἤδη περικυκλωμένοι, τοῦ δὲ τόπου ὄντος καθαρῶ, ἔπεσον ὡς 25 νεκροὶ ἐκ διαφόρων σωμάτων.

Μετὰ τὸ πέρας δὲ τῆς ἀτυχοῦς ταύτης μάχης, οὐδὲν εἶχε πλέον ὁ ἐχθρὸς νὰ ἐκτελέσῃ ἐν Σφακίοις, ἂν καὶ οὐδεὶς τῶν κατοίκων, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Τσιριντάνη ἐξαιρουμένου, προσήλθε νὰ τῷ δηλώσῃ ὑποταγὴν. Ὁ Ῥεσίτ πασᾶς πληρωθεὶς ἐνταῦθα καὶ προφασισθεὶς, ὅτι ἀφῆκε τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ἡρακλείου εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐκεῖ ἐπαναστατῶν, ἔφυγεν ἐσπευσμένως μεσοῦντος τοῦ Αὐγούστου. Φεύγοντα δὲ οἱ παρατυχόντες Καλλικρατιανοί, Ἄσφιδιώται, Καψοδασιανοὶ καὶ πολλοὶ Ἀγιοβασιλεῖται κατεδίωκον αὐτὸν στενωῶς καὶ ἐπήνεγκον πολλὰς ζημίας ἐκ τῶν νώτων, ἕως ὅτου ἔφθασαν εἰς τὸν Πλατὺν ποταμόν. Κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Ῥεσίτ, ἐὰν καὶ ὁ ἐν Μεσσαρᾷ τότε ἡσυχάζων Κόρακας ἐπετίθετο ἐκ τῶν ἔμπροσθεν κατ' αὐτοῦ, ἢ πανωλεθρία παντὸς τοῦ στρατοῦ θὰ ἦτο ἀφευκτος, διότι ἦσαν ἐντελῶς ἀπνηυδημένοι ἐκ τῆς στενῆς καταδιώξεως. Ἐν τούτοις ἡ πληγὴ τοῦ Ῥεσίτ πασᾶ ἔνεκεν τῆς καταδιώξεως καὶ τοῦ μεγάλου κόπου τῆς κατε-

(α) Ἄλλ' ὡς βεβαιοῦται διετέθησαν κατὰ τῆς Κρήτης 117,000 στρατοῦ καὶ 37 ἀτμόπλοια. δύναμιν οἷαν οὐδεὶς ποτε ἄλλος κατακτητὴς διέθετο κατὰ τῆς νήσου ἀπὸ τῆς δημιουργίας αὐτῆς.

σπευσμένης φυγῆς κατέστη σοβαρά καὶ τέλος τὸν ἔφερον εἰς τὸν τάφον. Ἔπεσε δὲ ἐν Ἀράδαινα καὶ ἕτερος ἐπισημότατος ἐν ὄθω-
μανοῖς ὁ Δελῆ Χουσεῖν.

Ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ ἄλλως ἀγαθὸς Μ. Κόρακας, ἐνῶ αὐτὸς συνεχῶς ἐβοηθεῖτο ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ ἀνέκαθεν διετῆρει φι-
λίας ἀμοιβαίας, πῶς, λέγομεν, αὐτὸς οὐδέποτε ἀνταπέδωκε τὰ
ἴσα. Καὶ τὴν φορὰν ταύτην ἐβοηθήθη ὡς Ἀρχηγὸς εἰς τὸ τμήμα
του, καὶ μάλιστα εἰς τὸ Λασίθι, ἀλλ' ὅταν ὁ ἀντίπαλός του Ῥε-
σίτ ἀνεχώρησε μεθ' ὅλης σχεδὸν τῆς στρατιᾶς του διὰ τὰ Σφα-
κία, αὐτὸς ἐκάθισεν ἀμέριμος εἰς τὴν Πόμπηλαν του! Ἐὶν καὶ
οὗτος παρηκολούθει κατὰ πόδας τὸν Ῥεσίτ εἰς τὰ Σφακία, ὥσ-
περ οἱ Σφακιανοὶ σύμπαντες σχεδὸν τὸν Ὁμέρ ἕως εἰς τὸ Λα-
σίθι, βεβαίως θὰ κατήνεγκον εἰς αὐτὸν μεγίστην φθορὰν ἐν Καλ-
λικράτει, ὅπου ἤθελεν εὐρεθῆ μεταξὺ τριῶν πυρῶν. Ἡ δὲ φθορὰ
τοῦ Ῥεσίτ θὰ συνεπέφερε καὶ τὴν τοῦ Μεχμέτ, ὅστις, ἐὰν δὲν ἤ-
νοῦτο ταχέως με τὸν στρατὸν τοῦ Ὁμέρ, θὰ ἔφευγεν ἐκ Σφακίων
κακὴν κακῶς ἔχων. Τούτων δὲ γενομένων τὰ σχέδια τοῦ Ὁμέρ
θὰ κατεστρέφοντο καὶ οἱ Σφακιανοὶ δὲν θὰ ὑφίσταντο ὅσα ὑπέφερον.

Πλὴν ἀλλ' οὐ μόνον ὁ βοηθηθεὶς Κόρακας ἔμεινεν ὅλως ἀδιά-
φορος εἰς τὰ δεινοπαθήματα τῶν βοηθησάντων αὐτόν, ἀλλὰ καὶ
οἱ Σελινιώται ἅπαντες ἔφυγον πρὸ τοῦ κινδύνου, πλὴν τοῦ φιλο-
τίμου ὀπλαρχηγοῦ Ἀ. Σπηλιώτη μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν. Καὶ
ὁ Κριάρης ἐλθὼν ἐκάθισεν εἰς τὰ Κρούσια, θεώμενος ἀπαθῶς τὰς
γινομένας σκηνὰς χωρὶς ἐλάχιστον νὰ λάβῃ μέρος!

Πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐλθόντων μετὰ τοῦ Κορωνζίου ἀπὸ τὰς
τῆς Ῥεθύμνης ἐπαρχίας ἔφυγον πρὸ τοῦ κινδύνου, προφασισθέντες
ὅτι ὁ Ῥεσίτ, ἐρχόμενος ἐκ τῶν τοῦ Ἡρακλείου μερῶν, ἔμελλε νὰ
διέλθῃ τὰς ἐπαρχίας των καὶ διαφθεῖρῃ αὐτὰς οὕσας ἀπροστα-
τεύτους. Ἡ πρόφασις αὕτη ὅσα μὲν φαίνεται δεικαιολογημένη,
τοσοῦτω ἐστὶ σαθρά, διότι, ὅτε αὐτοὶ ἀνεχώρουν ἐκ Σφακίων, ὁ
Ῥεσίτ εἶχε διέλθῃ τὰς ἐπαρχίας των, καὶ ὅταν ἐπλησίαζεν εἰς
τὰ Σφακία αὐτοὶ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ τὸν παρακολουθήσωσι
κατὰ πόδας καὶ ἐν Σφακίοις νὰ τῷ ἐπενέγκωσι βλάβην μεγά-
λην· ὁ δὲ Μεχμέτ δὲν θὰ ἤνοῦτο μετὰ τοῦ Ὁμέρ ταχέως καὶ τὰ
σχέδιά του μετ' αὐτοῦ θὰ κατεστρέφοντο. Ἐν συντόμῳ δὲ ὁ ἐχ-

θρὸς ἐν Σφακίοις εἶνε ἐχθρὸς μόνον τῶν Σφακιανῶν καὶ οὐχὶ τῆς Κρήτης. Τοῦτο πολλὰκίς ἐν λύπῃ εἶδομεν (α).

Ἐν τὰ πάθη καὶ ἡ κακοβουλία δὲν ἠμποδίζον τοὺς Κρήτας νὰ σπεύδωσιν ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς Μεγαλονήσου εἰς τὰ Σφακία τῷ 1821 ἐπὶ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ὀσμάν, τῷ 1824 ἐπὶ τῆς τοῦ Χουσεῖν, τῷ 1828 ἐπὶ τῆς τοῦ Μουσταφᾶ, τῷ 1867 ἐπὶ τῆς τοῦ αὐτοῦ, οἱ πολέμιοι θὰ ἐνεταφιάζοντο ὁμοῦ μετὰ τὴν δόξαν των εἰς τὰς ἀξένους κοιλάδας καὶ τὰ δάση τῶν Λευκῶν Ὀρέων διὰ παντός· ἀλλ' ἀντὶ νὰ καταπλήξωσι τὸν κόσμον δι' ἐνὸς τοιοῦτου κατορθώματος καὶ ἐξαναγκάσωσι τὴν διπλωματίαν, ἵνα ἀλλοφρονήσῃ καὶ ὑπὲρ τῆς ἀποκλήρου Κρήτης, διέδιδον τότε οἱ μωροί, ὅτι δὲν ἀγωνίζονται ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ ἐλευθερίας, ἀλλ' ἵνα ληστεύωσιν!

Ὁφείλον οἱ τετυφλωμένοι νὰ εὐχωνται διακαῶς ὑπὲρ τῆς εἰς Σφακία συνεχοῦς εἰσβολῆς τῶν πολεμίων, ἵνα καὶ αὐτοὶ σπεύδωσιν αὐθορμήτως ἐκεῖ καὶ τὰς μὲν κεφαλὰς των στέφωσι δάφναις, τοὺς δὲ πολεμίους ἐξοντώνωσιν. « Ἄλλως τε καὶ τὰ Σφακία κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φθονούντων αὐτὰ, λέγει ὁ Ν. Ψύχας, καθιστάμενα οὕτω πεδίον τῆς πάλης αὐτὰ μὲν θὰ παρεδίδοντο εἰς ἀφρευκτον πανωλεθρίαν, αἱ δὲ ἐπαρχίαι αὐτῶν θὰ ἐσώζοντο· καὶ ὁμοῦς πράττουσι πάντοτε τὸ ἐναντίον. . . » Εἰς ταῦτα προσθέτομεν καὶ ἡμεῖς, ὅτι, καὶ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἠμποδίζετο ἐνεκεν φόβου νὰ εἰσβάλλῃ εἰς τὰ Σφακία, καὶ τοῦτο θὰ ἦτο κοινὸν συμφέρον· διότι θὰ εἶχον ἐν μέρος τῆς Κρήτης ὅλως ἐλεύθερον διὰ τε τὰς κοινὰς τοῦ ἀγῶνος ἐνεργείας καὶ ἄσυλον διὰ τὰς οἰκογενεῖας καὶ τὰ πολυτιμότερα αὐτῶν πράγματα. Ἐν τούτοις, ἵνα καὶ τὰ Σφακία περιέλθωσιν εἰς βεβαίαν πανωλεθρίαν, πυρὶ τὰ πάντα μιχθήτωσαν. Τοῦτο πολλοὶ ἀναιδῶς ἔλεγον! Ἄλλ' ὅπωςδήποτε οἱ ἐπιμεινντες τότε ἐν Σφακίοις Κρήτες καὶ οἱ ἐθέλονται, αὐτοὶ μᾶλλον ἐπολέμησαν τὸν ἐχθρόν· διότι τὸ πλεῖστον μέρος τῶν Σφακιανῶν ἠσχολεῖτο εἰς διάσωσιν τῶν οἰκογενειῶν των, ὡς ἡ κουφότης τῶν ἐν Ἀθήναις διευθυντῶν δὲν εἶχεν ἀφαιρέσει εἰσέτι ἐκεῖθεν μετὰ τὴν πρόφασιν, ὅτι αἱ οἰκογένειαι τῶν Σφακιανῶν εἶσι ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ οὕτω συνεσώρευον ἐκεῖ οὐ μόνον τὰς τῶν ἀγωνιστῶν, ἀλλὰ καὶ

(α) Ὅρα σελ 97, 120, 242, 324, 326, 377, 380.

τάς τῶν ὑποτελῶν καί προδοτῶν, τάς ὁποίας μᾶλλον περιποιοῦντο, ὅπως μὴ πολεμῶσι τὸν ἀγῶνα, ὡς ἔλεγον. Οἱ δὲ σύζυγοι τούτων ἐνοεῖται, ὅτι μεγάλης ἡσυχίας ἀπελάμβανον χάριν τοῦ ἐντίμου ἐπαγγέλματος των!

Καθὰπερ ἔφημεν, μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἀράδαινας, οὐδαμοῦ πλέον εὗρισκεν ὁ πολέμιος ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, ὥστε ἐπίστευσεν ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἐντελῶς κατεστράφη. Τοῦτο ὁ στρατάρχης Ὀμὲρ ἐδήλωσεν εἰς τὴν Πύλην ὡς γεγονός τετελεσμένον. Ἐν τούτοις καὶ αὐτός, ὡς οἱ προκάτοχοί του, ψευθεῖς ἐγένετο καταγέλαστος καὶ ἀπεβλήθη ἐκ τῆς Κρήτης λίαν κατησχυμένος, ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ.

Τὰ ἐφελῆς μόνον ὄφειλε νὰ κηρύξη μετὰ πεποιθήσεως ὡς ἀληθῆ. Ὅτι οἱ θεσπέσιοι ἀντίπαλοί του διεφιλονίκουν αὐτῷ τὴν κατὰχρησιν τῆς χώρας ἀνὰ πᾶν βῆμα, ὅτι κατεξόδευσεν ὀλοκλήρους δύο μῆνας, ὅπως διέλθῃ 4 ὥρων ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ Φραγκοκάττελλον ἕως εἰς Ἀράδαιναν, ὅτι κατέστρεψε τὴν χώραν ὡς οὐδεμίαν ἄλλην ἐφ' ὅλης τῆς Κρήτης, ὅτι οὐ μόνον ἐπυρπόλησεν ὡς πανταχοῦ τὰς οἰκίας, ἀλλ' ἐν πολλοῖς χωρίοις καὶ τὰ θεμέλια αὐτῶν κατέσκαψε καὶ οἱ γείτονες διεφιλονίκησαν τὰ ὄρια τῶν θεμελίων, ὅτι τὰ κάρπιμα δένδρα καὶ τὰς ἀμπέλους ἐξερίζωσε καὶ πᾶν τὸ ἐπιδεχόμενον φθορὰν βανδαλικῶς κατέφθειρε, καὶ ὅτι, ὕστερον ἀφ' ὅλα ταῦτα τὰ τρόπαια, οὐδένα προσέθετο νέον ὑπήκουον ἐκ τῶν Λευκῶν Ὀρέων εἰς τὴν Α. Μεγαλειότητα! Ταῦτα, ἐὰν διαρρήδην ἐκῆρυττεν, ἦσαν ἀναντίρρητα γεγονότα.

«Οὕτως ἐπεραιώθη, λέγει, καὶ ὁ Ν. Ψύχας, ἡ κατὰ Σφακιῶν ἐκστρατεία τοῦ Ὀμέρ, καθ' ἣν ἔπεσαν ἐκατέρωθεν πολλοί, μηδενὸς Σφακιανοῦ ὑποταχθέντος, πλὴν τῆς γενετικῆς τοῦ Τσιριντάνη. Μετ' αὐτὴν δὲν ὑπάρχει πλέον ἐν Σφακίῳ κατάλυμα, ἡ ναός, ἡ ἀμπελών, ἡ φυτεία, κτῆνος ἢ πρόβατον. Δὲν ἐφώνησεν ἀλέκτωρ. Πανταχοῦ τέφρα καὶ ἐρημία φρικώδης. . . »

Τὰ ἀθάνατα τῶν Ἑλλήνων τρόπαια, ἅτινα ἔστησαν ἐν Βάμω, ἐν Βρύσαις, ἐν Κατρέ, ἐν Γερακίαι, ὡς καὶ ἡ ὀλοκτύωσις τοῦ Ἀρκυδίου, ἡ ἀλλεπάλληλος ἀποτυχία τῶν ἀποστελλομένων Πασσάδων καὶ στόλων, ταῦτα πάντα, ὡς καὶ τὸ ἀκατάβλητον τῆς ἐπαναστάσεως, ἐνέβαλον τοὺς μεγάλους Διπλωμάτας εἰς ἀμηχα-

νίαν, ὧν οἱ μὲν ἐθρήνουν ἐπὶ τοῖς παθήμασι τοῦ Σουλτάνου, οἱ δὲ ἔχαιρον διὰ λόγους ἰδιαιτέρους. Ὁ ὑπουργὸς τῆς Αὐστρίας θρηνῶν τὴν ἀδυναμίαν τῶν Τούρκων ἔλεγεν.

« Ἠλαττώθη καὶ κατέπεσεν ἡ δύναμις τοῦ Σουλτάνου, ἀφοῦ ἐν τμήμα μηδαμίνῃς ἐκτάσεως τῆς Αὐτοκρατορίας ἐπαναστατήσαν, δὲν εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ καταβάλλῃ! Παρέλυσε καὶ οἰκονομικῶς καὶ στρατιωτικῶς καὶ ἠθικῶς! »

Ὁ δὲ Ναπολέων Γ', ὅστις εἰσέτι ἐθεώρει τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα εὐνοϊκῶς ἔλεγεν εἰς τὰς βουλὰς του.

« Κίνημά τι, ὅπερ ἔτεινεν ἐν πρώτοις εἰς ἐπιδιώξιν διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων, ἀνεφάνη ἐν Κρήτῃ . . . Οἱ Ἕλληνες Κρήτες συνέδραμον τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα τοῦ 1821 καὶ σώζουσιν ἔτι ἀκμαίαν τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἀποφάσεων, δι' ὧν ὑπήχθησαν αὐθις ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου. Πλέον ἢ ἀπαξ λαβόντες τὰ ὄπλα κατ' αὐτοῦ, ἀπέδειξαν, ὅτι οὐδόλως ἐγκατέλιπον τὰς ἐπὶ τοῦ 1830 ματαιωθείσας ἐλπίδας των. Αἱ δυσχέρειαι ἐπηύξησαν ταχέως. Ἡ Ἐνωσις ἐψηφίσθη καὶ ἀντικατέστησε τὸ πρόγραμμα τῆς μεταρρυθμίσεως. Αἱ συμπάθειαι ὅλης τῆς Εὐρώπης ἐξηγέρθησαν! Ἐρωτῶμεν, ἐὰν οἱ κατὰ πρῶτον, ὡς ἱκανοὶ κριθέντες συνδυασμοί, ἐπαρκῶσι πλέον σήμερον . . . »

Καὶ ταῦτα μὲν ἐλάλει εἰς τὴν Βουλὴν του, εἰς δὲ τὸν Ἕλληνα πρέσβυν Θ. Δηλιγιάννην ἐδήλωσεν, ὅτι ἤτο λίαν εὐδιάθετος νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ μιᾶς ἐν Κρήτῃ αὐτοδιοικήσεως καὶ συνάμα ἐνετείλατο αὐτῷ νὰ δηλώσῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν του ταῦτα καὶ δώσῃ αὐτῷ ταχέως ἀπάντησιν. Μετὰ πολλὰς δ' ἡμέρας αὐτὸς αὐθορμητῶς ἠρώτησεν τὸν Δηλιγιάννην ποίαν πρόθεσιν ἔχει ἡ Ἕλλ. Κυβέρνησις; Οὗτος ἀπήντησεν ὅτι οὐδεμίαν ἔλαβεν ἀπάντησιν αὐτῆς!

Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὁ ὑπουργὸς τοῦ Ναπολέοντος Moutie ἔλεγεν εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Ἄγγλον Πρέσβυν. « Ἐφθασαν τὰ πράγματα εἰς τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃ πολὺ συμφέρον θὰ ἦτο διὰ τὴν Πύλην, ἀντὶ νὰ ἐπιχειρῇ συνδιαλέξεις με εἶδος αὐτονομίας, νὰ παρεχῶνται ἐντελῶς τὴν Κρήτην, ἥτις, καθὰ ἐφρῶνει, ἀπώλετο διὰ τὴν Τουρκίαν. Ἡ Κρήτη εἶνε μέλος σσεσηπὸς τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ κάλλιον νὰ γίνῃ ἡ ἀκρωτηρίασις, ἢ νὰ γαγγραινιάσῃ ὅλον τὸ σῶμα. . . Ἐὰν εἴμην εἰς τὴν θέσιν τοῦ Σουλτάνου, οὐδόλως θὰ ἐδίσταζον νὰ

παραιτηθῶ καὶ τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας. »

Καὶ ταῦτα μὲν καὶ τοιαῦτα οἱ ἰσχυροὶ λαλοῦντες, παρῶθου τοὺς ἀτυχεῖς Κρήτας εἰς ἀτελευτήτους καταστροφὰς καὶ θανάτους διὰ κενὰς ἐλπίδας. Ἐν τούτοις θὰ ἐγίνετό τι, ἐὰν ᾔθελεν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, καὶ ἐὰν δὲν ἐποίει τότε τὸν πολιτικὸν σολοικισμόν τοῦ βασιλικοῦ Γάμου, ὅστις ἄρδην κατέστρεψε πᾶσαν ἐλπίδα. Ἡ Γ. Συνέλευσις εὕρισκομένη τότε εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν κλιτύας τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἐν τῇ θέσει Τρομάρισσα καὶ ἀναγνώσαντες τὰ περὶ τοῦ γάμου ἐδάκρυσαν οἱ πλείονες, προῖδόντες οὗτοι ἐκ τῶν ὑψίστων ὀρέων τῶν, ὅτι οἱ πολιτικοὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν προεῖδον καθήμενοι ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἐδωλίων.

Τέλος πάντων δὲ καὶ οἱ γενναῖοι Σφακιανοί, μετὰ τὴν φυγὴν τοῦ Ὁμέρ ἐκ Σφακίων, συναισθανθέντες πλέον τοσοῦτον τὴν ἠθικὴν, ὅσον καὶ τὴν ὑλικὴν αὐτοῖς ζημίαν ἐκ τῆς ἐλλείψεως στρατιωτικοῦ Κέντρου, ἀπεφάσισαν νὰ προβῶσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν γενικοῦ αὐτῶν ἀρχηγοῦ. Ἄλλὰ πῶς ; πῶς νὰ δώσωσι τὰ πρωτεῖα ; Οἱ Ἀσκυφιῶται ὡς πολυπληθέστεροι ἤξιον τὴν πρώτην θέσιν. Οἱ Καλλικριτιανοί, καὶ περ ὀλιγώτεροι, ἀλλ' ἐξ ἴσου μάχιμοι, ἀντεποιοῦντο σφοδρῶς αὐτήν. Ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν, οἱ μὲν ὑπὲρ τούτων, οἱ δὲ ὑπὲρ ἐκείνων ἀπεφαίνοντο γνώμην, ἕτεροι δὲ ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀναμασσῶντες καὶ πάτρια δικαιώματα προβαλλόμενοι ἀπεδοκίμαζον ἀμφοτέρους. Ἄλλ' ἐὰν ἀφήσωμεν τὰ τμήματα καὶ τὰ χωρία τί ποιητέον πρὸς τὰς ἀτομικὰς ἀξιώσεις ; Καὶ τοῦτο δυσδιάλυτον πρόβλημα. Καὶ μολαταῦτα καθορῶντες τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην κατέληξαν εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ Σταμ. Χιονουδάκη. Οἱ Σφακιανοὶ ἠγωνίζοντο μὲν ἕως τότε μετὰ προθυμίας ἐφ' ἀπάσης τῆς Κρήτης, ἀλλὰ κατ' ἀποσπάσματα ἀνά 5, 10 καὶ 20, ὥστε ἡ ὑπηρεσία τῶν ἦτο πανταχοῦ σχεδὸν ἀνεπαίσθητος, καὶ οἱ διάφοροι ὀπλαρχηγοὶ ποιοῦντες ἐκθέσεις τῶν μαχῶν οὐδόπως ἀνέφερον αὐτούς, πλὴν ὀλιγίστων περιστάσεων, καὶ οὕτως ἀπεπνίγοντο οἱ ἀγωνέων ἐν τῷ πλήθει τῶν λοιπῶν. Ἐν τούτοις καὶ μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀρχηγοῦ σπανίως συνεξεστράτευον ἕνεκεν τῆς κακῆς τῶν ἔξεως. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν φειδόμενος καθ' ὑπερβολὴν τῆς τιμῆς του, ὡς ἔλεγε, δὲν ἐδημοσιεύε ποτε ἐξωγκωμῆνας ἐκθέσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ἀποστολὴ τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Γ. Συνελεύσεως εἰς Ἀθήνας, ἔλευσις τοῦ Μ. Βεζύρου εἰς Κρήτην, ἀλλαγὴ τοῦ ἐπναστυκικοῦ προγράμματος καὶ πτώσις τῆς ἐπναστάσεως.

Μολονότι οἱ ἐν Ἀθήναις ἔγραφον ἐπανελημμένως εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὅτι, ἂν καὶ ὁ στρατάρχης τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τοσαύτας δυνάμεις ἀποτύχη ἀπέναντι τῆς μεγαλοψυχίας τῶν Κρητῶν, ἡ Πατρίς τῶν ἀνντιορρήτως ἐλευθεροῦται ἐν τούτοις, καίπερ οὐδὲν κατώθωσαν ἐν Σφακίοις ἢ βυνδαλικὰς ἐρημώσεσι, οὐδεμία ἐφαίνετο διπλωματικὴ μεταβολή. Οὐδεὶς οἴκτος, ἡ συμπάθεια ἐξεδηλοῦτο ὑπὲρ τῆς ἀναξιοπαθούσης Κρήτης, ἐξ ἐναντίας ὑβρίζοντο δημοσίᾳ καὶ κατεδικάζοντο, μάλιστα ὑπὸ τῶν Ἀγγλων χάριν τῶν ἀπλήστων σκοπῶν των!

Τὴν βραδύτητα τοίνυν τῆς περιμενομένης παρηγόρου φωνῆς καθορῶσαι ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Συνέλευσις ἤρξαντο ἤδη δυσπιστοῦσαι τοῖς ἐξ Ἀθηνῶν γραφομένοις καὶ λογομαχίαι τραχεῖς ὁσημέραι ἐλάμβανον χώραν ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ. Ὅθεν ἔνεκεν τῆς καταστάσεως ταύτης ἀπεστάλη (14 Αὐγούστου 1867) ὁ τότε ἀντιπρόεδρος τῆς Γ. Συνελεύσεως Γρηγόριος Παπαδοπετράκης μετὰ τοῦ γραμματέως Λ. Λογίου εἰς Ἀθήνας, ὅπως ἐκ τοῦ πλησίον βολιδοσκοπήσῃ τὴν θέσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος καὶ δηλώσῃ εὐλικρινῶς ταύτην τῇ Συνελεύσει.

Ἀφικθέντες οὗτοι εἰς Ἀθήνας καὶ ἐπισταμένως διερευνῶντες καὶ ἐξετάζοντες τὰ πράγματα, ἀφοῦ προηγουμένως πολλὰ σχετικὰ τῇ ἀποστολῇ των μετὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ Κουμουνδούρου συνεζήτησαν, ἔγνωσαν σαφῶς, ὅτι ἡ ἀποτυχία τοῦ Κρητικοῦ προγράμματος ἦτο ἤδη τετελεσμένος γεγονός! Τὴν ἐπιούσαν προσκληθεὶς μόνος ὁ Γρηγόριος ἐν ὑπουργικῷ συμβουλίῳ, παρόντος καὶ τοῦ Ῥώσου Πρεσβείτου, ἠρωτᾶτο μετὰ πολλοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐν Κρήτῃ πραγμάτων καὶ πνευμάτων, καὶ ἂν ἔχη ἐλπίδας, ὅτι οἱ Κρήτες θὰ ἐξακολουθήσωσι μὲ τὴν αὐτὴν προθυμίαν ἀγωνιζόμενοι ἐπὶ πολὺ. Ὁ δὲ ἀπήντησεν

«Ἐξοχοὶ κύριοι! Ἄν καὶ οἱ Κρήτες ἀγωνίζωνται οὕτως ἡρωτικῶς καὶ μετ' ἀνηκούστου αὐταπαρνήσεως καὶ μεγαλοψυχίας καθ'

δλης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον καὶ εἰσέτι φαίνονται ἀκατάβλητοι, δὲν φρονῶ ὅμως συνετὸν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἐπ'ἄπειρον, καὶ μόνον εἰς κενὴς ἐλπίδας ἐρειδόμενοι, θὰ σπεύδωσιν οὕτω προθύμως νὰ παραλίδωσιν ἑαυτοὺς εἰς τὸ κρεουργεῖον. Ὁχλος ἐστίν, Ἐξοχώτατοι Κύριοι, καὶ ὄχλος ἄνευ κεφαλῆς. Ἐκαστὸς ἐστὶν ἑαυτοῦ κύριος καὶ βασιλεὺς ἐν τοῖς ὄπλοις του, στρατιώτης δὲ κατ' ἰδίαν βούλησιν καὶ φιλοτιμίαν. Μία ἐλαχίστη ῥαδιουργία, ἡ νύξιν περὶ ἀποτυχίας, ἀρκεῖ νὰ καταστρέψῃ ἐν ἀκαρτεῖ τὰ πάντα. Κίνδυνος μέγας περὶ τοῦτου ἐπίκειται, καθ' ὅσον οὐκ ὀλίγα ἔθνολατάρτα ὄντα ὁμογενῶν, ἀλλοδαπῶν καὶ Κρητῶν, ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἀγωνίζονται τὰ ἀντίθετα ἥτοι ὑπὲρ διακωλύσεως τῆς δουλείας καὶ τοῦ ζυγοῦ των· οἱ δὲ εὐγενεῖς ἀγωνισταὶ ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ἀπηύδησαν πλεόν ἐκ τῶν δεινοπαθημάτων. Δὲν ὑπάρχει οἰκογένεια μὴ θρηνοῦσα δύο ἢ καὶ πλείονα αὐτῆς μέλη (ἐν αἷς καὶ ἡ ἡμετέρα), πολλὰ δὲ καὶ ὀλοσχερῶς ἐξωλοθρεύθησάν! Ὅθεν ἀνάγκη, Ἐξοχοὶ Κύριοι, ἐν ὅσῳ ἐσμέν ἰσχυροὶ νὰ ἐνεργηθῶσι τὰ εἰκότα, διότι ἐγὼ τοῦλάχιστον ἐν τῇ ἀκμῇ βλέπω καὶ τὴν παρακμὴν καὶ τὴν οἰκτρὰν πτώσιν.»

Εἰς ταῦτα ἀπήντησεν ὁ Πρωθυπουργός· «Ποσῶς μὴ ἀπελπίζεσθε, Ἡγούμενέ μου, οἱ ἰσχυροὶ δὲν εἶνε τόσο ἀδικοὶ καὶ σκληροὶ, ὥστε νὰ μὴ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τοὺς ποταμοὺς τῶν αἱμάτων, ἅτινα χύνονται διὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχετε ὑπομονὴν καὶ καρτερίαν ἐπ' ὀλίγον ἔτι, διότι τὸ ζήτημα κατέστη πολύπλοκον καὶ πρέπει νὰ προηγηθῇ καθορὰ συνεννόησις τῶν Δυναμῶν, πρὶν ἢ ἔλθωσιν εἰς τὴν ὀριστικὴν τοῦ ζητήματος λύσιν. Ἐχετε δὲ τὴν ιδέαν ὅτι καὶ ἡμεῖς δὲν παύομεν νυχθημερόν νὰ ἐργαζώμεθα εἰς ὅ,τι εἶνε δυνατόν. Καρτερεῖτε λοιπὸν ἔτι μικρὸν καὶ οἱ πόθοι μας στεφανοῦνται.»

Τοσαῦτα τότε ἐρρήθησαν, ὁ δὲ Πρόεδρος ἀναχωρῶν ἔνευσε πρὸς τὸν Γρηγόριον, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ τὸν ἐπανίδῃ. Οὗτος διψῶν νὰ μάθῃ τι θετικὸν μετέβη εἰς τὴν Πρεσβείαν, ἔνθα καὶ πάλιν ἠρωτάτο μετὰ πολλοῦ ἐνδιαφέροντος, ἂν οἱ Κρητὲς ἠδύναντο νὰ βαστάξωσιν ἐπὶ πολὺ τὸν ἀγῶνα. Ὁ δὲ Γρηγόριος, ἀφοῦ ἐπανελάβεν ὅσα

και ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, ἐζήτηει και αὐτὸς θετικὰς πληροφορίας, ὅπως μεταβιβάσῃ εἰς τοὺς ἐντολεῖς του.

«Ἐξοχώτατε, ἔλεγεν οἱ Ἕλληνες ὑπουργοὶ ἐνδιαφέρονται ἀπ' εὐθείας εἰς τὰ Κρητικὰ και ἴσως δὲν θὰ λάβω ἀπ' αὐτοὺς ὀρθὰς πληροφορίας. Ὅθεν θερμοπαρακαλῶ τὴν Ὑ. Ἐξοχότητα, οὐχὶ ὡς Πρέσβυν, ἀλλ' ὡς τίμιον και εὐσυνείδητον ἄνθρωπον νὰ με διαφωτίσῃ εἰλικρινῶς τὴν θέσιν, εἰς ἣν ἀληθῶς εὐρίσκεται σήμερον τὸ Κρητικὸν ζήτημα». Ὁ δὲ ἀπεκρίθη «Σεβαστέ μοι Πάτερ! Ἡ μὲν Ῥωσσία ἐργάζεται τὸ ὑπὲρ δύνκμιν, ἀλλ' οἱ Φράγχοι δὲν εἶνε εἰλικρινεῖς».

Ὁ Γρηγόριος ἀκούσας ταῦτα ἔμεινεν ἐμβρόντητος! Καθότι ἐκ τῆς Λακωνικῆς μὲν, ἀλλὰ πλήρους ἀπαντήσεως, ἔγνω, ὅτι τὸ Κρητικὸν ζήτημα ἦν εὐρωπικῶς ἐγκαταλελειμμένον και ἐπομένως ἐπεφυλάσσοντο δάκρυα και αἵματα νὰ χύσωσιν οἱ ἀτυχεῖς Κρητες ὑπὸ τὴν ἀφόρητον ἀπληστίαν και στασιμότητα τῶν Μουσουλμάνων. Τὴν οἰκτρὰν θέσιν τοῦ ζητήματος τούτου ἐπληροφορήθη οὗτος και ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους σπουδαίους και εἰλικρινεῖς ἀνθρώπους.

Ἐκτοτε δὲ ὁ ἀντιπρόεδρος οὗτος τῆς Γ. τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως σχηματίσας πεποιθήσιν περὶ ἀποτυχίας τοῦ ἐθνικοῦ πόνου τῆς Ἐνώσεως, οὐ μόνον ἐξ Ἀθηνῶν ἔγραψεν εἰς τὴν Συνέλευσιν ὑποδεικνύων τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην νὰ σκεφθῶσιν ὡς Κρητες ὑπὲρ τῆς Κρήτης ἀνεξαρτητικῶς, ἀλλὰ και πολλοὺς ἄλλους ἀγαπῶντας τὴν Κρήτην κατέπεισε νὰ δηλώσωσιν εἰς ἐκείνην τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν πραγμάτων· ἰδίως δὲ ὁ Χ. Ζυμβρακάκης διεκρίθη διὰ τὰς ὀρθὰς και ὠφελίμους συμβουλὰς, πλὴν ἀγόνους.

Ὁ Γρηγόριος, ἀφοῦ ἐξετέλεσε τὴν ἐντολὴν του δηλώσας τῇ Συνελεύσει τὰ εἰκότα, ἠθέλητε νὰ μείνῃ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τινα καιρὸν, ὅπως ἤσυχασῇ ὀλίγον ἐκ τῶν φοβερῶν ἀγῶνων και κακουχιῶν του, ἀλλὰ μόλις παρῆλθεν ἑβδομάς και λαμβάνει ἐντολὴν νὰ παραλάβῃ ὅσους εὐρη εἰς Ἀθήνας Κρητας σημαίνοντας και μεταβῶσιν εἰς Κρήτην ἀμέσως, «διότι, ἀποτυχόντος τοῦ στρατάρχου Ὁμέρ, πρόκειται νὰ ὑπάγῃ αὐτὸς ὁ πρωθυπουργὸς Ἀαλῆ πασᾶς με σκοπὸν νὰ δελεάσῃ τοὺς Κρητας δι' εὐρυτάτων παραχωρήσεων, ἀφοῦ δὲν ἠδυνήθη διὰ τῶν ὅπλων νὰ τοὺς ὑποτάξῃ, ἐπειδὴ βλέπει, ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως ἢ Κρήτην φεύγει ἀπὸ τοὺς δυνάστας τοῦ Σουλτάνου».

Τοιαῦτα εἶπεν ὁ Πρωθυπουργός· ὁ δὲ Γρηγόριος· «καθ' ἃς ἐ-
 σχηματίσασα ἰδέας ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας, λέγω τῇ Ὑ. Ἐξοχότητι, ὅτι
 καὶ ὁ Μ. Βεζύρης ἂν ἀποτύχη, οὐδὲν ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως γενή-
 σεται, διότι ἤδη τὸ Κρητικὸν τοῦτο πρόγραμμα εὐρίσκεται εἰς
 εὐρωπαϊκὴν ἀποδοκιμασίαν. Ἐν τούτοις ἐγὼ ὁ μικρότερος πάντων
 σοὶ προϋπόσχομαι ἀπὸ τοῦδε καὶ ἐντεῦθεν τὴν ἀποτυχίαν καὶ
 τοῦ Μ. Βεζύρου, εἰδὼς κάλλιστα τὴν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς πόθους ἀ-
 φοσίωσιν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἐξ ὀνόματος τοῦ ὁποῖου, ἀναχωρῶν
 μὲ τὴν αὐτὴν πρόθεσιν καὶ ὑπόσχεσιν, παραγγέλλω καὶ θερμοπα-
 ρακαλῶ, ἵνα, ἐὰν ἐννοήσητε ἀποτυχίαν, μᾶς προειδοποιήσητε, ὅπως
 ἔλθωμεν εἰς συμβιβασμὸν τινα μετὰ τῆς Πύλης· καὶ τούτου γενο-
 μένου οὔτε ὁ ἐχθρὸς δύναται νὰ καυχηθῆ, ὅτι καθ' ὀλοκληρίαν
 ἐκέρδησεν, οὔτε ἡμεῖς ὅτι ὀλοτελῶς ἀπετύχομεν ὡς ἄλλοτε. Ἄν
 δ' ἄλλως γίνῃ, δεῖν νὰ μὴ ἀγνοῆ ἡ Ὑ. Ἐξοχότης, ὅτι ἡμεῖς μὲν
 διεγράφημεν ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς ζωῆς, Ὑμεῖς δ' ὅτι θὰ περιέλ-
 θητε εἰς μεγίστην περιφρόνησιν καὶ ταπείνωσιν ἀπέναντι τῶν
 Τούρκων». Ὁ δὲ Κουμουνοῦρος εἶπεν· «Ἄν καὶ ὁ μέγας Βεζύ-
 ρης ἀποτύχη, ὡς ἀπέτυχον καὶ τόσοι ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, ἐτελείω-
 σαν, ἡγούμενέ μου, τὰ δεινὰ τῆς Πατρίδος σου». Ὁ δὲ Γρηγόριος
 ἀναστὰς καὶ λαβὼν τὴν χεῖρα τοῦ πρωθυπουργοῦ ἐπανελάβε τὰς
 ἄνω παραγγελίας, ἐνῶ δ' ἀπεχωρίζοντο, ὁ πρωθυπουργὸς ἐπανε-
 λάβε τὰ αὐτὰ προσθεὶς καὶ τάδε· «καλὸν κατευθίδιον, ἡγούμενέ
 μου, καὶ καλὴν ἐντάμωσιν μετ' ὀλίγας ἡμέρας νὰ πανηγυρίσωμεν
 ἐν Κρήτῃ τὴν ἐθνικὴν ἔνωσίν μας!»

Παραλαβὼν δὲ ὁ Γρηγόριος ὡς δέκα ἄνδρας ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ
 τοῦ γραμματέως Λεωνίδου ἀνεχώρησαν μετ' Ἑρσοικὰ ἀτμόπλοια,
 ἅτινα οὗτοι ὠδήγησαν εἰς τὸ Φραγκοκάστελλον, ἵνα παραλάβωσι
 τὰς ἐν ταῖς ὁπαῖς διασωθείσας οἰκογενείας. Ἐντεῦθεν δ' οὗτοι με-
 τέβησαν εἰς τὴν Ἀργυρούπολιν, ὅπου ἦτο ἡ συνέλευσις καὶ διε-
 φώτισαν αὐτὴν τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν πραγμάτων, γνωμοδοτοῦν-
 τες συνάμα καὶ τὴν μετὰ τοῦ ἐπεληθόντος Μ. Βεζύρου συνεννόη-
 σιν πρὸς τελείαν κατάπαυσιν τῶν αἱματοχυσίων. Εἰς τὴν ἰδέαν
 ταύτην συνετάχθησαν 17 ἄτομα τῆς συνελεύσεως, οἱ μᾶλλον πε-
 πειραμένοι καὶ συνετοί. Ἄλλ' ἀπεφάσισαν νὰ μὴ σπεύσωσιν εἰς
 πραγμάτων τῆς ἰδέας τῶν, ἕως ὅτου καταπίσωσι καὶ ἄλλους

συναδέλφους των, ἴδωσι δ' ἄλλως καὶ τοῦ Βεζύρου τὰ διαθήματα πρότερον.

Ὁ Βεζύρης ἔλθων εἰς Κρήτην ἐτράπη ὄλως ἀντίθετον ὁδὸν τοῦ Ὁμέρ, τὴν ὁδὸν τῆς κολκκείας καὶ διαφθορᾶς. Πάραυτα ἐκῆρυξε τεσσαρακονθήμερον ἀνακωχὴν τῶν ὄπλων, ἀπέλυσε πάντας τοὺς αἰχμαλώτους, διένειμεν ἄφθονα χρήματα εἰς τὸ εὐθέως περιστοιχίσαν αὐτὸν σκυολόγιον, διεκῆρυξε πλήρη καὶ ἀσφαλῆ ἐλευθεσίαν εἰς πάντας τοὺς βουλομένους εἰσερχεσθαι εἰς τὰς πόλεις καὶ προμηθεύεσθαι τὰ χρειώδη. Ἐκῆρυξεν, ὅτι προτίθεται πολλὰς καὶ μεγάλας χάριτας καὶ προνομίας νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὴν Κρήτην, ἐὰν ἀκούσωσι.

Μετὰ ταῦτα προσκαλεσάμενος τὸν Ἀναγνώστην Χ. Παπαδάκην, αἰχμαλώτου, ὡς εἶδομεν, τῆς Σχιστῆς καὶ μέλος τῆς Γ. συνελεύσεως, εἶπε πρὸς αὐτόν· «Ἔπαγε νὰ μοῦ χαιρετίσης τοὺς καπεταναίους σὰς εἰς τὴν συνέλευσιν καὶ νὰ τοῖς εἴπῃς, ὅτι εἶμαι ἔτοιμος νὰ τοῖς παραχωρήσω πᾶν ὅ,τι μοῦ ζητήσωσι διὰ τὸν τόπον των, χωρὶς καμμίαν ἐπιφύλαξιν, πλὴν τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα». Ταῦτα ἰστάμενος ἐπκνέλαβε τρίς. Εἶτα δὲ ἀπέπεμψεν αὐτὸν μὲ ἐντολὴν νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ κομίσῃ αὐτῷ τὴν ἀπάντησιν.

Ἐλθὼν ὁ Ἀναγνώστης εἰς Ἀργυρούπολιν, ἔνθα ἦν ἡ συνέλευσις, ἀνήγγειλεν αὐτῇ ὅσα διετάχθη. Τότε τὸ ῥηθὲν φιλειρηνικὸν κόμμα αὐτῆς νύξθη ἱκανῶς ἕνεκεν τῆς ἐντελοῦς ἀπελπισίας καὶ ἐφαίνετο, ὅτι ἡ δυσκολία τῆς συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Ἀαλῆ ἤρθη ὀλοσχερῶς. Ἄλλ' ἡ συνέλευσις, μὴ θέλουσα ἀναδεχθῆναι μόνη τὴν εὐθύνην τοιοῦτου σπουδαίου διαθήματος, προσεκάλεσεν εἰς σύσκεψιν ὄλους τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ προκρίτους τῶν ὄπλων, ὅπως ἀπὸ κοινοῦ ἀποφασίσωσι τὰ κρείττω.

Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξύ τῆς προσελεύσεως αὐτῶν χρόνῳ κατέφθασε καὶ ἐπιτροπὴ ἐξ Ἀθηνῶν συγκεϊμένη ὑπὸ τοῦ Σ. Ἀντωνιάδου, τοῦ Ἀ. Παπαδάκη, τοῦ Φ. Λιμπρίτου καὶ Γ. Νικολαΐδου, οἵτινες, καίτοι Κρήτες, οὐδὲν εἶχον ἐν Κρήτῃ νὰ ἀπολέσωσιν, οὐδὲ ἓνα συγγενῆ, ὅπως διακινδυνεύσῃ ἀγωνιζόμενος. Ἄλλὰ καὶ διὰ τὸν κόπον τῆς εἰς Κρήτην μεταβάσεως αὐτῶν ἀπήτησαν καὶ ἔλαβον ἀφιλοτίμως, πλὴν τοῦ Ἀ. Παπαδάκη, 8000 δραχμὰς προπληρω-

τίας· τὸ δὲ ταξίδιον αὐτῶν ἐγένετο δωρεάν καὶ ἡ τροφή αὐτῶν ἐκ τῆς συνελεύσεως ἐχορηγεῖτο δι' ὄσας ἡμέρας ἔμειναν ἐν Κρήτῃ.

Καὶ ὁμοίως οὗτοι ἐν τῷ ἀγῶνι πατριωτισμῶ των προέτρεπον τοὺς Κρήτας νὰ σφάζονται ἐπ' ἀόριστον!

Ἀφοῦ δὲ συνηθροίσθησαν καὶ οἱ οἱ ὀπλαρχηγοὶ εἰς Ἀργυρούπολιν, οἱ ἐξ Ἀθηνῶν ἀπεστραλμένοι ἔλεγον αὐτοῖς, ὅτι ἀπεστάλησαν ἐπίτηδες, ἵνα διαφωτίσωσιν αὐτούς, ὅτι, τῶν πραγμάτων ὄντων ἐν τῷ τελειούσθῃ κατὰ τοὺς ἐθνικοὺς πόθους, οἱ Κρήτες ὄφειλον νὰ προσέξωσιν αὐστηρῶς μὴ, ἐλθόντες εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τὸν Βεζύρη ματαιώσωσιν οὕτως ἀφρόνως τὴν ποθητὴν ἔκβασιν αὐτῶν. Ἀνέγνωσαν δὲ καὶ ἐπιστολὴν ἐξ Ἀθηνῶν πλήρη ψευδολογιῶν καὶ ἀπάτης, ἀλλὰ ταύτην ἀπέσυραν ἐπιτηδείως ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς συνελεύσεως χωρὶς νὰ ἐνοήτωσι τὴν ὑποκρυπτομένην πονηρίαν οἱ εὐπιστοὶ Κρήτες.

Ἡ συζήτησις ἐγένετο μεγάλη, ζωηρὰ καὶ ταραχώδης, ἐπειδὴ ἡ συνέλευσις δὲν ἐπρόλαβε νὰ προδιαφωτίσῃ τοὺς ὀπλαρχηγοὺς τὰ περὶ τῆς οἰκτρᾶς θέσεως τῶν πραγμάτων, ὥστε αὐτοὶ ἀκούοντες μᾶλλον εἰς τοὺς ἐξ Ἀθηνῶν ἐλθόντας δι' ἀπάτην, ἢ εἰς τοὺς πληρεξουσίους λαλοῦντας εὐλικρινῶς, κατεκρυάζον χωρὶς νὰ ἐνοῶσι σχεδὸν περὶ τίνος ἐπρόκειτο. Μόλις δὲ καὶ μετὰ πολλὰς προσπάθειας τῶν συνετῶν ἀπεσοδήθη ὁ κίνδυνος τῆς ἀλληλοκτονίης τότε. Τοῦθ' ὅπερ ἰδόντες οἱ φρόνιμοι ὑπεχώρουν εἰς τὰ ἐτι περυσιωμένα πνεύματα. Ἀφοῦ ὁμοίως καὶ οὗτοι ἐνόησαν τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων, ἐμέμφοντο τὴν συνέλευσιν, ὅτι ἔλεν τοὺς διεφώτισε πρὶν, ὥσει ἤκουον ἢ ἐδέχοντο τὰς γνώμας αὐτῆς.

Ὁ δὲ Βεζύρης πληροφορηθεὶς τὰ κατὰ τὴν Ἀργυρούπολιν ἔλεγε φανερά, ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἦν κατὰ ὄλητος καὶ ὅτι πολλὰ καὶ μεγάλα διεβλεπεν ἐτι δεῖνὰ τῆς Κρήτης. Καὶ ὁμοίως τὰ ἐθνικατάρατα αὐτοῦ ὄργανα διέψευσαν τὰς πεποιθήσεις του ταύτας. Οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Σερβερ ἐφέντη καὶ ἄλλοι Κρήτες, οἱ πνυταχόθεν ἐπιπεσόντες ὡς μυξί εἰς τὰ ἔλλα τοῦ Κρητικοῦ τραύματος Κωνσταντινουπολίται, Ἀσιανοὶ, Αἰγαίοπελαγίται, Ἡπειρώται, Μακεδόνες καὶ τόσοι ἄλλοι δουλόφρονες καὶ τυχοδιώκται ἐνεθάρρουν αὐτὸν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις του καὶ εἰργάσθησαν τουρκοπρεπέστερον ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὑπὲρ ἐξοντώσεως τοῦ ἔθνους των!!!

Οἱ ἐπικατάρτατοι οὗτοι, δρῶντες τὴν ἀθυμίαν τοῦ προσφιλοῦς τυράννου των, ἠμιλλῶντο τίς αὐτῶν νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ διὰ συμβουλῆς, μᾶλλον βλαβεραῖς πρὸς τὸ ἔθνος καὶ τὴν πατρίδα των, συνάμα δὲ νὰ ἐνθαρρύνῃ αὐτόν, ὅτι, ἂν ἐπιμένῃ, πάντως δὲν θ' ἀποτύχῃ. Οὗτοι συνεβούλευσαν αὐτὸν νὰ προσκαλέσῃ γενικὴν συνέλευσιν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν, ἵνα συσχεφθῇ μετ' αὐτῶν περὶ ἐπιτυχίας. Ἡ γνώμη αὕτη φανεῖσα ἀρεστὴ τῷ Ἀαλῇ ἐπραγματοποιήθη εὐθὺς καὶ ὁ ἀγὼν ἠμείφθη μὲ μόνον τὸν Ὁργανικὸν Νόμον.

Προσῆλθον δὲ ἀρχὰς Ὀκτωβρίου ἀνά 4 ἐξ ἐκάστης πόλεως καὶ ἐπαρχίας, πλὴν τῶν Σφακίων, ὁπόθεν οὐδεὶς προσῆλθεν. Ἀφθονα χρήματα, τιμὰς καὶ δόξας ἀπένευμεν ὁ πανοῦργος Τοῦρκος εἰς τοὺς δουλόφρονας τούτους καὶ εἰς ἕνα ἕκαστον παρεχώρησεν ἀπὸ ἕνα στρατιώτην νὰ τὸν ὑπηρετῇ καὶ τὸν προφυλάττῃ. Οὐχ ἅπαξ συνέφαγε μετ' αὐτῶν. Ταῦτα κατεθάμβωον τοὺς οὐτιδανούς καὶ ἐνόμισαν ἀληθῶς ὅτι εἰσὶ τι. Εἰς τὴν πρώτην συνεδριάσειν τοῖς ἀνήγγειλε τὴν ἀπὸ τοῦ Ἀνακτος πληρεξουσιότητά του, τὰς οὐρανίους δωρεάς, ἃς προτίθεται νὰ χορηγήσῃ εἰς τὴν Πατρίδα των, πλὴν ὅμως ὤφειλον καὶ αὐτοὶ νὰ ζητήσωσιν ὅ,τι ἤθελον, ἐκτὸς τῆς ἐνώσεώς των μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Τοὺς προέτρειψε νὰ συσχεφθῶσιν ἰδιαιτέρως ἐπὶ 8 ἡμέρας καὶ νὰ τῷ προτείνωσι. Νὰ περιγράψωμεν δὲ τὰς σκέψεις, συζητήσεις, προτάσεις καὶ ἀντιπροτάσεις τῶν ἀθλίων τούτων, οὐδόλως ἐσόμεθα πιστευτοί, ὅτι εὐρίσκονται σήμερον τοιαῦτα ἐξαμβλώματα μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους· ἄλλως τε δὲ καὶ ἐπειδὴ προσγίνεται αἴσχος μέγα καὶ αἰώνιον τούτῳ προτιμητέος ὁ πέπλος τῆς σιγῆς.

Ὁ Ἀαλῆς πληροφορηθεὶς ὅτι Σφακιανοὶ τινες θαλασσινοὶ ὑπήκοοι Ἑλλῆνες προτίθενται νὰ δολοφονήσωσιν ἐν μέσῳ τῆς ἀγορᾶς Χανίων τὸν Ὁμῆρ διὰ τὴν κτηνώδη φθορὰν τῆς ῥηθείσης κόρης ἐνώπιον τοῦ αἰχμαλώτου πατρὸς καὶ ζιτῶν, φαίνεται, ἀφορμὴν τοῦτον μὲν νὰ προσβάλῃ, τοὺς δὲ προσελθόντας νὰ εὐχαριστήσῃ, ὅτι δῆθεν φεΐδεται τῆς τιμῆς τῶν ὑπηκόων, προσκάλεσεν αὐτόν ἐν πλήρει συνεδριάσει τῆς ἐνδόξου ἐκείνης ὁμηγύρεως καὶ ἔλεγεν αὐτῷ «Σὺ εἶσαι ὅστις ἐπαρουσιάσθης αὐθορμητῶς εἰς τὴν Α. Μ. τὸν Σουλτάνον καὶ ἐζήτησας 40,000 στρατοῦ νὰ ἔλθῃς καὶ ὑποτάξῃς τὴν Κρήτην εἰς 60 ἡμέρας, ἂν δὲ καὶ ἔλαβες διπλάσιον στρατόν,

τώρα καὶ ἐν ἔτος τί ἔκαμες; Ὁ δ' Ὁμέρ ἀπήντησεν· Ἄλλ' ἐγὼ ἐνόουν νὰ τὴν ὑποτάξω μὲ τὸν στρατιωτικὸν νόμον καὶ οὐχὶ μὲ τὴν πολιτικὴν σας. Ὁ δ' Ἀαλῆς· Καὶ τί ἤθελες κάμῃ μὲ τὸν στρατιωτικὸν νόμον; Ὁ Ὁμέρ· Ἦθελον τάξῃ στοιχηδὸν τὸν στρατόν μου κατὰ πλάτος τῆς νήσου καὶ νὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὸ ἐν ἄκρον ἕως νὰ φθάσω εἰς τὸ ἕτερον, ὥστε νὰ μὴ ἀφίνω ὀπίσω μου οὔτε δένδρον, οὔτε ζῶον, οὔτε ἄνθρωπον. Ταῦτα ἀκούσας ὁ Ἀαλῆς ἐν ἀγανακτήσει ἀνέστη καὶ εἶπε· Καὶ ἠμπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ κῆπος χωρὶς δένδρα, φυτὰ καὶ ἄνθη; Ταῦτα λέγων ἔτεινε τὴν χεῖρα πρὸς τὴν θύραν τῆς αἰθούσης καὶ ἐν ἄκαρρῃ ὁ αἰμοβόρος Ὁμέρ ὀδηγεῖται ἐκείθεν ἴσα πρὸς τὸ ἀτμόπλοιον διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Κατεδικάσθη δὲ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν φθαρῆσαν κόρην μὲ χρηματικὴν ζημίαν, ἣν ὅμως ὁ ὑπερήφανος πατήρ τῆς ποσῶς δὲν ἐδέχθη, ἀλλ' ἠπεῖλει νὰ τὸν φονεύσῃ, ὅπερ δὲν κατώρθωσεν.

Οὕτω τοίνυν τὰ ἐθνοκατάρτα ταῦτα ὄντα ἐργαζόμενα νυχθημερὸν πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως πρὸς ματαίωσιν τῶν ἐθνικῶν πόθων, κατώρθωσαν τέλος νὰ διαφθεῖρωσιν ἐνίους Κυθωνιάτας, Κισσαμίτας καὶ Ἀποκορωνίτας. Καὶ διὰ μέσου τούτων ὀσημέραι ἐπολλαπλασιάζετο ὁ σπόρος τῆς διαφθορᾶς, ἥτις τοσοῦτον κατεδηλητήριασε τὰ ἀπλοϊκὰς καρδίας τῶν χωρικῶν, ὥστε πολλοὶ δὲν ἠσχύνθησαν νὰ λάβωσι καὶ τὰ ὄπλα κατὰ τῶν τέως συναγωνιστῶν καὶ τῆς Πατρίδος των!

Ἐντεῦθεν ἤρξατο χαλαρούμενος ὁ ἀγὼν καὶ πολλὰς ἀσχημίας περιβαλλόμενος, ἀλλ' ἡ μεγάλη τῆς Γ. συνελεύσεως ἐπιρροή ἐξεμηδένιζεν ἔτι πολὺν χρόνον τὰς πολυειδεῖς μηχανορραφίας τῶν ἀθλίων ἐκείνων ὄντων, εἰς οὓς δι' ἀμοιβὴν τῶν κατὰ τῆς Πατρίδος των ὑπηρεσιῶν ὁ πολέμιος ἔδωκε πασαλίκια, προεδρεῖα, παρὰσημα καὶ τόσα ἄλλα ἀξιώματα καὶ χρήματα ἀναλόγως τῆς ὑπηρεσίας ἐκάστου. Ὁ Βεζύρης οὕτως ἐργασθεὶς ἐπὶ πέντε μῆνας ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης μὲ πλήρη ἐπιτυχίαν.

Οὐ μὴν ἀλλὰ τὸ συσσωρευθὲν τοῦτο σκυλολόγιον ἐν τῇ χορείᾳ τῆς Κυβερνήσεως δὲν ἠδυνήθη νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς οικείας θέσεις μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν, καθότι, μ' ὄλην τὴν τρομοκρατίαν οἱ εὐγενεῖς ἀγωνισταὶ γινώσκοντες τὴν προτέραν αὐτῶν ἀξίαν καὶ τὰ μέσα τῆς προαγωγῆς των, περιεφρόνουν

αὐτοὺς οἰκτρῶς. Ἡ περιφρόνησις αὕτη πρὸς τὰ ὄργανά της, ἡ Κυβέρνησις ἐνόησεν, ὅτι οὐχὶ βραδέως ἤθελε μεταδοθῆ καὶ εἰς ἐαυτὴν καὶ ἀπολέσῃ αὐτὴς τὸν σεβασμὸν καὶ τὸ γόητρόν της· ὅθεν ἤρξατο νὰ ἀντικαθιστᾷ ἀνὰ ἕνα τούτων διὰ τῶν πρωτεπαναστα- τῶν, ὥστε ἐν βραχεῖ χρόνῳ μόλις τοὺς μᾶλλον χρησίμους εἰς τὸ εἶδος τῶν ἐτήρησεν, εἰς τὰς θέσεις τῶν. Δὲν ἐβράδυναν ὁμῶς τὰ πάθη τῶν συναγωνιστῶν ἀλληλομχούντων νὰ ἐξουδετερώσωσιν ἀλλήλους καὶ νὰ ὑποβοηθήσωσι τοὺς Τούρκους, ἵνα ἐπαναφέρωσι αὐτὴς τοὺς φίλους τῶν εἰς τὰς προτέρας τῶν θέσεις, ἃς ἤδη κατέ- χουσι καὶ τοὺς δημιουργοὺς αὐτῶν οἰκτρῶς καὶ δικαίως ἀπωθοῦ- σιν (α). Ἄλλ' ἐπανελθωμεν εἰς τὰ ἐν Ἀργυρουπόλει διαδραμα- τισθέντα.

Ἄφου ἡ ἐπελθούσα ἐπιτροπὴ ἀνέτρεψε τὰ μελετώμενα σχέ- δια περὶ ἀλλαγῆς τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος, αὐτοὶ μὲν ἀπῆλ- θον ἐξασφαλισθέντες εἰς Ἀθήνας καὶ ἦν χρηματικὴν ἀμοιβὴν σῶαν ἔχοντες ἡσύχαζον, οἱ δὲ κοῦφοι Κρήτες ἀπεφάσισαν νὰ ἐξα- κολουθήσωσιν ἐπ' ἀόριστον σφαζόμενοι. Ταῦτοχρόνως δὲ ἐψήφι- σαν ἐναυθὰ νὰ ζητήσωσι καὶ δάνεια εἰς ἴδιον βάρος τῆς Κρήτης ἐπὶ ὑποθήκῃ τῆς ἐν Κρήτῃ μοναστηριακῆς περιουσίας, ὥστε μὴ ἦτο ἀρκετὴ συνεισφορά ἡ καθολικὴ καταστροφή τῆς νήσου χάριν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου.

Μετὰ τὰς ἀνωφελεῖς ταύτας πράξεις ἡ μὲν Συνέλευσις καὶ Κυβέρνησις μετέβησαν εἰς τὸ Ἀμάρι, οἱ δὲ ὀπλαρχηγοὶ ὅπου ἡ ἀνάγκη προσεκάλεε αὐτούς. Καὶ οἱ Σφακιανοὶ ἔχοντες τανῦν στρα- τιωτικὸν κέντρον διέτρεχον πανταχοῦ προσφέροντες θύματα πολλά. Ἄλλ' ἡ ἐξακισχίλιος φρουρά, ἣν ἀφῆκε καὶ καλῶς ὠχύρωσεν ἐν Ἐμπροσγιαλῷ ὁ Ὀμέρ, δὲν ἐπέτρεπε τοῖς Σφακιανοῖς νὰ τρέχωσιν εἰς τὰς ἐξω ἐπαρχίας συνεχῶς, ὡς τὸ πρότερον, διότι οἱ Τούρκοι ἐ- ποιοῦν συνεχεῖς ἐξορμήσεις καὶ συνεχεῖς συγκρούσεις ἐλάμβανον χώραν, ἀφ' ὧν οὐκ ὀλίγα θύματα Σφακιανῶν ἀριθμοῦνται. Εἰς μίαν τοιαύτην συμπλοκὴν ἐν Ἀνωπόλει ἐφονεύθη καὶ ὁ Γεώργιος Τσε- λεπής, ἀρχηγὸς τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῶν Σφακιῶν. Ὁ θάνατος

(α) Ἡ Σύμβασις ὁμῶς τῆς Χαλέπας κατέστρεφεν ἄρδην τὴν πορείαν τῶν τοιούτων κατόπιν.

τοῦ ἀνδρὸς τούτου παρέσχε λύπην μεγάλην εἰς τοὺς Σφακιανοὺς ἕνεκεν τῆς σεμνότητος, τῆς φιλοπατρίας καὶ τῆς παραδειγματικῆς αὐτοῦ τιμιότητος. Ἦτο δὲ ἐπ' ἀδελφῶ ἀνεψιὸς τοῦ συνωνύμου ἡρωῶς τοῦ κατὰ τὸ 1821 διαπρέψαντος, υἱὸς δὲ τῆς μνηστῆς ἐκείνου (δρα σελ. 171).

Οἱ Σφακιανοὶ ἐξοργισθέντες διὰ τὸν θάνατον τοῦ Γ. Τσελεπῆ καὶ ἄλλων τινῶν ἀπεφάσισαν κακῶς νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν Τούρκων καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πύργους καὶ τὰ ὄχυράματά των ἢ ἐπιθεσις ἐγένετο σφοδρὰ ἀπὸ τὰς ὑπερκειμένας θέσεις ἐπὶ 22 συνεχεῖς ὥρας, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο ἦν τὸ ἀποτέλεσμα, τῶν Τούρκων δυνάμεων ἐντὸς τῶν πύργων, ἢ ὅτι ἐφρονεύθησαν περίπου 10 ἄνδρες, ἀριστοὶ μαχηταί, καὶ πλείστοι ἐπληγώθησαν. Οἱ Τούρκοι ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῆς φθορᾶς τοσούτων ἀνδρῶν ἐπέδραμον εἰς μακροτέρας ἀποστάσεις καὶ συνεχῶς ἠπειλοῦν τοὺς Ἕλληνας. Ἡ αὐθάδεια ὅμως τῶν Τούρκων ἔπρεπε νὰ ῥαπισθῆ ἰσχυρῶς, ὅπως ἔχωσιν ὀλίγην ἕνεσιν οἱ Ἕλληνες. Καὶ εὐτυχῶς δὲν ἐβράδυνε νὰ εὐρεθῆ πρὸς ταῦτο κατάλληλος εὐκαιρία. Ὅτε δηλ. ἐξώρμησαν ὑπὲρ τὰς 5,000 Τούρκων καὶ ἀνήλθον ὄλιγο ἀκαταπολέμητοι μέχρι τῆς κορυφῆς Φράτσια, διήλθον δὲ καὶ τὸ Ἄσφενδον, τότε συνασπισθέντες οἱ Καλλικρατιανοί, Ἄσφενδιῶται καὶ Ἰμβριῶται ἐπετέθησαν ἰσχυρῶς κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἔτρεψαν αὐτοὺς εἰς τὰ ὀπίσω. Τότε ἐκεῖ κατὰ τύχην εὐρεθίς μετὰ σώματος ἐθελοντῶν ὁ Κορωνάιος σπεύδει εἰς καταδίωξιν τῶν φευγόντων διωκομένων οὕτως ὑπ' ὄλιγον ὁμοῦ ἄχρι τῆς φωλεᾶς των. Κατὰ τὴν κατωφερῆ αὐτῶν ὑποχώρησιν ἔπαθον ἀκριβῶς ὅσων καὶ πρό τινος ἔπαθεν ὁ Μουσταφᾶς εἰς τὸν Κατρέα. Ἀνὰ δεκάδας ἐπιπτον οἱ ἄθλιοι εἰς τὴν ἀνώμαλον καταδίωξιν τὰ ὄπλα των, τὰ πολεμικὰ, τὰς σημαίας, τὰ διερευνηθέντα φορέματα καὶ πᾶν ὅ,τι ἔφερον κατέλειπον κατὰ τὴν κατεσπευσμένην φυγὴν των. Σώματα δ' ἀφήκαν βορὰν τῶν ὀρνέων 723 κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὁμολογίαν. Σφακιανοὶ δὲ καὶ ἐθελονταὶ ἐφρονεύθησαν ὡς 6 ἄνδρες, οἱ πλείστοι σπουδαῖοι, ἐπληγώθησαν δὲ καὶ πολλοί, ἐν οἷς καὶ ὁ Μ. Μπολιώτης, ἀρχηγὸς τῶν Ἄσφενδιωτῶν.

Ἡ φθορὰ αὕτη ἀκούοντως ἐσφρόνισε τοὺς Τούρκους, ὥστε οὐδεμίαν σπουδαίαν εἰς τὸ ἐξῆς ἐποίησαν ἐξόρμησιν. Οἱ δὲ Σφα-

κιανοὶ διέτρεχον αὐθις ὄλην τὴν Κρήτην ἀγωνιζόμενοι, ἰδίως δ' εἰς Ῥεθύμνην καὶ Ἀποκάρωνα ἐποίουν συνεχεῖς ἐκδρομὰς καὶ μάχας σπουδαίας. Ἐν μιᾷ τοιαύτῃ παρὰ τῷ χωρίῳ Κάϊνα γενομένη ἐπληρώθη καὶ ὁ Σταυράκης Παπαδοπετράκης ἐκ Καλλικρατιανῶν τούς, θραυσθέντος τοῦ μηροῦ. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Καλλικρατιανῶν Παντελῆς Παπαδάκης προλαβὼν ἤρατο ἐπ' ὤμων τὸν πληγωθέντα πρωτεζάδελφόν του· ἀλλ' ἐνῶ ἔτρεχε νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ τῆς μάχης, ἔρχεται καὶ ἄλλη σφαῖρα, ἣτις ἔθραυσε καὶ τούτου τὸν αὐτὸν μῆρον παραδόξως καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς μέτρος. Ἐπεσον καὶ οἱ δύο ἡμίθανεῖς παρατηροῦντες ἀλλήλους καὶ τὴν μάχαιραν τῶν ἀγρίων πολεμίων προσδοκῶντες. Εὐτυχῶς ὅμως στραφέντων τούτων ἀλλαγῆς διαταγῆ τοῦ στρατηλάτου ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ παρόντος· μετὰ δ' ἐξάμηνον φοβερὰν ταλαιπωρίαν ἀπέφυγε μὲν τὸν θάνατον ὁ δυστυχὴς Σταυράκης, ἔμεινε ὅμως χωλὸς διὰ παντός. Ὁ δὲ Παντελῆς μετὰ τρίτῃ θλιβεράν νοσηλείαν ἀπέθανεν. Οὗτος, ἦν, ὡς προείπομεν, ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Δασκαλιανῶν· ἀνὴρ λεοντόκαρδος, ῥωμαλαϊότατος, ἀριστεύσας ἐν πλείσταις μάχαις, εὐειδὴς καὶ στιβαρός. Ἀπέθανε δὲ μόλις ἄγων τὸ 30 ἔτος τῆς ἡλικίας του. Ἡ Πατρίς καὶ οἱ συναγωνισταί του ἐθρήνησαν αὐτὸν πικρῶς, καὶ εἰς τὴν θέσιν του οὐδεὶς ἄλλος διωρίσθη.

Ἐξηκολούθει δὲ νὰ μένῃ ἄχρι τέλους ἐν Σφακίοις ὁ στρατὸς οὗτος, καίτοι συνεχῶς ἀπεδεκατίζετο ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς, καὶ μεγάλως συνετέλει εἰς τὸν σκοπὸν του· ἠμπόδιζε δηλ. τοὺς Σφακιανούς νὰ ἐκστρατεύωσι συνεχῶς καὶ νὰ λαμβάνωσι τι ἐκ τῶν ἐξ Ἑλλάδος ἀποστελλομένων· διότι ἀποβιβαζομένων ἀλλαγῆς τῶν χρειωδῶν αὐτοὶ δὲν προσλάμβανον νὰ λάβωσι μερίδον, ὥστε ἦλθον εἰς μεγίστην στενοχωρίαν καὶ ἀνήκουστον στέρησιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔρριψαν εἰς τὴν θέσιν Ἀποκλείστρα ἐν πλοῖον φορτωμένον ἐκ σίτου οἱ κυβερνῶντες αὐτό· ἔνευσον εἰς τοὺς παρευρεθέντας νὰ τὸ παραλάβωσι, τοῖς ἠνέωξαν καὶ τὰς ἀποθήκας· πλὴν οἱ μωροὶ νομίσαντες παγίδα τὸ διάβημα τοῦ πλοιοάρχου δὲν ἔλαβον σχεδὸν τίποτε, τὸ δ' ἐγκαταλειφθὲν πλοῖον παρασυρθὲν ὑπὸ τῶν ρευμάτων εἰς τὸ πέλαγος συνελήφθη ὑπὸ τουρκικοῦ ἀτμοπλοίου. Τὸ πλήρωμα ἐζήτησε νὰ τοῖς ὑποδειχθῇ ὁδὸς διὰ τὰ Χανία, ὥσπερ καὶ ἐγένετο.

Καθ' ὅσον δ' ὁ χρόνος παρήχθητο, ἡ ἐλπίς ἐμειοῦτο καὶ τὸ πῦρ τῶν Ἑλληνικῶν ὄπλων ἐξησθένει, τούναντίον δ' ἡ δύναμις τοῦ πολεμίου ἐκραταιοῦτο καὶ τὰ ὄργανα τῆς ῥαδιουργίας ἐναμίλλως ἐπολλαπλασιάζοντο καὶ αἱ μάχαι ἀπέβαινον πάντοτε σχεδὸν ὑπὲρ τοῦ πολεμίου. Ἀλλεπαλλήλως κατελάμβανον ἐπικαίρους θέσεις στρατηγικὰς καὶ πύργους ὠκοδόμουν ἐπ' αὐτῶν, δι' ὧν ὁ κύκλος τῶν ἀγωνιστῶν ὀσημέραι περιεστέλλετο καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τμημάτων συγκοινωνία διεκόπτετο καὶ κατὰδῆλον πλέον τὸ ὀδυνηρὸν τέλος τοῦ μεγίστου τῶν Κρητικῶν ἀγῶνων ἐγένετο.

Τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ὀρῶντες ψηλαφητὴν οἱ ἀρχηγοὶ καὶ σωματάρχαι τῶν ἐθελοντῶν, ἀφοῦ καὶ οὗτοι συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῶν ἐν Ἀργυρουπόλει ἐνεργειῶν, ἀνεχώρουν εἰς Ἀθήνας, οἱ δὲ αἰεὶ εὐπιστοὶ καὶ ἀπερίσκεπτοὶ Κρήτες, οἱ ὅποιοι δύνανται μὲν νὰ καταπλήξωσι τὸν κόσμον διὰ τῆς ἀνδρείας των, νὰ ἐπισύρῳσι δὲ τὸν οἶκτον αὐτοῦ διὰ τῆς εὐπιστίας καὶ ἀπερισκεψίας των, ἐξηκολούθουν ἔτι νὰ προσφέρωνται θύματα ἀφροσύνης, ἄλλοι δὲ νὰ ὑποτάσσωνται ἀγελῆδον εἰς τὴν ἀπόλυτον διάθεσιν τῶν σφαγέων των, χωρὶς νὰ φροντίζωσι πλέον οὔτε περὶ ἐνώσεως, οὔτε ὑπὲρ αὐτοδιοικήσεως!

Τὴν διαγωγὴν ταύτην τοῦ ἀπεινωσμένου λαοῦ καθορῶντες οἱ τῶς ἀρειμάνιοι τῆς συνελεύσεως ἐγνωμάτευον ἀναιδῶς νὰ προδῶσιν εἰς διάβημα, δι' ὃ πρὸ ὀλίγων μηνῶν κατεδικάζον ἄλλους εἰς ἠθικὸν θάνατον! Ἀλλὰ τὸ δὴ περίεργον, ὅτι οἱ πρῶην θιασῶται τῆς μεταβολῆς τοῦ προγράμματος δὲν συνεφώνουν πλέον εἰς τοῦτο, πεποιθότες, ὅτι καὶ τούτου ἡ ὥρα ἤδη παρήλθε, καὶ ἐπομένως «ὄφειλον νὰ ἐνταφιάσωσι τὸν ἀγῶνά των μὲ τὸ ἴδιον αἱματόφυρτον φόρεμά του», ἐκραύγαζε διηνεκῶς ὁ προρρηθεὶς Γρηγόριος· διότι οὗτος, ἐκτὸς τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἀντιλήψεων, ἔχων προηγουμένας στενὰς σχέσεις μεθ' ὄλων τῶν ἐν Χανίοις Προξένων διεφωτίζετο καὶ παρ' ἐκείνων ἀενάως. Ἐγραψε δὲ καὶ τότε πρὸς τινὰς ζητῶν ἐμπιστευτικῶς γνώμην περὶ τοῦ προκειμένου. Οἱ Πρόξενοι ὡς ἐκ συνθήματος ἀνήγγειλαν αὐτῷ τοὺς δισταγμούς των, λέγοντες, ὅτι τοῦτο ἐξήρηται ἀπὸ τὴν θέλησιν τῆς Πύλης κτλ. Ὁ δὲ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας, ὁ τιμιώτατος Δίξων, ἀπήντησε καθαρῶς καὶ σαφῶς ὡς ἑξῆς.

Ἄκριβέ μου φίλε ἄγιε Ἡγούμενε Γρηγόριε. Λυποῦμαι πολὺ, διότι εἶμαι εἰς θέσιν νὰ Σας ἀναγγείλω, δι' ὅσα μὲ ἐρωτᾶτε, ὅτι τὰ πράγματα ἐπροχώρισαν τόσον πολὺ εἰς τὸ σημεῖον, καθ' ὃ οὐδεμίαν μοι δίδουσι πιθανότητα ἐπιτυχίας αἱ μελετώμεναι ἀπαιτήσεις Σας, διότι ἐβραδύνατε καὶ ὑπετάχθη ὁλος ὁ λαὸς καὶ οἱ Τούρκοι ἐγένοντο πολὺ ἰσχυροί. Ὅθεν νομίζω καλὸν νὰ παύσωσι πλέον αἱ αἵματοχυσίαι καὶ νὰ συμβουλευήσῃτε τοὺς πατριώτας Σας νὰ παρεχθῶσιν ὅσα παρεχώρησεν ὁ Ἀκλή πασᾶς εἰς τὴν Πατρίδα Σας. ἔστω καὶ ἀνάξια τῶν μεγάλων θυσιῶν Σας. «

Δέξασθε κτλ.

Χαλέπα 3)15 Ἰουλίου 1868

Ὁ φίλος Σας

ΔΙΕΩΝ (α).

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἀποκορώνων γέρον Κώστας καὶ πολλοὶ ἕτεροι ἐπανεληθόντες ἐξ Ἀθηνῶν κατόπιν ἐκόμισαν τὰς αὐτὰς ἀπελπισίας. Ταῦτα πληροφορηθέντες καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν μετέβησαν εἰς Ἀμαρί, ὅπου ἦν τότε ἡ συνέλευσις, ἵνα ἐξαναγκάσωσιν αὐτὴν νὰ ἐγκαταλείψῃ ὀριστικῶς τὸ πρόγραμμα, ὅπερ ἐπὶ τοῦ προκρίτου κατέστη ἀπραγματοποιήτον, καὶ ψηφίσωσι τὸ τῆς αὐτονομίας Πολιτείας. Ἄλλ' οὔτε τὰ μέλη τῆς συνέλευσεως, οὔτε οἱ ὀπλαρχηγοὶ καὶ λοιποὶ εὐρέθησαν σύμφωνοι εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ προγράμματος. Τότε δὲ πρώτην φοράν ἠκούσθη καὶ νέον ἐξ Ἀθηνῶν πολιτικὸν δόγμα «προτιμότερον ἢ ἐντιμότερον πτωσίαι τῆς ἀτίμου Ἡγεμονίας». Τοῦτο ἀκούσαντες οἱ πολλοὶ λαχθῆν συνελθόντες ἐν Ἀμαρίφ ὄχλοι ἐπετέθησαν κατ' ἀλλήλων καὶ μόλις διεσώθησαν ἔνιοι ἀπὸ τὸν προφανῆ θάνατον. Οἱ Ἀσκυφιῶται καὶ Καλλικρατιανοὶ διεκρίθησαν εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἀλλοκότου τούτου δόγματος ἀγανάκτησιν, διότι ἐκ μὲν τῶν Ἀσκυφιῶτῶν ἀκριβῶς τὸ ἥμισυ, τὸ ὅλον 74 ἄνδρες ἄριστοι μαχηταί, ἐκ δὲ τῶν

(α) Ἐπαναστατήσας ὁ Ἡγούμενος οὗτος ἔγραψε τῷ Δίξωνι νὰ προστατεύσῃ τὴν Μοῆν του ἁγίου Τριάδα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Λαβὼν δ' ἐκείνος τὴν ἐντολὴν μετέβη εἰς τὸν Μουσταφᾶν καὶ τὸν ὑπεκρέωσε νὰ διατάξῃ εἰς τὴν Μοῆν φρουράν, ὅπερ καὶ ἐγένετο μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως, ὥστε οὐδὲν αὐτῇ ἔπαθε. Τοῦτο ἐγένετο καὶ εἰς τὰς λοιπὰς δύο μονὰς ἔπειτα κατὰ μίμησιν, αἵτινες καὶ ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν φθοράν.

Καλλικρατιανῶν, πλέον ἢ τὸ ἡμισυ. 63 ἄνδρες ἐπίσης ἄριστοι μαχηταί, εἶχόν πέση ἐνδόξως ἐν ταῖς μάχαις.

Καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς ὑπὲρ τῆς καταπαύσεως τῶν αἱματηρῶν σκηνῶν καὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἀπραγματοποιήτου προγράμματος «τῆς Ἐνώσεως» Γρηγόριος ἔλεγεν αὐτοῖς. «Πατριῶται! Καὶ ἐγὼ εἶμην πρὶν τῆς ιδέας σας καὶ φανερὰ τὸ ἐφώνηξα καὶ πολλὰς ὑβρεις καὶ συκοφαντίας ἤκουσα καὶ εἰς καταδίκην ὑπεβλήθην, ἀλλὰ τότε ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ, διότι καὶ αὐτὸς ὁ Ἄαλη πᾶσας καθαρὰ καθαρὰ μᾶς ὑπέσχετο ἐν τοιοῦτον πολίτευμα ἡμεῖς, ὁμοῦς ἐξαπατηθέντες τότε τὸ ἀπερρίψαμεν λίαν ἀφρόνως· τῶρα δὲ ὅπου τὸ θέλομεν ἡμεῖς, οἱ πολέμιοι γενόμενοι ἰσχυροὶ δὲν τὸ θέλουσι. Σας βεβαιῶ λοιπὸν ὅτι δὲν θὰ γίνῃ τίποτε, καὶ ἐντιμότερον θεωρῶ νὰ θαψώμεν τὸν νεκρὸν μὲ τὰ αἱματωμένα του βροῦχα. ἄπερ εἰσὶν ἐνδοῖα, παρὰ νὰ τοῦ βάλωμεν ἄλλα ἔδοξα.» Ἀντὶ δὲ νὰ συζητήσῃ ταῦτα ὁ μωρὸς λαός, μόλις δὲν ἐλιθοβόλησε τὸν λαλοῦντα κραυγάζων· «Δὲν εἴμεθα ἡμεῖς καλῆτεροι ἀπὸ τοῦ Μαυροβουίνου, τοὺς Σέρβους, τοὺς Βλάχους, τοὺς Σαμίους ὅπου ἐδέχθησαν, τοιαῦτα πολιτεύματα καὶ περνοῦν κλά.» Ἄλλοι δὲ ἐκραύγαζον· Γούμενε! Γούμενε! Πατρίς εἴν' αὐτὴ καὶ χάνεται, τί εἶν' αὐτὰ ποῦ λές;

Μετὰ πολλὰς δὲ τοιαύτας λογομαχίας ὑπεσχέθησαν οἱ πληρεξούσιοι, ὅτι θὰ ποιήσωσι τὸ θέλημά των· καὶ οὕτω τὸ μὲν πλῆθος διελύθη, ἡ δὲ συνέλευσις μεταβᾶσθαι εἰς Αὐλοπόταμον, ὅπου συνήλθον καὶ πολλοὶ ὅπλαρχηγοί, ἐψηφίσαντο (24 Σεπτεμβρίου 1868) ἐν Κράνα τὴν ἀλλαγὴν τοῦ προγράμματος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ῥηθέντος Γρηγορίου, τὸν ὅποιον ἐθεώρουν πρότερον ἀνόητον, τότε δὲ ὡς τὸν μαλλον συνετόν, συμβουλευόντα πρὸ καιροῦ νὰ πράξωσιν ἐν ἐπιτυχίᾳ, ὅτι νῦν προτίθενται νὰ ζητῶσιν ἐν ἀμφιβολίᾳ. Οὗτος ἤρνετο ἀποτόμως, οὐ μόνον νὰ ἐργασθῇ εἰς παράκλιρον θέμα, ἀλλ' οὐδὲ νὰ μεταβάλῃσι πλέον τὸ πρόγραμμα τοῦ ἀγῶνος. Ἐπὶ τέλους ὁμοῦς αἱ μομφαὶ πάντων ἐξηνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐργασθῇ παρὰ τὴν γνώμην του, μόνον ἵνα μὴ αἰτιῶνται αὐτοῦ ἔπειτα ὡς ἐμποδίσαντος τὸ μέγα τῆς πατρίδος συμφέρον, τὴν ἀνεξάρτητον Ἡγεμονίαν, ἣν πάντες ἐθεώρουν ἐτι κροτρωτὴν· «τὴν ἡγεμονίαν ἔχομεν ἡμεῖς εἰς τὸ χέρι, ὅταν τὴν θέλωμεν», ἔλεγον.

Περαιωθείσης δὲ τῆς ἐργασίας ἀπέστειλαν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα εἰς τε τὴν Πύλνν καὶ τὰς Δυνάμεις, ἀλλ' οὐδαμοῦ εὔρον ὑποδοχὴν, διότι, ὡς εἶδομεν, τὸ περὶ τὸν Ἀαλῆ συσσωρευθὲν σκυλολόγιον, καὶ τὴν τήθεννον τοῦ ἀντιπροσώπου αὐτοβούλως περιβληθέν, εἰργάζετο πρὸ πολλοῦ ἀντιθέτως καὶ τὰ πράγματα εἶχε διαστρέψῃ, καὶ τὰς Κυβερνήσεις ἄλλως διαφωτίσῃ κατὰ τὰς ὁρέξεις τοῦ Ἀαλῆ, ὥστε οὐδ' ἐπισήμου ἀπαντήσεως ἠξιώθημεν.

Τοῦτο ἤρκεσε νὰ δικαιώσῃ τοὺς πρσβεύοντας τὸ ἄνω πολιτικὸν δόγμα, ὅπως κατόπιν διαμαρτύρωνται δῆθεν κατὰ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ προγράμματος τῆς «Ἐνώσεως» διότι οἱ τοῦτο πράττοντες ἀνεγνώριζον δῆθεν ἐπισήμως τὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ τῆς Κρήτης ὡσεὶ μὴ εἶχον ἀναγνώρισῃ αὐτὴν οὕτω μυριακίς ἕως τότε. Οἱ Κρήτες δι' ἐπισήμου ἀναφορᾶς των, ἵνα ἀπαλλαγῶσιν ἀπὸ τῆς Ἐνετικῆς καλοδιοικήσεως, προσεκάλεσαν τὸν Σουλτάνον εἰς κατάκτησιν τῆς πατρίδος των· οἱ Κρήτες μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου κατὰ τὴν ἐξωσιν τῶν Ἐνετῶν, ὅτε ὁ Σουλτάνος προέτεινε αὐτοῖς, ἵνα, ἐὰν ἤθελον, ἀποσύρῃ τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Κρήτης· καὶ ἀφήσῃ εἰς αὐτοὺς αὐτοδιοικήσιν μὲ φόρον ὑποτελείας, ἐζήτησαν ἐπισήμως δι' ἀντιπροσωπείας των νὰ μένη καὶ διοικῆ τὴν Κρήτην αὐτός (ὄρα σελ. 110). Ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς ὀδυνηρὰς πτώσεις τοσούτων ἐπαναστάσεων πόσα ἔγγραφα ἐπίσημα ἔλαβον χώραν; πόσαι ἀναφοραὶ ἐπίσημοι κατὰ καιροὺς ἐγένοντο, δι' ὧν ἀνεγνώριζετο κατακτητῆς καὶ αὐτοκράτωρ κύριος; Καὶ ἐπὶ τῆς ιδιότητός του ταύτης ἐρειδόμενοι ποσάκις ἐζήτησμεν καὶ ἐδέχθημεν δικαιώματα καὶ προνομίας τῆς Κρήτης παρ' ἐκείνου (α); Ταῦτα πάντα βεβαίως δὲν ἠγνούουν οἱ ἀγνότατοι πατριῶται, ἀλλ' οὐδ' ὅτι ἡ πράξις ἐκείνη ἦν ἐξ ἐλευθέρου θελήσεως τοῦ λαοῦ, οὐδ' ὅτι δύναται ποτε νὰ περιβληθῇ χαρακτηρὰ ὅποιον αὐτοὶ σκοπῶμεν τῇ ἑδῶικαν. Ταῦτα ἐγένοντο μόνον, ὅπως γίνωσι φίλοι τοῖς ἐν Ἀθήναις καὶ τῷ Ταμίῳ.

Τέλος δὲ ἀποτυχόντες καὶ ἐκ τοῦ διαθήματος τούτου, ὅπερ οἱ πλεῖστοι ἐπίστευον ὅτι ἦτο λίαν κατορθωτόν, περιήλθομεν εἰς

(α). Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ τὸ 1878 ἐν Χαλέπῃ, ὅτε πολλοὶ ἐξ ἐρεινῶν παρεδέχοντο καὶ ὑπέγραφον!

τέλειαν ἀπογνώσιν καὶ αἱ ἐπαρχίαι τῆς Ῥεθύμνης ἀπομιμούμεναι τὰς γειτονικὰς τοῦ Ἡρακλείου ἀλλεπαλλήλως ὑπετάσσοντο ἐν ἀπογνώσει καὶ μόλις ὀλίγοι τινές ἔνεκεν φιλοτιμίαις ἔμενον ἔτι περιπλανώμενοι εἰς τὰ χιονοσκεπῆ ὄρη. Τῶν πραγμάτων οὖν οὕτως ἐχόντων ἡ συνέλευσις δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ διαμένῃ ἐν ἀσφαλείᾳ εἰς τὰς ἐπαρχίας ταύτας καὶ ἀνεχώρησεν ἀρχὰς Ὀκτωβρίου εἰς τὰ Σφακία, ἅτινα διετέλουν ἔτι ἐν πλήρει ἐπαναστάσει, οὐχὶ λόγῳ ἐλπίδος, ἀλλὰ φιλοτιμίας. Καὶ αἱ ὄμοροι δὲ δυτικαὶ ἐπαρχίαι ἠιόθιμον ἔτι ὀλίγους ἐπαναστάτας. Τὴν ἀλλεπάλληλον πτώσιν τῶν ἐπαρχιῶν πληροφορούμενοι οἱ ἐν Ἀθήναις ἐξηκολούθουν ἀποστέλλοντες εἰς τὸ κρουρογέτον σώματα ἐθελοντῶν, οὐχὶ διότι ἐπίστευον, ὅτι ἄνευ τοῦ ἰθαγενοῦς στοιχείου ἠδύνατο νὰ τηρήσῃ τὴν ἐπανάστασιν, ἀλλ' ὅπως σωθῶσιν αὐτοὶ οὗτοι ἀπὸ τὴν ὄργῃν τοῦ ἐν Ἀθήναις συρφετοῦ.

Καὶ ἐν τούτοις μόλις παρήλθον 40 ἡμέραι ἀπὸ τῆς εἰς Σφακία προσφυγῆς τῆς Γ. Συνελεύσεως καὶ ἔγνωσαν, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ θέσις τῶν ἀποβαίνει ὁσημέραι ἀκροσφαλῆς· διότι καὶ οἱ Σφακιανοὶ καθορῶντες τὴν ὑποταγὴν ἀπάσης τῆς Κρήτης ἀφ' ἑνός, τὴν ἐν Ἐμπροσγιαλῷ ὁσημέραι αὐξάνουσαν δύναμιν τῶν Τούρκων, τὸν δὲ Σάββα, ὑποδιοικητὴν, ἀγέρωχον καὶ ἀπειλητικὸν γενόμενον ἀφ' ἑτέρου, ἤρξαντο καὶ αὐτοὶ ν' ἀποσύρονται ἀπὸ τὰς ἐπαναστατικὰς Ἀρχὰς καὶ νὰ περιφρονῶσι τὰς διαταγὰς τῶν. Μάλιστα δὲ θεσιθῆρές τινες ἤρξαντο ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου νὰ συνεννοῶνται μυστικῶς μετὰ τοῦ Σάββα.

Τὴν διάθεσιν ταύτην τῶν Σφακιανῶν καθορῶν ὁ τότε προδρεύων Γρηγόριος ἐνόησεν, ὅτι τὸ πολυμελὲς τοῦτο σωματεῖον, σὺδὲ ἐνταῦθα ἠδύνατο πλέον νὰ διατηρηθῇ· διὸ καὶ προέβη ἐν Ἀσφένδῳ εἰς τὴν διάλυσίν του (12 Νοεμβρίου) λόγῳ, ὅτι ἡ παρουσία τῶν πληρεξουσίων ἦτο μᾶλλον ἐν ταῖς οἰκείαις ἐπαρχίαις ἀναγκαία, πράγματι δὲ ἐφοβεῖτο νυκτερινὴν ἐπίθεσιν τῶν πολεμίων, ὄντων πλησίον αὐτοῖς. Τοῦτο συνησθάνοντο πάντες καὶ οὐδεὶς ἀντέλεξεν εἰς τὸ μέτρον τοῦ Προέδρου.

Διαλυθείσης οὕτω τῆς Συνελεύσεως ἔμεινε κατ' ἐντολὴν αὐτῆς ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις, διότι ὡς ὀλιγομελὲς ἠδύνατο νὰ συντηρηθῆται καὶ ἐργάζεται συμφῶνως ταῖς περιστάσεσιν. Ἐνετάλη

δὲ παρουσιασθείσης ἀνάγκης ἐπειγούτης νὰ προσκαλέσῃ τὰ Προεδρεῖα ἐν ὠριμῆ-φ τόπῳ καὶ χρόνῳ εἰς σύσκεψιν. Ἄλλὰ φεῦ! Δὲν παρήλθον πολλὰ καὶ ἡμέραι καὶ ἐπραγματοποιήθησαν αἱ ὑπόνοιαι τοῦ Προέδρου, ὧν ἕνεκα διέλυσε τὴν συνέλευσιν. (οἱ δύσμοιροι! οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Κυβέρνησιν διαμένοντες ἄνω τοῦ χωρίου Γωνιάς (σχεδὸν πρὸς τῆ θέσει ὅπου ὑπεγράφη ἡ ἀποκήρυξις τοῦ Σουλτάνου καὶ τὸ πρόγραμμα «Ἐνωσις ἢ Θάνατος») καὶ προδοθέντες περιεκυκλώθησαν μέσῃ νυκτὸς ὑπὸ τῶν πολεμίων. Τὸν κίνδυνον ἐνόησαντες, εἰ μὲν προλαβόντες ἐπόθησαν διὰ τῆς φυγῆς, οἱ δὲ κατακορημισθέντες ἀπὸ τὰ προκείμενα ὕψη ἀπέθανον καὶ ἄλλοι, συλληφθέντες κατεκρεογήθησαν. Αἱ δὲ σφραγίδες καὶ τὰ ἔγγραφα περιήλθον εἰς τοὺς πολεμίους.

Ἄλλὰ καὶ ὕστερον ἀφ' ὅλα ταῦτα, οἱ ἐν Ἀθήναις ἐπέμενον ἀποστέλλοντες ἐθελοντὰς εἰς τὸ μακρινεῖον, ὡς καὶ πολλὰ τροφίμα καὶ πολεμερθία εἰς τοὺς Σφρακιανούς, δι' ὧν φέρεται, καὶ μετὰ τῶν ἐθελοντῶν ἐπίστευον, ὅτι θὰ ἀφαρπάζωσι τὴν Κρήτην ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τοῦ λέοντος (α). Οἱ Σφρακινοὶ φιλοτιμούμενοι ἐξηκολούθουν οὕτω νὰ καταστρέφονται τῆδε κκεῖσε ἀνωφελῶς μαχόμενοι, ὥσπερ καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα τῶν ὁμῶρων ἐποιοῦν.

Οἱ ἀτυχεῖς ὁμως ξένοι ἀσθενῶς πλέον προστατεύομενοι ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους κατεστενοχωροῦντο, καὶ πανταχόθεν καταδιωκόμενοι ἀνήρχοντο εἰς τὰ Σφρακία ἀνυπόδητοι, ἡμίγυμνοι καὶ ἐκ τῶν κόπων καὶ κακουχιῶν ἐξηνητημένοι· ἀλλὰ καὶ εἰς Σφρακία δὲν εὗρισκον πλέον ἄστυλον, τοῦ πολεμίου πανισχύρου καταστάτος. Ὁ γενναῖος Πετροπουλάκης περιεκυκλωθεὶς εἰς τὰ ὄρη τῶν Ἀποκορώνων παραδίδοται. Σώματα ἕτερα μετὰ Κρητῶν ὁμοῦ κατεδιώκοντο ἐπὶ τρία συνεχῆ ἡμερονύκτια ἀπὸ τὴν Ἴδην καί, ἀφοῦ ἐφονεύθησαν εἰς τὴν καταδίωξιν πλείονες τῶν 150 ἀνδρῶν, μόλις τὸ

(α) Τὰ λάθη τῶν ἐν Ἀθήναις ἠδύναντο νὰ πληρώσωσι τόμους ὀγκώδεις, εἰ περιεγράφοντο. Ἐκτιμῶμεν τοὺς ἄνδρας ἐπὶ ἀτομικῇ ἀξίᾳ, ἀλλ' ὅσον διὰ τὰς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς τῶν ἐνεργείας δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ κρίνωμεν αὐτοὺς ἀυστηρότατα. Τσαῦτα μόνον λέγομε, νῦν, ὅτι αἱ ἀδείξιοι αὐτῶν ἐνεργεῖαι ὠφέλησαν τοὺς πολεμίους πλείον ἢ τὰ ὄπλα τῶν! Οὗτοι ἐν Οἴκουμνικῇ Κυβερνήσει κατέστρεψαν τέλος καὶ τὴν μεγάλην ἐθνικὴν ἰδέαν, ἣν ἐκαλλιεργεῖ ὁ Ὄθων.

ὕπλοιοιπον ἔφθασεν εἰς Καλλικράτην ἀξιοθρήνητον. Ἄλλ' ἐνῶ ἐ-
 μελλον νὰ ἠσυχάσωσιν ἐνταῦθα ὀλίγον, καταφθίνει μέγας καὶ πο-
 λυάριθμος στρατὸς ἀπειλῶν νὰ περικυκλώσῃ καὶ ἐξολοθρεύσῃ αὐ-
 τοὺς ἕως ἑξέως.

Τὴν ἐπιμονὴν τῶν Τούρκων καθορῶντες οἱ Σφακινοί, οἱ ἐθε-
 λονταὶ καὶ ἄλλοι τινεῖς Κρή-τι, ἀπεφάσισαν ἐνταῦθα νὰ ἀντιστα-
 θῶσι μέχρις ἐσχάτων, μὴ δουράμενοι πλέον νὰ τεύχῃσι καταδιω-
 κόμενοι. Τοποθετηθέντων δὲ ἰσχυρῶς ἄνω τοῦ χωρίου, ἤρξατο ἡ
 μάχη πεισματώδης ἐξ ἀμφοτέρων τῶν διχμηχομέων, (11 Δεκεμ-
 βρίου). Ἄλλ' ἐπὶ τέλους, τοῦ πολεμίου ὄντος πολυαριθμοῦ καὶ ὄλα
 τὰ μέσα ἔχοντος, αὐτοὶ μὴδὲν ἔχοντες καὶ πανταχόθεν περικυ-
 κλούμενοι ὑπεχώρησαν οἰκτρῶς καὶ ἀτάκτως διεσκοπίσθησαν εἰς
 τὰ τότε χιονοσιεπὴ ὄψη τῶν ὄρεων, ὅπου περιπλανῶντο ἐτι ἡ-
 μέρας τινὰς ἐν ἀπογνώσει νήστες, γυμνοὶ καὶ ἐλεεινοί, ὄντος καὶ
 φοβεροῦ χειμῶνος.

Αὕτη ἐστὶν ἐν συντόμῳ ἡ τελευταία μάχη ἡ ἐπισφογίσασα
 τὸν τριετῆ καταστρεπτικὸν ἀγῶνα τῶν Κρητῶν, καὶ ἦτις ἐπήνεγκε
 τὴν φρικωδέτεραν τῶν ἐρημώσεων εἰς τὸ ἠρωϊκὸν μὲν, ἀλλ' ἀτυχέ-
 στατον χωρίον Καλλικράτην. Καὶ οὐ μόνον ἐγένετο αὐτῷ ἡ μεγί-
 στηφθορά πασῶν, ἀλλὰ καὶ 12 ἄνδρες ἐκλεκτοί, συλληφθέντες κατα-
 κρεουργήθησαν ἐμμανῶς ὑπὸ τῶν βρυσάρων δροῶν. Ἔπεσον δὲ εἰς
 τὰς μάχας τοῦ ἀγῶνος τούτου πλείους ἢ ἡμίσεις Καλλικρατιανοί.
 Τὸ ὄλον δὲ τῶν ἐν ταῖς μάχαις ἐνδόξως πεσόντων ἀνδρῶν Σφα-
 κικανῶν ὑπελογίσθη εἰς 325, ἦτοι τὸ ἐν τρίτον τοῦ ὄλου τῶν μα-
 χητῶν, ἐκτὸς ὅμως τῶν ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις ἀποκατεστημένων,
 καὶ ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῆς καλοουχίας, πείνης καὶ ἄλλων αἰτιῶν τοῦ
 ἀγῶνος ἀποθανόντων.

Μεταξὺ δὲ τῶν κατακρεουργηθέντων τότε ἐν Καλλικράτει ἦν
 καὶ ὁ νεανίας Μάρκος Παπαδοπετράκης, μαχητὴς ἀριστος καὶ τῇ
 ἐγκυκλίῳ παιδείᾳ κεκοσμημένος. Οὗτος εὗρεθῆ ἐν τινὶ ἵπποστασίῳ
 τὴν ἐπιούσαν ἡμῶν ἀπὸ 32 πληγῶν. Ἦτο δὲ κεκλυμμένος
 ὑπὸ ἀχύρων, ξύλων καὶ κόπων ἐπὶ σιοπῶ, φαίνεται, ἵνα κούσω-
 σιν αὐτόν, ἀλλ' ἐπείγουσά τις περίστασις δὲν ἐπέτρεψε τοῖς βρ-
 βάροις νὰ ἐκτελέσωσι τὴν θυσίαν.

Τέλος δ' ἀπέθανε καὶ αὐτὸς καὶ ἐτάφη παραπλεύρως τοῦ πρὸ

ένος ἔτους ἐν Ἀμπαδιᾷ φονευθέντος ἐδελφοῦ τοῦ Ἰωάννου, μεθ' ὧν δὲ καὶ ἐν ὀκταετῆς παιδίον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῶν Ἰωσήφ παγώσαν εἰς τὰ ὄρη. Ἀπαντες δὲ οὗτοι ἐτάφησαν παρὰ τῷ τάφῳ τοῦ πατρὸς των Παπαδοπέτρου, ἤρωος τοῦ 1821.

Μεθ' ὅλα δὲ ταῦτα πάντες οἱ πρόκριτοι Σφακιανοὶ προσήρχοντο πλέον περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου εἰς τὸν Σάββα πασᾶν ἐν Ἐμπροσγιαλῷ καὶ ἔδιδον ὑποταγὴν ἐπισήμως. Τοῦτο καὶ οἱ ἐμμένοντες ἔτι εἰς τὰ ὄπλα Ἀποκορωνῶνται, Ῥεθόμνιοι, τὰ Προεδρεῖα τῆς συνελεύσεως καὶ οἱ ἐθέλονται ἐποιοῦν ταῦτοχρόνως, ἀλλὰ πρὸ τούτων ὄλων πολλαὶ φιλονικίαι καὶ ἀντεγκλήσεις πρὸς τὸν Σάββα ἐλαβον χώραν, ὅπως ἐπιτρέψῃ τοῖς θέλουσιν ἀρχηγοῖς καὶ προέδροις νὰ φύγωσιν εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἀπὸ τινος ἀκτῆς, ἀλλ' ὁ ἀπερίτμητος Τοῦρκος, ὁ διὰ τῶν Κρητικῶν αἱμάτων ἀναβάς εἰς τὰ ἀξιώματα, δὲν ἐπέτρεψε τούτοις τοιαύτην τιμὴν. Ἐκραύγαζε δέ· «Ἐδῶ ἐμπρός μου! ἐδῶ θὰ ἔλθουν νὰ προσκυνήσουσιν καὶ ὕστερα ἄς ὑπᾶσιν εἰς τὸν Διάβολον!»

Τὴν ἐπιμονὴν τοῦ Σάββα ὀρῶντες οἱ ἀτυχεῖς ἀγωνισταὶ ὑπὲρ τῆς Πίστεως καὶ Πατρίδος καὶ μὴ δυνάμενοι ἄλλως ποιῆσαι προσήρχοντο ἐν σώματι. (14 Δεκεμβρίου 1868) τὰ Προεδρεῖα, Ἀρχηγεῖα καὶ λοιποὶ δακρυρροοῦντες καὶ ἔδιδον τὴν σκληρὰν ὑποταγὴν. Τούτους ὁ Σάββας ἐδέχθη μετὰ πολλῆς δῆθεν ἀβρότητος καὶ εὐμενείας, προαποστειλάς μακρόθεν καὶ τὴν στρατιωτικὴν μουσικὴν. Μετὰ ταῦτα δὲ πᾶς ὅστις ἤθελε νὰ φύγῃ ἀνεχώρει ἀκωλύτως. Εἰς μόνον δὲ τὸν Πρόεδρον Γρηγόριον Παπαδοπετράκη καὶ τὸν Ἀντιπρόεδρον Γ. Χ. Μανιουδάκη δὲν ἐπέτρεψε τοῦτο κατ' οὐδένα λόγον. Τοῦτο, φαίνεται, ἵνα μὴ εἰπωσιν, ὅτι ἡ Ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως δὲν ὑπετάχθη καὶ ἐπομένως ὑφίσταται.

Ἐπειτα δὲ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ταύτην ὑποταγὴν τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν λοιπῶν, τὰ ἐν ταῖς ὁμόροις καὶ ταῖς ἀπομεικρωμέναις ἐπαρχίαις ἔτι περιπλανώμενα τοῦ ἀγῶνος ναυάγια ἐνέδιδον καὶ αὐτὰ ἀλλεπαλλήλως εἰς τὸν στιβαρὸν βραχίονα τοῦ πολεμίου καὶ εἰς τὴν ἀπόλυτον διάθεσιν τῶν ἀγρίων Μουσουλμάνων!

«Ὁ Πατὴρ μαχητῶν θεσπεσίων

Τουρκολέτειρα Κρήτη!

Ὁ σκληρὸς τῆς ἀνάγκης βραχίον

Σοὶ ἐτέθη (πάλιν) βαρὺς!... » Ζ.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ

Ἄρχόμενοι τῆς πραγματείας εἰμεθα μὲν προκατειλημμένοι ὡς ὁ πολὺς κόσμος κατὰ Σφακιανῶν, εἶχομεν ὁμῶς καὶ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἀνερευδῶντες καθεζήσῃ καὶ ἐξετάζοντες τὰ καθέκαστα τῶν πραγμάτων ἐμέλλομεν ἀπαντῆσαι καὶ πράξεις ἐκείνων ἐθνικὰς μὲν καὶ ἔργα αἰωνίου δόξης ἄξια, πλὴν οὐχὶ ἀνάμικτα μετὰ πολλῶν καὶ μεγάλων ἀσχημιῶν, δυναμένων ἀμαυρῶσαι ἢ καὶ ὀλοσχερῶς ἐξουδετερῶσαι τὴν ἀξίαν αὐτῶν πρὸς ἠθικὴν βλάβην ὅλης τῆς Κρήτης. Ὅθεν φειδόμενοι τῆς τιμῆς καὶ ὑπολήψεως αὐτῆς, εἴπερ τις ἴσως καὶ ἄλλος, ἐγνωμεν προβῆναι θαρραλέως εἰς τὸ ἔργον μὲ τὴν πρόθεσιν τοῦ γνωρίσαι μὲν τὰ ἄγνωστα καὶ ἐπανορθῶσαι τὰ στρεβλὰς ἀφηγήσεις, διασαφηνίσαι δὲ τὰς σφαλερὰς κρίσεις, ὑποδείξαι τοὺς σφετερισμοὺς τῆς κακοβουλίης καὶ ἀποδοῦναι τὰ μὲν ἐνδοξὰ ἔργα εἰς οὐς καθαρῶς ἀνήκουσι, τὰ δὲ ἄδοξα καὶ τὰς ἐκ τούτων ἀσχημίας μερικεῦσαι εἰς μόνα τὰ πρόσωπα τῶν ταῦτα διαπραξαμένων, ὅπως οὕτως ἀπαλλάξωμεν τοῦ μώμου τοὺς ἀληθεῖς πατριώτας καὶ εἰλικρινεῖς ἐργάτας τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων. Τοιαύτη τις ἦν ἡ πρόθεσις ἡμῶν, ὡς καὶ ἐν τῷ προοιμίῳ ἔφημεν, ἐν ἡμέρισ πικραῖς τῆς τότε πολιτικῆς ἡμῶν διστοῦς ἐξορίας ὑπὸ τοῦ Ῥαοῦφ πασᾶ.

Παρὰ πᾶσαν ὁμῶς προσδοκίαν ἢ κατέχουσα τὴν ἐμὴν διανοίαν κακὴ πρόληψις ἐξισθένει προβάδην ἀναλόγως τῆς ἐρεύνης τῶν γεγονότων καὶ ἐπὶ τέλους εὐρέθημεν εἰς τὸ ὅλως ἀντίθετον σημεῖον ἐντελῶς ἀπηλλαγμένοι ταύτης· καθότι τὰ πράγματα μονοουχὶ μαρτυροῦσιν ὅλως ἀβάσιμον καὶ ἄδικον τὴν πρόληψιν ἐκείνην καὶ συνεπῶς ἢ κατὰ Σφακιανῶν δυσφημία ἐκδηλοῦται καθαρὸν ἀπαύγασμα τῆς ἀρχομανίας πολλῶν καὶ τῆς κουφότητος καὶ κακοηθείας λογίων τινῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ 1821.

Διὰ τῆς ἐμβριθοῦς καὶ ἀμερολήπτου μελέτης τῶν γεγονότων δύναται ὁ βουλούμενος νὰ εὑρῇ τοὺς Σφακιανοὺς ἀληθεῖς πατριώτας καὶ προνοητικοὺς ὑπὲρ πάντων ἀνέκαθεν (α), ἱποποτικούς, φι-

λοτίμους, φιλανθρώπους και ἀεὶ προθύμους προστάτας και ἐκδικητάς τῶν καταθλιβομένων ἀδελφῶν τῶν και σπάθην Δαμοκλέους αἰωρουμένην διηνεκῶς ἐπὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων κατακτητῶν τῆς ἐνδόξου αὐτῶν πατρίδος Κρήτης.

Ἐξ ἀμνημονεύτων αἰῶνων διετέλουν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν παντελεύθεροι, αὐτόνομοι, ἀτελεῖς, ἀνεπηρέαστοι και ὡς κράτος ἐν κράτει τῶν τε Σαρακηνῶν, Ἐνετῶν και τῶν Τούρκων διεκυβερνῶντο (α) και μέγαν σεβασμὸν ἔχαιρον ἐκ μέρους αὐτῶν. Οἱ Λευκωρεῖται δὲν ἦσαν μόνον ὄρεινοὶ και ὄρεσίβιοι, ὡς ἄλλοι ἀλλαχοῦ ὄρεινοὶ ἡμίγριοι· ἦσαν μὲν ὄρεινοί, ἀλλ' εἶχον και παραλίαις και κάλλιστον λιμέναν ὅλως ἐλεύθερον και πλοῖα πολλὰ, δι' ὧν ἐταξείδευον ὅλην τὴν Μεσόγειον, τὸν Εὐξείνιον και τὸν Ἀδριατικὸν και συνεπῶς ἦσαν οἱ μᾶλλον ἐξημερωμένοι ἐν Κρήτῃ και τὰ πρὸς εὐζῶταν εἶχον ἀφθονα και ἐπαρκῆ ὑπὲρ πάντας τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς τῆς νήσου, οὐδ' αὐτῶν τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ἐξαιρουμένων. Ἐν συνῶλῳ δὲ φαίνονται ἐκ πολλῶν τεκμηρίων, ὅτι οὐδόλως ἐπεθύμουν κρείττονος τύχης. Τοῦτο μαρτυροῦσι και τινες περιηγηταὶ (β).

Και μόλα ταῦτα ἐναργῶς ἐπληροφόρηθμεν ἐκ τῆς μελέτης τῶν πραγμάτων και γεγονότων, ὅτι, εἰ και οὐδεμίαν αὐτοὶ εἶχον ἀνάγκην ποτέ, χάριν ὁμως τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῖς Κρητῶν προσεφέροντο αὐθόρμητως εἰς τὴν ἐξόντωσιν και τὸν ὄλεθρον, ἀδιαφοροῦντες ὀλοτελῶς εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τῶν κατ' αὐτῶν ἐπερχομένων δυνάμεων τοῦ πολεμίου. Πᾶς ἀγών, πᾶσα θυσία αἱμάτων και περιουσίας ὡς οὐδὲν ἐλογίζοντο ἀπέναντι τοῦ εὐγενοῦς αἰσθήματος τῆς φιλανθρωπίας και τῆς ἀνακουρίσεως ἢ τελείας ἀπαλλαγῆς τῶν καταπιεζομένων ἀδελφῶν τῶν (γ).

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διωργάνιζον αὐτοβούλως ἐπαναστάσεις, κατέβαλον ἐράνοους σπουδαίους, προσέφερον δάνεια δυσανάλογα τῆς περιουσίας τῶν μετ' ἀμμιῆτου προθυμίας (δ), και δὴ και σύμπασαν αὐτὴν παρεχώρουν και τὴν ὄλοσχερῆ τῆς χώρας τῶν ἐρήμωσιν ὑφίσταντο χάριν τῆς κοινῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐπίτευ-

(α) Ὅρ. σελ. 89, 106, 114, 140, 197.

(β) Ὅρ. σελ. 53, 57.

(γ) Ὅρ. σελ. 161, 209, 412, 438, 492.

(δ) Ὅρ. παραπομπὰς σελίδ. 519.

ξίς ταύτης ἦν ὁ μόνος αὐτῶν πόθος ἐκάστοτε καὶ ἀδιάφορον εἰς αὐτούς, ἂν οἱ καταπιεζόμενοι ἀδελφοὶ τῶν δὲν ἠδύναντο, ἢ δὲν ἤθελον νὰ συγκινδυνεύσωσιν (α).

Ὅσαίς δὲ ἠσπάζοντο καὶ ἐκεῖνοι τὸν κοινὸν ἀγῶνα, οἱ Σφακιανοὶ αὐτοβούλως ἀνεδέχοντο τὴν φροντίδα τοῦ ὀπλισμοῦ αὐτῶν. Οἱ μὲν τούτων διέσχιζον τὰς θαλάσσας, πλείοντες πανταχοῦ τοῦ κόσμου καὶ ἀγοράζοντες τὰ ἐπιτήδεια τοῦ ἀγῶνος, ὅτε μὲν δι' ἐράνων, ὅτε δὲ διὰ δανείων, ἄλλοτε δὲ καὶ διὰ δημοσίων, καὶ τούτων μὴ ἐπαρκούντων, δι' ἐμπορικῶν καὶ ἀτομικῶν ἐγγυήσεων, ἄπερ καὶ ἀπώλεσαν (β)· οἱ δὲ ἐξώρμων ἀπὸ τὰς ἐστίας τῶν καὶ διέτρεχον ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τὴν Μεγαλόνησον προσφερόμενοι βοηθοὶ τῶν καταθλιβομένων, ἐπίκουροι τῶν συναγωνιζομένων καὶ φιλόστοργοι προστάται τῶν ἀσθενῶν πλασμάτων. Δὲν ὑπάρχει, φρονούμεν, γωνία τῆς Κρήτης μὴ καταβεβηθεῖσα ὑπὸ Σφακιανῶν αἱμάτων.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλεπαλλήλους αὐτῶν ἀγῶνας καὶ τὰς μεγάλας θυσίας αἱμάτων καὶ περιουσίας φαίνονται, ὅτι καὶ αὐτοὶ πολλὰς ὠφελούντο ἀπὸ προσφερομένης δωρεᾶς τῶν πολεμίων, προσθέτοντες προνόμια ἐπὶ προνομίαν τῆς χώρας τῶν, ἀλλὰ πάντοτε ἀπὸ ἰδιαιτέρους ἀγῶνας (γ), οὐδέποτε ὁμως οὐδαμοῦ φαίνονται ὅτι ἐδέχθησαν τοιαύτας δωρεὰς ἀπὸ κοινούς ἀγῶνας πρὸς ζημίαν τῶν λοιπῶν, ὅπερ ἀληθῶς τοὺς δοξάζει καὶ ὅπερ αὐστηρῶς διατηροῦσι καὶ μέχρι τῆς σήμερον (δ).

Μετὰ πολλῆς χαρᾶς παρατηροῦμεν ὅτι αἱ προνομίαι αὐταὶ τῶν Σφακιῶν, οὐ μόνον πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ὠφέλησαν κατὰ καιροῦς ὅλην τὴν Κρήτην, ἀλλ' ὅτι ἐχρησίμευσαν καὶ ὡς προζύμη, ἵνα ζυμωθῇ, ἔστω καὶ μὲ αἵματα, σύμπασα ἡ Μεγαλόνησος καὶ ἀναδειχθῇ τέλος χώρα προνομιοδχος ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ Αὐτοκρατορίᾳ (ε).

Ἄλλ' ἐπὶ πᾶσι τούτοις οὐ μόνον ὑπὸ πολιτικὴν ἔποψιν ἐπρο-

(α) Ὅρ. σελ. 97, 120, 242, 324, 326, 377, 380.

(β) Ὅρ. σελ. 155, 173, 210, 234, 236, 324, 376.

(γ) Ὅρα παραπομπὰς σελ. 519.

(δ) Ὅρα παραπομπὰς σελ. 519.

(ε). Ὅρα σελ. 463, 548.

γούον ἀνέκαθεν καὶ ἐκλήδοντο οἱ Λευκωρεῖται ὑπὲρ τῆς τύχης τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ θρησκευτικὴν δὲν ὀλιγόρησαν νὰ ἐργασθῶσιν. Οὗτοι διὰ τινος ἰδιαιτέρου αὐτῶν ἀγῶνος ἐν ἀρχῇ τῆς μουσουλμανικῆς κατακτήσεως ὑπεχρέωσαν τὸν ἀγέρωχον τύραννον, ἵνα ἐπισήμως ἀναγνωρίσῃ τὴν ὀρθόδοξον Πίστιν καὶ τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς ἐξάσκησιν ἐν Κρήτῃ, ὅπερ οὐδαμοῦ τῆς Αυτοκρατορίας συνέβη ποτέ (α). *Ἐν συνόλῳ δὲ οὐδαμοῦ εὑρομεν περίστασιν καθ' ἣν οἱ ἰσποτικοὶ Σφακιανοὶ κατεγράσθησαν τῆς ὑπεροχῆς τῶν πρὸς βλάβην τῶν συμπατριωτῶν καὶ τῆς Πατρίδος.*

Ἰδού εἰς ποῖον ὕψος ἐθνικῆς δόξης καὶ τιμῆς ἀναβιβάζει τοὺς Λευκωρεῖτας ὁ κ. Rollin *Hes de la Grèce. vol. IV, p. 110.*

« Ὑπὸ τὸν βαρὺν ζυγὸν τῶν Μουσουλμάνων, ὅστις κατέπνιγε καὶ κατέστρεφεν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του πᾶν ἔχνος ζωῆς καὶ πᾶν μέσον παιδείας, πλοῦτου καὶ ἐνεργείας, πᾶς ὁ ἐν Κρήτῃ Ἕλλην λαὸς θὰ ἀπέσβυεν ἀναμφιβόλως ἢ διὰ μεταναστεύσεως θὰ ἐξηφανίζετο ἢ διὰ τῆς ἐξωμόσεως τὸ ὄνομα Ἕλλην θὰ ἀπώλλυτο ἐσαεὶ. ἐὰν μέρος τοῦ λαοῦ τούτου, ὅπερ κατοικεῖ τὰ ὄροπέδια τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ τὰς ἀπροσίτους αὐτῶν κοιλάδας, δὲν ἀνίστατο διηνεκῶς καὶ μετ' ἀμιμήτου σταθερότητος καὶ λυσσώδους πάλης πρὸς τὴν ἐπιθανάτιον ἐπιρροὴν τῆς μουσουλμανικῆς δεσποτείας. »

Καὶ ἀληθῶς, εἰ καὶ ὀλοκλήρων καὶ συνεχῶν αἰῶνων χάσματα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας ὑπερεπηδήσαμεν ἐλλείψει βοηθημάτων καὶ πιθανῶν παραδόσεων, εἰ καὶ ὀλιγοστά ἔμειναν, ἵνα μὴ ταφῶσιν εἰς τὰ χάσματα ταῦτα, ἐν τούτοις καὶ τὰ ὀλίγα ταῦτα ἀρκούντως τιμῶσι καὶ δοξάζουσι τὸν εὐάριθμον λαὸν τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων ἐκδηλοῦται, ὅτι, ἂν ἐν Κρήτῃ δὲν ἦσαν τὰ Σφακιά μὲ τοὺς Σφακιανούς των, ἦσαν δὲ οἱ αὐτοὶ δόλιοι Βενετοὶ καὶ οἱ ἄγριοι καὶ ἰσχυροὶ Τοῦρκοι, ἡ κατάστασις τοῦ Ἕλληνος λαοῦ ἐν Κρήτῃ θὰ ἦτο ὅλως διαφορετικὴ τῆς ἐνεστώσης.

Καὶ μόλα ταῦτα διερευνῶντες ἐπισταμένως τὰ πράγματα ἔγνωμεν ἐν λύπῃ, ὅτι οἱ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως προστατευθέντες καὶ μεγάλως ὠφεληθέντες δευ ἐξετίμησαν δεόντως τὰς ὑπὲρ ἑαυτῶν εὐεργεσίας, ἀγῶνας καὶ θυσίας ἐκείνων. Πάντοτε καὶ

(α) Ὅρα σελ. 106, 113, 114, 115.

πανταχοῦ καθορωμένοι τοὺς Σφακιανοὺς ἀντικείμενον σφοδροῦ φθό-
νου καὶ πολλαχοῦ δι' ἀμοιβὴν τῆς φιλανθρωπίας τῶν ἐκακοποιή-
θησάν, ἐδυσφημίστησαν, παρηγκωσίστησαν καὶ ἐξηυτελίστησαν
οἰκτρῶς ἀπὸ τοῦ εὐεργετηθέντος (α).

Οἱ Σφακιανοὶ ὀρωῦνται, ὅτι χάριν τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης
ἐδημιούργησαν ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ κινδύνῳ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ
1770· ἀλλ' ἀπέτυχεν αὕτη ἐλευσιῶς. Ἐλθοῦσης καταλλήλου περι-
στάσεως δὲν ἐλησμόνησαν τὴν πατροπαράδοτον ἐντολὴν ὑπὲρ τοῦ
ἐν Κρήτῃ Ἑλληνισμοῦ, ἔπραξαν τὰ αὐτὰ μετὰ θαυμαστῆς αὐτα-
παρνήσεως καὶ φιλανθρωπίας. Ἄλλ' ἐπειδὴ δὲν ἀπεμονώθησαν, ὡς
τὸ πρότερον, καὶ ὁ ἀγὼν ἤρξατο ὑπὸ καλοῦς οἰωνοῦς, αὐτοὶ ἐθεώρουν
εἰκότως καθήκον τῶν νὰ διατρέχωσιν ἀνὰ τὴν Μεγαλόνησον διὰ νὰ
πολεμῶσι τοὺς πολεμίους, νὰ ἐνθαρρύνωσι τοὺς λαοὺς εἰς ἐξέγερσιν,
νὰ ὀπλιζῶσιν αὐτοὺς καὶ διδάσκωσιν εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὀπλῶν.
Ἄλλὰ τί συμβαίνει;

Ἐπειδὴ οὗτοι ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τὰς ἐστίας τῶν, καὶ οὐχί
σπανίως ἐμάχοντο καὶ μέχρι νυκτός, ἠναγκάζοντο οὐ μόνον νὰ
ζητῶσιν ἄσυλον τὸν χειμῶνα ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν ὑποτελῶν, ἀλλὰ
καὶ τροφὰς καὶ ἄλλα χρειώδη. Ταῦτα παρεχώρουν αὐτοῖς ἐκόντες
ἄκοντες ἐν ἀρχῇ, ἀλλ' ἀφ' οὗτου κατεκλείσθησαν οἱ Τοῦρκοι εἰς
τὰ φρούρια καὶ ἀπηλλάγησαν ἀπὸ τὰς καταθλίψεις ἐκείνων καὶ
τὰ πράγματά των ἐγκατέλειψαν εἰς αὐτούς, τότε πλέον δὲν ἤθε-
λον νὰ παρέχωσιν οὐδὲν τοῖς μαχηταῖς ἀνευ μεγάλης βίας καὶ
ταραχῆς πολλῆς καὶ δὴ καὶ ξυλοκοπισμῶν. Τὸ κακὸν τοῦτο δὲν
ἦτο παροδικόν, ἦτο συνεχὲς καὶ πολυχρόνιον, διότι οἱ μαχηταὶ
οὐδαμῶθεν εἶχον ἐλάχιστόν τι βοήθημα.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς συντηρήσεως τῶν μαχητῶν, ὡς δὲ χλη-
ρότατον εἰς ἀνθρώπους μάλιστα μὴ ἐννοοῦντας κατὰ βάθος τὸν
σκοπὸν τοῦ ἀγῶνος, ὄφειλε βεβαίως νὰ γεννήσῃ ἀποστροφὴν πρὸς
τοὺς ἀγωνιστάς, νὰ ἐξεγείρῃ φθόνον καὶ νὰ δώσῃ λαβὴν τῆ ἰδιο-
τελεῖα ἰσχυράν. Καὶ μολοντί ἅπαντες οἱ μαχηταὶ συνετηροῦντο
ὁμοιοτρόπως ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ προϊόντα τοῦ τόπου, ἐν τούτοις ὁ

(α) Ὅρ. σελ. 163, 216, 273, 287, 307, 313, 318, 332, 339, 352,
359, 418, 426, 476, 506, 514, 515.

θέλων νὰ ἐξουδετερώσῃ ὀλοσχερῶς τοὺς Σφακιανοὺς Ἀφεντούλης χάριν τοῦ σκοποῦ του, ὡς καὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες τὰς ἀρχηγίας τῶν οἰκείων ἐπαρχιῶν διηύθυνον σκοπίμως τὰς κατακραυγὰς τῶν δουλοφρόνων καὶ ἀφιλοτίμων κατὰ τῶν Σφακιανῶν μόνον. Ἀπὸ τῆς ἀγνώμονος ταύτης διαγωγῆς τῶν συναγωνιστῶν ὀρῶμενοι καὶ οἱ Σφακιανοὶ ἐγκατέλειπον ὁσημέραι τὴν φιλόστοργον καὶ φιλόανθρωπον αὐτῶν συμπεριφορὰν καὶ ἀνελάμβανον ὕψος ἀγέρωχον καὶ τραχύτατον, ὅπερ ἐξετράχυνεν ἀμοιβαίως καὶ τὰ πάθη.

Ὅτω τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀφεντούλη διανοιχθὲν χάσμα μεταξὺ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἠϋρύνετο προβάδην καὶ ἐφαίνετο, ὅτι βράδιον ἢ τάχιον ἔμελλεν ὁ κοινὸς πολέμιος νὰ ρίψῃ εἰς αὐτὸ τοὺς λάτραις τῶν παθῶν ἅπαντας. Ἐν τούτοις οἱ τετυφλωμένοι δὲν ἐβλεπον τοῦτο, ἀλλ' ἐξηκολούθουν ἀνενδότης εἰς τὰ κατὰ τῶν Σφακιανῶν διαβουλίαι των. Οὐδὲν κακόν, οὐδεμίαν δυσφημίαν παρέλειψαν, ἵνα μὴ ἀποδώσωσιν εἰς ἐκείνους. Κατ' ἐξοχὴν δὲ ἀπεκάλουν αὐτοὺς ἄρπαγας καὶ ληστὰς καὶ ὅτι πολεμοῦσι τοὺς Τούρκους μόνον, ὅπως εὕρισκωσιν ἀφορμὴν νὰ ἀρπάξωσι τὰ ζῶα των. Μεθ' ὅλας τὰς ἀδικούς ταύτας φωνασκίας οὐδὲν ἄλλο ἐποίησαν οἱ μωροὶ, ἢ ὅτι ἐκήρυξαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον τὸν ἐνδοξον Κρητικὸν ἀγῶνα ληστρικὸν καὶ ἀνάξιον προσοχῆς, ὡς φαίνεται καὶ εἰς ὅλας τὰς ἔως ἄρτι ἐκδοθείσας ἱστορίας. Οὐδόλωσ ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν οἱ τετυφλωμένοι τοὺς ἐράνους τῶν Σφακιανῶν, τὰ δάνεια, τὰς θυσίας, τὰς περιθάψεις τοσοῦτων χιλιάδων οἰκογενειῶν ἐφ' ὀλόκληρον τετραετίαν ἐν Σφακίαις διαμενουσῶν πρὸς τὰ ὅποια καὶ ἑκατοντάκις ἂν ἀναδιπλασιασθῶσι τὰ ἀρπαγέντα ποσῶς δὲν ἐξισοῦνται. Ἄλλως δὲ καὶ δὲν ἀφήρπαζον ταῦτα ληστρικῶς, ὅπως πλουτίζονται, ἀλλ' ὅπως συντηρῶνται νυχθημερὸν ἀντιμέτωποι τῶν κοινῶν πολεμιῶν.

Ἐν τούτοις εἰς τοσαύτην ἐπιτυχίαν προήχθη ἡ κατὰ Σφακιανῶν δυσφημία, ὥστε καὶ πολλοὶ σπουδαῖοι, μὴ ἰδόντες ποτέ ἀναιρέσεις ἐκ μέρους τῶν Σφακιανῶν, ἔχοντες ἄλλως ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ὀρεσίδιον ἀγωγὴν ἐκείνων, τὸ ἄγονον τῆς χώρας κτλ. ἐπίστευσαν ἀληθῶς, ὅτι ὡς ἡμιάγριοι καὶ πειναλέοι ὀρεινοὶ καὶ μηδὲν ἔχοντες ἀπολέσαι ὑπεκίνουον ἐπαναστάσεις καὶ ταραχὰς μόνον, ὅπως εὐχερῶς ἀφαρπάξωσι τὰ ἀλλότρια. Οἷα ἡ πλάνη!

Παρητηρήσαμεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ Λευκωρεῖται ἦσαν οἱ πλουσιώ-

τεροι τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης καὶ ἡ περιουσία αὐτῶν σύμπασα συνέκειτο, οὐχὶ ἀπὸ γαίας, ἐλαιῶνας καὶ ἄλλα μὴ ὑποκείμενα εἰς φθοράν, ὥστε νὰ ἐπανεύρωσιν αὐτὴν μετὰ τὰς ἐπαναστάσεις σώων σχεδόν, ἀλλ' ἀπὸ πράγματα ὑποκείμενα εἰς φθοράν, ὡς ζῶα, πλοῖα, χρήματα καὶ τὰ τοιαῦτα, ὥστε ποσῶς δὲ συνέφερον αὐτοῖς νὰ κινῶσιν ἐπαναστάσεις, ὅπως ἀρπάξωσι, διότι ἄλλως ἠδύναντο ἔχοντες τὰ ἑαυτῶν ν' ἀρπάξωσι καὶ ὁσάκις ἤθελον ἄνευ ἐπαναστάσεως. Οὐδέποτε ὁμως ἐξηγέρθησαν κατακραυγαὶ πρὸς τοὺς Γραμβουσιανούς, οἵτινες πράγματι ἐλήστευον κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν τὸν κόσμον μόνον, ὅπως πλουτῶσιν, ὡς καὶ ἐπλούτησαν, οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἐντελῶς κατεστράφησαν καὶ πένητες καὶ κακοδαίμονες μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν εὐρέθησαν πάντες καὶ εἰσιν ἄχρι σήμερον.

Τέλος δὲ ἔνεκεν τῆς καθολικῆς ἀντιδράσεως οἱ Σφακιανοὶ ἀλλεπαλλήλως παρητοῦντο ἀπὸ τὰς ἀρχηγίας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐγκατέλειπον αὐτὰς φιλοτίμως καὶ ἄνευ πατάγου εἰς τοὺς ἐπαρχιώτας. Τὸ κακὸν ὁμως δὲν ἔπαυσεν οὔτε εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι οἱ Σφακιανοὶ, καίτοι ἀπεσύρθησαν ἀπὸ τὰς ἀρχηγίας, ἐξεστράτευον ὁμως πανταχοῦ τῆς νήσου κατ' ἀποσπάσματα καὶ ὑπεστήριζον τὸν ἀγῶνα διὰ τῆς παρουσίας των καὶ ἐφοδιάζον, ὅτε μὲν ἐμπορικῶς, ὅτε δὲ ἐκ τῶν δημοσίων τοὺς νέους ὀπλαρχηγούς ἄνευ οὐδεμιᾶς μνησικακίας· ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ ὀπλαρχηγοὶ οὗτοι ἐπεσκιάζοντο ἀπὸ τοὺς ἀποσπασματάρχας Σφακιανούς, καὶ ἐπειδὴ οὗτοι ἐξηκολούθουν νὰ ᾧσιν ὀχληροὶ εἰς τοὺς κατοίκους, ἀπωθοῦντο πανταχόθεν, ἰδίως δὲ ἀπὸ τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας, αἱ ὁποῖαι πᾶν ἄλλο ἤθελον ἢ ν' ἀγωνίζωνται. Τέλος δὲ οἱ νέοι ὀπλαρχηγοὶ μὴ ἔχοντες τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα, οὐδ' οἱ λαοὶ τὴν ἀπαιτούμενην βρεξίν πρὸς τὸ ἀγωνίζεσθαι, δὲν ἐβράδυναν ὑποτάσσεσθαι ἀλλεπαλλήλως ὑπὸ τὴν στιβαρὰν δύναμιν τοῦ πολεμίου, καὶ οὕτως ἐματαιώθησαν αἱ ἀκαταλόγιστοι θυσίαι καὶ οἱ φρικτοὶ ἀγῶνες τοῦ 1821. Τοιοῦτον ἦν τὸ ὀλέθριον ἐξαγόμενον τῆς τροπῆς, ἣν ὁ κακόβουλος Ἄρχων ἔδωκεν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν πορείαν τοῦ ἀγῶνος ἐκεῖνου.

Περαίνοντες λέγομεν, ὅτι δὲν ἐγράψαμεν πανηγυρικὸν τοῖς Σφακιανοῖς, ὡς ὁ ἐπιπόλαιος ἀναγνώστης δύναται νὰ ἐξαγάγῃ, ἀλλ' αὐστηρῶς διήλθομεν τὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων, ὅπως ἀνα-

καλύψωμεν τὰ θρυλλούμενα κατὰ τῶν Σφακιανῶν καὶ στιγματίσω-
μεν αὐτὰ ἐν τῷ προσώπῳ μόνον τῶν κακούργων καὶ ἀπαλλάξω-
μεν τοὺς πολλούς, πλὴν οὐδὲν τοιοῦτον, ἔχον καθολικὸν χαρακτή-
ρα ἐξήχθη ἐκ τῆς αὐστηρᾶς ἐρεύνης. Εὐρομεν μόνην καὶ γυμνὴν
τὴν ἀχαριστίαν ἐν ὅλῃ τῇ εἰδεχθεῖ αὐτῆς μορφῇ! Οὐ μὴν ἀλλὰ
καὶ πᾶς ὁ βουλόμενος νὰ μελετήσῃ ἀφελῶς καὶ ἐπισταμένως τὰ
γεγονότα, πεποίθαμεν, ὅτι, καὶ λίαν δυσμενῶς ἂν διάκειται πρὸς
τοὺς Σφακιανούς, αὐτὴν καὶ μόνην θὰ ἀνακαλύψῃ πολλαχοῦ με ὄ-
λας αὐτῆς τὰς ἀσχημίας. Θὰ πληροπορηθῇ ὁμῶς, ὅτι οἱ Σφακια-
νοί, ὡς καὶ πάντες οἱ μαχηταί, ἀφήρπαζον ζῶα καὶ ἄλλα παν-
τοειδῆ τρόφιμα ἀπὸ τοὺς δουλόφρονας, ὅπως συντηρῶνται εἰς τὰ
στρατόπεδα. Τοῦτο, ἐὰν ὑποτεθῇ ἔγκλημα, ἦτο ἀληθῶς πολὺ ὀ-
χληρὸν ἐπὶ τσαῦτα ἔτη, πλὴν δὲν ἐγένετο καὶ ὑπὸ τῶν Σφα-
κιανῶν μόνον, οὐδὲ πρὸς ἰδιοτέλειαν ἄλλην. Ἐγένετο χάριν τῆς
ἐπιτεύξεως τοῦ εὐγενοῦς σκοποῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς
ἀναγεννήσεως.

Οἱ τυχόν ἔχοντες ἀξιώσεις μεγάλας σχετικῶς εἰς τὰ γεγο-
νότα τοῦ 1821 οἰκτρῶς θὰ ἀπατηθῶσιν, ἐὰν ἐξ ἀναλογίας λά-
θωσι τὰ πράγματα καὶ τὴν σημερινὴν κατάστασιν τοῦ ἐν Κρήτῃ
ἐλληνισμοῦ πρὸς τὴν τότε ἀθλιότητά του, καθὼς καὶ τὴν τότε
ἀγερωχίαν καὶ ἀγριότητα τοῦ τυράννου πρὸς τὴν ἐνεστῶσαν κα-
τάπτωσιν αὐτοῦ· διότι ἐν γένει ἢ τότε κατάστασις τῶν πραγμά-
των καὶ πνευμάτων οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν, ἢ ἀναλογίαν πρὸς τὴν
ἐνεστῶσαν. Ταῦτα ἐβεβαιώθημεν ἀπὸ τῆς πολυχρονίου μελέτης
τῶν πραγμάτων, καὶ ὁ βουλόμενος ἀναγῶσαι τὴν πραγματείαν
ταύτην ὀφείλει νὰ μεταφέρῃ καὶ αὐθαίρετως νὰ κατακρατῇ τὴν
ἑαυτοῦ διάνοιαν εἰς τὴν ἐποχὴν, ἧς τὰ πράγματα μελετᾷ, καὶ ἐν
αὐτῇ νὰ τὰ κρίνῃ. Ἄλλως θὰ ᾤσιν εἰς αὐτὸν ταῦτα ἀκατάληπτα
ληρήματα.

Ἐὰν δὲ καὶ ἡμεῖς ἠπατήθημεν εἰς γεγονός τι τῆς ἱστορίας ἢ
τῆς παραδόσεως, ἧς ἐν πολλοῖς ἐποιησάμεθα χρῆσιν, ἀποδεχόμεθα
εὐμενῶς πᾶσαν εὐσχημον ἀναίρεσιν, ἀλλὰ διὰ μόνης ἱστορικῆς ἀπο-
δείξεως γενομένην. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ταπεινάς ἡμῶν κρίσεις καὶ
τὰς ἐν τισὶ περιστάσεσι πικρὰς μομφὰς γενομένας πρὸς ἀναίρεσιν
γνωμῶν ἐκ προθέσεως διστραμμένων, ἐπικαλούμεθα τὴν ἐπιεί-

κειαν τοῦ ἀναγνώστου, διότι αὐταί εἰσιν ἐξαγόμενον σχετικὸν τῶν ὑπὸ τῆς κακοβουλίας γενομένων διαστροφῶν, στρεβλῶν κρίσεων, καὶ ἀδίκων σφετερισμῶν. Ἐν τούτοις δὲ καὶ ἂν ἄλλοι ἄλλας βούλωνται ἐκφέρειν καὶ ἂν ἄλλως γράψωσι καλὸν μάλιστα καὶ οὐδὲ κακὸν θὰ πράξωσι· διότι καὶ τὰ ἡμέτερα καὶ τὰ ἐκείνων, ἀφοῦ διὰ τῆς αὐστηρᾶς καὶ ἀμερολήπτου ὀρθοκρίσεως διαλευκανθῶσι, τότε δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς εὐχρηστος ὕλη ὑπὲρ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ καθολικοῦ ἔργου.

ΤΕΛΟΣ.

Σημειωτέον ὅτι εἶχον προστεθῆ ὡδε ἐν παραρτήματι καὶ τρία τραγῳδία· τὸ τοῦ Δ. Ἰωάννου τῷ 1770, τὸ τοῦ Ἀληδάκη τῷ 1774 καὶ τὸ τῆς μάχης τοῦ Κατρέως τῷ 1821. Ἄλλ' ἐπειδὴ προλαβόντως ἐδημοσιεύθησαν ὑπ' ἄλλων ταῦτα παραλείπονται καὶ παραπέμπεται ὁ βουλόμενος εἰς τὰ ἐκείνων.

ΠΙΝΑΞ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μέρος Α'. σελ. 7.

Κεφάλαιον Α'.—Σφακία.—Β'. Χωρογραφία.—Γ'. Κῦμαι καὶ πληθὺς αὐτῶν.
—Δ'. Οἱ κάτοικοι.—Ε'. Ἀγωγή καὶ χαρακτήρ.—ΣΤ'. Ὀπλασκία καὶ
γενναϊότης.—Ζ'. Δάαιτα καὶ ἐπιτηδεύματα.—Η'. Γάμοι καὶ προλήψεις.—
Θ'. Ὀρησκεία καὶ δεισιδαιμονία.—Ι'. Προφορά αὐτῶν.

Μέρος Β'. σελ. 78.

Κεφάλαιον Α'. Κατάστασις τῶν ἀρχαιοτάτων Κρητῶν ἄχρι τῶν Σαρακη-
νῶν.—Περὶ ἀρχαίας ἐποχῆς.—Οἱ Ῥωμαῖοι.

Κεφάλαιον Β'. σελ. 81. Κατάστασις τῶν Κρητῶν ἐπὶ Σαρακηνῶν καὶ ἐξω-
σις αὐτῶν.—Οἱ Σαρακηνοί.—Ἡ αὐτοδιοίκησις τῶν Λευκωρεϊτῶν.—Ἐξω-
σις τῶν Σαρακηνῶν.—Οἱ Βυζαντινοί.—Οἱ Λευκωρεῖται προνομιούχοι.

Κεφάλαιον Γ'. σελ. 92. Οἱ Γενουβέζοι.—Οἱ Ἑνετοὶ καὶ πολιτικὴ αὐτῶν
πρὸς τοὺς Ἕλληνας.—Ἐπαναστάσεις.—Ὁ ὀρνιθοπόλεμος τῶν Σφακια-
νῶν καὶ ἡ ὑπεροχὴ αὐτῶν.—Νεῖα ἐπιβεβαίωσις τῶν προνομίων.—Ἡ Χρυ-
σομαλλοῦσα.—Τὸ Φραγκοκαστέλλον καὶ οἱ Πατσοί—Σκληρότης τῶν Ἑνε-
τῶν καὶ ἐξευτελισμὸς αὐτῶν.—Ὁ ἀρχιερεὺς Φοῖνικος.

Μέρος Γ'. σελ. 109.

Κεφάλαιον Α'. Ἡ ἐπέλευσις τῶν Τούρκων εἰς Κρήτην καὶ ἡ ὑποδοχὴ αὐτῶν
ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν.— Νίκη τῶν Σφακιανῶν καὶ καθολικὴ αὐτῶν ἀτέ-
λεια.—Ἡ συνθήκη αὐτῶν πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ ἀναγνώρισις ἐπίσημος
τῆς ὀρθοδόξου θρησκείας ἐν Κρήτῃ.—Πρότασις τοῦ Σουλτάνου περὶ ἀνα-
κλήσεως τῶν Τούρκων ἐκ τῆς Κρήτης.—Σκληρότης καὶ ἀπληστία τῶν
Τούρκων.

Κεφάλαιον Β'. σελ. 115. Ἐπαναστάσις τῶν Σφακιανῶν.— Ἀρχαιρεσίαι
αὐτῶν—Τελετὴ ἐν Κράτῃ καὶ πρώτη ἐπίθεσις τῶν Σφακιανῶν πρὸς τοὺς
Τούρκους.— Ἀπομόνωσις τῶν Σφακιανῶν καὶ ἐξέγερσις τῶν Τούρκων.—
Μάχη ἐν Κράτῃ.—Μάχη εἰς Δέσκου, Δοκαρόπορον καὶ Τσιλλυόδικα.—Πρώ-
τη εἰσβολὴ τῶν Τούρκων εἰς τὰ Σφακία.—Σφαγὴ τοῦ Παπᾶ Σήφη.—Μάχαι
ὀλέθριαι ἐν Καλλικράτει, Ἰμβρω, Ἀνωπόλει.—Φθορὰ τῶν χωρίων.—Ἡ οἰ-
κογένεια τοῦ Δ. Ἰωάννου.—Τελικὴ μάχη εἰς Ἀράδαιναν καὶ Ξυλόσκαλον.

Κεφάλαιον Γ'. σελ. 135. Ἦστα τῶν Σφακιανῶν εἰς Ἀράδαιναν.—Λυπηρὰ
ἐπεισόδια.—Παράδοσις τοῦ Δ. Ἰωάννου.—Διάλογος αὐτοῦ πρὸς τὸν Βε-
ζύρην.—Συνθήκη καὶ πρώτη ὑπόβολή τῶν Σφακιανῶν εἰς φόρους.—Προσ-

ἐλευσις προκρίτων εἰς τὸν Βεζύρην καὶ κράτησις αὐτῶν. — Πανηγυρικὴ ἄφιξις τοῦ Βεζύρη εἰς Ἡράκλειον. — Πανουργίαι τοῦ Βεζύρη διὰ σύλληψιν καὶ ἄλλων θυμάτων. — Ἐκδορὰ τοῦ Δ. Ἰωάννου. — Δραπέτευσις τῶν ἐν ταῖς εἰρκαῖς καὶ φιλανθρωπία Κουρμουλιδῶν καὶ Βαγιωνίου. — Θάνατος τοῦ Πρωτοπαᾶ. — Ἐξανδραποδισμὸς τῶν Σφακιανῶν καὶ χρηματικαὶ αὐτῶν ἐβελουσιαί.

Κεφάλαιον Α'. σελ. 151. Δυστυχίαι καὶ ἐκπατρισμοὶ τῶν Σφακιανῶν. — Ἀριθμητικὴ αὔθησις τῶν Τούρκων. — Τὰ Σφακία ὄρων τῆ Σουλτάνῃ. — Καταστροφή τοῦ Ἀληδάκη. — Οἱ Σφακιανοὶ φονευόμενοι ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. — Ναπολέον Α'.

Μέρος Δ'. σελ. 168.

Κεφάλαιον Α'. Προπαρασκευὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. — Ἀποστολὴ πλοῦ δι' ἐφόδια. — Ἡ θυγάτηρ τοῦ Δ. Ἰωάννου καὶ ὁ Ζεβονικόλας. — Σύσκεψις τῶν Γερόντων εἰς Γλυκεῖα νερά. — Συνέλευσις ἐν Λουτρῷ. — Ἀπόφασις περὶ ἀγῶνος καὶ ἔρανοι. — Πρεσβεία εἰς Ἀμπαδιώτας. — Ὁ Ψαρρομαίτης καὶ ἡ Μονὴ Πρέβελη. — Πρῶτῃ αἵματηρὰ σύγκρουσις εἰς Τσιλλυόδικα. — Αἰτιάθησις τῶν ὀπλων καὶ τὸ «Μολὼν λαβεί». — Σφοδρὸς ἐρεθισμὸς. — Σύστασις Καγκελαρίας. — Ἐρανοὶ καὶ δάνεια. — Συνέλευσις ἐν Θυμιανῇ. — Ἀρχαιρεσίαι.

Κεφάλαιον Β'. σελ. 192. Οἰκονομία τῶν ξένων οἰκογενειῶν. — Στρατιωτικὸν συμβούλιον ἐν Ἀσκύφῃ. — Ἀριθμησις τῶν ὀπλων. — Μάχη ἐν Γαλαζίῳ καὶ θάνατος τοῦ Γ. Δαιμονάκη. — Κίνησις τοῦ Ἀ. Παναγιωτάκη καὶ σφαγὴ τῶν σουμπάσιδων ἐν Θερίσι. — Μάχαι εἰς Λούλον καὶ εἰς Λάκκουσι. — Μάχαι εἰς Ζουρίδι καὶ εἰς Ἅγιον Ἰωάννην. — Μάχη εἰς Ἐμπρόσπερον. ἐκπόρθησις τοῦ Ἀρμυροῦ. — Μάχη εἰς Τσιδαρᾶ. — Ἐξόρμησις τοῦ Λατῆρ πασᾶ καὶ μάχη εἰς Διγενῆ. — Πυρπόλησις τῆς πόλης Χανίων. — Κρήτες ἐν Σάμῃ.

Κεφάλαιον Γ'. σελ. 207. Μάχη εἰς Γάλλου. — Πυρπόλησις Καλλικράτους. — Πλόες Σφακιανῶν ὑπὲρ οἰκογενειῶν καὶ Κουρμουλιδῶν. — Εὐσωρεύσεις οἰκογενειῶν ἐν Σφακίοις. — Ἐρανοὶ καὶ δάνεια. — Μάχη εἰς Ἀμπαδιὰν καὶ σύλληψις Δελῆ Μουσταφᾶ. — Ἐπίθεσις πρὸς τὴν Ἀδλοπόταμον. — Κρίσεις ξένων.

Κεφάλαιον Δ'. σελ. 220. Σφαγὴ ὄλων τῶν ἀρχιερέων. — Ὁ Καοῦνης εἰς Σφακία καὶ μάχαι εἰς Ἀμυγαλόπορον, εἰς Ἀσπροκέφαλον καὶ Καλλικράτην. — Μάχη εἰς Τυροκλάστην καὶ φόνος τοῦ Κωστόπουλου. — Ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Καοῦνη ἐν Ἀσκύφῃ καὶ φθορὰ αὐτοῦ. — Ἐξόντωσις τοῦ Γερλή εἰς Ἄμπελον. — Ἐσφαλμένοι πληροφοροὶ τοῦ Κριτοβουλίδου. — Ἡ ἀναίθεια τοῦ Μεληδόνη. — Ἱεροσύλλα Καγκελαρίας. — Κατάστασις οἰκογενειῶν, ἔρανοι καὶ νοσοκομεῖον ὑπὲρ αὐτῶν.

Κεφάλαιον Ε'. σελ. 238. Καθολικὴ ἐξέγερσις τῶν Τούρκων. — Μάχαι πολλαχοῦ. — Φθορὰ Ἀποκορώνων. — Μάχη εἰς Ἀλιάκες καὶ φόνος τοῦ Καοῦνη. —

Ἄγενής ἐγκατάλειψις τῶν Σφακιανῶν. — Ὁ Ὄσμάν εἰς Σφακία. — Φθορὰ τῆς χώρας. — Πυρπόλησις τῶν ἐν Λουτρῷ ἐπιτηδείων τοῦ πολέμου. — Ἐγκαταλειμμένη γραία. — Κρίσεις δόλιαι τοῦ Κριτοβουλίδου.

Κεφάλαιον Β΄. σελ. 252. Ὁ Ἀφεντούλης Ἀρμοστής. — Βαθμοφοραὶ ὀπλαρχηγῶν. — Ἐκστρατεία κατὰ τῆς Σελίνου καὶ φόνος τοῦ Τσελεπή. — Ἐξόντωσις τοῦ Γετίμη ἐν Ἀρκάδι. — Μάχη καὶ φόνος τοῦ Γλυμίδη. — Μάχη εἰς Αὐλοπόταμον καὶ Ἀμπαδιάν. — Ἐκστρατεία ἐπὶ τὴν Σέλινον καὶ φόνος τοῦ Χ. Νικηφόρου. — Μάχη καὶ φόνος τοῦ Βαλέστα. — Ἀνδραγάθημα τοῦ Παπαδοπέτρου. — Πολιτικὴ τοῦ Ἀφεντούλη. — Ὁ φόνος τοῦ Μεληδόνη

Κεφάλαιον Ζ΄. σελ. 274. Ἐλευσις τῶν Αἰγυπτίων καὶ προσβολὴ αὐτῶν. — Ἐξόρμησις τοῦ Σερῖφ ἐξ Ἡρακλείου. — Πανωλεθρία τῶν Ἀλβανῶν ἐν Κρουσῶν. — Μάχη ἐν Μαλάξα καὶ φόνος τοῦ Ἀ. Πρωτοπαπαδάκη. — Καταπολέμησις τοῦ Αἰγυπτίου εἰς τὰς Ρίξας. — Ὁ Αἰγύπτιος εἰς Ἡράκλειον. — Προδοσία τοῦ Ἀφεντούλη — Κρίσεις ξένων περὶ αὐτοῦ. — Ὑποταγὴ τῶν Λασιθιωτῶν. — Ἐφοδος ἐπὶ τῆς Ἱεραπέτρας. — Μάχαι πολλαχοῦ ἐν Μεραμβέλλῳ. — Ἐξανδραποδισμὸς τῶν ἐν Μηλάτῳ. — Θάνατος τοῦ Ζερβονικό. — Φθορὰ τῶν Λασιθιωτῶν. — Ὑποταγὴ Μεραμβέλλου καὶ τῶν περὶ ἐξ. — Οἰκοδομὴ Ἱεραπέτρας. — Μάχαι ἐν Μαλεβούζῳ καὶ θάνατος τοῦ Θ. Χοῦρδου. — Φόνος τοῦ Γ. Δεληγιαννάκη.

Κεφάλαιον Η΄. σελ. 300. Προκλήσεις τῶν Σφακιανῶν ἐν Κισσαμυσελίνου. — Ἐκστρατεία ἐπὶ τὴν Κισσαμὸν. — Ὁ Τομπάζης Ἀρμοστής. — Ἀλωσις πολλῶν πύργων καὶ τῆς Κισσαμῶ. — Λάθη τοῦ Ἀρμοστοῦ. — Θάνατος τοῦ Σήφακα καὶ τοῦ Ἐμ. Πρωτοπαπαδάκη καὶ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Πρέβελη. — Πολιορκία τῆς Κανδάνου. — Λάθη τοῦ Ἀρμοστοῦ. — Ἐπίθεσις τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοὺς Τούρκους. — Ἐπίθεσις τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἐδλιγᾷ καὶ φθορὰ τῶν Τούρκων. — Κρίσεις ἀχάριστοι καὶ ἀγενεῖς. — Τὰ ἐν Ἀρκουδαίῳ ἐπεισόδια.

Κεφάλαιον Θ΄. σελ. 318. Λάθη τοῦ Ἀρμοστοῦ. — Ὁ Βουρδουμπᾶς Ἀρχιστράτηγος. — Μάχαι ἀνωφελεῖς. — Συρροὴ τῶν ἀνατολικῶν εἰς ὑποταγὴν. — Θάνατος τοῦ Ἀ. Κουσκουμπέ. — Ἐφοδος ἐπὶ τῆς Γραμβούσης καὶ θάνατος τοῦ Βουζομάρκου. — Οἱ Σφακιανοὶ ἀπομονωθέντες ἀναλαμβάνουσι τὴν διεύθυνσιν. — Διαπραγματεύσεις ὀνείου. — Ὁ Χουστὴν εἰς Σφακία. — Καθολικὴ φθορὰ τῆς χώρας καὶ τῶν ἐν Λουτρῷ ἀποθηκῶν. — Θάνατος τοῦ Χ. Γεωργίου. — Ἀπόδρασις τοῦ Τομπάζη. — Διεστραμμένα κρήσεις.

Κεφάλαιον Ι΄. σελ. 338. Ἐκπατρισμοὶ συνεχεῖς. — Διαγωγὴ τῶν Σπετσουδραίων καὶ ἡ τῶν Ἀνωπολιτῶν Γολέττα. — Σφαγὴ Σφακιανῶν οἰκογενειῶν ἐν Σφηνάρι. — Θάνατος τῶν Ἀνδρακῶν. — Οἱ φονευθέντες στρατηγοί. — Ἀλωσις τῆς Γραμβούσης. — Δόλιοι σφετερισμοί. — Ἐξωσις τῶν Σφακιανῶν ἀγενεῖς. — Ὁ Μανουσάκης. — Σύλληψις τῶν Κακεταναίων.

Ἐξευτελισμοὶ πρὸς τοὺς Σφακιανούς. — Οἱ Γραμβουσιανοὶ πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ ἀγῶνος. — Ἐφοδοὶ ἐπὶ Ἱεραπέτρας καὶ φόνος τοῦ Νικηφόρου. — Ὁ Μουσταφᾶς εἰς τὰ Σφακιά. — Ὁ Ἰ. Χάλης εἰς Μεραμβέλλον. — Καταδίωξις καὶ βοήθεια αὐτοῦ.

Μέρος Ε'. σελ. 370.

Κεφάλαιον Α'. Ἐλευσις τοῦ Χ. Μιχάλη εἰς Γραμβοῦσαν. — Πολιτικὴ ἀφροσύνη τῶν Γραμβουσιανῶν. — Ἡ Διοίκησις Σφακιῶν. — Μετάβασις τοῦ Χ. Μ. εἰς Σφακία. — Ἐγκατάλειψις τῆς Κρήτης. — Θυσία τῶν Καλλικρατιῶν καὶ Καφουδασιανῶν. — Θάνατος τοῦ Ἰ. Χάλη. — Ἀλληλογραφία τοῦ Μουσταφᾶ καὶ Χ. Μιχάλη. — Ἀνόητα σχέδια τοῦ Χ. Μιχάλη καὶ συμβουλαὶ τῶν Σφακιανῶν. — Ἀπομόνωσις τῶν Σφακιανῶν. — Στρατιωτικὸν συμβούλιον καὶ μομφαί. — Ὁ Μουσταφᾶς εἰς Σφακία. — Αἱματηρὰ συμπλοκή. — Φθορὰ τῶν ξένων καὶ τοῦ Χ. Μιχάλη. — Παράδοσις καὶ καταστροφή τοῦ φρουρίου.

Κεφάλαιον Β'. σελ. 394. Ἐπιθesis σφρδρά τῶν Σφακιανῶν κατὰ τῶν Τούρκων. — Στρατιωτικὸν συμβούλιον τῶν Ἑλλήνων εἰς Σκαλωτήν. — Φθορὰ τῶν Τούρκων. — Ἀπάτη τοῦ Τσουδεροῦ. — Ὁ Ἄγγλος μοίραρχος. — Ὁ Παπᾶ Ἰωάννης καὶ Σ. Καυκαλᾶς εἰς τὸν Καποδίστριαν. — Τὰ ἰδιαιτέρα τρόπαια τῶν Σφακιανῶν. — Κρίσεις στρεβλαί.

Κεφάλαιον Γ'. σελ. 408. Ἀνανέωσις καὶ καθολικευσις τῆς ἐπαναστάσεως. — Ὁ Ρέινεκ. — Ἀρχαιρεσίαι. — Τιμωρία ἐνίων Γραμβουσιανῶν. — Αἰχμαλωσία 1½ ψυχῶν ὀθωμανῶν γυναικοπαίδων. — Σφαγὴ χριστιανῶν ἐν Ἡρακλείῳ. — Διαφορὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τῶν τοῦ Κορανίου. — Ἐκστρατεία πρὸς τὴν Σιτείαν. — Ἡ πανολεθρία τῶν ἐν Λιθίναϊς Τούρκων. — Παράδοσις τῶν ἐν Σεραγιῷ. — Ἐκδικήσις τοῦ Παπαδοπέτρου. — Παράδοσις τοῦ Τσπλοῦ. — Φόνος πολλῶν Σφακιανῶν ἐν Σιτείᾳ. — Σφετερισμὸς τῶν Σφακιανῶν χρημάτων ἀγενῆς. — Κακοποίησις τοῦ Τσιριντάνη καὶ ἄλλων. — Ἐκδικήσις Σφακιανῶν.

Κεφάλαιον Δ'. σελ. 423. Ὁ Χαῖν. — Μάχη εἰς Ῥεθόμνην. — Μάχαι εἰς Χαλνία. — Μάχαι πολλαχού τῆς Ῥεθόμνης. — Ὁ Ῥενιερῆς. — Συκοφανταί πρὸς τοὺς Σφακιανούς καὶ ἀπόλογία αὐτῶν. — Παράδοσις τῆς Γραμβούσης εἰς τοὺς Τούρκους. — Πολιτικὴ θυσία τῶν Σφακιανῶν. — Στάσις τοῦ 1833 καὶ ἀπαγχονίσεις.

Μέρος ΣΤ'. σελ. 438.

Κεφάλαιον Α'. Πολιτικὴ τοῦ Μουσταφᾶ πρὸς τοὺς Σφακιανούς. — Ἐπαγαστασις τοῦ 1841. — Πολιτικὴ θυσία τῶν Σφακιανῶν. — Ἀρχαιρεσίαι. — Τὰ προνόμια τῶν Σφακιῶν. — Ἀπόρριψις τῶν ἀγγλικῶν ἀξιώσεων. — Ἀγγλικὴ πρότασις καὶ πολιτικὴ θυσία τῶν Σφακιανῶν.

Μέρος Ζ΄. σελ. 455.

Κεφάλαιον Α΄. Διαγωγή του Βελή πασά. — Στάσις των Κρητών. — Συνέλευσις του Βελή — Θάνατος του Κυδωνιάς και του Κρήτης. — Δωρεαί του Βελή εις τους Σφακιανούς. — Έκλογή του Μανουσσιγιαννάκη. — Ο Καβουλή πασάς και τὰ προνόμια.

Κεφάλαιον Β΄. σελ. 466. Διαγωγή του Χουσνή πασά. — Σύγκρουσις εν Βαφέ. — Μαρτύρια των Σφακιανών. — Συνέλευσις του Χουσνή. — Δημηγορία Χουσνή. — Πολιορκία των Σφακιών. Προσηλυτισμός.

Κεφάλαιον Γ΄. σελ. 474. Ο εξωμότης Ίσμαήλ. — Η κατά Σφακιών πολιτική αυτού. — Στάσις θνησιγενής. — Διαγωγή των Κυδωνιατών. — Συνεννόησις των Κρητών. — Απαγωγή νεάνιδος υπό του Παντ. Παπαδάκη. — Ο ήγούμενος Γρηγόριος Παπαδοπετράκης εις Σφακία. — Συνέλευσις του Ίσμαήλ. — Ο στρατός διά τὰ Σφακία. — Δημηγορία και ξυλοκοπισμός Ίατρού. — Φορολογία. — Παραστάσεις του ήγουμένου Γρηγορίου. — Δυσaréσκεια του λαού. — Σχέδια επαναστατικά. — Διαγωγή καταχθόνιος του Ίσμαήλ. — Σύσταξις αναφοράς. — Άρνησις τής Πύλης. — Δεινή κατάστασις.

Κεφάλαιον Δ΄. σελ. 493. Όργασμός εις επανάστασιν. — Αρχαιρεσαί. — Η σφραγίς. — Αντίρρησις του Τσιριντάνη — Πρώτη σύγκρουσις του Κριάρη. — Αψιμαχία δευτέρα. — Μάχη εις Βρύσαις, Βάμου και συνθήκη. — Μάχη εις Βρύσιναι και Άλλαι πολλαχού.

Κεφάλαιον Ε΄. σελ. 500. Ο Μουσταφάς. — Πυρπόλησις τής Μαλάξης και των Ριζών. — Μάχη πανταχού. — Διάλυσις τής πολιορκίας Κανδάνου. — Φόνος Έμ. Μανουσσελάκη. — Έπιστολαί του Μουσταφά προς Σφακιανούς. — Αφιξις του Κορωνάου. — Ο Μουσταφάς εις Αποκόρωναι. — Έλευσις του Ζυμβρακάκη και μάχη εις Βαφέ. — Ραδιουργία Τσιριντάνη. — Πλαστή υποταγή Σφακιανών. — Πρώτον πλοίον εις Σέλινον. — Άπειλή κατά του Τσιριντάνη υπό των Σφακιανών. — Υποσχέσεις δωρεών τοίς Σφακιανοίς. — Άγενή κινήματα εν Έλλάδι κατά των Σφακιανών. — Τὰ εκ τής πλαστής υποταγής. — Τὰ εν Φώκαις. — Οί αντιπρόσωποι του Σερβέρ. — Άλληλογραφία του Μουσταφά προς τους Σφακιανούς. — Απόπλους του Μουσ αφά εις Σφακία — Σπουδαίαι παραχωρήσεις τοίς Σφακιανοίς. — Πολιτική θυσία των Σφακιανών — Έπίθεσις αυτών κατά του Δωρητού εις Ξυλόδεμα και Κατρία. — Οί άριστεύσαντες. — Αποστολή του Χιονιά και προτάσεις των εν Αθήναις. — Ανανώσις τής επαναστάσεως. — Έκστρατεία προς την Ίδην. — Θάνατος του Ίωάννου Παπαδοπετράκη

Κεφάλαιον ΣΤ΄. σελ. 525. Όμερ πασάς. — Απόπειρα έφόδου προς τὰ Σφακία. — Κίνησις προς τὸ Λασιθί και πολλαχού επιθέσεις. — Μάχη εις Λασιθί και φόνος πολλών Σφακιανών και μή. — Φθορά τής χώρας. — Πλαστή υποταγή αυτών. — Στρατήγημα του Όμερ κατά Σφακιών. — Είσοβλή των Τούρκων εις Σφακία εκ τριών σημείων. — Αί οικογένειαί εις Σχιστήν και

'Αγιασμάτσι. — 'Αδιάκοποι μάχαι. — Πρόοδος τῶν Τούρκων. — Διάσωσις τῶν οἰκογενειῶν. — Ἥττα τῶν Ἑλλήνων εἰς Ἀράδαιναν. — Πληγὴ καὶ θάνατος τοῦ Ῥεσίτ πασᾶ. — Θάνατος τοῦ Δελῆ Χουσεῖν. — Ἀδιαφορία ἀσυγχώρητος τοῦ Κόρακα. — Κακοβουλία τῶν Κρητῶν καὶ διαιωνίσις τῆς δουλείας των. — Ἀπρακτος φυγὴ τοῦ Ὁμέρ ἐκ Σφακίων. — Γνώμαι τῶν διπλωματῶν περὶ Κρήτης.

Κεφάλαιον Ζ', σελ. 542. Ἀπόστολὴ τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Γ. Συνελεύσεως εἰς Ἀθήνας — Δημηγορία αὐτοῦ ἐν ὑπουργικῇ συμβουλίᾳ. — Ὁ Ῥώσσοσ πρέσβυς. — Ὁ Ἀαλῆς εἰς Κρήτην. — Πολιτικὴ τοῦ Ἀαλῆ πασᾶ. — Ἀποστολὴ ἐξ Ἀθηῶν ἐπιτροπῆς εἰς Κρήτην. — Ἡ ἐν Ἀργυρουπόλει συνέλευσις. — Τὸ περὶ τὸν Ἀαλῆν σκυλολόγιον. — Ὑποσχέσεις τοῦ Ἀαλῆ. — Καθαίρεισις τοῦ Ὁμέρ. — Μάχαι ἀνωφελεῖς πολλαχαῦ. — Ὁ ἐν Σφακίοις στρατός. — Θάνατος τοῦ Γ. Τσελεπῆ. — Συρροὴ εἰς ὑποταγὴν. — Ἐκβίσεις εἰς ἀλλαγὴν τοῦ προγράμματος. — Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀγγλοῦ προξένου. — Ἀλλαγὴ τοῦ προγράμματος. — Διάλυσις τῆς συνελεύσεως. — Καταστροφὴ τῆς Κυβερνήσεως. — Τὰ λάθη τῶν ἐν Ἀθήναις. — Δυστυχία τῶν ἐθελοντῶν. — Τελευταία μάχην ἐν Καλλικράτει. — Φόνος τοῦ Μάρκου Παπαδοπετράκη καὶ πολλῶν ἑτέρων. — Πανωλεθρία τοῦ χωρίου τούτου. — Ὑποταγὴ τῶν Ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως. — Διαγωγὴ καὶ χαρακτῆρ τοῦ Σοββα.

Ἀνακεφαλαίωσις σελ. 564.

ΤΕΛΟΣ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

τῶν ὄσων συνεβουλευθῆμεν διὰ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

- Κ. Παπαρηγόπουλος. Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθνους.
Σ. Τρικούπης. Ἱστορία τῆς Ἑλλ. ἐπαναστάσεως.
Ἄ. Σούτσος. Ἱστορία τῆς Ἑλλ. ἐπαναστάσεως.
Κ. Κριτοβουλίδης. Ἀπομνημον. τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως.
Σ. Ζαμπελίου. Σκηνογραφήματα περὶ Κρήτης καὶ Κρητικοὶ γάμοι.
Ὅ. Πρόκης. Περὶ Ἑλλ. ἐπαναστάσεως μετάφρ.
Γ. Γερβίος. Περὶ ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλλ. ἔθνους μετάφρ.
Κ. Μενδελών. Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. ἔθλους μετάφρ.
Ἴ. Σταματιάδης. Περὶ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως.
Ν. Ψύχας. Περὶ ἐπαναστάσεως Κρήτης τῷ 1866.
Goldsmith. Histoire de la Grèce.
Andrea Valiero. Historia della guerra di Candia.
M. Louis Lacroix. Iles de la Grèce.
Georges Perrot. L'île de Crète.
C. S. Sonnini. Voyage en Grèce et en Turquie.
M. Savary. Lettres sur la Grèce.
M. Pitton de Tournefort. Relation d'un voyage du Levant.
Lettre I. Description de l'île de Candie.
O. Dapper. Description des îles de l'Archipel.
F. C. L. Pouqeville. Histoire de la dégénération de la Grèce.
M. C. D. Raffenet. Histoire complète des événements de la Grèce.
J. M. Tancoigne. Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie.
Pierre Belon. Les observations de plusieurs singularités et choses memorables, trouvés en Grèce et autres pays.
Roberte Pashley. Travels in Crète.
Cristoph. Bondelmontii. Librum iusularum Archipelagi.
Flaminio Cornelio senator. Creta sacra sive de episcopis utriusque ritus Graeci et Latini in insula Cretae.
Juanne Vincenti Foscarini. Codice per la Veneta.
M. Rollin. Histoire ancienne de Grecs et d'autres nations.

Κυριωτέρων παροραμάτων διορθώσεις.

Σελίς γ', στίχος 8 ἀντί ἀνατίθισιν ἀνάγνωθι ἀνατίθισιν. Σελ. ε', στίχ. 8 ἀντί οὐπω ἄγνωστον ἀνάγν. οὐσαν ἄγνωστον. Σελ. 12 στίχ. 24 ἀντί χρῆ ἀνάγν. χρῆ. Σελ. 13 στίχ. 24 ἀντί οὐτῶν ἀνάγν. οὐσῶν. Σελ. 17 στίχ. 28 ἀντί ὠραιωτάτα ἀνάγν. ὠραιότατα. Σελ. 18 στίχ. 3 ἀντί διάφορον π.έ.τ.β. ἔχον ἀνάγν. ὦν διάφορον π.έ.τ.β. ἔχει. Σελ. 20 στίχ. 11 ἀντί οἰκοδομηθέντων ἀνάγν. οἰκοδομηθεῖσων. Σελ. 21 στίχ. 24 ἀντί μετώκησαν ἀνάγν. μετώκησεν. Σελ. 22 στίχ. 23 ἀντί κτήρια ἀνάγν. κτήρια. Σελ. 32 στίχ. 28 ἀντί ἀδίκους ἀνάγν. ἀδίκους. Σελ. 37 στίχ. 35 ἀντί τοῦ ἀνάγν. του. Σελ. 41 στίχ. 27 ἀντί ἡ ἀνάγν. ἡσ. Σελ. 41 στίχ. 34 ἀντί ἡ ἀνάγν. ἡσ. Σελ. 43 στίχ. 25 ἀντί γνῶντες ἀνάγν. γνόντες. Σελ. 47 στίχ. 4 ἀντί ἑβδομάδος ἀνάγν. ἑβδομάδας. Σελ. 47 στίχ. 28 ἀντί ἠργάζοντο ἀνάγν. εἰργάζοντο. Σελ. 47 στίχ. 12 ἀντί καθυστερήσῃσι ἀνάγν. καθυστερήσῃσι. Σελ. 49 στίχ. 17 ἀντί τούτους ἀνάγν. τούτοις. Σελ. 49 στίχ. 22 ἀντί ἀργυροκεχρυσωμένην ἀνάγν. ἀργυροκεχρυσωμένην. Σελ. 51 στίχ. 21 ἀντί τοῦ παρ' ἄλλου ἀνάγν. τοῦ παρ' ἄλλοις. Σελ. 52 στίχ. 7 ἀντί πρωτότυπον ἀνάγν. πρωτότυπον. Σελ. 55 στίχ. 2 ἀντί τούτων ἀνάγν. ταύταις. Σελ. 56 στίχ. 35 ἀντί τοῦ τόξου ἀνάγν. τῶ τόξῳ. Σελ. 57 στίχ. 10 ἀντί ὀπλιμένοι ἀνάγν. ὀπλισμένοι. Σελ. 66 στίχ. 21 ἀντί κοσμίως ἀνάγν. κοσμίως. Σελ. 72 στίχ. 14 ἀντί παρευθεῖς ἀνάγν. παρευθός. Σελ. 73 στίχ. 18 ἀντί ἂν μὲν εὐρεθῆ ἀνάγν. ἂν μὴ εὐρεθῆ. Σελ. 76 στίχ. 14 ἀντί ποιμένοντα ἀνάγν. ποιμαίνοντα. Σελ. 78 στίχ. 8 ἀντί κατιῶντες ἀνάγν. κατιόντες. Σελ. 78 στίχ. 10 ἀντί συνεταύτησαν ἀνάγν. συνεταύτισαν. Σελ. 82 στίχ. 22 ἀντί μένηται ἀνάγν. μένητε. Σελ. 83 στίχ. 26 ἀντί ἀμερίμνοις ἀνάγν. ἀμερίμνους. Σελ. 85 στίχ. 5 ἀντί ἐγένοντο ἀνάγν. ἐγίνοντο. Σελ. 86 στίχ. 9 ἀντί ἐγένετο ἀνάγν. ἐγίνετο. Σελ. 87 στίχ. 33 ἀντί ἀπώλεση ἀνάγν. ἀπολέση. Σελ. 91 στίχ. 14 ἀντί οἴδετέ την ἀνάγν. εἴδετέ την. Σελ. 92 στίχ. 6 ἀντί ἀλλήλους ἀνάγν. ἀλλήλοισ. Σελ. 94 στίχ. 27 ἀντί κλαυμοὶ ἀνάγν. κλαυθοί. Σελ. 95 στίχ. 7 ἀντί διεκαθάρισαν ἀνάγν. διεκαθάρισαν. Σελ. 96 στίχ. 4 ἀντί ἀπωλεσθέντων ἀνάγν. ἀπολεσθέντων. Σελ. 98 στίχ. 24 ἀντί ἀπληστειαν ἀνάγν. ἀπληστίαν. Σελ. 106 στίχ. 1 ἀντί οἱ ὀλίγοι εἰδήμονες ἀνάγν. οἱ ὀλίγον εἰδήμονες. Σελ. 111 στίχ. 17 ἀντί προμάξαντες ἀνάγν. ἐτρόμαξαν. Σελ. 114 στίχ. 19 ἀντί ἐξερουμένης ἀνάγν. ἐξαιρουμένης. Σελ. 118 στίχ. 3 ἀντί δεινὰ ἀνάγν. δεινός. Σελ. 118 στίχ. 6 ἀντί Ματσιανὸ ἀντί Πατσιανὸ. Σελ. 123 στίχ. 22 ἀντί ὦν ἀνάγν. ὡς. Σελ. 124 στίχ. 2 ἀντί ἦσαν ἀνάγν. ἦσαν. Σελ. 124 στίχ. 19 ἀντί ἀναχαίτησιν ἀνάγν. ἀναχαίτισιν. Σελ. 124 στίχ. 28 ἀντί πρὸς τὰς Βρούσας ἀνάγν. ἀπὸ τὰς Βρούσας. Σελ. 127 στίχ. 27 ἀντί κρυσφύγετα ἀνάγν. κρησφύγετα. Σελ.

127 στίχ. 31 ἀντί ἀπολέσσωσι ἀνάγν. ἀπολέσσωσι. Σελ. 128 στίχ. 2 ἀντί ὑφαλστειον ἀνάγν. ἤφαλστειον. Σελ. 128 στ. 5 ἀντί ἀποθιδάσεως ἀνάγν. ἐπιθιδάσεως. Σελ. 1 8 στίχ. 19 ἀντί φονεύσσωσι ἀνάγν. φονεύσωσι Σελ. 128 στίχ. 29 ἀντί ὑποχείριον ἀνάγν. ὑποχείρια. Σελ. 129 στ. 18 ἀντί τούτοις ἀνάγν. τούτους. Σελ. 143 στίχ. 11 ἀντί ἐχαιρέτησαν ἀνάγν. ἐχαιρέτισαν. Σελ. 143 στίχ. 24 ἀντί σκηναὶ συγκινητικαί, ἀναλογιζόμενοι τὴν τύχην τῶν ἀμφοτέρων ἀνάγν. σκηναὶ συγκινητικαὶ ἀμφοτέρων ἀναλογιζομένων τὴν τύχην τῶν. Σελ. 151 στίχ. 13 ἀντί κατωκοιμένη ἀνάγν. κατωκημένη. Σελ. 162 στίχ. 11 ἀντί πρὸ ἡ ἀνάγν. πρὸ τινῶν. Σελ. 165 στ. 12 ἀντί συνδιασθεὶς ἀνάγν. συνδυασθεὶς. Σελ. 165 στίχ. 28 ἀντί ὁ ἀνάγν. ὁ,τι. Σελ. 166 στίχ. 24 ἀντί Οἱ Σφακιανοὶ κατεχόμενοι ἀνάγν. Ἐκ τῶν Σφακιανῶν κατεχομένων. Σελ. 172 στίχ. 34 ἀντί ἀφικουμένου ἀνάγν. ἀφικόμενου. Σελ. 179 στίχ. 21 ἀντί ἐξηπατοῦντο ἀνάγν. ἐξηπατῶντο. Σελ. 183 στίχ. 3 ἀντί ἄρνησις ἀνάγν. ἄρνησις. Σελ. 183 στίχ. 15 ἀντί ἐξήρέθησαν ἀνάγν. ἐξήρέθισαν. Σελ. 183 στίχ. 29 ἀντί βοήθεια ἀνάγν. βοήθεια. Σελ. 188 στίχ. 12 ἀντί ἐπαναστατήσασιν ἀνάγν. ἐπαναστατήσασιν. Σελ. 188 στ. 33 ἀντί ἀπώλλοντο ἀνάγν. ἀπώλοντο. Σελ. 189 στίχ. 17 ἀντί οἰκίας ἀνάγν. οἰκείας. Σελ. 190 στίχ. 4 ἀντί διὰ ἀνακουφίσωμεν ἀνάγν. διὰ νὰ ἀνακουφίσωμεν. Σελ. 191 στίχ. 31 ἀντί συνελεύει ἀνάγν. συνελεύσει. Σελ. 192 στίχ. 16 ἀντί χειροτονθέντες ἀνάγν. χειροτονηθέντες. Σελ. 194 στίχ. 27 ἀντί ἐναποληθθέντες ἀνάγν. ἐναπολειφθέντες. Σελ. 196 στίχ. 10 ἀντί ἀναρριχομένων ἀνάγν. ἀναρριχωμένων. Σελ. 200 στίχ. 17 ἀντί φαιδρόση ἀνάγν. φαιδρότης. Σελ. 202 στίχ. 6 ἀντί προπεουέστο ἀνάγν. προπεροέστο. Σελ. 210 στίχ. 11 ἀντί ἡ Καγκελαρίαν ἐφρότιζεν ἀνάγν. ἡ Καγκελαρία ἐφρόντιζεν. Σελ. 210 στίχ. 34 ἀντί ἀλλεπαλλήλους ἀνάγν. ἀλλεπαλλήλως. Σελ. 211 στίχ. 22 ἀντί (σελ. 202) ἀνάγν. (σελ. 174). Σελ. 212 στίχ. 14 ἀντί ὑφ' ἀνάγν. ὑφ'. Σελ. 212 στίχ. 24 ἀντί τῆς ἀνάγν. τὴν. Σελ. 212 στίχ. 25 ἀντί αὐτὸν ἀνάγν. αὐτῷ. Σελ. 217 στίχ. 5 ἀντί τοῦτο ἀνάγν. τοῦτον. Σελ. 217 στίχ. 5 ἀντί παρεξετρέπη ἀνάγν. παρεξετρέπη. Σελ. 219 στ. 4 ἀντί Ἠναγκασμένοι ὑπὸ ἀνάγν. Ἠναγκασμένοι ἦσαν ὑπὸ. Σελ. 220 στ. 8 ἀντί περιεφρόνου ἀνάγν. περιεφρόνου. Σελ. 220 στ. 16 ἀντί Χερρονήσου ἀνάγν. Χερρονήσου. Σελ. 221 στ. 1 ἀντί ἀγκαρείας ἀνάγν. ἀγγαρείας. Σελ. 223 στ. 20 ἀντί σωτηρίας ἀνάγν. σωτηρίας. Σελ. 226 στ. 1 ἀντί τῶρο ἀνάγν. τῶρα. Σελ. 229 στ. 13 ἀντί ἡλάσιν του ἀνάγν. ἡλάσιν του. Σελ. 230 στ. 16 ἀντί (βρ. σελ. 12) ἀνάγν. (βρ. Ἀπμ. σελ. 12) Σελ. 231 στίχ. 1 ἀντί πάντας καὶ ἀνάγν. καὶ πάντας. Σελ. 233 στίχ. 9 ἀντί δημοσιεύσας ἀνάγν. ἐδημοσίευσεν. Σελ. 234 στίχ. 2 ἀντί ὀπόθεν ἀνάγν. ὀπου. Σελ. 234 στίχ. 27 ἀντί ἐγίνοντο ἀνάγν. ἐγένοντο. Σελ. 235 στίχ. 13 ἀντί δύστολα ἀνάγν. δίστολα. Σελ. 241 στ. 7 ἀντί Ἕλληνας, ἐνωθεὶς ἀνάγν. Ἕλληνας, ὅπως ἐνωθεὶς. Σελ. 241 στίχ. 16 ἀντί γυναικοπέδων ἀνάγν. γυναικοπαίδων. Σελ. 247 στίχ. 17 ἀντί Ῥηζίτας ἀνάγν. Ῥιζίτας. Σελ. 250 στίχ. 7 ἀντί διηυκόλυνεν ἀνάγν. διηυκόλυνεν. Σελ. 250 στίχ. 8 ἀντί καὶ νὰ

ἐπιτελέση ἀνάγν. καὶ εἰς τὸ νὰ ἐπιτελέσῃ. Σελ. 250 στίχ. 29 ἀντὶ θέσεών των ἀνάγν. θέσεών των. Σελ. 251 στίχ. 21 ἀντὶ δυνάμει ἀνάγν. δυνάμεις. Σελ. 251 στίχ. 29 των καὶ ἀσυνειδήτος ἀνάγν. των ἀσυνειδήτος. Σελ. 257 στ. 30 ἡ λέξις ἀπροσέκτως ὁσον νὰ τεθῆ μετὰ τὴν λέξιν διετρύπα ἐν τῷ 29 σίχ. Σελ. 262 στίχ. 26 ἀντὶ προμηθεὺς ἀνάγν. προρηθεις. Σελ. 270 στίχ. 22 ἀντὶ βλέπω ἀνάγν. βλέπου. Σελ. 270 στίχ. 24 ἀντὶ βλέπεσε καὶ νὰ κρύβγεσε ἀνάγν. βλέπεσαι καὶ νὰ κρύβγεσαι. Σελ. 270 στίχ. 32 ἀντὶ θύρουβον ἀνάγν. θόρουβον. Σελ. 270 στίχ. 35 ἀντὶ τείνων ἀνάγν. ἔτεινε. Σελ. 271 στ. 12 ἀντὶ Ἄλλ' ἐὰν ἂ- ἀνάγν. Ἄλλ' ἄς ἂ-. Σελ. 271 στ. 21 ἀντὶ ἰδία ἀνάγν. ἰδέα. Σελ. 272 στίχ. 7 ἀντὶ Ἰουνοῦ ἀνάγν. Ἰουνίου. Σελ. 272 στίχ. 24 ἀντὶ ταραττήτε ἀνάγν. τρατάρετε. Σελ. 272 στίχ. 26 μετριάσετε ἀνάγν. μετρήσετε. Σελ. 273 στίχ. 1 ἀντὶ ἐξηρήθησε ἀνάγν. ἐξηρήθισε. Σελ. 273 στίχ. 8 ἀντὶ κρηαλῆς ἀνάγν. κεφαλῆς. Σελ. 275 στίχ. 23 ἀντὶ ἐποίησαν ἀνάγν. ἤραν. Σελ. 275 στίχ. 28 ἀντὶ πολλοὶ ἀνάγν. πολλαί. Σελ. 275 στίχ. 34 ἀντὶ συνεπικνούοντο ἀνάγν. συνεπυκνούοντο. Σελ. 278 στίχ. 23 ἀντὶ ὠπισθεμάχοντο ἀνάγν. ὀπισθεμάχοντο. Σελ. 281 στίχ. 27 ἀντὶ μνησικαχίσαντες ἀνάγν. μνησικακήσαντες. Σελ. 288 στίχ. 1 ἀντὶ οἱ δὲ συμπατριῶται των ἀνάγν. ἐκ δὲ τῶν συμπατριωτῶν των. Σελ. 293 στίχ. 10 ἀντὶ ἐπιστρέψας ἀνάγν. ἐπίστρεψε. Σελ. 293 στίχ. 35 ἀντὶ λαλήσωμεν ἀνάγν. λαλήσομεν. Σελ. 294 στίχ. 4 ἀντὶ ἐπεσθητή ἀνάγν. ἐπαισθητή. Σελ. 294 στίχ. 16 ἀντὶ ἐπετίθεντο αὐτοῦ ἀνάγν. ἐπετίθεντο κατ' αὐτοῦ. Σελ. 294 στίχ. 21 ἀντὶ οὐχ ἦττον, ἐπειδὴ ἐδέχοντο, ἀνάγν. οὐχ ἦττον ὁμως ἐδέχοντο. Σελ. 294 στίχ. 24 ἀντὶ βραδείως μὲν, διότι, ἀνάγν. βραδέως, διότι. Σελ. 300 στίχ. 4 ἀντὶ ἐφρονεῦθησαν πάντες ἀνάγν. ἐφρονεῦθη σὺν αὐτοῖς. Σελ. 302 στίχ. 33 τό: καὶ ὁμως, ἐξαλειπτέον. Σελ. 303 στίχ. 2 ἀντὶ ἀγαπητή ἀνάγν. ἀγαπητοί. Σελ. 305 στίχ. 24 ἀντὶ ἐποδρομῶν ἀνάγν. ἐπιδρομῶν. Σελ. 312 στίχ. 13 ἀντὶ χιλιάδες ἀνάγν. χιλιάδων. Σελ. 316 στίχ. 31 ἀντὶ τὴν ἀναγνώρισιν ἀνάγν. ἡ ἀναγνώρισις. Σελ. 324 στίχ. 4 ἀντὶ τοῦ ἄλλου ἀνάγν. τὸν ἄλλον. Σελ. 326 στίχ. 3 ἀντὶ στρατοῦ ὅλων ἀπροσβλήτου ἀνάγν. στρατοῦ, ὅλων ἀπρόσβλητος. Σελ. 327 στίχ. 3 προαπωλέσαντα ἀνάγν. προαπολέσαντα. Σελ. 332 στίχ. 23 ἀντὶ ἀπωλέσωσιν ἀνάγν. ἀπολέσωσιν. Σελ. 341 στ. 21 ἀντὶ Κριτικοῦ ἀνάγν. Κρητικοῦ. Σελ. 342 στίχ. 1 ἀντὶ Μυριάδας ἀνάγν. μυριάδας. Σελ. 347 στίχ. 35 ἀντὶ οἰκελούς ἀνάγν. οἰκελους. Σελ. 352 στίχ. 20 ἀντὶ κατεκρημνίζετο ἀνάγν. κατεκρημνίζετο. Σελ. 369 στίχ. 21 ἀντὶ ἀνεξήγητος ἀνάγν. εὐεξήγητος. Σελ. 384 στίχ. 33 ἀντὶ ἀπωλεσθῶσιν ἀνάγν. ἀπολεσθῶσιν. Σελ. 403 στίχ. 3 ἀντὶ ἀφροντησίαν ἀνάγν. ἀφροντισίαν. Σελ. 414 στίχ. 21 ἀντὶ ἐξωργισμένος ἀνάγν. ἐξωργισμένος. Σελ. 415 στίχ. 7 ἀντὶ ὠχυρομένους ἀνάγν. ὠχυρωμένους. Σελ. 422 στίχ. 24 ἀντὶ ἐπὶ ἀνάγν. ἀπό. Σελ. 425 στίχ. 30 ἀντὶ τιμοστάτου ἀνάγν. τιμωστάτου. Σελ. 430 στίχ. 2 ἀντὶ γνώσητε ἀνάγν. γνώσηται. Σελ. 440 στίχ. 29 ἀντὶ Λουτρὸν ἀνάγν. Λουτρόν. Σελ. 444 στίχ. 18 ἀντὶ ἡμεῖς ἀνάγν. ὑμεῖς. Σελ. 468 στίχ. 26 ἀντὶ

3/7
10-12
20/12

ἐξοχώτατε ἀνάγν. ἐξοχώτατε. Σελ. 471 στίχ. 1 ἀντί Τούτοις ἀνάγν. Τούτους.
 Σελ. 477 στίχ. 8 ἀντί ἐν Ἀθήναις ἀνάγν. ἐν Ἀθήναις. Σελ. 489 στίχ. 3
 ἀντί ἀπεφάναντο ἀνάγν. ἀποφάνωνται. Σελ. 494 στίχ. 7 ἀντί οἱ ὅποιοι ἀνάγν.
 αἱ ὅποιοι. Σελ. 506 στίχ. 20 ἀντί ἐλιθοβολήθησαν ἀνάγν. ἐλιθοβολήθησαν.
 Σελ. 506 στίχ. 32 ἀντί ἀγανάκτησιν ἀνάγν. ἀγανάκτησιν. Σελ. 516 στίχ.
 1 ἀντί ὁ Ἀναγνώστης, ὁ Μανουσέλης ἀνάγν. ὁ Ἀναγνώστης Μανουσέλης.
 Σελ. 519 στίχ. 5 ἀντί Ἀαγν. ἀνάγν. Ἀναγν. Σελ. 551 στίχ. 16 ἀντί οἱ
 Ἕλληνες ἀνάγν. οἱ Ἕλληνες.

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΝΙΝΩΝ

